

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA
A Fortunatustól a Törökországi levelekig

HISTORIA LITTERARIA

Az Universitas Könyvkiadó sorozata

Alapítva 1995-ben

Sorozatszerkesztő

HARGITTAY EMIL, KECSKEMÉTI GÁBOR

1. Gyárfás István: Virgilius poetának Aeneise (1717)
2. Tarnai Andor-émlékkönyv
3. Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai
(Nádasi János)
4. Zemplényi Ferenc: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom
5. Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet
(A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században)
6. Naplók és útleírások a 16–18. századból
7. Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet
8. Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra
9. Knapp Éva: Pietás és literatúra (Irodalomkínálat és művelődési program
a barokk kori társulati kiadványokban)
10. Hargittay Emil: Gloria, fama, literatura
(Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben)
11. Zemplényi Ferenc: Műfajok reneszánsz és barokk között
12. Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen
13. Szenci Molnár Albert naplója
14. Knapp Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a 16-18. században
(Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez)
15. Bod Péter, a historia litteraria művelője
16. Tarnai Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről
17. H. Hubert Gabriella: A régi magyar gyülekezeti ének
18. Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)
19. Amedeo Di Francesco: Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban
20. Petrőczy Éva: Puritánia (Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról)
21. P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert és a *Vizsolyi Biblia* új kiadásai
(Előzmények és fogadtatás)
22. Thimár Attila: Hős és áldozat
(Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete)
23. Bárczi Ildikó: Ars compilandi (A késő középkori prédikációs segédkönyvek
forráshasználata)
24. S. Varga Katalin: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve (Textus és értelmezés)
25. Hargittay Emil: Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében

Folytatás a könyv utolsó oldalán

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA

A Fortunatustól a Törökországi levelekig

Válogatott tanulmányok

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

MTA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST, 2015

A könyv megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A borítón:
Hans Sebald Beham: Pacientia, 1540, részlet

© Tüskés Gábor, Knapp Éva
© Universitas Könyvkiadó, 2015
© MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

ISBN 978-963-9671-53-9
ISSN 1219-8552

A kiadásért felelős az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója, Fodor Pál
A sorozat borítóterve: Szentes Éva
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet Tudományos Információs Témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Nyomdai munkák: Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Az Universitas Könyvkiadó kiadványai kedvezménnyel megrendelhetők:
www.prosperod.hu

Tartalom

Előszó	7
I. Német–magyar irodalmi kapcsolatok	11
A magyar <i>Fortunatus</i> -változatok	13
A háború értelmezése Grimmelshausennél Zrínyi Miklós hadtudományi művei tükrében	55
Azonos történelmi tárgyú iskoladramák a német és magyar jezsuita színpadon: összevetési kísérlet	77
Martin von Cochem imádságoskönyve magyarul (1681)	113
Grimmelshausen magyar fordításairól	153
A <i>Magyar Simplicissimus</i> filmen (Rózsa János – Kardos István: <i>A trombitás</i> , 1978)	179
II. Irodalom és képzőművészet.....	201
Az összezárt erények – Rimay János erény-verseinek ikonográfiai háttéréhez	203
A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai	225
A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában	253
Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában	289
Szent Imre? Szent László? II. Lajos? IV. Ferdinánd? Egy „befejezetlen” tézislap ikonográfiai meghatározásához	315
III. Kutatástörténet, irodalomelmélet, szövegkritika	329
Elbeszélő irodalom és reformáció. Egy interdiszciplináris kutatási terület problémái, eredményei és feladatai	331
Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században	361
Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez	391
Spangár András és a <i>Magyarok bibliotékája</i> . Fejezet a 18. századi historia litteraria történetéből	421
<i>Történetek az Szűz Máriáról</i> . Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források	459

IV. Mikes-kutatások	495
Mikes-problémák	497
A <i>Törökországi levelek</i> elbeszéléseinek forrásaihoz	523
A <i>Törökországi levelek</i> retorikájához	551
Elbeszélő művészet és identitásteremtés a <i>Törökországi levelekben</i>	571
Rodostó 1720 körül Mikes Kelemen <i>Törökországi leveleiben</i>	587
Hogyan jutott a <i>Törökországi levelek</i> kézírata Toldy Ferencről Bartakovics Bélához Egerbe?	603
 Melléklet	
A tanulmányok első és idegen nyelvű megjelenése	625
Képek, a képek jegyzéke	629
Névmutató	673

Előszó

A kötet összesen huszonnégy tanulmányt tartalmaz az elmúlt tizenöt évben készült írásaink közül. A fejezetcímek – német–magyar irodalmi kapcsolatok; irodalom és képzőművészet; kutatástörténet, irodalomelmélet, szövegkritika; Mikes Kelemen – jelzik a tematikus súlypontokat, egyúttal kifejezik, hogy ezúttal a világi műfajokat, szövegtípusokat állítottuk a középpontba. A kötetben részletesen tárgyalt magyar szerzők sorában – Mikes mellett – olyan nevek találhatók, mint Rimay János, Zrínyi Miklós, Esterházy Pál, Listius László, Spangár András és Faludi Ferenc, a külföldiek közül Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen, Georg Daniel Speer és Martin von Cochem említhető példaként. Az elemzett műfajok, szöveg- és formátípusok között van a verses história, a prózaregény és a pikareszk regény, az erény-, a szerencse- és az évszakversek csoportja, a populáris elbeszélő irodalom, az emblematika, az iskola-dráma, a levélelméleti irodalom és a fiktív levélgyűjtemény.

A tanulmányok túlnyomó többsége új alapkutatásra épül. Közös kiindulópontjuk, hogy az irodalmat konkrét történeti kontextusokban, az eszme- és művelődéstörténet tágabb összefüggéseiben, nyelvek és kultúrák kölcsönhatásaként létrejövő folyamatként tárgyaljuk; a filológiát a bölcsészettudományok egyik kulcsdiszciplínájaként, transzkulturális szövegtudományként és intermedialis kultúrtechnikaként értelmezzük. A latin hagyományt és az anyanyelvű szövegeket következetesen együtt kezeljük, figyelembe vesszük a nemzetközi összefüggéseket, s igyekszünk érvényesíteni az összehasonlító irodalomtudomány szempontjait, módszereit. A komparatistikának azzal az új meghatározásával értünk egyet, amely nem korlátozódik az összehasonlító filológiai, tárgytörténeti és imagológiai vizsgálatokra, s művelése elválaszthatatlan a bölcsészet- és kultúratudományoktól. A dolgozatok egyben reflektálják a filológiai, irodalom- és kultúratudományi vizsgálatok határait: az említett diszciplínák feladatköre nem bővíthető a végtelenségig, s csak annyiban igazolhatnak transzmedialis megközelítéseket, amennyiben az adott kifejezésformák szimbolikus nyelvként értelmezhetők. Ez a felfogás egyrészt megkérdőjelezi a nemzeti irodalmak önállóságának 19. századi gyökerekre visszanyúló hipotézisét, másrészt kritikusan viszonyul a művelődés és az irodalmak egységesülését prognosztizáló elképzelésekhez.

A kötet további sajátossága az inter- és transzdiszciplinaritás jegyében alkalmazott, a forrásanyag természetéhez és az adott problémákhoz igazodó, változatos metodológia. Az irodalomtudomány hagyományos eszköztára mellett, mint például a textológia, a retorika- és poétikatörténet, a színház-, dráma- és fordítástörténet, valamint a narratológia, több esetben hasznosítottuk a művészettörténet, a

kommunikációelmélet, a könyv- és könyvtártörténet, a történeti elbeszéléskutatás, az egyéniség- és az oktatástörténet, a hadtudomány és a filmtudomány vonatkozó felismeréseit. A különféle módszerektől független sajátosság, hogy nem a művektől távoli, kész teóriák alapján, hanem következetesen induktív módon, a források és az elsődleges kontextusok felől, az általuk kínált lehetőségekből kiindulva közelítjük meg a problémákat.

Az összeállításban fő célunk az volt, hogy gazdagítsuk, pontosítsuk és olykor helyesbítsük a kor irodalmáról korábban alkotott képet, s hozzájáruljunk az érintett területek majdani átfogó bemutatásához. Célul tűztük ki a magyarországi irodalmi hagyományok és a nyugat-európai irodalmak között fennálló, eddig ismeretlen kapcsolatok feltérképezését, valamint a művek eszme- és művelődéstörténeti beágyazottságának érzékeltetését. Elméleti viták helyett jól körülhatárolt forrásanyagok többoldalú elemzésével, pontos adatértelmezéssel, konkrét problémák megfogalmazásával és esetenként megoldásával szeretnénk hozzájárulni a kutatás lehetőségeinek tágitásához. Ezenkívül ösztönözni kívánjuk a régi magyar irodalom kutatásában továbbelő reflektálatlan szemléletmódok, ideológiailag meghatározott koncepciók és fogalmak felülvizsgálatát.

Célunk volt az is, hogy érzékeltessük a kora újkori irodalom és művelődés eddig kevésbé ismert területeinek nagymértékű belső tagoltságát, szövevényes összefüggéseit és hosszú hatástörténetét. Rimay és Mikes elemzett műveinek példája arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a művészi kvalitásnak milyen szerteágazó, mélyre nyúló, eddig nem sejtett összetevői lehetnek a kor irodalmában. Két példával szolgálunk arra, hogy a 17. századi német irodalom némely alkotása élő maradt egészen a 20. századig, s különféle áttételekkel ösztönzően hatott a kor magyarországi művészetére. A többségben lévő forrásfeltáró dolgozatok mellett két kutatástörténeti tanulmány is található a kötetben; az ezekben megfogalmazott feladatok teljesüléséhez remélhetőleg a gyűjtemény néhány további írása maga is hozzájárul.

Az együttes megjelentetést önálló szerzői kötetben mindenekelőtt az indokolja, hogy számos összefüggés van mind az egy fejezetben belül, mind a különböző fejezetekben található dolgozatok között. Másfelől az irodalomtudomány időközben végbement ún. kulturális fordulata után ma még viszonylag kevesen vállalkoznak a felsorolt tudományágak érintkező részterületeinek egységben történő, egyenrangú kezelésére, folyamatos művelésére. Korábbi közös tanulmányköteteinkhez viszonyítva itt kevesebb a közös munka eredményeként megszületett dolgozat, a különböző szerzőségű tanulmányok azonban gyakran egymásra épülnek, s valamiképpen mind egy közös gondolkodás lenyomatai. Azt, hogy az egymás mellé helyezés ad-e többletjelentést, vannak-e a kötetben az irodalomtudomány megújulását serkentő kérdésfeltevések és módszerek, s a kitűzött célok megvalósítása eredményes-e, az olvasónak kell eldöntenie.

Az eredeti szövegeken kisebb igazításokat végeztünk, az első megjelenést követően tudomásunkra jutott adatokat lehetőség szerint figyelembe vettük. Az átfedéseket igyekeztünk kiküszöbölni, a századok írásmódját és a jegyzeteket egységesítettük. Három tanulmány eredetileg külföldi közönség előtt hangzott el előadásként, s közülük kettő itt jelenik meg először magyarul.

I. NÉMET–MAGYAR IRODALMI KAPCSOLATOK

A magyar *Fortunatus*-változatok

Az első eredeti német prózaregény két, egymástól jelentősen különböző változatban, a magyar irodalom két, egymást követő korszakában jutott el a közönséghez. Először egy verses feldolgozásban, amely az első német kiadás után mintegy hetven évvel, 1578 és 1583 között jelent meg,¹ míg az ettől független prózafordítás újabb hetven év múlva, 1651-ben látott napvilágot.² Míg azonban a verses változat nem jelent meg újra egészen az 1930-as kritikai kiadásig, a prózafordítás számos további kiadást, ponyvakiadást, átdolgozást és modernizálást ért meg egészen a legutóbbi időkig. Paradox helyzet, hogy az eredetihez időben közelebb álló verses feldolgozás műfaját, tartalmát, szemléletét és esztétikai minőségét tekintve egyaránt jóval távolabb áll a német eredetitől, mint a későbbi prózafordítás.

A két *Fortunatus*-változat jelzi a magyarországi olvasóközönség irodalmi igényének viszonylag késői elmozdulását a verses, gyakran még énekelt históriától a verses regény, illetőleg a prózai olvasmány irányába,³ s mutatja az azonos forrásra visszanyúló szövegek eltérő irodalmi funkcióit. A verses adaptáció a magyar verses epika 16. századi történetének különleges darabja és a téma legkorábbi idegen nyelvű feldolgozása egy másik műfajban. Ez egyben aláhúzza a prózaregény nyitottságát más műfajok felé. A prózafordítás a legkorábbi 17. századi szépprózai elbeszélés magyar nyelven, mely fontos szerepet játszott a fikciós próza történetében.

---

¹ *Az Fortunatusrol valo szép historia, énece szerént szerezeve...* [Kolozsvár, 1577–1583, Heltai Gáspárné] (RMK I 343 = RMNy 461); szövegkiadása: *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, kiad. DÉZSI Lajos, VIII, Bp., 1930, 337–499 (a továbbiakban: DÉZSI, 1930). A kiadvány címlapmetszetéhez vö. SOLTÉSZ Zoltánné, *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*, Művészettörténeti Értesítő, 6(1957), 141–160, itt: 148. 40. kép; SZÁNTÓ Tibor, *A szép magyar könyv*, Bp., 1974, 71. kép. A címlapmetszet és a két illusztráció független a prózaregény 16. századi német kiadásainak fametszeteitől. Az 1509-es *Fortunatus*-kiadás illusztrációinak továbbéléséhez ld. Manuel BRAUN, *Illustration, Dekoration und das allmähliche Verschwinden der Bilder aus dem Roman (1471–1700) = Cognition and the Book: Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*, ed. by Karl A. E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, Leiden, Boston 2005, 369–408. – A prózaregény fogalmához vö. Jan-Dirk MÜLLER, *Augsburger Drucke von Prosaromanen im 15. und 16. Jahrhundert = Augsburger Buckdruck und Verlagswesen: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, hg. v. Helmut GIER und Johannes JANOTA, Wiesbaden, 1997, 337–352. – A tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseiért Jankovics Józsefnek mondok köszönetet.

² *Az Fortunatusrol iratott igen szep nyajas beszédü könyvetske...*, [Lőcse], 1651, [Brewer] (RMK I 848 = RMNy 2375); szövegkiadása: LÁZÁR Béla, *A Fortunatus-mese az irodalomban*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1890, II. pótk., 335–504, itt: 399–504 (a továbbiakban: LÁZÁR, 1890).

³ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 301 (BAN Imre).

Jelentőségét növeli, hogy a magyar irodalomban nem született meg az egykorú események nyomán írt, a korabeli viszonyokat bemutató, pikareszk motívumokra épülő barokk regény.⁴ A prózaregények fordításai nagymértékben hozzájárultak a szép-prózai stílus kibontakozásához, s előkelő hely illeti meg őket a regény 17. századi előzményei között.

A két *Fortunatus*-változatot együtt, nemzetközi összefüggésben – egyetlen korai kivételtől eltekintve⁵ – eddig nem vizsgálták, annak ellenére, hogy módszeres összevetésük a német eredetivel hozzájárulhat a kora újkori német–magyar irodalmi kapcsolatok történetének jobb megismeréséhez. Az elemzés elősegítheti tárgy- és recepciótörténeti összefüggések mélyebb megértését, hozzájárulhat a verses feldolgozás és a prózafordítás eddiginél pontosabb irodalomtörténeti elhelyezéséhez, egyben serkenetheti a magyar változatok és a korabeli más nyelvű adaptációk viszonyának meghatározását. Míg az angol, cseh, lengyel és jiddis nyelvű *Fortunatus*-adaptációkról már készültek összehasonlító tanulmányok,⁶ a magyar változatokról nincs ilyen áttekintés.

A munkát jelentősen nehezíti, hogy a két szöveg kritikai kiadása közül az egyik 1890-ben, a másik 1930-ban jelent meg, s egyik sem felel meg a mai történeti-kritikai igényeknek. A prózafordítást kiadó és disszertációjának eredményeit németül is publikáló Lázár Béla tévedéseinek egy részét a későbbi kutatás ugyan helyreigazította, ez azonban nem jelent meg német nyelven.⁷ A Hans-Gert Roloff-féle *Fortunatus*-kiadás függelékében közölt bibliográfia regisztrálja ugyan a magyar nyelvű verses változatot, de nem a feldolgozások, hanem a fordítások között tünteti föl, s nem jelzi a prózafordítás összes kiadását sem.⁸ Az *Enzyklopädie des Märchens* Fortunatus-szócikke meg sem említi a verses feldolgozást, amely pedig éppen a népszerű elbeszélő témák és

---

⁴ *Uo.*, 304.

⁵ LÁZÁR, 1890, 362–372; Béla LÁZÁR, *Über das Fortunatusmärchen*, Ungarische Revue, 13(1893), 334–348, 15(1895), 461–477, 692–716, itt: 469–477; vö. továbbá: Uő., *Über das Fortunatus-Märchen*, Leipzig, 1897.

⁶ A. F. LANGE, *On the relation of Old Fortunatus to the Volksbuch*, Modern Language Notes, 18(1903), 141–144; Josef HRABÁK, *Zum stilistischen Aufbau des tschechischen „Fortunatus“*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, 16(1967), 759–762; *Fortunatus*, k vydání připravil a úvod napsal Josef HRABÁK, Praha, 1970; Josef MATL, *Deutsche Volksbücher bei den Slawen*, Germanisch-Romanische Monatsschrift, N. F., 5(1955), H. 3, 193–212; Jurij STRIEDTER, *Der polnische „Fortunatus“ und seine deutsche Vorlage*, Zeitschrift für slavische Philologie, 29(1961), 32–91; *Fortunatus: Die Bearbeitung und Umschrift eines spätmittelalterlichen deutschen Prosaromans für jüdisches Publikum*, hg. v. John A. HOWARD, Würzburg, 1991.

⁷ BLEYER Jakab, *Fortunatus-népkönyvünk és német eredetije*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 31(1907), 729–746; vö. HEINRICH Gusztáv, *A Fortunatus-mese eredete*, ItK, 26(1916), 153–157.

⁸ *Fortunatus: Studienausgabe: Nach der editio princeps von 1509*, Mit Materialien zum Verständnis des Textes hg. v. Hans-Gert ROLLOFF, Stuttgart, 1981, 340–342.

motívumok története szempontjából nem elhanyagolható.⁹ A prózai változat modernizált szövege kétszer is megjelent az 1980-as években;¹⁰ ezek fő érdeme, hogy újból hozzáférhetővé tették az eredeti szöveget, megkezdték az újraértékelést és ráirányították a figyelmet a mű esztétikai értékeire.

A verses feldolgozás keletkezése és műfajtörténeti kontextusa

A verses feldolgozás költője jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a német prózaregény szerzője, annak ellenére, hogy a szövegben elég sokat elárul magáról, s társadalmi helyzete, érdeklődése, műveltsége és szellemi képességei viszonylag pontosan meghatározhatók. A személyével kapcsolatban eddig felmerült egyetlen nevet, Heltai Gáspárét, a későbbi kutatásban különböző okok miatt elvetették, illetőleg kevésbé tartották valószínűnek szerzőségét.¹¹ Heltai szerzősége nagy biztonsággal kizárható, ha figyelembe vesszük, hogy a prózájában fellelhető jellegzetes germanizmusoknak¹² nincs nyoma a verses feldolgozás szövegében. Heltai nevének fölvetését az is motiválhatta, hogy a mű néhány évvel halála után, az ő nyomdájában látott napvilágot. Ez a tény azonban inkább nehezíti az azonosítást, mivel a Heltai-nyomda törekedett a következetes írásmód alkalmazására kiadványaiban, s a szöveg nyelvi, helyesírási sajátosságai nem adnak támpontot a szerző meghatározásához.¹³

A 16. századi verses históriák, fordítások és átköltések szerzői többnyire nyomdászok, papok és iskolamesterek voltak, s a verses *Fortunatus* költőjét is minden valószínűség szerint a protestáns lelkészek körében kell keresnünk.¹⁴ A szöveg tanúsága szerint nem volt átfogó humanista műveltsége, de kedvelte az ismert antik és bibliai példákat, hivatkozásokat, s határozott írói elképzeléssel és szerzői tudatossággal, a

⁹ *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Bd. 5, hg. v. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin – New York, 1987, Sp. 7–14 (Hans-Jörg UTHNER).

¹⁰ *Fortunatus és Magelóna históriája*, gond., bev., jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., 1984, 23–189; *Magyar elbeszélők 16–18. század*, vál. GYENIS Vilmos, S. SÁRDI Margit, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., 1986, 204–324, 1072–1077.

¹¹ LÁZÁR, 1890, 366–369; DÉZSI 1930, 496.

¹² VELCSOV MÁRTONNÉ, *Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben (Az elbeszélő múlt vallomása)*, Nyelvészeti Dolgozatok (Szeged), 171. sz. (1979), 47–70.

¹³ Molnár József szűkszavú megjegyzése szerint „Helyesírási és hangtani kritériumok alapján Heltai lehet a fordító.” MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Bp., 1963, 112. A közölt táblázatok tanúsága szerint azonban Molnár csupán a fő nyelvi tendenciákat vizsgálta. Szathmári István kérésre ismét megvizsgálta a szöveg nyelvi sajátosságait és összevetette ezeket Heltai műveivel. Következtetése szerint Heltai nyelvének fontos vonásai hiányoznak, illetőleg másként fordulnak elő a *Fortunatus* szövegében. Vö. továbbá: B. GERGELY Piroska, *Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből*, Magyar Nyelvjárások, 38(2000), 41–50.

¹⁴ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR, 1890, 340; DÉZSI, 1930, 495–496.

reformáció irányzatain belül közelebből nem meghatározható felekezeti öntudattal és kialakult erkölcsi nézetekkel rendelkezett. Lehetséges, hogy evangélikus volt, mivel a szentek példáját említi a házassággal kapcsolatos egyik fejtegetésében (1777–1778). Maga állítja, hogy járt Szebenben, az erdélyi szászok egyik központjában, s ott ismerte meg Fortunatus történetét: „Gondolatból azért nem szinte ezt irtam, / Ezt irván németből Szebenben hallottam.” (3399–3400).¹⁵

A költőt érdekelte a népek és nyelvek eredeztetése, köztük a magyaré, foglalkoztatta a nemesség keletkezésének kérdése, s kemény szavakkal bírálta a deák rend irigységét, a királyok és nemesek házasadási szokásait. Jól ismerte és a különböző társadalmi rétegekhez tartozók közti házasság igazolására beillesztette művébe Telamon király 1578-ban Kolozsvárott megjelent históriájának összefoglalását. Egyik megjegyzése szerint nemcsak értett németül, de németek között is forgott (612). A magyar múlttal és jellel kapcsolatos szórványos utalásai határozott, de bizonyos távolságtartást jelző magyarságtudatról tanúskodnak. Munkájával kettős célt tűzött maga elé: tanítani és szórakoztatni akarta olvasóit, közülük is elsősorban az ifjakat és az udvari rend tagjait.

A feldolgozás megjelentetését kellően indokolt megfontolások alapján az 1578–1583 közötti évekre tette a kutatás.¹⁶ Ami a szöveg keletkezési idejét illeti, elvben nem zárható ki az 1578 előtti keletkezés sem, mivel a verses históriák egy részét megjelenésük előtt több évvel, sőt évtizeddel korábban szerezték. Ebben az esetben azonban fel kellene tételeznünk a szövegben idézett Telamon király históriájának egy mára elveszett korábbi kiadását, illetőleg kézirat formájában való ismeretét.

A szerző többször utal német forrására a szövegben (pl. 267, 727).¹⁷ Dézsi Lajos fölvetése, mely szerint a feldolgozás forrása lényegesen különbözhetett a német „népkönyv”-től, „talán annak csak kivonata volt”,¹⁸ nem állja meg a helyét, mivel a prózaregénynek 1583 előtt nem készült kivonatos változata. Az ún. frankfurti csoport

¹⁵ A szövegbeli számok a továbbiakban a Dézsi-féle kiadás sorszámozására utalnak. – A német nyelvű Fortunatus-kiadások Erdélyben fennmaradt jelenleg ismert egyetlen példánya a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található: *Fortunatus mit seinem Seckel und Wuensch-Huetlein, Wie er dasselbe bekommen, und ihm damit ergangen, in einer überaus lustigen Lebens-Beschreibung vorgestellt, Mit schönen Figuren gezieret*, h. n., é. n. Jelzet: U 73.271. A címleírás alapján a példány a Roloff-féle bibliográfia egyik év nélküli, 17. századra datált kiadásával azonosítható, melyből a Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin őriz további példányt. Fortunatus (8. jegyzet), 328. A tartós használat nyomait mutató kolozsvári példány címlapján „Sz. K. Szász István” tulajdonosi bejegyzés olvasható, a 146–147. oldalak közé láthatóan beillesztettek néhány kézírásos lapot, de utólag kivágták. (Az autopsziát Tar Gabriella Nórának köszönöm.) – Az erdélyi szász lakosság történeti könyvtárainak jelenleg ismert katalógusaiban és könyvjegyzékeiben nem fordulnak elő német nyelvű Fortunatus-kiadások. (Verók Attila szíves közlése, mintegy 2000 lapnyi forrásanyag áttekintése alapján.) Vö. VERÓK Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai = Könyves műveltség Erdélyben* (összeáll. BÁNYAI Réka), Marosvásárhely, 2006, 22–42.

¹⁶ Vö. RMNy 461 sz. tétel megjegyzéseit.

¹⁷ LÁZÁR, 1890, 371.

¹⁸ DÉZSI, 1930, 497.

kiadásai tartalmaznak ugyan kisebb rövidítéseket, ezek azonban nem érintik az elbeszélés menetét.¹⁹ A feldolgozás szerkezeti és tartalmi szempontból egyaránt nagymértékben eltávolodott az eredetitől, a cselekmény elemeinek csak egy részét vette át, ezért ebben az esetben nincs értelme felvetni a forrásul használt konkrét kiadás kérdését. Csupán feltételezhető, hogy a használt kiadás nem az első kiadást viszonylag pontosan követő ún. augsburgi csoportból, hanem az 1551-től kezdődő ún. frankfurti csoportnak a feldolgozás megjelenési idejéhez közeli kiadásai közül került ki. A megjelenést megelőző utolsó frankfurti kiadás 1570-ben látott napvilágot. A szöveg idézett utalása alapján a forrás közvetítésében számításba kell vennünk az erdélyi szász lakosság szerepét.

Az összesen 3408 tizenkét szótagú sorból, azaz 852 négysoros strófából álló verses *Fortunatus* a német prózaregény cselekménye és elbeszélő motívumai egy részének felhasználásával, átalakításával és jelentős mértékű kibővítésével készült, morálizáló célzatú szuverén átköltés. Műfaját tekintve sajátos átmenetet alkot a verses elbeszélés, a verses história (az ún. históriás ének) és a verses regény között; több szempontból az utóbbihoz áll közelebb. Különböző eredetű műfaji minták találkoznak össze benne, s ezzel jelzi a középkori verses elbeszélő formák továbbélését és lassú átalakulását a 16. század második felében.

A verses forma választását az magyarázza, hogy egyrészt jól megfelelt a szóbeli előadás követelményének. Másrészt ebben az időszakban a magyar nyelvű írásbeliség viszonylag késői kialakulása és a prózára való lassú áttérés miatt ez volt az anyanyelvű szövegek hagyományos formája, s a históriás ének konvenciórendszere volt a leginkább hozzáférhető a szerzőknek és az olvasóknak.²⁰ Míg Nyugat-Európában az elbeszélő versforma ekkor jórészt már túlhaladottnak számított és elsősorban prózai történetek voltak az udvari körök szórakoztató olvasmányai, Magyarországon az epika verses formájú maradt és továbbra is versben tolmácsolták a prózai történeteket.²¹ Elbeszélő szövegek utólagos megverselésére a 15–16. századi német irodalomban is vannak példák, a szláv népeknél pedig még a 17–18. században is készültek prózaregények alapján verses feldolgozások.²²

A sajátos magyarországi helyzet fő oka, hogy csak a 16. század második felében alakult ki olyan széles írástudó réteg, amely számottévő mennyiségben igényelt anyanyelvű, világi tárgyú szépprózai olvasmányokat.²³ Magyar nyelvű szépprózai elbeszélést alig fél tucatot ismerünk ebből az időszakból, ezek is szinte kivétel nélkül

¹⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 47–50.

²⁰ A továbbiakhoz ld. ORLOVSKY Géza, *A históriás ének = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., 2007, 310–322.

²¹ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 442–443.

²² *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. 3, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin – New York, 2003, 770–771; MATL (6. jegyzet), 197.

²³ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1133.

fordítások, s a 16. században néhány kivétellel mindaz, ami nem szorosabb értelemben vett tudomány volt, Nyugat-Európához viszonyítva archaikus módon, versebe foglalva jelent meg.²⁴ A verses epikus formák, azon belül a históriás énekek alkották az irodalmi termés mennyiségileg meghatározó részét, melyek regényes válfaja a század második felében érte el virágzását. A verses, regényes históriák, moralizáló történetek és krónikás énekek jelentős része a Heltai-nyomdában jelent meg; az ezeket tartalmazó kiadványok száma az 1570-es évektől nőtt meg ugrásszerűen. A verses regény kialakult formában a 17. század első évtizedében tűnt fel először.

A *Fortunatus* szempontjából külön figyelmet érdemel, hogy a verses históriák hatékonyan terjesztették az irodalmi műveltséget, és sokoldalúan előkészítették a magyar nyelvű humanista költészet kibontakozását.²⁵ Nagy mennyiségű, népszerű olvasmányanyagot bocsátottak rendelkezésre, formai újításokat eredményeztek, s mindkét irányban közvetítettek a szájhagyomány és az írásbeliség között. Jelentős részben az európai irodalomban jól ismert antik, bibliai, középkori és humanista témákat dolgoztak fel, s gyakran már meglévő prózai műveket költöttek át versben. A források többnyire klasszikus auktorok nyomán született antik és késő antik történetek, szerelmi kalandregények, középkori példázatgyűjtemények és reneszánsz novellák, köztük például a *Gesta Romanorum*, Boccaccio, Paolo Giovio, Aeneas Sylvio Piccolomini és Guido da Columna munkái. Antik eposzt és latin nyelvű humanista drámát is átdolgoztak verses históriában. Héliodorosz *Aithiopikáját* a német fordítás közvetítésével dolgozták fel verses regényben a 16–17. század fordulóján vagy a 17. század elején. A különböző témák és műfajok gyakran egy művön belül is keverednek egymással.

A *Fortunatus* szerzője szempontjából sem közömbös, hogy a históriaköltők között találhatók humanista műveltségűek, akik gyakran latin nyelvű munkákat is írtak. Névtelenségüket többnyire az óvatosság motiválta, s előfordul, hogy az elbeszélt történet vagy annak részlete a szerző sorsát példázza.²⁶ A történetek bővítése didaktikus, moralizáló és erotikus részletekkel, bibliai, mitológiai és történeti tárgyú exemplumokkal általános gyakorlatnak számított. A világi témák és korabeli események megverselése az 1560-as évektől jutott túlsúlyra, s az oktató, moralizáló szándékot lassan háttérbe szorította a szórakoztató célkitűzés. Az énekelt verses históriák műfaja a század vége felé erős hanyatlásnak indult: az énekvers hagyománya és az énekelt olvasás gyakorlata visszaszorult, a szövegek terjedelmének megnövekedésével megszülettek a műfaj kereteit feszegető alkotások, s a század utolsó harmadában kísérletek történtek az olvasásra szánt epikus versszöveg kialakítására. A verses *Fortunatus* az egyik ilyen kísérletnek tekinthető.

²⁴ BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, I, Bp., 1886, 82.

²⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 404–405, 523–536.

²⁶ Vö. 20. jegyzet.

Szerkezeti és cselekménybeli különbségek

A verses feldolgozás csak az alaptémában emlékeztet Fortunatus kalandos történetére,²⁷ s a magyar szerző a kor gyakorlatának és a műfaj hagyományainak megfelelően²⁸ csupán nyersanyagként használta és alaposan átköltötte a prózaregényt. Megtartotta az életrajzi alapformát, az utazás alaprétégét azonban erősen redukálta.²⁹ Nagymértékben leegyszerűsítette, átalakította és más irányba terelte az elbeszélés szerkezetét; összevonta és tömörítette a cselekmény menetét; megváltoztatta annak tagolását és módosította a főszereplő jellemét. Több mellékszereplőt és fontos részletet elhagyott; rendkívül rövidre fogta Fortunatus fiainak történetét; ugyanakkor jelentős mennyiségű új, az eredetiben nem szereplő antik, bibliai, történeti és más tudós utalást, aktuális megjegyzést, magyar vonatkozást, elbeszélő motívumot, önálló miniatűr elbeszélést és erkölcsi fejtegetést toldott be.³⁰ Leegyszerűsítette Fortunatus európai vándorlásának útvonalát, jórészt mellőzte, illetőleg megváltoztatta a hely- és személyneveket, s nem kis mértékben alakították a szöveget a fölvetett erkölcsi problémák. Az elbeszélő témák és motívumok felhasználásában nagyrészt hasonló módon járt el, mint a német szerző, azaz tetszőlegesen variált, kontaminált, változtatott meg régi és illesztett be új motívumokat. A valóság elemeinek rovására a mesei vonásokat juttatta túlsúlyra, s Fortunatus alakját meseszerűvé, sőt mitikussá növelte. Mindezzel módosította a mű alaptendenciáját, s a gazdagság és bölcsesség dilemmája helyett a származástól független érvényesülést és becsületes életpályamodellt, valamint a szülők iránti gyermeki szeretet gondolatát állította a középpontba.

A szerkezeti összevetés tanúsága szerint az első kiadásban negyvennyolc, később ötven fejezetből álló prózaregénnyel szemben a feldolgozás összesen hét részre tagolódik. A részek különböző hosszúságúak, terjedelmük 256 és 892 sor között mozog.³¹ Az I. rész önálló betoldás: a rövid figyelemfelkeltést és témamegjelölést az emberiség és a nyelvek származásának elbeszélése, valamint a magyarok eredetéről, nyelvéről és vallásáról szóló fejtegetések követik. A II. rész foglalja magában a regény első tizenhat fejezetének anyagát a Konstantinápolyba (a magyar változatban: egy király udvarába) érkezésig, de a fejezetek egy részének megfelelője hiányzik, s a cselekmény némileg másként alakul. A III. rész öleli fel a következő három fejezetet a fogadós megbüntetéséig, de egy fejezet megfelelője hiányzik, s a

²⁷ *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 7. – DÉZSI 1930, 494–495. Csupán a fontosabb eltérések egy részét vette számba.

²⁸ *Széphistóriák*, utószó KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1975, 201–202.

²⁹ Vö. RENATE WIEMANN, *Die Erzählstruktur im Volksbuch Fortunatus*, Hildesheim – New York, 1970, 22–35.

³⁰ Vö. LÁZÁR, 1890, 370–371; DÉZSI, 1930, 494–495.

³¹ A továbbiakhoz vö. LÁZÁR, 1890, 371–372; DÉZSI, 1930, 496–497. Az RMNy 461 sz. tétel leírása tévesen hat részből állónak mondja a művet.

magyar változat több ponton eltér az eredetitől. A IV. rész feleltethető meg a következő, [20.] fejezet tartalmának Fortunatus letelepedéséről Famagustában. A magyar változatban azonban a hős egy császár szolgálatába áll, aki hálából egyetlen lányát szánja neki feleségül, s a cselekményhez hosszú fejtegetés kapcsolódik a királyok és nemesek házasságkötési rendtartásáról.

Jelentősen módosított formában a regény következő két fejezete szolgáltatta az V. rész anyagát Fortunatus lakodalmának leírásával. A VI. résszel a következő hat fejezet állítható párhuzamba, a lakodalmat követő mulatságtól az elrabolt süveg eredménytelen visszaszerzési kísérletéig a szultán által, a fejezetek egy részének azonban nincs megfelelője a magyar változatban, s a cselekmény részben másként alakul. Az utolsó, VII. rész feleltethető meg a következő két fejezet tartalmának, de itt csupán néhány motívum azonos, s új cselekményszál jelenik meg: Fortunatus visszatér szüleihez, apja bocsánatát kéri, s halálukig gondjukat viseli. A rész végén mindössze nyolc strófa foglalja össze a regény egész második részének tartalmát, Fortunatus fiainak tizen-nyolc fejezetben előadott történetét, majd az eredetihez hasonlóan a tanulság megszívlelésére való felszólítás zárja az elbeszélést. A hét részre tagolás mutatja a szerző nagyfokú szerkesztői tudatosságát: a prózaregény elbeszélésszerkezetét vizsgáló Renate Wiemann ugyanis a művön belüli szerkezeti elemek együttes figyelembevétele alapján – a fiúk történetének leszámításával – ugyancsak hét nagy szakaszra bontotta a cselekményt.³²

A tartalmi összevetés tanúsága szerint a magyar szerző mellőzi a regény fő cselekményelemeinek és motívumainak jelentős részét. Például mindjárt a történet elején, a II. részben elhagyja Fortunatus apja elszegényedésének okát (ti. pazarló életmódját), s elhallgatja, hogy a flandriai gróf (a magyar változatban király) hiába próbálta megtudni az udvarából elijesztett Fortunatus hirtelen távozásának okát. Teljes egészében hiányzik a londoni utazás a Roberti-epizóddal, s elmarad Fortuna három kérése. Ugyanígy elmarad Fortunatus lóvásárlásának, elfogásának és szabadon bocsátásának története, valamint a Szent Patrik purgatóriumában tett látogatás leírása a Velencébe történt utazással együtt. A III. részből értelemszerűen hiányzik a szegény ember lánya kiházásításának epizódja, míg a IV. részben nincs nagyobb elhagyás. Az V. részben a cselekmény említett módosítása miatt nincs meg Nimian gróf három lányának bemutatása Fortunatusnak, s ugyanezen okból hiányzik Fortunatus és szolgájának tanácskozása arról, hogy melyik lányt válassza a három közül. A feldolgozásban Fortunatus csupán pompás palotát építtet magának, templomot és apátságot nem, s elmarad a Cassandrának jegyajándékba vett vár és város motívuma.

A VI. részben nem szerepel Fortunatus és Cassandra beszélgetése Fortunatus tervezett útjáról a pogányokhoz. Elmarad Fortunatus alexandriai látogatása, továbbá hogy India királya követet küld Fortunatushoz az ellopott süveg visszaadása

---

³² WIEMANN (29. jegyzet), 72–84; vö. LÁZÁR, 1890, 350–360.

érdekében. Végül a VII. részben Fortunatus értelemszerűen elhallgatja Fortuna három kérését fiai előtt, s itt található a már említett legjelentősebb összevonás a fiúk történetéből.

A magyar szerző számos ponton módosította az elbeszélés menetét, s új cselekményelemeket és elbeszélő motívumokat illesztett a történetbe. Ilyen mindjárt az I. részben az emberiség vízőzön utáni őstörténetének elbeszélése. Az elbeszélésbe a költő beleszővi néhány európai nyelv fiktív eredeztetését, az ázsiai népekről szólva megemlíti a maguknak óriási talpukkal árnyékot tartó emberek motívumát, s utal a „magyarok nyakán” jelenleg élő ázsiai népekre, azaz a török hódításra. Előadja a magyar nyelv állítólagos babiloni eredetét és rokonságát az avarok és hurik (hunok) nyelvével, megemlíti a magyarok származásáról vallott nézeteket Khám és Nimród, illetve Jáfet nemzetségéből. Beszél a magyarok őseinek hitetlenségéről, pogány vallásáról, továbbá arról, hogy új hazájukban Isten Jafet fiainak értelmére hozta őket. Végül levonja a következtetést: Noé átka csak külsőleg fogott a magyarokon, azaz Isten nem veszejtette el, csak vétkeikért ostromozta őket. A történetnek ez az „ab ovo”-kezdése, bibliai alapú mítizációja és genealógiai igazolása hősepekai sajátosság, amely hozzájárul Fortunatus alakjának megnöveléséhez, aláhúzza az egész elbeszélés fikcionalitását és közelebb hozza az eseményeket a magyar közönséghez.

A II. rész elején Fortunatus származását az eredetitől eltérően adja elő a szerző, mondván: bizonytalan, hogy az olasz nemzetből való-e, vagy apja csak megtelepedett jövevény volt Olaszországban. Ezt Bizánc és Róma alapításának vázlatos elbeszélése követi, majd a nemesi rend eredetét fejtegeti. Az egyik közbevetés szerint korábban a magyaroknál sem volt ismert a nemesség, hanem a fejedelem adott „jószágot” a vitézeknek, mint az a török népeknél ma is történik. Ezt követően Fortunatus egész történetét a történelem előtti időbe transzponálja az elbeszélő, mondván: egy császár „Úrszületet előtt” egyik vitéz szolgáját, azaz Fortunatus majdani apját főnek tette meg a többi között, lakóhelyet adott neki „az városban”, s ő a császári udvarból választhatott magának feleséget. Ciprust, Famagustát és a szülők nevét nem említi. Fortunatus és apja párbeszédét tervezett vándorlásáról megelőzi a fiú anyjához intézett kérdése apja szomorúságának okáról. Útra kelésével Fortunatus célja az, hogy meggazdagodván egyszer majd gondoskodhasson szüleiről. A flandriai gróf helyett egy király főkomornyikjának szolgálatába áll, akinek halála után a király megteszi komornyiknak és fő tanácsosának. Elijesztése a királyi udvarból azonos okból és nagyjából hasonló módon megy végbe, mint a regényben; a 15 korona arany helyett ötszáz forintért, s a magyar szerző elhallgatja a ravasz szolga nevét.

A medve megölését új mesei motívumként egy oroszlán és egy sárkány megölése követi, s Fortunatus kivágja mindhárom állat nyelvét. Fortunával egy kútnál találkozik, s a kapott erszényt rútsága miatt először eldobja, majd mégis felveszi. Fontos különbség, hogy Fortuna nem sorolja fel adományait, s nem kínálja fel a választás

lehetőségét. Felszólítására, hogy kérjen valamit, Fortunatus csak annyit mond, hogy apját sem tudja táplálni, mire Fortuna átadja az erszényt. Így tehát nem jön létre konfliktushelyzet, s elmarad a bölcsesség, a gazdagság és a többi adomány közti választás motívuma, ami a prózaregény egyik központi gondolata. A három szakrális-vallási-karitatív jellegű kérés elhagyása jelzi Fortuna keresztény patróna-szerepének mellőzését, és mesei vonásait állítja előtérbe.³³

Egy városba érve rongyos ruhája miatt a fogadós az istállóba utasítja Fortunatust, mire ő bőséges alamizsnát ad a koldusoknak. Egyiküket felfogadja szolgának, akinek a neve nem Lüpoldus, hanem Péter. A fogadósnak bőkezűen fizet, aki erre bocsánatát kéri és befogadja. Fortunatus nagy sereget gyűjt, egy király udvarába megy, s mivel Péter nem talál szállást a városban, maga a király ad helyet neki egyik házában.

Az eredetitől nagyrészt eltérően alakul az egész III. rész cselekménye. Fortunatus gazdagon megvendégeli a király szolgáit, majd a király ebédre hívja, mire ő is meghívja a királyt udvarával együtt. Vetélkedésből többször kölcsönösen megvendégelik egymást, míg végül a király – látva Fortunatus kifogyhatatlan gazdagságát – megijed, s meghagyja Fortunatus szállásadójának, rabolja el és vigye el neki a vagyonát. Ez megtörténik, de kifogyhatatlan erszénye révén Fortunatus újabb, még gazdagabb ebédet készíttet a királynak. Mindez háromszor megismétlődik, míg végül Fortunatus rájön a gazda álnokságára, de nem törődik vele. Amikor a gazda negyedszer visz el mindent, megtalálja az erszényt is, de rútsága miatt elhajítja. Fortunatus megleli az erszényt, és ismét nagy vendégséget rendez. Miután elbúcsúzik barátaitól, elfogatja és négyfelé vágatja a gazdát, teste maradványait szétszórátja, s otthagyja a királyt. Az eltérések nyilvánvalók: a magyar változatban nincs szó a konstantinápolyi császárkoronázásról; a gazdát nem Fortunatus szolgája öli meg már a második lopási kísérlet alkalmával, s a gazda testét nem kútba rejtik.

Az eredetitől eltérően alakul a történet folytatása a IV. részben is. Fortunatus le akar telepedni, ezért egy császár szolgálatába áll. Szülei is a császár egyik városában élnek, de Fortunatus ezt elhallgatja. Sorra legyőzi a császár ellenségeit, és több országot annak uralma alá hajt. Hűsége miatt a császár teljesíteni akarja minden kívánságát, s egyetlen lányát neki szánja feleségül.

Az V. rész elején a császár hívatja, s felszólítja, kérjen tőle. Fortunatus először csak egy házhelyet kér, mire a császár neki adja az egész várost, melyben szülei laknak. Másodszorra egy kis jószágot kér, végül harmadszor a császár lányát kéri, s őt is megkapja. A császár levélben tudatja szomszédaival lánya kiházását és meghívja őket az eljegyzésre. A levél fő gondolata a különböző társadalmi réteghez tartozók közti házasságkötés helyességének igazolása. Megtörténik az egybekelés, majd a császár felesége megáldja a fiatalokat. Fortunatus olyan palotát épített Péterrel, melynek

---

³³ Hannes KÄSTNER, *Fortunatus – Peregrinator mundi: Welterfahrung und Selbsterkenntnis im ersten deutschen Prosaroman der Neuzeit*, Freiburg, 1990, 46–48.

nincs párja a világon. Amikor a palota elkészül, meghívja a császárt vendégeivel együtt a menyegzőre. Együtt indulnak, de a város határába érve Fortunatus bejelentés nélkül előre megy, hogy megbeszélje Péterrel a vendégek elhelyezését, majd nagy sereggel visszaindul a császár fogadására. A császár megijed a sereg láttán, mivel ellenségnek véli, s megáll. Fortunatus egyedül megy a császár elé, aki erre megnyugszik, s bocsánatot kér a bizalmatlanságért. A palotába érve Fortunatus mindenkinek megmutatja szállását, nagy mulatság következik, majd a császár az istenek áldását kéri az ifjú párra. Három napig mulatnak; Fortunatus császárrá akarják emelni. Ebben a részben csupán a házasságkötés és az uralkodó lakodalomba történt meghívásának motívuma állítható párhuzamba a prózaregény megfelelő cselekményelemeivel. Alapvető különbség, hogy Fortunatus nem a Famagusta közelében lakó, elszegényedett gróf három lánya közül választ feleséget, hanem a császár lányát kapja jutalmul szolgálataiért.

A VI. rész elején a császár három hónapig marad Fortunatusnál, majd hazamegy. Nem sokkal első fia, Andalousa születését követően meghal a császár és felesége, s Fortunatus közakarattal császárrá emelik. Tovább növeli országát, majd megszületik második fia, János. Fortunatus hall két szomszédos király gazdagságáról; egyiküknek Ázsiában és Afrikában vannak birtokai. Fortunatus meglátogatja, és gazdagabbnak bizonyul nála. A másik India királya, aki meghívja magához Fortunatus, s felajánlja, gazdagságuk döntse el, melyikük uralkodjék ezután a másikon. Vén szolgálai tanácsára Fortunatus kevés kísérettel az egyik úton indul a királyhoz, egy másik úton megy a gyalogos sereg, s egy harmadikon a lovasok. Mindegyik seregben azt a hírt keltik, hogy ott van Fortunatus, majd a seregek egy rejtékhelyen találkoznak.

A király megvendégeli látogatóját, s megmutatja neki kincseit, melyeket egy nagy hegy alatt, „kilenc börtben” rejtett el. A kilencedik „börtben” egy ládából előveszi a varázssüveget, megmondja a „hasznát”, mire Fortunatus látja, engednie kell. Fortunatus népéhez megy, majd mégis visszafordul a királyhoz, s arra hivatkozva, hogy elfelejtette a süveg színét és formáját, kéri, mutassa meg neki még egyszer. A király kezébe adja a süveget, mire ő a fejére teszi, népe között terem és gyorsan eltávozik az országból. A király üldözésére akar küldeni, de látván a hatalmas sereget, lemond róla. Fortunatus levelet ír a királynak és felszólítja: most már ő a gazdagabb, engedelmeskedjen neki. Az eredetiből átvett néhány motívum mellett ebben a részben különösen szembetűnő a motívumok variálása és kontaminálása új elbeszélő motívumokkal. Fortunatusból az eredetitől eltérően császár lesz, s teljesen új elem az Indiába vezető úton alkalmazott hadicsel, a süveg csellel történt megszerzése és Fortunatus királyhoz intézett levele hazatérését követően. A hős keleti útjának fő motivációja a regényben az „otiositas” és a „curiositas”,³⁴ ami itt teljesen hiányzik; a két utazás egyedüli oka a nagyobb gazdagság bizonyítása.

---

³⁴ *Uo.*, 106.

Csaknem teljesen új az utolsó, VII. rész cselekménye. Fortunatus beszámol barátainak az indiai király gazdagságáról, de a süvegről hallgat. Péterrel megkeresteti szüleit a városban, s ebédre készül hozzájuk. Az apa mentegeti magát szegénységük miatt, el akarnak menni a házból, de Péter nem engedi el őket. Háza népével együtt Fortunatus inkognitóban megy szülei házához, megmosdattatja és a fő helyre ülteti őket. Leülteti a vendégeket és elbeszéli, hogy apja és anyja az ő születése után szegényedett el. Megkérdezi apját, volt-e fia, aki erre megijed, majd elmondja életét, fia születését, eltávozását, s kijelenti, hogy már nem várja haza többé. A homlokán lévő jel alapján azonban anyja felismerni véli a fiát. Fortunatus erre felfedi kilétét, apja bocsánatát kéri, elmondja sorsát, és halálukig tartó szolgálatát ígéri szüleinek. Felesége megöleli Fortunatus anyját. Fortunatus új ruhát hozat a szülőknek, a palotába viszi őket, és együtt élnek egészen a szülők haláláig.

Ezután meghal Fortunatus felesége, s szomorúságában Fortunatus is megbetegszik. Sokáig él egyedül, majd halála közelségét érezvén gyermekeit Péterrel együtt népe és szomszédai oltalmába ajánlja. Fiainak elmondja a tarsoly és a süveg történetét és „hasznát”, s figyelmezteti őket, ne osztozzanak meg rajtuk. Mindkettőt kisebbik fiának, Jánosnak adja megöröszésre, mert ő eszesebb Andalosánál. Kéri fiait, feleségüknek se fedjék fel a titkot, s más előtt soha ne vegyenek ki pénzt a tarsolyból. Ha bátyja bajba kerülne, János küldje el neki a süveget. Végül Fortunatus meghal és eltemetik.

Csak nagyon távolról emlékeztet az eredetire a két fiú történetének rendkívül rövid összefoglalása a befejezésben. Eszerint Andalosa vándorlása során megszeret egy lányt, akinek elárulja a tarsoly és a süveg hasznát. A lány mindkettőt elcsalja tőle. Andalosa hazatér öccséhez, elmondja neki a történeteket, mire az megszidja, majd tanácsot ad neki, hogyan szerezze vissza a varázstárgyakat kalmárnak öltözve. Andalosa a tanácsnak megfelelően szerencsésen visszaszerzi mindkettőt, s a „Végre ha nem éltek, meghóltanak vala” mesei fordulattal zárul az elbeszélés. Az eredetihez viszonyítva fontos különbség, hogy a magyar változatban az ismeretlen nevű lány mindkét varázserejű tárgyat elcsalja Andalosától, nincs szó a lány megbüntetéséről, Andalosa elfogásáról, a süveg elégetéséről, az erszény erőszakos elvételéről, Andalosa megöléséről és a két gróf kerékbe töréséről.

Mindez mutatja, hogy a magyar szerző tudatosan törekedett a szerkezet és a cselekmény egységének biztosítására, amikor kiküszöbölte a német eredeti néhány gondolati és cselekménybeli következetlenségét, elhagyta az összefüggéstelen mellékmotívumokat, s az epizódok laza felsorakoztatása helyett szigorúbb szerkesztésmódot alkalmazott. A Roberti-epizód elhagyása például a kereskedő-motívum csaknem teljes mellőzésével függhet össze, míg az elijesztési jelenet jó alkalmat kínált az irigységről szóló fejtegetésekre. Az áttekintés jelzi azt is, hogy a magyar szerző máshova helyezte az erkölcsi tanítás súlypontját. A bölcsesség gondolata például csak annyiban van jelen, hogy az ifjú Fortunatus mindig megfogadja szolgája bölcs tanácsát, a gazdagság pedig csupán eszközként szolgál a felemelkedésre és a szülők

megsegítésére. Az a tény, hogy a szerző elhallgatja Fortunatus apja elszegényedésének okát, önmagában is jelzi, hogy a gazdagsággal való bánásmód nem központi probléma a műben. Ennek megfelelően hiányzik Fortunatus élete végén megfogalmazott panasza a gazdagság önmagában való haszontalanságáról; a cselekmény nem erre a tanulságra épül.

A társadalmi háttér és a szereplők funkcióbeli különbségei

A feldolgozás egészen más történeti, társadalmi és gazdasági feltételek között készült, mint a prózaregény. Ennek következtében számos hangsúlyeltolódás következett be az elbeszélésben. A történeti háttér elhalványulása és a fiktív elemek megerősödése mellett megfigyelhető, hogy a feldolgozás jóval szűkebb társadalmi spektrumot mutat be, mint a prózaregény. Az utóbbi egy funkcionálisan nagymértékben differenciált társadalmat és gazdaságot ábrázol, s felvonultatja szinte minden réteg képviselőjét.³⁵ Míg itt pontosan megnevezett városok hosszú sora alkotja az események színhelyeit, a magyar változatban „a város”, a városi környezet csak háttérként jelenik meg. A gazdagság fontos motívum, de nem a pénz a világ egyedüli mozgatója, s a kereskedők tevékenysége és a pénz által meghatározott, új gazdaság erősen háttérbe szorul a cselekményben.³⁶ Jóval hangsúlyosabb a „jószág”, azaz a föld birtoklása, az uralkodók és alattvalói közti viszony ábrázolása. Fortunatus apja nem polgár, hanem egy császár vitéz szolgálja, s végül maga Fortunatus is császár lesz. Az udvari, lovagi, nemesi környezet sokkal erőteljesebben van jelen, mint az eredetiben többször hangsúlyozott polgári normák és önértelmezés. A polgárság emancipációs törekvései csupán közvetve, a nemesi rend keletkezésével és a házassággal kapcsolatos erkölcsi fejtegetésekben jutnak kifejezésre. A feudális-nemesi társadalom kezdődő bomlására utal a szerző nyílt bírálata a nemesség, a deák rend és a katolikus egyház ellen, s hogy a születésen alapuló kiváltságokkal szemben a szolgálattal szerzett érdemeket hangsúlyozza. Mindez megfelel a nyugat-európai viszonylatban ekkor már archaikusnak számító, késő feudális magyar társadalmi viszonyoknak, egyben jelzi a hagyományos társadalom kezdődő átalakulását.

A magyar szerző leegyszerűsítette a szereplők rendjét, s a megmaradtak szerepét részben megváltoztatta. Két szereplőnek, Fortunatus szolgájának és egyik fiának magyar nevet adott, amivel közelítette őket a magyar olvasóhoz. Andolosia nevét Andalosára módosította. Míg a prózaregényben három generáció egy-egy tagja a központi alak, s Fortunatus a cselekmény kétharmadát hordozza, a feldolgozásban

---

³⁵ Manuel BRAUN, *Ehe, Liebe, Freundschaft: Semantik der Vergesellschaftung im frühneuezeitlichen Prosaroman*, Tübingen, 2001, 102–103.

³⁶ Vö. *Fortunatus* (8. jegyzet), 272–273.

egyedül ő áll az egész cselekmény középpontjában. Mindkét műben ő az egyetlen példaértékű, pozitív figura, de míg az eredetiben rendkívül összetett alak, aki hosszú tanulási folyamaton megy át, a feldolgozásban egy típust képvisel és a tanulási folyamat jelentősen lerövidül.³⁷ A regényben lényegében mindvégig megmarad a polgári, kereskedői szférában, míg a feldolgozásban nem kereskedőként boldogul, hanem királyi, majd császári szolgálatba szegődött vitézként emelkedik egyre feljebb, míg végül maga is császár lesz. A német Fortunatus csaknem kizárólag pénze révén jut hatalomhoz és megbecsüléshez, a feldolgozásban személyes rátermettsége, hűséges szolgálata szerzett érdemei, pozitív erkölcsi tulajdonságai és saját szolgája tanácsainak következetes megfogadása egészítik ki gazdagságát. Az alacsony származású, kezdetben könnyelmű hős, aki később mintaszzerű harcosná válik, királylányt vesz feleségül és végül uralkodóvá lép elő, a középkori eposzi hős jellegzetes típusát képviseli.³⁸

A következetesen funkcionalizált, jól körülhatárolható csoportokat alkotó mellékszereplők egy részének elhagyása, újakkal történt helyettesítése, tipizálása, anonimizálása és funkciójának módosítása Fortunatus alakjának megnövelését szolgálja. Szolgájának szerepe egyértelműen fontosabbá válik: a hős ismételten az ő tanácsára cselekszik helyesen, s Fortunatus útmutatása alapján ő építteti föl annak palotáját. Ugyancsak fontosabb lesz a szülők szerepe azzal, hogy a történet végén Fortunatus visszatér hozzájuk, magához veszi és halálukig szolgálja őket. A regény második részének erőteljes rövidítése révén a fiúk nem válnak az elbeszélés valóságos szereplőivé; nem kerül sor az általuk képviselt magatartásmódok bemutatására, apa és fiai eltérő felfogásának, cselekvésmódjának szembeállítására. Míg a fiúk története az eredetiben egyértelműen kudarccal végződik, a feldolgozásban Andalosa visszaszerzi a süveget és az erszényt, s ezzel szerencsés lezárást kap az egész történet. A fiúk történetének redukcióját az is ösztönözhetette, hogy a prózaregény második részében hangsúlyos „nők és szerelem” tematika kevésbé volt hasznosítható a magyar szerző erkölcsi célkitűzésének megvalósításában.³⁹

Új elbeszélő témák és motívumok

Az eddigi áttekintés tanúsága szerint a cselekmény menetét nagymértékben alakítják a szerző által beillesztett új elbeszélő motívumok, motívumkombinációk és önálló miniatűr elbeszélések. A cselekmény kibontakozását előrevivő motívumok közül – melyek szinte kivétel nélkül a középkori irodalom kedvelt elbeszélő motívumai – megtartotta például a kasztráció, a találkozás a szerencsével, a Fortuna ajándéka, illetőleg

³⁷ Uo., 284.

³⁸ *Romane des 15. und 16. Jahrhunderts: Nach den Erstdrucken mit sämtlichen Holzschnitten*, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Frankfurt/M., 1990, 1101.

³⁹ Vö. *Fortunatus* (8. jegyzet), 284.

a mágikus tárgyak megszerzése és elvesztése, valamint a leánykérés és a csellel való rászedés motívumait,⁴⁰ de úgy, hogy mindegyiket redukálta és módosította kisebb-nagyobb mértékben. A szerencse motívuma a mű kiadása idején már több évtizede jelen volt a magyar irodalomban; több verses história a szerencse forgandóságát példázza, Fortuna a cselekmény alakító tényezője, s a műfaj jelentős szerepet játszott a humanista szerencse-koncepciók közvetítésében az anyanyelvű irodalom felé.⁴¹

Az újonnan beillesztett elbeszélések közül sorrendben első a Fortunatus születését bevezető, fiktív genealógiai konstrukció az emberiség mitikus őstörténetével, Bizánc és Róma alapításával, a magyar nép legendás származásával, a hun–magyar rokonság elméletével és a magyar nyelv eredetének kérdésével. Az elbeszelés fő forrásul Mózes I. könyvének 9–11. fejezete, a középkori őstörténeti hagyomány, valamint a magyar nép és nyelv eredetéről, rokonságáról vallott humanista elképzelések szolgáltattak.⁴² A költő megjegyzése, mely szerint a magyarok Szkítiából történt kijövetelük után a latin és görög nyelvből „szép szókat szedének, / Végre minden nyelvnek magyarázóí lönek” (199–200), figyelemre méltó módon hangsúlyozza az anyanyelv történeti

⁴⁰ WIEMANN (29. jegyzet), 36; vö. Sabine SACHSE, *Motive und Gestaltung des Volksbuches von Fortunatus*, Phil. Diss. Würzburg, 1955; Jozef VALCKY, *Das Volksbuch von Fortunatus*, Fabula, 16(1975), 91–112. – Motivikus egyezések (Fortuna, ill. a tündérlány megjelenése; a Fortunatus által megölt három állat közül kettő azonos az Árgirus által a barlangban hallani vélt állatokkal) alapján Dézsi Lajos vetette föl először a verses Fortunatus és az Árgirus-história kapcsolatának lehetőségét (DÉZSI, 1930, 498.). További motivikus egyezések alapján – a Fortunatus által megszerzett varázssüveg, illetőleg az Árgirus által megszerzett bocskor, palást és ostor azonos szerepe; Árgirus ugyanúgy csellel szerzi meg ezeket, mint Fortunatus a süveget; mindkét műben jelentős szerepet játszik az aranyalma gyümölcseivel; a prózaregény cselekménye az Árgirus keletkezése szempontjából fontosnak tartott Ciprus szigetén kezdődik és fejeződik be – Kardos Tibor is bevonta Fortunatus történetét az Árgirussal rokon szövegek közé. Azon föltevését kívánta ezzel igazolni, mely szerint „az Árgirus-történet középgörög földolgozása, verses formája [...] ciprusi eredetű, antik keretes regényből származott.” Vö. KARDOS Tibor, *Az Árgirus-széphistória*, Bp., 1967, 218. A 45. lapon és a 47. jegyzetben Kardos „Fortunatus-széphistóriáról” ír, miközben az idézett jegyzetben az 1651-es magyar próza fordításra hivatkozik. A 216–217. lapon idézi Trencsényi-Waldapfel Imre megállapításait az Árgirus és a Fortunatus-prózaregény motivikus egyezéseiről és elfogadja feltételezéseit, melyek szerint „az átdolgozás (ti. az 1651-es magyar változat, T. G.) egy olyan alapszöveget bővített, amely az Árgirus-mese forrásvidékéhez igen közel jár”, s „Fortunatusunk forrása – nyilván az Árgirus-meséhez hasonló – görög, latin vagy olasz? – forrás alapján alakította ki a maga német szövegét, s a végső forrás aligha lehetett lényegesen más természetű, mint a Cimone-novelláé.” Boccaccio említett elbeszélése (*Decamerone*, V, 1) egyedül ciprusi vonatkozása révén hozható összefüggésbe a Fortunatus-történettel. Boccaccio elbeszélését a német szakirodalom tudomásom szerint még a föltevés szintjén sem kapcsolta össze a prózaregénnyel. Vö. *Fortunatus* (8. jegyzet), 214–223; *Romane* (38. jegyzet), 1163–1167.

⁴¹ KLANICZAY Tibor, *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., 1947, 9–11.

⁴² Vö. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I, Bp., 1961, 61; HEGEDÜS József, *Hiedelem és valóság: Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*, Bp., 2003, 67–75.

fejlődését és értékét. Róma alapítása kapcsán megjegyzi, Jeruzsálem után Rómából áradt ki az üdvösség a pogányokra, „az vakságban ő [ti. Róma] mégis megmaradt” (336).

A magyar vonatkozású fejtegetések közvetlen forrása minden valószínűség szerint Thuróczi János krónikája volt, amely megtalálható más verses história-szerzők, így például Valkai András és Göröcsöni Ambrus forrásai között is.⁴³ Thuróczi a magyar őstörténet tárgyalásában a magyar história elé illesztette a kibővített hun-szkíta történetet, s előadta a hun és magyar uralkodók Jáfettől, illetve Nimródtól való származásának kétféle elméletét.⁴⁴ A magyar nép fiktív bibliai genealógiája megtalálható például Valkai András *Az magyar királyoknak eredetéről* című verses históriájának elején.⁴⁵ A vad ázsiai népek kapcsán említett, egzotikus emberi lények (ún. sciapodes, Schattenfüßler) antik eredetű motívuma Ktesias *Indika* című, elveszett műve nyomán, annak hagyományozója, Photios révén terjedt el, s egyaránt megtalálható például Pli-niusnál (*Nat.*, 7,23), Tertullianusnál (*Apol.*, 8) és Augustinusnál (*De civ. Dei*, 16,8).⁴⁶

A második önálló miniatűr elbeszélés, Telamon király fia, Diomedes és Catarista tragikus szerelmi története a császár szomszédaihoz írt levelébe illesztve intő példaként szolgál a különböző rangúak közti házasság helyességéről kifejtett nézetek igazolására. A történet ismeretlen szerzőtől származó, 90 strófányi önálló verses feldolgozása 1578-ban jelent meg Kolozsváron, ugyanabban a nyomdában, amelyben a *Fortunatus*.⁴⁷ Ez a többször vizsgált, ismeretlen eredetű moralizáló história az emberek Isten előtti egyenlőségére hivatkozva figyelmeztet a problémára. A cselekmény lényege: Telamon király fia, Diomedes alacsony rangú szerelmesének, Cataristának apja által elrendelt megölését követően öngyilkos lesz, s a két fiatal testét ugyanabban a koporsóban temetik el. A história nyomtatott változatában és az *Effectus amoris* (1578) egyik strófájában Catarista varga, Balassi Bálint „Mire most barátom...”

⁴³ Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum, I: Textus*, ed. Elisabeth GALÁNTAI et Julius KRISTÓ, Bp., 1985, 17–34. Thuróczival szemben Bonfini cáfolja a bibliai leszármazás elméletét: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 1.2.11–12.

⁴⁴ KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia I: Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., 2002, 109–114; SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., 2006, 20–21, 34–35.

⁴⁵ *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, s. a. r. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza és VARJAS Béla, IX., Bp., 1990, 22–29.

⁴⁶ Vö. *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), Bd. 4., 161–164, 765.

⁴⁷ REICHARD Piroksa, *Telamon históriája*, I–II, Egyetemes Philológiai Közlöny, 34(1910), 29–41, 199–210; *RMKT XVI. század*, IX. k. (45. jegyzet), 13. sz., 525–536, 600–603. A Telamon-históriát és a Fortunatus-história megfelelő részletét egymás után közli: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény, II: A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk., s. a. r. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2000, 431–442. – Szathmári István kérésre megvizsgálta a Telamon- és a Fortunatus-história nyelvi sajátosságait, s arra a következtetésre jutott, hogy a két művet nagy valószínűséggel ugyanaz a szerző írta. SZATHMÁRI István, *Ki lehet a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphis-tória szerzője?* Magyar Nyelvőr, 132(2008), 478–483.

kezdetű, ugyancsak 1578-ra keltezhető versében és a Telamon-história egy, az 1630-as évekre tehető kéziratos változatában „fördös” lányaként jelenik meg. A kutatás véleménye megoszlik arról, hogy melyik változat az „eredetibb”.⁴⁸ A *Fortunatus*-feldolgozás készítője arányosan összegezte a históriás ének cselekményét, elhagyta a mellékszereplők nevét és a király kétszeri tanácskérésének motívumát, több azonos vagy közel azonos fordulatot használt az előadásban, s nem kétséges, hogy a verses históriából merítette ismereteit.

Maga a történet az eltérő származás által meghatározott szerelmi konfliktus motívumának fiktív antik szereplőkre alkalmazott feldolgozása, melynek közvetlen forrása ismeretlen. Nincs köze a trójai mondakörhöz, s a történet görög környezetbe helyezése, a szereplők neveinek összeválogatása, egymáshoz rendelése, a Telamon és Diomedes közti rokonság egyaránt a téma első feldolgozójának leleménye, szoros összefüggésben a görögség iránt feléledő korabeli érdeklődéssel. A Telamon-história egyaránt lehet idegen nyelvből készült fordítás és különböző források motívumainak kompilatív adaptációja. Az antikvitást nem érdekelte a motívumnak ez a változata, a középkori és a humanista irodalomban azonban számos feldolgozása született.⁴⁹ Mint Király György kimutatta, részben azonos cselekménymenet és több motivikus egyezés található Boccaccio (*Decamerone*, IV, 8), Bandello (*Novelle*, I, 20, 33) és Straparola (*La notti piacevoli*, IX, 2) novelláiban, s a história feltűnően közel áll Bernauer Ágnes történetének 16. században kezdődő irodalmi feldolgozásaihoz.⁵⁰ A részletekben megnyilvánuló különbségek miatt azonban ezek nem tekinthetők a magyar históriás ének közvetlen forrásának. Az, hogy a Bernauer Ágnes-témát feldolgozó német népének már a 16. század közepén eljutott Magyarországra, illetőleg Hondorff példatára közvetítette a tárgyat, jelenleg ugyanúgy csupán feltételezés, mint az olasz és a magyar elbeszélések, valamint a *Kádár Kata* című népballada és a rokon balladaváltozatok közti állítólagos délszláv közvetítés.

Az eltérő társadalmi réteghez tartozók szerelme és házassága moralizáló felfogásban kedvelt témának számított a históriás ének műfajában, ahogy például Istvánfi Pál *Volter és Griseldise*, Enyedi György *Gisquardus és Gismundája*, valamint a már említett *Effectus amoris* tanúsítja. Telamon históriájának magyarországi ismertségét jelzik a történetre való utalások a 16. század végén.⁵¹ Egy verses história egész tartalmának

⁴⁸ Vö. 47. jegyzet, 600; *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, s. a. r. ORLOVSZKY Géza, XII, Bp., 2004, 611.

⁴⁹ Elisabeth FRENZEL, *Motive der Weltliteratur: Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, Stuttgart, 1992, 474.

⁵⁰ KIRÁLY György, *Kádár Kata balladája*, Nyugat, 17(1924), 1, 48–60; Telamon király szép históriája, kiad., utószó DÉZSI Lajos, Bp., 1922 (hasonmás). Pogány Péter minden további bizonyítás nélkül állítja, hogy a Telamon-história Bernauer Ágnes történetét antikizálja. POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., 1978, 32.

⁵¹ Ld. 47. jegyzet.

ilyen terjedelmű összegző átvétele egy másik verses elbeszélésben azonban nem szokványos jelenség. Szembetűnő az is, hogy a *Fortunatus* költője nem nyomtatásban jelent, ismert szöveggként hivatkozik a *Telamon*-históriára. A rendek közti határok áthágása a szolgálat és a szerelem révén megjelenik a német prózaregény műfajában is: Jörg Wickram *Goldfaden* (1557) című munkájának például ez az egyik alapotívuma.⁵²

A harmadik új elbeszélő téma a szüleihez inkognitóban hazatérő, elveszettnek hitt fiú története, amely nemcsak keretbe foglalja az elbeszélést, hanem a cselekmény fontos alakítójává lép elő. Fortunatust egész bujdosása alatt az a szándék vezérli, hogy meggazdagodván visszatérjen szüleihez és segítsen rajtuk. A prototípus a tékozló fiú evangéliumi példázata (Lk 15, 11–32), mely a reformáció idején az egyik legkedveltebb témának számított. A példázat jó alkalmat kínált a reformáció több fontos gondolatának bemutatására, új értelmezést kapott, s az erkölcsi tanítás és a társadalombírálat szolgálatába állították.⁵³ A prédikáció és az iskoladráma mellett a téma megjelent a világi műfajokban, köztük a humanista verses komédiában és a gyermekneveléssel kapcsolatos pedagógiai irodalomban. Polemikus-didaktikus feldolgozások sora keletkezett; világi jelenetekkel, komikus szereplőkkel és vígjátéki motívumokkal bővítették a cselekményt, míg az idősebb fiúval való nézeteltérés motívuma gyakran elmaradt. Jörg Wickram például először színjátékban dolgozta föl a történetet (1540), majd a jó és rossz nevelés példázatává alakítva alapul vette *Knabenspiegel* (1554) című prózaregényében.⁵⁴

A téma széles körben elterjedt a szájhagyományban, s a történeti elbeszéléskutatás önálló mesetípust hozott létre a változatokból.⁵⁵ A folklór műfajokban az apjához megtérő fiú üdvörténeti összefüggésbe helyezett, bűnbánó alakja rendszerint háttérbe szorul a szerencse világi meggondolásokból fakadó keresésével szemben. Az eseményeket a boldogulás keresése motiválja, s a hazatérő fiú nem szegény, hanem gazdag. Az elbeszélés magjához kapcsolódó, jellegzetes motívumok közé tartozik például, hogy a fiú (= a hős) útja során kincset talál, különféle erőpróbákat áll ki, királylányt vesz feleségül, hazatérését követően nem fedi fel azonnal kilétét szülei előtt, bocsánatot kér tőlük korábbi tetteiért, részesíti őket a megszerzett javakban és magával viszi őket a királyi udvarba. Szembetűnő, hogy mindezek a motívumok – továbbiakkal kiegészítve – megtalálhatók a 16. századi magyar szerző munkájában.

A verses feldolgozás új mesei motívumai közül említést érdemel, hogy a három állat megölése, azaz a cselekmény egyik fordulópontja előtti hármas próbatétel előtt Fortunatus egy nagy hegyre érkezik, megéhezik és egy vadkörtefát talál. A legyőzött

---

⁵² *Romane* (38. jegyzet), 1273.

⁵³ FRENZEL (49. jegyzet), 333. A téma 16. századi magyarországi népszerűségéhez vö. *A magyar irodalom története 1600-ig* (21. jegyzet), 353.

⁵⁴ *Romane* (38. jegyzet), 1270, 1274–1275.

⁵⁵ *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), Bd. 6, 1990, Sp. 707–713.

állatok nyelvének kivágása mitikus-legendai eredetű motívum: a sarlós hős (ún. Sichelheld) a félelmetes ellenfél legyőzése után annak kivágott nyelvével igazolja tettét.⁵⁶ A motívum első ismert magyarországi előfordulása a Gellért-legendákban (11–12. század) található Csanáddal kapcsolatban. Új az erszény eldobásának motívuma is, mely kétszer ismétlődik.

Szembetűnő a hármas szám, illetve többszörösének kedvelése a cselekményt hordozó, azt előrevivő eseményekkel összefüggésben. Így például az eredetitől eltérően Fortunatus három vadállatot győz le; a király udvarában a gazda háromszor rabolja ki; a császár saját lánya kezének elnyerésére tett burkolt ajánlatát Fortunatus csak harmadszorra érti meg (az eredetiben a gróf három lánya közül választhat), India királyának kincsei kilenc „bóltban” vannak elrejtve (az eredetiben három „bóltban” és a király ágyasházában). Amikor India királyához megy, seregét három részre osztja, azaz megtévesztésül a sok helyett a kevés látszatát kelti. A hadseregek hármas tagolású vonulására és felállítására számos példa ismert az antikvitástól kezdve.⁵⁷ A motívum emlékeztet Alexandrosz Pórosz elleni hadjárata során a Hüdaspészen való átkelelésnél az ellenség megtévesztésére végrehajtott manőverre.⁵⁸ Nem zárható ki, hogy a Sándor-regény valamelyik változatából jutott el a szerzőhöz a motívum; a Nagy Sándor-életrajz első magyar fordítása 1572 körül jelent meg a verses *Fortunatust* is kiadó Heltai-nyomdában.⁵⁹

A palotabeli oszlop(ok) ismételt említése a gazdagság mércéjeként jól ismert elbeszélő motívum, mely ugyancsak megtalálható Nagy Sándor históriájában, Dárius és Pórosz palotájának leírásában.⁶⁰ Kedvelt elbeszélő motívum, hogy a vándorló hőst a király fiává fogadja, örökösévé teszi, s lányát hozzá adja feleségül. A 16. századi históriás énekek közül előfordul például a *Vitéz Franciscó*ban (1552).⁶¹ Az utoljára hagyott levél-motívum⁶² kettős szerepet tölt be: egyrészt a császár szomszédaihoz intézett levele keretet ad a szerző házasságról vallott felfogásának kifejtésére, másrészt Fortunatus India királyához írt, engedelmességre felszólító levelének említése lezárja a süveg megszerzésének történetét.

⁵⁶ BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984, 46–47.

⁵⁷ GUSTAV KÖHLER, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von Mitte des II. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, Bd. 3/2, Breslau, 1889, 282–283; MARIE-LUISE HECKMANN, *Römische Kriegsdeutungen und römische Kriegsführung im früheren Mittelalter*, *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 65(2006), 51–52. Az adatokért Veszprémy Lászlónak tartozom köszönettel.

⁵⁸ FRONTIN (Julius Frontinus), *Kriegslisten: Lateinisch und deutsch*, hg. v. Gerhard Bendz, Berlin, 1963, 33, Buch I, Kap. 4, 9–9a.

⁵⁹ RMNy 324.

⁶⁰ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 95, 114.

⁶¹ *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, s. a. r. SZILÁDY Áron, VI, Bp., 1896, 51–72, 299–314.

⁶² *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), Bd. 2, 1979, Sp. 784–789.

A magyar verses változat szerzője az új motívumok beillesztésével, kontaminálásával és variálásával lényegében ugyanazt a módszert alkalmazta és fejlesztette tovább, mint a német szerző az európai irodalomban széles körben ismert motívumok felhasználásával. A témák és motívumok többségének közvetlen forrása nem meghatározható, s csupán a tágabb forrásvidéket lehet körvonalazni. A tudatos kiválasztás mellett megfigyelhető a témák és motívumok önálló feldolgozása, rövidítése és átfogó epikai keretbe illesztése. A prózaregény elbeszélő motívumai közül a magyar szerző megtartotta például a szerencsével találkozó szegénylegény, a varázstársoly és -süveg, a gazdagság utáni vágy, az irigy szolgák és a csaló fogadós, elhagyta vagy egyszerű említésre redukálta viszont a két testvér (akik közül az egyik útra indul és bajba kerül), a kincs nő általi elcsalása, a csaló nő megbüntetése és a feleségválasztás motívumát.

A miniatűr elbeszélések és új elbeszélő motívumok többségének fő szerepe Fortunatus alakjának megnövelése, az egész történet mesei, mitikus szintre emelése. Ugyanez az eljárás megfigyelhető a históriás ének műfajának más darabjaiban is. Így például *Rustán császár históriájában* (1590 körül), mely a *Gesta Romanorum* 110. fejezetének ismeretlen redakciója alapján készült.⁶³ A szerző itt a szerencse forgandóságát, az ifjú- és az öregkori gazdagság kérdését állította a középpontba, s a *Legenda aurea* és Róma alapítástörténetének motívumaival bővítette a történetet.

Moralizáló betoldások, tudós utalások

Az elbeszélést a szerző által tudatosan alkalmazott tanító, moralizáló reflexiók szaktíjjá meg rövidebb-hosszabb időre, melyek szerepe a tanulságok megfogalmazása, összegzése, elmélyítése vagy kifejtése. A német regényben ezzel szemben csupán rövid szerzői kommentárok találhatók. Az előfordulás rendjében haladva, a II. részben antik és bibliai utalásokkal megerősített, hosszabb fejtegetés kapcsolódik Fortunatus irigységből történt elijesztésének előadásához az udvari és a deák rend, a papok és szerzetesek irigységéről, a hamis barátokról és Isten rendelkezéséről. Az irigység szenvedélyes ostromozásában minden valószínűség szerint kifejezésre jut a szerző személyes tapasztalata is. A Fortunával történt találkozást követően az eredetitől eltérően Fortunatus szolgákat fogad, nagy lábon él és nem gondol a jövőre, amihez újabb moralizálás kapcsolódik a szegénységből hirtelen gazdagságra jutottak elítélendő magatartásáról.

A III. és VI. részben nincs moralizáló betoldás, a IV. részben azonban Fortunatusnak a császár lányával tervezett házassága kapcsán 87 strófányi fejtegetés, valószínűleg verses traktátus olvasható a királyok és nemesek kizárólag azonos

---

⁶³ *Rustán császár históriája*, kiad. Mikó László, Bp., 1910.

rangúakkal kötött házassági gyakorlatának bírálatával. A szerző azt állítja, hogy az ilyen házasság „Az pápától rendelt szokás” (1910).⁶⁴ A szentek példájára és bibliai példákra hivatkozva egyaránt elítéli a birtokféltes miatt rokonok között létesített és az anyagi érdekből rangon felül kötött házasságot, s a szereteten alapuló, Istentől rendelt házasság mellett foglal állást. Kárhoztatja azt is, hogy az uralkodók gyakran idegenből, festett kép alapján választanak maguknak jövődöbelit a császárok és királyok lányai közül. Mint mondja, mindennek alapja a kevélység, a telhetetlenség és a gádzagságvágy. Végül megnyugvásra int Isten rendelkezésében: bármilyen is a házasság, békével kell tűrni. A feltételezés, hogy valamilyen konkrét fejedelmi házassági terv adott okot a fejtegetésre, nem bizonyítható.⁶⁵ A portrék cseréjének szokása az uralkodóházak közti házasságkötéseknél megtalálható a prózaregényben is; Andolosia történetében a cselekményt alakító motívumként jelenik meg.⁶⁶

Ugyanehhez a témához kapcsolódik az V. részben a császár, azaz Fortunatus leendő apósának szomszédaihoz írt levele lánya rangon alul kötendő házasságának indoklásával. A 26 strófányi fejtegetés fő gondolata azonos az előző rész reflexiójával, további antik és bibliai példákkal kiegészítve. Ezek sorába illeszkedik Diomedes és Catarista történetének elbeszélése. A részt újabb erkölcsi tanulság zárja, mely szerint Fortunatus sorsa azt tanúsítja, hogy a származástól függetlenül is juthat valaki megbecsülésre. Végül a VII. részben csupán egyetlen rövid, ugyancsak a házasság gondolkörébe tartozó moralizálás található, mely szerint az urát szerető feleség megbecsüli annak rokonait is. Mindezek a reflexiók mutatják, hogy míg a prózaregényben egymásnak ellentmondó értékrendek és magatartásmódok léteznek egymás mellett, a világi bölcsesség előnyben részesül a keresztény erkölccsel szemben, s a pénz és tisztesség viszonya meghatározatlan marad,⁶⁷ a feldolgozásban a tisztességre, a rendi és állapotbeli köteleességekre épülő erkölcs a hangsúlyosabb.

A magyar szerző retorikai eszköztárának fontos részét alkotják az antik és bibliai példák, tudós utalások. Ilyenek a német eredetiben – a befejező moralizálás Salamon királyra való utalásának kivételével – nem találhatók. A példák és utalások részben magában az elbeszélésben, részben a morális reflexiókban kaptak helyet, többségük a szöveg első kétharmad részében fordul elő. Kiválasztásuk és alkalmazásuk a költő célkitűzésének és az új kontextusnak megfelelően történt. Fő szerepük a cselekmény hangsúlyos pontjainak kiemelése és az erkölcsi tanulságok megerősítése. A források megjelölése gyakran pontatlan vagy utalásszerű, szó szerinti idézetek nincsenek. Néhány esetben több antik és bibliai hivatkozás, példa kapcsolódik egymáshoz sorozatot alkotva.

---

⁶⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár példányában, címlapján Széchényi Ferenc 1814. júl. 31-i bejegyzésével, az egész strófát tintával törölték.

⁶⁵ DÉZSI 1930, 498–499.

⁶⁶ *Romane* (38. jegyzet), 560, 3.

⁶⁷ *Uo.*, 1170–1183.

Bizánc és Róma alapítástörténete kapcsán a szerző megjegyzi, Róma neve megfordítva magyarul szerelmet jelent, „Ki mindeniket győz” (325–329), ami az ismert Vergilius-helyre vonatkozik (*Ecl.*, X, 69). A Vergilius-helyre való utalás megtalálható a prózaregényben is, mégpedig Andolosia és Agrippina történetében.⁶⁸ Fortunatus hamis barátja által történt elijesztésének elbeszélésében a költő közbeveti, „Inkább féljed, – úgymond, – te jó barátodnak / Szavát ellenségnél, kit tartanál annak.” (703–704), s Cicero „Officium”-ára utal. A *De officiis* szövegében ilyen értelmű hely nem található, a *De amicitia*-ban viszont igen: „vereor ne invidi magis quam amici sit” (4, 14), s Ovidius *Ars amatoria*-jában kétszer is előfordul a gondolat (I, 749–750; III, 659–660). Az utóbbi műre közvetlen utalás is található, amikor a fogadós először nem akarja befogadni Fortunatust, majd aranyai láttán bocsánatát kéri. A szerző hozzáfűzi: „Megengesztel, higgyed, embert az ajándék, / [...] Ó mely gyorsá téssen az adakozó kéz, / [...] Az data manussal magadnak sok jót téssz,” (977–988) (vö. *Ars amatoria* II, 255–280; III, 651–658).

Amikor a II. rész végén Fortunatus vándorlása során a király városába ér, mindjárt az uralkodóhoz akar menni, de Péter tanácsára megvárja, míg a király hívja. Ezt követi a hivatkozás Nagy Sándor példájára, aki személyválogatás nélkül kért tanácsot mindenkitől (1145–1148). A Sándor-regényhez kapcsolódó, Arisztotelészhez intézett fiktív levelek egyikében található ezzel összevethető mozzanat, mely szerint amikor Sándor a sötétség országába vonult, tilalma ellenére a sereggel tartott egy öregember, akinek megfogadták a tanácsát (2, 39).⁶⁹

A különböző rendűek házasságáról szóló fejtegetésekben a bibliai példák mellett két antik utalás is található: az egyik a szegény nemből házasodott Astiages méd királyra (1785–1788), a másik Paris és Heléna történetére (2225–2232) vonatkozik. A varázsszüveg első megmutatása után, amikor Fortunatusnak – látván az indiai király nagyobb gazdagságát – engednie kell az erősebbnek, egymás után két hivatkozás található. Az első Cato „mondására” vonatkozik, „Nescio könyvében” (2889–2908). A Martialistól eredő szólás – „Cedo maiori” (*Spectaculorum liber*, 31) – Cato ismert etikai tanácsgyűjteménye nyomán terjedt el (*De moribus*, prol. 10; IV, 39). A második Arisztotelész Nagy Sándornak adott tanítására utal (2909–2912), melynek forrása ugyancsak a Sándor-hagyomány lehet.

A bibliai hivatkozásokra és példákra térve, Fortunatus névadása kapcsán a szerző megjegyzi (403–408), hogy ez a név előfordul Pál apostol Korintusiakhoz írt első levelének tizenhatodik fejezetében (1Kor 16, 17), s máshonnan nem ismeri. Amikor vándorlása során a hős kemencefütőből a király első embere lesz, József történetére olvashatunk rövid utalást (581). A királyi udvarból történt elijesztés kapcsán (717–724) Sirák fia könyvére utal a szerző (az összevethető hely: Sirák 33, 20). Ugyanerre a

⁶⁸ Uo., 522, 7.

⁶⁹ *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), Bd. 1, 1977, Sp. 277.

bibliai könyvre van utalás a lánya férjhez adását és Fortunatus fiával fogadását hírül adó császári levél elején (2201–2209). A hivatkozás föltehetően a fiúkat szüleik iránti kötelességükre intő helyre vonatkozik (Sirák 3, 1–17).

A legtöbb bibliai példa a házasságról szóló hosszú fejtegetésben található. Ezek a következők: Ádám és Éva, akik „egymás akaratából” keltek egybe (1745–1760); az idős Dávid király és Tóbiás „szegény nemből való” asszonnyal kötött házassága (1791–1792); a Zsoltárok könyve, a „Kik egyenességből vannak házasulván,” sorral kezdődő részhez kapcsolódva (1819–1823) – ez az utalás föltehetően a királyi menyegzős énekre vonatkozik (Zsolt 45); a zsidók királya, aki Egyiptom földjéről vett feleséget (1857–1864) – a Sámuel könyvére való hivatkozás pontatlan, mivel Salamon vette el a fáraó lányát, s ez a Királyok könyvében olvasható (1Kir 3, 1); Dávid és Saul lányának „nem csak kazdagsáért, / De két személy között való szeretetért” kötött házassága (1833–1836, vö. 1Sám 18, 20–27); végül az Isten által szerzett házasságról szóló rész „Máté levelében” (1902, vö. Máté 19, 6).

Az erkölcsi fejtegetések és tudós utalások nagy száma világosan mutatja a feldolgozás erőteljes didaktikus, pedagógiai célkitűzését. Ezek a betoldások lassítják az elbeszélés menetét, terjengőssé teszik az előadást. Míg a német eredetiben maga a cselekmény hordozza az erkölcsfilozófiai reflexiót, a magyar feldolgozásban az erkölcsi tanulságok kifejtése a históriás ének műfajának sajátossága, melyet a szerző – föl-tételezett papi mivoltából fakadóan – nem tudott és nem is akart meghaladni.

Nyelv, stílus, verselés

A feldolgozás nyelve megfelel a kor és a műfaj általános nyelvhasználatának. Lázár Béla a 19. század végén némileg felületesen ítélte és alulértékelt a verses *Fortunatus* nyelvét, mondván, hogy színtelen, lapos, üres, és sem nyelvészeti, sem esztétikai szempontból nem érdekes.⁷⁰ A szemléletességre törekvést mutatja a népies kifejezések nagy száma:

Barátja beszédét nem kóstitolta vala, (699)
Kin szüve és lelke mind szüntelenöl fájt, (388)
Jó bornak miatta megszájosulnának, (3090)
Topankodik vala, hogy mit mivelt volna, (885)
Egy falka ideig hogy énnálam lennél, (2719)

Ugyanezt a célt szolgálja az idegen szavak halmozása:

Jelesben mikoron communitert adnak,
Azon oly erősen szegények osztognak,

---

⁷⁰ LÁZÁR, 1890, 368–369.

Kinek mit adjanak, seniorral szólnak,
Az pontert elviszik, kire oszton isznak. (597–600)
De soknál Michhösfel ez német szót hallom.⁷¹ (612)

A latinul tudó olvasók figyelembevételét mutatja, hogy míg az [I.] résznek nincs külön címe, a II., III., IV., [V.] és [VI.] rész címe latin, s csak a [VII.] részé magyar nyelvű.

Míg a kereskedőnyelv kifejezései eltűntek a feldolgozásban, a latin eredetű szavak és a deákságra jellemző rétegnyelvi kifejezések kedvelését mutatja a következő sorpár:

Procator, székodeák, harmincados izben,
Vicecancellusok mind forgódnak ezben. (603–604)

A műfaj más, korábbi és korabeli darabjaihoz fűződő nyelvi rokonságot, valamint az egyszerű nyelvi szerkesztésmódot jelzi az ismétlődő kifejezések sokasága:

De mikor Fortune kezde sokasodni,
Az tisztességben is ő *megörögbedni*, (1021–1022)
Biztában elméje *örögbedik* vala, (1031)
Budosni indula idegen országra, (505)
Budosni találta, királynak így szólván. (548)
Fortunatus ismét *budosnia* esék, (741)
Dicsiretet tőnek *fattig* Fortunének, (3166)
De társ nélkül lészen élteben mind *fattig* (3204)
Ne akarjad fiam, *ingyen is gondolni*, (422)
Ily nagy álnokságot csak *ingyen sem véle* (653)
De még egy ellenség, kit *ingyen sem véllett* (775)
És hogy mind *kórosként* [értsd: állandóan, mindig] önécie szolgálj, (667)
Kórosként nyakában erszént hordoznája, (863)
Kórosként forgatja vala már házában. (2080)
De fordulok hozzád *eggyüld* kopasz fejemet, (870)
Mert *eggyüld* öneki fog hitőse lenni, (1661)
És háznál néked mostan *szélleljárok*, (478)

⁷¹ A „Michhösfel” kifejezés nem fordul elő az erdélyi szász nyelvjárás szótáraiban: *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, Bd. 7: M, bearb. Sigrid HALDENWANG, Ute MAURER, Anneliese THUDT, in Verbindung mit der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig hg. v. der Rumänischen Akademie, Bucureşti, Köln, Weimar, Wien, 1998; *Nordsiebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, Bd. 3: H–M, von Gisela RICHTER, unter Mitarbeit von Helga FESSLER, aufgrund der nachgelassenen Sammlungen v. Friedrich KRAUSS, Köln, Weimar, Wien, 1993. Lehetséges, hogy a „Michhösfel” alak elírás, sajtóhiba vagy Dézsi Lajos bizonytalan olvasata. A „hösfel” szó a régi németben ismeretlen, a „höffeln” ige jelentése viszont „udvart tartani, dorbézolni, tivornyázni”. Eszerint a „Michhöfffel” értelme: „vendéelj meg”, „a magam megvendégeltetése”, ami pontosan illik a vers gondolatmenetéhez. Az utalásért Márton Lászlónak tartozom köszönettel.

Mikor immár sokat *szélleljárt*-költ vólna, (509)
Széjjeljárván házban az asztalhoz lépnék, (1402)

Viszonylag ritka a nyomatékosítást szolgáló erőteljes kifejezés:

Mert így maradtok meg, – azt *üvölti* vala, (3223)
Teljes seregével minden azt *üvölti*: (3255)

Kedvelt eszköznek számít az alliteráció:

Fortune mezőre méne multságban, (3016)
Szüvében szüntelen őket úgy szánnája, (1471)
Kényszerítjük arra, tőlünk kérőt kérjen. (1677)

A stílus fontos jellegzetessége a formulaszerűség, a sztereotip szerkezeti megoldások, nyelvi kifejezések és szófordulatok nagy száma, a népies szólások, közmondások kedvelése és a históriás ének topikus formuláinak alkalmazása. Mindezek magától értetődően épülnek a szövegbe:

De ha falra rugók, eszekbe sem jutnak. (1880)
Az kemencefütés hága ő nyakában, (530)
Mi nem te kerested, lassan igyál erre. (1896)
Jártában, költében oly gyakorta suhajt, (386)
Az data manussal magadnak sok jót téssz, (987)
Mert az kapanyelvtől az kezeket féltik, (1887)
Az páva farkával hogy igen szép vólna, (1127)
És az király ellen lön ilyen anyosság. (1440)
Nem tudhatja senki annak vége-hosszát (1421)
Péter azt felelé, hogy nagy üdő vólna, (1327)
Sok büvel és bájjal ezt mielte vala, (1293)

Néhány példa a históriás énekre jellemző stílusfordulatok közül:

Ifjak, hallgassátok, im egy dolgot mondok, (1)
Emlékezem immár az olasz nemzetről,
[...]
Császárság, nemesség hogy vólt, szólok erről. (257–260)
Sokak kérelmére ide behelyhettem, (3407)
És hogy beszédemet mostan tovább nyújtsam, (2021)
Holott is ezekről többet tanolhattok,
Ha nem restellitek azt megoldvasnátok. (315–316)
És minémü dolgot előtekben adok,
Ifjak, megértsétek, mit írni akarok. (1764–1765)

A stílus formulaszerűségét húzzák alá a szerző olvasottságát, tudós voltát tanúsítani hivatott utalások:

Írnak róla bölcsők nagy sok írásokban, (157)
Írásból sokképpen rólok érttettenek. (196)
Erre sok példákat írásból hallhatunk,
Melyet sok írásból megbizonyíthatunk, (209–210)
Itt sem egyenlőknek látom doctorokat,
Kik nem mind egyaránt adták írásokat, (285–286)

Nagy változatosságot mutatnak a kifejezés intenzitását növelő stílus eszközök. Ide tartozik mindenekelőtt a párbeszéd gyakori alkalmazása, ami az átvett és az új cselekményrészekben egyaránt megfigyelhető. Az utóbbira példa Fortunatus kérdése anyjához a szülői ház elhagyása előtt (413–460). Kedvelt eszköz a belső monológ, rendszerint a hős életének próbatételei, fordulatai körül, mint például a harmadik vadállat legyőzése (781–792) és a császár szolgálatába állás előtt (1473–1492), valamint az indiai királynál a süveg első megmutatása után (2872–2880). A szereplők lelkiállapotának szemléletes bemutatását példázza Péter magányos töprengése a kincsek elrablásának felfedezése után (1317–1324). Többször előfordul az események előrejelzése a szereplők szájából (pl. 1589–1700). Néhány esetben az előadás átvált egyes szám első személybe, amikor például a gazdag feleséget kereső ifjú nevében szólal meg a szerző (1869–1876). Szólással erősítve megjelenik itt a finom ironia is:

Mert igen szeretem én az kétszer főzést,
Ottan elhallgatom agnétól a szörzést,
Meghal talám hamar, ott kiveszem az részt,
De gyermeksírástól nem hall süketelést. (1873–1876)

A tartalmi fokozás szép példája, hogy Fortunatus először csupán házhelyet, majd jószágot kér a császártól, s csak harmadszorra kéri a lányát (1216–1264).

A költő egyik fő erőssége a szemléletes és mozgalmas jelenetábrázolás. Kiválóan tudja érzékeltetni a cselekvés gyorsaságát:

Még csak azt sem várja, hogy ebéd készülne,
Vagy a király néki valamit izenne, (705–706)
Felszökék az gazda, hogy látá költségét,
Hamar talponállva levévé süvegét,
Fortunenak kéri vala ő kegyelmét,
Nem tudta, ki légyen, bocsássa meg vétkét. (973–976)

Rendszerint az eseményekkel jellemzi a szereplőket, s a reflexiókat többször beszéd vagy levél formában adja elő. A jelenetek aprólékos kidolgozását példázza a lánykérés előkészítésének és lefolyásának belső monológok, párbeszédek, erkölcsi fejtegetések

és leírások váltakozására épülő ábrázolása (1589–2176). A szemléletes leírásra jó példa Fortunatus seregének (1057–1064) és a Péter által Fortunatus számára építendő palotának a bemutatása (2365–2396). Ugyanígy a kifejezés intenzitását szolgálják a ritmikus ismétlődő cselekményrészletek, mint például a királyokkal, császárokkal folytatott kölcsönös vendégeskedések (1185–1200, 1205–1206) vagy Fortunatus és szolgájának tanácskozásai (1132–1144, 1449–1464, 2085–2092). Kedvelt stílusesszék a hasonlatok és jelzők halmozása, míg metafora és megszemélyesítés viszonylag ritkán fordul elő:

Néiknek azt írják hogy oly nagy az lábok,
Mint egy rosta volna, kerék az ő talpok. (162–163)
Nagy édes beszéddel atyja is biztatá, (482)

Összességében megállapítható: amint a német eredeti a kora újkori népies prózastílus tipikus példája,⁷² úgy a verses feldolgozás sem tekinthető stilisztikai szempontból egyedi jelenségnek; sokkal inkább a műfaj korban általános stílusjegyeit hordozza. A párbeszédek, jelenetek, cselekményrészletek elrendezése és összekapcsolása, a történetek előrejelzése, kibontása és befejezése a bemutatott sajátosságokkal együtt zárt szerkezetet és stílusbeli egységet eredményezett, ami határozott szerzői szándékra, átgondolt stílusformáló törekvésre enged következtetni.

A *Fortunatus* verselése szokványosnak számít a műfajban: egyrímű, 4x12-es szótagszámú strófaból áll, a sorok közepén cezúrával. A metszethibás sorok száma alacsony, a rimelés azonban – mint már Dézsi Lajos megállapította – valóban egyhangú, sokszor rossz, ugyanúgy, mint a históriás énekek többségében.⁷³ A szótagszám vagy a rimelés kedvéért néha nem a megfelelően ragozott szóalakot használja a költő, s a hős beszélő nevét a szótagszám igénye szerint kétféle alakban írja (*Fortunatus* – *Fortune*). Többször előfordul a strófa első sorának megismétlése a negyedik sorban (pl. 521–524), ami tovább növeli az egyhangúságot. A szöveg előtt megadott két dallamutalás a kedvelt nótajelzések közé tartozott a 16. század második felében,⁷⁴ az énekelt előadás azonban – különös tekintettel a terjedelemre – kevésbé valószínű. A szerző olvasókról és hallgatókról egyaránt beszél, s ezzel az írásbeliség és a szóbeliség közti átmeneti helyzetet rögzíti. A számos enjambement és közölési mondat szerkezet egyértelműen jelzi az elmozdulást az énekverstől a szövegvers felé.

⁷² Käte Gertrud BICKEL, *Untersuchungen zum Stil des Volksbuchs Fortunatus*, Diss. Phil. Heidelberg, Wertheim a. M., 1932; Hans-Gert ROLOFF, *Stilstudien zur Prosa des 15. Jahrhunderts*, Köln – Wien, 1970.

⁷³ DÉZSI, 1930, 496.

⁷⁴ Uo., 497–498; *Régi Magyar Dallamok Tára: A XVI. század magyar dallamai*, szerk. CSOMASZ TÓTH Kálmán, Bp., 1958, I, 230, 617–618, *RMKT XVI. század*, IX. (45. jegyzet), II. kottamelléklet.

Irodalmi teljesítmény

Prózai és verses művek összevetése, melyek ráadásul különböző nyelven íródtak, mindig kockázatos vállalkozás. Az összehasonlító irodalomtörténet számára az összevetés rendkívül tanulságos, annak ellenére, hogy a két mű irodalmi karaktere a műfajváltás következtében alapvetően különbözik egymástól, s a két szerző teljesítménye nehezen összemérhető. Tovább nehezíti az értékelést, hogy az eredeti mű értelmezési kísérletei rendkívül változatosak, nem egyszer élesen ellentmondanak egymásnak,⁷⁵ s a magyar feldolgozás irodalmi értékéről két, csak részben megalapozott, negatív vélemény született. Lázár Béla és Dézsi Lajos azonban csupán a fontosabb cselekménybeli különbségeket vette számba, s nem elemezte a módosítások tendenciáját és összefüggését az egész mű koncepciójával.

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy mindkét szöveg összetett történeti képződmény, mely sajátos szerkezeti és művészi egységet alkot. A verses feldolgozást nagyfokú szabadság jellemzi fő forrásával szemben, s a prózaregény kontextusában, az újonnan integrált elbeszélő témák és motívumok, valamint az új műfaj hagyományainak együttes figyelembevételével, önálló műként értékelhető. Ez a nagyfokú szabadság a 16. századi írásbeli és orális epika egymásrataltságával együtt felveti a kérdést, hogy a közvetlen szövegforrásra nem visszavezethető verses históriák (pl. *Telamon*, *Árgirus*) esetében szükséges-e egyáltalán olyan írott forrást keresni, amely minden tekintetben megfeleltethető a feldolgozásnak. A szövegtörténet megismerésének feltétele a tárgy- és motívumtörténet felderítése, melynek az írott források mellett elválaszthatatlan részét alkotja a szóbeli hagyomány.

A prózaregény egyik alapvonása az átfogó jelentésképző minták, a történetet egyértelműen meghatározó tényezők és az egységes, zárt világkép tagadása.⁷⁶ Ez a sajátosság jórészt hiányzik a magyar változatban. Az eredeti műben elválaszthatatlan egységbe fonódik az elbeszélés mód csupán látszólagos egyszerűsége, a mesei jelleg, a poétikai-retorikai eszközökkel álcázott társadalmi-gazdasági metaforika és az értelmes életvitel melletti állásfoglalás a pénz mindenhatóságát hirdető felfogással szemben. Mindez egyáltalán nem vagy csupán nyomokban jelenik meg a feldolgozásban. Formai tekintetben a német *Fortunatus* a kor fontosabb műfajainak és műfajrészeinek gyűjtőmedencéje, a különböző elbeszélő minták, források és ösztönzések integrációs területe, melyben sajátos egyensúlyt alkotnak az udvari-heroikus regény, a novella, a

---

⁷⁵ Vö. pl. *Fortunatus* (8. jegyzet); Walter RAITZ, *Fortunatus*, München, 1984; Anna MÜHLHERR, „*Melusine*” und „*Fortunatus*”: *Verrätselter und verweigerter Sinn*, Tübingen, 1993; Nina KNISCHEWSKI, *Die Erotik des Geldes: Konstruktion männlicher Geschlechtsidentität im „Fortunatus” = Genderdiskurse und Körperbilder im Mittelalter*, hg. v. Ingrid BENNEWITZ, Hamburg, 2002, 179–198; Ki-Hyang LEE, *Armut als neue Qualität der Helden im „Fortunatus” und im „Goldfaden”*, Würzburg, 2002.

⁷⁶ MÜHLHERR (75. jegyzet), 118, 125; Jan-Dirk MÜLLER, *Die Fortuna des Fortunatus = Fortuna*, hg. v. Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1995, 216–238; BRAUN (34. jegyzet), 100–101.

mese, a Schwank-hagyomány, az utazási irodalom, a krónika és több más műfaj elemei.⁷⁷ Ezzel szemben a magyar feldolgozást a verses epika, a mese és a lovagregény motívumai és tendenciái mellett az erkölcsi fejtegetések határozzák meg alapvetően.

Közös vonás a fejlett kompilációs technika kreatív alkalmazása a különböző előképek, források önálló feldolgozásában és az új elbeszélő minták – ott a prózaregény, itt a verses regény – létrehozásában. Míg az eredetiben maga a cselekmény hordozza az alapgondolatot, a magyar változatban különböző morális eszmék igazolására szolgál a történet. A moralizációnak ez a felerősödése a szórakoztatás rovására a feldolgozás egyik fő, a műfaj által rögzített sajátossága. A feldolgozás jelzi a folyamatot, melynek során a verses regény az epikus anyag és a moralizáció erőteljes megnövekedése révén kezdi szétfeszíteni a históriás ének műfaji modelljét, s ezzel közvetve előkészíti a világi tárgyú regényes prózai történetek befogadását.

Fortunatus és fiainak története a prózaregényben elsősorban azt példázza, hogy a bölcsesség előbbre való a gazdagságnál.⁷⁸ A Fortuna adományai közül történő választás elhagyása és Andolosia történetének redukciója miatt ez a gondolat nem jelenik meg a feldolgozásban, s a helyes választásról és Fortuna veszélyeiről való reflexió a háttérbe szorul. Ezzel átvértékelődik a szerencse uralkodó hatalom-szerepe is.

A cselekmény történeti ideje és térbeli kerete a prózaregényben viszonylag jól meghatározható, s a mű erős szálakkal kötődik a korabeli valósághoz. A mesei elemek be vannak ágyazva a racionális cselekvés összefüggéseibe, s a főhős többdimenziós figura. Ezzel szemben a magyar szerző történelem előtti idősíkra transzponálta az eseményeket, jobbára homályban hagyta a földrajzi környezetet, háttérbe szorította a valóságra utaló mozzanatokot, felerősítette a mesei vonásokat, s a hős típus jellegét állította előtérbe. A prózaregény két részre tagolt, számos önálló epizód összekapcsolására épülő cselekménye három generáció példáján mutatja be a gazdagsággal kapcsolatos magatartás lehetőségeit, a pusztán pénzre épülő boldogság viszonylagosságát, gazdagság, bölcsesség és tapasztalat egymásrataltságát.⁷⁹ Ezzel szemben az egységes szerkezetre épülő feldolgozás egyetlen hősré összpontosít, akinek a gazdagság csupán eszközül szolgál a szülők iránti kötelesség teljesítéséhez, s akinek sorsa a gyermeki szeretet, valamint a szerencse és a saját ügyesség révén lehetséges felemelkedés pozitív példaként jelenik meg. A magyar szerző következetesen mellőzte a

⁷⁷ WIEMANN (29. jegyzet); *Fortunatus* (8. jegyzet), 207–208; KÄSTNER (33. jegyzet), 220–223.

⁷⁸ *Romane* (38. jegyzet), 1170–1178; Dieter KARTSCHKE, *Weisheit oder Reichtum?: Zum Volksbuch von Fortunatus und seinen Söhnen = Literatur im Feudalismus*, hg. v. Dieter RICHTER, Stuttgart, 1975, 213–259; Detlef KREMER, Nikolaus WEGMANN, *Geld und Ehre: Zur Problematik frühneuzeitlicher Verhaltenssemantik im „Fortunatus“ = Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven*, Bd. 2, hg. v. Georg STÖTZEL, Berlin – New York, 1985, 160–178.

⁷⁹ Wolfgang HAUBRICH, *Glück und Ratio im „Fortunatus“: Der Begriff des Glücks zwischen Magie und städtischer Ökonomie an der Schwelle der Neuzeit*, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 13(1983), 28–47.

regényben többször felbukkanó keresztény vallási elemeket, a felekezeti gondolat azonban a másutt is megragadható aktualizáló törekvés jegyében megjelenik a szövegben. Az erkölcsi, vallási szemlélet túlsúlyára utal, hogy a szerencse és a gazdagság mindig csak Isten (Jupiter) után, a második helyen áll Fortunatus értékrendjében (így pl. „Im látjátok ketten én rút erszényemet, / Isten után ez gazdagított engemet,” 3309–3310).

Az összevetés felhívja a figyelmet arra is, hogy a verses históriák intertextuális viszonyrendszerének vizsgálatában az egyedi szövegekre vonatkozó jelölt idézeteken, utalásokon kívül tekintetbe kell venni a műfajokhoz, szövegtípusokhoz, elbeszélő mintákhoz és motívumokhoz fűződő kapcsolatokat is, valamint ezek funkcióit. Nem állítható, hogy a magyar szerző „rossz elbeszélő”,⁸⁰ s nincs érzéke a „mese kerekded-sége” iránt.⁸¹ Kétségtelen, hogy a cselekményt megszakító morális reflexiók nehézséggé teszik az olvasást, ugyanakkor a költő szorosabbra fűzte a tér, idő és cselekmény egységét. A prózaregény kompozíciós eszközeinek egy része, így például az epizódok beillesztése az életrajz és az utazás elbeszélő modelljébe, a motívumok összekapcsolása, az előre- és hátrautalások, az azonos helyzetek és motívumok ismétlése, variálása és szembeállítása megtalálható a feldolgozásban is. A részekben belül a magyar szerző törekedett az egységes szerkezetre, s az események menetét, a szereplők rendjét, jellemét és funkcióját érintő átalakításait következetesen saját célkitűzésének szolgálatába állította. Eredeti invencióját tanúsítja a regényben nem található vagy nem azonos módon előadott jelenetek élénk, feszültségteli, helyenként drámai kidolgozása. Fejlett elbeszélő képességére utal, hogy következetesen a cselekménnyel motivál, s belső monológokkal növeli a történet lélektani hitelét. Jelentős teljesítménye a nagymennyiségű új elbeszélő téma és motívum produktív felhasználása és egységes kompozícióba foglalása a történettel. Nyelvi, stílári megoldásai nem emelik a kor gyakorlott versezőinek átlaga fölé, a kidolgozásmód költői értéke azonban vitathatatlan. Az a tény, hogy a verses feldolgozásnak csupán egyetlen nyomtatott kiadása ismert, jelzi, hogy a műfaj fölött eljárt az idő; a téma azonban továbbra is aktuális maradt.

Tekintettel a mű fiktív elemeire, önálló részeire, motivikus, nyelvi és verselési sajátosságaira, valamint az átdolgozó szövegkezelési attitűdjére, költői koncepciójára és invenciójára, a verses *Fortunatus* legalább részben relativizálja az 1600 körülre datált, esetleg a 17. század első évtizedében keletkezett, feltételelesen Czobor Mihálynak tulajdonított *Theagenes és Charicliának* a verses regény történetében játszott „egyszerre páratlan és kezdeményező” szerepéről, „első kísérlet” jellegéről szóló korábbi állításokat.⁸² Valójában itt is egy eredetileg prózai mű verses feldolgozásáról van szó, s a verses forma oka ugyanúgy nem az énekvers dominanciája,

⁸⁰ LÁZÁR, 1890, 372.

⁸¹ DÉZSI, 1930, 496.

⁸² *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* (47. jegyzet), II, 633; *Régi Magyar Költők Tára XVI. század*, X, CZOBOR Mihály (?), *Theagenes és Chariclia*, s. a. r. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1996, 330.

hanem a téma hangsúlyozottan fikciós volta. A verses *Fortunatus* rokonsága a históriás énekekkel nyilvánvaló, de legalább ugyanennyi szál köti össze a verses regény, a románc műfajával. Ebben az értelemben helyet kell kapnia a verses regény korai magyarországi történetében, s előkelő hely illeti meg a műfaj 17. század végi megújítási kísérleteinek előzményei között.⁸³

A prózafordítás keletkezése

A *Fortunatus* 1651-ben érkezett meg másodszor Magyarországra, immár az eredetihez közel álló formában, ugyanabban a műfajban. A szépprózai forma ebben az időben egyre inkább magától értetődőnek számított. A megjelenés éve egyben a magyar irodalomtörténet fontos dátuma: ebben az évben látott napvilágot annak a Zrínyi Miklósnak a verseskötete, benne a szerencsét személyes problémaként tematizáló hősi eposszal, aki egész életében vívódott a szerencse gondolatával, s a 17. században a legösszetettebb megfogalmazását adta sors és szerencse viszonyának.⁸⁴ Ehhez járul, hogy a török elleni folyamatos harcok miatt a szerencse a század közepén állandó és alapvető létprobléma volt, s fontos témának számított a főúri költészetben.

A viszonylag késői megjelenés egyik oka abban keresendő, hogy a 16. század végén megszakadt az anyanyelvű világi tárgyú széppróza fejlődése.⁸⁵ Lejjebb csúszott a műfajok hierarchiájában, s közel került a népszerű irodalomhoz. A világi tárgyú regényes próza még a 17. század végén sem volt modernebb, mint 16. századi előfutárai, s az eredeti magyar regény majd csak a 18. század második felében születik meg. A késés további oka az, hogy a 17. század közepére alakult ki olyan közönség, amely szórakozásból is szívesen olvasott prózát.⁸⁶ Ehhez járul, hogy a 17. századi magyar regényes próza valamennyi terméke középkori eredetű, európai elterjedésű szövegek nyomán készült fordítás, s e történetek fordítását és kiadását a nemesség kulturális emelkedése tette újra időszerűvé.⁸⁷ A név szerint ismert fordítók szinte kivétel nélkül a nemességhez tartoztak, a történetek azonban – annak ellenére, hogy tartalmilag elavult anyagot közvetítettek – megfelelték a polgárság ízlésének és eljutottak a parasztság olvasni tudó rétegeihez is. Ebbe a folyamatba illeszkedik a *Fortunatus* magyar prózafordítása. Nemzetközi viszonylatban nem számít túl későinek, mert

---

⁸³ Vö. JANKOVICS József, *Gyöngyösi, a költő-filológus: Az Új életre hozatott Chariclia szövegalkulása = Gyöngyösi István, Új életre hozatott Chariclia*, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 2005, 479–529; Uő., *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő = A magyar irodalom története* (20. jegyzet), 522–538.

⁸⁴ KLANICZAY (41. jegyzet), 21–52.

⁸⁵ *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1134.

⁸⁶ *Fortunátus és Magelóna* (10. jegyzet), 8.

⁸⁷ *A magyar irodalom története* (3. jegyzet), 301.

például az első olasz fordítás huszonöt évvel később, 1676-ban, az első holland fordítás pedig 1678-ban jelent meg; a feltételezett 1561-es cseh fordításból nem maradt fenn példány, és az első cseh nyelvű fordítás a 18. század elejéről ismert.⁸⁸

A fordító jelenleg ugyanúgy ismeretlen, mint a verses feldolgozás költője, és semmi nem utal arra, hogy a fordító ismerte volna a verses változatot. A korabeli prózai művekre kiterjedő összevetés mutathatja ki, hogy vannak-e a szövegben a fordító azonosítását segítő betoldások és nyelvi sajátosságok, mint például a lengyel fordításban.⁸⁹ A fordítást megjelentető Brewer-nyomda a 17. századi Magyarország legtermékenyebb nyomdája volt, amely az 1640-es évek elejétől a magyarországi nyomdászat élvonalához tartozott.⁹⁰ A wittenbergi eredetű családnak, mely korábban könyvkereskedéssel foglalkozott, jó kapcsolatai voltak Németországban, Sziléziában, Morvaországban és Erdélyben, s kiadványaik között nem elhanyagolható részt tett ki a magyar nyelvű népszerű világi irodalom, azon belül a prózai elbeszélés. A *Fortunatus*-fordítást megjelentető Lorenz Brewer több fontos művet jelentetett meg saját kiadásában, s ösztönözte fordítások létrejöttét.⁹¹ Nem zárható ki a lehetőség, hogy a *Fortunatus* is ő közvetítette a fordítónak és kezdeményezte a munka elkészítését.

A forrásul használt kiadás helyét Bleyer Jakab az 1551-ben kezdődő, erőteljes tartalmi változásokat, elsősorban rövidítéseket felmutató ún. B) redakció körében, azaz a frankfurti csoportban jelölte ki, a fejezetek száma és a fejezetcímek elhelyezése alapján.⁹² Ezt részletes szövegösszevetéssel is igazolta, melyben az 1556-os frankfurti kiadást vette alapul. Csupán egyetlen példát idézve: *Fortunatus* és *Lüpoldus* megismerkedésének helye az augsburgi csoport kiadásaiban következetesen „Nantis”, míg a frankfurti csoport kiadásaiban „Andegauis”, s a magyar fordításban az utóbbi változat („Andegávis”) olvasható.

A konkrét kiadás meghatározását nehezíti, hogy az első, 1551-es frankfurti kiadás és 1651 között összesen mintegy tíz kiadás látott napvilágot az ún. frankfurti csoportban,⁹³ s a csoporton belül a szöveg – eltekintve az ortográfia, a központosítás, a

⁸⁸ *Fortunatus* (8. jegyzet), 331–343; STRIEDTER (6. jegyzet), 56–57.

⁸⁹ STRIEDTER (6. jegyzet), 81–84.

⁹⁰ PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században, I–II.*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 353–408; 1980, 349–473; az 1651-es *Fortunatus*-kiadás metszeteihez vö. Uő., *A lőcsei könyvillusztrálás a 17–18. században*, Művészettörténeti Értesítő, 31(1982), 195–206.

⁹¹ PAVERCSIK, 1980 (90. jegyzet), 353–354, 370–371.

⁹² BLEYER (7. jegyzet), 732. A két kiadáscsoport különbségéhez vö. LANGE (6. jegyzet), 143; STRIEDTER (6. jegyzet), 48–50; *Romane* (38. jegyzet), 1160.

⁹³ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16)*, hg. v. der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, I. Abteilung, Verfasser – Körperschaften – Anonyma, Bd. 6, Fis–Gn, Stuttgart, 1986, F 1928–F 1939; *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD 17)*, http://gso.gbv.de/DB_VD_17_7:6850005F_12:639479E; *Fortunatus* (8. jegyzet), 323–327.

névalakok és egyes megfogalmazások változásától – alig módosul.⁹⁴ A magyar fordítás megjelenése előtti utolsó kiadás 1609-ben hagyta el a sajtót. Bár egyik nyomtatvány sem azonos teljes egészében egy másikkal, az eltérések minimálisak és olyan jellegűek, amelyek egy fordításban egyáltalán nem vagy csak kivételes esetben tükröződnek, s nem befolyásolják a fordítói teljesítmény megítélését. Azt például, hogy az 1565–1573 között megjelent lengyel fordítás alapjául az 1564-es frankfurti kiadás szolgált, egy elírt helynév speciális nyomtatási képe és néhány további speciális helynévalak alapján lehetett meghatározni.⁹⁵ A két 17. századi angol prózafordítás ugyancsak a frankfurti csoport kiadásaira megy vissza, míg az angol nyelvű drámai feldolgozás az augsburgi csoportot követi.⁹⁶

A fordítás nyelvi és stílusbeli sajátosságai

A fordító munkáját jelentősen megnehezítette, hogy a német szerző eredményes és átfogó kísérletet tett az elbeszélő próza lehetőségeinek tágítására.⁹⁷ Munkáját a különböző nyelvi rétegek, szövegtípusok, stíluszintek és helyzettipikus beszédmodok állandó keveredése, váltakozása és kontaminációja jellemzi. A nyelvet teljes egészében hozzáigazította a mindenkori tartalomhoz, s egy új, erőteljes és változatos elbeszélő nyelvezetet hozott létre. A műben egyaránt megtalálható például az életrajzi tudósítás stílusrétege, az emelkedett retorikai beszédmód, a kancelláriai nyelv formulaszerűsége, a kereskedőnyelv szakszókincse, egyes szereplők sajátos beszédmódja, a cselekmény menetét megakasztó szerzői közbeszólás gyakorlata, az erőteljes, durva kifejezések használata és a szóbeliség hatása. Részben innen érthető, hogy az 1509-es alapszöveg 1990-ben megjelent kritikai kiadásában a tárgyi jegyzetek terjedelme meghaladja a negyven oldalt,⁹⁸ s a lapalji szómagyarázatok száma igen magas. A kommentált helyek között számos olyan kifejezés található, melyek megértése nehézséget okozhatott a korabeli nem anyanyelvű olvasónak.

A magyar fordító módszerét eddig kétszer vizsgálták. Mint már Bleyer Jakab megállapította, a szöveget először kiadó Lázár Béla nem a forrásul használt kiadást, illetőleg kiadáscsoportot vette alapul az összevetésben, s emiatt több ponton téves következtetésre jutott.⁹⁹ Bleyernek a megfelelő szövegek összevetésére alapozott meg-

---

⁹⁴ STRIEDTER (6. jegyzet), 50.

⁹⁵ *Uo.*, 33.

⁹⁶ LANGE (6. jegyzet). Az ún. frankfurti csoport összes 1651 előtti kiadásának áttekintését és összevetését a magyar fordítással e munka keretében nem tudtam elvégezni.

⁹⁷ BICKEL (72. jegyzet); ROLOFF (72. jegyzet); KÄSTNER (33. jegyzet), 224–228.

⁹⁸ *Romane* (38. jegyzet), 1183–1225.

⁹⁹ LÁZÁR, 1890, 363–365; BLEYER (7. jegyzet), 733–734, 739, 743–744. A fordító félreértéseihez vö. még: *Magyar elbeszélők* (10. jegyzet), 1073–1077.

figyelése szerint a fordító a mű első harmadában hűen ragaszkodott az eredetihez, melynek következtében a szöveg általában nehézkes, néha értelmetlen, nem ritkán idegenszerű. Sokszor inkább szavakat fordított mondatok helyett, ezért a mondattani kapcsolatok gyakran görcsösek, sőt néha helytelenek. A fordító jól tudott németül, de a ritkább kifejezéseket, szokatlanabb szerkezeteket gyakran félrefordította vagy egyszerűen elhagyta.

A második harmadtól kezdve a fordítás szabadabb, önállóbb és sok tekintetben élvezhetőbb. Számos kisebb-nagyobb kihagyás található, ezek azonban nem érintik az elbeszélés lényeges mozzanatait. Többnyire csupán egy-egy kifejezés, megjegyzés vagy mellékkörülmény említése marad el, a hosszabb kihagyás ritka. Itt is vannak hibák, félreértések és németes szerkezetek, de nem olyan nagy számban, mint az első harmadban. A fordító törekedett a jó hangzásra, magyaros mondatszerkesztésre, nyelvi változatosságra, elevenségre. Közvetlen előadásmódja a társalgási nyelv fejlett formáját képviseli, s a munka megállja az összevetést más, korabeli fordításokkal.

A következő példák megerősítik, árnyalják és kiegészítik Bleyer megfigyeléseit.¹⁰⁰ Az érthetőség növelését szolgálja a hosszabb szövegrészek bekezdésekre bontása, a hosszú mondatok két vagy több mondatra tagolása és a központosítás megváltoztatása. A fordítónak nincsenek nagyobb önálló betoldásai és nem törekedett az aktualizálásra. Kedvelt eszköze a lazítás erősítő vagy élénkítő betoldásokkal, szinonimák beillesztésével:

ward getaufft (Aiii/r)	kit <i>azonnal</i> megkeresztelvén (402)
in eim wilden Walde (Ai/v)	<i>igen nagy</i> pusztá Erdőben (400)
damit er groß Gut verthet (Aii/v)	nagy <i>sok</i> jószágait el tikozolván (401)
der hett ein schöne Tochter (Aii/v)	<i>igen szép</i> leánya vala (401)
des denn auch sein kurtzweil was (Aiii/r)	mert az vala <i>öröme és</i> gyönyörűsége (402)
mit [...] köstlichen Rossen (Aiii/r)	<i>nagy fő</i> lovakkal (402)
es war alles vmb nassen zucker geben (Bv/r)	vizes Nád-mézet, <i>avagy Czigány mézet</i> vásároltanak vala (412)

Ugyancsak gyakran alkalmazott értelmező betoldásokat és az eredetitől eltérő szerkezeteket:

ward ihm die Jungkfraw heim geführet (Aii/v)
az szép lány <i>néki adaték</i> , és elhozaték (401)
vnd kam also zu Armuth (Aiii/r)
s' <i>az ilyen (ke)reskedés által igen</i> szegénnyé lön (402)

¹⁰⁰ A német nyelvű idézetek utáni számok a továbbiakban a prózafordítás megjelenése előtti utolsó kiadás (*Fortunatus: Von seinem Seckel vnnd Wünschhütlein [...]*, Augsburg, David Francken, 1609. A használt példány: Bayerische Staatsbibliothek, München, P. o. germ. 381) ívjelzéseire, a magyar nyelvű idézetek utáni számok Lázár Béla szövegkiadásának (2. jegyzet) lapszámaira utalnak.

das trib er so lang vnd vil (Aiii/r)
 ez *mesterséget* mind-addig üzé (402)
 das tryben sie biß zu einem halben Jar (Biiii/r)
 Ez *ilyen frissen való lakást* penig egész fél esztendeig üzék (411)
 vnnnd gebar den ehe das Jar nach der Hochzeyt außkam (Aiii/r)
minek-utánna ideje el-jött volna, szülé az ő fiát (402)
 das macht er het ein andere Nasen ob der seinen (Li/r)
 mert más *tsinált* orra is volt az maga orrán fellyül (475)
 Da Fortunatus also verlassen war (Bv/v)
Látván Fortunátus hogy ő *tellyességgel* el-hagyattatott (412)

Viszonylag ritkán tömörített:

biß das er nichts mehr zu verkauffen noch zu versetzen het (Aiii/r)
 hogy ő néki végezetre *semmie nem marada* (402)
 Als nun die Hochzeyt vollendet ward (Aiii/r)
 Es midön már *menyekző után vólnának* (401)

A nyelvi leleményt tanúsítják a szemléletes kifejezések:

Nun war die Gräffin vnmühtig (Giii/v)
 az Grofné *igen fél-kedvű* vala (449)
 wie er ihn hinweg gebracht hette (Bii/v)
 mitsoda okkal *tudhatta-ki* az udvarból (410)
 das stünd also an (Cv/v)
 ez dolog tsak *mind benn marada* (421)
 Alß nun die Malzeit volbracht (Kii/r)
 Immár hogy az ebéd gazdagon volna és *el-is múldogálnék* (468)
 ob er nirgent kein außgang auß der Statt wißte (Aviii/v)
 ha nem tudnaé az Városban valami *áll kaputskát* (408)
 klopfet er an (Kvii/r)
kolompoza (473)

Változatos képet mutat a közmondások és szólások visszaadása. A fordító számos esetben megtalálta a megfelelő magyar változatot:

die Todten zu den Todten vnnnd Lebendigen zu den Lebendigen (Cv/v)
 Halottak halottakhoz, és elevenek elevenekhez (421, vö. Mt 8, 22)
 Ein Todter machet keinen krieg (Oi/r)
 Hólt eb nem szerez háborut (496)
 wer nicht weiß der soll fragen (Dv/v)
 az ki valamit nem tud meg-kell kérdezni (429)

er hat weder Land noch Leüt (Fvi/r)
sem Jobbágya sem Jószága nintsen (444)

Gyakran körülírást vagy tükörfordítást alkalmazott:

wann es an das Gut gehet / das alle Liebe auß ist (Cii/v)
az világi jókért az szeretet azonnal el-szokott veszni (417)
darumb so ist es gut wer weyser Leüt rath folget (Cvii/v)
annak okáért jó dolgot tselekszik valaki az bölts emberek tanátsit halgattya és
fogadgya (423)
in der sach ist mir nicht wol zu rathen (Gii/v)
ez dologban nintsen én nékem oly módomból hogy tanátsot adgyak (448)
Wer das gut verleürt / der verleürt die Vernunft (Lvi/v)
Az ki jóságát el-veszti, eszét-is el-veszti (439)

Előfordul az is, hogy szólással adott vissza az eredetiben szólásnak nem minősíthető
kifejezéseket:

warff damit den Leychnam inn die Profey (Ci/r)
béveté ötet az *Pilátus házában* (419)
wenig Wein im Kloster gebraucht ward (Lii/r)
az Klastromban *szükön élnek* vala az borral (434)
Er sols im noch senden wie vnser Sönlein auch (Bvi/r)
De ö *annyit küldött, mint az Szarkának az fia* (413)

Csak részben mondható sikeresnek a szójátékok, a két- és többértelmű kifejezések
fordítása:

mit der er sich *reyssen* wolt (Bvi/r)
tréfálodnék véle (413)
ein schöne wolgestalte Nachbawrin die ein *guts Töchterlein* ist (Jvi/r)
az szomszédbeli menyetske szép és *adakozo*-is (465)
das er so ein *selige Reyß* volbracht het (Av/v)
hogy az ő mostani *uttyát szerentsésen* véghez vihette volna (405)
vnd *ließ sich* gar wol *niessen* (Jv/r)
néki sokan *hasznát-is vövék* (464)
als denn Rupert wol wußte was zu solchen *Hoffstuben* gehort (Avii/v)
Mint hogy Rupert hozzá-is tanult volt az *udvari konyhához* (406)

Hasonlóképpen csak részben sikeres a kereskedőnyelvi szakkifejezések visszaadása:

dem solt man tausend *Nobel* geben (Cv/r)
ezer *Nobel aranyat* adna (421)

sendeten dem König *ein grosse Summa Gelts* (Cv/r)
küldének az Királynak *nagy summa pénzt* (420)

Változatos az idegen eredetű szavak fordítása és használata. Ezek egy része a magyarban is megvan. Máskor a fordító nem ismerte a pontos jelentést, és másik odaillő, gyakran latin eredetű kifejezést használt, s az is előfordul, hogy egyszerűen elhagyta ezeket:

Confect genug (Kiiii/v)
minden-féle *confectomot* és nád-mézes szerszámokat (471)
der Fürdernußbrief (Hv/v)
az *Commendalo* leveleket (458)
begabt hat mit guten gewissen Zinsen in Ewige zeyt (Fvi/v)
és *praebendákat*-is rendelve (444)
was das Blut durch die Rilen inn den Saal geflossen (Bviii/v)
az vér az *padimentomon* által az tornáztban leszivárkozott (416)
gab inen ein Zuchtmeisterin (Fvii/r)
botsáta véle el *Hofmesternéket* (445)
sie tragen ir Gelt bey in eingenaet in iren *Wammassern* (Liiii/v)
az *Vámeczekben* bé-varva hordoznák (437)
vnd einen *Dolmetscher* (Fiiii/r)
tolmácsot-is (443)
hundert *Carg* Pfeffer (Hiii/r)
száz *Sák* borsot (455)
es sey ein *Plag* von Gott (Lv/v)
hogy Istentől volna (480)

Az olasz személy- és helynevek egy részét módosított alakban, az eredeti értelmezés elhagyásával ültette át:

heißt Largaonube zum Regenbogen (Gv/r) kit Lorganubénak neveznek (450)

A regionális használatú, tájnyelvi és nyelvjárási kifejezéseket gyakran körülírta, nem pontosan fordította vagy elhagyta, máskor maga is ilyenekkel élt:

darein ließ er im sein *Blunder* füren (Fv/r)
minden *ezközeit* bé-rakatá (444)
ein tieffer *Galgenbrunnen* (Fiii/r)
edgy mély *kút* (442)
wie man also *Sackman* gemacht hett (Ciiii/v–Cv/r)
ez dolgot (420)
vnd er doch alle ihre *bulgen* ersucht hat (Fi/r)
noha ő minden *turbájokat* meg-kereste vala (441)
Nun mach dich bald auß dem Land (Ciiii/v)

No *vakarodgyál-el* mindgyárt ez Országból (420)
Egyéni szóalkotással csak ritkán próbálkozott:
das Wünschhütlin (Hvi/r)
az ő *kedve tölt Süvegetskéje* (458)

Jelentőség, utóélet

A fordító munkájának értékelése előtt érdemes egy pillantást vetni a mintegy hét évtizeddel korábbi lengyel prózafordítás vizsgálatának tanulságaira.¹⁰¹ Eszerint a lengyel fordító nagy szabadsággal kezelte forrását. Módosította a fejezetbeosztást, s az elbeszélés szerkezetének jobban megfelelő tagolást hozott létre. Számos kiegészítést tett az epizódokban: az eredetiben csupán jelzett cselekménybeli mozzanatokat önálló jelenetekké alakította; kibővítette a párbeszédeket, vagy újakat toldott be; részletesebben motivált és jobban előkészített egyes eseményeket. Az utazások leírásában és a helynevek sorrendjében kisebb bővítéseket, átcsoportosításokat hajtott végre, míg az alakok egy részével kapcsolatos célzatos változtatások az adott szereplő eltérő értelmezésére engednek következtetni.

A magyar prózaváltozatról összességében megállapítható, hogy a fordító kreativitása nem haladta meg a kor átlagát. Törekedett a színes előadásra, s teljesítménye felülmúlja például a *Szép Magelóna* (1676) átültetőjének munkáját, de nem éri el Haller János stilisztikai tudatosságát. Kevésbé volt önálló, mint 16. századi lengyel kollégája; messzemenően tiszteletben tartotta az eredeti mű szövegét, s igyekezett megőrizni annak nyelvi, stílusbeli sajátosságait. Új kifejezőeszközök alkalmazására csak korlátozott mértékben vállalkozott, módszere munka közben is módosult, s nincsenek igazán virtuóz megoldásai. Az élő beszélt nyelv hatása stílusára ugyanúgy kimutatható, mint például a nem túl igényes 18. századi cseh fordításban.¹⁰² Fő érdeme, hogy akkor fordította le ezt az új gazdasági rendszer lehetőségeiről és veszélyeiről alkotott elképzelések szempontjából paradigmaticus művet, amikor ezek az elképzelések Magyarországon is időszerűvé váltak, s előrehaladt a hagyományos életformák felbomlása. A fordító a kora újkori német irodalom egyik jelentős alkotását tette hozzáférhetővé a magyar olvasó számára, s munkájával hozzájárult az elbeszélő próza magyarországi tekintélyének növeléséhez.

A fordítások irodalomközvetítő és -teremtő szerepe a magyar irodalom minden korszakában igen magasra értékelhető. A 17. század közepén átmenetileg csökkent az eredeti művek aránya, s megnőtt a fordítások és adaptációk szerepe. A *Fortunatus*-fordítás jelentőségét növeli, hogy olyan fikció- és valóságértelmezést, irodalmi

---

¹⁰¹ STRIEDTER (6. jegyzet), 52–71.

¹⁰² HRABÁK (6. jegyzet), 761–762.

eljárásokat és funkciókat közvetített, amelyek alapvetőek voltak a regény megszületésében.¹⁰³ Ehhez járul, hogy alapul szolgált számos további kiadásnak: elindította a prózaregény magyarországi „népkönyvvé” és népszerű olvasmánnyá válásának folyamatát, melynek során az eredeti szöveget jelentősen leegyszerűsítették, átalakították és alkalmazták a megváltozott társadalmi, erkölcsi elképzelésekhez, új stilisztikai normákhoz és nyelvhasználati követelményekhez.

Az első kiadás változatlan szövege még három alkalommal látott napvilágot: 1689-ben Lőcsén Brewer Sámuel,¹⁰⁴ 1703-ban Bécsben Endter Márton¹⁰⁵ és 1778-ban Pesten Royer Ferenc kiadásában.¹⁰⁶ Ezt követően több mint hatvan évig nem jelent meg új edíció, majd az 1840-es évektől fametszetekkel illusztrált, népszerű ponyvaát-dolgozások készültek, először német, majd magyar nyelven. Ezek fő sajátossága, hogy – két kivételtől eltekintve – két részre osztják az elbeszélést, s a nyomtatványok egyik csoportja Fortunatus, a másik Fortunatus fiainak történetét tartalmazza. A német és magyar nyelvű változatokban ugyanazok a fametszetek ismétlődnek, egy részüket kétszer is felhasználták egy nyomtatványon belül.

Az 1651-es magyar szöveget többször átirták, míg a német nyelvű népszerű nyomtatványok szövege egymáshoz képest lényegében változatlan. A részleges ponyvaedíciókat a 19. század második felének legnagyobb kalendárium- és ponyvakiadója, Bucsánszky Alajos,¹⁰⁷ valamint az ő örökségét folytató Rózsa Kálmán jelentette meg Pozsonyban, Pesten, illetőleg Budapesten. A már a reformkorban nagyszabású kiadói tevékenységet folytató Heckenast Gusztáv és az 1872-től főleg népies iratokkal, naptárakkal foglalkozó, Bucsánszky versenytársának számító Méhner Vilmos a teljes szöveget jelentette meg két, egymástól és a Bucsánszky-féle változattól egyaránt jelentősen eltérő feldolgozásban.

---

¹⁰³ Vö. *Fortunatus és Magelóna* (10. jegyzet), 21.

¹⁰⁴ *RMK I* 1375.

¹⁰⁵ Példánya: Bayerische Staatsbibliothek, München, P.o.rel. 1260/1.

¹⁰⁶ PETRIK, II 129. Az Országos Széchényi Könyvtár példányának (77.514) belső borítóján és előzéklapján kéziratos bejegyzés olvasható az év szerencsétlen napjairól; a példányt egybekötötték egy korabeli Cisio-kiadással. – A Pogány Péter által említett 1658-as kiadás nem létezik, az évszám elírás lehet. Vö. POGÁNY (50. jegyzet), 41.

¹⁰⁷ KOVÁCS I. GÁBOR, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., 1989, 113–145. Bucsánszky kiadta számos további nemzetközi elbeszélő téma népszerű feldolgozását. Vö. pl.: *Geschichte von den vier Heymonskindern*, Pest, 1868 (3. Auflage); *Geschichte von der edlen und schönen Melusina, welche ein Meerwunder und des Königs Helmas Tochter war*, Pest, 1860 (3. Auflage); *Geschichte von der schönen Magelone und dem Ritter Peter mit den silbernen Schlüsseln*, Pest, 1871 (5. Auflage). Vö. továbbá: LENGYEL András, *Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó* (1886–1904), *Magyar Könyvszemle*, 98(1982), 40–50; GÁRDONYI ALBERT, *Régi pesti könyvkereskedők X. Heckenast Gusztáv (1833–1873)*, *Magyar Könyvszemle*, 36(1929), 147–152.

A jelenleg ismert példányok alapján a német nyelvű ponyvakiadások sorozata 1842-ben, a magyar nyelvűeké 1861-ben kezdődött.¹⁰⁸ A német nyelvű nyomtatványokon jelölték a kiadás sorszámát, ami arra utal, hogy nem mindegyik edícióból maradt fenn példány. Az I. részből 1842–1876 között három, a II. részből 1842–1900 között négy német nyelvű kiadást ismerünk példány szerint, a címlapok adatai szerint azonban az I. rész 1876-os változata már az ötödik, a II. rész 1900-ban megjelent kiadása már a hatodik kiadás volt. A német nyelvű változatok szövegének és fametszeteinek forrása a Gotthard Oswald Marbach által készített, 1841-ben Lipcsében kiadott népszerű *Fortunatus*-redakció volt. Ennek illusztrációit az ismert grafikus, Ludwig Richter rajzai alapján Jakob Ritschl (R. v. H. = Ritschl von Hartenbach) fametsző készítette. A németországi nyomtatványok illusztrációinak utánmetszése általános gyakorlatnak számított a Bucsánszky-műhelyben, s a Bucsánszky-féle *Fortunatus*-kiadások metszetei az 1841-es lipcsei kiadás ábrázolásai nyomán készültek.¹⁰⁹ A lipcsei előképek és az utánmetszett változatok szerkezete azonos, a részletekben azonban számos kisebb-nagyobb eltérés található. A magyar és német nyelvű Bucsánszky-féle kiadások ugyanazokat a fametszeteket tartalmazzák.

A magyar nyelvű Bucsánszky-féle részkiadások szövegét közvetlen, népies hangvétel, a fejezetcímek módosítása, a szöveg rövidebb mondatokra és bekezdésekre tagolása, a mondatok következetes átfogalmazása jellemzi. A kifejezésmódot, a mondat szerkesztést és a nyomdai kivitt egyaránt hozzáigazították a kor egyszerű olvasójának igényéhez. Ettől eltérő szövegváltozatot közöl az 1870-re datált Heckenast-féle teljes edíció, s mindezekből eltér Tamás Péter teljes szövegű új feldolgozása, Méhner Vilmos 1876-os kiadásában. A Heckenast-féle változat a kiadó „Mese könyvecske” című sorozatában „Ifjúsági regény” alcímmel látott napvilágot. Ebben a többszínnyomású borítóval ellátott nyomtatványban a fejezetcímeket szövegtagoló nyomdadíszek helyettesítik, s a párbeszédek mindig új sorba tördelve jelennek meg. Tamás Péter tizenkét, római számmal jelölt, cím nélküli fejezetre tagolta az elbeszélést; az I–VI. fejezet *Fortunatus*, a VII–XII. fejezet a fiúk történetét tartalmazza. Ez a változat Méhner Vilmos *Mulattató és hasznos olvasmányok a magyar nép számára* című, népszerű olvasmányokat tartalmazó, 69 tagból álló füzet sorozatának 30. darabjaként látott

¹⁰⁸ Megállapításaim az Országos Széchényi Könyvtár állományának példányain alapulnak.

¹⁰⁹ A lipcsei kiadásból a szegedi Somogyi Könyvtárban található példány. Jelzete: H. F. 415 4/23. A példányra vonatkozó adatért Tüskés Annának, a képanyag rendelkezésre bocsátásáért Szőkefalvi Nagy Erzsébetnek tartozom köszönettel. Az „R. v. H.” monogram feloldásához ld. *Die Monogrammisten*, Bd. 4., bearb. v. K. G. NAGLER, fortges. v. A. ANDRESEN, München 1871, 1072. – Vö. POGÁNY (50. jegyzet), 339.

napvilágot.¹¹⁰ 1876–1885 között Tamás ezenkívül kb. egy tucat „elbeszélést”, „történeti elbeszélést” és „igaz történetet” írt a sorozat számára, köztük a Faust-történet és Theodor Körner *Toni* című háromfelvonásos darabjának feldolgozását.¹¹¹

Mindezen kiadások jelentőségét az adja, hogy egyrészt a Fortunatus-népkönyvek Európa-szerte nagy hatással voltak a mesehagyomány alakulására és a különböző elbeszéléstípusokkal kontaminált folklór szövegváltozatok létrejöttére.¹¹² Másrészt kimutathatóan hatottak a romantika irodalmára. Bár a magyar irodalomban nem születtek Tieck, Bauernfeld és Collin Fortunatus-drámáival, Uhland epikus töredékével összevethető munkák,¹¹³ s Fortunatus története nem inspirált olyan rangú műveket, mint például az *Árgirus* által ösztönzött *Csongor és Tünde* és a *János vitéz*, nem mellékes körülmény, hogy Arany János szalontai diákéveinek olvasmányai között ott volt a *Fortunatus* is.¹¹⁴

---

¹¹⁰ PETRIK Géza, *Magyar könyvészet 1886–1900. Az 1886–1900. években megjelent magyar könyvek, térképek és atlaszok összeállítása*, I, Bp., 1908., 632–633, 835–836; vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái XIII.*, Bp., 1909, 1262–1263.

¹¹¹ Pogány Péter a sorozatban megjelent Faust-feldolgozást Tamás Péternek tulajdonítja. POGÁNY (50. jegyzet), 44; Petrik Géza azonban Nógrády Tihamér neve alatt írja le a nyomtatványt. PETRIK (108. jegyzet), 632, 14. sz. Az Országos Széchényi Könyvtár cédulakatalógusa a Petrik-féle sorozatban különböző álnevek alatt leírt művek közül Tamás Péter neve alatt tartja nyilván a 11., 14., 17. és 18. számúakat, köztük a Faust-feldolgozást. – A Heinrich von Kleist *Die Verlobung von Sankt Domingo* című novellájára visszanyúló Körner-mű azonosításért Kovács Kálmánnak tartozom köszönettel.

¹¹² *Enzyklopädie des Märchens* (9. jegyzet), Sp. 10–11.

¹¹³ LÁZÁR, 1890, 389–398.

¹¹⁴ ARANY János *Összes Művei – Levelezés 2. (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, XVI, Bp., 1982, 554–565, itt: 555–556. Arany 1855. jún. 7-én Gyulai Pálhoz írt levelének vonatkozó részét idézi POGÁNY (50. jegyzet), 278. – További kutatás feladata annak eldöntése, játszott-e bármilyen szerepet a *Fortunatus* 19. századi ponyvakiadásainak sorozata és a hősök névazonossága az 1525. évi rákosi országgyűlésen hűtlen kezeléssel vádolt, bebörtönzött, majd szabadon engedett kincstartó, Fortunatus Imre történetének különböző műfajú irodalmi feldolgozásai (Jókai Mór, Mórícz Zsigmond, Balázs Sándor és Molnár Ákos művei) keletkezésében. – Kovács Vilma, a pszichoanalízis budapesti iskolájának tagja, Ferenczi Sándor legközelebbi munkatársa, majd hagyatékának gondozója nevéhez fűződik a Fortunatus-történet tudomásom szerint egyetlen pszichoanalitikus értelmezése: Vilma KOVÁCS, *Das Erbe des Fortunatus*, Imago 12(1926), 321–327; magyar fordítása: Uő., *Fortunatus öröksége*, összeáll. SZILÁGYI Júlia, bev. Judith DUPONT, utószó SZÉKÁCS-SCHÖNBERGER István, Bp., 1993, 23–30. A tanulmányt, melyben Fortunatus és Andolosia történetének szimbolikáját a tudattalan megnyilvánulásként, az ún. herekomplexus (kasztrációs komplexus) feldolgozásaként értelmezi a szerző, nem tartja számon a germanisztikai szakirodalom.

A háború értelmezése Grimmelshausennél Zrínyi Miklós hadtudományi művei tükrében

A háború témája húsz évvel ezelőtt nem tartozott a Grimmelshausen-kutatás központi területei közé, ez a helyzet azonban időközben megváltozott. Dieter Breuer,¹ Italo Michele Battafarano,² Friedrich Gaede,³ Ferdinand von Ingen⁴ és mások munkáinak köszönhetően ma jóval többet tudunk például a szimpliciánus írások és a traktátusok háborús metaforikájáról, ideológiájáról, Grimmelshausen háborúról vallott nézeteinek forrásairól és értelmezési mintáiról, a háború és a béke, a háború és a szatirikus elbeszélésmód viszonyáról, mint korábban. Továbbra is hiányzik azonban az életmű hadtudományi és ezekkel szorosan összefüggő politikatudományi vonatkozásainak vizsgálata és beillesztése a tágabb nemzetközi összefüggésekbe.

Grimmelshausen legjelentősebb magyar kortársa a költő, prózaíró és hadvezér Zrínyi Miklós volt, aki politikai és katonai elképzeléseivel az 1660-as évek első felében Európa figyelmét is magára vonta. Nemzetközi hírét Grimmelshausen is megerősíti, amikor Springinsfeld Zrínyi zászlaja alatt akar harcolni a török ellen.⁵ Nem csupán tudománytörténeti okok magyarázzák, hogy Zrínyi neve együtt merült feledésbe a kora újkori Magyarország európai beágyazottságának történetével, s mára csaknem

---

¹ Dieter BREUER, *Krieg und Frieden in Grimmelshausens „Simplicissimus Teutsch”*, *Der Deutschunterricht* 37(1985), 5, 79–101. – Zrínyi hadtudományi műveltségének számbavétele e tanulmány német nyelvű változatának 2004-es megjelenését követően: HAUSNER Gábor, *Márs könyvet olvas: Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*, Bp., (2012).

² Italo Michele BATTAFARANO, „Was Krieg vor ein erschreckliches und grausames Monstrum seye”: *Der Dreißigjährige Krieg in den Simplicianischen Schriften Grimmelshausens*, *Simpliciana* 10(1988), 45–59.

³ Friedrich GAEDE, *Ein erschreckliches und grausames Monstrum: Der Krieg als Thema = Uö., „Der Wahn betrügt”: Johann Jacob Christoffel von Grimmelshausen*, *Marbacher Magazin*, 99(2002), (Sonderheft), 23–37.

⁴ Ferdinand van INGEN, *Krieg und Frieden bei Grimmelshausen*, *Etudes Germaniques* 46(1991), 35–53. – Vö. UÖ., *Der Dreißigjährige Krieg in der Literatur = Deutsche Literatur: Eine Sozialgeschichte*, Bd. 3: *Zwischen Gegenreformation und Frühaufklärung: Späthumanismus, Barock: 1572–1740*, Hg. v. Harald STEINHAGEN, Reinbek b. Hamburg, 1985, 237–256.

⁵ Hans Jacob Christoffel von GRIMMELSHAUSEN, *Werke*, Bd. 1/2, Hg. v. Dieter BREUER, Frankfurt a. M., 1992 (a továbbiakban: *GW I/2*), 268, 18–21. – Vö. József TURÓCZI-TROSTLER, *Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewußtsein Deutschlands*, II, *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* 1931, 113. Zrínyi ismertségét tanúsítja az észak-német területen például a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek számos Zrínyi-nyomtatványa: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Teil 3, Bearbeitet von S. Katalin NÉMETH, München usw., 1993, 867.

teljesen kiesett a nemzetközi hadtudományi és politikai köztudatból.⁶ Had- és politikatudományi munkáiban Zrínyi létrehozta a magyar katonai nyelvet, s megalkotta az agitatív hadtudományi-politikai próza máig legjelentősebb magyarországi műveit. Ezek alapján nemzetközi összehasonlításban is kora egyik legműveltebb, a gyakorlati tapasztalatokat és az elméletet magas fokon egyesítő hadtudományi írójának, hadvezérének és politikusának számít.⁷ Költőként a barokk eposz legjobb hagyományai nyomán megteremtette a magyar nemzeti eposzt, melyben dédapja, az ugyancsak európai hírnő, a német irodalomban különösen jól ismert szigetvári kapitány hősi harcának állított emléket, s a végvári harcosok példáját állította kora magyarjai elé.⁸

Ha a származást, az életutat, a kulturális, társadalmi, irodalmi környezetet és a műfaji skálát vesszük alapul, első pillantásra aligha lehetne két ellentétesebb szerzőt találni az összevetésre. Egészen más a két személyiség életstílusa, társadalmi helyzete, filozófiája és írói karaktere. Az egyik oldalon egy közép-európai jellemmel és sorssal megáldott-megvert főúr áll, akit politikai szövetségesei az 1660-as években „Magyar Mars”-nak, a „Magyarok Hektorá”-nak, a „század Szkander bég”-jének, s dédapjával együtt „új Makkabeusok”-nak neveztek.⁹ A másik oldalon egy részben bizonytalan származású, rejtélyes életúttal rendelkező szerző van, akinek egyik fő célja, hogy minden tekintetben leszámoljon a nyugat-európai kultúra Marsot dicsőítő irodalmi hagyományával.¹⁰ S bár Zrínyi és Grimmelshausen közel egy időben születtek, amikor Grimmelshausen első munkái megjelentek, Zrínyi már halott volt. A katonaság Zrínyinél a körülmények által meghatározott, de végső soron maga választotta hivatás, míg Grimmelshausennél a mások által irányított katonai lét áll az előtérben.¹¹ Zrínyi nézőpontja a katonai vezetőé, aki messzemenően tekintettel van katonáira, Grimmelshausen viszont mindvégig a beosztott katona szemszögéből ábrázolja a valóságot. Egyikük meghatározó élménye a törökkel több mint száz éve tartó harc, másikuké a harmincéves háború tizenöt évi tapasztalata. Zrínyi a többé-kevésbé folyamatos harcok szüneteiben, állandó katonai készenlétben írt, Grimmelshausen a háborút lezáró békekötés után, visszatekintve alkotott. Zrínyi központi gondolata Magyarország felszabadítása katonai eszközökkel, ezzel szemben Grimmelshausennél

⁶ R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*, ItK, 100(1996), 1–39, itt: 4. – BENE Sándor, *A hír és a közvélemény formálódásának koncepciója Zrínyi Miklós műveiben*, ItK, 100(1996), 369–394.

⁷ PERJÉS Géza, *Zrínyi Miklós és kora*, Bp., 2002.

⁸ Graf Nikolaus ZRÍNYI, *Der Fall von Sziget: Obsidio Sigetiana*, übers. v. Árpád GUILLEAUME, einl. v. Árpád MARKÓ, Bp., 1944. – KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985. – SZÖRÉNYI László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*, Az MTA I. Osztályának Közleményei, 31(1979), 281–292. – Vö. pl. *De Sigetho Hungariae propugnaculo*, Wittenberg, 1587. (Hasonmás kiadás: Bp., 1987, SZABÓ András tanulmányával.)

⁹ BENE Sándor, *Zrínyi mint „Magyar Mars”* = ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r., ford., jegyz., tan. IVÁNYI Emma, bev., szerk., jegyz. HAUSNER Gábor, Bp., 1989, 387–407.

¹⁰ BATTAFARANO (2. jegyzet), 50.

¹¹ GAEDE (3. jegyzet), 33.

hiányzik bármiféle hazafias eszme vagy ezzel rokon nyílt állásfoglalás.¹² Ehhez járul, hogy képzelni sem lehet nagyobb ellentétet, mint amilyen Grimmelshausen ironikus stílusa, a háborút szórakoztató formában ábrázoló írói szándéka és Zrínyi műveinek elszánt komolysága között feszül.

Mégis sokkal több szál köti össze a 17. századi német és magyar irodalom két nagyságát, mint az eddigiek alapján gondolhatnánk. Ahogy Grimmelshausen életműve kulcsot ad a kor német valóságának megértéséhez, ugyanúgy Zrínyi személyiségében, költői és prózai munkásságában, katonai tetteiben összegződnek a korabeli Magyarország központi problémái.¹³ Mindkettőjük meghatározó élménye, alapvető élethelyzete a háború. Ez fordítja figyelmüket az írás felé, s mindkettőjük életét a belső szándékok és a külső körülmények, a katonai és a költői lét sajátos feszültsége határozza meg. Bár katonai tapasztalataik többségét különböző hadszíntereken szerezték, fiatal tisztként Zrínyi is részt vett a harmincéves háborúban, harcolt a svédek ellen, s jelen volt a császári csapatok I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ellen vezetett 1644. évi offenzívájánál.¹⁴ A török harcok és a harmincéves háború okai, természete, katonai helyzetei és lefolyása alapvetően különbözőek voltak ugyan, de az utóbbiban nagyrészt ugyanazokat az új stratégiai, taktikai és haditechnikai ismereteket alkalmazták, amelyeket Grimmelshausen leírt és Zrínyi is meg akart honosítani Magyarországon. Ahogyan Grimmelshausen költője és nem krónikása a harmincéves háborúnak,¹⁵ eposzában Zrínyit is költői ambíció vezérelte a katonai-oktató szándék mellett, s hadtudományi, politikai műveiben gyakran élt irodalmi eszközökkel. A harmincéves háború fő okát Grimmelshausen ugyanúgy a németek egymás közti egyet nem értésében látta,¹⁶ mint ahogy Zrínyi is többször sürgette a magyarok összefogását a török kiűzésére. További fontos egybeesés, hogy mindketten az anyanyelvet választották, ami magyar szerzőnél nem volt magától értetődő a 17. század második harmadában. Zrínyi hatása a 17–18. századi magyar irodalomra több vonatkozásban Grimmelshausen befogadástörténete mellé állítható.¹⁷ Ehhez járul, hogy amint a Grimmelshausen-kutatás a kora újkori germanisztika egyik „húzóágazatává” lépett elő az utóbbi évtizedekben, ugyanúgy a Zrínyi-kutatás számít jelenleg a régi magyar irodalom története

---

¹² INGEN (4. jegyzet), 1985, 238.

¹³ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964, 8. – Vö. August BUCK, „*Arma et litterae*” – „*Waffen und Bildung*”: *Zur Geschichte eines Topos*, Stuttgart, 1992.

¹⁴ KLANICZAY (13. jegyzet), 46–51.

¹⁵ BATTAFARANO (2. jegyzet), 47.

¹⁶ INGEN (4. jegyzet), 1985, 251.

¹⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi* = Uő., „*Eleink tündöklősege*”: *Tanulmányok, esszék*, Bp., 1996, 19–50. – Peter HESSELMANN, *Simplicissimus redivivus: Eine kommentierte Dokumentation der Rezeptionsgeschichte Grimmelshausens im 17. und 18. Jahrhundert (1667–1800)*, Frankfurt a. M., 1992.

egyik legkidolgozottabb területének. Zrínyi hadtudományi műveit többször kiadták, s irodalomtörténeti és hadtudományi szempontból egyaránt vizsgálták.¹⁸ Történeti-kritikai kiadásuk 2004-ben jelent meg.¹⁹

Zrínyi Délnyugat-Magyarország egyik leghatalmasabb főúri családjából származott, mely a 15. századtól csaknem állandó harcban állt a törökkel. Születését több mint három nemzedék választotta el az ország függetlenségének elvesztésétől; a három részre szakított ország ekkor már közel száz éve török megszállás és Habsburg elnyomás alatt állt. Rövid élete második felére az európai hadszíntereken alulmaradt, nyugatról kiszorult Habsburg Birodalom keleti terjeszkedése, a törökkel megegyezést kereső új politikája és Erdély katonai, politikai összeomlása nyomta rá a bélyegét. Életének befejező szakasza az 1661–1664. évi nagy török háború idejére és az új függetlenségi mozgalmak előkészítő időszakának első felére esett. A kor központi kérdése ekkor az, hogy az ország vágyik a békére, de a békéhez csak a háborún át vezet az út, s megszületett a felismerés, hogy a Habsburgoktól nem várható a török kiűzése. Zrínyi az elsők között ismerte fel az új Habsburg-politika veszélyeit, s a magyar-török problémát európai távlatban próbálta megítélni.²⁰ Az ország sorsát személyes ügyének tekintette, minden lehetséges eszközt megragadott elképzelései megvalósítására, s a nemzeti politizálás vezető egyéniségévé lépett elő.

Kora legműveltebb magyar írója volt: hat nyelven beszélt, nyolc nyelven olvasott, s érdeklődése felölelte az akkori tudományok összességét. Hazaszeretete széles látókörrrel és jó gyakorlati érzéssel párosult.²¹ Mint a 16. és 17. századi magyar költők többségének, az ő életének is meghatározó élménye, több műfajban újat teremtő életművének fő témája volt a háború. Eposzában először jelenik meg irodalmi formában mindaz a probléma, politikai eszmény és katonai célkitűzés, melyek hadtudományi műveiben később foglalkoztatták.²² Ő a világirodalom egyetlen eposzírója, aki – ha rövid ideig is – egyben hadvezér is volt.

Kora egyik legeredményesebb, Hunyadi János óta a török legrettegettebb katonai személyiségének számított, aki többet tett és többet áldozott a török veszély elhárítására, mint számos nagynevű nyugati kollégája. Új politikai alternatívát képviselt: felismerte Európa keleti és nyugati térségeinek egymásraultaltságát, s hogy a hatalmi egyensúly és a béke igénye elválaszthatatlan a török európai hatalmának

---

¹⁸ *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*, BENCZÉDI László és PERJÉS Géza tanulmányaival, Bp., 1957. – *Zrínyi Miklós prózai művei*, NÉGYESI László hagyatékából kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985. – *Zrínyi Miklós összes művei*, szövegmond., jegyz. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, HAUSNER Gábor, szerk., utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2003 (a továbbiakban: *ZMÖM*). – KLANICZAY (13. jegyzet). – PERJÉS (7. jegyzet).

¹⁹ *Zrínyi Miklós prózai munkái*, s. a. r., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., 2004.

²⁰ KLANICZAY (13. jegyzet), 57.

²¹ *Uo.*, 30.

²² PERJÉS (7. jegyzet), 85–91.

semlegesítésétől. Meghatározó része volt abban, hogy a Rajnai Szövetség magáévá tette a nemzetközi törökellenes összefogás ügyét és 1664-ben megindult a háború az oszmánok ellen. Az 1664-ben Londonban megjelent angol életrajzának bevezetője egyenesen Európa sorsát kezében tartó államférfinak nevezte.²³ Törekvése az ország felszabadítására azonban nem járt eredménnyel. Tragikus halála nemcsak levelek, követi utasítások és röpiratok témája volt a kontinensen, hanem számos alkalmi költeményt, emlékiratot és regénybeli feldolgozást is inspirált.²⁴

A politikai és katonai elmélet forrásai, jellemzői

Az újkori hadtudomány rendszere a kiterjedt és csaknem állandó háborúk következtében a 16. század folyamán alakult ki. Legjobb művelői szinte kivétel nélkül sok tapasztalattal rendelkező, gyakorlati szakemberek, hivatásos katonák voltak. A hadtudomány fejlődésével egy időben a hadtudományi irodalom rendkívül gyorsan differenciálódott, újabb és újabb szakterületek jöttek létre. Teret nyert az állandó hadsereg szükségességéről vallott elképzelés; a zsoldoshadsereggel szemben egyre több érvet vonultattak fel a nemzeti hadsereg mellett. Súlyt helyeztek a tervszerű katonai kiképzésre, tárgyalták a kopjások és lövészek együttműködésének, az összefüggő tűzvonal kialakításának problémáit. Vita folyt a lovasság és a gyalogság helyes arányáról, a várak stratégiai jelentőségéről. Egyre szélesebb teret hódítottak az erődítéstan és ezzel összefüggésben az ellátás, a raktározás és a stratégia kérdései.

A 17. század harmadik évtizedétől azonban a katonai szakirodalom Európa-szerte mélypontra süllyedt. Előrelépés csak haditechnikai és erődítéstani kérdésekben történt, a taktika, a stratégia és a kiképzés azonban jórészt megrekedt a korábbi szinten. A hadvezérek többnyire elméleti alapvetés nélkül, tisztán empirikusan szerzett ismeretek alapján vezették hadseregeiket, a kiképzés is nagyjából csak gyakorlati alapon zajlott. Magyarországon a 17. század közepéig szinte semmiféle elméleti munka nem folyt, állandó hadsereg nem létezett. A hadviselés törvényszerűségeit a végvári rendszer mentén folyó kisebb-nagyobb csatározások, alkalmi portyázások és a várharok gyakorlati szükségletei határozták meg.²⁵ Ezen a helyzeten akart gyökeresen vál-

---

²³ *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the Auxiliaries in Hungary, London, 1664.* – Angol életrajz Zrínyi Miklósról, London, 1664, bev., szerk., jegyz. Kovács Sándor Iván, tan. Péter Katalin, ford. BUKOVSKY Andrea, GÖMÖRI Éva, RAB Andrea, ZAJKÁS Péter, Bp., 1987. – Vö. Eugene PIVÁNY, *Hungarians of the 16th and 17th Centuries in English Literature*, Studies in English Philology, 2(1937), 83–92.

²⁴ József TURÓCZI-TROSTLER, *Ungarische Stoffe in der deutschen Literatur des XVII. Jahrhunderts*, Ungarische Rundschau, 1915, 157–179, itt: 171–179; KLANICZAY (13. jegyzet), 774–780; R. VÁRKONYI (6. jegyzet), 5, 38.

²⁵ PERJÉS (7. jegyzet), 78, 220–225.

toztatni Zrínyi, aki nyugat-európai mintákat tartott szem előtt, korszerű politikai elméletet és ennek megfelelő publicisztikát teremtett, s kísérletet tett a magyar hadviselés reformjára.

Hadtudományi műveinek fő jellemzője a politikai szándék ösztönző ereje és az egyetemes érdeklődés. Ugyanúgy, mint Grimmelshausent, a háború egésze érdekelte, annak politikai, gazdasági, morális és emberi problémáival együtt. Világosan felismerte a korabeli európai politika fő erővonalait és azok eltolódásait.²⁶ Politikája egy európai távlatokban átgondolt, elméletileg is megalapozott koncepcióhoz és célkitűzéshez igazodott. Bár a taktikát nem tárgyalta részletesen, pontosan ismerte annak alapproblémáit és helyét a háború egészében. Különösen tájékozott volt a várépítés és a várharc területén. Ismételten sürgette az állandó nemzeti hadsereg felállítását és a törökkel szembeni aktív védekezést. Fő politikai célja az önálló, központosított nemzeti királyság megteremtése és az ország mielőbbi felszabadítása a töröktől. Ez a program határozta meg hadvezéri tevékenységét, s ez volt az eszmei alapja hadtudományi munkáinak. A nemzeti abszolutizmus programját nem a gazdasági, társadalmi folyamatok, hanem a katonai szükségletek oldaláról vetette fel. Koncepciója magában foglalta a nemzeti összefogás gondolatát, felülemelkedett a felekezeti különbségeken, s társadalmi átalakulást sürgetett. Tervei végrehajtásához azonban hiányoztak a feltételek, a megfelelő eszköztár és az idő. Eszméi csak jóval halála után váltak a történelmi folyamatok meghatározó erejévé.

Egymással szorosan összefüggő had- és politikatudományi munkáit az 1646 és 1661 közti tizenöt évben, kisebb megszakításokkal, alapos előkészületek után írta. Egy részüket később valamelyest átdolgozta. Szorosabb értelemben vett hadtudományi mű csak egy van köztük; többnyire átfogó politikai és filozófiai koncepció keretében, különböző műfajokban adta elő katonai elképzeléseit. Tudatosan készült a hadtudomány magyar nyelvű kézikönyvének megírására, de a közbejött események és az új problémák többször megakadályozták vagy más irányba terelték munkáját. A befejezetlenül maradt *Tábori kis tracta* a hadsereg szervezésével, ellátásával és a táborozással foglalkozik. A *Vitéz hadnagy* gyakorlati tapasztalatokat is hasznosító feljegyzésgyűjtemény, melynek diskurzusai, aforizmái és reflexiói egyszerre mutatják be a katonát, a hadvezért, a történetbölcselet, a politikust és a költőt. Fő témái a háború és a valószínűség filozófiája, a hadiszerencse és a háború lélektana, valamint a stratégia alapproblémái. A *Mátyás király életéről való elmélgedések* műfaja az idealizált uralkodóportré és a királytükör között határozható meg, mely egyszerre nyújt államelméletet és politikai programot. Zrínyi ebben elítéli az egyház politikai törekvéseit és a vallási okból folytatott harcot, s részletesen tárgyalja a törökkérdést, a Habsburgokhoz

---

²⁶ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = Uő., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985, 153–211, itt: 197–200.

füződő viszonyt és a katonai vezetés problémáit. A *Török áfium ellen való orvosság* politikai röpirat, programadó kiáltvány, melynek fő célja az önálló és állandó nemzeti hadsereg megeremtése és a török kiűzése Magyarországról.²⁷

Mind a négy munka a 17. századi posztmachiavelliánus-tacitista politikai-katonai irodalom körébe sorolható. Az abszolutizmusnak mint korszerű állami és társadalmi rendszernek az ideológiai mezőnyébe tartoznak, az államrezon elsőbbségét hirdetik és nem állnak távol Machiavelli eredeti tanításától.²⁸ Az abszolút hatalom gyakorlásának a keresztény erkölcsi, jogi normákkal és a nemzet érdekeivel összhangban álló modelljét képviselik.²⁹ Közös vonásaik a hazafiasság, a török- és Habsburg-ellenesség, a szabadságvágy, továbbá a törekvés a magyar katonai intézmények és módszerek fejlesztésére, összhangban a nyugati reguláris hadművészet elveivel. Zrínyi politikai és katonai elképzeléseit alapvetően befolyásolták olvasmányai, a magyar társadalmi, gazdasági és földrajzi viszonyok, a magyar hadviselés sajátos körülményei, továbbá a helyi politikai és irodalmi hagyományok. Több témát újra és újra felvetett, nézetei egy része idővel kisebb-nagyobb változásokon ment át.

A művek forrásanyaga rendkívül sokrétű, s mutatja Zrínyi kivételes katonai és politikai felkészültségét. Forrásai kiválasztását és használatát a sajátos magyar problémák, könyvtárának összetétele és írói célkitűzése együttesen határozták meg. Könyvtárának katalógusa a „Politici” szakban negyven, a „Militares” szakban harmincnégyszázötven tételt tartalmaz.³⁰ Ez utóbbiak hűen tükrözik a kor katonai tárgyú könyvkiadásának helyzetét. Nincs olyan jelentősebb katonai mű a korban, mely ne lett volna meg könyvtárában. Az újonnan megjelent könyveket gyakran öt-hat éven belül beszerezte.

A források első csoportjába tartoznak az antik történeti, filozófiai és hadtudományi szerzők, mint Julius Caesar, Livius, Tacitus, Lucanus és Vegetius. Antik idézeteit gyakran átfunkcionálta saját elképzeléseinek illusztrálására.³¹ Tacitus *Annales*-éből készített katonai tárgyú kivonatai a *Vitéz hadnagy* meghatározó részét alkotják, Zrínyi mégsem nevezhető az európai tacitizmus epigonjának. A második csoportba tartoznak a humanista és kora 17. századi szerzők, elsősorban történészek és politikai elméletírók, mint Justus Lipsius, Oghier Ghislain de Busbecq, Pierre Mathieu, Gabriel Barthélemy de Gramond, Enrico Caterino Davila, Vittorio Siri, Josephus Riccius,

²⁷ PERJÉS (7. jegyzet), 229–301.

²⁸ KLANICZAY (13. jegyzet), 429–438.

²⁹ KLANICZAY (26. jegyzet), 205–206.

³⁰ A továbbiakhoz ld. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya: History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, írták és összeáll. HAUSNER GÁBOR, KLANICZAY TIBOR, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, MONOK ISTVÁN, ORLOVSKY GÉZA, szerk. KLANICZAY TIBOR, Bp., 1991. – Vö. KLANICZAY (13. jegyzet), 378–385, 393–438, 648–656.

³¹ BORZSÁK ISTVÁN, *Elkésett megjegyzések Klaniczay Tibor könyvéhez = Uő., Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., 2000, 398–409.

Antonio Bonfini, Istvánffy Miklós és Heltai Gáspár. Erasmusnak egyetlen műve sem volt meg Zrínyi könyvtárában, név szerint nem hivatkozik rá, s csupán adagiáiból és apophthegmáiból idéz. Ugyanakkor Erasmus békepropagandájának a tapasztalatok alapján egészen más értelemben előkívánczó visszhangja megtalálható műveiben.³²

Külön csoportba sorolhatók Machiavelli, valamint a francia és olasz Machiavelli-követők, mint Jean de Silhon, Philippe de Béthune, Virgilio Malvezzi, Eugenio Raimondi, Scipione Ammirato és Filippo Maria Bonini művei, továbbá Francesco Guicciardini, Alamos de Barrientos, Giovanni Francesco Lottini és Francesco Sansovino politikai elmélkedései, maximagyűjteményei. A francia abszolutizmust szolgáló és igazoló kötetek könyvtárában kiegészültek a portugál függetlenségi törekvések igazát bizonyító művekkel (pl. Manoel da Cunha, Antonio de Sousa de Machedo). Ezekben megtalálta a teljes érvkészletet, mely felhasználható volt a magyarországi Habsburg-uralom ellenében is.³³

A negyedik, legterjedelmesebb csoportba tartoznak a szorosabb értelemben vett hadtudományi szakkönyvek és a katonai eseményeket tárgyaló történelmi munkák. Ezek közül Mario Savorgnano, Adam Freytag, Daniel Specklin (Speckle), Henri duc de Rohan, Lazarus Schwendi és Famiano Strada művei, továbbá Gusztáv Adolf azonosítatlan „hadi rendtartása” említhetők elsősorban. Freytag és Schwendi művéből, továbbá egy V. Károly császár idejében készült hadi traktátusból kivonatokat készített, illetőleg készíttetett. Megvoltak könyvtárában a legújabb erődítési művek, mint pl. Andreas Cellarius, Matthias Dögen, Christoph Nottnagel és Gerard Melder könyvei. Haditechnikai forrásai még modernebbek; megtaláljuk köztük Joseph Furtenbach senior, Kazimierz Siemienowicz és Georg Andreas Böckler szakkönyveit. Taktikai tárgyú könyveinek többsége a 17. század első évtizedeiben jelent meg, mint pl. Lodovico Melzo, Giorgio Basta és Johann Jacobi von Wallhausen munkái. Különösen fontos forrásai voltak saját hadi élményei és katonai tapasztalatai. Kortárs történeti példaanyagában kiemelt témakört alkotnak a francia monarchia megszilárdulásának viszonyosságai és a harmincéves háború svéd szakaszának eseményei.³⁴ Mindezeket a forrásokat különböző mértékű önállósággal kezelte; egyszer többé-kevésbé hűen fordított, máskor olvasmányai csupán az ötleteket adták, illetőleg azt választotta ki belőlük, ami legjobban illett valamely gondolatához.

Ezzel szemben Grimmelshausennél kevés nyom van hadtudományi művek használatára. Zrínyi a tudomány és a gyakorlati tapasztalat egységben látása mellett foglalt állást, Grimmelshausen viszont a természet könyvét, a gyakorlatot állítja a tudós

---

³² Uo., 402. – Vö. ERASMUS VON ROTTERDAM, „*Süß scheint der Krieg der Unerfahrenen*”, übers., kommentiert u. hg. v. Brigitte HANNEMANN, München, 1987.

³³ KLANICZAY (26. jegyzet), 191–192.

³⁴ Uo., 178.

könyvek helyére.³⁵ Simplicissimus alaposan kitanulja a hadi mesterség számos részletét. A svédek fogságában szabadon élve például a parancsnok egyik tűzmesterétől tanulta fizetségért a puskaművészetet és a tűzértség tudományát.³⁶ A könyvek használatát itt csak általánosságban említi, s konkrét műveket nem nevez meg. Ugyanekkor vívóművészetet is tanult.³⁷ A badeni telelés alatt Herzbruderrel együtt erődtítmények építését tanulta egy mérnöktől „papiroson”.³⁸ Az ötödik könyv huszadik fejezete szerint Simplicissimus dolgozószobájában az óbester néhány könyvet talált, matematikai és geometriai kivonatot, meg egyet-mást az erődítés tudományáról, amivel főként mérnökök szoktak foglalkozni.³⁹ Ugyanitt az óbester Simplicissimus hadi tudományokban való jártasságát emlegeti, mellyel hamarosan sokra vinné.⁴⁰ A következő fejezetből megtudjuk, hogy amikor Oroszországban elfogták, egy „ravasz ember” több alkalommal beszélgetett vele mindenféle mechanikai művészetekről, hadi és egyéb gépekről, erődítési tudományról, tűzérsegről, stb.⁴¹ Ezt követően a cár salétrombányászattal és puskaapor készítésével bízta meg Simplicissimust, aki hazabocsátása reményében elkészítette egy puskapormalom tervrajzát, másokat szénégetésre tanított, majd vadászpuskába és ágyúba való lőport készített.⁴² Mindez jelzi Simplicissimus többször hangoztatott tudománykritikájának viszonylagosságát; Grimmelshausen tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a hadtudomány bizonyos részei csupán könyvek segítségével sajátíthatók el.

Ezek után nem meglepő, hogy Grimmelshausen forrásai közül néhány megvolt Zrínyi könyvtárában.⁴³ Ezek közé tartozik például Grimmelshausen egyik fő forrása, Tommaso Garzoni *Lapiazza universaléj*ának 1651-es javított kiadása. A Grimmelshausen által forrásként használt és Zrínyi könyvtárában is meglévő további szerzők névsora meglehetősen változatos: Giovanni Boccaccio, Johannes Carion, Johann Coler (Joannes Colerus), Diodóros, Jeremias Drexel, Johann Ludwig Gottfried, Georg Philipp Harsdörffer, Josephus Flavius, Athanasius Kircher, Conrad Lycosthenes, Pedro

³⁵ Yves CARBONNEL, *Die Gelehrsamkeit als Schlüssel zum Verständnis von Grimmelshausens Simplicius Simplicissimus = Res publica litteraria: Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Hg. v. Sebastian NEUMEISTER u. Conrad WIEDEMANN, Wiesbaden, 1987, 387–398, itt: 395–397.

³⁶ Hans Jacob Christoffel von GRIMMELSHAUSEN, *Werke*, I/1, Hg. v. Dieter BREUER, Frankfurt a. M., 1989 (a továbbiakban: *GW*), 312, 28–32.

³⁷ *GW*, 315, 20.

³⁸ *GW*, 456, 19.

³⁹ *GW*, 527, 26–28.

⁴⁰ *GW*, 528, 18.

⁴¹ *GW*, 535, 4–6.

⁴² *GW*, 536, 18–20.

⁴³ A továbbiakhoz vö. *A Bibliotheca Zriniana* (30. jegyzet). – Dieter BREUER, *Grimmelshausen-Handbuch*, München, 1999. – Günther WEYDT, *Nachahmung und Schöpfung im Barock: Studien um Grimmelshausen*, Bern – München, 1968. – Uő., *Grimmelshausen und Homer: Zum Lektürekanon des Simplicissimus-Dichters*, Simpliciana, 8(1986), 7–17.

Mexia, Francisco Quevedo és Martin Zeiller. Niccolò Machiavelli, Virgilio Malvezzi és Giovanni Botero Zrínyi könyvtárában ugyancsak meglévő műveinek forrásként való használata Grimmelshausen által bizonytalan, míg a *Simplicissimus*-regény utolsó fejezetében idézett Antonio de Guevara *Horologii principium*ának 1606-os kiadása utóbb került be Zrínyi könyvei közé, s forrásként való használata szintén nem bizonyítható. A felsorolt szerzők műveinek többsége a kor általános műveltségi anyagához tartozott, s had- és politikatudománnyal is foglalkozó író csak kevés van közöttük. Konkrét hadtudományi munka forrásként való használata Grimmelshausennél jelenlegi ismereteink szerint nem kimutatható.

Külön problémát alkot a két szerző viszonya Machiavelli munkásságához. Mivel Grimmelshausen többször említi Machivelli nevét, s a háború kérdése Zrínyinél elválaszthatatlan politikai nézeteitől, katonai jellegű megállapításai pedig egyszerűen átfordíthatók a politika területére, a kérdést érintenünk kell.⁴⁴ Ismeretes, hogy a 17. század első felében bontakozott ki az államreazon elvének vitája. A század közepén megkezdődött a „machiavellizmus” rehabilitációja, s kidolgoztak egy módszeres színlelési stratégiát és elméletet az uralkodók számára.⁴⁵ A politika tudományát Zrínyi annak tacitista formájában ismerte meg, melyben az abszolút fejedelmi hatalom magától értetődő adottság, s az erős államnak nincs alternatívája. A tacitizmus egyszerre folytatta és tagadta is Machiavellit.⁴⁶ Zrínyinél sajátos egységbe fonódott a tacitista műveltség és az államreazon korszerű elmélete, s voltak fenntartásai a „machiavellizmus” technikáját illetően.

Az abszolutizmust igazoló politikai elmélet korszerű, a partikuláris érdekekkel szemben az államérdek elsőbbségét hangsúlyozó formáját képviselte, amely tagadja a politika szükségszerű szembenállását a joggal, erkölccsel és vallással, ugyanakkor nem zárja ki az ellenállást a törvényes uralkodóval szemben, ha az államreazon ezt követeli. Rokonszenve az abszolutizmus és Machiavelli iránt jórészt arra vezethető vissza, hogy látta: a 17. század sajátos magyar problémái európai viszonylatban reneszánsz kori problémák voltak, melyek nyugaton jórészt már a 16. század elején megoldódtak. Machiavellivel egyetértésben többször hangsúlyozta a színlelés hasznosságát a politikában és a háború napi gyakorlatában, s ez az állásfoglalása valószínűleg nem független XI. Lajos nevezetes mondásának, Pierre Mathieu *Giudiziójának*, Jean de Silhon vonatkozó reflexióinak és a megtévesztés elméletét kidolgozó Diego de Saavedra *Idea de un Príncipejének* az ismeretétől sem.⁴⁷ Ugyanakkor Silhon nyomán Zrínyi elutasítja azt a machiavellista tézist, mely szerint a győzelem az ügyet

⁴⁴ KLANICZAY (13. jegyzet), 459. – Uő., *Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi = Italia e Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di Mátyás HORÁNYI e Tibor KLANICZAY, Bp., 1967, 185–199.

⁴⁵ Andreas VON DER HEYDE, *Die wahre und die falsche Ratio Status: Zur Machiavellirezeption im 16. und 17. Jahrhundert und bei Grimmelshausen*, *Simpliciana*, 12(1990), 503–516.

⁴⁶ KLANICZAY (13. jegyzet), 202–206.

⁴⁷ KLANICZAY (26. jegyzet), 168–172, 183. – Vö. August BUCK, *Machiavelli*, Darmstadt, 1985, 139.

becsületesség, a háborút igazságossá minősíti. Silhonnal egyetértésben elítéli a vallás-háborúkat és a vallásüldözést, s a politikai, nemzeti érdek alá rendeli a vallási elkötelezettséget.

Machiavelli összes műveinek 1610–1619 közti kiadása megvolt Zrínyi könyvtárában, beszerzett azonban néhány antimachiavellista munkát is, s a két szerző erkölcsi szemlélete között a hasonlóságok mellett nem jelentéktelen különbségek is kimutathatók.⁴⁸ Machiavelli elvei és gondolatai gyakran a Zrínyi által közvetlenül használt forrásokon – mint például Silhon, Alamos, Malvezzi, az államreazon fogalmát először használó Guicciardini, továbbá Lottini és Busbequius – keresztül érvényesültek.⁴⁹ Megvolt könyvtárában Boccacini *De Ragguagli di Parnasója* is, mely bírálja az antimachiavellisták machiavellizmusát, s leleplezi az államreazon lényegét. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Zrínyi gyakran Machiavelli politikai etikájára visszavezetett nézetei között olyanok is találhatók, melyek fellelhetők már a római erkölcsfilozófia képviselőinél, így mindenekelőtt Sallustiusnál, Liviusnál és Tacitusnál.⁵⁰ Ilyen például a henyélés (otium) és a vitézség (virtus) gyakori szembeállítás. Zrínyi a becsület és tisztesség kérdésében sem értett egyet Machiavellivel: ezeket is a virtus részének tekintette, a nem becsületes eszközök használatát elítélte, s ezzel etikusabb álláspontot képviselt.⁵¹ Amikor saját erkölcsi felfogásával ellentétben álló tettről van szó, következetesen Machiavelli ellen foglal állást. További fontos különbség kettejük erkölcsi szemlélete között, hogy Zrínyi szerint a vitézség jutalma a jó hír és név, s nem a mindenáron való győzelem.

Az újabb kutatás megállapítása szerint Grimmelshausen ismétlődő Machiavelli-bírálat a *Simplicissimus Teutsch* és a *Satyrischer Pilgram* szövegében valószínűleg nem Machiavelli eredeti nézeteire vonatkozik – azokat aligha ismerte –, hanem a korban divatos Machiavelli-ellenesség lecsapódása, s az erkölcsi, jogi szempontból elfogadhatatlan politikai gyakorlatot támadja. Az állítás igazolására, mely szerint a háború alkalmas az örök hírnév megszerzésére, a *Satyrischer Pilgramban* és a *Simplicissimusban* Grimmelshausen hivatkozik Machiavelli diskurzusaira, később azonban ironizálja ezt a kijelentést.⁵² A *Ratio Statusban* egyetlen helyen sem idézi Machiavellit, s megkülönbözteti egymástól az államérdek fenntartásának Istennek tetsző és istentelen eszközeit. A vallás elsőbbségét vallja az államérdekkel szemben, s a hithez kötött igaz önfenntartás elvét képviseli.⁵³ Machiavellivel ellentétben nagy súlyt

⁴⁸ KLANICZAY (13. jegyzet), 429–438, 458.

⁴⁹ *A Bibliotheca Zriniana* (30. jegyzet), 196–197. – Vö. KLANICZAY (26. jegyzet), 155–160. – BENE (6. jegyzet), 384.

⁵⁰ BORZSÁK (31. jegyzet), 401. – BUCK (47. jegyzet), 140. – Vö. ELSE LILLY ETTER, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Basel – Stuttgart, 1966.

⁵¹ KLANICZAY (13. jegyzet), 571, 450–452.

⁵² BATTAFARANO (2. jegyzet), 53.

⁵³ BREUER (43. jegyzet), 228–230. – VON DER HEYDE (45. jegyzet), 507–512.

helyez az isteni akaratra, a vallás és az istentisztelet buzgó fenntartására. A cselekedetek megítélésében nem a politikai viszonyok a döntőek, hanem Isten örök akarata, mely a fejedelmek számára a legfőbb törvény. A világ változandóságának belátásából Machiavelli és Grimmelshausen ellentétes következtetésre jutnak: míg az előbbi számára Isten akaratának nincs jelentősége a politika hatalmi harcában és az új adottságokhoz való alkalmazkodást tanácsolja, az utóbbi az Istenhez fordulást és törvényeinek megtartását követeli. Mindez mutatja, hogy a politika, az erkölcs és a vallás viszonyának alapvető megítélésében Grimmelshausen lényegében azonos felfogást képvisel Zrínyivel.

A háború értelmezése

A háború kérdése szinte minden munkájában foglalkoztatta Zrínyit, s nagy gondot fordított a fegyveres erőszak igazságos vagy igazságtalan voltának megkülönböztetésére. A *Szigeti veszedelemben* leleplezte a hódító háború erkölcstelenségét és bukásra ítéltségét. A *Vitéz hadnagyban* elítélően nyilatkozott azokról a háborúkról, melyeknek mozgatója az „ambitio”, a hatalomvágy. A *Mátyás-elmélekedésekben* ugyancsak elítéli Hunyadi Mátyás hódító háborúit és rámutat azok hátrányos következményeire. A vallás leple alatt folytatott hódítást alapvetően elítéli, s keményen bírálja saját egyházának az idegen uralmat támogató magyarországi vezetőit. Ugyanitt élesen bírálja a belső háborúságokat, lázadást, összeesküvést. De míg a „fösvénység és ambitio” által kiváltott lázadást az igazságos uralkodó ellen kárhoztatja, megengedhetőnek tartja az igazságtalanul, népe ellen uralkodó király elleni felkelést.⁵⁴ Hunyadi Mátyás erőszakos királlyá választását az államreazon íróihoz hasonlóan az uralkodó jó kormányzásával igazolja, azaz a közjó érdekében alkalmazott fegyveres erőszakot helyesnek és igazságosnak nevezi. Az idegen elnyomó hatalom ellen védekező, az alól felszabadító háborút nemcsak szükségesnek, hanem jogosnak tartja. Ezzel Zrínyi eljutott a „törvényes” Habsburg-házi uralkodóval szembeni esetleges nyílt fellépés szükségességének a gondolatához.

A felszabadító háború helyességének kérdését fel sem veti, mivel ebben látja az egyetlen megoldást Magyarország számára. Cortesius Mátyás-panegyricusait olvasva aláhúzta egy „nemzetkarakterológiai figyelmeztetés két sorát, amelyben a költő, illetve Hunyadi más népeknek engedi át a békés nyugalmat, mert a magyar népnek, illetve vezérének harc a sorsa.”⁵⁵ Többször hangsúlyozza, hogy amíg a török bent van az országban, nincs béke; a törököt kiűző háborúval a békét szeretné megteremteni.⁵⁶

⁵⁴ KLANICZAY (13. jegyzet), 565–566, 581.

⁵⁵ Szörényi László idézi Kovács Sándor Iván, *ZMÖM*, 1086–1087.

⁵⁶ R. VÁRKONYI (6. jegyzet), 37.

Nem általában a háborút, hanem csupán annak a saját hazát védő, illetve felszabadító formáját dicsőítette. Felismerte azt is, hogy a török kiűzése nemcsak katonai, hanem az állam egész életét érintő rendszabályokat követel: a felszabadító háborút meg kell alapozni szervezeti, anyagi és kiképzési szempontból egyaránt.⁵⁷

Zrínyi mélyen átértette a háború lényegét, mely valóságos életeleme volt. Szerette és értette a harcot, a kor csaknem egyetlen lehetséges magyar életformáját. Számára a harc, a háború az egyedüli eszköz volt az ország felszabadítására. A haza megmentését a régi magyarság virtusának újjáéledésétől várta. Tisztán látta a háború jelenségeinek összetettségét. Állást foglalt a hadtudomány mellett, ugyanakkor nem hagyta figyelmen kívül a kiszámíthatatlan, előre nem látható tényezőket sem.

Tacitus nyomán állította, hogy a háború lelke nem a pénz, hanem a vitéz katona.⁵⁸ Katonáival szemben maximális fegyelmet és engedelmességet követelt, s többször bírálta a magyar katona rendetlenségét, rossz felszereltségét és engedetlenségét. Az egyéni élelembeszerzést közönséges zsákmányolásnak, rablásnak, „istentelenségnek” nevezte. Az erőszakos rekvirálást erkölcsileg ítélte el, szemben kora hadtudományi íróival, akik a fegyelem bomlasztása miatt kárhoztatták. Ellenséges földön sem tartotta alkalmas módnak az élelembeszerzésre; legfeljebb minden ötödik véka gabona elvételét engedte meg, s a gabona felégetését csak végszükségben tartotta megengedhetőnek. A szabad prédálást alapvetően károsnak ítélte.⁵⁹

A háború értelmezése Grimmelshausennél több ponton eltér Zrínyiétől, de figyelemre méltó azonosságokat is találunk. Felfogása az időben előre haladva módosul, s ez a változás további közeledést eredményez. A háború mint központi téma és mint az emberi lét általános metaforájának ábrázolását Grimmelshausen következetesen alárendeli alapvető háborúellenességének, a felfordult világ, a háborús káosz ironikus-szatirikus bemutatásának. A háború és a satirikus elbeszélésmód elválaszthatatlanul összetartoznak.⁶⁰ Alapvető meggyőződése, hogy a háború az akarat szabadságának szükségszerű következménye és nem megszüntethető. A békés társadalmi rend utópia, s a béke sem vezeti az embert a javulás útjára.

A *Satyrischer Pilgram* utolsó fejezetében dialektikus formában tárgyalja a háború témáját.⁶¹ Garzoni nyomán idézi Arisztotelész, Xenophón, Platón és mások állítását az önvédelemből folytatott háború szükségességéről, majd felsorolja a legkülönbözőbb háborúk hőseit. Ezt követően a háborúk lehetséges okainak megkülönböztetése nélkül

---

⁵⁷ PERJÉS (7. jegyzet), 219.

⁵⁸ ZMÖM, 348., 126. aforizmus. Vö. Uo., 438.

⁵⁹ Uo., 436–438.

⁶⁰ BREUER (1. jegyzet), 80, 89. – BATTAFARANO (2. jegyzet), 49–50.

⁶¹ BATTAFARANO (2. jegyzet), 48. – BREUER (1. jegyzet), 82–83. – GAEDE (3. jegyzet), 23–24. – BREUER (43. jegyzet), 223–224. – Jean-Marie VALENTIN, *Krieg und Frieden bei Grimmelshausen: Oder die Grenzen der Satire*, Simpliciana, 22(2000), 331–342, itt: 334.

relativizálja a korábbi állításokat. Végül Erasmus nyomán ábrázolja a katonai élet nehézségeit és a háború borzalmait, s a békekötés óta felnőtt új generáció figyelmeztetésére megerősíti korábbi állásfoglalását mindenféle háborúval szemben.

A háborúnak ezt a tanító szándékú beállítását „ijesztő és kegyetlen szörny”-ként, értelmetlen színjátékként később tovább differenciálja. Mint Dieter Breuer megállapította, a *Simplicissimus Teutsch* háborús jeleneteit erőteljesen befolyásolta az irodalmi minták követése, s a szerző saját katonai élményei másodlagos jelentőségűek.⁶² A haditetteket és erényeket Grimmelshausen sehol nem heroizálja. A háborús társadalom megítélésének mértéke az ellenség szeretetének parancsa, mely Erasmus álláspontját is irányította.⁶³ Erasmus keresztény pacifizmusát azonban Grimmelshausen a Jupiter-epizódban annak utópikus magvára redukálja, s bírálja az elképzelést, mely szerint a modern fejedelmi abszolutizmus alkalmas az európai béke megteremtésére. Zrínyihez hasonlóan tisztában volt azzal, hogy Erasmus fejedelmekhez szóló felszólítását a kereszténység ellenségeivel szembeni összefogásra a történeti valóság régen túlhaladta, s az erasmusi gondolat időközben egy, a keresztény eszmével szembenálló imperializmus álcájává degradálódott. Ezzel egyben elveti a háború mint Isten legnagyobb büntetése képzet teológiai igazolását.

A Mummelsee-epizódban Grimmelshausen tovább fokozza az ember békére való képességének szkeptikus megítélését, s az egyes keresztények felelősségét hangsúlyozza.⁶⁴ Herzbruder és Olivier alakjában hatásosan ironizálja a háborús megszállottságot és a vallási ideológia szolgálatában vállalt hősi halált.⁶⁵ Ugyanúgy, mint Zrínyi, Grimmelshausen is tisztában van a pénz és a véletlen központi szerepével a háborúban, s kritikusan ábrázolja a háború, a pénz és az emberi természet romlásának összefüggéseit. Külön figyelmet fordít a katonákkal való bánásmódra, s bírálja a nemesség előnyben részesítését és az alacsonyabb rendek háttérbe szorítását.

Jórészt az erasmusi háború-kritika érvelését követi Grimmelshausen a *Simplicissimus* utáni művek egy részében, így mindenekelőtt a *Springinsfeld*, a *Vogel-Nest*, a *Rathstübel Plutonis* és az *Ewigwährender Kalender* lapjain.⁶⁶ Ismételten bírálja a fejedelmek és a kereskedők birtoklási és haszonvágyát, amely egyik fő oka a háborúnak. A *Courasche* nyomatékosítja a Zrínyi által is rögzített felismerést, hogy a megtevesztés, színlelés stratégiájának változatos alkalmazása a háborúban alapvető feltétele a túlélésnek.⁶⁷

---

⁶² BREUER (43. jegyzet), 50–51, 59.

⁶³ BREUER (1. jegyzet), 86–91.

⁶⁴ *Uo.*, 89.

⁶⁵ BATAFARANO (2. jegyzet), 50–51.

⁶⁶ BREUER (1. jegyzet), 90–91.

⁶⁷ BATAFARANO (2. jegyzet), 55. – BREUER (43. jegyzet), 83.

A *Stoltzer Melcher*ben Grimmelshausen még egyszer összegyűjti érveit a háború és a háborúra való kísértés ellen, bírálja annak teológiai igazolását, a saját haza megvédésének problémáját azonban differenciáltabban mutatja be a korábbinál.⁶⁸ Erasmus álláspontjának megismétlése mellett megvilágítja a francia-holland háború hátterét, s bírálja az új francia hadvezetés brutalitását saját zsoldosaikkal szemben. Ezt követően nyomós érveket vonultat fel a védekező háború mellett, s igazolja a saját haza megvédésének jogosságát és kötelességét. A politikai röpirat jelzi, hogy élete vége felé Grimmelshausen gátat tudott szabni iróniájának, és eljutott a honvédő háború igényléséhez, ahhoz a gondolathoz, amely meghatározta Zrínyi egész életművét.

Zrínyi és Grimmelshausen közös eszméi közül kiemelhető még a kegyetlenség és az öncélú erőszak minden formájának egyértelmű elutasítása a háborúban, s hogy a katonai és hadi képességek a vadászaton edződnek a legjobban. A háborúval kapcsolatos párhuzamos szöveghelyek közül említést érdemel a farkasok és hollók gyomrába temetkező elesett katonák motívuma a *Vitéz hadnagy* kéziratában két változatban fennmaradt négysorosban, illetőleg a *Simplicissimus Teutsch* negyedik könyvének 11. fejezetében:

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Órák tisztességes csak légyen utolsó,
Akár farkas, akár emésszen meg holló:
Mindenütt felyül ég, a' föld lészen alsó.⁶⁹

A húsvéti gyónást és áldozást elmulasztó Simplicissimus így felel a regimentkáplánnak, amikor az megátalkodottságára figyelmezteti:

Én a császárt szolgálom katona módra; ha katona módra halok is, az nem lesz csoda, mert a többi katonához hasonlóan (akiket nem lehet valamennyit szentelt földben eltemetni, hanem akárhányszor valahol a mezőn, az árokban vagy farkasok és hollók gyomrában temetkeznek), megelégszem egy hellyel a temetőn kívül.⁷⁰

Mint Kovács Sándor Iván két évtizede megállapította, a farkasok és hollók gyomrába temetkező elesett katonák motívumának forrása Lucanus *Pharsaliá*jának maximája, a VII. ének 819. sorának részlete: „Caelo tegitur qui non habet urnam...”, illetőleg a pharsalusi csatater leírásának befejezése: jönnek a „farkashordák..., a ronda kutyák... S már gyülekeznek a ... szárnyasok is.” „Nem volt még így keselyűvel

---

⁶⁸ BREUER (1. jegyzet), 91–92. – Uő., (43. jegyzet), 155–157.

⁶⁹ ZMÖM, 249–250, 918–919.

⁷⁰ GW, 391, 21–28.

telve az ég” (VII, 825–835).⁷¹ A motívum egy változatát idézi Vergilius az *Aeneis*-ben (X, 557–560), s hasonló gondolatot fejez ki a 79. zsoltár 2. sora is. Augustinus és Petrarca is használja a motívumot. A példa mutatja, hogy az eszmei párhuzamok mellett azonos ősforrásra visszavezethető szövegpárhuzamok is találhatók a két életműben.

A hadiszerencse problémája

Zrínyi háború természetéről alkotott felfogása szerencse-konceptiójában teljesedik ki, s a fogalom megkülönböztetett szerepet játszik Grimmshausennél is. Zrínyi világnézetének központi kérdése a „szerencsefilozófia”, míg Grimmshausen nemcsak rendkívül gyakran tematizálja a szerencsét, hanem az a regény cselekményének is legfőbb mozgója. A szerencse kérdésében, melynek természete és háborúbeli szerepe évekig foglalkoztatta Zrínyit, s jelmondatába is belevette, biztos kézzel ragadta meg a háború bölcséleti problémáit.⁷² Legszemélyesebb ügyének és élete nagy részében zaklató problémájának tekintette. Kezdetben mitizálta a szerencsét és mindenhatósága mellett foglalt állást, később a hadtudomány eszközeinek szerencsét korlátozó, tevékeny felhasználása mellett érvelt. A jó szerencse nélkülözhetetlen a harcban – állította –, ugyanakkor leginkább épp a hadi dolgokban állhatatlan. A hadiállapot alapvető vonása – épp úgy, mint a szerencséé – a változandóság.

Az újabb hadtudományi kutatások szerint Zrínyi „szerencséje” lényegében azonos a kortárs Blaise Pascal által megalapozott valószínűségelmélet „véletlenségével”.⁷³ Bár nem használja a valószínűség kifejezést, Zrínyi megsejtette, hogy a háborúban az eseményeket a szerencse, a véletlen befolyásolja, s a hadvezér döntéseiben a valószínűségi logikára támaszkodhat a formális logika helyett. A háború valószínűségi, sztochasztikus természetének ez a megsejtése ölt később szilárd formát Clausewitz elméletében.

Klaniczay Tibor szerint Zrínyi szerencse-tana és elképzelése a vitéz cselekedetek szerencsét irányító voltáról lényegét tekintve Machiavelli virtus-fogalmára, illetőleg a virtus és az otium Machiavelli-féle megkülönböztetésére nyúlik vissza.⁷⁴ Machiavelli szerint a szerencse a hadakozás és a politika alapvető törvénye. Másfelől a 16–17. századi Magyarországon a szerencse fogalma szorosan kapcsolódott a végvári katonai

⁷¹ KOVÁCS (8. jegyzet), 279–285, 328. – A motívum recepciójához vö. Elisabeth KLECKER, *Bella nullo habitura triumphos: Lukans Einfluß auf die Darstellung von Kriegen im Deutschen Reich = Die Wahrnehmung und Darstellung von Kriegen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Hg. v. Horst BRUNNER, Wiesbaden, 2000, 115–140, itt: 122–123.

⁷² KLANICZAY Tibor, *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., 1947.

⁷³ PERJÉS (7. jegyzet), 243–250.

⁷⁴ KLANICZAY (13. jegyzet), 464–465.

élethez, gyakran használt eszköz az állandósult egzisztenciális bizonytalanság magyarázatára, hatékony érv a megmerevedett társadalmi rend megváltoztatásának reménye mellett, s kedvelt motívuma a költészetnek. Zrínyi és Machiavelli fortuna-felfogásának alapvető különbsége, hogy míg Machiavelli fortunája csak a cselekvés kiindulópontjával szolgáló occasiót adja meg, s azon túl az emberi szabad akarat a cselekvésben teljes mértékben megvalósítható, Zrínyi csak szabad akaratot ismer és nem egyszerűen szabad cselekvést is. Zrínyinél a vitézség és a szerencse az a két tényező, mely meghatározza egy ügy sikerét. A döntő a vitézség, s a fortuna a virtustól függ. További fontos összetevő az alkalmatosság (occasio) felismerése, amely segít a szerencse megragadásában. Machiavelli kategóriái Zrínyinél vallásos egyéniségének megfelelő tartalommal telítődnek, s a költő több helyen ellentmond saját machiavellista tendenciájú megállapításainak. A kétféle szerencse-elképzelés közti ellentétek feloldódása nagyjából egy időben következett be Zrínyi politikai programjának letisztulásával.

A *Vitéz hadnagynak* Zrínyi ikonografikus Fortuna-leírást ad; szerencsetanának legteljesebb megfogalmazása a *Mátyás-elmélkedésekben* található.⁷⁵ A *Vitéz hadnagynak* szerencse-discursusa jórészt Silhon *Le ministre de l'État* című munkája első kötetében a szerencséről szóló discursust követi.⁷⁶ Silhon és nyomában Zrínyi egyaránt a gondviselés eszközének tekinti a szerencsét. A *Mátyás-elmélkedésekben* többnyire a Fátum, azaz az isteni gondviselés rendelkezik a szerencsével. Zrínyi tagadja a szerencsének mint önálló hatalomnak a létét, s a szerencse minden tettét Istennek tulajdonítja.

A hadvezetés és a szerencse kapcsolatát vizsgálva, Zrínyi szerint tudni kell valamit a szerencsére is bízni, azaz kockáztatni, s egymásnak ellentmondó példákkal igazolja, hogy egyszer többet, másszor kevesebbet kell bízni a szerencsére.⁷⁷ A jó hadnagynak (hadvezérnek) nem szabad visszariadnia a forgandóságával való szembeszállásától sem. Egyaránt élni és hasznosan tenni kell tudnia a jó és a rossz szerencse idején, s mintegy kényszerítenie kell a szerencsét a támogatásra. A rendkívüli erényekkel rendelkezőt a szerencse mindig támogatja. Hunyadi Mátyásnak azért volt mindig szerencséje a háborúban, mert kiváló erényekkel rendelkezett.

Grimmelshausen nem adja átfogó, részletesen kifejtett értelmezését a szerencsének, a cselekményt irányító tényezőként azonban folyamatosan számol vele, s nem csak katonai összefüggésben. Ehhez járul, hogy rendkívül változatosan alkalmazza a szerencsével kapcsolatos szólásokat és más nyelvi eszközöket. Mindez jelzi, hogy éppúgy, mint Zrínyinek, Grimmelshausennek is határozott elképzelése volt a szerencséről. A *Simplicissimus*-regény első könyve 21. fejezetének címe – „A csalfa szerencse rámosolyog Simplicissimusra” – arra utal, hogy a lelkész révén Simplicissimus megszabadul a

---

⁷⁵ Uo., 574.

⁷⁶ KLANICZAY (26. jegyzet), 168.

⁷⁷ KLANICZAY (72. jegyzet), 24–32.

börtönből és a kinzástól. A harmadik könyv 12. fejezetének címe – „A szerencse váratlanul főúri ajándékkal tiszteli meg a Vadászt” – azt jelzi, hogy Simplicissimus kincset talál. Amikor a horvátok elrabolják, az „irigy szerencsére” panaszkodik.⁷⁸ A soesti jósnő szerint Simplicissimus legfőbb szerencséje az volt, hogy fogságba esett a svédeknel.⁷⁹

Zrinyihez hasonlóan Grimmelshausen is tisztában volt a hadi szerencse kiszámíthatatlanságával, kaotikus jellegével. A szerencse legfőbb tulajdonsága nála is annak változékonysága, kettős természete: „az álnok szerencse forgandóságával sok derék harcos megismerkedett már”⁸⁰ – állítja –, másutt „a szerencse hóbertjairól” beszél;⁸¹ a hadiszerencse egyszer „balul üt ki”, „ellene van”, máskor „kedvez neki”.⁸² A tartós szerencse növeli az elbizakodottságot: „szerencsémrel együtt elbizakodottságom is nőttön nőtt”.⁸³ Simplicissimussal ellentétben Grimmelshausen pontosan tudja, „hogy a galád szerencse szirén módjára annak kedvez leginkább, akinek a legrosszabbat kívánja, és épp ezért annál magasabbra emeli, minél mélyebbre akarja buktatni”.⁸⁴ A Kölnben elhelyezett kincsek eltűnésének történetét azzal a megjegyzéssel vezeti be, hogy „az egyik ember balszerencséje lassacskán, lépésről lépésre köszönt be, a másiké csőstől szakad a nyakába”.⁸⁵ A szerencse gyakran lehet oka a szerencsétlenségnek: „extraordinárius szerencsém a háborúban [...] nem volt egyéb, mint szerencsétlenségem egyik oka és előkészítése”.⁸⁶

Néhány példa a szerencsével kapcsolatos szólásokra, találó nyelvi fordulatokra: „Fortuna katonái”,⁸⁷ „azt gondoltam, a szerencse összeházasodott velem”,⁸⁸ „mások szerencsétlensége az én szerencsém”,⁸⁹ „mentül huncutabb a betyár, annál nagyobb a szerencséje”,⁹⁰ „a forgandó szerencse játékszereként sodródott”,⁹¹ „az óbester [...] sok hadiszerencsét kívánt nekem”,⁹² „sok szerencsét, testvér, sok szerencsét”,⁹³ „nem nagyon fénylett a szerencsecsillagom”,⁹⁴ „a hadi szerencse a svédeknek kedvezett”,⁹⁵ „a

---

⁷⁸ *GW*, 168, 12.

⁷⁹ *GW*, 314, 3f.

⁸⁰ *GW*, 269, 27.

⁸¹ *GW*, 271, 25.

⁸² *GW*, 208, 25; 228, 24f.

⁸³ *GW*, 274, 30.

⁸⁴ *GW*, 307, 27–31.

⁸⁵ *GW*, 335, 20f.

⁸⁶ *GW*, 374, 19–21.

⁸⁷ *GW*, 305, 14; 470, 26.

⁸⁸ *GW*, 307, 20f.

⁸⁹ *GW*, 383, 28f.

⁹⁰ *GW*, 395, 33f.

⁹¹ *GW*, 393, 5f.

⁹² *GW*, 394, 25.

⁹³ *GW*, 395, 33.

⁹⁴ *GW*, 396, 14.

⁹⁵ *GW*, 423, 3.

szerencse, vagy inkább a balszerencse akarta, hogy az elsők között menjek fel a hídra”,⁹⁶ „az ő kedvéért szerencsém eltékozlom”,⁹⁷ „így fordul a szerencse váratlanul”,⁹⁸ „ha valakire barátságosan ráköszönt Isten és a szerencse, az köszönjön vissza”.⁹⁹

Ugyanúgy, mint Zrínyinél, a szerencse mellett néha megjelenik a Fátum is: „Fátumom másként határozott”,¹⁰⁰ „hogyan rabolta el azóta a Fátum Herzbrudert”.¹⁰¹ Amikor a remete Simplicissimus számot vet életével, megállapítja: „sok szerencsében s balszerencsében volt része”,¹⁰² s amikor elköszön a világtól, Guevara szavaival a remény mellett a szerencsétől is elbúcsúzik: „Posui finem curis, spes et fortuna valet”.¹⁰³ A *Continuatio* 15. fejezetében a zarándok a savoyai határ mentén kilétéről érdeklődő földesúr szolgájának adott válaszában így összegzi a szerencsével kapcsolatos tapasztalatait: „a forgandó szerencse labdája vagyok, a változandóság példája, az emberi élet mulékonyságának tükré”.¹⁰⁴ A *Seltzame Springinsfeld* bevezető verse még egyszer rögzíti Grimmelshausen nézeteit a háború, a szerencse és a Fátum kapcsolatáról:

„Kerge Ugrifüles” – így hívtak egykoron,
míg nyüzsgék ifjúként a földi tájakon,
hogy harcban, fegyveren hatalmat s pénzt szerezzek,
vagy ha nem sikerül, mint hős katona, vesszek;
szidjam a fátumot? A szerencsét, a kort?
Csak szarvakat adott, s álnokul rámtiport.
A sors labdajaként, mint forgandó szerencse
pörögtem s egy faláb várt rám a földre esve,
paraszt-kapúk elé ez visz, hogy kenyerét
az ossza meg velem, kit én üztem ki rég!
Nyomorult életem ezt tanúsítja főként:
az ifjú katona vén koldús lesz időnként.¹⁰⁵

Ich wurd des Glückes Ball
must wie das Glück umweltzen
mich lassen richten zu...

---

⁹⁶ *GW*, 442, 11–14.

⁹⁷ *GW*, 460, 30f.

⁹⁸ *GW*, 460, 20.

⁹⁹ *GW*, 532, 3f.

¹⁰⁰ *GW*, 458, 1f.

¹⁰¹ *GW*, 487, 32–488, 1.

¹⁰² *GW*, 543, 16–18.

¹⁰³ *GW*, 551, 20.

¹⁰⁴ *GW*, 637, 30–32.

¹⁰⁵ *GW* I/2, 156, 1–13.

A stratégia, a taktika és a tábori élet kérdései

A szorosabb értelemben vett taktikai és stratégiai kérdéseket Zrínyi következetesen együtt tárgyalta a háború lélektani és filozófiai vonatkozásaival.¹⁰⁶ A *Vitéz hadnagya*-ban részletesen foglalkozott például a harcéri félelem okaival, megnyilvánulásaival és leküzdésével, a félelem, ijedtség, rettegés és pánik, illetve a bátorság és a vakmerőség megkülönböztetésével, megelőzésével. A jó hadvezér elengedhetetlen tulajdonságainak tartotta az elméleti tudás és a gyakorlati tapasztalat folyamatos egységben látását, a jó helyzetmegítélő készséget, az alkalmazkodóképességet, az előrelátást, az idő és a terep állandó mérlegelését, valamint a szorgalmat, a bátorságot, a gyorsaságot, az éberséget és a fáradhatatlanságot. A háborúban csekély mozzanatok is sorsdöntők lehetnek, állította. Tisztában volt a harag káros hatásával és a jó hírnév pozitív szerepével. Külön hangsúlyozta a titoktartás és a hadititkok megtudásának fontosságát, valamint a kegyelem gyakorlását a magukat megadó ellenséges katonákkal szemben. A *Mátyás király életéről való elmélgedések*ben behatóan foglalkozott a határozott, gyors fellépés előnyeivel, a figyelemelterelés, megtévesztés módzataival.¹⁰⁷ Bár a színlelés nem rokonszenves neki, a helyes cél érdekében megengedhetőnek tartja, s tökéletesen ismeri és alkalmazza az információ manipulálásának technikáit.¹⁰⁸

Utolsó hadtudományi munkájában keményen bírálta a magyar hadviselés korabeli állapotát, a magyarok téves szabadságfelfogását és önkényes portyázásait, s elhatárolta magát a korszerűtlenné vált végvári hadviseléstől.¹⁰⁹ Miközben a korábbinál gyakrabban élt retorikai eszközökkel, a török elleni harc újrafelvétele, a támadó, felszabadító háború mellett érvelt, akár a nyomasztó túlerővel szemben is. Nagy fontosságot tulajdonít a döntő csata kérdésének, s egyaránt jogosultnak tartja a döntést kereső és az azt kerülő stratégiát. Míg a parasztságot korábban kizárta katonáskodásra alkalmas csoportok köréből, most szükségesnek tartja kiképzését és bevonását a reguláris hadseregbe, s szerepet szán neki az ország védelmében. Bár a kiképzéshez külföldi segítségre van szükség, a tartós idegen segítségben nem lehet bízni, az országot önerőből kell felszabadítani. Aki békét óhajt, készüljön föl a háborúra – idézi Vegetiust.¹¹⁰ Az állandó hadsereg fenntartásához szükséges pénz előteremtésében az uralkodó rétegek áldozatvállalását követelte.

---

¹⁰⁶ ZMÖM, 259–367.

¹⁰⁷ ZMÖM, 368–401.

¹⁰⁸ KLANICZAY (13. jegyzet), 458. – BENE (6. jegyzet), 384–387, 391–392.

¹⁰⁹ ZMÖM, 402–427.

¹¹⁰ ZMÖM, 418.

Az 1653–1659 közötti horvátországi parasztfelkelés során Zrínyi bőséges tapasztalatra tett szert a garázdálkodó zsoldosokkal és fegyveres bandákkal kapcsolatban, s a *Vitéz hadnagy*ban szorgalmazta a kóbor katonák letelepítését.¹¹¹ A negyedik könyv 13. fejezetében Grimmelshausen szemléletesen mutatja be, hogy a hadsereg körül csavargó és pusztító, fosztogató katonák (martalócok) leírhatatlan kárt okoznak. Grimmelshausen Zrínyi által is rögzített katonalélektani megfigyelései közül megemlíthető az előléptetés mint ösztönző erő,¹¹² a hírnév- és dicsőségvágy,¹¹³ s hogy a gög, az elbizakodottság és a nagyravágás könnyen vakká tesz és ellenségeket szerez a táborban.¹¹⁴

Zrínyi nem vett részt a fellázadt horvátországi parasztok elleni erőszakos fellépésben, sőt inkább védelmükre kelt és a határvidéki jobbágyságot megkísérelte a török elleni védelem szolgálatába állítani. Ismeretes, hogy a katonák és a parasztok közti folyamatos gyűlölet és háborúskodás Grimmelshausennek is egyik fő témája. Maga is megtapasztalta a paraszti életformát, s szemléletesen ábrázolja, hogy végső soron a parasztok tartják el a katonákat.¹¹⁵ A soesti vadász utólag megfizeti a lopott kenyér árát a parasztnak, s a szegény emberek meglopását nem tartja magához méltónak.¹¹⁶

A Zrínyi által határozottan elítélt portyázás Grimmelshausennek is gyakori témája.¹¹⁷ Beszámol a hírszerzés különleges eszközeiről,¹¹⁸ s bemutatja az ellenség megtevesztésének és lépre csalásának változatos módjait, mint pl. a hordóban elsütött duplaszakállas puskát és az állati hang utánzását.¹¹⁹ Míg Zrínyi pontosan szabályozza a markotányosok működését, Grimmelshausen azt érzékelteti, hogy szabad mozgásuk és tevékenységük milyen nagy kárt okoz a hadseregnek. Mindketten hangsúlyozzák a közkatona megbecsülésének és a foglyokkal való emberséges bánásmód jelentőségét, illetőleg a táborbeli szerencsejáték és a katonák közti párbaj káros voltát.¹²⁰

* * *

A számba vett eszmék és az ezekhez kapcsolódó lazább érintkezések azt mutatják, a két szerző rokonsága nem tekinthető esetlegesnek a háborúhoz való viszonyulás területén. Bár hadtudományi tájékozottságuk forrásanyaga, mélysége és reflexiós szintje

¹¹¹ KLANICZAY (13. jegyzet), 498–507, 518–519.

¹¹² *GW*, 229, 11–14.

¹¹³ *GW*, 243, 4–10.

¹¹⁴ *GW*, 288, 20–289, 7; 299, 2–14.

¹¹⁵ *GW*, 58, 11–63, 12.

¹¹⁶ *GW*, 238, 6–23; 246, 17–20.

¹¹⁷ Így pl. *GW*, 227, 21–228, 12; 252, 6–8.

¹¹⁸ *GW*, 244, 13–245, 27.

¹¹⁹ *GW*, 282, 31–283, 27; 268, 4–20.

¹²⁰ *GW*, 63, 13–67, 19; 229, 3–29; 300, 5–28; 186, 13–192, 9; 274, 27–279, 7.

nagymértékben különbözik, s történelmi, társadalmi helyzetük is sokban eltér, számos fontos kérdésben azonos vagy egymáshoz közel álló nézeteket vallottak. Az a tükör, melyet Zrínyi elméleti munkássága tart Grimmelshausen elé, egyértelműen felértékeli és nemzetközi távlatba helyezi a német író jórészt tapasztalati úton szerzett katonai ismereteit. Másfelől Grimmelshausen végső álláspontja a felszabadító háborúk kérdésében a kortárs kívülálló szemszögéből megerősíti a magyar költő konkrét katonai, politikai törekvéseinek helyességét.

Azonos történelmi tárgyú iskoladrámák a német és magyar jezsuita színpadon: összevetési kísérlet

A német jezsuita színpadon előadott magyar történelmi tárgyú iskoladrámák forrása-
inak módszeres számbavétele, első bemutatása és toposz-készletének vizsgálata után¹
most arra teszek kísérletet, hogy összevessem egymással a német és magyar jezsuiták
által játszott azonos tematikájú darabokat. Az összevetést indokolja a kora újkori jezsui-
ta színház nemzetközi tájékozódása, a drámatémák, szövegek és programok kiterjedt
csereforgalma, a darabok túlnyomó többségének latin nyelvűsége,² továbbá az, hogy
még mindig keveset tudunk arról, hogyan ment végbe a szövegek szerveződése és a
korábbi drámaszövegek, programok ismételt felhasználása új összefüggésben.

Az e kérdések iránti érdeklődés kezdetét jelzi, hogy a magyarországi jezsuita
iskolai színjátszás forrásait összegyűjtő³ Staud Géza 1988-ban összevetette a magyar
és a német jezsuita iskolai színpad török tárgyú darabjait, s felhívta a figyelmet
néhány fontos különbségre.⁴ Nagy Júlia 2002-ben Jean-Marie Valentin repertóri-
uma⁵ nyomán megvizsgálta a magyar és a német darabok témarendjét, magyarázatot
keresett az azonos témájú darabok eltérő időbeli elterjedésére, mérlegelte az esetle-
ges szövegátvételek, szemlélet- és értékrendbeli különbségek kutatásának lehetősé-
gét, s összevetette egy 1702-ben Kolozsvárott és egy ugyanebben az évben Mün-
chenben előadott Hunyadi Mátyás-darab szövegét. A néhány példa alapján levont
általánosító következtetése szerint az azonos történelmi témák ugyanazt a jelentést

¹ TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon*, ItK, 111(2007), 343–387; Gábor TUSKÉS, Éva KNAPP, *Die ungarische Geschichte im lateinischen Jesuitendrama des deutschsprachigen Kulturraums*, Archivum Historicum Societatis Iesu, Vol. 78, Fasc. 155, January–June 2009, 57–120; KNAPP Éva, TUSKÉS Gábor, *Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a német jezsuita színpadon* = UÖK., *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, 2009, 301–343, 409–428.

² Ruprecht WIMMER, *Neuere Forschungen zum Jesuitentheater des deutschen Sprachbereiches: Ein Bericht (1945–1982)*, Daphnis, 12(1983), 585–692, itt: 597–598.

³ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, I–III, 1561–1773*, Bp., 1984–1988; H. TAKÁCS Marianna, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, IV, Mutatók*, Bp., 1994.

⁴ Géza STAUD, *Die Türkenkriege auf der Schulbühne der Jesuiten (1683–1700)* = *Laurus Austriaco–Hungarica*, Hrsg. Béla KOPECZI, Andor TARNAI, Bp. – Wien, 1988, 181–192; vö. továbbá HOPP Lajos, *Bécs és Buda felszabadítása a lengyel iskoladrámákban* = *Iskoladráma és folklór: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1989 (Folklór és Etnográfia), 67–79.

⁵ Jean-Marie VALENTIN, *Le théâtre des jésuites dans les pays de langue allemande, I–II*, Stuttgart, 1983–1984.

hordozzák Magyarországon és külföldön.⁶ A szélesebb forrásanyagra kitékintő, módszeres vizsgálat azonban tanúsította, hogy a jezsuita színjátszáson belül számos különböző törekvés élt egymás mellett ugyanabban az időben, s a jelenség-együttes uniformizálása történetietlen.⁷ Egy-egy téma megjelenése, sőt maguk a programok sem árulják el feltétlenül, hogy egy adott tárgy milyen jelentést hordozott az eredeti kontextusban.⁸ Ugyanannak a történeti témának számos különböző értelmű feldolgozása készülhetett.

A magyar történelmi tárgyú darabokról szóló monográfiában Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna feltételezte, hogy a neves külföldi jezsuiták magyar tárgyú darabjai felértékelték és más rendtartományokban is ismertté tették a magyar történelem alakjait.⁹ Bár a vizsgálatból kizárták a külföldön előadott magyar tárgyú darabokat, felvetették ezek kutatásának lehetőségét.¹⁰ A magyar nyelvű drámaszövegek közelmúltban megjelent szövegkiadásai rendszeresen utalnak e szövegek külföldi, köztük német jezsuita forrásaira.¹¹ A magyarországi Szent István-darabok elemzésében Pintér Márta Zsuzsanna ismét hangsúlyozta az azonos tárgyú hazai és német darabok közötti különbségek kimutatásának szükségességét.¹²

Korábban összesen harminckilenc magyar történeti tárgyú jezsuita programot és teljes drámaszöveget vettünk számba a német nyelvterületről. Bevontunk a vizsgálatba kilenc úgynevezett magyar vonatkozású darabot, melyek szerepei között magyarok is felbukkannak, de a cselekmény középpontjában nem a magyar történelem alakjai, eseményei állnak.

Világossá vált, hogy 1575-től 1773-ig folyamatos volt a magyar történeti tárgyú darabok előadása a német nyelvterületen. Magyarországról az első történeti tárgyú jezsuita dráma tizenkét évvel későbből, 1587-ből ismert; az utolsó a rend feloszlásának évéből maradt fenn.¹³ A legtöbb magyar történeti tárgyú darabot az 1610-es és 1620-as években, 1680–1720 között, valamint az 1750-es, 60-as években játszották a német jezsuiták.¹⁴ Összesen harminchét helyen adtak elő ilyen tárgyú

---

⁶ NAGY Júlia, *Keresztény Herkulesek = School and Theatre in the Past and Nowadays: Az iskolai színjátszás múltja és jelene*, szerk. KEDVES Csaba, NAGY Júlia, (CD-ROM), Miskolc, Gradatio, 2002 (ISBN 963 204 0147).

⁷ TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet).

⁸ WIMMER, *i. m.* (2. jegyzet) 606, 669–670.

⁹ VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., 2000, 213.

¹⁰ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 6, 216.

¹¹ Ld. a *Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század* című sorozat kötetét.

¹² PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Szent István alakja a régi magyar drámairodalomban = „Hol vagy, István király?”: A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., 2006, 189–200; vö. még KERÉNYI Ferenc, *Szent István alakja a régi magyar drámákban*, Somogy, 27(1999), 6. sz., 606–613.

¹³ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 47.

¹⁴ Vö. TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet) 347–348.

színjátékokat, ami a hetvenhét játszóhelynek közel a felét teszi ki. Magyarországon a negyvennégy jezsuita középiskola közül negyvenkettőben mutattak be magyar történeti tárgyú darabot.¹⁵

A német jezsuita színpadon előadott magyar történeti tárgyú drámák fennmaradt szövegei kivétel nélkül latin nyelvűek. A programok többsége vegyes, latin és német nyelvű, de van néhány teljesen latin, illetve német nyelvű program is a forrásanyagban.¹⁶ A tematikus arányok nagy vonalakban megegyeznek a magyarországi anyaggal, a részletekben azonban számos különbség található. A drámák nagy része a középkori és a török kori magyar történelemről szól, a közelmúlt és a jelen eseményei alig kerülnek színpadra, s a témák túlnyomó többsége ismétlődik.¹⁷ A magyar történeti tudatot formáló kiemelkedő események és személyiségek közül több egyáltalán nem jelent meg. Az azonos vagy közel azonos arányban reprezentált személyek és események köre korlátozott.¹⁸

A témarend, a felhasznált forrásanyag és a feldolgozás módja tekintetében számos különbség található a német és a magyarországi anyag között. A történeti tények mellett számos fiktív szereplőt, cselekményrészletet, mitikus és legendai eredetű elemet, jelképes értelmezést, szimbolikus identitásképző motívumot és a nemzeti önértelmezést érintő retorikai toposzt vonultatnak fel a német jezsuiták, s előfordul a magyar történeti események összekapcsolása a helyi történeti hagyományokkal. Többször a chorus jelzi a darab cselekményével párhuzamos magyar eseményt, máskor a prológu világít rá a tárgy magyar összefüggéseire. A magyar történelem itt kirajzolódó képe erősen szelektív, gyakran torzít a történeti hűség rovására, s ez a torzítás több esetben szándékosság következménye.

Első lépésben újraolvastam a magyar és a német jezsuiták által előadott azonos témájú darabok forrásanyagát, s igyekeztem megtalálni az összevethető cselekményelemeket, motívumokat. A következő lépésben kidolgoztam a forráscsoportok kiválasztásának szempontjait. A kiválasztásban a tárgy azonossága mellett a darabok szerkezetét és a cselekmény menetét vettem figyelembe elsősorban.

A 17. század első harmadától a 18. század utolsó harmadáig terjedő időszakból hat témakörben – Szent István, I. Béla, III. Béla fiai, Hunyadi László, Hunyadi Mátyás és Trebellus – összesen nyolc-nyolc drámát, illetve ezek változatait választottam ki. A nyolc dráma német részről tizenkét előadáshoz tartozó két szöveg és tíz program, magyar részről tíz előadáshoz tartozó négy szöveg és nyolc program elemzését tette szükségessé. Az összevetésben vizsgálni fogom az előadások körülményeit, az aktualizálás és a színrevitel módját, a felhasznált forrásokat, a darabok szerkezetét,

---

¹⁵ Vö. TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet) 348.

¹⁶ Vö. TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet) 348–349.

¹⁷ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 213; TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet) Forrásjegyzék.

¹⁸ Vö. TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet) 351–354.

szereposztását, cselekményét, jelentésbeli sajátosságait és egymáshoz fűződő viszonyát. Figyelembe kellett vennem, hogy az eltérő típusú források különböző lehetőséget kínálnak az összevetésre.

A vizsgálat jelentőségét mutatja, hogy Magyarországról jelenleg összesen mintegy harminc magyar történeti tárgyú, többségében jezsuita dráma nyomtatott programja ismert, azaz az egész anyagnak körülbelül az egynegyedét tárgyalom itt.¹⁹ Az összevetésbe bevont források kapcsolathálózata, a kölcsönzések iránya, módja rendkívül változatos, ezért úgy döntöttem, hogy a szövegeket és programokat tematikus csoportonként, a feldolgozott történelmi események időrendjét követve vizsgálom.

Szent István legyőzi Kupát, Bécs 1626 – Pozsony 1688

A tanévzáró vizsgák végén, 1626. június 21–22-én Bécsben adták elő a *Der Heilige Stephanus erster Apostolischer König in Ungern*²⁰ című, ismeretlen szerzőjű²¹ darabot. Az előadást II. Ferdinánd császár és frissen magyar királlyá koronázott fia, III. Ferdinánd tiszteletére két részben, két egymást követő napon mutatták be. A bemutató körülményei és alkalmi ehhez hasonló volt hatvankét évvel később Pozsonyban, ahol szintén tanévzáró előadásként mutatták be az I. József magyar királlyá koronázását követő évben (1688) I. Lipót császár, Eleonóra császárné és fiuk, I. József tiszteletére, egyúttal a török kiűzését is ünnepeelve a *Filius viva imago paternae pietatis, et gloriae, id est D. Stephanus Hungariae rex*²² című darabot. A pozsonyi darab szerzője sem ismert. Ugyanakkor tudjuk, hogy az előadás évében a pozsonyi jezsuiták rektora a „magyar Ciceró”-ként emlegetett, teológiai és egyháztörténeti munkásságáról ismert Cseles Márton volt, s az iskola előjárójának (*praefectus scholarum*) és a könyvtáros tisztségét az ugyancsak írói tevékenységet folytató Kereskényi István töltötte be. Ismeretes továbbá, hogy az előadás évében a principistákat és a parvistákat oktató magister, Ugroczy Pál feladatköréhez tartozott a színházi ügyek gondozása.²³ Ugroczy bécsi és gráci tanulmányi éveit követően

¹⁹ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 212.

²⁰ A darab német nyelvű programja 1626-ban jelent meg Bécsben Mattheus Formica nyomdájában.

²¹ A bécsi jezsuita kollégiumban tevékenykedő tanárok névsora 1626-ból nem áll rendelkezésre. 1625-ben több magyar jezsuita is oktatott Bécsben, így például Vásárhelyi Dániel és Makó István; irodalmi tevékenység azonban nem köthető sem az ő, sem a többi tanár nevéhez. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, II (1601–1640), Roma, 1982, 282–284.

²² A darab latin nyelvű programja 1688-ban került ki a nagyszombati Akadémiai nyomdából.

²³ „Professores scholarum [...] M. Paulus Ugroczy, principista et parvista, habet curam rerum comicarum, et pauperum studiosorum.” LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) V (1684–1699), Roma, 1990, 210–211. 1688-ban Pozsonyban a jezsuiták összesen hat előadást vittek színre, közülük kettő Szent Istvánról szólt. E két dráma szövegének egymáshoz való viszonya ismeretlen. Az 1688. február 16-án előadott Szent

életének huszonkilencedik évét töltötte Pozsonyban.²⁴ Mindkét előadás ajándékosztó ludus caesareus volt, s mindkét darabot különösen nagy pompával adták elő. Pozsonyban a felújított színpadon játszották a darabot, melyet a korábbi kutatás „az egyik legsikerültebb magyar történelmi drámá”-nak nevezett.²⁵ Mindkettő zenés darab volt; a pozsonyi előadás zenéjét a nyomtatott program címlapjának tanúsága szerint Ferdinand Tobias Richter császári orgonista, udvari zenész komponálta.²⁶

A két frissen megkoronázott magyar király, III. Ferdinánd és I. József tiszteletére kézenfekvőnek tűnhetett drámát bemutatni királyi elődjükről, Szent Istvánról. A vele kapcsolatos történelmi események felidézése lehetővé tette az aktualizálást, s jól illeszkedett a Habsburg uralkodók magyar trónnal kapcsolatos legitimációs gondolatrendszerébe.²⁷ A programok szerint mindkét dráma hangsúlyozta az apa és fiú, Géza és István történelmi szerepét, mely szerint a fiú folytatja, beteljesíti és győzelemre viszi atyja elképzeléseit. A darabokat az előbeszéd (*Vorredt*, 1626), illetve az argumentum és a prologus (1688) tanúsága szerint a „jelenre” vonatkoztatták: II. Ferdinánd törekvéseit III. Ferdinánd révén, I. Lipótét I. Józseftől remélték kiteljesíteni a jezsuiták. A két program jelenre történő utalásai szerint 1626-ban II. Ferdinándra Géza, III. Ferdinándra Szent István,²⁸ 1688-ban I. Józsefre Szent István alakját vetítették rá.²⁹ Az apa-fiú kapcsolaton belül további azonosság, hogy István éppúgy még apja életében lett király, mint III. Ferdinánd és I. József, akik nem csupán az apai törekvések követőinek, hanem Géza fejedelem és Szent István király méltó örököseinek és Magyarország megújítóinak tekintették magukat.³⁰

István-darabnak nem maradt fenn sem a szövege, sem a programja; mindössze annyit lehet tudni róla, hogy ezzel is a tízéves új magyar királyt köszöntötték. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 378–380.

²⁴ LADISLAUS LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu*, III (1551–1773), Roma, 1988, 1744.

²⁵ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 67.

²⁶ „Musices Compositore D. Ferd. Tobia Richter, Sac. Caes. Majest. Cam. Et Aulae Organista.”

²⁷ KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig*, Bp., Borda Antikvárium, 2001, 49–51.

²⁸ „Durch Gesam Ferdinandus II. durch Stephanum Ferdinandus III. verstanden were” *Der Heilige Stephanus*, *i. m.* (20. jegyzet) A2v.

²⁹ [Josephus I.] „sub schemate D. Stephani e Theatro vaticinabumur” *Filius viva imago*, *i. m.* (22. jegyzet) Argumentum.

³⁰ Néhány párhuzamosan értelmezhető szövegrészlet: 1626 – „bey lebzeiten seines Herrn Vatters mit Königlicher Kron gezieret worden befeissiget sich des newgepflantzte und jetzt angehende Christenthums zuvernewern [...]” A1v; Az előbeszédben Fama festőt és szobrászt hív elő, hogy megörökítse Géza és István alakját, ami példa a jelenhez – „Disen Abriss auffß beste zutreffen wird ein Muster vor allen vorgehenden Kaysern genohmen”, majd ezt követően Astraea felmutatja II. és III. Ferdinánd képmását A2r; „kein unterschied zwischen den vorigen unnd jetzigen lobreichen Hertzogen und Potentaten erscheine” A2r *Der Heilige Stephanus*, *i. m.* (20. jegyzet); 1688 – „Filius viva imago Paternae Pietatis, et Glorïae”, „Claras nobis Pietatis et Glorïae Parallellas in eodem Divo Stephano [...]” X1v *Filius viva imago*, *i. m.* (22. jegyzet).

Mindkét dráma főhőse a keresztény hitet védelmezi a pogánysággal szemben. Tárgyuk Szent István győzelme a pogány herceg és nemzetségfő, Koppány (= Kupa, Cupa) fölött. Az argumentum végén megjelölt források közül kettő szintén egyezik: a Hartvik-féle Szent István legenda,³¹ valamint Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese*.³² A két dráma szerkezeti tagolása a következő:

Bécs 1626	Pozsony 1688
1. nap:	
Vorred	Prologus
Actus I. scena 1–8	Actus I. scena 1–7
	Chorus primus
Actus II. scena 1–5	Actus II. scena 1–8
Intermedium	
Actus II. scena 6–10	
	Chorus secundus
Actus III. scena 1–2	Actus III. scena 1–6
2. nap:	
Vorred des Andern Tags	
Actus III. scena 3–10	
Actus IV. scena 1–5	
Actus V. scena 1–2	
Chorus Junonis	Epilogus
Actus V. scena 3–5	

Az 1626. évi bécsi előadás szerkezetét tudatosan megszakították és mintegy meghosszabbították a második felvonás közepére illesztett intermediummal, továbbá a második napi előbeszéddel és az ötödik felvonásba iktatott kórossal. Az 1688-as pozsonyi előadás szerkezete szabályosabb és egyszerűbb ennél. Lényeges, de a tárgyat nem érintő különbség, hogy 1626-ban a mitológiai és a kereszténység történetéhez

³¹ 1626: „Die Histori wird weitleuffiger von [...] Glaubwürdigen beschriben / als Cartuitio dem Bischoff [...]”; 1688: „Chartuitius in Vita S. Stephani”.

³² 1626: „[...] Bonfinio in den Ungerischen Geschichten. Dec. 2. lib. 1.”; 1688: „Ita Bonfinius Rerum Ungaricarum Decade 2. cap. 1.” A tartalom ismertetése végén 1626-ban még két további forrásra történik hivatkozás az „und anderen” megjegyzéssel. 1688-ban is két további művet említenek, melyekben a történet olvasható. A további hivatkozások mindkét esetben figyelembe veszik az adott nyelvtérülethez tartozó irodalmat. Így 1626-ban („Leone Ostiens in der Chronicken Casino im 2. Buech im 79. Cap.” – Leone OSTIENSE, *Chronica monasterii Casinensis*, modern szövegkiadása: *Die Chronik von Montecassino*, ed. H. HOFFMANN, Hannover, 1980 [Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 34]; „Surio Tom. 4.” – Laurentius SURIUS, *Vitae Sanctorum*). 1688-ban INCHOFER Menyhért, *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* (Roma, 1644) („ad Annum Christi 999”) és THURÓCZY János, *Chronica Hungarorum* (Augsburg, Brünn, 1488) című munkáját hivatkozzák.

tartozó mennyei alakok mintegy együtt játszanak a történeti szereplőkkel, míg 1688-ban nincs ilyen keveredés: a történelmi játék három felvonásban került színre, melyek közé két kórus – 1.: menekülés az égő Trójából, 2.: gigászok harca – ékelődik. Az uralkodóház dicsérete és az ajándékosztás 1626-ban a Chorus Junonisban, 1688-ban az epilógusban kapott helyet.

A két darab szereposztása csak hozzávetőlegesen vethető össze, mivel az 1626. évié nem ismert. 1626-ban a program szerint mindössze hat történelmi szerep volt: Géza, István, Kupa, Adalbert, Asztrik és a bolgár Bessus. A mitológiai szerepek száma minimálisan húsz, az úgynevezett mennyei alakoké öt: Szent István első mártír, Szent Márton, Isteni Providencia, Örangyal, Szűz Mária. Pozsonyban a szintén kevés számú történeti szereplőt (István, Kupa, Wencellin, Asztrik) csoportos szerepek (István és Kupa lovagjai, udvarnokok, követek, keresztények, a hit ellenségei, foglyok, felderítők), geniusok (az István által alapított püspökségek geniusai, III. Ferdinánd geniusa) és énekes mitológiai alakok (összesen tíz) egészítették ki.³³ Ezek a szereposztásbeli különbségek a két darab eltérő módú színrevitelére vezethetők vissza. Míg 1626-ban a történelmi tárgy hangsúlyozottan példázatértékű (Muster), ami megmagyarázza a mitológiai és a mennyei szerepek túlsúlyát, 1688-ban az elvont szerepek a műfajban szokásos módon kísérték a középpontba helyezett történelmi tárgyat.

A programok alapján jól összevethető a két darab cselekménye. Míg a mitológiai elemekkel bővített, két napra elosztott bécsi előadás színre vitte a Hartvik-legenda több epikus elemét (Adalbert neveli Istvánt, Asztrik koronát kér Rómából, István megkoronázása, a bolgárok legyőzése, István alamizsnálkodása a szakálltépés jelenetével,³⁴ országfelajánlás Szűz Máriának), s ebben a tágabb összefüggésben hangsúlyozta Koppány legyőzésének történetét, Pozsonyban Koppány legyőzésén kívül az erdélyi Gyula leverése az egyetlen további történeti mozzanat. A két darab szoros összetartozását bizonyítja az is, hogy a Koppány legyőzésére vonatkozó cselekményrészek mindkét előadásban azonos módon és sorrendben kerültek színre:

Bécs 1626

Koppány ellenáll a királlyá
koronázott Istvánnak, a pogányok
táborba gyülekeznek.
Hadipróba Koppány táborában.

Pozsony 1688

A pogány magyarok István ellen
gyülekeznek, Koppány az élükre áll.
Hadi készülődés István ellen.

³³ *Filius viva imago, i. m.* (22. jegyzet) (4r–v. A költő Amade Antal, aki 1688–1696 között tanult a pozsonyi jezsuita gimnáziumban, a darabban parvistaként alakította a pécsi püspökség geniusát.

³⁴ A magyar Szent István-drámákból hiányzik a jelenet. Pintér Márta Zsuzsanna véleménye szerint ennek oka, hogy „a szent uralkodó alakja nem visel el semmiféle profanizálást vagy könnyedséget”. PINTÉR, *i. m.* (12. jegyzet) 195. Ezzel ellentétben a német darabokban kedvelt elem a szent király alamizsnálkodása és az ezt követő szakálltépés legendai eredetű motívuma.

István megszervezi országa védelmét.
Szent Márton István segítségére siet.

Koppány legyőzése, halála.
István triumfusa.

István tanácskozik szövetségeseivel.
A pogányok vesztének megjövendölése,
Szent Márton és Szent György előre jelzi
István győzelmét.
Koppány legyőzése, halála.
A győztes István ünneplése.

A két dráma szoros kapcsolatára utal továbbá a mindkettőben hangsúlyos jóslat-motívum. 1626-ban az István királlyá választására gyülekező magyarok egy jóstól (Wahrsager) kérnek tanácsot, aki elmondja látomását, mely szerint két új nap tűnik fel az égen, Géza és István, akik II. és III. Ferdinándot példázzák. 1688-ban Asztrik apátnak imádság közben támad látomása: előre látja a pogány oltárok pusztulását, s a tíz mitrát, melyek jelentése a tíz püspökség megalapítása.

A szereplők által hordozott jelentések együttese nagyrészt egybeesik a két előadásban. Egyrészt a kereszténnyé tett ország és uralkodója a múltban diadalmaskodott a pogányságon, másrészt mindkét előadásban folytatódott az aktuális uralkodók dicsőítése. Ugyanakkor – mivel a két drámát eltérő politikai-társadalmi helyzetben adták elő – 1626-ban nem került színre a török-motívum, s – feltehetően a magyar rendek sérelmi politikája miatt – nem volt utalás a német–magyar kapcsolatokra sem. 1688-ban viszont hangsúlyos szerep jutott Hunt, Pazman és Wencellin német lovagoknak Szent István tanácsadóiként, továbbá István folyamatosan figyelembe vette a külföldi legátusok – II. Szilveszter pápa, III. Ottó császár és a bajorok uralkodója, Henrik legátusainak – tanácsát. További új motívumként Buda visszavívása és a török felett aratott győzelmek jelennek meg a pozsonyi darabban: a pogányságon diadalmaskodó István király alakjával emlékeztettek a törökön győzedelmes Habsburg uralkodókra.

Az osztrák–magyar jezsuita rendtartományon belül hatvankét év különbséggel előadott két reprezentációs Szent István-dráma programjának összevetése valószínűsíti, hogy a pozsonyi darab rendezője ismerte a bécsi ludus caesareust, s ebből merítette az előadást meghatározó szerkezeti sémát és történelmi eseménysort.

Merénylet Szent István ellen, Dillingen 1706 – Kolozsvár é. n. [1747?]

A dillingeni jezsuita püspöki gimnáziumban 1706. szeptember 3-án és 6-án adták elő a *Religio Catholica primi apostolici Ungarorum regis Stephani inexpugnabile scutum* című drámát.³⁵ A fennmaradt latin–német nyelvű program tanúsága szerint a Szent Imre herceg halála után Szent István ellen elkövetett merénylet volt a darab tárgya. Ugyanezt a témát – a drámacímek szerint – több alkalommal színre vitték

³⁵ A nyomtatott program impresszuma: Dillingen, 1706, gedruckt bey Maria Magdalena Melsonin Wittib.

a magyarországi jezsuiták is.³⁶ A hazai források közül ennek ellenére egyedül egy, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár állományában fennmaradt latin nyelvű „actio” („declamatio”)³⁷ bizonyult alkalmasnak az összevetésre. Ez a darab Pintér Márta és Varga Imre szerint az „országát Szűz Máriának felajánló királyról szolt”.³⁸ A *Sanctus Stephanus rex Hungariae moriens Beatae Virgini Regnum Coronam dedicans* című, ismeretlen évből és helyről származó darab cselekményének középpontjában azonban – az actio címmel és a kutatás eddigi megállapításával ellentétben – egyértelműen a király elleni merénylet áll, s az országfelajánlás csupán másodlagos elem. Az actió fennmaradási helye alapján feltételesem jezsuita darabként kezeltem és feltételesem azonosítottam a kolozsvári színpadon a poesis osztály tanulói által 1747-ben három magyar szent királyról (István, László, Salamon) három részben előadott sorozat első darabjával.³⁹ Ebben az évben több irodalmi tevékenységéről ismert jezsuita élt a kolozsvári kollégiumban, s a grammatisták tanára az iskoladráma-fordításairól ismert Lestyán Mózes volt.⁴⁰

A darab témaválasztásának indoklásában az ismeretlen, feltehetően kolozsvári szerző arra hivatkozik a prológusban, hogy Szent István életéről más színpadokon már szoltak, ezért most ők utolsó tettét mutatják be. E megjegyzés bizonyítja, hogy a szerző több, az előadás helyszínétől eltérő játszóhelyhez kötődő Szent István-darab ismeretében dolgozott.

A dillingeni és a feltételezhetően kolozsvári darab közös vonása, hogy címük – *Religio Catholica primi apostolici Ungarorum regis Stephani inexpugnabile scutum* (A katolikus hit Szent István első apostoli magyar király legyőzhetetlen pajzsa, Dillingen), illetőleg *Sanctus Stephanus rex Hungariae moriens Beatae Virgini Regnum Coronam dedicans* (A haldokló Szent István magyar király a Boldog Szűznek ajánlja országát és koronáját, Kolozsvár?) – egyaránt elleplezi az előadás voltaképpeni cselekményét. A két előadás körülményei és a darabok forrásai nem vethetők össze, mivel a magyarországi declamatio nem tartalmazza ezeket az adatokat. Azonos azonban a két dráma alapkérdése: ki örökölje a trónt István király fia, Imre herceg halála után. A két előadás szerkezete és szereposztása egyaránt különbözik: míg Dillingenben három felvonásos (pars), két chorusos, prológussal induló és epilógussal záruló előadás került színre, Kolozsvárott a prológust tizenhárom inductio (megszólalás, fellépés, azaz jelenet) követi. Ennek

³⁶ Nagyszombat 1743, Kolozsvár 1747, Sopron 1748, Nagyvárad 1754, STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 178–179; I, 273; II, 167; I, 323; vö. VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 69.

³⁷ Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms. c 146.

³⁸ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 66.

³⁹ „[...] primo quidem Sanctum Stephanum Sicario parcentem [...]” – A retorikát tanulók ugyanekkor három részben a Hunyadiakról játszottak darabot. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 272–273.

⁴⁰ „Professores inferiorum scholarum [...] M. Moyses Lestyán, grammatista, socius catechistae valachii.” – 1747-ben a kolozsvári kollégiumban több, írói tevékenységéről ismert jezsuita élt, így Tolvay Imre, Gyalogi János és Kaprinai István. A poesist tanulók tanára Adamus Nyőrő [!] volt. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) VIII (1734–1747), Roma, 1994, 807–808.

megfelelően a szereplők száma is eltér a két helyszínen. Míg Dillingenben összesen harminckét – köztük több csoportos – szerepet lehet számba venni, Kolozsvárott mindössze négy szereplő lépett fel. A főszerep mindkét darabban Szent Istváné volt.

A két előadás kiinduló alaphelyzete azonos: a trónörökös, Imre herceg halála után az idős István király halála közeledtét érzi, s országa jövőjén gondolkodik. Mivel a kolozsvári „actio” viszonylag rövid, s nincsenek benne szimbolikus, mitológiai elemek,⁴¹ a továbbiakban a két előadás történeti cselekményét állítom párhuzamba.

Dillingen, 1706

István tanácsot kér udvarától,
ki legyen az utóda.

Pogányságra hajló előkelő magyarok összeesküvést szőnek István király megölésére.

Az összeesküvés ismertté válik, de a király és köre nem lépnek fel ellene.

A keresztény és pogány pártra szakadt udvar szemben áll egymással.

A merénylet megghiúsul

István és a katolikus hit győzedelmeskedik.

Kolozsvár?, 1747?

Buda, Lehel és Vazul megtudja, hogy István király egy nőnek szánja országát, de nem tudják, kinek.

Három előkelő magyar összeesküvést sző István megölésére, mert nem akarnak nőuralmat.

István rádöbben az ellene szövődő merényletre, de nem tudja, kik a kigondolói.

István és az ellene szövetkezők szembenállása.

A merénylők egyike sem képes megölni a királyt.

István kifaggatja a merénylőket, s megtudja: azért akarták megölni, mert féltek a nőuralomtól.

István elmondja: Szűz Máriának szánja az országot

Megbékélés, a félreértés tisztázása;
a merénylők hűséget esküsznek Szűz Máriának.

A két darab legfontosabb közös motívuma az ármány és a megtévesztés. Dillingenben a pogány összeesküvők István bizalmasára, a német Vencelinre kívánják terelni a gyanút. Kolozsvárott István tévesen tulajdonítja Buda merénylet-kísérletét

⁴¹ A dillingeni darabban a megszemélyesített Pogányság „vallásos” tiszteletre ajánlja Fortunát, az isteni Providentia pedig a katolikus Hitet. Alakjuk az első és a második kórusban is hangsúlyos. Végül az epilógusban megölik a megszemélyesített Pogányságot.

Vazulnak. Mindkét darabban feltűnően figyelmen kívül hagyták a legendabeli orgyilkosság elemeit. Ugyanakkor mindkét darab szorosan kapcsolódik az aktuális politikai helyzethez. A dillingeni darab epilógusában a német Vencelin lett István védelmezője a trónon. Ez a motívum a magyar trón német segítséggel történő védelmére irányította a figyelmet, ami a török kiűzésének utolsó időszakában éppúgy aktuális gondolat volt, mint a Habsburg-ház magyarországi uralmának legitimálása Szent István által. Kolozsvárott az ország élén uralkodó nőre, a nőuralomra vonatkozó – némileg komikus – elem mögött feltehetően ugyancsak az egykori valóság állt: így kívántak utalni Mária Terézia uralkodására és magyar királyi címére. Az utolsó „actio” végén a bűnbánó Buda, Lehel és Vazul hűségesküje Istvánnak és Szűz Máriának a maguk és az ország nevében minden bizonnyal a Szűz Mária 18. század közepi földi „megfelelőjeként” felfogott Mária Teréziára irányította a figyelmet.⁴² Mindezek alapján lehetségesnek tartom, hogy a rokon vonásokat tartalmazó dillingeni darab programja eljutott Kolozsvárra, s ott ihletője lett egy nagyrészt azonos cselekményű, kibővített mondánivalójú, rövidebb előadásnak.

*Franciscus Neumayr: Szent István magyar király,
München 1740 – Székesfehérvár 1756*

Franciscus Neumayr a müncheni jezsuita kollégium filozófiaprofesszoraként 1739–1747 között iskoladrámák egész sorozatát írta a kollégium Gyümölcsoltó Boldogasszony latin társulata számára. A darabokat az előadások sorrendjében a társulat jelentette meg, „usum suae, et alienae” indoklással.⁴³ Neumayr *Meditatio II. Verae devotionis signa, sive S. Stephanus Hungariae Rex* című Szent István-darabjának müncheni előadását a kötet címlapján olvasható megjegyzés alapján 1740 körülre tehetjük. A darab magyarországi recepciója az 1750-es évektől érvényesült.⁴⁴

Neumayr darabjának átdolgozott változatát 1756-ban Székesfehérváron adták elő a syntaxis és a grammatica osztály tanulói, *Stephanus seu Zelus triumphans* címen.⁴⁵ A két együtt játszó osztály tanára az ekkor huszonnégy éves Waxman Ignác volt,

⁴² A 18. század közepéről, második feléből több olyan Szűz Mária-ábrázolás ismert, mely Mária Terézia külső megjelenését és öltözetét utánozta. Az ábrázolások egy része a sokszorosított grafikában is megjelent, így például a szombathelyi domonkos templom Szűz Mária kultusztárgya Mária Terézia díszöltöztetésében. SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp., 1987, 144, 299, Nr. 347.

⁴³ Például: Ingolstadt – Augsburg, 1758, J. Fr. X. Crätz – Th. Summer.

⁴⁴ Vö. KNAPP, TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet) 326–328.

⁴⁵ „Quos in Ludo litterario sedula Moderatorum cura ad omnem virtutem, artesque liberales informabat, supra 200 numerabant; Rhetorica juncta Poësi per decursum anni ter declamavit, sub finem vero Jacobum Machabeorum minimum, syntaxis et grammatica Stephanum, seu Zelum triumphantem, Principia et Parva Vaningum in scenas dedere.” *Historia Missionis Alba-Regalensis Societatis Iesu Ab*

akinek irodalmi munkássága nem ismert.⁴⁶ A dráma teljes kéziratosszövege és két program kéziratosszövege fennmaradt a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban.⁴⁷ Kilián István 1976-ban úgy vélte, hogy a kéziratok három, ismeretlen időben keletkezett különböző drámaszöveg 1756-ban egyetlen személy által készített másolatai. Véleménye szerint a kéziratok az ismeretlen szerző munkamódszerét tanúsítják, „aki mielőtt drámája írásába fogott volna, előzőleg több István-drámát végigolvasott, s ketőnek a színlapját, a schemát le is másolta a maga számára.”⁴⁸ A három kézirat között szerkezeti eltérést figyelt meg, s feltételezte, hogy a darabokat „gyakorlatlan diák írta”, amit szerinte az anonimitás is megerősít.⁴⁹ 1979-ben Kilián István módosította korábbi állításait: az 1756-os „másolatokat” feltételeSEN azonosította az ebben az évben a székesfehérvári jezsuiták által előadott Szent István-darabbal, s azt összefüggésbe hozta Neumayr „elmélkedő drámájával”.⁵⁰ Kilián Szombathy János megfigyelését gondolta tovább, mely szerint Jantsó Ferenc *Szent István, a magyarok királya* című, 1776-ban Kantán előadott darabja Neumayr művének átdolgozása.⁵¹ Kilián szoros kapcsolatot állapított meg a székesfehérvári jezsuita szövegegyüttes és Neumayr darabja között. Míg azonban Neumayr és Jantsó Szent István-darabját Kilián István, Varga Imre és Pintér Márta összevetette egymással,⁵² mindeddig elmaradt a fehérvári kéziratok részletes összevetése az alapművel.

A székesfehérvári forrásokat újra megvizsgálva megállapítható, hogy a két program és a drámaszöveg nem három különböző drámára, hanem egyedül Neumayr művére vezethető vissza. A kéziratok az ismeretlen adaptátor munkájának három szakaszát őrzik. Az első program (= 1. kézirat) eredetileg hat scenából állt, melyhez utólag hozzátoldottak még egyet, benne egy újabb szereplővel (Radbertus). A második

---

Anno Domini MDCCXXVII, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= BEK K), Ab 82, 55r; vö. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) III, 118.

⁴⁶ 1756-ban a székesfehérvári jezsuita residentia egyetlen lakójának sem ismert irodalmi munkássága. „Professores inferiorum scholarum [...] M. Ignatius Waxman, syntaxista, grammata, exhortator dominicalis studiosorum.” LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) IX (1748–1760), Roma [1994], 595; LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet) III, Roma, 1988, 1812.

⁴⁷ Szövegkiadás és tanulmány: KILIÁN István, *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században*, Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 10(1976), 201–305.

⁴⁸ KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet) 221.

⁴⁹ KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet) 221–222.

⁵⁰ KILIÁN István, *Magyar nyelvű iskoladrámagyűjtemény a Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárában 1761–1769*, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 110(1979), 26–68. – Kilián 1979. évi publikációját sem Staud Géza (STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) III, 118), sem Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna (VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 61–62) nem hivatkozta. Vö. *Minorita iskoladrámák*, s. a. r. KILIÁN István, *Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század* (= *RMDE XVIII*), II, 17. sz., 822; KILIÁN István, *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., 1992, 35, 216, 65. j.

⁵¹ SZOMBATHY János, *A kantai minorita iskoladrámák*, Irodalomtörténet, 1942/4, 187–188.

⁵² KILIÁN, *RMDE XVIII*, *i. m.* (50. jegyzet) 822–823; VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 62–65.

program (= 2. kézirat) két változatban ismert. Az A) változat három actusból áll, 6 + 6 + 5 scenával. Az első actus tartalmilag teljesen új az első programhoz képest, azaz bővítés. A B) változatban a második és harmadik actus tagolása megváltozott: a 6 + 5 scenából 3 + 3 scena lett, ami tartalmilag megfelel az első program hat scenájának. A harmadik kézirat maga a kidolgozott drámaszöveg, ami összesen hat scenából áll. Ez tartalmilag fedi az első program hat scenáját és a második program B) változata második és harmadik actusának 3 + 3 scenáját. Azaz az első program lényegében egy Neumayr művének ismeretében készült drámaterv. A második program két variánsa egy újabb drámaterv, az első program és a Neumayr-dráma ismeretében. Mindezek alapján a székesfehérvári kéziratok viszonya egymáshoz a következő:

1. kézirat: program Argumentum.	2. kézirat: program Ugyanazon argumentum. Bővítés: a szerző nevét meg kell nevezni; a hozzáadások maradjanak a végére még egy mondatot be kell toldani.	3. kézirat: drámaszöveg Ugyanazon argumentum. Bővítés: a helyszín jelzése.	
Szereplők: 5+1fő	Szereplők: 6 fő	Szereplők: 5 fő	
	A) változat	B) változat	
0	Actus1, scena 1–6	Actus1, scena 1_6	0
Scena 1	Actus 2, scena 1	Actus 2, scena1	Scena 1
Scena 2	Actus 2, scena 2–3	Actus 2, scena 2	Scena 2
Scena 3	Actus 2, scena 4–6	Actus 2, scena 3	Scena 3
Scena 4	Actus 3, scena 1	Actus 3, scena 4	Scena 4
Scena 5	Actus 3, scena 2	Actus 3, scena 5	Scena 5
Scena 6	Actus 3, scena 3–5	Actus 3, scena 6	Scena 6
Scena [7] ultima	0	0	0

A székesfehérvári jezsuiták könyvtárában több példány állt rendelkezésre Neumayr műveiből. Az 1778-ban készült könyvtárjegyzékben a „Poëtici cum Grammaticis” szakban Neumayr *Theatrum Asceticum*ából két példány található,⁵³ közülük az egyik a könyvtár egy részének elszállítása után is helyben maradt.⁵⁴ A negyedréti formátumú kötethez mindkét könyvjegyzékben az „Ingolstadii 1752” bejegyzés tartozik kiadásjelzésként. A *Theatrum Asceticum*ot először 1747-ben nyomtatták ki Ingolstadt – Augsburg nyomdahellyel. Sikeres mű volt, mivel már az első kiadás évében megjelent második

⁵³ *Elenchus Librorum In Alba-Regalensi exstincta Societatis Residentia repertorum*, Anno 1778, BEKK J 10/1, 53.

⁵⁴ *Elenchus Librorum in Bibliotheca Alba-Regalensi post repartitionem remanentium*, BEKK J 18/I, Nr. 2. – A jegyzék szerzői betűrendes.

kiadásban (Ingolstadt – Augsburg). Azonos nyomdahely-jelzéssel ismert harmadik (1752) és negyedik (1758) kiadása is. Az összevetéshez az 1758. évi kiadást használtuk.⁵⁵

Neumayr drámaszövege jól összevethető a székesfehérvári drámakéziratokkal. Székesfehérváron nem került színre az egész eredeti színjáték, és semmi nem utal arra, hogy énekes részek lettek volna az előadásban. Elhagyták az elmélkedésre ösztönző, áriákkal teli prologust, mely lényegét tekintve oktatás az igazi áhítat mibenlétéről, s nem került színre a szintén énekes-zenés choris sem, mely a balga szüzek hívságos áhítatát mutatta be.⁵⁶ Mindkét darabban öt történeti szereplő volt, akik közül Székesfehérváron háromnak a nevét megváltoztatták:

Neumayr	Székesfehérvár
S. Stephanus Rex	S. Stephanus
Astricus Episcopus Colocensis	Anastasius[...] quem alij Astricum vocant
Ludolphus legatus Conradi Caesaris	Otto Conradi Caesaris legatus
Moradinus legatus Idolatrarum	Bátor Ungarorum, idolis adhuc addictorum
	[...]
Theobaldus S. Stephani Camerarius	Vencellinus Regi a cubiculis

A névváltoztatások ellenére azonban a szerepek tartalma nem módosult. A két darab szerkezete a tartalmi eltérések jelzésével a következő:

Neumayr 1740	Székesfehérvár 1756
Argumentum	Argumentum
Prologus	0
Punctum I. scena 1	scena 1
scena 2	scena 2 (rövidítve)
scena 3	scena 3 (jelentősen rövidítve)
scena 4	scena 4 (minimálisan rövidítve)
scena 5	scena 5
scena 6	0
Chorus	0
Punctum II. scena 1	0
scena 2	0
scena 3	scena 6

⁵⁵ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet) 211–242.

⁵⁶ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet) 211–242; itt: 213–217, 232–237.

A két darab cselekménye teljesen azonos egymással. A fiát gyászoló István király megkapja a pápától kért koronát, de – a történeti valósággal ellentétben – nem akarja megkoronáztatni magát. Az udvarban élők nem értik magatartását. István Szűz Mária lába elé helyezi a koronát. Ezt követően csodás jelek erősítik meg István döntésének helyességét: 1. Konrád császárt egy látomás békességre intette, s nem támadta meg a magyarokat; 2. a pogány magyarok vezetője bejelenti, hogy önként keresztény hitre térnek. Míg azonban Neumayrnál az Imre herceg sírja előtti tér („coram tumba defuncti filii”) a játék helyszíne,⁵⁷ Székesfehérváron Szűz Mária képe előtt játszottak a szereplők („coram Icone B. Virginis”).⁵⁸ Mindkét darabban egyetlen rendezői utasítás található, s ez tartalmilag azonos: „nola sonat” – „pulsat campanulam Stephanus”.⁵⁹

A tartalmi és szövegszerű azonosság bemutatására részletes összevetést végeztünk. Megállapítható, hogy a székesfehérvári darab 1. scenája lényegében megismétli Neumayr szövegét (Punctum I. scena 1.). Példaként álljon itt a jelenet első és utolsó mondata:

Neumayr

„*Theobaldus* O quantum gratus venire,
Astrice, si adhuc Emericus
viveret; nunc tentabo quidem, dubito
tamen, an ad alloquium admissurus sit
Princeps:

Ad tumbam Filij jam triduum solitarius
gemit, et nescio, quae consilia secum
agitat.”

[...]

„*Steph.* Opportunissimus adest: ingreditur.
Tu fac imperata.”

Székesfehérvár

„*Vencellinus* Quam jucundus Principi
accideret reditus tuus Anastasi, si
viveret adhuc Emericus. Tentabo
quidem, sed vereor, ut si copiam tibi
faciat.

A funere Filij solitarius gemit,
et nescio quid agitat secum.”

[...]

„*Steph.* Opportunus adest: ingreditur.
Tu fac imperata.”⁶⁰

A 2. jelenet szövegét a székesfehérvári átdolgozó lerövidítette, s körülbelül egy oldalt kihagyott Neumayr szövegéből, ami azonban nem érinti a két darab tartalmi azonosságát. A további példák is azt igazolják, hogy Székesfehérváron lényegében Neumayr művét adták elő.

⁵⁷ NEUMAYR, i. m. (43. jegyzet) 219.

⁵⁸ KILIÁN, i. m. (47. jegyzet) 294.

⁵⁹ NEUMAYR, i. m. (43. jegyzet) 219 – KILIÁN, i. m. (47. jegyzet) 294.

⁶⁰ NEUMAYR, i. m. (43. jegyzet) 217, 219 – KILIÁN, i. m. (47. jegyzet) 294, 295

Neumayr

scena 2.

„*Astricus*. Vive Rex!

Steph. In tumulum abiit dimidium mei:
et tu Regem me vis?

Astr. Sic ludit nobiscum Deus: secunda
adversis miscet, ne deficiamus,
secundis, ne extollamur. Quanquam quid
intempestivo gemitu sortem beatam
plangimus, qua Filius, et Pater gaudent?
Rex est Filius jam ante te coronatus in
coelis: Rex es tu, hoc jure, et titulo a
Vicario Christi donatus in terris.
Testem porrigo Sanctissimi manum,
et primus adoro Regem.”

[...]

„*Steph*. Igitur deliberatum satis. Emerice,
tu me sic docuisti ratiocinari: quando ero,
ubi tu es modo, gaudebo decrevisse, quod
decrevi. At non hoc solum decretum est,
Pater,
Conrado cedere, sed ipso Principatu
abdicabo me hodie, et quidquid
possideo juris, digniori transcribam.”

Punctum I. scena 5.

„*Theob*. Mens sancta mens Divina est!

Astr. Sic ex Hungariae Regno Regnum
Marianum facis. O jucunda cogitatio!

Steph. Si probas Praesul, age, Regulas
Mariani Regiminis scribe.”

Punctum II. scena 3.

„*Astr*. Regnum eris felicissimum, quamdiu

Székesfehérvár

scena 2.

„*Anast*. Vive Rex!

Steph. In tumulum abiit dimidium
mei, et tu Regem me vis?

Anast. Sic nempe Deus secunda
adversa adversis miscet, ne extollamur.
Adversa secundis temperat, ne cadamus
animis. Quanquam quid beatam Patris,
et Filij sortem intempestivo funestamus
gemitu? Rex est filius, jam ante te
coronatus in caelis: Rex es tu, hoc jure,
et titulo a Christi vicario Illustratus in
terris. Testem porrigo s[anctis]simi,
et primus adoro Regem.”⁶¹

[...]

„*Steph*. Deliberatum est itaque

Pater,

Conrado cedere: imo nec hoc satis:
ipso principatu abdicabo memet hodie,
et quidquid possideo juris, digniori
transcribam.”⁶²

Scena 5.

„*Ven*. O mentem sanctam!

Anast. Princeps! felicem, et
hostibus formidabilem facis atriam,
dum eam Regnum facis Marianum.

Steph. Anastasi! te mihi Marianae
voluntatis interpret eris.”⁶³

Scena 6.

„*Anast*. Regnum eris felicissimum,

⁶¹ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet) 220 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet) 295.

⁶² NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet) 222 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet) 296.

⁶³ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet) 229 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet) 298.

eris Marianum!

Steph. Cessate privatos plausus:

publica laetitia sit! sciat Aula,

sciat Hungaria, quod

Maria sit Regina Hungariae, et

Stephanus Mariae Vicarius!

Omnes. Magna Domina! Magna Domina!

Magna Domina!”

dum eris Marianum.

Steph. Mittite privatos plausus:

publica sit laetitia. Sciat aula,

sciat Hungaria, sciat Orbis,

Mariam esse Hungariae Reginam,

Stephanum Mariae Vicarium.

Anast. O magna Domina!”⁶⁴

A szerkezeti összevetés és a szövegpéldák egyaránt azt bizonyítják, hogy a székesfehérvári adaptátor hűen követte forrását. A három kézirat együttesen tanúsítja, hogy az átdolgozó némileg gyakorlatlanul, de céltudatosan dolgozott. A történeti cselekményt változatlanul átvette, s a helyi előadók életkorához és tudásához igazítva lerövidítette a szöveget. A vizsgálat egyben igazolja Kilián István megállapítását, mely szerint Jantso Ferenc 1776-os kézdivásárhely-kantai Neumayr-változatának nincs köze a székesfehérvári szövegegyütteshez, s a minorita és a jezsuita adaptáció külön-külön, Neumayr művének önálló felhasználásával jött létre.⁶⁵

I. Béla, Nagyszombat 1708 – Würzburg 1755

A Szent István-darabok vizsgálatában bemutattuk három, különböző német jezsuita színpadokon játszott iskoladráma közvetlen vagy közvetett magyarországi ismeretét, adaptáló befogadását. Az I. Béláról 1708-ban Nagyszombatban játszott darab esetében fordított irányú hatásmechanizmus feltételezhető. A *Hungaria Tertio Christiana, seu Bela Rex* című dráma⁶⁶ összevethető párdarabja a csaknem ötven évvel később Würzburgban színre vitt, *Bela Tragoedia* című előadás.⁶⁷ Mindkét darabnak fennmaradt a latin nyelvű nyomtatott programja.⁶⁸

Mindkét játszóhelyen a tanév végi ajándékosztással egybekötve, szeptemberben adták elő a drámát. Nagyszombatban az Esterházy Pál által létrehozott alapítványból⁶⁹ osztottak jutalmat, Würzburgban Adamus Fridericus püspök volt a mecénás.

⁶⁴ NEUMAYR, *i. m.* (43. jegyzet) 242 – KILIÁN, *i. m.* (47. jegyzet) 299.

⁶⁵ KILIÁN, *RMDE XVIII, i. m.* (50. jegyzet) 822–823; KILIÁN, *A minorita, i. m.* (50. jegyzet) 92–94.

⁶⁶ Tyrnaviae 1708 Typis Academicis.

⁶⁷ Wirceburgi 1755 Typis J. Ch. Kleyer.

⁶⁸ VÖ. KNAPP, TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet) 311–312.

⁶⁹ KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás = Az iskolai színjáték és a népi dramatikushagyományok: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 19–46.

Ismeretes, hogy az ajándékosztó előadásokat egy-egy játszóhely oktatási intézményét reprezentáló bemutatóknak szánták, így joggal feltételezhető, hogy mindkét helyen színvonalas, kidolgozott és jól betanított játék került színre.

A darabok szerzőjét vagy összeállítóját nem ismerjük név szerint. Feltételezhető azonban, hogy a nagyszombati drámát Varjú Zsigmond vagy Dugovich Imre írta, illetve tanította be.⁷⁰ Tudjuk azt is, hogy mindkét játszóhelyen azonos forrásból dolgoztak: Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*ének második tizede harmadik,⁷¹ illetve második és harmadik könyvéből.⁷² A nagyszombati előadás programjának címe Bonfini megfogalmazására utal.⁷³ A forrás eltérő terjedelmű részének megjelölése összhangban áll a két darab eltérő időszakot átfogó cselekményével. Nagyszombatban az 1060-ban játszódó szűkebb cselekményt – András király halála után az új király, Béla megerősíti a kereszténységet az országban – a történelmi események általános ismertsége magyarázza. Würzburgban ezen események ismeretét sem a diákoktól, sem a nézőközönségtől nem lehetett elvárni, ezért itt az előadott tárgy 1056–1060 közti előtörténetét, azaz Salamon megkoronázását, Béla herceg menekülését, majd győzelmét is színpadra vitték. A két darab cselekménye a következőképpen alakul:

Nagyszombat 1708

0

Würzburg 1755

András király fiának,

Salamonnak akarja

biztosítani az uralkodást, ezért

⁷⁰ 1708-ban Nagyszombatban több neves, irodalmi tevékenységről ismert jezsuita teljesített szolgálatot, mint például Rajcsányi János, Timon Sámuel és Csete István. A színházi ügyek azonban nem tartoztak hatáskörükhöz. A *professores inferiorum scholarum* között viszont két olyan személy tevékenkedett, akik közül bármelyik nevéhez köthetnénk az előadást. A drámaelméleti tevékenységről ismert Varjú Zsigmond (vö. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Kéziratos drámaelméletek a XVII–XVIII. századból* = *Az iskolai színjáték, i. m.* (69. jegyzet) 11–18, itt: 12–13.) a principisták tanára volt. Valószínű, hogy a huszonnégy évesen elhunyt Varjú 1705–1711 között több színi előadást rendezett. Varjú nyomtatásban megjelent hőskölteményének tárgya (*Divina Metamorphosis, seu Hungaria e Gentili Christiana*, Tyrnaviae, 1711) is arra enged következtetni, hogy jelentős szerepe lehetett a dráma színrevitelében. Vö. még LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet) III, Roma, 1988, 1762–1763. A poéta osztály tanárának, az egyetlen nyomtatásban megjelent művéről ismert (*Magni Patris Magnus Filius, sive Divus Emericus*, Tyrnaviae, 1708), szintén fiatalon elhunyt Dugovich (Dugovits, Dugovics) Imrének (1682–1710) pedig 1708-ban feladataihoz tartozott színházi dolgok felügyelete („M. Emericus Dugovich, poëta, catechista hungaricus, habet curam rerum comicarum”) LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) VI (1700–1717) 1993, 448–450; vö. LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet) I, Roma, 1987, 262.

⁷¹ *Hungaria, i. m.* (66. jegyzet) A1v.

⁷² *Bela, i. m.* (67. jegyzet) [1]v.

⁷³ „Haec tertia fuere iacta fidei fundamenta” Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, Basiliae, 1568, 232; A nagyszombati historia domus ettől eltérően körülírja a színpadra vitt történeti eseményt: „Bela Hungariae Rex benignitate sua Vatham (Regni turbator, rituumque Scythicorum defensor, ac promotor) in amplexu religionis christianae recipiens” idézi STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 127.

	viszályba kerül testvérével, Bélával. Béla kénytelen lemondani a trónról, majd Lengyelországba menekül. Béla visszatér, legyőzi Andrást.
András király halála után a győztes Bélát királlyá koronázzák. Béla célja az ország nyugalma.	A győztes Béla király lesz. Az országot stabilizálja azzal, hogy 1. általános kegyelmet hirdet,
Ennek érdekében toleráns a pogány hit követőivel, s először legyőzi a IV. Henrik által támogatott Salamon seregeit, majd a pogányságra hajló magyarokat.	2. a pogány magyarokat eltiltja a pogány vallástól. Béla győzelme a kereszténység győzelmét jelenti az országban.
Törvényekkel megerősíti a kereszténységet, ami a keresztény hit harmadik megerősítése az országban.	

A szereposztás tükrében mindkét előadás zenés-énekes darab volt. Változatos, a történelmi eseményeken túlmutató, fiktív elemekkel is szórakoztatták a közönséget. Ez utóbbiak közül az intrika, a megtévesztés, a cselvetés és a félreértés a cselekmény élénkítését és a figyelem fenntartását szolgálta elsősorban. Feltűnő, hogy míg Nagyszombatban hangsúlyosan volt jelen a Salamont támogató III. és IV. Henrik császár némileg összemosódó alakja – s fellépett III. Henrik lánya, Salamon felesége, Zsófia is, aki az első felvonás ötödik jelenetében például apjának könyörög, hogy támogassa Salamon érdekeit –, a würzburgi előadásból a program szerint hiányzott a magyar–német konfrontálódás, s a történelmi eseményeket a magyarok belviszályaként vitték színre. Ennek megfelelően Würzburgban kizárólag magyar szerepeket játszottak. További közös sajátosság, hogy mindkét előadás főszereplője I. Béla, akit keresztény „minta”-királyként jelenítettek meg, s végig a középpontban állt a keresztény hit és értékrend bemutatása, védelme.⁷⁴

Jól összevethető a két előadás szerkezete, jóllehet Nagyszombatban összesen nyolc jelenettel hosszabb volt a darab:

⁷⁴ Vö. KNAPP, TUSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet) 331–332.

Nagyszombat 1708
 Prologus
 Actus I. scena 1–6
 Chorus I.
 Actus II. scena 1–8
 Chorus II.
 Actus III. scena 1–9
 Epilogus

Würzburg 1755
 Prologus
 Actus I. scena 1–5
 Chorus I.
 Actus II. scena 1–5
 Chorus II.
 Actus III. scena 1–5
 Epilogus

A felsorolt közös sajátosságok alapján feltételezhető, hogy a nagyszombati előadás latin nyelvű programja – s talán szövege is – a jezsuita rend belső információs csatornáin révén ismertté vált az osztrák–magyar rendtartománnyal határos délnémet jezsuita provinciában, s így kerülhetett sor a Bonfini nyomán kibővített würzburgi változat létrejöttére.

III. Béla fiainak viszálya, Augsburg 1751 (Innsbruck 1756, Dillingen 1757) – Trencsén 1761

Az augsburgi,⁷⁵ innsbrucki⁷⁶ és dillingeni⁷⁷ előadások nyomtatott programjainak összevetése alapján a három, ismeretlen szerzőjű darab lényegében azonosnak tekinthető egymással. A legbővebb a dillingeni program, mely közli a prológus és a két közjáték szövegét is. Az 1751-es és 1756-os program csaknem szó szerint megegyezik. A programoknak ez a szoros kapcsolata megerősíti a megfigyelést, hogy a drámatémákat és -szövegeket a kollégiumok kicserélték egymás között, illetve közvetítették egymásnak. Az argumentum, a prológus, a cselekményvezetés, a két közjáték és a szereposztás mindhárom német változatban fedi egymást. A tartalom főbb elemei sem különböznek: Imre trónra kerül; az országot két oldalról külső ellenség fenyegeti; Imre testvére, András Imre koronájára tör; Imre eleinte túri testvére lázadását, majd leveri, végül kegyelmet gyakorol. A prológus mindhárom esetben szimbolikusan elővételezi a darab cselekményét: a Discordia által felingerelt Mars és Furor Pannónia trónjára tör, Mansuetudo azonban legyőzi őket. A két közjáték a bibliai József történetével allegorizálja a történeti eseményeket.⁷⁸

⁷⁵ *Emericus Pannoniae Rex*, Augsburg, 1751, J. A. Labhart.

⁷⁶ *Emericus Pannoniae Rex*, Innsbruck, 1756, M. A. Wagner.

⁷⁷ *Triumphus Manseutudinis in Emerico Pannoniae Rege spectatus*, Dillingen, 1757, Gedruckt bey J. C. Bencard Seel. Wittib, und Erben.

⁷⁸ Vö. KNAPP, TUSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet) 332–333.

A trencsényi színpadon *Emericus et Andreas*⁷⁹ címen előadott, ismeretlen szerzőjű⁸⁰ játék nyomtatott programja nagyon rövid, mindössze két levél terjedelmű. Ennek ellenére – bizonyos korlátok között – összevethető az említett német játszóhelyeken előadott drámákkal. Jóllehet a szereposztásból egyértelmű, hogy Trencsénben is zenés-táncos darabot vittek színre, prologusról, közjátékokról és epilógusról nem tudunk, mivel a program kizárólag a történelmi cselekményt rögzíti.

A német és a magyar darabok közös sajátossága, hogy egyaránt a tanév végén, szeptemberben adták elő őket. Trencsénben jutalomosztás is volt Serényi Amand királyi kamarás bőkezűségéből. Mind a négy játszóhelyen különféle életkorú, eltérő osztályokban tanuló diákok léptek fel, reprezentálva a tanintézmények évi teljesítményét.⁸¹ Az előadások összetartozását tanúsítja a közös Bonfini-forráshivatkozás⁸² és az események helyszínének hasonló megjelölése.⁸³ A darabok tárgya azonos: III. Béla király halála után fiai, Imre és András között felbomlik az egyetértés. A helyzetet súlyosbítja az ország külső fenyegetettsége; a lengyelek Halics felől, a velenceiek Dalmáciában készülnek támadásra. András nem szeretné, hogy Imre utódja fia, László legyen, mivel magának akarja a hatalmat. A viszálynak az vet véget, hogy Imre kegyelmet gyakorol (*mansuetudo*) és a testvérek megegyeznek egymással.

A 12–13. század fordulóján zajló politikai ellentétek és a trónutódlásért folytatott váltakozó sikeres hatalmi harc színrevitelében tág teret engedtek a fikciónak, a megtévesztések sorozatának. Nyílt összecsapás helyett köpönyegforgatás, színlelés és az ellenség táborának kölcsönös kémlelése tölti ki a cselekményt.⁸⁴ A „*furor militum*” eredménytelensége végül sikerre vezeti a békevágyat és győz Imre király *mansuetudója*. Mind a négy programban a megtévesztések sorát végrehajtó, álruhába öltöző, változó érdekeket képviselő szereplők neve mellett rövid megjegyzés olvasható, hogy a néző tudja, ki kinek az érdekét képviseli. Így például „*Erneus Palatinus regi fidissimus*”

---

⁷⁹ Tyrnaviae, 1761, Typis Academicis Societ. Jesu.

⁸⁰ 1761-ben az iskola tanárai voltak az irodalmi tevékenységükről nem ismert Ladislaus Okolicsani, Antonius Rumer és Henricus Gartner. A trencsényi kollégiumban élt Tarnóczi Menyhért is, aki viszont változatos irodalmi tevékenységet folytatott. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) X (1761–1769), Roma, [1994], 35–37.

⁸¹ Staud Géza téves megjegyzése szerint Trencsénben a retorika és a poézis osztályok tanulói játszottak. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) II, 305. A szereposztásban azonban a főbb szerepek egy része mellett a principistákra, parvistákra és grammatistákra utal a rövidítés.

⁸² 1751, 1756: „Bonfinius de rebus Hung. Dec. 2. lib. 7”, 1757: „Bonfinius”, 1761: „Ant. Bonf. L.7. Dec.2.” – A német játszóhelyeken az első helyen hivatkozott Bonfini mellett 1751-ben, 1756-ban és 1757-ben a jezsuita Antonius FORESTI, *Mappa mondo istorico* (Parma, 1690) című, több kiadásban megjelent, német nyelvre is lefordított munkájára, 1757-ben harmadik forrásként Flavius BLONDUS (BIONDO), *Historiarum ab inclinatione Romanorum decades*ére (Velence, 1483) hivatkoznak.

⁸³ 1751, 1756: „*scena figitur in castris*”, 1757: „*Scena defigitur in castris Emerici*”, 1761: „*Scena fingitur in Castris Trenchinium inter, et Szkalkam.*”

⁸⁴ Vö. VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 95–97.

(1751), „Erneus regni Palatinus, vir fidus” (1756), „Erneus Regni Palatinus Regi fidus” (1757), „Drágavérius Palatinus Clam favet Emerico” vagy „Andreas, Frater Emerici in cujus Castris latet sub Nomine Hagymásy” (1761).

A német és a magyar szereposztás főbb szerepei megfeleltethetők egymásnak, a szereplők egy része azonban itt is, ott is hiányzik. Így például a német színpadon fellépő „Uzbekius regni primas, discordiae ac belli fax” és „Bancbanus conjuratorum coryphaeus” nem azonosítható a trencsényi szereposztásban senkivel. Trencsénben ugyanakkor fellépett „Dampierius, Dux Gallorum” és „Boykovszkius, Tribunus Polonorum”, melyekhez hasonló szerep nincs a német drámákban.

A három, azonos szerkezetű német darabhoz képest a trencsényi előadás váza leegyszerűsödött: a prologussal induló, ötfelvonásos, kétkórusos megoldásból háromfelvonásos dráma lett. A darabok meghatározó cselekményelemei azonban azonos rendben követik egymást, s jelentésük sem különbözik: az ellenséges hadi táborok között jönnek-mennek a hírek az álöltözetet viselő szereplők révén; nyílt konfrontálódás nincs, mert a döntő pillanatban Imre király beszédet mond, a felek békét kötnek, s kölcsönösen elengedik foglyaikat. Mindezek alapján valószínűnek tartom, hogy a trencsényi darab valamelyik német változat ismeretében, kisebb-nagyobb módosításával készült.

Hunyadi László, München 1697 – Kolozsvár? 1747?

A müncheni jezsuita kollégium retorika osztályának tanára, a drámírói munkásságáról ismert Michael Mischon (Michon)⁸⁵ szerezte azt az *Actio in Ladis[laum] Corvinum Decantatissimj Herois. Huniadis Filium* című színdarabot, melyet a retorikai osztály 1697. március 15-én adott elő iskolai gyakorlatként (*exercitium scholasticum*). A dráma teljes kéziratos szövege ismert, s összevethető egy Magyarországon fennmaradt, szintén latin nyelvű kéziratos dráma szövegével (*Ladislaus Hunyady*). Az utóbbi darabbal Szörényi László foglalkozott részletesen.⁸⁶ Feltételezése szerint az íráskép alapján 18. századi, magyarországi jezsuita, ismeretlen szerzőjű, pozsonyi tulajdonosi bejegyzést tartalmazó, szegedi közgyűjteményben őrzött tragédiát Kolozsváron adták elő 1747-ben. Okfejtése alapján elfogadom, hogy a kézirat egy 18. századi jezsuita⁸⁷ iskoladráma szö-

⁸⁵ 1694–1699 között volt retorikatanár Münchenben, az 1695–1725 közötti időszakból összesen nyolc iskoladrámája ismert. Vö. KNAPP, TÜSKÉS, i. m. (1. jegyzet) 319.

⁸⁶ SZÖRÉNYI László, *Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi Lászlóról: Bessenyei György tragédiájának forrása*, ItK, 93(1989), 683–705; Uő., *Ismeretlen latin jezsuita dráma Hunyadi Lászlóról = Iskoladráma és folklór, i. m.* (4. jegyzet) 53–66. – Kötetben: Uő., *Ismeretlen latin jezsuita dráma Hunyadi Lászlóról = Uő., Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 84–96.

⁸⁷ A forrásszöveget kísérő egykorú megjegyzések jezsuita szerzősége utalnak, így például a darab végén a jezsuita rend jelmondatának rövidítése („O.A.M.D.G.”). Másrészt a pozsonyi tulajdonosi bejegyzés („Ex Libris Davidis Marton de Meszlen. Posonii di 13a Martij, Anno 1791”) nyomán feltételezett

vegkönyve lehet, s lehetségesnek tartom azt is, hogy a darabot Kolozsváron adták elő 1747-ben.⁸⁸ Közvetve ezt látszik megerősíteni, hogy a szegedi szövegkönyvvvel összevethető Mischon-darabot március 15-én (valószínűleg Hunyadi László 1457. március 16-i lefejezésére emlékezve) adták elő a müncheni retorika osztály tanulói – éppúgy, ahogy ötven évvel később Kolozsvárott is márciusban vitték színre a drámát.⁸⁹

Szőrényi László feltételezi azt is, hogy a kolozsvári darab szerzője esetleg Jósza István volt,⁹⁰ s a mű forrásként szolgált Bessenyei György *Hunyadi László* (1767) című tragédiájához.⁹¹ A szerzősége vonatkozó feltételezést azonban semmi nem igazolja; 1747-ben Jósza nem élt a kolozsvári kollégiumban. Mint korábban említettem,⁹² 1747-ben Kolozsvárott tevékenykedett az iskoladráma-fordítóként ismert Lestyán Mózes, aki a grammatistákat oktatta; ők azonban ebben az évben az *Anacharsis Scythia* című drámát adták elő. Lestyán szerzősége tehát aligha feltételezhető a darabban kapcsolatban. A kolozsvári retorika osztály tanára ekkor Dobra László volt, akinek néhány verses és prózai munkája ismert.⁹³ Így például 1747-ben Kolozsváron liber gradualisként jelent meg a Szinnyei József⁹⁴ által neki tulajdonított, *In idola orbis terrarum actio* című kiadvány.⁹⁵ A címben olvasható „actio” kifejezés itt nem drámatörténeti értelemben veendő; pusztán tagolási egységet (fejezet, rész) jelöl, amivel a szerző tíz részre osztotta a pogány vallásokról írott prózai értekezést.⁹⁶

---

pozsonyi játszóhelyen a jezsuita iskolában a grammatisták által 1749-ben előadott Hunyadi László-darabról („Ladislauus Corvinus” STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) nem deríthető ki közelebbi. A pozsonyi kollégium 1749. évi történetére vonatkozó forrásadatok hiányoznak. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) IX (1748–1760), Roma [1994].

⁸⁸ A 18. századból több jezsuita Hunyadi László-előadás ismert, ezeket felsorolja SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita*, *i. m.* (86. jegyzet) 61; vö. még VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 117–119.

⁸⁹ „Rhetores tribus primis mensibus totidem in Scena lusere Corvinos. [...] Tertio [azaz harmadikként a harmadik hónapban, márciusban] denique Ladislaum itidem Corvinum ob Ulrici Cillejo Comititis caedem in jus vocatum.” STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 272.

⁹⁰ SZÖRÉNYI, *Ismeretlen jezsuita latin*, *i. m.* (86. jegyzet); SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita*, *i. m.* (86. jegyzet).

⁹¹ Szőrényi szerint ezt a feltételes Kolozsvárhoz kötött darabot mutatták be Komáromban (1747, 1750), Pozsonyban (1749), Lőcsén (1751) SZÖRÉNYI, *Ismeretlen jezsuita latin*, *i. m.* (86. jegyzet) 683; továbbá Nagybányán (1751) és Esztergomban (1770). Varga – Pintér a felsorolt játszóhelyen előadott darabok szövegének hiányában az állítást merésznek tartja. VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 119. Véleményüket osztom.

⁹² Ld. 40. jegyzet.

⁹³ LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) VIII (1734–1747), Roma, 1994, 808; Dobra László nem fordult meg sem a szöveg tulajdonosi bejegyzésének készítési helyén (Pozsony), sem mai őrzési helyén (Szeged). LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet) I, Roma, 1987, 247.

⁹⁴ Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1893, 934.

⁹⁵ Vö. *Magyarország bibliographiája 1712–1860, VII: Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, Bp., 1989, 225.

⁹⁶ Használt példány: BEK Fa5756.

A kolozsvári dráma kapcsolatát Carolus Kolczawa cseh jezsuita 1703-ban Prágában nyomtatásban is megjelent Cillei-tragédiájával ugyancsak Szörényi László tisztázta. Következtetése szerint a két darabnak az eltérő tartalom miatt nincs köze egymáshoz; Kolczawa darabját valószínűleg egy 1741-ben Pozsonyban előadott darabbal lehetne összevetni, de ennek szövege ismeretlen.⁹⁷

A darabok előadási körülményeihez tartozik, hogy a bemutató valószínűleg egyik játszóhelyen sem volt nyilvános. A müncheni prológus megjegyzése szerint az előadói gyakorlat⁹⁸ helyszínre az „oratorium nostrum” volt. Kolozsvárott sem évváró előadás-ként vitték színre a darabot;⁹⁹ tudjuk, hogy az év első három hónapjában a rétorok által havonként előadott színpadi játékok közül ez a harmadik volt.

A két kézirat közös formai sajátossága, hogy folyamatosan színpadi utasítások kísérik a szöveget. Így például mindkét játszóhelyen felmutatták az első jelenetben azt a véres kardot, mellyel Hunyadi László megölte Cillei Ulrikot.¹⁰⁰ A müncheni kézirat előadói utasításai között – ellentétben a kolozsvárral – gyakoriak a retorikai és irodalomelméleti kifejezések, melyekkel a diákok tudatos megszólalását kívánták elősegíteni: „repetitio”, „captat. benevol.”, „allocutio” (14v), „sententia” (15r), „distrib.” (15v), „obiectio” (16v), „conclusio” (17v), „difficultate rei” (18r) és „gradatio” (24r).

A közös téma, a Cilleit megölvő Hunyadi László törvény elé idézése és elítélése a müncheni előadásban kiegészült egyrészt az apa, Hunyadi János dicsőségének bemutatásával, másrészt az esküszegő V. László király halálának bejelentésével és a hivatkozással a Divina Nemesisre.¹⁰¹ A történeti események ilyen részletezése valószínűleg csak külföldön, idegen környezetben volt fontos, Magyarországon ezek köztudott tények lehettek. Közös sajátosság az is, hogy egyik dráma sem jelez konkrét forrást; a kolozsvári előadás argumentuma végén az „Ita passim rerum Hungaricarum Annales” megjegyzés olvasható. Egyetértünk Szörényi Lászlóval, aki szerint ez a forrás szinte bizonyosan Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese* lehetett.¹⁰²

⁹⁷ Carolus KOLCZAWA, *Vindex livor sui ultor seu Ulricus Cilli* = Uő., *Exercitationes dramaticae*, I, Pragae 1703, 211–399. SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita*, i. m. (86. jegyzet) 60. – Egy 1710-ben az eichstätti jezsuitáknál bemutatott Cillei-darab programját Alszegehy Zsolt Carolus Kolczawa darabjával hozta összefüggésbe. ALSZEGEHY Zsolt, *Magyar tárgyú latin jezsuitadramák*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 35(1911), 99–114; vö. STAUD, i. m. (3. jegyzet) 423.

⁹⁸ Retorikai gyakorlatra utal a prológus vége felé tett megjegyzés: „Conati ergo sumus tum ad imitationem Ciceronis in Catilinam, tum ad normam faciliorem oratoriae facultatis hoc scholasticum exercitium elaborare, et ne suo illi.”

⁹⁹ Az évváró előadás címe Godofredus Buillionis volt. STAUD, i. m. (3. jegyzet) I, 272–273.

¹⁰⁰ München: „ferrum Regi ostendit” 15r; Kolozsvár: „Rubentem ostendit gladium” 3.

¹⁰¹ A jus talionis emlegetése abban az értelemben, hogy Hunyadi László sorsa Cillei megölését követően egy év múlva teljesedett be, s Hunyadi hitszegő lefejezése után V. László király sem élhetett tovább.

¹⁰² Decas III, liber VIII. SZÖRÉNYI, *Ismeretlen latin jezsuita*, i. m. (86. jegyzet) 60.

A két előadás közös gyökereit bizonyítják a darabokat meghatározó további sajátosságok. Mindkét esetben a Cillei- és a Hunyadi-párt állt szemben egymással. Közös céljuk, hogy meggyőzzék az ellentétes érdekeik között ingadozó V. László királyt, ami kiváló retorikai gyakorlat lehetett. A cél elérése érdekében hosszabb-rövidebb érvelő oratóriumok hangzottak el a Hunyadiak ellen, illetve mellett. A monologizáló megszólalások és a színpadi cselekmény kombinációja a deklamáció és az iskoladráma közötti, nem túl nagy számban ismert átmeneti formaként jellemzi a két darabot.

Műfaji meghatározásként Münchenben az „actio” kifejezést használták, a magyarországi darabot a „tragoedia” elnevezéssel illették az argumentumban. Az „actio” megnevezés Münchenben – a prológust követően az iskoladramákban szokásos tagolás helyett – a tizenhét szereplő nevével elkülönített, harminckét egyéni megszólalást (deklamációt) jelentett. A magyarországi szövegben az argumentum után felsorolják a szerepeket, majd következik a három actusból, azokon belül eltérő számú (10 – 9 – 11) scenából álló darab, melyhez nem kapcsolódott semmiféle közjáték, előjáték vagy epilógus.

Münchenben a „megszólalások” ritkábban alakultak át dialógusokká, mint Magyarországon. A deklamálók először tizenhatszor egy-két mondatban röviden, majd ugyanennyiszor hosszabban, oratio jelleggel beszéltek. A cselekmény folyamatoságát a rövid megszólalások biztosították azzal, hogy szorosabbra vonták, összefogták az eseményeket. A leggyakrabban (kilencszer) V. László, Hunyadi László (négyyszer), Hunyadi Mátyás (háromszor), Gara László és Vitéz János, váradi püspökök (két-két alkalommal) szólalt meg. A további szerepek alakítóinak egy-egy megszólalás jutott. Valószínű, hogy ily módon juthatott szóhoz mindegyik rétor tanuló. A magyarországi darabban monológként értékeltük azokat a szövegrészeket, ahol a „solus” jelzés olvasható. Így beszélt V. László háromszor, Hunyadi László és Rozgonyi Sebestyén két-két, valamint Gara László és Gara Zsigmond egy-egy alkalommal.

Mindkét színdarab főszereplője V. László király, aki az intrikáktól befolyásolva vérpadra küldte Hunyadi Lászlót.¹⁰³ Münchenben nem volt külön szereposztás; az ott elkülöníthető tizenhét szerepből összesen hat ismétlődik a nyolc szerepre méretezett magyarországi darabban: László király, Gara László, Bánfy Pál, Hunyadi László, Hunyadi Mátyás, Rozgonyi Sebestyén és Gara Zsigmond.

A pártok egymás elleni intrikáját bemutató darabok tartalma és cselekménysora egyaránt közel áll egymáshoz. Mindkét színdarab alaphelyzete azonos: Hunyadi László megölte Cillei Ulrikot, a király vérékonát. Sajátos, ugyanakkor az eltérő földrajzi környezet miatt érthető vonás, hogy a magyarországi tragédia Hunyadi László monológjával indul, melyet kezében véres karddal ad elő Cillei bűneiről és saját, tettével kapcsolatos kételyeiről. Münchenben ugyanilyen az alaphelyzet bemutatásának színpadi megoldása: először röviden V. Lászlótól, majd hosszabban Hunyadi László ellenségétől,

---

¹⁰³ Vö. még SZÖRÉNYI, *i. m.* (86. jegyzet); VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 118.

Gara Lászlótól tudjuk meg az előtörténetet. A történet mindkét darabban a király ígéretével folytatódik, azaz hogy nem kíván bosszút állni. A sikeres intrikusok végül mégis elérik céljukat, Hunyadi László elítéltetését, majd a későn jövő kegyelmi határozat rádőbenti a királyt tette politikai súlyára. Alapvetően eltérnek azonban V. László szerepének tartalmi összetevői. Míg Münchenben a két ellentétes tábor érveit meghallgatva, ám lelki tusa nélkül dönt a király, a magyarországi darabban nemcsak Hunyadi László, hanem mások, például Rozgonyi és a király is hosszasan tépelődnek, mi lenne a helyes döntés.

Az összevetésre három monologikus részt választottam ki, melyek közös tartalma a következőkben összegezhető:

München 1697

Gara László prolóógus utáni hosszú megszólalása
(14r–14v)

Kolozsvár 1747

Gara László, Actus I, scena 7
(23–25)

Mindkét monológ erős érzelmekkel töltött, a felkiáltó kérdések száma különösen nagy, a nyelvi megformálás hasonló. Értésülünk az intrikus Gara motivációjáról, aki nem tudja elviselni, hogy a Hunyadiak „legyőzzék” törekvéseit; Hunyadi László szerint bajkeverő, aki dicstelen tettével a király ellen vétett; erre hivatkozva igyekszik bizonyítani a felségsértést és bevádolni Hunyadi Lászlót a királynál.

Rozgonyi Sebestyén egyetlen, hosszú megszólalása
(18v–19v)

Rozgonyi Sebestyén, Actus II, scena 8 és Actus III, scena 4
(50–51, 64–66)

A monológok közös jellemzői az érzelmekkel teli felkiáltások és az optativus használata (például: bárcsak emlékezne a király a Hunyadi-ház érdemeire). Rozgonyi kifejti a baj (calumnia) nagyságát (így a Hunyadiak ellenségeinek elszántságát és a Hunyadi Lászlóra váró ítélet súlyát), hangoztatja Hunyadi László ártatlanságát; majd elítéli a nem kellő körültekintéssel döntő királyt.

(Hunyadi) Corvin László két megszólalása (közte V. László rövid szövege) (21v–22v)

Hunyadi László, Actus III, scena 7
(78–81)

A végveszély közvetlen előérzetében, érzelmekkel töltött, költői kérdésekben és felkiáltásokban gyakori megszólalások. Hunyadi László hangsúlyozza a baj nagyságát, a végveszély előérzetét, ártatlansága vélelmét; hangoztatja Fortuna, Nemesis és Fama (München), illetve Fatum, Patria és Numen hatalmát.

Mindez mutatja a két darab szoros tartalmi, funkcionális és szövegbeli kapcsolatát, s valószínűnek tartom, hogy mindkettő egyetlen közös „ős”-darabra mehet vissza. Ugyanakkor nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a magyarországi darab Michael Mischon (Michon) *Actio in Ladislaum Corvinum* című müncheni drámája ismeretében készült.

Hunyadi Mátyás, Kolozsvár 1702 – Landshut 1719

Hunyadi Lászlóhoz hasonlóan László öccséről, Mátyásról is több drámát adtak elő a jezsuiták Magyarországon éppúgy, mint a német nyelvterületen.¹⁰⁴ A viszonylag jelentős számú előadás-adat ellenére a fennmaradt szövegek és programok száma elenyésző.¹⁰⁵ E témakörben különösen kedvelt tárgy volt Hunyadi Mátyás kiszabadulása a cseh király fogságából és azt követő királlyá választása.

1702-ben Kolozsvárott adták elő a *Mathias Corvinus e captivo Pogebracchii Bohemiae regis gener factus* című darabot.¹⁰⁶ Már a latin–magyar nyelvű nyomtatott program kétnyelvű címe (*Connubium honoris seu Matthias Corvinus e captivo Bohemiae Regis Gener. Hunyadi Matyas a Tsehek Királynának Veje*) sejteti, hogy nem csupán Mátyás kiszabadulását, hanem – a jezsuitáknál szokatlan módon – házasságkötését is színre vitték.¹⁰⁷ A darabot a kolozsvári nemesi konviktus, a Szent József szeminárium és a jezsuita gimnázium tanulói adták elő Bánffy Anna és Székely Ádám házasságkötése tiszteletére. A cseh királylány alakját az ekkor parvista Mikes Kelemen, a nemesi konviktus lakója játszotta.¹⁰⁸ Valószínű, hogy e gondosan színre vitt előadás szövegének ismeretében adták elő 1772. december 30-án a budai jezsuita színpadon a retorika osztály tanulói¹⁰⁹ a *Mathias Corvinus* című darabot.¹¹⁰ Bár a két darab forráshivatkozása eltérő (1702: „Bonf. Rer. Ung. Dec. III. lib. IX.” – 1772: „Palma Not. Rer. Ung. Par. 2.”),¹¹¹ közvetlen kapcsolatuk a tartalmi párhuzamok alapján valószínűsíthető. Egyrészt a budai előadás szövege Kolozsváron maradt fenn, másrészt Budán a mindössze négy szereplő egyike a cseh király lánya, aki – ugyanúgy, mint a kolozsvári

¹⁰⁴ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 119–131; TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet); TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet).

¹⁰⁵ VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 120–122, 131; TÜSKÉS, KNAPP, *i. m.* (1. jegyzet) *A magyar történelmi tárgyú német jezsuita drámák forrásjegyzéke*, 410–428.

¹⁰⁶ STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 248. – Staud nem ismerte a nyomtatott programot.

¹⁰⁷ Claudiopoli 1702.

¹⁰⁸ „Catharina Regis Bohemiae filia – Clemens Mikes, Praenobilis Siculus ex Tribus Sedibus. Parvista e Convictu Nobilium” *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők) Programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2*, Bp., 1995, 953–960, itt: 958; vö. VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 120–122; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Mikes a kolozsvári jezsuita kollégiumban = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára a budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 41–46.

¹⁰⁹ A retorika osztály tanára az irodalmi munkásságáról nem ismert Josephus Pickl volt. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) XI (1770–1773), Roma, 1995, 145–146.

¹¹⁰ A latin nyelvű drámaszöveg őrzőhelye a kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms 354, 119–125 ff. – A budai előadás-adatot Staud Géza nem ismerte. Vö., STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) III, 103.

¹¹¹ Franciscus Carolus PALMA, *Notitia rerum Hungaricarum*, Pars I–III, Tyrnaviae, 1770, Typ. Coll. Acad. S. J., itt: Pars II, 225–306, Matthias I. Rex XXXV. A. C. MCCCCLVIII; 225–227, „Qua via electus Mathias?”

darabban – megszereti a rab Mátyást. Ehhez járul, hogy Mátyás mindkét dráma befejező részében egyszerre nyerte vissza szabadságát, vette feleségül a cseh királylányt és lett magyar király.¹¹²

Az 1702-es kolozsvári Mátyás-dráma programja adta az ösztönzést Nagy Júliának, hogy a programot összevesse az ugyanezen évben Münchenben színre vitt *Matthias e captivo Rex* című előadás programjával.¹¹³ A címek alapján azonosnak tűnő két darab cselekménye azonban jelentősen különbözik egymástól: a müncheni színpadon ugyanis a nyomtatott kétnyelvű program szerint egy „Cillei és a Hunyadiak”-drámát játszottak, melyben Mátyás csak a harmadik rész utolsó jelenetében válik központi figurává, amikor elfoglalni készül a trónt.¹¹⁴ Nagy Júlia következtetése szerint a két eltérő témájú előadás mégis ugyanarról, tudniillik a providentia érvényesüléséről szólt.¹¹⁵ Az 1702-ben egymástól jelentős földrajzi távolságban színre vitt két darab programjainak összevetése Nagynál mechanikus választás következménye, ami egy sajátos előfeltevés-sorozat – a történeti témák csupán előkép-szerepet töltenek be; a magyar vonatkozásoknak nincs jelentőségük a jezsuita dráma üdvtörténeti perspektívája mellett; a történelem elveszíteni látszik funkcióját – bizonyítását szolgálta.¹¹⁶

Az 1702-ben Kolozsvárott színre vitt Mátyás-darab véleményem szerint nem az 1702-es müncheni, hanem az 1719 szeptemberében Landshutban előadott, *Anastasis Gloriosa pressae Innocentiae seu Mathias Corvinus ex captivo Rex Hungariae* című darabbal vethető össze.¹¹⁷ A két darab latin–magyar, illetve latin–német nyelvű programjának tanúsága szerint mindkét darab latin nyelvű címének második, magyarázó részében megtalálható a témát pontosan meghatározó „[...] seu Matthias Corvinus e captivo [...]” nyelvi fordulat, s nemcsak a színdarabok tárgya, hanem forrásjelzése is azonos.¹¹⁸ Az ismeretlen szerzőjű mű színrevitelével¹¹⁹ mindkét helyen az adott tanin-

---

¹¹² Itt jegyzem meg, téves a megállapítás, mely szerint a szerelmi szál jelen volt az 1732. évi korponai piarista gimnáziumban színre vitt Mátyás-darabban is. A 'Corvina' néven fellépő szereplő ugyanis nem Mátyás király felesége volt. E néven édesanyját, Szilágyi Erzsébetet vitték színre. Vö. VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 122; *Inevitabilis fati sors olim in Mathia Corvino genuine declarata*, Budae, [1731!], J. G. Nottenstein, Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár, argumentumok gyűjteménye, Pro 24.

¹¹³ NAGY, *i. m.* (6. jegyzet) 18–21.

¹¹⁴ „Pars III. [...] Scena X. Matthias procerum consilio a populo in Regem Hungariae deligitur. Matthias wird durch Einrathen der Hof-Herren vor den König in Ungaren erwöhlet.” [Franciscus SEIDNER], *Matthias e captivo Rex [...]*, (München, 1702), J. L. Straub, A4v.

¹¹⁵ NAGY, *i. m.* (6. jegyzet) 21.

¹¹⁶ NAGY, *i. m.* (6. jegyzet) 22.

¹¹⁷ [Landshut], (1719), A. Michel.

¹¹⁸ 1702: „Bonf. Rer. Ung. Dec. III. lib. IX.” – 1719: „Bonfinius de rebus Hungaricis dec. 3tia”.

¹¹⁹ Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna a kolozsvári iskoladráma lehetséges szerzőjeként Kereskényi Gáborra irányította a figyelmet. VARGA, PINTÉR, *i. m.* (9. jegyzet) 121–122. Ugyanakkor a darab „rendező”-jének – Erdélyi Károlyra és Takács Józsefekre hivatkozva – Újhelyi Ádámot tartották. Az Erdélyi Károlyra hivatkozó Pintér Márta Zsuzsanna szerint Újhelyi Ádám, a darab rendezője 1702-ben a

tézmény oktatói munkáját reprezentáló díszelőadást valósítottak meg. Míg azonban Kolozsvárott egy főúri házasságkötés alkalmának fényét emelte az előadás, Landshutban tanévzáró „nagy” előadásként játszottak.

Ha eltekintünk a kolozsvári lakodalmi alkalomhoz kötődő szerelmi száltól, nyilvánvalóak a párhuzamos jelentéstartalmak. Mindkét játszóhelyen rendkívüli történelmi tárgyat kívántak megjeleníteni; azt, hogy egy börtönbe vetett fogolyból miként lesz király, azaz hogyan emelkedett Hunyadi Mátyás a legmélyebbről a legmagasabbra.¹²⁰ A történelmi témát mindkét helyen hatásosan, az előadás alkalmához szabott módon egészítették ki a mitologikus, illetve bibliai eredetű elemek, melyek ugyan eltérnek egymástól, mégis pontosan illeszkednek a tárgyhoz. Kolozsváron az első kórusban a Scylla és Charybdis között hanykolódó Fortitudót, a második kórusban a labirintusból Ariadné által kivezetett szerelmet vitték színre. Landshutban a szerelmi szál és női szereplő nélküli előadásban az ószövetségi József-történettel állították párhuzamba Mátyás királlyal emelkedését.

A kolozsvári és a landshuti színjáték szerkezeti elemei is jól összevethetők. Mindkét helyen három részes, jelenetekre tagolt kétkórusos előadást mutattak be, mely prológuossal kezdődött és epilóguossal ért véget. A prológuus mindkét esetben előrevetítette a színpadi cselekményt („futuræ Actionis Ideam exhibet”), melynek főszereplője Hunyadi Mátyás volt. A két program alapján valószínű, hogy vagy a korábbi előadás ihlette a későbbit, vagy mindkét előadás egy harmadik, korábbi dráma ismeretében készült.¹²¹

---

retorikai osztály magistere volt. PINTÉR, *i. m.* (108. jegyzet) 44. Ez az adat nyilvánvalóan téves, mivel egyrészt 1702-ben a kolozsvári rezidencia iskolamesterei közül Kereskényi Gábor oktatta a retorika és a poéta osztály tanulóit. (Pogány András a syntaxist és grammatikát oktatta, a parva és a principia tanára pedig világi oktató volt.) LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) VI, (1700–1717), Roma, 1993, 155–156. Másrészt Újhelyi Ádám 1702-ben Székelyudvarhelyen oktatta a grammatikát (LUKÁCS, *i. m.* [24. jegyzet] III, 1746), s Erdélyi Károly hivatkozott munkájában le sem írta Újhelyi Ádám nevét. Az 1702. évben a kolozsvári jezsuita színpadra költött, tévesen Újhelyi Ádámmal összekapcsolt kiadások között ez az adat olvasható: „1702 [...] jún. a Comoediában a Rhetorika mesterének 39 Fr. 93 dr.” Erdélyi további színpadi költségekről is közölt adatokat 1705-ből, 1712-ből és 1714-ből, de azok egyetlen esetben sem kötődtek meghatározott személyhez. ERDÉLYI Károly, *A kolozsvári r. kath. Főgymnasium története (1579–1898)*, A kegyes tanítórendek vezetése alatt álló kolozsvári róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1897–98. tanévről, Kolozsvár, 1898, 5–141; itt: *A jezsuiták tanítása és nevelése: Iskolai drámájok: Belső szervezetők* című rész, 32–36, az idézett adatot ld. 36; vö. még: TAKÁCS József, *A jezsuita iskoladráma (1581–1773)*, Bp., 1937. Kereskényi Gábor irodalmi tevékenysége nem ismert, életútját ld. LUKÁCS, *i. m.* (24. jegyzet) II, 709–710.

¹²⁰ A társadalmi emelkedés abszurd vonásának, hogy tudniillik nem csupán király lett a rab Mátyásból, hanem az öt fogva tartó király veje is, Landshutban nem volt aktualitása, s mivel ez a mozzanat nem illett a jezsuita iskoladráma szokásos összetevőihöz, nem vitték színre.

¹²¹ Kolozsvárott a darab szereplői között találjuk a nem magyarországi vagy erdélyi „Wenceslaus de Jentis, Praenobilis Leodiensis”-t. *Jezsuita iskoladrámák*, *i. m.* (108. jegyzet) 958. Landshutban a darab szereplői között egy magyar nemes testvérpár is fellépett: a kisebb szintaxisták osztályában tanuló

Trebellus, Pozsony 1674 – Neuburg/Donau 1698
(*Eichstätt 1717, Innsbruck 1726*)

Utoljára hagytam a keresztény hitre tért és a pogányságba visszaeső fiát megbüntető bolgár uralkodó, Trebellus magyar vonatkozású történetét feldolgozó darabokat. Trebellust (705–719) a hun–magyar eredetmítosz nyomán a programok egy részében „magyar és bolgár királynak” nevezték, ez indokolja a drámák vizsgálatát ebben az összefüggésben. Bonfini is megörökítette a történeti hagyományt, mely szerint a bolgárok eleinte a hunok szomszédságában éltek, s Trebellus (Terbelis, Trebellius) legyőzte a magyarok mellett a hunok másik törzsének tartott avarokat.¹²²

Magyarországon 1635–1690 között jelenleg összesen négy jezsuita Trebellus-előadásról tudunk.¹²³ A legkorábbi zágrábi (1635) és az ezt követő pozsonyi (1674. I. 30.) darab szerzője Staud Géza szerint Nicolaus Avancini (Avancinus) volt.¹²⁴ Varga Imre szerint Avancini bécsi teológiai tanulmányainak megkezdése (1635) előtt Triesztben, Zágrábban és Laibachban tanított, ahol a diákok színre vitték drámáit.¹²⁵ Ezek az adatok pontosításra szorulnak: Avancini ugyanis 1637–1640 között tanulta Bécsben a teológiát, azt megelőzően 1634-ben Triesztben grammatikát, 1635-ben Zágrábban és 1636-ban Laibachban retorikát oktatott.¹²⁶ Feltételezhető, hogy 1635-ben a farsangi időszakban Zágrábban mutatták be Trebellus-drámáját,¹²⁷ melynek szövege azonban nem maradt fenn. A zágrábi historia domus Avancini nevét nem említi („Ferijs Bacchanaliorum datus in publicam scenam Trebellius Rex Bulgarorum [...]”),¹²⁸ viszont ismeretes, hogy ekkor ott Avancini oktatta a retorikát, s így lehetsé-

---

Franciscus Aloysius Hofreiter „Nobil. Hung.” és a parvista Franciscus Xaverius Hofreiter. *Anastasis Gloriosa*, i. m. (117. jegyzet))(4r–v.

¹²² Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 1.1.330.

¹²³ Zágráb 1635, Pozsony 1674, Sopron 1679, 1690. STAUD, i. m. (3. jegyzet) III, 217; I, 376–377; II, 146, 148.

¹²⁴ STAUD, i. m. (3. jegyzet) III, 217; I, 376–377.

¹²⁵ VARGA Imre, *Avancinus drámáinak nyomában*, Magyar Könyvszemle, 113(1997), 299–311, itt: 299–301. Varga feltételezte, hogy Sopronban 1679-ben és 1690-ben is Avancini darabját mutatták be.

¹²⁶ LUKÁCS, i. m. (21. jegyzet) II (1601–1640), Roma, 1982, 540.

¹²⁷ Takács József így idézi a zágrábi Historia domust: „1635. Zágráb. Farsangkor: »Trebelius, Rex Bulgarorum, qui Regno in filii manus resignato eremum ingressus, sed filio in gentilismum relapso et Christianos persequente deserta ad tempus eremo imperium reassumpsit et filio profligato, capto, simulque exoculato Christi cultum restituit et semel admatam solitudinem repetiit corona in manus filii junioris resignata.«” Szerzőként a retorikatanárát, „M. Avancini Miklós”-t nevezte meg. TAKÁCS, i. m. (119. jegyzet) 21–22. – Takács pontosan idézte a zágrábi jezsuita Historia domust (vö. a forrásról készült – Staud Géza állításával (STAUD, i. m. (3. jegyzet) III, 211) szemben – jól olvasható mikrofilmet a budapesti Egyetemi Könyvtárban, Mf Me 33/1, 86; és Franjo FANCEV, *Grada za povijest školskog i književnog rada isusovačkoga kolegija u Zagrebu (1606–1772), I (1606–1720)*, Zagreb, 1934, 57), viszont sem ő, sem Staud nem jelezte a körülményt, hogy a nyilvános előadás végén ajándékot osztottak Thomas Mikulić királyi személynek bőkezűségéből.

¹²⁸ Közli STAUD, i. m. (3. jegyzet) III, 217.

ges, hogy ő írta a darabot. Az 1674-es pozsonyi farsangi előadás szűkszavú nyomtatott programjában sem szerepel Avancini neve.¹²⁹ Az előadásról megemlékező *Litterae Annuae* szerint a tanulók ugyanazt a *Trebellius Bulgarorum Rex in filium impium iuste severus* című darabot adták elő – a nyomtatott program tanúsága szerint eltérő címen¹³⁰ –, melyet korábban Laibachban (Labaci, Ljubljana) már játszottak.¹³¹ Ez az adat egyrészt bizonyítja az iskoladramák szövegeinek jezsuita tanintézmények közötti forgalmát és ugyanannak a drámának az ismételt előadását eltérő címen.¹³² Másrészt figyelmeztet arra, hogy egy-egy dráma lehetséges szerzőjét csak feltételelesen szabad keresni az adott tanintézmény oktatói között.¹³³ Nicolaus Avancinus 1636-ban oktatott retorikát Laibachban,¹³⁴ s nem zárható ki, hogy itt is előadatta a diákokkal az előző évben Zágrábban már játszott, valószínűleg általa írt Trebellus-darabot, amelyet aztán közel negyven évvel később Pozsonyban is színre vittek.

A német jezsuitáknál jelenleg összesen három Trebellus-előadásról van tudomásunk (Neuburg/Donau 1698, Eichstätt 1717, Innsbruck 1726),¹³⁵ s mindegyik tanévzáró nyilvános előadás volt. A fennmaradt nyomtatott programok tanúsága szerint mindhárom helyen – eltérő címen,¹³⁶ különböző közjátékokkal és a szereplők nevének megváltoztatásával – ugyanazt a történetet vitték színre, azonos cselekmény-elemekkel, részben közös forrásokra hivatkozva.¹³⁷ A Neuburg/donau-i előadás programjának szövegét

¹²⁹ *Paterna severitas seu Trebellius iuste in impium ac perfidum filium saeviens*, Viennae, (1674), J. J. Kürner. – E dráma szerzőségét Takács József Avancini-nek tulajdonította. „1674. Pozsony Jan. 30-án. – Paterna Severitas seu Trebellius iuste in impium ac perfidum Filium saeviens. – Actus III. kinyomatva Bécs 1674. 4 lev. – szerzőjére vonatkozólag l.: 1635. Zágráb”. TAKÁCS, *i. m.* (119. jegyzet) 32.

¹³⁰ Ld. 129. jegyzet.

¹³¹ „Musae nostrae prima vice theatrum ab Haereticis didascalis olim pro suarum exhibitione comoediarum constructum inscenderunt dederuntque confertissimo populo et nobilitati actionem cuius idem quod Labacensis argumentum erat: Trebellius Bulgarorum Rex in filium impium iuste severus, secuta praemiorum clarigatio brabueta Illustrissimo Barone Lippay” – közli STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 376–377.

¹³² Az adat egyben figyelmeztet arra, hogy azonos drámacímek alapján nem szabad feltételezni azonos darabok előadását.

¹³³ 1674-ben Pozsonyban hat tanár oktatott: Wolfgangus Brunus a retorika, Franciscus Hofstetter a poéta, Mathias Lango a szintaxis, Mathias Ostarich a grammatika, Franciscus Tallian a principia és Georgius Danezi a parva osztályt tanította. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) IV (1666–1683), Roma, 1990, 358.

¹³⁴ 1636-ban Laibachban Avancini volt a könyvtáros is. LUKÁCS, *i. m.* (21. jegyzet) II (1601–1640), Roma, 1982, 446.

¹³⁵ KNAPP, TÜSKÉS, *i. m.* (1. jegyzet) 423–424.

¹³⁶ Neuburg/Donau: Trebellus Rex Hungariae ac Bulgariae filij apostatae justus ultor; Eichstätt: Arma victricia in Hungaria Adversis nominis Christiani hostes; Innsbruck: Religio vindicata, coronata – Christliche Religion von Trebellio König in Ungarn und Bulgarien in zweyen seiner Königlichen Printzen theils vertheidiget, theils gecrönet.

¹³⁷ A közös források: Joannes ZONARAS, *Epitome historion*, Basel, 1557; Raphael FULGOSIUS, *Repertoria*, Lyon, 1544.

magyarázatokkal együtt megjelentette Elida Maria Szarota,¹³⁸ aki azonban nem tért ki Avancini elveszett szövegű ősdarabjának problematikájára.

A rendelkezésre álló programok közül összevetettük egymással a szűkszavú pozsonyi latin nyelvű és a némileg bővebb szövegű neuburg/donaui, latin–német nyelvű kiadványt. Egyik darabnak sem ismerjük közvetlen forrásból a szerzőjét, s csupán feltételezhető, hogy 1674-ben Pozsonyban valóban Avancini elveszett szövegű, Laibachban is játszott *Trebellius*-át vitték színre. Neuburg/Donauban a nyomtatott programon olvasható kéziratos feljegyzés szerint Franciscus Marimont és Jacobus Bisselius voltak a darab choragusai.¹³⁹ Ismeretes, hogy az előadások színre viteléről gondoskodó choragusok némelyike drámaszerző is volt, itt azonban – tekintettel a pozsonyi darabbal fennálló nagyfokú hasonlóságra – ennek kevés a valószínűsége.

Mindkét helyen reprezentatív, nyilvános előadásként vitték színre Trebellus történetét. Pozsonyban a huszonegy éves báró Lippay János, Bars vármegye főispánjának bőkezűségéből ajándékosztó előadás volt, melyet valószínűleg megnézték az 1673 szeptemberétől működő, a katolikus hitre áttérni nem akaró protestáns lelkészeket gályarabságra ítélő pozsonyi törvényszék tagjai is.¹⁴⁰ A darab fő üzenete a napi eseményekre vonatkoztatható aktuális példázat lehetett: amint Trebellus megvakíttatta saját, pogányságra hajló fiát a keresztény hit védelme érdekében, ugyanúgy jogos az áttérni nem akaró protestáns lelkészek elítélése. Neuburg/Donauban szintén nyilvánosan adták elő a drámát az iskolaév befejezésének tiszteletére.

Mindkét helyen azonos volt a téma: a remeteségbe vonult Trebellus megtudja, hogy királlyá tett idősebb fia hajlik a pogányságra. Trebellus visszatér, megbünteti fiát, s kisebbik fiára hagyja az uralkodást. A felhasznált források közül kettő¹⁴¹ a pozsonyi programban is megtalálható.

A Trebellus-dráma előadásának célja Pozsonyban és Neuburg/Donauban egyaránt a katolikus egyház erejének reprezentálása és győzelmének bemutatása volt, a múltban és a jelenben. Európában 1698-ban köztudottnak számított, hogy a török kiűzésének aktív szakasza a vége felé közeledik. Bécs török ostroma és felmentése éppen tizenöt éve volt.

A pozsonyi dráma némely részében Szent István-előképként jelenítették meg Trebellust. Így például az első felvonás első jelenetében miután Trebellus keresztény hitre tér, követeket küld a pápához. A követeket egy másik jelenetben (Actus 1, scena 2) fogadja a pápa, aki támogatja Trebellust, a királyságát és törekvéseit. Másrészt

---

¹³⁸ Elida Maria SZAROTA, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet: Eine Periochenedition: Texte und Kommentare, I–III*, München, 1979–1983, itt: III/2, 1479–1490, 2257–2258.

¹³⁹ „R. P. Franc. Marimont commendat se Choragus. M. Jacobus Bisselius Rhet. Choragus.” SZAROTA, *i. m.* (138. jegyzet) III/2, 1479.

¹⁴⁰ Az előadás iránti érdeklődésre utal a Litterae Annuae „confertissimo populo et nobilitati” kifejezése. STAUD, *i. m.* (3. jegyzet) I, 376–377.

¹⁴¹ 137. jegyzet.

Trebellust – éppúgy, mint Szent Istvánt – a keresztény hit védelme látszik igazolni egy kegyetlen tett elkövetéséért, vérrokona (azaz fia, Szent István esetében unokatestvére, a pogányságra hajló Vazul) megvakíttatásáért. Ezek az utalások azonban egyik német drámaprogramban sem érzékelhetők.

A két, szabályosan megszerkesztett Trebellus-dráma tagolása a programok szerint a következő:

Pozsony 1674	Neuburg/Donau 1698
Prologus	Prologus
Actus I. scena 1–7	Protasis I. scena 1–7
Chorus I.	Chorus I.
	Epitasis. Interludium
Actus II. scena 1–6	scena 1–6
Chorus II.	Chorus II.
Actus III. scena 1–7	Catastasis. scena 1–3
	Interludium.
	scena 4–5
	Catastrophe. scena 1–6
Epilogus	Epilogus

A hasonló szerkezet ellenére jól érzékelhető, hogy míg Pozsonyban a történeti témán volt a hangsúly, melyet két szimbolikus-mitologikus kórus kísért és értelmezett, Neuburg/Donauban törekedtek a történeti téma és a kórusok tartalmi, szerkezeti és mondanivalóbeli egyensúlyára. A szereposztás összevetéséből megállapíthatjuk, hogy a főbb történeti szerepek megfeleltethetők egymásnak, s a kiegészítő, valamint a szimbolikus szerepek sem hordoznak egymással ellentétes gondolatokat.

A német programok alapján kirajzolódó tartalmi elemek egy része hiányzik a pozsonyi előadás szűkszavú programjából. Így például nem ismerjük meg Trebellus keresztény hitre térésének részleteit, Trebellus kisebb fiának uralomra segítésekor nincsenek német közreműködők, s nem értesülünk a pogányságra hajló idősebb fiú megvakítását követő megtéréséről. Mindez – tekintettel a forrásadottságokra – nem magukra az előadásokra, hanem csupán azok tartalmi kivonataira jellemző.

Mivel a szerepek és a darabok egésze által hordozott színpadi jellegzetességek több szinten is rokonságot mutatnak, feltételezhető, hogy – némi módosítással – közös „ős-drámára” – talán éppen Avancini elveszett Trebellus-drámájára – visszanyúló darabot adtak elő Pozsonyban és a három német jezsuita színpadon.

Összegzés

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy az eltérő történeti és színjátszó hagyományokkal rendelkező magyar és német nyelvterületen a források szórványos fennmaradása alapvetően meghatározza az összevetés lehetőségét. Az elemzett drámák egymáshoz fűződő viszonya néhány kivétellel továbbra is bizonytalan, s az összevethető témarend éppúgy esetlegesnek tűnhet, mint a mostani vizsgálat eredményei. A következők azonban azt mutatják, hogy a munkát mégis érdemes volt elvégezni, mivel a két terület jezsuita oktatási intézményeiben előadott drámák kapcsolatrendszeréről többet tudtunk meg a korábbiaknál. Az eredmények tézisszerűen a következők:

1. A magyar történelem hat témakörében találtam a német jezsuitáknál is játszott, azonos tárgyú, egymással összevethető iskoladrámákat. A darabok tárgya a magyar „előidő”, illetve a középkor egy-egy nevezetes eseménye volt. Valószínűnek tartom, hogy ez az előfordulási arány – tekintettel a darabok nemzetközi forgalmára – nem véletlen. A feldolgozott események és a darabok színre kerülése között minden esetben több mint kétszáz év telt el, ami elegendő „történelmi” távlatot és nagyobb szabadságot biztosított a témák szabad kezelésére, átformálására. Másrészt a magyar királyság élén az előadásra kiválasztott történeti események idején nemzeti királyok álltak, így a darabok német szerzőinek és/vagy betanítóinak nem kellett „megküzdenniük” a kora újkori témák aktuális politikai problematikájával: így elsősorban azzal, hogy a magyar uralkodók a nemzettől idegen Habsburg-ház tagjai voltak, s az ország felekezeti szempontból is erősen megosztottnak számított.

2. A vizsgált drámák közül háromnak az államalapító Szent István áll a középpontjában, s ezekkel együtt még további kettő (I. Béla, Trebellus) foglalkozik részben vagy teljes egészében a keresztény hitre térés, illetve a keresztény hit megőrzésének és védelmének problematikájával. Ez a téma egyrészt tág lehetőséget adott a magyarság európai integrációs folyamatának és a fiktív pogány magyar egzotikum színpadi ábrázolására, másrészt alkalmat kínált egy, a korábbi századokban jelentős európai nép történelmének bemutatására.

3. A német jezsuita színpadon játszott magyar történelmi drámák mindegyikében megfigyelhető, hogy az összevethető magyarországi előadás(ok)nál bővebb történeti tényanyagot mutattak be. Német nyelvterületen a színre vivők nem tekintheték közismertnek a magyarság történelmének egy-egy kiválasztott eseményét, ami nemcsak a témaválasztásra hatott, hanem ösztönözte a tágabb történeti környezet ábrázolását.

4. Franz Neumayr Szent István-drámájának székesfehérvári adaptációja lehetővé tette az adaptációs módszer (elhagyások, bővítések, nyelvi és szerkezeti átalakítások stb.) vizsgálatát. Eszerint a drámák nyelvezetét és fikciós rendszerét nem az eltérő nyelvterületen történő előadás ténye vagy az idegen közönségre teendő szándékolt hatás befolyásolta, hanem mindkettő az előadók iskolában elsajátított tudásától, illetve

végzettségétől függött elsősorban. A szereplők életkora és ismeretei határozták meg a szövegek és a nyelvezet komplexitását. Neumayr a müncheni jezsuita kollégium Gyümölcsoltó Boldogasszonyról elnevezett latin társulatának, azaz az idősebb tanulók részére készítette a darabot, míg a székesfehérvári adaptációt a syntaxis és a grammatica osztály tanulói adták elő. A részletekbe menő átformálás a darab nyelvi könnyítését célozta elsősorban, azaz egyszerűbbé tették, az előadók tudásszintjéhez „szabták” a szöveget.

Hasonló átalakuláson ment át a Neumayr-darab a székesfehérváritól független, Jantso Ferenc-féle minorita recepció során.¹⁴² Az elmélkedő jelleget mindkét változatban háttérbe szorították, s a nyelvezetet hozzáigazították a magyarországi előadói környezethez.

5. A történelmi tárgyakhoz társított különféle közjátékok, kórusok, zenei betétek (áriák), szimbolikus, bibliai és mitológiai elemek beépítése, kidolgozottsága minden esetben az előadási alkalom reprezentativitásától és az előadók – tanáraik által pontosan ismert – tudásszintjétől függött.

6. Többszörösen igazolást nyert, hogy az azonos cím alapján azonos dráma előadásának valószínűsítése a korábbi magyar kutatásban téves gyakorlat volt. Másfelől láthattuk, hogy ugyanazt a drámát egészen más címen is előadták.

7. A nyomtatott szövegkiadás alapján készült székesfehérvári Neumayr-adaptáció, valamint a drámatémák és programok európai csereforgalma mellett további adatok bizonyítják, hogy eltérő földrajzi területen is színre vihették ugyanazt a nyomtatásban meg nem jelent szövegkönyvet.¹⁴³ A drámatémák vándorlását tanúsítja egy feltehetően 18. század közepi kolozsvári „actio” ismeretlen szerzője, amikor a prologusban hivatkozik a másutt előadott Szent István-drámák ismeretére.¹⁴⁴

---

¹⁴² Vö. KILIÁN, *RMDE XVIII, i. m.* (50. jegyzet) 17. számú szöveg.

¹⁴³ Ld. 131. jegyzet.

¹⁴⁴ 37. jegyzet.

Martin von Cochem imádságoskönyve magyarul (1681)

A kora újkori imádságirodalom kutatása Magyarországon jelentős múltra tekinthet vissza.¹ A nyomtatott imádságoskönyvek időben körülhatárolt, felekezeti szempontú számbavétele nyomán készült Incze Gábor és Gajtkó István munkája, melyet Holl Béla két kézírata követett az 1950-es években.² Azóta további részbibliográfiák, „mintavételek”, vizsgálatok és tervezetek készültek, készülnek.³ Ugyanakkor mindmáig hiányzik a kérdéskört nem csupán bibliográfiailag, hanem részleteiben, a műfajt az egykori európai történeti és irodalmi kapcsolatrendszerével együtt megközelítő elvi-elméleti alapvetés. Egy ilyen sokrétű, kiterjedt módszertanú vizsgálat elkészítése a problematika összetettsége miatt – véleményem szerint – ma még korai lenne. E sommásnak tűnő megállapítás indoklására talán elegendő, ha utalok a kézíratos és nyomtatott imádságos- és énekeskönyvek jórészt tisztázatlan kapcsolatrendszerére, a szövegátvételek és -változatok „labirintusára”; arra, hogy gyakran azonos vagy egymáshoz közel

¹ Nem célolok a téma historiográfiái áttekintése. Mindössze utalok néhány, a választott téma szempontjából lényeges vizsgálatra.

² INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931 (Különnyomat a Theológiai Szemle 1931, 1–4. számából); GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936; HOLL Béla, *A XVIII. századi magyar nyelvű imádságoskönyveink bibliográfiája*, Pestújhely, 1955 (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, saját kéziratok, 120. tétel); HOLL Béla, *A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*, Bp., 1958 (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, saját kéziratok, 121. tétel).

³ Így például ESZE Tamás, *A magyar Praxis Pietatis: Kiadástörténeti tanulmány*, Bp., 1963; SZELESTEI N. László, *Ráday Pál Lelki hódolás című imakönyvének kiadásai = Ráday Pál-émlékkönyv*, szerk. ESZE Tamás, Bp., Zsinati Sajtóosztály, 1980, 400–423; JULIANE BRANDT, *Szikszai utódai: Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás, I–II*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 9–10(1999–2002), 111–141, 141–162; CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000; KNAPP Éva, *Officium Rákócianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000; GÁBOR Csilla, *A katolikus áhitati irodalom Erdélyben a 17. században = Uő., Religio és retorika*, Kolozsvár, 2002, 235–256; SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 10(2002), 81–103; FAZAKAS Gergely Tamás, *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfai és antropológiai kérdései)*, Debrecen, Debreceni Egyetem, BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008; BAJÁKI Rita, *Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságoskönyvek feldolgozására = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar, 2008, 91–96.

álló tartalmú összeállítások jelentek meg eltérő vagy közel azonos címeken,⁴ továbbá hogy voltak olyan időszakok, amikor tiltották a szerzők és összeállítók nevének feltüntetését a nyomtatott imádságoskönyveken.⁵

A nyomtatásban megjelent 17–18. századi társulati kiadványok irodalomkínálatának és művelődési programjának elemzésekor foglalkoztam először a *Mennyei követek*, a *Len kötelecske* és a *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* című munkákkal. Megállapítottam, hogy a több kiadásban megjelent, ferences kordás társulatoknak szánt *Len kötelecske* című kézikönyv⁶ imádságokat tartalmazó része jelentős mértékben válogatás a *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* című kiadványból. A két középkori misztikus életművére utaló imádságoskönyvet és előzményét, Ágoston Péter *Mennyei követek, avagy Sz. Gertrudis és Mechtildis égből vett imádsági* című kiadványának kapcsolatát a *Len kötelecskével* e vizsgálatban nem határoztam meg pontosabban, mert szövegszerűen nem ismertem az előbbieket első kiadásait. Nem zártam ki annak lehetőségét, hogy a *Mennyei követek* egy idegen nyelven megjelent, „előttünk ismeretlen nyomtatvány magyar fordítása”. A *Len kötelecske* Nagy Szent Gertrúd-hivatkozásait ellenőriztem a szent műveinek kritikai kiadásában, s azok általában pontosnak bizonyultak.⁷

A 18–19. századi magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek jegyzékének összeállításakor⁸ ismételten felfigyeltem a jezsuita Ágoston Péter (1618–1689)⁹ személyéhez kötött *Mennyei követek* (1681) című összeállításra. Holl Béla kijelentése – mely szerint ennek az általa „példány szerint nem ismeretes” megjegyzéssel ellátott nyomtatványnak a „[...] kiadása 1737-től *A két atyafi szent szüzek [!] Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* címmel jelent meg”¹⁰ – arra ösztönzött, hogy önálló

⁴ Vö. például KNAPP Éva, *Codex Germanicus (A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Germ. 3. jelzetű kódexének fakszimile kiadása, magyar és német nyelvű kísérőtanulmánnyal, melléklettel)*, Bp., Helikon Kiadó, 1993; Uő., *Gilgengart: Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről*, Magyar Könyvszemle, 110(1994), 130–154.

⁵ Martin SVATOŠ, *Úvod do kapitoly: Literatura a rétorika jesuitů = Bohemia jesuitica 1556–2006*, tomus 2, ed. Petronilla CEMUS, Praha, Univerzita Karlova v Praze Nakladatelství Karolinum, 2010, 777–791, itt: 790.

⁶ A társulati kézikönyv kiadványtípusról ld., KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2001, 156–166; KNAPP Éva, TUSKÉS Gábor, *Vallásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Néprajzi Látóhatár, 1(1992), 3–4, 8–36.

⁷ KNAPP, i. m. (6. jegyzet) 124–125. Megállapításaim félreértelmezett populáris adaptációját ld. Fáy Zoltán, *Atyafi szent szüzek (Rejtőzködő Magyarország)*, Magyar Nemzet, 2009. április 25.

⁸ KNAPP Éva, *A magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek jegyzéke (1701–1920)*, Bp., 2011, Kézirat, 275 oldalon 5673 tétel.

⁹ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., II (1601–1640)*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 534.

¹⁰ HOLL, i. m. (2. jegyzet) 1958, 15, Nr. 34; 26, Nr. 70.

tanulmányban vizsgáljam meg a nyomtatványt. További kiindulásként szolgáltak a három áhítati műre vonatkozó szórványos szakirodalmi említések.

A *Mennyei követeket* hiába keressük Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* első kötetében. Szabó igyekezett pótolni a mulasztást, amikor 1878-ban a *Régi magyar könyvészeti adalékok* című közleményében a „Ferenczi Jakab”-tól említett kötetet¹¹ Ágoston Péter „legutolsó magyar munká”-jaként téves megjelenési évvel (1685) közölte.¹² A helyes megjelenési évet (1681) Rosty Kálmán tette közzé, aki Katona Istvánra hivatkozott. Katona Szörényi Sándor kézirataiból merítette a mű ismeretét.¹³ Eszerint az imádságoskönyv a nagyszombati városi tanács költségén, a tanácsnak ajánlva jelent meg. Rosty adatait – a kötetből példányt továbbra sem ismerve – Sztripszky Hádor megismételte.¹⁴ Gajtkó a Jézus Szíve-tisztelet és a misztika iránti érdeklődés emlékeként mutatta be az imádságoskönyvet, fordításként kezelte, s tartalmának ismerete nélkül kijelentette, hogy benne Ágoston Péter Nagy Szent Gertrúd és Hacheborni [!] Szent Mechtild „magánjátatosságait ültette át magyarba”.¹⁵

A *Mennyei követek* nagyszombati („az Academia бүтүіvél Srnensky Mátyás által”, 1681) kiadásából jelenlegi tudomásom szerint két példány létezik, az egyiket Martinban (Turócszentmárton, Szlovákia) a Slovenská Národná Knižnica (Matica Slovenská) őrizi (jelzete SE 2339), a másik Firenzében (Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, jelzete 22.6.170) tanulmányozható.¹⁶ Az Ágoston Péter szerzőségéhez kötött munka

¹¹ FERENCZY Jakab, DANIELIK József, *Magyar írók: Életrajzgyűjtemény*, [I], Pest, 1856, 1. A megjelenési év itt helyes: 1681.

¹² SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvészeti adalékok*, Magyar Könyvszemle, 3(1878), 313–319, itt: 316–317.

¹³ ROSTY Kálmán, *Pótló adatok a magyarhoni Jézus-Társaság könyvészetéhez 1711-ig*, Magyar Könyvszemle 6(1881), 227–239, itt: 231.

¹⁴ SZTRIPSZKY Hádor, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez: Pótlások és igazítások 1472–1711*, Bp., 1967, nr. 311 (2104), 200.

¹⁵ GAJTKÓ, i. m. (2. jegyzet) 27, 59. Gajtkó tévesen azt állította, hogy „Gertrud kinyilatkoztatásait tanítványa, Mechtild írta meg” *Legatus divinae pietatis* címen. Ez közismert módon fordítva történt. Mechtild életműve a *Liber specialis gratiae*, Gertrúdé a *Legatus divinae pietatis*. Mindkét életmű sajátossága, hogy utolsó része áhítati szövegeket tartalmaz. Közös kritikai kiadásuk: *Revelationes Gertrudianae ac Mechtildianae opus ad codicum fidem nunc primum integre editum Solesmensium O. S. B. monachorum cura et opera*, I. *Sancta Gertrudis, Legatus Divinae pietatis, accedit ejusdem Exercitia spiritualia*, II. *Sancta Mechtildis, Liber specialis gratiae, accedit Sororis Mechtildis ejusdem ordinis Lux Divinitatis*, Pictavii – Paris, H. Oudin fratres, 1875–1877.

¹⁶ *Mennyei követek*, avagy Sz. Gertrudis, és Mechtildis Egbol vött imádsági. Mellyeket az dicsiretes nevel tündöklő, Nagy-Szombati, Nemes Nemzetes Fo Biro, és bölc Tanács költségén ki-bocsátott P. ÁGOSTON Péter jesuita 1681, Nagy Szombatban, az Academia бүтүіvél Srnensky Mátyás által. [J⁶, A¹²–O¹², [J² = [12], 335, [4] lap – 12°. A vizsgálat során a Szlovák Nemzeti Könyvtár példányát használtam, valószínűleg elsőként az imádságoskönyvek hazai kutatói közül. Szelestei N. László ugyan említi Szent Gertrúd és Szent Mechtild nevét a Jézus Szíve tisztelet kapcsán, de sem erre, sem a másik két áhítati műre nem hivatkozik. SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről* = *Uő., Rekatoizáció és barokk áhítat*, Bp., METEM, 2008, 63–104, itt: 66.

második kiadása – nevének elhagyásával – jezsuita gondozásban, a kassai városi tanácsnak ajánlva jelent meg 1727-ben Kassán („Academiai bötükkal, Frauenheim Henrik János által”).¹⁷ Későbbi kiadása jelenleg nem ismert.

A *Len kötelecske* című társulati kézikönyv ma ismert kiadásai 1720–1768 között jelentek meg. A munkát – bár a nemzeti bibliográfia Németh Péter, illetve Pordányi András szerzőségéhez is kapcsolja¹⁸ – minden valószínűség szerint egy ma név szerint ismeretlen, föltehetően Pozsonyban élő mariánus ferences szerzetes kompilálta. Németh Péter és Pordányi András ugyanis a mariánus ferences rendtartomány provinciálisai voltak, s a kiadványok címlapjai azt tanúsítják, hogy ők nem szerzők, hanem hivatalból engedélyezték a mű megfelelő kiadásainak megjelenését, éppúgy, mint Joannes Capistranus Sebach[er] 1720-ban vagy Sebestyén Pankl 1737-ben. A *Len kötelecske* mind a hét kiadása azonos szöveggel látott napvilágot Pozsonyban és Győrben.¹⁹ A társulati kézikönyv első kiadása (Pozsony, Royer János Pál, 1720) jelenleg nem vizsgálható, mivel az egyetlen ismert példány 20. század végi meglétét csupán egy katalóguscédula őrzi a győri Bencés Könyvtárban, valamint egy, a címlapról készült xerox-másolat tanúsítja az Országos Széchényi Könyvtárban.²⁰

A *Két atyafi szent szüzek* című imádságoskönyv ma ismert első kiadásából szintén nem áll rendelkezésre a korábban számba vett példány. Egykori meglétét egy részletező, kézzel írt címfelvétel őrzi a budapesti Egyetemi Könyvtárban:²¹ *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve, mellyben mennyei, és isteni imádságok, mellyek ezeknek a két sz. szüzeknek részént a Krisztus Urunktúl, részént a szűz Anyától szóval magyaráztattak, részént a Szent Lélektől ki-világosittatván foglaltatnak. A mézzel-folyó könyvekből az ő meg-világossításának ki-vétetvén, és a budai tipographia által minden ájtatos léleknek hasznára leg-először ki-adattatott, és több*

¹⁷ *Mennyei követek, avagy Sz. Gertrudis, és Mechtildis Egből vött Imádsági*. Mellyeket Az dicsiretes Nével tündöklő, Kassai, Nemes Nemzetes Fő Biro, és bölcs Tanács költségén újonnan ki-bocsátott. Az Kassai Jesus Tarsáságá Akademiajának Typographiája, Kassán, az Academiai bötükkal, Frauenheim Henrik János által, 1727. Eszt. [ ]⁵, A¹²–L¹², M⁸= [10], 280 lap – 12°. Ágoston Péter feltüntetése nélkül ld. *Magyarország Bibliographiája 1712–1860, VII, Pótlások, 1701–1800*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989, 331. Használt példány: Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, B1389.

¹⁸ *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok, V–VIII*, Bp., 1971–1991, itt: VII, 300–301, 351, 413. Az állítás „ösforrása” valószínűleg SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Bp., Hornyánszky Viktor, 1906, 41–42.

¹⁹ Pozsony, 1720; 1723; 1736; 1768; Győr, 1737; 1746; 1749. KNAPP, i. m. (9. jegyzet) 124–125, 222–223, 242–243.

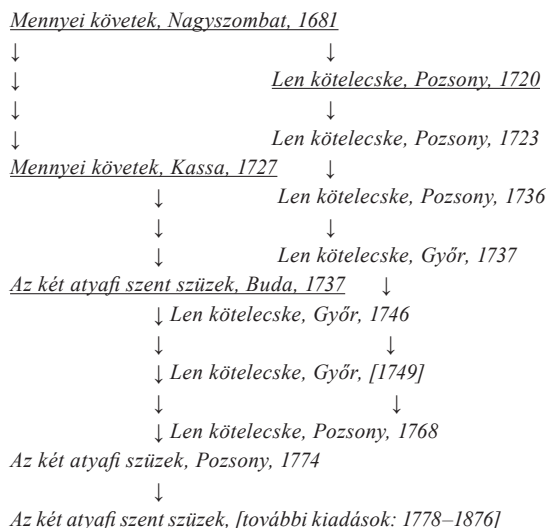
²⁰ A címléírás szerint 180 oldal terjedelmű mű jelzete Győrben ’342’ volt. A címlapmásolat, melynek ismeretét V. Ecsedy Juditnak köszönöm, tanúsítja, hogy az első kiadás a pozsonyi kordás társulat használatára jelent meg. A későbbi kiadások nem kapcsolódtak egy-egy konkrét társulathoz, a magyarországi mariánus ferences provinciában „el-terjedet Korda viselő Atyafiak Congeracziójának” kézikönyveként láttak napvilágot.

²¹ Jelzete egykor: Ad 3129.

szép imádságokkal és képekkel újonnan meg-hosszabított (Budán, 1737. Nyomt. Nottenstein János Györgynél). A címlap szövege szerint az imádságoskönyv „leg-először” Budán jelent meg. Ez a kijelentés azonban ellentétben áll a cím további részével, mely szerint a mű „több szép imádságokkal és képekkel újonnan meg-hosszabított”. A példány ismerete nélkül nem dönthető el, hogy a budai 1737-es kiadás ezen a címen első kiadás volt-e, vagy a „budai tipographiá”-ban az első olyan kiadás, mely egy korábbi – esetleg nem is ezen a címen megjelent – kiadás tartalmát adta közre szövegekkel és képekkel bővítve. Az e címen megjelent imádságoskönyvnek eddig összesen harmincegy, 1737–1876 közötti kiadását vettem számba.

A három áhítati mű kapcsolata

A kiadások bibliográfiai áttekintését és rendezését követően szövegösszevetést végeztem és a következő stemmában rögzítettem a kiadások kapcsolatára vonatkozó megfigyeléseimet.²²

²² A *Két atyafi szent szüzek* című imádságoskönyv történetét a kiadástörténet lezárását követően önálló munkában vizsgáltam meg. Ld. KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon, Első rész, Mennyei követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*, Zebe-gény, Borda Antikvárium, 2014, Régi magyarországi vallásos nyomtatványok 1. Itt jegyzem meg, hogy a *Mennyei követek* imádságanyagából néhány imádság átkerült más imádságoskönyvek szövegébe is, így például a *Jó illatú rósás-kertbe*. Utóbbi imádságoskönyv első kiadása (SIGRAY Erzsébet Róza ford., *Jó illatú kert* [...], Bécs, A. R. Sichowitzin, 1703, Szabó RMK I 1664) példányból nem ismert; az általam használt kiadásokban (Nagyszombat, 1713; 1748; 1754) három imádság található a *Mennyei követek*ből, nyelviileg részben módosított formában.

Bár a *Len kötelecske* nem egyszerűen imádságoskönyv, hanem funkcióját tekintve társulati kézikönyv, ugyanakkor – mivel a benne található áhítati szövegek jelentős része a *Mennyei követek* (1681) első kiadásából származik – ez utóbbi mű szemelvényes kiadásaként kezelhető. Az egymást követő azonos tartalmú kiadásokban nincs hivatkozás vagy utalás az áhítati szövegek nyilvánvaló forrására, a *Mennyei követek* című imádságoskönyvre. A *Mennyei követek*ben az imádságok előtt olvasható, eltérő tipográfiájú bevezetők – utalással Nagy Szent Gertrúd vagy Hackeborni Szent Mechtild életművére – a *Len kötelecské*ben lényegében változatlanok maradtak, ugyanúgy, mint az ezeket követő imádságsszövegek. Ugyanakkor – tekintettel az 1681-es kiadáshoz képest jelentősebb szövegrésszel bővült tartalomra – a *Mennyei követek* 1727-ben megjelent második kiadásának ismerete vagy használata nem feltételezhető az 1727 után megjelent, azonos szövegű *Len kötelecské*k szerkesztési munkálataiban.

Mennyei követek, 1681²³

*Reggel egész Napra rendelt
Joszándék.
Egy üdöben szent Gertrudis
Jegyesse Christus meg jelenvén
ilyen tudománt ada eleibe, hogy
cselekedetét mártsa az ő érdemibe
lib. 3. cap.*

Uram Isten, te Szent felségedért,
el-végesztem magambam, hogy
ez mai nap belső, és külső
cselekedetimet, tisztán, csak az
felséged tisztességére, és

Len kötelecske, 1736²⁴

*Reggel egész napra rendelt
Jo-szandek.
Egy üdöben Sz. Gertrudis
Jegyessének Kristus meg-jelenvén
ilyen tudománt ada eleibe,
cselekedetét mártsa az ő érdemibe.
6. Lib. 3. cap. 6.*

Uram Isten, te Sz. Felségedért,
el-végesztem magamban, hogy
e' mái nap belső, és külső
cselekedetimet, tisztán, csak
felséged tisztességére, és

Len kötelecske, 1749²⁵

*Reggel egész napra rendelt
jo-szandek.
Egy üdöben Sz. Gertrudis
Jegyessének Kristus meg-
hogy jelenvén ilyen tudományt ada
eleibe, hogy cselekedetét
mártsa az ő érdemibe. Lib. 3.
cap. 6.*

Uram Isten, te Sz. Felségedért,
el-végeztem magamban, hogy
e' mai nap belső, és külső
cselekedetimet, tisztán, csak
Felséged tisztességére, és

²³ *Mennyei követek*, i. m. (16. jegyzet) 5–6.

²⁴ *Len kötelecske Az az Szeraficus Sz. Ferencz Atyánk Magyar Országi Boldog Aszszonyi Provinciában, el-terjedet Korda viselő Atyafiak Congregaciojának Regulait vagy-is Rend-tartásit; az Sz. Pápáktól engedtetett Búcsúit, némel Lelki ajtatosságokat, azon Korda-viselésnek eredetit, folyamottját, más szép tanításokat magában foglaló Könyvecske Melly A' tisztelendő Pater Pordanyi Andras, Szent Ferencz szerzetbeli Magyar-Országi Bóldog Aszszonyi Provinciának Theologusa, Generális Difinitora, Provincialissa Engedelmével. Nyomtatott Posonban, Royer János Pál által, 1736-dik Esztendőben, 24–25.*

²⁵ *Len kötelecske Az-az: Seraficus Sz. Ferencz Atyánk Magyar-Országi Bóldog – Aszszonyi Provinciában el-terjedett Korda-Viselő Atyafiak Congregációjának Regulait vagy-is Rend-tartásit; a' Sz. Pápáktól engedtetett Búcsúit, némelly Lelki ájtatosságokat, azon Korda-viselésnek eredetit, folyamattját, más szép tanításokat magában foglaló Könyvecske, Melly A' tisztelendő Pater Sebestyén Pankl Szent Ferencz Szerzetbeli, Magyar-Országi Bóldog-Aszszonyi Provinciának Generalis Lectora, Habitualis Custossa, és mostani Provincialissa engedelmével, Nyomt: Györben, Streibig Gergely János Kir. és Püsp. Köny-nyomtató által [1749], 24–25.*

mindennek üdvösségekre végbe
viszem; az te Fiad szeretetivel
egyietstíven, mely ötet menyből
alá-hozta, az emberi Nemzetség
üdvösségiért, keserves halálra
adta. Minek okaért semmi adta.
jutalmat azokért nem kívánok,
hanem csak azt, hogy lelkem
tessék Istenségednek, és hogy
hozzád való szeretetemnek jelít
mutathassam. Amen.

mindenek üdvösségére végbe
viszem; a' te Fiad szeretetivel
egyesítven, mely ötet Menyből
alá hozta, az emberi Nemzetség
üdvösségiért, keserves halálra
Minek okáért semmi adta.
jutalmat azokért nem kívánok,
hanem csak azt, hogy lelkem
tessék Istenségednek, és hogy
hozzád való szeretetemnek jelít
mutathassam, Amen.

mindenek üdvösségére végbe
viszem; a' te Fiad szeretetivel
egyesítven, mely ötet Menyből
alá hozta, az emberi Nemzetség
üdvösségéért, keserves halálra
Minek-okáért semmi
jutalmat azokért nem kívánok,
hanem csak azt, hogy lelkem
tessék Istenségednek, és hogy
hozzád való szeretetemnek jelít
mutathassam, Amen.

A *Mennyei követek* két kiadása között mindössze egyetlen tartalmi eltérés fedezhető fel. A második kiadás bővült egy olyan imádságsorozattal, melyhez nincs bevezető szövegrész. Címe: *Foganatos öt Imádság. Az világból való szerencsés és Boldog ki-mulásért*. Valószínűsíthetnénk, hogy ezt a részt a második kiadás ismeretlen kassai, minden bizonnyal jezsuita sajtó alá rendezője készítette és illesztette be a *Az hirtelen halál el távasztatásáért könyörgés* elé.²⁶ Ugyanakkor ezen imádságok közül az ötödik csaknem azonos szöveggel megjelent már több mint húsz évvel korábban (1700) az 1622-től működő, jezsuita irányítású nagyszombati Szent Kereszt Társulat kézikönyvének Szent Kereszt zsolozsmájában.²⁷ Ennek a társulatnak 1678–1679-ben Ágoston Péter volt a praesese,²⁸ így nem zárható ki a lehetőség, hogy ezeket az imádságokat ő írta, eredetileg társulati használatra.

²⁶ *Mennyei követek*, i. m. (17. jegyzet) 243–246. Vö. *Mennyei követek*, i. m. (16. jegyzet) 294–295.

²⁷ „Könyörögjünk. Uram Jesus Kristus, élő Istennek szent Fia; a' te kinszenvedésedet, keresztedet és halálot, tedd a' te ítéleted s' az én lelkem közibe, most és halálomnak oráján: és méltóztassál adni nékem malasztot és irgalmasságot; az élőknek és holtaknak nyugodalmat és bűnök bocsánattját; a' te Anyaszentegyháznak békeséget és egyességet; és nekünk bűnösöknak örök életet és dicsőséget: Ki élsz és uralkodol, az Atya, és Sz. Lélek Istennel egyetemben, mindörökkön örökké. Amen.” *Myrhából szedett lépes méz, avagy Üdvözítők keserves kinszenvedésének buzgó elmélkedésére édesgető Szent Kereszt zsolozsmája. Melyben A' Jesus Társaságának Nagy-Szombati Collegiumban való Szent Kereszt Congregatiojának Regulái, Rend-tartási, Búcsúi, külömbféle szép Imádságokkal foglaltatnak*, Nagy-Szombat, Academiai Bötükkel, Hörmann János által, 1700, 3–4, 12–13; további változata ugyanitt (19–20): „Imádság. Kérünk téged Uram, hogy a' te szent halálot legyen a' mi erősségünk, mely által meg-öriztessünk, és oltalmaztassunk: Uram tedd a' te kinszenvedésedet a' mi lelkünk, és a' te ítéletid közibe, hogy onnan nyerjek nékem malasztot, és irgalmasságot: az eleveneknek kegyelmet a' meg-holtaknak nyugodalmat, az Anyaszentegyháznak békeséget, minden bűnösöknök kegyelmet, és az örök életet, ki élsz és uralkodol örökkön örökké, Amen.” Vö., KNAPP, i. m. (9. jegyzet) 211.

²⁸ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I., IV, (1666–1683)*, Romae, Institutum Historicum, 1990, 570, 622.

Mivel ez az imádságsorozat rendszeresen megtalálható a *Az két atyafi szent szüzek* 1789 előtti kiadásában, jelenlétük bizonyítja, hogy az ezen a címen kiadott imádságoskönyv sajtó alá rendezője a *Mennyei követek* 1727-es kiadását vette alapul. Az utóbbi megállapítást erősíti az a körülmény, hogy a *Mennyei követek* 1727-es kiadásának minden imádságszövege – a tipográfiai kiemelt bevezetők elhagyásával – azonos sorrendben megtalálható a *Az két atyafi szent szüzek* 18. század utolsó évtizedéig megjelent kiadásában.

Mennyei követek, 1727²⁹

Könyörgés

Mellyel az Christus oldalán valo sebe urunknak áldatik Szent Gertrudissal lib. 2. cap. 25.

Szerelmes Pelikán JESUS Christus, ki minket vétkeink rutságából meg tisztítottál szent véreddel meg mosogattál, hálákot adok néked az te szerelmedből, az keresztfán vött sebeidért, és kérlek hogy azokban legyen ellenségim ellen hailékom, azokból folyanak réam az te kegyelmednek bőségi. Azokban lelkem nyugogyék mind örökké. Amen.

Mennyei követek, 1727³¹

Foganatos öt Imádság.

Az világból való szerencsés, és Boldog kimulását.

Első Imádság.

Édes Jesusom azért a' keserüségédért kérlek, melyet én érettem szenvedtél az keresztfán, főképpen mikor a' te Szent Lelked te testedtől el-vált, könyörülly az én lelkemen, mikor el-válik az én testemtől. Az te gyalázatos haláloznak nehessége és iszonyúsága, az én halálomat Könnyűé tegye és örvendeztesse. Amen.

Az két atyafi szent szüzek, Vác, 1778³⁰

Könyörgés.

Szerelmes Pelikán JÉsus Kristus, ki minket vétkeink rútságából meg-tisztítottál, Sz. Véreddel meg-mosogattál, hálákat adok néked a' te szerelmedből, az Keresztfán vött sebeidért, és hogy azokban légyen ellenségim ellen hajlékom, azokból folyanak reám az te kegyelmednek bövségi. Azokban lelkem nyugodják mind örökké, Amen.

Az két atyafi szent szüzek, Vác, 1778³²

Az világból való szerentsés, és a' böldeg kimulását

Első imádság.

Édes Jesusom, azért a' keserüségédért kérlek, melyet én érettem szenvedtél a' keresztfán, főképpen mikor a' te Sz. Lelked te Sz. Testedtől el-vált, könyörülj az én lelkemen, mikor el-válik az én testemtől. A' te gyalázatos haláloznak nehézsége, és iszonyúsága, az én halálomat könnyűvé tegye, és örvendeztesse, Amen.

²⁹ *Mennyei követek*, i. m. (17. jegyzet) 130.

³⁰ *A' két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve, mely A' mézzel-folyó [!] Könyvekből ki-vetettvén, minden ájtatos Léleknek hasznára ki-adattatott, és sok szép Imádságokkal meg-hosszabbítottatott*, Vátzon, Nyomtatt. Ambro Ferentz betüivel, és költségével 1778, 107.

³¹ *Mennyei követek*, i. m. (17. jegyzet) 243–246.

³² *A' két atyafi szent szüzek*, i. m. (30. jegyzet) 214–217.

[...]

Ötödik.

Édes Jésus, élő Istennek Fia, tedd az te
szenvédesedet s' keresztedet, és halálodat az te
itéleted közé és az én lelkem közé, most és
halálomnak orajan: és az te kegyelmedet nékem
adni méltóztassál, az élőknek, és holtaknak
nyugodalmat, és bocsánatot, az te
Anyaszentegyházodnak békességet, és nekünk
bűnösöknek örök életet, és dicsősséget.
Amen.

[...]

Ötödik.

Édes Jésus, élő Istennek Fia, tedd a' te
Szenvédesedet, 's Keresztedet, és Halálodat a' te
itéleted közé és az én lelkem közé, most, és
halálomnak óráján: és a' te kegyelmedet nékem
adni méltóztassál, az élőknek, és holtaknak
nyugodalmat, és bocsánatot, a' te
Anyaszentegyházadnak békességet, és nekünk
bűnösöknek örök életet, és dicsősséget.
Amen.

Ágoston Péter: szerző, összeállító vagy fordító?

Ágoston Péter a *Menyei követek* megjelenésekor már évek óta Nagyszombatban élt, ahol gyóntató, prédikátor és társulati előljáró volt.³³ A róla szóló vagy személyét említő szakirodalom ezt az utolsó művét mint általa írt imádságoskönyvet tartja számon.³⁴ A *Menyei követek* első kiadásának dedikációjából azonban nem dönthető el pontosan, hogy a címlapon feltüntetett Ágoston Péter (*Menyei követek, avagy Sz. Gertrudis, és Mechtildis Egből vött imádsági. Mellyeket Az dicsiretes NEVEL tündöklő, Nagy-Szombati, Nemes Nemzetes Fő Biro, és bölcs Tanács költségin ki-bocsátott P. Agoston Peter, Jesuita 1681.*) szerzői, összeállítói vagy fordítói minőségben „készítette-e” az imádságoskönyvet. Olvasónak szóló ajánlás, nyomtatási engedély vagy tartalomjegyzék – mely segíthetné a választ – nincs a kötetben. A „Páter Agoston Peter Jesuita” formában aláírt, datálatlan *Ajánlo Levelecske* bibliai párhuzamokkal, Aranyszájú Szent Jánosra történő hivatkozással és antik utalással kizárólag az imádságok „erejét” hangsúlyozza, így nem segít a szerzőség eldöntésében.³⁵ Ágoston a kötet egyetlen helyén sem állítja, hogy ő írta az imádságokat. Fogalomhasználata inkább azt sugallja, hogy Nagy Szent Gertrúd és Hackeborni Szent Mechtild írták azokat.

³³ LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet) 534; vö. 28. jegyzet.

³⁴ Vö. például, SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I. Bp., Hornyánszky, 1891, 87 – itt a *Menyei követek* megjelenési éve tévesen 1691. Ezt a téves adatot és Szinnyei szócikkét többen másolták, így például a Magyar Katolikus Lexikon. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 11. kötet, Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, nr. 55, 165–166, 772–773; GÁBOR, i. m. (3. jegyzet) 241, 243–244, 254; Uő., *Doctrine – Virtue – Memory: Seventeenth-century Hungarian Devotional Literature in European Context*, Cluj, University Press, 2007, 58.

³⁵ Így például: „[...] az menyeyi követek, vagy imádság ellenségen, erőtt vevő bizonyos fegyver [...] az menyeyi követek olyanok mint az Amalthea edénye, mellyet Daikájának adott volt Jupiter” *Menyei követek*, i. m. (16. jegyzet) [ ] 5r–v. Az imádságok ajánlásban kihangsúlyozott ereje Ágoston Péter

A szerzőség meghatározásához – melyre a második kiadás tartalma sem nyújt támpontot³⁶ – a kötet szövegeiben kerestem fogódzót. Segítséget jelentett az imádságoskönyv végén olvasható *Szent Gertrudis élete*, illetve *Szent Mechtildis szüz élete* című két szövegrész. Ez a két rövid életrajz ugyanis nem a misztikus Nagy Szent Gertrúdról (1256–1302) és idősebb szerzetestársáról, Hackeborni Szent Mechtildről (1241–1299) szól, akiknek életművét folyamatosan hivatkozzák az imádságokat bevezető szövegrészek, hanem „Pipinus Brábántiai Herceg [!] szép Angyala, élő fris szentségnek rosája szent Gertrudis”-ról, valamint egy soha nem létezett, minden bizonnyal Ágoston Péter által „költött” vagy „félreértett” Mechtildről, aki – leírása szerint – „vér szerént valo Atyafia volt szent Gertrudis szüznek”.³⁷ Az Ágostontól említett Szent Gertrúd Nivelles-i Gertrúdként ismert, aki idősebb Pippin frank udvarnagy 626-ban született lányaként nem volt misztikus (meghalt 659-ben), s mivel legendája szerint az ördög fonás közben egér képében kísértette meg, apátnői botján felkapaszkodó egérrel szokták ábrázolni.³⁸

Mindez egyrészt bizonyítja, hogy Ágoston Péter valójában nem tudhatta, ki az a két szent, akiknek „égből vett” imádságait közreadta a nyomtatványban.³⁹ Másrészt azt is jelenti, hogy a 16–17. században több nyomtatott kiadásból ismert gertrúdi és mechtildi revelációk⁴⁰ ismeretlenek voltak előtte, azaz nem valószínű, hogy ő az imádságoskönyv szerzője vagy összeállítója. Sokkal inkább egy másik szerző által készített vagy szerkesztett munka adaptálójá, illetőleg magyar nyelvre fordítója volt.

---

szerint a béke megteremtését szolgálja a török legyőzése által: „[...] édes hazánkot pusztító rabló mahomet fiait meg-szegyenítsék, és Országunkba az békességes csendes életnek oly fáját, mint valami Mennyei galambak visza hozzák [...]” *Uo.*, [ ]6v.

³⁶ 17. jegyzet.

³⁷ *Menyei követek*, i. m. (16. jegyzet) 331–333, 333–335.

³⁸ Nivelles-i Gertrúdnak volt Magyarországon kultusza, ld. BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I–II, Bp., Szent István Társulat, 1977, I, 256. Elgondolkoztató, hogy Bálint Sándor ugyan nem ír Nagy Szent Gertrúd és Hackeborni Szent Mechtild kultuszáról, a „Az két atyafi Szent Szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve” (Buda, 1737) mégis megtalálható idézett munkája fontosabb irodalmában. *Uo.*, II, 526–527. Itt jegyzem meg, hogy Nagy Szent Gertrúd még feltáratlan magyarországi kultuszáról tanúskodik az a ponyvanyomtatvány, melyet a szegedi Móra Ferenc Múzeum Bálint Sándor hagyatékából őriz a 92/B. 437-84/E/015 jelzeten. A sárbogárdi Spitzer Jolán nyomdájában készült 6 oldalas datálatlan (a nyomda Sárobgárdon 1894–1944 között működött) verses nyomtatvány nagyon kevés konkrét adatot közvetít Nagy Szent Gertrúdról, halála évét tévesen 1292-re teszi.

³⁹ Nagy Szent Gertrúdot és Nivelles-i Gertrúdot gyakran összetévesztették. Ld. Adolf JACOBY, *Gertrudenbüchlein = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, III, Berlin – Leipzig, Walter de Gruyter, 1930–1931, 706–708; Mathilde HAIN, *Sankt Gertrud, die Schatzmeisterin*, Zeitschrift für Volkskunde, 57(1961), 75–89; Cornelia ALBERTANI, *Gertrudensbuch oder „Der Gerechte Schatz-Schlüssel von der heiligen Gerdrauti”* Monfort = Vierteljahresschrift für Geschichte und Gegenwart Voralbergs, 58(2006), Heft 1, 52–63. Vö. még VOZÁRY Katalin, *Mechtild von Magdeburg és a középkori német misztika*, Szeged, 1937.

⁴⁰ Ludovicus Blossius, Tilman Bredenbach, Didacus Ypez (Yepes), Joannes Justus Lansberg szöveggyűjtői tevékenysége révén. Vö. például Johannes Justus Lansberg közreműködésével: *S. Gertrudis*

A megfigyelt sajátosságok alapján kézenfekvőnek tűnt, hogy a *Menyei követek* címen megjelent imádságoskönyvet a továbbiakban fordításként kezeljem, és eredetijét Martin von Cochem (Linus) életművében keressem. Erre ösztönzött a Martin von Cochem művei nemzeti nyelvű recepciójának kutatásában a magyar eredményeknél előbbre járó cseh,⁴¹ szlovák és szlovén irodalom- és könyvtörténet. Minden bizonnyal a két utóbbi nemzet bibliográfiai kutatásainak köszönhető, hogy a magyar nemzeti bibliográfiában korábban „Gertrudis és Mechtildis”-nél,⁴² majd „A [!] két atyafi szent szüzek [...]”-címnél⁴³ leírt további kiadások pótlása a VII. kötetben már – az egyébként téves alakban használt – „[Cochem, Martin von]” szerzői névalaknál található meg.⁴⁴ Ebben a kötetben kaptak helyet ugyanis – többek között – azok a magyarországi nyomdahe-lyeken készült kiadások, melyek példányai ma olyan szlovák és szlovén könyvtárak-ban találhatók, ahol a szerzőt és a művet már korábban összekapcsolták.

Martin von Cochem (latinositott családi nevén Linus, eredetileg Linn vagy Linde, Cochem/Mosel, 1634. XII. 13 – Waghäusel, 1712. IX. 10) kapucinus szerzetes nem-csak a 17. századi délnémet elbeszélő egyházi próza jeles művelője, hanem a 17–18. századi közép-európai imádságirodalomnak és kegyességi prózájának is meghatározó alakja.⁴⁵ 1653-tól volt a Rajnai Kapucinus Provincia tagja, 1659-ben szentelték pappá. Az 1666. évi pestis idején jelent meg a ragályos betegségek idején iskolába nem járó gyermekek számára közérthetően megfogalmazott katekizmusa (*Kinderlehr-Büchlein*, Köln, 1666), mely ismertté tette a nevét. Legsikeresebb könyve a számos nyelvre lefor-dított, először 1677-ben megjelent *Das Leben Christi*, melynek szövegét ezt követően harminc éven át stilizálta, javította. A *Goldener Himmelschlüssel* a legszélesebb réte-gekhez eljutott imádságos- és elmélkedő könyve, középpontban a tisztítótűzben szen-vedő lelkek gondolatával.

Virginis Exercitia insinuationum divinae pietatis intimae devotionis svauitate, castam animam in Deum elevantia, Köln, Henning, 1621; Tilman Bredenbach közreműködésével: *Insinuationum divinae pietatis libri V [...]*, Coloniae, apud Petrum Horst, 1588.

⁴¹ Így például, Jan KVAPIL, *Ze zahrádky do zahrady aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu: utváření modlitebni barokního typu*, Ústí nad Labem, Univ. I. E. Purkyně, 1999. – Martin von Cochemmel kapcsolatos munkák bibliográfiája 1980-ig 246 tételből áll: Konradin ROTH, *P. Martin von Cochem 1634–1712: Versuch einer Bibliographie*, Koblenz-Ehrenbreitstein, 1980, 250–268.

⁴² PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája 1712–1860, I–IV*, Bp., 1888–1892, itt: I, 891.

⁴³ *Pótlások Petrik, i. m.* (18. jegyzet) V, 255.

⁴⁴ *Pótlások Petrik, i. m.* (18. jegyzet) VII, 103. A név a szerző szülővárosára utaló felvett 17. századi, a középkori gyakorlatra visszautaló szerzetesi név, helyesen Martin von Cochem, tehát a nemzeti bib-liográfiában és a könyvtárakban nevét az ’M’ betűnél kell besorolni.

⁴⁵ Bonaventura von MEHR, *Martin (Linus) von Cochem = Neue deutsche Biographie*, Bd. 16, Berlin, Duncker u. Humblot, 1990, 278–279; P. Johannes Chrysostomus SCHULTE, *P. Martin von Cochem (1634–1712): Sein Leben und seine Schriften*, Freiburg i. Br., Herder, 1910.

E műveiben Martin von Cochem egy új elbeszélő stílust hozott létre a „compassio poétikája” értelmében. Kortársai, így például az Ágoston-rendi Abraham a Sancta Clara emelkedett stílusával ellentétben világosan, közérthetően és egyszerűen fogalmazott. Fő célja az elmélkedő olvasás, az olvasó azonosulási készségének felkeltése, a képzelet és az affektusok mozgósítása a valószínű megjelenítés poétikai és retorikai eszközeinek alkalmazásával. Az általa megvalósított „rafinált” egyszerűségű, együttérzést keltő elbeszélésmód egyrészt újdonságnak, másrészt hiánypótlónak számított a korban. Ez az érzékeny stílus és eszköztára évszázadokon át hatásos volt, s elsősorban ebben kereshető az oka annak, hogy a művek széles körű recepcióját a felvilágosodás sem szakította meg.⁴⁶

A bestseller-szerzővé vált kapucinus szerzetes harmincnégy alaplomból és azok különböző címeiken egészen az 1950-es évekig (!) folyamatosan megjelent, terjedelmes kiadássorozataiból álló munkássága nagymértékben befolyásolta a közép-európai újkori áhitati irodalom műfajait, stílusjegyeit, hangvételét és szerveződését. Martin von Cochem írásművészetének fő célkitűzése az „egyszerűen” írni követelményének a 17. század második felének ízlésvilágához igazított megvalósítása volt. A stylus humilis korábban nem használt változatának fő sajátosságai nála a részletező bemutatás, a természetes, könnyed, fesztelen, szemléletes és magától értetődő kifejezés, valamint az elbeszélés következetes alkalmazása a korabeli olvasó tapasztalati világához. Jóllehet a szakirodalom elsősorban a művek hatástörténete, a számtalan kiadás és azok társadalmi funkciója felől közelíti meg stílusát, ez a stílus önmagában is jelentős, a katolikus egyházi irodalom egyik jól kutatható területe. Saját szóhasználatával élve, az „unstudierte Leuth” (tanulatlan nép) számára igyekezett közérthetően, ugyanakkor választékosan írni, miközben felidézte és alkalmazta a középkori kolostori misztika és meditáció irodalom stílusesezközeit. Előszeretettel épített be munkáiba szójátékokat, idézeteket, etimologizálásokat, szólásokat és közmondásokat.

Mindezek ellenére magyarországi recepciójának vizsgálata még alig kezdődött el. A művek kiadásainak nemzetközi számbavételében csak ritkán lehet találkozni a magyar fordításokkal és a magyarországi nyomdahelyek megnevezésével. Irodalmi tevékenységének hazai kutatása – ismereteim szerint – eddig egyetlen művére, a *Makula nélkül való tükörré* (1. magyar nyelvű kiadása Nagyszombat, 1712) korlátozódott.⁴⁷

⁴⁶ ROTH, i. m. (41. jegyzet). A 17. századi kiadások folyamatos bővülését ld. VD 17. Dieter BREUER, *Frühneuzeitliche Hagiographie am Beispiel des »Leben Christi« von Martin von Cochem = Wer schreibt meine Lebensgeschichte: Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*, hrsg. von Walter SPARN, Gütersloh, Gütersloher Verl.-Haus, 1990, 105–115; Franz M. EYBL, *Abraham a Sancta Clara: Vom Prediger zum Schriftsteller*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992, 393–396.

⁴⁷ Leutfrid SIGNER, *Martin von Cochem: eine große Gestalt des rheinischen Barock; seine literaturhistorische Stellung und Bedeutung*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963; VIDA Tivadar,

Martin von Cochem művei közül a különféle címeken, német és latin nyelven párhuzamosan kiadott *Preces Gertrudianae*, az úgynevezett *Gertrudenburg* volt az első imádságoskönyv, mely a latin és német címvariánsokra egyaránt visszautalva, *Mennyei követek* címen megjelent magyar nyelven.⁴⁸ A *Gertrudenburg* első kiadása (1666) példány szerint ma nem ismert, s a Konradin Roth által számba vett negyvenegy kiadás napjainkban folyamatosan bővül.⁴⁹ Roth nem regisztrálta az imádságoskönyv magyar nyelvű fordítását és annak kiadástörténetét sem. A munka jelenleg példányból ismert első latin (*Preces Gertrudianae*)⁵⁰ és német (*Der Zweyer H. H. Schwestern*)⁵¹ nyelvű kiadása egyaránt 1670-ben jelent meg a kölni Friessem nyomdában. Az 1670. évi német nyelvű kiadás a címlap tanúsága szerint már a szerző által javított negyedik kiadás („Der vierdte Truck von dem Authore wider ubersehen und corrigiert.”) volt.

A *Preces Gertrudianae* – *Gertrudenburg* a *Mennyei követek* első kiadásának megjelenése (1681) előtt ma összesen tizenkét autorizált kiadásban ismeretes. Ágoston Péter latin nyelvből készült korábbi Bellarmino-fordítása alapján feltételeztem, hogy a jezsuita Martin von Cochem imádságoskönyvét is latinból fordította magyarra, ezért egy latin nyelvű kiadást (Köln, 1673) választottam ki az összevetés alapjául.⁵² A *Mennyei követek* összevetése a *Preces Gertrudianae* 1673-ban megjelent latin nyelvű kiadásával – amennyiben ilyen szöveganyagú kiadással dolgozott a fordító – azt bizonyítja, hogy Ágoston Péter valóban Martin von Cochem imádságoskönyvét fordította magyarra. A szövegösszevetés tanulságainak összegzése előtt azonban érdemes röviden összefoglalni a *Preces Gertrudianae* műfaji sajátosságait.

Makula nélkül való tükör, Magyar Könyvszemle, 83(1967), 250–253. Vida tanulmányát Roth hibás adatokkal hivatkozta. ROTH, i. m. (41. jegyzet) 6, 47, 296. Vö. még NAGYNÉ FRAUHAMMER Krisztina, „Olvasás által imára buzdítani”: Martin von Cochem Krisztus életrajzának magyarországi utóélete = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 113–125.

⁴⁸ Fontosabb címvariánsok: *Preces Gertrudianae*; *St. Gertrudis precum libellum*; *Himmlisch Kleynodt*; *S. Gertrudis und Mechtildis Gebetbuch*; *Hochnützlich und Tröstliches Gebetbuch*; *Die Zweyen H. H. Schwestern*. ROTH, i. m. (41. jegyzet) 175–182.

⁴⁹ Ld. például német nyelvterületen: VD 17.

⁵⁰ VD 17 1:083730D; VD 17 12:647946K

⁵¹ VD 17 23:623715X

⁵² Ágoston latin nyelvből készített Roberto Bellarmino fordítása *Mennyei discsőség* címen jelent meg 1674-ben Nagyszombatban. Teljes címléírása a díszcímlap alapján: *Preces Gertrudianae selectissimae cum Officio B. M. V. Lytanijs ac Psalmis poenitentialibus*, Coloniae Agrippinae, apud Wilhelmum Friessem, 1673. Léírása a címlap alapján: *Preces Gertrudianae, sive Vera et sincera Medulla devotissimarum Precum, potissimum ab ipso Christo dictatarum, et per Spiritum S. revelatarum: Ex mellifluis divinisque Revelationibus beatissimarum Virginum et Sororum Gertrudis et Mechtildis, Comitissarum de Hackuborn, ordinis S. Benedicti excerptarum. Libellus vere rarus [...] In gratiam non solum Saecularium, sed etiam Ecclesiasticorum et religiosorum (pro quibus specialia continet exercitia) a quodam B. Gertrudi addictissimo Sacerdote compilatus*, Typis et sumptibus Wilhelmi Friessem, Bibliopolae Coloniensis, Anno 1673.

Martin von Cochemnek ez az imádságoskönyve – amint a kötet közzétételét engedélyező approbációk is kivétel nélkül hangsúlyozzák – egyedülálló vállalkozásnak számított a saját korában. A két középkori misztikus szent életművére szövegszerűen hivatkozó, általuk ihletett imádságok a 17. században szokatlanul személyes és közvetlen hangvétel miatt a középkori kolostori misztikus hagyomány sajátos folytatásának és „újjáalakításának” tekinthetők. Erre utal – többek között – a kiadások címében rendszeresen olvasható „ex mellifluis [...] Revelationibus [...] excerptarum,”⁵³ illetve az „auß Den [...] honigfliessenden Offenbarungen [...] außgezogen”⁵⁴ kifejezés. A kiadások keretszövegeiben Martin von Cochem nem magyarázza meg vonzódását forrásaihoz, s mindössze annyit árul el a hosszú cím végén, hogy kivételes módon kötődik Nagy Szent Gertrúdhhoz: „a quodam B. Gertrudi addictissimo Sacerdote compilatus.”

Az 1670-ben kelt keretszövegek kivétel nélkül kitérnek a szerzői munkamódszerre. A kötet mecénásának szóló ajánlásból megtudjuk, hogy a nevét F. M. C. (= Frater Martin Cochem) rövidítéssel aláíró szerző Nagy Szent Gertrúd és Hackeborni Mechtild életművét, azon belül különösen az *Insinuationes divinae pietatis* című kötetet tanulmányozta; ebből dolgozott, illetve jelentős részben innen gyűjtötte össze az imádságoskönyv megírására indító szövegeket.⁵⁵ Emellett a Nagy Szent Gertrúd-i revelációkat tartalmazó, Ludovicus Blosius és Tilman Bredenbach által gondozott műveket forgatta. A *Praefatió*ban⁵⁶ a „multo studio et labore collegi” kifejezés megismétlése után így összegzi munkamódszerét: „Continet enim (licet sub inculto et humili stylo) verum et essentialem orandi modum [...] orationes”, melyeket részben forrásaiból idézett, részben ő maga írt. Hangsúlyozza, hogy a szövegek eredetije, amiből dolgozott, „[...] Doctore sint perlectae et approbatae [...] Academiae et Universitatibus, et a plurimis viris doctissimis pariter et pientissimes sint examinatae et censuratae.” A kötet összeállításában Martin von Cochem saját állítása szerint „minden lehetséges módon” koncentrált az eredeti szövegek stílusának imitálására, a Jézus Krisztus és a Szentlélek által sugallt szavak és kifejezések átírására. Mindennek érdekében bizonyos szavakat elhagyott, másokat hozzáadott vagy áthelyezett. Több saját maga által készített imádságot is illesztett ezekhez, amint ez szerinte általánosan megengedett. A forrásokhoz ragaszkodva az imádságok elé bevezetőket készített, melyekben Nagy

⁵³ Így pl., VD 17 1:083730D; VD 17 12:647946K; VD 17 23:686553E; VD 17 12:647943M; VD 17 12:647950V; VD 17 384:717527Z

⁵⁴ Így pl. *Gertruden-Buch* [...], München, Jäcklin, 1679.

⁵⁵ „multo studio ac labore collegi” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) *3r–v. Az *Insinuationes divinae pietatis*-kiadásokból folyamatosan használtam az 1662-ben megjelent párizsi, hibáktól megtisztított kiadást: *Insinuationes Divinae Pietatis, seu vita et revelationes S. Gertrudis Virginis et Abbatissae Ordinis S. Benedicti. A mendis quibus scatebant expurgatae studio et labore D[omin]i. N[icolai]. C[anteluc]. B[enedict].*, Parisiis, Apud Fredericum Leonard, 1662.

⁵⁶ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) *4r–6r.

Szent Gertrúd és Szent Mechtild revelációinak konkrét szöveghelyeit idézte vagy ezekre hivatkozott.⁵⁷ Martin von Cochem munkamódszerének bemutatására, azaz hogy miként lett egy revelációból imádság, a következő két példát választottam ki.⁵⁸

I.

Insinuationes, 1662, Lib. IV, Cap. XXXV, 525–526. p.

Ante festum Ascensionis. *De salutatione omnium vulnerum Christi*. Ante festum celeberrimae Ascensionis Domini, dum in salutationem celeberrimorum vulnerum totius corporis Domini Iesu legeret quinque millibus quadringentis sexaginta sex vicibus hunc versiculum (Gloria tibi suavissima, dulcissima, benignissima, nobilissima, Imperialis, excellentissima, fulgida, semperque tranquilla Trinitas pro roseis vulneribus mei unice electi amatoris) apparuit ei vice quadam Dominus Iesus, prae vultibus Angelorum forma speciosus, super quodlibet vulnus suum habens flores aureo splendore coruscantes, vultu sereno, blandissimoque affatu ipsam resalutans, et dicens inter alia: *Ecce in hac praeutilanti forma* et gloria qua me modo tibi exhibeo, etiam *in hora mortis* tuae tibi totus florens, et amoenus apparebo: et tali decore, quali nunc vulnera mea ex salutatione orationum tuarum sunt adornata, ego omnes maculas peccatorum, et negligentiarum tuarum contegens, adornabo, et etiam omnium, qui simili studio et devotione singula vulnera mea salutant cum eadem vel simili oratione.

Preces Gertrudianae, 1673, Pars IV, 95. p.

Salutatione omnium vulnerum Christi.

Cum B. Gertrudis in salutationem omnium *Vulnerum totius corporis Domini Iesu legisset 5466. vicibus hunc orationem, apparuit ei Dominus super quodlibet vulnus suum habens flores aureo splendore coruscantes, blandissimeque illam salutans, dixit: Ecce in hac praeutilanti forma in hora mortis tibi apparebo, et tali decore, quali nunc mea vulnera ex salutatione orationum tuarum sunt adornata, ego omnes maculas peccatorum tuorum contegens, adornabo: et etiam omnium, qui simili studio et devotione singula vulnera mea salutabunt, cum eadem vel simili oratione.* L.4.c.35.

[...]

Gloria tibi suavissima, dulcissima, benignissima, nobilissima, Imperialis, excellentissima, fulgida, semperque tranquilla Trinitas pro roseis vulneribus Iesu Christi mei unice electi amatoris.⁵⁹

⁵⁷ „Unde omni possibile modo, in hoc meo libello conatus sum stylum illum exacte imitari, verbaque syllabatim transcribere; certus verba illa, quae ex ore Christi aut Spiritus S. dictamine profluxerunt, altioris esse ordinis, majorisque efficaciae, quam quae ab humano ingenio excogitata sunt. Attamen non intior, quod hinc inde verbum unum aut alterum in ipsis Revelationibus expressum omiserim, vel addiderim, aut etiam transposuerim, at non alia de causa, quam ut legentium gustui deservirem. Ad haec licet etiam plurimas orationes, quarum nulla erat mentio in praefatis Revelationibus [...] Libelli hujus brevitatem Praefationes, Orationibus praefixas, quam parcissime posuerim: quas proinde pro majori enim tui consolatione in ipsis fontibus uberiores habere poteris.” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) *5v–6r.

⁵⁸ Az azonos szövegrészeket aláhúzással emeltem ki.

⁵⁹ Ágoston Péter által magyar nyelvre átültetve: „Christus sebeihez Köszöntés. Midőn Gertrudis az Urunk sebeihez, öt ezerszer, négy százszor, és hatvan hatszor, az következő könyörgést elmondotta volna,

II.

Insinuationes, 1662, Lib. III, Cap. XXX, §. 10, 238–239. p.

Sine consensu voluntatis peccatum non committitur. Commendans se Deo non cadit ad interitum.

Per verba etiam quibus canitur de sancto Ioanne: *Haurit virus hic letale*, intellexit quod sicut virtus fidei servavit illaesum Ioannem a veneno: sic consensus voluntatis contra peccatum renitentis conservat animam immaculatam, quantuncunque sit venenosum, quod cordi ingeritur contra voluntatem. Per versiculum: *Dignare Domine die isto*, intellexit, quod in quocunque se homo commendat Deo, orans ut ipsum a peccato custodiat; etiamsi occulto Dei iudicio homini videatur, quod graviter deliquerit in aliquo, nunquam tamen sic delinquet, nisi gratia Dei velut baculus sustentet eum, quod semper facilius ad poenitentiam redibit.

Preces Gertrudianae, 1673, Pars I, 2. p.

Commendatio ad Iesum.

B. Gertrudis intellexit, quod in quocunque se homo commendat Deo, orans, ut ipsum a peccato custodiat; etiamsi occulto Dei iudicio homini videatur, quod graviter deliquerit in aliquo, nunquam tamen sic delinquet, nisi gratia Dei velut baculus sustentet eum, quod semper facilius ad poenitentiam redire possit. l. 3. c. 30. §. 10. [...] ⁶⁰

Martin von Cochem nem csupán a példaként bemutatott szövegekben, hanem másutt is rendszeresen elhagyta a misztikus élmény konkrét körülményeinek részletezését, elsősorban az egyházi éven belüli datálást, valamint a látomáshoz tartozó hitelesítő elemeket. Az így fennmaradt szövegrészt tovább rövidítette, egyes részeit kiemelte és olyan nyelvi-stiláris pozícióba helyezte át, mely alkalmasnak bizonyult egy jellegzetesen 17. századi imádság megkonstruálásához.

A gyűjtemény újdonságát és széles körben várható sikerét már az approbációk szövege előrevetítette. Az 1673-as kiadás végén, a tartalomjegyzék után közölt öt nyomtatási engedély egybehangzóan dicséri a munkát. Az egy kivétellel datált (1670. október 3–8-a között) engedélyek mindegyike hangsúlyozza az érzékekre ható, az imádkozót felüdíteni (recreate) és gyönyörködtetni (oblectare) kívánó szándékot. A datálatlan engedélyben Theodor Commer, a kölni Szent Pantaleon bencés monostor szerzetese az „*amorosae pietatis exercitia*” kifejezést használja a munka tartalmának megjelölésére, mely jól érzékelteti az imádságok stílusát és intim hangvételét. A kölni székesegyház librorum censor ordinarius, Joannes Francken Sierstorffius egyetlen választékos

---

meg jelenék néki Urunk, szent sebein lévén, arany szinel tündöklő virág, ilyen szozattal, halálod oráján a mint most láts néked meg jelennek. lib. 4. cap. 35. Uram Jesus az te szentséges Sebeidért melyeket szent testeden szenvedtél irgalmazz nékem, és, minden bünösnek, élőknek, s világol ki multaknak. Adgy nekünk kegyelmet, bünük bocsánattyát örök élelett. [!] Amen.” Menyei, i. m. (16. jegyzet) 125.

⁶⁰ Ágoston Péter által magyar nyelvre átültetve: „Az edes Jesusnak ajánlas. Szent Gertrudis vötte eszibe hogy, akár minémü dolgaiban magát Istennek ajánlotta vétektől meg oltalmaztatott lib. 3. cap. 30. [...]” Menyei, i. m. (16. jegyzet) 2.

mondatban foglalta össze véleményét: „Preces hae Gertrudianae, cum nihil aliud spirent, nisi puram, putam pietatem animarum, placet, in lucem edantur publicam.”⁶¹ Az engedély-sorozatot a későbbi kiadások is tartalmazzák, így például három közülük szó szerint olvasható a szöveganyagában átdolgozott, 1827-ben Sulzbachban megjelent német nyelvű kiadásban.⁶² Ebből megtudjuk, hogy a dátálatlanul közölt Commer-féle engedély 1668. december 23-án kelt, s volt a kötetnek ennél korábbi approbatiója is, mely ugyan-csak Kölnben kelt 1668. január 17-én. Ez utóbbit a konventuális ferences Aurelius Galenius fogalmazta meg, aki szerint a könyv méltó arra, hogy használói kezükben és lelkükben hordozzák („[...] manibus et cordibus Christi fidelium teneatur [...]”).

A szokásos nyomtatási engedélyek számától eltérő, feltűnően nagyszámú és „hosszú életű” engedélyek, valamint az 1673-as kölni kiadás címében hangsúlyozott Szűz Mária-officium, a litániák és bűnbánati zsoltárok jelenléte arra ösztönzött, hogy Martin von Cochem munkáját ellenőrizsem az *Index librorum prohibitorum*-ban. Ebből kitűnt, hogy a mű tartalmának részleges tiltása több *Index*-kiadásban is megtalálható. 1716-ban egy 1702-ben megjelent velencei kiadást⁶³ tiltottak a Szent Rítusok Kongregációjának 1709. március 4-i határozata alapján, a kötetben található litániák és officiumok miatt.⁶⁴ Ez a tiltás érvényben volt 1835-ben is.⁶⁵ Egy Kölnben 1670-ben megjelent kiadás is tartalmazta ezeket a később tiltott szövegrészeket, s az *Index* szerint ezt a kiadást meg kell tisztítani ezektől a jóvá nem hagyott litániáktól és imádságoktól⁶⁶ – azaz a munka bizonyos részei a tekintélyi hivatkozások nagy száma ellenére már 1670-ben kivívták az egyházi hatóság rosszallását. Valószínűleg ez az oka annak, hogy az 1666–1669 között megjelent korábbi kiadások ma nem ismertek példányszerűen.

Az imádságoskönyv szerkezete keveset változott az évszázadok során. Tíz részre osztva imádságokat tartalmaz a következő sorrendben. I. rész: imádságok reggel, napközben és este, II. rész: szentmise alatt mondandó imádságok, III. rész: a Szentháromsághoz, IV. rész: Krisztushoz címzett áhítatok, V. rész: az Úr kinszenvedéséről szóló imádságok, VI. rész: áhítatok a Szent Szűzhöz, VII. rész: a „bizonyos” szentekhez („Ad certos Sanctos”), VIII. rész: imádságok az egyházért, barátokért, megpróbáltatásokban,

⁶¹ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) O7v–8r.

⁶² MARTIN VON COCHEM, *Gertrudenbuch [...] Verbessert und umgearbeitet [...]*, Sulzbach, im Verlage der J. E. v. Seibelschen Kunst- und Buchhandlung, 1827.

⁶³ A kiadáshoz vö., ROTH, i. m. (41. jegyzet).

⁶⁴ *Index librorum prohibitorum usque ad totum Mensem Martii MDCCXVI. Regnante Clemente XI. P. O. M.*, Romae, Ex Typographia Rev. Cam. Apost., 1716, 402. – Ismeretes, hogy VIII. Kelemen pápa 1601-ben a Loretói litánia és a Mindenszentek litániája kivételével megtiltotta a litániák mondását. Ez a tiltás ugyanakkor nem tudta megakadályozni, hogy az imádságoskönyvek szerzői és szerkesztői ne állítsanak össze és ne közöljenek magánhasználatra újabb litániákat.

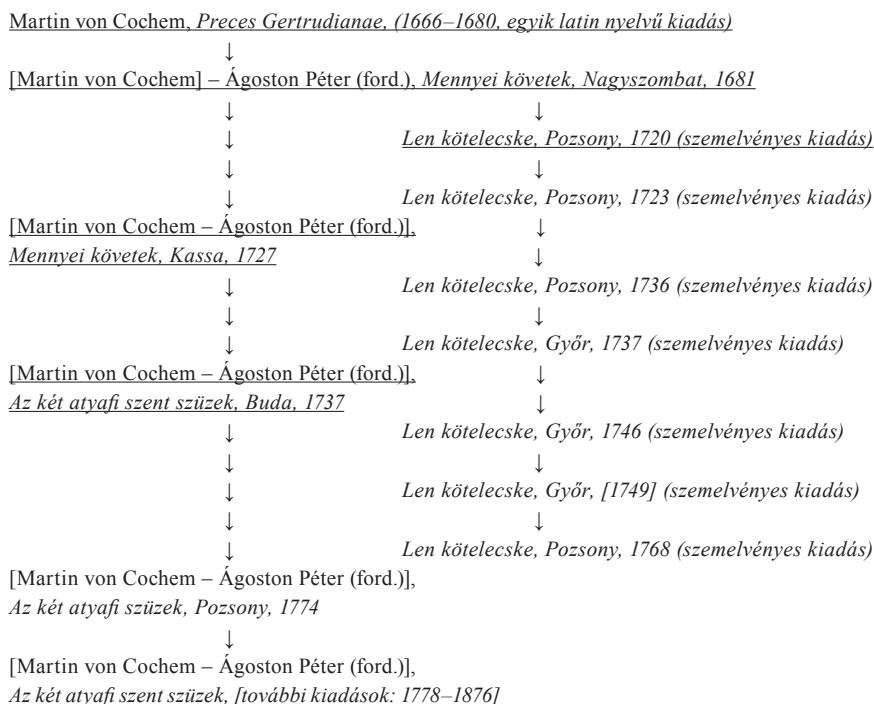
⁶⁵ *Index librorum prohibitorum Sanctissimi Domini Nostri Gregorii XVI. Pontificis Maximi jussu editus*, Romae, Ex Typ. R. Camerae Apostolicae, 1835, 293.

⁶⁶ Jesús Martínez de BUJALA, Marcella RICHTER, *Index librorum prohibitorum: 1600–1966*, Montréal, Médiaspaul, 2002, 381.

betegekért, haldoklókért és halottakért, IX. rész: áhítatok gyónás előtt és után, X. rész: áldozás előtt és után. A X. rész végén a lélek végrendelete („pro clausula additum est Testamentum animae”) olvasható.⁶⁷ Ez a körülmények között kialakított, ugyanakkor viszonylag egyszerű szerkezet biztosította, hogy a legkülönbözőbb állapotú és rangú személyek egyaránt haszonnal forgathatják az imádságoskönyvet. Erre a szerzői szándékra már a címlap szövege felhívja a figyelmet az „[...] In gratiam non solum Saecularium, sed etiam Ecclesiasticorum et religiosorum (pro quibus specialia continet exercitia) [...]” megjegyzéssel. Az 1673-as kiadás alapján bemutatott szerkezet lényegében változatlan volt még 1827-ben is, s mindössze a végén bővült: a X. rész után a korábbi clausula, a lelki végrendelet önálló, XI. résszé vált *Vorbereitung zu einem seligen Ende* címen.⁶⁸ Ezenkívül egy újabb, XII. részt illesztettek az imádságoskönyvhöz, melyben az egyházi év főbb ünnepeihez kapcsolódó áhítatok kaptak helyet (*Andachten für die hohen Feste des Jahres*).⁶⁹

Martin von Cochem *Preces Gertrudianae*-ja és Ágoston Péter munkássága ismeretében a korábban megrajzolt stemmát tovább bővítettem és pontosítottam a következő formában:

⁶⁷ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet).

⁶⁸ Tartalma: Vorbereitung zu dieser Andacht, Geistliches Testament, MARTIN VON COCHEM, *Gertrudenburg*, i. m. (62. jegyzet) 463–481.

⁶⁹ MARTIN VON COCHEM, *Gertrudenburg*, i. m. (62. jegyzet) 482–538.

Ágoston Péter *Mennyei követek* című fordításának vizsgálata mindez ideig váratott magára, s az összeállítást hiába keressük a régi magyar irodalom korábban feltárt német eredetű művei között. Mint említettem, az 1681 előtt megjelent latin és német nyelvű *Preces Gertrudianae* – *Gertrudenburg*-kiadások számbavétele még nem fejeződött be. 1670 előtti kiadás – jóllehet bizonyosan létezett – példány szerint ma nem ismert.⁷⁰ Ezért, továbbá a ma ismert tizenkét 1681 előtt megjelent kiadás mindegyikének beható ismerete hiányában és a magyar fordítás jellegzetességei miatt eddig nem sikerült olyan kiadást találni, melynek szerkezete és tartalma minden tekintetben megfeleltethető a *Mennyei követek*ével. Valószínű, hogy Ágoston terjedelmi okból sem vállalkozott Martin von Cochem imádságoskönyvének teljes lefordítására.

A magyar címadás nem tükörfordítása egyik ismert kiadás címének vagy címrészletének sem. Feltételezhető, hogy Ágoston valamelyik 1681 előtti kiadás keretszövegében olvashatta Nagy Szent Gertrúd többször említett fő művének a címét (*Legatus divinae pietatis*), melyből a legatus (követ) kifejezés ösztönzően hatott a magyar cím megformálására. Ugyancsak ismerhette a latin és német kiadások címvariánsainak egy részét,⁷¹ s ezek együttesen hatottak az érzékletes címadásra (*Menyei követek, avagy Sz. Gertrudis, és Mechtildis Égből vött imádsági*).

Míg Martin von Cochem imádságoskönyvének kiadásai keretszövegekkel, így dedikációval, olvasói ajánlással, nyomtatási engedélyekkel, öröknaptárral – mely tartalmazza az adott napon tisztelt szent halálának évét is –, a változó ünnepek táblájával és részletes tartalomjegyzékkel együtt jelentek meg, Ágoston fordításában csupán a dedikációt és a sajtóhibák hozzátvetőleges jegyzékét találjuk.⁷² További keretszöveggel

⁷⁰ Vö. THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei, I–III*, ItK, 32(1922), 63–92; 33(1923), 22–33, 143–156; ROTH, i. m. (41. jegyzet) 180. Az 1670. évi német nyelvű kiadás a szerző által javított 4. kiadás, ld. VD 17 23:623715X

⁷¹ Így például „*Preces Gertrudianae Sive Vera et sincera Medulla devotissimarum Precum, potissimum ab ipso Christo dictarum, et per Spiritum sanctum revelatarum*” (Einsiedeln, ca. 1670); „*Preces Gertrudianae, sive Vera et sincera Medulla devotissimarum Precum, potissimum ab ipso Christo dictatarum, et per Spiritum S. revelatarum: Ex mellifluis divinisque Revelationibus beatissimarum Virginum et Sororum Gertrudis et Mechtildis, Comitissarum de Hackuborn, ordinis S. Benedicti excerptarum*” (Köln, 1673); „*Der zweyer HH. Schwestern Gertrudis und Mechtildis Gebett-Buch: Darin lauter Himmlische und Göttliche Gebett welche diesen HH. Jungfrauen theils von Christo oder der Mutter Gottes mündlich offenbahrt; theils durch den H. Geist eingeben worden verfasst seynd*” (Köln, 1670); „*Himmlisches Kleynodt Das ist: Ein gantz neues Gebett-Buech Für das Hochadeliche Frawen-Zimmer: Auß den Honigfliessenden Offenbahrunen S. Gertrudis Vnd Mechtildis, Auch auß andern alt: vnd neuen Bettbüchern herauß genommen, zu Torst aller andächtigen Seelen [...] zusammen getragen*” (München, 1678).

⁷² *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) [ ]1–6: Ajánlo Levelecske; [ ]1–2: Az Nyomtatásbéli fogyatkozások – a következő megjegyzéssel: „Vadnak még elég fogyatkozások mellyeket az keresztyén olvasó réa érthet magától”.

a második kiadás sem bővült.⁷³ Ez a körülmény az első magyar kiadás esetében – tekintettel a sok sajtóhibára – feltételezi a gyors nyomtatást és/vagy a nyomdász idegen nyelvűségét, esetleges gondatlanságát.

1. A szerkezet átalakítása

Az 1673-ban megjelent latin nyelvű kiadás⁷⁴ tíz parsból álló szerkezetéhez képest a magyar fordítás mindössze nyolc részre tagolódik, a következő módon:

Preces Gertrudiana, 1673

Preces matutinae, Diurnae, et Vespertinae (1–20. p.)	Pars I. rész
De sacrificio missae (Orationes sub missae, 20–42. p.)	Pars II. rész
De SS. Trinitate (42–79. p.)	Pars III. rész
Orationes ad Christum (79–103. p.)	Pars IV. rész
De Passione Domini (104–147. p.)	Pars V. rész
De B. Maria Virgine (148–182. p.)	Pars VI. rész
(194–236. p.)	
Orationes de Sanctis (182–217. p.)	Pars VII. rész
Orationes pro diversis Pars Necessitatibus (217–253. p.)	VIII. rész
Orationes pro peccatis (253–278. p.)	Pars IX. rész
Orationes ante / post Communionem (278–321. p.)	Pars X. rész

Menyei követek, 1681

Reggeli, és estvéli könyörgések (1–20. p.)
A Szent Mise áldozatjáról (21–60. p.)
A meg-foghatatlan Szent Háromságról (61–111. p.)
Christus Urunkhoz Könyörgések (111–156. p.)
Boldogságos szűz Mariahoz (157–193. p.)
Bűnökből ki térő, és Angyali ke-nyérrel élő emberek könyörgési
Az Isten szenteiről (237–258. p.)
Sokféle szükségokbéli könyörgések (259–335. p.)

A szerkezeti tagolást és a részek tartalmát összevetve, az első három rész többé-kevésbé azonos. Erőteljesebb módosítási törekvés a IV. résztől figyelhető meg. Az 1673. évi latin kiadás IV. és V. parsának Krisztus-imádságait Ágoston egyetlen egységben, a magyar kiadás IV. részében foglalta össze. Ennek következtében a latin kiadás VI. pars-a magyar fordítás V. részévé vált. Az ügyes átalakítás következtében

⁷³ *Mennei követek*, i. m. (17. jegyzet). A második kiadás Kassa város főbírójának és városi tanácsának szóló dedikációja ez első kiadás hasonló szövegének ismeretében készült.

⁷⁴ Ld. 52. jegyzet.

a latin imádságoskönyv VII. parsá megfeleltethető a magyar fordítás VII. részének; mindkettő szentekről szóló imádságokat tartalmaz. A *Mennyei követek* VI. része ismét a latin kiadás két parsából származó imádságokat tartalmaz: a IX., *Orationes pro peccatis* című pars azonos a magyar VI. rész „Bünökből ki térő emberek könyörgési”-vel, az „Angyali kenyérrel élő emberek könyörgési” pedig a latin kiadás X. parsának megfelelő tartalmú imádságaival egyeznek meg. A magyar fordítás utolsó, VIII. része a latin VIII. (*orationes pro diversis necessitatibus* – szükségbéli könyörgések) és X. parsából (*conclusio, testamentum* – istenes lélek testamentomja) áll össze.

2. A szerkezeti egységek tartalmának módosítása

Bár az I. rész a formátumra hasonló nyomtatványokban lapszámra azonos terjedelmű a latin és a magyar változatban, a szövegek száma a magyar kiadványban kevesebb. Ágoston ugyanis nem fordított le néhányat a reggeli imádságok közül és teljesen elhagyta a napközben mondható imádságokat (*preces diurnae*). Már itt szembetűnő, hogy jelentősen lerövidítette az imádságok Nagy Szent Gertrúd és Szent Mechtild életművére hivatkozó bevezetőit, s a hivatkozások az átvétel során részben torzultak.

Példa az imádság bevezetésének rövidítésére:

Preces Gertrudianae, 1673, 2. p.

Commendatio ad Iesum. B. Gertrudis intellexit, quod in quocunque se homo commendat Deo, orans, ut ipsum a peccato custodiat, etiamsi occulto Dei iudicio videatur, quod graviter deliquerit in aliquo, nunquam tamen sic delinquet, nisi gratia Dei velut baculus sustente eum, quod semper facilius ad poenitentiam redire possit. l.3.c.30.§10.

Mennyei követek, 1681, 2. p.

Az edes Jesusnak ajánlas. Szent Gertrudis vötte eszibe hogy, akar minemű dolgaiban magát Istennek ajánlotta vétektől meg oltalmaztatott lib. 3. cap. 30.

Példák a hivatkozások torzulására:

Preces Gertrudianae, 1673, 3. p.

B. Mechtildi [...] l.4.c.29.

Mennyei követek, 1681, 4. p.

Szent Mechtildisnek [...] lib. 4. cap. 2.

Preces Gertrudianae, 1673, 4. p.

B. Gertrudi [...] l.4.c.16.

Mennyei követek, 1681, 5. p.

[...] szent Gertrudis [...] lib. 3. cap. 6.

Ágoston nem fordította le a II. pars minden szövegét sem, így – többek között – elhagyta a Szent Mechtildtől származó, áldozás alatt mondandó imádságot.⁷⁵ Ágoston beavatkozása révén ebben a részben is eltorzult több hivatkozás, míg néhány teljesen elmaradt.⁷⁶ A Szentháromság-imádságokat tartalmazó III. rész szintén több szöveggel rövidebb a magyar fordításban, ugyanakkor a fordító az előző részekhez hasonlóan folyamatosan követi az imádságok latin eredetijének sorrendjét.

A magyar változat IV. részében összevont Krisztus-imádságok követik ugyan a IV. és V. pars szövegeinek sorrendjét, több hosszabb áhítat azonban kimaradt a fordításból, mint például a *Lytaniae SS. Nominis Jesu, Oratio ad Vulnus Humeri, Litaniae de passione Christi*.⁷⁷ Ezek az imádságok a következő, VI. pars magyar nyelvre nem officium formában lefordított Mária-officiumával, és a le nem fordított *Litaniae de B. Virginével*⁷⁸ együtt azon szövegek közé tartoznak, melyek miatt Martin von Cochem munkája részlegesen indexre került.⁷⁹ Eszerint Ágoston Péter ismerhette ezek tiltását, vagy érzékelhette a szövegekben rejlő teológiai értelmezés nehézségeit. A IV. részben is folyamatos a bevezető szövegek rövidülése és a hivatkozások torzulása vagy elmaradása a latinhoz képest. Új jelenség, hogy Ágoston itt egy olyan hivatkozást is közölt, mely hiányzik⁸⁰ Martin von Cochem latin szövegéből. Minden bizonnyal valamiféle tekintélyi hivatkozási „rutin” miatt, ebben az esetben ugyanis a hivatkozott rész nem található meg a gertrúdi életműben. A legmagasabb fejezetszám Nagy Szent Gertrúd életmű-kiadásának második kötetében a 24., azaz a „**szent Gertrudissal lib. 2. cap. 25.**”-ként hivatkozott hely nem létezik.⁸¹ Az imádságszövegek később bemutatandó, s már a korábbi részekben is megfigyelhető kivonatos tartalmi fordítása mellett itt találkozunk először a több imádságból álló szöveg-sorozatok némely részének elhagyásával. Így például a „Decem Orationes affectuosae, in quibus Christo Passio sua repraesentatur” magyar változata csupán kilenc imádságból áll, mivel az első szöveget

⁷⁵ „Communio. Ex S. Mecht.I.I.c.9.” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 36.

⁷⁶ Így például, MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) „Ad orate fratres” 25, „Adoratio SS. Sacramenti” 38; *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) „Orate fratres után” 28, „A’ Christus teste elöt” 53.

⁷⁷ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 100–103, 142–142, 144–174.

⁷⁸ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 148–153, 178–182; *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 160–166.

⁷⁹ Vö. 64–65–66. jegyzet.

⁸⁰ „Salutatio vulneris Lateris, ex BB. Mechtilde et Gertrude.” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 141–142; „Könyörges Mellyel az Christus oldalán valo sebe urunknak áldatik **szent Gertrudissal lib. 2. cap. 25.**” *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 155–156. [Kiemelés tőlem.]

⁸¹ Vö. GERTRUDE D’HELFTA, *Oevres spirituelles, Tome II, Le Héraut, Texte critique*, traduction et notes par Jean-Marie CLÉMENT, les Moniales de Wisques et Bernard de VREGILLE, S. J., Paris, Les éditions de Cerf, 1968 (Sources Chrétiennes, nr. 139), II, 1–24, 225–353; Sanctae Gertrudis Virg. et Abbatissae Ordinis S. Benedicti Vitae et Revelationum Liber Secundus. Caput I – Caput XXIII. Epilogus huius libri, *Insinuationes*, i. m. (55. jegyzet) 77–150.

és a tizedik szöveg utáni oblatiót Ágoston nem fordította le.⁸² Az ezt követő „Quinque oblationes Passionis Christi pro peccatis”-ból is mindössze négy (I, II, IV, V) szöveg olvasható magyarul, „A’ Christus szenvedése Az Atyá Istennek bé-mutattatik vétkeinkért” címen. A harmadik oblatiót, a tövissel koronázás kínjának felajánlását nem fordította le Ágoston Péter, hanem a „meg coronáztatott, vére kiontatott” kifejezést egyszerűen beépítette a második imádság szövegébe.⁸³

A Szűz Mária-imádságok fordításakor (VI. pars = V. rész) – a kötetben először – Ágoston nemcsak megváltoztatta az imádságok sorrendjét, hanem három, az általam használt kiadású latin szövegből hiányzó imádságot „toldott be”. Ez a szövegalakítás többféleképpen magyarázható: 1) Ágoston nem az 1673-as vagy azzal azonos szövegű *Preces Gertrudianae*-kiadásból fordított; 2) a fordításhoz több, részben eltérő tartalmú Martin von Cochem *Gertrudenburg* állt rendelkezésére; 3) a kihagyott hét imádság pótlására ízlésének jobban megfelelő szövegeket illesztett be. Sajátos jelenség, hogy az 1673-as latin kiadáshoz képest egyedül a magyar fordításban egymás után álló három imádság egyikéhez sem tartozik bevezető szövegrész, s hivatkozás is csak kettőnél található. A hivatkozásokat igyekeztem ellenőrizni, de egyik sem utal a közölt imádságok tartalmára.⁸⁴ Lehetséges, hogy a hivatkozások tévesek, vagy Ágoston eleve csupán tekintélyinek szánta őket. Figyelembe véve, hogy nincs bevezetőjük, valószínűleg nem Martin von Cochemtől származnak és ismeretlen forrásból maga Ágoston Péter emelte be őket az imádságok közé. A három összetartozónak tűnő imádság közül az első Szűz Máriához intézett kérések sorozata,⁸⁵ a második a kilencszer megismételt „idvöz légy” kifejezéshez társított köszöntés,⁸⁶ a harmadik litániára emlékeztető sajátos „kedveskedés”.⁸⁷ Az elmondottakat a következő áttekintés szemlélteti:

---

⁸² MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 104–111; *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 129–135.

⁸³ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 111–119; *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 135–139.

⁸⁴ *Insinuationes*, i. m. (55. jegyzet) Lib. IV. Caput VIII, 423–425.

⁸⁵ „Kegyelmes szent Anyám Maria, kérlek tégedet, hogy szívéből vedd ki ez világi dolgok szeretetét, hogy az te szentséges Fiádott tellyes sziböl: szeressem, halálomig, és örökké. [...] Nyerd meg nékem Oh! Szentséges Szűz, hogy a’ te fiadot szeressem, és fellyem, és az te szent Fiad örök dicsőségbe juthassak.” *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 173–175.

⁸⁶ „Kérlek tégedet, szerelmes Anyám Maria, az által az te szíved égő tüze által, mellynek szikrája, az Isten szívihez fel ment, hogy az én szívem is olyan égő tüzel meg gyuladgyon, hogy halálom oráján olly szabadon Istenhez repüljön. Idvöz légy abban az ki mondhatatlan örömben, mellyben gyönyörködtél mikor láttad az szent Háromság el fogyhatatlan világosságát. [...] Idvöz légy Isten irgalmasságának sáfára, csendességnék mély tengere. Idvöz légy tüzel égő Isten szekere, te szentséges méhedben az mi emberségünk hamuával befedted az istenség tüzeit. [...] *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 176–178.

⁸⁷ „Oh! Maria kegyelemnek emberekre Isteni forrásnak csatornája, irgalmasságnak Olai fája, melly által vagyon az mi orvosságunk. [...] Oh! Maria gyönyörűséges fejér Liliom, Isten után egyetlen

Preces Gertrudianae, 1673, P. VI, 148–182. *Menyei követek*, 1681, 5. r., 157–193.

1 Officium B. Mariae Virginis	= 2 Boldog Aszony dicsireti
2 Suppletio B. Virgini gratissima	= –
3 Deo gratias pro gratiis B. Virgini concessis	= 3 Szűz Marianak adott jokért Hála Istenek
4 Salutatiuncula aurea ad beatam Mariam Virginem	= 4 [cím nélkül] Idvöz légy szent Háromságnak feiér Lilioma [...]
5 Coelicum Ave Maria	= 5 Az menyei szentek Idvöz légy Mariája
6 Ave Maria aureum	= 6 Arany Idvöz légy Maria
7 Jubilus Marianus ad immaculate Conceptam Virginem	= –
8 Tres efficacissmae petitiones ad B. Virginem	= 7 Három könyörgések Boldog Aszonyhoz
9 Quinque gaudia B. Virginis	= 1 Boldog Aszony öt öröme
10 Ad Ecce Ancilla	= –
11 Oblatio cordis Iesu ad B. Virginem	= –
12 Oratio S. Edmundi	= –
13 Suspiria peccatoris ad Mariam	= 12 Bűnös ember fohaszkodása Mariahoz
14 Invitatio B. Virginis ad suum obitum	= 11 Hogy Boldog Aszony légyen jelen Halálod Oráján
15 Tria Ave Maria pro felici fine	= –
16 Gladii doloris	= 13 Boldog Aszony öt epesége vagy Faidalmok öt törei
17 Litaniae de B. Virgine	= –
–	= 8 Szűz Mariahoz (173–175. p.) [bevezető, hivatkozás nélkül]
–	= 9 Az Isten Anyához Köszöntés (176–178. p.) [bevezető nélkül, hivatkozás: „Mechtildis lib. 1. cap. 40.”]
–	= 10 Szűz Marianak kedveskedés (179–181. p.) [bevezető nélkül, hivatkozás: „Szent Gertrudis lib. 4. cap. 8.”]

A *Menyői követek* további három (VI–VIII.) részében Ágoston csaknem teljesen szabadon bánt a *Preces Gertrudianae* VII–X. parsával. Az imádságok sorrendjét tudatosan megváltoztatta, a szövegek közül többet elhagyott és újra csoportosítva közölte a lefordított imádságokat. Így például a szentekről szóló imádságokat tartalmazó VII.

---

reménységem [...] nyerd meg, hogy az te Szentfiadnak, szeretet gyümölcsévé vályyam [...].” *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 179–181.

részből kimaradt a Szent János evangélistához, Szent Benedekhez, Szent Annához, Mária Magdolnához szóló szöveg. E rész magyarul közölt imádságainak címzettjei Szűz Mária, Szent Mihály arkangyal, az őrzőangyal, általában a szentek és a szent szüzek, Szent Gertrúd, Szent Mechtild.⁸⁸

A VIII. rész szükségben segítő imádságai közül hiányoznak mindazon latin szövegek fordításai, melyek – címük szerint is – az egyházért⁸⁹ vagy egyházi személyekért⁹⁰ könyörögnek, illetve amelyek elmondásával valaki nem önmagáért, hanem másért imádkozik.⁹¹ Ebben a részben különösen szembetűnő az imádságok intimitása, személyes hangvétele és az én-formula folyamatos használata.⁹² Ez alól egyetlen kivétel a purgatóriumban szenvedő lelkekért szóló könyörgés.⁹³

Összességében megállapítható – ha Ágoston valóban az 1673-i évi kiadást, vagy egy annak megfelelő tartalmú másik kiadást használt –, hogy a tartalom lerövidítése és a mű átszerkesztése a fordítás során alapvetően megváltoztatta az imádságoskönyv Martin von Cochem által kialakított, minden társadalmi csoportra tekintettel lévő használati lehetőségét.⁹⁴ Ágoston fordításában a *Mennyei követek* elsősorban az igényes, műveltebb, világi olvasóknak szánt, misztikus hangvételű magánáhitati művé alakult át, s a használók köréből – tekintettel a megváltozott tartalomra – kiszorulni látszanak a szerzetesek és a világi papok csoportjai.⁹⁵

A fordítás nyelvi és stílusbeli sajátosságai

Hét évvel Bellarmino-fordításának nagyszombati megjelenése (*Mennyei dicsőség*, 1674) után ugyanott került ki a sajtó alól Ágoston Péter második fordítása, a *Mennyei követek*. A fordítás során Ágoston igyekezett megtartani az eredeti mű sajátos

---

⁸⁸ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 182–217; *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 237–258.

⁸⁹ Így például: *Osculatio quinque vulnere pro peccatis ecclesiae*, *Oblatio meritorum Christi pro peccatis ecclesiae*, *Oratio pro tota ecclesia*, MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 217–220, 220–222, 222–223.

⁹⁰ Így például: *Oratio [...] pro spiritualibus [...]*, MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 225–226.

⁹¹ *Oratio pro infirmo*, *Tres orationes [...] dum infirmus agonizat*, *Oblatio Passionis Christi pro defuncto*, MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 232–233, 239–241, 241–242.

⁹² Így például: Gyönyörűséges könyörgés Ha mit akar ember, boldog Aszony-által Istentől meg-nyerni, *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 279–282.

⁹³ Így például: Könyörgés A' meg holtak lelkekért, *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 318.

⁹⁴ „[...] In gratiam non solum Saecularium, sed etiam Ecclesiasticorum et religiosorum (pro quibus specialia continet exercitia) [...]” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) címszöveg.

⁹⁵ Az imádságoskönyv világi használói körét jelzi mindkét kiadás városi előljárásnak (Nagyszombat, 1681; Kassa, 1727) címzett dedikációja.

hangvétele, szimbolikáját. Például a Martin von Cochemnél – tekintettel „forrásaira” – hangsúlyos méz-szimbolika Ágoston révén még hangsúlyosabbá vált azáltal, hogy egyetlen, kiválasztott kontextusban, a Jézus szívéből kifolyó méz esetében használta.⁹⁶ Már a tartalmi vizsgálat bizonyította, hogy az eleinte erős kötődés az eredeti szöveghez lassan fellazult és átadta helyét az érzékletes magyar szövegalkotás igényének. A szó szerinti fordítástól az eredeti szövegkörnyezetből kiemelt és átfunkcionalizált szövegek megalkotásáig többféle fordítói megoldást lehet elkülöníteni. Ezek közül a fontosabbak a következők:

1. Törekvés a pontos, szó szerinti fordításra:

Preces Gertrudianae, 1673, P. I, 1–2. p.

Preces matutinae.

Mane cum surgis, ajebat Christus ad B.

Mechtildem, saluta primo cor meum, et offer mihi cor tuum. l.3.c.16.

Adoro, laudo et saluto te, dulcissimum et vernans

Cor Iesu Christi, ex quo tanquam ex mellifluo

Gratiarum fonte omne bonum, omnisque dulcedo

Effluxit et effluit.

Et ex totis viribus cordis mei ago tibi gratias, quod me hac nocte custodieris, Deoque Patri pro me laudes et gratiarum actiones persolveris.

Et nunc, o dulcis amor meus, offero tibi miserum et indignum cor meum in sacrificium matutinum, et omni qua possum devotione includo et commendo illud dulcissimo cordi tuo:

rogans ut divinas tuas influxiones illi infundere, atque sancto tuo amore accendere digneris. Amen.

Preces Gertrudianae, 1673, P. I, 19–20. p.

Intentio ante somnum, quam Christus B.

Gertrudem docuit l.4.c.13.

Menyei követek, 1681, I. r. 1–2. p.

Christus Urunk, Szent Mechtildist arra tanítá, hogy reggel köszöncse az ő szívit, és annak utána az magáét ajánlja néki lib.3. cap. 16.

Reggeli imadsagok.

Imádlak dicsírlek, tégedet, Christusnak édes virágzo Szíve, mellyből mint valami, kegyelem méz forrásdból, minden jó, és minden édesség, származott mi reánk, és mostis szünhetlen származik.

En szívemnek minden ereiből, hálákot adok néked, hogy engemet, ez éjjel, meg őriztél, és hogy az Atya Istent, helytettem dicsírted, és az mely háládással én tartoztam elvégezted.

Most elődbe, hoztam, az én méltatlan Szívemet, reggeli áldozatul, és nagy ájtatosan néked ajánlom,

kérvén alázatosan, hogy az te Isteni jóvoltodnak és kegyelmednek forrásiból tölcs-meg, s az te szeretetednek tüzivel, méltotassad meg gyuitani. Amen.

Menyei követek, 1681, I. r. 19–20. p.

Alom előtt szent Gertrudissal, Christus tanítását, tarcs meg lib.4. cap. 13.

⁹⁶ *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 1 – MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae, i. m.* (52. jegyzet) 1; *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 73–74 – MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae, i. m.* (52. jegyzet) 149; *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 124 – MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae, i. m.* (52. jegyzet) 94.

Domine Iesu, hunc somnum suscipiam in illo
 amore, quo tu eundem sanctificatum in tua SS.
 humanitate consimili mereris ad laudem Dei Patris,
 et salutem totius generis humani:
 orans ut in unione divini amoris tui cedat in
 augmentum salutis omnibus coelestibus,
 terrestribus et purgandis. Amen.

Uram JESUS, erre az alomra adom magamot, olly
 szeretettel mellyel te meg szentelted, midön az te
 szentséges emberségedben hasonlovál eltél, az te
 szent dicsiretedre, és mindeneknek üdvözségre,
 neked esedezvén hogy az szeretetedért, legyen
 mindeneknek üdvözségire, Egbélieknek, es
 földieknek. Amen.

A szövegek szó szerinti visszaadása általában az eredetinel hosszabb, nyelvileg bonyolultabb magyar változatot eredményezett. Ágoston Péter valószínűleg ezért élt viszonylag ritkán ezzel a lehetőséggel.

2. Egyszerűsítés, kihagyás:

Preces Gertrudianae, 1673, P. IV, 94–95. p.

Salutatio Iesu melliflua.

*Hac salutatiuncula B. Gertrudi familiarissima fuit,
 utpote qua Christo, ab aliis offenso blandiri
 solebat, cum summo ipsius oblectamento. Unde
 optime faceres cum eadem, memoria commendata
 imaginem Christi salutando, etc.*

Ave vivificans gemma divinae nobilitatis.

Ave immarcessibilis flos humanae dignitatis, Iesu
 amantissime:

cum delectamento tuae divinitatis, ex affectu totius
 universitatis salutans amplector te, et in dulcissimum
 vulnus cordis tui commendo me. Amen.

Menyei követek, 1681, IV. r. 124. p.

Jesushoz köszöntes

*Az következő Könyörgéssel, Szent Gertrudis
 Urunk haragját csendesítette.*

Idvöz légy, Isteni nemességnek gyöngye.

Idvöz légy hervadatlan emberi méltoságnak
 virágja, szerelmes JESUS,

az te istenségednek örvendezésivel, ez világ
 szeretetiből dicsirvén aldlak tégedet, és az te
 sziveden meg nyitott sebbe ajánlom magamot.
 Amen.

Az imádság értelmének minél teljesebb visszaadásakor a fordító rendszerint ugyan az eredetinel rövidebb szövegeket hozott létre, ezek azonban kivétel nélkül könnyen érthetők, világosak. Ez a megoldás a szó szerinti áttünetésnél közelebb áll a sermo humilis Martin von Cochem-féle újszerű használatához, s valószínűleg ezért élt vele viszonylag gyakran Ágoston Péter.

3. Szabad, rövidített magyar fordítás:

I. A latin eredetiben meglévő részek elhagyása, az abban hiányzó, képes kifejezések használata, melynek révén az imádság szövege általánosabb érvényűvé válik:

Preces Gertrudianae, 1673, P. V, 124–5. p.

Oratio ad Christum passum.

Haec oratio B. Gertrudi valde familiaris fuit, per

Menyei követek, 1681, IV. r. 141–142. p.

Christus Jesushoz Könyörgés.

A következő Könyörgés szent Gertrudisnek

*quam et promerita est, quod in corde ejus quasi
corpulibus locis impressa fuerint stigmata
sanctissimorum vulnerum Christi. I. 2. c. 4.*

Domine Iesu Christe, Fili Dei vivi, da mihi toto
corde, pleno desiderio, sitiendi anima ad te aspirare,
et in te dulcissimo ac suavissimo respirare, ac totum
spiritum meum, et omnia interiora mea ad te qui es
vera beatitudo, anhelare.

Scribe misericordissime Domine vulnera tua in
corde meo pretioso sanguine tuo, ut in eis legam
dolorem pariter et amorem tuum, et vulnerum
tuorum memoria jugiter in secreto cordis mei
permaneant, et dolor compassionis tuae, in me
excitetur, et ardor dilectionis tuae in me accendatur.

Da quoque ut omnis mihi creatura vilescat, et tu
solus in corde meo dulcescas. Amen.

*kedves volt, mellyel azt nyerte, hogy Urunk az ő
sebeit szívebe írni méltóztatott lib. 4. cap. 4.*

Uram Jesus, élő Istennek szent Fia, enged meg
hogy szomjuhozó lélekből, hozzád ohaitsák, és te
benned, mint lelkemre bőséges kegyelmet
osztogató tengerben szívem meg nyugodgyék, ki
vagy igaz boldogság, és dicsőség.

Írdd irgalmasságnak Ura sebeidet, szenvedésidet
szívembe szent véreddel, hogy ott olvassam
hozzám meg mutatott véghetetlen szeretetedet.

II. Jelentős kifejezések elhagyása a latin eredetiből:

Preces Gertrudianae, 1673, P. V, 106. p.

Decem Orationes affectuosae, in quibus

Christo Passio sua repraesentatur. [...]

Oratio tertia.

O Iesu coelestis Medice, recordare languoris et
doloris, quos in crucis patibulo levatus, sustinuisti
in omnibus membris tuis, quorum nullum in suo
recto statu permanserat, ita ut nullus dolor dolori
tuo similis inveniretur, quia planta pedis usque ad
verticem capitis non fuit in te sanitas.

Et nihilominus omnium dolorum immemor, Patrem
pro inimicis pie exorasti, dicens:

Pater ignosce illis, quia nesciunt quid faciunt.

Per hanc charitatem et misericordiam concede mihi,
ut dignitas passionis tuae sit omnium peccatorum huius
meorum plenaria remissio. Amen.

Menyei követek, 1681, IV. r. 130. p.

Christus Urunk szenvedésiről könyörgések. [...]

II.

Oh! Jesus emlékezzél meg az te erőtlenségedről
faidalmidról, mikor az keresztre fel emelttéél
szenvedtéél, fejed tetejig nem lévén benned épség:

Mind az által Szent Atyádnak könyörögtél,
mondván

bocsáss meg nekik, mert nem tudgyák mit
mivelnek. Ezért az te szeretetért enged meg,
bűneimért eleget tegyek, és bocsánatot
nyerjek.

III. Kihagyásos fordítás, az eredetitől eltérő hangsúlyokkal:

Preces Gertrudianae, 1673, P. V, 133–135. p.

Salutatio omnium membrorum Christi.

B. Gertrudis divinitus inspirata; singula membrae

Domini, in passione cruciata salutabat. Unde quando

Menyei követek, 1681, IV. r. 147–150. p.

Az Jesus sebeihez.

Szent Gertrudis aítatoson, mindön egy üdőben

Christus Urunk Sebeit köszöntötte volna,

*aliquod membrum salutabat, ex illo splendor quidam
divinus procedens, animam ipsius irradiabat. Et in
illo splendore dabatur ei illa innocentia, quam per
passionem ejusdem membri Dominus adquisierat
Ecclesiae. Unde et nos idem facere non pigeat, ut
similem beatitudinem consequi mereamur. l.4.c.22.*

Salvete delicata membra Domini mei Iesu Christi,
pro salute nostra diversis poenis in passione cruciata.

Salve reverendum caput pro nobis spinis coronatum
et arundine percussum.

Salve pretiosissima facies pro nobis consputa et alapis
caesa.

Salvete benignissimi nostri Salvatoris oculi, pro nobis
lachrymis perfusi.

Salve sacrum os, gutturque suavissimum, pro nobis felle
et aceto potatum.

Salvete aures nobilissimae, pro nobis opprobriis et
contumeliis afflictæ.

Salve collum regium, pro nobis colaphizatum,
dorsumque sanctissimum, pro nobis flagellatum.

Salvete venerabiles manus et brachia, pro nobis in cruce
extensa.

Salve pectus divinissimum, pro nobis in passione
conturbatum et contusum.

Salvete veneranda genua pro nobis conquassata, et in
oratione flexa.

Salvete pede adorandi pro nobis clavis confixi.

Salve latus gloriosum, pro nobis lancea militis
perforatum.

Salve corpus Iesu totum, pro nobis in cruce suspensum,
vulneratum, mortuum ac sepultum.

Salve cor mellifluum, summae Trinitatis gazophylacium,
pro nobis in cruce disruptum.

Salve ter sanctissima Iesu Christi anima ad mortem
usque contristata.

Salve sanguis pretiosissimæ e vulneribus Christi

*azokból gyönyörűsége fényesség származván
lelkit meg világosította lib.4.cap.22.*

Idvöz légy Jesusomnak gyenge teste, mely az
emberi Nemzet üdvösségiért kinokat
szenvetdél.

Idvöz légy teremtetett állatoknál böcsületesebb
fő, retenetes mindenek előtt, mely mi érettünk
tövissel meg coronáztattál, és nád szállal
verettettél.

Idvöz légy, meg váltomnak drágalátos szent
Orcsája, mely érettem meg pökdöstettél.

Idvöz légy, Uramnak kegyelmes két szeme,
mely érettem sok könyhullatásokban usztál.

Idvöz légy, Christusomnak szentséges szája,
mely én érettem epével, és ecsettel meg
keseredtél.

Idvöz légy Istenemnek szent Füle, mely
érettem sok szidalommal terheltettél.

Idvöz légy Christusnak szent nyaka, és háta,
mely érettem nyakaztattál, és osztoroztattál.

Idvöz légy szerelmes Uramnak kezei melyek
érettem, szegekkel meg furattattak.

Idvöz légy Istenemnek szent térde, mely
Imádságban meg koptál.

Idvöz légy Istenfiának szent oldala, mely
dárdával meg nyitattál.

Idvöz légy édes Istenennek egész teste, mely
érettem meg sebesítettél, meg holtál, el temedtél.

Idvöz légy drágalátos szent vér mely

copiosissime effuse.

Salvete adoranda Salvatoris nostri vulnera, monumenta
charitatis, et pretia redemptionis humane, in passione
Christo inflicta, et modo in coelis tanquam stellae
radiantia.

In his vulneribus tuis bone Iesu describe me, in iisque a
facie tentatoris absconde me.

Et per merita vulneraque membrorum tuorum
digneris animae meae in exitu suo donare
innocentiam illam, quam per passionem singulorum
membrorum tuorum Ecclesiae tuae acquisivisti. Amen. Amen.

vétkeimért ki öntöttél.

Idvöz légy meg váltomnak sebe,
váltságunknak árra, mely most
Menyben mint az nap, fényes vagy.

Ezekbe az sebebbe szerelmes Jesusom
íry-bé engemet, és ellenségim előtt
reits-el,

s lelkeket szentséges sebeidért ikesisd
fel sebeidnek szépségivel, hogy mikor
testemtől el válik, előtted meg jelenhessék.

A tartalom lényegi visszaadására összpontosító, az eredetinel általában nem csu-
pán rövidebb, de jelentősen szabadabb magyar fordításokból kitűnik Ágoston Péter
törekvése Martin von Cochem stílusának messzemenő követésére. Az így létrejött
imádságok az 1. és a 2. pontban bemutatott megoldásoknál nyelvilag egységesebbek,
hatásosabbak, jól visszaadják az eredeti érzelmi gazdagságát, s nyelvi megformálásuk
közel áll a latin szövegek grammatikai egyszerűségéhez.

4. A magyar fordítás képi világa érzékletesebb a latinnál:

Preces Gertrudianae, 1673, P. VI, 177–8. p.
Gladii doloris,

Qui cor B. Virginis in Passione Filii sui
pertransierunt. [...]

Quintus doloris gladius.

Dolorosissima virgo Maria, admoneo te illius gladii
doloris, qui animam tuam pertransivit, quando
Filium tuum de cruce depositum in sinum tuum
accepisti, lachrymisque totum corpus ejus rigasti.

Quid quaeso cor tuum persensit, cum caput spinis
undique transfixum, latus lancea percussum, manus
et pedes diris clavis confixas, faciem et genas
convulsas sputisque foedatas, totumque corpus
vulneribus laceratum, livoribus tumidum, sanguineque
maculatum videres.

O Mater moestissima, quot oscula faciei ejus dedisti,
quot lachrymis corpus ejus rigasti, quot lamentis

Menyei követek, 1681, V. r. 191–3. p.

Boldog aszony öt epesége vagy Faidalmok öt
törei. Melyek boldog Aszony szívit, Urunk
szenvedésekor által verték. [...]

V.

Bánatnak keserű homályába borult szüz
Maria; jutatom eszedbe, annak az te
fajdalmodnak törtit mely szívedet által
járta, midőn szent Fiadnak holt testit az
keresztfárol, le tötték, és te öldbe vötted
szemeid könnyhullatásával meg öntözted:
Oh! mely keserves kint szenvedett akkor a'
szíved, mikor apolgattad tövis koronával
liggatot feit, lágyan tapogattad dárdával
meg furt oldalát, kezein lábain kegyetlen
szegek sebeit szemlélted.

Oh! szomorú Anya, hányszor szent Fiadnak,
romlott orcáját meg csokoltad: hányszor

mortem ejus deflevisti.

O Mater derelictissima, per omnes gemitus et suspiria
cordis tui, per omnes dolores et vulnera animae tuae,
rogo, consolare animam meam in exitu suo, ablue eam
lachrymis tuis et suscipe eam in materna brachia tua,
sicut exanime corpus Filii tui suscepisti,
atque ad gaudia coeli deducas. Amen.

Preces Gertrudianae, 1673, P. I, 8–9. p.
*Oratio ante horas canonicas, aut alias
quascunque preces.*

[...] me ab omni distractione et ariditate mentis
Custodias [...]

Preces Gertrudianae, 1673, P. IV, 88–89.p.
Petitio ad Iesum.
[...] Tu per puram sanctissimorum cogitatum
tuorum intentionem, ardentemque transfixi cordis
tui amorem, ablue omnem malarum cogitationum
mearum, et criminosa cordis mei reatum. [...]

Preces Gertrudianae, 1673, P. VI, 175–6.p.
Quartus doloris gladius.
[...] Ah tristissima Mater [...]

szivedből forro könnyhullással testit meg
mosogattad, hány keserves jajgatással
halálát meg sirattad.

Oh! fájdalmas Anya mind ezekért a' te
keserves szived ohaitásiért;
kérlek vigasztald meg lelkeket, midőn
testemtől el válik; vedd szent karjaidra, és
vidd az örök dicsőségbe. Amen.

Menyei követek, 1681, I. r. 11–13. p.
Köniörges imádságok előtt.

[...] Szívemnek bujdosó gondolatit
kötözd meg [...]

Menyei követek, 1681, IV. r. 119–121. p.
Jesushoz könyörges.
[...] Sebes szívednek Sérelmivel rekezd ki
Szívemből gondolatim vétkeit. [...]

Menyei követek, 1681, V. r. 190–191. p.
IV.
[...] Jaj édes keserves Anya [...]

Amikor Ágoston igyekezett szabadon érvényesíteni Martin von Cochem stílusá-
nak egyéni jellegzetességeit, az esetek túlnyomó többségében érzékletes nyelvi meg-
oldásokat hozott létre. A megfogalmazások jelentős része az érzékeny, megható, sze-
retettel teli kifejezések révén irodalmi minőséget képvisel. Így vált például a
„Dolorosissima virgo Maria” a fájdalom felső fokának mechanikus visszaadása helyett
a „Bánatnak keserű homályába borult szüz Mária” képes kifejezéssé, melynek stílár-
értéke messze meghaladja az eredetit.

5. Törekvés az eredeti tartalom tömör visszaadására, esetenkénti elhagyással
vagy bővítéssel:

Preces Gertrudianae, 1673, P. IV, 84–86. p. *Menyei követek*, 1681, IV. r. 117–9. p.
Blanditiae Iesu. Jesusal való nyajaskodás.
Oratio haec efficaci impetuositate infusa est B. Az következendő imádságra, az Egből

*Gertrudis: ad quam dixit Dominus: quicumque illam
devoto recitaverit, cognitionis meae gratiam in eo
augeam, et recipiet in se splendorem divinitatis meae,
quem dirigit in se per efficaciam predictorum
verborum: sicut purum aurum tenes contra radiantem
solem, in eo quod est auro oppositum videt lucis
refulgorum, lib.3.cap.66.*

O Rex Regum excellentissime, Princepsque illustrissime,
Iesu amantissime.

Tu animae meae vita, tecum sit affectio cordis mei unita,
vi amatorii ardoris conflata.

In omni ad quod sine te tendit, reddatur exanimata.

Quia tu es amoenitas omnium colorum, dulcor omnium
saporum, fragrantia omnium odorum, delectatio omnium
sonorum, suavis amoenitas amplexuum intimorum.

In te voluptas deliciosa, ex te supereffluentia copiosa,
te allicientia amoenosa, per te influentia affectuosa;
joknak származása.

tu superfluens abyssus divinitatis.

O Regum Rex dignissime, Imperator excellentissime,
Princeps illustrissime, Dominator mitissime, Tutor
validissime.

Tu vivificans gemma humanae nobilitatis.

Opifex artificiosissime, Instructor mansuetissime,
Consultor sapientissime, Adjutor benignissime, Amice
fidelissime.

Tu saporosa unio intimae suavitatis.

O Blanditor delicatissime, Affector lenissime, amator
ardentissime, sponse dulcissime, zelator castissime.

Tu vernans Flos ingenuae venustatis.

O frater mabilissime, juvenis floridissime, comes
jucundissime, hospes liberalissime, ministrator
curialissime.

Te omni creaturae praeeligo, propter te omni dilectation
abrenuntio, pro te omni adversitati obvio.

*tanították szent Gertrudist, ilyen szóval,
valaki ezt aítatosan elmondgya, az én
ismeretem annak lelkiben nevededik, és
Istenségem fényességiből része léssen lib.3.
cap.66.*

Oh! felséges Királyok királya Jesus,

te vagy az én lelkem élete, egyesülőn
meg szívem kívánsága, a te szereteted
melegségivel,

te vagy édességnek édessége, minden
illatnak örvendetessége,

ad te benned minden gyönyörűségnek
kegyessége ez általok lelkünkre minden

Te vagy Isteni mélységnek bősége.

Te emberi Nemességnek gyöngye.

Te vagy felső édességnek illatos
egyesülése,

Oh! ki keleti szépségnek zöld virágja.

Oh! gyönyörűséges segítő gazdám,

tégedet mindenek felett magamnak
választlak. Te éretted minden
gyönyörűségnek ellenne mondok; Te

érted minden háborúságot fel válok,
tégedet mindennek előtt Uramnak,
alkotomnak, életemnek mondlak,
hirdetlek lenni.

In his omnibus te unicum laudatorem requiro.

Te vegetatorem horum omniumque bonorum corde et ore
contetor.

In virtute tui fervoris adjungo intentionem meae devotionis Szándékomat melléje adom az te hathato
Efficaciae tuae orationis, ut per integritatem divinae unionis imádságnak, hogy épsége által, az
ducad ad apicem summae perfectionis, consumpto omni Isteni egyesülésnek, és tökéletességnek
hegyire mehessek. Amen.

motu rebellionis. Amen.

A fordító által elhagyott, illetve betoldott szövegrészek elősegítették az imádkozó
minél teljesebb azonosulását a misztikus tartalommal.

6. A latin eredeti változatlan szövegének átfunkcionalizálása, személyesebbé tétele:

Preces Gertrudianae, 1673, P. X, 290. p.

[Orationes ante communionem]

*Dum sedes in scamno communicantium,
indesinenter suspira ad dilectum tuum, dicens:*

Veni bone Iesu, veni Sponse animae meae: et in illo
amore, quo intrasti in uterum virginis, intra in
pauperulum cor meum, etc.

Menyei követek, 1681, VI. r. 222. p.

[Könyörges]

*Hogy Christus hozzád jön Mechtildis
lib.21.cap.36.*

I.] [...]

Jövel, édes Jesusom, azzal az szeretettel,
mellyel szent Anyád mihiben testünkben
öltöztél. Most jöi az én szegény lelkem
hailékába. Amen.

Az elszakadás az eredeti szövegtől rendszerint könnyedebbé tette a fordítást, így lehetővé vált a szerzői szándék minél teljesebb megközelítése. A kiválasztott részletben például megvalósul az együttérzésre való készség kialakítása, s a magyar szövegből ugyanaz a lelki öröm sugárzik, melyet a latin is kifejez. Mindez aláhúzza a költőként is számon tartott Ágoston nyelvi stiláris leleményét.

A fordítás sajátosságai között kell megemlíteni végül két különleges imádságot. Az egyik a rózsafüzérre emlékeztető „Giongi corona” (gyöngykorona, corolla gemmea) című, melynek latin bevezetőjéből Ágoston csak a leglényegesebb részleteket ültette át magyarra,⁹⁷ s elhagyta az imádságot lezáró oblatio szövegét is. Az

⁹⁷ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 79–84; „Szent Gertrudisnek egy üdőben Imádsági Rosák képiben meg jelentek, és mindenikről arany csemetü függött, gyönyörűséges szép

áhitat összesen három úgynevezett arany és tizenöt ezüst „gyöngy”-ből, azaz rövid, „idvöz légy” kezdetű köszöntésekből áll. Mindegyik arany gyöngyöt öt ezüst gyöngy-imádság követ. A rövid üdvözetek Jézus egy-egy szimbolikus-metaforikus megjelenítését (gyöngy, virág, igazság napjából származó fényesség, hajnali csillag, mennyei manna, angyalok ékessége) vagy cselekedetét (megváltás) köszöntik.

A másik imádság, mely Martin von Cochem szerint az imádságoskönyv „quinta essentia”-ja, az „istenes lélek testamentomja” (*Testamentum animae*) címet viseli.⁹⁸ A két részes áhítatban a hosszabb szövegű testamentumot annak „bepecsételése” követi. A latin bevezetőt, melyben a magyarázat olvasható, Ágoston teljes egészében elhagyta. A világi végrendeletek mintájára jogbiztosító formulákat használó szöveg az imádkozó testéről, lelkéről és lelki javairól rendelkezik. A testamentum pecsétje Jézus sebei, a mennyei „Camera” fő kancelláriusa Szent János evangélista, assessorai Szűz Mária és a rendelkező szent patrónusai, az őrzés helye a Szentháromság „tárháza,” s nem hiányzik a közismert aláírási formula sem: „Ita testor, ... Indignus Dei famulus ... Manu propria” („Igy vallom, bizonyítom, én Istennek méltatlan szolgálja. Kezem írásával”). A két szöveg ráirányítja a figyelmet arra, hogy Ágoston Péter igyekezett messzemenően követni Martin von Cochem írásmódját, s érzékeny volt az általa felkínált nyelvi és stílári újdonásokra. Valószínűleg ez volt az a fő tényező, mely Ágostont ösztönözte a *Preces Gertrudianae* lefordítására. Ismeretes, hogy már több évvel a fordítás megjelenése előtt foglalkoztatta például a szent szív kultusza.⁹⁹ A *Mirra-Szedő Szarandok* (Nagyszombat, 1672) című munkájának végén található, *A’ Christus halálán kesergő versek* című költeménye, melynek több részlete – mint például a „Sebeidben Uram légyen szivem fészke” vagy „Szivem szent véredben böven meg ferednék” gondolat – visszhangzik a *Mennyei követekben*.¹⁰⁰

---

zengéssel, mely az Isten szívit örvendeztet lib.4.cap.5.” *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 111–117. A hivatkozás pontos, a látomás ideje „in festo circumcissionis Domini” volt, s az e napon Jézus neve tiszteletére elmondott „salutatiunculas” jelentek meg olyan fehér rózsák képében Nagy Szent Gertrúdnak, melyeken szép hangú arany csengettyűk szóltak. Innen származik az imádságforma magja is: „Ave Jesu amantissime, benignissime, desiderantissime, et similia.” – melyet Martin von Cochem tovább alakított. *Insinuationes, i. m.* (55. jegyzet) 410.

⁹⁸ „Testamentum hoc ex Revel. Nostris desumptum, est quasi quinta essentia omnium Orationum, quae in hoc libro continentur” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae, i. m.* (52. jegyzet) 311–321; *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 319–331.

⁹⁹ A *Szívek kincse* (Nagyszombat, 1671) című munkája misztikus elragadtatást tükröző elmélkedéseiről ld. pl. TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas Könyvkiadó, 1997, 50–51.

¹⁰⁰ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 11, Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, nr. 55, 165–166, 772–773. vö. például: „[...] commendo tibi spiritum et animam meam atque in sacratissimum vulnus dulcissimi cordis tui includo [...]” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae, i. m.* (52. jegyzet) 2; „[...] ajánlom néked, az én lelkemet, és az te édes Szivednek szentséges Sebibe rekesztem [...]” *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 3.

A *Mennyei követek* második kiadása (1727) után ezen a címen – jelenlegi tudásunk szerint – nem jelent meg többé magyarul Martin von Cochem *Preces Gertrudiana*-ja. Mint korábban jeleztük, a magyar fordítás – a szerző és a fordító nevének elhallgatásával, valamint az imádságok bevezető részeinek elhagyásával – 1737-től 1876-ig kedvelt imádságoskönyv volt, s az új címen eddig harmincegy kiadását sikerült számba venni. Az új cím, *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*, és alcíme¹⁰¹ szoros kapcsolatban áll a Martin von Cochem-féle címadásokkal,¹⁰² azok ismeretében alkothatta meg a ma ismeretlen sajtó alá rendező. Mivel a *Len kötelecske* című ferences kordás társulati kézikönyv jelentős számban tartalmaz szemelvényeket a magyar fordításból, s e kiadások nyomtatását mariánus ferences előljárók engedélyezték, lehetséges, hogy az új cím egy ismeretlen ferences szerzetes leleménye.

Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve – a *Mennyei követektől* eltérően – a latin és a német kiadásokéhoz közel álló keretszövegekkel jelent meg egészen a 19. század második feléig. Dedikáció és olvasói előszó nincs ugyan a kötetekben, minden kiadásban megtalálható azonban a változó ünnepek táblája, az öröknaptár a szentek emléknappjaival és a részletes tartalomjegyzék. Több kiadást fa- vagy rézmetszetes díszcímlappal láttak el és további metszetek díszítenek.

¹⁰¹ „mellyben mennyei, és isteni imádságok, mellyek ezeknek a két sz. szüzeknek részént a Krisztus Urunktól, részént a szüz Anyától szóval magyaráztattak, részént a Szent Lélektől ki-világosittatván foglaltatnak. A mézzel-folyó könyvekből az ő meg-világosításának ki-vétetvén”.

¹⁰² Vö. pl. *Der zweyer HH. Schwestern Gertrudis und Mechtildis Gebett-Buch: Darin lauter Himmlische und Göttliche Gebett welche diesen HH. Jungfrauen theils von Christo oder der Mutter Gottes mündlich offenbahrt; theils durch den H. Geist eingegeben worden verfast seynd*, Köln, 41670; *Der zweyer H. H. Schwestern Gertrudis und Mechtildis Gebett-Buch: Darinn lauter Himmlische und Göttliche Gebett welche diesen HH. Jungfrauen theils von Christo oder der Mutter Gottes mündlich offenbahret; theils durch den H. Geist eyngeben worden verfasset seynd [...]* Auß den Honigfliessenden Bücheren ihrer H. Offenbahrungen trewlich herauß genommen [...], Colmar, 1688; *Preces Gertrudiana*, sive *Vera et sincera Medulla devotissimarum Precum, potissimum ab ipso Christo dictatarum, et per Spiritum S. revelatarum: Ex mellifluis divinisque Revelationibus beatissimarum Virginum et Sororum Gertrudis et Mechtildis, Comitissarum de Hackuborn, ordinis S. Benedicti excerptarum [...]*, Köln, 1673. – Az imádságoskönyv kiadásai német és latin nyelvű kiadásai egyaránt kedveltek voltak Magyarországon is, ezt bizonyítják a máig fennmaradt könyvtári és magántulajdonban megőrzött példányok. Esetenkénti hiánycikk jellegükre utal az a kézirat, melyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz: [MARTIN VON COCHEM]: *Gebett-Buch Gertrudis et Mechtildis, worinnen schöne Morgen: Abent Meß Beicht und Communion zu allen H: und mit etlichen Litaneÿen verfasset ist ihm [!] Jahr Anno 1764*. Egykorú kézirat, 82 ff, 160x105 mm – kéziratos kivonat egy német kiadás alapján, OSzK Oct. Germ. 550 (korábbi tulajdonosok: Elisabetha Remelein, 1819/1821; Népkönyvtári Központ).

Az imádságok felolvasását és társadalmi hatását tanúsítja az egyik kiadás öröknaptárának végére Pozsonyban nyomtatott mondat: „Leg-nagyobb Istenes dolgot tselekszel e’ könyvetskét mások előtt-is olvasván”.¹⁰³

A kiadások összevetése szerint az imádságok sorrendje a 18. században nem változott, s a tartalom is nagyon kevésbé módosult. Megmaradt a *Mennyei követek*-ből megismert nyolcrészes szerkezet, melyhez a VIII. részben az *Istenes Lélek Testamentoma* után *A’ külömb-külömb-féle időkre rendeltetett Énekek* címen az egyházi év ünnepeihez kapcsolódó, változó terjedelmű szöveganyag járult.¹⁰⁴ Hasonlóan bővült az 1789. évi kiadás is, azzal a különbséggel, hogy az énekek elé betoldottak három új imádságot: a versben fogalmazott *Más kegyes Keresztyén Testamentomát, A’ mezei Veteményekért, és gyümölcsök terméssekért* és a *Drágaság, és éhség idején* címűeket.¹⁰⁵

Az 1804–1876 között eddig számba vett huszonöt 19. századi kiadás az imádságoskönyv egyértelmű sikerét és hosszú magyarországi utóéletét jelzi, mivel egy-egy újabb kiadás átlagosan három évente jelent meg. A nyolc részes szerkezet és az annak megfelelő tartalom 1833-ig¹⁰⁶ változatlan maradt, az újabb énekek (például szentmise alatt) és imádságok rendszerint a kötet végén találhatók meg. 1838-tól fellazult az imádságok rendje: több imádság kimaradt, helyükre újabbakat, a megváltozott ízlésvilágnak jobban megfelelőket illesztettek be – ilyen például *A’ Győri Káptalan Templomában Böld. Szűz Máriához Imádság*,¹⁰⁷ *Officium Nepomuki szent Jánosnak tiszteletéről*,¹⁰⁸ *A keresztútjárás módja*.¹⁰⁹ Bucsánszky Alajos nyomán 1856-tól 1860-ig a korábbi, nyolcrészes szerkezet tízrészessé bővült, a IX. rész a keresztútjárás módját, a X. a szentmise részeihez rendelt énekeket tartalmazza. A

¹⁰³ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A’ két atyafi szent szűzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve, melly A’ mézzel folyó Könyvekből ki-vétetvén, minden ájtatos Léleknek hasznára ki-adattatott, és sok szép Imádságokkal, és Képekkel meg-bővítetett*, Pozsonyban, Fűskuti Landerer Mihály’ költségével, és betűivel. [1789], A10v.

¹⁰⁴ Így például: [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A’ két atyafi szent szűzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Váztón Nyomtat. Ambro Ferentz betűivel, és költségével 1778, 243–268.

¹⁰⁵ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A’ két atyafi szent szűzek, i. m.* (103. jegyzet) 272–302. E kiadásban az énekek egy részét funkcionálisan az adott témakörhöz csatolták, így például a II. részben találhatók meg „A’ Szent Misének minden Részeire alkalmaztatott Ének, mellyet ünnep napokon az egész nép énekül”. *Uo.*, 41–47.

¹⁰⁶ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A’ két atyafi szent szűzek’ Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Szegeden, nyomt. Grün Orbán’ Örökösseinél 1833.

¹⁰⁷ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A’ két atyafi szent szűznek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Győrben, Streibig Lipold betűivel. 1838, 235–238.

¹⁰⁸ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A’ két Sz. Szűz Atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos és énekes könyv*, Pesten, Bucsánszky Alajos költségén [1847], 197–215.

¹⁰⁹ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A két sz. szűz atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Komárom, Nyomatott s kapható Szigler testvéreknél. 1854, 270–286.

korábbi részek újabb, „divatos” áhítatokkal bővültek: így például az V., Szűz Mária-imádságokat tartalmazó részben megtalálható *Lauretomi litánia a' boldogs. Szűz Mária szeplőtelen fogantatására és a Boldogságos szűz Máriának makula nélkül való fogantatásáról Kis-officium*.¹¹⁰ Az eddig ismert utolsó kiadás 1876-ban jelent meg Bucsánszky Alajosnál, aki ismét visszaállította a korábbi, nyolcrészes szerkezetet, ami azonban nem jelentette a korábbi IX. és X. rész tartalmának törlését: a keresztútjárás módja és a miseénekek ugyanis a VIII. rész végére kerültek. Ez volt egyben az első olyan kiadás, melyből kimaradt az *Istenes lélek testamentuma*.¹¹¹

Összegzés

A vizsgálatban igyekeztem bemutatni egy, az irodalomtörténeti kutatásban eddig figyelmen kívül hagyott imádságoskönyv – az első latin és német nyelvű kiadásokat alig több, mint tíz évvel követő – magyar nyelvű fordítását, szerkezeti, tartalmi, nyelvi és stiláris átalakítását. Az összesen hat latin és német címváltozatban ismert munka több mint ötven számba vett kiadását közel negyven újabb magyarországi kiadással bővítettem, s kitértem a három eltérő magyar címen megjelent mű közel kétszáz éves hazai recepciójára.

Befejezésül két, egymástól különböző lehetőségre hívom fel a figyelmet a hatástörténet további feltárásához. Mivel a *Mennyei követek* imádságainak jelentős része a 18. század elején „átkerült” a ferences kordás társulatok használatába (*Len kötelecske*), az Ágoston-féle fordítás szöveganyagát összevettem a ferences harmadrend egy eddig példány szerint nem ismert kiadványának tartalmával. A Sarvári (Saárváry) István szerzőségéhez kapcsolódó, *Örök életre vezető tábla* című társulati kézikönyv¹¹² tartal-

¹¹⁰ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A két sz. szűz atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos és énekes könyve, melly a' b. sz. Mária szeplőnélküli fogantatásának ünnepére tartandó imádságokkal és a szent keresztútjárás módjával megbővítettett*, Pesten, Nyomatja 's kiadja Bucsánszky Alajos. (1856), 9. rész: 203–235; 10. rész: 238–292; 130–134, 139–149.

¹¹¹ [MARTIN VON COCHEM, ÁGOSTON Péter (ford.)], *A két sz. szűz atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos és énekes könyve, mely a b. sz. szeplőnélküli fogantatásának ünnepére tartandó imádságokkal és a szent keresztútjárás módjával megbővítettett*, Budapesten, Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos. (1876). A Gyöngy-korona imádságot továbbra is tartalmazza, ld. 98–101.

¹¹² [SARVÁRI (SAÁRVÁRY) István], *Örök életre / vezető / tábla, / A' / Seraficus Szent Ferencz Peniten-/tzia-tartó Harmadik Szent Szerzetének / IV-dik Miklós Szentséges Pápától 1289-/dik esztendőben meg-/erősített, és az után-/na valóktól jóvá hagyattatott / Regulája, / Melly / Szabad Királyi Nemes Nagy-/Győr Vá-/rosában 1770-dik esztendőben az Első Ma-/gyar Nemzetbeli Férjfiak, 's Aszszonyok ne-/méből való próba esztendőben lévő ajtatos / Tertiariusoknak, / kik / Tulajdon Házaikban laknak, éppen, 's egye-/nessen őket illető rövid, és értelmes magyarázattal, / az bö akkorbéli P. Directorok iparkodásából, az / Elöl-járók engedelmeivel kezekbe adatott / És magok költségén / (a' változandoknak egyenes változásával) / harmadszor ki-nyomtatott*, Györbe, Strejbig Gergely János által, 1770-dik esztendőben. [ ]² A⁸–Z⁸, Aa8–Gg⁸ Hh⁴ = [16] 474 [2] lap, címlap előtt rézmetszetes tábla Assissi Szent

mát¹¹³ vizsgálva megállapítottam, hogy egyetlen szövege sem hozható kapcsolatba a *Mennyei követekkel*, és/vagy Nagy Szent Gertrúd vagy Szent Mechtild revelációinak bármiféle adaptációjával.¹¹⁴ Azaz a *Menyei követek* szemelvényes formában (*Len kötelecske*) egy meghatározott módon irányított érdeklődésű társadalmi csoport (kordás társulatok tagjai) igényét kívánta szolgálni.

Ugyanakkor a magyarra fordított Martin von Cochem-féle imádságok más szövegösszefüggésben is kedveltek voltak. Szelestei N. László közölte azt az általa 1700 körülre datált kéziratban fennmaradt Jézus Szíve officiumot, melynek eredetére vonatkozóan két hipotézist fogalmazott meg: „Valószínű a bécsi eredet, de nem zárható ki az sem, hogy bécsi hatások alapján Pozsonyban készült.”¹¹⁵ Az officium egyes részei egyértelműen utalnak Martin von Cochem szövegeire. Így például a *Litania az Jesus szívére* című részt érdemes összevetni a *Myrrhengarten* 17. századi kiadásainak megfelelő részével.¹¹⁶ Két további imádság is található ebben az officiumban, mely megfeleltethető a *Mennyei követek*ből és azok latin eredetijéből ismert imádságoknak:

*Az arany es szivhez valo imadsag [...]*¹¹⁷

Udvezlegy az én Jesusomnak leg edesebb Szive
Az Sz: Háromsagnak ékesen zengő orgonája.

*Az Jesus szívihez Ohaitas*¹¹⁸

Idvöz légy Jesus Chrisusnak szent szive, az szent
Háromságnak orgonája,

Ferencről a következő felirattal: „S. Francisci Seraphicus / Fundator Terty Ordinis de Poenitancia,” (a szerző neve: Alr: Approbatio Ordinis-ből; itt a mű címe: Örök idvességre vezető Tábla), Approbatio Ordinis, 1. kelte: Jaurini die 6 Junii Anno 1770, aláírója: Fr. Vincentius Nagy, Praedicti Ord. Et Provinciae SS. Theol., Lector actualis; 2. kelte: Jaurini die 6 Junii Anno 1770, aláírója: Fr. Valentinus Czinik, Ord. Min. S. P. Francisci Ref. Provinciae S. Mariae in Hungar. SS. Theol. Lector actualis; 3. kelte: Posonii Anno 1770, die 2. Julii, aláírója: Fr. Eugenius Kósa, Ord. S. Franc. Provinciae S. Mariae Minister Provincialis. m. p.; Imprimatur P. Adamus Nyíró, e S. J. SS. Theol. Professor et Librorum Censor. Vö. KNAPP, *i. m.* (6. jegyzet) 244.

¹¹³ I. rész: harmadrendi regula és imádságok, 1–190. p.; II. rész: áhítatok 191–474. p. [SARVÁRI (SAÁRVÁRY) István], *i. m.* (112. jegyzet).

¹¹⁴ A *Mennyei követek* tartalmához közel álló imádságok a következők. A reggeli imádságok között, (192. p.) „A Názáreti Jesus Szent Nevében kelek-fel álmomból, ő őrizzen, áldgyon, oltalmazzon-meg engem, és vigyen-bé az örök életbe. Amen. [...] Áldás [...] A Názáreti Jesus + 'Sidóknak Királya + oltalmazzon engem minden gonosztól. Imé az Úr Kereszte + szaladgyatok ellenkező részek, győzedelmet vett a' Juda Nemzetségéből való Oroszlány, Dávidnak gyökere. Ditséret Istennek, és az áldott Jesus Nevének. Amen.” – (200–201. p.) „Oh edességes Jesusomnak szeretettel égő Szíve! te beléd, és szent sebeidbe ajánlom magamat, hogy meg-oltalmaztatva legyek e' mái napon, és éjjel a' gonosz ellenségnek, világnak, és a' testnek minden intselkedésitől. Amen.” (SARVÁRI (SAÁRVÁRY) István), *i. m.* (112. jegyzet).

¹¹⁵ SZELESTEI N., *i. m.* (16. jegyzet) 77.

¹¹⁶ Vö. ROTH, *i. m.* (41. jegyzet) 136–146; Martin von Cochem Litanei vom hl. Herzen Jesu című imádsága a Das sechste Gärtleinben található.

¹¹⁷ SZELESTEI N., *i. m.* (16. jegyzet) 94–95.

¹¹⁸ *Menyei, i. m.* (16. jegyzet) 127–129. Vö. még, latinul „Salve cor Iesu dulcissimum suavisonum SS. Trinitatis organum [...]” kezdettel, melyben a magyarra le nem fordított részek is megtalálhatók: MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, *i. m.* (52. jegyzet) 96–99.

Udvezlegy Jesusnak Szive minden kegyességnek
elő forrása. Udvezlegy Jesusnak szerelmeta Szive
az Isteni gazdagságoknak aranyas tárháza,
ezerny ezerszer köszöntlek tégedet [...] Oh Jesus Szive [...] Tebeléd reitem magamat

[...] Néked adom minden szenvedésimet
keresztimet Neked ajánlom minden munkámat s'
fáradságimot Neked ajánlom minden
cselekedetimet és elmulasztasimat, read hagyom
életemet, halálomat. [...] Aldot legy oh leg hívségesb Jesusnak Szive az
Szeretetben mely az dárdával megnyitattál. [...]

*Kristus oldala sebéhez*¹¹⁹

Oh kegyes Pelikany Úr Jesus Kristus ki minket
Sz: véreddel bűneinkből megtisztítottál szives
halakat adok néked ez leg edességesb sebért
mellyet mi erettünk a keresztfán felvettél midün
a' gyuzhetetlen szeretet az eő szeretetinek nylával
a' te mézzel folyó oldaladot megnyta és a te édes
szivedet által öklelte. Oh legüdvösségessebb Jesus
Kristus sebe imadlak és köszöntlek Tégedet aldot
legyen a' szeretet mely téged megnytot, és hasétot,
aldot az vér es víz mely a mi bűneink

minden joságnak élő kutfeje,
Isteni kincsnek, böséges tárháza,
ezerszer, és ezerszer áldlak tégedet. [...] Oh! Jesus Szive, az te belső részedbe lelkemet
Meritem, temetem vétkeimet.

Néked ajánlom munkámat, veritékemet,
nyomoruságimot;
Néked ajánlom életemnek, utolso végét.
[...] Áldlak tégedet Jesusom szive, azzal az
szeretettel [...] melyből oldaladot dárdával
meg hadtad furni [...]

*Könyörges Mellyel az Christus oldalán Valo sebe urunknak áldatik szent Gertrudissal lib.2.cap.25.*¹²⁰

Szerelmes Pelikán Jesus Christus, ki minket
vétkeinknek rutságából meg tisztítottál szent
véreddel meg mosogattál, hálákat adok néked
az te szerelmedből, az keresztfán vött sebedért,

¹¹⁹ SZELESTEI N., i. m. (16. jegyzet) 95.

¹²⁰ *Menyei*, i. m. (16. jegyzet) 155–156. – Latin eredetijében, melyet Ágoston kivonatossan fordított le, megtaláljuk a további részleteket is, így például a 'legédesebb' vagy a 'mézzel folyó' kifejezést is: „Salutatio vulneris Lateris, ex BB. Mechtilde et Gertrude. Pie Pellicane Iesu Domine, qui nos immundos mundasti tuo sanguine: gratias tibi ago pro dulcissimo, superdignissimoque vulnere amoris, quod in cruce suscepisti, dum invictissimus amor, amoris sui sagitta mellifluum Latus tuum aperuit, dulcissimumque cor tuum amoris vulnere saucitavit. Benedicta sit haec salutifera plaga, sacratissimumque vulnus: et benedictus sit adorandus sanguis, et aqua salutis, quae pro ablutione peccatorum inde manarunt. Hac unda efficacissima, pie Iesu me immundum ablue, et hoc sacro cruore me infirmum unge et vivifica; et fac, ut vel unica divini hujus liquoris guttula in exitu animae meae sit portio et haereditas mea. Per tuum transvulneratum cor transfige, amantissime Iesu, cor meum jaculo amoris tui, in tantum, ut nihil terreni continere possit, sed a sola efficacia amoris tui contineatur. Amen.” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m. (52. jegyzet) 141–142.

mossogatasára belüled kifolyt Ezen Sz: vizzel

mossogassad bűnös lelkemet és az Sz: vérrel
ékesítsed, erősítsed nyomorult szívemet és ezen
Sz: vérnek csak egy csöppetcskétis enged nékem.
Oh édes Jesusom kérlek tégedet a' szeretet által
melyet Te ezen mezzel folyó sebet mutassad a' te
Mennyei Sz: Attyádnak, minden bűneinkért, az
kemény ítélet napja melyeket bűnös szívünkkel
valaha cseledtünk Amen.

és kérlek hogy azokban legyen ellenségim
hailékom,
azokból folyanak réam az te kegyelmednek
bőségei.

Azokban lelkem nyugogyék mind örökké. Amen.

Grimmelshausen magyar fordításairól

A magyar irodalom az ún. kis nyelvek között is különösen gazdag fordításokban. A német irodalom magyar nyelvű tolmácsolásának története a 16. század óta lényegében folyamatos. A fordítók között kezdettől napjainkig számos kiemelkedő magyar író és költő található, s a fordítások irodalomteremtő szerepe évszázadokon át igen jelentős volt. Míg Opitz és Gryphius művei korabeli magyarországi ismeretének több nyoma van, a német barokk irodalom több más jeles képviselője, köztük Grimmelshausen, jelenlegi tudásunk szerint ismeretlen maradt a 17. századi Magyarországon. A német barokk irodalom iránti érdeklődés Magyarországon újabb keletű, s jórészt a barokk irodalom irodalomtörténeti „felfedezésének” következménye. A 17. század klasszikus szerzői közül például Gryphiusnak csak 1984-ben jelent meg önálló kötete magyarul, Opitz és Fleming művei pedig mind a mai napig csupán antológiákból ismertek. Alapvetően más a helyzet a 18. századi klasszikus német irodalom magyar fordításaival, melyek gyakran már egy-két évtizeddel az eredeti mű megjelenése után elkészültek. A címben jelzett téma önmagán túlmutató jelentőségét elsősorban az adja, hogy a fordítás mint modell napjainkban egyre tágabb érvényességi körre tesz szert az irodalomelméletben, s egyre inkább központi kérdésévé válik a kulturális és irodalmi modernségnek.¹

A tágabb összefüggéshez tartozik, hogy a 20. század közepétől Magyarországon megerősödött az irodalmi fordítások ismeretterjesztő feladata. Fontos szerephez jutott a nyersfordítások alapján készült műfordítás, s a regény „nagykorúsodásával” egy időben lassan megnőtt a prózafordítás tekintélye. Az 50-es, 60-as években a magyar írók jelentős része csupán fordításokon keresztül mondhatta el gondolatainak egy részét, s megélhetési forrásukat gyakran a fordítás adta. Nagy arányú és szervezett fordítói munka kezdődött, melynek következtében 1945 és 1977 között közel tízezer, azaz évente mintegy 300–400 szépirodalmi művet adtak ki magyarul; ezeket mintegy fél-száz idegen nyelvből fordították. A 80-as évek elejére a világirodalom legfontosabb alkotásai rendelkezésre álltak a magyar olvasónak legalább átlagos, olykor egészen kiemelkedő fordítások révén, nem egy esetben több változatban.²

---

¹ István BITSKEY, *Die Ausstrahlungen der deutschen Literatur auf Ungarn in der Barockzeit*, Acta Litteraria, 25(1983), 421–427; *A fordítás és intertextuális alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., 1998; vö. A. POPOVIĆ, *Fordítás és irodalomelmélet = A fordítás tudománya: Válogatás a fordításelmélet irodalmából*, szerk. BART István, KLAUDY Kinga, Bp., 1986, 63–87.

² FERENCZI László, *Adalékok a felszabadulás utáni magyar műfordítás történetéhez = A műfordítás ma: Tanulmányok*, szerk. BART István, RÁKOS Sándor, Bp., 1981, 11–50, itt: 12, 23–24, 36, 50.

E háttér előtt könnyebben érthető Grimmshausen magyarországi befogadás-történetének viszonylagos megkésettisége. Német romantikabeli „felfedezésének” nincs nyoma a korabeli magyar irodalomban és irodalomtörténetben, s a *Simplicissimus* első rövid részlete csak 1941-ben látott napvilágot magyarul.³ Míg a német diákoknak Grimmshausen legalább egy évszázada ismert iskolai olvasmányként, Magyarországon csak 1961-ben jelent meg az első középiskolák számára készült világirodalmi antológia, mely részletet közölt a *Courasche*ből.⁴ Az újabb középiskolai tankönyvek elsősorban Brecht *Mutter Courage und ihre Kinder* című adaptációja forrásaként említik meg Grimmshausent.⁵ A teljes simplicianus ciklus és a kisebb simplicianus írások egy részének első magyar fordítása, mellyel a továbbiakban részletesen foglalkozunk, 1964-ben jelent meg.⁶ A klasszikus német költők Halász Előd által 1977-ben kiadott antológiájában két híres dalszöveg található a *Simplicissimus*ból.⁷

Az első részfordításokat nem sokkal előzte meg az irodalomtörténeti érdeklődés. A két világháború közötti Magyarországon Grimmshausen neve többször felbukkan az összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányokban. Turóczi-Trostler József például kiemeli sztoicizmusát és békevágyát, felhívja a figyelmet a felfordult világ képzetére és a magyar vonatkozású epizódokra, s művét „a világirodalom első fejlődéstörténeti regénye”-ként értékeli.⁸ Babits Mihály *Az európai irodalom történetében* (1936) épp csak megemlíti,⁹ Szerb Antal világirodalom-történetében (1941) azonban egy oldal terjedelemben méltatja a *Simplicissimust*.¹⁰

A tudományos érdeklődés folyamatosságát tanúsítja, hogy az 50-es évek végén két különböző folyóirat is közölte Joachim J. Boeckh *Grimmshausens Rathstübel Plutonis* című tanulmányának magyar fordítását.¹¹ A bölcsészettudományi karok 1964-től számos kiadást megért német irodalomtörténeti jegyzete¹² és Halász Előd kétkötetes német irodalomtörténete (1971) egyaránt részletesen foglalkozik Grimmshausen életével és

³ *A német irodalom kincsháza*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., 1941, 90–93.

⁴ *Világirodalmi antológia a középiskolák számára V: Német irodalom*, összeáll. LAY Béla, PÁLMAI Kálmán, WALKÓ György, Bp., 1961, 52–55.

⁵ MADOCSEI László, *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára*, Bp., 1997, 147.

⁶ Johann Jakob Christoffel von GRIMMELSHAUSEN, *A kalandos Simplicissimus*, I–II, ford. HÁY Gyula, utószó, jegyz. PÓK Lajos, ill. HINCZ Gyula, Bp., 1964.

⁷ *Klasszikus német költők*, I, vál. HALÁSZ Előd, Bp., 1977, 225–228.

⁸ TURÓCZI-TROSTLER József, *A „Magyar Simplicissimus” elé* = Uő, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, II, Bp., 1961, 94–108.

⁹ BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, gond., jegyz. BELIA György, Bp., 1979, 201.

¹⁰ SZERB Antal, *A világirodalom története*, II, Bp., 1941, 28–29; vö. KRISTÓ NAGY István, *A világirodalom története*, I, Bp., 1993, 210–211.

¹¹ Joachim J. BOECKH, *Grimmshausens Rathstübel Plutonis*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 2(1959), 347–367, és Philológiai Közlöny, 4(1958), 471–488.

¹² LAJOS NÉMEDI, *Geschichte der deutschen Literatur im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, (Bölcsészettudományi Karok, egységes jegyzet) Bp., 1974, 103–109.

fő művével.¹³ A *Világirodalmi lexikon* harmadik kötetének (1975) Grimmshausen-címszavát az a Pók Lajos állította össze, aki egy évtizeddel korábban megírta a Grimmshausen-fordítás terjedelmes, a kor színvonalán álló utószavát.¹⁴

A fordító élete és írói munkássága

A teljes simplicianus ciklus és a kisebb simplicianus írások egy részének magyar fordítása egyetlen ember, Hágy Gyula (1900–1975) munkája, aki azonban nem elsősorban fordítóként, hanem drámaíróként ismert. Gyakori és nem mindig önkéntes helyváltoztatással tarkított, mozgalmas életútja, komplex egyénisége, terjedelmes írói és fordítói munkássága elválaszthatatlan egymástól. Írói munkáját a fordítás is alakította és fordítva, s egyik sem érthető a másik nélkül. Hágy Gyula egyformán kötődik a német és a magyar irodalomhoz, nevét mindkét irodalomtörténet számon tartja,¹⁵ de míg drámaírói működéséről számos kritika, több tanulmány és egy monográfia született, fordítói munkája teljesen feltáratlan. Neve hosszú időn át tabunak számított Magyarországon, munkásságának irodalomtörténeti megítélése nem egységes. A kézikönyvek néha téves adatokat tartalmaznak róla, s az 1950-es, 60-as évek magyarországi politikatörténetének, irodalomtörténetének és irodalmi közéletének forrásanyaga csak az utóbbi években kezd hozzáférhetővé válni.¹⁶ A vizsgálatot az is nehezíti, hogy a magyar versfordítás története és elmélete jóval ki- és feldolgozottabb, mint a próza- és drámafordításé.

A fordító életrajzából itt csupán azt emeljük ki, hogy Hágy, aki 1900-ban született, korán elkötelezte magát a kommunista eszmék mellett, majd a Tanácsköztársaság bukása után Németországba ment.¹⁷ Színházi tanulmányait Berlinben és Drez-

¹³ HALÁSZ Előd, *A német irodalom története*, I, Bp., 1987, 184–191.

¹⁴ *Világirodalmi lexikon*, III, Bp., 1975, 762–763.

¹⁵ BORDÁNDI Gyula, *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*, Bp., 1992, 152; BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla, RÓRAY László, *A nyugati magyar irodalom 1945 után*, Bp., 1986, 144–145; *Magyar irodalmi lexikon*, I, főszerk. BENEDEK Marcell, Bp., 1963, 445; *Új magyar irodalmi lexikon*, II, főszerk. PÉTER László, Bp., 1994, 775–776; NAGY Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Bp., 2000, 381–382; *Literaturlexikon: Autoren und Werke deutscher Sprache*, 5, hg. von Walther KILLY, Gütersloh – München, 1990, 83; BOTKA Ferenc – VARGHA Kálmán, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945: Személyi rész*, I, Bp., 1982, 511–514; vö. B. HAJTÓ Zsófia, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1970: Általános rész*, Bp., 1997.

¹⁶ Vö. pl. ACZÉL Tamás, MÉRAY Tibor, *Tisztító vihar*, Szeged, 1989; *Írók lázadása: 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*, s. a. r., bev., jegyz. STANDEISKY Éva, Bp., 1990; RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Bp., 1997; RAINER M. János, *Az írók helye: Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*, Bp., 1990; *Irodalom és politika 1956*, *Literatura* 1989/1–2 (tematikusszám).

¹⁷ Vö. Franz Norbert MENNEMEIER, Frithjof TRAPP, *Deutsche Exildramatik 1933 bis 1950*, München, 1980, 404–406; Gotthard BÖHM, *Dramatik in Österreich seit 1945 = Die zeitgenössische Literatur Österreichs*, hg. von Hilde SPIEL, Zürich – München, 1976, 518; László ILLÉS, *Einige Probleme der Anfänge der*

dában végezte, majd átmeneti magyarországi tartózkodás után 1929-ben első feleségével Berlinbe költözött. *Isten, császár, paraszt* című darabjának bemutatója a berlini Német Színházban kiváltotta a nemzeti szocialisták tiltakozását, s az előadást betiltották. A Reichstag felgyújtását követően Ausztriába ment, ahol illegális agitáció vádjával letartóztatták. Az osztrák írók, elsősorban Franz Theodor Csokor közbenjárására szabadon engedték, de el kellett hagynia az országot. Egy ideig Rudolf Jakob Humm vendége volt a zürichi „Raabenhaus”-ban, ahol barátságot kötött Arthur Koestlerrel. 1935-ben a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének meghívására második feleségével a Szovjetunióba ment, ahol tíz évet töltött, s kapcsolatba került a német és magyar kommunista emigrációval. Idővel a szovjet emigráció mértékadó szocialista drámaírójává vált.

1945-ben visszatért Magyarországra. Fontos funkciókat töltött be a film-, a színházi és az irodalmi életben, s harmadszor is megházasodott. Drámái összegyűjtve 1954–1955-ben magyarul és 1951–1953-ban egy kétkötetes válogatásban a berlini Aufbau Verlagnál németül is megjelentek. 1953-tól fokozatosan reformkommunistává vált, s az irodalmi ellenzék egyik vezető személyiségévé lépett elő. A forradalom leverése után az ún. nagy íróperben hat év börtönre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult. 1965-ben egyik nyugat-európai tartózkodása után nem tért vissza Magyarországra, s Svájcban telepedett le. 1969–1970-ben megírta visszaemlékezéseit, melyek először németül és angolul, majd halála után magyarul is megjelentek.¹⁸ 1975-ben hunyt el a tessini Intragnában.

Háy fordítói életművének, azon belül a Grimmelshausen-fordítás legfontosabb eszmei hátterét drámaírói munkássága adja, melyről ugyancsak röviden szólhatunk. Ezenkívül jelentős mennyiségű publicisztikát, prózát, tanulmányt, filmforgatókönyvet és hangjátékot is írt.¹⁹ Háy határozott elméleti, dramaturgiai koncepcióval rendelkező drámaíró volt. Tartalmi vonatkozásban újtónak számít, a forma tekintetében azonban többnyire hagyományos eszközökhöz nyúlt.²⁰ Életműve jelentős részét hazáján kívül, gyakran nehéz külső körülmények között alkotta, s művei általában magukon hordják a keletkezés körülményeit. A Szovjetunióban közelebbről megismerte az újabb orosz és szovjet drámairodalom kritikai realista vonulatát, amely nyomot hagyott munkásságán. Ezt megelőzően Brecht, később Shaw, majd Dürrenmatt hatott rá.

---

ungarischen Emigrationsliteratur in Deutschland (1919–1923) = Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen, hg. von Leopold MAGON, Gerhard STEINER, Wolfgang STEINITZ, Miklós SZABOLCSI, György Mihály VAJDA, Berlin, 1969, 419–434.

¹⁸ [Háy Gyula] Julius HAY, *Geboren 1900: Erinnerungen*, Reinbek bei Hamburg, 1971; Uő., *Born 1900: Memoirs*, London, 1974; Uő., *Született 1900-ban: Emlékezések*, ford. MAJOROS Éva, Bp., 1990.

¹⁹ János SZABÓ, *Der „volkommene Macher” Julius Hay: Ein Dramatiker im Bann der Zeitgeschichte*, München, 1992.

²⁰ LUKÁCS György, *Háy Gyula két színdarabja* = Uő., *Magyar irodalom – magyar kultúra: Válogatott tanulmányok*, Bp., 1970, 219–228.

Egész életében politikailag elkötelezett, kommunista íróként dolgozott.²¹ Alapelvek tekintette a hasznosságot, tevékenységét politikai és művelődéspolitikai céloknak rendelte alá, s fokozott érzékenysége volt az aktualitás iránt. Az aktualizálás érdekében nem riadt vissza saját darabjai ismételt átírásától sem, s Lukács György föltehetően nem ok nélkül nevezte Háyt „tökéletes macher”-nek. Részben innen érthető, hogy legtöbb darabja már keletkezésekor egymásnak homlokegyenest ellentmondó értékeléseket kapott, s csak kevés állta ki közülük az idő próbáját.

Háy kezdettől fogva tudatos drámaíró, par excellence drámai tehetség volt.²² A drámát a harc műfajaként határozta meg, s drámái alapja többnyire az ember és kor szembesülése.²³ Drámaszerkesztési módszerének egyik fő elve a cselekmény mozgatójául szolgáló optimizmus.²⁴ Jellemző vonás a részletek realista ábrázolása és a patetikus konfliktusok, s nem ritkák a népszínműszerű megoldások sem. Paraszti tárgyú drámaiban többször megjelenik a földkérdés, a földosztás gondolata. A német, majd a szovjet emigrációban írt, a szocialista avantgarde szellemében fogant drámaívaival – bár egészen más eszközökkel – lényegében ugyanazért küzd, mint a német expresszionisták, köztük Brecht, Ernst Toller, Georg Kaiser és Hasenclever: az elidegenedett világ legyen ismét az emberé. További jellemzőjük a szerkesztés, a stílus és a történelemfeldolgozás sajátos felfokozottsága, szenvedélyessége, egyfajta „türelmetlen dramaturgia”.²⁵ A szerzői szándék és a cselekmény által közvetített tartalom nincs mindig összhangban az alkalmazott dramaturgiai eszközökkel.

Darabjai nagyobb része az ún. történelmi és az ún. társadalmi dráma körébe tartozik. Legjobb drámaívaiban fő célja a történelmi összefüggések feltárása, s a jelent történelmi pillanatként, a történelmet jelenként tudja a néző elé állítani. Történelmi drámaívaik egyik kulcskérdése a háború, a háború kiküszöbölése, az azzal járó vérontás és terror bemutatása. A 30-as évek első felében feltétlenül hitt a párt haladó szerepében, elkötelezte magát a fasiszmissal szemben és kiállt a kommunista újjáépítés mellett. Az ekkor írt darabok közül több kifejezetten agitatív jellegű.

A tíz moszkvai év Háy legeredményesebb korszakának számít. A 30-as évek második felétől írt darabjaiban és az emigráns sajtóban megjelent elméleti tanulmányaiban, publicisztikai írásaiban arisztotelészi alapokon álló, „konzervatív” drámaelméletet

---

²¹ KARL MÜLLER, *Der Dramatiker Julius Hay (1900–1975): Ein Neuerer, der alte Wege ging*, Közöletlen kézirat 1983-ból az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet (Budapest) archívumában. A kiadatlan tanulmány és Háy moszkvai emigrációs tevékenységével kapcsolatos bibliográfiai adatok rendelkezésre bocsátását Illés Lászlónak köszönöm.

²² HERMANN István, *Háy Gyula drámaírói művészetéről: Megjegyzések az Öt színdarab-hoz* = Uő., *A magyar drámáért*, Bp., 1955, 241–260.

²³ GEORGE BERNARD SHAW, *Öt színdarab*, bev. HÁY Gyula, Bp., 1952, 9.

²⁴ HERMANN, i. m., 241.

²⁵ OSVÁTH Béla, *Türelmetlen dramaturgia: Tanulmányok*, Bp., 1965, 182–185, 195–198; vö. BORI Imre, *A moszkvai expresszionizmus* = Uő., *A szecessziótól a dadáig*, Újvidék, 1969, 260–262.

képviselt, s Lukács György mellett részt vett az ún. nagy realizmus vitában.²⁶ Munkásságában túlsúlyra jutott a didaktikus szándék és a megbízás-jelleg, s gyakran a megbízást meg sem várva, az éppen aktuális irányok és esztétikai ideálok szellemében dolgozott. Többször felhasználta a bűnügyi keretet, a magyar falusi tematikát és a kapitalizmusbírálat motívumát. Darabjait ekkor – Brechtel szembeállítva – Lukács György mellett többek között Feuchtwanger, Kurella, Johannes R. Becher, Ernst Held és Pierre Merin méltatta, a nagy irodalmi áttöréshez azonban nem jutott el.

Magyarországra való hazatérése után munkássága fokozott mértékben a sematikus irodalom és a pártideológia hatása alá került, s lényegében a moszkvai időszak irányvonalát folytatta. Sztálin halála után, az „olvasás korszakában” megpróbált kitörni a sematizmusból, útkeresése azonban lassú és problematikus, drámatechnikai újításai nincsenek.²⁷ Utolsó darabjainak tanúsága szerint kisebb-nagyobb kitérőkkel visszatért a történeti tematikához, s eljutott a társadalmi folyamatok józan elemzéséhez. Cinikus-szatirikus, komikus vagy fájdalmas formában, olykor hatásvadász elemektől sem mentesen leszámolt az elnyomással, opportunizmussal, hazugsággal és megvesztegetéssel, s kifejezte vágyát a földi boldogságot biztosító humanista rend után.²⁸ Színpadí életműve annak az útnak a kifejezése, amelyen egy igazságos világban való túlzott reménykedéstől elérkezett a csalódottság és kilátástalanság állapotáig.²⁹

Az életmű kritikai visszhangjának történetében külön fejezetet alkot recepciója német nyelvterületen. Drámái többségét Háý kétszer írta meg: magyarul és németül. Az alkotó módszer világirodalmi párhuzamaként Samuel Beckett idézhető, aki franciául írt műveit maga fordította angolra. Darabjai egy részét először németül mutatták be rangos fórumokon. A német változatok többnyire könyv formában is megjelentek, részben önállóan, részben összegyűjtve. 1945 után Németország szovjet zónájában, majd az NDK-ban a Háý-darabok egyfajta politikai menlevélnek számítottak a színházigazgatók számára. Az 1963–1968 közötti fél évtized valóságos Háý-renezánszt hozott a nyugati német nyelvű országokban is. Így például a Norddeutsche Rundfunk tévéfilmet készített a *Tiszaszúgból* Rolf Hädrich rendezésében.³⁰ A németországi bemutatókról többek között Paul Friedländer, Theodor Balk és Johannes R.

²⁶ György Mihály VAJDA, *Zur Wirkungsgeschichte der deutschen sozialistischen Literatur in Ungarn: Johannes R. Becher und Bertolt Brecht = Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen*, i. m., 452–489, itt: 483; Werner MITTENZWEI, *Gesichtspunkte: Zur Entwicklung der literaturtheoretischen Position Georg Lukács' = Dialog und Kontroverse mit Georg Lukács: Der Methodenstreit deutscher sozialistischer Schriftsteller*, Leipzig, 1975, 68 f.; vö. Bertolt BRECHT, *Arbeitsjournal 1938–1955*, Berlin – Weimar, 1977, 11–12, 455, 535–536; Uő., *Briefe*, hg. von Günter GLAESER, Frankfurt/M., 1981, 313, 327.

²⁷ HERMANN István, *A mozgástér dramaturgiája: Háý Gyula = Uő., Szent Iván éjjelén*, Bp., 1969, 213–236.

²⁸ BÉLÁDI, POMOGÁTS, RÓNAY, i. m., 144.

²⁹ MÜLLER, i. m., 15–16.

³⁰ HÁY Éva, *A barikád mindkét oldalán: Emlékezések*, Bp., 2000, 356.

Becher írtak kritikát. Az 1964–1966-ban a Rowohlt Verlagnál megjelent drámakötetének előszava és kronológiája több téves adatot tartalmaz, s jelentősen hozzájárult az „új Háy”, a „becsapott kommunista” félrevezető képének kialakításához.³¹ Háy fölényes stilisztikai tudással megírt visszaemlékezéseit, amely egyesíti magában az életmű minden politikai és publicisztikai ravaszságát, többek között Hans Habe, Paul Michael Lützeler és Georg Stadtmüller méltatta, az irodalomtörténész Hans-Albert Walter azonban rámutatott a könyv számos torzítására, egyoldalúságára és önigazoló tendenciájára.³²

Háy fordítói munkássága és a Grimmelshausen-fordítás keletkezése

Háy fordítói életművének egyik sajátossága, hogy a fordítások jelentős része kéziratban maradt, s a drámafordításoknak csupán egy részét mutatták be színpadon. A kiadatlan fordítások kéziratai jelenleg a marbach-i Deutsches Literaturarchivban találhatók.³³ A németből és oroszból készült fordítások többsége színdarab, de számos elbeszélő művet is találunk közöttük. A fordítások kisebb része 1956 előtt, nagyobb része a börtönben és az azt követő néhány évben készült. A fordított művek száma meghaladja a harmincat, ami önmagában is jelentős teljesítmény.³⁴ A börtönéveket követő időszakban készült fordítások nagy számát az egzisztenciális kényszer magyarázza: az 1956-os forradalomban szerepet játszó írók ugyanis az 1960-as évek első felében pártutasításra csak fordítói megbízásokat kaphattak; saját írásaikat csak akkor adták ki, ha tisztázták álláspontjukat a forradalommal, illetőleg az azóta végbement változásokkal kapcsolatban. A börtön utáni években Háy minimális nyugdíjat kapott, nem publikálhatott, drámáit nem adták elő. Feleségét sem engedték keresni, s fő megélhetési forrásuk a fordítás volt.³⁵

Oroszból Háy már a 40-es évek második és az 50-es évek első felében is fordított, így például Csehov *Három nővérét*, *Sirályát* és *Ványa bácsiját*. A *Sirályához* másokkal együtt lefordította Sztanyiszlavszkij rendezőpéldányát is. Az orosz kritikai realista drámairodalom másik klasszikus szerzőjétől, Osztrovszkijtől ugyancsak több darabot ültetett át magyarra, így a *Bolond pénz* című komédiát, továbbá *A néglábu is botlik*,

³¹ SZABÓ, i. m., 132–164.

³² Hans-Albert WALTER, *Die Grenze des Erinnerungsvermögens: Kritische Anmerkungen zur Autobiographie von Julius Hay*, Frankfurter Hefte, 2(1971), 107–116; vö. Kindlers Neues Literaturlexikon, 7, hg. von Walter JENS, München, 1988, 458–461.

³³ Ingrid KUSSMAUL, *Die Nachlässe und Sammlungen des Deutschen Literaturarchivs Marbach am Neckar*, Stuttgart, 1983, 176–179.

³⁴ Háy nyomtatásban megjelent fordításainak jegyzékét ld. SZABÓ, i. m., 89. 3. jegyzet, 143–144. 25. jegyzet. A kiadatlan fordítások kéziratai a Deutsches Literaturarchivban találhatók.

³⁵ STANDEISKY Éva (vál.), *Háy Gyula viszontagságai a börtönévek után*, Magyar Hírlap, 1995. május 6.

Az utolsó áldozat és a *Tehetségek és tisztelők* című drámákat. A börtönben Háý elkészítette néhány további Osztrovszkij-darab fordítását is, ezek azonban kéziratban maradtak (*Tegnap kopp..., Gestern oben, heute unten, Das heisse Herz, Späte Liebe/Késő szerelem*). Leonyid Rachmanov *Viharos alkonyat* című darabját Moszkvából hozta magával és 1945-ben németre és magyarra is lefordította. A szovjet szocialista irodalom jellegzetes termékei közül lefordította még Konstantin Szimonov és Alekszandr Kornyejcsuk egy-egy didaktikus-agitatív darabját. A 60-as évek elején ugyancsak oroszról Háý lefordította a kínai Ceng Pu egyik regényét, továbbá az általa még a Szovjetunióból személyesen ismert, 1948 után Magyarországot is többször felkereső neves filmrendező, Pudovkin egyik filmelméleti munkáját. Mindkettő megjelent nyomtatásban is. A börtönben oroszról készült, ám kéziratban maradt fordítások között van még Bjelinszkij *Hamlet* című darabja, továbbá Denisz Ivanovics Fonvizin két szatirikus társadalmi komédiája, *A síheder* és *A brigadéros*.

Az oroszról készült áttünetéseket a művek száma és irodalmi minősége tekintében egyaránt meghaladják a németből készített fordítások. Németből Háý a börtönben kezdett fordítani, s német fordításai nagyobb arányban maradtak kéziratban, mint az oroszról valók. Többek között lefordította Conrad Ferdinand Meyer négy elbeszélését, Hauptmann három drámáját, a *Geyer Flórián*, *A patkányok*, és a *Naplemente előtt* címűeket, Brecht *A gömbfejűek és a csúcsfejűek* című darabját, továbbá E. T. A. Hoffmann klasszikus kisregényét, a *Kis Zaches, más néven Cinóbert*. Ez utóbbi főhősét visszaemlékezésében Rákossal azonosítja, s a művet az embertelen valóság szatirikus leleplezéseként értelmezi.³⁶ A börtönben lefordította még Hoffmann *Az arany virágcserep* című novelláját is. Ezek később mind megjelentek. A börtönben készült, de ki nem adott fordítások között találjuk Goethe *Testvérek*, Hebbel *Mária Magdolna*, *Judit* (ez utóbbiak más fordításban korábban már megjelentek magyarul), Nestroy *Rúgjunk ki a hámból*, Schiller *Esztétikai írások* és Schnitzler *Eleven órák*, *Der grüne Kakadu*, *Die letzten Masken*, *Literatur* című műveit. A börtönből kiszabadulva Háý magyarról németre is fordított különféle művelődéstörténeti szakmunkákat.

Mindez azt mutatja, hogy Háý egyformán otthon volt mindhárom nyelvi közegben. 62 éves korában, kétnyelvű drámaíróként és csaknem profi fordítóként, több szerzői fordítással a háta mögött, fontos történelmi tapasztalatok birtokában, a külső körülmények által is ösztönözve kezdett neki a Grimmelshausen-fordításnak. Ebben az időszakban a fordítás szinte az életévé vált. A Grimmelshausen-fordítás már a börtönévek után, 1962–63-ban, kb. egy év alatt készült, s a következő évben jelent meg. Ez volt Háý legterjedelmesebb és alighanem legjelentősebb fordítása. Keletkezéséről

---

³⁶ Háý Gyula, *Született, i. m.*, 384.

nem jegyzett fel semmit, nincs fordítói vallomása sem, s felesége visszaemlékezésére vagyunk utalva a kérdésben.³⁷

Eszerint drámáit reggel öt és tíz óra között írta, s délutánonként rendszeresen fordított. Szeretett fordítani, prózát azonban – felesége szerint – kevésbé szívesen fordított. Az egyetlen kivétel a Grimmelshausen-fordítás volt, melynek elkészítését ő maga ajánlotta a Magyar Helikon kiadónak. Háý felesége már gyermekkorában olvasta a regényt, s többször beszélgettek róla. A műhöz tehát személyes szál is fűzte, amely közrejátszott a szövegválasztásban. Ehhez járul, hogy a háború Háý drámáinak és a *Simplicissimus*nak egyik közös, központi problémája. A Rákosi-rendszer, az 56-os forradalom és a börtönévek tapasztalatai után Háý mélyen átérezhette a mű aktualitását, a feje tetejére állított értékek társadalmának szatirikus, realisztikus rajzát, a békeidőben is működő terror érzékletes bemutatását, s különösen megragadhatta az elbeszélés drámaisága. A műben számos kapcsolatot találhatott élete eseményeivel; a simulatio mint túlélési stratégia, mely Háý pályájának egyik fő jellemzője, a *Simplicissimus*ban mintegy ötven alkalommal tematizálódik.³⁸ A választást közvetve befolyásolhatták még a 20. századi német irodalom Grimmelshausen ösztönzésére született művei, így mindenekelőtt Brecht adaptációja (1941) és Johannes R. Becher versciklusa (1944), annál is inkább, mivel Háý mindkét szerzőt személyesen ismerte. Amikor megkapta a megbízást, folyamatosan dolgozott és adta le az elkészült munkát, melyet ívenként fizettek. Nem tudjuk, hogy a fordításhoz használt-e segédeszközöket, olvasott-e irodalomtörténeti szakmunkákat. Külön kihívást jelentett számára a tört németiséggel írt részletek és a tájnyelvi kifejezések visszaadása. Ezek fordítását nagyon élvezte. Az elkészült fordítást saját életműve részének tekintette, s az eredeti művel együtt nagyra értékelte.

A fordítás nyelvi és stílusbeli sajátosságai

Háý Siegfried Streller 1960-ban a weimari Volksverlagnál megjelent, nyelvileg modernizált négykötetes kiadása alapján dolgozott.³⁹ A fordítás felöleli a Streller-féle kiadás teljes anyagát: az első kötetben található a *Simplicissimus* és a *Continuatio*, míg a másodikban a *Courasche*, a *Springinsfeld* és a *Wunderbarliches Vogel-Nest I–II*, s függetlenül a *Rathstübel Plutonis*, a *Continuationen* és az *Ewigwährender Calender*ből készített válogatás kapott helyet. Az utószót és a jegyzeteket a fordítást az eredetivel egybevető Pók Lajos írta; az utóbbiakat nagyrészt Streller kiadásából vette át és néha

³⁷ Háý fordítói módszeréről és a Grimmelshausen-fordítás keletkezéséről Háý Éva adott felvilágosítást 2000. okt. 15-i levelében és 2000. nov. 4-i telefonbeszélgetésünkben, s rendelkezésre bocsátotta a marbach-i hagyatéki jegyzék fordításokkal kapcsolatos részét. Mindezt ez úton is köszönetet mondok.

³⁸ Stefan DEEG, *und wie du bist / so redestu: Zu Form und Funktion der Gesprächsszenen im Simplicissimus Teutsch*, *Simpliciana*, 17(1995), 9–38, itt: 28–33.

³⁹ *Grimmelshausens Werke I–IV*, ausgewählt und eingeleitet von Siegfried STRELLER, Weimar, 1960.

kiegészítette. A Streller által közölt címlapokat Háy teljes egészében lefordította, az egyes művek és könyvek részletes tartalomjegyzékét azonban a magyar kiadás nem tartalmazza. A Streller-féle kiadás lapalji szómagyarázatai beépültek a fordításba. A Streller-féle kiadás első kötetének végén található Zeittafel – néhány adattal kiegészítve – a fordítás második kötetének végén található.

Grimmelshausen összetett retorikai szerkezetei, stílusbeli sokfélesége és többszólamú nyelve jelentős erőpróba elé állítja fordítóit.⁴⁰ A tömör és tárgyilagos, képgazdag és szemléletes stílus nem nélkülözi az argutia, az apophthegmatikus beszéd és a stilizált szóbeliség elemeit, a retorikai szerkezetek parodisztikus alkalmazását és a makaronikus elemeket sem.⁴¹ Nyelve egyszerre népies és emelkedett, lírai és prózai, s rendkívül gazdag gondolatpárhuzamokban, idegen kifejezésekben, tudós utalásokban, szólásokban és közmondásokban.⁴² Hangja humoros, ironikus és szatirikus, s kedveli a szójátékot, a realiztikus és allegorikus elemek váltakozását. Mondatritmusa középfelnémet és franciás elemek felhasználásáról is tanúskodik. Ugyanakkor jelentősen megnehezíti a fordítói teljesítmény vizsgálatát, hogy jórészt hiányzik a művek retorikai, stilisztikai és nyelvi mikroszerkezetének módszeres bemutatása, s csupán néhány kritikai elemzés készült a különböző nyelvű Grimmelshausen-fordításokról.⁴³

A fordítói munka megítélését nehezíti az is, hogy nem maradt fenn a fordítás kézírata és a Streller-féle kiadás Háy által használt példánya. Drámáinak és fordításainak egy részét pattogó dialógusok, kiélezett ellentétek, itt-ott szándékosan modernkedő, néhol szabad szájú nyelv és szatirikus hangvétel jellemzik, melyek nyomai a Grimmelshausen-fordításban is felfedezhetők. A továbbiakban elsősorban azt vizsgáljuk, hogy a szerző és a fordító, az eredeti mű és a fordítás befogadói kommunikációs alaphelyzetének különbsége hogyan hatott a fordításra, s milyen nyelvi, stílusbeli és műfaji azonosságok, illetőleg különbségek figyelhetők meg az eredetihez viszonyítva.

---

⁴⁰ Theodor VERWEYEN, *Der polyphone Roman und Grimmelshausens Simplicissimus*, *Simpliciana*, 12(1990), 195–228, itt: 216–217.

⁴¹ Dieter BREUER, *Der sinnreiche Poet und sein ungewöhnlicher neuer Stil: Grimmelshausen und die europäische Argutia-Bewegung*, *Simpliciana*, 15(1993), 89–103; Peter HESSELMANN, „Dessen Schwall mache Jesuiten verstummen”: *Grimmelshausen und die Rhetorik*, *Simpliciana*, 15(1993), 105–122.

⁴² Barbara MOLINELLI-STEIN, *Zum Grimmelshausen-Fremdwörterbuch: Lexikographische Ergebnisse*, *Simpliciana*, 10(1988), 211–233; Uő., *Poetica minor: Ährenlese aus dem Umfeld des Grimmelshausen-Fremdwörterbuches*, *Simpliciana*, 15(1993), 123–148.

⁴³ Herbert A. ARNOLD, *J. J. C. von Grimmelshausen and his translators*, *Monatshefte*, 59(1967), 351–357; Blake Lee SPAHR, *An unabridged translation of 'Simplicius Simplicissimus'*, *Daphnis*, 16(1987), 491–494; George SCHULTZ-BEHREND, *Der englischredende Simplicissimus*, *Argenis*, 1(1977), 41–61; Wojciech SZRENIAWSKI, *Zu einigen Problemen der Übersetzung deutscher Texte aus dem XVII. Jh. in das Deutsche*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici Filologia Germańska*, II, 70(1976), 93–103; Boris PARASCHKEWOW, *Bemerkungen zur bulgarischen Übersetzung von Grimmelshausens 'Simplicissimus'*, *Studien zur Kulturgeschichte, Sprache und Dichtung* 1990, 122–130; Li SHU, *Wie und warum übersetzte ich Grimmelshausens Simplicissimus ins Chinesische?* *Simpliciana*, 4–5(1983), 137–142; Uő., *Aspekte und Probleme der Übersetzung des Simplicissimus ins Chinesische*, *Simpliciana*, 10(1988), 179–186.

Háy nem rövidített, s fejezetről fejezetre pontosan követi az eredetit. A párbeszédek Strellertől eltérően nem idézőjelben, hanem modern tipográfiával, minden megszólalást új sorba kiemelve, gondolatjellel kezdve közli. Ezzel jobban tagolt, könnyebben olvasható szöveget hoz létre, s a fordítást közelíti a mai olvasói elvárásokhoz. A kihegyezett, szellemes párbeszédeket az eredetihez hasonlóan rövid, tömör mondatokban fordítja; ezek átültetését bizonyára megkönnyítette saját drámaírói gyakorlata. *Simplicissimus* és a remete párbeszéde (I, 8) az egyetlen, ahol a fordítás az eredetihez hasonlóan külön jelöli a résztvevőket.

Ugyancsak az érthetőség növelését szolgálja az a törekvése, hogy a hosszabb szövegrészeket több bekezdésre bontja, s egy-egy értelmi egység végén új bekezdést alkalmaz. Ugyanezt a célt szolgálja a központozás megváltoztatása: pontosvessző helyett a fordításban gyakran pont, vessző helyett pontosvessző található. A hosszabb mondatokba néha kettőspontot told be, a beszélő szövegéhez illesztett mondatrészekből új mondatot alkot, s azt új bekezdésbe viszi át. Ez a tudatos szöveg- és mondatagoló törekvés az egész fordítást jellemzi, s önmagában is jelentős teljesítmény. Különösen nagy jelentősége van a cikornyás stílusú (Schnörkelstil) részeknél, így például a főmondatban alkalmazott gyakori betoldások (Schachtelsatz) esetében. A tagmondatok sorrendjét Háy néha felcseréli. Tökéletesen ismeri a hosszú lélegzetvételi mondatok fordításának technikáját is, amint ez a párhuzamos mondatrészek halmozásánál megfigyelhető:⁴⁴

Weil ich ohndas müßig war, da sagte
ich zu mir selber: „Dein Leben ist kein
Leben gewesen, sondern ein Tod; deine
Tage ein schwerer Schatten, deine Jahr
ein schwerer Traum, deine Wollüst
schwere Sünden, deine Jugend eine
Phantasei und deine Wohlfahrt ein
Alchimistenschatz, der zum Schornstein
hinausfährt und dich verläßt, ehe du dich
dessen versiehest! [...]”

Mivel dolgom úgysem volt, hát azt
mondtam magamnak:
„A te életed nem élet volt, hanem
halál; napjaid: egyetlen sötét árnyék,
éveid: nyomasztó álom, gyönyöreid:
súlyos bűnök, ifjúságod: képzelgés,
jóléted pedig alkímisták kincse,
kiszáll a kéményen és cserbenhagy
téged, mielőtt észrevenné! [...]”
(V/23: 186/433–434)

Viszonylag ritkán tömörít:

besudelt und befleckt gewesen
Seine Zimmer, Säl und Gemächer

szennyes népség (I/1: 5/9)
szobáit és termeit (I/1: 6/10)

⁴⁴ A szövegpéldák végén található hivatkozások a Streller-féle kiadásra és Háy fordításának első kiadására utalnak. A *Simplicissimus*-hivatkozásoknál a mű címét külön nem jelöltük. A kettőspont előtti számok a könyvet és a részt, a kettőspont utániak az idézett német és magyar kiadás lapszámait jelzik.

Ezzel szemben az eredeti tömörségének lazítására többször alkalmazott apró értelmező kötőszavakat, erősítő vagy élénkítő betoldásokat. Ezek többnyire ugyancsak az érthetőséget szolgálják és nem terhelik meg feleslegesen a szöveget:

Meine eigene Kameraden hielten
anfangs diese Reden vor Aufschneiderei,
und als sie im Werk befanden, daß ich
jederzeit wahr sagte, mußte alles
Zauberei und mir, was ich ihnen gesagt,
vom Teufel und seiner Mutter offenbart
worden sein.

Mein Knan (dann also nennet man die
Väter im Spessert) hatte einen eignen
Palast sowohl als ein andrer, ja so artlich,
dergleichen ein jeder König mit eigenen
Händen zu bauen nicht vermag, sondern
solches in Ewigkeit wohl unterwegen
lassen wird; er war mit Leimen gemalet,
[...]

ein paar Hellern im Beutel

Was?

Tulajdon bajtársaim eleinte
lódításnak hitték az ilyen
beszédet, amikor pedig valóban
meggyőződtek arról, hogy mindig
igazat mondok, bűbájosságnak
vélték az egészet, *mondván*, hogy
amit tudok, azt az ördög meg az
öreganyja sugalmazta nekem.
(III/1: 216/190)

A Tatámnak (így nevezik az
ember apját a spessarti tájon)
éppúgy megvolt a saját palotája,
mint bárki másnak, mégpedig
olyan takaros, hogy nincs az a
király, aki különbet tudna
építeni a tulajdon kezével, s ezért
inkább örökre lemond róla;
merthogy a ház agyagból volt
verve [...] (I/1: 5–6/9)

a bugyellárisban *feszít* néhány
krajcár (I/1: 5/9)

Mit *is beszélék?* (I/1: 9/12)

Az enyhe archaizáló törekvést jelzi a régies szóalakok mértéktartó használata:

schwarz
aber
gehütet

setét (I/1: 5/9)
pediglen (I/1: 7/10)
őrzötték (I/2: 9/12)

Az archaizálás további eszközei a régies névmási és igei alakok, valamint a régies szórend.

A nyelv ún. formális eszközeinek használatában különösen jól megnyilvánul fordítói intuíciója. A közmondásoknál például igyekezett megtalálni a megfelelő magyar változatot:

Viel Schwäger, viel Knebelspieß
Wein ein, Witz aus a

Sok sógor – sok ellenség (I/25: 74/67)
hol a bor befele, ott az ész kifele (I/30:
88/80)

Ha ilyet nem talál, törekedett a közmondást közmondásszerű tömörséggel, tükörfordítással visszaadni:

Womit einer sündigt, damit pflegt einer
auch gestraft zu werden
Berg und Tal kommt nicht zusammen

amivel az ember bűnözött, azzal
szokott bűnhődni is (IV/7: 29/295)
a hegy meg a völgy nem
találkozik soha (IV/15: 58/320)

Wer alles wüßte, der würde bald reich

Ha ki mindent tudna, hamar
meggazdagodna (V/4: 107/366)

Törekedett arra, hogy a sok szólást lehetőleg megfelelő magyar szólással fordítsa:

de Tüfel dartoo halen solde

az ördög elhordana tikteket
(III/23: 301/266)

leer Stroh dreschen

üres szalmát csépelni (III/23: 301/266)

könnte viel Wasser den Rhein

sok víz folyhat le a Rajnán

hinunterlaufen

(III/23: 301/266)

allwo die Wölfe einander Gute Nacht geben

Isten háta mögött vagyon (I/1: 7/11)

wo aus noch ein

se té, se tova, nem tudtam, mi
tévő legyek (II/2: 102/93)

wo der Has im Pfeffer lag

hányat ütött az óra (II/2: 102/93)

steinhart schlief

aludt, mint a bunda (II/2: 103/93–94)

also wurde die Glocke gegossen

nyélbe ütöttük a dolgot (V/20: 173/423)

machte er mir das Maul wässerig

szájamban összefutott a nyál
(V/20: 172/423)

Az is előfordul, hogy szólással ad vissza az eredetiben szólásnak nem minősíthető kifejezéseket:

sich gleichstellen
ich folgte mein Gutbefinden
ausgerissen wäre
aufbrechen

egy húron pendülni (I/1: 5/9)
Nekiduráltam magam (II/2: 102/93)
kereket oldott (III/23: 301/266)
szedni a sátorfát (V/20: 173/423)

A nyelvi leleményt mutatja a nagyszámú találó, zamatos köznyelvi kifejezés:

mitzumachen	felcsap (V/20: 173/423)
Bastard	zabigyerek (V/20: 173/423)
sich breit machen	pöffeszkedik (V/20: 173/423)
da wird meines Verbleibens nicht lang sein	nem lesz sokáig maradásom (V/20: 173/423)
mannhaft worden	megtollasodott (I/1: 5/9)
ohngescherzt	félre a tréfával (I/1: 5/9)
die Wahrheit zu bekennen	mi tagadás (I/1: 5/9)

A köznyelvi kifejezések egy része a fordítás keletkezésének idejére, a fordító mérsékelt aktualizáló törekvésére utal:

Aufschneiderei	lódítás (III/1: 216/190)
Fallimentssachen	csődtömeg (III/23: 302/267)
einhausen	benyálaz [ti. bevádol, befekétít] (V/20: 173/423)

Háy rendszerint bravúrosan, az eredetitől független leleménnyel oldotta meg a tréfás fonetikai homonímiák visszaadását:

<i>Einsied.:</i> Kannst du auch <i>beten</i> ?	<i>Remete:</i> Zsoltárt tudsz-e?
<i>Simpl.:</i> Nein, unser Ann und mein Meuder haben als das <i>Bett gemacht</i> .	<i>Simplex:</i> Csótár a lovon vót, de az a Tata dóga vót. (I/8: 24/25)
<i>Einsied.:</i> Bist du nie in die <i>Kirche</i> gegangen?	<i>Remete:</i> Az éghez sohase <i>fohászkodol</i> ?
<i>Simpl.:</i> Ja, ich kann wacker steigen und hab als ein ganzen Busem voll <i>Kirschen</i> gebrochen.	<i>Simplex:</i> De egyetlen <i>nekifohászkodással</i> eljutok én a fa tetejéig. Úgy mászok, hogy no, egész vállkendőre való cseresznyét szedek egyszerre. (I/8: 24/25)
Die Vergessene	A feledékeny asszony
Als sich sein Weibchen einsmals gegen ihm, daß sie ihr Gedächtnus verliere, mit diesen Worten beklagt: „Ach, wie werde ich so <i>vergessen</i> !” antwortet er ihr: „Das macht, daß Ihr zuvor <i>vertrunken</i> worden seid.”	Amikor asszonykája egyszer panaszkodott, hogy romlik az emlékező képessége, mondván: – Ó, milyen <i>feledékeny</i> lettem! – ő így felelt: – Az attól van, hogy azelőtt meg <i>vedelékeny</i> voltál. (Ew. Cal. II, 313/612)

O <i>edels Leben!</i> (du mögst wohl <i>Eselsleben</i> sagen)	Ó, <i>báróknak való</i> (azazhogy talán <i>barmoknak való</i>) élet (I/1: 8/11)
--	---

Csak részben tekinthető sikerült megoldásnak a *weder Petrisch noch Paulisch* kifejezés visszaadása a *se pápista, se kálomista* (III/20: 288/225) fordulattal, míg a *Wahrsagen* – *wahrgesagt* kétértelmű szójátékát valószínűleg lehetetlen visszaadni hasonló fonetikával: *jövendőmondás* – *eltaláltad az igazságot* (I/28: 84/76). A szójátékokat többnyire találóan fordítja (pl. *alkühmistische Arbeit* – *álljkimiska munkát*, IV/4: 18/285), s néha ott is szójátékot alkalmaz, ahol az eredetiben ilyen nem található:

Auch loge er mir vor, man nenne die Gastgeber nur darum Würt, weil sie in ihrer Hantierung unter allen Menschen am fleißigsten betrachteten, daß sie entweder Gott oder dem Teufel zuteil würden.	Azt is hazudta nekem, hogy a vendéglátókat azért hívják mindenhol gaz-dának, mert minden más embernél szorgalmasabban igyekeznek azon, hogy vagy <i>gaz</i> -ul az ördögnek, vagy <i>da</i> -lolva az Istennek birodalmába jussanak. (II/21: 168/149)
--	--

Nem jelentett problémát a fordítónak a nagyszámú idegen kifejezés. Ez különösen érvényes a katonai szakkifejezésekre, melyek többsége a német nyelvből honosodott meg a magyarban:

Obrist Regiment repliziert marschieren Hofmeister furagieren	óbestér (V/20: 173/423) regement (V/20: 172/423) replikáz (V/20: 172/423) masíroz (V/20: 173/423) hoppmester (V/20: 173/423) furázst gyűjt [ti. harácsol] (V/20: 173/423)
---	---

Német kölcsönszavak az élet más területein is előfordulnak:

Kost	koszt (III/23: 302/267)
------	-------------------------

A nagyszámú latin és latin eredetű német kifejezésnek többnyire ugyancsak megvan a latin eredetű magyar megfelelője:

Historie in Summa Posturen Nobilisten	história (II/1: 101/92) summa summárum (I/1: 5/9) pozitúrák (II/1: 101/91) nobilitás (I/1: 7/10)
--	---

principia	principiumait (I/1: 7/11)
studio legum	jurisprudentia (I/1: 8/11)
Omen	omen (I/2: 9/12)
subtile	szubtilis (I/2: 11/13)
resolveren	rezolvál (V/20: 173/423)

Több esetben a latin vagy latin eredetű szavakat magyar megfelelőjükkel fordítja akkor is, ha van a magyarban meghonosodott latinos alak is:

lectiones	feladatokat (I/1: 8/11)
Dignitāt	méltóság (I/2: 8/12)

Néha megtartja a latin kifejezést és rokon értelmű ismétlést fűz az eredetihez:

Profession	hivatást vagyishogy professziót (I/2: 9/12)
disciplina militaris	minden haditudományok legfőbb disciplina militaris (I/1: 7/10)

Más esetekben magyarra fordítva adja vissza az eredetiben latinul található kifejezést:

Item	nem különben (I/2: 9/12)
bellicosa und martialia ingenia	katonai és hadi képességek (I/2: 10/13)

Viszonylag ritka, hogy egy német kifejezést latin eredetű magyar megfelelőjével fordít:

Ungelegenheit	kalamitás (III/23: 302/267)
---------------	-----------------------------

A francia és az olasz eredetű német kifejezések többségénél a hasonló gyökerű magyar megfelelőt alkalmazza:

Garnison	garnizon (III/23: 302/267)
Parol	parola (V/20: 173/423)

Mint a fordítás keletkezéstörténetében említettem, különleges kihívást jelentett Háynak a tájnyelvi részek visszaadása. Nem kötelezte el magát egy meglévő magyar dialektus mellett, hanem egyéni és improvizatív módon törekedett a megfelelő nyelvi állapot érzékeltetésére. Megoldásai általában sikeresnek mondhatók, s jelentős nyelvi otthonosság-, természetesség- és hangulatteremtő erejük van:

„Bub biß fleißig, loß di Schoff nit ze weit vunananger lassen, und spill wacker uff der Sackpfeiffa, daß der Wolf nit kom und Schada dau, dan he yß a solcher feierboinigter Schelm und Dieb, der Menscha und Vieha frißt, un wan dau awer farlässj bist, so will eich dir da Buckel arauma.”

„Halt, du hunderttausend etc. Schelm, ick sall di lehren sweren, de Hagel schla di dan, dat di de Tüfel int Liff fahr!”

– Kölök, tegyél ki magadér, ne hadd a birkát szertebítangolni, és fűjd derekasan a dudád, hogy a toportyánféreg rád ne támadjon, kárt ne tegyen, mert olyan négylábon járó gonosztevő tolvaj az, hogy embert is fal meg jószágot is; ha pedig hanyag eszel, akkor szíjat hasítok a hátadból! (I/2: 10/13)

– Megájj te ilyen-olyan stb. gazember, majd kitanítlak én, hogyan köll káromkonni, csapna beléd a hajderménkü, az ördöng szánkázzék a hátadon! (III/23: 301/266)

Hasonlóképpen nagy nyelvi invencióról tanúskodik a stilizált oralitás további formáinak visszaadása, így például a rossz németiséggel beszélő francia hölgy megszólalása a párizsi kalandban:

„Alle, Monsieur Beau Alman, gee schlaff, mein Herz, gom, rick su mir!”

– Allé, Monsieur Beau Alman, zsér alunni, szifemm, zser ozzám köszell! (IV/5: 25/291)

Vagy a francia ember gyónása:

Es beichtet einsmals ein Welscher unter andern auch diese Formalia: „Bin ich auch auf das Kürbe mit die Leirere lustig gesin!” – „Was mehr?” fragte der Beichtvater. – „Hab ich auch mit ihm auf das Heu der ganze Nacht geschlaff!” – „Was weiters?” Fragte der Beichtvater ferners. „Ehe”, antwortet der Welsche, „der übrig könnt Ihr ja wohl selbst merk.”

Egyszer egy francúz ember gyónt, mégpedig többek között azt a szokott formát is: – Voltam búcsún isz lantosz lánnyal vígszágban. – Hát még? – kérdezte a gyóntató atya. – Szénán isz vele egész éjszaka háltam. – Hát még? – kérdezte tovább a gyóntató. – Eh – felelte a francúz –, többi tudhassza maga kitalálni. (Vogel-Nest II/15: 110/423)

vagy a Simplicissimus által hallás után rosszul megértett és betanult *Mi Atyánk* elnyelt végződése, hiányos mondatai:

„Unser lieber Vater, der du bist Himmel,
heiligt werde Nam, zrkommes d’ Reich,
dein Will schee Himmel ad Erden, gib uns
Schuld, als wir unsern Schuldigern geba,
führ uns nicht in kein böß Versucha, sondern
erlös uns von dem Reich, und die Krafft, und
die Herrlichkeit, in Ewigkeit, Ama.”

– Kedves atyánk, aki vagy a
mennyeiben, szenteltessék a
név, gyűjjön az ország, akaratod
égen-földön meglegyen,
megbocsáss, ahogy mink is az
ellenünk vétőknek, kísértésbe ne
vigyé, hanem szabadíts meg az
országtól, meg az erő, meg a
dicsőség, mindörökké árum.
(I/8: 24/25)

A trágár kifejezéseket általában nem mérsékli, hanem hasonlóan drasztikus fordítást ad, de nem viszi túlzásba a drasztikumot:

Plackscheißerei

tintanyaló munkával

elszarakodik (I/1: 9/11)

Generalfarzer

Generálfingó (*Courasche* XVII: 84/71)

Az értelmező törekvés ragadható meg akkor, amikor például a kevésbé konkrét kifejezések helyett a kontextushoz illő, pontosabb változatot használ:

derselben gemäß und ähnlich gewesen

épp ennyire nemesi, éppoly

zseniális volt (I/1: 7/11)

wie mir das Wesen gefalle

hogy tetszik nekem ez a kavargás

(II/20: 162/144)

A nevek fordítása általában leleményes:

Knan

Tata

Meuder

Nyanya

Sant Nitglas

Szent Lyukas (I/1–2: 5–10/9–13)

Bár az utóbbi példában elkerülhetetlenül elvész az utalás Nikolausra, azaz Miklósról. Ugyancsak sikeresnek mondható a szerző nevével való anagrammatikus játékok tolmácsolása:

Samuel Greifnson vom Hirschfeld
German Schleifheim von Sulsfort

hirschfeldi Greifnson Sámuel
sulsforti Schleifheim German
(Cont. 27: 326/549)

A fordítás összességében pontos és hűséges. Kisebb pontatlanságok, félrefordítások természetesen vannak, ezek azonban meglehetősen ritkák, nem értelemzavaróak és inkább figyelmetlenségből, semmint a szöveg helytelen olvasatából, a kontextus nem megfelelő értelmezéséből vagy a homonímiák téves megfejtéséből adódnak:

ihm [...] nachtut utánunk
„ihr Mour dartoo brühen”
„dine Mour brühen”

csinálja (I/1: 6/10)
az anyját így meg amúgy
az anyakocákat nyomorgatni
(III/23: 301/266)

Az utóbbi példában ugyanazt a kifejezést néhány sorral lejjebb – a lábjegyzetben található szómagyarázat ellenére – egészen másként fordította.

A versek, dalok és epigrammák fordítása formahű a ritmus és a rím tekintetében, s a tipográfia is követi az eredetit. Mint említettem, a *Du sehr verachter Baurenstand* és a *Komm, Trost der Nacht* szövegét Háyt után két másik jeles fordító is átültette.⁴⁵ Míg az előbbi dal új fordítója lényegében átvette Háyt szövegét és mindössze öt apró változtatást hajtott végre, az utóbbié új, Háynál valamivel „költőibb” fordítást készített, amely távolabb áll az eredetitől:

Du sehr verachter Baurenstand,
Bist doch der beste in dem Land,
Kein Mann dich gnugsam preisen
kann,
Wann er dich nur recht siehet an.

Háy Gyula:

Parashti nép, te megvetett,
senki sem mérközhet veled,
ki rádnéz, nem leli a szót,
miként legyen magasztalód.

Eörsi István:

Parashti nép, te megvetett,
senki sem mérközhet veled,
ki rádnéz, nem leli a szót,
miként legyen magasztalód.

Wie stünd es jetzund um die Welt,
Hätt Adam nicht gebaut das Feld?

Világunkból mi is marad,
ha Ádám nem vet, nem arat?

Földünkől máig mi is
marad,
ha Ádám nem vet, nem
arat?

Mit Hacken nährt sich anfangs der,
Von dem die Fürsten kommen her.

A mai sok fejedelem
ösét kapa tartotta fenn.
(I/3: 11/14)

A mai sok fejedelem
ösét kapa tartotta fenn.
(Klasszikus német költők
I/227)

⁴⁵ Vö. 7. jegyzet.

	Háy Gyula:	Nemes Nagy Ágnes:
Komm, Trost der Nacht, o Nachtigall!	Jöjj, Éj vigasza, Csalogány!	Jöjj, éj vigasza, csalogány!
Laß deine Stimm mit Freudenschall	Magasztald kedves és vidám	Halljam szavát édes, vidám
Aufs lieblichste erklingen : , :	hangon böles Alkotódat : , :	ujjongó énekednek;
Komm, komm und lob den Schöpfer dein,	ó, jöjj, hiszen későre jár,	jöjj Alkotód dicsérni már,
Weil andre Vöglein schlafen sein,	már szunnyad minden más	mert alszik minden más
	madár,	madár,
Und nicht mehr mögen singen:	és többé nem dalolhat:	s többé nem énekelhet;
Laß dein Stimmlein	csendítsd hát fel	fennen csattogj
Laut erschallen, dann vor allen	hangocskádat és imádjad	friss vigasz-dalt, úgy
		magasztald
Kannst du loben	zengve, fennen	zengve szépen
Gott im Himmel hoch dort oben.	Istenünket fenn a mennyben.	Istenünket fenn az égben.
	(I/7: 21/23)	(Klasszikus német költők I/225)

Az epigrammaszerű versbetétek frappáns, tömör fordítására Simplicius álmából az ún. Ständebaum alsó ágain lévő költők írt négysoros strófa idézhető példaként:

Hunger und Durst, auch Hitz und Kält,	Korgó gyomor, szikkadt torok,
Arbeit und Armut, wie es fällt,	fagy és hőség, nyomor, robot,
Gewalttat, Ungerechtigkeit	senyved talpunk alatt a jog,
Treiben wir Landsknecht allezeit.	így élünk mindig, zsoldosok.
	(I/16: 45/43)

Ha végül egy pillantást vetünk a két rövid prózai részletre, melyet Háy előtt mások is lefordítottak, megállapítható, hogy Walkó György valamivel pontosabban fordított, mint Vajda Endre.⁴⁶ Az utóbbi fordításában több félrefordítás és felesleges betoldás található, s elvész az eredeti néhány finom árnyalata. Háy fordítása azonban egy fokkal még Walkóénál is közelebb áll az eredetihez, s mindkét változatnál könnyedebb, lendületesebb.

Háy fordításának és Grimmshausen műveinek ez a rövid összevetése azt mutatja, hogy Háy határozott fordítói koncepcióval rendelkezett: fő célja az eredeti szöveg tartalmi, formai és nyelvi sajátosságainak korhű, tiszta, megbízható, jól olvasható, élő és élvezhető visszaadása volt. Becsvágya nem terjedt túl a fordítói becsvágyon. Prózasztilusa, szóválasztása és mondatépítése egyaránt igényes, szerkezetileg következetes, s számos elegáns, sőt virtuóz megoldást nyújt. Nyelvi kreativitása jelentős, s az eredeti nyelvi stílusbeli értékeiből csak kevés megy veszendőbe. A szöveget nem stilizálta át és túl,

⁴⁶ Vö. 3. és 4. jegyzet.

értelmezéseit a legszükségesebbekre korlátozta. Maximális szemantikai és stilisztikai hűségre törekedett, messzemenően tiszteletben tartotta és megőrizte az eredeti mű esztétikai sajátosságait. Megőrizte az eredeti nyelvének rendkívüli tömörségét, tartalmi többértelműségét, s lazító betoldásainak, szövegen belüli magyarázatainak és elnézésből adódó pontatlanságainak száma elenyésző. Archaizálás helyett enyhén modernizált, s az élő magyar köznyelv felé közelítette a fordítást. Nem riadt vissza az eredetihez és a célnyelvhez viszonyítva egyaránt új kifejezőeszközök alkalmazásától, modern kifejezések „befordításától” sem. Jól kihasználta a célnyelv gondolati, érzelmi teherbíró képességét, s valósággal újjáalkotta Grimmshausen nyelvét. Ugyanakkor teljes mértékben megtartotta az eredeti idegenszerűséggel párosuló helyi színezetet, egzotizáló és folklorizáló sajátosságait. Mindez magas fokú fordítói tudatosságot, invenciót, kreativitást és kiérlelt fordítói technikát feltételez, s egyben mutatja a fordítónak az eredeti művel való nagymértékű érzelmi és szemléleti rokonságát.

Az összevetés tanúsága szerint Háyt magas fordítói kultúrával rendelkezett, s jelentős kulturális távlattal, a tágabb összefüggések iránti finom érzékkel, a művekhez fűződő belső affinitással dolgozott. A két nyelv és kultúra közti „átjárást” saját drámaszövegein is gyakorolta, s némely darabjának szatirikus szemlélete közel áll Grimmshausen szatirikus stílusához. Grimmshausen műve kétséget kizáróan erőteljesen megszólította Háyt. Határozott élménye volt az eredetiről, s ezt az élményt át tudta menteni a fordításba is. Nem került különösebb fáradságába belehelyezkedni Grimmshausen világába, intim közelségbe lépni a mű nyelvével, stílusával és témájával, s a hármat szoros összetartozásukban szemléli. Finom érzéke van az eredeti mű szerzői sajátosságaihoz, s képes azokat megfelelő szinten közvetíteni a kulturális környezettel együtt. A két nyelv idiomatizmusait a fordítás céljaira tudja felhasználni. Képes a különböző személyek, korok és irodalmak közti párbeszéd megteremtésére, s mindezzel jelentős mértékben gazdagítja a befogadó irodalmat.

Illusztrációk

Az illusztrációk szerepe a *Simplicissimus* és a *Simplicianische Schriften* elterjedésében és népszerűségében jól ismert.⁴⁷ Német nyelvterületen például nyolcvannál több 20. századi művész illusztrálta Grimmshausent, s száznál több illusztrált kiadás ismert. A változatos technikával készült sorozatok darabszáma általában 50 alatt van, de nem ritka a 70–80 darabos sorozat sem. Josef Hegenbarth 150, Max Hunziker több mint 170 és Hans Sauerbruch nem kevesebb mint 200 rajzot készített Grimmshausen művéhez.

---

⁴⁷ *Simplicissimus heute: Ein barocker Schelm in der Kunst des 20. Jahrhunderts*, hg. von Martin BIRCHER, Christian JURANEK, Wolfenbüttel, 1990.

A magyar Grimmelshausen is gazdag képanyaggal jelent meg, s az illusztrátor, Hincz Gyula (1904–1986) a 20. századi magyar képzőművészet jelentős, nemzetközileg is számon tartott egyénisége. Számos műfajban merészen kezdeményező, sokoldalú művészegyeniség volt. Az 50-es évek közepétől jelentős állami megbízásokat kapott monumentális dekoratív művekre. Életművét és több évtizedes tanári tevékenységét az 50-es és 60-as években a legmagasabb állami elismerésekkel jutalmazták.⁴⁸

Művészetét sokszólamú nyelvezet, virtuóz technika, a megújulásra való állandó képesség jellemzi. Egész pályája során többé-kevésbé szinkronban mozgott a kor fontos művészeti áramlataival.⁴⁹ Munkássága az expresszivitás és a klasszicitás jegyeit ötvözi, s jelentős részben a figurativitás és a nonfigurativitás egybekomponálásának szintézisteremtő kísérletein alapul.⁵⁰ Az egyetemes stílusjelenségeket magas fokon asszimilálja és játékos formában teremti újjá. Stílusa – melynek összetételét befolyásolja a mindenkori fogyaszthatóság szempontja is – a szó nemes értelmében eklektikus. A drámai erőt azonban gyakran modorosság fékezi; sokszor popularizál, egyszerűsít.⁵¹

Kedvelt grafikai technikája a rézkarc és a tollrajz, s nagyszámú könyvillusztrációja többségét e két technikával készítette. Felhasználta a modern plakát és az ornamentika dekoratív elemeit, s illusztrációival valóságos iskolát teremtett. Vérteli grafikus, s a legtöbb általa művelt műfajban a grafikai jelleg uralkodik. Rajzaiban bizonyult a legeredetibbnek, s leginkább ezekben tudta szintetizálni a belső és a külső indítékokból fakadó mondandókat. A rajz szerepe művészetében úgy érvényesül, ahogy például Matisse-nál és Picassónál: mindvégig megtartotta klasszikus, sőt klasszicizáló jellegét, s fő feladata a lényegi mondandó összegzése.⁵² Némely grafikája 60-as évek elején önálló rajz-, illusztráció- és plakátváltozatban is terjedt.

A könyvillusztráció egész pályáját végigkíséri. Megbízásai a 60-as években jelentősen megsaporodtak, s Hincz a szocialista időszak egyik legtöbbet foglalkoztatott illusztrátorává vált. A világirodalom számos klasszikus művét illusztrálta, így többek között Swift, Villon, Voltaire, Tolsztoj, Jeszenyin, Neruda, Aragon, Anatole France, Éluard, Musset, Shaw és Kristijonas Donelaitis műveinek magyar fordítását. A magyar klasszikusok közül az ő rajzaival jelentek meg például Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály, Arany János, Karinthy Frigyes, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Márai Sándor, József Attila, Radnóti Miklós, Lengyel József és Weöres Sándor munkái. Számos mesekönyvet is illusztrált. A legváltozatosabb feladatokat egyenletes szinten

---

⁴⁸ LÁNCZ Sándor, *Hincz*, Bp., 1972.

⁴⁹ ARADI Nóra, *A kortárs művészet közegében*, Művészet, 1979/3, 14–16.

⁵⁰ NÉMETH Lajos, *Modern magyar művészet*, Bp., 1972, 131; SCHENK Lea, *Figuratív + nonfiguratív: Szintéziskeresés három műben*, Művészet, 1979/3, 18–23.

⁵¹ THEISLER György, *A könyv művésze*, Művészet, 1979/3, 24–27.

⁵² ARADI, *i. m.*, 14–16.

tudta megoldani.⁵³ Illusztrációi „mint önálló képzőművészeti koncepciók gazdagítják az irodalmi alkotást, vagy finom kísérőzene, asszociatív kísérőszólam gyanánt vizuális hangulati atmoszférát borítanak egy-egy igényes irodalmi mű mondanivalója köré”.⁵⁴

A Grimmelshausen-sorozat elkészítésére szóló megbízást minden valószínűség szerint a kiadótól kapta. E sorozatával Hincz méltó módon kapcsolódik a *Simplicissimus*-illusztrátorok jelentős hagyományához. A teljes fordítást illusztrálta: a *Simplicissimushoz* a *Continuációval* együtt 29, a *Courasche*-hoz és az *Ugrifüles*hez 6–6, a *Madárfészek*hez 13, *Pluto tanácsüléséhez* 4, az újabb *Continuációkhoz* és a *Kalendáriumhoz* 2–2, azaz összesen 62 rajzot készített, melyek között néhány egész oldalas is van. Módszeresen végezte munkáját, s rendszerint egy fejezet, történet vagy helyzet meghatározó jelenetét, eszmei lényegét rögzíti. A jelenetek könnyen felismerhetők, s a szöveg alá rendelt képek – miközben kísérik és megelevenítik a szöveget – hatásosan ösztönöznek az olvasottak továbbgondolására.

Az ábrázolandó jelenetek kiválasztásában Hincz egyéni elképzelést követett. A leggyakrabban illusztrált két fő téma, mely más műveiben is gyakran foglalkoztatta, a háború borzalmai, a halál, az ölés jelenetei és az erotikus mozzanatok. További visszatérő motívumok a képeken a vadász, a lovasok és az asztali jelenetek, a természetfeletti élmények, a remete és a vadember. A gyakran illusztrált jelenetek közül egy-egy képet szentel például a kockajátéknak (II/20), a két koldusdiáknak (*Madárfészek* II/3), a zarándoknak (V/2) és az „Isten neked, Világ”-nak (V/24), míg a két, egyébként gyakran ábrázolt motívum, a *Simplicissimus* első kiadása címlapmetszetének mesebeli lénye és *Simplicissimus* álma a parasztkőről (I/15) nem jelenik meg rajzain.

Mint minden illusztrációjával, itt is konkrét feladatnak kellett megfelelnie, megfogalmazott igényre válaszolnia. Az illusztrációk kivétel nélkül figuratívak, hangsúlyos rajtuk az emberábrázolás, s egyszerre lényeg- és cselekményközpontúak. Nem szigorú, zárt grafikus kompozíciók, hanem vázlatszerűek, a figurák könnyed rendben töltik ki a képfelületet. A sorozat legjobb lapjain Hincz nemcsak magyaráz és értelmez, hanem újra is teremt. Biztos kézzel komponálja össze a világos és sötét felületeket, a vékony és vastagabb vonalakat. Invencióval, szellemesen és fölényes biztonsággal kezeli a témát, s a valóság tárgyi elemeiből kiindulva – melyek felismerhetősége mindig megmarad – különleges feszültséget hoz létre. A kompozíciók többsége dinamikus, mozgást, cselekvést sugároz. A figurák köré nem teremt fiktív tereket; egy síkban tartva a kompozíciót ritkán, csak egy-két vonallal jelzi a teret. A tollal néha satíroz, szétszedi és újraépíti a formát, vagy ritmikusan ismétli az alapotívumot. A vonalak – más rajzain oly gyakori – arabeszkyszerű játékossága itt némileg háttérbe szorul, s ideges vonaláramlás és -kavargás jelzi a brutalitás uralmát.

---

⁵³ THEISLER, i. m., 27.

⁵⁴ BAUER Jenő, *Hincz Gyula*, Bp., 1975, 12.

A tusrajz tollvonásainak technikája sajátos könnyedséget ad a rajzoknak, s általában sikerül egyensúlyt teremtenie a rajz könnyedsége és a tartalom komolysága között. A képi mondanivaló értelmezése feltételezi a szöveg alapos ismeretét. A rajzok fontos jellemzője az alakok mimikájának és gesztusainak kifejezésbeli fokozása, expresszivitása. További sajátosság a választékos dekorativitás, mely nem nélkülözi a humor és a szatíra eszközeit sem. Erőtéljes, virtuóz technikával stilizál, sűrít, s több rajzon szembeötlő a vonaljátékok és -szövedékek sodró lendületű, néha önkényes ritmikája. A grafikák stílusa a német Grimmelshausen-illusztrátorok közül talán Joseph Hegenbarth tollrajzaihoz és Bernhard Heisig 1969-ben megjelent *Courasche*-sorozatához áll a legközelebb.

Utóélet, jelentőség

A fordítás első, 1964-es kiadását pontosan húsz év múlva követte a második.⁵⁵ Míg az első kiadás 6500, a második már 18500 példányban jelent meg az Európa Könyvkiadó *A világirodalom klasszikusai* sorozatában. A második kiadás is kétkötetes, tagolása azonos az elsőével, az illusztrációk azonban hiányoznak belőle. Az utószó néhány apró szöveges, stílári és tördelési változtatástól eltekintve azonos az első kiadás utószavával. Míg az első kiadás utószavában a fordító munkájáról nem esik szó, a második kiadás utószavának végén néhány soros kiegészítés olvasható a fordítás nehézségeiről és a fordító teljesítményéről. Pók Lajos itt „az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb műfordítói teljesítménye”-ként értékeli a fordítást.

A fogadtatás történetéhez tartozik, hogy a kritika – Angyal Endre rövid ismertetésétől eltekintve⁵⁶ – egyik kiadással sem foglalkozott, s Háry neve nem szerepel az 1945 utáni magyar műfordítás történetének vázlatos áttekintésében sem.⁵⁷ Ennek egyik oka az, hogy a kiadások megjelenése idején lényegében hiányzott a korszerű magyar műfordítás-kritika, s csak a 90-es években élenkült meg az érdeklődés a műfordítás hermeneutikája iránt. Másrészt az első kiadás megjelenését követő évben a fordító elhagyta az országot, nevét évekig nem lehetett leírni, a második kiadás megjelenését pedig már nem érte meg.

Háry Gyula munkájának jelentőségét akkor tudjuk helyesen felmérni, ha egy pillantást vetünk arra a magyar irodalmi közegre, amelyben ez a fordítás megjelent. A pika-reszk regény műfájának más neves példái közül egyedül az *Ungarischer Oder*

⁵⁵ Johann Jakob Christoffel von GRIMMELSHAUSEN, *A kalandos Simplicissimus*, I–II, ford. HÁRY Gyula, utószó, jegyz. Pók Lajos, Bp., 2018.

⁵⁶ Germanistik, 7(1966), 80–81; vö. Katalin S. NÉMETH, *Über die ungarischen Simplicissimus-Ausgaben*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 23(1996), 109–110.

⁵⁷ Vö. 2. jegyzet.

Dacianischer Simplicissimus fordítása jelent meg néhány évvel korábban,⁵⁸ s például a *Lazarillo de Tormes*, továbbá Mateo Alemán és Francisco López de Úbeda műveinek magyar fordítása mind a mai napig várat magára. Az 1960-as évek első felében alakult ki a „támogat, tűr, tilt” irodalompolitikai jelszava, s az ekkor születő kritikus szellemű művek egy része csak jelentős késéssel látott napvilágot. Több író fő megélhetési lehetősége a műfordítás volt. Napirenden voltak a megtorlások a haladó beállítottságú, a párttól független írók, folyóirat-szerkesztők ellen. Számos jelentős író kényszerű hallgatása csak nemrég ért véget. 1959-ben jelent meg például Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye, amely áttörés volt az 1945 utáni magyar regényirodalomban, s tartalmilag és formailag egyaránt tagadta a szocialista realizmus törvényeit. A 60-as évek elején adta ki novelláit Lengyel József, melyek a szibériai száműzetés élményeit dolgozzák fel, s 1964-ben jelent meg Déry Tibornak a kommunista társadalmi berendezkedést bíráló regényparabolája, a *G. A. úr X-ben*. Ez az az időszak, amikor megkezdődött a nyugat-európai és az amerikai irodalmak „újrafelfedezése” a sematizmus korszaka után, s ugrásszerűen megnőtt az ezekből az irodalmakból készített fordítások száma.

A fordítás az átlag magyar olvasónak addig ismeretlen szerzőt és műveket tett magas szinten hozzáférhetővé, s felhívta a figyelmet az eredeti eddig homályban hagyott sajátosságaira. Megnövelte a műfaj és az alkalmazott stílus magyarországi presztízsét, s jelentősen hozzájárult a 17. századi német irodalom magyarországi értékeléséhez. Közvetve hatott a fordító saját írói munkásságának utolsó szakaszára, s a mű társadalmi és politikai hatása ugyancsak áttételesen érvényesült. Nemzetközi összehasonlításban a magyar Grimmelshausen-fordítás jelentőségét növeli, hogy bár jóval később készült el, mint például az angol, francia, orosz, olasz, japán és svéd változatok,⁵⁹ de a felsoroltakkal ellentétben nemcsak a *Simplicissimust* és a *Courasche-t*, hanem a teljes simpliciánus ciklust és a kisebb simpliciánus írások egy részét is tartalmazza.⁶⁰

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk: Háy ezzel a munkával mondta el legőszintebben véleményét kora magyar valóságáról, s a magyar Grimmelshausen beilleszkedik a korszak – jelentős 20. századi magyar hagyományokkal rendelkező – háború- és elnyomásellenes haladó irodalmi és fordítói törekvései közé. Saját élményeit és élettapasztalatait is beleönthette munkájába, s nagyfokú helyzetbeleléő képessége, évtizedes drámaírói, fordítói gyakorlata és kétnyelvűsége szinte kijelölte erre a feladatra. Az eredmény méltó az eredeti tartalmi és formai szintjéhez, s annak aktuális eszméjét új művé fogalmazza. Mindezek alapján a magyar Grimmelshausen odaállítható a kor kiemelkedő magyar prózafordítói teljesítményei – így például Broch, Musil és Fontane műveinek fordítása – mellé.

⁵⁸ *Magyar Simplicissimus*, ford. VARJÚ Elemér, bev. TURÓCZI-TROSTLER József, Bp., 1956.

⁵⁹ Italo Michele BATTAFARANO, *Grimmelshausen-Bibliographie 1666–1972: Werk – Forschung – Wirkungsgeschichte*, Napoli, 1975, 113–120.

⁶⁰ Vö. Dieter BREUER, *Grimmelshausen-Handbuch*, München, 1999, 261.

A Magyar Simplicissimus filmen (Rózsa János – Kardos István: *A trombitás*, 1978)

Három évvel a Grimmelshausen *Simplicissimus*ából adaptált négyrészes német TV-film 1975-ös bemutatása után *A trombitás* címmel Magyarországon játékfilm készült a *Magyar Simplicissimus* két, egymás utáni fejezetéből, a regény további motívumainak produktív felhasználásával.¹ A filmen sűrítve megjelenik a regény egész történeti világa, melyre rávetül a korabeli Magyarország néhány alapvető problémája. A film a 17. századi irodalmi alkotások adaptációjának egyéni változatát képviseli, s a kifejezőeszközök alaposan végiggondolt használata révén elősegíti az irodalmi mű szellemének újjáteremtését. Ezen túlmenően sajátos darabja a régi irodalom II. világháború utáni magyar filmtörténetének; jóval több, mint kordokumentum, s fontos állomás a regény 20. századi befogadástörténetében.

A film műfaji kontextusának, alkotóinak, történeti összefüggéseinek, a regényhez és a forgatókönyvekhez fűződő viszonyának, kifejezőeszközeinek és fogadtatásának vizsgálatát az irodalmi mű újraértelmezése kapcsán az az ismétlődő tapasztalat is indokolja, hogy a közép-kelet-európai művészeti alkotások, köztük a filmek jelentős része erős nemzeti kötődésük miatt a külföld számára nem vagy csupán nehezen hozzáférhető. Ennek fő oka – túl azon, hogy minden nemzeti történelemnek és kultúrának megvannak a maga zárt titkai – az, hogy a külföldi közönség többnyire nem ismeri elég alaposan a művekhez tartozó történelmi körülményeket, az adott nép sorsát meghatározó, egyedülálló helyzetét. A 17. századot alapul véve például a kurucok–labancok és az utóbbiak csatlósainak ismétlődő, az egész történelmen végighúzódó ellentéte a magyar nézőnek a vérré vált ismeret élményintenzitásával, hangulati töltésével jelenik meg, a nem magyar néző azonban csak ritkán ismeri ezeket az összefüggéseket, s egyetemesen érthető szimbolikus utalások hiányában többnyire értetlenül áll a sajátos témát feldolgozó művészi alkotások előtt.

---

¹ Magyar Nemzeti Filmarchívum (a továbbiakban MNF), ltsz. 01–5603–5. – Gyürey Verának, Czákó Ágnesnek, Tanner Gábornak, Kardos Istvánnak és Rózsa Jánosnak köszönöm a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét. Tanner Gábornak külön köszönöm a kézirat első változatához fűzött megjegyzéseit, melyeket a végső megformálásban hasznosítottam.

Az 50-es évek esztétikai hullámvölgye után a 60-as évek közepétől kezdődő, mintegy tízéves időszak felfelé ívelő periódusa volt a magyar filmgyártásnak. A magyar film e közép-kelet-európai viszonylatban megkésett kibontakozása során megpróbált lépést tartani a legújabb áramlatokkal, s több mű nemzetközi elismerést aratott. A kis országok közül abban az időben Dánia mellett egyedül Magyarországon folyt önálló filmgyártás, s évente átlagosan húsz, egész estét betöltő játékfilm készült.² A magyar filmet kezdettől fogva szoros kapcsolatok fűzték az irodalomhoz, ennek előnyeivel és hátrányaival együtt,³ s a 70-es évek közepén a magyar filmgyártás már jelentős hagyományokra tekinthetett vissza a kortárs és a régi irodalom alkotásainak adaptálásában. A történeti, irodalmi tárgyú filmek gyakran írók, történészek és irodalomtörténészek közreműködésével készültek, s a rendezők és stúdióvezetők között is megtalálhatók voltak e szakmák képviselői. Az írók és forgatókönyvírók együttműködése a rendezőkkel nem ritkán ugyanolyan fontos szerephez jutott egy film elkészítésében, mint a színészi játék.⁴ Az új magyar film eredményei megkerülhetetlennek számítottak az aktuális irodalomelméleti, esztétikai, politikai és ideológiai vitákban. A 70-es évek közepén különféle külső és belső okok következtében válságjelenségek mutatkoztak a filmgyártásban, de továbbra is készült néhány ma is számon tartott, igényes alkotás, s a szociografikus ihletésű játékfilmek áttörésével egy időben megerősödött a magyar filmnyelv megújításának igénye. Ezek a társadalmilag fontos és művészileg jelentős filmek azonban nem mindig kapták meg a megfelelő elismerést.⁵

Nem előzmények nélkül és a nemzetközi törekvésekkel egy időben már a 60-as évek közepén fellendült a történeti tárgyú filmek készítése. Az ezt követő mintegy másfél évtized magyar filmtermésének egyharmada történeti témájú volt. A nemzeti önismeret szempontjából fontosnak számító történeti események többségéről készült

² NEMES Károly, *A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között*, Bp., 1978; NEMESKÜRTY István, *A filmművészet új útjai*, Bp., 1986, 730.

³ NEMESKÜRTY István, *A magyar film története*, Bp., 1965; GYERTYÁN Ervin, *Műzsák testvérisége*, Bp., 1966; BIRÓ Yvette, *A film drámaisága*, Bp., 1967; NEMESKÜRTY István, *Örök kölcsönhatás: film és irodalom*, Helikon 1968, 492–502; GYÖRFFY Miklós, *Párhuzamok és kereszteződések: A magyar irodalom és film kapcsolatai a hatvanas és hetvenes években*, Filmspirál, 1997(3)/6, 97–127; BODNÁR György, *Irodalom és film – Tájékozódás és tájékoztatás egy nemzetközi kollokviumon = Uő., Jövő, múlt időben: Tanulmányok, esszék, kritikák*, Bp., 1998, 479–488; *Adaptációk: Film és irodalom egymásra hatása*, szerk. GÁCS Anna, GELENCSEI Gábor, Bp., 2000 (JAK Füzetek, 109).

⁴ NEMESKÜRTY (2. jegyzet), 725; vö. NEMESKÜRTY István, *Egy élet mozija: Beszélgetések Koltay Gáborral*, Bp., 1990.

⁵ Vö. B. NAGY László, *A látvány logikája*, Bp., 1974, 516, 390–391; ZSUGÁN István, *Magatartás-analízis – történelmi kalandfilmek: Beszélgetés Rózsa Jánossal*, Filmvilág, 1978/16, 8–11; ALMÁSI Miklós, *Megújul-e filmművészetünk köznyelve?*, Filmkultúra, 1978/6, 5–18.

film, s közülük néhány magas kvalitást ért el. Időközben klasszikussá vált filmek dolgozták fel például a 16. és a 19. század történeti eseményeit, a két világháborút és a sztálinista politika éveit, míg a 17. és a 18. századról aránylag kevesebb filmet forgattak.

A korábbi évek ún. történelmi filmjének romantikus, mitologizáló változatával szemben az ekkor készült történelmi tárgyú filmek egyik csoportját tényyszerűbb, dokumentum jellegű megközelítés jellemzi. Másrészt a múlt eseményei különféle fiktív történetek jelképrendszerének koordinátái közé illeszkednek. Végül az is előfordult, hogy a történelmi múlt maga is fiktív történetté vált tetszés szerint behelyettesíthető, cserélhető logikai elemekkel.⁶ Mindhárom típus szakít a korabeli prekoncepiált történelemfelfogással, újfajta történelemszemléleten alapul és egy belső, az egyén felől szemlélt, átélt történelmet mutat be, miközben a múltat általános érvényű, aktuális modellként szerkeszti meg. A történelmi filmek fő célja egy realisabb történelmi tudat helyreállítása a mai valóságos értékrend kialakítása érdekében. Választ keresnek a mindennapok által felvetett kérdésekre, s törekszenek a múlt üzenetének összekapcsolására a jelen feladataival.

A történeti témákhoz fordulás egyik oka, hogy a megválaszolatlan társadalmi, politikai és gazdasági kérdések felhalmozódása következtében a múlt plasztikusabb, erőteljesebb fogalmazást tett lehetővé.⁷ Másrészt Magyarországon – más közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan – a múlt lezáratlansága, a sorozatos történelmi traumák feldolgozatlansága miatt a történelem jobban belejátszik a jelenbe, mint a szerencsésebb sorsú országokban, s az időszerű kérdések gyakran történeti köntösben jelennek meg. A politikai nyilvánosság tartós hiánya, illetve a cenzúra ugyancsak hozzájárult az aktuális kérdések múltba vetítéséhez, a közgondolkodás historizált jelképekbe történt leszorulásához. Ezek a művek néha valami más helyett, mintegy kényszerűségből születtek. Egészen a 80-as évekig előfordult, hogy a politikailag különösen veszélyesnek tartott, éles hangú társadalomkritikát megfogalmazó filmeket betiltották vagy művészetellenes kompromisszum segítette a közönség elé. Ebből érthető az is, hogy a 60-as, 70-es évek filmjei gyakran allegóriák, szimbólumok vagy parabolák segítségével közelítenek a történelemhez. Az ilyen típusú történelmi filmek – melyek legjelentősebb példái Jancsó Miklós nemzetközi klasszikusnak számító *Szegénylegényekje* (1965), Fábri Zoltán Sánta Ferenc regényéből készített *Az ötödik pecsét* (1975) és Fábri Zoltán Balázs József regénye nyomán született *Magyarok* (1978)

---

⁶ Vö. SZABÓ Miklós, *Ami nevelés, nem mulatságos: A magyar filmek történelemszemléletéhez*, Filmkultúra, 1973(9)/5, 68–69; NEMESKÜRTY (2. jegyzet) 716–717; LACKÓ Miklós, *A történelem kihívása és a film válaszai*, Filmkultúra, 1973(9)/4, 56–62; KOVÁCS András, *A valóság ellentmondásainak felelős kutatása az új magyar film különféle irányzataiban*, Filmkultúra, 1969/1, 5–11, itt: 6.

⁷ Vö. *A kortárs magyar film és a történelem: Történészek és filmrendezők kerekasztal-beszélgetése*, összeáll. ZÖLDI László, Filmkultúra, 1979/6, 5–20, itt: 5–6, 15–16.

című alkotása – a társadalmi, politikai, erkölcsi, emberi kérdéseket következetesen múltbeli közegben elemzik, s csaknem mindig élénk, politikai felhangoktól sem mentes vitákat, esetenként botrányokat váltottak ki.

Az alkotók

Mint minden film, *A trombitás* is összetett alkotói folyamat eredménye, a szó szoros értelmében vett közösségi alkotás. A Mafilm keretében működő két stúdió, a Hunnia és az Objektív, továbbá a Magyar Televízió együttműködésében készült három külső szakértő bevonásával.⁸ A kezdeményező szerepet vállaló Objektív Stúdió munkatársai szorosan együttműködtek egymással, s a film születése körüli időben a magyar film számos, azóta klasszikussá vált alkotója dolgozott ebben a műhelyben. A film fő alkotói, így mindenekelőtt a forgatókönyvíró, a rendező, a dramaturg, az operatőr és a zeneszerző, kivétel nélkül tehetséges művészek, akik időközben önálló, nemzetközileg is jelentős életművet hoztak létre. Együttműködésük a forgatás idején már többéves múltra tekintett vissza, s mindannyian alkotóerejük teljében voltak.

A forgatókönyvet készítő Kardos István az egyetlen magyar író, aki kizárólag a forgatókönyv, pontosabban az irodalmi forgatókönyv műfajában dolgozik.⁹ Bár a forgatókönyvet az irodalomtudomány általában nem tartja önálló műfajnak, s a hivatásos forgatókönyvírás mint szakma Magyarországon nem létezik, Kardos forgatókönyveinek egy része könyv alakban is megjelent, s önálló irodalmi alkotásnak tekinthető.¹⁰ A kizárólag e műfajban alkotó neves forgatókönyvírók közül Carl Mayer, Dudley Nichols és Michel Audiard neve említhető párhuzamként. Kardos magyar–történelem szakos tanári diplomával, többéves oktatói tapasztalattal lett forgatókönyvíró. 1969–1979 között tizenkét forgatókönyvéből készült film, melyek közül ötöt *A trombitást* is készítő Rózsa János rendezett, s azóta is több közös filmjük született. Forgatókönyvírói munkássága Rózsa mellett a nemzetközileg ugyancsak ismert Lugossy László és Kardos Ferenc rendezőkhöz kötődik a legszorosabban. Máig összesen kb. harminc nagyjátékfilmhez készített forgatókönyvet,

---

⁸ A film Törzslapja szerint a forgatás 1978. máj. 9. és júl. 17. között zajlott összesen öt, Budapesttől nem túl távoli külső helyszínen, s összesen 37 napot vett igénybe. A standard kópia okt. 25-én készült el, az engedély novemberben kelt. Eng. sz. M 009100/1978. MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

⁹ Az alkotók bemutatásához felhasznált források: MNF Dokumentációs Gyűjtemény, Rózsa János és Ragályi Elemér szerzői dossziéja; *Új filmlexikon, I–II*, főszerk. ÁBEL Péter, Bp., 1973; *A trombitás*, összeáll. DOMOKOS János, Objektív Stúdió Információs Füzetek 10, Kézirat gyanánt, Bp., 1979; *Magyar rendezők könyve*, szerk. GELENCÉR Gábor, Bp., 1999; *Ki kicsoda 2000: Magyar és nemzetközi életrajzi lexikon, I–II*, főszerk. HERMANN Péter, Bp., 1999 megfelelő szócikkei.

¹⁰ Vö. B. NAGY (5. jegyzet), 566–571; MÜLLER Ferenc, *Filmművészet és irodalom*, Kortárs, 1968, 223–230.

közülük számos történeti tárgyú. Munkásságát 1981-ben Balázs Béla díjjal, 1993-ban a Magyar Művészetért díjjal ismerték el. Az 1994-es gijoni fesztiválon megkapta a legjobb forgatókönyv díjat.

A trombitás alapjául szolgáló forgatókönyv, melynek írásakor Kardos visszaemlékezése szerint Speer regénye mellett tanulmányozta Grimmelshausen *Simplicissimus*-át és a magyar szólások gyűjteményét is, *Erdei történet* címen 1975-ben jelent meg a szerző öt történelmi tárgyú irodalmi forgatókönyvét, filmnovelláját és filmburleszkjét tartalmazó, *A háború lelke* című gyűjteményes kötetében.¹¹ A kötet írásainak középpontjában a magyar és az európai történelem különféle háborús eseményei állnak, különös tekintettel a történelem és az abban sodródó vagy azt akár apró gesztusaival is befolyásoló ember viszonyára és e viszony aktuális vetületére. Az első a Mátyás király és a költő-püspök Janus Pannonius között a király külföldi katonai akciói miatt kirobbant összeütközést és annak következményeit dolgozza fel. A második középpontjában a költő-hadvezér Zrínyi Miklós utolsó katonai vállalkozása és rejtélyes halála áll.¹² A harmadik a *Magyar Simplicissimus* nyomán írt *Erdei történet*, a negyedik a százéves háború befejezése után tovább folytatott értelmetlen harcokat karikírozza, míg az ötödik az I. világháborút kirobbantó merénylet lehetséges előzményeit ábrázolja, ugyancsak szatirikus megközelítésben. Az öt forgatókönyv közül egyedül az *Erdei történet*-ből készült film.

Mind az öt írás valamiképpen a háború, az erőszak lélektanát, társadalmi, politikai és gazdasági mozgatórugóit és következményeit elemzi, alapos történeti ismeretek és élményanyag birtokában. Közös jellemzőjük a háborúellenesség, az alapvetően filmes látásmód, a feszült drámaiság, a bőséges humor és az ironia. Filmtörténeteiben Kardos mesteri cselekményszövő és helyzetteremtő, mélyebb jellemábrázolásra, egyénítésre csak ritkán törekszik. Helyzeteit többnyire ellentmondásokból építi fel, de ezeket nem mindig tudja maradéktalanul beépíteni hőseibe.¹³ Mindig szoros együttműködésben dolgozik a rendezővel, s az előkészületek során gyakran aprólékos anyaggyűjtést végez. Forgatókönyvei számtalan film és azok dialógusai elemzése nyomán születnek. A fikciós ötletet többoldalú megvilágításban bontja ki, s a részleteken alapuló emberi kapcsolatrendszer foglalkoztatják elsősorban. A háború mellett kedvelt témái között

¹¹ KARDOS István, *A háború lelke: Irodalmi forgatókönyvek*, Bp., 1975; vö. VARGA Imre, Békés megyei Népújság, 1976. febr. 22., 7.

¹² Első megjelenése: KARDOS Ferenc, KARDOS István, *A háború lelke*, Valóság, 1971/4, 60–82; vö. B. NAGY (5. jegyzet), 572–578. – A Zrínyi-téma újabb feldolgozásából Kardos István az 1980-as évek végén Kardos Ferencsel *Mennyei seregek* címen készített filmet. Kardos István *Ezerkilencszázötvenhat* c. filmnovellája, melyből nem lett film, az Objektív Stúdió Mozgóképes könyve c. összeállításban jelent meg.

¹³ Vö. CSALA Károly, *A történelem pedagógiája: Rózsa János: A trombitás*, Filmkultúra, 1979/2, 21–24, itt: 22.

van a fiatalok útkeresése, társadalmi beilleszkedése, a forradalmi magatartás problematikája és a család felbomlásának összetevői.¹⁴

A film rendezője, Rózsa János a 60-as évek elején indult az új magyar filmművészet egyik legfontosabb műhelyének számító Balázs Béla Stúdió tagjaként. Már első, 1965-ben készített nagyjátékfilmje nemzetközi elismerést váltott ki. *A trombitás* a negyedik nagyjátékfilmje és Kardossal a negyedik közös munkája volt. Maig összesen tizenkét nagyjátékfilmet rendezett, közülük többet Kardos István forgatókönyve alapján. Több dokumentumfilmet készített, s neve számos kitűnő film vágójaként is ismert. Nemzetközi hírnevét tanúsítja, hogy 1984–85-ben a washingtoni Amerikai Egyetemen, 1993-ban a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen tanított, 1995-től az Európai Filmrendezők Szövetségének alelnöke, 1999-től az Európai Filmakadémia tagja. 1974-ben az újdelhi fesztivál nagydíját, 1983-ban a manilai fesztivál legjobb rendezés díját, 1992-ben a gijoni fesztivál legjobb játékfilm díját kapta meg. 1991-ben a berlini Magyar Kultúra Háza retrospektív bemutatót rendezett munkáiból.¹⁵

Filmjeiben meghatározó szerepet játszik a megkomponáltság, a gondos kivitelezés, a képsorok meglepő egymásra következése, a színes technika mesteri használata, a gyermekszereplők invenciózus mozgatása, valamint az etikai tartalom és az esztétikum összekapcsolása a társadalmi folyamatok feltárása jegyében. Közvetlenül *A trombitás* forgatása után született egyik alkotói hitvallásában a mai dolgokról való hangosan gondolkodás formájaként határozta meg a filmet.¹⁶ Szerinte minden film „történelmi”, amely igaz tudósítást ad egy korról, a jelent is beleértve. A film fontos feladata az, hogy állásfoglalásra ösztönözzön a felvetett kérdésekben. Rózsa kedvelt témái közé tartozik a gyermekkor, az ifjúság és az iskola világa, a felnőtté válás nehézségei.¹⁷ Élesen veti fel a társadalmi méretű manipuláció és a kollektív felelősség kérdését, s nem áll távol tőle a szatirikus hangvétel és az ironia sem.

A film dramaturgja, Csoóri Sándor a 20. század második fele magyar irodalmának egyik legjelentősebb, látomásos, szimbolikus elemekben gazdag költői életművét hozta létre. Munkásságát a legmagasabb állami és irodalmi díjakkal ismerték el, 1981-ben Herder-díjat kapott. 1968-tól a Mafilm dramaturgjaként a kor két, nemzetközileg is elismert rendezőjével és operatőrével, Kósa Ferencével és Sára Sándorral dolgozott együtt. Húsz év alatt közel tíz, részben történelmi tárgyú forgatókönyvet írt, s

¹⁴ EMBER Marianne, *Indulat és azonosulás: Beszélgetés Kardos Istvánnal = Kabala*, Mafilm Objektív Stúdió, Bp., 1982, 31–39, itt: 33–36.

¹⁵ Hans-Jörg ROTHER, *János-Rózsa-Retrospektive*, Deutschlandsender Kultur, 1991. június 1.; Hans-Jörg ROTHER, *Jungsein in einer verknöcherten Welt: Das Haus der ungarischen Kultur zeigt Filme von János Rózsa*, Der Morgen (Berlin), 1991 április 24.; Andre SIMONOVIESZ, *Kindheitsmuster: Das „Haus der ungarischen Kultur“ in der Karl-Liebknecht-Straße zeigt Filme von János Rózsa*, tip 11/91.

¹⁶ Vö. ZÖLDI (7. jegyzet), 11–12.

¹⁷ CSALA Károly, *A keményedő vonal: Rózsa János filmrendező*, Új Tükör, 1978/46 (nov. 12); vö. Gian Luigi RONDÌ, *Sette domande a Janos Rozsa: l'adolescenza dietro alle sbarre del mondo*, Il tempo (Roma), 1980. október 19.

többségükből maradandó értékű játékfilm készült. A filmkészítés lehetőségeiről töprengő esszéjének tanúsága szerint pontosan tudta, hogy a múlt idejű dramaturgia adott esetben a cenzúra legravaszabb formája lehet, mégis gyakran ez az egyetlen lehetőség az igazság kimondására.¹⁸

Költői és filmírói munkásságának hangsúlyos motívumai a történetiség tudata, a magyarság sorsáról való töprengés és a jobbítás szándéka. Kortársai közül kiemelkedik bátor szókimondásával; a 70-es, 80-as években csak kevesen mertek társadalmi, politikai bírálatot olyan nyíltan megfogalmazni, mint ő. A társszerzőségével készült filmek ugyanazt a művészi szándékot valósítják meg, mint versei és prózai írásai. Egy részük az időszerű mondanivaló merész ábrázolása miatt heves, nagyrészt ideológiai indíttatású vitákat váltott ki. Forgatókönyvei a magyar film új irányzatának dokumentumai, közülük több – ugyanúgy mint Kardoséi – könyv alakban is megjelent.¹⁹ A Kósa Ferencsel és Sára Sándorral való évtizedes együttműködés révén *A trombitás* forgatása idején már jelentős filmes tapasztalattal rendelkezett.

A forgatókönyveiből készült filmek témái között vannak az egyén és a közösség veszélyeztetettsége, szabadságvágya; az emberi szenvedés közösségalkotó ereje; a nemzeti fennmaradás sorsdöntő helyzetei; a tisztességes magatartás dilemmái; az erőszak nélküli erőszak hatalma; az elnyomásra alapozott társadalmi rendszer problémái. Jellegzetes kifejezőeszközei az egyenes vonalú cselekményvezetés; a visszafogott párbeszéd; az érzékletes képek és a szimbolikus motívumok; a kép, zene, látvány, hang együttes kezelése és gyakori ellenpontozása a drámai hatás fokozása érdekében.²⁰

A film operatőre az egyik legsokoldalúbb és legtöbbet improvizáló, külföldön is sokat foglalkoztatott magyar operatőr, Ragályi Elemér. Ragályi 1967–1978 között közel negyven dokumentum- és játékfilmet készített, közülük hatot Rózsa János rendezett. Kezdetől fogva jelentős szerepet játszott a legjobb magyar operatőri hagyományok, a filmnyelv megújításában. 1991-ben a legmagasabb állami kitüntetéssel értékelték munkásságát. Ugyanebben az évben a közreműködésével készült *Reise ohne Hoffnung* (*A remény útja*) című svájci film Oscar-díjat kapott, majd 1996-ban a *Rasputyin* című filmben nyújtott teljesítményét Emmy-díjjal ismerték el.²¹

Ragályi eredményesen dolgozik együtt a legkülönbözőbb felfogású rendezőkkel. Módszerének fő jellemzője az adott rendezői koncepció valóságanyagára épülő, ahhoz magas fokon alkalmazkodó, gondosan megtervezett látvány, amely önálló művészi értékkel gazdagítja a filmet.²² Stílusának jellegzetességei közül kiemelkedik a tárgy-

¹⁸ CSOÓRI Sándor, *A félig bevallott élet*, Bp., 1982, 261.

¹⁹ CSOÓRI Sándor, *Forradás*, Bp., 1972.

²⁰ MÁRKUS Béla, *Megbéklyózva és megigazulva: A filmíró Csoóri Sándorról*, Tiszatáj, 35(1980), 2, 66.

²¹ Vö. Michael MÜLLER, *Eine Aktie am Oscar: Elemér Ragályi – ein Kameramann, der sich „einmisch“*, Daly News, 1991. május 4.

²² CSALA Károly, *Jegyzetek az újabb magyar operatőri művészetről: Technika és módszer: Ragályi Elemér látvány-tervezése*, Filmkultúra, 1980/4, 61–70.

gyal való érzelmi azonosulás, a kamerával való bravúros mozgékonyosság, a közelképek és a nagy kifejezőerejű portréfelvételek hangsúlyos szerepe a sűrítés érdekében. A legélesebb kontraszthatásokból is szemléleti egységet tud teremteni. Képes hozzájárulni a jelenetfelbontáshoz, a beállítások megtervezéséhez, s folyamatosan változó, különleges hatásokkal aktivizálja és irányítja a néző figyelmét. A figyelem irányításának fő eszköze nála a képkompozíció, a képkomponálás alapelve pedig a fő téma megjelenítése másodlagos elemek környezetében. Ragályi a film mozgáselemei közé sorolja a világítás effektusait is, s tudatosan alkalmazza a megvilágítás hangulatteremtő erejét.²³

A *trombitás* zenéjét a 60-as, 70-es évek Magyarországnak egyik legsikeresebb gitárosa, éneke, zeneszerzője és dalszövegírója, Szörényi Levente szerezte. Szörényi 1967–1978 között kb. 15 film zenéjét írta, közülük hármat Rózsa János rendezett. Írt több oratóriumot, rockballadát és rockoperát, s számos nagylemezt készített. Munkásságát jelentős díjakkal ismerték el. Műveinek fő jellegzetessége a magyar népzenei hagyományból is merítő, igényes dallamvilág, szövegei gyakran a műfajban szokatlanul mély, elvont gondolatokat közvetítenek.

Történeti összefüggések

Bár a *Magyar Simplicissimus* főhőse lesz a film központi alakja, s a mű további motívumai is hangsúlyos szerephez jutnak a filmben, *A trombitás* történeti ideje nem pontosan azonos a regény történeti idejével, s a filmben egyetlen közvetlen utalás sincs a regényre és annak szerzőjére. A film több mint tíz évvel a regény megjelenése után játszódik, de cselekménye szorosan kapcsolódik az 1670-es, 1680-as évek kuruc küzdelmeihez és a regény függelékében közölt Thököly-életrajzhoz. A végvári katonaélet, melynek leírása fontos szerepet játszik a *Magyar Simplicissimus*ban (XIX., XXI., XXII. fejezet), a film cselekményének egyik fontos történeti előzménye. A cselekmény a magyar történelem egyik nyomorúságos évszázadának utolsó évtizedében, az elbukott Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc közötti időben zajlik. Ez az időszak ellentmondásokkal terhes, morálisan is reménytelennek és kiútatlannak tűnő kor volt, melyben megnőtt a marginalizálódott társadalmi rétegek szerepe, s melyből mégis a nemzeti szabadságharc egyik legtisztább fejezete bontakozott ki. A Buda visszafoglalását (1686) követő évtizedben a Habsburgok igyekeztek berendezkedni Magyarországon, megkezdték az ország félgymarmati sorba szorítását, s óriási árat fizettettek a nemzettel a török kiűzéséért. A török hódoltság alatt teljesen kimerült lakosság az újabb önkényre önvédelmi harcokkal felelt. A

---

²³ Vö. ZSUGÁN István, *Filmművészetről pedig szó se essék: Beszélgetés Ragályi Elemérrel*, Filmvilág, 1991/6, 40–44.

hadsereg ellenőrizhetetlenné, a társadalom kormányozhatatlanná vált, s a társadalom jelentős csoportjai éltek továbbra is állandó életveszélyben. A megélhetés nélkül maradt végvári katonák, jobbágyok és protestáns prédikátorok egyszerre váltak üldözött tömeggé, s a létfenntartás nehéz helyzeteiben gyakran saját társaik és a parasztság ellen fordultak.²⁴

1697 nyarán az ország egyik gazdaságilag és kereskedelmileg kulcsfontosságú vidékén, az északkelet-magyarországi Hegyalján, melyet a várak helyőrségei és a Szepesi Kamara tisztségviselői gazdasági blokád alatt tartottak, s ahol a lakosságot kifosztották, elűzték és súlyos adókkal terhelték meg, felkelés tört ki Thököly Imre egykori gyalogos hadnagya, Tokaji Ferenc vezetésével.²⁵ A felkelés katonai magvát elbocsátott, elszegényedett végvári katonák és Thököly kurucai alkották, akik állami szolgálat hiányában csapatokba verődtek, alkalmilag felajánlották szolgálataikat uraknak és vármegyéknek, s közben a hegyekben, erdőkben bujdosnak és rablásból éltek. A felkelőket a császári katonák végül Tokaj és Patak várába szorították vissza, ahonnan egy részük kitört és a hegyekbe menekült, a magukat kegyelemre megadókat pedig minden vizsgálat nélkül felakasztották vagy karóba húzták, köztük nemeseket is. A szabad rablásra engedett katonák felégették a környék falvait, mezővárosait, az otthon maradt lakosságot kardélre hányták, Tokaji Ferencet pedig elfogták és Bécsbe szállították. A felkelés leverése következtében több százan menekültek a hegyekbe, meggyalázott asszonyok, megölt gyermekek és öregek emlékével.

A film erre az előzetes történeti tudásra épít, amikor – szakítva a kurucvilág idealizált képével – a regényben megjelenő három haramiavezér, Jankó, Havrán és Bajusz, továbbá a fogságukba esett *Simplicissimus*, azaz Trombitás alakját állítja középpontba. A történeti kor közelebbi azonosításában Thököly nevének emlegetése és a halott Tokaji Ferenc szerepeltetése segíti a nézőt, de csak látszólag. A film cselekménye ugyanis mintegy „lebeg” a valóságos történeti közegben: a három haramiavezér esete a valóságban jóval az 1690-es évek előtt, 1655-ben történt; a filmbeli rablók előbb találhatnak rá az 1697. évi felkelés vezérének, Tokaji Ferencnek a felakasztott holttestére, s csak utána hallanak a kurucok hegyaljai gyülekezéséről; végül Tokaji a valóságban nem akasztófán, hanem jóval később, 1709-ben bécsi börtönben fejezte be életét.²⁶ A film „történetiségét” nem elsősorban a szereplő személyek, hanem másfél évszázad magyar történeti valósága hitelesíti azzal, hogy a bemutatott élethelyzet a

²⁴ SZAKÁLY Ferenc, *A „Zöldvár” bujdosói* = DOMOKOS (9. jegyzet), 88–98, itt: 90–97.

²⁵ Vö. *Magyarország története 1686–1790, I*, főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Bp., 1989, 157–162 (R. Várkonyi Ágnes).

²⁶ BENCZÉDI László, *„A trombitás” a történész szemével*, *História*, 1(1979), 1, 21–23, itt: 23. – A három főrabló kilétéhez vö. *Ungarischer oder dacianischer Simplicissimus (1683)*, hgg. von Marian SZYROCKI, Konrad GAJEK, Wien, 1973 (Wiener Neudrucke Bd. 3), 182, a 85. lap 1. sorának jegyzete; *Rákóczi László naplója*, kiad. HORN Ildikó, Bp., 1990, 149–151, 154–155, 173, 180–181, 223.

korabeli Magyarország mindennapi és tömeges tapasztalata volt, s az ország 1650-es, 60-as évekbeli állapotára vonatkozó regénybeli megfigyelések lényegében érvényesek az 1680-as, 90-es évekre is.

A magyar történetírás éppen az 1970-es években tárta fel az ország három részre szakadása, hatalmi megosztottsága és állandósult katonai viszonyai következtében újratermelődő hivatásos katonaréteg problematikáját, amely nem esett egybe sem a jobbágy–nemes, sem a hagyományos kuruc–labanc ellentét párral.²⁷ A réteg meghatározó vonása a kényszerű zsákmányolás, amely gyakran kitermelte az öncélú prédaszellemet és a garázdaság kegyetlen megnyilvánulásait. A magyar katonatársadalom, s főként a belőle kivált kurucság és bujdosó szegénylegénység határai elmosódottak voltak a rablóvilág felé. Az osztrák katonaság és a vármegyei hajdúk üldözik a kurucokat és a volt kurucokat, akik újabb harcra készülnek és reménykednek Thököly visszatérésében. Ez a világ lényegében azonos a *Magyar Simplicissimus* világával, s ez az a kor, amely a maga teljes brutalitásával és pokoli zűrzavarával a filmen megjelenik.

A regény, a forgatókönyvek és a film

Mint korábban említettem, a regény és annak feltételezett szerzője bizonyos mértékig anonimizálódik a feldolgozás során, s a filmen nem Simplicissimus magyarországi utazásának történetét láthatjuk. Az azonosítást segíti, hogy a film címe közvetlenül utal a regénybeli rablók által Simplicissimusnak adott névre és foglalkozására, s a három rabló is ugyanazt a nevet viseli a filmen, mint a regényben. A figyelmes néző a látottak alapján visszaemlékezhet az olvasmányra, s ösztönzést meríthet az újraolvasáshoz, de a film nem épít az olvasói emlékek aktivizálására, s a regény ismerete nem elengedhetetlen feltétele a film megértésének. A film nem szoros értelemben vett irodalmi megfilmesítés, hanem a mű részleteit felhasználó irodalmi forgatókönyv alapján készült, a regénytől lényegében függetlenné vált, öntörvényű műalkotás, amely azonban nem születhetett volna meg a könyv gondolatai és szereplői nélkül.

A regény és a film összevetésében meghatározó szerepet kell kapnia a film alapjául szolgáló irodalmi forgatókönyvnek,²⁸ melytől a kész film néhány ponton eltér. A film csupán kettőt választott ki a regény harminc fejezetéből, s keretként felhasználva új kompozícióba illesztette azokat. A cselekmény a regény XVII. és XVIII. fejezetére, a három haramiavezér valóságból merített történetére épül, kiegészítve Trombitás és a rablók fiktív kalandjainak sorozatával. A regényt átszövő utazás-motívum a film bevezető képsoraira redukálódik. Az útonálló, martalócok a Havrán-epizódon kívül is

²⁷ SZAKÁLY Ferenc, *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*, Bp., 1969; SZAKÁLY Ferenc, *Parasztság és honvédelem: A parasztság és a török-, ill. Habsburg-ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon*, Valóság, 17(1974), 7, 27–33; BENCZÉDI (26. jegyzet), 22.

²⁸ Vö. 10. jegyzet.

visszatérő szereplői a regénynek: a XI. fejezetben például a Kárpátokon való átkelést nehezítik, a XXII. fejezetben pedig egy mészároslegénnyel együtt elfogják Simplicissimust és eladják a töröknek. Ezenkívül a XIII., XV., XVI., XX. és XXV. fejezetben is említik őket. A XVII. fejezetben Simplicissimus Bártfáról Szepeshely felé tartva egy rablócsapat fogságába esik, akik éjszakára hordóba zárják, majd kiszabadítva magát Sárosra megy. A XVIII. fejezetben Rákóczi gróf dobosául fogadja Simplicissimust, aki Eperjesen tanúja lesz az elfogott rablók kivégzésének. E fejezetben olvasható még Eperjes leírása, továbbá két történet egy nemesasszony lefejezéséről és az eperjesi hóhérné boszorkányos mesterkedéséről, ezek azonban már nem jelennek meg a filmen. Némi módosítással a XVII. fejezet eseményei adják a film első három jelenetének anyagát, míg a XVIII. fejezet rablókkal kapcsolatos történései átkerültek a film utolsó jeleneteibe. A regény többször említett, jellegzetes motívumai közül a lakodalomba utazás (XXIV., XXV. fejezet) és a mocsárvilág (XXIV., XXV., XXVI. fejezet) mint helyszín ugyancsak beépült a forgatókönyv egy-egy jelenetébe.

A cselekmény menetét alapvetően meghatározó különbség, hogy a filmbeli Trombitás katonák által megölt volt kurucok, a három rablóhoz hasonló „erdei emberek” ivadéka, akit sótisztak eladtak a töröknek, s aki egy lakodalomba utazó társaságon a három rabló által elkövetett rablógyilkosság egyetlen túlélője. Jelentős különbség az is, hogy a filmen rablócsapat helyett csupán a három kuruc hadnagyból lett főrabló szerepel, s hogy Trombitás szabadságát köszönheti az útonállóknak. A rablókat egykori kurucoknak nézi, akik bosszút állnak a bujdosókért. További fontos különbség, hogy a hordóból való kiszabadulása után Trombitás visszatér a rablókhoz, s innen kezdve tanúja, illetőleg cselekvő részese lesz hátralévő rövid életüknek. A regény XVII. és XVIII. fejezetének 3+2 jelenetre szétosztott történései között az irodalmi forgatókönyvben 12 új jelenet található, melyekből egy új, a regénytől független történet bontakozik ki. Ez a fiktív történet jól illeszkedik az átvett mozzanatokhoz, s teljes egészében a forgatókönyvíró leleménye.

A történet szerint a három főrabló ártatlanságot színelve hamis vallomást tesz a gyilkosság színhelyén vizsgálódó hajdúknak, s bár az ugyancsak kurucból lett hadnagy felismeri bennük a tettest, futni hagyja őket. Éjjel azonban betér hozzájuk, figyelmezteti őket, hogy kezdenek túl messzire menni, s elviszi zsákmányukat. Trombitás társai zsarolóját látja a hadnagyban, s a rablók biztatására utánaered, megöli és visszaviszi a kincseket. A hajdúk elfogják a rablókat, akik váratlanul magukra vállalják a hadnagy meggyilkolását. A rablók és a velük egy időben elfogott kuruc érzelmű parasztok szembefordulnak a hajdúkkal, akik kegyetlenül rugdossák és verik őket, Jankót megölik. Trombitás éjjel kiszabadítja a két életben maradt rablót és az egyikükkel összeláncolt toborzó parasztot. Egy pincében elrejtőzve a lerészegedett rablók vezérré fogadják Trombitást, a toborzó paraszt régi kuruc érdemrendet ad át neki, de mivel megmondja a jelszót is, a rablók megölik. Trombitás eltemeti a parasztot, s ráébredve a részeg álomba merült rablók végtelen aljasságára, vasvillával a földhöz

szögezi őket, lehetővé téve elfogásukat és kivégzésüket. A filmen nyomon követhetjük, ahogy a kurucság hamis nosztalgája, a rablók által ismételt előadott színjátéka megtéveszti és elbizonytalanítja Trombitást, aki a látszat és valóság megkülönböztetésének élménye, illúziók és realitások ütközése, megcsalások és árulások sorozata révén jut el sorsa beteljesüléséhez.

Az irodalmi forgatókönyv, a forgatás alapjául szolgáló technikai forgatókönyv²⁹ és a dialóglista³⁰ összevetése alapján megállapítható az is, hogy a dramaturgiai beavatkozások következtében számos kisebb-nagyobb eltérés jött létre az irodalmi és a technikai forgatókönyv, illetőleg a film között. Az irodalmi forgatókönyv 17 jelenetével szemben a technikai forgatókönyv és a film összesen 24 ún. képre (jelenetre) oszlik, ami a dialóglistában az azonos helyszínek összevonása következtében 10 ún. felvonást eredményezett. A jelenetek számának növekedése részben a jelenetek felbontásából, részben néhány új jelenet hozzáadásából adódik. Így két-két jelenet lett a filmen az irodalmi forgatókönyv 6., 12. és 16. jelenetéből, míg a 7., 16., 18. és 24. jelenet előzménye hiányzik az irodalmi forgatókönyvből. A betoldott képek közül hangsúlyos dramaturgiai szerepet kap Tokaji Ferenc rablók általi „elsíratása” és a falu kifosztása, a rablók Trombitás általi éjjeli kiszabadítása és Trombitás menekülése a záróképben.

Jórészt ugyancsak dramaturgiai megfontolások magyarázzák néhány jelenet sorrendjének megváltoztatását. Így az irodalmi forgatókönyv 6. jelenetének első része a film 4. jelenetében, 7. jelenete a film 5. jelenetében kapott helyet. A beavatkozások további formája új motívumok hozzáadása a meglévő jelenetekhez. Így például a hajdúkapitány rablókhoz való visszatérésének jelenetében új motívum, hogy a hadnagy a rablókra bizonyítja Tokaji Ferenc holttestének levágását, s megtudjuk azt is, hogy Tokajit maga a hadnagy akasztatta fel. A kisebb dramaturgiai változtatásra példa, hogy a film 15. jelenetében a hajdúk nem az öreg parasztot, hanem Jankót ölik meg, s hogy a film utolsó előtti, kivégzési jelenetében a hajdúk vezetője felismeri Trombitást, aki menekülni kényszerül. Dramaturgiai szempontok magyarázzák azt is, hogy a filmből a rablók földre szögezése után kimaradt a falu Trombitás általi fellármázásának mozzanata, s hogy a film nem a Havrán bőréből Trombitásnak szíjat készítő mester szavaival, hanem az erdőbe menekült, lelőtt Trombitás arcának bemutatásával ér véget. Mindezen beavatkozások révén fokozódott a cselekmény drámaisága, s nagyobb hangsúlyt kapott Trombitás alakja és eligazodása a rendkívül összetett történelmi korszakban.

Mindez azt is mutatja, hogy a forgatókönyvíró saját koncepciója szerint válogatott a regény szövegéből, azt részben felbontotta, átdiszponálta, s egy új történetet illesztett a keretként felhasznált fejezetek közé. Az átvett részletekben többé-kevésbé pontosan követi az eredeti elbeszélés menetét, némely mozzanatot elhagy, az epikus

---

²⁹ MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/3.

³⁰ MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/4.

részeket erősen dramatizálja. Az új jelenetekbe számos dramaturgiai fogást épített be, melyek szintézisben egyesülve új gondolati tartalmat hordoznak és jelentős érzelmi hatást eredményeznek. Külön figyelmet érdemel a regény tárgyi világának mintaszerű, hiteles és magas színvonalú képi megjelenítése. A film regényből merített motívumai közé tartozik például a rablók öltözete, az egyik rabló lecsüngő bajuszának végére erősített aranyak, az aranyakkal szegett nemezsüveg, a hordóba zárás és a villával való földre szögezés jelene. A regény párbeszédei, így például Trombitás és a rablók találkozásának vagy Havrán kivégzésének jelenetében, ugyancsak stilizálás nélkül, tovább dramatizálva, szinte szó szerint ismétlődnek.

Filmnyelv

A trombitás művészi értékét elsősorban az adja, hogy a cselekményben és a képi kifejezőeszközök használatában szorosan összekapcsolódik a személyes vallomás és a történeti valóság hiteles ábrázolása. A film fő alkotómódszere, hogy alapjaira vezeti vissza a történelem folyamatait, melynek következtében elkerülhetetlenül egyszerűsít; a lelki történéseknek néha csupán a végösszegét adja, s közben állandó feszültségben tartja az érzelmeket. Miközben szokatlan, ingamozgású dramaturgiával dolgozik érték és értékvesztettség között,³¹ egyszerre kelt iszonyatot és részvétet, s folyamatos állásfoglalásra és együttgondolkodásra ösztönzi a szereplőkkel hol érzelmileg azonosuló, hol tőlük eltávolodó nézőt. A film komplex történeti gondolkodás nyomán született; nem egyszerűen „deheroizál” vagy „demitizál”, hanem valóságos személyiségeket próbál felmutatni. Ezt hangsúlyozza a pszichológiai igényű ábrázolásmód és a szereplők összetett, ambivalens jellege: ugyanazon a személyiségen belül egyszerre van jelen a forradalmár, az áruló, a megtévesztett és a történelem fordulataitól megcsömörlött ember magatartása.³²

A Történelem brutálisan mozgatja a szereplőket, a kegyetlenség, a lírai látásmód és a vízió sajátos egységet alkot. A rendező egyszerre alkalmazza a naturalisztikus helyzetfestés és a jelképes ábrázolás eszközeit, s épít a film drámai értelmére és érzelmi fejlődésére. A film képi retorikája mértéktartó, kifejezőeszközei és motívumrendszere mindenekelőtt a sűrítést, tömörítést, a művészi ökonómia megteremtését szolgálják a jelenetekben és a film egészében. A rendező alaposan végiggondolt minden jelenetet, s igyekezett összerendezni az ellentétes mozgásokat. Természetes gesztus- és mozgáskombinációkat alakított ki, lehetőség szerint kiaknáztatta a mozgás kompozíciós szerepét, s a teátrális mozdulatokat és helyzeteket csak indokolt esetben, funkcionálisan alkalmazta. A statikusság–mozgás ritmusa mindig másképpen, más

³¹ Vö. LUKÁCSY Sándor, *A trombitás*, Filmvilág, 1979. máj. 21.

³² ZSUGÁN (5. jegyzet); DOMOKOS (9. jegyzet), 17–20.

összefüggésben ismétlődik. A szaggatott történetbonyolítás, az éles vágások és a többnyire rövid mondatokra, szavakra és utalásokra épülő párbeszédnek ugyancsak jelentős drámai erőt képviselnek, s nagy feszültséggel töltik fel az önmagában jelentéktelennek tűnő epizódokat is. Az erdei környezet és a történeti kor tárgyi hitelessége nem dekoratív elemek, hanem a tartalom lényeges mozzanatai.

A filmnyelv fontos sajátossága a közelképek magas aránya. Hosszú képsorokon át szinte csak közeliket látunk, mintha mi is ott lennénk a szereplők között. A szűk képkivágásokkal az operatőr nyomasztóan, néha groteszkül zárt világot teremt, amit határozottan fokoznak a zárt, homályos vagy sötét belső terek. A képek statikussága, „nyugalma” további feszültséget ad a nagyon közeli beállításoknak. A személyek, cselekvésformák és emberi kapcsolatok materializálódása, tárgyiasulása mint rendezőelv ugyancsak fontos szerepet játszik a filmnyelvben.

A filmben számos, az értelmezést segítő képi elem található. Így például az 5. jelenetben a rablógyilkosság helyszínén először Bajusz maga elé meredő arcát látjuk egy közeli képen, majd a hanyatt fekvő női hulla meztelen felsőtestét, amit a hajdúk megragadnak és rángatni kezdenek. A kiszolgáltatott, élettelen test átfordul a szűk képmezőben, majd vágás után egy távolit látunk a völgyoszoróról és az ott tevékenykedő hajdúkról. Ez a képsor minden didaxis nélkül állítja egymás mellé az egykori kurucok és a hatalmat képviselő hajdúk kegyetlenségét.

Fontos jellemző a cselekmény maximális tér- és időbeli koncentrációja, tér és idő egységének megvalósítása. A fő helyszín az erdő, melyhez az egyik betoldott és az utolsó négy jelenetben a falu kapcsolódik. A történet összesen négy nap alatt játszódik; a technikai forgatókönyvet alapul véve az elsőre két, a másodikra nyolc, a harmadikra és negyedikre hét-hét jelenet jut. A film erős drámaiságát jelzi, hogy a cselekmény a bevezető természeti idill után azonnal a legmagasabb hőfokon indul, majd a feszültség tovább fokozódik, miközben folytatódik a szereplők szövevényes kapcsolatainak feltárása. A rendező szándékosan késlelteti az események konkrét történeti valósághoz kötésének lehetőségét. Amikor a „megszökött kuruckirály”, „Thököly embereinek” és a „labancok” némileg homályos emlegetése után ezt a 6. jelenetben Tokaji Ferenc holttestének szerepeltetésével megadja, nem a történeti tényeknek megfelelően jár el, ez azonban másodlagos az események menete és a film alap gondolata szempontjából. Ahogy Trombitást többször megtevesztik, ugyanúgy a nézőt is tudatosan félrevezetik, hogy ezzel rá is átragadjon a hősök talajvesztése, bizonytalansága, kiútatlansága, jövőt-nem-sejtése.³³

A megtevesztés hatásos eszközei a bujdosó kurucok énekei Trombitás és a rablók ismerkedésének, továbbá az elfogott rablók és parasztok hajdúk elleni lázadásának jelenetében. Az előbbi jelenetben a zene másik funkciója a hangulati átkötés Trombitás

---

³³ E módszer alkalmazásának legismertebb példája Wajda *Menyegzője*. vö. BIKÁCSY Gergely, *Andrzej Wajda*, Bp., 1975, 226.

kigúnyolása és Havrán sebezhetetlenség-mitoszának bemutatása között. Részben ugyancsak a figyelemelterelést szolgálják a naturalista képsorok és más látványos hatáselemek, melyek gyakran jelképes értelműek. A jelenetekben sok a stilizáltság, melynek fő eszközei a közeli beállítások, a természeti helyszínek és a világítás, fő funkciója a deheroizálás. Az erőszak és az erőszakos halál különféle változatainak bemutatása – melyek a regénynek is hangsúlyos motívumai, s a filmbeli jelenetek közel egyharmadában láthatók – nem kímélik a nézőt. Ezeknek a történeti korral együtt adott eszközöknek a tompítatlan használatával a rendező tudatosan sokkhatásra törekszik, s eltakarja velük a valódi mondanivalót. Részben ugyanezt a célt szolgálja a részegségbe torkolló mértéktelen evés-ivás már-már túlzónak tűnő, ismétlődően extatikus bemutatása, amely az öncélúvá vált pusztítás értelmetlenségét hangsúlyozza. A szimbolikus jelentésű, ismétlődő motívumok közé tartozik a régi kuruc érdemrend kétszeri szerepeltetése, a birka Havrán általi megnyúzása a film elején és Havrán bőrének lenyúzása a film végén, s hogy Trombitás a film végén ugyanazzal a technikával teszi lehetővé a rablók elfogását, mint amivel azok a film elején előkészítették gyilkos támadásukat.

Az ember alatti világba süllyedt rablók már csupán túlélni akarnak, önmaguk és egykori eszményeik feladása árán is. Társaságukban mindvégig idegenül hat a józan, csak látszólag passzív, kezdetben a regénynek megfelelően kissé együgyűnek ábrázolt Trombitás alakja. Tanácstalan, ingadozó viselkedése jelzi megtévesztettségét. Ő nem akar mindenáron túlélni, mégis életveszélyes helyzetek sorából menekül meg, s ő a film – valóságos és jelképes értelemben is – egyetlen túlélője. A cselekmény érzelmi és gondolati csúcspontja az a már-már groteszkbe hajló, valójában súlyosan tragikus, önmagán messze túlmutató jelenetsor, amikor a hadnagy betér a barlangba és a tehetetlen rablók szeme láttára elviszi a zsákmányt, majd a fiút a hadnagy után küldik, az megöli a hadnagyot és visszahozza a tárgyakat. A támadás során újra halljuk a heroikus nyitózenét, Trombitás tehát hőstettre készül, megtévesztettsége révén azonban tette egyszerű rablógyilkosság. Az ezt követő, gondosan felépített képsor az alvó rablók közelik sorozatában való bemutatásával és a fénysugárban megjelenő Trombitással egyszerre heroikus és deheroizáló. E ponttól kezdve a bujkáló, lappangó feszültség még inkább átfonja a filmet. A jelenetek „átcsúszása” a pusztá drámai funkcióból szimbolikus értékbe fokozatosan megy végbe; a film jelképes tartalmát nem a főhős, az egyes jelenetek vagy motívumok közvetítik, hanem az egész cselekmény hordozza.

A dramaturgia hatását a magas szintű operatőri munka erősíti. Ezt tanúsítja többek között a hitelesen nehezen fotografálható jelenetek sokasága, a dinamikus plán- és beállításváltások, a követő gépmozgás funkcionális alkalmazása és a természetes megvilágítás ritmikus változásának finom érzékeltetése.

A 70-es évek magyar filmkritikája értékei mellett gyakran volt egyoldalú, elfogult, belterjes és felszínes. Ritkán dolgozott egzakt eszközökkel, s ítéleteit sokszor ideológiai szempontok és a különféle rendezői táborok érdekei irányították. Számos példa van arra, hogy a filmkritikus nem értette vagy rosszul értelmezte a műveket, s a kritika gyakran nem merte, nem tudta vagy nem akarta lefordítani a kor nyelvére még a szinte direkt módon megfogalmazott történelmi filmeket sem. A jelentől függetlenül tárgyalta ezeket, s többször előfordult, hogy egy rejtett „üzenet” megfejtetlen maradt.

Mint minden közepesnél jobb filmnek, *A trombitás*nak is meg kellett küzdenie a befogadhatóság problémájával. Kortárs recepciójában bizonyos mértékben megismétlődött a rejtett allegorikus értelemnek ugyanaz a fel nem ismerése, ami Grimmelshausen műveinek korai befogadástörténetét is jellemzi. Értelmezését az is nehezítette, hogy nem egy széles körben ismert irodalmi alkotásból, hanem egy bizonytalan szerzőségű, idegen nyelvű mű több évtizeddel korábban, kis példányszámban megjelent fordításának felhasználásával készült.³⁴ Szembetűnő, hogy a korabeli értelmezési kísérletekben – egyetlen rendezői nyilatkozat kivételével³⁵ – sehol nem hozták szóba a regényt, s míg a filmkritikusok többnyire bírálták, a történészek inkább védelmükbe vették a filmet. A film korabeli fogadtatása meglehetősen ellentmondásos képet mutat; a kritikusoknak látható módon gondot okozott a mű jelentésrétegeinek feltárása, s nem gondolták végig az értelmezés lehetőségeit. Nem zárható ki a kritikusok szolidaritás működése sem; a kritikusok ugyanis gyakran szándékosan hagyták homályban egy-egy film hatalom számára kényes üzenetét.

Az ellentmondásos fogadtatás kezdetét jelzi, hogy Marx József stúdióvezető 1978 szeptemberében két történészi szakvéleményt kért a filmről, mivel annak átvételi vitáján egyesek megkérdőjelezték a műben kifejeződő szemléletet. A fennmaradt válaszlevelek tanúsága szerint a két történész egyértelműen a film mellett foglalt állást. Berend T. Iván szerint a film művészileg hiteles, történelemszemlélete és tudatformáló szerepe értékes, Perjés Géza pedig egyenesen „a magyar filmgyártás egyik legnagyobb alkotása”-nak nevezi a filmet.³⁶ Perjés szerint a film a 19. századi romantikus kuruc-kép meggyőző cáfolata, emberábrázolása lenyűgöző, s a történettudományt is ösztönzi a szegénylegény-kérdés egyéni és társadalomlélektani összetevőinek feltárására. A kedvező történészi állásfoglalást követte 1978 novemberében a film engedélyezése, majd 1979. április 13-án egy zártkörű sajtóbemutató³⁷ és április 26-án a bemuta-

³⁴ *Magyar Simplicissimus*, szerk., bev. TURÓCZI-TROSTLER József, ford. VARJÚ Elemér, Bp., 1956.

³⁵ BALÓ Júlia, „Elfogulatlan gyerekpárti vagyok.” *Beszélgetés Rózsa Jánossal*, Film Színház Muzsika, 1982. febr. 20.

³⁶ A két levél kelte 1978. szept. 21. és 1978. szept. 25. MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

³⁷ A Mokép Sajtó- és propagandaosztályának meghívója. MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

tó.³⁸ A történészek állásfoglalása mintegy megmentette a filmet, s később is nagy segítséget jelentett az alkotóknak.

A filmet ún. „A” kategóriába sorolták, s 10 db 35 mm-es és 28 db 16 mm-es kópia készült belőle.³⁹ A forgalmazási adatok szerint 1979. december 31-ig közel 3000 előadáson 27,1 %-os kihasználtság mellett valamivel több mint 200 000 néző látta az országban, ennek egynegyed része Budapesten.⁴⁰ A Magyar Televízióban – annak ellenére, hogy az részt vett az előállításban – a *Filmévkönyvek* tanúsága szerint a mai napig nem vetítették.⁴¹ A szokásos tájékoztató szórólapon⁴² kívül az Objektív Stúdió kiadott a filmről egy százoldalas sokszorosított dokumentum-összeállítást, melyben helyet kapott három, az értelmezést segítő írás is.⁴³

A bemutatót követő nyomtatott sajtókritika mintegy megismétli a bemutató előtti vitát. Történeti, szemléleti, esztétikai és stíláriis kifogásokat egyaránt felvonultat, ezek azonban ritkán helytállóak, ráadásul a regény nem ismerése több félreértéshez vezet. A filmet a szakma mértékadó magyarországi folyóiratában értékelő írás a „belső történet” hiteles bemutatását, a jellemábrázolást kéri számon, s hiányolja, hogy az alkotók nem oldották meg a múltból a mába vezető történelmi folyamat ábrázolását.⁴⁴ A történelem csak példázat a jelenhez szóló erkölcsi és társadalmi üzenet megfogalmazására, a történeti körülmények hiteles reprodukálása csupán az erkölcsi konfliktus hatóerejének biztosítását célozza, s a szorosabban vett történelemről az alkotóknak nincs mondanivalója. Arról azonban, hogy mi ez az „üzenet”, a kritikus nem beszél.

Egy másik, a kor mértékadó marxista művészetkritikai folyóiratában megjelent bírálat szerzője deduktív dramaturgia követésével vádolja *A trombitást*, amely szerinte nem történelmi film, hanem „egy jellegzetesen mai, túlnyomórészt értelmiségi életérzést transzponál a múltba”, s értelmezése az alkotók jelenről vallott felfogásának elfogadásától vagy elvetésétől függ.⁴⁵ E szemléleti pesszimizmus oka a kritikus szerint az, hogy az alkotók kikapcsolják az adott kor valóságos dialektikáját, s nem láttatják a kilátástalanság idején is előremutató cselekvésre készülő hősöket és azok modern megfelelőjét. A kritika ilyen mértékű, ideológiai indíttatású fanyalgása nem volt veszélytelen abban az időben, komoly figyelmeztetésnek számított, s nem egy esetben az alkotás lehetőségének megvonása követte.

---

³⁸ *Filmévkönyv 1979: A magyar film egy éve*, főszerk. PAPP Sándor, Bp., 1980, 137.

³⁹ *Magyar filmek forgalmazási eredményei 1979. évben*, Kulturális Minisztérium Filmfőigazgatósága, Bp., 1980.

⁴⁰ *Magyar filmek forgalmazási eredményei 1979. évben* (39. jegyzet); *Filmévkönyv 1979* (38. jegyzet), 200.

⁴¹ MTV kódszám: 127/78. – A Duna TV vetítette a filmet, pl. 1993. aug. 12-én.

⁴² *Mokép Reklámújság* 1979/3.

⁴³ DOMOKOS (9. jegyzet).

⁴⁴ CSALA (13. jegyzet), 22–24.

⁴⁵ NYERGES András, *A trombitás*, Kritika, 1979/6, 35–36.

Az idézett írásokra reagálva a történettudomány friss eredményeit népszerűsítő, újonnan indult folyóiratban a kor egyik specialistája vette védelmébe a filmet.⁴⁶ Konkrét példákkal bizonyítja, hogy a film történetábrázolása minden szempontból kiállja a történelmi kritika próbáját, s a film a magyar történelem egy körülhatárolt darabjából öntörvényű és szuverén világot alkotott. A szerző meggyőző érvekkel cáfolja a deduktív dramaturgia és a motiválatlanság vádját; a deheroizáló szemléletet és a képi megjelenítés naturalizmusát csak felszíni jelenségnek tartja, s a film újdonságát az adott történeti kor retusálástól mentes, társadalomtörténeti megközelítésében látja. A történész a filmkritikussal ellentétben épp a film mához szóló optimista üzenetét hangsúlyozza, melynek lényege, hogy az igaz eszme jövője független a pillanatnyi történeti helyzetek és a szubjektív emberi tulajdonságok változékonyaságától, s a film ezt az eszmét a legméltatlanabb környezetben is tisztán tudja felmutatni. A korabeli napi- és hetilapok bírálatai lényegében e kétféle megközelítés között helyezkednek el.⁴⁷

A trombitást a hatalom képviselői sem fogadták szívesen. A magyar kultúrpolitika akkori irányítója, Aczél György állítólag e filmmel kapcsolatban fogalmazta meg az elvárást, mely szerint „nem kívánja a rendezőktől a valóság rózsaszínűre lakkozását, de ne is fessék azt feketére”.⁴⁸ A film ellentmondásos fogadtatásával is összefügg, hogy a bemutatót követően hosszú kerekasztal-beszélgetést rendeztek az ún. történelmi film magyarországi helyzetéről és lehetőségeiről a filmszakma vezető folyóiratának szerkesztőségében neves történészek és filmrendezők részvételével.⁴⁹ A beszélgetés szövegét a folyóirat közölte, rövidített változatát az előbb említett történeti folyóirat jelentette meg.⁵⁰ Az egész beszélgetést, melyben *A trombitás* rendezője is részt vett és a filmrendezők saját látomáshoz való jogát védelmezte, mindkét szakma részéről visszafogott óvatosság, tartózkodás jellemzi, az utalások szintjén azonban megjelenik a film allegorikus értelmezésének lehetősége.

A film külföldi terjesztésének szándékát tanúsítják a fennmaradt angol, német, spanyol és orosz nyelvű dialóglisták, továbbá a Hungarofilm angol, francia, német és spanyol nyelvű illusztrált szórólapja.⁵¹ A külföldi forgalmazás adatai arra utalnak,

⁴⁶ BENCSÉDI (26. jegyzet).

⁴⁷ GYERTYÁN ERVÍN, *A trombitás*, Népszabadság, 1979. ápr. 26; [ZAY László], *A trombitás: Magyar film*, Magyar Nemzet, 1979. ápr. 26; GANTNER ILONA, *A trombitás*, Népszava, 1979. ápr. 26; HEGYI GYULA, *A trombitás*, Magyar Hírlap, 1979. ápr. 26; [SAS Gy.], *A vadság árnyalatai*, Film Színház Muzsika, 1979. ápr. 28; VARJAS ENDRE, *Pokol-kaleidoszkóp*, Élet és Irodalom, 1979. ápr. 28; SZABÓ ISTVÁN, VÁRKONYI ÁGNES, SPIRÓ GYÖRGY, *A trombitás*, Tükör, 1979. máj. 13; SZALAY KÁROLY, *Művértől pirosult gyásztér...*, Népszava, 1979. jún. 3.

⁴⁸ Rózsza János rendező szóbeli közlése, Aczél Györgynek a film bemutatása körüli időben a Népszabadságban megjelent beszéde alapján.

⁴⁹ ZÖLDI (5. jegyzet).

⁵⁰ *A kortárs magyar film és a történelem*, összeáll. ZÖLDI László, História 1(1979), 3, 23–25.

⁵¹ MNF Dokumentációs Gyűjtemény, JF 4167/1.

hogy Románia, Kuba (1979), Spanyolország (1984) és Portugália (1986) után Franciaország és Luxemburg (1988–89) is megvásárolta a filmet.⁵² Egy francia feliratos kópiát a Magyar Filmunió archívuma is őriz.⁵³

Értelmezési kísérlet

Mindezek alapján megállapítható, hogy a *Magyar Simplicissimus* ösztönzően hatott a 20. századi magyar irodalomra és filmművészetre. A történeti visszatekintés távlatából nézve *A trombitás* figyelemre méltó hozzájárulás a magyar film saját nyelvének megteremtéséhez. Hozzá tartozik a tágabb nemzeti filmtörténeti kánonhoz, noha nem emlegetik annyit, mint a vele közel egykorú és közel azonos színvonalú játékfilmeket. Esztétikai kvalitásai közel 25 év távlatából is időtállóknak bizonyulnak. Nem ún. történelmi film, történeti hitele azonban vitathatatlan: az irodalmi és történeti források messzemenően igazolják a magyar történelem egy szomorú szakaszának és kortól függetlenül visszatérő jelenségének ilyen bemutatását. A film az ambivalens történelmi helyzeteknek megfelelő, összetett karakterű szereplőket hoz létre, határozottan szembeszáll a széles körben elterjedt idealizáló-romantikus és ahistorikus látásmóddal, s figyelemre méltó előrelépés a történelem realista ábrázolásában. Jelentősen hozzájárul a regény megértéséhez, hangsúlyozza aktualitását, s az irodalmi művet új jelentésréteggel gazdagítva dolgozza fel a mai befogadóknak. Mint a legtöbb művészfilm, ez is kora alapvető kérdéseire keres választ. Hiányzik belőle a didaxis, a hamis történelmi objektívizmus és az erőltetett aktualizálás, üzenete többszörösen rejtett, s inkább csak intenciókkal kifejezett. A rendező közvetlen utalások nélkül is pontosan kijelöli az adott történeti helyzeten túlmutató értelmezés irányát. Mélyebb jelentése csupán a gondolkodó, elemző, a magyar történelem útvesztőit ismerő néző előtt tárul fel.

Az egymással párhuzamba állítható jelenetek, motivikus összefüggések tanúsága szerint a szereplők illúzió és valóság közti ingadozása az egész film meghatározó tényezője. A *Trombitás* környezetében mozgó felnőttek különféle szerepeket játszanak, nem azok, akiknek látszanak, kettős énjük van. A fiú tragédiája, hogy fokozatosan egy harmadik, a rablók illúzió- és valóságvilágának keverékébe, köztes világba lép át, azt teszi magáévá. A borospincében lejátszódó jelenet és a meggyilkolt toborzó paraszt temetése méltó dramaturgiai csúcspontja az addigi szerepcseréknek: a fiú ekkor válik végérvényesen a játék rabjává és egyben áldozatává.

⁵² *Filmévkönyv 1979* (38. jegyzet), 281; *Filmévkönyv 1980*, 284; *Filmévkönyv 1984*, 243; *Filmévkönyv 1986*, 341; *Filmévkönyv 1988–89*, 378.

⁵³ Magyar Filmunió Archívuma, kópiaszám: 17.

Kétségtelen, hogy *A trombitásból* hiányzik a mélyebb történelmi háttér és a hosszú távú társadalmi folyamatok bemutatása, s e tekintetben a film talán a kelleténél valamivel élesebben vonta meg saját világának határait.⁵⁴ Ez a leszűkítés azonban egyben tudatosan alkalmazott eszköz a film történeti kontextusán túlmutató értelmezés lehetőségének érzékeltetésére. Azt már a korabeli kritika is megállapította, hogy a fiú útkeresése mögött ott van a kurucokból lett rablók drámája, akikben lezüllesztük mélypontján is fel-felvillan az egykori értelmes élet emléke.⁵⁵ Ma úgy tűnik föl, hogy a valódi súlypont kívül esik a cselekményen: az események menete és a film jelentése kifelé mutat, fő gondolata általánosabb annál, mint ami a vásznon történik. Az értelmezés kulcsa véleményem szerint az az alkotói törekvés, amely az ismétlődő történelmi helyzetekben igyekszik felmutatni a jelen dilemmáját.

Ebben a felfogásban *A trombitás* a történelmi kalandfilm külsőségei mögé rejtett allegória és egyben hiteles lélektani tanulmány, amely egy ifjú eszmélődésének jelképes mozzanatain keresztül a háború, a szabadságharc és a forradalom utáni idők eltorzulásait, a szabadság megvonásának veszélyeit és egy nép, egy eszme tragikusan ismétlődő elárulásának összetevőit próbálja megfejtetni.⁵⁶ Az allegorikus jelentés felfedezése alapvetően a néző történelmi tudatának függvénye. A néző, aki őrzi a magyar történelmi múlt emlékeit, a II. világháború utáni Magyarország allegóriájának is felfoghatja *A trombitást*. A film az 1650-es, 60-as években tapasztaltak alapján rögzített jelenséget, az állandósult háborús viszonyokat, az évszázados fizikai és szellemi elnyomást, az ország ellentétes erők általi folyamatos kifosztását és mindezek társadalmi, morális következményeit kiemeli történelmi kötöttségeiből és az 1690-es évek végére transzponálja, miközben az egész cselekményen áttűnik és átélhetővé válik az 1945 és 1956 utáni Magyarország gyökeréig manipulált társadalmi és történeti valósága. A magatartásszimbiolumoknak, sorsparaboláknak szánt filmbeli rablók nem egyszerűen gyilkosok, hanem egyben szerencsétlen emberek, akik végigmentek egy bizonyos úton, melyre történelmi okok kényszerítették őket. Ezek az okok kortársaik és az utókor nemzedékeinek nagy részébe is mintegy be voltak vésve, s a néző, miközben elítéli őket, egyben felelősséget érez sorsuk iránt. A velük szembenálló hajdúk egyszerre képviselik az igazságszolgáltatást és az idegen elnyomó hatalmat. A kezdetben a rablóknak kiszolgáltatót és megtévesztett Trombitás Simplicissimushoz hasonlóan törekszik megtanulni látszat és valóság megkülönböztetését, miközben fokozatosan sorsuk alakítójává, majd végzetükké válik.

A film hatásosan jeleníti meg a 70-es évek Magyarországnak kizárólag művészi eszközökkel, s úgy is csak nagyon áttételesen kimondható felismerést, hogy a zavaros, átmeneti időkben nem mindig lehet megkülönböztetni a tiszta eszme hordozóit és

---

⁵⁴ BENCZÉDI (26. jegyzet), 23.

⁵⁵ BENCZÉDI (26. jegyzet), 22.

⁵⁶ Vö. ZÖLDI (7. jegyzet), 19. A parabola és allegória filmbeli különbségéhez vö. B. NAGY (5. jegyzet), 412.

elárulóit, s a törvényes rend képviselői adott körülmények között ugyanolyan kártékonnyak lehetnek, mint a közönséges bűnözők. A film egyik tragikuma, hogy az idegen elnyomás ellen küzdő kurucokból lesznek az elnyomó hatalom képviselőivel összejátszó, az országot és népét azokkal együtt pusztító rablógyilkosok. *A trombitás*nak ez a motívuma – az alapvetően más ideológiai összefüggések figyelmen kívül hagyásával – párhuzamba állítható Andrzej Wajda Jerzy Andrzejewski azonos című regényéből készült klasszikus alkotásának, a *Hamu és gyémánt*nak a fő motívumával: itt a főhős a fasizmus ellen küzdő partizánból lesz az új Lengyelország képviselőit gyilkoló terrorista. A film másik tragikuma, hogy a főhős egy végtelenül aljas, életképtelen világba keveredik, melyben megkísérli átvenni annak mintáit, s közben maga is áldozatául esik. Ebben az értelmezésben *A trombitás* a 70-es évek egyik legkeményebb, az idegen elnyomó hatalom és hazai szövetségeseik elleni lázadást megfogalmazó filmje.

A magyar filmtörténetben *A trombitás* annak a törekvésnek a folytatása, melyet legtisztább formájában jó évtizeddel korábban Jancsó Miklós valósított meg az 1867 utáni magyar történelem eseményeire épülő, a hatalmi erőszak és az emberi alávetettség problémáját kutató *Szegénylegényekben*.⁵⁷ Innen érthető az is, hogy az említett kerekasztal-beszélgetésben Jancsó egyértelműen *A trombitás* mellett foglalt állást, s az értelmezés alapirányát tekintve Coppola híres filmje, a vietnami háború kapcsán az amerikai társadalmat élesen bíráló *Apokalipszis* mellé állította.⁵⁸ Az allegorizáló értelmezés lehetőségét igazolja a forgatókönyvíró egyik óvatos, mondanivalóját a kor sajátos zsargonja alá rejtő 1982-es nyilatkozata is, mely szerint a film aktuális problémához szól hozzá: „a hetvenes évek közepén fellépő nemzedék kapcsolódása, folytonosság vagy éppen diszkontinuitás érzése a munkásmozgalom korábbi időszakaival. Paradox módon a filmre pontosan azok nem reagáltak, akiről szólt...”⁵⁹

---

⁵⁷ Vö. HANKISS Elemér, *A Jancsó-filmek motívumrendszere*, Filmkultúra, 1972/2, 29–42; B. NAGY (5. jegyzet), 343–376.

⁵⁸ ZOLDI (7. jegyzet), 16–17.

⁵⁹ EMBER (14. jegyzet), 35.

II. IRODALOM ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET

Az összezárt erények – Rimay János erény-verseinek ikonográfiai háttéréhez

A régi magyar irodalom történetének kutatói az elmúlt negyedszázadban fokozott érdeklődéssel fordultak az irodalmi alkotások képi világa felé.¹ A vizualitásra épülő hasonlatokat, szimbólumokat, allegóriákat és emblémákat kedvelő humanista szerzők sorában előkelő hely illeti meg Rimay Jánost, s a valóságos vagy elképzelt vizuális elemeket hordozó irodalmi képiség vizsgálata verseiben a kritikai kiadás óta folyamatosan új eredményekkel bővíti a Rimay-életmű értelmezését.² A versek sajátos képi vonatkozásrendszere Rimay írásművészetének egyik jellegzetes összetevője. Ez a sajátosság – mint ismeretes – a lefojtott érzelmekkel, az irodalmi alkotásba ágyazott tudással, a dekoratív nyelvi gazdagsággal, s nem utolsósorban a Balassi-imitációval és a lipsiusi neosztoicizmussal összefonódva határozza meg az életművet.

Az *Encomia et effecta virtutum* és az *Encomia virtutum* című, részben azonos szövegű, egy rövidebb és egy hosszabb változatban fennmaradt költemény³ az antikvitás óta kedvelt irodalmi és képzőművészeti témával, az erények dicséretével foglalkozik. A késő-humanista erényértelmezés Rimay-féle változatáról többen értekeztek.⁴ Ennek ellenére a versek alapvető problematikája, hogy tudniillik mi,⁵ illetve milyen kép ihlette azokat, megoldatlan maradt.

---

¹ Így például JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...” Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai, ItK, 86(1982), 652–656; KOVÁCS József László, *Rimay és a XVII. század emblematikájáról*, ItK, 86(1982), 637–644; KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna–Occasio-versében*, ItK, 101(1997), 470–507; Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében* = Uő., *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 66–71; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 2003, Universitas Könyvkiadó; Éva KNAPP, Gábor TÖSKÉS, *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2003.

² Így például, ÁCS Pál, „Egy út készítettik” Balassi Bálint apoteózisa Rimay János *Epicediumában*, ItK, 109(2005), 205–221.

³ *Rimay János munkái, a Radvánszky- és a sajkózázi codexek szövege szerint*, kiad. BÁRÓ RADVÁNSZKY Béla, Bp., 1904, 109–114; RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, Akadémiai Kiadó, (= a továbbiakban *RJÖM*) Nr. 64, 135–141, 214–215; *Rimay János írásai*, összeáll., szöveg. gond., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992, 102–104, 153–158, 298, 305–307; vö. RADVÁNSZKY Béla, *Sztrégovai Madách Gáspár versei*, ItK, 1901, 129–152.

⁴ Így például JANKOVICS, i. m. (1. jegyzet); KOVÁCS, i. m. (1. jegyzet).

⁵ Jankovics József 1999-ben megjelent tanulmánykötetében megismételte korábbi (1982) hipotetikus véleményét, mely szerint, talán nem is kép, avagy egyetlen konkrét kép ösztönözte Rimayt a vers

Ismeretes, hogy a Rimay János munkáit Madách Gáspár verseivel összekeverve kiadó Radvánszky Béla a hosszabb szövegű, *Encomia et effecta virtutum* és a rövidebb, *Encomia virtutum* címmel jelölt két verset „Oktató versek”-ként, nyelvi jegyzetekkel, tárgyi megjegyzések nélkül, a prózai argumentumokkal együtt jelentette meg 1904-ben. A kötetben a hosszabb verset – indoklás nélkül – követi a rövidebb, s ez a körülmény azt sugallta, mintha az utóbbit az előbbiből rövidítette volna a költő.⁶

Eckhardt Sándor a kritikai kiadásban Rimay életművét elválasztotta Madách Gáspárétól, s a két verset az *Emblémák és epigrammák* című VI. részben közölte. A két költeménynek egy számot (64. sz.) adott, s nála is a hosszabbat követi a rövidebb. A tárgyi jegyzetekben olvasható indoklás szerint: „Érdekes, hogy a Madách-kódexben szintén előforduló tartalmi kivonat után ennek a második rövidített változatnak kezdősora szerepel, mint a nyomtatott kiadásban [ti. a lőcsei kiadásban]. [...] Ez tehát arra vall, hogy a rövidítést maga Rimay végezte el, talán éppen a kiadó számára ugyanakkor, amikor a tartalmi kivonatokat készítette, mert Madách füzeteit jóval az első kiadás előtt másolta.”⁷ Azaz Eckhardt szerint a hosszabb változat készült korábban. A hosszabb költemény argumentumára, valamint Turóczi-Trostler József szóbeli közlésére⁸ hivatkozva Eckhardt véleménye szerint a vers „[...] valamilyen szöveg nélküli barokk ízlésű kép kommentárja.”⁹ A két vers kronológiájának meghatározásához ugyanitt Eckhardt érvként használta, hogy Rimay „élete végén könyvet írt az erényről [...] így nagy valószínűséggel tehetjük ezt a két változatban is megírt versét élete utolsó éveire”.¹⁰

Klaniczay Tibor 1957-ben foglalkozott Rimay néhány versének az Eckhardt-féle kritikai kiadáshoz képest módosított keletkezési idejével. Eszerint az „Itt egy asztalt látunk körül telepedve” kezdősorú változat 1628–29-ben keletkezhetett.¹¹ Ugyanitt és

---

megírására: „Elképzelhető azonban, hogy az erényeket maga Rimay ültette asztalhoz! Mintha erre engedne következtetni az *Encomia virtutum* argumentuma [...] De nem ez a legfőbb érv, hanem az, hogy a kép már eleve nem foglalhatta magában azt a 11, mindent összeszámolva 14 erényt, amit Rimay mindkét versében elősorol.” v.ö. JANKOVICS, i. m. (1. jegyzet); Uő., *Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 46.

⁶ RADVÁNSZKY (kiad.), 1904, i. m. (3. jegyzet), nr. 8, 98–105; nr. 9, 106–108.

⁷ *RJÖM* Nr. 64, 135–141, 214–215, itt: 214. Vö. BÁN Imre, *Rimay János összes művei*, ItK, 44(1956), 235–240.

⁸ Turóczi-Trostler „[...] ezzel a képpel vagy egy hozzá közel álló ábrázolással csakugyan találkozott a német irodalomban.” *RJÖM* 214. – Turóczi-Trostler József tanulmányköteteiben gyakran említi Rimay nevét, ugyanakkor nem tér ki 1955-ben idézett szóbeli közlésére, melynek talán az lehetett oka, hogy az utaláshoz nem tudott hivatkozást csatolni. TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – Világirodalom. Tanulmányok, I–II*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.

⁹ *RJÖM* 214.

¹⁰ *RJÖM* 214.

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 11(1957), 265–338, itt: 328.

később sem tért ki azonban Klaniczay a két, eltérő hosszúságú változat egymáshoz viszonyított időrendjére. 1961-ben fogalmazta meg egyértelmű állásfoglalását, mely szerint az erény-versek egy kép magyarázatai – azaz a két költemény valóságos képleírás.¹²

Bán Imre az *Encomia et effecta virtutum*ra és más Rimay-versekre hivatkozva úgy vélte, Rimay az „[...] emblemikus költészet lényegét jobban megközelítette”, mint például Lackner Kristóf. A hosszabb erény-vers argumentumának picturára történő hivatkozásából kiindulva megállapította, Rimay itt valójában „[...] az emblemikus ábrázolás hosszadalmas moralizáló subscriptióját alkotta meg”. Hangsúlyozta, hogy az „[...] erényeknek a középkorban szokásos hetes számát” Lacknerhez hasonlóan Rimay is „[...] alaposan megbővítette”, s „[...] mint Lacknernél, itt is szerepelnek a tűrés és szenvedés erényei [...], de itt valószínűleg stoikus célzattal”.¹³ Állítását azonban nem indokolta. A Rimaynál megfigyelt szerkezeti lazulást a „moralizáló-vallásos tartalomnak a formaadás elleni lázadását”-t nem tartotta manierista sajátosságnak, hanem visszatérésnek „a XVI. század prédikatori verseinek gyakorlatához”.¹⁴

Az 1982-ben Keszthelyen megrendezett, *Későreneszánsz, manierizmus korabarokk Magyarországon: Rimay János és kora* című tudományos ülésszakon¹⁵ Komlowszki Tibor, Zemplényi Ferenc, Ács Pál, Kovács József László és Jankovics József egyaránt foglalkoztak Rimay virtus-költeményeivel és azok elhelyezésével az életműben.

Komlowszki Tibor Rimay költészetének alapvető jellemzőit (didaktika, moralizáló hajlam, naturalisztikus képek)¹⁶ szembeállította a Balassi-versek karakterével. A „Rimay-féle manierista vers néhány sajátosságáról” szólva megállapította, Rimay „megszüntette a kompozíció, költői kép, a szöveg akusztikai tónusa, a jelentés és hangulat egységére való” törekvést. A versek kulcskérdése véleménye szerint a „költői kép, a költői képben megfogalmazott új képzetkör”.¹⁷ Rimay „sajátos hangulatú képrendszere”-ről azt állította, hogy „eredeti költői képrendszer kialakítására Rimay törekedett először költészetünk történetében” és költői érzéke „végül is verseinek képretegében nyilatkozik meg leginkább”.¹⁸ A versek úgynevezett kompozicionális szétesése kapcsán kiemelte, „különösen [...] a képírók műveit magyarázó emblemikus költeményeiben nemigen mutatható ki különösebb rendezettségére mutató törekvés”.¹⁹

¹² „[...] két hosszú verset szentel egy kép magyarázatára, melyen a Virtusok láthatók, amint egy asztal körül ülnek.” KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái: Stoicizmus és manierizmus* = *Uő., Reneszánsz és barokk*, Bp., 1997 (1. kiad. 1961), 241–269, itt: 267.

¹³ BÁN Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 177.

¹⁴ BÁN, *i. m.* (13. jegyzet) 180; vö. KOVÁCS, *i. m.* (1. jegyzet).

¹⁵ Az ülésszak előadásainak szövege megjelent: *ItK*, 86(1982), 587–685.

¹⁶ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, *ItK*, 86(1982) 589–600; itt: 599.

¹⁷ KOMLOVSZKI, *i. m.* (16. jegyzet) 591.

¹⁸ KOMLOVSZKI, *i. m.* (16. jegyzet) 594, 596.

¹⁹ KOMLOVSZKI, *i. m.* (16. jegyzet) 597.

Zemplényi Ferenc szerint a „neoplatonizmus bizonyos vonásai” Rimaynál „is megtalálhatók (ascensio téma az *Encomia virtutum* című versben)”.²⁰ Az erény-versekről azt állította, hogy „zárószakaszai nagyon szépek”, s a Rimay-féle képiségről – Komlovszkival némileg ellentétesen – sommásan így összegzett: „eltérően a nagy európai manierista költőktől, Rimay verseinek, strófáinak végtelen folyamában elvesznek ezek a képek, nem tud egy-egy kép (és az általa kifejezett gondolat) köré egész verset építeni. A képek hatása nála atomizálódik, csak a sorra vagy még inkább csak a szólamra hat ki.”²¹

Ács Pál az udvariság gondolkörében helyezte el az erény-versek értelmezhetőségét: Rimay „[...] valóban a Virtusban foglalta össze az udvariságot, ettől származtatva minden más »jóságos cselekedet«, miként az *Encomia et Effecta Virtutum*-ban írja: Sok Menyekből álló az ő állapata, / Mindenike tisztit híven szolgáltatja, / Mint egy méhből szültek egybe vadnak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva.”²² Később a népszerű Rimay-kiadás *Encomia et effecta virtutum*ra vonatkozó szövegmagyarázatában – összegezve a korábbi kutatás tanulságait – megállapította, nem lehet eldönteni, Rimay melyik változatot készítette el korábban.²³ Felhívta a figyelmet arra, hogy a „hét főerényt már a középkorban különböző kiegészítő erényekkel vették körül, hogy melyekkel és milyen sorrendben, az a művész egyéni mondanivalóját juttatta kifejezésre”.²⁴ Ugyanitt az utószóban Ács kitért az erény-versek irodalmi minőségére: „Érdekes, hogy éppen az a két költeménye maradt fenn két, jelentős különbségeket mutató szerzői változatban, amelyikre leginkább ráillenek Sir Philip Sidney e verstípust feddő szavai: »csak követik egymást a sorok, az első nincs tekintettel arra, mi lesz az utolsó«.”²⁵

2001-ben megjelent tanulmánykötetében Ács Pál megvizsgálta Rimay megkomponált versgyűjteményét, s levonta a következtetést, hogy a költő „mintha törekedni látszana legalábbis az *inventio* egységének megteremtésére.”²⁶ A gondolatmenet

²⁰ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay és a kortárs európai költészet*, ItK, 86(1982), 601–613; itt: 602.

²¹ KOMLOVSZKI, i. m. (20. jegyzet) 607, 612.

²² ÁCS Pál, *Rimay János udvari embere*, ItK, 86(1982), 626–637; itt: 629. Vö. még Uő., *Rimay János korai versciklusai*, ItK, 93(1989), 306–311.

²³ ÁCS Pál ugyanitt az utószóban azt állítja, hogy „az *Encomia Virtutum* hosszabb változata, mint ez a címek és az argumentumok összevetéséből kiderül, megelőzte a rövidebbet”. RIMAY, i. m. (3. jegyzet), 1992, 276. A megállapítás egyrészt következetlenség a tárgyi jegyzetekhez képest, másrészt – mivel a versek nem datálhatók pontosan – pusztá feltételezésként értékelhető. A versekkel intenzíven foglalkozva az a sejtésem támadt, Rimay a rövidebb változatot készítette el korábban – ezt a megérzést természetesen nem tudom alátámasztani tényekkel.

²⁴ RIMAY, i. m. (3. jegyzet), 1992, 305–307; vö. ÁCS Pál, *Válasz Komlovszki Tibornak*, ItK, 98(1994), 270–273.

²⁵ RIMAY, i. m. (3. jegyzet), 1992, 276.

²⁶ ÁCS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai = Klaniczay- emlékkönyv, Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 270–283, itt: 279–280; Ugyanezt megismétli: ÁCS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai = Uő., „Az idő ósága” Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris Kiadó, 2001, 65.

szerint a megkomponált versgyűjtemény második része az evilági vigasztalásokat tartalmazó „sztoikus liber”, melynek egyik argumentáció típusa jobbára antik közhelyeken, idézeteken alapul („magyarázom ím ez verseket”). A másik argumentációtípus alapszituációja viszont az „akadtam egy pictúrára”, s az utóbbihoz tartozó verstípusok a bibliai parafrázis, a *pictura* és a *sententia*.²⁷ Rimay picturáiról (emlékmáiról) Ács sommás véleménye az, hogy gyengék. Indoklása szerint „[...] a képi *inventio* mindig didaktikus cél szolgálatában áll: a verstípus *pictura*, a műfaj *explanatio*, nem lírai kifejtés, hanem iskolás *descriptio*”.²⁸ Rimay fejlett képi kultúrájának jellemzésére megjegyezte, hogy a *pictura*-versek részben valós, részben elképzelt picturák interpretációi.²⁹

Az 1982-es Rimay-konferencián Kovács József László „igazi emblematikus vers”-nek tartotta az *Encomia et effecta virtutum*-ot. A vers háttérében feltételezhető emblematikus képeket kézzelfogható eredmény nélkül sorra véve úgy vélte, „Rimay emblematikájáról is többet tudhatnánk, ha a rendszeres kutatás, vagy a szerencsés véletlen könyveinek nyomára vezetne.”³⁰

Az erény-versek értelmezésében Jankovics József nevéhez fűződik a legkörültekintőbb vizsgálat.³¹ Alaptézise, hogy „Rimay *Encomia et effecta virtutum* című művé-nél [...] a szerző »akadt egy pictúrára«. És a picturához, vagy annak alapján, az allegorikus kompozíciót, képteljességet követve, de azt, annak vizualitását részemlémkra bontva kísérelte meg visszaadni; egyben magyarázó-tanító jellegű *subscriptiót* alkotni”.³² A verset mindkét változatban Rimay életműve egyik kulcsának tartotta, mert abban „Rimay erkölcsfilozófiájának egyik alapkifejtésével, összefoglalásával állunk szemben”.³³

Madách Gáspár bűn-verseinek képi háttérét keresve Jankovics József felfigyelt Matthias Gerung egyik fametszetére, melyet a művészettörténet „Allegory: The Round table of vices, 1546”-ként tart számon.³⁴ E kép alapján úgy vélte, hogy a korabeli metszők valamelyike az erényeket is asztalhoz ültethette, mint versében Rimay tette.

²⁷ ÁCS, *i. m.* (26. jegyzet) 2001, 65–66.

²⁸ ÁCS, *i. m.* (26. jegyzet) 2001, 67; vö. VÁCI KOVÁCS GÁBOR, *Németalföldi párhuzam Rimay „Religio”-emlékmájához*, Irodalomismeret, 11(2000), 2–3. sz., 100–102.

²⁹ ÁCS PÁL, „Egy út készítettik” Balassi Bálint apoteózisa Rimay János *Epicediumában*, ItK, 109(2005), 205–231; itt: 209–210.

³⁰ KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ, *Rimay és a XVII. század emblematikájáról*, ItK, 86(1982) 637–644; itt: 637–639, 644.

³¹ JANKOVICS, *i. m.* (1. jegyzet); JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet).

³² JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 39.

³³ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 44.

³⁴ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 45; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts*, vol. X, ed. by Fedja ANZELEWSKI, compiled by Robert ZIJLMA, Amsterdam, Van Gendt and Co., (1975), 40, Nr. 45.

Jankovics ezen állításának bizonytalanságát jelzi további feltételezése, mely a rövidebb erény-vers argumentumára hivatkozik: „Elképzelhető azonban, hogy az erényeket maga Rimay ültette asztalhoz! Mintha erre engedne következtetni az *Encomia virtutum* argumentuma [...]. De nem ez a legfőbb érv, hanem az, hogy a kép már eleve nem foglalhatta magában azt a 11, mindent összeszámolva 14 erényt, amit Rimay mindkét versében elősorol.”³⁵ A Jankovics által idézett szövegrész a rövidebb változat argumentumának kiragadott részlete – „[...] a versekben úgy írattnak meg [...]”³⁶ –, amely szerinte más szerzők verseire vonatkozik. Megállapítja még, hogy a „*Magnanimitást*, a *Liberalitást* – de említi [ti. Rimay] még a *Nyájasságot*, a *Szemérmességet* is – s a *Józságot* is ott találjuk Rimay asztalánál, ám róluk és attribútumaikról a jelenlétük feletti örvendezésen túl nem tud érdemről mondani a költő.”³⁷

A nyitott kérdéseket áthidalva Jankovics végül feltételezte, hogy Rimay eltért a képi modelltől, kiegészítvén azt, s „[...] a kiegészítés ténye [...] rendkívül fontos volt számára. Már Bán Imre is utalt rá [...] Rimay János valószínűleg sztoikus célzattal vette fel versébe a tűrés és szenvedés erényeit [...] mindezt azért tette a költő, hogy a 7-8 »jóságos fő cselekedetet« ábrázoló kép megverselése kapcsán és annak kiegészítésével a neosztoikus erkölcsiség alapvető összetevőit gyűjtse együvé”.³⁸

A Madách Gáspár verseit a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozatában sajtó alá rendező Varga Imre lényegében elfogadta és átvette Jankovics József következtetéseit. Az eredeti *pictura* szerinte is „részemblémákra” bomlott a költő révén, s „[...] alájuk Madách magyarázó jellegű tanításokat szerkesztett”.³⁹ Továbbra is megválaszolatlan azonban Jankovics József fő kérdése: ha képet írt le vagy konkrét kép ihlette Rimayt, mi lehetett azon?

Összegezve: Rimay erény-verseit illetően a kutatásban több a bizonytalanság és a feltételezés, mint a kézzelfogható tény. Nem lehet tudni pontosan, mikor íródtak a költemények és mi a két változat egymáshoz viszonyított időrendje. A hosszabb változat argumentumában rögzített, kétszeresen hangsúlyozott, *inscriptio* nélküli *picturára* vonatkozóan is csupán feltételezések fogalmazódtak meg. A Turóczi-Trostler József szöbeli közlésének megfeleltethető, általa a német irodalomból ismert, Rimay költői leírásával azonosítható vagy azzal összevethető kép nem került elő. Nem sikerült eldönteni, vajon kép vagy más írók hasonló művei ihlették-e a verseket, s ha kép, az valóságos vagy elképzelt kép volt-e, illetve, hogy egy valóságos kép képzeletbeli tovább bővítéséről van-e szó. Kétséges az is, összesen hány erényt írt le Rimay a versben, hetet, nyolcat, tizenegyet vagy tizennégyet?

³⁵ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 46.

³⁶ *RJÖM* Nr. 64/II, 140,

³⁷ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 46.

³⁸ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 46.

³⁹ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 12. Madách Gáspár [...] versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, B., Akadémiai Kiadó, 1987, 672, 721–723.

Problémafelvetés

Rimay erény-verseinek ismételt vizsgálatában – a korábbi kutatástól eltérően – igyekszem egyenrangúan használni a két, eltérő hosszúságú változatot, s nem tekintem az egyiket a másik bővítésének vagy kivonatának.⁴⁰ A prózai argumentumokat és a verses részeket sem különítem el egymástól. Feltételezem, hogy a költő két, önálló verset kívánt írni azonos motiváció, mégpedig egy kép alapján, ezért is csatolt mindegyik költeményhez eltérő szövegű, önálló argumentumot.

Mindenekelőtt azt igyekeztem tisztázni, melyek a Rimay által megverselt, meg személyesített erények. Előfordulásuk és egyértelmű megnevezésük sorrendjében ezek a következők:

<u>Encomia virtutum</u>			<u>Encomia et effecta virtutum</u>	
<u>I. (argumentum)</u>	<u>II. (vers)</u>	<u>III. (vers)</u>	<u>I. (vers)</u>	<u>II. (vers)</u>
1. Hit	Hit	Hit	Fides/Hit	Hit
2. Reménség	Reménség	Reménség	Reménség	Reménség
3. Szeretet	Szeretet	Szeretet	Charitas	Szeretet
4. Igasság	Erősség	Mértékletesség	Erősség	Igasság
5. Okosság	Mértékletesség	Okosság	Mértékletesség	Okosság
6. Józság	Okosság	Igasság	Igasság	Mértékletesség
7. Nyájasság	Igasság	Nyájasság	Okosság	Nyájasság
8. Mértékletesség	Tűrés	Adakozás	Tűrés	Adakozás
9. Erősség	Magnanimitás	Tűrés	Magnanimitas	Tűrés
10. Tűrés	Adakozás	Erősség	Liberalitas	Erősség
11. Szenvedés	Józság	Szemérmetség	Józság	Szemérmetség
12. Adakozó kedv	Kedvesség	Magnanimitas	Szemérmetség	Magnanimitás

Az összeállításból kitűnik, hogy Rimay kétszer sorolta fel az erényeket a vers mindkét változatában. A rövidebb változat prózai argumentumában vette számba őket először, majd magában a versben kétszer, némileg eltérő sorrendben. A hosszabb változatban kétszer egymás után verselte meg az erényeket. A meg személyesített erények száma mind az öt sorozatban összesen tizenkettő. A rövidebb változatban a második verses erényfelsorolás (= III.) két erény (4. Mértékletesség – 6. Igasság) felcserélésétől eltekintve megegyezik a hosszabb változat második felsorolásával (4. Igasság – 6. Mértékletesség).

⁴⁰ Az átszerkesztés lehetősége ellen foglalt állást egy alkalommal Ács Pál is: „[...] de nem beszélhetünk átszerkesztésről; csupán a terjengős első részt hagyta el Rimay, s foglalta össze rövidebben a tartalmát, a megmaradt szöveg szakaszait pedig a Virtusok megváltozott sorrendje szerint rendezte”. Ács, *i. m.* (3. jegyzet) 1992, 276. Ez a véleménye azonban nem ismétlődik a hivatkozott kötet tárgyi jegyzeteiben, ahol a rövidebb változat kapcsán az olvasható: „Ezt az éneket Rimay bővebb változatban is elkészítette, lásd az *Encomia et effecta Virtutum* – című verset [...]”. Uo., 298.

Az összevetésből látható, hogy kötött helye csak a három teológiai erénynek volt, sorrendjük mind az öt esetben azonos: 1. Hit (Fides) – 2. Remény (Spes) – 3. Szeretet (Charitas). A négy kardinális erénnyel – Justitia, Fortitudo, Prudentia, Temperantia – kétszer (rövidebb változat, II. felsorolás; hosszabb változat, I. felsorolás) egymás után, közel azonos sorrendben találkozunk: Erősség, Mértékletesség, Okosság, Igazság; illetve Igazság, Okosság. Megfigyelhető a törekvés a kardinális erények párba állítására – Igazság–Okosság, Mértékletesség–Erősség –, ami a 16–17. század fordulóján kedvelt gyakorlat volt a képzőművészetben.⁴¹

A fennmaradó öt, felsorolásonként részben eltérő erény közül mind az öt alkalommal találkozunk a Tűréssel (Tolerantia)⁴² és az Adakozással („adakozó kész kedv”, „adakozás”, Liberalitas). Eszerint, az öt felsorolásban összesen kilenc-kilenc erény ismétlődik, melyek kiegészülnek a négy felsorolásban előforduló Magnanimitással⁴³ (Nagylelkűség, Nemeslelkűség; rövidebb változat II. és III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás), a három-három felsorolásban megtalálható Józansággal (Sobrietas; rövidebb változat mindkét felsorolás, hosszabb változat I. felsorolás), Szemérmertességgel (Pudicitia; rövidebb változat III. felsorolás, hosszabb változat mindkét felsorolás) és Nyájassággal (Affabilitas; rövidebb változat I. és III. felsorolás, hosszabb változat II. felsorolás). Mindössze két erény fordul elő csupán egy-egy alkalommal a vers rövidebb változatában: a Szenvedés (Patientia) az argumentumban és a Kedvesség (Suavitas) magában a versben. Figyelmet érdemel azonban, hogy a Szenvedés (Patientia) szinonimája a latinban a Tolerantia (Tűrés), mégpedig az elszenvetés, eltérés értelemben. A Kedvesség (Suavitas) ugyanakkor a magyarban tekinthető a Nyájasság (Affabilitas) szinonimájának.

Az erények megnevezéséből, felsorolásából és ismétlődéséből nyilvánvaló, hogy Rimay magabiztosan emleget és ismétel kilenc erényt; az előforduló további hat erényből egyet (Magnanimitas) négyszer, hármat (Sobrietas, Pudicitia, Affabilitas) háromszor, kettőt (Patientia, Suavitas) pedig csupán egy alkalommal nevez meg. A két vers erény-felsorolásait értékelve talán nem elhamarkodott a következtetés, hogy Rimay egy olyan picturát verselt meg, melyen összesen tizenkét erény ült egy terített, „minden jókkal rakott” asztalnál. A képnek – mint Rimay is állítja – valóban nem lehetett semmiféle inscriptiója, mert a tizenkét erényből a költő csak kilencet ismert fel és nevezett meg biztonsággal. Három további perszonifikáció felismerése gondot okozott

⁴¹ Például Hendrick Goltzius négy lapból álló rézmetszetes sorozatán (Die vereinten Tugenden, 1582 körül) 8 erényt ábrázolt párban. „Der Welt Lauf” *Allegorische Graphikserien des Manierismus*, (Ausstellung und Katalog von Hans-Martin KAULBACH, Reinhart SCHLEIER und Stephan BRAKENSICK), Stuttgart, Verlag Gerd Hatje, 1997, 52–55. – A kötetre Tüskés Gábor hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

⁴² Ács Pál szerint a Tűrés a ‘patientia’-val azonos. Ács, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvalóan tévedés.

⁴³ Ács Pál szerint a Magnanimitas a ‘nyájasság’-gal azonos. Ács, *i. m.* (3. jegyzet), 1992, 306. Ez azonban nyilvánvalóan tévedés.

neki; ezekben egyaránt felfedezni vélte a Magnanimitást, a Sobrietast, a Pudiciatiát, az Affabilitast, a Patientiát és Suavitást.

A Rimay által látott ábrázolás közelebbi meghatározására képi párhuzam alapján eddig egyedül Jankovics József tett kísérletet. Matthias Gerung említett metszetére hivatkozva úgy vélte, hogy a korabeli metszők valamelyike az erényeket éppúgy asztalhoz ültethette, mint azt versében Rimay tette.⁴⁴ A metszet művészettörténészek által adott címét Jankovics úgy értelmezte, hogy a képen természeti környezetben, fa alatt a megszemélyesített bűnök ülnek kör alakú asztal körül.

A feltételezett képi párhuzam ilyen értelmezése azonban nyilvánvalóan hibás: Gerung 1546-ban készített metszetén nem az attribútumaik révén felismerhető és megnevezhető, megszemélyesített bűnök⁴⁵ ülnek az asztal körül, hanem tizenkét, párosával elrendezett, előkelő társaságot alkotó alak, akik közül többen a reformáció által elítélt cselekedeteket hajtanak végre. Az asztal egy felhőktől eltakart koronájú – vagy talán kiszáradt –, stilizált fa (törzséből egy kard és egy nyíl áll ki) előtt áll természeti környezetben. A fa mögött balra két lábon járó, kitátott szájú, nyelvét kiöltő állat (talán oroszlán) vezet egy embercsoportot, melynek egyik tagján felismerhető a püspöksüveg. A fa alatt balról jobbra haladva két koronás előkelő, világi öltözetű férfi ül az asztalnál, aki ostáblán játszik (egyikük zárt koronája az alak előtt az asztalon látható). Mellettük egy bekötött szemű, felkötött karú férfi pénzt számol, előtte attribútuma, a pápai tiara. Ő minden bizonnyal a bűnbocsánati- (bűcsú-) cédulákból befolyt pénzt számláló római pápa, akinek egy álló, palástos, főveget viselő férfi – feltehetően egy reformátor – csatos könyvet – valószínűleg Bibliát – mutat fel. A reformátor mögött egy fiatal férfi és nő ül. A fiatalember kézmozdulata jelzi, hogy magyaráz valamit a nőnek. Az asztal másik oldalán, szintén balról jobbra haladva először egy kardinális látható, előtte egy gyermek áll. A kardinális egyik keze a gyermek vállán nyugszik, a másikkal gesztikulál, azaz oktatja valamire. Mellettük – egymáshoz intim közelségben – egy püspöksüveget viselő, baljában serleget tartó férfi és egy előkelő, világi öltözetű nő kártyázik. Végül az utolsó párt egy apáca és egy férfi szerzetes alkotja, akik kockáznak. A képen látható jelenet jól illeszkedik Gerungnak közismerten a reformációt szolgáló, a katolikus egyházat bíráló képzőművészeti programjába. A Gerung-metszethez hasonló tartalmú képek, képsorozatok valóban léteztek, önálló ábrázolási típust alkottak, de tartalmuk és mondanivalójuk – a szerkezeti hasonlóság ellenére – nagyon távol áll attól a picturától, amelyre Rimay hivatkozott.

Mint említettem, a rövidebb erény-vers argumentumának kiragadott részletére hivatkozva Jankovics József elképzelhetőnek tartotta azt is, hogy az erényeket Rimay ültette asztalhoz, s nem egy valóságos kép, hanem irodalmi művek ihlették a verset.

---

⁴⁴ JANKOVICS, *i. m.* (5. jegyzet) 45.

⁴⁵ A férfi és nőalakokkal megszemélyesített hét főbűn attribútumaikkal együtt jól tanulmányozható például Giotto 1306-ban készített freskósorozatán a páduai Arena-kápolnában (Cappella Scrovegni).

Az idézett argumentum-részlet – „[...] a versekben úgy irattatnak meg [...]”⁴⁶ – azonban véleményem szerint nem más szerzők verseire, hanem Rimay saját, argumentum után álló strófáira vonatkozik. Másrészt – valószínűleg a hosszabb változatra gondolva – Jankovics felvetette annak lehetőségét, hogy Rimay eltért a képi modellől, s kiegészítette azt. Ez a feltételezés természetesen mindaddig nem cáfolható, amíg a Rimay által látott kép ismeretlen. Maguk az erény-versek és argumentumaik azonban a leírt kép elemeinek részletező és pontos megnevezésével azt sejtetik, hogy a költő egy valóban létező picturát foglalt versbe módosítás, kibővítés vagy tartalmi szűkítés nélkül a „tábla nézők” hasznára.

Ezen a képen – a hosszabb változat szerint – virágzó gyümölcsfák között „szép himess abrosz”-szal megterített asztal körül ülnek a virtusok. Az asztal közelében „Csorgó kut is látszik kert felől mellette”. Az asztal csendes, árnyékos helyen áll, sem szél, sem nap nem éri, s felhő sem takarja az eget. Az asztalon illatozó virágok vannak, s rá „Gyümölcsökkel csészék béven hordatatnak”. Az asztal körül ülő erényekről megtudjuk, hogy emberi alakjuk van, azaz perszifikációk, és „Mindenike tisztit hiven szolgáltatja, / Mint egy méhből szültek egybe vannak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva,” azaz kötelességeik tudatában együtt lakomáznak.⁴⁷

A Rimay által látott képet tovább részletezi a rövidebb változat argumentuma. Eszerint az erények úgy foglalnak helyet az asztalnál, mintha „az ő hivataljoknak lakodalmában” lennének, azaz kötelességüket dicsérve és magasztalva ünnepet ülnének. A megszemélyesített erények kivétel nélkül nők („ezeknek az jószágos cselekedeteknek ékes Istenasszonyi”). A virtusok asztala „minden jókkal rakott”, az ott ülőktől távol van a bánat, s az erényeken kívül látható még a képen az őket kiszolgálók sokasága („Ez asszonyok körül forog sok szolgáló”).⁴⁸

Ez a kép (pictura, delineatio, tábla) idilli békét sugározván éles ellentétet alkot a 16–17. század fordulója és a 17. század első fele zaklatott magyar és európai eseménytörténetével. Minden valószínűség szerint ez is közrejátszott abban, hogy az ábrázolás felkeltette a lakószobáját képekkel díszítő⁴⁹ költő érdeklődését és ösztönözte a két, egymáshoz szorosan kapcsolódó vers megírására.

A humanista erényábrázolások ikonográfiai típusai

Ismeretes, hogy az erényeket az antikvitás óta folyamatosan ábrázolták emberi alakban is. Az ókori Rómában istennőkként jelenítették meg őket, saját kultuszhelyeik voltak, s követendő példaként szolgáltak a magán- és a közéletben. Előkelő hely illette

⁴⁶ RJÖM Nr. 64/II, 140.

⁴⁷ RJÖM Nr. 64/I, 135–136.

⁴⁸ RJÖM Nr. 64/II, 140–141.

⁴⁹ Erre a körülményre Ács Pál hívta fel a figyelmet. Ács, i. m. (29. jegyzet) 209, 30. jegyzet.

meg köztük a Platón, Arisztotelész, Cicero és Macrobius művei nyomán rögzült négy sarkalatos, más néven kardinális erényt: Justitia, Fortitudo, Prudentia, Temperantia.

A 2. századi kora-keresztény irodalomban Pastor Hermae hét nőalakként írta le az erényeket: Hit, Mértékletesség, Jámorság, Tudás, Ártatlanság, Alázat, Szeretet. Pál apostol a korintusiakhoz írt első levelében (1 Kor 13) rögzítette a három teológiai erényt (Hit, Remény, Szeretet), melyhez esetenként negyedikként hozzácsatolták az Alázatot.

A középkorban a teológiai és a sarkalatos erények csoportjai mellett a legkülönbözőbb csoportosítások léteztek; így például a 13. századra kialakult a Szentlélek ajándékai által inspirált erények sorozata. Aquinói Szent Tamás nevéhez kötődik egy másik csoport, az úgynevezett intellektuális erények sorozata: Sapientia, Scientia, Intellectus, Ars, Prudentia. Az erény-attribútumok közismertek voltak és jobbra allegóriaként rögzültek.⁵⁰ Az erény-ábrázolások felhasználásával változatos ikonográfiai típusok jöttek létre, mint például a 'misztikus paradicsom', a 'Salamon trónja', a 'Bölcsesség tornya', az 'erények létrája' és a 'megfeszített Krisztus az erényekkel'. Az erény-perszonifikációkat a 13. század óta gyakran mutatták be sorozatokban.⁵¹

Cesare Ripa *Iconologiájában*⁵² a korábban ismert perszonifikációk mellett megjelentek újabbak is, majd az erények késő középkori és kora újkori sokszorosított grafikai ábrázolásainak⁵³ hatására ezek a típusok széles körben elterjedtek és mintaként szolgáltak a különféle műfajokban.⁵⁴ A típusok közül több megtalálható például Jost Amman *Kunst- und Lehrbüchlein* című, 1578-ban Frankfurtban kiadott munkájában.

A Rimay által megverselt erények tágabb képzőművészeti kontextusához tartoznak mindazok a 16–17. században használt ikonográfiai típusok, amelyek perszonifikált erényeket ábrázolnak.⁵⁵ A legegyszerűbb típust egy-egy erény önálló ábrázolásai alkotják. Ezek kidolgozottsága és képi megfogalmazásmódja többnyire magasabb színvonalú, mint a sorozatba rendezett, azonos témájú ábrázolásoké. Példaként Hans Sebald Beham 1540-ben készült, „Pacientia” feliratú kvalitásos rézmetszetére utalok. Beham önálló metszetet készített a szeretetről is.⁵⁶ (1. kép)

⁵⁰ Vö. Rosemund TUVE, *Notes on the Virtues and Vices*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 26(1963), 264–303; 27(1964), 42–72.

⁵¹ Így például a francia katedrálisokon szobor-sorozatban jelentek meg – Párizs, Notre Dame; Reims, etc.

⁵² Cesare RIPA, *Iconologia*, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi Kiadó, 1997.

⁵³ Így például Hans Sebald Beham, Burgkmair, Goltzius rajzai után J. Matham, Lucas van Leyden, Marcantonio Raimondi, Meister L. B., Reverdino, Virgil Solis, C. Matsys és mások metszetei.

⁵⁴ A sokszorosított grafikai erény-allegóriák hatottak a táblaképfestészetre is, így például Botticellire vagy Antonio és Piero Pollaiuolóra.

⁵⁵ A nem perszonifikációként ábrázolt erények ikonográfiájával nem foglalkozom.

⁵⁶ *The illustrated Bartsch, 15. Early German Masters, Barthel Beham, Hans Sebald Beham*, ed. by Robert A. KOCH, New York, Abaris Books, 1978, 137 (168).

Az erények sorozatban történő ábrázolásában a hét erény éppoly gyakori ebben az időszakban, mint a nyolc erény együttese. Ismertek például Hans Burgkmair⁵⁷ és Hendrick Goltzius⁵⁸ hét erényt ábrázoló sorozatai. 1600 körül *VII [!] virtutum theologicarum et cardinalium [...]* címen önálló nyomtatvánnyá rendezték a Briot család egyik ismeretlen tagjának hét darabból álló rézmetszetsorozatát. A Párizsban megjelent kiadvány díszcímlapján – a szimmetrikus ábrázolásra törekvés miatt – a négy kardinális és a három teológiai erény mellett az isteni kegyelem (gratia Dei) megszemélyesített ábrázolása is ott látható.⁵⁹ (2. kép) Nyolc erényből álló sorozatot készített – többek között – Hans Sebald Beham⁶⁰ és Frans Floris.⁶¹ Kedvelték a párosan ábrázolt erények sorozattá rendezését is.⁶²

A kettőnél több erény együttes ábrázolása egy kompozícióban megszokott típusnak számított, így például Correggio (Antonio Allegri da Correggio) Louvre-ban őrzött festményén (1530 körül).⁶³ A három teológiai erény együttes ábrázolására az 1571–1629 között alkotó Otto van Veen táblaképe⁶⁴ és Jacob Matham feliratos rézmetszete szolgáljon példaként.⁶⁵ Matham rézmetszete alapján azonos elrendezésben, felirat nélkül festmény is készült 1573–1617 között.⁶⁶ A hét erényt együttesen ábrázolta például Erhard Schoen, Virgil Solis és Pietro del Po.⁶⁷ Hendrick Goltzius 1588-ban készült rézmetszetén

⁵⁷ *The illustrated Bartsch, 11. Sixteenth Century German Artists, Hans Burgkmair, The Elder Hans Schäufelein, Lucas Cranach, The Elder*, ed. by Tilman FALK, New York, Abaris Books, (1980), 48–54–III (216).

⁵⁸ Hendrick Goltzius 1588–1597 között keletkezett három, hét-hét erényből álló sorozatát ld. „*Der Welt Lauf*”, i. m. (41. jegyzet) 28–30, 33–35, 38–40.

⁵⁹ Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (a továbbiakban: HAB) A:24.I Germ.2°(14).

⁶⁰ *The illustrated Bartsch, 15, i. m.* (56. jegyzet) 129-[I] (166), 130-[III] (167), 131-[I] (167), 132-[II] (167), 133-[II] (167), 134-[I] (167), 135-[II] (167), 136-[I] (167).

⁶¹ „*Der Welt Lauf*”, i. m. (41. jegyzet) 42–47.

⁶² Hendrick GOLTZIUS, *Die vereinten Tugenden*, 1582 körül; a négy rézmetszetből álló sorozaton erotikus színezettel összesen négyszer két erény látható. „*Der Welt Lauf*”, i. m. (41. jegyzet) 52–55.

⁶³ Az ‘Allégorie des Vertus’ című képen (142 cm x 85,5 cm) az erények (Justitia, Fortitudo és Temperantia) természeti környezetben fa alatt ülnek. Egy másik, vitatható értelmezés szerint a képen a kardinális erények láthatók Minervával és a megszemélyesített Asztronómiával. Louvre, Collection de Louis XIV. Acquis de E. Jabach en 1671. Département des Arts graphiques, Inv. 5926. A temperakép párdarabja az ugyancsak természeti környezetben fa alatt ülő bűnöket ábrázoló ‘Allégorie des Vices’. A két Correggio-képet először 1542-ben Isabella d’Este mantovai Palazzo Ducalében lévő studiójának inventáriumában írták le.

⁶⁴ A hársfa táblára festett kép mérete 61x47 cm; őrzőhelye Pommersfelden, Schloss Weißenstein, Inventar-Nr. 608.

⁶⁵ *The illustrated Bartsch, 4. Netherlandish Artists, Matham, Saenredam, Muller*, ed. by Walter L. STRAUSS, New York, Abaris Books, (1980), 124 (168).

⁶⁶ A festményen egy fa alatt ülnek az erények. Berlin, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie, Inventar-Nr. 62.5.

⁶⁷ Erhard Schoen két dúcra készült fametszetét az erényekhez tartozó nyolc német nyelvű verssel egy lapos nyomtatványként *Die sechs furtreflichen geistlichen gaben [...]* címmel Augsburgban adta ki az ott

a három teológiai és négy kardinális erényt természeti környezetben, fa alatt, kör alakú csoportban helyezte el.⁶⁸ Virgil Solis egy másik, *Die VIII Tugent* című lapján a három teológiai és négy kardinális erényen kívül a Patientia is látható.⁶⁹

Az egy kompozícióba rendezett perszifikált erények ábrázolásának további lehetősége, hogy a művészek nem csupán az erények közös bemutatására töreksenek, hanem további gondolatok kifejezésére is vállalkoznak a segítségükkel. Ilyen például az a festmény, amely a R. Hayne gyűjteményből (Dorchester, Fordington House) 1922. március 31-én jutott a New York-i Frick Gyűjteménybe.⁷⁰ Az allegorikus kompozíción kör alakban elrendezve férfi- és nőalakok láthatók. Címe 1922-ben még a talányos „Istenek és istennők” volt, ami később *Erények győzedelmére* változott. Az 1570 előtt Frans Floris de Vriendt által festett kép középpontjában egy puttó által tartott vesszőnyaláb (fasces) a győzedelmes nőalakokkal megszemélyesített erények egységét, hatalmát és büntető erejét hangsúlyozza. Az erények alatt az attribútumaik révén jól felismerhető, négy férfi- és nőalkal megszemélyesített, legyőzött bűnök láthatók.⁷¹

Míg Floris de Vriendt képe az erények egymással és a bűnökkel való szoros kapcsolatát fejezi ki, több olyan ikonográfiai típus ismert, melyen az erények további, velük együtt ábrázolt személlyel, perszifikációval és gondolati tartalommal állnak összeköttetésben.⁷²

1539–1553 között tevékeny Hans Hofer. Virgil Solis a három teológiai és négy kardinális erényt természeti környezetben ábrázolta, *Virtutes* felirattal és az egyes erények megnevezésével. Ld. *The illustrated Bartsch, 19 (Part 1). German Masters of the Sixteenth Century, Virgil Solis: Intaglia Prints and Woodcuts*, ed. by Jane S. PETERS, New York, Abaris Books, (1987), 197 (268).

⁶⁸ A kizárólag nőalakokból álló, négy soros latin nyelvű versfeliratot is tartalmazó rézmetszeten egy ókori ábrázolás, a Laokoön szoborcsoport szerkezeti sémájában látható például a szeretet erénye. *The illustrated Bartsch, 4, i. m.* (65. jegyzet) 282 (200). – A rézmetszet alapján készült diófából faragott domborművet Párizsban a Musée de Cluny-ben őrzik. A domborműre Martin Warnke (Hamburg, Warburg-Haus) hívta fel a figyelmet, köszönet érte. Közzölte: *Pantheon. Internationale Zeitschrift für Kunst*, 33(1975), képmelléklet.

⁶⁹ *The illustrated Bartsch, 19 (Part 1), i. m.* (67. jegyzet) 198 (268).

⁷⁰ <http://www.frick.org>.

⁷¹ Egy Frans Floris de Vriendtnek attribuíált, ‘Le nozze di Peleo a Teti o i doni del mare’ című, 2006 nyarán a bécsi Dorotheumban árvezett képen tájban, asztal körül elrendezett lakomázó férfi és nőalakok láthatók. A kör alakban elrendezett kompozíció közel áll Floris de Vriendt *Erények diadala* című képének sémájához.

⁷² Ide tartozik pl. Ambrogio Lorenzetti 1335 körül készített oltárképe, melyen a trónon ülő Szűz Mária környezetében a három megszemélyesített teológiai erény látható attribútumaikkal (Maesta Municipio, Massa Marittima). Az emblémaírodalomban ilyen például a hét erény és az emberi lélek kapcsolatát összegző kompozíció (Otto van VEEN, *Amoris Divini Emblemata*, Antwerpen, 1615, 89); a hét erényt a hozzájuk siető emberekkel bemutató (Jan DAVID, *Veridicus Christianus*, Antwerpen, 1606 – 1. kiad. uo., 1601, 31.) és a Jacob de Zetter által metszett „victrix fortunae, virtus” ábrázolás, melyen a hét erény együttesen győzi le a szerencsét (Henricus ORAEUS, *Aeroplastes Theo-Sophicus sive Eicones mysticae*, Frankfurti, 1620, 53). Közkezdelt típusnak számított a 16–17. század fordulóján az egy-egy család vagy személy címerével együtt ábrázolt, változó számú erények megjelenítése, mint például Giovanni Luigi

A felsorolt típusok közül az erények egymással való szoros kapcsolatát bemutató változat áll legközelebb a Rimay erény-verseit ihlető képhez. Egyértelműen utalnak erre a vers hosszabb változatának már idézett sorai: „Mindenike tisztit hiven szolgál-tatja, / Mint egy méhből szültek egybe vadnak zárva, / Egymástól nincsenek soha távoztatva.”⁷³

A verseket ösztönző kép ikonográfiai típusának meghatározása

Rimay János a hosszabb virtus-vers argumentumának háromszor megerősített⁷⁴ állítása szerint – minden bizonnyal a magyar nyelvet beszélők számára elérhető helyen⁷⁵ – látott egy olyan képet, amelyen természeti környezetben fa alatt elhelyezett, kör alakú asztalnál lakomát ülnek a nőalakokkal megszemélyesített erények. A fa alatt álló asztal körül ülő nőalakok kedvelt ábrázolási séma volt a 15–17. században. Így például egy ismeretlen német fametsző is felhasználta 1489-ben, mégpedig boszorkányok ábrázolására.⁷⁶ (3. kép) A Pieter Jansz Pourbus (1523/4–1584)⁷⁷ és Frans (I.) Pourbus

---

Valesio 1596–1616 között készített rézmetszete Giovanni Battista Castagna kardinális címerével és a megszemélyesített justitiával, valamint sapientiával (*The illustrated Bartsch*, 40 (*Commentary*, Part 1). *Italian Masters of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. by Veronika BIRKE, New York, Abaris Books, (1987), 4002.103); ugyanő egy nyomtatvány díszcímlapján a címer és a könyvcím körül a négy sarkalatos erényt ábrázolta (*The illustrated Bartsch*, 40. *Italian Masters of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York, Abaris Books, (1982), 106 (241), vö. 105 (240)); Oliviero Gatti 1627-ben készült rézmetszetén egy püspöki címer egyik oldalán tájban elhelyezve a három teológiai erény, a másikon a négy sarkalatos erény ül (*The illustrated Bartsch*, 41. *Italian Masters of the Seventeenth Centuries*, ed. by John T. SPIKE, New York, Abaris Books, (1981), 44–I(16), 44–II(16); Agostino Caracci invenciója nyomán Orazio Sammachini metszete részbe a 16. század utolsó harmadában (1580?, 1589?) a gömb körül kör alakban elrendezett négy erényt. A kutatás szerint a 85. zsoltár egyik sora (Irgalmasság és hűség összetalálkoznak, igazság és békeesség csókolgatják egymást Zsolt 85, 11) alapján készült rézmetszeten az ábrázolt erények egységére és hatalmára utal a Justitia kezében látható fascies. *The illustrated Bartsch*, 39, *Commentary Part 1, Italian Masters of the Sixteenth Century: Agostino Caracci*, from Babette BOHN, ed. by John T. SPIKE, New York, Abaris Books, 1995. – A rézmetszetre Paul Taylor (London, The Warburg Institute) hívta fel a figyelmet, köszönet érte. Sammachini erényeket ábrázoló freskót készített a cremonai Sant’ Abbondio templomban.

⁷³ *RJÖM* 136.

⁷⁴ „Akadtam egy picturára [...]”; „[...] nem levén semmi inscriptioja az picturának [...]”; „[...] ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznot is vehessenek [...]” *RJÖM* 135.

⁷⁵ „[...] ilyen Magyar verseket csináltam alája, hogy az tábla nézők [...] hasznot is vehessenek [...]” *RJÖM* 135.

⁷⁶ *The illustrated Bartsch, German Book Illustration before 1500*, vol. 87, part VIII: *Anonymous Artists, 1489–1491*, ed. by Walter L. STRAUSS, Carol SCHULER, New York, Abaris Books, (1985), 8789.1489/100.

⁷⁷ Pieter Jansz Pourbus, *Allegorical Love Feast*, olajfestmény, 134x207 cm, Wallace Collection, London.

(1545–1581)⁷⁸ nevéhez, valamint az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető⁷⁹ festményeken különösen gyakori a természetben fa alatt vagy fás tájban, illetőleg szobában elhelyezett kör alakú, terített asztal körül lakomázók csoportja. Magát a kompozíciós sémát szívesen használták – többek között – a lakodalmi asztal-ábrázolásokon, így például a kánai menyegző egyik nagyméretű rézmetszetes ábrázolásán, melyen tizenkettőnél több vendéget is kényelmesen elhelyeztek a kör alakú asztal körül.⁸⁰

A tizenkét – vagy közel ilyen számú – erény együttes képi ábrázolása sem ritka,⁸¹ s ez a téma nem volt ismeretlen a középkori irodalomban sem. Heinrich von Mügeln *Der meide Kranz (Der meide cranz)*⁸² című, 1355 körül írt művének második része például olyan erénytan (Tugendlehre), mely – az első részben bemutatott tizenkét művészet (artes) párhuzamaként – a tizenkét erényt – Weisheit, Wahrheit, Gerechtigkeit, Barmherzigkeit, Friedfertigkeit, Stärke, Glaube, Mäßigkeit, Güte, Demut, Hoffnung, Liebe – tárgyalja.

Rimay nem titkolta, hogy az általa látott „picturán” „nem lévén semmi inscriptio”.⁸³ E megjegyzés közvetve bizonyítja, hogy a versek írásakor Rimay nem csupán az emblematisz-allegorikus ábrázolás sajátosságait tartotta szem előtt, hanem olyan festményeket is ismert, amelyeken feliratok voltak. Mivel a feliratok a sokszorosított grafikai lapokat jellemezték elsősorban, ebben a műfajban,⁸⁴ s – figyelembe véve Turóczi-Trostler József 1950-es években elhangzott szóbeli közlését⁸⁵ – a német nyelvterületen azon belül is Frankfurt am Main környékén kerestem tovább a versben leírt kép „prototípus”-át, ismervé Rimay jó majna-frankfurti kapcsolatait.⁸⁶

Tekintetbe vettem, hogy Rimay virtus-versei nem nevezhetők egyszerűen ekphrasisnak; mondanivalójuk jóval több, mint egy kép hitelességre törekvő leírása.⁸⁷ Az *Encomia et effecta virtutum*, azaz a hosszabb vers egyik utalását („egybe vadnak

⁷⁸ Frans (I.) Pourbus, Return of the Prodigal Son, olajfestmény, 615x982 cm, Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen. Joz. DE COO, *Museum Mayer van den Bergh, Catalogus I, Schilderijen, Verluchte Handschriften, Tekeningen*, Antwerp, 1966, 130–131, No. 27.

⁷⁹ School of Frans Pourbus the Elder, Banquet with Friends, festmény, Museo Franz Mayer, Mexico City. – Pieter Jansz Pourbus, Frans (I.) Pourbus és az idősebb Frans Pourbus iskolájához köthető festményekre Elizabeth McGrath (London, The Warburg Institute) hívta fel a figyelmet, köszönet érte.

⁸⁰ Hendrick Goltzius, Jacob Matham, Francesco Salviati, Jézus a kánai menyegzőn, 1617 előtt, rézmetszet, 614x334 mm.

⁸¹ Vö. például Frans Floris de Vriendt *Erények győzedelme* című, korábban említett festményét.

⁸² Ld. például <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/cpg14>

⁸³ A „tábla nézők” kifejezést is használta. *RJÖM* 135.

⁸⁴ Ismeretes, hogy a sokszorosított grafikában egy-egy erényallegóriát esetenként olyan művészi ábrázoltak a metszők, hogy az hatott a táblaképfestészetre is, ld. például, Antonio és Piero Pollaiuolo, Botticelli egyes műveit. Vö. még 65., 66. jegyzet.

⁸⁵ *RJÖM* 214.

⁸⁶ Vö. KNAPP, i. m. (1. jegyzet), 1997, 501, 158. jegyzet.

⁸⁷ Vö. MIKÓ Árpád, *Ekphraseis: A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corviniana*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 69–75; KNAPP, i. m. (1. jegyzet).

zárva”)⁸⁸ követve olyan képeket kerestem, melyeken a virtusok nem csupán egymás mellett, hanem együtt és egymással való kapcsolatukban láthatók.

A „nexus virtutum” gondolatkörben Cesare Ripa nyomán⁸⁹ jutottam el az „össsezárt, összeláncolt erények,” azaz a virtutes concathenatae ikonográfiai típushoz. E típus egyik kezdetleges, csupán két össsezárt erényt ábrázoló változata például az a „Glaub / Lieb sind stets beysammen” feliratú embléma-kép, mely Andreas Friedrich *Emblemata Nova: das ist New Bilderbuch [...]* című könyve XIX. figurájaként jelent meg.⁹⁰ Az egy-egy azonos magasságú és kidolgozású talapzaton álló, nólakként megismerésített Fides és Charitas egymás felé nyújtott, összeláncolt, lelakatolt keze lángoló szíven nyugszik, amely fölött a Szentlélek látható galamb képében, alatta az egy fejen három arccal szimbolizált Szentháromság. (4. kép) Ez az a képtípus, melynek Rimay láthatta az egyik, ennél jóval összetettebb változatát, s amely ihletője lett virtus-verseinek.

Ennél jóval közelebb áll a Rimay-féle leíráshoz az a kompozíció, amely az első alkalommal 1614-ben Johann Theodor de Brynél⁹¹ Majna-Frankfurtban megjelent, latin, francia és német nyelvű versszövegeket tartalmazó, szignálatlan rézmetszetekből álló, 102 levél terjedelmű, haránt nyolcadrét alakú kiadványban található. A kiadvány összeállítója és metszője a minden bizonnyal németalföldi származású Jakob de Zetter volt. Az allegóriákat és emblémákat tartalmazó, *Kosmographica iconica moralis [...]* – *Pourtrait de la cosmographie morale [...]* – *New kunstliche Weltbeschreibung [...]* című mű⁹² 77. számozatlan és cím nélküli rézmetszetén természeti környezetben egy fa alatt kört formálva tizenkét, emberi alakban ábrázolt erény ül vagy áll. Az erények többsége jobb vagy bal kézzel ugyanazt a körbe futó kötelet (vinculum) fogja, amely „össsezárja” őket. Attribútumaik száma kevés, mert azt a kötél miatt csak a szabadon maradt kezükben tarthatják. Valószínű emiatt döntött úgy Zetter, hogy a rendelkezésre álló üres helynek megfelelően az alakok mellé, fölé vagy mögé metszi a nevüket. Az előtérben bal oldalon ülő első erény a Castitas, baljában liliommal. Az óramutató járásának megfelelően haladva, mögötte Fortitudo áll oszloppal. Mellette a Virginitas áll lehajtott fejjel, baljával a szívére szorít egy szál virágot. Az ülő Innocentia – lábánál báránnyal – bal

⁸⁸ *RJÖM* 136.

⁸⁹ Az *Iconologiában* Ripa a saját korában megszokott erény-perszonifikációkon kívül másféléket is bemutat. Ezek, bár attribútumaik elkülönítik őket, kivétel nélkül arany színű ruhába vannak öltöztetve, olyan nyakláncot viselnek, melyen egy szem látható, kezükben fascest tartanak és madárraj követi őket. *RIPA, i. m.* (52. jegyzet) 236, 606, vö. még 71–72, 151, 365–366, 559, 599. A felsorolt jellegzetességeket külön nem elemezve, az ily módon ábrázolt erények egymással való kapcsolatát a hangsúlyozott összetartozás, egymáshoz kötöttség határozza meg.

⁹⁰ Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch [...]*, Frankfurt 1617, későbbi kiadása Frankfurt 1644. A mű illusztrációi közül húszat Jakob de Zetter metszett.

⁹¹ Ingrid HÖPEL, *Emblem und Sinnbild, Vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch*, Frankfurt am Main, Athenäum, 1987, 65, 100, 102–103.

⁹² Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A: 39.7Geom.(2); A:40.1Geom.(2).

kézzele lefelé, Fides balja a másik kezével tartott könyvre mutat. A fa alatt közepén királynői díszben trónon ül a koronás, palástos Temperantia. Ő nem fogja a kötelet, mely a háta mögött a derekánál fut tovább. Mindkét keze szabad, s a szokásos módon elegyíti a két edény tartalmát. Lába előtt stilizált út kanyarog, rajta göröngyökkel. A Temperantia mellett kissé hátrább a Humilitas áll, majd a keresztet tartó, ülve imádkozó Spes alakja következik. Az általa félig eltakart Amicitia baljában szívet tart, míg a Charitas és a Humilitas attribútuma nem ismerhető fel pontosan. Justitia kardot, s végül Prudentia tükröt tart a jobb, illetve bal kezében. Az erények által tartott, csomó nélküli kötél önmagába zárul. (5. kép) A kép alá metszett, explicatióként értelmezhető latin, német és francia nyelven írt vers a következő:

Virtutes stabili sunt omnes federe nexae,
 Altera[ue] alterius diligit officium.
 Pectore constanti iunctis ad vincula dextris
 Mutua presistunt, et moderata colunt.

Kein Tugend ist nicht bald allein,
 Sie woll[e]n gern bey einander seyn:
 Zu helffen einander seyn beräit,
 Halten hoch ob der Mässigkeit.

Onc spectacle plus beau ne vid on en ce mondé,
 Quo celui que tu veois en l'assemblée ronde
 De ces Vertus tant belles: Elles sont ici veoir,
 Comment l'une de l'autre aime bien le devoir.

A képet magyarázó versszöveg több, Rimay erény-verseiben is megtalálható gondolatra épül. Ilyen mindenekelőtt az erények közötti megváltozhatatlan egység, egyetértés, szövetség;⁹³ az állhatatosság; a saját és társaik feladatának (officium, „hivataljok”) kedvelése; az egymáshoz kötöttség („egybe vadnak zárva”); a kölcsönösség; az egymás társaságában való lét („Egymástól nincsenek soha távoztatva”). A francia strófa

⁹³ A 'concordia insuperabilis' gondolat a 17. század elején közismert volt. Tárgyalja és kifejti például Joannes PIERIUS VALERIANUS BOLZANUS, *Hieroglyphica* [...] című művében (Basiliae, 1567, Th. Guarinus-féle kiadásban ld. 228v–229a; a mű Majna-Frankfurtban 1614-ben jelent meg „A. Hieratus, excud. Erasmus Kempffer” impresszummal, itt a jelzett rész: 383–384.), s megtalálható az Andrea Alciato Emblematáját kommentárokkal bővítő Claude Mignault-féle kiadásban is. Az utóbbi műben Alciato 40. emblémája kommentárjához tartozik: „Concordia insuperabilis. Emblema XL. [...] Universi quippe concordēs invicti, qui singuli debiles, et nullius sunt roboris. Sic enim ut Philosophi loquuntur, *Unita virtus valentior est seipsa dispersa*.” Andreas ALCIATUS, *Emblemata cum commentariis Claudii Minois*, Padua, 1621, 215b.

szerint mindez kellemes látvánnyá teszi az önmagukban is szép erények kör alakban, azaz egyenrangúan elrendezett csoportját. Az ábrázolás a hozzá tartozó strófákkal együtt ugyanazt az idillt, békét és nyugalmat sugározza, mint Rimay két verse.

Zetter metszetén – ugyanúgy, mint Rimay verseiben – hiánytalanul megtalálható a három teológiai (Fides, Spes, Charitas) és a négy kardinális erény (Fortitudo, Temperantia, Justitia, Prudentia). Az őket kiegészítő öt erény (Castitas, Virginitas, Innocentia, Humilitas és Amicitia) eltér ugyan a Rimaynál találhatóktól, mégsem idegen azoktól: míg például a bárány Rimaynál a Tűrés attribútuma, itt az Innocentiáé. Rimaynál a Szemérmességhez tartozik, hogy „födözgeti mellyét”, Zetter metszetén ez jól láthatóan a Virginitas attribútuma. Míg Rimaynál a Liberalitas adakozik, Zetternél az Amicitia nyújtja a szívét, azaz adja oda mindenét. Ismeretes, hogy a hét fő erény mellé társítható további erényeknek sem a száma, sem az összetétele nem rögzült. Ennek ellenére úgy tűnik fel, a tizenkét erény együttese a késő középkor óta létező fogalom; egyaránt erre utal Heinrich von Mügeln említett műve mellett Zetter rézmetszete és Rimay János két erény-verse.

A kötéllel összekapcsolt tizenkét erényt rézbe metsző Jacob de Zetter (Zeter, Zettra, Zettre) életéről és tevékenységéről viszonylag keveset tudunk. A 16–17. század fordulóján rézmetszőként tevékenykedett Frankfurtban. Johann Theodor de Bry itt adta ki azt a három reprezentatív rézmetszetes sorozatot, melynek metszői munkálataiban ő is közreműködött.⁹⁴ A Majna-Frankfurtra és Hanaura vonatkozó várostörténeti adatok szerint Jakob Zetter azonos lehet azzal a Dornickból (Tournai) származó Jakob de Sutrával, aki 1581. december 15-én tette le a frankfurti polgárok esküjét, majd 1599. október 20-án megfizette a városból való elköltözkéskor fizetendő adót („Abzugsgeld”). Ekkor a Frankfurthoz közeli Hanauba telepedett át, ahol neve „Jacques de Zetter” alakban gyakran előfordul a vallon közösség irataiban. 1581. július 18-án feleségül vette az ugyancsak Tournai-ból származó Jeanne de Barryt; két fiúk közül az 1600-ban Hanauban született Paul de Zetter (Setter, Zettre) szintén rézmetsző volt. Jakob de Zetter 1616. május 9-én, Paul nevű fia 1667 után halt meg Hanauban.⁹⁵

Zetter *Kosmographic*-ját sokszorosított grafikával is foglalkozó művészettörténeti kézikönyv nem tartja számon,⁹⁶ s a kiterjedt német embléma-szakirodalom sem

⁹⁴ A három sorozat: 1) a II. Miksa fia, Mátyás német-római császárrá választása és megkoronázása tiszteletére kiadott 13 rézmetszetből álló sorozat (1612) – rézmetszői Jakob de Zetter, Johann Galle, leírása: Arthus GOTARD, *Electio et coronatio sereniss. potentiss. et invictiss. Principis [...] Matthiae I. electi rom. Imperat. semper augusti [...]*, Frankfurt.a.M, J. Th. de Bry, 1612; 2) Daniel MEISSNER *Thesaurus Philopoliticus* c. művének új kiadása; 3) Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch [...]* című műve illusztrációi közül huszat ő metszett (Frankfurt, 1617) – utóbbi későbbi kiadása Frankfurt 1644. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler [...]* begründet von Ulrich THIEME und Felix BECKER [...] herausgegeben von Hans VOLLMER, 36, Leipzig, 1947, 468; vö. még 90. jegyzet.

⁹⁵ *Allgemeines, i. m.* (94. jegyzet) 468.

⁹⁶ *Allgemeines, i. m.* (94. jegyzet) 468.

foglalkozott vele önállóan.⁹⁷ A mű más címen ugyanazokkal a rézmetszetekkel további kiadásban is megjelent. Jacob Zetter halála után négy évvel, 1620-ban valószínűleg azonos nevű másik fia kiadásában, Heinrich Oraeus gondozásában *Aeroplastes Theo-Sophicus, Sive Eicones Mysticae* címen jelent meg Frankfurtban.⁹⁸ Az 1620. évi kiadásban a rézmetszetekhez idézetek hosszú sorából összeállított prózai kommentárok tartoznak,⁹⁹ melyeket Heinrich Oraeus (1584–1646) evangélikus történész, teológus és költő állított össze.

Oraeus tanulmányi éveinek egy részét Frankfurtban töltötte, majd Frankfurt és Hanau közelében lelkész és iskolamester volt különböző településeken (szolgálati helyei többek között Assenheim, Laubach, Dorheim, Bruchköbel, Nauheim). Közreműködött a *Theatrum Europaeum* harmincéves háború eseményeivel foglalkozó kötetének megírásában, az 1633–1639 közötti időszakra vonatkozóan. 1639-ben Hanauba költözött és élete végéig ott élt.¹⁰⁰ Jacob de Zettert és családját minden valószínűség szerint személyesen ismerte.

A képet prózai szöveggel értelmező Oraeus a változatlanul hagyott rézmetszet fölé a „Virtutes concathenatae” megnevezést nyomtattatta címként. A metszet ezáltal egy teljes emblemikus szerkezet részévé vált. Oraeus – Rimayhoz hasonlóan – először a kép egészét magyarázza meg, majd egyenként mutatja be a képen ábrázolt erényeket és „hivataljokat”.¹⁰¹ (6. kép)

⁹⁷ Jakob Zetter jól ismerte az emblemikus tudásközvetítést. Laurenz HAECHT (Laurens van Haecht Goidtsenhoven) *Mikrokosmos, Parvus Mundus* című, több kiadásban (Antwerpen, 1579, 1589, 1592, Arnheim, 1610, Amsterdam, 1613) megjelent, Gérard de Jode által metszett, negyedrétr alakú, 74 emb-lémát tartalmazó munkájának ő volt a német nyelvre átdolgozója és kiadója *Speculum virtutum et vitiorum – Heller Tugend und Laster Spiegel [...]* címen (Frankfurt, 1619 [1618], 1644) „durch kunstreiche Kupffer, als auch artige teutsche historische und moralische Reimen werden abgemahlet und fürgebildet durch Iacobum de Zeter” alcímmel. *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hrsgg. von Arthur HENKEL und Albrecht SCHÖNE, Stuttgart, J. B. Metzler, 1967, XLIV; Carsten-Peter WARNCKE, *Sprechende Bilder – Sichtbare Worte. Das Bildverständnis in der frühen Neuzeit*, (Wolfenbütteler Forschungen 33) Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1987, 169, 367; ld. még 90., 94. jegyzet.

⁹⁸ Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek A: 116.11 Quod (1); A: 88.6 Quod (3).

⁹⁹ Jakob de ZETTER, Heinrich ORAEUS, *Aeroplastes Theo-Sophicus, Sive Eicones Mysticae [...]*, Francfurti, Jakob de Zetter, 1620, Nr. 35.

¹⁰⁰ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 24, Leipzig, 1887, 408–409.

¹⁰¹ A nyolcadrétr alakú kötetben a prózai magyarázat terjedelme egy oldal és kilenc sor. Az e szöveghez tartozó, erényekre vonatkozó 38 lapszéli hivatkozás megoszlása a következő: 16 bibliai hivatkozás (15 Újszövetségi, 1 Ószövetségi), 12 hivatkozás Szent Ágoston hét különböző művére, két-két hivatkozás Aulus Gelliusra és Szent Jeromosra, egy-egy hivatkozás Aristotelesre, Plautusra, Plutarkhoszra, Nagy Szent Gergelyre, Clairvaux-i Szent Bernátra és Lambert Daneau (Danaeus) református teológus *Ethices Christianae libri tres* című munkájára. E mű első kiadása 1577-ben, hetedik kiadása 1640-ben jelent meg Genfben.

A prózai kommentár lapszéli jegyzetei fölött a „Nexus Virtutum” megjelölés olvasható, amely összhangban áll a kép címével. Az ‘összszeláncolt erények’ ábrázolásával ugyanis Zetter elsődleges célja az erények egymással való kapcsolatának megjeleltése volt. Oraeus emelkedett hangú szövege háromszoros hódoló felkiáltással kezdődik („O Sanctum Concilium! o sacrum Senatum! O concessum venerandissimum!”), majd értelmezi a kép egészét. Az ábrázolás lényege szerint az erények kölcsönös és felbonthatatlan kapcsolata, amelyből ha csak egy is hiányzik, a többi erény pozitív hatása is károsodik, illetőleg értelmetlenné válik.¹⁰²

Ezt a megállapítást Oraeus felerősítette a szövegbe illesztett Szent Jeromos-hivatkozással: „Quare non uni virtuti opera danda est, sed sicut scriptum est: Ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi, et ita inter se nexae sunt, ut qui in una corruerit, omnibus careat. Hieron. Mans. 38.” Az idézet Jeromos 78. leveléből származik; a „tricesima octava mansio” a Számok könyvének két részletét (33, 44; és 21, 11) magyarázza. A kritikai kiadáshoz¹⁰³ viszonyítva megközelítően pontos idézetben szerepel egy további idézet a 83. zsoltár 8. verséből („ibunt de virtute in virtutem”).¹⁰⁴ Az ábrázolás eszerint arra figyelmeztet, hogy ha az ember megkisebbedik valamelyik erényben, mindegyikben károsodik („qui in una corruerit, omnibus careat”).

A kép egészének értelmezését segítő további forráshivatkozások a prózai kommentár bevezető részének margóján találhatók. Az idézett helyek – Aulus Gellius *Noctes Atticae*, liber XIX, caput 2 és liber VII, caput 6; Szent Ágoston *De diversis questionibus*, quest. XXXI;¹⁰⁵ Szent Ágoston *De libero arbitrio*, liber I, caput XIII és Aristoteles *Ethica Nicomachea*, liber 3, caput 10 – nem bővítik lényeges új mondanivalóval sem a Jeromos-idézet gondolatsorát, sem Oraeus magyarázatát.

¹⁰² „Viden’ quam sacro ac indissolubili nexu sibi mutuo cohaereant virtutes, ut qui uno dissoluat, Deus omnium sit,”

¹⁰³ „[...] non enim semper uni virtuti danda est opera, sed, sicut scriptum est: ibunt de virtute in virtutem, de alia transeundum est ad aliam, quia haerent sibi et ita inter se nexae sunt, ut, qui una caruerit, omnibus careat [...]” *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae, pars II: Epistulae LXXI–CXX*, ed. Isidorus HILBERG, editio altera supplementis aucta, Vindobonae, 1996 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, vol. LV), 80, 23–26.

¹⁰⁴ Ps. 84 (83), 8

¹⁰⁵ Ez a questio Cicero négy erényre – prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia – vonatkozó megállapításával és definíciójával foglalkozik. Szent Ágoston itt a kardinális erényekhez köt további erényeket. A prudentiához kapcsolja a memoria, intelligentia és providentia erényét. A justitiához natura jus révén köti a religio, a pietas és a gratia erényét. A fortitudóhoz kapcsolódik a magnificentia, a fidentia, a patientia és a perseverantia, a temperantiához pedig a continentia, a clementia és a modestia. *Sancti Aurelii Augustini De diversis questionibus octoginta tribus, De octo Dulcitii quaestionibus*, ed. Almut MUTZENBECHER, Turnholti, 1975 (Corpus Christianorum, Series Latina XLIV A, Aurelii Augustini Opera, Pars XIII, 2), 41–45.

A nexus virtutum-gondolat összegző kifejtését – Rimay két verséhez hasonlóan – az egyes erények attribútumainak és feladatainak bemutatása követi. Oraeus itt nem volt tekintettel a három teológiai és négy kardinális erény általánosan elfogadott, kivételezett helyére, s nem a képen látható sorrendben végzi a bemutatást. Először a fő helyen ülő Temperantiát mutatja be, majd a tőle jobbra ülő, minden erényt szülő és felnevelő¹⁰⁶ Fidest és a balra álló Humilitast értelmezi.¹⁰⁷ Ezután váltakozva hol jobbról, hol balról következik egy-egy erény: az Innocentia, a Spes, a Virginitas és az Amicitia. Ez a sorrend megtörik az Amicitia melletti Charitasszal, majd a Fortitudót követi a Justitia. A Justitia melletti Prudentia után a vele szemben ülő Castistasszal végződik a sor. Az egyes erényekkel foglalkozó, rövidre szabott szövegrészek közös sajátossága, hogy az adott erényen kívül megismerhetjük az éppen bemutatott erény többi erényre kiható sajátosságát is. Az erények egymásra utalásának ez a sorozata egyrészt kiegészíti a nexus virtutum-gondolatot, másrészt tovább értelmezi a virtutes concathenatae ábrázolási típus egészét.

Ezt az Oraeus-féle bemutatási módot jelzésértékűnek tartom, melynek alapján valószínűsíthető, hogy a hét fő erény számának tizenkettőre bővítésével Zetter és a Rimay-versek alapjául szolgáló kép készítője is az összes ismert és ismeretlen erény sajátos kapcsolatának, a 'concordia insuperabilis'-nak a bemutatására törekedett. A rendelkezésére álló ábrázolást – hasonlóan Oraeus-hoz – Rimay is saját tudásának, lelkiállapotának és céljának megfelelően jelenítette meg. Ha összevetjük egymással Oraeus prózai explicatióját és Rimay verseit, az utóbbiakban hangsúlyosabb a tájleírás és a többszörös önmagára reflektálás. Ugyanakkor a két szerző szövegeinek gondolati sémája lényegében azonos: a kép egészének leírását az egyes erények bemutatása követi. A különbség visszautal a leírt képek részleteinek különbözőségére, a megfelelés viszont kétségtelenül bizonyítja az ihletet adó képek ikonográfiai típusának azonosságát.

* * *

Jóllehet továbbra sem ismerjük azt a konkrét picturát, amelyet Rimay látott, úgy vélem, sikerült meghatározni a kép ikonográfiai típusát. A Zetter-metszet ismeretében pontosabban értelmezhető a versek képi tartalma, s a szöveg által megengedett mértékben rekonstruálható „Rimay picturája” is, melyen a „Hit az első”, a kompozíciót meghatározó erény. A „Békózott Reménség ül mindjárt mellette”, s a Hit és a Remény között a terített asztalnál a Charitas látható („Köztök Charitas is mutogatja magát”). A többi erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyére kevés a fogódzó. Az Erősség, Mértékletesség, Igazság, Okosság, Tűrés leírásában nem található semmiféle erre vonatkozó utalás. A Magnanimitasról viszont megtudjuk, hogy „Mellette mert

¹⁰⁶ „[...] legit sancta fides, quae est dulcis genetrix atque nutriculae virtutum omnium [...]”

¹⁰⁷ „Sinistram stipat Humilitas quam coronam et Reginam virtutum appellare soleo [...]”

mindjárt az Liberalitas”, míg a Józanság a Szemérmetesség mellett foglalt helyet.¹⁰⁸ Rimay rövidebb erény-verse sem mond ellent ennek a részlegesen kikövetkeztetett képszerkezetnek, mivel két sorban megismétli a három teológiai erény képen elfoglalt, egymáshoz viszonyított helyét: „Hittel mellesleg ül anchóras Reménség, / Ő szomszédságokban Szeretet is ott ég”.¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ *RJÖM* 136–138.

¹⁰⁹ *RJÖM* 140.

A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai

A történeti ikonográfia a magyar művészettörténet egyik nemzetközileg elismert, módszeresen kidolgozott területe.¹ Ahogy a költő Zrínyi életművének kutatása a magyar irodalomtörténet egyik „húzóágazata”, úgy a Zrínyi család ikonográfiájának vizsgálati rendszeresen beépülnek a különféle művészettörténeti munkákba és folyamatosan ösztönzik azokat. Az utóbbi évtizedek Zrínyi-kutatásának kiemelkedő eredménye a Zrínyi család hét, 16. és 17. századi tagjának összesen közel ötszáz ábrázolását tartalmazó katalógus, mely a 19. század végéig a teljesség igényével, a 20. századból válogatva közli a forrásanyagot.² Cennerné Wilhelmb Gizella posztumusz kötetében a tételek túlnyomó többsége, mintegy háromszázötven ábrázolás, a két Zrínyi Miklóshoz kapcsolódik. Az arcképek, látképek, térképek és eseményábrázolások mellett a szerző bevonta a vizsgálatba a családtagokkal kapcsolatos viselet- és szerepképeket, valamint néhány fiktív és egyéb ábrázolást, s számba vette a Zrínyiek haditetteiről szóló röplapok általános sémák szerint szerkesztett, többször felhasznált illusztrációit. Ezzel nagy mennyiségű képanyagot foglalt áttekinthető tipológiai rendszerbe és tett hozzáférhetővé a további kutatásnak, a monografikus feldolgozást azonban már nem végezhetette el.

A művészettörténészek közül Galavics Géza és Buzási Enikő, az irodalomtörténészek közül Klaniczay Tibor és Kovács Sándor Iván nevét kell még megemlítenünk, akik behatóan foglalkoztak a Zrínyi-ikonográfia részterületeivel.³ Az újabb eredmények közül a Magyar Nemzeti Galéria *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon* című, 2000-ben megrendezett, reprezentatív kiállítását emeljük ki, mely átfogó történeti, művelődés- és művészettörténeti összefüggésben mutatta be a Zrínyi-ikonográfia néhány darabját.⁴ A magyar várak, városok és falvak sokszorosított grafikai látképeinek és térképeinek közelmúltban megjelent

¹ RÓZSA György, *Pályámról és a történeti ikonográfiáról*, Művészettörténeti Értesítő, 44(1995), 131–137.

² CENNERNÉ Wilhelmb Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Bp., 1997.

³ GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986; BUZÁSI Enikő, *Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória: A szigetvári hős festett apoteózisa = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 431–442; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964; KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985; Uő., *A „Sýrena” és a szobor*, Pécs, 1993.

⁴ *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon, Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24.*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000.

korpusza több, a két Zrínyivel kapcsolatos, eddig publikálatlan ábrázolást tartalmaz.⁵ Tanulmányomban felhasználom mindezen munkák eredményeit.

A két Zrínyi Miklós történeti ábrázolásai jó alkalmat adnak az irodalom- és művészettörténészek termékeny együttműködésére. A képek egy részét különféle irodalmi művek vagy azok színpadi bemutatói inspirálták, egy másik csoportjuk irodalmi vagy irodalomtörténészek által is vizsgált szövegekkel együtt jelent meg. Több ábrázolás ikonográfiai előképének, történeti és irodalomtörténeti összefüggésének meghatározását irodalomtörténészek végezték el, s a két tudományág értelmezései gyakran kiegészítik egymást. A kora újkori sokszorosított grafika különféle csoportjaival korábban magam is foglalkoztam, s kísérletet tettem a költő Zrínyivel kapcsolatos két grafikai lap ikonográfiai összefüggéseinek feltárására.⁶ A tanácskozás és az előadás előkészítése során a korpusz több új, eddig katalogizálatlan ábrázolással gyarapodott, s meghatároztuk több, korábbi funkciójából kiemelt sokszorosított grafikai lap eredeti kontextusát.

A két Zrínyivel kapcsolatos ábrázolások technika, funkció, mecénások, mesterek, megjelenési és őrzési helyek szerinti megoszlása rendkívül változatos. A legnagyobb számban található rézmetszetek mellett egyaránt előfordulnak rézkarcok, fametszetek, litográfiák, festmények, miniatűrök, szobrok, érmek és domborművek. A 16. és 17. századi sokszorosított lapok egy része nem önállóan, hanem különféle kiadványtípusok – mindenekelőtt arckép- és látképgyűjtemények, történeti krónikák, rölapok, röpiratok és újságok – illusztrációjaként látott napvilágot. Ezek jelentős hányadát a latin, német, olasz, francia, flamand, angol és spanyol nyelvű feliratok tanúsága szerint az európai közönség számára készítették. A mesterek között ekkor németeket, osztrákokat, franciákat, németalföldieket és olaszokat találunk a legnagyobb számban. Ez nem szokatlan jelenség, mivel a magyarországi látképek és portrék legnagyobb részét a 18. század végéig külföldön készítették. A magyarok aránya csak a magyarországi Zrínyi-kultusz 19. századi megerősödésétől kezdve számottevő. Az illusztrációként kiadott sokszorosított grafikai lapok és látképes metszetsorozatok megjelenési helyei közül Augsburg, Bécs, Frankfurt/M. és Nürnberg áll az első helyen, de számos ábrázolás látott napvilágot Amszterdamban, Antwerpenben, Londonban, Párizsban, Velencében és Zágrábban is. A Magyarországon kívüli mai őrzési helyek ugyancsak nagy földrajzi szóródást mutatnak: bécsi, müncheni, nürnbergi, párizsi, római és zágrábi gyűjtemények mellett több egyedi ábrázolás található például Dublinban és Isztambulban, sőt olyan kisebb helyeken is, mint pl. a csehországi Nelahozesves kastély-múzeum Lobkowitz-gyűjteménye vagy a Loire menti Beauregard-kastély.

⁵ SZALAI Béla, SZÁNTAI Lajos, *Magyar várak, városok, falvak metszeteiken 1515–1800*, I–III, Bp., 2006.

⁶ TÖSKÉS Gábor, *Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században*, Néprajzi Értesítő, 85(2003), 93–113; Uő., *Volkstümliche Einblattdrucke in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert = Popular Prints and Imagery: Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000*, ed. by Nils-Arvid BRINGÉUS, Sten Åke NILSSON, Lund, 2001, 127–151.

A két Zrínyi kora újkori ikonográfiájának alapvetően nemzetközi jellegén túl mindez mutatja azt is, hogy a török háborúk idején Európa megkülönböztetett figyelemmel fordult a magyarországi hadi események és azok kiemelkedő személyiségei felé, s az ábrázolásoknak jelentős szerepe volt a két történeti személyiség európai hírnevének megalapozásában és elterjedésében. Tanulmányomban abból indulok ki, hogy az ikonográfiát csak az életrajzok és az egész Zrínyi-hagyomány összefüggésében lehet eredményesen vizsgálni. Arra teszek kísérletet, hogy kiválasztott példák alapján bemutassam a két Zrínyi képzőművészeti hagyományát, kijelöljem az ikonográfia történetének szakaszait, meghatározom fontosabb sajátosságait, s beillesztem szélesebb irodalom-, művészet- és esztétörténeti összefüggésekbe. A fő képtípusok jellegzetes példáit és az ikonográfia megújítási kísérleteit reprezentáló darabokat állítom a középpontba.

A szigeti Zrínyi képmásai a 16–17. század fordulójáig

Amikor nem sokkal a szigeti ostromot követően német és olasz rölapokon és metszeten megjelentek a szigeti várkapitány első ábrázolásai, a török ellen küzdő hősök és a harcok bemutatása már jelentős hagyományokkal rendelkezett Európa keleti régiójának művészetében. I. (Nagy) Lajos király, Hunyadi János, Kinizsi Pál és II. Lajos király személyével kapcsolatban egyaránt maradt fenn ilyen emléktárgy.⁷ Az egri várkapitány, Dobó István síremléke hat évvel a szigeti ostrom után készült el. Ezek mind egyedi műalkotások, s Zrínyi volt az első, akinek portréja a sokszorosított grafika révén vált ismertté Európában. Életében készült ábrázolása Zrínyinek nem ismert; példaértékű önfeláldozása, a töröktől való félelem fokozódása és az új médium iránt megnövekedett igény együttesen magyarázza a szigeti hős és az ostrom ábrázolásainak nagy számát és széles körű elterjedését.

Az első grafikai lapok 1566–67-ben készültek, s deréktól fölfelé vagy egész alakban, többnyire fegyverrel jelenítik meg Zrínyit. Egy ismeretlen német fametsző és Niccolo Nelli mellvértben, sodronyingben, fején sisakkal, jobbában pisztollyal, balját kardja markolatán nyugtatva ábrázolta.⁸ (7. kép) Egy másik fametszeten – ugyancsak vértzetben – feje fölé jobbával görbe kardot emel, baljával buzogányára támaszkodik.⁹ Egy harmadik, erősen stilizált fametszeten díszes, Landsknecht-szabású öltözetben áll, jobbában alabárdal.¹⁰ (8. kép) Hasonló felfogásban készültek a Zrínyi két darabontját bemutató színezett fametszetek is.¹¹ A nürnbergi Balthasar Jenichen ezzel szemben

⁷ GALAVICS (3. jegyzet), 11–13.

⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 1.

⁹ *Uo.*, A 5.

¹⁰ *Uo.*, A 4.

¹¹ *Uo.*, A 150–151.

magyar nemesi ruhában idézte meg Zrínyit, lába alatt hadi öltözeke és fegyverei láthatók.¹² (9. kép) Feje mellett kétoldalt egy-egy bibliai idézet (Dán 4, 14; Zsolt 146, 3), melyek a földi hatalom mulandóságára, ill. az emberi segítségbe vetett bizalom hiábavalóságára figyelmeztetnek. A páncél és a fegyverek Zrínyi lába alatt ezt a gondolatot erősítik. Egyben arra is utalhatnak, hogy a krónikák szerint Zrínyi az utolsó kirohanás előtt páncélját levetve díszruhába öltözött, s abban rontott a törökre. Jobbjában tollas kalpagót tart, bal kézfejét kissé felemeli és ujjával rámutat az idézetekre. Az alak monumentalitása és sorsa beteljesedésére utaló fegyverzete a különleges egyéniség benyomását kelti. A kompozíció morális üzenetét kép és szöveg összekapcsolása hozza létre.

Az ugyancsak nürnbergi Matthias Zündt egy reprezentatív rézkarcon hadi trófeás keretbe foglalta Zrínyi magyar ruhás alakját, háttérben az ostromlott vár topográfiai-lag hű látképével.¹³ (11. kép) Baljában a vár kulcsait fogja, kézfeje mellett a kirohanás előtt a dolmányába tett aranyak láthatók. Jobbjában kardot és pajzsot tart, alul az ostrom rövid leírása olvasható. A látkép fölött apró angyal alak száll Zrínyi felé, kezében kereszttel és koszorúval, ami jelzi erkölcsi győzelmét és a kereszténységet védő szerepét. Dominicus Custos 1601-ben rézbe metszette a lap ellentétes beállítású, mellkép változatát a további ikonográfiai részletek elhagyásával. (10. kép) A metszet később előképe lett több kompozíciónak.¹⁴

Az 1566. évi magyarországi eseményeket rendkívüli érdeklődés kísérte Velencében, ahova a hírek gyorsan, rendszeresen és pontosan eljutottak. Az érdeklődés nagymértékben befolyásolta az ott működő rézmetszők és könyvkiadók tevékenységét. Domenico Zeno és Paolo Veronese Forlani egymással versengve, részben egymást másolva jelentették meg a Sziget és Gyula ostromának előrehaladását bemutató, különböző méretű metszeteket.¹⁵ Mindkettőjük munkái megjelentek a Velencében kiadott látképes könyvekben is. Hatásuk érződik a Rómában publikált metszetlapokon, melyek közül kiemelkedik Antonio Lafreri igényes látképe a szigeti várról. A Giovanni Franco Camocio kiadásában megjelent metszeten a vár ábrázolása a bal oldalon csupán jelképes értékű, a hangsúly a felvonuló török sereg bemutatásán van.¹⁶

Zrínyi félalakos portréja mellett Zündt elkészítette a négyes tagozódású szigeti erődítményrendszer madártávlati ábrázolását.¹⁷ A rézkarc azt a mozzanatot örökíti meg, amikor Zrínyi és katonái elhagyják az óvárost és visszahúzódnak a tulajdonképpeni vár falai közé. Aprólékosan bemutatja a mocsaras táj növényzetét, a török sáortábor és a vár részleteit. A leíró, reprodukáló ábrázolási módszer a térképmetszés technikáját idézi; az 1566-os év magyarországi hadi eseményeit Zündt külön kartográfiai

¹² *Uo.*, A 37; vö. GALAVICS (3. jegyzet), 14.

¹³ *Uo.*, A 9; vö. GALAVICS (3. jegyzet), 14–15.

¹⁴ *Uo.*, A 10; vö. *pl. uo.*, A 11, 13–16.

¹⁵ SZALAI, SZÁNTAI (5. jegyzet), III, 59–76.

¹⁶ SZALAI, SZÁNTAI (5. jegyzet), I, 122, Szigetvár 1566–7.

¹⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 78.

lapon is megörökítette.¹⁸ Az ismert és több irányban foglalkoztatott nürnbergi mester forrásértékű előtanulmányokat végzett; ez az ábrázolása egy több lapból álló típus képvisel. Ettől eltérő megoldást mutat egy 1566-os augsburgi és a Mathurin Breuille által kiadott fametszet, Mario Cartaro látképe, Sebastian Münster kozmográfiájának GS jelű fametszete, a Wilhelm Dillich *Ungarische Chronicájában* (1. kiadás, Kassel, 1600) napvilágot látott veduta és a nürnbergi Hans Sibmacher – Hieronymus Ortelius ugyancsak több kiadást megért *Chronologiájában* (Nürnberg, 1602) megjelent – látképe a vár, a város és az ostromló török tábor madártávlati ábrázolásával.¹⁹ Az erődítmény négyes tagozódása itt is jól kivehető; a várfalakon belüli területen Sibmacher épületeket helyezett el. Dillich könyve a benne lévő metszetsorozattal együtt számos kiadást ért meg és előképül szolgált további hasonló munkáknak. A lapok többsége délnyugati irányból, kisebb része északkelet felől mutatja a várat és környékét. (12. kép)

A korai sokszorosított lapok között különleges helyet foglal el Johann Nel 1581-ben készült nagyméretű allegorikus fametszete, amely a „Germánia a töröktől szorongatott Hungária segítségére siet” témát ábrázolja.²⁰ (13. kép) A magyarországi török háborúk szenvedéseit bemutató lap egyben a „querela Hungariae” toposz képi változata.²¹ Az írásszalagokkal értelmezett allegória középpontjában a koronás nőalakként ábrázolt, megbilincsel és levágott karú Hungária áll, akit két török katona tart láncon és készül lefejezésére. Balról páncélos német lovagok sietnek segítségére. Jobbra a török elleni harcokban elesett magyar hősök tetemének egymás alatt elhelyezett sorában felülről a második helyen Zrínyi páncélos holtteste látható, mellette levágott feje. A lap Martin Schrott *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemeiner Christenheit in Europa* (München, 1581) című, a török elleni harcra buzdító, Rudolf császárnak ajánlott művében jelent meg illusztrációként. A kötet prózai és verses leírásokat közöl a keresztény országokról, bemutatja címerüket, s beszámol például Gyula és Sziget török ostromáról. Schrott egy másik munkájával is igyekezett mozgósítani a német közvéleményt a török ellen: 1584-ben latinból németre fordította a szlovén humanista, Budina Sámuel művét a szigeti eseményekről.

A késő reneszánsz allegória a történelem értelmezésének eszköze: nagy kifejezőerővel érzékelteti a töröknek kiszolgáltatott Magyarország helyzetét, egyben tudatosítja a gondolatot, hogy Sziget eleste után nem tudják megállítani a törököt Magyarországon, ezért szükség van a hatékony birodalmi segítségre. Ezt a gondolatot húzza alá a lap közvetlen szövegkörnyezete: a kép szoros tematikus egységet alkot két, hozzá kapcsolódó latin és német verssel, melyekben Mátyás király szelleme segítségért

¹⁸ Uo., A 80.

¹⁹ Uo., A 99, A 104, A 106; vö. SZALAI, SZÁNTAI (5. jegyzet), III, 91–109; I, 121–127, Szigetvár (1566) 2, 3, 4.

²⁰ Uo., A 52; vö. GALAVICS (3. jegyzet), 18–22; *Történelem – kép* (4. jegyzet), VI–3.

²¹ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995, 190–199.

könyörög Rudolf császárhoz a török elleni harcokban, illetőleg Hungária panaszkodik a szerencse állhatatlanságáról, majd Németországhoz, illetőleg Rudolf császárhoz fordul segítségért. Zrínyi példáját mindkét vers külön megemlíti. A töröktől szorongatott Hungária alakja a rendi nemzet- és országfogalom képi megjelenítése, amely rávilágít az országokat és nemzeteket nőalakként megszemélyesítő allegorikus képalkotás kedvelt módszerére.

A magyarországi török harcok iránt megnövekedett német érdeklődés és a magyarországi Zrínyi-kultusz találkozása hozta létre a *De Sigetho Hungariae propugnaculo* című, 1587-ben Wittenbergben megjelent versgyűjteményt, a költő Zrínyi eposzának egyik fontos eszmei előkészítőjét.²² A gyűjtemény Forgách Imre, Zrínyi vejének megrendelésére és költségen készült, s Petrus Albinus Nivemontanus, Ágost szász választófejedelem udvari történetírója és titkára, wittenbergi tanár szerkesztette. A kötet alapeszméje, hogy Zrínyi az egész kereszténység védelmezője. Ez volt az első olyan magyarországi ösztönzésre született irodalmi összeállítás, melyben két, külön oldalra nyomott, sokszorosított grafikai Zrínyi-portré található.²³

Az egyik fametszet Zrínyi ún. fegyveres képmása, amelyen hadidíszbe öltözve, páncélban, sisakban áll, jobbával hadi szekercét támaszt csipőjének.²⁴ Az alak beállítása a lovagi típusú sírkövekkel mutat rokonságot. A másik hosszú magyar ruhában, jobbában kivont karddal, baljában kétfejű sasos zászlóval ábrázolja.²⁵ Ez utóbbi a felirat szerint abban az öltözetben jeleníti meg, melyben az ellenségre rontott. A kép több részlete egy olajfestményre emlékeztet, mely Tiroli Ferdinánd ambrasi portrégyűjteményében maradt fenn.²⁶ (16. kép) Mindkét fametszethez Petrus Albinus egy-egy epigrammája kapcsolódik, s megtalálható a gyűjteményben a Zrínyi család címerének ábrázolása is. A kötettel egy időben készült egyleveles nyomtatványon együtt látható a három fametszet, a hozzájuk kapcsolódó epigrammák egy-egy részletével. (14. kép) Figyelmet érdemel a valószínűleg Wittenbergben készült fametszetek kompozíciós megoldása: a metszők alacsony horizont elé állították Zrínyi alakját, s ezzel emelkedté teszik megjelenését, míg a háttérben összefutó kockás padozat a késő reneszánsz portréfestészet kedvelt perspektívanövelő eljárását idézi. A gyűjtemény több versében található utalás Zrínyi itt közölt képmásaira.

A gyűjtemény egyben mutatja a Zrínyi család törekvését, hogy képzőművészeti alkotásokkal is emléket állítsanak a szigeti várkapitány emlékének. Zrínyi – minden bizonnyal ugyancsak a család megbízásából készült, töredékesen fennmaradt – sírkőfedőlapja a késő gótikus vitézi sírkőtípus hagyományának keretei közé illeszkedik.²⁷ A

²² Hasonmás kiadása: *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XV, Bp., 1987, SZABÓ András tanulmányával.

²³ GALAVICS (3. jegyzet), 22–23; *Történelem – kép* (4. jegyzet), VI–19.

²⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 57.

²⁵ *Uo.*, A 56.

²⁶ *Uo.*, A 42.

²⁷ Csáktornya, Vármúzeum.

régi formarendszer tradicionális elemeit őrzi a fekvő páncélos alak mozdulatlansága, a frontális nézet, a párnán nyugvó fej és a jobb kézben tartott címeres zászló. A feltolt sisakrostély látni engedi a bajuszos arcot, a kissé behajlított bal kar kézfeje a kard markolatán nyugszik. A jobb térd mellett megismétlődik a családi címer motívuma.

Zrínyi epitáfiuma, melyet fia, György rendelt meg Adriaen van Conflans Bécsben működő flamand udvari festőnél 1574 előtt, nem ismert. Fennmaradt viszont két, azzal szoros kapcsolatban álló ábrázolás: Zrínyi halotti portréja és Zrínyi apoteózisa.²⁸ A két ábrázolás mutatja, hogy az egykori Zrínyi-epitáfium és a hős kultusza forrásul szolgált a 16. század végi családi reprezentációnak. A tondó alakú halotti portré, mely a német-alföldi stílus tartózkodó realizmusát tükrözi, lehunyt szemmel, bal halántékán lőtt sebbel ábrázolja a babérkoszorúval övezett, levágott fejet. A fej és a babérkoszorú dekoratív egységbe olvad; a koszorú feloldja a tragikus látványt, s mintegy glóriába vonja a fejet. Az újabb kutatások szerint a halotti portré föltehetően ugyancsak Conflans műve, s előképe lett a család mecénatúrájában készült későbbi ábrázolásoknak.²⁹

A Zrínyi apoteózisát ábrázoló nagyméretű allegorikus olajfestmény mintája az elveszett epitáfium egyik táblája lehetett.³⁰ (15. kép) A föltehetően 1587 táján készült, velencei késő reneszánsz hatást tükröző kompozíció bal oldalán Kálvária-jelenet, a háttérben Jeruzsálem stilizált ábrázolásával. Jobbra a Megváltóhoz fohászkodó Zrínyi térdel, mögötte képzelt tájba helyezett várostrom és törökök holtteste láthatók. Az allegória Krisztus katonájaként és Sziget hős védőjeként ábrázolja Zrínyit, akinek feje a szárnyas Victoria helyez babérkoszorút. Fegyvereit, hadi zászlóját és a tetteit megőrkítő kartust angyalok hordozzák. A felirat Miksa császár hős katonájának nevezi Zrínyit, aki életének 58. évében több magyar nemessel együtt dicsőséggel halt meg Istenért és a császáráért Sziget védelmében. A portré a felirat szerint a szigeti hős „hű képmása”, ami arra utal, hogy a festmény megrendelője maga a család volt. A kép néhány évtizeddel később mintául szolgált Erdődy Tamás gróf, horvát bán, egyben Zrínyi György fegyvertársa allegorikus képmásának, amely közvetlen kompozíciós és gondolati kapcsolatban áll a Zrínyi-apoteózissal. Az utóbbi ábrázolások egyben mutatják, hogy a török ellen küzdő hősök emlékének ápolása a képzőművészet eszközeivel mélyen beépült a magyar nemesi családok önértelmezésébe. A halotti portré és az allegorikus festmény Zrínyijének arcvonásai jelennek meg – némileg idősebb változatban – André Thevet 1584-ben kiadott életrajgyűjteményének ismeretlen francia mestertől származó rézmetszetén és annak változatain.³¹

²⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 38–39.

²⁹ *Történelem – kép* (4. jegyzet), VI–17; vö. pl. CENNERNÉ (2. jegyzet), A 40.

³⁰ Uo., VI–18; a továbbiakhoz vö. GALAVICS (3. jegyzet), 24; BUZÁSI Enikő, *Az egykori Zrínyi-epitáfium és a Zrínyi-kultusz mint a 16. század végi családi reprezentáció forrása* = *Történelem – kép* (4. jegyzet), 399–402.

³¹ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 53–55.

Zrínyinek már a tizenöt éves háború légkörében fogant arcmását jeleníti meg Dominicus Custos rézmetszete, mely Tiroli Ferdinánd ambrasi portrégyűjteményének említett festménye nyomán készült.³² (17. kép) A festmény fő motívumai a borsüveg, a csipőre tett jobb és az alak előtt keresztben fekvő kardon nyugtatott bal kéz, továbbá a díszes keretbe foglalt Zrínyi-címer. A rézkarc technikát is alkalmazó lap az ambrasi kép- és fegyvergyűjteményt bemutató, Jacob Schrenck von Notzingen által 1601-ben kiadott reprezentatív összeállítást illusztrálja. Zrínyi alakja itt a Habsburg-ház tagjainak, az európai országok uralkodóinak és a 16. század főúri hadvezéreinek sorában jelent meg. A grafikai előképet készítő Giovanni Battista Fontana a wittenbergi versgyűjtemény hosszú mentés illusztrációja nyomán a festmény félalakját kiegészítette egész figurává, s a gyűjteményben őrzött sisakjával, magyar díszruhásan fülkébe állította Zrínyit. A képmást a bal lábbal kilépő alak mozgása teszi elevenné, melynek hatását felerősíti a mozgás tere, a kissé felülnézetből ábrázolt, gazdag keretezésű fülke, falán az erőteljes vetett árnyékkal. Az arcvonások életteli megfogalmazása felveti a halotti képmás ismeretének lehetőségét. A Zündt-féle rézkarc mellett ez az arc más lett az utóélet során a legkedveltebb. Custos metszetének festmény változata megtalálható a Loire menti Beauregard kastély „Salle des héros”-ában a 17. század első feléből, mely Zrínyi franciaországi hírnevének további dokumentuma.³³ (18. kép) A képmás abba a Jean Mosnier de Blois által festett, tizenkét (egy-egy francia uralkodónak szentelt) pannóra elosztott, összesen 327 portréból álló sorozatba illeszkedik, melyet – korábbi előképek alapján – a kastély akkori tulajdonosa, Paul Ardier készíttetett 1617–1638 között a VI. Fülöptől XIII. Lajosig terjedő időszakban élt királyok, királynők, egyházfejedelmek, hadvezérek, írók, tudósok és más neves személyek – köztük több magyar – arcmaiból. Zrínyi annak a pannónak az egyik képén látható, mely II. Ferenc és IX. Károly uralkodását mutatja be. A portré a Dominicus Custos 1601-es egész alakos metszetén megjelenített típus nagyított mellkép változata.

Zrínyi első európai képzőművészeti ábrázolásaival közel egy időben, ám azoktól nagyrészt függetlenül jött létre Ahmed Feridun és Szejjid Lokman oszmán krónikáinak illusztrációs anyaga. Feridun 1568-ban befejezett összeállítása I. Szulejmán szigetvári hadjáratával foglalkozik, míg Lokman 1579-ben keltezett nagyszabású műve a szultán egész uralkodásának történetét beszéli el.³⁴ A Feridun-féle krónika miniatúrái az oszmán-török festészet legjelesebb alkotásai közé tartoznak, egy kötetben belül egyesítik a térképszerű, topográfiai jellegű miniatúrákat a művészi igényű alakos ábrázolásokkal, s nagy hatást gyakoroltak a jó évtizeddel későbbi Lokman-féle ábrázolásokra. Az 1566. évi szigeti eseményeket mindkét krónikában számos kép örökíti

³² Uo., A 43; GALAVICS (3. jegyzet), 54–55.

³³ Uo., A 45; CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Beszámoló a Zrínyi-ikonográfia újabb kutatási eredményeiről*, Zrínyi-dolgozatok, 4(1987), 279–283.

³⁴ FEHÉR Géza, *Török miniatúrák a magyarországi török hódoltság koráról*, Bp., 1978; Uő., *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásainak*, Bp., 1982.

meg a hódítók perspektívájából. Így például bemutatják Szulejmán utazását, a török sereg megérkezését Sziget alá, a vár körül táborot verő török sereget, az ostrom fontosabb szakaszait, a lőportorony felrobbanását és a vár elestét.³⁵ Az eredeti kompozíciók mellett megfigyelhető az Európában készült sokszorosított grafikai látképek felhasználása előképként, a várat és környékét azonban mindig északkelet felől ábrázolták. Feridun krónikájának egyik különleges miniatúrája az ostrom után tartott államtanácsot örökíti meg; a szultáni kíséret sátrának baldachinnal fedett bejárata előtt Zrínyi lándzsára tűzött feje látható.

A költő és hadvezér Zrínyi ikonográfiája a 17. században

A 16–17. század fordulója körül olyan neves külföldi mesterek foglalkoztak a magyarországi török harcok eseményeinek megörökítésével, mint például Bartolomäus Spranger, Georg Hoefnagel, Hans von Aachen és műhelye.³⁶ A 17. század első felében olyan nevek csatlakoztak hozzájuk, mint Pieter Rucholle, Tobias Bidenharter és Isaac Major, s ekkor megjelentek a magyarországi mesterek is. A század második feléből a török kiűzésével kapcsolatos ábrázolások mesterei közül Hans Rudolf Müller, Philipp Jakob Drentwett, Justus van der Nypoort, Bartholomäus Kilian, Jacob Hoffmann és Jacob Hermundt említhető példaként. A külföldi mesterek számához viszonyítva a török tematikával foglalkozó magyarországi művészek száma jóval alacsonyabb, s csak néhányat ismerünk név szerint.

A szigeti Zrínyi kizárólag posztumusz ikonográfiájával szemben a költő és hadvezér már nagyon korán és tudatosan élt a képi propaganda eszközeivel. Tisztában volt azzal, hogy a hozzáférés a személyek és események képéhez, a kép birtoklása fontos stratégiai kérdés, s tudatában volt Magyarország rossz nemzetközi hírének. Az ő korában, a 17. század közepén a török elleni küzdelem témája szinte minden világi és egyházi műfajban megjelent, s ekkor vált a család számára meghatározó jelentőségűvé a képzőművészet, az irodalom és a török elleni harc következetes összekapcsolása.³⁷ Péter öccsével közösen végrehajtott haditetteinek híre az 1640-es évek végétől együtt növekedett a velencei–török háború visszhangjával. Zrínyi 1663–64-ben ért pályája csúcsára, s a nemzetközi politikai diskurzus egyenrangú résztvevőjévé lépett elő. Hírneve is a tetőpontra hágott, s vetekedett dédapjával, azzal a különbséggel, hogy ő nem egyetlen harci tetteivel, hanem következetes törökellenes politikájával és győzelmek sorával vívta ki azt.³⁸ Törökellenes koncepciója a részben saját maga által készítettet arcképeken, látképeken és csataképeken folyamatosan megjelent. A céljait elősegítő és

³⁵ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 83–87, A 89–98, A 100–102.

³⁶ Vö. GALAVICS (3. jegyzet), 27–76, 105–127.

³⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), 18.

³⁸ R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*, ItK, 100(1996), 1–39.

a birodalmi segítségnyújtás érdekében nagy erővel folytatott írott és képi propagandát nagymértékben ösztönözte János Fülöp választófejedelem, a Rajnai Szövetség, XIV. Lajos és Comenius amszterdami körének támogatása, továbbá a török háború által keltett izgalom és a háború magyar hadvezéréhez fűzött felfokozott várakozás. Ekkor szinte egész Európa a „Hungaria est propugnaculum Christianitatis” toposz változatait visszhangozta és kapcsolta össze Zrínyi nevével.

Első ismert portréja, Elias Widemann 1646-ben készült rézmetszete huszonhat éves korában ábrázolja.³⁹ (19. kép) Már ezen a lapon – mely a vesztfáliai béketárgyalások idején született portrészorozatba illeszkedik – feltűnik a későbbi ikonográfia néhány visszatérő eleme, a dús hajzat, a bajusz, az egyenes orr és a nézővel szembe forduló nyílt tekintet, valamint a süveg és a magas nyakú gombos dolmány. A mellkép alatt Zrínyi első, Horatiustól merített jelmondata olvasható: „Nemo me impune lacesset”. Hat év múlva Widemann ismét elkészítette Zrínyi mellképét.⁴⁰ Ezen szembe tűnő az arc keményebb, határozottabb karaktere, a harcias tekintet és a fejfedővel nem takart, dúsan leomló, göndör hajzat. A portré alatti mezőben a költő politikai, katonai és irodalmi ambícióit összegző új jelmondata olvasható, melyhez haláláig ragaszkodott, és amely számos grafikai portréján megjelenik: „Sors bona nihil aliud”. A lapnak számos későbbi grafikai és festmény változata ismert.

A két Widemann-portré közti időszakban, 1651-ben jelent meg a Zrínyi költői hírnevét megalapozó magyar nyelvű verseskötet, benne az *Obsidio Sigetiana* című, a szigeti Zrínyit Athleta Christiként ábrázoló hősi eposszal, címlapján a költőt hajósként ábrázoló allegorikus rézmetszettel. A Bécsben élő horvát rézmetsző, Georgius Subarich által készített kompozíció kiemelt helyen áll a 17. század közepén keletkezett és a török elleni harcot hirdető műalkotások sorában.⁴¹ (20. kép) Témája az eposz azon részletéhez kapcsolódik, mely szerint a költő Zrínyi a szigeti hős csillagát követi pályáján: „Nem távozik annak veszélyre hajója, / Melynek ez csillaghoz tart okos kormányja” (XIV. ének, 2. strófa, 1–2. sor).

A hajózás allegóriájának képi ábrázolása a 17. század közepén gyakran előfordult irodalmi összefüggésben.⁴² A lap közvetlen grafikai előképéül Vittorio Siri velencei történetíró *Il Mercurio* című, 1647-ben megjelent, jelenkortörténeti munkája II. kötetének Giacomo Piccini által készített címlapmetszete szolgált. Zrínyi ismerte ezt az ábrázolást, ezt alakíttatta át Subarichsal, aki több ponton módosította a mintát. Subarich kompozícióján a hajót biztos kézzel vezető, a figyelmét elvonni kívánó ten-

³⁹ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 1.

⁴⁰ Uo., D 13.

⁴¹ A továbbiakhoz vö. KLANICZAY (3. jegyzet), 353–355; GALAVICS (3. jegyzet), 78–79; CENNERNÉ (2. jegyzet), D 11.

⁴² Vö. pl. Jutta BREYL, *Pictura loquens – poesis tacens: Studien zu Titelbildern und Rahmenkompositionen der erzählenden Literatur des 17. Jahrhunderts von Sidneys „Arcadia” bis Ziglers „Banise”*, hg. von Hans GEULEN, Wolfgang HARMS und Nikola von MERVELDT, Wiesbaden, 2006, 128–129, 283.

geri lényekre ügyet sem vető Merkúr helyére Zrínyi páncélos alakja lépett; a Mercuriusnak tükört tartó Veritas önmagát tükörben néző szirénné, azaz a kevélység jelképévé alakult át; a bőségszarut tartó egyik szirénből tengeri kagylót nyújtó Vénusz, azaz a gyönyörök szimbóluma lett.⁴³ A könyv címe és a szerző neve Subarichnál is a hajó vitorláján kapott helyet; az árbocszalagon Siri történetírói jelmondata helyén Zrínyi jelmondata olvasható. A költő szándékolatlan elmés önmegnevezése a kötet címében – *Adriai tengernek Syrenaia* – antik és humanista előképeket követ, egyben sajátos feszültséget alkot az előtérben fészülődő, magát tükörben néző, illetőleg kagylót tartó és a hajóba kapaszkodó két szirén alakjával. Az átalakítások jelentősen módosították a kép üzenetét: míg a Siri-féle címlapon a valóság-hű történetírás ideája áll a középpontban, Zrínyi művének címlapja a csábításoknak ellenálló, erőyes hős és a jó követésére buzdító költő eszméjét hangsúlyozza.

A verseskötet Zrínyi Péter, a költő öccse által készített, 1660-ban megjelent horvát fordításának címlapját ugyanezen kompozíció Giacomo Piccini által készített, átdolgozott változata díszíti.⁴⁴ Itt két hajó úszik egymás mellett: az egyikben Zrínyi Miklós ül, ugyanúgy, mint a magyar kiadás címlapján, a másikon Zrínyi Péter, bátyjához hasonló beállításban és öltözetben. A fordítás címlapján Miklós hajójának szirénjei változatlanok, Péter szirénjei azonban újak, számuk magasabb és más bűnöket jelképeznek: hírnevet, hatalmat és tekintélyt kínálnak Péternek. Jelentős különbség, hogy Péter előtérben úszó gályája meg van rakva fegyverekkel, továbbá hogy Miklós hajója egy magyar, Péteré egy horvát címeres zászlóval jelzett vár felé tart; fölöttük a tetteiket hirdető Fama harsonás alakja lebeg. Mindez nyílt utalás a török elleni harc vállalására, Magyarország és Horvátország védelmére, szoros összhangban a mű központi eszméjével. Külön kérdéskört alkotnak a fordítás illusztrációi, melyeket Tasso *Gerusalemme liberatája* 16. századi díszkiadásának képanyaga inspirált.⁴⁵

Zrínyi európai hírneve az 1660-as évek első felében teljesedett ki; alakja és hadi sikerei ekkor központi helyet foglaltak el a török harcokkal foglalkozó követi jelentésekben, újságokban, röpiratokban és a sokszorosított grafikában.⁴⁶ A töröknek nagy kihívást jelentő és a bécsi udvar tiltása ellenére felépített Zrínyi-Újvár, az 1663–64-es téli hadjáratban elért eredményei, a magyarországi csapatok főparancsnoki tiszte és a Habsburgok védekező politikájával szembenálló törekvései révén ő lett az események leggyakoribb magyar szereplője. Megszületik katonai sikereinek történelmi legitimációja a szigeti Zrínyi példájával, s különféle hamis és ellenőrizetlen hírek terjednek róla. Az ikonográfiában a portrék mellett ekkor tűnnek fel a lovas képmások, valamint a hadi események látképei és térképei. Az utóbbiakon néha ugyancsak megjelenik Zrínyi portréja.

⁴³ KISS FARKAS GÁBOR, *A „Syrena”-kötet címlapjáról*, Irodalomismeret, 16(2005), 2, 43–55.

⁴⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 12 és E 16.

⁴⁵ KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Az író Zrínyi Miklós*, Bp., 2006, 45.

⁴⁶ R. VÁRKONYI (38. jegyzet).

A második Widemann-portré grafikai változatai közül kiemelkedik Balthasar Moncornet 1663–64-re datált, nyolcszögletes keretbe foglalt derékképe, a kereten alul Zrínyi címerével.⁴⁷ A költő vállára vetett kacagány ettől kezdve gyakori motívuma az ábrázolások egy részének. A francia felirat utal Zrínyi rokoni kapcsolatára a szigeti hőssel, és röviden összegzi az 1566-os eseményeket. Egy ugyanebbe a típusba tartozó, a csáktornyai ferences rendház folyosóján található, ismeretlen mester által készített, provinciális olajfestmény a 17. század második feléből családi tulajdonban őrzött festmény előképre vezethető vissza.⁴⁸

Mint a sokszorosított grafikában, Zrínyi a festmény műfajában is gondoskodott arról, hogy kora legmagasabb színvonalán álló portrét hagyjon az utókorra. Ezt a Bécsben dolgozó németalföldi mesterrel, a Rubens-tanítvány Jan Thomasszal készítette el 1662–63-ban.⁴⁹ (21. kép) A részleteiben finom, de összességében nagyvonalú kidolgozása mű kitűnően érzékelteti a modell kivételes adottságait, erkölcsi nagyságát, megfontoltsággal párosult tettekkészségét, belső energiáit. Thomas képe nyomán Gerhard Boultats nagyméretű rézmetszetet készített, alul a költő jelmondatával és címeit felsoroló hosszú felirattal.⁵⁰ A metszet nyomán további változatok készültek. (28. kép)

A grafikai portré további változatainak mesterei közül Abraham Aubry gazdagon díszített ovális keretben, felemelt karddal ábrázolta a költőt.⁵¹ Az arc részben Widemann második metszetét követi. 1663–64-ben több fiktív portrégrafika is készült. Gillis Hendrix páncélos, kétharmad álló alakja például jobbában buzogányt tart, balját sisakján nyugtatja, fején tollas kalpag.⁵² A lap ellentétes beállítású, kicsinyített mellkép változatait Adriaen Posseniers és egy ismeretlen olasz mester készítette el.⁵³ Zrínyi 1664-ben, Londonban megjelent angol nyelvű életrajzának – melynek szerzője Európa sorsát kezében tartó államférfinak nevezte Zrínyit – John Chantry fiktív portréja szolgált címlapelőzéskül.⁵⁴ A szignálás szerint a rézmetszet H. D. monogramista munkája nyomán készült. A képzelt arcvonások mellett szembetűnő az ovális babérkoszorúval keretezett alak nyugatias öltözete: a páncélon keresztbe átvett vállszalag és a díszes nyakravaló. Az utóbbi a korabeli angol főnemesi portrék kedvelt motívuma. Az *A New Survey of the Turkish Empire* című, 1664-ben Londonban megjelent kiadvány címlapelőzékeként, melyet felhasználtak Nadányi János *Florus Hungaricus*a angol fordításában (London, 1664), Chantry egy páncélos térdképet is készített Zrínyiről, Gillis Hendrix fiktív portréjához hasonló öltözetben és arcvonásokkal, mellette

---

⁴⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 27.

⁴⁸ Uo., D 25.

⁴⁹ Uo., D 76.

⁵⁰ Uo., D 77.

⁵¹ Uo., D 46.

⁵² Uo., D 60.

⁵³ Uo., D 62–63.

⁵⁴ Uo., D 82.

dédapja szellemével, a négy sarokban XIV. Lajos, I. Lipót, Tamerlán és Szkander bég miniatűr portréjával, fent csatajelenettel.⁵⁵ (22. kép) A metszet a török háborúk vezető személyiségeként ábrázolja Zrínyit. A szellem szájából kijövő írásszalag felirata: „Avenge thy country and my Blood”, azaz „Bosszuld meg hazádat, s véremet”.

Zrínyi önmagáról készítettett csáktornyai lovas képmásáról csak leírásból tudunk. Az 1663–64-ben készült sokszorosított grafikai lovas képek egyik részén Zrínyi arca a portrék arcvonásait követi, másik részén eltér azokétól, de előfordulnak különféle köztes megoldások is. Jacob Sandrart nürnbergi rézmetsző a küzdelem hevében, vágató lovon, kezében magasra emelt karddal ábrázolja a páncélingbe és mellvértbe öltözött, sisakos Zrínyit, lova alatt lefejezett török harcossal, a háttérben széles horizontú csataképpel.⁵⁶ (23. kép) A nyereg mellett hegyes tör és pisztoly látható, mentéje vállára vetve lobog. A portré hitelességét a képaláírás külön hangsúlyozza. Az égben lebegő írásszalagon Zrínyi jelmondata olvasható. A lendületes kompozíció, mely a katonai események hatására keletkezett külföldi értékelést közvetítette elsősorban, része egy lovas képmásokból álló sorozatnak, melyben az 1660-as évek török elleni harcainak jeles résztvevőit örökítették meg.

Hasonló típusú rézmetszeteket készített többek között Johann Hoffmann, William Faithorne, Hans Joerg Bodenehr és Elias Wellhöffer.⁵⁷ A típusnak jelentősen leegyszerűsített, fametszetű változata is ismert, mégpedig annak az augsburgi röplapnak a címlapjáról, amely Zrínyi császárhoz intézett feliratának szövegét tartalmazza.⁵⁸ A Jacob Sandrart és a C. S. monogrammista által metszett lapokon Zrínyi lova alatt a háttérben megjelenik a család állandó lakóhelyeül és birtokközpontjául szolgáló Csáktornya, továbbá Zrínyi-Újvár látkepe.⁵⁹ Ugyanerre a mintára Sandrart elkészítette a költő öccse, Zrínyi Péter lovas képmását is.⁶⁰ Az 1663–64-es téli hadjárat eseményeit bemutató *Denkmal Serinischer Höldenthaten* (h. n., 1664) címlapján a Hoffmann-féle metszet kicsinyített változata látható, egy csoportban Montecuccoli és Zrínyi Péter lovas képével.⁶¹ Hugo Allardt kompozícióján és ifj. Cornelis van Dalen – Wallerand Vaillant nyomán készített, ellentétes beállítású – rézmetszetén Zrínyi lova lépésben halad.⁶² (24. kép) Míg az előbbi egy-egy korábbi Zrínyi-portré és lovas képmás eleminek felhasználását mutatja, kiegészítve a Zrínyi fejét közrefogó tűzokádó sárkány és kardot tartó sas motívumával, az utóbbi I. Lipót – a két mester által alkotott – lovas

⁵⁵ *Uo.*, D 83. Vö. GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez*, Zrínyidolgozatok 5(1988), 65–96; ÜÖ., *A Florus Hungaricus egy washingtoni példányáról*, Magyar Könyvszemle, 120(2004), 55.

⁵⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 70; GALAVICS (3. jegyzet), 92.

⁵⁷ *Uo.*, D 73, D 66, D 59, D 58.

⁵⁸ *Uo.*, D 34.

⁵⁹ *Uo.*, D 56–57.

⁶⁰ *Uo.*, E 18.

⁶¹ *Uo.*, D 74.

⁶² *Uo.*, D 64, D 67.

képmásának részleteiben újrametszett, új felirattal ellátott változata. Az utóbbi esetben tehát egy császárportré nyomán formálták meg Zrínyi alakját. A sárkány és a sas Zrínyi kettős, a török és a bécsi udvar elleni küzdelmét jelképezik.

A lovas képmások vágatató lóval készített változata rákerült a téli hadjárat egy ismeretlen olasz mester által metszett térképére.⁶³ A térkép a Dunántúl déli részét ábrázolja a hadi események helyszínének jelzésével, előtérben Zrínyi alakjával. Ez az ábrázolástípus előképkül szolgált a téli hadjáratban Zrínyi oldalán részt vevő Esterházy Pál 1665-ben metszett, hasonló beállítású lovas képének és Zrínyi Péter több lovas portréjának is.⁶⁴

A Zrínyivel kapcsolatos jelentősebb összecsapások helyszínéről önálló látképek és térképek egész sorozata ismert. Zrínyi-Újvár Szigettel együtt a legtöbbet ábrázolt magyar várak közé tartozott.⁶⁵ A lapok többségét különböző német és németalföldi mesterek metszték, s gyakran szolgáltak rölapok illusztrációjául. Sigmund von Birken *Der Donau Strand* (Nürnberg, 1664) című, számos kiadást és olasz fordítást megért munkájának látképeit például Jacob Sandrart metszette rézbe, köztük Sziget és Zrínyi-Újvár ábrázolásával.⁶⁶ A metszetek egy részén feltűnik Zrínyi kis medaillonba foglalt arcképe, néhányszor a harcokban részt vevő kiemelkedő személyek portréjának társaságában. Így például a Zrínyi-Újvár 1663-as és Kolozsvár 1662-es ostromát együtt ábrázoló lapokon saját jelmondatával,⁶⁷ az eszéki híd felgyújtását és a téli hadjárat térképét megjelenítő kétrészes kompozíciókon a nagyvezér, illetőleg Zrínyi Péter arcképével együtt ábrázolták.⁶⁸ (25. kép) Kanizsa ostromának ismeretlen német mester által metszett rölapillusztrációján az eredménytelen ostrom két másik tábornoka, Hohenlohe és Strozzi arcképe fogja közre Zrínyi portréját.⁶⁹ A kanizsai ostrom egyik olasz feliratú képén Küprili Ahmed nagyvezérrel együtt ábrázolták.⁷⁰ Egy flamand és francia nyelvű rölapon Nagykanizsa és Zrínyi-Újvár jelképes alaprajzi ábrázolása mellett kétoldalt IV. Mohamed szultán és Zrínyi portréja látható.⁷¹ Zrínyi-Újvár és Csáktornya Lucas Schnitzer által készített közös ábrázolásán ugyanúgy megjelenik Zrínyi mellképe, mint Zrínyi-Újvár környékének ismeretlen német mester által metszett, a stratégiai helyzetet bemutató helyszínrajzán.⁷²

---

⁶³ *Uo.*, D 148.

⁶⁴ *Uo.*, E 25; ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r., ford., kísérőtanulmány IVÁNYI Emma, bev., szerk. HAUSNER Gábor, Bp., 1989, 103.

⁶⁵ SZALAI, SZÁNTAI (5. jegyzet), I, 121–127; II, 158–161; III, 139.

⁶⁶ *Uo.*, III, 110–116.

⁶⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 109–110.

⁶⁸ *Uo.*, D 138–139, D 142.

⁶⁹ *Uo.*, D 158.

⁷⁰ SZALAI, SZÁNTAI (5. jegyzet), I, 94, Nagykanizsa 1664/21.

⁷¹ SZALAI, SZÁNTAI (5. jegyzet), II, 158, Zrínyi-Újvár 1663/6.

⁷² CENNERNÉ (2. jegyzet), D 180–181.

Az 1663–64. évi rölapok szöveganyagában megfigyelt jelenség, a két Zrínyi alakjának és hírnevének kontaminálódása, néhány fiktív ostromábrázoláson is megjelenik. Zrínyi seregének Sziget melletti elvonulása okozhatta az álhír elterjedését, hogy Zrínyi visszafoglalta a várat a töröktől. Magyarországtól távol valós eseménynek tartották ezt, melyről látképes rölapok is megjelentek.⁷³ A hírt valószínűsítette Zrínyi vitézségének és hadi sikereinek ismertsége, továbbá a Zrínyi név hagyományos összekapcsolása Szigettel. A Sziget 1664. évi állítólagos ostromát bemutató fiktív képek 16. századi előképek és azok részlemezeinek felhasználásával készültek, mégpedig úgy, hogy a szövegben egyszerűen átnevezték a táborokat, az erős lövetést Zrínyi felszabadító csapataihoz rendelték hozzá, szemléltették a török védők kisebb ágyúzását és kivonulását, s a téli hadjáratra utaltak az évszak jellegzetességeivel.⁷⁴ Az 1566-os előképek könnyen hozzáférhetők voltak, mivel egyrészt Johann Gradelehn 1665-ben kiadott *Hungarische [...] Chronicája* az egyik korábbi képtípus szerint mutatta be az 1566-os szigeti ostromot. Másrészt Paulus Fürst már 1653-ban megvásárolta Hans Sibmacher Ortelius *Chronologiájában* 1602-ben megjelent metszeteinek részlemezeit, s 1664-ben megszerezte Ortelius művének és folytatásának kiadási privilégiumát.

A költő és hadvezér ikonográfiájának önálló, posztumusz csoportját alkotják a Zrínyi halálát megörökítő ábrázolások. 1664–65-ből jelenleg hét ilyen ábrázolás ismert, melyek részben szoros kapcsolatban állnak egymással.⁷⁵ A magyarázó felirattal kísért képek fő motívumai a több sebből vérző Zrínyin taposó vadkan, a vadterelő háló, a gyalogos vagy lovat vezető, kétségbeesett apród, a Zrínyi segítségére sietők csoportjai, a természeti környezet, a háttérben Csáktornya képe, Zrínyi testének elszállítása. A képek önállóan, rölapokon vagy különféle egyéb kiadványok illusztrációiként láttak napvilágot. Az egyik rézkarcot tizenegy hétsoros strófából álló gyász-költemény kíséri. Mindezekről jelentősen eltérő, eredeti felfogásban ábrázolja a témát Hiob Ludolf *Allgemeine Schau-Bühne der Welt* (Frankfurt/M., 1699–1731) című művének kvalitásos rézkarc illusztrációja.⁷⁶ (26. kép) Az ismeretlen művész szűk kivágásban mutatja be a sűrített kompozícióba foglalt, dinamikus jelenetet; az erdei környezetet éppen csak jelzi. A megvadult lóról leesett Zrínyi tehetetlenül fekszik a földön, kiszolgáltatva a támadó vadkannak, melyre egy lovas közvetlen közelről puskával tüzel.

Az egyéb ábrázolások közül a populáris sokszorosított grafika területéhez tartozik Johann Hoffmann rézmetszete, mely a felirat szerint egy 1664-ben Zrínyi fogságába jutott tatár torzszülöttet jelenít meg, kutyafüllel, hosszú nyakkal, kezében íjjal és nyílvesszővel.⁷⁷ (27. kép) A szatirikus lapnak, mellyel a Zrínyi iránti érdeklődést kívánták

⁷³ G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság: A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Bp., 2003, 165–176.

⁷⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 125–127.

⁷⁵ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 190–196.

⁷⁶ Bd. IV, Frankfurt/M., 1718, fol. I verso (=131–132. hasáb).

⁷⁷ Uo., D 200.

növelni, több változata ismert.⁷⁸ Az egyik Pedro Abadal fametszete, melyen olasz nyelvű szöveg tudósít arról, hogy a tatárt Zrínyi fogta el 1664 februárjában, csata közben. A képbe helyezett két feliraton kívül Abadal különféle architekturális és tájképi elemekkel egészítette ki a kompozíciót. A lapnak angol, valamint flamand és francia nyelvű szöveggel ellátott, rézmetszetes változatai is ismertek a 17. századból. Abadal fametszete később előképül szolgált egy 1721-ben készült orosz rézmetszetnek.

Ezek a lapok alkotják a két Zrínyi nemzetközi hírnevének Magyarországon kívüli megrendelésre készült, új ikonográfiai típust létrehozó utolsó dokumentumait. A Zrínyi család hírneve Európában ezután hanyatlani kezd, a magyar és a horvát történelemben és kultúrában azonban tovább nő.

Az ikonográfia megújítási kísérletei a 20. századig

A győztes szentgotthárdi csatát követően, 1664 augusztusában megkötött, Magyarország számára rendkívül előnytelen vasvári béke szavatolta a török expanzió megállítását és a nyugati országok biztonságát, melynek következtében Magyarország átmenetileg kikerült az európai közvélemény érdeklődésének középpontjából. Ez az egyik oka annak, hogy a Zrínyi-ábrázolások mecenatúrájának súlypontja a 17. század utolsó harmadától fokozatosan áthelyeződött Magyar- és Horvátországra. Másfelől a költő és hadvezér körül a halálát követően kialakuló, új történelmi hagyomány átmenetileg háttérbe szorította a szigeti hős alakját. A két alak nem mindig választható szét egymástól, (29. kép) sőt a 19. században előfordul a kontamináció a család hős női tagjának, Zrínyi Ilonának a figurájával is. A két Zrínyi ikonográfiája a költő és hadvezér halálát követően egymással párhuzamosan alakult, ezért a továbbiakban egymás mellett követjük nyomon annak alakulását.

A képzőművészeti hagyomány története a 17. század utolsó harmadától szorosan összefügg a magyarországi politikai és irodalmi Zrínyi-hagyomány, valamint az európai érdeklődés változásával. Az 1670-es évek elején megjelent nagy történeti művek, mint pl. Gualdo Priorato összeállítása I. Lipót győztes hadjáratairól, illetve a *Theatrum Europaeum*, a költő és hadvezér Zrínyiről közöltek portréábrázolásokat.⁷⁹ A Wesselényi-féle rendi szervezkedés és a véres megtorlások sorozata azonban, köztük Zrínyi Péter, a költő öccsének kivégzése,⁸⁰ árnyékot vetett Miklós személyére is. A költő Zrínyiben már kortársai a Habsburgok ellen kibontakozó nemzeti küzdelem vezéralakját látták. Tragikus halála körül Habsburg-ellenes tendenciával

⁷⁸ Tüskés, *Egylapos* (6. jegyzet), 95–96; Uő., *Volkstümliche* (6. jegyzet), 129; Tüskés Gábor, KNAPP Éva, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., 2004, 218–219; NÉMETH S. Katalin, *A „szüves” és a kutyafüli tatár: Tatárok Zrínyi körül*, Irodalomtörténet, 87(2006), 584–592.

⁷⁹ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 78, D 79, D 54.

⁸⁰ CENNERNÉ (2. jegyzet), E 38–48, E 62–83.

kiterjedt legendaképződés indult meg, s az udvari és egyházi körök is igyekeztek a saját érdekeiknek megfelelően beállítani az eseményt.⁸¹ A 17. század végének és a 18. század elejének nemzeti függetlenségi törekvései tovább ösztönözték a Zrínyi-hagyomány kibontakozását, s a Zrínyi név fokozatosan a Habsburgokkal szembeni nemzeti ellenállás szimbólumává vált.⁸² Ezek a törekvések azonban a Rákóczi-szabadságharc 1711-ben bekövetkezett bukását követő időszakban csupán rejtve működhettek tovább.

A 17. század utolsó harmadáig a Zrínyi-ikonográfia a török háborúk művészetének keretei közé illeszkedett, majd a 18. század elejétől fokozatosan a Habsburgokkal szembeni ellenállás és a nemzeti függetlenség jelképévé lépett elő. A politikai és irodalmi hagyomány csak a 18. század végén felerősödő nemzeti mozgalomban éledt újjá, melyben a költő és hadvezér nagyságának elismertetéséért vívott harc politikai jelentőségűvé és a két Zrínyi a nemzeti önértelmezés állandó részévé vált. A sokszorosított grafikai portrékon ekkor jelentek meg az első magyar és horvát nyelvű feliratok. A század végétől kezdve számos új, romantikus, hazafias és humoros-szatirikus irodalmi feldolgozása született a szigeti ostromnak és a költő alakjának, s e művek jelentős mértékben ösztönözték az ikonográfia megújítási törekvéseit. Megkezdődött egy nemzeti Zrínyi-kultusz kibontakozása, melyben magyar és horvát nemzeti hőssé stilizálták át és a nemzeti-rendi reprezentáció szolgálatába állították mindkét Zrínyit, s amely az 1848-as forradalom körüli időben érte el tetőpontját. Mindketten egyformán szerepelnek a kor irodalmában, s az írók és politikusok egyaránt a két Zrínyit állították a hazafiság egyik legfontosabb példájaként a nemzet elé. Arany János *Zrínyi és Tasso* című, 1859-ben megjelent tanulmánya végérvényesen a magyar irodalom nagyjai közé emelte a költőt. Ezzel egy időben kísérletek történtek a Zrínyiek alakjának átformálására a katolikus egyház és a Habsburgok bajnokaivá, majd a két világháború közti Horthy-rendszer és 1948 után a kommunista hatalom is a saját igazolására igyekezett felhasználni emléküket.

A költő és hadvezér Zrínyi 18. századi festmény ábrázolásai jórészt a sokszorosított grafikából ismert képtípusok különböző kvalitású változatai.⁸³ A nagyjából ismeretlen mesterek által festett képek a 17. századi hagyomány folytatásaként többnyire főnemesi családok és katolikus főpapok arcképgyűjteménye számára készültek,

---

⁸¹ BENE Sándor, BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., 1988; BORIÁN Gellért Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004.

⁸² A továbbiakhoz vö. KLANICZAY (3. jegyzet), 805–813.

⁸³ Így pl. CENNERNÉ (2. jegyzet), D 29–30, D 37.

s a reprezentáció célját szolgálták. Ezt tanúsítják például a Batthyány, a Festetich és a Brunswick család tulajdonából,⁸⁴ illetőleg az Egri Érseki Líceum Képtárából⁸⁵ előkerült változatok. A hagyomány folytatódott a 19. században is.

A szigeti Zrínyi alakját a 18. században is a császár és a birodalom iránti áldozatvállalás hőseként tartották számon. Ezt jelzi pl. a *Corpus Juris Hungarici* 1751-es és 1779-es kiadásainak egyik illusztrációja, melyen II. Miksa császár portréjának hátterében jelenik meg Szigetvár látképe.⁸⁶ Ezzel szemben Zrínyi Péter sorsának emléke nem kedvezett a költő gyakori ábrázolásának. Ezt tanúsítják azok a képek, melyek a költőt ábrázolják, de a felirat és a várból való kitörés mellékjelenete a szigeti hőssel azonosítják.⁸⁷ A téves névmegjelölés lehet ugyan véletlen, de nagyobb a valószínűsége a szándékos névcserre lehetőségének.

A 17. század legvégén született meg az az ábrázolástípus, melynek továbbfejlesztett változata a 18. század végétől fontos szerepet játszott a szigeti Zrínyi ikonográfiájában: a várból kitörő magyar katonák és a törökök küzdelmének ábrázolása. A téma jelenleg ismert legkorábbi képzőművészeti kidolgozása, Georg Andreas Wolfgang ifj. Johann Andreas Thelott nyomán készült rézkarca és rézmetszete, Paul Rycaut *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* című munkájában látott napvilágot 1694-ben Augsburgban.⁸⁸ (30. kép) A leeresztett felvonóhídon zászló alatt kitörő, páncélos magyar katonák küzdenek a nyíllal és puskával támadó törökökkel, Zrínyi alakja azonban nem emelkedik ki. A témát ezt követően csak elvétve ábrázolták, s 1788-ban tűnik fel ismét Stephan Dorffmaister Szigetvár elfoglalását és Zrínyi halálát bemutató nagyszabású kupolafreskóján.⁸⁹ (31. kép) Az egykori török dzsámiból átalakított szigetvári római katolikus plébániatemplom falain a bécsi származású, Magyarországon megtelepedett festő a vár elvesztését és égi segítséggel történő visszaszerzését ábrázolta. A kupolafreskó antik reminiscenciákat idéz: a törökök csak úgy tudják legyőzni Zrínyit, hogy – mint Héraklész Antaioszt – felemelik a földről. A barokk hagyományú történeti festészetet képviselő Dorffmaister a magyar szentek – korabeli ábrázolásokon gyakori – öltözetéhez hasonló díszruhában, magyaros bajusszal és részben a költőre emlékeztető arcvonásokkal jelenítette meg Zrínyit.

⁸⁴ Uo., D 21, D 24, D 36, D 38; vö. *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból: A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása, Magyar Nemzeti Galéria, 1988. március–augusztus*, szerk. Buzási Enikő, Bp., 1988, C 108.

⁸⁵ Uo., D 19; vö. H. SZILASI Ágota, *Arcok I: Az egri Dobó István Vármúzeum Képzőművészeti gyűjteményében lévő történeti (főúri, polgári, főpapi) festett és szobor arcképbábrázolások*, Agria: Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 36(2000), 423–497, itt: 473.

⁸⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 110.

⁸⁷ Uo., D 3, D 30.

⁸⁸ Uo., A 109.

⁸⁹ Uo., 23, A 111.

A téma számos további változatnak előképül szolgáló, monumentális megvalósítása már egy következő korszakban, a birodalmi patriotizmus és történelemszemlélet, az állami történeti reprezentáció jegyében született. A Magyar Nemzeti Múzeum 1807-es megalapítását követően József nádor kezdeményezte a nemzeti emlékezet számára megőrzendő történelmi események ábrázolását. A Peter Krafft udvari festőnek adott megbízás három képre szólt, melyek közül az egyik Zrínyi szigeti kirohanását és hősi halálát ábrázolja.⁹⁰ (32. kép) A másik két kép témája a Mária Teréziához kapcsolódó, 1741-es *Vitam et sanguinem* országgyűlési jelenet, illetőleg I. Ferenc magyar királlyá koronázása 1792-ben. Az áldozatvállalás két múltbeli példájának összekapcsolása az aktuális uralkodó alakjával mutatja, hogy a Zrínyi-képnek fontos szerepet szántak a Habsburgok magyarországi legitimációjában. A kép jelzi azt is, hogy a 19. század elején megnőtt a dinasztikus történelemfelfogástól eltérő érdeklődés a nemzeti közösség erkölcsi értékrendjét megjelenítő korszakok és hősök ábrázolása iránt.

A reformkor Zrínyi-kultuszának alapvető ösztönzést adott Kazinczy Ferenc 1817-es Zrínyi-kiadása. Krafft a neoklasszikus iskola központi alakjának számító és Napóleon hivatalos festőjeként dolgozó Jacques-Louis David tanítványa volt Párizsban; reprezentatív festői nyelve jórészt mesterét követi. A nagy művészi intenzitású Zrínyi-kép kompozíciója rendkívül mozgalmas, s a hídon egymásnak feszülő ékalakzatok ütköztetésére épül. A képet először 1825-ben állították ki Bécsben, de a magyar literátorok között már ezt megelőzően vita alakult ki a történeti hűség kérdésében. A költő Zrínyi munkáit a szigeti Zrínyi és Zrínyi Péter képével együtt kiadó Kazinczy zavarónak találta, hogy a történeti forrásokkal ellentétben Krafft lóra ültette hősét, s ellenvetést tett az arc megformálásával szemben is. Válaszában Krafft egy 1570-ből való „ritka kép”-re és más forrásokra hivatkozott, Kazinczy pedig ismertető leírást közölt Krafft képeinek bécsi kiállítása alkalmából. Krafft Rubens *Amazonok csatája* című festményét vette alapul az elrendezésben, s annak tömegelosztása alapján ültette lóra Zrínyit. Az arc hitelességét Kazinczy joggal kifogásolta, mert Krafft a költő és hadvezér egyik tévesen lemásolt képmása alapján dolgozott. Az arcot a festő kijavította, a lovas alak azonban a helyén maradt.

A festmény 1846-ban került a Nemzeti Múzeumba, melynek 1870-ben megjelent ismertetője néven nevezi a kép több mellékalakját. A politikai aktualitást hordozó ideálportré nyomán közel száz évre a „kirohanás” vált a szigeti Zrínyi ikonográfiájának egyik központi témájává. A téma korabeli népszerűségét jelzi, hogy egy ún. óráképen is felhasználták a kompozíciót, s a bécsi Kunstverein 1836-ban kiadott, Franz Stöber által készített prémiumlapja is Krafft alkotása nyomán készült.⁹¹ Egy másik óráképen,

⁹⁰ Uo., A 113; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–2; GALAVICS Géza, *A Zrínyi kirohanása téma története (Peter Krafft képe és hatása) = Művészet Magyarországon 1830–1870*, szerk. SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György, Bp., 1981, 61–65.

⁹¹ Uo., A 114; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–4.

melynek kompozíciója a bécsi Eduard Gurk Osolsobie János rajza nyomán született litográfiáját követi, középen a zászlót vivő Juranics Lőrinc alakja emelkedik ki, míg Zrínyi tőle jobbra, sötétvörös ruhában látható (1831).⁹² (33. kép)

Az ábrázolás történeti hűségét érintő kritikák ösztönzésére és Krafft festményének felhasználásával Moritz von Schwind a hagyománynak megfelelően, gyalogosan ábrázolta Zrínyit, ettől eltekintve azonban a két kompozíció több megfelelést mutat.⁹³ Schwind grafikája nyomán Josef Kriehuber litográfiát készített, amit egy bécsi kiadó sokszorosított a *Zur vaterländischen Geschichte* című sorozat részeként.⁹⁴ A kép egyik változatát a kiadó ellátta József nádornak szóló ajánlással, ami jelzi, hogy a nádor kezdeményező szerepe közismert lehetett a jelenet megfestésében.

Ugyanez a téma valamivel később megjelent az ötvösművészetben is. Egy Szent-péteri Józsefnek tulajdonított, ezüst dombormű-pár közül az egyik a „Zrínyi kirohánása”, a másik a „Barbarossa Frigyes ikonionai ütközete” témát ábrázolja.⁹⁵ A mozgalmas kompozíción Zrínyi a jobb oldalon látható vár kapujából kardjával ront a törökökre. Alul egy gerendán heverő, magyar ruhás katona szentkoronás címerpajzsot tart, melyre egy mellette fekvő figura lábbal tapos.

A „Zrínyi kirohánása” téma olajkép változatát 1885-ben megfestette Székely Bertalan is. Ennek sajátossága, hogy a hőst még a váron belül, a kirohanás előtti pillanatban, esdeklő asszonyok, gyermekek és harcra induló vitézek között ábrázolja.⁹⁶ A téma közel másfél évtizedig foglalkoztatta Székelyt, s több vázlatot készített a festményhez. Krafft képe aligha hatott rá. Korszerű művészi eszközökkel dolgozott, s a nemzet lelkiismeretére hivatkozó értelmezést adott a történeti jelenetnek.

A „kirohanás”-téma számos 19. század végi és 20. század eleji, a historizmus meghaladására törekvő változata közül említést érdemel Hollósy Simon olajképe, mely Székely Bertalan kecskeméti falképeihez hasonlóan a millennium évében készült.⁹⁷ A Münchenben tanult, ugyanott saját festőiskolát vezető és a plein air szellemében a historizáló stílus megújítására törekvő Hollósy képeinek kompozíciója, mozgalmassága és több motívuma távoli Krafft-reminiscenciákat idéz. Egyedül Zrínyi vágtató alakja emelkedik ki, a környezetet és a mellékalakokat csupán jelzésszerűen érzékelteti. Csontváry Kosztká Tivadar 1903-as alkotása a téma merőben új felfogásán alapul: a történeti forrásoktól független, egyéni megformálású fantáziakép.⁹⁸ (34. kép) Zrínyi nem „kirohan”, hanem egy lángoló tetejű kastély kapuja előtt, magányosan áll, s kard helyett pisztolyt szegez a vele szemben egy gémeskút mögött támadni készülő

---

⁹² CENNERNÉ (2. jegyzet), A 123–124.

⁹³ Uo., A 118; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–3.

⁹⁴ Uo., A 119; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–3.

⁹⁵ *Történelem – kép* (4. jegyzet), X–20–21.

⁹⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 132, A 136.

⁹⁷ Uo., A 139.

⁹⁸ Uo., A 140.

törökökre. Vitézei a kapunyílásban várakoznak. Az alak magánya a hős elhagyatottságát, kiszolgáltatottságát hangsúlyozza. Mellette kétoldalt fa dézsában egy-egy zöldellő törpepálma áll, földig hajló levelekkel. A gémeskút a magyar táj és a 19. századi tájfestészet egyik jellegzetes, gyakran jelképes értelmű eleme; az épület mintegy a természet része. A múlt és a jelen, a szimbolikus és a konkrét világ elválaszthatatlan egységbe olvad a festő antihistorista törekvéseit dokumentáló képen.

Nem sokkal Krafft képe után, ugyancsak a feltámadó nemzeti öntudat időszakában készültek a pannonhalmi Bencés Főapátság klasszicista könyvtártermének freskói, melyeken helyet kapott a szigeti Zrínyi medaillonba foglalt arcképe (1830 körül). A portré a Minervát egy tanulni vágyó ifjúval ábrázoló mennyezetkép két hosszanti oldala mellett elhelyezett arcképsorozatba illeszkedik. A sorozat sajátossága, hogy a magyar tudósok, költők és hadvezérek válogatott arcképei a tudományok és művészetek terén is jeleskedő két nagy magyar uralkodó portróját fogják közre. A freskó egyaránt tanúsítja a reformkori patriotizmus gondolatát és a magyar bencésekre egyébként is jellemző hazafias érzületet.⁹⁹

Az 1830-as évektől kezdve jelentősen megszorodtak az irodalmi és színpadi ihletésre készült ábrázolások. Ezt a folyamatot mutatják azok a szerepképek, melyek Karl Theodor Körner nemzeti lelkesedéssel fogadott Zrínyi-drámájának a budai Várszínház-beli előadása nyomán születtek 1833 és 1846 között.¹⁰⁰ A részben azonos sémát követő kompozíciók Bartha János színészt ábrázolják Zrínyiként. A maszk és az öltözet 16. századi rézmetszetek hatását tükrözi, az utóbbi egyben az első historizáló kosztüm a magyar színháztörténetben. Barabás Miklós egész alakos olajképen és litográfián is ábrázolta Barthát mint Zrínyit, az utóbbi a *Pesti Divatlap* mellékleteként jelent meg.¹⁰¹ Barabás munkái Marastoni Józsefnek a költő Zrínyit hangsúlyozottan magyar nemesi viseletben ábrázoló litográfiájával¹⁰² együtt jelzik a nemzeti sajátosságok megmutatására irányuló törekvést, s szoros összefüggésben állnak a nemzeti azonosságtudat és a nemzeti forma keresésének más korabeli képi reprezentációival.

Az 1848–49-es szabadságharc leverését követő időszakban tovább erősödött a Zrínyi név politikai jelentése, ami az ikonográfiát is befolyásolta. Ennek egyik szemléletes példája nem egyik vagy másik Miklóshoz, hanem az 1671-ben kivégzett Zrínyi Péter fiához, az életfogytiglani börtönre ítélt Zrínyi Jánoshoz kapcsolódik. A történeti festészet megújítójaként ünnevelt Madarász Viktor 1856-ban mutatta be az *Az utolsó Zrínyi* című alkotását, mely Zrínyi Jánost ábrázolja börtöncellájában.¹⁰³ Zrínyi János sorsát a történeti források alapján egy 1848 nyarán megjelent, azonos című elbeszélés

⁹⁹ SISA József, *A Könyvtár és a torony építése = Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve*, II, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 1996, 145–161, itt: 148.

¹⁰⁰ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 64–66.

¹⁰¹ *Uo.*, A 67–68.

¹⁰² *Uo.*, D 7.

¹⁰³ *Történelem – kép* (4. jegyzet), XI–8.

aktualizálta először. Madarász műve a nemzeti szenvedéstörténet eseményeit ábrázoló képek sorozatának jellegzetes darabja. A festő lelki folyamatokat kifejező vonásokkal jeleníti meg az egyént, akinek személyisége a közösségi erkölcs megtestesítőjévé válik. A kép Habsburg-ellenes jelentéstartalma nyilvánvaló: az életfogytiglan sínylődő rab képe felidézi a szabadságharc leverése utáni megtorlás áldozatait. Ikonográfiai rokonságát az ugyanebben az időszakban sorra születő fogolyképek jelölik ki. A téma népszerűségét mutatja, hogy 1860-ban és 1862-ben megjelent litografált változata. 1858-ban Madarász megfestette a költő Zrínyi ideálképmását is.¹⁰⁴ Madarász egy másik, ugyanebbe a gondolkörbe tartozó festményén¹⁰⁵ (1858) Zrínyi törökellenes röpiratának szállóigévé vált mondata („Ne bánts a magyart!”) a lányán esett gyalázat megtorlására készülő magyar főúr, Zách Felicián lábánál heverő bárd felirataként olvasható.

A Zrínyi-ikonográfia korábbi darbjainak ekkor már kivételesnek mondható nyugat-európai felhasználását tanúsítja Raphael Jacquemin ugyanebben az időben, 1862-ben Párizsban kiadott nagyszabású viselettörténeti munkájának egyik illusztrációja, melyhez Dominicus Custosnak a szigeti Zrínyit ábrázoló 1601-es egész alakos rézkarcra szolgált előképül.¹⁰⁶ Ugyanez a rézkarc volt az előképe Kiss Bálint festményének. (35. kép)

Irodalmi és színpadi források nyomán 1860-ban két újabb, viszonylag ritkán ábrázolt téma jelenik meg a sokszorosított grafikában: „Zrínyi esküje” és „Zrínyi visszatartatja a török követek felszólítását a vár átadására”.¹⁰⁷ A litográfiák irodalmi forrása Zrínyi eposzának ötödik és hatodik éneke, közvetlen előzménye egy jótékony célú színpadi előadás volt, melyet főrangúak tartottak a Nemzeti Színházban a horvátországi, szlavóniai és határőrvidéki szűkölködők megsegítésére. Az előadásban két élőképet mutattak be az 1566-os ostromból; a jeleneteket *A szigetvári vértanúk* című szomorújáték szerzője, Jókai Mór kommentálta. Az élőképeket megörökítő litográfiák a *Képes Újság* című folyóiratban jelentek meg, ezeket a kiadó önálló műlapként is forgalomba hozta. A színpadi előadásra és a litográfiák megjelentetésére Habsburg-ellenes tüntetések és azok szétverése idején, feszült belpolitikai helyzetben került sor, melyben a szigeti Zrínyi alakja különleges jelentőséget kapott. A lapok egyben jelzik a folyamatot, melynek során a történelem képei, köztük a szigeti Zrínyivel kapcsolatos ábrázolások, a 19. század második felében rendszeresen megjelentek a magánélet körében.

1860 táján új korszak kezdődött a magyar történeti festészetben, s az 1860-as évekre tehető a Zrínyi-ikonográfia egy másik megújítási kísérlete, a költő Zrínyi halálának ábrázolása. Kelety Gusztáv először rajzvázlatot készített, majd a romantikus

---

¹⁰⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 87.

¹⁰⁵ *Történelem – kép* (4. jegyzet), XI–6.

¹⁰⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 51.

¹⁰⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 143–145; *Történelem – kép* (4. jegyzet), X–30.

tájfestészet hagyományait a történeti jelenettel ötvöző kompozíciót áttette litográfiába.¹⁰⁸ A sokszorosított változat megjelent a Magyar Képzőművészeti Társulat 1866. évi emléklapjaként.

A szigeti hőshöz hasonlóan a hatvanas években a költő és hadvezér is helyet kapott az állami történeti reprezentációban. Első, életnagyságú márványszobrát a bécsi Arsenalban állították föl, az osztrák–magyar hadvezérek képmásainak sorozatában, 1864–65-ben.¹⁰⁹ (36. kép) Néhány év múlva a kifaragásában segédkező Izsó Miklós a költő mellszobrát készítette el a Nemzeti Múzeum díszlépcsőháza számára, II. Rákóczi Ferenc és a 19. századi kulturális élet ismert alakjainak szobraival együtt.¹¹⁰ Az állami történeti reprezentáció és a polgári erénynek mintaképül állított személyiséget dicsőítő emlékműkultusz jegyében készült 1898–1902 között Róna József budapesti szobra a szigeti Zrínyiről.¹¹¹

Friedrich Werthes Zrínyi-drámájának zárójelenete volt a forrása Karl Federle 1871-ben kiadott litográfiájának, mely Franz Xaver Weber festménye nyomán készült Münchenben, s magyar felirattal ellátva a *Magyarország és a Nagyvilág* című lap mellékleteként jelent meg, „Szigetvár végpercei” címmel.¹¹² Az 1790-ben megjelent német nyelvű darabnak még ugyanabban az évben napvilágot látott nemzeti szellemű magyar átdolgozása, s ezt követően többször előadták. A lapon Zrínyi előkelően öltözött felesége égő fáklával felrobbantani készül a vár puskaporos tornyát; tettét a rátörő törökök már nem tudják megakadályozni. Werthes drámájának zárójelenete volt a forrása egy lényegében ugyanezt a motívumot ábrázoló színes nyomatnak a 20. század elejéről, mely „Zrínyi Ilona hőstette Munkács várának védelmében 1688” felirattal látott napvilágot.¹¹³ A fiktív jelenet Sziget török ostroma, a Zrínyi név és a Munkácsot hősieken védő nő alakjának összekapcsolásával keletkezett.

Az 1867-es kiegyezés után felerősödött állami történeti reprezentáció nyomán a szigeti Zrínyi alakja többször megjelenik a magyar történelem nagyjait ábrázoló képsorozatokon. Székely Bertalan falképsorozatán a kecskeméti Városháza üléstermében, mely a nemzeti múlt bemutatásának igényével készült, egész alakos ábrázolását láthatjuk a magyar történelem kiemelkedő személyiségei és allegorikus jelenetek társaságában.¹¹⁴ A sorozat az 1896-os millennium méltó megünneplésére készült, állami megbízás alapján, koncepciója a budapesti millenniumi emlékmű tervével állítható párhuzamba. Különlegessége, hogy a festő a nemzeti uralkodók mellett a függetlenségi mozgalmak vezetőit és államférfiainak is besorolta a pantheonba. Ugyancsak a mil-

¹⁰⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 198–199.

¹⁰⁹ *Uo.*, D 88.

¹¹⁰ *Uo.*, D 89.

¹¹¹ *Uo.*, A 61.

¹¹² *Uo.*, A 134.

¹¹³ *Uo.*, A 141.

¹¹⁴ Vö. *Történelem – kép* (4. jegyzet), XII–9.

lennium alkalmából készítette el Balló Ede a költő Zrínyi egész alakos vadász képmását a zalaegerszegi vármegye háza dísztermébe. Az ikonográfia megújítási kísérletét jelzi, hogy Balló Diego Velázquez *Don Fernando infáns, bíboros mint vadász* című festményét választotta előképül.¹¹⁵ (37. kép)

A 20. században fokozatosan felértékelődött a költő alakja, s a Zrínyiek kultuszát a kibontakozó tudományos kutatás mellett a mindenkori hivatalos politika is támogatta. 1904-ben látott napvilágot a Zrínyi eposzát illusztráló első narratív képsorozat, a válogatott művek kritikai kiadásában.¹¹⁶ Az I. világháború után a költő Zrínyi növekvő mértékben aktualizálódott: alárendelődött a kor ideológiájának és még inkább kultikus jelentőségűvé vált. Személyiségét erősen sematizálták, a katonára és hadvezérre korlátozták, s különféle politikai, társadalmi programok hordozójává tették.¹¹⁷ Az ikonográfia felhasználását a II. világháború katonai propagandájának céljaira jól mutatja pl. a Weiss Manfréd hadiüzem munkásai által készített, bronzírozott vasplakett 1939-ből,¹¹⁸ továbbá a *Magyar Katonaújság* 1940–43 között publikált cikkeinek több illusztrációja.¹¹⁹ Haranghy Jenő Zrínyivel kapcsolatos ikonográfiai kísérletein a 19. századi historizmus hagyománya él tovább és keveredik a politikai plakáttervező és az illusztrátor látásmódjával. Új motívumként jelenik meg nála a Zrínyi-Újvárt talicskával építő, a könyvtárban dolgozó, a múlt és a jelen magyar katonáit egybefogó, a kardját felajánló és a megdicsőülő Zrínyi figurája. Istokovics Kálmán a táborban katonai térképet tanulmányozó Zrínyit örökölte meg.

Horvay Jánosnak a költőt ábrázoló egész alakos mészköszobra 1943-ban eredetileg Csáktornya, a család lakhelye számára készült.¹²⁰ A békeszerződések következtében a város Jugoszláviához került, ezért 1964-ben Szigetváron állították fel a szobrot. Már egy új korszakba tartozik Somogyi József 1968-as bronz lovas szobra, melyet ugyancsak Szigetváron, a vár belső udvarán állítottak fel.¹²¹ Zrínyi kissé felemelkedik a nyeregből, leengedett jobbáiban kivont kardot tart. Szikár alakja sajátos egységet alkot a fejét és nyakát vízszintesen előrenyújtó ló figurájával. A talapzaton olvasható

¹¹⁵ Kovács Sándor Iván, *Balló Ede Velázquez-utánezata mint Zrínyi-portré*, Zrínyi-dolgozatok, 5(1988), 257–261; CENNERNÉ (2. jegyzet), D 90.

¹¹⁶ *Gróf Zrínyi Miklós válogatott munkái*, bev., jegyz. NÉGYESY László, Bp., (1904). Telegdy László Zrínyi-portréjával és Juszko Béla illusztrációival.

¹¹⁷ HORVÁTH Zsolt, *Változatok és változások a Zrínyi-kultusz történetében (1918–1954)*, Zrínyi-dolgozatok, 4(1987), 63–147. Az 1921-es keszthelyi helikoni ünnepségek keretében Horthy Miklós emlékfát nevezett el Zrínyiről: PAIZS Ödön, *A kormányzó fát keresztelt el Zrínyi Miklósról*, Magyarország, 1921. júl. 3., 2. Az utóbbi adatért Szücs Györgynek tartozom köszönettel.

¹¹⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 93.

¹¹⁹ Így pl. *Magyar Katonaújság*, 3 (1940), ápr. 27. (18. sz.), 1; máj. 11. (20. sz.), 1; 4 (1941), márc. 8. (10. sz.), 1; 5 (1942), jan. 3. (1. sz.), 1; ápr. 25. (17. sz.), 1; máj. 22. (21. sz.), 1; 6 (1943), máj. 1. (18. sz.), 1; nov. 20. (47. sz.), 1; dec. 11. (50. sz.), 7. Vö. SZÜCS György, *Haranghy Jenő*, (Bp.), 1994.

¹²⁰ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 96.

¹²¹ *Uo.*, A 62; *In memoriam Somogyi József*, (összeáll. SÁRDI Gábor), (Bp.), 2001, 53.

idézet a költő eposzából Hektorhoz hasonlítja a szigeti hőst. Makrisz Agamemnon szigetvári szobra (1988) a Zrínyi verseskötetének címlapjáról átvett, jelentősen átalakított szirén-motívumot kombinálja a költő portréjával és az eposz V. énekéből vett idézettel.¹²²

A legújabb Zrínyi-ábrázolások nagyjából abba a folyamatba illeszkednek, melynek során az 1960-as, 70-es évektől több művész kezdett foglalkozni a modern művészet által addig programszerűen elutasított történelem világával, s egyéni formanyelvet tükröző, személyes hangú művekkel adózott a magyar történelem és irodalom alakjainak. Kondor Béla olajképe (1965) a költőről például Zündtnek a szigeti hősről készített metszetének beállítását követi, a kéztartás azonban jelentősegteljesen módosult: felemelt jobbában Zrínyi hadi szekercét tart, melyre bal mutatóujjával határozottan rámutat.¹²³ (38. kép) A háttérben húzódó falon elhelyezett apró rácsos ablak és a rámutató gesztus együtt világítja meg a kép aktuális üzenetét: a szabadság fegyverrel történő megvédésének, illetőleg visszaszerzésének gondolatát. A kép mutatja Kondor törekvését az ábrázolási konvenciók tudatos rombolására, a hagyomány elemeinek szabad variálására és újraértelmezésére. A kép bal felső sarkában elhelyezett többértelmű felirat („ZRINYI”), a címadás („Zrínyi Miklós, a költő”) és a felhasznált előkép közti eltérés bizonytalanságot, feszültséget teremt, gondolkodásra ösztönöz, ami a festő további fontos célkitűzése.

A különböző történeti motívumok egyéni kombinációját példázza Buday György fametszete a költőről az 1970-es évek elejéről, mely a magyar költészet nagyjairól készített sorozat egyik darabja.¹²⁴ Somogyi Győző az 1980-as években elkészítette mindkét Zrínyi ábrázolását, a magyar hősök száz darabból álló arcképcsarnokának részeként.¹²⁵ A sorozat többi darabjához hasonlóan mindkét képmást nemzeti színű keretezés övezi, s mindkettőn érződik az előképek gondos tanulmányozása, a dekoratív szándék és a historizáló törekvés. Míg a szigeti hőst profilban, díszes páncélban, fején sisakkal ábrázolta a festő, a költő portréján hangsúlyos motívumot alkot a zsinóros mente alól kinyúló, behajlított jobb kar és a nézőre irányuló, éles tekintet. A költőről készített emlékérmek közül Borsos Miklósé (1983) emelhető ki.¹²⁶ Az

¹²² CENNERNÉ (2. jegyzet), D 103.

¹²³ BOLGÁR Kálmán, NAGY T. Katalin, *Kondor Béla (1931–1972): Oeuvre-katalógus*, Bp., 1984, 65/4; *Kondor Béla festő- és grafikusművész emlékkiállításának 75. évfordulója tiszteletére*. Kogart, 2006. május 19–augusztus 20., (katalógus), szerk. FERTŐSZÖGI Péter, KONDOR Mária, Bp., 2006, 101; vö. NÉMETH Lajos, *Kondor Béla*, Bp., 1976, 20. Kondor Mária szóbeli közlése szerint a kép címadása Kondor Bélától származik, s a művész szándékosan kapcsolta össze a két alakot. A művész életében rendezett kiállítások katalógusai is mindig a megadott címen jelölik a képet.

¹²⁴ Magyar Történelmi Képcsarnok, ltsz. 91.15.

¹²⁵ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 63, D 102; *Magyar Hősök arcképcsarnoka: Somogyi Győző festményei*, szöveg HERMANN Róbert, utószó BASICS Beatrix, fotó SZELÉNYI Károly, (katalógus), Bp., 1996.

¹²⁶ Uo., D 100; *Borsos Miklós érmei, I: Portrék*, szerk. FERTŐSZÖGI Béláné, KRATOCHWILL Mimi, Veszprém/Bp., 2002, 155.

előlap Gerhard Bouttats 1664-es rézmetszetű portréjának ikonográfiai típusát követi, az arc fő formáinak és a dús hajzat plasztikus ábrázolásával. A hátlap az ágaskodó lovas portrék nyomán készült, a fő alakot a török elleni harcokat idéző motívumok veszik körül. A hátlapon az országban való megmaradás és helytállás gondolatát hirdető Zrínyi-idézet olvasható.

Összegzés

Az ikonográfia legfontosabb jellemzője a témák, technikák, műfajok, ábrázolástípusok és funkciók nagy változatossága. Ebben a tekintetben a két Zrínyi ikonográfiája odaál-lítható a legjelentősebb magyar történeti személyiségek, Szent István király, Hunyadi Mátyás és II. Rákóczi Ferenc rendkívül gazdag ábrázolási hagyománya mellé. Megfigyelhetjük a folyamatot, melynek során már az első képmások nyomán kibontakozott egy reprezentatív portréhagyomány, s viszonylag rövid idő alatt változatos ábrázolástípusok jöttek létre. Amint Zrínyi eposza a nemzeti történelem eseményeit értelmező kora újkori retorikai toposzok gyűjteménye, úgy a két Zrínyi ikonográfiája is magában foglalja a magyar azonosságtudat és a külföld Magyarország-képeinek számos elemét.

Az ikonográfia tanúsítja a Zrínyi-kép történeti változásait, jelzi a képi formában megjelenő humanista történetiszemlélet magyarországi befogadását, elterjedését és népszerűvé válását, s szemlélteti a nemzeti történelem iránti érdeklődés 17. század végi kibontakozását és 19. századi látványos fellendülését. Megmutatja azt is, milyen alapformákban ölt testet a történelem a művészetben, kifejezi a múlt koronként és országonként változó értelmezéseit,¹²⁷ s érzékelteti a magyarországi történeti és képi hagyomány összefüggéseit az európai művészettel, politika- és eszmetörténettel. Bemutatja a történelem aktualizálásának különböző célokat szolgáló változatait, s tükrözi a helyüket, erkölcsi mozgásterüket és egyéni formanyelvüket kereső művészek kifejezési lehetőségeit. Végül, de nem utolsó sorban, mintegy kicsiben érzékelteti a történelem nagyhatalmú főszereplőinek és egymással versengő epizodistáinak valódi szereposztását, s példázza azt is, a történelmi személyiségek milyen kiszolgáltatottak az utókor változó érdekeinek.

A művek esztétikai színvonala rendkívül változatos, s a provinciális megoldások mellett számos közepes és néhány kiemelkedő minőségű darabot is számba vehettünk. A szigeti hős alakja a különféle irodalmi ábrázolások sorozata révén tágabb lehetőséget kínált az ikonográfia folyamatos megújításához, mint a 17. század legnagyobb magyar költője, a kiváló hadvezér, a politikai elmélet és a hadtudomány nemzetközi

---

¹²⁷ Vö. MAROSI Ernő, *A magyar történelem képei: A történetiség szemléltetése a művészetekben = Történelem – kép* (4. jegyzet), 11–33.

mércével mérhető klasszikusa. Az ikonográfia pontosan mutatja a Zrínyi-kép folyamatos alakulását a kortársak és az utókor szemében, s a költő életében készült képmások tanúsítják a fiziognómia és a testi megjelenés változásait. Több példát találtunk a kedvelt előképek ismételt alkalmazására, a manipulatív szándékkal történő, másodlagos felhasználásra, a kontaminációra és a fiktív ábrázolásokra. A motívumok állandósága mellett nagy számban találhatók kompozíciós és motivikus újítások, melyek folyamatosan dinamizálják az ikonográfiai hagyományt.

Mindkét Zrínyi a törökkel szembeszegülő, halála után felmagasztalt keresztény hős típusát képviseli, akinek először maga vagy családja állított emléket, s utóbb ez lett a kiindulópontja számos ábrázolásnak. A 16. és a 17. században a képek funkciói a megörökítés, az emlékéllítés, a főúri reprezentáció és a felidézés mellett a katonai és politikai propaganda, a tájékoztatás és hírterjesztés, az érvelés, az illusztrálás és az értelmezés. Már a 16. században megjelent a képeken a nemzetsors allegorikus értelmezése, majd a 17. század második felétől a Zrínyi-ikonográfia fontos szerepet kapott a nemzeti függetlenségi harcok ideológiájában és a nemzeti mitológia megkonstruálásában. A 18. század első felében átmeneti hanyatlás következett be az ikonográfiában, új típusok nem jöttek létre, majd a század végén kibontakozó erőteljes fellendülés során a korábbiak variálása mellett számos új képtípus keletkezett.

A 19. században a Zrínyi-kultusznak fontos feladat jutott a modern nemzetté válás folyamatában, s az ikonográfia fontos kifejezőjévé vált a nemzeti ellenállásnak, a nemzeti nagyság utáni vágynak és a függetlenségi törekvéseknek. Az állami történeti reprezentáció és a birodalmi patriotizmus eszméi egyik Zrínyi alakját sem nélkülözheték, s a képek nagy számban jelentek meg a magánélet szférájában. A szigeti vár bekerült a nemzeti múlt nevezetes helyszínei közé, s szorosan összekapcsolódott Zrínyi hőstétével. A két Zrínyi egyénisége, példája a nemzeti közösség elé állított erkölcsi normák megismerésévé lépett elő, s a költészet, a történeti kutatás és a színpad egyaránt fontos ösztönzője lett a képzőművészeti ábrázolásoknak. Az irodalom, a történetírás, a néprajz és a színház rekonstrukciós célkitűzéseivel egy időben megfigyelhető a törekvés a hiányzó történelmi képek pótlására hiteles jelenetekkel, s fontossá vált a történelem tanúsága, exemplum szerepe és a bemutatott eseményekből levonható erkölcsi következtetés. Számos példát találtunk arra, hogy a jelen szándékai és ambíciói a múlt képeire vetítődnek, s az ikonográfia ebben az időszakban egyaránt szemlélteti az idealizálást, az allegorikus példázat és az árnyalt jellemábrázolás képzőművészeti alkalmazásának változatos lehetőségeit.

A 20. században tovább folytatódott az ikonográfia politikai célú igénybevétele. Az ideológia oly mértékben megterhelte a művészi tevékenységet, hogy az ekkor keletkezett művek egy részének esetében esztétikai szempontok csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem érvényesülhettek. A képzőművészeti hagyomány szerves folyamata megszakadt, inspiratív ereje azonban nem csökkent, s a két Zrínyi alakja egyre inkább az egyéni művészi törekvések és összetett jelentéstartalmak hordozójává vált.

Azzal szeretném befejezni, hogy a magyar főúri családok közül a Zrínyiek jutottak a legközvetlenebb kapcsolatba a sokszorosított grafika közvélemény-formáló műfajával, s ikonográfiájuk szemléletesen mutatja Magyarország és Európa egykori dialógusát.¹²⁸ A család korábbi hírnevének képzőművészeti dokumentumait ma jórészt csupán könyvtárak és múzeumok őrzik, Európa történetének modern feldolgozásaiban a Zrínyi név nem fordul elő. Vajon helyet fog-e kapni az európai történelem majdani összefoglalásaiban és a tankönyvekben – legalább egy lábjegyzetben?

---

¹²⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), 22.

A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában

A halállal kapcsolatos magyarországi és magyar vonatkozású irodalmi emblematika vizsgálatában legalább három körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni. 1. A kora újkori uralkodói és főúri temetések gyakorlata, a gyászszertartások tervezetei, cselekménysora és szimbolikus látványelemei régóta kutatott, ma is új eredményeket hozó téma,¹ míg a halálról alkotott kép, a halállal kapcsolatos elméleti gondolkodás alakulása és ennek irodalmi lecsapódása jóval kevésbé ismert. 2. Az irodalom és a képzőművészetek rendkívül változatos módon dolgozták fel a halál témáját, s alig van irodalmi műfaj, melyben ne találkoznánk vele.² Az irodalom történetére egészen a 18. század közepéig jelentős befolyást gyakoroltak az egyházak, s a kultúra keresztény szabályozása és a teológiai-morális szemlélet nagymértékben meghatározta a halálról való gondolkodás kereteit.³ 3. A téma- és motívumtörténeti kutatások – a nemzetközi

¹ Az újabb szakirodalomból vö. pl. JAKÓ Klára, *Adalék fejedelmek temetkezésének kérdéséhez* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. KOVÁCS András, Kolozsvár, 1996, 240–243; HORN Ildikó, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból*, ItK, 102(1998), 760–772; GÉZA PÁLFFY, *Die adelige Funeralkultur und Typen von Grabdenkmälern im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert* = *Macht und Memoria: Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Mark HENGERER, Köln, Weimar, Wien, 2005, 483–515; SZABÓ Péter, *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé* = Uő., *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Repräsentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, Bp., 2008, 159–178.

² Néhány kiragadott példa: HELTAI Gáspár, *Vigasztaló könyvecske*, Kolozsvár, 1553; PESTI György, *A halálról való emlékeztető ének* [1560] = *Régi Magyar Költők Tára, XVI. század*, 6. k., kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1912, 25–36, 327–343; *Pesti György Haláltánc éneke Holbein képeivel*, közli DÉZSI Lajos, Bp., [1927]; A Pestinek ösztönzésül szolgáló latin mű francia eredetijéhez vö. Gisèle MATHIEU-CASTELLANI, *Emblèmes de la mort: Le dialogue de l'image et du texte*, Paris, 1988, 36–46; DEBRECZENI [S.] János, *A keresztyén embernek e világtól való elbúcsúzásának formája* = Uő., *Christianus suspirans*, Debrecen, 1615, 43. fejezet; LÉPES Bálint (ford.), *Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tüköri*, I. k., Prága, 1616 (2. kiad.: Eger, 1771); NYÉKI VÖRÖS Mátyás, *Tintinnabulum tripudiantium*, Pozsony, 1636 (2. kiad.: Pozsony, 1644); kiadva: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 2. k. s. a. r. JENEI Ferenc, KLÁNICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla, Bp., 1962, 175–219, 483–493; DARHOLCZ Kristóf, *Novissima tuba azaz ítéletre serkentő utolsó trombitaszó*, s. a. r., jegyz. NÉMETH S. Katalin, utószó JANKOVICS József, Bp., 1986; *Halotti emlékvess Bethlen Elek fölött és Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen műve 1697-ből*, bev., kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1895; BÖKÉNYI János, *A halál beszélgetése (1772)* = *Protestáns iskoladramák*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1984, 401–415.

³ István BITSKEY, *The Role of Churches in the Development of Hungarian Baroque Literature* = *Synthesis: Hommage à Alexandre Ciorănescu*, (Bucarest), 18(1991), 33–41; Uő., *Konfessionen und literarische*

tendenciáknak megfelelően – az utóbbi évtizedekben meglehetősen háttérbe szorultak, s csupán kevés vizsgálat készült a halálról mint irodalmi témáról.⁴

A magyarországi és magyar vonatkozású emblémáskönyvekben, emblematikus kéziratokban és nyomtatványokban előkelő hely illeti meg a mulandóságot, az elmúlást és a halált közvetlenül vagy áttételesen tematizáló kép-szóveg együtteseket. Az 1542–1826 közötti időszakra vonatkozó, több mint 150 tételes bibliográfia⁵ közel ötven tétele, azaz a művek mintegy egyharmad része tartalmaz olyan szimbólumokat, emblémákat és emblémaleírásokat, amelyek kapcsolatban állnak a halállal, az élet végességének és a mulandóság gondolatával. Ugyanakkor a halál csak kivételesen vált egész emblematikus művek meghatározó témájává. Ezek a művek más-más feladatot töltöttek be, különböző műfajokat és eltérő reflexiós szinteket képviselnek. Együttes vizsgálatukat az emblematikus kifejezésmód következetes használata, valamint a halál motívumának rendszeres és változatos tematizálása indokolja. Az emblémákat műfajok szerint csoportosítva, a reprezentatív példák kiemelésével mutatjuk be, tárgy- és eszmetörténeti metszetet adva a forrásanyagról.

Zsámboky János halállal kapcsolatos emblémái

Ismeretes, hogy *Emblematájában* Zsámboky következetesen törekedett az emberi élet minél szélesebb körű bemutatására, s több emblémájának központi témája vagy hangsúlyos motívuma a halál. Az „In morte vita” (Élet a halálban) mottójú

Gattungen der frühen Neuzeit, Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte, Frankfurt/M., 1999.

⁴ Így pl. ELEK Oszkár, *A halál motívuma és a haláltánc, I–IX*, Athenaeum, 16(1907), 30–39, 160–174, 374–380, 487–496; 17(1908), 55–61, 213–219, 351–356, 468–483; 18(1909), 162–189; KOZÁKY István, *A középkori haláltánc keletkezéstörténete, I–II*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 50(1926), 90–101, 202–210; Uő., *A haláltáncok története: Geschichte der Totentänze, I–III. k.*, Bp., 1936, 1941, 1944; PERÉNYI J. Livia, *A halálgondolat fejlődése három évszázad magyar lírájában*, Bölcsészdoktori értekezés, (Bonyhád), 1934; MAKAY Gusztáv, *A halál költészete a magyar lírában Vörösmartytól Adyig*, Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, 1937; TRETYÉNYI Ferenc, *A halál kifejezése a Szigeti veszedelemben*, Magyar Nyelvőr, 78(1954), 211–212; KLANICZAY Tibor, Zrínyi Miklós, Bp., 1964, 274–279; LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza* = Uő., *Isten gyertyácskái*, Pécs, 1994, 286–318; Uő., *Magyar haláltáncok* = Uő., 319–356; SZILASI László, *Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, ItK, 101(1997), 217–234. Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998.

⁵ KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., 2003 Universitas Kiadó, Historia Litteraria 14, 285–304; Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary. A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen, 2003, Max Niemeyer Verlag, Frühe Neuzeit, Band 86, 253–267; Uő., *The Emblem in Hungary = Companion to Emblem Studies*, ed. by Peter M. DALY, New York, AMS Press, Inc., 2008, 223–249.

emlémt az általa személyesen ismert⁶ velencei filológusnak és nyomdásznak, Paolo Manuziónak, Aldus Manutius fiának ajánlotta.⁷ (39. kép) A képen a halál és a halálon túli élet jól ismert jelképei láthatók: a lenyugvó nap sugarai megvilágítják a glóbuszon elhelyezett, babérkoszorúval övezett, szárnyas koponyát, mely fölött homokóra és nyitott könyv; a glóbusz alatti harsona a hírnév jelképe. Arthur Henkel és Albrecht Schöne értelmezése szerint, mellyel lényegében egyetérthetünk, az emléma a halálon túli dicsőséget jelenti.⁸

Az epigramma első négy sorában Zsámboky kifejti, hogy aki magát nem kímélve, éjjel-nappal tanulmányainak élt, annak hírneve elterjed a világban, és halála az égbe emeli („in caelum fata suprema vehunt”). Az 5–6. sorban értelmezi a mottót: „Mortua non mors est, quae etiam post funera vivit, / Hoc decus a Musis, praemia tanta ferunt.” (A halál nem halál annak, aki a temetésén túl is élő marad, ilyen dicsőséget és jutalmat kap ő a múzsáktól). Ezt követően hivatkozik a kép motívumaira, s az utolsó két sorban megnevezi forrásukat, mondván: a szimbólumok megtalálhatók Juan Luis Vives bruge-i márvány síremlékén. Paolo Manuzio és Vives ismerhették egymást, mivel Vives műveinek egy része Velencében jelent meg. Zsámboky szimbólumválasztását ösztönözhetette az is, hogy Vives és Manuzio közel egy időben dolgozott Vergilius műveinek kiadásán.⁹

⁶ Zsámboky itáliai tanulmányai és 1553-tól Padovából tett utazásai során ismerkedett meg Francesco Robortello, Petrus Victorius és mások mellett Paolo Manuzióval. Az 1556 és 1571 közötti időből jelentős számú egymáshoz írt levelük maradt fenn. Manuzio egyik levelében örömet fejezte ki, hogy három fia közül a legidősebb, Aldo Manuzio Zsámboky János társaságába került. VÁRADY Imre, *Relazioni di Giovanni Zsámboky (Sambucus) coll'umanesimo italiano*, Bp., 1935, Corvina Kiadó, 10; Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsamboky) 1554–1584*, Wien, 1968, 10, 14, 16, 23–24, 58–60, 71–73, 123–125; vö. TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., 1988, Akadémiai Kiadó, 58. Köszönjük Almási Gábornak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az általa összegyűjtött Zsámboky-levelezés jegyzékét. Zsámboky humanista kapcsolataihoz ld. ALMÁSI Gábor, KISS Farkas Gábor, *Szöveggondozás és kapcsolatápolás: Zsámboky János életműve a reneszánsz filológia tükrében*, ItK, 117(2013), 627–691.

⁷ ZSÁMBOKY (SAMBUCUS) János (Joannes), *Emblemata*, Antverpiae, 1564, Ch. Plantin, 116. Vö. Arnoud VISSER, *Joannes Sambucus and the Learned Image: The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden, Brill, 2005. A Zsámboky-epigrammák általunk adott értelmezése néhány esetben eltér Henkel – Schöne német fordításától és a következő honlapon található angol fordítástól: <http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/emblem.php?id=FSAb> (2009. 04. 30.).

⁸ ARTHUR HENKEL, ALBRECHT SCHÖNE, *Emblemata*, Sonderausgabe, Stuttgart 1978 Metzler Verlag, 999.

⁹ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 1000. hasáb 1. jegyzete szerint Paolo Manuzio kiadta Juan Luis Vives néhány teológiai írását. Ezt azonban nem támasztja alá a 16. századi itáliai nyomtatványok – EDIT 16 – adatbázisa és Vives művei 16. századi itáliai kiadásainak jegyzéke: Tullio GARIGLIO, Agostino SOTTILI, *Zum Nachleben von Juan Luis Vives in der italienischen Renaissance = Juan Luis Vives: Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 6. bis 8. November 1980*, hg. von August BUCK, Hamburg, 1981, Dr. Ernst Hauswedell & Co., 211–260, itt: 247–260.

A horatiusi „Non omnis moriar”-gondolat (Carm. II, 30, 6; Nem halok meg egészen) egy másik változatát hasznosítja Zsámboky a túlzott szokimondása miatt megöletett költő, Antiphón halálát középpontba állító emblémában.¹⁰ A mottó – „Sola culpa praestanda” (Egyedül a [saját] bűn vállalandó) – és a kép között megnevezi a témát: „De Antiphonte poeta a Dionysio damnato” – Antiphón költőről, akit Dionüsziosz elveszejtett.¹¹ A képen két félmeztelen, megkötözött kezű férfit katonák kísérek a vesztőhelyre. Henkel és Schöne elfogadható meghatározása szerint az embléma a halált legyőző erényt jelenti.¹² Az epigramma a halálra vonatkozó költői kérdéssel kezdődik: „Nullius sceleris qui conscius esse putatur, / Cur fugiat mortem? funere maior erit.” – (Miért kellene a halál elől menekülnie annak, aki tudja, hogy nem bűnös? Hiszen halálával nagyobb lesz). Zsámboky szerint ha egy jó ember magára vállalja a bűnt, mindenért megbűnhődik („omnia soluit”), a többi gyorsan elmúlik, a tetteket elnézik. A vatesnek és bűn nélkülinek nevezett költő („Labe igitur vacuus vates”) – folytatja Zsámboky – megdorgálta az arcukat vélt bűnük miatt eltakaró társait, kérdezvén, attól félnek-e, hogy valaki holnap meglátja őket? Ezt követően megfogalmazza az embléma fő gondolatát: „Tantus amor veri, tantum sibi conscia virtus / Fidit, et oblitum non sinit esse sui” (Az igazság ilyen nagy szeretete és az ennyire öntudatos erény bizalmat támaszt, s nem engedi, hogy elfeledkezzenek róla). A két utolsó sorban Zsámboky Szókratész halálára emlékeztet: „Socratis en quantum se mors diffudit in aeuum, / Solamenque mali noxia nulla grauans.” (Mennyire elterjedt Szókratész halála is az időben, és vigasz a szenvedésben, ha nem terhel bűn).

Mint Arnoud Visser megállapította, Zsámboky epigrammáját Antiphón történetének az a változata befolyásolta, amit Plutarkhosz rögzített *De stoicorum repugnantibus* című művében. Antiphón Zsámbokynál a zsarnok erkölcstelenségét bátran bíráló, igazságszerető hős, aki a bírálatot elviselni nem képes zsarnok áldozata és az ártatlanul halálra ítélt ember példája. Sorsát Zsámboky ebből a szempontból hasonlítja Szókratészéhez, s mindkettejükre hivatkozva állítja: a cselekedetükből fakadó hírnév vigasz lehet az ártatlan áldozatoknak. Mivel Antiphón kivégzésének oka a zsarnokság bírálata volt, az embléma politikai üzenetet is hordoz: az igazságtalan zsarnok hatalma mulandó, szemben az igazságot kimondó költő hírnevének halhatatlanságával. Antiphón a tudós költő erkölcsi felelősségtudatát képviseli, akinek példájával Zsámboky az erény elsőbbségét hangsúlyozza az erőszakos halállal szemben.

A „Non omnis moriar”-képzet jelen van két, mottó nélküli verses epitáfiumban és két további emblémában is. Az egyik epitáfiumot Zsámboky Petrus Lotichius Secundus

¹⁰ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet) 193.

¹¹ A költő Antiphón alakja összemosódik két másik Antiphónéval: a filozófus Antiphón Athénban élt és Szókratész ellenfele volt; a szónok Antiphónt Platón az ékesszólás jeles oktatójaként tartotta számon, s egy oligarchikus puccsban való részvétele miatt halálra ítélték.

¹² HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 1166. Vö. VISSER, *i. m.* (7. jegyzet) 202–205, 213–214.

emlékére írta, aki tanulótársa volt a padovai egyetemen.¹³ A kép középpontjában a humanista kortársak által kora legnagyobb tudós költői (poetae sapientes)¹⁴ egyikének tartott Lotichius képzeletbeli szarkofágja látható. A babérfüzérrel díszített kőkoporsó előtt középen álló Aszklépiosz alakja arra utal, hogy Lotichius – ugyanúgy, mint Zsámboky – orvos is volt. A tumba talapzatán az előtérben három folyamisten ül, kezükben oldalra fordított, befogott szájú amforával. A koporsó négy sarkán a szelek szimbólumai. A szarkofág tetején a kilenc, babérágat és saját attribútumát tartó, gyászoló múzsa ül egy hatyú körül. A jelenetre hátul szivárvány borul. A húsz soros epigrammában a „Quis situs hac urna?” kérdésre Zsámboky először megnevezi a vates és medicus Lotichiust, majd Stigelius és Sabinus mellé állítja. Ezután újabb kérdésekre válaszolva sorra veszi és értelmezi a kép elemeit. A folyamistenek a Lotichiust gyászoló Galliára, Germániára és Itáliára utalnak, a szivárvány az elhunyt barátainak szövetségét és változatos életpályáját jelképezi. Lotichius pályájának összegzése után Zsámboky utal korai halálára, s kijelenti, alkotásai figyelmes utókorral együtt biztosítják a költő halálon túli életét. A befejezésben az antik sírfeliratok mintájára felszólítja az „utazót” (viator), azaz az olvasót: koszorúzza a költő hamvait babérral és mondjon vale-t – annak reményében, hogy „iunget nos rediuiua cohors” (egyesít minket az új életre ébredő csoport). A halála előtt éneklő hatyú¹⁵ kedvelt motívum volt az emblematikában. Így például ugyancsak sír tetején állva – valószínűleg Zsámbokytól átvéve – ott látható Camerarius egyik emblémaképe.¹⁶

Görög és latin nyelvű verses epitáfiumot készített Zsámboky az ugyancsak fiatalon meghalt padovai tanítványa, Bóna György emlékére. Bóna Oláh Miklós esztergomi érsek unokaöccse volt, akiről Adrien Turnèbe is írt gyászverset.¹⁷ Az epitáfium

¹³ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 194–195. Zsámboky 1548–49-ben Ingolstadtban ismerte meg Lotichiust és Philippus Apianust, akikkel 1553-ban Padovában is találkozott. Lotichius két elégiát ajánlott Zsámbokynak. GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet), 10, 14, 48. Lotichius sírja a heidelbergi Peterskirchében volt, de időközben eltávolították onnan. Egykori sírfeliratának nincs köze Zsámboky verséhez. A sírfelirat: „Hoc situs est tumulo Lotichius ille Secundus, / Carmine qui primus, primus et eloquio. / Virtus, ingenium, multa experientia, si quid / Carmina docta valent, vivere dignus erat. / Sed quia cuncta rapit fatum, pia membra quiescant / Molliter, ipse animus astra petita tenet.” Petrus LOTICHIVS SECUNDUS, *Opera omnia*, Heidelberg, 1609, Vögelin, 292. – Ács Pál feltételezése szerint Zsámboky verse közvetlen inspirálója lehetett Rimay János Epicédiumának. Ács Pál, „Egy út készítettik” Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában, *ItK*, 109(2005) 205–221, itt: 217–218.

¹⁴ Zsámboky számára a tudós költők sora, így Bembo, Sannazaro, Vida, Pontano, Molza, Flaminio, Sabino és nem utolsósorban Lotichius, követendő példát jelentett. Vö. TÉGLÁSY, *i. m.* (6. jegyzet) 132.

¹⁵ Vö. például ARISTOTELES, *De historia animalium*, 615b; ERASMUS Roterodamus, *Adagiorum Chiliades tres, ac centuriae fere totidem*, Venetia 1508, I, 154.

¹⁶ Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum ex volatilibus et insectis desumptorum centuria tertia*, Nürnberg 1605, Nr.23. (1. kiadás: 1596).

¹⁷ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet) 228–229. Adrien Turnèbe gyászverse: De immaturo Bonae obitu. A versben Turnèbe Bónával együtt gyászolta a török elnyomás alatt szenvedő keresztény Magyarországot. Vö. TÉGLÁSY, *i. m.* (6. jegyzet) 77. Zsámboky Oláh Miklós döntése alapján lett az 1552-től Padovában tanuló

címében Zsámboky utal Bóna erdélyi származására, szinte testvéri kapcsolatukra, a halál időpontjára és az elhunyt életkorára. A képen tájban elhelyezett glóbusz előtt három lehajtott fejű nőalak ül: a párkák. A glóbuszt átfogó pánt függőleges szárán egymás alatt fiatal férfifej és idősebb, szakállas férfiarc helyezkedik el, ami valószínűleg Bóna és Zsámboky képzeletbeli portréja, egyben az idő múlásának jelképe. A vízszintes pánt közepén egy hal, balra a glóbuszból kitörő ló, jobbra kirepülő sas képe. A bal felső sarokban angyal fogadja a halott földről távozó lelkét. (40. kép) A pictura jól példázza Zsámboky elképzelését az emblémakép rejtett értelméről, szórakoztató, elgondolkodtató és értelmezésre ösztönző feladatáról.

A görög nyelvű epigramma az ittmaradtak gyászát hangsúlyozza és dicsőíti az elhunyt erényeit: bölcsességét, értelmét, céljait és kegyességét. A latin versben Zsámboky a haza reménységének nevezi Bónát, s a halála fölött érzett veszteséget párhuzamba állítja a gondolattal: az erőszakos halál mennyi dicsőséget és hírnevet rabolt el ettől a szomorú királyságtól, azaz Magyarországtól. De Bóna túléli ezt, s az ítéletkor legyőzi ellenségeit. Zsámboky itt a gyászolt személy halálát összekapcsolja a török által megszállt Magyarország sorsával. Az epigramma utolsó két sora szerint ezt a „monumentum”-ot az esztergomi érsek állíttatta unokaöccsének, s „könnyeivel öntözi a helyet”. Közvetlenül Zsámboky latin verse alatt olvasható Jacques Maniquet három soros epigrammája, ugyancsak Bóna emlékére. Maniquet szerint amint Bóna idő előtti halálával a jóság és az erény sem élhet túl a földön, úgy a boldogtalan Pannóniának sincs reménye a szabadságra.

Szembetűnő, hogy egyik epigrammában sincs közvetlen utalás a képen ábrázolt motívumokra. A ló, a hal és a sas kedvelt motívum az emblematikában, de együttes előfordulásukra nem találtunk példát. Csupán feltételezhető, hogy a három gyors mozgású állat a három elemre, a földre, a vízre és a levegőre utal, s a távozó lélek a tüzet szimbolizálja. A kép így föltehetően azt a gondolatot jeleníti meg, hogy Bóna halála révén megszabadult az elemek fogságából.

Tovább árnyalja Zsámboky halál-felfogását két másik embléma. Az elsőben a „Res humanae in summo, declinant” (Az emberi dolgok csúcspontjukon kezdenek hanyatlani) mottó alatt tengerpart közelében megfeneklett, süllyedő hajó, delelő nap és a parton olvadó hó képe.¹⁸ A mulandóságot és az emberi lét változékonyságát tematizáló

Bóna praeceptora. Bóna 1559-ben bekövetkezett halálát követően Zsámboky megjelentette három Padovában folytatott beszélgetésüket és ehhez csatolva Bóna fölött mondott temetési beszédét: De imitatione Ciceroniana dialogi tres, Paris, 1561. Vö. GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet), 14–15. Az *Emblemata* 1566-os kiadásában Zsámboky külön emblémát dedikált Oláh Miklósnak (p. 240.). Oláh és Zsámboky egymásnak írt leveleihez vö. Hans GERSTINGER, *Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584)*, Wien, 1965, 7; GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet) és Almási Gábor 6. jegyzetben említett levelezésgyűjteményét.

¹⁸ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet) 46; HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 114–115; VISSER, *i. m.* (7. jegyzet) 253–254. – Az emblémát átvette Whitney. Geoffrey WHITNEY, *A choice of Emblemes, and other Devises*, Leyden, 1586, Ch. Plantyn, 11.

epigramma először leírja, majd az emberi életútra vonatkoztatja a napsütés hatására elolvadó hó képét. Az élet változékonyságának szimbólumaként jól ismert hajó motívumát nem említi, így az a fametsző hozzáadása. A hetedik és nyolcadik sor alkotja a vers csúcspontját: a halál kikerülhetetlen, mindenkre érvényes, mindent egyenlővé tesz, senkit nem kímél egyetlen órára sem, s még az elrepülő szavaknál is gyorsabban jön („Mors aequat cunctos, opibus nec parcit in horam, / Verbaque dum volitant, ocyus illa venit”). A befejezésben Zsámboky a rózsákat megmozgató szellőnél gyorsabb halál szemléletes képével hangsúlyozza az ember védtelenségét.

A második embléma lényegében morális tanács, melyben Zsámboky ismét a mulandóságra hivatkozik.¹⁹ Az ajánlás címzettje Philippus Apianus, az ingolstadti egyetem matematikaprofesszora, kartográfus, aki Petrus Apianusnak (Petrus Bennewitz, Bienewitz) a neves német humanistának, V. Károly német-római császár asztronómusának volt a fia. Zsámboky és Philippus Apianus barátok voltak, 1549–1552 között együtt utaztak Európában, s valószínűleg nem véletlen, hogy Apianus nyomtatta ki Magyarország egyik első térképét. A „Quae sequimur fugimus, nosque fugiunt” (A dolgoktól, amiket hajszolunk, elröppenünk, és azok elröppennek tőlünk) mottó alatti képen reprezentatív épület előtt egy épp azt elhagyó, előkelően öltözött emberpár, akik fölött Kronosz lengeti kaszáját. A férfi hátrafordul, s rámutat egy félíg nyitott, a lépcső mellett elhelyezett pénzesládára. Az explikáció két kérdéssel vezet rá a jelenet értelmére: „Quid semper querimur deesse nobis? / Cur nunquam satiat famas perennis?” (Miért keressük mindig azt, aminek híjával vagyunk? Miért nem csitul el az örökös éhség?) A problémafelvető négy első és az életvezetési tanácsot kimondó utolsó három sor között helyezte el Zsámboky a tétel indoklását: „Mors nos arripit ante quam lucremur / Tantum quod cupimus, Deum et precamur. / Vel si rem fateare confitendam, / Res, et nos fugimus simul fugaces.” (A halál elragad minket, mielőtt annyit szereztünk volna, mint amennyire vágyunk és amennyit kérünk Istentől. Vagy ha be akarod vallani az igazságot, a dolgok és mi egyaránt elröppenőek és mulandóak vagyunk). Végül azt javasolja, ne hagyjuk, hogy az anyagiak fájdalmat okozzanak, s szilárd dolgokra és a mértékletes életre alapozzuk a boldogságot. A halál tényét Zsámboky itt érvként alkalmazza a bírvággyal szembeállított dolgos élet mellett.²⁰

¹⁹ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet) 23; HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 1814. – Az emblémát átvette Whitney. WHITNEY, *i. m.* (18. jegyzet) 199. Zsámboky *Demegoriae, hoc est conciones [...]*, Basel 1552. c. művének ajánló levele Philipp és Theodor Apianusnak szól. Az 1564. ápr. 13-án Augsburgban kelt, Fulvius Ursinushoz írt levelében Zsámboky Ursinus figyelmébe ajánlja a Rómába készülő Philipp Apianust. GERSTINGER, *i. m.* (6. jegyzet), 68–69.

²⁰ Zsámboky néhány további emblémájában is felhasználta a halál témáját. Így pl. a „Dum potes vive” (Élj, amíg tudsz) mottójú, Achille Bocchinak ajánlott embléma epigrammájában (*Emblemata*, 1564, 76 f.) a tintahal vizet elszínező és a polip színváltó, s ezzel a halászt megtévesztő, életmentő képességének példájára hivatkozva azt fejtegeti, hogy bár az embernek nincs hatalma az élet fölött, s nem tudja elkerülni a halált, az idő előtti halál nem tetszik Istennek. Vö. Arnoud VISSER, *Name-dropping and Networking: Dedications as a Social Instrument in the Emblems of Joannes Sambucus = Polyvalenz*

A fejedelmi tükrök és az érintkező műfajok halál-koncepciója

A magyarországi fejedelmi tükrök²¹ többsége a 17. századi protestáns politikai gondolkodás, illetőleg a polgári, nemesi törekvések körében helyezhető el.²² Lackner Kristóf II. Mátyás magyar királynak és Thurzó György nádornak ajánlott műve különleges példája a morális szempontú, késő humanista gyűjteményeknek. A szerző két rézmet-szeten közli a magyar királyi korona mintájára elképzelt, szimbolikus korona elől- és hátulnézetét, s a koronát díszítő rekeszszománc lapok helyén és a korona talapzatán különféle uralkodói erényeket jelképező motívumokat helyez el.²³ Minden embléma prózai képleírással kezdődik, itt történik meg a kép (= figura) minden részletre kiterjedő, aprólékos leírása és értelmezése, majd a szerző ebből bontja ki a mottóválasztás indoklását. Ezután következik a kép, majd folytatódik a képleírásban már elkezdett explikáció (comprobatio). A „hoc comprobatur”, „confirmatur” kifejezések után a fontosabb emblémáknál változó számú bibliai idézet található, majd rendszerint néhány, a bibliai idézetektől elkülönített, történeti tárgyú exemplummal ér véget a fejtegetés.

---

und Multifunktionalität der Emblematik: Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies, Teil I, hrsg. von Wolfgang HARMS und Dietmar PEIL, Frankfurt am Main usw., 2002 (Mikrokosmos 65), 355–368, itt: 362. A „Curis tabescimus omnes” (Mindannyian az aggodástól/önemésztéstől pusztulunk el) mottójú embléma epigrammájában (*Emblemata*, 1564, 138.) Zsámboky két tudós, id. Plinius és Empedoklész halálának történetét idézi példaként, amikor a melankolikus alkat veszélyeire és az aggodás önpusztító hatására figyelmeztet. Vö. VISSER, i. m. (7. jegyzet) 199–202. – Itt említjük meg, hogy Wathay Ferenc énekeskönyvében a XXII. vers előtti kép a szimbolikus „memento mori”-ábrázolások tipikus példája: virágtovekek között ülő férfi egyik kezével koponyára könyököl, a másikban homokórát tart; a bal oldali virágszálak közül kettő letört. A férfi feje fölötti írásszalagon ismert bibliai idézet változata: „O homo memento quod pulvis es et in pulverem reverteris” (Gen. 3, 19). A képhez tartozó vers a 102. zsoltár parafrázisa: a szorongatott ember könyörgése Istenhez. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, I. k., s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY TIBOR, NAGY Lajos és STOLL Béla, Bp., 1959, 224–225, 557–558; hasonmás kiadása: *Wathay Ferenc Énekes könyve*, I–II. k., s. a. r., utószó, jegyz. NAGY Lajos, a szöveget gond. BELIA György, Bp., 1976, I, 86a, II, 112–113. Helyesen állapította meg Gulyás Borbála, hogy a halál allegorikus figurájának ez az ábrázolása közhelyszerű volt a korban, s nem valószínű, hogy előképe valamelyik emblémáskönyvből származott. A versgyűjtemény sem tekinthető emblémáskönyvnek, annak ellenére, hogy a nyomtatott formát utánozza, az illusztrációk közül tíz emblematikus jellegű, s egy részük kapcsolatba hozható Joachim Camerarius gyűjteményével. GULYÁS Borbála, *Wathay Ferenc „emblémáskönyve”? Megjegyzések az Énekeskönyv emblematikus ábrázolásaihoz* = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9. Bp., 2004, 60–69.

²¹ Dietmar PEIL, *Emblematiscche Fürstenspiegel im 17. und 18. Jahrhundert: Saavedra – Le Moyne – Wilhelm. Frühmittelalterliche Studien*, 20(1986) 54–92, itt: 91–92.

²² HARGITTAY Emil, *A fejedelmi tükrő műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, ItK, 99(1995) 441–443; Uő., *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001, Universitas Kiadó, (Historia Litteraria 10).

²³ Christoph LACKNER, *Coronae, Hungariae, Emblematice descriptio*, Lavingae Suevorum, 1615.

A forráshasználat a klasszikus humanista, késő humanista hagyományt követi, alárendelve az emblematika sajátosságainak, egyben megkísérelve a nagyszámú antik auktorhivatkozás és bibliai idézet egyeztetését. Az összesen harminckét kép közül, melyeket mottókkal ellátva Lackner egyenként is közöl és értelmez, három foglalkozik a halállal.

A korona előlapján található XI. képen egy vár előterében álló, kiszáradt fán madár ül, alatta koponya a csontokkal. (41. kép) A leírás felhívja a figyelmet egyrészt arra, hogy a képen látható koponya bárkié lehet, a halál nem tesz különbséget király és zsoldoskatoná között, ugyanis „[...] lethum omnibus mortalibus praescribit” (a halál minden élőnek elrendeltetett), másrészt – az előbbiből következően – jó, ha az uralkodó könyörületes, mert ha a szerencse letaszítja magas helyéről, lelke így kevesebb kárt szenved. A „Hic finis omnium” (Mindennek ez a vége) mottó minden valószínűség szerint kihagyásos idézet Seneca 66. leveléből.²⁴ A kép és a mottó további explikációjaként Lackner a halálra és a mulandóságra figyelmeztető bibliai idézeteket és exemplumokat közöl Fülöp makedón királyról, Szaladin szultánról, Nagy Sándorról és I. Miksa császárról.²⁵

A XXII. képen temetővel körülvett templom és település fölött szárnyas víziórára (clepsydra alata) állított koponya látható. (42. kép) A képet Lackner a korona hátsó részén helyezte el, hogy az, mint szimbolikus időmérő, folyamatos tevékenységre ösztönözze az uralkodót. A kép motívumai hasonló elrendezésben megtalálhatók Zsámboky Paolo Manuziónak ajánlott, említett emblémáján.²⁶ Mint Kovács József László megállapította, Lackner fő forrása Valeriano *Hieroglyphicája* volt,²⁷ ugyanakkor Lackner – bár nem hivatkozta – minden valószínűség szerint forgatta Zsámboky *Emblématáját* is. A kép a mottóval együtt („Temporis honesta avaritia” – Az idő becsületes bírvágya) egyrészt emlékeztet az élet rövidségére, másrészt rámutat arra, hogy az egyetlen becsületes bírvágy az időre vonatkozik. A mottóhoz nem tartozik hivatkozás, megállapítható azonban, hogy ez is kihagyásos idézet Seneca *De brevitare*

²⁴ „[...] mors quidem omnium par est. [...] Idem enim finis omnium est [...]” SENECA, *Levelek*, (Seneca Lucilio suo Salutem), 7, 66, 43–44.

²⁵ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet) 92–97. – Zsolt 82(81), 6–7; Sir 40, 1; Iz 40, 6–7; Bölcs 5, 8–11; Sir 10, 9, 11; Sir 14, 18–19; Sir 38, 23; Jób 1, 21; Mt 27, 57–59; Zsolt 31(30); Fülöp makedón királyt egy szolga naponta figyelmeztette a mulandóságra; a haldokló Szaladin egy leplet vitetett körül a táborban, jelezvén, hogy csak ennyit visz magával a halálba; Nagy Sándor megölette Callisthenest fiaival együtt, mert az megintette, mire a filozófus megátkozta, ami beteljesült, mert az uralkodó tizenkét évi uralkodás után, harminckét évesen meghalt; I. Miksa császárt nem bosszantotta fel az emberek közti egyenlőséget hirdető falra írt szöveg („Da Adam reut / unnd Eva span / Wer war Kaiser oder Edelmann”), s föléje írta „Ich bin wol wie ein ander Mann / ohn daß mir Gott die Ehre gann”.

²⁶ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet) 99.

²⁷ KOVÁCS József László, *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*, Sopron, 1972, 80. – Emellett Lackner többször hivatkozással idézett például Ovidius, Sallustius, Plutarchos, Livius, Valerius Maximus, Antonio Beccadelli, Melanchthon, Erasmus, Theophrastus, Paracelsus és Girolamo Cardano műveiből.

vitae ad Paulinum című munkájából.²⁸ Az idő gyors múlására figyelmeztető emblémát Lackner néhány bibliai idézettel egészítette ki.²⁹

A XXXI. embléma segítségével idézi fel Lackner a halál utáni emlékezet és a feltámadás keresztény gondolkörét. A tűzben eléggő fönix képi toposzához,³⁰ mely ugyancsak a korona hátsó oldalán látható, a „Pro vita moritur” (Az életért hal meg) mottó kapcsolódik. A mottó alapján feltételezhető, hogy Lackner forgatta vagy legalább hallomásból ismerte Szent Kolumbán beszédeinek 10. részéből azt a fejtegetést, mely Pál apostol Galatákhoz írt levelének egyik részletéhez (2, 20) kapcsolódik.³¹ Az embléma értelme: az uralkodónak tudnia kell, ha az alattvalók üdvét keresi, azzal ő maga is üdvöt és örök emlékezetet nyer. Mondanivalójának megerősítésére Lackner itt is bibliai idézeteket sorakoztat fel.³²

Weber János orvos-gyógyszerész latin–német nyelvű munkája,³³ melyet Eperjes főbírájaul történt első megválasztása, illetőleg beiktatása alkalmával jelentetett meg, két változatban, kétféle ajánlással maradt fenn. A második változatban a címlap után található, „Felicitas Principum”³⁴ feliratú rézmetszeten két oszlop (Hercules oszlopai)³⁵ törzsén elhelyezve, egymással párba rendezve 13-13 uralkodói erény

²⁸ „[...] simul ad iacturam temporis uentum est, profusissimi in eo, cuius unius honesta avaritia est.” SENECA, *De breuitate vitae ad Paulinum*, III.1.

²⁹ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet) 143–146. – Zsolt 144 <143>, 4; Zsid 9, 27; Sir 18, 7–9; Zsolt 90 <89>, 9–10; Ter 47, 7–9.

³⁰ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet) 180–183. Lackner a kép kapcsán megjegyzi, hogy sok uralkodó használta ezt a szimbólumot, így az egyiptomiak is, mellyel minden bizonnyal elsősorban Valeriano *Hieroglyphicáját* kívánta emlékezetbe idézni. Lackner fönixábrázolása a jobb és a bal oldal felcserélését figyelmen kívül hagyva megegyezik Camerariuséval, s Lackner mottója is közel áll Camerariuséhoz („Vita mihi mors est” – Az élet nekem halál). HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 795. A fönix és a krodil motívumok előfordulásához a Báthori család tagjainak imprézáin vö. GYULAY Éva, *Báthoriak az emblematikában = A Báthoriak kora (A Báthoriak és Európa)*, szerk. ULRICH Attila, Nyírbátor, 2008, 69–97.

³¹ „Moriatur ergo, moriamur pro vita, quia Vita [=Jézus Krisztus] moritur pro mortuis, ut cum Paulo dicere possimus, *Vivo ego, iam non ego, vivit vero in me Christus*.” S. Columbanus, abbas et confessor, *Instructiones variae, vulgo dictae Sermones*, In: *Scriptorum Ecclesiasticorum qui in VII saeculi prima parte floruerunt Opera Omnia. Tomus I. J.–P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina Prior, Tomus LXXX*, Paris, 1863, 229–260, itt: 248 (Instructio X. 247–250).

³² Iz 49, 15; Jel 14, 13; Lk 16, 19; Róm 12, 19–21.

³³ Johannes WEBER, *Janus bifrons seu Speculum Physico-Politicum. Das ist Natürlicher Regenten Spiegel [...]*, Leutschoviae 1662 Brewer. – „Fejedelmen” Weber – Lacknerhez hasonlóan – nemcsak a királyokat és uralkodókat értette, hanem egy város elöljáróit is.

³⁴ Ez közismert és széles körben használt kifejezés volt, ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Erasmus is használta *Institutio Principis Christiani* (1515) című munkájának második fejezete elején (2,1).

³⁵ A Héraklész oszlopai képi toposzt előszeretettel használták az emblematikában az uralkodói erények bemutatására. Vö. HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 1197–1199.

szimbolikus képe látható,³⁶ melyek közül kettő a halálhoz kapcsolódik. Az „Amore” feliratú oszlop 12. képén koponya a csontokkal, melyhez a „Certa morte” mottó járul. Ennek párja a „Labore” feliratú oszlop 12. emblémája: puttók felhőkön, „Beata sorte” mottóval. A képekhez nem tartozik külön explikáció; a szerző joggal feltételezhette, hogy azok magyarázat nélkül is érthetőek. Az emblémapár valószínű jelentése: a szeretettel és munkálkodással uralkodó fejedelemnek úgy kell számolnia a biztos halál tudatával, hogy halálában is boldog legyen.

A politikai emblematika legelterjedtebb és legnagyobb hatású európai gyűjteménye, Diego Saavedra Fajardo *Idea principis Christiano-Politicij*e (München, 1640) az első kiadás után több mint száz évvel jelent meg először Magyarországon, egymást követő két kiadásban, latin nyelven. Mivel ezek tartalma nem különbözik a külföldi kiadásokétól, itt nincs szükség a halálra és az elmúlásra vonatkozó emblémák bemutatására. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a mű utolsó nagyobb egysége az idős uralkodótól elvárt magatartással és tevékenységgel foglalkozik, s a 101. embléma mutatja be az uralkodó halálát. A képen a lenyugvó Nap beragyogja a földgolyón elhelyezett koporsót, melynek tetején korona és jogar látható. A kép a hozzá tartozó mottóval („Futurum indicat” – A jövőt adja hírül) együtt bevezeti a terjedelmes prózai kommentárt, melynek főbb gondolatai: az élet rövidege; az ember a halálában teljeseedik ki; a halandó természetes módon irtózik a sírtól és a haláltól; a fejedelmet tettei és lelke minősítik. Az uralkodó halálára nézve Saavedra szerint V. Károly példája a mértékadó, aki a vallási előírások szerint élt és halt meg.³⁷

Külön figyelmet érdemel a gyűjtemény sorszámozás nélküli, utolsó [102.] emblémája, melynek képe a korai kiadásokban (így például Venetia 1648 M. Garzoni, 388.) még csupán egyszerű záródísz volt. A Saavedra 1648-ban bekövetkezett halálát követő 1649. évi kiadásban azonban a „Ludibria mortis” (A halál játéka) mottó kapcsolódott a képhez,³⁸ s megjelent alatta egy szerző és cím nélküli szonett.³⁹ Az 1659-es kiadás-

³⁶ A rézmetszet megjelent Weber *Lectio Principum* című munkájában is (Leutschoviae, 1665, Typ. Haered. Brewer).

³⁷ Diego DE SAAVEDRA FAJARDO, *Idea Principis Christiano-Politici, Centum Symbolis expressa*, Pestini 1748 J. G. Mauss Bibliopola, 425–430. (2. kiadás: Pestini – Budae, 1759, Ed. Mauss, Typ. Landerer) Tanácsai a következők: 1. az uralkodó halálának részleteit nem kell közzétenni; 2. a pompás temetés szükséges, mert az nem a vanitást, hanem a fejedelem nagyságát példázza; 3. a temetési ceremónia mindenben kövesse a vallási előírásokat; 4. a fejedelem holta utáni örök emléket példaszerű élete biztosítja, ezért éljen minden alattvalójáért. – HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 20.

³⁸ Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Idea principis christiano-politico*, Bruxellae, 1649, Fr. Vivien, 722. A mottó olyan szókapcsolat, mely szerepel például Jacopo Sannazaro *Lamentatio de morte Christi* című versében is: „At vos obtusas ignari avertitis aures, / Infelix genus, et saevae ludibria mortis:” Jacobus SANNAZARIUS, *Opera Omnia*, Lugduni, 1536, S. Gryphius, 53–57, itt: 56.

³⁹ A Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Empresas políticas*, edición, anotación y estudio de Sagrario LÓPEZ POZA (Madrid, 1999, Cátedra, /Letras hispánicas, n° 455/ 19., 185., 1049.) című kritikai kiadás szerint a 102., Ludibria mortis emblémához tartozó szonettet Antonio Carreira Luis de Góngora y Argote-nak

ban a kompozíció már a szerző imprézájaként szerepel, „Authoris tessera decastichon de mortis certitudine” címen. A további kiadásokban megváltozott az inscriptio („In obitum magni politici et simul pii viri Didaci Saavedrae”), melynek révén a kép-szóveg együttes a szerző fiktív epitáfiumává vált.⁴⁰ A kép a halál bizonyosságát, mindent megsemmisítő hatalmát szemlélteti: a kereten füstölgő mécses és kasza, magán az ábrázoláson két, kettétört oszlop között törött szarkofág, ennek tetején pókhálóval fedett koponya, a földön lefelé fordított korona és jogar hever. A képhez illesztett vers szabad latin átköltése az 1649. évi kiadásban található, Góngorának tulajdonított szonettnek. Az időközben két sorral kibővült szonett a rómaiak gyászistennője, Libitina birodalmát mutatja be, melyben összetorlódnak az ember által levetett dolgok, s ahogy Mars nem hadakozik, Ars sem adakozik többé. A kompozíció azt a tanulságot sugallja, mely szerint a halálban társadalmi helyzettől függetlenül minden ember egyként távol kerül az élet dolgaitól.

A fejedelmi tükrör műfajával több rokon vonást mutat a legismertebb 17. századi államregény, John Barclay *Argenise*. A regény kiadásainak egy részét narratív és emblematikus képek kombinációjával létrejött ábrázolások illusztrálják. Ide tartoznak a nürnbergi Endter kiadónál 1673-tól megjelent latin nyelvű kiadások, az ezek nyomán készült nürnbergi Schwarzkopf-féle kiadások (1769; 1774) és Fejér Antal magyar fordításának 1792-ben megjelent kiadása. Ezek a kiadások bizonyos mértékig az emblematikus fejedelmi tükrök narratív keretbe illesztett, sajátos változatának tekinthetők.⁴¹

A magyar fordítás emblematikus jellegű illusztrációi közül kettő áll közvetlen kapcsolatban a halállal. Az egyik Szelenisza, az Istenben nem bízó vénasszony öngyilkosságának történetét illusztrálja (IV. könyv, 3. rész).⁴² A kép két részből áll: a háttérben a vétkei elől halálba menekült Szelenisza látható, szívében törrel, az előtérben tükörbe néző baziliskusz. (43. kép) A hagyományos elképzelés szerint a baziliskusz saját halálát okozza önmaga megpillantásával. A motívumot Camerarius is az

---

attribuálja – annak ellenére, hogy Góngora 1627-ben, Saavedra halála előtt 21 évvel halt meg. Antonio CARREIRA, *Nuevos poemas atribudos a Góngora. Letrillas, sonetos, décimas y poemas varios*, Barcelona, 1994, Quaderns Crema, 290. A verset tartalma miatt utólag hozzáillesztették a záródíszhez és címet adtak neki.

⁴⁰ Már nem záródísz, hanem embléma: Diego SAAVEDRA FAJARDO, *Idea de un Principe Politico Christiano*, En Amberes, 1659, H. Verdussen, [792]; Saavedra Fajardo epitáfiuma például: SAAVEDRA, i. m. (37. jegyzet), Pestini, 1748, 431.

⁴¹ Dietmar PEIL, *Die emblematische Illustrationen zu John Barclays „Argenis” = Text und Bild: Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit*, hg. von Christel MEIER, Uwe RUBERG, Wiesbaden, 1980, 689–731, itt: 705. Vö. Jozef IJSEWIJN, *John Barclay and his Argenis: A Scottish Neo-Latin Novelist*, Humanistica Lovaniensia, 32(1983), 1–27.

⁴² John BARCLAY, (Ford. FEJÉR Antal), *Barklájus János Argenisse, melyet [...] Fejér Antal [...] deák nyelvből magyarra fordított*, I–II. kötet, Eger, 1792, Püspöki betűkkel, II. kötés, IV. könyv, III. rész, 269.

öngyilkosság emblémájaként értelmezte.⁴³ A kép alatti disztichon összefoglalja a kép két fő részét („Hoz mérges Basiliskus Halált másra magára”), s levonja a tanulságot az eseményből („Ugyaz’ Hitetlenség el maga veszti magát”).

A kép két része nem válik el ilyen élesen egymástól a halállal kapcsolatos másik kompozíción (V. könyv, I. rész).⁴⁴ A szöveget illusztráló jelenet (Radirobanes holttestét kiadják az ellenségnek, hogy eltemethessék) és az emblematikus motívum (döglött számár testét tépő madarak, mellettük viaskodó madarakkal és koncon marakodó két kutyával) azonos térben helyezkedik el. A kép alatti disztichon itt is az emblematikus részre utal először („Szaggattyák dögöket madarak, s más oktan állat”), majd összegzi az eseményt és a tanulságot („Ellenséged ha vészsz, el fene mulik harag”). A halál ebben az összefüggésben pozitív jelentést hordoz, mivel megszünteti az ellenségeskedést, és nyugalmat hoz.⁴⁵

A halál az erkölcsstani kézikönyvekben

A keresztény erényeket és a lélek halhatatlanságának gondolatát állítja középpontba a brassói jezsuita misszióban évekig dolgozó osztrák jezsuita, Partinger Ferenc emblematikusan illusztrált kézírata.⁴⁶ A szerző az erdélyi fejedelemségben bevett négy vallásfelekezetnek ajánlotta művét, amely brassói évei alatt (1710–1714) készült.⁴⁷ A három részre tagolt traktátusban Partinger fejezetenként, azon belül „symbolice, ascetice et polemice” fejt ki mondanivalóját. Minden fejezethez egy-egy mottóból,

⁴³ Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum ex aquatilibus et reptilibus desumtorum centuria quarta*, Nürnberg, 1605, Nr.79. (1. kiadás: 1604); HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 627.

⁴⁴ BARCLAY, FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet) II. kötés, V. könyv, I. rész, 507.

⁴⁵ A döglött számár csontjaiból készített furulyán játszó ember motívuma az „Ex morte levamen” (Halálból megkönnyebbülés) mottóval kiegészítve Cats egyik emblémáján az idős férj felesége által kívánt halálát jelképezi. Jacob CATS, *Proteus*, Rotterdam, 1627, P. van Waesberge, 47, I. La Perrière egyik emblémájában a halál Fortunától és Invidiától szabadít meg. HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1583.

⁴⁶ Brassóban 1690-ben telepedtek le a jezsuiták. A brassói jezsuita misszióban két-három jezsuita tevékenykedett, elsődleges feladatuk a lelkigondozás és pasztoráció volt. Partinger 1710–1714 között élt Brassóban, feladata a házfőnökség, a vasárnapi szónoklatok tartása és német anyanyelvű hívek gondozása volt. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi Personarum et officiorum Provinciae S. J., VI (1700–1717)*, Romae, 1993, Institutum Historicum S. I., 561, 608, 658, 709, 757; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773) Pars II. I–Q*, Romae, 1988, Institutum Historicum S. I., 1148–1149.

⁴⁷ [Franciscus PARTINGER], *Ratio Status Animae Immortalis. Corona [XVII/XVIII. század]*. Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban BEK) Kézirattár A 155. – Nyomtatott kiadások: Tyrnaviae, 1715; 1716; 1717; 1719. A kéziratot bejegyezték a brassói jezsuita misszió könyvei közé, majd bekerült az egyik pozsonyi Mária-kongregáció könyvtárába. A mű *Ratio status animae* címen 1715-ben Nagyszombatban megjelent és több kiadást ért meg, ezekben azonban nincsenek képek.

picturából és bibliai idézetből álló, egész oldalas lavírozott tollrajz kapcsolódik, mely összegzi a fejezet központi gondolatát.

A kikerülhetetlen halál témájával foglalkozik a bűnbánatra és megtérésre felszólító, „Ad Poenitentiam et Cordis Conversionem provocans” című I. rész kilencedik fejezete.⁴⁸ Az ehhez kapcsolódó képen tájban elhelyezett fán koponyák függnek, kiegészítve a halál egyetemes hatalmára utaló jelvényekkel (korona, kalap, főkötő, tiara, mitra). A fa mellett angyal mutat a jelenetre. (44. kép) Az ábrázolás értelmét a mottó („Sunt vitae fructus” – Az élet gyümölcsei) és a kép alatti bibliai idézet nyomatékosítja: „Si annis multis vixerit homo, et in / his omnibus laetatus, meminisse / debet tenebrosi temporis. Eccl.11” (Ha sok évig él is az ember, örüljön mindegyiknek, és gondoljon arra, hogy sok lesz a sötétség napja. Préd 11, 8). Ezt követi a biztos halál eszméjének aszketikus és polemikus kifejtése, melyben Partinger egy cosmophilusnak nevezett ifjúhoz intézi tanácsait. A prózai explikáció tekintélyi hivatkozásokkal (például Szent Ágoston, Nagy Szent Bazil, Szent Jeromos, Aranyszájú Szent János) igazolt, fő tételei a következők: az ember előtt is volt élet a földön; akit a vágy és a hiúság vezet, annak sorsa nehéz lesz az ítéletkor; a boldog halál kiérdemelhető jámbor cselekedetekkel, a test megfőkezésével és erényes életvitellel.

A második részben, mely a tökéletes keresztény életvitelre ösztönöz („Per illuminationem ad perfectionem Christianam excitans”), a 23. fejezet foglalkozik a jó és kegyes halállal.⁴⁹ A képen érett gabonamező látható, mellette szabad tűzön étel fő egy fazékban, körülötte pihenő társaság, a földön sarlók. A mottó („Mors in olla” – Halál a fazékban) idézet a Királyok könyvéből (2 Kir 4, 40), s az éhínség idején ismeretlen növényekből készített mérgezett ételre utal, amit Elizeus ehetővé tett és az éhező népnek adott. A kép alatti ószövetségi idézet (Oz 13, 6) az Isten iránti hálátlanság büntetésére figyelmeztet. A téma aszketikus értelmezésében Partinger felszólít a lélek üdvösségének keresésére és int a folyamatos böjtölésre, mely által az ember közelebb kerül a Paradicsomhoz. A polemikus kifejtés bibliai idézetekkel igazolja az elképzelést, mely szerint a böjt hozzájárul a jó halál kegyelmének elnyeréséhez.

Az ugyancsak jezsuita Hevenesí Gábor Seneca-idézetek és parafrázisok segítségével állította össze a keresztény bölcsesség és erények emblematikus kompendiumát.⁵⁰ Minden fejezet élén jelmondat, alatta allegorikus-szimbolikus rézmetszet, a kép alatt moralizáló tétel és annak kifejtése. Mint Turóczi-Trostler József megállapította, a mű „minden ízében a Saavedrára jellemző spanyol-barokk szellemet, élet- és

⁴⁸ PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet) 97–106.

⁴⁹ PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet) 301–312.

⁵⁰ Gabriel HEVENESI, *Succus prudentiae, sive discursus ethici, e Senecae [...] operibus collecti*, Viennae 1690 Typ. J. J. Mann; Uő., *Succus prudentiae, sive discursus ethici, e Senecae [...] operibus omnibus collecti*, Tyrnaviae, 1701, Typ. Acad. – Tapolcsányi Lőrinc a szerző nevének említése nélkül 1706-ban kiadta Hevenesí művének magyarázó szövegét, a jelmondatokat és a képeket azonban elhagyta.

világrendet tükrözteti. Képanyaguk, motivális körük is hasonló vagy teljesen egyező.” A szerző különféle élethelyzetekre vonatkozó tanácsokkal látja el az olvasót, s „minden tanács a virtus, a ratio, a humanitas hármasságában találkozik.”⁵¹

Hevenes négy különböző nézőpontból közelíti meg a halált. A XXIII. szimbólum⁵² a halál kikerülhetetlenségét ábrázolja a „Ferendum est” (Elviselendő) mottóval, a megterhelt teve emblematikában többször használt képével és a kép alatti tézissel („Stultum est onera fugere, quae vitare non potest” – Ostobaság elfutni az olyan teher elől, melyet nem lehet elkerülni). A prózai magyarázatban Senecától és Seneca nevéhez kapcsolt munkákból idéz,⁵³ s Partingerhez hasonlóan összegzi a halálra vonatkozó közhelyes állításokat: aki él, egyszer meghal; születésünktől fogva magunkkal hordozzuk a halálunkat; a természet törvénye teljesül be a halállal; a haláltól nem kell félni; szörnyű az a halál, melytől folyamatosan rettegünk.

A XLVII. és XLVIII. szimbólum a halandóság és az evilági halhatatlanság gondolkörében mozog. A falióra nyitott szerkezetének képe a „Quia multa trahunt” (Mivel sokat húznak) mottóval és a „Nulla humano in corde quies” (Az emberi szív nem pihen) tézissel társítva az emberi nem két alaptulajdonságát szemlélteti: egyrészt a fáradhatatlan elmét, mely képtelen nem gondolkodni, másrészt a földi élet mulandóságát. A Seneca-idézetekből összeállított gondolatmenetben Hevenes igyekszik szétválasztani az ember véges életét a földön és az emberi értelmet, mely nem más, mint a mennyei lélek „alászállása”.⁵⁴ A következő képen egy bábból kibújó repülő rovar látható, a „Volumine vitam” (Tekervényből/tekercsből életet) mottóval és a „Libri faciunt immortalem” (A könyvek biztosítják a halhatatlanságot) tézissel párosítva.⁵⁵ (45. kép) A kompozíció értelme az explikáció szerint az, hogy a könyvek segítenek fenntartani az ember földi életének emlékét, mert aki könyvet ír, eredményesen száll szembe a halállal.⁵⁶

⁵¹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből* = Uő., *Magyar irodalom — világirodalom: Tanulmányok*, II, Bp., 1961, 203–204.

⁵² HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet) 68–70.

⁵³ Így Seneca Minortól, De consolatione ad Helviam; Epistulae morales ad Lucilium; Dialogi de Clementia és Pseudo-Senecától De remediis fortuitorum liber. A teve motívumához vö. HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 425–427.

⁵⁴ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet) 142–144.

⁵⁵ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet) 145–147.

⁵⁶ A kifejtésben Seneca Minor művei közül az *Epistulae morales ad Lucilium*-ra, és a *Dialogi de Tranquillitate Animi*-re, Seneca Maiortól pedig a *Controversiae*-re történik hivatkozás. – Hevenes a témát felhasználta arra, hogy tanácsokat adjon olvasóinak, miként olvassanak. Mint írja, a könyvek sokasága szétdarabolja a lelket, ezért a jó hírű, kipróbált könyveket érdemes olvasni, s ezek közül a legjobbakat ki kell jegyezteni és tanácsaikat követni kell. A különféle olvasmányokat érdemes egymástól elkülönítve őrizni.

A XXV. emblémában két negatív emberi tulajdonság szemléltetésére szolgál a halál motívuma.⁵⁷ Az „E funere vitam” (Enyészetből élet) – Filippo Picinelli által is használt – mottó⁵⁸ és a kép (szarvasmarha teteme a bordák közül kirajzó rovarokkal) egyaránt a halál képzetét idézi, amit a tétel („Odium, et invidia, metam nesciunt” – A gyűlölet és az irigység nem ismer határt) és az explikáció a gyűlöletre és a haragra vonatkoztat.⁵⁹

Az elmélkedés- és imádsággyűjtemények halál-képe

Az emblematicus jezsuita meditáció jellegzetes típusát képviseli Antonius Sucquet 1620-ban Antwerpenben kiadott gyűjteménye és annak Derekay György által készített kivonatos magyar fordítása.⁶⁰ A mű harminckét prózai elmélkedésben tárgyalja az eljutás lehetőségeit az örökkévalósághoz, s mindegyik elmélkedés élén egy-egy szimbolikus rézmetszet található. Az ábrázolások részleteit betűk jelzik, s az elmélkedések sorozata a betűkkel jelölt részletek magyarázatára épül.⁶¹ Míg Derekay erősen lerövidítette Sucquet szövegét, az ismeretlen rézmetsző igyekezett pontosan követni az előképül szolgáló metszeteket.

Az elmélkedések közül három foglalkozik a halállal. A három kép közül kettőn a csontváz alakban megszemélyesített halálhoz különféle narratív jelenetek kapcsolódnak. „Az ember életének rövid, és bizonytalan voltarul” című, negyedik elmélkedés középpontjában a mulandóság gondolata áll:⁶² a kép bal oldalán szobabelsőben haladokló, az épület külső falán óra, melynek mutatóját épp megállítani készül egy angyal. Alatta mottó funkcióban felirat: „Hora, quam non putatis” (Óra, melyre nem gondolsz). Jobbra egy fa tövében könyvet tartó férfi figyel a jelenetet. Az épület előtt tűz mellett két gyermek játszik: az egyik szappanbuborékot fúj, a másik madárra nyilaz.

⁵⁷ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet) 74–76.

⁵⁸ Philippus PICINELLUS, *Mundus Symbolicus, I–II*, Coloniae, 1694, I. 503. – Ugyanez a kép és mottó egy Bécsben megjelent nem magyar vonatkozású jezsuita emblémáskönyvben Kosztka Szaniszló halála hírének gyors terjedését ábrázolta. Antonius MAURISPERG, [junior, 1678–1748], *Vita Divi Stanislai Kostkae [...]*, Viennae [1726] J. J. Kürner, Nr. 75.

⁵⁹ Hevenesi Seneca-recepciója jól összevethető Lackner Kristóf közel nyolcvan évvel korábbi Seneca-ismeretével. A jezsuita Hevenesi – a lutheránus Lacknertől eltérően, aki hivatkozás nélküli mottóinak jelentős részét merítette Senecától – általában egy-egy rövid, állandósult szókapcsolatot választott emblémáinak mottójául, s az explikációk szinte egész szövegét merítette Seneca műveiből. Így például a „ferendum est” kifejezés egyaránt megtalálható Ovidiusnál – Heroides V. Oenone Paridi, és Cicerónál – *Oratio in L. Catilinam Prima*, Cap. VII, 59.

⁶⁰ Antonius SUCQUET, (Ford. DEREKAY György), *Az örök életnek uttya [...] Mellyet alkalmas kepekkel ki-abrazolt, és [...] elmélkedésekkel [...] meg-magyarázott [...]*, Nagy-Szombatban, 1678, Acad.

⁶¹ A kép-szöveg kapcsolatnak ez a típusa Hieronymus Nadal 1594-ben kiadott evangéliumi elmélkedéseiben jelent meg először jezsuita gyűjteményben, melyben a meditációk egyszerre kommentálják a mise-evangéliumokat és magyarázzák a hozzájuk kapcsolt illusztrációk megfelelő részleteit.

⁶² SUCQUET, DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet) B_{2v}–B_{4r}.

A háttérben arató emberek és egy felugró szarvas. A kép előterében szárnyas Kronosz áll, kezében kaszával és homokórával. A homokóra alján saját farkába harapó kígyó függ, melyet egyik kezével megragad a Kronoszra fölnéző, négykézláb mászó csontváz-halál. Az idő, az elmúlás és az örökkévalóság közismert jelképeit rövid elmélkedés, fohászok és könyörgés magyarázzák.

Az ötödik, „Az halálról” című elmélkedés folytatja az előbbi gondolatsort.⁶³ A kép bal oldalán szobabelsőben a csontváz-halál lándzsát dőf az ágyban fekvő haldokló szívébe. Az ágy két oldalán az ördög és egy keresztet tartó egyházi személy várja a halott lelkét. A szoba közepén nyitott láda, melyből az élők széthordják a haldokló javait. A mottó egy, a nézőnek háttal álló angyal által tartott írásszalagon olvasható: „Vanitas vanitatum vanitas”. Az ablakon kitekintve a háttérben temetővel körülvett templomot látunk temetési menettel, a mennyben a lélek megítélésének jelenete zajlik. Az elmélkedés tudatosítja a kép mondanivalóját: a halál törvényszerű és elkerülhetetlen, s amilyen az ember életvitele, olyan a halála is. Határozott hangon óv az elbizakodottságtól, mondván: nem elegendő megtérni az utolsó pillanatban.

A harmincegyedik elmélkedés⁶⁴ címe „Az halálhoz-valo készületrül”. A hozzá tartozó kép közepén keresztet hordozó emberek igyekeznek a megfeszített Krisztus felé. Egy másik domb fennsikján Krisztus embereket tanít, fölötte az égből írásszalag indul, „Ipsium audite” (Őt hallgassátok) felirattal. Balra a háttérben látomás a pokolról és az ítéletről. Az előtérben ülő alak keresztet hordozó Krisztust rajzol, a mellette álló angyal rámutat az általa tartott könyvbe írt másik felszólításra: „Vigilate”. Az elmélkedés számos ponton elmélyíti a képet és a kettős mottót, s tanító jelleggel közvetíti a halállal kapcsolatos vallási ismereteket (a jó halál; Krisztus halála mint követendő példa; előkészületi módok a halálra; az életút utolsó, elvárt és elvégzendő cselekedetei).

Összesen hat emblematikus illusztrációval látták el Johann Arndt *Paradiesgärtlein* (Magdeburg, 1612) című imádsággyűjteménye magyar fordításának második, nürnbergi kiadását.⁶⁵ A kötet négy részre tagolódik, mindegyik előtt egy-egy emblémakép. A harmadik részhez, „Melly a keresztviselésben vigasztalásért való imádságokat foglal magában”, további két embléma kapcsolódik. Az ovális keretbe foglalt picturák fölött latin mottó, alul külön kartusban hatsoros magyar nyelvű verses inscriptio olvasható. Az emblémák szerepe a tagolás mellett az utána következő szövegek központi gondolatának kiemelése, elmélyítése és hatásos összegzése.

⁶³ SUCQUET, DEREKAY, i. m. (60. jegyzet) B_{4v}–C_{2r}.

⁶⁴ SUCQUET, DEREKAY, i. m. (60. jegyzet) P_{4v}–Q_{2r}.

⁶⁵ JOHANN ARNDT, (Ford. HUSZTI ISTVÁN), *Keresztényi jószágos tselekedekkel, [...] telleyes Paraditsom kertetske [...] Huszti István MDCXCVIII esztendőbeli fordítása után [...] meg-jobbítottott [...] ki botsáttatott, Bél Mátyás [...] által, Noribergában 1724 Mónath Pét. Konr. Költségével.*

A harmadik rész előtti képen⁶⁶ a tűzben elégő fönix motívuma, melyhez a „Non moriar sed vivam” mottó és hatsoros verses explikáció kapcsolódik: „Jóllehet meghalok, / S-világból ki múlok, / Mindazáltal úgy hiszek: / Féniksnek módjára, / Itélet napjára, / Hogy poromból fel kelek.”⁶⁷ (46. kép) Ebben a részben pestis és más csapások idején mondandó imádságok, elmélkedések olvashatók.⁶⁸ A fönix itt egyszerre példa és lelki orvosság, a halál és a halálból megújuló élet jelképe.

Az ugyancsak evangélikus Johann Gerhard *Quinquaginta meditationes sacrae* (Jena 1606) című elmélkedésgyűjteményének magyar fordításában (1745),⁶⁹ mely több kiadást ért meg, az eredeti mű 51 metszete helyett csupán tíz szimbolikus kép található. A fordító rimes prózában dolgozta át az elmélkedések szövegét, s néhányukhoz egy-egy képet illesztett. A képek az adott rész fő gondolatát összegzik, felül keretbe foglalt mottóval, alul négy soros verses magyarázattal.⁷⁰ A metszetek az emblematikából jól ismert motívumokat variálnak, s minden valószínűség szerint egy korábbi német kiadás illusztrációi alapján készültek.⁷¹

„A Léleknek igaz nyugodalmáról” szóló, 46. számú elmélkedéshez tartozó képen döglött szamar testéből hollók lakmároznak. Jobbra kivágott fa csonkján még egy

⁶⁶ ARNDT, HUSZTI, BÉL, i. m. (65. jegyzet) 458. oldalhoz tartozó kép, 458–578.

⁶⁷ Vö. HENKEL, SCHÖNE, i. m. (8. jegyzet) 794–796.

⁶⁸ „Lelki orvossága a Léleknek. Minden irtóztató dögléletesség és egyéb büntetések ellen, mely négy Részekben foglaltatott: I. Hogy ez a tsapás az Isten kemény haragjának veszszeje légyen. II. Miképen lehessen ezt a tsapást az igaz megtérés által elfordítani. III. Miképen kellessék az embernek az ellen könyörögni [...]. IV. Miképen kellessék magokat megvizsgálni azoknak, kik azzal Istennek ítéletiből meglátogattnak.” ARNDT, HUSZTI, BÉL, i. m. (65. jegyzet) 458. oldalhoz tartozó kép, 458–500.

⁶⁹ Johann GERHARD, (Ford. INCZÉDY József), *Liliomok völgye [...] azaz ötven sz. elmélkedések [...]*, [Szeben ?], 1745. ny. n.; [Kolozsvár ?], 1745. ny. n.; [Kolozsvár], 1754. ny. n.; [Köszeg], 1764. Nyomtatott Ludwig Jakab költségivel; Posony, 1774. Landerer M.; Pozsony – Pest, [1784 után]. Landerer; Pozsony – Pest, 1794. Landerer M.; Pozsony – Pest, [1795 után]. Fűskúti Landerer Mihály.

⁷⁰ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Egy illusztrált protestáns barokk könyv: Az első magyar makáma = Uő., A történelem árnyékában*, Bp., 1936. 99–104.

⁷¹ Vö. Paulina BUCHWALD-PELCOWA, *Emblematy w drukach polkich i polski dotyczących XVI-XVIII. wieku. Bibliografia*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk – Łódź 1981. Nr. 55., 56. A rézmetszetek szignálatlanok, feltételezhető azonban, hogy az 1740–1745 között Kolozsváron, majd 1748–1768 között Nagyszebenben dolgozó Sárdi Sámuel rajzoló és rézmetsző készítette azokat. Vö. PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., 1951, Közoktatási kiadóvállalat, 214–215. Az egyik magyar nyelvű kiadás metszetsorozata alapján, a mottók elhagyásával, de a képek alatti verseket átvéve festették ki az erdélyi Magyaroklós református templomának karzatmellvédjét 1774-ben. A karzatmellvéd felirata: „Isten ditsőségére maga költségével T. N. K. Bodoki Rettegő György 1774 esztendőben Maga Hites tárásával T. N. Dalyai Kando Máriával együtt. Bodon Josef által”. A karzatmellvéd képsorozatának ismeretét a restaurálást végző Mihály Ferencnek köszönjük. A *Liliomok völgye* rézmetszet-sorozata 1780–1834 között előképül szolgált néhány további református templom karzat- és padmellvédjének, famennyezetének díszítéséhez is. Vö. Kiss Margit, *Alakos ábrázolások a templomokban = Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz* (Katalógus), szerk. FEJŐS Zoltán, Néprajzi Múzeum, Bp., 2009, 137–141, itt: 139; 207–217. kép.

holló áll kitárt szárnyakkal, az égen nap és csillagok. A kép fölötti mottó („Földről Égbe siet.”) és az alatta olvasható négy soros vers („Mint meg-büszhött dögnék kit sok hollók tépnek, / Olly vége lesz minden földi jónak, szépnek, / Repes lelkem innét Igazság Napjához. / Sok ezer Angyalok, s Szentek táborához.”) a mulandóságra és a halál után nyugalmat kereső lélekre vonatkozik. Az embléma – ugyanúgy, mint a főnix Arndt művében – a halálra és a lélek halál utáni sorsának kérdésére figyelmeztet.

A halál a temetéssel kapcsolatos művekben

Az emblematicus elemeket hasznosító panegirikus iratoknak közel egyharmadát teszik ki a főúri és uralkodói temetésekkel kapcsolatos kéziratok és nyomtatványok. Ezekben gyakran összekapcsolódott a halotti prédikáció, a castrum doloris képi ábrázolása és a castrum doloris ikonográfiai programját rögzítő szöveges leírás. A halott erényeinek és tetteinek dicsőítése mellett a művek fő funkciói a vigasztalás, a gyász kifejezése, az együttérzés felkeltése és a tájékoztatás. Az előkelő világi és egyházi személyek – köztük több magas rangú katonatiszt – temetése alkalmából készült munkák fontos részét alkották a halotti reprezentációnak, s szerepet játszottak a főnemességről és az uralkodóról alkotott kép formálásában. Tartalmukat a halál keresztény értelmezése határozza meg elsősorban. Két fő típus különíthető el: 1. a halál gondolata kihat az egész műre, annak fő szervező tényezője; 2. a mű a halott életútját, erényeit és tevékenységét mutatja be, s a halál csupán egy mozzanat az életút eseményei között. Az utóbbi típusba tartozó emblémasorozatokat rendszerint a gyászbeszédekkel együtt, függelékben nyomtatták ki.

Az első típust képviseli az a latin nyelvű nyomtatvány, melyet a kolozsvári jezsuiták adtak ki egyik pártfogójuk, Perényi Katalin halála alkalmából. A művet a kolozsvári Báthori szeminárium egykori diákjai készítették,⁷² s innen érthető a kompozíciók némileg műkedvelő jellege. Perényi Katalin Kemény (I.) Simon második felesége és Kemény (IV.) János erdélyi fejedelem menyje volt. A jezsuiták már életében „patrona nostra”-ként tisztelték, s rendszeresen genethliaconnal köszöntötték születésnapján. A halotti pompa emelésére összesen huszonkét szimbólumot festettek, melyeket a felravatolozott koporsó körül helyeztek el. Ezek közül tizenhetet választottak ki közlésre.⁷³

⁷² *Brachy ton areton hodoiporikon, seu synoptica virtutum enarratio: Quibus [...] Catharina Perenyi [...] defuncta, in hac mortalitatis peregrinatione, quo-ad Patriam illam colestem, cursus humanae vitae beatum terminum contigisset, velut passibus quibusdam incesserat*, Claudiopoli, 1693, ny. n.

⁷³ *Brachy, i. m.* (72. jegyzet) A_{2r}–B_{1r}. Kemény (IV.) János az 1662. évi nagyszöllősi ütközetben vesztette életét. Apja halála után Kemény (I.) Simon Magyarországra menekült, majd 1663-ban visszatért Erdélybe. Perényi Katalin buzgó katolikus volt, erős befolyást gyakorolt családjára, s elérte, hogy Kemény (I.) Simon fiai visszaléptek a politikai pályáról. Perényi Katalint a vécsi Kemény kastélyhoz

A mű összesen tizenhét verses elogiumot tartalmaz a halott családjának, jócsekedeteinek és erényeinek dicséretével. Minden elogium elején szabályos embléma (symbolum) áll felirattal, explikációval és a képre metszett bibliai idézettel. Az elogiumhoz néha óda vagy képvers kapcsolódik. Ha gondolatban bármelyik kompozíciót kiemeljük a sorozatból, önállóan is ugyanazt az üzenetet hordozzák, mint az egész gyűjtemény, azaz hogy Perényi Katalin meghalt. A rézmetszetű díszcímlapon a Perényi és a Kemény család koszorúba foglalt halotti címere, a koszorún a gyászoló családtagok nevével.⁷⁴ Az emblémák magyarázatát a mű végén magyar nyelven is közölték.

Hat képen a Perényi-család címeréből kiemelt motívum felhasználásával, női arcvonásokat viselő griffmadárként, a többen angyal, virág, madár vagy más alakban ábrázolták a halottat. A XIV. képen szobabelsőben ül és fon, mögötte a kaszás csontváz halál ollóval elmetshi a fonalat. A IX. képen fészkeről elűzött, kopasz fán ülő madárként jelenik meg, melynek fészket épp kirabolja a létrára mászó csontváz halál. A mottó funkcióba emelt két bibliai idézet (Ez 7, 16 és Náh 2, 7–8) a halálra és gyászra utal, az elogium ugyancsak a gyász gondolatát részletezi. Megtudjuk, hogy Perényi Katalin már életében elvesztette férjét és két lányát, három fia közül a középső a Thököly-felkelés idején halt meg. A kép ovális keretén kívül jól ismert szimbolikus motívumok (koporsó, koponya a csontokkal, lombját vesztett fa) erősítik a mondanivalót.

A XIV., XV. és XVI. emblémák szorosan összetartoznak, s különféle módon ábrázolják Perényi Katalin viszonyát a halálhoz. A XIV. képen a fonó asszony és a fonalat elmetshő halál ábrázolása az elhunyt halálra való állandó készenlétét jelképezi. A gondolatot elmélyíti a mottó („Semper prompta mori” – Mindenkor kész meghalni) és az elogium bibliai eredetű jelmondata („Paratum cor meum, Deus, paratum” – Nyugodt az én szívem, Istenem, nyugodt. Zsolt 57 <56>, 8). (47. kép) A XV. képen a női munka jellegzetes eszköztára jelenik meg (szövőszék, fonalgombolyító, fonalfestő, fonalak), balról egy angyal írásszalagot tart az Ószövetségből vett, az eredeti szövegösszefüggésben más értelmű mottóval: „Quiescent paulisper ab onere. Oseae 8,10” ([A munka-eszközök] megnyugszanak kissé a tevékenységtől). Mindez a földi életében szorgos Perényi Katalin halálát jelképezi. A következő képen a hegyen megfeneklett Noé bárkája, a hegy belsejében a Kemény- és a Perényi-címer látható, ami egyaránt utal a vécsi havasokban levő családi temetkezési helyre és a halál utáni megpihenésre.

A halál gondolata által meghatározott összeállításoknál jóval gyakoribbak a halott életútját és erényeit középpontba állító művek. Ezek egyik csoportjában rendszeresen megtalálható a halál naturális, földi képének bemutatása, mégpedig a halotti pompa

---

tartozó családi sírboltban temették el. Az emblémákkal összekapcsolt latin nyelvű halotti versek nemzetközi párhuzamaihoz vö. pl.: Joanna ROSTPOWICZ, *Die lateinischen Gedichte Georgs III., Graf von Oppersdorff aus Oberglogau = Alaudae ephemeridis nova series: Fasciculus primus*, curavit Anna Elissa RADKE, Hildesheim, Zürich, New York, 2005, 49–60,

⁷⁴ PATAKY, i. m. (72. jegyzet) 257. A díszcímlap „Clausenburg / Fried. Hin. f.” szignálását nem sikerült feloldani.

fényének emelésére készült emblémák között, egy vagy több kompozíción. Erdődi Miklós horvát bánnak például második felesége, Gallenberg Izabella három napos temetési ünnepséget tervezett, melynek színhelyéül („Funebris thalamus” – halotti emlékező hely) a zágrábi Szent István-bazilika szolgált. A castrum dolorison a címermagyarázat, anagrammák és feliratok mellett az oszlopok oldalára erősített pajzsokon huszonnégy embléma volt látható, melyek a halott erényeit és cselekedeteit idézték fel. A halotti pompát leíró nyomtatványban ezeket is meg akarták örökíteni, de mivel – mint állítják – nem találtak megfelelő rézmetszőt, a képek leírását is mellőzve, csupán az emblémák „értelmét” és a hozzájuk tartozó disztichonokat közölték.⁷⁵ Az első emblémán Erdődi dicsőségét és erényeit a török elleni harc kiemelkedő személyiségének számító Zrínyi Miklóshoz hasonlították, az utolsón a halálát örökítették meg. A képek és leírásuk hiányában erről mindössze annyit tudunk meg, hogy „pie moritur”.

Georgius Fridericus de Kriechbaum Erdély generálisa volt,⁷⁶ akinek tiszteletére a nagyszombati jezsuiták oratóriumában rendeztek halotti apparátust.⁷⁷ Ennek része volt az a nyolc emblémából álló sorozat, melynek darabjai egy-egy neves antik római történeti személyiséghez hasonlították az elhunytat. Az utolsó emblémán ábrázolták egyetlen éjszaka alatt bekövetkezett, hirtelen halálát, melyet a dicsősége teljében, de szegénységben elhunyt többszörös római konzul, P. Valerius halála mellé állítottak. A képen egy leveleit veszített fa volt látható; a hozzá tartozó epigrammában P. Valerius mellett a Holddal és a hirtelen a horizont alá merült Marssal állították párhuzamba a megholtat.

Báró Ebergényi László katona volt egész életében, 1716–1718 között részt vett a török elleni felszabadító háborúban. Hatvanhárom éves volt, amikor 1723. október 5-én tábornaggyá nevezték ki. Halálát a három nappal később Belgrádnál szerzett sebesülése okozta. A temetési nyomtatványban⁷⁸ szöveges leírásokban örökítették

⁷⁵ *Funebris Apparatus Nicolai Comitis Erdoedi Illyriorum Proregis*, [Graecii, 1693] ny. n., C_{3v}–D_{1r}. Az ünnepség megvalósítói Jellacsich István, Zágráb és Körös megye ispánja, valamint Paulus Ritter (Paulus Vitezović-Ritter), Lika és Corbavia ispánja voltak. A castrum doloris és a kiadvány kapcsán felvethető a horvát és latin költőként jól ismert Paulus Ritter szerzősége, illetőleg összeállítói szerepe. Vö. SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 37, 156. 15. jegyzet; Uő., *Paulus Ritter Szent László-életrajza* = Uő., *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., 2002, 111–118; Uő., *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., 1999, 56, 61.

⁷⁶ 1691-ben az osztrák császári csapatokkal érkeztek a jezsuiták Nagyszombatra. Első templomuk egyszerű épület lehetett, melynek helyére 1726–1733 között építettek új templomot. 1710-ben Nagyszombaton pestis pusztított.

⁷⁷ *Posthuma gloria generalis Friderici in honoris cenotaphio historice adumbrata seu Funebris apparatus*, Cibinii, 1710, Excudit M. Helczdörffer. Lehetséges, hogy a generális az 1710. évi pestisben halt meg.

⁷⁸ *Symbolographia Funebris [...] Ladislai Liberi Baronis ab Ebergény [...]*, Viennae, (1724), W. Schwendimann.

meg a soproni ferences templomban a koporsó körül elhelyezett tizenhat emblémát és az ezekhez tartozó kronografikus elogiumokat, melyek a halott életét, erényeit és török elleni vitézségét mutatták be. Halálának okát és halálát a 12. és 13. embléma jelenítette meg. A 12. képen kinyújtott kard felé vakon repülnek az emblematikában baljós jelentésű⁷⁹ denevérek, megsebesítik magukat, miközben a dühös török Ebergényi kardjával megsebzí a tábornagy torkát. A 13. képen a sebesüléséből felgyógyulni nem tudó Ebergényi Héraklész oszlopai⁸⁰ között áthajózva megérkezik az örökkévalóság kikötőjébe (portus aeternitatis). A két kompozíció eszmei alapja a hazáért háborúban elszenvedett halál dicsőítésének Horatius óta ismert motívuma („dulce et decorum est pro patria mori.” Carm. III, 2, 13).

Az 1738. június 8-án elhunyt Csáky Zsigmond,⁸¹ Szepes és Abaúj vármegyék főispánja, királyi főtárnokmester végtisztességére készített castrum dolorist a budai ágostonos templom kórusa alatt helyezték el. A hozzá tartozó emblémákat és feliratokat ugyanaz a Scharinger Patrik készítette, aki a rendház első priorjaként a halotti beszédet írta. A castrum dolorisról készült lavírozott tollrajz és az emblemaleírások kézírata⁸² összesen huszonöt emblémát tartalmaz. Ezekben előszeretettel szimbolizálták a megholt főurat a bibliai Dávid királyként. A koporsó közvetlen közelében elhelyezett 30. képen a halott Dávid király volt látható, amint saját városába, Jeruzsálembe viszik eltemetni. A kompozíció a halál évét kronografikusan tartalmazó mottókkal együtt (Jób 16, 13 és Zsolt 39 <38>, 8) Csáky halálát szimbolizálta. A 35. kép az elkerülhetetlen halál gondolatát ábrázolta: az asztalnál ülő halál leírja a 73-as számot, pontot tesz utána és megáll. A mottó (Jób 14, 5) és a kép egyszerre idézi fel a minden emberre vonatkozó törvényt és jelzi az elhunyt életkorát.

A halott életét, erényeit és tetteit dicsőítő emblémák leírásai összekapcsolódtak a halott verses elogiumával a katonai pályát befutott, több császár alatt szolgált cserneki Dessewffy István esetében.⁸³ Temetése a Sáros megyei Szeben piarista templomában volt 1742. december 17-én. A minden valószínűség szerint a piaristák által készített

⁷⁹ Vö. HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet) 899–902.

⁸⁰ Ld. 35. jegyzet.

⁸¹ A kézirat oszlopi tükröt maga után hagyó, Habsburgokhoz hű Csáky István első feleségétől, Lónyay Margittól született hetedik gyermeke volt. Vö. még 22. jegyzet.

⁸² Patritius SCHARINGER, *Symbola in Castro Doloris exposita in exequis Excell. /:pl^{mus}. Tit./ D. D. Comitatus Sigismundi Csáki, apud P. P. Augustinianus Budae in Conventu die 8. Junij. A. 1738. mortui, et in crypta ei neo-ibidem extructa, sepulti*. Kézirat, BEK Hb 2r 268/44; vö. FARBAKY Péter, *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor*, Művészettörténeti Értesítő, 39(1990) 166–197.

⁸³ *Iusta heroicis meritis et manibus [...] Domini Stephani Dessöffy de Csernek persoluta [...] in Ecclesia Cibiniensi Comitatus Sáros tumulo illati [...]*, Cassoviae, 1742, Typ. Acad. S. J. – Híres tettei közé tartozott, hogy 1686-ban Buda visszavévéskor az egyik első volt, aki felmászott a vár falára; majd 11 évvel később Pálffy gróffal együtt ő kezdte meg a zentai csatát (1697). 1702-ben Landaunál harcolt, közreműködött Belgium elfoglalásánál és bevonult Párizsba is. 1727–1742 között a Dessewffy huszárezred vezérőrnagy-altábornagya volt. Nőtlenül halt meg 75 éves korában.

tizenkét embléma közül az első hat erőit mutatta be, a második hat a gyászt és a fájdalmat („symbola luctum et dolorem exprimentia”) fejezte ki. Az utóbbiak közül az ötödik mutatta be a halálát. A képen egy lankadt napraforgó fordult a lenyugvó nap felé, melyre a „Te moriente, cado” mottót írták. A kétsoros epigramma szerint a Nap lenyugvásával elhanyagolt napraforgó Dessewffy István halálát jelképezte.

A temetési nyomtatványok egy további csoportjában az embléma-sorozatok halált bemutató darabjain az elmúlás szokványos elemeit használják ugyan, de a dicsőíteni kívánt személy kiválósága teljesen háttérbe szorítja a halál gondolatát. E csoport jó példája a herceg Esterházy Pál nádort búcsúztató két, latin és magyar nyelvű halotti prédikáció.⁸⁴ Mindkettőhöz hét, igényesen kidolgozott mezzotinto lapon mellékeltek a castrum doloris egészének és tizenkét emblematisztikus részletének, továbbá a halott címerének ábrázolását. Mindkét prédikáció gazdag szimbolikus elemekben és foglalkozik a castrum dolorisszal,⁸⁵ az emblémák kifejtése azonban hiányzik belőlük. Az explikáció nélküli emblémasorozatot a képek és a rövid mottók együttese alkotja, az emblémák közül azonban egyiknek sem kifejezett témája a halál. A magyar szent koronát, valamint Magyarország és Esterházy címerét ábrázoló lap mottói például az ország és a nádor kölcsönös búcsúvételére vonatkoznak.⁸⁶ A csillag által irányított hajó (mottója: „Unum hoc sidus rexerat illum”) és az oszlop mellett lebegő, csillagokra mutató puttó motívumát (mottója: „His flammis ad astra volabit”), a Mars és Pallas Athéné önálló ábrázolásaihoz kapcsolódó, a képek alatt további szöveggel kiegészített mottókat („Judicat hic mavors”; „Pariter cum Pallade iungi”; „Ast fatali cholera martius arva fodit”), valamint az antik égő áldozat (mottója: „Huicque ad cineres arsit”) és az égen feltűnő szem felé szálló madár képét (mottója: „Non est confusus ab isto”) egyaránt vonatkoztathatjuk Esterházy halálára, ezek a kompozíciók mégsem tekinthetők maradéktalanul a halál emblémáinak. A sorozat minden részlete azt sugallja, hogy a halál „csak” egy esemény a sok közül Esterházy életében, s ő, aki meghalt, valamiképpen örökké él.

Mindkét oratio középpontjában Esterházy életének, tetteinek és tulajdonságainak dicsőrete áll. A latin nyelvű beszéd (elogium solenne) szerzője végig múlt időben beszél Esterházyról, mégsem mondja ki, hogy meghalt. A halálról csupa jót állít (például: „mors enim Janua est indeficientis solatij, Jubilaeum beatorum, meta dolorum, haereditas exulum, portusque gaudiosus proemij justorum”),⁸⁷ ami jelzi, a prédikátor úgy vélte, csak jó helyen lehet az, akiről beszél. A magyar nyelvű oratio szerzője a

⁸⁴ Stephanus KONTOR, *Encomium ad solennes exequias [...] Pauli Estoras de Galantha [...]*, Tyrnaviae, 1713, Typ. Acad.; VARGYASSI András, *Sol mysticus*, Nagyszombat, 1713, Akad.

⁸⁵ Például, „ritka minéműségű szokatlan Pompák”, „sok szép inscriptiókkal, dicsiretek értelmeit magokban foglaló irásokkal nagyon fel-ékesítettett Castrum doloris”. VARGYASSI, *i. m.* (84. jegyzet) 3.

⁸⁶ Mottók: „Valedicit Hungaria pleno amore”; „Dilecta Hungaria jam vale”; Pauli autem Palatini recordare”.

⁸⁷ KONTOR, *i. m.* (84. jegyzet) B_{1r}.

„titkos értelmű Nap”-pal (Sol mysticus) azonosítja Esterházyt, aki az Oroszlán (= hadi élete), a Rák (= 1683 körüli Linzbe utazása Lipót császárral a török elől), a Mérték (=1686 utáni törvénykező tevékenysége) és a Szűz (= vallásossága, művészi, irodalmi tevékenysége) jegyében élt, majd lenyugvó Napként („Sol in occasu”) búcsúzott a világtól.⁸⁸ A „Nap lenyugovása” című részben sincs külön szimbóluma halálának; Esterházy itt egyes szám első személyben elbúcsúzik családtagjaitól. Végül magától az „embertől” köszön el, mégpedig úgy, hogy minden emberre hagy két emblémát, melyek az idő múlására figyelmeztetnek. Az első egy óra, melynek mutatóját a halál igazgatja, s a mellette álló angyal az ujjával intve azt mondja: amely órában nem is vélnéd, jelen van a halál. A második V. Károly gyűrűjének másolata, amely minden óraütéskor megböki az ember ujját, arra figyelmeztetve: ezek közül az egyik („Ex his una”) az utolsó lesz.

Ugyanehhez a típushoz tartozik annak a tizenkét emblémából álló halotti dekorációnak a leírása, amelyet a nagyszebeni plébániatemplomban állítottak fel Mária Terézia halálát követően a királynő emlékére. A sorozat Mártonfi József német nyelvű gyászbeszéde végén jelent meg, „Reliquia Emblemata” címen. A szimbólumból, lemmából és epigrammából álló emblémákat a szebeni gimnázium humaniora tanára, Göntzi Ferenc Xavér készítette.⁸⁹ A sorozatból a másodiknak, hatodiknak és nyolcadiknak volt témája a halál. A második lenyugvó napot ábrázolt, „Maior in occasu” mottóval. Az epigramma szerint a Nap lenyugvásakor nagyobb, mint felkelőben, így Mária Terézia is „elnyugvásakor” volt a legnagyobb erényében és uralmában, s a királynő birodalma révén holta után is halhatatlan. A hatodik képen azt a légköri jelenséget ábrázolták, hogy a Nap lenyugváshoz közel úgynevezett melléknapot képez. A mottó („Oritur, non occidit orbi” – Születik, nem hal meg a világ) és az epigramma szerint Mária Terézia halálával Ausztria nem hal meg; „Terézia csillaga feljön”, mert a királynő tovább él utódjában, Józsefben. A nyolcadik képen egy levágott, hervadó rózsa volt látható, „Post casum spargit odorem” (Pusztulás után illatot áraszt) mottóval és a magyarázattal, mely szerint amint a levágott rózsa is tovább illatozik, úgy Mária Terézia is él halála után, mivel neve, dicsősége és híre örök. Ezek az emblémák tehát bizonyos mértékig tagadják a halált, s változatos módon utalnak az illető feltételezett halhatatlanságára és az őt földi mérce szerint megillető mennyei boldogságra.

⁸⁸ Az I. Lipót halálára kiadott, 1706. évi naptárlapon a császár uralkodásának eseményeire utaló, ötven darabból álló emblematikus képsorozat ugyancsak a Nap motívumára épül. G. ETÉNYI Nóra, *I. Lipót császár változó arcai almanach royalokon*, Művészettörténeti Értesítő, 57(2008), 233–248, itt: 241–245. A motívikus azonosság egyben rávilágít az uralkodói és főúri halál-szimbólika összefüggésére. Vö. SZABÓ Péter, *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., 1989, 14. Gróf Illésházy György castrum dolorisa a sas motívumra épült, ugyancsak a földi élet eseményeinek allegorikus ábrázolásával; a jeleneteket mottószerű feliratok értelmezték. *Uo.*, 115–116.

⁸⁹ JOSEPH MARTONFI, FRANCISCUS XAVERIUS GÖNTZI, *Trauerrede auf Marien Theresien Kaiserin Königin Grosfürstin von Siebenbürgen [...] – Reliquia Emblemata [...]*, Hermannstadt, 1781, M. Hochmeister.

Hasonló jellegű az a kézirat, amely az 1703-ban elhunyt Jany Ferenc Ferdinánd csanádi püspök emlékére készült emblémákat dokumentálja.⁹⁰ A kézirat kilenc embléma kör alakba foglalt, egymás alatt elhelyezett leírását tartalmazza. Az emblémák latin mottóból, német nyelvű képleírásból és négy soros verses latin subscriptióból állnak. Az emblémák közül a III., VI. és a VII–VIII. kapcsolódik a halálhoz, a IX. az elhunyt megdicsőülését jelképezi. A III. képen egy kert volt látható, melyben a halál a kertész, s két angyal írásszalagot hoz „F:I” monogrammal, amit – utalva az emberre a halált hozó eredendő bűn tételére – Mózesnek adnak át. A magyarázat szerint a püspök nem félt a haláltól, nem szegült szembe vele, sőt az élet gyümölcsének tekintette, s az üdvözülés reményében óhajtotta azt. A VI. képen „Merior ac decore orior” (Meghalok és dicsőségben feltámadok) mottó kíséretében egy angyal mitrát hoz a püspöknek. A VII. képen, melynek mottója „Magnas sibi seccat cedros”, Jany látható egy cédrusfánál, jobbáiban Chloristól kapott virágokkal. Az érkező halál azonban a cédrust kidönti, a virágokat és a püspököt egyaránt megsemmisíti. A jelenet magyarázata ismét túlmutat a halálon: Mors és Chloris (= Flora) párbeszédében a cédrust nem a halál dönti le, hanem a nála nagyobb Isten, mivel „magnis magna placent”. A VIII. emblémán folytatódik az előbbi gondolat: ugyanazon az úton megy egy egyszerű ember és egy kardinális. Az utóbbi koronát kap, ami azt jelenti, hogy akik a földön más emberek vezetőiként sokat dolgoznak, megérdemlik a hosszú nyugalmat az elíziumi mezőkön.

Ugyanígy a halál mint a halhatatlanság kezdete gondolatot, s nem a halál lezáró szerepét hangsúlyozza az Erdődy László Ádám nyitrai püspök emlékére készített, negyvenegy emblémából álló sorozat harmincötödik darabja.⁹¹ A sorozat szerzője, Schwachótzky Benedek (= Benedictus ab Annuntiatione) piarista szerzetes a jezsuita szentek emblematikus életrajzaiból is jól ismert képi toposszal, a fáról leeső érett gyümölcs ábrázolásával fejezte ki a püspök kegyes halálát („piam [...] mortem significans”). A motívumhoz, melyre még visszatérünk, a „Maturuit astris” (Megérlelődött a csillagokban) mottót társította. Az epigramma szerint a püspök a gyümölcs, mely a fáról leesve köszönti halálában az anyaföldet, s amely egyben az összülők bűne miatt minden emberre váró fatum képe. A püspök lelke azonban nem osztozik a halálban.

Hasonló törekvés figyelhető meg abban a huszonnyolc tagú sorozatban, melyet Esterházy Imre Gábor nyitrai püspök háromnapos gyászünnepére készítettek a nyitrai

⁹⁰ *Symbola de defuncto Revdissimo dno Episcopo Francisco Janij.* [Kézirat, készítője ismeretlen] BEK Hb 2r 268/43.

⁹¹ (Benedictus ab Annuntiatione B. V. Mariae) [= SCHWACHÓTZKY, Benedictus], *Naeniae [...] Domino Comiti Ladislao Adamo Erdődy de Monyorókerék [...] episcopo Nitriensi [...] die 12. Maij vita Functo Continuis tribus Mensis Octobris Diebus in Cathedrali Ecclesia Nitriensi persolutae [...]*, Posonii (1736) Typ. M. M. Royerin, Viduae.

piaristák, s amelynek leírása két temetési beszéd függelékében jelent meg.⁹² A halálhoz összesen kilenc embléma kapcsolódik, melyeken a következő képek voltak láthatók (zárójelben az ábrázolások Esterházyra vonatkoztatott magyarázatával): IX. alvó szőlőműves a megművelt szőlőben (= a püspök nyugodtan pihenhet a jól elvégzett munka után); XVIII. a haldoklót jegyese vigasztalja (= a püspököt mennyei jegyese vigasztalja); XIX. hajó a kikötőben (= a püspök örül, hogy révbe ért); XX. halála napján éneklő hatyú (= a püspök halála előtt énekel, mert örül); XXI. templomból kilépő püspök (= meghalt, elhagyta székesegyházát); XXII. almafáról magától leeső érett gyümölcs (= a püspök megérett, mint a gyümölcs, ezért meghalt, a „Matura solum petunt” mottóval); XXIII. földgömb lemenő Nappal és felkelő Holddal (= a püspök sírjába tér, de feltámad); XXIV. napfogyatkozás (= a püspök halála az örök élet jegyeit hordozza); XXVII. a földi pásztor az égben a legfőbb pásztor karjában nyugszik (= a püspök üdvözülése, a „Jam securus dormiet” mottóval).

A halál az emblematicus szentéletrajzokban

Az első magyar vonatkozású emblematicus szentéletrajz nagy késéssel, a műfaj létrejötté után mintegy száz évvel⁹³ jelent meg Bécsben, Borgia Ferenc, a jezsuita rend harmadik generálisa szentté avatásának alkalmából.⁹⁴ Giovanni Martino Lerch⁹⁵ a horvát Joannes Despotovichnak a bécsi jezsuiták oratóriumában felállított emblematicus díszítményeit ábrázolta rézmetszeteken. Hosszabb magyarázat nem készült a képekhez, s csupán egy-egy mottó és subscriptio segíti az értelmezést. A kilencven lapból álló, monumentális sorozat a műfaj kívánalmainak megfelelően a szent erényeinek bemutatásához hozzárendeli az életút eseményeit, s megjelenít néhányat a közbenjárásának tulajdonított csodák közül. Borgia halálát – ismeretlen okból – nem ábrázolták, de a halál témája megjelenik az életút több pontján. A 22. metszeten például asztalnál ülő fiatalember friss írását hátulról beporozza a kaszás csontvázként megszemélyesített halál. A mottó a jelenet elsődleges értelmét („Litera cavetur Pulveris exigui iactu!”

⁹² *Exuviae [...] Emerici e Comitibus Eszterházy de Galantha [...] per [...] Franciscum e Comitibus Barkoczy de Szala [...] – Summa symbolorum castro doloris exornando appositorum. Opera R. P. P. Scholarum Piarum, Strigonii, (1763) F. A. Royer.*

⁹³ KNAPP, i. m. (5. jegyzet) 214–218; KNAPP, TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary, i. m.* (5. jegyzet) 191–195; ÉVA KNAPP, GÁBOR TÜSKÉS, *Emblematische Viten von Jesuitenheiligen im 17./18. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 80(1998), 105–142.

⁹⁴ (JOANNES DESPOTOVICH), *Apparatus emblematicus sacrae celebritatis qua d. Francisco Borgiae Societatis Jesu proposito generali III. a Clemente X. sanctorum honoribus donato [...] academicum Societatis Jesu Collegium Viennae applausit anno 1671*, (Viennae, 1671) ny. n.

⁹⁵ Lerch magyar megrendelésre is dolgozó itáliai rézmetsző volt, aki évekig működött Bécsben. SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Fontes et Studia 5, Bp., 1987, Egyetemi Könyvtár, Nr. 15, 82.

– A betűt megőrzi kevés por rászórása), a subscriptio a szent életének egyik mozzanatát, a „meditatio mortis” lelki értelmét magyarázza („Meditatione mortis animum a noxis custodit” – A halálról való elmélkedés megőrzi a lelket a hibától).

A „cogitatio mortis” gyakorlásával foglalkozik a 42. és a 43. embléma is. A 42. képen Borgia Ferenc V. Károly fiatalon elhunyt felesége, Izabella koporsójába tekint, s a jelenet a mottóval és a subscriptióval kiegészítve („Unus occasus, alterius ortus” – Az egyik halála a másinak születés; „Aspectu demortuae Imperatricis mundi fastidium concipit” – A halott uralkodónőt megpillantva megutálta a világot) a földi dolgoktól való elhatárolódást szimbolizálja. Ugyanez az életrajzi mozzanat ihlette a 43. emblémát: a képen egy puttó tüzet éleszt, hogy gyertyát gyújthasson. A mottó és a subscriptio („Dant cineres flammam” – A hamvak lángot adnak; „Mors Isabellae Borgiae Sanctitatis vitae incendium” – Izabella halála fellobbantotta Borgia életszent-ségét) az életutat alapvetően befolyásoló eseményt kommentálja.

Meghatározó életrajzi eseményként mutatja be a halált Hevenesi Gábor két, 1690-ben megjelent, boldoggá avatásra készített emblematikus életrajza.⁹⁶ A Kosztka Szaniszlót bemutató, huszonnégy darabból álló sorozat utolsó tagja a szent halálát szimbolizálja: a képen gyümölcsel megrakott puttonyos nő távozik egy kertből, s egy érett gyümölcs leesik a gyümölcsrel teli fáról. A mottó szerint minél érettebb valami, annál könnyebben esik le („Quae matura magis, promptius illa cadunt”). A prózai explikáció szerint a halál az élet visszhangja, s ártatlanul csak az halhat meg, akit a halál szentnek talál. Az ábrázolás alapja az a hagyomány, mely szerint a haldokló Kosztka Szaniszló kérte, tegyék le a földre meghalni. Ezért alázatossága jutalmául megláthatta Szűz Máriát, s boldogan halt meg.

Gonzága Alajos ugyancsak huszonnégy részes sorozatában a 23. embléma mutatja be a szent halálát. A „Testa vale: auratis discedo locanda coronis” (Edény/kagyló Isten veled, arany koronába foglalt helyem lesz) mottó egy ékszerésműhelyben lejátszódó jelenethez tartozik: egy ifjú kagylóból kiemelt gyöngyöt ad át a koronát készítő ékszerésznek. (48. kép) A prózai magyarázat felidézi Gonzága Alajos halálát (haldokolva elmélkedni kezdett, extázisba esett és a *Te Deumot* énekelve boldogan vált meg az élettől), s kifejti, az igazak halála ilyen.

Még három további, a kanonizációra készült emblematikus nyomtatvány is bemutatja a két jezsuita szent életútját és erényeit, s egyikből sem hiányoznak a halál emblémái. A trencsényi jezsuita kollégiumban nyolc napos ünnepség keretében bemutatták a *Castor et Pollux* című iskoladramát, melynek nyomtatott programjához mellékeltek az ünnepi díszek leírását.⁹⁷ Eszerint mindkét szentről 15-15 embléma készült. Kosztka

⁹⁶ Gabriel HEVENESI, *Academicus Viennensis sive B. Stanislaus Kostka [...]*, Viennae, 1690, Typ. J. J. Mann; Gabriel HEVENESI, *S. Ephebus sive B. Aloysius Gonzaga S. J. [...]*, Viennae, 1690, Typ. L. Voigt.

⁹⁷ *Dij Gemelli [...]* sive *Divi: Aloysius Gonzaga ac Stanislaus Kostka [...]* – *Apparatus, quem ad solennem Sanctorum Aloysii Gonzaga, ac Stanislai Kostka [...] In Sanctorum Album adscriptorum Trenchiniense S. J. Collegium, 17. Augusti, Anno 1727 adornavit*, Tyrnaviae, 1727, Typ. Acad.

Szaniszló halálát a X. embléma jelenítette meg, melynek képén vihar és szivárvány látható egyszerre. A mottó („O quanta haec portat gaudia” – Ó, mennyi örömet jelent ez) és a négysoros verses parafrázis a haldokló Szaniszló Szűz Mária-látomását idézi fel. A pestisben legyengült Gonzága Alajos halálát egy oltáron felajánlott áldozati bárány képével, a „Victima factus” (Az áldozat elvégeztetett) mottóval és a betegségében égő áldozattá váló szentről szóló verssel ábrázolták (XI.).

A nagyszombati Keresztelő Szent János-templomban tartott négynapos ünnepség 25-25 szimbólumból álló dekorációi között is található egy-egy halál-embléma.⁹⁸ Kosztka Szaniszló halálának rózsákkal keretezett ábrázolásán (XVII.) a viharos ég és szivárvány motívuma ismétlődik a „Lucet in obscuris” mottóval, ami a szentnek halálakor vigaszt nyújtó Szűz Máriára utal. Gonzága Alajos halálát a liliomokkal keretezett képen haldokló hatyú jelképezte, utalással a haldoklásakor énekelt *Te Deumra* (XVI., mottó: „Dulce mori”).

A győri jezsuiták nyolcnapos ünnepségét megörökítő nyomtatvány⁹⁹ ugyancsak tartalmazza az új szentek tiszteletére szerkesztett emblémasorozatokat. Ezekben Kosztka Szaniszlót a litván fehér sassal, Gonzága Alajost Mantua fekete sasával szimbolizálták. A Kosztka Szaniszló halálát jelképező emblémaképen a haldokló fehér sas a felhők fölötti verőfényben az ég felé tekint – az explikáció szerint Szaniszló így kérte Szűz Mária segítségét. Gonzága Alajos mint fekete sas szárnya alá rejtí fejét halálos fájdalmában egy teljes napfogyatkozást ábrázoló képen, melyet a szenvedés szeretetéről szóló verses magyarázat egészít ki.

A jezsuita szentek utolsó magyarországi emblémasorozata 1738-ból ismert. Ezt a Regisi Ferenc szentté avatása tiszteletére rendezett nyolcnapos ünnepen állították fel a társaság kolozsvári oratóriumában. A leírás szerint a tizennégy szimbólum közül a XII. jelképezte a szent halálát. A feliratból („Mors sancta”), képből (Az új évet jelző zodiákus tizenkét jegye a lenyugvó nappal), mottóból („Explet ut inchoet” – Beteljesít, hogy elkezdődjön) és verses inscriptióból álló kompozíció a halállal kezdődő „új élet” hagyományos képzetét fogalmazta meg.¹⁰⁰ A zodiákus tizenkét jegye újévi konstellációban az értelmezés szerint arra utal, hogy a szent újévkor bekövetkezett halála előtt tizenkét évig gondozta embertársai lelkét.

⁹⁸ *Lilietum Aloysianum, Rosetum Stanislaum [...] Hodie ad Divi Joannis Bapt. Tyrnaviae adumbratum dum Divinis beneficiis gratiam referret [...]*, Tyrnaviae, 1727, Typ. Acad.

⁹⁹ [Johannes Baptista MAYR, 1693–1760], *Sacra solennia, quibus Divos suos, Aloysium Gonzagam et Stanislaum Kostkam [...] proponerunt Patres Societatis Jesu Collegii Jaurinensis, anno M.DCC. XXVIII*, Jaurini, (1728), J. A. Streibig.

¹⁰⁰ *Prima Joannis Francisci Regis Societatis Jesu Presbyteri [...] in sanctos relati solennia, Duplici laudationis genere, Oratorio, Symbolico celebrata [...] a Rhetoribus Claudiopolitanis oblata – Divus Joannes Franciscus Regis, Societatis Jesu Presbyter, Inscriptionibus Symbolicis celebrans*, Claudiopoli, 1738, Typ. Acad.

Kapcsolódó gondolatok

A magyarországi irodalmi emblematika halál-konceptiójának történetében három szakasz különíthető el: 1. a halált az élet integráns részének tekintő humanista gondolatvilág jelentkezése a 16. század második felében és a 17. század elején; 2. az összetett humanista felfogás közérthetővé tett változata, összekapcsolódva a katolikus és lutheránus elképzelésekkel a 17–18. században; 3. a halál „megszelídítésére”, elkendőzésére vagy megszépítésére irányuló úgynevezett „napi alkalmazású” halál-emblematika a 18. században. A három szakasz a korábbi eszmék hosszú továbbélése és a külföldi művek megkésett adaptációja miatt nem válik el élesen egymástól. Szembetűnő az is, hogy nem találtunk nyomot a halál-fogalom gyökeres átalakulására, a halál elidegenítésére és racionalizálására, mely a felvilágosodással kezdődően ment végbe.

A halál az emblematika szinte minden műfajában kedvelt motívumnak számított, s a kompozíciókat a halálról vallott különféle elvont elképzelések közvetítésének szolgálatába állították. Az emblémákat változatos értelemadási stratégiákkal kapcsolták össze és differenciált retorikai dispozició keretében alkalmazták. A nagyszámú topikus elem használata mellett jól kitapinthatóak a kreativitás és az egyéni invenció jelei. Az emblémák létrehozásában meghatározónak bizonyult a kulturális közvetítettség, míg a személyes tapasztalat többnyire másodlagos szerepet játszott.

Viszonylag ritka a halál más eszméktől független, önálló ábrázolása, s konkrét személytől elvonatkoztatott megjelenítésére is csupán néhány példát találtunk.¹⁰¹ Valóságos személyek halálának reprezentációja elsősorban a temetéssel kapcsolatos nyomtatványok és az emblematikus szentéletrajzok sajátossága, de példaként alkalmazva előfordul a humanista emblémagyűjteményekben is. A halál mindhárom műfajban az egyéni sors keretében, személyre szabott formában jelenik meg. Így például gyakori motívumok a halál váratlan bekövetkezése, a halott életkora¹⁰² és a munkaeszközök, melyekkel az elhunyt szívesen dolgozott.¹⁰³ Az emblematikus szentéletrajzokban a halál körülményeinek aprólékos leírása elengedhetetlen követelménye a „mors sancta” további értelmezésének. Itt sem ritka a képi visszaütés a halált megelőző időszakra.¹⁰⁴ A „személyre szabott halál” gondolatkörében – a kutatás mai állása szerint – a magyar anyagban kivételesnek számítanak az olyan emblémák, melyek a rokokó halálát, a halál közvetlen okát és körülményeit, a halott eltemetését és az ellenség

¹⁰¹ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 68–70; PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet), 97–106, 301–312; SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁰² SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet), Nr. 35.

¹⁰³ BRACHY, *i. m.* (72. jegyzet), XV, P_{IV}.

¹⁰⁴ PRIMA, *i. m.* (100. jegyzet), XII, 34.

halálát tematizálják.¹⁰⁵ A halál speciális formájaként ábrázolták az öngyilkosságot fikciós elbeszélés kontextusában.¹⁰⁶

Gyakran hangsúlyozták a halál törvényszerű voltát,¹⁰⁷ mintegy az élők vigasztalására, illetőleg figyelmeztetésére (*memento mori*). A halál kikerülhetlenségének gondolata egyedül az emblematikus szentéletrajzokból hiányzik; a „*mors sancta*”-t ugyanis itt nem elszenvedett tényként, hanem vágyott célként értelmezték. A biztos halál eszméje két fejedelmi tükörben összekapcsolódott „a halálban mindenki egyenlő”, illetve „a halál mindenkit egyenlővé tesz” toposzokkal.¹⁰⁸ Lackner Kristóf erre alapozva fogalmazza meg az elvárást, hogy az uralkodó legyen könyörületes alattvalóihoz.¹⁰⁹

Az elmúlás-gondolatkört alapvetően ösztönözte és többszörösen átszötte a horatiusi „*Non omnis moriar*” eszméje. Az először Zsámboky emblémagyűjteményében, később Lackner fejedelmi tükreben, majd a jezsuita gondolkodás révén módosult formában Hevenes morális kézikönyvében¹¹⁰ egyaránt megtalálható koncepció nem csupán a földi emlékezet biztosítására vonatkozik, hanem összekapcsolódik a megfelelő életvitelt érintő tanácsokkal is. E művek halállal kapcsolatos emblémái a magánszféra mellett hangsúlyosan foglalkoznak az egyén viszonyával a társadalomhoz, a politikához és a transzcendenshez. Zsámboky az elmúlást következetesen összekapcsolta az étellel, s tagadta, hogy a halál véget vethet az ember munkában eltöltött földi létének. A mulandóság gondolatához társította az emlékezet, az erény és a dicsőség eszméit, s ezzel ráirányította a figyelmet a halál legyőzésének lehetőségeire. Az alkotó ember halála a halált túlélő hírnév reprezentánsa, s a halál figyelmeztet az anyagi javak és a szerzés örökös vágyának hiábavalóságára.¹¹¹ Megjelenik nála az idő előtti és az ártatlanul elszenvedett, erőszakos halál kérdése, s utal Magyarország aktuális történelmi helyzetére. Lacknernél a mulandósággal és a halállal szembehelyezett „idő iránti kapzsiság” gondolata, valamint az idő megfelelő kihasználására vonatkozó tanács tartozik ide.¹¹²

A 17. század közepétől a humanista, késő humanista felfogással szemben előtérbe lép a keresztény teológia, a pietizmus és a keresztény sztoicizmus által befolyásolt halálértelmezés. Ezek a hatások egyaránt megragadhatók az elmélkedés- és imádságyűjtemények, az emblematikus szentéletrajzok és a személyes, családi vagy rendi reprezentációt szolgáló, temetéssel kapcsolatos munkák halál-emblémáiban. Ebben a felfogásban a

¹⁰⁵ *Brachy, i. m.* (72. jegyzet), IX, L_{iv}; *Symbolographia, i. m.* (78. jegyzet), XII; SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet), Nr. 30; BARCLAY, FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet), II. kötet, V. könyv, I. rész, 507.

¹⁰⁶ BARCLAY, FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet), II. kötet, IV. könyv, III. rész, 269.

¹⁰⁷ WEBER, *i. m.* (33. jegyzet); HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 68–70; *Posthuma, i. m.* (77. jegyzet), VIII.

¹⁰⁸ SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁰⁹ LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), XI, 92–97.

¹¹⁰ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet); LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet); HEVENESI, *i. m.* (56. jegyzet).

¹¹¹ A delelőn kezdődő hanyatlás emblémájában ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 46.

¹¹² Az idő becsületes bírvágyát bemutató emblémán LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 143–146.

test halála a lélek szabadulása; a halállal lehetőség nyílik a mennyei boldogságra, illetve az ítéletet követő feltámadásra. A „halál mint az eredendő bűn következménye”-toposz mellett olyan elképzelések is megtalálhatók, mint a bármikor bekövetkező halál készséges elfogadása,¹¹³ vagy a felfogás, hogy a halálról való gyakori elmélkedés jobba tesz, megőrzi a hibák elkövetésétől és elősegíti az életszentség formálását.¹¹⁴ A kontextust gyakran a négy utolsó dologra (halál, ítélet, menny, pokol) vonatkozó elképzelés alkotja.

Több embléma variálja a biztos halált előidéző bűnbeesés keresztény koncepcióját. Eszerint a halál Isten akarata, az emberi nem fátuma,¹¹⁵ s ezért félni sem érdemes tőle.¹¹⁶ Ugyancsak gyakori egy másik, rendszerint vallási összefüggésben megjelenő elképzelés, mely szerint a halálra érdemes jól felkészülni.¹¹⁷ Az emblematikus szentéletrajzokban a halál képe szinte derűs összbenyomást kelt. A „mors sancta” együtt jár ugyan az ember halála előtti szenvedésével, de a szenvedést következetesen a keresztény értékrenden belül, a halálon túli új élet kezdeteként értelmezik.

Az emblémákban ismételten előfordul a halál kontaminálódása a mulandóság (vanitas), az idő és az időpont bizonytalanságának (incertitudo mortis) képzetével. A halál több alkalommal Kronosz képében jelenik meg¹¹⁸ vagy közvetlen közelségben áll vele, illetve más, az időre vonatkozó ismert jelképpel szimbolizálják (szappanbuborék-fújás, nyilazás repülő madárra, az óramutató megállítása).¹¹⁹ Az idő múlására figyelmeztet az óramutatót igazító halál és a minden óraütéskor a kezét megbökö gyűrű motívuma.¹²⁰ Az idő „keresztény múlása” gondolkörben a halál lehet a földi érettség jele, de ábrázolható egy megszentelt helyről, például templomból való távozásként is.¹²¹ Különféle összefüggésekben tűnnek fel a halálról mint győzelemről, áldozatról és szabadtóról vallott elképzelések.

Számos embléma foglalkozik a halálon túli földi élettel, az emlékezettel és az evilági halhatatlansággal. Ezek fő biztosítékai az alkotó munka és a könyvek.¹²² Az uralkodó emlékezetét elsősorban az szolgálja, ha alattvalói javát kereste életében.¹²³ A gondolat 18. századi abszolutista változata szerint az uralkodó földi életének folytatását biztosítja halála után továbbélő birodalma és tetteinek hatása.¹²⁴ A humanista érte-

¹¹³ Brachy, i. m. (72. jegyzet), XIV, O_{2v}.

¹¹⁴ DESPOTOVICH, i. m. (94. jegyzet), 22, 42–43.

¹¹⁵ PARTINGER, i. m. (47. jegyzet), 97–106; *Symbola*, i. m. (90. jegyzet), VII; SCHWATÓCZKY, i. m. (91. jegyzet).

¹¹⁶ *Symbola*, i. m. (90. jegyzet), III.

¹¹⁷ SUCQUET, DEREKAY, i. m. (60. jegyzet), XXXI.

¹¹⁸ ZSÁMBOKY, i. m. (7. jegyzet), 23.

¹¹⁹ SUCQUET, DEREKAY, i. m. (60. jegyzet), IV.

¹²⁰ VARGYASSI, i. m. (84. jegyzet), 23.

¹²¹ *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXI, L_{iv}.

¹²² HEVENESI, i. m. (50. jegyzet), XLVIII, 145–147.

¹²³ LACKNER, i. m. (23. jegyzet), 92–97.

¹²⁴ MÁRTONFI, GÖNTZI, i. m. (89. jegyzet), VI.

lebenben vett hírnév, dicsőség gondolatát Zsámboky János emblémái és epitáfiumai közvetítik a leghatásosabban: a folytonos szellemi tevékenység (Manutius, Lotichius) éppúgy biztosítja ezt, mint egy kivételes cselekedet (Antiphón halála) vagy a kortársak emlékezete (Lotichius, Bóna).¹²⁵ Az utóbbi gondolat egyben szerzői önreflexióként is értelmezhető: Zsámboky személyes írói és tudósi tapasztalata volt, hogy a szellemi alkotásban megörökített személy emléke túléli az idő múlását.

A „halálon túli élet” a keresztény felfogás szerint egyaránt lehet megérdemelt pihenés,¹²⁶ lelki nyugalom,¹²⁷ mennyei boldogság,¹²⁸ a feltámadás reménye,¹²⁹ sírba térés a lélek új életének kezdetével,¹³⁰ s nem utolsósorban találkozás Istennel.¹³¹ Jellegzetesen keresztény elképzelés a kegyes halál képzete¹³² és a bármikor érkező halál készséges elfogadásának gondolata, elsősorban az erkölcstani kézikönyvekben, az elmélkedés- és imádsággyűjteményekben, valamint az emblematisztikus szentéletrajzokban.¹³³ Ugyanide tartozik a jó halálra való felkészülés eszméje¹³⁴ és valamennyi „meditatio mortis”-embléma a Borgia Ferenc szentté avatására készült sorozatból.¹³⁵

A halálhoz kapcsolódó témák és jelentések köréből ugyanakkor feltűnően hiányzik a szerencse (fortuna), a szerencsétlenség és az alkalom (occasio) témája, noha ezek többször föltűnnek a magyarországi irodalmi emblematikában.¹³⁶ Ugyancsak hiányoznak például az európai emblematikában előforduló következő gondolatok: Eros és Thanatos összekapcsolása,¹³⁷ a fősvény és a tékozló ember kívánt halála,¹³⁸ a halálon túli barátság és a halott rágalmazása,¹³⁹ az erőszakos halál bosszúja,¹⁴⁰ az önkéntes halál elősegítésének tilalma,¹⁴¹ a nyelv mint az élet és halál előidézője.¹⁴²

Megfigyelhettük azt is, hogy – eltekintve az egyházi, azon belül a jezsuita szerzők túlsúlyától, illetőleg kizárólagos jelenlététől bizonyos műfajokban – nincsenek markáns felekezeti különbségek sem a halállal kapcsolatos emblémák retorikai

¹²⁵ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 116, 194–195, 193, 228–229.

¹²⁶ *Brachy*, *i. m.* (72. jegyzet), XV, P_{1v}; *Symbola*, *i. m.* (90. jegyzet), VIII.

¹²⁷ GERHARD, INCZÉDI, *i. m.* (69. jegyzet), XLVI.

¹²⁸ WEBER, *i. m.* (33. jegyzet); *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XXVII, L_{2r-v}.

¹²⁹ *Symbola*, *i. m.* (90. jegyzet), VI; ARNDT, HUSZTI, BÉL, *i. m.* (65. jegyzet), 458.

¹³⁰ *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XXI, L_{1v}.

¹³¹ *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XXVII, L_{2r-v}.

¹³² *Funebris*, *i. m.* (75. jegyzet), 24, D_{1r}.

¹³³ *Brachy*, *i. m.* (72. jegyzet), XIV, D_{2v}.

¹³⁴ SUCQUET, DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), XXXI.

¹³⁵ DESPOTOVICH, *i. m.* (94. jegyzet), 22, 42–43.

¹³⁶ KNAPP, *i. m.* (5. jegyzet); KNAPP, TÜSKÉS, *Emblematics*, *i. m.* (5. jegyzet).

¹³⁷ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1365.

¹³⁸ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 521, 553–554.

¹³⁹ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 259, 789.

¹⁴⁰ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1505.

¹⁴¹ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1851.

¹⁴² HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 731.

struktúrájában, sem képi világában, sem mondanivalójában. Alapvetően itt is a folyamatosan változó műfaji követelményrendszer, a gyakorlati igény és az egyéni invenció szabályozta a művek létrehozását, s a felekezeti hovatartozás másodlagos volt. A jelen-ségben közrejátszhatott az is, hogy a felekezeteket elválasztó teológiai elképzelések közül Magyarországon egyik sem vált fontos emblémaalkotó tényezővé.

Szerkesztésmód, képhasználat

A magyarországi forrásanyag túlnyomó részében az európai emblematika jól kidolgozott és begyakorolt szerkesztésmódjait, ismert metaforizációs technikáit vették igénybe. Leggyakoribb a háromrészes szerkezet különböző változatainak alkalmazása, számos esetben azonban elmarad az egykor valóságosan létező, látható és a reprezentációt szolgáló képek reprodukálása. Ez a megoldás elsősorban a temetéssel kapcsolatos nyomtatványokra és az emblematikus szentéletrajzokra jellemző. Oka lehet az anyagi lehetőségek és a megfelelő mesterek hiánya éppúgy, mint az alkalomhoz kapcsolódó gyors megjelenés igénye. Egy esetben elhagyták még a képleírásokat is, s csupán az emblémák mottóját, explikációját és a velük kifejezni kívánt gondolatot rögzítették.¹⁴³ Zsámboky emblémáiban szembetűnő az epigrammák elsőlegessége a képekkel szemben, amelyek néha új motívumokat tartalmaznak vagy egyáltalán nem kapcsolódnak a szöveghez.

Nem példa nélküli az a szerkezeti megoldás sem, amikor maga a képi ábrázolás hordozza az embléma minden elemét. A kép felső részén elhelyezett mottót a pictura követi, alatta néhány soros, általában verses explikációval. Ilyen elrendezés található például az *Argenis* fordításában, Arndt és Gerhard imádság- és elmélkedésgyűjteményeiben, továbbá Partinger Ferenc erkölcsstani kézikönyvében. A magyarázat elsősorban magukban a művekben és azok műfajában kereshető, mivel az emblémák itt mindig hosszabb prózai szövegeket kísérnek, s hol lazábban, hol szorosabban kapcsolódnak azokhoz.¹⁴⁴ A megszokott változatoktól eltérő, egyéni szerkezeti megoldást egyedül Lackner Kristóf fejedelmi tükrében találtunk.¹⁴⁵

A halállal kapcsolatos emblematikus képhasználat nagy változatosságot mutat, s a szokványos motívumok mellett egyedi kombinációk is megfigyelhetők. A képek kiválasztásának fontos szempontjai a meghökkentés és a meggyőzés szándéka, valamint a hatásosságra törekvés. A halál gondolatának felidézésére az antropomorf ábrázolás szolgáltatta a legkevesebb magyarázatot igénylő, széles körben elterjedt megoldást. A halál gyakran a késő középkorban elterjedt módon, megszemélyesítve,

¹⁴³ *Funebris*, i. m. (75. jegyzet).

¹⁴⁴ BARCLAY, FEJÉR, i. m. (42. jegyzet); ARNDT, HUSZTI, BÉL, i. m. (65. jegyzet); GERHARD, INCZÉDI, i. m. (69. jegyzet); PARTINGER, i. m. (47. jegyzet).

¹⁴⁵ LACKNER, i. m. (23. jegyzet).

a feloszlóban lévő emberi test vagy csontváz képében jelenik meg a képi narratíva részeként. Ez az ábrázolásforma nem igényelt különösebb magyarázatot, s az elmélkedésgyűjteményekben éppúgy megtalálható, mint a temetéssel kapcsolatos nyomtatványokban és az emblematikus szentéletrajzokban. Így például a csontváz-halál megállítja az embernek kiszabott időt vagy lándzsát dőf a haldokló szívébe.¹⁴⁶ Másutt fának támasztott létrán madárfészeket rabol, vagy a fonó nő háta mögött állva, egyik kezében kaszát tartva, ollóval elvágja a fonalat,¹⁴⁷ illetve beporozza a frissen elkészült iratot.¹⁴⁸ Néhány ide tartozó kompozíciót csak leírásból ismerünk: eszerint a halál lehet kertész, fákat dönt és virágokat tép ki,¹⁴⁹ vagy asztalnál ül és pontot tesz a halott életkorát jelző szám után.¹⁵⁰

A halál kevésbé attraktív, redukált ábrázolása a koponya a csontokkal. Összetett szimbolikus környezetben (pl. lenyugvó Nap földgömbbel, szárnyas homokórával, babérkoszorúval, nyitott könyvvel és harsonával)¹⁵¹ éppúgy felhasználták ezt a motívumot, mint egyszerűbb elemekkel kombinálva (pl. szárnyas víziórán, királyi jelvényekkel) és önmagában.¹⁵² További lehetőség, hogy a temetés jelenetével,¹⁵³ vagy a nyitott koporsóban fekvő halottal¹⁵⁴ jelképezik a halált.

Több műfajban alkalmazták a lenyugvó Nap ábrázolását a halál és/vagy a mulandóság jelképeként. Zsámboky más halál-jelképekkel együtt használta a motívumot,¹⁵⁵ Saavedránál földgömbre helyezett, uralkodói jelvényekkel ellátott koporsót világít meg a lenyugvó nap.¹⁵⁶ Temetési kiadványokban a lenyugvó Nap képe önmagában¹⁵⁷ éppúgy a halált jelenti, mint mellékmotívumokkal (pl. lankadt napraforgóval,¹⁵⁸ melléknappal¹⁵⁹ és feljövő Holddal¹⁶⁰) kiegészítve. Az utóbbi megoldás nem hiányzik a szentéletrajzokból sem.¹⁶¹ A halál és a halálból feltámadó élet képi toposzaként széles körben alkalmazták a tűzben eléggő főnixet,¹⁶² s közismert szimbólumként kezelték a

¹⁴⁶ SUCQUET, DEREKAY, *i. m.* (60. jegyzet), V.

¹⁴⁷ *Brachy*, *i. m.* (77. jegyzet), IX, L_{IV}; XIV, O_{2V}.

¹⁴⁸ DESPOTOVICH, *i. m.* (94. jegyzet), 22.

¹⁴⁹ *Symbola i. m.* (90. jegyzet), III, VII.

¹⁵⁰ SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet) Nr. 35.

¹⁵¹ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 99.

¹⁵² LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 143–146; SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁵³ SCHARINGER, *i. m.* (82. jegyzet), Nr. 30.

¹⁵⁴ DESPOTOVICH, *i. m.* (94. jegyzet), 42.

¹⁵⁵ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 99.

¹⁵⁶ SAAVEDRA, *i. m.* (37. jegyzet), 425–430.

¹⁵⁷ MÁRTONFI, GÖNTZI, *i. m.* (89. jegyzet), II.

¹⁵⁸ *Justa*, *i. m.* (83. jegyzet), D_{2r-v}.

¹⁵⁹ MÁRTONFI, GÖNTZI, *i. m.* (89. jegyzet), VI.

¹⁶⁰ *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XXIII, L_{IV}.

¹⁶¹ *Prima*, *i. m.* (100. jegyzet), XII, 34.

¹⁶² LACKNER, *i. m.* (23. jegyzet), 18; ARNDT, HUSZTI, BÉL, *i. m.* (65. jegyzet), 458.

döglött számaron lakomázó madarakat¹⁶³ és a halála előtt legszebben éneklő hatyú motívumát.¹⁶⁴

Különösebb magyarázatra nem szoruló halál-jelképnek számított a fáról leesett érett gyümölcs motívuma.¹⁶⁵ Ennek speciális változata, amikor a fán gyümölcsök helyett emberi koponyák láthatók.¹⁶⁶ A különféle égi (napfogyatkozás)¹⁶⁷ és légköri (vihar szivárvánnyal)¹⁶⁸ jelenségek mellett a halálra utalhat az olvadó hó és a megfelleklett¹⁶⁹ vagy a kikötőbe érkezett, illetve ott álló hajó képe.¹⁷⁰ A halál és az idő múlásának együttes kifejezésére kedvelt motívumnak számít az óra.¹⁷¹ Ugyanakkor a másutt kedvelt halál-szimbólumok közül nem fordul elő például a sakkjáték,¹⁷² Narcissus,¹⁷³ a bagoly¹⁷⁴ és a krokodil.¹⁷⁵ Hiányoznak az olyan összetettebb jelenetek is, mint például a halál által húzott kocsin ülő anya gyermekével, vagy hogy a halál készen áll egy uralkodó által présbe szorított földgömb kiszabadítására.¹⁷⁶

Az antik mitológiával, irodalommal és az antikvitásban élt személyiségek sorsával összekapcsolt emblémák jelentős mértékben emelték a halállal kapcsolatos mondánivaló intellektuális színvonalát. Az antik példák ereje közismertté válásukkal és leegyszerűsödésükkel meggyengült ugyan a 18. századra, de ezek a kompozíciók még így is választékos megoldásnak számítottak. A Zsámboky *Emblematájának* itt elemzett emblémáiban előforduló antik és humanista utalások¹⁷⁷ imitációjára nem találtunk példát, viszont a 18. század elején készült halál-emblémák képi részén megjelent

¹⁶³ BARCLAY, FEJÉR, *i. m.* (42. jegyzet), II. kötet, V. könyv, I. rész, 507; GERHARD, INCZÉDI, *i. m.* (69. jegyzet), XLVI.

¹⁶⁴ Mellékmotívum: ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 094; fő motívum: *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XX, L_{1r}, *Lilietum*, *i. m.* (98. jegyzet), XVI, C_{1r}.

¹⁶⁵ *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XX, L1v; SCHWATÓCZKY, *i. m.* (91. jegyzet), XXXV, E_{2v}–F_{1r}; HEVENESI, *Academicus*, *i. m.* (96. jegyzet), Nr. 24. Catsnál a fáról lehulló érett gyümölcs egyaránt jelképezi a megérett szerelmet és a halált. CATS, *Proteus*, 11, 1–3; HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 179–181.

¹⁶⁶ PARTINGER, *i. m.* (47. jegyzet), 97.

¹⁶⁷ *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XXIV, L1v–L2r; MAYR, *i. m.* (99. jegyzet), V, B_{2r}.

¹⁶⁸ *Dij*, *i. m.* (97. jegyzet), X, b2r; *Lilietum*, *i. m.* (98. jegyzet), XVII, E_{2r}.

¹⁶⁹ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 46.

¹⁷⁰ *Exuviae*, *i. m.* (92. jegyzet), XIX, L1r; *Symbolographia*, *i. m.* (78. jegyzet), XIII. – A kikötőben vagy vízparton lehorgonyzott hajóval szimbolizálták például az 1622-ben szentté avatott Xavéri Ferenc halálát 1676-ban. CARLO BOVIO, *Rhetoricae suburbanum*, Romae, 1676, [Nr.] 11.

¹⁷¹ HEVENESI, *i. m.* (50. jegyzet), 142–144; VARGYASSI, *i. m.* (84. jegyzet), 23.

¹⁷² HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 1305–1306; MATHIAEU-CASTELLANI, *i. m.* (2. jegyzet) 50–53, 58–61.

¹⁷³ MATHIAEU-CASTELLANI, *i. m.* (2. jegyzet), 75–79.

¹⁷⁴ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 891–892; MATHIAEU-CASTELLANI, *i. m.* (2. jegyzet), 94–98.

¹⁷⁵ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 674; MATHIAEU-CASTELLANI, *i. m.* (2. jegyzet), 98–102.

¹⁷⁶ HENKEL, SCHÖNE, *i. m.* (8. jegyzet), 969, 1427.

¹⁷⁷ ZSÁMBOKY, *i. m.* (7. jegyzet), 116, 193, 194–195, 228–229, 46, 23.

például P. Valerius konzul halála, a Héraklész oszlopai között áthaladó és kikötő hajó, valamint az antik áldozati oltáron eléggő bárány motívuma.¹⁷⁸

A biblikus ismeretekre épülő és a keresztény hit elemeiben való jártasságot feltételező szimbólumok alkalmazása a 17. század második felétől többszörösen meghaladta az antik és humanista eredetű motívumokét. Ez részben magyarázható az utóbbiak halál utáni sorsra és boldogulásra vonatkozó, a keresztény elképzelésekkel gyakran ellentétes jelentésével. Egyszerű képi toposzokat (pl. puttók a felhőkben)¹⁷⁹ éppúgy alkalmaztak, mint az Ó- és az Újszövetségből merített, összetettebb értelmű képeket, mint például az Ararát hegyén megpihenő Noé bárkája, a mennyei jegyesség és Jézus mint jó pásztor ábrázolása.¹⁸⁰

Összegezve az elmondottakat, a tanulmányban szerettük volna felhívni a figyelmet az emblematisz kifejezőmód, azon belül a különböző műfaji diskurzusok közti motívusok kapcsolatok vizsgálatának egyik kiaknázatlan lehetőségére. Célunk az volt, hogy feltárjuk a halál-motívus emblematisz használatának különféle megjelenési formáit, műfaji kontextusát és funkcióit, s egyetlen példán szemléltessük az irodalmi motívusok, a kapcsolódó eszmék és ikonográfiai toposzok változatosságát és hagyományozódását. Az emblémákat nem elszigetelt jelenségként, hanem kulturális, történeti és irodalmi kontextusukkal együtt vizsgáltuk, s az embléma normatív meghatározása helyett a pragmatikus és összehasonlító szempontokat állítottuk előtérbe.

Ismét bebizonyosodott, hogy az emblematisz irodalom az intertextualitást érintő vizsgálatok elsőrangú területe, s kiválóan alkalmas hosszú távú poétika- és retorikatörténeti, eszme- és művelődéstörténeti folyamatok dokumentálására. Láthatóvá vált a folyamat, melynek során az emblematisz kifejezőmód új műfajokban jelent meg, illetőleg fontos szerepet játszott ezek létrejöttében, majd a motívusok ismétlődése és jelentésvesztése révén megkezdődött a forma kiüresedése. Megfigyelhetjük szöveg és kép kapcsolatának változatos formáit, nyomon követhetjük a moralizációs célkitűzés átalakulását, s megragadhatjuk a halállal kapcsolatos emblémák különböző társadalmi funkcióit.

A vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy a latin nyelvű emblémáskönyveknek kitüntetett helyet kell kapniuk mind az emblémakutatásban, mind a neolatin irodalom vizsgálatában, s nem hagyhatók figyelmen kívül a nyelvi határokat átlépő esztétikátörténeti, tárgyátörténeti vagy más szempontokat előtérbe helyező összehasonlító vizsgálatokban sem. Az itt kapott képet érdemes lenne összevetni a más műfajokban megjelenő halál-felfogásokkal. Ideje lenne elkészíteni Zsámboky *Emblemata*-jának és Lackner emblematisz műveinek kritikai kiadását, s módszeresen meg kellene vizsgálni az emblematisz irodalom kapcsolatát az alkalmi költészet más formáival.

¹⁷⁸ *Posthuma*, i. m. (77. jegyzet), VIII, D_{2r-v}; *Symbolographia*, i. m. (78. jegyzet), XIII; *Dij*, i. m. (97. jegyzet), XI, a_{2r}.

¹⁷⁹ WEBER, i. m. (33. jegyzet).

¹⁸⁰ *Brachy*, i. m. (72. jegyzet), XVI, P_{2v}; *Exuviae*, i. m. (92. jegyzet), XXVII, L_{2r-v}.

Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában

A Szent István király alakjához kötődő hagyomány az irodalom- és a művészettörténet egyik kiemelkedő jelentőségű, a 19. század második felétől folyamatosan vizsgált területe. Ez a legkülönbözőbb műfajokat átfogó, összetett hagyomány-együttes folyamatosan jelen van a magyar történelemben, s újra és újra telítődik az adott időszak aktuális problémáival. Míg a hagyomány középkori forrásainak összegyűjtése és értékelése lényegében lezárult,¹ elmaradt a 15. század vége után keletkezett irodalmi és képi ábrázolások új kérdésfelvetésen alapuló, átfogó bemutatása. Ennek egyik fő oka, hogy megszakadt a források módszeres összegyűjtése. Különösen érvényes ez a sokszorosított grafika területére, amely az egyik jelentős, új eredményeket ígérő forrásvidéke a széles egyház-, irodalom-, és művelődéstörténeti alapokon nyugvó, funkcionális szemléletű megközelítéseknek.

A sokszorosított grafika egészen más lehetőségeket biztosított a művészi invenció, a megformálás, a tartalmi differenciáltság, a kép-szöveg viszony, a közönséggel való kapcsolat terén, mint a többi műfaj. A viszonylag nagy példányszám, a képek társadalmi méretű, dinamikus terjesztése itt lehetővé és vonzóvá tette az új elképzelések gyors „kipróbálás”-át. Elsősorban ebből az adottságból fakad, hogy a leegyszerűsített, tradicionális gyökerű képszerkezetek mellett részben éppen a sokszorosított grafika révén terjedtek el az összetett gondolatokat hordozó, tagolt és kontaminált ábrázolások. Ezért az egy-egy történelmi alakra vonatkozó ikonográfiai jelenségek összegyűjtése a műfajban megvilágíthatja az évszázadokon át érvényesülő, átalakuló és megújuló képzőművészeti folyamatokat.

A Szent István-hagyomány ikonográfiai vizsgálatát azzal kezdtük, hogy kronológiai rendben összeállítottuk a fa- és rézmetszetek, a könyvnyomtatások, valamint az azokat kísérő szöveges források katalógusát a 15. század második felétől a 19. század közepéig terjedő időszakban. A jelzett időszak reprezentatív emlékei mellett megtalálhatók

---

¹ Péter András, *Árpád-házi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben: Ikonográfiai tanulmány*, h. n., [1925], Kézirat, MTA Művészettörténeti Intézet Könyvtára; Wehli Tünde, *Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben = Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. Fügedi Erik, Bp., 1986, 54–60., 308–309; Wehli Tünde, *Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben = Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*, szerk. Török József, Bp., 1994, 107–140; Poszler Györgyi, *Az Árpád-házi szent királyok a magyar középkor századaiban = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon, Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24.*, Bp., 2000, 170–187.

a katalógusban a korábbi ábrázolásokon alapuló, leegyszerűsített, igénytelenebb lapok is. A tételek szöveges leírásában jelezzük a sokszorosított grafikai előképeket, a motívumkölcsonzéseket és a nyilvánvaló átvételeket, s esetenként utalunk az összefüggésekre az úgynevezett „magas” művészet körébe tartozó alkotásokkal.

Ez a forrásanyag megmutatja, hogy Szent István történeti jelentősége szorosan összekapcsolódott a szentségéről kialakult elképzeléssel. A széles skálán mozgó megjelenítések kivétel nélkül egyfajta „szellemi portrék”, melyek képi formában jelenítik meg a szent király irodalmi és történeti művekből ismert kultuszát. A katalogizáláskor együtt kezeltük az eredeti funkcióból kiesett és a megjelenés eredeti összefüggéseit őrző lapokat. Az ábrázolások „tartalma” ideális esetben két részből, képből és szövegből tevődik össze, s a képi összetevővel egyenrangú elemnek tekintettük a hozzá tartozó szöveget is.

E törekvés hátterében az a gyakorlat áll, hogy a nem portré értékű, több esetben csupán jelzésszerű ábrázolások témáját a sokszor módosuló, esetenként megtévesztő attribútumok mellett a szöveges rész nevezi meg egyértelműen. Kép és szöveg egyben lehetővé tette a katalógusban feltárt forrásanyag funkcionális vizsgálatát az irodalmi és képi kontextusban. Mindez túlmutat a képi megformálás törvényszerűségein és segíti a forrásanyagban tükröződő művelődéstörténeti tendenciák felismerését.

Ebben a tanulmányban, mely egy átfogó ikonográfiai vizsgálat keretei közé illeszkedik, arra keresünk választ, hogy a Szent István alakjából és a Szent Jobb ereklyéből kontaminált ábrázolástípus milyen kultusztörténeti, ikonográfiai és eszmei forrásokból alakult ki, mikor, milyen formában és funkcióban jelent meg, s mi volt a sajátos jelentése.

Kézereklyék Magyarországon és Európában

Ismeretes, hogy a szentek egész testét vagy a testükből leválasztott részeket mint elsődleges ereklyéket a korai középkortól megkülönböztetett tiszteletben részesítették.² A különösen értékesnek tartott ereklyéket díszesen megmunkált, aranyozott ezüst tartókban, hitelesítő irattal ellátva és lepecsételve helyezték el. Az ereklyéknek tulajdonított különféle védő funkciók miatt elterjedt gyakorlat volt az ereklyekereskedelem és az ereklyék különféle meg nem engedett módokon történő megszerzése (furta sacra). A különféle ereklyék változatos ikonográfiai hagyományt hoztak létre, s az ereklyetisztelet egyik elterjedt formája volt az ereklyék és hatásuk dicsőítése képzőművészeti eszközökkel.³

² MAROSI Ernő, *Ereklyék = Történelem – kép, i. m.* (1. jegyzet) 139–142.

³ Vö. IPOLYI Arnold, *Magyar ereklyék*, *Archaeológiai Közlemények*, 3(1863), 67–125.

Mindez Magyarországon sem volt másként, amint azt például a IV. László uralkodása idején tartott budai zsinat határozatainak 27. fejezete tanúsítja. A rendelet szerint az ereklyéket nem szabad „extra capsam”, azaz tartó nélkül őrizni és mutogatni a zarándokoknak, legfeljebb nagy ünnepeken. Ugyanitt megtiltják az ereklyekereskedelmet, s kijelentik, hogy az újonnan felfedezett ereklyéket pápai tekintéllyel kell hitelesnek elismertetni.⁴ A gyakorlat messzemenően igazolja a rendeletben említett vétségeket. Így például 1319 előtt egy ismeretlen pálos szerzetes meg nem engedett módon jutott hozzá Szent László király egyik ujjához („digitus Sancti Ladislai”), melynek külön kápolnát kívánt építtetni.⁵

Az uralkodók kézereklyéi különleges helyet foglaltak el az ereklyék között. A szent uralkodók kezét a világi hatalom olyan szimbolikus megtestesítőjének tartották, mely egyben szakrális hatalmat jelképezett. A Hartvik legenda szerint Szent István keze méltán maradt épen, mert azzal alamizsnálkodott.⁶ Szent István uralkodói karjának jelképes értelmű említése feltűnik a Nagyobb legendában is: „Az irgalomnak és kegyességnek oly szélesre tárt karjaival ölelte Krisztus szegényeit, sőt bennük Krisztust, hogy egyetlen vendég vagy zarándok sem távozott tőle szomorúan, jóságának valamilyen vigasza nélkül.”⁷

A középkori leltárak szerint Magyarországon meglévő ereklyekincsben minden bizonnyal több uralkodói kézereklye volt. A tartós török uralom következtében azonban az ereklyék egyrészt megsemmisültek, másrészt – föltehetően kereskedők révén – Bosznián át Dalmáciába jutottak. Fraknói Vilmos szerint különösen sok, száznál is több fej, kar és lábszár alakú ereklyetartó gyűlt össze Raguzában a székesegyház, valamint a domonkos és a ferences templom kincstárában. A 19. század végén a raguzai ferenceseknél figyeltek fel Szent László díszes, nyitott kézfejen végződő kar alakú ezüst ereklyetartójára, melyet a kutatás a 15. század első felére datált.⁸ Ebben – éppúgy, mint a később bemutatandó egyik szentjobbi pecsétképen – üveggel fedett nyíláson át lehetett megtekinteni az ereklyét. Ismert Szent László egy másik, a zágrábi székesegyházban őrzött kéz alakú ereklyetartója is, melyet a váradi sír 1594-es feldúlása után, 1600-ban készítettek. Ezen a tartón a kéz Szent László közismert attribútumát, a bárdot tartja. Szent Imrének is létezett kéz alakú ereklyetartója, melyet

⁴ PÉTERFFY, Carolus, *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata*, I, Viennae, 1742, 111.

⁵ FRANKÓI Vilmos, *A Szent Jobb*, Századok, 35(1901), 880–904, itt: 889.

⁶ *Szent István legendája Hartvik püspöktől*, ford. KURCZ Ágnes = *Árpád-kori legendák és intelmek*, szerk. ÉRSZEGI Géza, Bp., 1983, 53.

⁷ *Szent István király nagy legendája*, ford. KURCZ Ágnes = *Árpád-kori, i. m.* (6. jegyzet) 29.

⁸ IPOLYI Arnold, *Középkori magyar ötvös-művek: A magyar szent királyok mellszobrai és ereklyetartóink* = Uő., *Magyar műtörténeti tanulmányai*, I, Bp., 1873, 261–244; FRANKÓI Vilmos, *Szent László király kar-ereklyetartója Raguzában*, Archeológiai Értesítő, 18(1898), 193–195.

1387-ben az esztergomi érsekké választott Hohenlohe György, passauai püspök hozott magával Passauból Esztergomba. Ezt az ereklyét Albert király 1439-ben visszaadta a passauai püspöknek.⁹

A felsoroltakon kívül más kézereklyét is tiszteltek Magyarországon. Aradon például a káptalani egyházban Szent Ágota karját őrizték a 15. század előtt, amely később Váradra került a Szent László-ereklyék mellé. V. István király lánya, Mária végrendeletében megemlékezett Szent Balázs karereklyéjéről, melyet ezüst tartóban őriztek.¹⁰

Szent István épen maradt jobb kézfejehez hasonló kéz- és karereklyék másutt is léteztek. Magyarországon ilyen lehetett a budai királyi várkápolnában elhelyezett Alamizsnás Szent János-kézereklye, melyet aranyozott ezüst tartóban őriztek. Ez az 1530-ból származó leltárban „media manus S. Johannis de argento deaurata” megjelöléssel szerepel.¹¹ A Szent Jobbhoz formáját tekintve ismereteink szerint az elzászi Adalbert herceg lánya, Szent Attala apátnő 13. század elején kristályüveg tartóba foglalt, mumifikálódott jobb keze áll a legközelebb. Attala a strassburgi Szent István női kolostor apátnőjeként hunyt el 741-ben. A testéből leválasztott jobb kéz – Szent István jobbáéhoz hasonlóan – épen maradt, majd nyoma veszett, aztán ismét megtalálták. Ekkor helyezték el a teljes ereklye megtekintését biztosító kristályüveg tartóban.¹²

A nagy európai ereklyekincsek főereklyéi között több uralkodói kéz- és karereklye található. Így például Aachenben őrzik az 1165-ben szentté avatott Nagy Károly karereklyéjét („Brachium dextrum Caroli Magni”). A nyitott kézfejen végződő, jobb kar alakú aranyozott ezüst tartó a benne elhelyezett oklevél szerint 1481-ben készült. XI. Lajos francia király ekkor az aacheni dómban alapítványt hozott létre a francia uralkodóház őseként tisztelt Nagy Károly karereklyéje tiszteletére. A karcsont a tartó kinyitható karrészének közepén, liliomokkal övezett kristályüveg mögött látható. A karereklye kultusza folyamatos lehetett a francia uralkodók körében, mivel azt XVI. Lajos 1775. évi koronázása alkalmából az aacheni dómban celebrált istentiszteleten az oltáron helyezték el Nagy Károly fejereklyetartójával együtt.¹³

Az ereklyegyűjteményeket, illetve azok egyes darabjait csak meghatározott időszakokban lehetett megtekinteni a külön e célra épült tornyokból (pl. Aachen), galériákról (pl. Würzburg) vagy emelvényekről (pl. Bécs, Heiltsstuhl) történő felmutatás

---

⁹ IPOLYI, i. m. (3. jegyzet) 114–115.

¹⁰ IPOLYI, i. m. (3. jegyzet) 115.

¹¹ IPOLYI, i. m. (3. jegyzet) 115.

¹² LEGNER, Anton, *Vom Glanz und von der Präsenz des Heiliums – Bilder und Texte = Reliquien: Verehrung und Verklärung: Skizzen und Noten zur Thematik und Katalog zur Ausstellung der Kölner Sammlung Louis Peters im Schnütgen-Museum*, hrsg. von Anton LEGNER, Köln, 1989, 33–148, itt: 51, Abb. 13, 80–81.

¹³ *Die Domschatzkammer zu Aachen*, Aachen, 1979, 52.

alkalmával, s a 15. században külön kiadványtípus jött létre az ereklyekincsek dokumentálására és megismertetésére. Ezek az úgynevezett *Heiltumbuchok*, *Heiltumbriefek*. Közülük a legkorábbi (Augsburg, 1473) az andechsi ereklyéket mutatja be. A kiadványokban számmal látták el az egyes ereklyéket és szövegben is leírták őket.¹⁴ Az összesen 107 ereklye képét közlő egyik andechsi *Heiltumbriefen* például nem kevesebb, mint kilenc kézben végződő, kar alakú ereklyetartó látható. Ezek között egyaránt megtalálhatók a nyitott kézfejú, az áldásra vagy esküre emelt kezű, illetve a speciális attribútumot tartó (pl. nyíl) ereklyetartók típusai.¹⁵

Az 1502-ben megjelent, majd 1514-ben tizenöt újabb ereklyével kibővített *Wiener Heiltumbuch* a Szent István-dóm ereklyekincsét huszonnégynél több lapon mutatja be. Szent István király karereklyéjén kívül szerepel a nyomtatványban István kortársának, a szentként tisztelt II. Henrik császárnak az ezüst karereklyetartója is. Ez a tartó kereszt országalmát tartó kézben végződik, ami a császár egyik attribútuma volt.¹⁶ 1509-ben a wittenbergi, 1508–1509-ben a waldaufi, 1520-ban a hallei ereklyekincsről jelent meg *Heiltumbuch*.¹⁷

A rekatolizáció hatásos eszközeként a 17. század elejétől újjáéledő ereklyetisztelettel egy időben újra kinyomtatták a középkori *Heiltumbuchok*at is. Így például 1602-ben az andechsi, 1630-ban az augsburgi ereklyékről jelent meg egy-egy kiadvány.¹⁸ Az 1485-ben szentté avatott III. Lipót osztrák örgróf Klosterneuburgban őrzött ereklyéi között ugyancsak szerepel egy nyitott kézben végződő karereklyetartó, melyen a kar teljes hosszában, kristályüvegen át lehet látni az ereklyét. Ezt a tartót III. Miksa főherceg alapította 1616-ban, s a többi, ugyanitt őrzött Szent Lipót-ereklyével együtt Georg Nicolai metszette rézbe 1760-ban.¹⁹

Több metszeten ábrázolták Nagy Károly kar alakú ereklyetartóját is. Így például Wilhelm Altzenbachnak a huszonzét aacheni főereklyét bemutató, 1671-ben készült rézmetszetén a 16. szám alatt látható „Brachium dextrum Caroli Magni” felirattal. A lap alján jobbra Nagy Károly áll az aacheni dóm modelljével.²⁰

¹⁴ *Der Heilige Leopold: Landesfürst und Staatssymbol: Stift Klosterneuburg* 30. März – 3. November 1985, Wien, 1985, 410–414.

¹⁵ LEGNER, i. m. (12. jegyzet) 62, Abb. 18, 86–87.

¹⁶ *Der Heilige Leopold*, i. m. (14. jegyzet) 411–412; PRAY, Georgius, *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextera Divi Stephani Primi Hungariae Regis*, Vindobonae, 1771, 70–71.

¹⁷ *Das Wittenberger Heiltumbuch*, Wittenberg, 1509; *Das Heiltumbuch des Florian Waldauf*, h. n., 1508–1509; *Das Halle'sche Heiltumbuch*, Halle an der Saale, 1520; vö. *Der Heilige Leopold*, i. m. (14. jegyzet) 412–414.

¹⁸ *Chronicon Andecense*, München, 102; *Warhaffte Abbildung aller fürnemmen Hailthumbs Gefässen [...]*, Augsburg, 1630; vö. *Der Heilige Leopold*, i. m. (14. jegyzet) 414.

¹⁹ *Der Heilige Leopold*, i. m. (14. jegyzet) 409–410.

²⁰ *Wallfahrt kennt keine Grenzen: Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum* 28. Juni bis 7. Oktober 1984, München, 1984, 150–152; LEGNER, i. m. (12. jegyzet) 63, Abb. 19.

A források tanúsága szerint a Magyarországon őrzött középkori ereklyekincsről tudomásunk szerint nem készültek a felsoroltakhoz hasonló nyomtatványok. Ez az egyik oka annak, hogy az egykor tisztelt, de elpusztult ereklyéket hosszú időre elfelejtették. Másfelől a szétszóródott, s a török veszély és a reformáció idején másodlagosan elhelyezett ereklyéknek csak ritkán alakult ki új kultusza. A Szent Jobb kultuszának felélesztésében fontos szerepet játszott az az ábrázolástípus, amelyen az ereklye együtt jelenik meg Szent István király alakjával.

A Szent Jobb ereklye a középkorban

Míg a Szent István királyra vonatkozó források és azok értelmezései viszonylag jól ismertek, a Szent Jobb ereklye szövegforrásairól, megtalálásáról, épségben maradásáról, történetéről és a kultusz kezdeteiről Pray György, Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold, Karsai Géza, Györffy György és mások kutatásai alapján meglehetősen ellentmondásos és hiányos kép alakult ki.²¹ Az évszázadok során szimbolikus jelentőségűvé vált ereklye legkorábbi említése a Hartvik legendában található. A legenda szerint István koporsójának felnyitásakor a csontok között hiába keresték a király jobb kezére húzott gyűrűt. Eközben a templom kórusában imádkozó, a koporsótól eltiltott – „nehogy a szent ereklyékből valamit elragadjon” – és megszegényített Merkurnak, a fehérvári káptalani kincstár őrének egy fehér ruhás ifjú összezsavart szövetet adott át. Amikor Merkur kibontotta a tekercset, folytatja a legenda, meglátta „Isten emberének ép kezét, rajta a csodás mivű gyűrűvel”. Hartvik szerint ez a kéz István király jobb keze volt, mely megőrizte „csontjaihoz tapadó idegeivel s bőrével épségének ékességét”.

Eszerint Szent István mumifikálódott jobb kezét – az ereklyék tárolásának egyik általánosan elfogadott középkori módja szerint – ruhaanyagba tekerték. Egyetlen dísz és egyben hitelességének bizonyítéka István gyűrűje volt. Merkur a kezét – folytatja Hartvik – magával vitte monostorába, ott elrejtette, s erről később „a kolostor alapítóit értesítette, végül, hogy közeledett a kinyilvánítás ideje, a királlyal is közölte. Ez a püspököket és Magyarország első embereit csakhamar összehívatta, s miután ott Krisztus sok csodás jótéteményét pazarolta, ő az ünnepélyes napot Isten embere jobb-jának felemelésére meghatározta.”²²

---

²¹ PRAY, *i. m.* (16. jegyzet); FRAKNÓI, *i. m.* (5. jegyzet); IPOLYI, *i. m.* (3. jegyzet); KARSAI Géza, *Szent István király tisztelete = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SERÉDI Jusztinián, III, Bp., 1938, 155–256, itt: 160–168; GYÖRFFY György, *István király és műve*, Bp., 1977, 384–394.

²² HARTVIK, *i. m.* (6. jegyzet) 52–53.

Az idézett szövegen kívül az Árpád-korból nem ismerünk további leírást az ereklyéről. Az ereklye ünnepélyes elevatiója és oltárra helyezése a történeti rekonstrukció szerint 1098. május 30-án történt; ekkorra készült el ugyanis a Bihar megyei Berettyó menti Bereken (később Szentjobb, ma Sániob, R.) a fából épült monostor helyén az Álmos herceg által kőből építtetett bencés apátság, melynek apátja Merkur lett.²³

Nem tudjuk pontosan, mennyi idő telt el a Szent Jobb ezen első, legendabeli említése és liturgikus ünnepelésének kezdete között. Valószínű, hogy az ünnepélyes elevatio nem esett egybe az ünnep elrendelésével. Az ereklye ünnepe ugyanis nem szerepel a László király által összehívott szabolcsi zsinat határozatai között. Az ünnep első említése a 12. század végére datálható Pray-kódex naptárában található.²⁴ A Hartvik-féle említés és az ünnep első adata közötti időt Karsai Géza Laskai Osvát egyik prédikációrészletének értelmezésével próbálta meg kitölteni.²⁵ Ez azonban nem segíti az ünnep eredetének tisztázását, mivel – eltekintve a jelentős időbeli távolságtól – Laskai nem egy, hanem két prédikációban szól a Szent Jobbról, s a szövegek némileg ellentmondanak egymásnak.²⁶ A Pray György által tévesen Temesvári Pelbártnak tulajdonított beszédben – mely valójában Laskai Szent Istvánról szóló második prédikációja – a vonatkozó szövegrész fordítása a következő: „és végül a maga idejében kinyilvánította [ti. Merkúr] Szent László királynak, hogy őneki [ti. Merkúrnak] angyal adta át Szent István király jobbát, aki [ti. Szent László] összehívatta a püspököket és Szent István jobbja tiszteletére ünnepet rendelt el”.²⁷ Ettől részben eltérőt állít Laskai a Szent Istvánról szóló első prédikációjában. A Hartvik legendát idéző mondat szerint „a király pedig összehívatta a püspököket és az ország első embereit, s elrendelte az ő jobbja ünnepelésének napját”.²⁸ Valószínű, hogy Laskai a második beszédben az első sermo rövidebb, feltehetően saját magának is homályosnak tűnő szövegrészletét próbálta meg értelmezni. Pray – érzékelve az általa idézett második beszédben rejlő értelmezési nehézséget – helyesen úgy vélte, a szövegrészlet nem az ünnep elrendelésére, hanem a szent király elevatiójára vonatkozik.²⁹

A szentjobbi apátság III. István uralkodása alatt, 1169 körül keletkezett és 16–17. századi hiteles kivonatokban fennmaradt megerősítő oklevele szerint az ereklye

²³ GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Bp., 1987, 668–669; SIMON, Matthaeus, *Supplementum ad Dissertationem historico-criticam Clar. Georgii Pray [...] cum Historia Monasterii Sz. Jog*, Vacii, 1797, 90–93; KARSAI, i. m. (21. jegyzet) 161; GYÖRFFY, i. m. (21. jegyzet) 390; FUXHOFFER, Damianus, CZINÁR, Maurus, *Monasteriologiae Regni Hungariae*, I, Pestini, 1858, 232–234.

²⁴ FRANKÓI, i. m. (5. jegyzet) 880–881.

²⁵ KARSAI, i. m. (21. jegyzet) 174–174; vö. FRANKÓI, i. m. (5. jegyzet) 891.

²⁶ (Oswaldus de Lasko = LASKAI Osvát), *Sermones de sanctis Biga salutis intitulati*, Hagenau, Heinrich Gran, pro Johanne Rynmann, 1497, Sermo LXXVI, LXXVII.

²⁷ PRAY, i. m. (16. jegyzet) 37–38; LASKAI, i. m. (26. jegyzet) Sermo LXXVII. 254v.

²⁸ LASKAI, i. m. (26. jegyzet) Sermo LXXVI. 250v.

²⁹ PRAY, i. m. (16. jegyzet) 38.

feltalálása – eltérően a Hartvik legendától – László király uralkodásának hetedik évében történt. Ezt követte az apátság kőből való újraépítése, valamint egy új kiváltságlevél kibocsátása. Az oklevél záradékába belefoglalták a „sanctissima dextra” kifejezést.³⁰ Mindez arra utal, hogy május 30-a valószínűleg III. István uralkodása óta ünnepnapja a Szent Jobbnak. E következtetéssel egybehangzik az ünnep előfordulása a Pray-kódexben. A „translatio dexterae S. Stephani regis” elnevezésű ünnep miséjében az ereklye – ószövetségi utalással – a rászorulók oltalmazójaként jelenik meg.³¹

A szentjobbi apátság – minden bizonnyal az ott őrzött ereklyének köszönhetően – 1239-ben hiteleshelyi működést folytatott és eskütel színhelye volt. Az ereklye esetleges átszállításai és őrzési helyeinek változásai nem adatolhatók. Nem lehet tudni azt sem, hol őrizték a Szent Jobbot a tatárjárás idején, amikor a szentjobbi apátság elpusztult.³²

Az ereklye ünnepe a 14–15. században közel húsz liturgikus kézirat naptárában szerepel az „inventio dexterae S. Stephani regis”, illetve az „elevatio dexterae S. Stephani regis” megjelöléssel. Emellett három további Szent István-ünnep létezett a középkori Magyarországon.³³ Az ünneplésnek ez a kiemelt formája a szentek közül egyedül István királyt illette meg. A liturgikus rendben meglehetősen szokatlan az olyan ünnep, amikor nem magát a személyt, hanem egy testrészét tisztelik.

Egyedülálló az a 14. század eleji adat, mely szerint az ereklye mint koronázási jelvény tűnik fel, s a király legitim hatalmát hivatott jelezni. Ottokar von Horneck *Steierische Reimchronik*-jában olvasható, hogy az Árpád-ház kihalása után a trónviszályok idején, 1303-ban a Vencel-párti Budán úgy övezték fel az ifjabb Vencelt a magyar királyok díszével és öltözetével, hogy egyik kezében az – eszerint ekkor éppen Budán őrzött – Szent Jobbot, másikkal a királyi pálcát tartotta, s a főpap így helyezte fejére a koronát. A krónika bemutatja az ereklyetartót is:

„in einer hant er truoc
Sant Stephans arm, der ist kluoc
in luter m golde verwiert
und mit gesteine geziert.”³⁴

A szövegben az arannyal és drágakővel díszes ereklyetartóba zárt kar jelenik meg, amely magában foglalhatta a kézfejet is. Ottokar von Horneck áttételesen itt valószínűleg arra utal, hogy az Árpád-házi egyenes ági leszármazás megszűnte után az uralkodói jelvények között, a koronával, kereszttel, országalommal és királyi

³⁰ SIMON, *i. m.* (23. jegyzet) 93–101.

³¹ PRAY, *i. m.* (16. jegyzet) 40; WEHLI, *i. m.* (1. jegyzet) 117., 6. jegyzet, 119., 22. jegyzet.

³² GYÖRFFY, *i. m.* (23. jegyzet) 668–669.

³³ FRANKÓI, *i. m.* (5. jegyzet) 880–881.

³⁴ GOMBOS, Albinus Franciscus, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, III, Bp., 1938, 1915.

pálcával együtt tartották számon a Szent Jobbot. Több ilyen tartalmú forrás nem áll rendelkezésre, ezért eldönthetetlen, hogy a krónika egyszeri esetet foglalt írásba vagy 1301 után valóban az uralkodói jelvényekhez számították az ereklyét, melynek birtoklása biztosította a mindenkori uralkodó legitim hatalmát.

A zágrábi székesegyházban 1308-ban az egyházmegyei zsinat alkalmából mondott prédikációjában Augustinus Gazotti zágrábi püspök úgy emlékezett meg az ereklyéről, hogy azt a róla elnevezett hely templomában őrzik és Magyarország egész népe tiszteli.³⁵ Gazotti egyszerűen „dexterá”-t és „manus”-t említ. Az 1358 körül készült *Képes Krónika* Szent István saját kezű alamizsnálkodásával magyarázza, hogy „mai napiglan Magyarország szeme előtt [van] az a könyörületes jobb kéz testi valójában”.³⁶

Az ereklyével azonosított, egyetlen önálló középkori képi ábrázolás az apátság 15. század második feléből fennmaradt pecsétjein látható. Ezekon minden bizonnyal nem magát az ereklyét, hanem annak tartóját jelenítették meg, s az ábrázolás a 15. századinál korábbi állapotot rögzített. A pecsétnek három variánsa ismert, s mindegyiken könyökben behajlított, a kézfejjel felfelé mutató esküt tevő, illetve más értelmezés szerint áldást osztó kéz és kar látható. Az egyik változaton a szövetre emlékeztető anyaggal fedett kar főpásztori bottal, fölötte nyitott koronával és két csillaggal egészült ki.³⁷ (49. kép) A másikon a nyitott korona a kar fölött felhőn nyugszik, s a felhő alatt egy, a korona fölött két csillag látszik.³⁸ A harmadik pecsétvariánszon zárt, a Szent Koronára emlékeztető korona simul a karra, s a korona alatt a kar felső részén gyöngyökkel övezett kör alakú nyíláson át látható az ereklye egy része. Az ábrázolás körül tizenkét csillag, a korona mellett kétszer csavart üres írásszalag látható.³⁹ (50. kép)

A püspöki pálcát, illetve apáti botot tartó kéz feltűnik például a ciszterci apátságok pecsétjein.⁴⁰ Ezek távoli előképei lehetnek a szentjobbi pecséteknek, melyeken a körirat, valamint a korona – amely egyúttal az ereklye attribútuma – egyedivé teszi az ábrázolást. Az 1472-ből való harmadik szentjobbi pecsétvariáns minden bizonnyal a teljes, megbontatlan Szent Jobb ereklyét ábrázolja díszes tartójában. Eszerint a kör alakú, más karereklyetartókon is feltűnő, üveggel fedett nyíláson át közvetlenül az ereklyére lehetett látni.

³⁵ KERCHELICH, Balthasar, *Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis*, Pars I, Tomus I, Zagrabiae, [1760], 109.

³⁶ *Képes Krónika*, ford. GERÉB László, Bp., 1978, 76.

³⁷ SIMON, i. m. (23. jegyzet) 155. p. elé kötött tábla.

³⁸ SIMON, i. m. (23. jegyzet) 157. p. elé kötött tábla.

³⁹ SIMON, i. m. (23. jegyzet) 159. p. elé kötött tábla; PRAY, i. m. (16. jegyzet) 30.

⁴⁰ PRAY, i. m. (16. jegyzet) 31, 68–69.

A szöveges források, valamint az ereklyéről és az ereklyerészekről készült későbbi ábrázolások egyaránt arra utalnak, hogy a 14. század elején még osztatlan, váltól teljes jobb kart idővel részekre szedték, s különböző helyeken, külön ereklyetartókban őrizték. A kézfejhez tartozó egyik nagyobb karrész feltételezés szerint a bécsi Szent István-dómba, egy másik rész Lembergbe került. A bécsi ereklyét – melyről a források nem állítják, hogy Szent István jobbából származik – az 1450-es években a következő szöveggel leltározták: „item ain silbrein wolgezierten Arm, mit einer vergulten Kron in der Handt. Darinn der Arm des Heiligen Sand Steffans, ains Kunigs von Hungern.” A leírás további része szerint – mely emlékeztet a szentjobbi pecséteken megjelenő képre – az ereklyét V., utószülött László ajándékozta Bécsbe. A kar alakú ezüst tartó súlya a rajta lévő koronával együtt 12 márka és 10 lat volt. Ez az ereklye a bécsi *Liber Reliquiarum*ban 1514-ben mint „ain silbrein Monstranz darinn Sand Steffan des Kunigs von Hungern Arm” szerepel, s ez a leírás 1666-ig változatlanul ismétlődik.⁴¹

A Lembergben őrzött Szent István-karereklye eredetéről a középkori források nem tesznek említést. Feltételezések szerint Nagy Lajos király vagy Báthori István fejedelem révén jutott Lengyelországba. Ezt az ereklyét a 17. századtól következetesen Szent István jobb karjaként tartották számon.⁴²

A 15. század utolsó harmadától megjelent liturgikus nyomtatványok közül az esztergomi egyházmegye részére készült összeállításokban rendszeresen piros betűs ünnepként szerepel az „inventio dextre Sancti regis Stephani”. A miseszöveg az oratóban emlékezik meg a Szent Jobbról, míg a Szent István életét felidéző, „Corde voce, mente pura” kezdetű szekvencia nem szól az ereklyéről.⁴³ Szembetűnő, hogy az ereklye említése egészen a 17. század végéig hiányzik a magyar nyelvű himnuszokból.⁴⁴ A latin himnuszok közül a Szent Jobb ünneplésére ugyanaz a szöveg szolgált, mint Szent István király ünnepének nyolcadára. Laskai Osvát a Szent Istvánról szóló második, már említett prédikációjában megjegyzi, hogy a 15. század végén Székesfehérváron őrizték az ereklyét: „quod moderna consuetudo non colit sed tamen pia devotione in civitate albanensi[!] positam olim misericordie operibus plenam omnis populus veneratur”.⁴⁵ Bár a prédikáció nem részletezi a „moderna consuetudo” kifejezés értelmét, mely szerint nem ápolják az ünnepet, Laskai tanúsága szerint a köznép ekkor is folyamatos tiszteletben részesítette az ereklyét.

⁴¹ PRAY, i. m. (16. jegyzet) 70; SIMON, i. m. (23. jegyzet) 56–62.

⁴² PRAY, i. m. (16. jegyzet) 76–77; SIMON, i. m. (23. jegyzet) 40–57.

⁴³ PRAY, i. m. (16. jegyzet) 42–48; DANKÓ, Josephus, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893, 210–213.

⁴⁴ ALSZEGHY Zsolt, *Szent István a magyar egyházi költészetben = Emlékkönyv*, i. m. (21. jegyzet) 325–344.

⁴⁵ LASKAI, i. m. (26. jegyzet) Sermo LXXVII. 254v.

*Az ereklye története és önálló ábrázolásai
a 16. század második felétől*

A Szent Jobb-ereklye, illetőleg ereklyék történetének további adatai – az ereklyét és annak kultuszát bemutató középkori forrásokhoz hasonlóan – részben ellentmondások és nehezen értelmezhetők. Kevés önálló képi ábrázolás maradt fenn, s az egykorú források csak szüksézáúán és esetlegesen rögzítették az ereklye állapotát.

A bécsi Szent István-karereklyét 1666 után aranyozott ezüst monstranciaként írták le. A 18. századi bécsi ereklyeinventáriumok (1723, 1750, 1779) rögzítették az ereklyetartó 1722. évi megújítását is. Eszerint súlya 8 márka és 11 lat volt, amit egy lat gyöngy díszített. Vanossi Antal szerint ebből a bécsi ereklyéből származik egy Rómába került kar részecske. A leírások közül egyik sem utal arra, hogy a bécsi ereklye Szent István jobb kezéből származik. A monstrancia alakú tartó – melyet II. József uralkodása alatt beolvasztottak – és a feldíszített karcsont rézmetszetű ábrázolását Mathaeus Simon közölte 1797-ben.⁴⁶ (51. kép)

A lemergi ereklyének 1634-ben János Kázmér lengyel király készíttetett új arany tartót. Ezt az ereklyét és tartóját ábrázolja egy, a 19–20. század fordulóján a lemergi plébánián őrzött barokk kori festmény. A képen a lengyel király társaságában egy másik, keresztben végződő koronát és palástot viselő, ismeretlen uralkodó megcsókolja a szent kart. A lemergi ereklye esküre emelt jobb kézfejen végződő tartójának rézmetszetű képét ugyancsak Mathaeus Simon közölte, melyen jól olvashatók a hitelesítő feliratok is.⁴⁷ (52. kép) A lemergi ereklyét 1639-ben Pálffy Katalin, Forgách nádor felesége – nem ismerve a raguzai Szent Jobbot – mint Szent István épen maradt jobbát szerette volna megszerezni. Ebből az ereklyéből a lemergi ferencesek provinciálisának 1659. december 18-i és a pozsonyi ferences gvárdián 1729. február 10-i tanúbizonysága szerint Koháry István kapott egy részecskét, amit krasznahorkai várkápolnájában helyezett el. Ezt mint „[...] particulam notabilem carnis maceratae ex manu Dextra S. Stephani Regis Hung.” írták le. Mindez arra utal, hogy Lembergen föltehetően egy, a mumifikálódott jobbról leválasztott kar-részt őriztek.⁴⁸

Mint az eddigiekből kitűnik, a ma Szent Jobbként ismert, először 1590-ben Raguzában felbukkant ereklyéről a korábbi időből nem rendelkezünk olyan történeti adatokkal, amelyek teljes biztonsággal igazolják azonosságát a 12. század elejétől ezen a néven tisztelt ereklyével. A domonkosok rendi gyűlésén ekkor határozatot hoztak, hogy Szent István király Raguzában őrzött jobb kezének ezüst ereklyetartót készíttetnek. Ezt az ereklyetartót 1618-ban úgy leltározták, hogy nem írták le az

⁴⁶ SIMON, *i. m.* (23. jegyzet) 56–62; IPOLYI, *i. m.* (3. jegyzet) 113.

⁴⁷ SIMON, *i. m.* (23. jegyzet) 40–56; UXA József, *A budavári királyi kápolna s a M. Kir. Udvari és Várplébánia története*, Bp., (1934), 241–243.

⁴⁸ SIMON, *i. m.* (23. jegyzet) 48.

alakját, a teljes és romlatlan kezét a melléje helyezett hitelesítő szöveggel együtt („Dextera beati Stephani Regis et Confessoris gloriosi”) viszont megörökítették. A raguzai ereklyét I. Lipót császár 1684-ben Magyarországra akarta hozatni, hogy nyilvános tiszteletre tesse ki. Ez azonban a török háborúk miatt meghiúsult. A Raguzában maradt ereklyének 1706-ban új, ezüsttel díszített kristályüveg tartó készült.⁴⁹

A raguzai ereklyére Pray György 1763-ban figyelt fel először. Miután ellenőrizte forrásait, kutatásainak eredményét eljuttatta Mária Teréziához, aki diplomáciai úton Raguzából megszerezte a Szent Jobbot. Az 1771-ben Bécsbe, majd onnan Budára szállított ereklyét több réz- és fametszeten örökítették meg. Ismeretlen metszőtől származik Pray *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divi Stephani Primi Hungariae Regis* címen 1771-ben Bécsben megjelent munkájának kihajtható címlapelőzéke. Ezen a „Dextera Beati Stephani Regis et Confessoris Gloriosi” feliratú írásszalag alatt az ereklyetartó nélküli Szent Jobb két nézetből, a tenyér („Pars Adversa” felirattal) és a kézfej („Pars Aversa” felirattal) felől látható.⁵⁰ (53. kép) Ez az ikonográfiai szempontból egyedülálló, pontosságra törekvő ábrázolás tükrözi Pray történet szemléletét: közel egy időben a Szent Koronáról, a koronázási palástról és a Lehel-kürről kiadott illusztrált leírásokkal⁵¹ legfőbb célja az ereklyének mint történeti forrásnak a bemutatása volt.

A budai várkapornában elhelyezett ereklyéről 1771 után készült sokszorosított grafikai ábrázolásokon az ereklye kivétel nélkül a Mária Teréziától adományozott, felül a Szent Koronával díszített, kristályüvegből készült, úgynevezett régi tartóban látható. A lapokat két fő típusba lehet sorolni. A ritkábban előforduló változaton a nagyobb tartón belüli kisebb, kristályüveg tartó nélkül ábrázolták az ereklyét. A Szent Jobb itt közvetlenül az ereklyetartó alját kitöltő párnán nyugszik.⁵² A másik változaton megmetsztették a belső ereklyefoglatot is, s ezen belül nyugszik párnán a kéz. (54. kép) Ilyenek a Johann Philipp Bindertől szignált, 1771-re datált rézmetszetek, melyek magyar, német és latin felirattal, papírra és selyemre nyomva egyaránt készültek.⁵³ Ennek a típusnak a fokozott hitelességre törekvő, a belső tartón a

⁴⁹ FRAKNÓI, i. m. (5. jegyzet) 892–893; PRAY, i. m. (16. jegyzet) 58–65.

⁵⁰ PRAY, Georgius, *Dissertatio historico-critica de Sacra Dextra Divi Stephani Primi Hungariae Regis*, Viennae, 1771. 1/a–2. Kézirat, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= B EKK) G 123; PRAY, i. m. (16. jegyzet) 83–95, címlapelőzék.

⁵¹ DECSY Sámuel, *A magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája*, Bécs, 1792; FRÖLICH, Erasmus, *Casulae S. Stephani Regis Hungariae vera imago et expositio*, Viennae, 1754; MOLNÁR Ferenc, *Jász-Berény városában lévő Leel kürrének vagy Jász-Kürrnek esmérete*, Bécs – Pozsony, 1788.

⁵² *Szent István Magyar országi király job kezének valóságos Képe [...]*, Posony, 1771; *Szent István Király Jobb-kezének valóságos képe [...]*, Buda, 1778.

⁵³ JAICZAY János, *A megszentelt Pest-Buda*, Bp., 1938. 79, 40. kép; SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*, Művészettörténeti Értesítő, 30(1981), 123, 133, 80. jegyzet; RÓZSA György, *Grafikatörténeti*

pecsétet is hangsúlyozó, ismeretlen metszőtől származó változata Mathaeus Simon történeti munkájában jelent meg 1797-ben.⁵⁴ Ugyanennek a típusnak elnagyolt és igénytelenebb változata „I. Ritter sc.” szignálással ismert az 1836–1846 közötti időből.⁵⁵

A Szent Jobb eddig bemutatott kultikus és ikonográfiai vonatkozásai, az önálló ábrázolások és azok jellemzői már önmagukban is utalnak az ereklye különleges helyére az egyéb kéz- és karereklyék között. Ennek főbb összetevői a következők: 1. A magyarságot keresztény hitre térítő, állam- és dinasztiaalapító király mumifikálódott jobbja már a szentté avatás idején más körülmények közé került és más elbánásban részesült, mint a Szent István testéből származó egyéb ereklyék. 2. Az országos jelentőségű liturgikus ünneplés már az Árpád-korban a magyarság egyik legtiszteltebb ereklyéjévé avatta a Szent Jobbot. 3. Az ereklye kultusza az időbeli hiányok és homályok ellenére a 12. század elejétől évszázadokon át folyamatosnak tekinthető. A kultusz fő forrásai Szent István egyedi megítélése (confessor, pater et rex Ungarorum) és az ereklye speciális sajátosságai (épen maradt uralkodói jobb kéz). 4. A középkori Magyarországon a különféle ereklyeletárak szerint – éppúgy, mint más országokban – tekintélyes mennyiségű ereklyekincs halmozódott fel. Ennek jelentős része – a Szent Jobbal ellentétben – az idők folyamán megsemmisült vagy elfelejtődött, mielőtt jelentősebb kultusz alakulhatott volna ki. 5. A Szent Jobb jelentősége az Árpád-ház kihalásával megnőtt. Birtoklása ekkor kapcsolódhatott össze a mindenkori uralkodó legitim hatalmával. A középkor végén megkezdődött az ereklye osztódása. 6. Az országot ért külső támadások, a török uralom és a tartós felekezeti megosztottság következtében az ország elpusztult központi Szent István-kultusz helyének szerepét időről-időre ez az ereklye volt hivatott pótolni. Az ereklye e funkcióját Mária Terézia is felismerte, amikor saját hatalmának legitimitását erősítve Budára hozatta a Raguzában őrzött Szent Jobbot, verseket és himnuszokat íratott tiszteletére, elrendelte önálló liturgikus ünneplését (mise, zsoltosma) és 1773-ban pápai rendeletet eszközölt ki a május 30-i ünnep visszaállítására.⁵⁶

---

tanulmányok: *Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*, Bp., 1998, 92, 164. szám; BALASKO, Franciscus, *Majestaticus solennis cursus lunae plene gratia, seu delatio a republica ex insula Ragusana [...] Sancti Stephani manus dexteræ*, Budæ, (1771), C2/a.

⁵⁴ SIMON, i. m. (23. jegyzet) 63. p. elé kötött tábla.

⁵⁵ *Vita S. Stephani Hungariae Proto-Regis auctore Hartvico [...]*, praefatus est Josephus PODHRADSKY, Budæ, 1836. 93; *Ének Szent István Magyar Ország első apostoli király, dicsőséges jobb-kezéről*, Budán, 1838, Címlapon; *Ének Szent István Magyar Ország első apostoli király, dicsőséges jobb-kezéről*, Budán, 1846, Címlapon.

⁵⁶ FRANKÓI, i. m. (5. jegyzet) 902.

Az ábrázolástípus a sokszorosított grafikában és más műfajokban

Szent István és a Szent Jobb-ereklye együttes ábrázolására először Pray György hívta fel a figyelmet említett munkájában. Ebben a saját gyűjteményéből leírt egy, a Szent Jobbot és Szent Istvánt együtt ábrázoló 18. századi rézmetszetet, melyet az ereklye nyilvános kultuszának bizonyítékeként mutatott be. Bár Pray nem ismert más, ehhez hasonló képet, feltételezte, hogy az ábrázolásnak voltak korábbi előzményei.⁵⁷

Ilyen lehetett az a kisméretű fametszet, amely a *Missale [...] Strigoniensis* 1513-as velencei kiadásában jelent meg, s a típus általunk ismert legkorábbi példája. A nyomtatvány ugyanabban az évben, ugyanazon a napon („die 4. Januarij”) két különböző kiadásban látott napvilágot.⁵⁸ A két kiadás terjedelmében, képanyagában és szövegében azonos egymással. Mindkét kiadásban a 191. fólió verzóján kezdődik az „Inventio dextre sancti regis Stephani” ünnep miseszövege, melynek elején az O iniciáléban stilizált tájban álló uralkodó sematikusán ábrázolt alakja látható, feje fölött egy kézfejjel. (55. kép) A *Missalék* más fametszetes iniciáléihoz hasonlóan a képnek nincs önálló felirata. A szövegrészhez funkcionálisan kapcsolódó iniciáléval egyértelműen Szent Istvánt és minden valószínűség szerint a Szent Jobbot kívánták megjeleníteni. A Szent Jobb itt a szentjobb apátság pecsétképeitől eltérően tartó nélkül, behajlított ujjakkal, fedetlen állapotban jelenik meg.

A két 1513. évi velencei *Missale* illusztrációs anyagának áttekintése során megállapítottuk, hogy a felhasznált O iniciálé mindkét része – az iniciálé kerete az O betűvel és a betűben elhelyezett sematikus uralkodókép – külön-külön és együtt is előfordul a nyomtatvány más részeiben. Megállapítható az is, hogy az uralkodókép fadúcán a fej fölött eredetileg nem szerepel a kéz, azt az iniciálé-keret felső részén az indák funkcionális átalakításával, másodlagosan hozták létre. A két, végletesen leegyszerűsített, stilizált részletből megkomponált ábrázoláson a kéz mint Szent István attribútuma tűnik fel.

A *Missalék* és más, 16. század eleji liturgikus könyvek fametszetes díszei rendszerint sematikusak, fel- és összecserélhetők, s mint úgynevezett reprezentációs képek többször megjelennek eltérő kontextusban.⁵⁹ Ennek ellenére úgy tűnik föl, hogy a figurális ábrázolással bővített iniciálék és a kisméretű fametszetek illesztésénél bizonyos tekintetben ügyeltek a szövegtől függő ábrázolási sémák és a szöveg egymáshoz

---

⁵⁷ PRAY, i. m. (16. jegyzet) 49; A metszetet leírja és közli, SCHREIBER, Georg, *Stephan I. in der deutschen Sakralkultur*, Bp., 1938, 44–45, Abb. 10.

⁵⁸ *Missale secundum chorum alme ecclesiae Strigoniensis*, Venetijs, P. Liechtenstein, impensis Urbani Keym, 1513, 191v; *Missale secundum chorum alme ecclesiae Strigoniensis*, Venetijs, P. Liechtenstein, impensis Stephani Heckel, 1513, 191v.

⁵⁹ MIKÓ Árpád, *A szentképek árulása: A magyar szent királyok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye liturgikus nyomtatványaiban (1505–1525)*, *Ars Hungarica*, 25(1997), 133–144.

rendelésére. Igaz, hogy e kiadványokban „[...] a kép a hozzárendelt szöveg szerint változtatja értelmét, másítja meg az ábrázolt kilétét”, esetenként mégis jellegzetes attribútumok kerültek a képekre. Az említett Szent István-iniciálén kívül ilyen például az 1511-ben Velencében nyomtatott *Missale Strigoniense*-ben a Szent László ünnepe elé illesztett fametszet, melyen a király az úgynevezett tiburi szibilla ábrázolási sémában jelenik meg. A felhőn feltűnő Szűz Mária itt a szöveggel együtt Szent Lászlóként azonosítja a királyt.⁶⁰

A Szent Jobb és Szent István király ezen feltételezett együttes ábrázolását követően egészen a 18. század közepéig nem ismerünk olyan lapot, melyen a két motívum együtt jelenik meg. 1737–1742 között a Klauber család augsburgi műhelyében készült az a Pray által említett rézmetszet, melyen a Szent Jobb a Szűz Máriának a koronát felajánló Szent István alakja fölött, felhők között tűnik fel. A haránt alakú lap egy kalendárium elrendezésű, egész évre szóló szentképsorozat tagja, melyet külön nem szignáltak. Az *Annus dierum Sanctorum* címen kötetté szerkesztve is megjelentetett sorozat készítőiről az első kötet elejére illesztett, impresszum nélküli metszett címlap tájékoztat.⁶¹ A szignálás szerint a képeket Gottfried Bernhard Göz (Goetz) tervezte és rajzolta, s Joseph Sebastian és Johann Baptist Klauber metszette rézbe.⁶² A metszetek stílusa egységes, s a szignálatlan lapokat is a címlapon jelzett mesterek készítették.

Szent István a képen egy palota szabadba nyíló, színpadképre emlékeztető, díszes belső udvarán, strázsáló örök és beszélgető előkelők csoportja körében féltérden áll. Vállán hermelinpalást, fejét dicsfény övezi. Jobbjával a szívére, baljával egy puttó és egy nemesi ruhás apród által tartott, párnán elhelyezett kardra, jogarra és koronára mutat. Mozdulatát egy átlósan futó fénysugár hangsúlyozza és értelmezi, mely a bal felső sarokban felhőn, karján a gyermek Jézussal feltűnő Szűz Máriával köti össze a király alakját. (56. kép) A koronafelajánlásnak ez a 18. század közepén általánosan ismert jelenete – jelenlegi tudásunk szerint egyedülálló módon – a kép felső harmadában középen dicsfénytől övezett kézfejjel, s a kézfejet körülfogó két bőségszaruval egészül ki. A bőségszaru antik eredetű szimbóluma a szentek állandó attribútumaként ismeretlen, míg a kéz- és más ereklék ábrázolása mellékmotívumként az *Annus dierum Sanctorum* kötet lapjain is többször előfordul.⁶³ A bal oldali bőségszaruból gyümölcsök, a jobb oldaliból pénzérmekek hullanak. A bőségszaruból hulló pénzérmekek motívuma nem illik a keresztény ikonográfiába, s jelzi a politikai ikonográfia

⁶⁰ MÍKÓ, i. m. (59. jegyzet) 140; *Missale Strigoniense*, Venetia, N. de Franckofordia, impensis Johannis Paep, 1511, 237v.

⁶¹ *Annus dierum Sanctorum*, II, [Augsburg, 1737–1742], 2. Sept.

⁶² Az *Annus dierum Sanctorum* kötet datálásának kérdését tisztázta és Göz sorozathoz készített fennmaradt rajzait közölte, ISPHORDING, Eduard, *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774: Ölgemälde und Zeichnungen*, I–II, Weissenhorn, 1982, I, 42–43, 115, 226. jegyzet, 276–278, II, 211–214. kép.

⁶³ *Annus*, i. m. (61. jegyzet) 19. Sept., a Szent Januariust és 3. Dec., a Xavéri Szent Ferencet ábrázoló metszeten.

eszköztárának hatását. A bal és a jobb felső sarokban elhelyezett szöveg az egész lapra vonatkozik: „2. Sept.”, illetve „S. Stephanus Rex”. Ismeretes, hogy szeptember 2-án, Buda visszavívásának napján XI. Ince pápa rendelete szerint a világegyház ünnepli Szent Istvánt. A bőségszaruval övezett kézfej fölött a Zsoltárok könyvéből vett idézet olvasható: „Exaltetur dextera tua. Ps. 88.”. A lap aljára metszett ószövetségi részlet a felajánlás jelenetét kommentálja: „Offerens ei coronam auream. 2. Mach. 14.”.

Míg a szöveg világosan *jobb* kézre utal, a képen – valószínűleg figyelmetlenségből – egy ép, nyitott tenyerű *bal* kézfej látható, amelyből kilógnak az alkarcsontok. A jobb helyett ábrázolt bal kézre már Pray György felfigyelt. Pray szerint – az általunk ismert metszettel ellentétben – a „2. Septembris” felirat a kép jobb oldalán, a „S. Stephanus” pedig a bal oldalán olvasható.⁶⁴ Nem zárható ki, hogy mivel Pray a többi részletet illetően pontosan hivatkozik, ő egy másik rézlapról készült levonatot írt le. Valószínűbb azonban, hogy egyszerű tévedésről van szó. A metszetet 1938-ban Georg Schreiber ismertette az eichstätti St. Walburga apátság gyűjteményéből. Értelmezési kísérlete szerint a kép háttérében feltűnő templomtorony a fehérvári bazilikára utal, s az egész ábrázolás a középkori magyarországi forrásoktól is befolyásolt, Valentin Leucht-féle *Vitae Sanctorum* (Köln, 1678. 648. p.) vonatkozó szövegrészből merített. Leucht leírása nagyrészt a Hartvik legendára megy vissza.⁶⁵

A metszet fölveti a kérdést, hogy miért volt szükség a Szent Jobb ábrázolására. Valószínűnek tartjuk, hogy a tágan értelmezett portréhoz, Szent István azonosítható képéhez a testi megjelenítés mellett szükség volt egy további megkülönböztető jegyre, a Szent Jobb-ereklyére. A felajánlás középkori eredetű képi toposza a 18. században ismert volt a Szent László-ikonográfiában is, a Szent Jobb viszont egyértelműen utalt Szent Istvánra.⁶⁶

Szent István és a Szent Jobb közös ábrázolása a lapon a Szűz Máriának történő felajánlás közkedvelt ikonográfiai típusán belül jelentkezett. Ugyanakkor a Szent István és Szűz Mária kettősére épülő, hagyományos kompozíciót új elemmel, a Szent Jobb ereklyével újították meg. Szent István alakja a 17. század elejétől megújuló kultuszban és ikonográfiában – az azokat meghatározó ellenreformációs és törökellenes gondolkörben –, Szűz Máriával együtt, az országot felszabadító nemzeti szentként és patrónusként tűnik fel. Ezt az elképzelést hatásosan egészítette ki a bőségszarutól övezett Szent Jobb és a felajánlás együttes ábrázolása.

---

⁶⁴ PRAY, *i. m.* (16. jegyzet) 49.

⁶⁵ SCHREIBER, *i. m.* (57. jegyzet) 44–45.

⁶⁶ Vö. HEVENESI, Gabriel, *Ungaricae sanctitatis indicia*, Tyrnaviae, 1692, 15. p. elé kötött Szent László metszet. A Szent László felajánlja a koronát Szűz Máriának jelenet látható pl. az 1817-ben Schütz Józseftől rézbe metszett nagyváradi céhbizonyáglevél felső keretrészének közepén. STOPP, Klaus, *Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten (1731–1830)*, Bd. 1–17, Stuttgart, 1982–1992, R 6.

Szent István és a Szent Jobb közös ábrázolásának igénye ismételten jelentkezett az ereklye Budára hozatalát követően a budai céhek vedutás bizonyosságlevellein. Így például Johann Philipp Binder 1786 előttre datálható céhbizonyosságlevelén az ereklye a budai városképet övező keretdísz felső részén középen, a lábaival jogart és kardot szorító kétfejű sas előtt címerpajzson, dicsfénytől övezve, megkoronázva és az aranygyapjas rend jelvényével körülveve látható. Az ereklye mellett kétoldalt babér- és pálmaágak, illetve zászlók és fegyverek. A keret bal szélén a térdelő és az országcímet tartó Szent Istvánt ábrázolták, lábánál koronával, jobbra a Buda város-címerét tartó Szent László térdel páncéltöltőzetben. Ez az elrendezés egyaránt utal Buda töröktől való visszafoglalására, a Habsburg-uralkodók legitimitás igényére, Szent István és Szent László ország-, illetve várospatronátusára, s jelzi azt is, hogy az ereklyét Budán őrzik.⁶⁷

Az ábrázolás pontosabb értelmezése akkor válik lehetővé, ha megvizsgáljuk, mi látható a hasonló típusú korábbi és későbbi céhbizonyosságleveleken. Egy 1764-ben a budai pékek céhének ugyancsak Binder által metszett lap felső keretdíszén az előzőhöz hasonló kompozícióban Szent István és Szent László között Mária Immaculata, alul zászlóktól és hadi eszközöktől övezve a már leírt kétfejű sasos kompozíció látható. A címerpajzsot itt a Habsburg-címer díszíti. Egy másik, szintén 1764 körül a budai rézműveseknek készített céhbizonyosságlevelél Binder-metszete abban különbözik az előbbtől, hogy a Mária Immaculata helyén olajban főtt Szent János szerepel, ami a szent speciális céhpatronátusával magyarázható.⁶⁸ A Szent Jobb a Habsburg-címer helyébe lépett, s ezzel érzékelhetővé vált az ereklye tágabb, országot védő jelentése.

Egy 1784 előttre datálható, szignálás nélküli fametszetes céhbizonyosságlevelél felső keretdíszén újabb változat figyelhető meg. A keret két szélén az ipart és a mezőgazdaságot szimbolizáló alakok előtt Magyarország, illetve Buda címerét helyezték el. Középen a már leírt császári sasos, zászlós és hadi eszközös kompozícióban a címerpajzson a Szent Jobb látható dicsfényben. A kompozíció ismétlődő eleme az ereklye bal oldalán elhelyezett zászlón a koronát felajánló térdelő Szent István, a jobb oldali zászlón a kezében liliomot tartó álló Szent Imre alakja.⁶⁹ Az ikonográfia változásra való alkalmasságára utal, hogy egy szintén Bindertől metszett, 1792 utánra datálható céhbizonyosságlevelél felső keretdíszén a térdelő, címet tartó Szent István és Szent László közé a kétfejű sasos kompozíció címerpajzs részére nem a Habsburg-címet vagy a Szent Jobbot, hanem egy Mária Immaculatát helyeztek el.⁷⁰

---

⁶⁷ STOPP, *i. m.* (66. jegyzet) H 68.

⁶⁸ STOPP, *i. m.* (66. jegyzet) H 69, H 61; RÓZSA, *i. m.* (53. jegyzet) 83, 130. szám, 121, 309. szám.

⁶⁹ STOPP, *i. m.* (66. jegyzet) H 52.1.

⁷⁰ STOPP, *i. m.* (66. jegyzet) H 64; RÓZSA, *i. m.* (53. jegyzet) 122, 312. szám.

Ezek a példák jelzik, hogy az összeállítás állandó elemei Szent István egy másik magyar szent királlyal, Magyarország és Buda címerével, valamint a kétfejű sasos, címerpajzsos részlettel. Változó lehet a másik magyar szent király személye, a címerpajzsos ábrázolt motívumok, valamint a királyok elhelyezése.

Az előbbihez hasonló kompozícióval találkozunk további hét, a kitöltés dátuma szerint 1778 és 1812 közé datálható budai céhbizonyosságlevél felső keretdíszén. 1792 után a másik magyar szent király Imre személyében állandósul, s a címerpajzsos rögzül a Szent Jobb ábrázolása. A kompozíció legállandóbb eleme, Szent István két változatban tűnik fel: a felajánlás jelenetében, illetve kiegészül a melléje helyezett koronával.⁷¹

A Gottfried Prixner által 1816-ban rajzolt és metszett budai céhbizonyosságlevélen ismét átalakul a kompozíció, s elemei részben kicserélődnek. Itt a keretdíszben balra fent Szent István koronafelajánlása, középen egy, a Szent Koronával díszített, két angyaltól tartott, Hodigitria típusú Mária-kép, a jobb szélén pedig Nepomuki Szent János és Buda városcímere látható.⁷² Ez az 1792–1812 között állandónak tekinthető kompozíciós szerkezet az I. Wilt fametsző által szignált, 1821-ben kitöltött lapon szerepel utoljára.⁷³ Az ikonográfiai szempontból többszörösen kontaminált ábrázoláson Szent István és a Szent Jobb mellett a céhbizonyosságlevelekre jellemző egyéb motívumok is feltűnnek, s a közös megjelenítés ezekkel együtt hordoz mondanivalót. Ezeken az ábrázolásokon Szent István Magyarország címerével vagy annak környezetében nem cím-, hanem országpatrónusként jelenik meg. A Habsburg-címer, illetve a Mária Immaculata helyén feltűnő Szent Jobb – bár csak budai céhbizonyosságleveleken szerepel – helyi jelentőségénél összetettebb gondolatot hordoz.

Már az eddigiekből is látható, hogy Szent István és a Szent Jobb ereklje ábrázolásai változatos mondanivalót fejeznek ki. Az ereklje attribútum-szerepe a 18. század végén átalakul, s a király alakja és az ereklje – a felajánlás-jelenet elemeitől teljesen elszakadni nem tudó – együttes ábrázolása behelyeződik egy, az ország védelmét hangsúlyozó, tágabb gondolatkörbe.

Ezek után felvethetjük a kérdést, hogy Szent István és a Szent Jobb együttes ábrázolása megjelent-e más képzőművészeti műfajokban. Önálló erekljeábrázolások más műfajokban, így például freskókon, olajfestményeken, érmeken természetesen gyakran előfordulnak. Sokszor idézett példa a Szent Jobb Bécsbe, majd Budára hozatalának tiszteletére 1771-ben vert emlékérem. Több változata ismert a feldíszített

⁷¹ STOPP, *i. m.* (66. jegyzet) H 49, H 57, H 50, H 52.2; Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, 65.155; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, App. M. 437; Továbbá STOPP H 52 új változata 1810 körülről a Borda Antikvárium (Budapest) tulajdonában.

⁷² STOPP, *i. m.* (66. jegyzet) H 54.

⁷³ STOPP, *i. m.* (66. jegyzet) H 53.

katakombaszent ereklyéket bemutató képeknek is, melyek egy részét az üveg ereklyetartó elfedésére használták. A Szent István lemergi karereklyéjének megcsókolását ábrázoló olajképet már korábban említettük.⁷⁴

A Szent Jobbról a sokszorosított grafikán kívül ismereteink szerint csupán egyetlen olyan ábrázolás készült, amely egy magyar szent király társaságában jeleníti meg az ereklyét. Ez Jacob Gabriel Mollinarolónak a győri székesegyház déli mellékhajójának pillérén elhelyezett egyik ólom domborműve. Az ereklye Budára szállítása körüli időben készült dombormű Szent István koporsójának felnyitását ábrázolja Szent László jelenlétében. A koporsó fölött lebegő angyal tartja a Szent Jobbot.⁷⁵

Szent István és a Szent Jobb együttes ábrázolásának ritka előfordulását a magas művészetben valószínűleg az magyarázza, hogy ennek műfajaiban a képi sűrítés más eszközeit alkalmazták. A Szent Jobb akár attribútumként, akár ettől eltérő funkcióban jelenik meg a Szent Istvánnal közös ábrázolásokon, a képszerkezet szempontjából a mondanivaló halmozással történő megerősítését eredményezi. A halmozásnak ez az egy kompozíción belüli formája a hasonló értelmet hordozó ismétléshez tartozik, amely inkább az irodalom, mint a képzőművészet eszköztárához tartozik.

Irodalomtörténeti összefüggések

A Szent Jobb – függetlenül attól, hogy önállóan vagy más alak(ok)kal közös kompozícióban ábrázolták – évszázadokon át egyszerre volt önálló tiszteletben részesített ereklye és Szent István király egyik attribútuma. Ez a kettősség az irodalmi forrásokban kezdettől fogva tükröződik, a képzőművészetben azonban ritkán van jelen, s az ereklye általában egy összetettebb mondanivaló megerősítésére szolgál. Mindehhez a Szent István-hagyomány legendái és történeti vonatkozásai jelentették a legfontosabb hátteret, s a motívum ezekkel közös értelmezési körben fejtette ki hatását.⁷⁶

Az épen maradt jobb kezét a tisztelet mellett az az újra és újra felvetődő kérdés kísérte, hogy miért épp ez a testrész maradt épen. Az első felelet a Hartvik legendában olvasható: „Mélán mentesült a rothadástól a boldog férfi jobbjá, mert a kegyesség virágjától mindig újra kivirulva a szegényeket adományaival kifogyhatatlanul táplálta.” Hartviknál a Szent Jobb az a kegyes kéz, amely gondoskodik a rászorulókról:

---

⁷⁴ Arany és ezüst érem a Szent Jobb Raguzából való hazahozatala emlékére, 1771. május 29. Elő- és hátlapját közli pl. UXA, *i. m.* (47. jegyzet) 249; LEGNER, *i. m.* (12. jegyzet) 59–60, 134, 137, 140–141; UXA, *i. m.* (47. jegyzet) 243.

⁷⁵ BEDY Vince, *A győri székesegyház története*, Győr, 1936, 130–131, 172.

⁷⁶ SZÁNTÓ Konrád, *A Szent Jobb tiszteletének kezdete*, Vigilia, 50(1985), 395–398.

csodálatos módon újra és újra kivirul, azaz romolhatatlan és kifogyhatatlan táplálékot nyújt.⁷⁷ Ez a Hartvik-féle válasz koronként éppúgy megújult, mint ahogy Szent István alakja is egyre újabb jelentést öltött magára.

A szimbolikus értelmezés burkolt formában jelentkezett a már idézett Nagyobb legendában: Szent István karja irgalmas és kegyes volt, s szívesen adott saját gazdagságából.⁷⁸ Szent László 1192 után keletkezett legendájában így rajzolták meg az ország Szent István és Szent László uralkodása alatti állapotát: „[...] az egész Pannónia [...] boldog István király ideje óta törvények, szabadság és bőség tekintetében soha még ily csodálatosan nem csillogott. Minden korábbi állapotánál gazdagabban Magyarország azidétt kezdte szabadságának fejét a bőség telt szaruival az égig emelni [...]”⁷⁹ E felfogás szerint tehát az ország nyugalma a törvényeken, a szabadságon és a bőségen alapult, s mindezt a szent uralkodók tettei biztosították.

A *Képes Krónika* is a saját kezű alamizsnálkodással, azaz a királyi bőség társadalmi méretű megosztásával magyarázza a Szent Jobb csodáját.⁸⁰ A középkori misekönyvekben a Szent Jobb-ünnep oratioja a földi oltalom mellett a túlvilági oltalom (protectio) forrásaként tünteti fel a sokakat földi boldoguláshoz segítő szent kezét (gloriosa dextera): „Úr Isten, a te szenteidnek csodálatos fényessége, ki Szent István király és confessor dicsőséges Jobb Kezét kijelentetted: add minékünk, hogy az örök boldogságban az ő oltalmáról örvendezzünk [...]”⁸¹

A Szent Jobbot a nem a sajátjukból adakozó gazdagokat kritikával illető *Érdy-kódex* is a saját kezüleg alamizsnát osztó szent király kezének nevezi, melynek legfőbb érdeme, hogy „nem hamisan keresőtől, de tulajdon igaz jószágából” adott válogatás nélkül mindenkinek.⁸² Az irodalmi források tanúsága szerint tehát a Szent Jobb a középkor végén az alamizsnálkodás és a bőség jelképe, mely társadalmi méretekben közvetít oltalmat, protectiót. Ettől az értelmezéstől elválaszthatatlan a szent király alakja, aki atyja, apostola, első királya és szent confessora népének, s aki törvényeket hozott és biztosította országa nyugalma. Ezt az idealizált értelmezést a szentjobb pecsétek erekleábrázolása éppúgy közvetíthette, mint az esztergomi *Missale* sematikus fametszete.

Szent István és a Szent Jobb közös grafikai ábrázolása ezt követően, a – 17. század elejétől elsősorban jezsuita ösztönzésre megújuló – barokk kori Szent István tisztelet keretében, a Szent Jobb hazahozatala előtti időben tűnik fel. A Szent Jobb ekkor mint

⁷⁷ Hartvik, i. m. (6. jegyzet) 53.

⁷⁸ Szent István király nagy legendája, i. m. (7. jegyzet) 29.

⁷⁹ Szent László király legendája, ford., KURCZ Ágnes = *Árpád-kori*, i. m. (6. jegyzet) 95.

⁸⁰ *Képes Krónika*, i. m. (36. jegyzet) 76.

⁸¹ Így pl. *Missale Strigoniense*, Nürnberg, A. Koberger, 1484, CXXIX/v: „Deus qui es sanctorum tuorum splendor mirabilis, quique hodierna die beati Stephani regis et confessoris tui gloriosam dexteram revelasti, da nobis in aeterna leticia [!] de eius protectione gaudere.” – Magyarul, *Rövid tudósítás ajtatos imádsággal és énekkel [...] Szent Istvánnak [...] Jobb-kezéről [...]*, Pest, 1771, [3].

⁸² *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., 1992, 391.

alamizsnálkodó és a földi javakról gondoskodó, bőségszaruval övezett kézfej jelenik meg. A Klauber-féle metszeten a koronafelajánlás jelenete az irodalomban és a képzőművészetben egyaránt rendkívül elterjedt Patrona Hungariae-gondolatot közvetítette. Ez a két fő motívumra épülő ábrázolás funkciója szerint úgynevezett kalendárium-szentkép, mely a havi szentek (patroni menstrui) képsorozatához tartozik, s a vallásos társulatok áhítatgyakorlatának volt forrása. A kép középpontjában ábrázolt Szent István az uralkodói jelvényeket Máriának felajánló király, aki Szent Jobbja által a bőség forrása. A közös megjelenítés azt is kifejezi, hogy az égi szférában feltűnő Szűz Mária és a Szent Jobb Istvánnak egyenértékű „attribútumai”. A kép narratív olvasatot is megenged: a szent király országa, népe jólétéért képes volt lemondani királyi hatalmáról Szűz Mária javára és Szent Jobbjával mindenét szétosztani. E tettei bizonyítják szentségét, melyek megalapozták országa boldogulását. A metszetet leíró Pray a bőségszaruk között ábrázolt Szent Jobbot az országot megáldó kézként értelmezte: „[...] putares regno ab ea benedici”.⁸³ Az ábrázolás hatásosan közvetíti a 17–18. századi nemzetkoncepció Szent Istvánra vonatkozó elképzelését, mely szerint – mint Bitskey István megállapította – Szent István a barokk „athleta Christi”, aki nem csupán kegyes szent, hanem valóságos hős.⁸⁴

A 17–18. századi prédikációirodalomban, az iskoladramákban és az egyházi énekekben erőteljesen összefonódik az országa boldogulását és bőségét biztosító Szent István alakja és a Szent Jobb-gondolat.⁸⁵ Összekapcsolódik továbbá azzal a koncepcióval, hogy az országot és a népet mindenféle bajában Szent István és Szűz Mária együtt segítheti jobb sorsra. Részben ezzel is összefügg, hogy a prédikációkban többnyire allegorizáló módon megjelenített Szent István gyakran életközeli alak.

A 17–18. század fordulójának egyik jeles szónokánál, Csete Istvánnál például a szent király – utalással a Szent Jobbra – a kereskedők példaképe és védőszentje, aki azért „Mestere és tükere” a jó kereskedésnek, mert lelki értelemben jól gazdálkodott a rábízott pénzzel. Egy másik helyen Csete saját korára aktualizálva, a protestantizmusra való nyilvánvaló utalással és a fertilitas-toposszal összekapcsolva idézi fel a Szent Jobbot. Az ereklje az apostol Szent István fenyítő keze, mely azért maradt épen, „[...] hogy ez a Kéz fenyegetse a Szentség-törő kezeket, mellyek a Szentegyházak arany ezüst edényiből forgót, lántzos gombokat, patkókat tsináltattak, szent öltözeteket ágyasokra ruházták [...]”. A szent „fenyítő Kezek”-et hívja Csete, hogy tegyenek rendet Magyarországon. Egyúttal hangot ad a véleménynek, mely szerint Szent István azért adományozott oly sok mindent az egyháznak, mert Isten „[...] Elejinket ilyen

⁸³ PRAY, *i. m.* (16. jegyzet) 49.

⁸⁴ BITSKEY István, *Irodalmunk Szent István ábrázolásai* = Uő., *Eszmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996, 269–276, itt: 271.

⁸⁵ ALSZEGHY, *i. m.* (44. jegyzet) 325–344; CSAPODI Csaba, *Kinek tartották Szent Istvánt a XVIII. században?*, *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, 1(1936), 346–355; LUKÁCSY Sándor, *Szent István király és a régi magyar prédikációk*, *Vigilia*, 53(1988), 571–575.

kintse országba hitta”. Ez a kintse ország azonban elszegényedett, mivel meghasonlott benne a hit. Véleménye szerint az ország újra gazdag lehet, s e gazdagság záloga a Szent Jobb. Csete szerint a Szent Jobbtól függ a magyarság java, ezért azt Mózes fellelve karjához hasonlítja. A Szent Jobb „áldott kéz”, melynek „[...] gyümölcse kereketit a mint máig tapasztallya az Ország örvendő [...]”.⁸⁶

Ezek a prédikációban rögzített gondolatok a 18. században társadalmi méretekben is jelentkeztek. Pozsonyban például a Szent Márton-templomban 1750-ben megalakult a Congregatio Sancti Stephani nevű vallásos társulat, melynek tagjai célul tűzték ki az apostoli szent király imitációját. A tagok társadalmi hovatartozásuktól függetlenül azért alamizsnálkodtak „ad exemplum ejusdem Sancti”, hogy anyagilag segíeyezék az áttérésre hajló másvallásúakat. A társulat javára a jezsuiták országsszerte gyűjtöttek. A fő cél a rekatolizáció, az ország felekezeti megosztottságának megszüntetése és ezzel az ország Szent István korára visszaálmódott aranykorának biztosítása volt.⁸⁷ Hasonló gondolatokat fejt ki Josephus a S. Maria bécsi trinitárius szerzetes egy 1743-ban Nagyszombatban megjelent latin nyelvű prédikációjában.⁸⁸

A Szent Jobb hazahozatala után, részben uralkodói megrendelésre készült egyházi énekekben és versekben az erekleve értelmezése Szent István kultuszán belül, a Patrona Hungariae és a Regnum Marianum toposzok körében tűnik fel. Faludi Ferenc és Rájnis József verseiben a Szent Jobb az ország öröksége, a nemzet hatalma és ereje, mely a népet vigyázza. Rájnis a magyar népet szólítja meg *Szent István Királynak jobb kezéről* című versében:

„Már elég! Szűnjön panaszkod, Magyar Nép!”

Mert – mint írja – az erekleve:

„Ím! reád vigyáz magas Udvarából,
S míg reád vigyáz szerető szemekkel
E jeles kintse nagy-erős Hatalma,
Bátran örülhetsz.”⁸⁹

⁸⁶ CSETE István, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik [...]*, ford. GYALOGI János, Kassa, 1754, Szent István király napjára [...] III. praedikáció: Szent István, jó kereskedésnek Mestere és tükere, 197–198, Szent István király napjára [...] V. praedikáció: Szent István jobb keze rothadatlán maradván, mire tanít? 214–215.

⁸⁷ *Leges et Indulgentiae almae Confraternitatis sub titulo: S. Stephani I. Hungariae Apostolici Regis, Posonii, Anno 1750. Erectae, et confirmatae*, Posonii, 1750. 1v.

⁸⁸ JOSEPHUS A S. MARIA, *Festivale Tyrnaviense*, Tyrnaviae, 1743, 213–220.

⁸⁹ RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő Kalaúz*, Posony, 1781, 5.

Faludi István királyhoz című versében a Szent Jobb „Ezer áldásokat hoz” az országnak. Megállapítását két további versszakban részletezi, melyek szerint az ereklye az ország reménye, erőssége, oltalma, vigasztalója és jólétének biztosítója. A versben Szent István és a Szent Jobb éppúgy együtt szerepel, mint a bemutatott grafikai ábrázolásokon.⁹⁰

Az ismeretlen szerzőjű, ugyancsak 1771 körül készült *Óh, dicsőséges Szent Jobb Kéz!* kezdetű ismert himnusz refrénje így könyörög:

„Óh Szent Kéz! légy oltalmunk és örökös paizsunk.”

A Szent Jobb itt Szűz Mária két, 17–18. században közismert tulajdonságát, a Mária mint oltalom (protectrix) és pajzs-motívumot vette magára. A Szent Jobb ebben az énekben is „drága Kintse népünknek”, melynek sorsa szorosan összefonódik az ország és a nép sorsával:

„Mikor Mohácsnál el-vesztünk, Te-is el-vitettél tőlünk,
tenger mellé adattál, minket árvául hagytál.”

Az ereklye általános jólétet biztosító szerepét az ének a három dávidi rosszra utalva foglalja össze.⁹¹

Szent István, a Patrona Hungariae és a Szent Jobb együtt szerepel egy másik 18. századi himnuszban is:

„Most-is te Magyar fíjaid kérünk minket el-ne hagyj,
Nagy Asszonyunk Máriával, ép kezednek hatalmával,
mutasd meg, hogy Atyánk vagy.”⁹²

Verseghy Ferenc Szent Jobbról írt versében az 1820-as években ugyanúgy összefonódnak a különféle, korábban ismert motívumok, mint az említett budai céhbizonyosságlevelek keretdíszein. Az ereklye itt „kútforrása létünknek”, s mint Cseténél, Mózes karja:

„légy Budáról országunknak
Mózes karja mindnyájunknak.”

⁹⁰ Amade László és Faludi Ferenc versei, Bp., 1996, 184.

⁹¹ Rövid tudósítás, i. m. (81. jegyzet) 4–8; vö. még SZENTMIHÁLYI Mihály, Egyházi énekes könyv, Eger, 1797, 374–376.

⁹² Közli, ALSZEGHY, i. m. (44. jegyzet) 337.

Mivel a Szent Jobb gyámolította a rászorulókat, s Szűz Mária általa lett Magyarország patrónája, Verseghy szerint Szent István jobbja a forrása az ország boldogulásának. A költő a Szent Jobbtól várja a magyarok közötti megbékélést is:

„Köss közöttünk egyességet,
tartsd fel a köz békességet,
hogymint egy test éllyenek
s mindig eggyet értsenek.”⁹³

E néhány irodalmi szöveg segíti pontosabban elhelyezni Szent István és a Szent Jobb közös képzőművészeti ábrázolásait a világi és vallásos kultusz körében. Ez az ábrázolástípus egy sajátos ismétlési formával nyomatékosított, az egész népre és az országra vonatkozó, jólétet biztosító patronátust volt hivatott kifejezni. A Szent István-i felajánlás gondolatkörben az ereklye a *Patrona Hungariae* és *Regnum Marianum* toposzokon kívül a *fertilitas Hungariae* gondolattal lépett szoros kapcsolatba. A Szent Jobb körül feltűnő bőségszaru éppúgy tükrözi Szent István korának elképzelt gazdagságát, mint a vágyat az ország jelen- és jövőbeli boldogulásának biztosítására. Az ábrázolások és az irodalmi párhuzamok jelzik, hogy a Szent Jobb irodalmi és képzőművészeti toposzokat magához vonzó motívum volt, de maga nem vált önálló toposszá. Részt vett más toposzok erősítésében, kontaminálódott azokkal és így fejtette ki hatását.

A Szent Jobb és Szent István közös kultusza széles körben popularizálódott a 18. század második felétől, ennek ellenére megmaradt más, erőteljesebb kultuszáramlatok kísérőjelenségének. Az ereklye hosszú lappangásán kívül gyengítően hatott a tiszteletre II. József uralkodása, az ereklyekritika és a 19. század első felében erősödő elvilágiasodás. Ez utóbbit jelzi, hogy a bőségszaru, mint az ország jólétének szimbóluma feltűnik különféle reformkori ábrázolásokon. A két, föld felé fordított bőségszaru a Szent Jobb helyett – hasonló értelemben – a hét magyar vezért övezi például Nagy Ignác *Hajdan és most* című 1845-ben megjelent történeti munkája egyik illusztrációján.⁹⁴

A Szent Jobb politikai jelentősége nem vált külön a vallásos értelmezéstől, időnként azonban megerősödött. Így például a II. József uralkodása alatti magyarellenes propaganda időszakában a magyar rendi és nemzeti kívánságokat szidalmazó

⁹³ Verseghy Ferenc *kisebb költeményei*, kiad. Császár Elemér, Madarász Flóris, Bp., 1910, 304.

⁹⁴ Nagy Ignác, *Hajdan és most*, I. Rész, Bp., 1845, Litográfia az eredeti borítékon; A Szent István felajánlja a koronát Szűz Máriának Székesfehérvár látképével című, 1800 körül ismeretlen festőtől készített akvarellen a jelenet mellett kétoldalt egy-egy puttó föld felé fordított bőségszarut tart, melyből virágok hullanak. Közli, SZILÁRDFY Zoltán, KOVÁCS Péter, SZELÉNYI Károly, *A barokk Székesfehérvárról*, *Ars Hungarica*, 24(1996), 223–229, itt: 226, 104–105. kép.

röpiratokra született egyik névtelen válaszvers fölötti ábrázoláson a hold és a kétfejű sas között a Szent Jobb, fölötté a Szent Korona látható. A vers a nemzeti függetlenség szimbólumának tekintett Szent Korona védelmére kéri az ereklét:

„Szent Kéz! [...]
mint leg bötsösb Jószágára
Légy különös gondal [...]
Védelvezd a Sasnak martzangó Kórmétől
Őrizd meg a Horgas Hold szarva hegyétül [...].”⁹⁵

---

⁹⁵ *A Szent Koronáról a magyarokhoz való Intés – A Szent István Kezéhez a Szentséges Korona éránt való szóllás*, B EKK LEO Theca XVIII.

Szent Imre? Szent László?

II. Lajos? IV. Ferdinánd? Egy „befejezetlen” tézislap ikonográfiai meghatározásához

Az alábbiakban tárgyalt, a szignálás szerint Johann Wolfgang Baumgartner († 1761)¹ osztrák–német rokokó festő által rajzolt (delineavit), Jakob Gottlieb Thelott (Thelot, † 1760) által rézbe metszett (sculp[si]t), s Johann Jakob Lidltől († 1771) papírra nyomott (exc[ud]it), kvalitásos tézislapról (57. kép) először Szilárdfy Zoltán adott hírt 1981-ben a *Művészettörténeti Értesítő*ben.² A feltehetően gróf Széchenyi Ferenc gyűjteményéből származó,³ s a magyar vonatkozású augsburgi rézmetsző „szent-képművesség”[!] keretében bemutatott lap Szilárdfy szerint „[...] nyilván IV. Ferdinánd halálának centenáriuma (1754) alkalmából, feltehetőleg a kora ifjúságában elhunyt Habsburg királyt ábrázolja, akinek allegorizáló halotti képét szakrális és nemzeti motívumok keresztezik[!]”.⁴ Ezt a feltételezést a szerző később változtatlan formában megismételte,⁵ s a hipotézist 2006-ban is fenntartotta.⁶

---

¹ Szilágyi András téves adata szerint Johann Wolfgang Baumgartner halálának éve 1767. Sz[ILÁGYI] A[ndrás], *II. Lajos apoteózisa 1755 (?) = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon, Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24.*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 373–377; itt: 373.

² SZILÁRDFY Zoltán, *Magyar barokk szentképek*, *Művészettörténeti Értesítő*, 30(1981), 114–135; itt: 129, 134 (130. jegyzet).

³ *Imagines Sacrae B. M. V. et Sanctorum Hungariae* című album jelzete az Országos Széchenyi Könyvtárban: 600926. Az albumban SZILÁRDFY, i. m. (2. jegyzet) 134 (130. jegyzet) szerint a rézmetszet a „KX” jelzést viseli. A téves jelzést Szilárdfy az 1984-ben megjelent könyve jegyzetében a helyes „CLX”-re javította ki. SZILÁRDFY Zoltán, *Barokk szentképek Magyarországon*, Bp., 1984, 43 (79. jegyzet). Szilárdfy nem foglalt állást a lap jobb felső sarkában lévő római számról, azt albumon belüli jelzésnek tartotta. Széchenyi Ferenc albumban található ex libris bélyegzőjének használatáról Elbe István, az Országos Széchenyi Könyvtár Raktári Osztályának vezetője jelezte, hogy azt bizonyíthatóan még az 1840-es években is használták. Az album előzéklapján található „régijelzet” („2221. fol. Széch.”) vizsgálata után sem vált eldönthetővé, hogy a kötet valóban Széchenyi Ferenc tulajdona volt-e. Itt köszönöm meg Elbe István segítségét.

⁴ SZILÁRDFY, i. m. (2. jegyzet) 129.

⁵ SZILÁRDFY, i. m. (3. jegyzet) 35.

⁶ Szilárdfy Zoltán szóbeli közlése 2006. szeptember 25-én.

Szilárdfyt követően Rózsa György foglalkozott a metszettel a magyar vonatkozású tézislapokat összegző és katalogizáló tanulmányában.⁷ Rózsa nem hivatkozott Szilárdfy Zoltánra, s kérdőjellel ellátott meghatározása szerint a befejezetlen lap Szent Imre herceg temetését ábrázolja. Rózsa nem adott datálást, ugyanakkor felhívta a kutatás figyelmét a grafika egy további példányára a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában,⁸ s részlegesen közölt hat, a metszeten olvasható feliratot.⁹ Sem Szilárdfy Zoltán, sem Rózsa György nem indokolták a tézislap ikonográfiájára vonatkozó feltételezésüket.

Ezt követően Szilágyi András három, egymás után megjelent, jelentős részben azonos tartalmú, folyamatosan bővített és átszerkesztett tanulmányban foglalkozott az ábrázolással. Rózsa után egy évvel (1989) – ugyancsak az *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* hasábjain – megkísérelte elhelyezni a lapot az úgynevezett soproni jezsuita díszlettervek¹⁰ és a 17–18. századi magyarországi iskolai színjátszás szöveggörnyezetében.¹¹ Miután megpróbálta cáfolni Szilárdfy és Rózsa feltételezését, elutasította a korábbi meghatározási kísérleteket.¹² A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött levonatot vizsgálva őt, Rózsa szöveggörnyezetétől részben eltérő metszet-feliratot közölt, és a képet értelmezve II. Lajos magyar király heroikus halálának allegóriájaként határozta meg a tézislapot. Elkészíttetését feltételelesen a bécsi Theresianumban tanulmányait 1755-ben befejező Kollonitz László nevéhez kapcsolta. E hipotézis megfogalmazásával kérdőjelesen 1755-re datálta a lapot. Ugyanitt megemlítette, hogy ismeri a tézislap kompozíciójával összevethető, Franz Anton Palko festményeként 1760 körülre attribuált oltárképet a galántai (Galanta, Szlovákia) római katolikus templomban, melyet a szlovák művészettörténeti kutatás Szent László magyar király temetéseként tart számon. Szilágyi felvetette – a tézislap témáját a hasonló ikonográfiájú oltárkép ismeretében továbbra is II. Lajos

⁷ György RÓZSA, *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen*, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33(1987–88), 257–289; itt: 289.

⁸ Leltári száma 80.442 – Itt köszönöm meg e példány 1980 előtti tulajdonosának, Kolossváry Annának a metszet történetére vonatkozó szíves tájékoztatását, amely szerint örökléssel jutott a laphoz. Egykori tulajdonosánál, Kolossváry Anna pesti képkeretező nagyapjánál 1940 előtt egy ismeretlen személy ott hagyta vagy feledte a metszetet.

⁹ A befejezetlen tézislapon összesen **hét** felirat olvasható. A metszettel foglalkozó kutatók közül ezeket hiánytalanul senki sem közölte és értékelte.

¹⁰ Vö. *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, Preface by Marcello FAGIOLO, Studies by Éva KNAPP and István KILIÁN, ed. József JANKOVICS, Bp., 1999.

¹¹ András SZILÁGYI, *Variations on the Baroque approach to the Historical Past: A Thesis illustration and a Jesuit Stage Design from the 18th Century*, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34(1989), 167–176; itt: 167–172.

¹² SZILÁGYI, *i. m.* (11. jegyzet) 167–168.

ábrázolásának tartva –, hogy felül kellene vizsgálni a galántai oltárkép témájának meghatározását.¹³

Az 1991-ben Noszvajon tartott iskoladráma-kutató konferencián „*Halál és megdicsőülés.*” *Változatok a barokk hősi ideál képi megjelenítésére* címen tartott előadásában Szilágyi András némi módosítással megismételte a tézislaphoz vonatkozó korábbi megállapításait.¹⁴ Az előadás tanulmány változatában indoklás nélkül eltávolította a „bonyolult történelmi allegória”-ként bemutatott lap ikonográfiai szövegkörnyezetéből a galántai oltárkép említését és a Kollonitz Lászlóra vonatkozó korábbi feltételezését. A tézislaphoz főalakjának megnevezésében Szilágyi kizárta a metszet középpontjában elhelyezett halott páncélos ifjú alakját a katolikus egyház szentjei közül. Indoklása, mely szerint „dicsfény nem ragyog a feje körül”,¹⁵ nyilvánvalóan téves, mivel közvetlenül a halott feje körül jól látható a szenteket megillető fénykoszorú. Az allegória – középpontjában a halott II. Lajos király alakjával – e tanulmány összegzése szerint azt ábrázolja, hogy a mohácsi vész után a magyar királyság Szűz Mária pártfogása révén miként kerülhette el a végső pusztulást.¹⁶

A tézislaphoz szóló harmadik dolgozat címe azonos a rézmetszet tárgyának megnevezésével: *II. Lajos apoteóziája*.¹⁷ Ebben Szilágyi – különféle irodalmi és történelmi forrásokra hivatkozva és a képre metszett hét bibliai citátum közül a már 1989-ben idézett ötöt értelmező funkcióból emelve – megnevezte a lap középpontjában székérre helyezett ravatalon fekvő idealizált alakot, a „bukásában megdicsőült keresztény hős[t], II. Lajos[t]”. A tézislapon a szerző felfedezni vélte a zsidó–magyar történelmi sorspárhuzam és az ellenreformációs gondolat megjelenítését, melynek értelmében II. Lajos halála „engesztelő áldozat”, illetve „önfeláldozás”, Magyarország pedig a „régii királyságot, a Regnum Marianumot jelenti”.¹⁸ A meghatározás során nem esik szó a saját korábbi vizsgálataiból megismert „mellékkörülményekről”, így mindenekelőtt a galántai oltárképről, továbbá a főalak fejét övező fénykoszorúról.

¹³ SZILÁGYI, *i. m.* (11. jegyzet) 171, 175 (12. jegyzet). Itt jegyzem meg, hogy a galántai oltárképpel kapcsolatosan Szilágyi nem szólt arról, hogy az általa idézett irodalomban a képtéma említése mögött következetesen kérdőjel található. Anna PETROVÁ-PLESKOTOVÁ, *Maliarstvo 18. storočia na Slovensku*, Bratislava, 1983, 31, 130, 184. kép.

¹⁴ SZILÁGYI András, „*Halál és megdicsőülés*”: *Változatok a barokk hősi ideál képi megjelenítésére* = *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1993, 125–136; itt: 128–136.

¹⁵ SZILÁGYI, *i. m.* (14. jegyzet) 130.

¹⁶ SZILÁGYI, *i. m.* (14. jegyzet) 131–134.

¹⁷ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 373.

¹⁸ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 374–375. – Itt jegyzem meg, hogy a 17. század előtt a Regnum Marianum kifejezés nem ismert, a 15–16. század fordulóján csak Patrona Hungariae-gondolatról beszélhetünk. Vö. TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*, Bp., 2002, 25–42.

A „szöveg nélküli tézislap” Szilágyi szerint nem befejezetlen,¹⁹ hanem a „tézislapok meglehetősen ritka csoportjába tartozik”.²⁰ Ezt a nehezen értelmezhető állítást érvek nem támasztják alá. Ehelyett a tanulmány befejezéseként csokorba kötött öt „talányos kérdés” közül az első éppen az a máig megválaszolatlan kérdés, vajon miért nincs szöveges része a tézislapnak. Az itt felvetett további kérdések (milyen doktori vizsgára készült a lap; ki választotta ki a témát; Johann Wolfgang Baumgartner kapott-e útmutatást és mit vett figyelembe abból; ki közvetítette a megrendelői szempontokat)²¹ ellentétben állnak a téma egyértelmű meghatározásával, s csökkentik annak magabiztosságát. Az összegző képleírás végén a lapra vonatkozó korábbi szakirodalom felsorolásában mindössze négy munka található.²² Eszerint Szilágyi nem ismerte Kerny Terézia négy évvel korábban megjelent tanulmányát, melyben a szerző Szent László király temetésének ikonográfiájában helyezte el a tézislapot.²³

A Szent László király temetése témakörben Kerny két ikonográfiai típust különített el, a szekércsodát és a temetést. Tisztázta a szekércsoda legendai hátterét, s időrendben mutatta be az ikonográfiai változatokat. Megállapította, hogy a Szent László tetemével „mindenféle állati vonóerő és segítség nélkül”²⁴ Várad felé siető szekér ábrázolásai közül angyalok Tarnóczy István rézmetszetekkel díszített, latin nyelvű Szent László életrajzában jelennek meg először (1681).²⁵ A *Sacrum D. Ladislai Corpus, sine ullo adminiculo animalium, aut humano, Varadinum rapido cursu defertur* című elogiumhoz tartozó metszeten három angyal emeli fel a koporsót a kocsirol és röpti Várad felé.²⁶ (58. kép) Az időrendben ezt követő ábrázolás Kernynél az indoklás nélkül 1754-re datált, Baumgartner – Thelot-féle tézislap. Az általa részletesen be nem mutatott allegorikus feliratok és a fő jelenetet kísérő további részletek eszmei hátterében véleménye szerint „aktuális törekvések húzódtak meg; Nagyvárad hajdani egyházi

¹⁹ Vö. RÓZSA, *i. m.* (7. jegyzet) 289.

²⁰ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 373.

²¹ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

²² SZILÁRDFY *i. m.* (3. jegyzet); RÓZSA, *i. m.* (7. jegyzet); SZILÁGYI, *i. m.* (11. jegyzet); SZILÁGYI, *i. m.* (14. jegyzet); vö. SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

²³ KERNY Terézia, *Szent László halála és temetése a képzőművészetben*, Magyar Egyháztörténeti Évkönyv – Annales Historiae Ecclesiae Hungaricae, 2(1996), 73–83; itt: 78–79.

²⁴ *Szent László király legendája*, ford. KURCZ Ágnes = *Árpád-kori legendák és intelmek*, vál., bev., jegyz. és szöveggond. ÉRSZEGI Géza, Bp., 1983, 95–102; itt: 99–100; vö. *László király emlékezete*, Bibliotheca Historica, Bp., 1977.

²⁵ KERNY, *i. m.* (23. jegyzet), 78.

²⁶ Stephanus TARNÓCZI, *Rex admirabilis*, Viennae, 1681, 299. (változatlan 2. kiadás: Viennae, 1683.) – A mű 298. oldalán található metszet a sorozat 33. darabja. A sorozatban mindössze két szignált lap van, az 1. és a 15. lap. Előbbin a „Dom^o Rosetti sc.”, utóbbin a „Lerch sc.” olvasható. A koporsót röptető angyalokat ábrázoló rézmetszetet a stílus alapján nem Johann Martin Lerch, hanem Domenico Rosetti készítette.

fényének fölélesztésére irányuló erőfeszítések.”²⁷ A szekéren elhelyezett halott Szent László király páncéltözetben fekvő tetemét angyalok vontatják a székesegyház felé. Kerny értelmezése szerint a háttérben feltűnő katonai sátrak egyrészt a szent király legendájából is ismert hadi sikerekre, másrészt Várad török alóli felszabadulására emlékeztetnek.²⁸

Ezt követően Kerny – Szilárdfy Zoltán szóbeli közlése alapján²⁹ – röviden megemlít egy datálatlan ábrázolást, „Joseph és Johann Klauber augsburgi rézmetszők munkájá[t] egy *Annus Sanctorum*[!] június 27-i lapjához”, melyen „a birodalmi koronával ábrázolt Szent László alakja alatt[!] a szekérsoda is helyet kapott”.³⁰

A szekérsoda barokk kori ábrázolásai közül Kerny leírta még a galántai templom – melynek a 18. században az Esterházy család volt a kegyura – Baumgartner – Thelot tézislapjának kompozíciójával összevethető, 1760 körüli Szent László oltárképét,³¹ a sajoszentkirályi (Kral, Szlovákia) Vécsey kastélykápolna 18. század második feléből származó főoltárképének egyik mellékjelenetét (a „halotti takaróval beborított kocsin az uralkodó páncélos alakja fekszik, amelyet két angyal vezet” Várad felé); és egy 1793-ból származó podolini iskolásfüzet tollrajzát, melyen „egy négykerekű, zárt szekér halad a tornyos Várad felé két elébe fogott baktató ökörrel, amelyet egy angyal vezet”.³² (59. kép)

A tézislap ikonográfiai meghatározásában Kerny nem hivatkozott a lapot korábban kutatók közleményeire.³³ Ehelyett tanulmánya 23. jegyzetében megadta a metszet általa vizsgált példányát tartalmazó album jelzetét.³⁴ Mindezek alapján megállapítható, a tézislapra vonatkozó kutatások eredményei sem nála, sem Szilágyi Andrásnál nem összegződtek, s a négy eltérő vélemény nem konfrontálódott.

A historiográfiai áttekintés alapján megállapítható az is, hogy az elmúlt évtizedek során Szilágyi András három publikációja révén „kanonizálni” kívánt, célzatosan alakított kompozíció-meghatározás, a II. Lajos apoteózisa nagy valószínűséggel téves. A nem a tézislap egészére, hanem csupán egyes motívumaira épülő, folyamatosan módosított, a képi és szöveges elemeket tudatosan maga mögé rendelő „megoldás” tévútra

²⁷ A datálás valószínűleg Szilárdfy Zoltántól származik, ő datálta a tézislapot 1754-re; bár erről a körülményről Kerny nem tesz említést. KERNY, *i. m.* (23. jegyzet), 78.

²⁸ KERNY, *i. m.* (23. jegyzet), 78–79.

²⁹ A jegyzet szerint a körülvágott metszetre Szilárdfy 1995-ben bukkant a müncheni Hugendubel Antikváriumban. Az ábrázolás nem szerepel a Szilárdfy-gyűjtemény katalógusában. Vö. SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhítat szentképei a szerző gyűjteményéből I, 17–18. század*, Szeged, 1995.

³⁰ KERNY, *i. m.* (23. jegyzet), 79 (24. jegyzet).

³¹ Képét közli: PETROVÁ-PLESKOTOVÁ, *i. m.* (13. jegyzet) 130, 184. kép.

³² KERNY, *i. m.* (23. jegyzet), 79, 27. jegyzet: *Historiae Regum Hungariae*, Podolin, 1793, 37v. Országos Széchényi Könyvtár Quart. Lat. 2572. – Itt jegyzem meg, hogy a podolini füzet rajzán az angyal **nem** az ökröket vezeti, hanem sajátos elrendezésben az ökrök mögött áll és a koci rúdját fogja.

³³ SZILÁRDFY, *i. m.* (2. jegyzet); SZILÁRDFY, *i. m.* (3. jegyzet); RÓZSA, *i. m.* (7. jegyzet); SZILÁGYI, *i. m.* (11. jegyzet); SZILÁGYI, *i. m.* (14. jegyzet).

³⁴ KERNY, *i. m.* (23. jegyzet), 78 (23. jegyzet); az album címét és a tézislap albumon belüli helyét nem jelzi.

vezetett. Bár – egyik állítása szerint – Szilágyi kereste, van-e olyan történeti esemény, mely az ábrázolás tárgya lehet, úgy döntött, ilyen nincs; s következtetése szerint éppen ez a tény jelenti az ábrázolás „rejtély”-ét.³⁵

A tézislap pontos funkciójának megnevezhetetlensége, a datálás kérdésessége és az ikonográfiai bizonytalanság együttesen ösztönzött arra, hogy foglalkozzam a témával. Az újabb vizsgálat kiindulópontjául annak a rézmetszetnek az azonosítása szolgált, melyet Kerny Terézia említett Szilárdfy Zoltán emlékezetre hagyatkozó, szóbeli közlése alapján.³⁶ Gottfried Bernhard Göz (Götz), Joseph Sebastian Klauber és Johann Baptist Klauber augsburgi festő, rajzoló és rézmetsző mesterek egyik közös vállalkozásaként készült az a rézmetszet-sorozat, mely az év minden napjára tartalmazott legalább egy, az adott napon ünnepelt szent [ügynevezett napi szentek] életéből vett ábrázolást. A két, haránt alakú kötetben egybekötött formában is megjelentetett teljes sorozat összesen háromszáznolcvan rézmetszetről áll. A sorozatot a négy évszakra megfelelően négy részre tagolták. A részeket az évszakok allegorikus ábrázolásával vezették be. A két kötet impresszum nélküli rézmetszetes díszcímlapján a kötetek közös címén kívül olvasható az alkotók neve, közreműködésük pontos megnevezésével: *Annus Dierum Sanctorum. [...] God. Bern. Göz inv. et del. cum Ios. et Ioa. Klauber Cath. sc. et exc. A. V.* A szignálás szerint tehát Göz gondolta ki az ábrázolt jeleneteket, ezeket lerajzolta (inv[enit] et del[ineavit]), a Klauber testvérpár pedig rézbe metszette és kinyomtatta azokat (sculp[uit] et exc[udit]). Az „A. V.” Augsburg latin megnevezésének (Augusta Vindelicorum) szokásos rövidítése. Ismeretes, hogy Göz és a Klauber testvérek 1737–1742 között dolgoztak közösen, s a kiadvány ekkor készült.³⁷ Az első kötetben található a június 27-hez („27. Iunij”) tartozó, „S. Ladislaus Rex Hungariae” feliratú ábrázolás.³⁸ (60. kép)

Ezen az általam vizsgált példány tanúsága szerint erősen körülvágott, 93x145 mm (lapméret) nagyságú metszeten jobbról balra haladva két angyal húzza Szent László király kocsin elhelyezett ravatalát. A jól felismerhetően a magyar Szent Koronát viselő, stilizált páncélos alak párnán nyugvó feje körül dicsfény sugárzik. A sötét tónusokból következtethetően éjszakai jelenetet a kocsi két oldalán égő fáklyákkal vonuló gyermekek és felnőttek világítják meg. Az egyik megvilágított arcú alak vonásai csodálkozásról és megdöbbenésről tanúskodnak. A háttérben kirajzolódik egy stilizált

³⁵ Sz[ILÁGYI], *i. m.* (1. jegyzet) 373.

³⁶ KERNY, *i. m.* (23. jegyzet) 79.

³⁷ Az *Annus Dierum Sanctorum* című mű datálásának kérdését tisztázta és Göz sorozathoz készített fennmaradt rajzait közölte Eduard ISPHORDING, *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774, Ölgemälde und Zeichnungen*, I–II, Weissenhorn, 1982, I, 42–43, 115, 226. jegyzet, 276–278; II, 211–214. kép.

³⁸ Itt jegyzem meg, hogy Szent László székércsodáját sem Andreas Brunner 1630-ban Münchenben megjelent *Fasti Mariani* című napi szentek sorozatában, sem a Magyarországon kiadott *Patroni menstrui*-sorozatokban nem ábrázolták. Előbbi munkában a második kötetben „XXVI. Iunij” jelzéssel a Salamon királlyal vívandó párviadal meghiúsulását, utóbbiakban (Tyrnaviae, 1758, 1763) „XXVII. Junii” jelzéssel a szarvascsodát ábrázolták.

településekkel tarkított hegyes táj és egy erődtített vár képe.³⁹ Az elő- és háttérben egyaránt utak kanyarognak, érzékeltetve a megtett távolságot. A menet egy nyitott ajtajú, belül kivilágított templom, a váradi székesegyház felé halad, amely fölött felhőgomolyban feltűnik a kitárt karú, csillagokkal és dicsfénnel övezett fejű Szűz Mária fél alakja. A jelenet alatt elhelyezett párnán a Német-Római Birodalom koronája, valamint jogar látható. A párna alatt futó írásszalagon Szent László országától távol bekövetkezett halálára utaló felirat („Morieris, et ibi erit Currus glorie tue. Is. 22.”) olvasható. A szöveg kulcsszava, a metszet függőleges tengelyének közepén legalul, a birodalmi korona alatti párna előtt nagy kezdőbetűvel hangsúlyozott „Currus”, azonos az ábrázolást meghatározó főmotívummal. Nem ez a szövegkörnyezetéből kiragadott idézet, hanem a teljes bibliai mondat szolgál magyarázatul a halott király fején lévő koronára.⁴⁰

A rendelkezésre álló, viszonylag szűk helyet kihasználó, de nem túlszűfolt kompozíció hűen követi Szent László élettörténetének és legendájának megfelelő részét: 1095-ben a király hadával „a csehek elleni hadjáratra utazott, itt tisztességgel helyreállította a békét, s mikor már a hazatérésre gondolt, váratlan betegség döntötte le lábáról [...]” és meghalt. Amikor „hívei testét Váradra vitték, a fáradtságtól és a gyásztól elcsigázva elaludtak. S mivel álomba merülvén a kelleténél hosszabban időztek, a kocsi, amelyre testét helyezték [...] magától indult Váradra a helyes úton.”⁴¹ A német-római birodalmi korona minden valószínűség szerint arra a László király által tervezett, legendájában és a *Képes Krónikában* egyaránt megörökített keresztes hadjáratra utal, melyben ő vezette volna „a frankok, lotaringok és alemánok” fejedelmeit.⁴²

Bár a Baumgartner – Thelot-féle tézislap nem datálható pontosan, aligha kétséges: a barokk kori szentábrázolások ikonográfiai megújítójaként számon tartott Gottfried Bernhard Göz⁴³ saját, előkép nélküli invenciója jelenik meg a Klauber testvérek által rézbe metszett ábrázoláson. Ugyanebben a sorozatban Göz hasonló egyéni leleménnyel ábrázolta például Szent István király koronafelajánlását Szűz Máriának a Szent Jobb jelenletében.⁴⁴

³⁹ Feltehetően ebben a várban vagy stilizált városban lehetett az a fogadó, ahol a halottkísérők „a fáradtságtól és a gyásztól elcsigázva elaludtak”. *Szent László király legendája*, i. m. (24. jegyzet) 99.

⁴⁰ A teljes bibliai jövendölés: „Coronans coronabit te tribulatione, quasi pilam mittet te in terram latam et spatiosam: ibi morieris, et ibi erit currus glorie tue, ignominia domus Domini tui” Iz 22, 18.

⁴¹ *Szent László király legendája*, i. m. (24. jegyzet) 99–100, 218 (18. jegyzet); vö. *László király emlékezete*, i. m. (24. jegyzet) 20.

⁴² *Szent László király legendája*, i. m. (24. jegyzet) 98–99, 218 (17. jegyzet).

⁴³ Vö. ISPHORDING, i. m. (37. jegyzet).

⁴⁴ KNAPP Éva, „Gyönyörű volt szál alakja” *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában*, Bp., 2001, Borda Antikvárium, 45–46, 65–67, 171, 89. kép; KNAPP Éva, TUSKÉS Gábor, *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: Tanulmányok*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Bp., 2002, Argumentum Kiadó, 103–134, itt: 122–123, 125, 8. kép.

Egymás mellé helyezve az alig tényérnyi ábrázolást és a nagyméretű tézislapot, a továbbiakban nem kérdőjelezhető meg, hogy a két, lényegében azonos kompozíciójú lapon azonos jelenetet, Szent László szekércsodáját ábrázolták.⁴⁵ A kompozíció közép-pontjában szekéren nyugvó, mellén összekulcsolt kezű, páncéltöltőzetet viselő halott⁴⁶ fiatalos, hangsúlyozottan nyugodt és derűs arcvonásai az alak szentségére utalnak.⁴⁷ A kép jobb oldala mindkét ábrázoláson az evilági életet, míg a bal oldal az örökkévalóság ígétét állítja a néző elé. A kocsi jobbról bal felé tartó mozgásiránya a halott utolsó földi útját és a mennyei megérkezést sugallja. A két rézmetszet eltérő ikonográfiai részleteit mindenekelőtt a különböző méret és az alapvetően más funkció magyarázza. A fő különbségek a következők:

1. A tézislapon nem ismétlődik meg a Göz – Klauber-féle lap szöveges felirata és nincs a halott király fején a Szent Korona.

2. A Göz – Klauber-féle lapon párnán elhelyezett birodalmi korona helyét a tézislapon a stilizált Szent Korona foglalta el. Ugyanitt az uralkodói jelvények fölött félkörívben a „Regnum meum non est de hoc Mundo Joan. 18. v. 86” bibliai idézet olvasható. A Szent Korona, a jogar és az ezektől jobbra, földre vetve látható hadi felszerelés (IHS monogramos pajzs, páncél, sisak, kard, dárda) a felirattal együtt értelmezve a világi hatalom szimbólumai, melyet a lovagkirály Szent László „levetett” magáról a halálban. E gondolkörben semmi nem utal a király tervezett szentföldi keresztes hadjárataira. A váradi székesegyház fölött angyaloktól övezett felhőkben feltűnő, Szűz Mária alakjától induló, a halottas kocsi felé mutató bibliai citátum („Veni, Coronaberis! Cant. [4.] v. 8.”) mennyei koronázást ígér. A kép függőleges tengelyének felső részén – szembeállítva az e tengely alján látható világi hatalmi jelvényekkel – mennyei fény ragyogja be a Szent Lászlónak járó, babér- és palmaággal díszes mennyei koronát, az örök élet jelvényét, amit hangsúlyoz az alatta olvasható szövegrész („Dabo tibi coronam Vitae. Apoc. 2. v. 10.”) is.

3. A tézislapon további, a szentképen nem ábrázolt kompozíciós elemek vesznek körül a halottas kocsit. Ezek egyrészt felidéznek a halott király földi életét, másrészt jelzik: a szekéren elhelyezett élettelen test átlép a földi mulandóságból az örökkévalóságba. Szent László bibliai citátumokkal emlékeztetbe idézett, keresztény uralkodóhoz

⁴⁵ A már említett galántai oltárképen az oldalak felcserélésével ábrázolt jelenet kompozíciója egyaránt összevethető a kis szentképpel és a tézislappal. Alapvető eltérés, hogy a kocsi előtt a sötétben nem látszanak angyalok és Szűz Mária helyett egy, a nyitott mennyből érkező repülő angyal hozza a halottat megillető mennyei jogart és a dicsőség koszorúját. PETROVÁ-PLESKOTOVÁ, *i. m.* (13. jegyzet) 184. kép.

⁴⁶ A páncéltöltőzet a hadjáratból való hazatérés közben történt hirtelen halált jelzi. A mellén összekulcsolt kéz a keresztény halottak szokásos elrendezése a ravatalon és koporsóban.

⁴⁷ A szentek arcvonásai a keresztény ikonográfiában még akkor is hangsúlyozottan harmonikusak, ha az illető földi életében csúnya volt. Szent László valóságos arcvonásait a középkor szentjeihez hasonlóan nem ismerjük, mert ez egykorúan nem volt az ábrázolás követelménye. Vö. például, *A középkori magyar királyok arcképei*, Szent István Király Múzeum közleményei, D. sorozat 243. szám, Székesfehérvár, 1996.

illő hadi sikereire és azok követésére figyelmeztet a jobb alsó sarokban a földre vetett hadi öltözet elemei között kanyargó, „Induite vos armatura[m] Dei, [...] induti Lorica[m] justitiae, [...] in omnib[us] sumentes scutum fidei, [...] galea[m] salutis assumite, et gladium Spiritus [(] quod e[st] verbu[m] Dei.[)] Ephes. 6[,11–17]” feliratú írásszalag. E szöveg fölött egy, szintén a kép jobb széle felé tartó, újabb írásszalag látható, mely az előzőhöz hasonlóan alulról fölfelé olvasható: „Zelo zelatus sum pro Domino Deo Exercituum 3. Reg. 19. v. 10.” Illés próféta válaszolt így a Hóreb hegyén az Úr kérdésére („Quid hic agis, Elia?” 3 Reg 19, 9), miután megölette Baal hamis prófétáit. Ez az idézet („Emészt a buzgalom az Úrért, a seregek Uráért” 3 Kir 19, 10.) éppúgy Szent Lászlóra vonatkoztatható, mint ennek az írásszalagnak a kezdő részével övezett kartusban látható jelenet, mely nagy valószínűséggel a szöveggel egybehangzó eseményt ábrázol: Illés próféta parancsára megölik Baal követőit. László király – Illés prófétához hasonlóan – üldözte a hamis istenek követőit, a pogányságot. A jobb oldali felhőkben játszódó jelenet – Illés szekere – és felirata („Currus Israël et auriga ejus. 4.Reg.2.v.12”) szintén világos párhuzam: amint Illést a tűzszekér a mennybe, úgy László király kocsin szállított tetemét is túlvilági erő ragadta magával. A kocsit kísérő heves mozdulatú, csodálkozó és döbrent arcú díszruhás alakok – egyikük csizmaszárában még egy pipa is felfedezhető – a ravatalon fekvő király udvartartásának tagjai. Ők a király legendában említett, földi gyarlósággal teli „hívei”, akik „testét Váradra vitték,” és „álomba merülvén a kelleténél hosszabban időztek”.⁴⁸

A tézislap bal szélén a közeledő szekérre mutató, csodálkozó mellékalakokon, a váradi székesegyházon és a Szent László lelkét a felhőkben váró Szűz Márián kívül a szenvedés eszközei láthatók. Közülük a kereszten írásszalag kanyarog, melynek szövege – „Vos eadem cogitatione armamini 1Pet.4.v.1.” („hasznó gondolatokkal teljeteke el”) – a kép mindenkori nézőihez szól: felszólítja őket, gondolatban legyenek részesei a képen éppen „most” lejátszódó csodának.

Mindezek alapján nyilvánvaló, a tézislap ikonográfiája pontosan követi a Szent László legenda megfelelő részleteit. A fő jelenetet kísérő képi és szöveges utalások egyetlen gondolati rendszerbe illeszkednek, és hatásosan kapcsolják össze a kisebb szerkezeti elemeket. Az evilági és a túlvilági szféra, Szent László király és Illés próféta többszörös párhuzama, a jobb oldali ószövetségi és a bal oldali újszövetségi utalások, valamint a szimbolikusan megjelenített földi és túlvilági hatalom elválaszthatatlan elemei a kompozíciónak, s egyaránt a mondanivaló elmélyítését szolgálják.

A tézislap és a Göz – Klauber-féle ábrázolás témájának azonosságát – Szent László dicsőségének szekere – „currus gloriae” – megerősíti a Széchényi Könyvtárban megőrzött tézislap-példány „szövegkörnyezete” is. Az *Imagines Sacrae B. M. V. et Sanctorum Hungariae* című album szerkezete és tartalma pontosan követi a címet: a Szűz Máriát ábrázoló, összesen tizenhét metszet után magyar szentek képei találhatók

⁴⁸ Szent László király legendája, i. m. (24. jegyzet) 99–100.

benne. A Szent István-, Szent Imre-, Szent Erzsébet- és Árpádházi Margit-ábrázolásokat követi az egyetlen metszettel, a szóban forgó tézislappal képviselt Szent László. Utána a dalmát Szent Caius, Szent Mór, Árpádházi Margit, s végül egy pontosan ma még meg nem határozott tárgyú, kitöltetlen tézislap zárja az összeállítást.⁴⁹

A lap témájának meghatározása után válaszra várnak a kutatástörténet által felvetett további kérdések.⁵⁰ Szilágyi András szerint kérdéses, „miért hiányoznak a tézislapok szokásos, szöveges információi”.⁵¹ Erre megítélésem szerint a lap készítőinek munkamódszerében kereshetjük a választ.

Ismeretes, hogy a 17–18. századból egyaránt maradtak fenn befejezett, „funkcióba emelt” és „kitöltetlen”, funkcionális szövegeket nem tartalmazó tézislapok. A tézislapok kutatásában kiemelkedő szerepet tulajdonítanak az előrajzoknak (Vorzeichnungen) és a vázlatoknak (Entwurfzeichnungen), s elkülönítik a rézlemezről készített, funkcióba emelt és funkción kívül maradt levonatokat. Egy másik csoportosítás szerint a tézislapoknak alapvetően két típusa van, a mindössze egy alkalommal, illetve a többször felhasznált lapok.⁵²

Ismert grafikátörténeti tény az is, hogy Augsburgban a 18. században készültek olyan tézislap-sorozatok, melyeket kitöltetlen laponként vagy albumba rendezve kiadtak. Ezeket számokkal látták el, válogatni lehetett közülük, és a megvásárlásra kiválasztott „kitöltetlen” tézislap „tovább írható” volt.⁵³ Ilyen tézislapokat is adott ki Augsburgban például az idősebb (1693–1754) és fiatalabb (1720–1793) Johann Daniel Herz,

⁴⁹ E tézislap témáját Rózsa György a „durch eine Seuche Überfallene werden von Mönchen geheilt” kifejezéssel írta körül. RÓZSA, *i. m.* (7. jegyzet) 289.

⁵⁰ Vö. SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

⁵¹ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

⁵² RÓZSA, *i. m.* (7. jegyzet) 289; Sibylle APPUHN-RADTKE, *Das Thesenblatt im Hochbarock: Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians*, Weissenburg, 1988; Stefan W. RÖMMELT, *Thesenblatt*. Aus: Medien und Kommunikation = historicum.net, URL: http://www.historicum.net/no_cache/persistent/artikel/2645/.

⁵³ Ilyen „tovább írt” tézislap például Steindl József 1755-ös tézislapja. Az Augsburgban idősebb Johann Daniel Herz által megtervezett, rajzolt és papírra nyomott („invent. del. et excud.”) és ugyanott Jakob Gottlieb Thelott által két lemezre rézbe metszett („sc.”) lap tetején a „CLXVII”-es szám szerepel, ami arra utal, hogy egy sorozat, illetve számozott, kitöltetlenül hozzáférhető tézislap-kollekció része volt. A nyomtatott szöveggel „tovább írt”, azaz funkcióba emelt lap nyomdása az „impressum” alapján Győrben Streibig Gergely János volt. A lap Győrben maradt fenn, őrzőhelye a Xántus János Múzeum, Nr. 55.224. Mráz János 1763-as tézislapja is előre elkészített darab. A fiatalabb Johann Daniel Herz által Augsburgban tervezett, rajzolt és nyomott lapon alul a metszőtől üresen hagyott három részbe a nyomtatott szöveget 1763-ban Budán Landerer Lipót készítette. A lap tetején az árulkodó, lapra metszett szám „CXXII”. Őrzőhelye a Budapesti Történeti Múzeum Grafikai Osztálya. További számozott tézislapok például: RÓZSA, *i. m.* (7. jegyzet) 279 (1740, Petki István), 280 (1748, Polák Márton), 282 (1751, Berger Xavér Ferenc).

részben saját, részben kortársaik munkáiból.⁵⁴ Az idősebb Herz munkakapcsolatban állt mind Johann Wolfgang Baumgartnerrel, mind Jakob Gottlieb Thelottal. Baumgartner rendszeresen készített előrajzokat rézmetszőknek és kiadóknak, így például Philipp Andreas Kiliannak, idősebb Johann Daniel Herznek és Jakob Gottlieb Thelottnak.⁵⁵ J. W. Baumgartner rajzai után idősebb Johann Daniel Herz is metszett tézislapokat, így például egy, ma „allegorikus portré” címen számon tartott lapot.⁵⁶ Ismeretes az is, hogy Jakob Gottlieb Thelott a rézmetszést egyrészt apjától, Johann Andreas Thelott-tól, másrészt az idősebb Johann Daniel Herztől tanulta. Nem véletlen, hogy munkái között külön is számon tartják azokat a tézislapokat, melyeket Johann Wolfgang Baumgartner rajzai után készített és idősebb Johann Daniel Herz adott ki.⁵⁷

J. W. Baumgartner, J. G. Thelott, idősebb Johann Daniel Herz és a kor további augsburgi művészei jól ismerték a bécsi rézmetszőket és metszetkiadókat, így Johann Jakob Lidlt (Liedel, 1696–1771), aki maga is rézmetsző volt.⁵⁸ Ismeretes, hogy a bécsi és az augsburgi rajzoló, rézmetszők közös alkotói „societas”-t hoztak létre, mely a 18. század közepén „AA. LL. Societas Viennae et Augustae Vindelicorum” néven illusztrált műveket.⁵⁹

⁵⁴ „Daniel Herz [...] war in historischen Stücken und großen Thesen berühmt, und sammelte einen ansehnlichen Verlag von solchen und andern Kunst-Stücken, die er, theils nach eigenen, theils nach anderer Erfindungen und Zeichnungen verfertigte, oder durch andere stechen lies. [...] Seine drey Zeichnungs-Bücher in Quer-Folio und Quart sind bekannt.” Paul von STETTEN, *Erläuterungen der in Kupfer gestochenen Vorstellungen, aus der Geschichte der Reichsstadt Augsburg*, Augsburg, Conrad Heinrich Stage, 1765, 222; vö. Ulrich THIEME, Felix BECKER, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, I–XXXVII, Leipzig, 1907–1950, Itt: XVI, 567. – Idősebb J. D. Herz nevéhez fűződik az a haránt alakú, hat parsban kiadott rézmetszetes album is, amelyet minden bizonnyal a rajzolást és a rézmetszést tanulók számára készített *Natura artis studio feliciter repraesentata [...] oder Gründlich und vollkommene Anweisung zum Zeichnen [...] Menschlicher Statue [...]*, vorgestellt und ins Kupffer gebracht von Johann Daniel HERZ Kupfferstecher in Augspurg. A°. 1723, címmel.

⁵⁵ „Johann Wolfgang Baumgartner [...] war ein fester Zeichner, glücklich und angenehm in Erfindungen, doch ein Freund vom grotesken, welches zu seiner Zeit sehr nach Mode war. Von solcher Art zeichnete er sehr viel für Verleger.” STETTEN, *i. m.* (54. jegyzet) 216; THIEME, BECKER, *i. m.* (54. jegyzet) III, 84.

⁵⁶ Ld. Boris Wilnitsky internetes galériájában: <http://www.wilnitsky.com/pictures/herz>

⁵⁷ THIEME, BECKER, *i. m.* (54. jegyzet) XXXII, 591.

⁵⁸ THIEME, BECKER, *i. m.* (54. jegyzet) XXIII, 195. – 1748-ban Polák Márton szegedi tézislapiján, melyre Budán nyomtatták a szöveget, felül a „LXX” rámetsett szám olvasható. E lapot Balthasar Lidel metszette rézbe és Johann Daniel Herz nyomta Augsburgban.

⁵⁹ Az e társaságban tömörült rajzoló – így például J. W. Baumgartner, Gottfried Eichler – és rézmetszők – így például J. Fr. Rein, I. M. Wehrlin, Tobias Lobeck, Jacob Wagner, Christian Halbaur, Matthaeus Steidlin, J. G. Pinz, J. J. Eberspach, B. S. Sedletzky és nem utolsósorban Jeremias Gottlob Rugendas vagy Jakob Gottlieb Thelott – közös vállalkozása volt például a Joseph GIULINI, *Täglicher Erbauung des wahren Christen, oder Encomia Coelitum [...] (Augsburg – Wien, 1757, 1763)* című, tizenkét kötetes munkában megjelent havi szentek sorozata. – Itt jegyzem meg, hogy e műben az év minden napjára kiválasztott szentek között egyetlen magyar vagy magyar vonatkozású szent sem kapott helyet.

Véleményem szerint a felsorolt mesterekhez, tézislap-előállító módozatokhoz, valamint az augsburgi és bécsi rézmetszők munkakapcsolatához kötődik a Szent László szekércsodáját ábrázoló, szöveg nélküli tézislap. A lap mindkét példányának jobb felső sarkában a „CLX” szám látható. Erről a körülményről a tézislappal foglalkozó szakirodalomban mindössze egyetlen szerző tett említést: Szilárdfy Zoltán, aki a Széchényi Könyvtárban őrzött példányt használta, s ezt a számot a metszet albumbeli jelzésének tartotta.⁶⁰ Nem figyelt fel arra, hogy a római számot a lapra nem ráírták, hanem rámetstették. A számjelzés arra figyelmeztet, ezt a metszetet sem konkrét megrendelésre készítették, hanem úgynevezett választható és „tovább írható” lap volt.⁶¹ Eredeti mérete ismeretlen, mivel egyik fennmaradt példányon sem látszik a nyomólemez széle.⁶² Csupán feltételezhető, hogy a szedett szöveggel kitölthető üres hely a kép alatt lehetett,⁶³ s a csonkítás nélküli lemez-formátum is haránt fólió volt.

A fentiek ismeretében a „milyen doktori vizsgára készült a tézislap” kérdésre⁶⁴ fölöslegesnek tűnik választ keresni. Az is lehetséges, hogy a metszet egyetlen példányát sem aktualizálták konkrét doktori vizsgálathoz.⁶⁵ A „ki választotta ki a témát” kérdésre⁶⁶ szintén nem keresem a feleletet a továbbiakban. A 18. században az általános európai képzőművészeti érdeklődés középpontjában álló augsburgi és bécsi rézmetszés divatos termékei közé tartoztak a tézislapok. A sorszámmal megjelölt darabok – mint arról már szó esett – olyan kész sorozatokhoz tartoztak, melyek lapjai közül válogatni lehetett. Maga a téma és a kompozíció nagy valószínűség szerint már rendelkezésre állt a tézislap megkomponálásakor.

⁶⁰ SZILÁRDFY, *i. m.* (2. jegyzet) 134 (130. jegyzet); SZILÁRDFY, *i. m.* (3. jegyzet) 43 (79. jegyzet).

⁶¹ Itt jegyzem meg, hogy az augsburgi sokszorosított grafikával is foglalkozó művészek/mesterek közül többen megrendelés nélkül is dolgoztak. Így például Gottfried Bernhard Göz mintegy 250 rézmetszetének nagyobb része nem megrendelésre készült. Vö. ISPHORDING, *i. m.* (37. jegyzet) és Eduard ISPHORDING, *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774: Ein Augsburger Historienmaler des Rokoko und seine Fresken*, Weissenhorn, 1997. A római számmal jelzett nagyméretű tézisek feltüntetése nélkül fennmaradt rézmetszetekről ld. még: <http://www.ridinger-niemeyer.com/ridinger/ridinger>

⁶² Itt jegyzem meg, ugyanazt a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött példányt használva különféle lapméreteket adott meg Szilágyi András és Rózsa György. A Történelmi Képcsarnok iktatókönyve szerint (271-041-16/1980) az 1980-ban vásárolt metszet restaurálás előtti lapmérete 577x788 mm volt, ez a restaurálás után 573x779 mm-re változott.

⁶³ Fidelis Friedrich és Anicetus Montan 1774-es prágai tézislapján például ilyen a szövegelhelyezés. E tézislapból több példány is fennmaradt, ismert tézisek nélküli változata is. Vö. RÓZSA, *i. m.* (7. jegyzet) 286; KNAPP, *i. m.* (44. jegyzet) 197.

⁶⁴ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

⁶⁵ SZILÁGYI, *i. m.* (11. jegyzet) szerint a datálatlan lap az 1755-ben bécsi tanulmányait lezáró Kollonitz László tézislapja lehetett. Szilágyi később nem ismételte meg ezt a tetszetős hipotézist, valószínűleg azért, mert egyetlen adattal sem lehet alátámasztani.

⁶⁶ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

Gotfried Bernhard Göz elismert festő és kora ikonográfiájának leleményes megújítója.⁶⁷ A Klauber testvérpárral közösen készített *Annus Dierum Sanctorum* szignálása szerint a mű szentképeinek tervezője és rajzolója volt („inv. et del.”). Ismeretes, hogy Johann Wolfgang Baumgartner is leleményesen tervezett képkompozíciókat.⁶⁸ A szekércsodát ábrázoló tézislap szignálásában azonban J. W. Baumgartner rajzolónak és nem „inventor”-nak vallotta magát. Minden bizonnyal nem tette volna ezt, ha az invenció tőle származik. A szekércsoda Göz-féle megfogalmazása 1737–1742 között készült, amikor Göz 29–34 éves, Baumgartner 25–30 éves volt. Augsburgban ebben az időszakban a művészeti akadémiai törekvések háttérében a művészek érdekvédelmi törekvései húzódtak meg.⁶⁹ Göz és Baumgartner egyaránt támogatta és szervezte ezeket.⁷⁰ Koruk elsőrangú, megbecsült képzőművészei voltak, s nem valószínű, hogy elutasították egymás ötleteit, erre nem volt szükségük. Baumgartner minden valószínűség szerint Göz szentkép invencióját vette alapul, s azt módosította és egészítette ki a tézislaphoz készített rajzon.⁷¹

Szilágyi András negyedik kérdésére, hogy „J. W. Baumgartner kapott-e útmutatást, mit vett figyelembe”⁷² a jelenleg megformálható egyetlen felelet: Baumgartner nagy valószínűség szerint nem kapott megrendelői útmutatást, ilyet senki sem közvetített felé. Tézislapként felhasználható reprezentatív kompozícióját Göz invenciója nyomán alakította ki.

Szilágyi utolsó kérdése („ki közvetítette a megrendelői szempontokat”)⁷³ az elmondottak alapján értelmét veszítette, melyre véleményem szerint nincs és nem is lesz válasz, még akkor sem, ha előkerülne egy funkcióba emelt tézislap-példány.

Végül felvethető a kérdés, miért bécsi szignálással és mikor készítették levonatokat a két, egykorúan elismert augsburgi mester részleméről?

A szignálás a tézislap mindkét ismert példányán azonos. A kép jobb oldalán látható az íves, három fokból álló lépcső, melyen három mester neve olvasható a szokásos rendben: a rajzolóét követi a metsző, majd a levonatot készítő mester neve. A „Johan

⁶⁷ „[...] einer der berühmtesten und ältesten hiesigen Mahler [...]”; „[...] eine Kunst-Handlung von seinen eigenen in Kupfer gestochenen Erfindungen [...]”; „Er zeichnet auch mit glücklicher Erfindung für Kupferstecher und Kunst-Verleger.” STETTEN, *i. m.* (54. jegyzet) 244–245; ISPHORDING, *i. m.* (37. jegyzet).

⁶⁸ GIULINI, *i. m.* (59. jegyzet).

⁶⁹ Ifjabb Johann Daniel Herz alapította például Augsburgban a Verlag der Kaiserlich Franziskischen Akademie-t, mely 1755 előtt mint tudományos és művészeti akadémia működött. Később az Akadémia felbomlása után (1790) Akademische Kunsthandlung néven tevékenykedett tovább.

⁷⁰ Vö. STETTEN, *i. m.* (54. jegyzet) 220–250.

⁷¹ Johann Wolfgang Baumgartner fennmaradt rajzait Innsbruckban a Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum őrzi. Ezek között Günther Dankl 2006. november 14-én kelt tájékoztatása szerint nem található meg a Szent László temetése motívum.

⁷² SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

⁷³ SZILÁGYI, *i. m.* (1. jegyzet) 376.

Wolfgang Baumgartner delineavit” alatt a „Jacob Gottlieb Thelott sculp.” következik. Utána, ha nagyítóval nézzük a szignálást egy, a lemezről csaknem teljesen kivakart szó, a „Viennae” tűnik elő, végül a „Johan Jacob Lidl. exc. V.” olvasható. A „V.” rövidítés a szignálásban a Viennae alakot jelzi. E szignálás nem jellemző az Augsburgban dolgozó és munkáikat onnan szignáló Baumgartnerre és Thelottra. Feltételezésem szerint Augsburgban a kész lap iránt nem mutatkozott kereslet, ezért annak rézlemeze átkerült Bécsbe. Itt jobban ismerték Szent László nevét,⁷⁴ s egy Szent László életéből vett jelenet vélhetően kelendőbbnek számított, mint Augsburgban. A „Viennae” jelzést azért kellett törölni, mert rossz helyre, Thelott neve után metszették. Johann Jakob Lidl bécsi rézmetsző volt, augsburgi kapcsolatai révén juthatott hozzá a tézislap lemezéhez, melyre a ma ismert két levonat elkészítése előtt rámetasztette saját nevét, közreműködésének megnevezését és a kinyomtatás helyét, Bécs latin nevének rövidítését.

Göz ikonográfiai előkép-invenciója 1737–1742 között készült Augsburgban. Thelott 1760-ban, Baumgartner 1761 szeptemberében hunyt el Augsburgban, Lidl 1771-ben halt meg Bécsben. A halálozási adatok segítséget nyújtanak a datáláshoz: a nyomólemez valamikor 1742 után és 1760 előtt készült. S e két időpont között vagy 1760/61 után, de mindenképpen 1771 előtt került rá Lidl neve, aki levonatokat készített róla.

---

⁷⁴ Talán elegendő, ha a hosszú időn át évenként elmondott és rendszeresen kinyomtatott Szent László-beszédekre utalok. Vö. KULCSÁR Péter, *Zrínyi és az eszményi fejedelem: 1634–1656: A „Szent László beszéd” és a „Mátyás-elmélkedések” = Gróf Zrínyi Miklós Mátyás király életéről való elmélkedések*, s. a. r., magy., utószó KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, szerk. SZÁNTÓ Tibor, Bp., 1990, Magyar Bibliofil Társaság, 45–64.

III. KUTATÁSTÖRTÉNET, IRODALOMELMÉLET, SZÖVEGKRITIKA

Elbeszélő irodalom és reformáció

Egy interdiszciplináris kutatási terület problémái, eredményei és feladatai

Az elbeszélő irodalom és a reformáció kapcsolatát feltérképező módszeres kutatások gyökerei a 20. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza. E kutatások több tudományágban, gyakran egymástól függetlenül, különböző szinteken folytak, de csak ritkán valósult meg az eredmények és tapasztalatok kölcsönös kicserélése. A vizsgálatok jelentőségét elsősorban az adja, hogy a címbeli fogalmak egy olyan kérdéskört határolnak körül, amely mögött a tudománytörténetnek csupán részben ismert és tudatosított összetevői állnak, s amelynek további feltárása hozzájárulhat a kora újkor irodalom- és esztétikaitörténeti folyamatainak jobb megértéséhez. Áttekintésem célja az alkalmazott fogalmi eszköztár kritikai számbavétele, a kutatástörténet fő sajátosságainak feltérképezése, a hiányok megnevezése és néhány következtetés megfogalmazása. Az anyag nagy mennyisége miatt elkerülhetetlen, hogy rendszeres tárgyalás helyett csupán vázlatos képet adjak, jellemző példákat emeljek ki, s azokra az elvi és módszertani tanulságokra összpontosítsak, amelyek hasznosíthatónak tűnnek fel a továbbiakban. Az áttekintés középpontjába a német nyelvterületet állítom, kitekintéssel a magyarországi fejleményekre.¹

Terminológiai problémák

Az „elbeszélő irodalom” fogalma nem csekély kihívást jelent mind a történeti elbeszéléskutatásnak, mind az irodalomtudománynak. A fogalmat nem abban az értelemben használom, amint az például Paul Böckmann és Eberhard Lämmert nyomán elterjedt a germanisztikában.² A fogalom itt a nyomtatásban kiadott, elsősorban a szé-

¹ A kora újkori magyarországi református egyháztörténet, egyházi műveltség, prédikáció- és imádságirodalom kutatásának nemzetközi kitekintésű számbavétele: *Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, 2009. – Ezúton is megköszönöm Imre Mihálynak és Papp Vilmosnak a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseiket.

² Paul BÖCKMANN, *Formgeschichte der deutschen Dichtung*, Bd. 1: *Von der Sinnbildsprache zur Ausdruckssprache: Der Wandel der literarischen Formensprache vom Mittelalter zur Neuzeit*, 2. Aufl. Hamburg, 1965; Eberhard LÄMMERT, *Bauformen des Erzählens*, Stuttgart, 1955. Vö. Wolfgang BRÜCKNER, *Geistliche Erzählliteratur der Gegenreformation im Rheinland*, *Rheinische Vierteljahresblätter*, 40(1976), 150–169, itt: 150.

les rétegeknek szóló, különféle elbeszélő szövegek összességét jelöli, s egyaránt magában foglalja a kompilatív gyűjtemények szórakoztató vagy moralizáló célzatú prózai történeteit és azokat a hosszabb elbeszéléseket, melyeket az újabb német irodalomtudomány összefoglalóan a prózaregény terminussal jelöl.³ A figyelmet érdemes kiterjeszteni azokra az egyéb, nem narratív szövegtípusokra is, amelyek gyakran tartalmaznak elbeszélő anyagokat.

A fogalom mögött a filológia és a folklorisztika egyik régi, de következményeit tekintve ma sem teljesen lezárt és tanulság nélküli vitája húzódik meg a szóbeli hagyományozódás kérdéseiről, a „népi”, illetőleg „populáris” jelző használatáról. A vita középpontjában a széles rétegek körében végbemenő hagyományozódási folyamatok álltak, különös tekintettel az irodalom szerepére az elbeszélő szövegek közvetítésében. A Grimm-testvérek célzott gyűjtései és szelektív feldolgozási szempontjai hosszú időre meghatározták a kutatás irányát;⁴ a didaktikus célzatú elbeszéléseket például az irodalomtudomány és a folklorisztika egyaránt sokáig elhanyagolta. Csak az 1960-as években vált elfogadottá a felismerés, melynek értelmében az elbeszélő szövegek bármilyen szempontú vizsgálata feltételezi az irodalomilag megragadható témák, motívumok történetének pontos ismeretét. Az „elbeszélés” definíciójáról azonban máig sincs egyetértés sem az irodalomtudományban, sem a történeti elbeszéléskutatásban.

A történeti elbeszéléskutatás⁵ multidiszciplináris jellegű, összehasonlító tudományterületként⁶ az irodalomtudományból és a folklorisztikából nőtt ki a 20. század második felében. Megszilárdulását jelzi az Enzyklopädie des Märchens kutatóhelyének létrehozása 1957-ben Kielben (1980 óta fenntartója a Göttingeni Tudományos Akadémia), a *Fabula* című folyóirat (1958) és az International Society for Folk Narrative Research (1959) megalapítása, valamint a terület alapvető nemzetközi kézikönyvének számító *Enzyklopädie des Märchens* elindítása (1977).⁷ Ez a lezárás előtt álló,

---

³ Vö. *Erzählte Welt: Frühneuzeitliche Erzählliteratur aus den Beständen der Universitätsbibliothek Marburg: Ein Katalog*, hg. v. Jörg Jochen BERNs, Marburg, 1993.

⁴ Hans-Jörg UThER, *Die „Deutschen Sagen“ der Brüder Grimm im Spiegel ihrer Kritiker: Ein Beitrag zur frühen Sagenrezeption = Hören Sagen Lesen Lernen: Bausteine zu einer Geschichte der kommunikativen Kultur: Festschrift für Rudolf Schenda zum 65. Geburtstag*, hg. v. Ursula BRUNOLD-BIGLER und Hermann BAUSINGER, Bern usw., 1995, 721–739.

⁵ Elfriede MOSER-RATH, *Gedanken zur historischen Erzählforschung*, *Zeitschrift für Volkskunde*, 69(1973), 61–81.

⁶ Bengt HOLBEK, *On the Comparative Method in Folklore Research: With contributions from Hermann Bausinger, Lauri Honko, and Roger D. Abrahams*, Turku, 1992; Uő., *Tendencies in Modern Folk Narrative Research*, Turku, 1992.

⁷ *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Begründet von Kurt RANKE, hg. v. Rolf Wilhelm BREDNICH, Bd. 1–13, Berlin, New York, 1977–2010 (a továbbiakban: EM).

monumentális kézikönyvsorozat a diakrón szemlélet és a komparatív módszer következetes alkalmazása révén a történeti elbeszéléskutatás kiemelkedő teljesítménye.

A terület fő célkitűzései közé tartozik a nemzetközi elbeszéléstípusok, motívumok történetét, közvetítését, elterjedését és funkcióit érintő kérdések tisztázása, az irodalmi és a szóbeli hagyomány közti kapcsolatok, kölcsönhatások feltárása, továbbá a „populáris” elbeszélő szövegek műfaji, tipológiai problémáinak megoldása. A kutatások során ismételten megkérdőjelezték a szóbeli hagyomány hosszú ideig fennálló, töretlen folyamatosságának hipotézisét, s a feltételezéseket egyre inkább forrástanulmányokkal és az irodalmi összefüggések feltárásával helyettesítették. Ezzel párhuzamosan a narratológiában az 1960-as évek közepe óta zajlik az a több diszciplínát átfogó, elméleti és módszertani vita, melynek fő célja a több műfajra és szövegtípusra érvényes elbeszéléselemletek kidolgozása.

Nagyjából ugyanebben az időben az irodalomtudományban megjelent a felismerés, hogy tévedés volt eleve kirekeszteni az ún. „népi”, azaz a társadalmi rétegek összességét megcélzó szövegeket a retorikai vizsgálatokból. Ez egyben azt is jelenti, hogy retorikai elemzés nélkül nem lehet kielégítő a 16–17. századi elbeszélő irodalom értelmezése. Az apoftegma tudós körökben elterjedt használata ösztönözte például azokat a retorikai vizsgálatokat, amelyek ebben a kifejezésformában vélték megtalálni a történetírás és általában az epikai műfajok kiindulópontját. A régebbi, jórészt szellemtörténeti alapozású elbeszéléselemleteket idővel felváltották az újabb, strukturalista, szövegnyelvészeti vagy kommunikációelméleti megalapozású kutatások.⁸ A fogalmi meghatározások itt az elbeszélés rendjére, folyamatára és perspektívájára irányulnak elsősorban. Az újabb kutatások feltárták a beszéd és a fikciós elbeszélés közti közös vonásokat. A retorika és az elbeszélés közti összefüggések új szerephez jutnak a szövegnyelvészeti és szemiológiai fogalmak azon alkalmazási kísérleteiben is, melyek a retorikai alakzatok elméletének a korábbiaktól eltérő, új rendszerbe foglalására irányulnak.

Az 1990-es években született meg a felismerés, mely szerint a német irodalomtörténetet a romantika korától kezdve nagymértékben befolyásolta a diszciplína meghatározó képviselőinek felekezeti hovatartozása.⁹ Ennek egyik következménye az volt,

---

⁸ *Erzählforschung: Theorien, Modelle und Methoden der Narrativik: Mit einer Auswahl-Bibliographie zur Erzählforschung*, 3 Bde, hg. v. Wolfgang HAUBRICHS, Göttingen, 1976–1978; J. G. PANKAU, *Erzähltheorie = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd. 2, Hg. v. Gert Ueding, Tübingen, 1994, 1425–1432.

⁹ Vö. Klaus WEIMAR, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, München, 1989; Jürgen FOHRMANN, *Das Projekt der deutschen Literaturgeschichte: Entstehung und Scheitern einer nationalen Poesiegeschichtsschreibung zwischen Humanismus und Deutschem Kaiserreich*, Stuttgart, 1989; *Wissenschaft und Nation: Studien zur Entstehungsgeschichte der deutschen Literaturwissenschaft*, hg. v. Jürgen FOHRMANN, Wilhelm VOSSKAMP, München, 1991; *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*, hg. v. Jürgen FOHRMANN und Wilhelm VOSSKAMP, Stuttgart, Weimar, 1994. A magyar irodalomtudományban a 18. század vonatkozásában

hogy – mint Wolfgang Harms megfogalmazta – az „az elképzelés, mely szerint a reformáció újrakezdést és éles határvonalat hozott az irodalomban, s új élettel töltötte meg azt [...], hagyományvesztéshez vezetett [...] a régi leértékelésének [...] értelmében.”¹⁰ Ez a hagyományvesztés, mely az értékelő korszakmegjelölés következtében ment végbe, nem a kora újkorba átvezető időszakot jellemezte, hanem ezen időszak 19. századi irodalomtudományi megítélését. A germanisztika csak az utóbbi időben kezd megszabadulni azoktól az elvektől, amelyeket az újkorba való átmenetre, mint alapvető fordulatra vonatkozó, felekezeti szempontoktól sem mentes feltételezés rögzített. A medievista Klaus Schreiner már 1981-ben megállapította: a késő középkor és a reformáció kutatásának újabb eredményei ismételten megkérdőjelezték a germanisztika által a 15–16. század fordulóján tételezett korszakhatárt, s ezzel felhívták az irodalom- és a történettudomány figyelmét a kora újkori művelődés- és eszmetörténet dialektikus alapszerkezetére.¹¹ A jelzett időszakban számos területen megfigyelhetjük a különböző hagyományrétegek egymásmellettségét, eltérő használatának, helyzet- és funkcióváltozásának kombinációját.¹²

Az utóbbi évtizedekben felélénkültek azok a kutatások, melyek célja nem csupán az egykori katolikus területek kora újkori irodalmában található fehér foltok felszámolása, hanem a felekezeti meghatározottságú irodalomtörténeti szemlélet felülvizsgálata és meghaladására irányulnak. A „délnémet irodalom” – mindenekelőtt Dieter Breuer¹³ és Hans Pöribacher¹⁴ által használt – időközben széles körben elfogadott fogalma nem korlátozódik sem a „katolikus”, sem a „barokk” jelenségekre; az e paradigma keretében folyó újabb kutatások jó lehetőséget adnak a különböző felekezetek kulturális önértelmezése közti politikai, társadalmi és irodalmi párhuzamok, kölcsön-

---

érvényesülő „reflektálatlan protestáns szemlélet”, „felekezetiileg kondicionált megközelítés” kritikájához vö. SZILÁGYI Márton, *Vallás, felvilágosodás, irodalom: Kételyek és megfontolások*, Korunk, 20(2009), 10, 12–19.

¹⁰ Wolfgang HARMS, *Der Übergang zur Neuzeit und die Wirkung von Traditionen = Der Übergang zur Neuzeit und die Wirkung von Traditionen* (Veröffentlichungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg, 32), Göttingen, 1978, 7–14, itt: 11; vö. Uő., *Das Interesse an mittelalterlicher deutscher Literatur zwischen der Reformationszeit und der Frühromantik = Akten des 6. Internationalen Germanistenkongresses Basel 1980*, Bd. 1, Hg. v. Hans-Gert ROLOFF, Bern u. a., 1981, 60–84. Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

¹¹ Klaus SCHREINER, *Grenzen literarischer Kommunikation: Bemerkungen zur religiösen und sozialen Dialektik der Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformation = Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit: Symposium Wolfenbüttel 1981*, Hg. v. Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, 1984, 1–20.

¹² *Mittelalterliche Denk- und Schreibmodelle in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, hg. v. Wolfgang HARMS, Jean-Marie VALENTIN, Amsterdam, 1993.

¹³ Dieter BREUER, *Raubildungen in der deutschen Literaturgeschichte der frühen Neuzeit als Folge der Konfessionalisierung*, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 117(1998), 180–191.

¹⁴ *Bayerische Bibliothek: Texte aus zwölf Jahrhunderten*, Bd. II.: *Die Literatur des Barock*, hg. v. Hans PÖRIBACHER, München, 1986.

hatások rögzítésére. Az egységes német nemzeti irodalomról vallott elképzelés az utóbbi időben tarthatatlanná vált a felekezeti érdekektől mentes nézőpontból, s szűkeségesnek bizonyult a korábbi értékelések felülvizsgálata.¹⁵ Ma már nem igényel bizonyítást, hogy a délnémet irodalom és művelődés megnyilvánulásait csak a 18–19. század művészet- és irodalomfelfogása szorította háttérbe a korábbi kutatásban és a nemzettudatban. Az eszmetörténeti irányultságú irodalomtörténeti kutatások az utóbbi tizenöt-húsz évben Magyarországon is jelentős eredményeket hoztak teológia és irodalom, felekezeti és fikció kapcsolatára nézve.¹⁶

Az utóbbi évtizedek irodalomtudományában elfogadottá vált egy olyan irodalomfogalom, amely nyitott a 16–17. század egész irodalmi termésére és az azzal állandó kölcsönhatásban álló szóbeliségre.¹⁷ Ez a meghatározás az irodalmi kommunikáció folyamat-jellegét hangsúlyozza, s hatályaon kívül helyezi az „irodalmi” és a „nem irodalmi” közti megkülönböztetést. Az induktív-leíró poétikák meghatározása szerint az irodalmi műfajok pragmatikus fogalmak, melyek célja a valóságban létező szövegek sokféleségének elrendezése. E definíció értelmében a műfajok közlési vagy kommunikációs változatok, ún. formátípusok, melyek bizonyos történeti, társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak. Ezt az irodalom- és műfajfogalmat a történeti elbeszéléskutatás is elfogadja.

Az elbeszélő irodalom közös elméletének, definíciójának és rendszerezésének egyik ma is fennálló akadálya az, hogy nem határozható meg pontosan sem az elbeszélés kritériumainak összessége, sem pedig a narratív szövegek korpusza. Az irodalomtudomány és az elbeszéléskutatás továbbra is használja az elbeszélő szövegek hagyományos műfajmegjelöléseit, ezeket azonban kritikailag felülvizsgálja és olyan utólagos konstrukcióként mutatja be, amelyek többnyire alkalmatlanok a számos altípus, átmeneti és köztes forma, műfaji változat és szövegtípus megfelelő leírására.

¹⁵ Dieter BREUER, *Oberdeutsche Literatur 1565–1650: Deutsche Literaturgeschichte und Territorialgeschichte in frühabsolutistischer Zeit*, München, 1979; Uő., *Deutsche Nationalliteratur und katholischer Kulturkreis = Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit: Akten des 1. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit*, hg. v. Klaus GARBER, Tübingen, 1989, 701–715, itt: 703; Uő., *Das Ärgernis der katholischen Literatur: Zur Geschichte einer Ausgrenzung = Europäische Barockrezeption*, hg. v. Klaus GARBER, Wiesbaden, 1991, 455–463; Uő., *Katholische Konfessionalisierung und poetische Freiheit = Die katholische Konfessionalisierung*, hg. v. Wolfgang REINHARD, Heinz SCHILLING, Münster, 1995, 166–183. A katolikus és protestáns hagyományra épülő művelődési rendszerekhez vö. Anton SCHINDLING, *Bildung und Wissenschaft in der Frühen Neuzeit 1650–1800*, München, 1994, 3; Günter HESS, *Deutsche Nationalliteratur und oberdeutsche Provinz: Zu Geschichte und Grenzen eines Vorurteils*, Jahrbuch für Volkskunde, 8(1985), 7–30.

¹⁶ Vö. pl. BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., 1998; Uő., *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., 2005; Ács Pál, *Katolikus irodalom és kultúra Magyarországon a reformáció századában = Uő., „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001, 220–234.

¹⁷ Gábor TÖSKÉS, *Schriftliche Folklore im 17. Jahrhundert*, Fabula, 42 (2001), 1–21, itt: 2.

A történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás az utóbbi száz évben létrehozott egy műfaji, típus-, téma- és motívumrendszert, amelyről ma egyre világosabban látni, hogy jórészt ugyancsak pusztá konstrukció.¹⁸ Az ismereteknek ez a mesterségesen megalkotott rendszere számos eszme-, társadalom- és tudománytörténeti előfeltételen és feltevésen nyugszik, amelyek sok esetben máig meghatározzák a kutatások perspektíváját.¹⁹ Az említett rendszer kidolgozása nem volt teljesen független a germanisztika és a nemzetközi folklorisztika jórészt 19. századi képviselőinek felekezeti hovatartozásától, valamint az angolszász, skandináv és német protestáns nemzetfelfogástól sem.²⁰ A 19. századi kultúrharok idején a katolikus szerzők ultramontán elfogultságának feltételezése is hozzájárult a kölcsönös fenntartásokhoz és a valós történeti folyamatok figyelmen kívül hagyásához.²¹

A nemzeti-romantikus örökség és a különféle ideológiai elfogultságok a reformációkutatásban is sokáig befolyásolták a kutatási módszereket és eredményeket.²² A 20. század első harmadában a német evangélikus bibliamagyarázat keretében kidolgozott filológiai műfajelmélet, az ún. formatörténet az elbeszélő műfajok funkcionális értelmezésére összpontosított, esztétikai szempontokat is magában foglaló eszköztárat dolgozott ki, s a bibliai szövegek, köztük az elbeszélések hagyományozódására, korabeli beágyazottságára, szerkezetére, motívumaira és tipológiájára vonatkozó kérdéseket tett fel.²³ A néprajzi, történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás eszmetörténeti feltételeire és korai szakaszára így olyan nép- és hagyományelképzelések is hatottak, amelyek ma már jórészt egyházi összefüggésektől elvonatkoztatott teológiai állításoknak nevezhetők. Innen nézve a reformáció, továbbá a mozgalom eszme- és tudománytörténeti következményei alapvető jelentőségűek voltak az elbeszéléskutatás önértelmezésében és további kérdésfeltevéseiben.

¹⁸ Dan BEN-AMOS, *Do We Need Ideal Types (in Folklore)? An Address to Lauri Honko*, Turku, 1992.

¹⁹ Wolfgang BRÜCKNER, *Reformation* = EM, Bd. 11, 2004, 454–459, itt: 455.

²⁰ Wolfgang BRÜCKNER, *Konfession, Konfessionen* = EM, Bd. 8, 1996, 116–122, itt: 120.

²¹ Vö. *Freie Anerkennung übergeschichtlicher Bindungen: Katholische Geschichtswahrnehmung im deutschsprachigen Raum des 20. Jahrhunderts: Beiträge des Dresdener Kolloquiums vom 10. bis 13. Mai, 2007*, hg. v. Thomas PITTRÖF, Walter SCHMITZ, Freiburg i. Br.–Wien, 2010.

²² Vö. Heiko A. OBERMANN, *Zwei Reformationen. Luther und Calvin – Alte und Neue Welt*, Durchgesehen und mit einem Nachwort v. Manfred SCHULZE, Berlin, 2003. H. Balázs Éva szerint a két világháború között a budapesti egyetem bölcsészkarán a professzorok felekezeti alapú csoportosulásai „befolyásolták a 18. századra vonatkozó történeti ítéleteket”. H. BALÁZS Éva, *Életek és korok: Válogatott írások*, szerk. KRÁSZ Lilla, Bp., 2005, 258–259.

²³ Axel OLRİK, *Epische Gesetze der Volksdichtung*, Zeitschrift für deutsches Altertum, 51(1909), 1–12; Martin DIBELIUS, *Formgeschichte des Evangeliums*, Tübingen, 1919 (2., bőv. kiad.: Uo., 1933); Hermann GUNKEL, *Das Märchen im Alten Testament*, Tübingen, 1921 (reprint: Neukirchen, 1987). Vö. Wolfgang BRÜCKNER, „Narrativistik”: *Versuch einer Kenntnisnahme theologischer Erzählforschung* = *Festschrift für Max Lüthi* (Fabula, Zeitschrift für Erzählforschung 20, H. 1–3), Berlin, 1979, 18–33.

De nemcsak az „elbeszélő irodalom” fogalmát, hanem a „reformáció” terminust is különféleképpen, sőt gyakran ellentétes módon határozzák meg az egyes tudományágakban. Az irodalomtudományban az egyháztörténettől kölcsönözték a fogalmat a 19. század második felében, egy olyan irodalomtörténeti korszak jelölésére, amely tágabb értelemben átfogja az egész 16. századot, szűkebb értelemben a Luther fellépése és az augsburgi vallásbéke közti évtizedeket öleli fel. Számos érv szól ma is a „reformáció” mint irodalomtörténeti korszakelnevezés mellett, ugyanakkor egyre kevésbé lehet eltekinteni attól, hogy a „reformáció” elfogadása önálló irodalmi korszakként nem utolsósorban a 19. század döntő mértékben konzervatív- vagy liberális-protestáns irányultságú, német nemzeti történetírásában gyökerezik. A német nyelvterületen legbefolyásosabb irányzat, a wittenbergi túlhangsúlyozása révén hosszú időre feledésbe merült nemcsak az ellenreformációs alternatíva a történeti, eszmetörténeti kutatásokban, hanem Zwingli svájci változata mellett a térben és időben jóval korlátozottabb, de bizonyos területeken annál nagyobb jelentőségű kálvini áramlat is.²⁴ Mivel a reformációkutatásban, az irodalom- és eszmetörténetben egyaránt sokáig alábecsülték a latin nyelvű tudományosság közös európai alapjait és hatásait, a reformáció irodalmának összeurópai kapcsolatrendszere csak a nagy késéssel megindult barokk-kutatások révén vált önálló témává. A „lutheri pauza” Wolfgang Stamler által megalkotott fogalmát a germanisztika csak nemrég vizsgálta felül és ismerte fel téves elméletek kiindulópontjaként, s ugyanekkor nőtt meg az olyan forrásfeltárások jelentősége, amelyek komolyan veszik az óriási mennyiségű nyomtatott reformációs szöveganyag irodalmi vonatkozásait. Csak újabban léptek előtérbe a kutatásban a kor irodalmának mindazon jelenségei, melyek csupán részben hordozzák a reformáció hatását. Elbeszéléstörténeti szempontból sem közömbös a reformációkutatásnak az a felismerése, mely szerint míg német területen a harmincéves háború után, bizonyos területi különbségekkel, fokozatosan végbement a protestáns egyházak intézményi, hitvallási, liturgikus uniója, Magyarországon a protestáns felekezeti határok továbbra is megmaradtak, mégpedig az összes kulturális, liturgikus, teológiai és műfaji sajátossággal együtt.

A történeti retorikakutatásokban, amelyek Peter Blicklével egyetértve „a tiszta evangélium megfelelő értelmezése körül folyó, társadalmilag korlátlan vita”-ként, Peter Matheson nyomán „a vallási elképzelések paradigmatisztikus változása”-ként és „alapvetően retorikai történés”-ként határozzák meg a reformációt,²⁵ a reformáció retorikája viszonylag új területnek számít. A reformációkutatás és a történeti retorika-

²⁴ Heinz SCHILLING, *Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte*, hg. v. Luise SCHORN-SCHÜTTE, Olaf MÖRKE, Berlin, 2002.

²⁵ Peter BLICKLE, *Reformation und Freiheit = Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch: Wissenschaftliches Symposion des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, in Gemeinschaft mit E. BUCHWALTER hg. v. Bernd MOELLER, Gütersloh, 1998, 37; Peter MATHESON, *The Rhetoric of the Reformation*, Edinburgh, 1998, 241.

kutatás azáltal jutottak egymást kiegészítő, új feladatokhoz, hogy az „átlagembert”, illetőleg az igehirdetés címzettjeit már nem egyirányú folyamatok tárgyaként, hanem interaktív megnyilvánulások résztvevőjeként értelmezték.²⁶ Egyik tanulmányában Robert W. Scribner a reformáció „kommunikációs folyamatának egészét” jelölte meg kutatási területként, amely a szövegeken túl magában foglalja a kommunikáció cselekvési, szóbeli, vizuális és szimbolikus formáit is.²⁷

Az elbeszéléskutatásban sem elhanyagolható a megfigyelés, mely szerint a német protestantizmus számára a retorika valójában teljes világszemléletet jelentett, melynek megvan a saját ismeretelmélete, etikája és antropológiája, s mindezeknek megvannak a speciális beszédművészeti, szövegelméleti következményei. A reformátorok az írásértelmezés szolgálatára rendelték a retorikát, az elbeszélést az igehirdetésben a próféta igehirdetés folytatásának tekintették, s a Bibliát és a történelmet mint példaforrást a retorika szolgálatába állították az elvont teológiai tartalmak megvilágítása érdekében.²⁸ A protestáns prédikációs exemplumok és a teológusképzés közti kapcsolatot már korábban felismerték, a reformáció használati irodalmának retorikai sajátosságait azonban még alig vizsgálták. Az újabb kutatások szerint a könyvnyomtatás megjelenése nem hozott alapvető médiumváltást a szövegek és az eszmék közvetítésében, hanem csupán felgyorsította a kéziratok tömegtermelésének már a késő középkorban megkezdődött folyamatát, amit aztán a reformáció tovább dinamizált és átmenetileg irányítás alá vont.²⁹ A reformáció eredményessége eszerint nem tekinthető egyszerűen a könyvnyomtatás következményének; a reformáció kommunikációs folyamatának korai szakasza, tekintettel az írni-olvasni nem tudók több mint 95%-os arányára, csupán egy túlnyomórészt szóbeli, a „fél-orális olvasás formái” által uralt eseményssorként értelmezhető. A változatos szöveg- és képtípusokat felvonultató rölapok, röpiratok megsokszorozó hatása valójában a kimondott szó nyomán érvényesült. A legkülönbözőbb diskurzusok, elméletek és paradigmák megjelenítőjeként körülbelül 1700-ig a prédikáció maradt az uralkodó médium, melyben a prédikátor szerzők alapvető jelentőséget tulajdonítottak az elbeszélő hagyomány különböző témáinak és formáinak.³⁰

A történeti elbeszéléskutatásban a „reformáció” tágabb értelemben nem pusztán korszakfogalom, hanem megjelöli a kora újkortól a jelenig tartó, felekezeti

²⁶ Immo MEENKEN, *Reformation = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Bd. 7, Hg. v. Gert UEDING, Tübingen, 2005, 1078–1096, itt: 1078.

²⁷ Robert W. SCRIBNER, *Flugblatt und Alphabetentum = Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit: Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*, hg. v. Hans-Joachim KÖHLER, Stuttgart, 1981, 66.

²⁸ MEENKEN, *Reformation*, 1080.

²⁹ MEENKEN, *Reformation*, 1087–1089.

³⁰ Heike TALKENBERGER, *Kommunikation und Öffentlichkeit in der Reformationszeit*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 6. Sonderheft: Forschungsreferate 3. Folge, 1994, 1–26.

meghatározottságú művelődési folyamatok kiindulópontját.³¹ A figyelem középpontjában az ún. „populáris” irodalom „protestáns” jellegzetességeinek összessége áll. Ide tartozik mindenekelőtt az elbeszélő hagyományok továbbvitele és ösztönzése a reformáció különféle irányzataiban, s ide tartoznak e hagyományok eszmei, nyelvi és intézményesült utóhatásai. A felekezeti sajátosságokra figyelő forrásfeltárások a populáris elbeszélő irodalom műfajaiban, szövegtípusaiban csupán néhány évtizede folynak, mindenekelőtt a prédikációnak és az igehirdetésnek a történetközvetítés társadalmi helyeként végbement felfedezése következtében.³² Az elbeszéléskutatás a 20. század utolsó harmadában nyitott utat az új irodalomtudományi és szövegértelmező eljárásoknak, amikor a nemzeti filológiák és a komparatiztika kibővített irodalom-fogalmának megfelelően kezdte komolyan venni a retorikai elemzések jelentőségét a közvetítési folyamatok és elbeszélő stratégiák feltárásában. Ezzel a középkori használati szövegek mellett az egész kora újkori homiletikai kézikönyvtermés és história-irodalom is a figyelem előterébe került.

Wolfgang Brückner 1974-ben kiadott, filológiai-forráskritikai szemléletű, a történeti hagyományozódás folyamatait középpontba állító kézikönyve³³ óta Lutherrel kapcsolatban például nemcsak a reformátor közmondáshasználatát, fabulagyűjteményét és a népi hiedelmekkel kapcsolatos nézeteit vizsgálják,³⁴ hanem feltárják ismereteinek irodalmi forrásait is. Kutatják továbbá az elbeszélő műfajok, toposzok és motívumok lutheri használatát, elemzik a „históriák” alkalmazásával kapcsolatos, jórészt Melancthonra visszavezethető elvi álláspontját, s nyomon követik az „elbeszél” Luther körüli jelenségcsoporthoz, melyben Luther maga is az irodalmi hagyomány alakjává lépett elő. Az ugyancsak Wolfgang Brückner által kezdeményezett terv a kora újkori katolikus elbeszélő irodalom kézikönyvszerű feldolgozására máig nem valósult meg.³⁵ Viszonylag rövid ideje vizsgálják a részben sajátosan felekezeti jellegű exemplumirodalom, a kalendáriumok és protestáns martirológiumok keletkezésének eszmei feltételeit, s elemzik teológiai vonatkozásaikkal, alakváltozásaikkal együtt a svank-³⁶ és az ún. ördögirodalmat. A kutatás felismerte a kateketikai irodalom

³¹ BRÜCKNER, *Reformation*, 454.

³² BRÜCKNER, *Konfession, Konfessionen*, 120–121.

³³ *Volkszerzählung und Reformation: Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus*, hg. v. Wolfgang BRÜCKNER, Berlin, 1974; vö. BRÜCKNER, *Reformation*, 455–456.

³⁴ Vö. pl. Dietz-Rüdiger MOSER, *Laienbildung und 'Volksdichtung' bei Martin Luther = Literatur und Laienbildung, i. m.*, 55–77.

³⁵ Wolfgang BRÜCKNER, *Volkskunde in Würzburg: Ein Rechenschaftsbericht 1973–78*, Bayerische Blätter für Volkskunde, 5(1978), 147–173, itt: 157.

³⁶ Johannes Klaus KIPF, *Zwischen Wiedererzählung und Übersetzung: Übertragungen frühneuhochdeutscher Schwänke in neulateinischen Fazetten und umgekehrt = Übertragungen: Formen und Konzepte von Reproduktionen in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hg. v. Britta BUSSMAN, Albrecht HAUSMANN, Annelie KREFT, Cornelia LOGEMANN, Berlin, New York, 2005, 219–251; Wilhelm KÜHLMANN, *Zwischen Adaptation,*

elbeszéléstörténeti jelentőségét, s megkezdődött a kuriozitások, prodigiumok,³⁷ szörnyekkel kapcsolatos és gyilkossági történetek gyűjteményeinek feltárása a reformáció apokaliptikus elképzeléseinek összefüggésében.

Új eredmények

Wolfgang Brückner említett kézikönyve példaértékűnek és ösztönző erejűnek bizonyult az újabb elbeszéléskutatásokban, s a protestáns szerzőkre és művekre irányuló speciális vizsgálatok csúcspontjaként értékelhető. Frankfurtban és Würzburgban Brückner több doktori értekezést kezdeményezett, melyek a késő középkor és a 16–18. század eddig kevésbé ismert szerzőivel, elbeszélő formáival foglalkoznak, s felekezeti, politikai és nemzeti határoktól függetlenül vizsgálják az elbeszélő irodalmat.³⁸ E munkák bemutatják az irodalmi szövegalkotás, mint kulturális rendszer és a művek terjesztésének kölcsönhatását, szerzői elbeszéléskatalógusokat közölnek, s számba veszik a teológiai, homiletikai forrásokat, különös tekintettel a késő középkori, kora újkori művelődés ma még hiányzó összetevőire. Az exemplumhasználat elméletével kapcsolatos eredményeit Brückner több tanulmányban közölte, melyekben többek között utalt a kora újkori história-fogalom többretegűségére és a modus excerpendi változataira.³⁹ Christoph Daxelmüller a tudományos eszmecsere részeként és az észlelést irányító tényezőként elemezte az exemplumot, majd összeállította

---

Integration und Revokation: Deutsche Schwankliteratur (J. Pauli) in der Jesuitenlyrik des Johannes Bisselius (1601–1682) = Aemulatio: Kulturen des Wettstreits in Text und Bild (1450–1620), hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Ulrich PFISTERER, Anna Kathrin BLEUELER u. Fabien JONIEZ, in Zusammenarbeit mit Sylvia BROCKSTEIGER, Jan HON u. Semjon Aron DREILING, Berlin, Boston, 2011, 537–572.

³⁷ Ld. pl. Barbara BAUER, *Die Krise der Reformation: Johann Jacob Wicks Chronik aussergewöhnlicher Natur- und Himmelserscheinungen = Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskurs im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1700)*, hg. v. Wolfgang HARMS, Alfred MESSERLI, Basel, 2002, 193–236; Wilhelm KÜHLMANN, *Polyhistorie jenseits der Systeme: Zur funktionellen Pragmatik und publizistischen Typologie frühneuzeitlicher „Buntschriftstellerei“ = Polyhistorismus und Buntschriftstellerei: Populäre Wissensformen und Wissenskultur in der Frühen Neuzeit*, hg. v. Flemming SCHOCK, Berlin, Boston, 2012, 21–42.

³⁸ Ld. pl. Rainer ALSHEIMER, *Das Magnum speculum exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltraditionen: Studien zu seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Rußland*, Frankfurt/M., 1971; Alois SCHNEIDER, *Narrative Anleitungen zur praxis pietatis im Barock: Dargelegt am Exempelgebrauch in den „Iudicia Divina“ des Jesuiten Georg Stengel (1584–1651). Mit einem Exempelkatalog*, Würzburg, 1982; Lothar HOFMANN, *Exempelkatalog zu Martin Pruggers Beispielkatechismus von 1724*, Würzburg, 1987.

³⁹ Wolfgang BRÜCKNER, *Historien und Historie: Erzählliteratur des 16. und 17. Jahrhunderts als Forschungsaufgabe = Volkserzählung und Reformation, i. m., 13–123.*

az exemplumkutatás terjedelmes, azóta jelentős mértékben tovább bővíthető bibliográfiáját.⁴⁰

A történeti elbeszéléskutatás másik meghatározó egyénisége, Rudolf Schenda 1987-ben összegezte az új fejleményeket a német nyelvterületen.⁴¹ Kiemelte többek között a reformáció és az ellenreformáció kora elbeszélő forrásainak módszeres feldolgozását, melynek révén több ezer ismeretlen adatot tártak fel a 16–18. században írásban hagyományozódott történetekről. Ugyanakkor megállapította a kutatás növekvő mértékű jelenre irányultságát és az elbeszélésanyag történeti kérdéseivel foglalkozó egyetemi tanszékek számának csökkenését. Az utóbbi jelenségek az időközben végrehajtott egyetemi reformok következtében napjainkban még erőteljesebben érvényesülnek. Bár a Német Néprajzi Társaság 1997-es marburgi kongresszusán újjászervezett elbeszéléskutató bizottság révén új ösztönzést kapott a terület, a hiányzó intézményi háttérrel egy mégoly hatékonyan működő bizottság sem tudja pótolni. A kutatás elsődleges feladatát ez a bizottság a filológia és a motívumkutatás mellőzésével, a sztereotípiá- és konfliktusvizsgálatokban jelölte meg, míg az elbeszéléstípusokat kulturális konstrukcióként, az idegenség narratív feldolgozásaként és a mássághoz fűződő viszony sajátos kifejezésekként értelmezte.⁴² Ebben a megközelítésben nyilvánvaló a történeti látásmód térvessztése, s teljes egészében figyelmen kívül marad a 15–18. század nyomtatott forrásanyaga, melyre a 19–20. század legtöbb ún. népi elbeszélése visszavezethető.⁴³

A történeti elbeszéléskutatás újabb törekvéseit a tárgytörténeti hagyományban kulcsszerepet játszó könyvtípusok és forrásszövegek feldolgozása, a 16–18. századi ún. pasztorális irodalom kiemelkedő szerzőire és a polihisztorok tevékenységére irányuló figyelem határozza meg elsősorban.⁴⁴ A történeti érdeklődésű folkloristák részletesen elemzik a históriákhoz elvezető loci communes megtalálásának korabeli módszereit, míg a terjedelmes kompilációs-, kuriozitás- és magica-irodalmat a szájhagyományból merített elbeszélések motivikus alapjainak tisztázásához használják elsősorban. Az elbeszélő kisprózával kapcsolatos 16. századi felekezeti polémiák egyik csúcspontját Rudolf Schenda a Hieronymus Rauscher evangélikus teológus és Johannes Nas katolikus hitvita-író között a legendákról, mirákulumelbeszélésekről,

⁴⁰ Christoph DAXELMÜLLER, *Exemplum und Fallbericht: Zur Gewichtung von Erzählstruktur und Kontext religiöser Beispielgeschichten und wissenschaftlicher Diskursmaterien*, Jahrbuch für Volkskunde, 5(1982), 149–159; Uő., *Zum Beispiel: Eine exemplarische Bibliographie*, Teil I–II, Jahrbuch für Volkskunde, 13(1990), 218–244, 14(1991), 215–240.

⁴¹ Rudolf SCHENDA, *Tendenzen der aktuellen volkskundlichen Erzählforschung im deutschsprachigen Raum = Deutsche Volkskunde – Französische Ethnologie: Zwei Standortbestimmungen*, hg. v. J. CHIVA, U. JEGGLE, Frankfurt/M. u. a., 1987, 271–291.

⁴² *Erzählen zwischen den Kulturen*, hg. v. Sabine WIENKER-PIEPHO, Klaus ROTH, Münster u. a., 2004.

⁴³ Vö. pl. S. SÁRDI Margit, *Középkori témák a folklórban és az irodalomban = Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., 2005, 102–115.

⁴⁴ Vö. az EM megfelelő szócikkeit.

exemplumokról lefolyt vitában jelölte meg.⁴⁵ A pietizmus és a felvilágosodás változatainak új elbeszélő műfajait, témáit vizsgálva a kutatás alapvető különbségeket állapított meg a történeteket gyűjtőgető, korábbi pasztorációs irodalomhoz viszonyítva, miközben jelezte, hogy az új eszmei célkitűzések szolgálatába állított történetek kateketikai-pedagógiai funkciója lényegében ugyanaz maradt. Kutatni kezdték az evangélikus lelkipásztorok által írt ún. morális történeteket, amelyek az 1760-as évektől fontos szerepet játszottak a felvilágosodás erényfelfogásainak és az új, polgári vallásosság magatartási mintáinak elterjedésében.⁴⁶ Ugyanígy a közelmúltban fedezte fel a kutatás a 19. századi evangélikus katekizmusokat mint exemplumforrást.⁴⁷

Itthon és külföldön egyaránt fontos új eredmények születtek a puritánus és a pietista kontextusban keletkezett elbeszélő irodalom fő műfajairól, mint az emlékirat, a spirituális önéletrajz, életrajz és a lelkészéletrajz.⁴⁸ Az „önelbeszélés műfajai” jelentős, ám különösen hazai vonatkozásban csak kis részben ismert területét alkotják a kegyességi irodalomnak. Az énkonstrukció és a történeti reprezentáció eszközeként e művek szerzői gyakran alkalmazzák a hagiográfiai irodalom motívumait, mint például a szenvedés, a vértanúság, a bűnvallás, a megtérés, az újjászületés, a boldog halál, a megváltás és az üdvözülés. Az emlékirat egyben jó példa arra, hogy a műfaj esetében korábban figyelmen kívül hagyott konfesszionális összefüggések és elbeszélésminták feltárása látványos eredményeket hozhat az értelmezésben.⁴⁹ A puritánus elbeszélő irodalom alapvető jellemzője a bibliai eredetű allegóriák, metaforák, parabolák és tipológiai megfeleltetések gyakori alkalmazása. A Bibliát a puritánok olyan jelek gyűjteményeként értelmezték, melyeket kapcsolatba hozhattak saját életük eseményeivel.⁵⁰ A bibliák és az áhítati könyvek rendkívüli megmentéséről, gyermekek példa-

⁴⁵ Rudolf SCHENDA, *Die protestantisch-katholische Legendenpolemik im 16. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 52(1970), 28–48; vö. Hannjost LIXFELD, *Eine konfessionelle Satire des Reformationszeitalters: Zur Wechselwirkung von Literatur und Volkserzählung*, Alemannisches Jahrbuch, 1971/72, 93–104.

⁴⁶ Wolfgang BRÜCKNER, *Moralische Geschichten als Gattung volkstümlicher Aufklärung: Zugleich ein Plädoyer für begriffliche Klarheiten*, Jahrbuch für Volkskunde, 10(1987), 109–134.

⁴⁷ Wolfgang BRÜCKNER, *Die Gattung protestantischer Beispiel-Katechismen im 19. Jahrhundert*, Jahrbuch für Volkskunde, 22(1999), 141–164.

⁴⁸ Vö. pl. Ulrich BRÄKER, *Sämtliche Schriften*, 5 Bde., bearbeitet von Christian HOLLIGER, Andreas BÜRGI, Alfred MESSERLI u. a., München, Bern, 1998–2010; *Schreibsucht: Autobiographische Schriften des Pietisten Ulrich Bräker (1735–1798)*, hg. v. Alfred MESSERLI, Adolf MUSCHG, Göttingen, 2004; Bartholomäus SASTROW, *Denkwürdige Geschichten aus meinem Leben, kurzweilig erzählt von einem nordeutschen Stadtbürger des 16. Jahrhunderts*, hg. v. Horst LANGER, Schwerin, 2011; SZABÓ András Péter, *Tobias Weiß poprádi evangélikus lelkész önéletírása*, Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények, szerk. LENGYEL Réka, UJVÁRY Gábor, 2011, 148–195.

⁴⁹ GYENIS Vilmos, *Emlékirat és anekdota*, ItK, 72(1970), 305–321; TÖTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, 2011 (Csokonai Könyvtár, 40).

⁵⁰ Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Puritanismus* = EM, Bd. 11, 2004, 63–67.

szerű haláláról szóló történetek a 17. század közepe óta ismertek a puritánusoknál és a pietistáknál. A közelmúltban kezdődött meg a puritanizmus és a pietizmus nagy terjedelmű kegyességi irodalmának a feltárása, amely a fordítások révén jelentős nemzetközi kisugárzó hatással rendelkezett.⁵¹ A kéziratos és a nyomtatott forrásokban található példatörténetek motívumainak számbavétele, rendszerezése azonban egyelőre ugyanúgy hiányzik, mint az elbeszélésanyag regionális különbségeinek bemutatása, valamint a puritánusok és a pietisták írásbeli és szóbeli kommunikációs formái közti kapcsolatok elemzése. A 18. század puritánus és pietista színezetű fizikoteológiai, erkölcsstani irodalmában is találhatók kiterjedt hagyományozódásra visszatekintő, antik, középkori és kora újkori eredetű miniatűr elbeszélések, kuriozitások, melyek módszeres feltárása még várat magára.

Az 1960-as, 70-es évektől kezdve az irodalomtudomány, a klasszika-filológia, a teológia, a retorikatörténet és a történeti elbeszéléskutatás egyaránt nagy érdeklődést mutat az exemplumok iránt. Rudolf Schenda,⁵² Hermann Bausinger,⁵³ Wolfgang Brückner,⁵⁴ Frederic C. Tubach,⁵⁵ Peter Assion,⁵⁶ Christoph Daxelmüller,⁵⁷ Jacques Berlioz,⁵⁸ Walter Haug,⁵⁹ Peter von Moos⁶⁰ és mások⁶¹ vizsgálatai óta egyetértés alakult ki abban, hogy az „exemplum” fogalma a késő középkorban és a kora újkorban nem műfajt, hanem funkciót, ún. vonatkozási formát jelöl. Egy szöveg az applicatio

⁵¹ Fred van LIEBURG, *Pietismus* = EM, Bd. 10, 2002, 1047–1056.

⁵² Rudolf SCHENDA, *Stand und Aufgaben der Exemplaforchung*, Fabula, 10(1969), 69–85.

⁵³ Hermann BAUSINGER, *Exemplum und Beispiel*, Hessische Blätter für Volkskunde, 59(1968), 31–43.

⁵⁴ Wolfgang BRÜCKNER, *Nachmittelalterliche katholische Exempelsammlungen* = EM, Bd. 4, 1984, 609–626.

⁵⁵ Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, 1981.

⁵⁶ Peter ASSION, *Das Exempel als agitatorische Gattung: Zu Form und Funktion der kurzen Beispielgeschichte*, Fabula, 19(1978), 224–240.

⁵⁷ Christoph DAXELMÜLLER, *Narratio, Illustratio, Argumentatio: Exemplum und Bildungstechnik in der frühen Neuzeit = Exempel und Exempelsammlungen*, hg. v. Walter HAUG und Burghart WACHINGER, Tübingen, 1991, 77–94.

⁵⁸ *Les Exempla médiévaux: Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de Frederic C. Tubach*, sous la dir. de Jacques BERLIOZ et Marie Anne POLO DE BEAULIEU, avant-propos de Claude BREMOND, Jacques LE GOFF et Jean-Claude SCHMITT, Carcassonne, 1992.

⁵⁹ Walter HAUG, *Poetologische Universalien und Literaturgeschichte = Erzählforschung, i. m.*, Bd. 2, 1977, 276–296.

⁶⁰ Peter von MOOS, *Geschichte als Topik: Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die historiae im „Policraticus” Johannis von Salisbury*, Hildesheim u. a., 1988.

⁶¹ Vö. pl. Hartmut BREITKREUZ, *Literarische Zitatanalyse und Exemplaforchung*, Fabula, 12(1971), 1–7; Karlheinz STIERLE, *Geschichte als Exemplum – Exemplum als Geschichte: Zur Pragmatik und Poetik narrativer Texte = Geschichte – Ereignis und Erzählung*, hg. v. Reinhart KOSELLECK, Wolf-Dieter STEMPEL, München, 1973, 347–375; *Exempla: Studien zu Bedeutung und Funktion exemplarischen Erzählens*, hg. v. Bernd ENGLER, Kurt MÜLLER, Berlin, 1995; SZABÓ Zsuzsanna, *A sokarcú exemplum: Néhány megfontolás kódexeink exemplumainak készülő katalógusához = Plaustrum seculi: Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról*, szerk. BÁRCZI Ildikó, Bp., 2004, 119–140.

révén válik exemplummá. A prédikációs exemplum szinonimájaként a korábbi német kutatás a prédikációs mese terminust használta, mivel azonban ez a kifejezés narratív szövegre utal, a szóhasználat megtévesztő. Egy-egy szerző exemplumhasználatát csak komplex módszerrel, a tartalmi, műfaji és funkcionális szempontok, a társadalmi-kulturális környezet és a mindezen tényezők által meghatározott szöveggeneráló elvek együttes figyelembevételével lehet eredményesen vizsgálni.

Az északnémet területek 16–17. századi protestáns exemplum- és prédikációgyűjteményeiben található példaanyagot állította kutatásai középpontjába Ernst Heinrich Rehermann.⁶² A munka első részében bemutatja az exemplum korabeli elméleteit és a feldolgozott forrásokat, megvizsgálja a prédikációs stílust és az exemplumhasználat sajátosságait, majd áttekinti a témákat, motívumokat, s terjedelmes forrásjegyzéket és szerzői életrajzokat közöl. A második részben annotált szövegválogatást ad közre, művek szerinti csoportosításban. A magyarországi protestáns szerzők exemplumainak első katalógusát Dömötör Ákos készítette el 1992-ben.⁶³ A 16–17. századi katolikus és protestáns exemplumhasználat összevetése azt mutatja, hogy a közös vonások mellett számos eltérés is van a különböző felekezetek gyakorlatában.⁶⁴ Luther lényegében megtartotta a példázatos történetek eseti alkalmazásának középkori hagyományát, a történeti hitelesség követelményének értelmében azonban csak a valóságból merített vagy valóságosnak vélt történetek használatát hagyta jóvá. Az exemplumforrások között Melancthonnal együtt különleges jelentőséget tulajdonított saját kora rendkívüli eseményeinek, az ún. prodigiumoknak. 1553-ban kiadott homiletikájában, mely hosszú ideig a lutheránus ortodoxia kézikönyvének számított, Andreas Hyperius az exemplumok középkori elméletírók által engedélyezett számát háromról egyre csökkentette beszédenként, ezt az előírást azonban a prédikátorok csak ritkán tartották be.⁶⁵ Hyperius homiletikája Kecskeméti Gábor és Imre Mihály retorikatörténeti kutatásai szerint hatott a magyarországi kálvinista lelkészek prédikáció- és kommunikációelméletére is.⁶⁶

---

⁶² Ernst Heinrich REHERMANN, *Das Predigtexemplum bei protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen, 1977.

⁶³ DÖMÖTÖR ÁKOS: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., 1992. Vö. TUSKÉS GÁBOR, *Hagyomány és kritika: Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez*, Bp., 2013, 68–70.

⁶⁴ TUSKÉS GÁBOR, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., 1997, 87–88.

⁶⁵ Idézi Herbert WOLF, *Erzähltraditionen in homiletischen Quellen = Volkserzählung und Reformation*, i. m., 705–756, itt: 707, 17. jegyzet.

⁶⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., 2007, 335–339; IMRE MIHÁLY, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája* = Uő., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, 2012, 15–44, itt: 37–41. Vö.

Az eddig említett munkák középpontjában az egyes exemplumok és hatástörténetük állt, de számottévő eredmények születtek a kora újkori elbeszélés topikus eszköztárának, kommentálásának területén is.⁶⁷ Gyakran megfigyelhető ugyanazon történet felhasználása különböző szöveg- és formátípusokban, eltérő nyelvi, felekezeti összefüggésben. Az exemplumhordozóként működő könyvtípusok, köztük a példagyűjtemények, csak újabban keltették fel az érdeklődést.⁶⁸ A sajátosan felekezeti témák körül protestáns és katolikus oldalon egyaránt kialakult egy ún. exemplum-törzsanyag; a szövegek alkalmazása, kidolgozása rendszerint a felhasznált kézikönyvektől, valamint a szerzők egyéni beállítottságától, elbeszélő képességeitől függött. A protestáns szerzőknél a kutatások szerint az új életeszmény és értékrendszer, az új személyiség- és kegyességfelfogás közvetítése volt az exemplumok elsődleges feladata, amit az értelmezések módosításával, a tartalmi súlypontok és a szöveghangsúlyok áthelyezésével igyekeztek megvalósítani. Rendszerint a bibliai, azon belül az ószövetségi – többnyire a prófétai könyvekből vett – példák, az antik, mitológiai és történeti témákra, megtörtént esetekre visszanyúló exemplumok, valamint az exemplumfunkcióba emelt fabulák, mesék és ördög-elbeszélések vannak túlsúlyban, míg a szentek legendáiból merített példák viszonylag ritkán fordulnak elő.⁶⁹ A „biblikus mitizáció” tendenciái nemcsak a költészetben és a drámában, hanem a prédikációban és az elbeszélő irodalomban is érvényesültek.⁷⁰

Ismeretes, hogy a reformáció szent- és ereklyekritikájának megvoltak a középkori előzményei.⁷¹ A hagiográfiai elemek visszaszorításával, szakrális összefüggésből tör-

---

Retorikák a reformáció korából, vál., s. a. r., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár. Források, 5).

⁶⁷ Vö. pl. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995; CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, 2003 (Studia Litteraria, 41), 132–154.

⁶⁸ Wolfgang BRÜCKNER, *Protestantische Exempelsammlungen* = EM, Bd. 4, 1984, 604–609.

⁶⁹ Vö. pl. CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában = Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, 1998 (Studia Litteraria, 36), 98–120; FARKAS WELLMANN Éva, *Irodalom és közönsége a XVIII. században: Verestói György munkássága*, Bp., 2013, 125–126.

⁷⁰ Vö. pl. ÁCS Pál, *Apocalypsis cum figuris: A régi magyar irodalom történelemképe = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon, Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24.*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 48–62; GYÖRI L. János, *Nagyari József tábori prédikációi = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 438–460; ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*, Akadémiai doktori értekezés, Bp., 2011; Wolfram WASHOF, *Die Bibel auf der Bühne: Exempelfiguren und protestantische Theologie im lateinischen und deutschen Bibeldrama der Reformationszeit*, Münster, 2007.

⁷¹ Klaus SCHREINER, *Zum Wahrheitsverständnis im Heiligen- und Reliquienwesen des Mittelalters*, Saeculum, 17(1966), 131–169, Uő., *Discrimen veri ac falsi: Ansätze und Formen der Kritik in der Heiligen- und Reliquienverehrung des Mittelalters*, Archiv für Kulturgeschichte, 48(1966), 1–53.

tént kiemelésével, demitizálásával és historizálásával párhuzamosan kedvelt exemplumtémává vált a protestáns martirológia. A történeti személyként értékelt szenteknél megfigyelhető a hagiográfia narrációs modelljeinek tudatos elhallgatása, megváltoztatása, átértelmezése és megtöltése új felekezeti tartalmakkal, melynek gyakori célja például a nyilvánosság formálása, a politikai legitimáció vagy új identitás létrehozása. A hagiográfia és a martirológia beillesztése a reformáció emlékezetet formáló eljárásaiba új narratív konstrukciókat eredményezett; a témára legújabban felfigyelt a hazai irodalomtörténet is.⁷²

A kutatás egymásik súlypontját alkotják a korai protestáns exemplumgyűjtemények, melyek szerkezeti alapmintájául a Luther asztali beszélgetéseiből (1566) merített bölcs mondások, valamint Melancthon mondásai szolgáltak. A Johannes Manlius által közreadott *Collectanea locorum communium* (1563) fő részei a Tízparancsolathoz kapcsolt példák csoportja, egy *Calendarium historicum* és egy *Libellus medicus*. Az első és a 16. századot követően is a leghatásosabbnak bizonyult protestáns exemplumgyűjteményt Andreas Hondorff állította össze (*Promptuarium exemplorum*, 1568); ennek szerkezeti mintájául ugyancsak a Tízparancsolat szolgált. Hondorff forrásai Heidemarie Schade kutatásai szerint a Biblia mellett az egyházatyák és a középkori egyháztörténet-írók, az antikvitás, a középkor, a reneszánsz és a reformáció korának világi szerzői, 15–16. századi krónikák és más történeti munkák, katolikus prédikáció-, exemplum- és legendagyűjtemények, a protestáns kegyességi irodalom alkotásai, valamint a prodigium- és az ördögirodalom.⁷³ Az exemplumok között a szé-

⁷² Vö. pl. Hubert HERKOMMER, *Die Geschichte vom Leiden und Sterben des Jan Hus als Ereignis und Erzählung = Literatur und Laienbildung*, i. m., 114–146; Thomas FUCHS, *Protestantische Heiligenmemoria im 16. Jahrhundert*, *Historische Zeitschrift*, 267(1998), 592–593; Uő.: *Das Bild der heiligen Elisabeth im frühneuzeitlichen Protestantismus: Formung des politischen Elisabethbildes in der Reformation = Elisabeth von Thüringen – eine europäische Heilige: Aufsätze*, unter Mitarbeit von Uwe JOHN u. Helge WITTMANN hg. v. Dieter BLUME u. Matthias WERNER, Petersberg, 2007, 459–468; GYÖRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika: Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, *Irodalomtörténet*, 31(2000), 51–70; Uő., *Reformáció, mártirológia, exemplum*, *Irodalomtörténet*, 32(2001), 321–340; Ács Pál, *A Szent Makkabeusok nevei: Erasmus és a magyar protestáns mártirológia kezdetei* = Uő., „Az idő ósága”, i. m., 165–185; KESERŰ Gizella, *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártirológia = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tan-széke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007, 313–332; NAGY Réka, *Protestáns mártirológia és élettörténeti reprezentáció: Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Emlékezet és devóció*, i. m., 333–354; IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben* = Uő., *Az isteni és emberi szó párbeszéde*, i. m., 255–280; *Protestáns mártirológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, Debrecen, 2012 (*Studia Litteraria*, 51/3–4.).*

⁷³ Heidemarie SCHADE, *Andreas Hondorffs Promptuarium Exemplorum = Volkserzählung und Reformation*, i. m., 646–703.

les körben elterjedt nemzetközi elbeszélő témák mellett megtalálhatók olyan történetek is, amelyek a csodás elemet mellőző legendának minősíthetők. Ezek többnyire a protestáns vértanúk üldözését, hitvallását, szenvedését és halálát beszélik el. A mű száz év alatt összesen mintegy negyven, többször bővített kiadást ért meg. A latin fordítás (1575) 1633-ig további tizenhárom kiadással biztosította a mű német nyelvterületen messze túlterjedő recepcióját, többek között Magyarországon is.⁷⁴ Hondorff nyomán az exemplum tudatosan alkalmazott retorikai eszközzé vált a protestáns prédikációban és kegyességi irodalomban.

Ismeretes, hogy a magyarországi antitrinitáriusok prédikáció- és hitvitairódmából, értekező prózájából sem hiányoznak a példázatok. Heltai Gáspár *Chronicája* (1575) túlnyomórészt történelmi eseményekből alakított példák, anekdotákból, mondákból és regényes elemekből alkotott elbeszélésfüzér,⁷⁵ a *Háló* (1570) műfaja pedig nem „inkvizíciótörténet”, hanem regényes elbeszélésekkel, fiktív históriákkal és példákkal teli, a forrásában itt-ott meglévő tárgyszerűséget következetesen kiiktató, a protestáns martirológiai hagyománytól sem függetleníthető vitairat.⁷⁶ A két mű szövevényes nemzetközi elbeszélő vonatkozásait és összetett viszonyát a forrásokhoz csak a régóta időszerű kritikai kiadás tisztázhatná megnyugtatóan. Az újabb kutatás derített fényt arra, hogy Enyedi György verses Beroaldo-átdolgozásában (*Historia elegantissima*, 1577) mintegy tíz új, a forrásban nem szereplő, említésszerű exemplumot használt fel, s *Explicationes* (1598) című művében külön is kifejtette az exemplum elméletét.⁷⁷

Burghart Wachinger kutatásai szerint az exemplumgyűjtemények fontos forrásai lehetnek nemcsak az elbeszélések közvetítésének, hanem a morális oktatás és az erkölcsi tudat történetének is.⁷⁸ Három 15. és 16. századi gyűjtemény elemzésével Wachinger kimutatta, hogy míg a középkorban mindenekelőtt az erények és bűnök rendszere szolgált a gyűjtemények szerkezeti mintájául, a protestáns összeállítások egyik legfontosabb tagolási modellje a Tízparancsolat. Javaslat a exemplumgyűjtemények tipológiájának és történetének további speciális vizsgálatára messzemenően helytálló, azzal a megjegyzéssel, hogy az eddigi elemzéseket ki kell egészíteni a korszak- és

⁷⁴ DOMÓTOR Ákos, *Hondorff-hatások Keresszegi Herman István exemplumaiban*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 25(1988), 15–30.

⁷⁵ KULCSÁR Péter, *A történetíró Heltai: (Kiadás- és szövegtörténeti áttekintés) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARIAS Béla, Bp., 1987, 113–133.

⁷⁶ SZÖRÉNYI László, *Heltai Gáspár és az inkvizíció*, Világosság, 24(1980), 639–643; BALÁZS Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmétörténeti háttéréről*, ItK, 97(1993), 167–196.

⁷⁷ ATTILA B. KISS, *Historia elegantissima: The Role of Exemplum in the Works of György Enyedi = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. by Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Bp., 2000, 153–157.

⁷⁸ BURGHART WACHINGER, *Der Dekalog als Ordnungsschemata für Exempelsammlungen: Der „Große Seelentrost“, das „Promptuarium exemplorum“ des Andreas Hondorff und die „Locorum communium collectanea“ des Johannes Manlius = Exempel und Exempelsammlungen, i. m., 239–263.*

felekezeti határokon átvélő, összehasonlító kutatásokkal. A forrásfeltárások megkönnyítésére Hans-Jörg Uther 2006-ban CD-ROM-on közzétette több 16–17. századi kuriozitas- és exemplumgyűjtemény teljes szövegét;⁷⁹ ugyanő elkészítette Antti Aarne és Stith Thompson nemzetközi motívumkatalógusának (1910; 1928; 1961) bővített, javított és a történetiség szempontjait jobban érvényesítő új kiadását.⁸⁰

A 17. századi evangélikus prédikációk exemplumanyagának gazdagságát szemlélteti Johann Jacob Otho két posztillája. A két kötet Wolfgang Beck katalógusa szerint összesen 1081 történeti elbeszélést, bölcs mondást tartalmaz a korabeli történeti, teológiai és humanista irodalomból.⁸¹ Otho *Kranckentrost* (1665) című, a 19. század közepéig többször kiadott összeállításában magas társadalmi helyzetű személyek apofigmákhoz hasonló „utolsó szavai” állnak a középpontban. Beck különbséget tesz a szövegszintek és a funkciókörök között, s javasolja a következő elemzési szempontok mérlegelését: 1. az exemplum helyzete az adott kontextusban; 2. az alkalmazás mennyisége; 3. a funkcionalitás és annak viszonya az 1. szemponthoz; 4. elbeszélő tendenciák; 5. intencionális és tartalmi kölcsönhatások.

Egy 2007-ben kiadott tanulmánykötet a „példaszerű” episztemológiáját állította a középpontba, azaz a példák által történő tudásközvetítés formáit, dinamikáját és funkcióit.⁸² Andreas Pečar például a korai Stuart-kori angliai és skóciai politikai diskurzusban vizsgálja a bibliai példák érvelésben betöltött szerepét.⁸³ Következtetése szerint a példák itt nemcsak a meggyőzés retorikai eszközeként vagy az isteni törvényre utaló elemként szolgáltak, hanem a kinyilatkoztatott tudás önálló hordozójaként és a cselekvés isteni mércéjeként is működtek. A Magdolna-exemplum Jean Bodin, François Rosset és Georg Philipp Harsdörffer műveiben megfigyelhető, különböző funkcionalizálásának összevetése azt mutatja, hogy Harsdörffer például úgy igyekezett megjeleníteni az eredeti

---

⁷⁹ Hans-Jörg Uther, *Merkwürdige Literatur*, Berlin, 2006 [CD-ROM] (= Digitale Bibliothek 111). Vö. Uő., *Zur Rezeption der Memorabilia des Valerius Maximus vom Mittelalter bis in die Neuzeit = Bilder – Sachen – Mentalitäten: Arbeitsfelder historischer Kulturwissenschaften: Wolfgang Brückner zum 80. Geburtstag*, Regensburg, 2010, 207–216. – A kuriozitasok egy része ugyanúgy közvetítődik, variálódik és vált funkciót az írott hagyományban, mint a nemzetközi elbeszélő témák, motívumok, azzal a különbséggel, hogy csak nagyon kevés jut el közülük az oralitásba.

⁸⁰ Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography: Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*, I–III, Helsinki, 2004 (2. kiadás: 2011).

⁸¹ Wolfgang Beck, *Protestantischer Exempelgebrauch am Beispiel der Erbauungsbücher Johann Jacob Othos*, Jahrbuch für Volkskunde, 3(1980), 75–88; Uő., *Protestantische Beispielerzählungen und Illustrationsmaterien: Ein Katalog aufgrund der Erbauungsbücher von Johann Jacob Otho*, Würzburg, 1992.

⁸² *Das Beispiel: Epistemologie des Exemplarischen*, hg. v. Jens Ruchatz, Stefan Willer, Nicolas Pethes, Berlin, 2007.

⁸³ Andreas Pečar, *Beispiele göttlichen Willens oder „extraordinarie examples“? Biblische Exempla als Mittel der Argumentation in politischen Auseinandersetzungen der frühen Stuartzeit in Schottland und England = Das Beispiel, i. m., 100–121.*

érveléstől eltérő, sőt azzal szembenálló gondolatot, hogy a példa értelmezését önmaga ellentétébe fordította.⁸⁴

A 16. század elbeszélés-gyűjteményei kezdettől beletartoztak a germanisztika látókörébe, a 17. századi gyűjteményekről azonban csak 1999-ben rendezett kollokviumot a Herzog August Bibliothek.⁸⁵ A 17. századi gyűjtemények exemplumanyagáról jelenleg csupán kivételes esetben rendelkezünk tárgy- és motívummutatókkal. A legtöbb közülük az irodalmi eszköztár széles skálájának felhasználásával készült, önálló alkotásnak tekinthető, és ennek megfelelően vizsgálándó.⁸⁶ Jelentőségüket növeli, hogy Grimmelshausen, Harsdörffer, Bidermann és más, kanonizált 17. századi szerzők gyakran használták forrásként ezeket az összeállításokat. Luther exemplumértelmezését és a lutheránus ortodoxia elbeszélés-gyűjteményeit vizsgálja a kötetben Johann Anselm Steiger, s arra a következtetésre jut, hogy bár az exemplumgyűjteményeket elsősorban a prédikátoroknak szánták, e művek elengedhetetlen részét, illetőleg forrását alkotják az egyháztörténet-írásnak is.⁸⁷

A kora újkori prédikációs elbeszélést és az exemplumot Magyarországon szórva-nyos előzmények után az 1980-as években fedezték fel önálló irodalomtörténeti témaként.⁸⁸ Az anekdotagyűjtő 18. századi református lelkészek közül eddig csupán Hermányi Dienes József és Bod Péter tevékenységét kutatták részletesen.⁸⁹ A *Nagyenyedi Demokritushoz* (1759–1762) hasonlóan⁹⁰ a *Szent Hilárius* (1760) is megérdemelné a modern szemléletű kritikai kiadást. Az újabb vizsgálatok középpontjában a kálvinista prédikációk és vitairatok exemplumforrásai állnak, különös tekintettel a tematikus

⁸⁴ Maximilian BERGENGRUEN, *Exempel, Exempel-Sammlung und Exempel-Literatur – am Beispiel von Harsdörffers teuflisches Mord-geschichte „Die bestrafte Hexen“ = Das Beispiel, i. m.*, 122–142.

⁸⁵ Dieter BREUER, *Barocke Erzählsammlungen: Zur Einführung*, Smpliciana, Schriften der Grimmelshausen-Gesellschaft, 21(1999), 11–13.

⁸⁶ Vö. pl. Dieter BREUER, *Hippolytus Guarinonius als Erzähler = Die österreichische Literatur: Ihr Profil von den Anfängen im Mittelalter bis ins 18. Jahrhundert, (1050–1750)*, T. 2, hg. v. Herbert ZEMANN, Graz, 1986, 1117–1133; Uő., *Matthias Abele und seine Erzählsammlungen = Uo.*, 1135–1148; Uő., *Frühneuzeitliche Hagiographie am Beispiel des „Leben Christi“ von Martin von Cochem = Wer schreibt meine Lebensgeschichte? Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*, hg. v. Walter SPARN, Gütersloh, 1990, 105–115; Wolfgang BRÜCKNER, *Die Legendensammlungen des Martin von Cochem: Narrative Popularisierung der katholischen Reform im Zeitalter des Barock*, Smpliciana, 21(1999), 233–258.

⁸⁷ Johann Anselm STEIGER, *Exempla fidei: Die Exempelhermeneutik Luthers und die Exempelsammlungen der lutherischen Orthodoxie*, Smpliciana, 21(1999), 41–66.

⁸⁸ Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból, vál., előszó, jegyz. SZABÓ Lajos, Bp., 1982.

⁸⁹ GYENIS Vilmos, *A XVIII. század anekdotájáról = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 715–732; Uő., *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., 1991; BOD Péter, *Szent Hilárius*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., 1987.

⁹⁰ HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 182–473 (szöveg), 572–605 (jegyzetek).

súlypontokra, a cselekvéstípusok elterjedésére és kontaminációjára, az elbeszélő sajátosságokra, valamint az exemplumok kapcsolatára a protestáns életesszménnyel és a szóbeli elbeszéléssel.⁹¹ Kecskeméti Gábor önállóan elemezte a történelemből vett példák használati összefüggéseit,⁹² Győri L. János a homiletikai zsoltármagyarázatok exemplumainak tartalmi, formai és funkcionális tipológiáját tárta fel.⁹³ A 15. század végén és a 16. század elején készült, latin nyelvű homiletikai kézikönyvek forráshasználatát vizsgálta a tárgymutatók alapján Bárczi Ildikó, miközben rámutatott az összevetés szükségességére a protestáns exemplum- és loci communes-gyűjtemények analitikus mutatóival, s a kora újkori intertextualitás fontos információs rendszereként értékelte azokat.⁹⁴

Köztudomású, hogy Luther történeti hitelesség-igénye a szentéletrajzok csodás részletei ellen irányult elsősorban.⁹⁵ Az ilyen típusú legendákat, kitalált elbeszéléseket (*fabulae fictae*) nem tartotta megfelelőnek a humanista nevelési célok megvalósítására.⁹⁶ Mégsem kívánta nélkülözni az épületes históriákat, s maga is ösztönözte a legendák új feldolgozását, kezdve az egyházatyákkal (pl. Georg Major: *Vitae patrum*, 1534), a történeti kalendáriumokkal, folytatva a martirológiumok, az apostolok, vértanúk, hitvallók, hitvédők és más tanúságtevők „valóságos históriái”-nak gyűjteményeivel,

⁹¹ DÖMÖTÖR ÁKOS, *A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben*, Theológiai Szemle, 28(1985), 15–21; Uő., *A példázatok fejlődéstendenciái a protestáns igehirdetésben*, Theológiai Szemle, 28(1985), 326–334.

⁹² KECSKEMÉTI GÁBOR, *Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, Studia Litteraria, 32(1994), 73–89.

⁹³ GYŐRI L. JÁNOS, *Az exemplumok szerepe Tofeusz Mihály zsoltármagyarázataiban*, Studia Litteraria 28(1991), 79–90; Uő., *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban*, Studia Litteraria, 32(1994), 157–170.

⁹⁴ BARCZI ILDIKÓ, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., 2007.

⁹⁵ Vö. pl. WOLFGANG HIEBER, *Legende, protestantische Bekennerhistorie, Legendenhistorie: Studien zur literarischen Gestaltung der Heiligenthematik im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Würzburg, 1970; ANDRÉ SCHNYDER, *Legendenpolemik und Legendenkritik in der Reformation: „Die Lüge von St. Johannes Chrysostomo” bei Luther und Cochläus*, Archiv für Reformationsgeschichte, 70(1979), 122–140; HANS-JOACHIM ZÜGELER, *Wahrheiten, Lügen, Fiktionen: Zu Martin Luthers „Lüge von S. Johanne Chrysostomo” und zum Status literarischer Gattungen im 15. und 16. Jahrhundert = Mittelalter und frühe Neuzeit: Übergänge, Umbrüche und Neuansätze*, hg. v. Walter HAUG, Tübingen, 1999, 237–262; MANUEL BAUMBACH, *Der Heilige Meinrad und die Protestanten: Jacob Bidermanns politisch-religiöse Dichtung am Beispiel der Meinradvita = Lateinische Lyrik der Frühen Neuzeit: Poetische Kleinformen und ihre Funktionen zwischen Renaissance und Aufklärung*, hg. v. Ralf Georg CZAPLA, Beate CZAPLA, Robert SEIDEL, Tübingen, 2003, 304–329; GÁBOR CSILLA, *Hagiográfia és polémia: Monoszloi András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről = Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR CSILLA, Kolozsvár, 2007 (Egyetemi Füzetek, 5), 115–132.

⁹⁶ WOLFGANG BRÜCKNER, *Luther, Martin* = EM, Bd. 8, 1996, 1293–1307.

valamint saját élettörténetének jeles eseményeivel.⁹⁷ A középkori legendák éles kritikája mellett néhány szent esetében Luther meghagyta a csodaelbeszélések bizonyos motívumait, mivel „termékeny fikciók”-ként felhasználhatónak tartotta ezeket a tanítás allegorikus közvetítésében. Luther legendakritikája azonban nem tudta megakadályozni a reformátor – már nem sokkal a halála után meginduló – idealizáló ábrázolását, amely elindítójává vált az alakja mint kristályosodási pont körüli – utóhatásait tekintve egészen a 20. századig ívelő –, tendenciózus história-, legenda- és mondaképződésnek.⁹⁸ A Kálvin személyével kapcsolatos különféle narratívák csak nemrég keltették fel a kutatás figyelmét.⁹⁹

Egy tanulságos dolgozatban Rudolf Schenda dialektikus kölcsönhatásukban vizsgálta a katolikus és a protestáns legendagyűjteményeket, s arra a következtetésre jutott, hogy a legendák legitimációs, stabilizáló és véleményformáló funkciói lényegében függetlenek a felekezetektől.¹⁰⁰ Az újabb elbeszéléskutatás ismerte fel a végső soron Luther ördögelbeszéléseire és svankjaira visszanyúló 16. századi ördögirodalmat sajátosan protestáns műfajként, amely szerkezeti rokonságban áll a bolond típusának régebbi és újabb allegorizálásaival.¹⁰¹ Ezek az ortodox lutheránus területeken széles körben elterjedt, morális célzatú írásművek egész sor mondaszerű történetet tartalmaznak, amelyek sajátos módon közvetítik a kora újkor protestáns társadalomkritikáját. Nem mellékes a körülmény, hogy a korai germanisztikában egy „német” ördöggép dokumentumaiként értelmezték e szövegeket, ami nem maradt hatás nélkül a nemzeti tudat alakulására és a későbbi kutatásra sem.

Az újabb kutatásokban egyre több figyelmet kapnak a boszorkányokkal kapcsolatos elbeszélések problémái. Az első átfogó igényű boszorkánytraktátus (*Malleus maleficarum*, 1485–87), benne számos narratív példával, használatban maradt a 16. századi protestáns kompilátoroknál is; a „boszorkányok” megrágalmazása az

---

⁹⁷ Annemarie und Wolfgang BRÜCKNER, *Zeugen des Glaubens und ihre Literatur: Altväterbeispiele, Kalenderheilige, protestantische Martyrer und evangelische Lebenszeugnisse = Volkserzählung und Reformation*, i. m., 520–578.

⁹⁸ Wolfgang BRÜCKNER und Heidemarie GRUPPE, *Luther als Gestalt der Sage = Volkserzählung und Reformation*, i. m., 261–324; Wolfgang BRÜCKNER, *Luther: Bekenntnisgemälde des 16. bis 19. Jahrhunderts*, Regensburg, 2007.

⁹⁹ Irena BACKUS, *Life Writing in Reformation Europe: Lives of Reformers by Friends, Disciples and Foes*, Hampshire, Burlington, 2008, 187–227; *Sober, Strict, and Scriptural: Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*, ed. by Johan de NIET, Herman PAUL and Bart WALLET, Leiden 2009.

¹⁰⁰ Rudolf SCHENDA, *Die protestantisch-katholische Legendenpolemik im 16. Jahrhundert*, Archiv für Kulturgeschichte, 52(1970), 28–48.

¹⁰¹ Wolfgang BRÜCKNER und Rainer ALSHEIMER, *Das Wirken des Teufels: Theologie und Sage im 16. Jahrhundert = Volkserzählung und Reformation*, i. m., 394–519; Jost EICKMEYER, *Der Narr auf den Thron. Narrenmotivik, vanitas mundi und die Mittel jesuitischer Didaktik bei Jacob Bidermann S. J. und Jacob Masen S. J. = Der Narr in der deutschen Literatur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, hg. v. Jean SCHILLINGER, Bern u. a., 2009, 182–203.

elbeszélés eszközeivel nem ismert felekezeti különbséget. Bár a mágia- és prodigium-irodalom műfajai nem közvetlenül Lutherre nyúlnak vissza, mégis az ő világvégével kapcsolatos elképzelései révén válhattak az utolsó ítélet korabeli előjeleivé. Job(us) Fincel(ius) háromkötetes gyűjteménye (*Wunderzeichen*, 1556–1562) egy új kompilatív könyvtípust képvisel, melyben a prodigium-irodalom a végidőkre tekintő lutheri világszemlélet lenyomataként éri el tetőpontját, s egyben a reformáció első évtizedeinek történeti bizonyóságaként funkcionál.¹⁰² Az összeállítást, melyben összesen negyvenhét ördögbeszélés és az ördög tevékenységének tulajdonított különféle esemény leírása található, történetteológiai kinyilatkoztatásként olvasták és használták, jóval a megjelenése után is.

Az ördög-irodalom hatása messze túlmutat a német nyelvterületen. Ismeretes, hogy Bornemisza Péter posztillagyűjteményének negyedik kötete miatt az illetékes egyházi bíróság elítélte, és elűzte az 1556 körül Wittenbergben Melanchthonnál tanult szerzőt. Tudjuk azt is, hogy a Faust-monda első magyarországi nyoma ebben a műben található, s Melanchthon Manlius által közölt anekdotái, a *Chronicon Carionis*, Cyriakus Spangenberg és Georg Major *Vitae patrum*a szolgáltak a Bornemisza által közölt ördögbeszélések fő forrásául.¹⁰³ A történeteket Bornemisza tematikusan rendezte el, s a hatodik részben a históriák Manlius-féle csoportosítását is figyelembe vette. A források feltárása azonban nem tekinthető befejezettnek, s nagy szükség lenne a mű új kritikai kiadására.

Luther ellenszenve a mesékkel és fabulákkal szemben, továbbá vonzalma az ezópuszi állatmese és a közmondás iránt régóta ismert.¹⁰⁴ Ugyanakkor kevésbé tudatosult, hogy érdeklődése az ezópuszi mese iránt már asztaltársaira mély benyomást tett, s néhányukat, mint pl. Johannes Mathesiust, a megfelelő szöveganyagok produktív felhasználására indította a prédikációs gyakorlatban. A tizenhárom ezópuszi fabula szövegének Luther által készített új átdolgozása 1557-ben jelent meg nyomtatásban, ami további fabulagyűjteményeket ösztönzött, s a század második felében kiindulópontjává vált egy gazdag fabulaköltészetnek. A fabula alkalmazásának céljára, funkcionális elhelyezésére vonatkozó kiterjedt kutatásokkal szemben sokáig csupán szórványos vizsgálatok születtek a műfaj morfológiájáról, poétikai státuszáról. Jórészt a 19. századi újszövetségi példázat-kutatásokkal szemben jöttek létre a fiktív beszéd elbeszélő formáinak rendszerezésére irányuló újabb törekvések, melyek megkísérelték a fabula helyének eddiginél pontosabb meghatározását. A Luthertől Mathesiusig terjedő időszak fabula-elméletei önálló fejezetet kaptak abban a kronologikusan

---

¹⁰² Heinz SCHILLING, *Job Fincel und die Zeichen der Endzeit = Volkserzählung und Reformation*, i. m., 325–392; Wolfgang BRÜCKNER, *Fincel(ius), Job(us)* = EM, Bd. 4, 1984, 1132–1134.

¹⁰³ BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955; SCHEIBER Sándor, *Folklór és tárgytörténet*, II, Bp., 1977, 10–58.

¹⁰⁴ *Martin Luthers Fabeln und Sprichwörter*, hg. v. Reinhard DITHMAR, Darmstadt, 1995.

elrendezett gyűjteményben, melyet Reinhard Dithmar adott közre a fabulával, parabolával és példázattal kapcsolatos elméleti szövegekből.¹⁰⁵

Nem tekinthető függetlennek az említett német fejleményektől, hogy 1536 és 1592 között Magyarországon három Aiszóposz-fordítás és adaptáció látott napvilágot, melyek közül a wittenbergi egyetemen tanult, Luthert és Melanchthont személyesen felkereső Heltai Gáspáré (1566) volt a legjelentősebb a magyar nyelvű elbeszélő próza története szempontjából.¹⁰⁶ Heltai összeállítása a Steinhöwel–Brant-féle kiadás bővített változatának további források bevonásával készült, szuverén adaptációja, melynek esztétörténeti helye az újabb kutatások szerint Luther fabulaelméletének és -gyűjteményének közvetlen közelében jelölhető ki.¹⁰⁷ A mesei elemek irodalomtörténeti kutatásának jelentős hazai hagyományai vannak,¹⁰⁸ Tarnai Andor negyven évvel ezelőtti feladat kijelölése a magyarországi latin nyelvű állatmesék összegyűjtésére azonban ma is érvényes.¹⁰⁹

Ebbe az összefüggésbe tartozik, hogy Luther közel ötszáz darabból álló közmondásgyűjteménye csupán a töredékét teszi ki az általa ismert és használt közmondásoknak.¹¹⁰ A német nyelvű életműben összesen mintegy ötezer, közmondásokkal és közmondásszerű szólásokkal kapcsolatos adat található, a latin nyelvű proverbiumok módszeres számbavétele azonban tudomásom szerint még hiányzik. Luther ösztönzése Georg Major latin nyelvű közmondásgyűjteményének (*Sententiae*, 1534) keletkezésében nyilvánvaló, de a mű hatástörténete jórészt tisztázatlan. Az irodalomtudományi proverbiumkutatás új törekvései a közmondás nyelvi alakjára, hagyományozódási és használati módjaira, kor- és kultúraspecifikus értékelésére, köznyelvi és irodalmi

¹⁰⁵ Stefan TRAPPEN, *Fiktionsvorstellungen der Frühen Neuzeit: Über den Gegensatz zwischen „fabula“ und „historia“ und seine Bedeutung für die Poetik: Mit einem Exkurs zur Verbreitung und zur Deutung von Laktanz, Divinae institutiones I 11, 23–25*, *Simpliciana*, 20(1998), 137–163; Rosmarie ZELLER, *Fabula und Historia im Kontext der Gattungspoetik*, *Simpliciana*, 20(1998), 49–62; *Theorien zu Fabel, Parabel und Gleichnis*, hg. v. Reinhard DITHMAR, Ludwigsfelde, 2000, 144–184. Vö. Burkard WALDIS, *Esopus: 400 Fabeln und Erzählungen nach der Erstausgabe von 1548*, I–II, hg. v. Ludger LIEB, Berlin u. a., 2011; *Europäische Fabeln des 18. Jahrhunderts: Zwischen Pragmatik und Autonomisierung: Traditionen, Formen, Perspektiven*, hg. v. Dirk ROSE, Bucha bei Jena, 2010;

¹⁰⁶ HELTAI Gáspár, *Száz fabula = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, vál., szöveggyűjtő, jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., 1980, 77–239.

¹⁰⁷ UTASI Csilla, *A Száz fabula európai irodalmi kontextusa*, *Studia Litteraria*, 45(2007), 56–61.

¹⁰⁸ Vö. pl. TURÓCZI-TROSTLER József, *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században* = Uő., *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I, Bp., 1961, 73–97. A mese terminus történeti tisztázásához ld. GULYÁS Judit, *A mese szóhasználat a magyar írásbeliségben 1772–1850 között: A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján* = *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklóról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., 2008, 165–241.

¹⁰⁹ TARNAI Andor, *Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives* = „Sorsotok előre nézzétek”: *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra: Tanulmányok*, szerk. KÓPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., 1975, 107–142, itt: 124.

¹¹⁰ Wolfgang BRÜCKNER, *Luther, Martin* = EM, Bd. 8, 1996, 1299–1300.

nyelvi funkcióira, továbbá a verses parómiagyűjteményekre irányulnak elsősorban, e törekvések összekapcsolása a folklorisztika vonatkozó eredményeivel azonban még várat magára.¹¹¹

A reformáció és a mesterdalnok-költészet kölcsönhatása régóta ismert, de csupán Horst Brunner és Dieter Merzbacher kutatásai óta tudjuk, hogy az elbeszélő mozzanatok jóval nagyobb szerepet játszanak Hans Sachs 1517 után keletkezett mesterdalaiban, mint a megelőző évek dalaiban.¹¹² Sachs nem korlátozta magát a bibliai témákra; az életművében regisztrált elbeszélő anyagban több tucat nemzetközi típus azonosítható.¹¹³ Számos, eddig alig kutatott narratív vonatkozás található a protestáns egyháztörténet-írásban,¹¹⁴ a kéziratos kálvinista látomásirodalomban¹¹⁵ és a hitvita iratokban.¹¹⁶

Melanchthon szerepe az antik, középkori és humanista elbeszélő szövegek közvetítésében jóval kevésbé ismert, mint Lutheré.¹¹⁷ Újabban a hazai kutatás is felfigyelt a Melanchthon íásaiban kimutatható szemléletre, amely fogékony a jóslatokra, előrejelre, álmokra.¹¹⁸ Műveiben megtalálható a miniatűr elbeszélő formák legtöbb típusa: exemplumok, közép- és kora újkori legendák, bölcs mondások, facetiák, szentenciák,

¹¹¹ Vö. pl. *Kleinstformen der Literatur*, hg. v. Walter HAUG und Burghart WACHINGER, Tübingen, 1994; Günther NAHBERGER, „Morgen ist auch ein Tag”: *Eine Theorie mythischer Sätze*, Baltmannsweiler, 2000; IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesítése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., 2009 (Humanizmus és reformáció, 31), 150–164.

¹¹² Horst BRUNNER, *Meistergesang und Reformation: Die Meistergesangbücher 1 und 2 des Hans Sachs = Literatur und Laienbildung, i. m.*, 732–742.

¹¹³ Dieter MERZBACHER, *Hans Sachs* = EM Bd. 11, 2004, 971–986, itt: 978–980; Christine BARO, *Wenn Göttergatten Jungfrauen bezirzen: Erotik und ihre Folgen in der moralisierenden Mythenrezeption des Hans Sachs*, *Simpliciana*, 31(2009), 377–397.

¹¹⁴ Vö. pl. Mihály BALÁZS, *Bibliotheca Unitariorum: Introduction* = János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica, Liber I–II*, ed. by János KÁLDOS, Bp., 2002, IX–XXIV, itt: XIX–XX. A református püspökéletrajzok anekdotikus elemeihez vö. GYENIS Vilmos, *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Bp., 1991, 104–108.

¹¹⁵ GYENIS Vilmos, *Későbarokk és népies irodalom: A XVIII. századi protestáns víziók*, ItK, 72(1968), 1–23; MOLNÁR Ambrus, SZIGETI Jenő, *Református népi látomásirodalom a XVIII. században*, Bp., 1984.

¹¹⁶ *Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, vál., előszó, jegyz. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, 2003; BALÁZS Mihály, *Fikció és valóság Palaeologus Disputatio scholastica című művében* = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előadott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005, 1–11; vö. GARADNAI Erika, *Metatextualitás a felső-magyarországi hitvitában* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKE-MÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, 2012, 315–322.

¹¹⁷ Volker HONEMANN, *Melanchthon, Philipp* = EM, Bd. 9, 1999, 531–538.

¹¹⁸ IMRE Mihály, *Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához* = Uő., *Az isteni és emberi szó, i. m.*, 119–170, itt: 165.

epigrammák, közmondások, fabulák, álmok,¹¹⁹ svankok, találós kérdések és mondák. A történeti elbeszélésanyag sokoldalú felhasználásának elvi megalapozását mindenekelőtt az a melanchthoni elképzelés adta, mely szerint minden „történeti” példa jelleget hordoz, tanító szerepet tölt be és a megismerés forrása lehet. A „história” Melanchthon történetteológiája nyomán kulcsfogalommá vált a 16. századi elbeszélő irodalomban. Az általa felhasznált és áthagyományozott elbeszéléseket már kortársai gyűjtötték, gyakran Luther hasonló típusú szövegeivel együtt, akinek asztali beszélgetéseiben Melanchthon elbeszélőként és az elbeszélés témájaként egyaránt fontos helyet foglalt el. E példa- és történetgyűjtemények egy részét még nem tárták fel kellőképpen. Ha kisebb mértékben is, mint Luther, nem sokkal halálát követően Melanchthon alakja is megjelent a reformáció és az ellenreformáció monda- és legendaanyagában.

Az irodalomtudomány és a történeti elbeszéléskutatás egyik különösen termékeny, közös kutatási területét alkotják végül a „népkönyv”, illetőleg prózaregény fogalmakkal jelölt elbeszélő szövegek. A prózaregény terminus csak az 1970-es évek-től kezdve vált elfogadottá a 15–16. század hosszabb elbeszélő szövegeinek megnevezésére, a „népkönyv” romantikából származó téves megjelölése helyett. Az utóbbit a korábbi germanisztikában többnyire ugyanezen szövegek összefoglaló megnevezésére használták, a kifejezés irodalomszociológiai konnotációi azonban félrevezetőek.¹²⁰ A „népkönyv” terminust Hans Joachim Kreutzer kutatásai alapján egy meghatározott publikációs sajátosságokkal rendelkező 16–19. századi könyvtípusnak kellene fenn tartani. Jan-Dirk Müller szerint a prózaregény „nem műfaj-fogalom, hanem ún. célforma, amely egy eredetét, tárgyát és szerkezetét tekintve heterogén szövegkorpuszt foglal egybe, s amely felé a közös alakulási tendenciák irányulnak.”¹²¹ Ez a szövegkorpusz, melyhez többek között a *Meluzína*, a *Fortunatus* és a *Faust* is tartozik, különféle antik, középkori, kora újkori elbeszélő témák, motívumok és minták gyűjtőmedencéje. Jelentőségét a regény műfaj történetében és az újkori egyéniségfelfogás kialakulásában csak nemrég ismerték fel.

A prózaregények kiadástörténetében Kreutzer határozott törést figyelt meg a 16. század 20-as, 30-as éveiben, amit összefüggésbe hozott a reformációval, de adós maradt a jelenség magyarázatával.¹²² A Faust-figura megformálása mögött meghúzódó szándékok és felekezeti hagyományok mibenlétének kérdéséről régóta folyó vita ma

¹¹⁹ Vö. pl. SZABÓ András, *Álmok, előjelek, jóslatok és betegségek Szenci Molnár Albert Naplójában = Emlékezet és devóció*, i. m., 393–400; Claire GANTET, *Der Traum in der Frühen Neuzeit: Ansätze zu einer kulturellen Wissenschaftsgeschichte*, Berlin, New York, 2010.

¹²⁰ Jan-Dirk MÜLLER, *Curiositas und erfahrung der Welt im frühen deutschen Prosaroman = Literatur und Laienbildung*, i. m., 252–271; *Romane des 15. und 16. Jahrhunderts: Nach den Erstdrucken mit sämtlichen Holzschnitten*, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Frankfurt/M., 1990.

¹²¹ Jan-Dirk MÜLLER, *Volksbuch/Prosaroman im 16./17. Jahrhundert*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, Sonderheft 1(1985), 1–128, itt: 63.

¹²² Hans Joachim KREUTZER, *Buchmarkt und Roman in der Frühdruckzeit = Literatur und Laienbildung*, i. m., 197–211.

sem tekinthető lezártnak.¹²³ Módszeresen, nemzetközi összehasonlításban meg kellene vizsgálni a német prózaregények nemzeti nyelvű fordításait, adaptációit és verses feldolgozásait, különös tekintettel a szerkezeti, cselekménybeli, társadalmi és funkcionális különbségekre, a tárgy- és befogadástörténeti összefüggésekre, a racionalizálási, mitizálási és felekezetspecifikus törekvésekre, valamint az átdolgozók egyéni irodalmi teljesítményére.¹²⁴ Csak a közelmúltban figyelt fel a német kutatás a 17. századi regényben fellelhető felekezeti struktúrákra¹²⁵ és a nyelvi konfesszionális jelenségére.¹²⁶ Továbbra is hiányzik a prózaregény történetének olyan átfogó feldolgozása, amely nem csupán a középkori előzmények felől vizsgálja a kifejezésformát.

Feladatok

1. Az „elbeszélő irodalom” és a „reformáció” fogalmakkal körülhatárolt területet még számos ösztönzést és feladatot tartogat az irodalomtudomány, a retorikatörténet, a történeti elbeszéléskutatás és a reformációkutatás számára. Ezek kibontakoztatása, illetőleg megoldása termékenynek bizonyulhat más tudományágakban is, s a magyarországi kutatások spektruma tovább bővíthető. A korábbi kutatások által okozott problémák szükségessé teszik némely kategóriák, terminusok folyamatos felülvizsgálatát és a tudománytörténet egyoldalúságaiból fakadó előítéletek felszámolását. Az

---

¹²³ Jan-Dirk MÜLLER, *Ausverkauf menschlichen Wissens: Zu den Faustbüchern des 16. Jahrhunderts = Literatur, Artes und Philosophie*, hg. v. Walter HAUG und Burghart WACHINGER, Tübingen, 1992, 163–194; Hannes KÄSTNER, *Fortunatus und Faustus: Glücksstreben und Erkenntnisdrang in der Erzählprosa vor und nach der Reformation*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 23(1993), 87–120; Marco FRENCHKOWSKI, *Katholiken, Juden und Moslems in der „Historia von D. Johann Fausten“: Beobachtungen zur Rezeption lutherischer Religionskritik in populärer protestantischer Erzählliteratur*, Blätter für pfälzische Kirchengeschichte und religiöse Volkskunde, 63(1996), 359–385.

¹²⁴ Jan-Dirk MÜLLER, *Rationalisierung und Mythisierung in Erzähltexten der Frühen Neuzeit = Reflexion und Inszenierung von Rationalität in der mittelalterlichen Literatur: Blaubeurer Kolloquium 2006*, in Verbindung mit Wolfgang HAUBRICH und Eckart Conrad LUTZ hg. v. Klaus RIDDER, Berlin, 2008, 435–456; Gábor TÖSKÉS: *Mythisierung und Märchenrequisiten in der ungarischen Versbearbeitung des Fortunatus = Bilder – Sachen – Mentalitäten, i. m.*, 217–232.

¹²⁵ Franz M. EYBL, *Katholizismus und Barockroman: Der Vernunft-Trutz (1686/88) des Kapuziners Rudolph von Schwyz = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, in Verbindung mit Barbara BECKER-CANTARINO, Heinz SCHILLING und Walter SPARN hg. v. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995, 673–682; Thomas BÖRGSTEDT, *Konfessionelle Strukturen in Lohensteins Arminiusroman = Religion und Religiosität, i. m.*, 683–691.

¹²⁶ *Konfession und Sprache in der Frühen Neuzeit: Interdisziplinäre Perspektiven*, hrsg. v. Jürgen MACHA, Anna-Maria BALBACH und Sarah HORSTKAMP, Münster, New York [u. a.], 2012; Jürgen MACHA, „so fang das vatter unser auch auf calvinisch an“: *Sprachliche Konfessionalismen in der Frühen Neuzeit*, Simpliciana, 35(2013), 15–30;

irodalomtudomány és az elbeszéléskutatás modern fogalmainak többsége csak nagy körültekintéssel vagy egyáltalán nem alkalmazható az adott időszakra. Nélkülözhetetlen az „elbeszélő irodalom”, „elbeszélés” terminusok használata a történeti funkcióknak megfelelően, s szükséges a kölcsönös nyitottság az érintett tudományok eredményeire és kérdésfelvetéseire. Lehetőség szerint kerülni kellene a tudományokon belüli és a rajtuk keresztülhúzó, túlzott szegmentálódást.

2. Az „elbeszélő irodalom” és annak műfaji tagolása a tudománytörténet folyamatosan változó képződményeinek és szemléleti mintáinak tekintendők, melyek ígéretes kutatási potenciállal rendelkeznek a reformációval összefüggésben. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a hagyománytörténetre és a használati funkciók feltárására alapozott megközelítésben lehetőség van az elbeszélő irodalom és a reformáció közti kapcsolatrendszer további differenciálására, pontosítására. Az „elbeszélő irodalom és reformáció” formula fokozatosan nélkülözhetővé válik, ha előtérbe állítjuk a protestáns narratológiai hagyomány konkrét szövegcsoportjait, használati viszonyait, s ezzel közelebb jutunk a valós történeti folyamatokhoz.

3. A reformáció meghatározó szerepet játszott a késő középkori elbeszélő irodalom hagyományozódásában és a kora újkori narratív szövegek keletkezésében. A késő középkori irodalom formái, tartalmi, gondolkodási és szemléleti mintái hatottak a reformációt követően is.¹²⁷ Az eddigi kutatás azonban jórészt elkülönítve vizsgálta a késő középkor és a kora újkor elbeszélésanyagát. Ha láthatóvá akarjuk tenni a hosszú távú folyamatokat, nem nélkülözhetjük a korszakokon és felekezeti határokon átvívelő összehasonlítást.

4. Hermeneutikai újítások helyett széles forrásbázisra épülő, pontosan feltett kérdések következtetésen interdiszciplináris vizsgálata hozhat új eredményeket ezen a területen. A reformáció időszakának elbeszélő szövegei – más korszakok szöveganyagához hasonlóan – csak részletesen adatolt történeti viszonylatokban, átfogó összefüggések részeként, a mindenkori szándékok és közvetítési feltételek ismeretében kutathatók eredményesen. Csupán a térben, időben és társadalmi szempontból egyaránt jól körülhatárolt, gondosan kidolgozott esettanulmányok sorával alapozhatók meg a reformáció kori elbeszélő irodalmat érintő átfogó következtetések.

5. Ma még hiányoznak az elbeszélések valóságtartalmára irányuló, a történeti folyamatokra érzékeny vizsgálatok, amelyek a narratológiai szempontok mellett figyelembe vesznek társadalom- és esztétörténeti, valamint lélektani összetevőket is. Az elbeszélő műfajok hagyományos megkülönböztetései, például a hitelességigény szempontjából, megkérdőjelezhetők, s mindig figyelembe kell venni az elbeszélő motívumok, motívumcsoportok, típusok és témák közti határok átjárhatóságát.

6. Csak részben ismerjük a folyamatokat, melyek során bizonyos motívumok alkalmazkodtak a felekezetspecifikus kontextusokhoz, s az egyik személyről

---

¹²⁷ Karl STACKMANN, *Schlußbericht = Literatur und Laienbildung*, i. m., 769–772, itt: 770.

áttevődtek egy másikra. Gyakran nehezen tisztázható, hogy a témák, motívumok elterjedését vándorlási folyamatoknak, a felekezeten, illetőleg kultúrákon átívelő narratív potenciálnak vagy más körülményeknek lehet tulajdonítani. Alig tudunk valamit a 16–17. században élt alsó rétegek elbeszéléskultúrájáról.¹²⁸ Részletesen megvizsgálandó a protestáns retorikák hatása az elbeszélő irodalomra, s nem hagyható figyelmen kívül a külföldet járt diákok és száműzött lelkészek témákat, motívumokat közvetítő szerepe sem.¹²⁹

7. Az újabb kutatások tükrében idejétmúlttá vált a feltételezés, mely szerint míg a katolikus délnémet területeken évszázadokig csaknem kizárólag népszerű olvasmányokat jelentettek meg a kiadók, a protestáns északi és keleti régióban a tudományos szakirodalom volt a meghatározó. Az elbeszélő irodalom figyelemre méltó szerepet játszott mind a reformáció, mind az ellenreformáció narratív közvetítésében. Nemcsak imádságok, énekek és elmélkedések léteztek sokáig közös protestáns és katolikus használatban, hanem elbeszélések is.¹³⁰ Csaknem teljesen feltáratlanok a protestáns meditáció és imádság narratív vonatkozásai.

8. Továbbra is hiányzik a tudományági illetékesség határozott kinyilvánítása az ún. használati irodalom kérdésében, melyhez többek között hozzátartoznak a 16–17. század – többnyire felekezeti sajátosságokat hordozó – nyomtatott elbeszélés-, prédikáció- és exemplumgyűjteményei is. Az irodalmi műveltség és a szóbeli hagyomány viszonyát a humanizmus és a historizmus közti időszakban csak akkor tudjuk pontosabban meghatározni, ha az elbeszélő irodalom tényleges, korabeli használatát szembeesítjük a 19. századi nemzeti történetírás és irodalomtörténet-írás alapvetően más elképzeléseivel.

9. Szükségesnek tartom a 16–17. századi elbeszélő irodalom pontosan körülhatárolt forráscsoportjaira irányuló, összehasonlító alapkutatásokat, valamint a kelet-közép-európai irodalmi régió erőteljesebb bekapcsolását a reformációkutatásba. A magyar kutatás néhány témában figyelemre méltó eredményeket ért el, s megkezdte az újabb külföldi vizsgálatok tanulságainak hasznosítását. Mivel a nemzetközi kutatás néhány kivételtől eltekintve nem ismeri a magyarországi eredményeket, szükség van

---

¹²⁸ Rudolf SCHENDA, *Orale und literarische Kommunikationsformen im Bereich von Analphabeten und Gebildeten im 17. Jahrhundert = Literatur und Volk im 17. Jahrhundert: Probleme populärer Kultur in Deutschland*, Teil II, hg. v. Wolfgang BRÜCKNER, Peter BLICKLE, Dieter BREUER, Wiesbaden, 1985, 447–464, itt: 456.

¹²⁹ KECSKEMÉTHI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján = Religió, retorika, nemzettudat*, i. m., 166–197.

¹³⁰ GÁBOR Csilla, *Elmélkedés – interkonfesszionális átjárás – nyelvi program: Három XVII. századi példa = Religió, retorika, nemzettudat*, i. m., 384–400; TÖTH Zsombor, *Pecchius Crasalpinus csodálatos szabadulásának története: Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához: Esettanulmány = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok II. A BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének házikonferenciája, Kolozsvár, 2010. január 8–9. szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, 2010, 29–50.*

ezek – lehetőleg a magyar nyelvű publikációval egy időben történő – idegen nyelvű közlésére. Egyaránt figyelmet kell fordítani a felekezetek által meghatározott irodalmi, nyelvi, művelődési folyamatokra és a felekezeti igényeken túlmutató retorikai, poétikai eljárásokra,¹³¹ s módszeresen számba veendők a kora újkori elbeszélő irodalom felekezetspecifikus és felekezeti határokon átívelő sajátosságai.

10. Jan-Dirk Müller joggal hangsúlyozta, a „jövőbeli kutatásnak le kell bontania a felekezeti, nyelvi és nemzeti korlátokat. Vizsgálni kellene a reformáció táborán belüli küzdelmek hatásait az irodalomra [...], mindenekelőtt azonban szakítani kellene a teljes mértékben felekezetiileg meghatározott kultúra koncepciójával, s inkább társadalmi és tudádiskurzusok kora újkori differenciálódásának megnyilvánulásaként kellene leírni a reformációt. Erőteljesebben ki kellene emelni [...] a mozgalom katalizátor-hatását”,¹³² és be kellene mutatni azokat a tendenciákat is, amelyek mentesek maradtak a befolyásától vagy messze túlnyúltak rajta. A reformációkutatás, a nemzeti filológiák és az összehasonlító irodalomtudomány módszeres együttműködése itt is nélkülözhetetlen.

---

¹³¹ Így pl. István BITSKEY, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn: Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt/M., usw., 1999; Uő., *Felekezetiiség és identitástudat Magyarország kora újkori irodalmában*, (Székfoglaló előadás), Bp., 2013; Uő., *Religió, stúdium, literatúra (Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről)*, Bp., 2013, 11–155: I. Konfesszió és erudíció.

¹³² Jan-Dirk MÜLLER, *Reformation = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. III, hg. v. Jan-Dirk MÜLLER, Berlin, New York, 2003, 241–246, itt: 246.

Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században

A levélműfaj kora újkori elmélete iránt az utóbbi évtizedekben csupán szórványos érdeklődés mutatkozott a magyarországi irodalomtörténeti kutatásokban. Hopp Lajos Mikes Kelemen összes művei kritikai kiadásának első kötetében foglalkozott első ízben a műfaj elméletével. Mikes egyik stílusfordulata kapcsán megvizsgálta az erdélyi levélíró hagyományban fennmaradt levelek erre vonatkozó utalásait és áttekintette a különböző levéltípusokat. Röviden bemutatta Pierre Dortigue de Vaumorière elméleti bevezetővel ellátott, a 17. századi híres francia levélírók műveiből összeállított, nevezetes levélgyűjteményében található levéltípusokat, s utalt a téma gyér hazai szakirodalmára.¹

1974-ben Hopp önálló tanulmányt jelentetett meg a magyar levélműfaj történetéről, melyben külön fejezeteket szentelt a levélírás elméletének és a barokk retorikának.² Hangsúlyozta, hogy a 18. században a levél elméletét a retorika határozta meg, „a két fő cicerói ágazat: 1. litterae publicae, 2. litterae privatae keretében.” A Magyarországon használt levélelméleteket nem elemezte, felhívta viszont a figyelmet arra, hogy Soares retorikája mellett más jezsuita tankönyveket is használtak, s a „protestánsoknak is megvoltak kedvelt elméleti tankönyveik, amelyeken a levélírók generációi nevelkedtek.” Megvizsgálta a levélműfajt a Rákóczi-szabadságharc irodalmában, nyomatékosan utalt a Rákóczi-kori misszilis levelezés irodalmi jellegére, kimutatta az irodalmi (fiktív) levélforma alkalmazását Mikes *Leveleskönyvében*, s tematikusan tagolt irodalomjegyzéket közölt.³

Bán Imre 1971-ben megjelent kismonográfiájában⁴ mindössze egyetlen Magyarországon megjelent irodalomelméleti kézikönyv, Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praecepta* (Gyulafehérvár, 1642) című munkája kapcsán szólt a levélről, pontosabban annak carmen epistolicum változatáról. Ismeretes, hogy a retorikai műnemek és a műfajok bemutatása a 16–18. századi elméleti tankönyvekben esetenként

---

¹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, sajtó alá rend. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966 (*Mikes Kelemen Összes Művei*, 1), 608–609. vö., PIERRE DORTIGUE DE VAUMORIÈRE, *Lettres sur toutes sortes de sujets* [...], T. 1–2, Paris, 1689.

² HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 501–566, itt: 518–554.

³ HOPP, i. m. (2. jegyzet), 558–566.

⁴ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 32–33.

egybeesett, így nem meglepő, hogy tankönyvében Piscator a *De poëmate seu carmine* című rész hatodik fejezetében a *genus deliberativum*hoz sorolt műnemek után tárgyal, vegyes nemű művekhez tartozónak ítélte – többek között – a verses levelet.

A poétikákban elemzett narratív műformák elméletének keretében Tóth Sándor Attila külön foglalkozott a költői episztolával. Áttekintése tanúsítja, hogy a levél és a verses levél nem elsősorban a poétikák, hanem a grammatika és a retorika oktatás tárgya volt. Tóth jórészt a 18. század második felében és a 19. század elején művelt költői levél sajátosságait tárgyalja, s az előzményekre – az elméletírók megnevezése nélkül – csak általánosságban utal, mondván, a 16–17. századi művek csupán érintik vizsgálatainak fő vonulatát.

A *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése* című tanulmányában Hargittay Emil a gyakorlat felől közelítette meg a levélelméletet. Elemzett példái mint *genus deliberativum*ot, mint prédikációt és mint *genus iudiciale*t mutatják be a műfajt. Véggkövetkezése szerint „a [levél] szerző iskolázottsága és műveltsége egyenes arányban áll az írásmű retorizáltsági fokával”.⁵ A tanulmány nem tér ki a levélírás egykori magyarországi oktatására és a tankönyvként szolgáló irodalomelméleti munkák levélre vonatkozó előírásaira.

Kecskeméti Gábor a *genus iudiciale* 16–17. századi magyarországi alkalmazása kapcsán rámutatott arra, hogy a gimnáziumok egy részében Cicero leveleinek alapján oktatták a retorikai ismereteket. Kiemelte, hogy Cicero tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt az oktatásban, amint ezt például a Sturm-féle Cicero-levélkompéndium egyik magyarországi kiadása címlapjának hátoldalán olvasható Quintilianus-idézet tanúsítja. Felhívta a figyelmet arra is, hogy e levélgyűjteményt olvastatták, fordították az oktatásban és elvárták, hogy a tanulók a Sturm-féle Cicero-kompéndium fordulatait használják a levélírási feladatokban.⁶

A *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* körültekintően megírt „levél”-címszavának szerzői alapvetően irodalomelméleti megközelítésben tárgyalták a műfajt, s az antikvitástól a 18. század végéig követték nyomon történetét. A kora újkori magyarországi levél sajátosságainál nyomatékosan rámutattak a humanista levélelméletek (Erasmus, Vives, Zsámboky, Lipsius) széles körű hatására, a Sturm-féle Cicero-kompéndium fontosságára, valamint a levélírói ismeretek oktatására szövegelemzéssel és utánzással. Számba

⁵ TÓTH SÁNDOR Attila, *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának műnemi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig, II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica (A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet)*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2000, 187–190, 274; HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom: A levélirodalom történetéről és elméletéről*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, 22–31.

⁶ KECSEKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284, itt: 260–261.

vették a fontosabb imitációs mintákat (Cicero, ifjabb Plinius, Seneca) és a szónoki prózához illeszkedő levéltípusokat. A Cicero-levelezéskötetek iskolai tanításának bemutatásában kiemelték a levélfrázisok oktatását, és utaltak a 17–18. századi iskolai gyakorlatban alkalmazott retorikai kézikönyvek hatására a fennmaradt levelekben. Külön kiemelték a Rákóczi-szabadságharc idején megélénkülő levelezést és a formuláskönyvek használatát.⁷

A felvilágosodás kori magyar irodalom episztolaelmélete kapcsán Labádi Gergely röviden érintette annak egyik 18. századi előzményét.⁸ Mint írja, a „latintanítás hagyománya szerint a gimnáziumok ötödik, poétikai osztálya volt a levélokztatás fő színtere. Az itt tanítottakról jó áttekintést nyújt a katolikus oktatásban használt Alvarus-tankönyv, a *Candidatus Rhetoricae*.⁹ Megjegyzendő, hogy például a jezsuita tanulmányi rendben a levélírás oktatása nem a poétikai „osztály”-ban (helyesebben előmeneteli fokon = gradus) kezdődött, s nem ez volt annak „fő színtere”. A jezsuita diákok ugyanis a studia inferiora második osztálya (parva), azaz az első grammatikai osztály (syntax) anyagának sikeres elsajátítása végén, amikor az átlagosan kilencéves tanulók alapfokon már helyesen írtak, olvastak és értettek latinul, Cicero leveleiből készült válogatáson gyakoroltak. Feladataik közé tartozott ekkor a levélírás prózában, s a levelekben használniuk kellett az elsajátított Cicero-tudást. Ezt követően a harmadik grammatikai osztály (grammatica ismétlése és metrica) végén, átlagosan tizenegy évesen Cicero-, Vergilius-, Ovidius- és Catullus-válogatások ismeretében tanulták meg a verses levélformát. A jezsuita rend iránt magukat két év novíciátussal elkötelezett ifjak a repetens-oktatás keretében átismételték mindazt a tanulmányanyagot, amit később magisterként tanítaniuk kellett. Ennek során immár harmadszor, ismét tanulmányozták és magasabb fokon sajátították el a levélírás elméletét és gyakorlatát.¹⁰ Mindez egyben azt jelenti, hogy a jezsuiták messzemenően figyelembe

⁷ KECSKEMÉTI Gábor, KÖSZEGHY Péter, LUX Etelka, *Levél = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, VII, Bp., Balassi Kiadó, 2007, 10–18; Ld. még Wolfgang G. MÜLLER, Brief, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, Band 2, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994, 60–76.

⁸ LABÁDI Gergely, „...Ez a 'theoria helyes theoriája e...' epistola elmélet 1800–1830, ItK, 108(2004), 584–619; Uő., *Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Erdélyi Múzeum, 67(2006) 3–4. füzet, 126–132; Uő., *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Bp., L'Harmattan Kiadó – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008. Vö. még, BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben*, ItK, 107(2003), 483–503.

⁹ LABÁDI, i. m. (5. jegyzet), 2006, 126–127; Uő., i. m. (5. jegyzet), 2008, 20–21.

¹⁰ Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam [...]*, (ed.) G. M. PACTLER, B. DUHR, Tomus I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (*Monumenta Germaniae Paedagogicae*, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta*, edidit Ladislaus LUKÁCS, IV (1573–1580), Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, Cap. II, *De studiis et scholiis* 6*–16*.

vették és alkalmazták Justus Lipsius tanácsát, amely szerint másként kell levelet írni a különböző életkorokban.¹¹ Ennek megfelelően újra meg újra, életkoronként eltérő színvonalon ismételten oktatták és gyakoroltatták a levélírást.

Labádi téved akkor is, amikor *Candidatus Rhetoricae* címen olyan Alvarez-tankönyvre hivatkozik, melyben levélelméleti rész található. Immanuel Alvarez (Alvarus) *De institutione grammatica libri tres* (első kiadása: Coimbre, 1560) című tankönyvében ugyanis nincs levélelméleti rész. Az a nagyszombati Alvarez-kiadás, amelyre Labádi hivatkozik (Tyrnaviae, 1769), Alvarez grammatika-tankönyvének harmadik részén kívül tartalmaz más tananyagokat és olvasmányokat is, köztük például François Pomey *Candidatus Rhetoricae [...]* (1. kiad. Lugduni, 1659, A. Molin) című, Joseph Jouvancy által levélelmélettel bővített, a kiadássorozat adott pontjától egyedül Jouvancy nevének feltüntetésével megjelent művét. Ezt a belső címlapon (a hivatkozott nagyszombati 1769-es kiadásban a 153. oldalon) pontosan megnevezett szerzőt és művet Labádi figyelmen kívül hagyta, és Alvareznek tulajdonította Jouvancy levélelméletét.¹²

A humanista levél hagyományának műfaji határait és utóéletét vizsgálva Szelestei N. László figyelmet szentelt a jezsuita tanrend keretében oktatott levélnek. Megállapítása szerint a Magyarországon legtöbbet használt levélelméleti tankönyvek Erasmus, Vives és Lipsius munkái voltak. A tanulmány a levélírás kiválasztott példáin szemlélteti a tudós levél, a misszilis és a napló, valamint az útleírás és a röpirat gyakori kontaminálódását, műfaji kölcsönhatását, s felhívja a figyelmet az iskolai retorikaoktatás levéllel kapcsolatos szakirodalmának hiányosságaira. Legutóbb a „*Szolgálatomat írom kegyelmednek*” című, 2010 májusában Kőrmenden megrendezett irodalomtörténeti

---

¹¹ Lipsius elkülönítette a gyermekkorban („in puerili”) és ifjúkorban („in crescente”) követendő, valamint a férfikor („in virili”) levélminta-imitáció szabályait. Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio: Excerpta e dictantis ejus ore, Anno 1587. mense Junio*. Editio ultima = [Michael RADAU] – Georgius BECKHER, *Orator extemporaneus*, Varadini, A. Szenci, 1656, 439–468, itt: 465–468. Az elméleti tankönyveknél a továbbiakban előnyben részesítem a magyarországi kiadásokat, ami nem jelenti azt, hogy a magyarországi jezsuita oktatásban is előnyben részesítették volna feltétlenül ezeket.

¹² Joseph Jouvancy e művét többször egybenyomtatták – önálló belső címlappal elkülönítve – Alvarez műve III. könyvének önálló kiadásával, kibővítve annak tartalmát. Így például Emmanuel ALVAREZ, *Institutionum Grammaticarum Liber III. [...]* *Candidatus Rhetoricae, aliaque, quae in humanitatis, seu poeseos schola fere perlegi solent*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1738 (Használt példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban = BEK) Ha 608, ebben Jouvancy, *Candidatus Rhetoricae* című művét ld. 153–300, benne Jouvancy levélelméletét ld. 292–300.) Jouvancy levélelmélete önálló kiadványként először 1720-ban jelent meg Magyarországon, a következő címen: Joseph JOUVANCY, *Novus candidatus Rhetoricae [...]* *editio post Italicam, Gallicam, et Germanicam, prima in Hungaria*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720 (használt példány: BEK Hf 1911). A Jouvancy-féle átdolgozott és bővített Pomey-kiadások a Rómában megjelent 1710-es kiadástól kezdve tartalmazzák a *De modo scribendae Epistolae* című részt, amelyet Jouvancy írt. François POMEY, *Candidatus Rhetoricae [...]*, illetve *Novus Candidatus Rhetoricae [...]* című munkái egyetlen átdolgozatlan és bővítetlen kiadásukban sem tartalmaznak levélelméletet.

konferencia foglalkozhatott volna a kora újkori levélelmélet témájával. Bár a konferenciát megelőző körlevél kifejezetten utalt az ilyen típusú kutatások hiányára, ebben a témakörben nem hangzott el előadás.¹³

A kutatatlanság és az esetenkénti téves állítások mellett további motívumok is ösztönöztek a jezsuita oktatásban Magyarországon használt levélelméletek vizsgálatára. Már Bán Imre felhívta a figyelmet a jezsuita irodalomelmélet gazdagságára, amit szerinte az határoz meg alapvetően, hogy „a nemzetközi jezsuita rendnek [...] a korízléshez folyton alkalmazkodó világirodalmi kitekintése van”.¹⁴ További ösztönzést adott a jezsuita oktatás magyarországi jelentősége és általános kedveltsége a protestáns szülők részéről is. Ehhez járult a jezsuita iskolák magas diáklétszáma, jó határfoka, valamint az a feltételezés, hogy az elméletre irányuló kutatás révén a régi magyar szerzők egy részének műveiben kimutathatóvá válnak a jezsuiták által oktatott levélelmélet és gyakorlat nyomai.

A források körülhatárolása

Ismeretes, hogy az antikvitástól kezdve nagyon sok levélelméletet készítettek, s a legkedveltebbeket közülük többször átdolgozták, kibővítették. Közismert a humanizmus levélkultusza, a humanista levélelméletek jelentős száma, s hogy a jezsuita elméletírók sokat tanultak ezekből. Nyilvánvaló az is, hogy Európa-szerte egyszerre két szálon tanították a levélírást: egyrészt gyakorlati úton, a kiválasztott szerzők műveinek, szemelvényes kiadásainak és a levélminta-gyűjteményeknek, valamint a levél részeihez illeszkedő, esetenként igen terjedelmes frázis-összeállítások olvastatása, részleges memorizáltatása segítségével, másrészt a levélírással kapcsolatos elméletek módszeres oktatása révén.

Első lépésben áttekintettem a magyarországi jezsuita könyvtárak katalógusait, ez azonban nem segítette számottevően a levélírást oktatásában használt tankönyvek körének meghatározását. Ennek oka egyrészt az, hogy a könyvtári állományok elméleti és gyakorlati tankönyvként használható munkáinak száma többszörösen meghaladja a bizonyíthatóan tankönyvként szolgált kiadványok számát; s egy könyv birtoklása önmagában még nem jelenti annak használatát az oktatásban. Másrészt az e forráscsoport alapján azonosítható tankönyvek jelentős része nem önálló levélelmélet, hanem

¹³ SZELESTEI N. László, *Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határaitól = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 373–380; Szolgáltatokat írom kegyelmednek: Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia Körmend, 2010. május 26–29, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztálya – Balassi Kiadó, 2010.*

¹⁴ BÁN, i. m. (4. jegyzet), 51–52.

levélelméletet is tartalmazó kiadvány. A számba jöhető nyomtatványok analitikus áttekintése szintén eltérített volna a ténylegesen használt tankönyvek körének meghatározásától.

A következő lépésben megvizsgáltam a *Ratio Studiorum* vonatkozó előírásait. Az 1560–1561-es *Ratio Studiorum* pontosan rendelkezett az oktatás rendjéről, tartalmáról, s kitért a legfontosabb tankönyvekre és az antik szerzők tankönyvként használható műveire. A syntaxist tanuló grammatisták Vergilius, Sallustius és Cicero műveiből kiválasztott szemelvények alapján tanultak. Először olvasták őket, majd elvárták tőlük, hogy a felsorolt szerzők szentenciáit, kifejezéseit használják a latin beszédben. A memorizált kifejezéseket végül – további gyakorlásként – levelekbe kellett beépíteni a hét két napján, kedden és pénteken. Az azonos graduson lévő tanulók közül a tanulmányaikban előre haladottabb („veterani”) tanulók verseket illesztettek a levelekhez, a kezdők („novitii”) viszont a syntaxis szabályaihoz tartozó verses példaanyagból válogattak.¹⁵ A később bővített, módosított *Ratio Studiorum*-ban (1586, 1599) Cicero és Plinius levelei ismeretében írták elő a levélírás gyakorlását.¹⁶

A jezsuita rend Rajnai Rendtartományában 1619-ben igényelték először a studia inferiora keretében oktató tanárok (magisterek) intézményi keretben történő alaposabb felkészítését az oktatás színvonalának növelése érdekében. A tanárképzés során oktatott humanae litterae-re vonatkozó, részletes rendi instrukció első változata 1619-ben született meg, teljes formája 1622-ben készült el.¹⁷ Ez az instrukció bővítette és részletezte a *Ratio Studiorum* előírásait. A levélírás gyakorlati tananyagához („Cicero ad Familiares omnes, ejusdem ad Atticum et Q. fratrem”) különféle elméleti munkákat rendeltek, s a helyesírás eredményes elsajátítása érdekében tanulmányozásra javasolták Manutius ortographiáját és Simon Verepaeus (Simon Vereept) grammaticáját.¹⁸ A syntaxis „osztály” (gradus) befejezése előtt két levélelméleti tankönyvet olvastattak: „Sub finem anni legatur Rochus Perusinus de arte epistolica aut Verepaeus de eodem argumento.”¹⁹

¹⁵ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), I, 165.

¹⁶ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), II, 420, 432, vö. még, 505.

¹⁷ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 175–235.

¹⁸ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet), IV, 201; Az idősebb és ifjabb Aldus Manutius (Aldo Manuzio) egyaránt készített orthographiát, mindkettőjük munkája fellelhető jezsuita használói közegekben, így például, Aldo MANUZIO (sen.), *Orthographia [...]*, Venetiis, Aldus, 1502, BEK Ant.2.coll.2; Aldo MANUZIO (jun.), *Orthographiae [...]*, Lipsiae, typ. Haered. Beyer, 1607, BEK Bar.8435coll.2; Verepaeus Johannes Despauterius (1480–1520) grammatikáját dolgozta át, és ez jelent meg többször a saját neve alatt, így pl., Simon VEREPAEUS, *Epitomes novae grammatices Despauterianae [...]*, Antverpiae, ex off. Plantiniana, 1598.

¹⁹ *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet) IV, 210–212; Rochus Perusinus (Rocco Pilorci) 16. századi itáliai humanista, a grammatika professzora, akinek *De scribendi rescribendique Epistolae* (1. kiadás 1576) és *De epistola componenda liber* (1. kiadás 1583) című munkái több kiadásban ismertek. Az általam használt *De epistola componenda liber* harmadik kiadása 1588-ban jelent meg (Dilingae, J. Mayer). Pilorci munkája három részre tagolódik. Az első részben a legfontosabb elméleti tudnivalók, a

Külön fejezetben foglalták össze a Cicero-imitáció szabályait, elválasztva egymástól a gyermekkori (puerilis) és az ifjúkori (iuvenilis) ismeretanyagra vonatkozó előírásokat. A két életkorban két részre választották az imitációt: 1. a szavak és a stílus, 2. a szentenciák és a dolgok (témák) utánzására.²⁰ Eszerint tehát a német jezsuita diákok már gyermekkorban elkezdtek a Cicero-imitáció elsajátítását, majd ifjúkorban elmélyítették ismereteiket. Mindennek hatékony eszköze volt a Cicero-minták szerinti levélírás oktatása. A cél elérése érdekében a levélírás tanításához előírták Voëllus, Lipsius és Perusinus (Pilorci) levélírás-tanának megismerését.²¹

A német mintára az egész renden belül megszervezett tanárképzés (az úgynevezett repetens-oktatás) az Osztrák–Magyar Jezsuita Provinciában 1632-ben Leobenben kezdődött meg, ahol magyar repetensek is tanultak egészen 1773-ig. Magyarországon a 18. században két tanárképző működött, Szakolcán (1734–1773) és Győrben (1742–1773).²² A tanárképzést szolgáló jezsuita intézményekben Európa-szerte ugyanaz volt a tananyag, amit időnként új tankönyvekkel bővítettek. Ezek azonosak voltak azokkal a tankönyvként használt kiadványokkal, melyekből a studia inferiora diákjait is tanították. Több olyan kézirat maradt fenn, amely rögzítette a repetens-oktatás tananyagát, illetve az írásban elvégzett humaniora gyakorlatokat. A tananyaghoz a jegyzetek végén általában irodalomjegyzék tartozik az ajánlott tankönyvek felsorolásával. Jelenlegi ismereteim szerint három, humaniora tankönyvet felsoroló magyarországi jezsuita kéziratban találhatók praeceptumként szolgáló levélírás-elméletek, illetve ajánló jegyzékek az „elegáns” levelek szerzőinek nyomtatásban megjelent levél-korpuszairól. Ezek Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores [...] anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae [...] 1734* című munkája,²³ egy, a szerző vagy lejegyző megnevezése nélküli, *Commentarii in litteras humaniores* című, dátálatlan kézirat²⁴ és egy *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum*

---

másodikban a különféle levél típusokhoz igazított gyakorlati ismeretek, végül a harmadik részben a levélírási gyakorlatokra vonatkozó instrukciók olvashatók. Lehetséges, hogy Pilorci munkáját használták Magyarországon is, de ennek nyomát nem találtam. Simon VEREPAEUS, (Simon VEREPT), *De epistolis latine conscribendis libri V.*, 1. kiad. 1581 (VD16 V596).

²⁰ „Imitatio duplex est, una verborum et styli, altera sententiarum ac rerum”. *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet) IV, *Imitatio Ciceronis* 230–233, itt: 231.

²¹ „Legendi pro epistolis qui de epistolico artificio scripserunt: Voëllus, Lipsius, Rochus [...]” *Ratio Studiorum*, i. m. (10. jegyzet) IV, *Imitatio Ciceronis* 230–233, itt: 233. „Voëllus”: Jean VOEL, *De ratione conscribendi epistolas [...]*, 1571; „Lipsius”: Justus LIPSIVS, *Epistolica Institutio*, [1587. évi dictatum], „Rochus”: ld. 19. jegyzet.

²² SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 84(1980), 469–485.

²³ Örzési hely BEK F33, *Praecepta de Epistolis*, 484; *Epistolas scripserunt elegantius*, 485.

²⁴ Örzési hely BEK F37, *Praecepta de Epistolis scripserunt*, 105v; *Epistolas scripserunt elegantius*, 105v–106r.

comparandum prae reliquies utiles sunt című tankönyv-töredék,²⁵ minden valószínűség szerint a 18. századból. Az ezekben található listákat összevetve megállapítható, hogy lényegében ugyanazok az elméletírók és elméleti művek ismétlődnek mindhárom forrásban.²⁶ Közel azonos az olvasásra ajánlott „elegáns” levélírók jegyzéke is, bár itt az elméletírókhoz képest jóval több név található.²⁷

Külön figyelmet érdemel a kiemelést szolgáló „NB.” [= nota bene] jelzés alkalmazása a kéziratokban. Ez a jelzés a kéziratok levélelméletek közül Hellmayrnál egyetlen szerző (Joannes Buchlerus), míg a névtelen *Catalogus librorum*ban Buchler és Balbín neve mellett található meg. Az „elegáns” levelek írói közül Hellmayr ugyanezt a jelzést alkalmazta Cicero, Paulus Manutius és Justus Lipsius nevénél. Az egyik névtelen jegyzetkészítő Cicero, Lipsius és Ericius Puteanus, a *Catalogus librorum [...]* szerzője pedig Cicero, Plinius Junior, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Lipsius, Boncianus, Erycius Puteanus, Jacobus Crucius és Angerianus Giselinus nevét emelte ki.²⁸ A kiemelés e formája is bizonyítja a nyomtatásban megjelent levelek olvastatásának, a gyakorlatból törő levélírás tanításának fontosságát.

A részletes vizsgálatba bevont szerzők és művek körét a felsorolt elméletírókon (praecepta) túl kibővítettem néhány további, az említettek által kivonatolt, hosszabban idézett vagy ajánlott humanista és jezsuita szerző (Johannes Sturm, Joannes Ludovicus Vives, Karel Kolczawa és Joseph Jouvancy) elméletével, elméleti értékű levél-kompendiumával és a repetens-képzés során készült jegyzetek levélelméleti fejezeteivel.²⁹

²⁵ Örzési hely BEK G114.I.9, 1v.

²⁶ Joannes Buchlerus, Justus Lipsius, Joannes Voellus/Voellius S. J., Daniel Morhoffius, Antonius Forti S. J., *Clara praeclara methodus* [= Soarez tankönyvének Georgius Worpitz S. J.-féle átdolgozása], Joannes Kwiatkiewicz S. J., Bohuslav Balbinus S. J., Jacobus Masenius S. J., Melchior Junius, Henricus Bebelius, továbbá Erasmus Roterodamus.

²⁷ Hellmayrnál: Cicero, Plinius Junior, Seneca, S. Hieronymus, Angelus Politianus, Antonius Muretus, Paulus Manutius, Justus Lipsius, Petrus Bembus, Jacobus Sadolaetus, Janus Nivius Erythraeus, Jacobus Crucius, Petrus Srivenius/Scriberius, Dominicus Bandius, Paulus Sacratius, Angerianus Gizelinus, Marcus Antonius Boncianus, Ericius Puteanus, Antonius Palearius, Jacobus Crucius/Cruzius, Busbequius, Hugo Grotius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus. A névtelen repetens-jegyzetben Hellmayrtól eltérően nem szerepel Angerianus Gizelinus, Busbequius, Camerarius, Longolius, Erasmus Roterodamus, Vernulaeus, megtalálható viszont Augustus Buchnerus és Xavéri Szent Ferenc neve. A *Catalogus librorum, qui ad scientiam litterarum humaniorum comparandum prae reliquies utiles sunt* című összeállítás Hellmayr névanyagát követi. A névanyag gazdagsága érthető, hiszen a jezsuita levélokttatás módszere elsősorban a levélírói gyakorlat megismerése és a példák utánzása volt.

²⁸ HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet), 484–485; *Commentarii, i. m.* (24. jegyzet), 105v; *Catalogus librorum, i. m.* (25. jegyzet), 1v.

²⁹ A források áttekintése során több olyan nyomtatásban megjelent levélelméletet vizsgáltam meg, melyek általam használt példányai megvoltak a magyarországi jezsuita könyvtárakban. Mivel azonban nem találtam bizonyítékot arra, hogy ezeket valamilyen szinten oktatták a jezsuiták, kihagytam őket a vizsgálatból. Ilyen például az egyetlen magyar származású levélelmélet-szerző, ZSÁMBOKY János (Joannes SAMBUCUS), *Epistolarum conscribendarum methodusa* (1. kiadás: 1552; általam használt kiadás és

További segítséget jelentett a források körülhatárolásában a 18. században német nyelvterületen kiadott poétikák, retorikák és episztolográfiák néhány éve megjelent bibliográfiája, mely feltünteti a használt példányok lelőhelyét is.³⁰

Önálló levélelméletek a 17. század közepéig

A jezsuita rend Magyarországon – éppúgy, mint másutt – a *Ratio Studiorum* tanulmányi előírásainak megfelelően oktatott. A 16. századi jezsuita alaptankönyvek (Alvarez, *De institutione grammatica*; Soarez, *De arte rhetorica*) nagyszámú 17–18. századi kiadásainak tartalma azonban jelentős mértékben eltér egymástól a bővítések, rövidítések, átdolgozások és részkiadások következtében. Már a 16. század utolsó harmadában nyilvánvalóvá vált, hogy a jezsuita oktatás hozzáigazítása a kor színvonalához folyamatosan igényli új tankönyvek (praecepta) írását, illetve a nem jezsuita szerzők munkáinak bevonását az oktatásba. Így volt ez a levélírás oktatásának esetében is.

Egy évvel az Alvarez- és Soarez-féle tankönyv megjelenése (Coimbre, 1560) után a jezsuiták első, 1561. évi magyarországi megtelepedésének fő célja az volt, hogy új oktatási intézményt hozzanak létre. Ismeretes, hogy az 1561–1567 között működő nagyszombati kollégiumban³¹ volt könyvtár, s bár az állomány jelentős része 1567-ben elégett, a megmaradt köteteket – jobb időkre várva – Bécsbe szállították. Bizonyíthatóan innen, azaz az első megtelepedés idejéből származó kötetet jelenleg nem ismerünk.

---

példány: Basiliae, J. Oporinus, 1558, BEK RMK III 105, tulajdonosi bejegyzés: „Collegij Leutschoviensis Societatis Jesu 1769”). Zsámboky levélelmélete Libaniosz (Libanius) levelek formájáról szóló munkájának latin nyelvre fordításából indult ki. Zsámboky 1551-ben Párizsban készítette el a fordítást és bécsi tanítványainak Wolfgang és Georgius Kremernek ajánlotta. A közel húsz oldal (9–27. p.) terjedelmű fordítást az általam használt kiadásban a 30–143. oldalon Zsámboky interpretációja követi („epistolarum formae, quasi figuris designatae, interprete Joanne Sambuco Pannone Tirnaviense”), ami az ő levélelméleti felfogását foglalja össze. Az utóbbi mű önálló munkának tekinthető; szerzője a magyar nádor fiának, Révai Ferencnek szóló, külön ajánlást írt hozzá (28–29. p.) Párizsban 1552-ben.

³⁰ Joachim DYCK, Jutta SANDSTEDE, *Quellenbibliographie zur Rhetorik, Homiletik und Epistolographie des 18. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*, Bd. I–II, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1996.

³¹ Az 1561-ben alapított nagyszombati rendház első lakója a Bécsből „áttelepített” P. Seidel volt, aki 1562-ben rector és concionator feladatokat látott el. 1562-ben – bár két egészen fiatal, „puer”-nek mondott ifjú is a rendházban élt, úgy tűnik fel, rendszeres oktatás még nem folyt, valószínűleg ezt jelzi a paterék és magisterek neve mellett álló „lector” kifejezés. 1563-ban ez a kifejezés eltűnik, a feladatokat jelző „rethor”, „humanista” és „grammaticus” kifejezés kifejezetten oktatási tevékenységre utal. 1564-ből ismert diákok jegyzéke „discipuli rhetoricae” megnevezéssel, tanáraik neve mellett olvasható a „professor rhetoricae et graece linguae,” „superioris grammaticae classis professor,” „inferioris classis grammaticae lector,” „principia memoriter discunt praeceptor” és az „alphabetariorum praeceptor” kifejezés. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, I (1551–1600), collegit et edidit Ladislaus LUKÁCS, Romae, Institutum Historicum S. I., 1978, 81, 86, 101–102, 138 (vö. 129), 147–148.

Lehetséges azonban, hogy már ekkor és itt használták a jogutód Budapesti Egyetemi Könyvtárban ma is fellelhető, Dümmerth Dezső véleménye szerint legrégebben beszerezett, kéttagú kolligátumot, mely egy 15. és egy 16. századi Cicero-levéلكiadást tartalmaz.³² Valószínű, hogy ez a két nyomtatvány tekinthető az első magyarországi jezsuita levélokttatási olvasmányanyagoknak.

A jezsuita iskolákban is használt Cicero-kiadások között kedvelt praeceptum volt Johannes Sturm Cicero-válogatása.³³ A strassburgi iskola számára kidolgozott Sturm-féle összeállítás első kiadását gyorsan követték további, köztük magyarországi kiadások.³⁴ Sturm négy könyvre osztott válogatásában összesen 125 levél található, az egyszerű, rövid levelektől a hosszabb, bonyolult tartalmú, összetett nyelvtani tudást igénylő szövegekig.³⁵ Az összeállítás kettős célt szolgált: egyrészt a tanulók tudásszintjüknek megfelelően mélyíthették el a latin nyelv ismeretét és minőségi olvasmányanyagon sajátíthatták el a stílári követelményeket, másrészt viszonylag korai életkorban gyakorolhatták az önálló levélírást. Sturm a válogatás 1539-ben kelt ajánlásában felhívta a figyelmet a levelek érthető latinságára, mely alkalmas a nyelv tanítására és tanulására. Sturm a válogatás első részében helyezte el azt a Cicero-levelet (Ad fam. 2, 4), amely rövid levélelméleti tudnivalókat tartalmaz: 1. „Epistolarum genera multa est” („a Leveleknek sok nemei vannak”); 2. a levélírás általános célja „ut certiores faceremus absentes” („hogy a távol lévőket bizonyossá tennénk”); 3. „Reliqua sunt epistolarum genera duo, quae me magnopere delectant; unum, familiare et jocosum; alterum, severum et grave.” („Két nemei vannak ezen kívül a Leveleknek, a melyek fölöttö igen gyönyörködtetnek engemet. Egyik neme barátságos és nyajas;

³² Marcus Tullius CICERO, *Epistolae ad familiares, comm. Hubertinus clericus*, Venetiis, A. de Paltaszichis, 1487; Uő., *Epistolae ad familiares*, ed. Lucius Joannes SCOPPA, Franciscus ROBORTELLUS, Paris, apud Audoënum, 1557; vő. DÜMMERTH Dezső, *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése*, Magyar Könyvszemle, 79(1963), 43–58.

³³ 1. kiadás, *M. T. Ciceronis Epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti*, Strassburg, 1544, Wendelin Rihel d.Á. – vő. még *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (*Csokonai Könyvtár: Források*. 5.), 153–183, 427–433; vő. még IMRE Mihály, *Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben = „mint az gyümölczös és termett szőlőveszszöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, 2010, 31–39.

³⁴ Az 1. magyarországi kiadás, Szeben, 1594 (RMK II 2440, RMNy 754), amelyet 1711-ig kilenc további magyarországi kiadás követett. Az 1. nagyszombati kiad. 1680-ban jelent meg (pld. OSzK RMK II 1468a); az általam használt kiadás, Týrnaviae, 1712 Typ. Acad., BEK Hb 973. Magyar fordítása, *A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei mellyek Sturmius Jakab által össze szedegettettek*. Most pedig a tanuló ifjajknak kedvekért, Magyar nyelvre fordittattanak BALOG György által, Lőtsén, 1694 (RMK I 1458; BEK RMK I 347). A magyar fordítás szövegkiadása, *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (*Régi Magyar prózai Emlékek* 10.), 195–298, 704–746.

³⁵ A magyar fordításban a levelek száma azért 126, mert a második liberben közölt egyik levelet (Att. lib. 9,17) két levélle bontotta a magyar fordító.

a második haragos és nagy dolgokrul valo”).³⁶ A kiadványt felekezeti és rendi különbségek nélkül használták Magyarországon és Erdélyben.³⁷ Valószínű, hogy Sturm összeállításán kívül más Cicero-kompendiumokat is használtak a jezsuita oktatásban, így például Georg Fabriciusét. Fabricius elsősorban az általános latin szókincs bővítésére válogatott a beszéd három neméhez illeszkedő formulákat és szentenciákat a Cicero-levelekből. E munka iskolai használata elmélyültebb latin nyelvtudást feltételezett, mint a Sturm-féle válogatásé.³⁸

A levélírás gyakorlati oktatásában tehát Cicero volt az első számú tekintély. Ez a körülmény érvényesült a levélelméletekben is, ahol rendszerint kivételes helyet biztosítottak neki. Így történt ez az egyik legkorábbi, jezsuiták által is használt humanista elméletben, Henricus Bebelius (Heinrich Bebel, 1472–1518) *Commentaria epistolarum conficiendarum* című munkájában. Bebelius levélelmélete többek között megtalálható Hellmayr Antal említett irodalomjegyzékében. A Budapesti Egyetemi Könyvtár a mű három különböző kiadásából őriz egy-egy példányt, közülük kettőben tulajdonosi bejegyzés bizonyítja a jezsuita használatot.³⁹ Bebel összegzi kora levélelméleti ismereteit, bemutatja a levélírás követendő gyakorlatát és vitatkozik a középkori ars dictaminis koncepciójával. A tankönyvnek szánt mű felépítése jelentős mértékben eltér a később általánossá vált módszeres tárgyalásmódtól, mivel jórészt csupán ismerteti, párhuzamba állítja és ütközteti az epistolával kapcsolatos véleményeket. Korában szinte egyedülálló módon hangsúlyozza, hogy nem csupán a latin epistolával foglalkozik, hanem szól az úgynevezett barbár (gót, stb.), azaz nemzeti nyelvű levélkultúráról is.⁴⁰ A levél definíciójának ismertetésében első helyen áll Cicero már idézett, ad Curionem-levele (Ad fam. 2, 4), mely után Szent Ambrus ad Sabinum-levelének megfelelő epistola-elméleti részei következnek. Bebel csak ezután mutatja be Seneca és Plinius Junior levélkoncepcióját.⁴¹ Ezt követi a levél részeinek elméleti és példákkal történő gyakorlati bemutatása. Ennek lényege, hogy aki megtanulta a beszédkészítés szabályait, használhatja azokat levélírás

³⁶ *Római szerzők, i. m.* (34. jegyzet), 215.

³⁷ Vö. pl., DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1974. A ferences konvent csíki nyomdájában 1702-ben jelent meg a Sturm-féle válogatás, fennmaradt egyetlen példányának kötése csíksomlyói palmettás díszítésű félbőr kötés, ami nyomatékositja a helyi használatot.

³⁸ „[...] ex Ciceronis Epistolis collegi, neque loquendi tantum formulas, aut dicendi genera excerpti [...]”; „Tres autem libellos confeci, secundum tria, ut Rhetores nominant, caussarum genera, in quae ab artis scriptoribus, ut res caeterae, ita etiam Epistolae sunt distinctae.” Georg FABRICIUS (1516–1571), *Elegantiarum puerilium ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres [...]*, Lipsiae, In Officina V. Papae, 1548, A5v, A6r; használt példány: BEK Ant.1357, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Societatis Iesu Posony 1704.”

³⁹ Argentinae 1516: BEK Ant.7134; Phorce 1508: BEK Ant.226c.1 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Collegij Posoniensis Soc. Jesu”; Argentorati 1513: BEK Ant.665 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Coll. Soc. Jesu Posonij ad S. Salvat. Catal. Inscriptus 1693 n.102”.

⁴⁰ Folyamatosan használt példány: Argentinae, 1516, BEK Ant.7134.

⁴¹ „Epistole officium” BEBEL, *i. m.* (40. jegyzet).

közben is, figyelembe véve a Cicero- és Seneca-levelek tanulmányozásából leszűrt tanulságokat. A levélformulák és levélírási szabályok részletezéséhez bőséges példanyag tartozik.

Hellmayr *Praecepta de epistolis* című, az oktatásban használt levélelméleti írókat felsoroló összeállításában a Bebel előtti – egyben utolsó előtti – név Erasmusé.⁴² A névtelen tanárképző jegyzetben a sorrend eltérő; Erasmus neve ebben Buchler, Lipsius és Voel után következik.⁴³ Valószínűnek tartom, hogy Erasmus eltérő terjedelemben megjelent, *Opus de conscribendis epistolis* című munkája – bár a jezsuiták használták – nem tekinthető a jezsuitáknál széles körben, módszeresen oktatott tankönyvnek,⁴⁴ annak ellenére, hogy több fennmaradt példányban is magyarországi jezsuita tulajdonosi bejegyzés olvasható.⁴⁵

Erasmus levélelméletét az általam használt kolligátum-kötetben két másik, gyakorlati példanyagot tartalmazó Erasmus-válogatás előzi meg: az *Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos, et horum ad illum* (Argentorati, 1519, M. Schurer) és a *D. Erasmi Roterodami [...] Parabolarum seu Similium Liber elegantissimus* (Hagenoae, 1520, Th. Anshelmi Badensis) című. Erasmus több mint négyszáz oldal terjedelmű epistola-elmélete a *De ratione conscribendi epistolas* című fejezettel kezdődik, melyben felhívja a figyelmet az eruditus levélszerzők olvasásának hasznára: 1. ezek a levelek olyan tettekről tudósítanak, melyekből tanulni lehet; 2. a levelek nyelvezete, kifejezésmódja figyelemre méltó. Az antik és középkori levélíró-hagyomány ismeretében kifejti, hogy a levélírás hasonló a beszéd-készítéshez, s ezt a tanulatlanok éppúgy gyakorolhatják, mint a legtanultabbak. Erasmus nem a Cicero-féle epistola-definíciót, hanem Turpilius Comicus megfogalmazását emeli ki: „Est enim (quod scite scriptum est a Turpilio Comico) epistola absentium amicorum quasi mutuus sermo”.⁴⁶ Erasmus csaknem nyolcvan oldalon át fejtegeti a levél karakterét meghatározó tényezőket,⁴⁷ majd a levélírási szabályaival foglalkozik. Itt különbséget tesz a köznapi és a „művészettel” írt levél között. Példáiban gyakran emlegeti Cicerót, mint akinek a levelei kiválóan alkalmasak a diákok oktatására. A levéltípusok bemutatását Cicero már idézett ad Curionem (Ad fam. 2, 4) leveléből

⁴² HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet), 484; vö. még *Catalogus librorum*, i. m. (25. jegyzet), 1v.

⁴³ *Commentarii*, i. m. (24. jegyzet), 105v.

⁴⁴ Basiliae 1522 Jo. Frobenius; vö. VD 16 E2505–2541. Használt példány: BEK Ant.1028coll.3.

⁴⁵ Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus de conscribendis epistolis*, Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.1184c.1: tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Missionis Eperiensiens. Soc. Jesu 1680”; Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus de conscribendis epistolis*, (= *De ratione conscribendi epistolas; libri de ratione conscribendi epistolas*) Basiliae, J. Frobenius, 1522, BEK Ant.469c.1: tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Convictus Trenchiniensis Anno 1725”.

⁴⁶ ERASMUS, i. m. (44. jegyzet), 21.

⁴⁷ Ezek: *elegantia, exercitatio et imitatio, quomodo proponenda materia, de emendando, de consuetudine unum multitudinis numero compellandi, de salutazione, quomodo dicendum vale, quid post vale ERASMUS*, i. m. (44. jegyzet), 23–100.

bontja ki. Eszerint Cicero három levélnemet különített el, melyekhez hozzárendelhetők a levelek típusai (species). Ez a három levélnem azonos a beszéd három nemével („tria genera causarum: svasorium, encomiasticon, iudiciale”). A levél részeinek elméleti bemutatását Erasmus gyakorlati példákkal mélyíti el,⁴⁸ majd bőséges szemelvények segítségével részletezi a levélnemeknek megfelelő levéltípusokat.⁴⁹ Végül bevezet egy negyedik, többféle levélnemet összefoglaló, korábban ismeretlen elméleti kategóriát (*De extraordinariis generibus epistolarum*), melyhez az epistola nunciatoria, mandatoria, de gratiarum actione, lamentatoria, gratulatoria, iocosa, conciliatoria, laudatoria, officiosa és disputatoria sorolandók.⁵⁰

Erasmus episztolográfiájából egykorú kivonat is készült, melyet előszeretettel jelentettek meg más elméleti művek függelékében és további humanista levélelméletek szövegkörnyezetében. Az utóbbiak közül három olyan összeállítást említek meg, melyekből példányt őriztek a magyarországi jezsuita könyvtárakban. Johannes Ludovicus Vives *Colloquia sive exercitatio latinae linguae* (Nürnberg, 1586) című munkájával egybekötve maradt fenn Vives *De conscribendis Epistolis* című levélelmélete (Tiguri, ca. 1555, Froshoverus), melyben Vives *D. Erasmi Roterodami Compendium postremo ab eodem recognitum* címen, kilenc levél terjedelemben foglalta össze Erasmus fenti művét. Vives levélelméletéhez csatlakozik ugyanebben a kolligátumban az Erasmus-kivonat után Conrad Celtis és Christoph Hegendorff levélelmélete.⁵¹ Johann Sturm *Liber unus, de Periodis, explicatus non tam scholijs, quam scholis, a Valentino Erythraeo Lindaviensi* (Argentorati, 1567, J. Rihelius) című munkájával egybekötve maradt fenn Zsámboky János *Epistolarum conscribendarum methodus [...]* című, már említett episztolográfiája, melyben Zsámboky elméletét követi a rövidített Vives-, Erasmus-, Celtis-, Hegendorff- és Joannes Mulinus-féle levélinstrukció.⁵² Rövid Erasmus-kivonat jelent meg Aurelius Lippus Brandolinus (Lippi Brandolini) *De ratione scribendi libri tres* (Coloniae Agrippinae, 1573, Haered. A. Birckmanni) című művében is, Vives, Celtis és Hegendorff levélelméleti összefoglalásával együtt.⁵³

⁴⁸ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 100–173.

⁴⁹ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 173–368.

⁵⁰ ERASMUS, *i. m.* (44. jegyzet), 368–410.

⁵¹ Joannes Ludovicus VIVES, *De conscribendis Epistolis [...]*, Tiguri, Froshoverus, ca. 1555, BEK Ant.7469coll.2 kolligálva, Joannes Ludovicus VIVES, *Colloquia sive exercitatio latinae linguae [...]*, Norimbergae, 1586 (BEK Ant.7469c.1): tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Collegij SJ Posonij ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1693”. A Vives-féle episztolográfiában Erasmus: 42r–51v, Celtis: 52r–59r, Hegendorff: 59v–76r. A kiadvány tankönyv jellegét hangsúlyozza az alcím: „Omnia studiose excusa, ac Indice aucta.” Hegendorff munkájának első önálló kiadása: *Ratio epistolarum conscribendarum compendaria*, Leipzig, 1520.

⁵² ZSÁMBOKY, *i. m.* (29. jegyzet).

⁵³ 1. kiadás: Basel, 1498. Használt példány, BEK Ant.2767, tulajdonosi bejegyzések: „Inscriptus Catalogo Collegij Sellien. Societ. Jesu [1600]” és „Tyrvien. 1632. L. L. n. 74.”

Vives levélelméleti munkájáról joggal feltételezhető, hogy erőteljesen hatott a jezsuita levél-oktatásra, annak ellenére, hogy nem szerepel sem a *Ratio Studiorum*-kiadások, sem Hellmayr és névtelen társainak praeceptum-felsorolásaiban. Széles körű ismeretét és hatását tükrözik a jezsuita levélelméleti szerzők munkái, így például Jacob Masen és Bohuslav Balbín episztolográfiája. Vives Cicero és az ifjabb Plinius nyomán határozza meg a levelet, melynek célja a különböző helyen lévők közötti kapcsolat megteremtése.⁵⁴ A levél genusait Cicero ad Curionem (Ad fam. 2, 4) levelére hivatkozva nevezi meg: 1. „familiare et iocosum”, 2. „severum et grave”. Vives tartalmuk alapján osztályozza a leveleket, s a levélírást a beszédszerkesztés folyamatához hasonlítva írja körül a levélírótól elvárt gondolati alap-pozíciót: „quis, et cui scribat, et quibus de rebus”.⁵⁵ A levél részeinek elemzését követően a *De dictione epistolae* című részben kifejti: a levél hasonló a mindennapi beszédhez, olyan, mint egy „puella plebeia,” majd Ciceróra hivatkozva figyelmeztet a levél rövidegének (brevitas) kívánalmára.⁵⁶ Mindenekelőtt Cicero olvasását és utánzását javasolja a diákoknak, s példákon mutatja be kora levélírói elvárásait.⁵⁷

Az első jezsuita episztolográfus a francia Jean Voel (Joannes Voellus, Johann Feldkirch, Johann Foellus, Johannes Voellius, 1541–1610) volt, aki hosszú ideig oktatta a görög nyelvet és a retorikát. *De ratione conscribendi epistolas [...]* című levélelmélete ajánlásának kelte 1571 szeptembere, a műnek ezt követően több önálló kiadása ismert.⁵⁸ Az összeállítás rendi megbízatásra, tankönyvként készült,⁵⁹ minden bizonnyal az Alvarez- és Soares-féle tankönyvekből hiányzó levélelméleti fejezetek pótlására. Ez a körülmény jól érzékelhető a *Ratio Studiorum* kiegészítéseként szolgáló, 17. század eleji jezsuita tanárképzési előírásokban.⁶⁰

Voel munkájának még életében elindult egy újabb kiadássorozata, melyben saját levélelmélete mellett megjelent Lipsiusé is.⁶¹ Ez a *Generale artificium orationis*

⁵⁴ „Epistola [...] est sermo absentium per literas, in hoc enim ea reperta, ut conceptus animi, et cogitata aliorum ad alios fida mandati interpret et nuncia perferat [...] collocutio scripta separata copulat” VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 2r–3v.

⁵⁵ „Epistolae sunt [...] nunciatoriae, petitoriae, commendatitiae, consultoriae, admonitoriae [...], consolatoriae, praeceptoriae, disputatoriae [...]”. VIVES, *i. m.* (51. jegyzet) 2r–3v.

⁵⁶ VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 28r–31v.

⁵⁷ VIVES, *i. m.* (51. jegyzet), 31v–41v.

⁵⁸ Például, Lugduni, 1588; Duacii, 1594; Ingolstadii, 1597; Brixiae, 1601; Turnoni, 1601; Coloniae, 1658. – vö. még, *Retorikák a barokk korból*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, (*Csokonai Könyvtár: Források*. 10.), 143–155.

⁵⁹ „Quae certe omnia cum nostra Societas intenta mentis acie contemplata esset, id mihi negotij dedit, ut praecepta de componendi epistolis conscriberem, quae utiliter et commode studiosae iuventuti proponetur.” Joannes VOELLUS, *De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones, In iuventutis gratiam potissimum conscriptae [...]*, Ingolstadii, A. Sartorius, 1597, *Autor candido lectori*.

⁶⁰ *Ratio Studiorum*, *i. m.* (10. jegyzet) IV, *Imitatio Ciceronis* 230–233, itt: 233.

⁶¹ *Iusti Lipsi et Ioannis Voelli, duorum eruditione recta et iudicio subacto insignium virorum De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones*. In studiosae iuventutis gratiam diligentissime simul excusae, Coloniae Agrippinae, Apud Govinum Cholinum, 1596, 1597. Ld. VD16 L1997, L1998.

cuiuscumque componendae longe facillium, et De ratione conscribendi epistolas [...] címen is megjelent, Voel- és Lipsius-féle levélelmélet-kiadás kedvelt tankönyvvé vált a 17. században; nem véletlen, hogy ezt a kiadássorozatot hivatkozza a már többször idézett Hellmayr-kézirat, a névtelen repetens-tankönyv és a *Catalogus librorum [...]* című kézirat is, „Voellus post artificium orationis” formában.⁶² A 17. század második felének egyik meghatározó jezsuita szerzője, Jacob Masen⁶³ szintén hivatkozta Voel és Lipsius levélelméletét saját, összegző jellegű levélelméleti fejtegetéseiben.⁶⁴

Az olvasói előszóban Voel többször hangsúlyozza, hogy munkájának célja az oktatás szolgálata. Példaanyaga mindenekelőtt Cicero leveleiből származik, melyekre csupán röviden, a korban szokásos módon hivatkozik. Cicero tanulmányozásához három, különböző tartalmú és terjedelmű Cicero-összeállításra hívja fel a tanulók figyelmét: 1. Paulus Manutius rövid válogatására az ad Familiaresből;⁶⁵ 2. azoknak a diákoknak, akik alaposabban szeretnének elmélyülni a Cicero-levelekben, javasolja az ad Familiares és az Atticushoz (T. Pomponius Atticus) címzett levelek teljes szövegének tanulmányozását; 3. végül körülírja azt a Cicero-kiadást, amelyet minden valószínűség szerint maga is használt levélelmélete megírásakor. Ez Cicero *Opera omnia*-jának fölió alakú, kétkötetes párizsi kiadása,⁶⁶ melynek forgatása szerinte a tanárok, tudósok feladata.

Voel tankönyve öt részből áll. A *Propositio generalis totius libri* című, bevezető fejezetben a levél Libaniustól és Cicerótól eredeztetett meghatározása („absentis cum absente mandatum scriptis colloquium”) és sajátosságainak összefoglalása után megnevezi a műfaj három nemét („Tria sunt genera epistolarum: deliberativum, iudiciale,

⁶² Kiadásai ezen a címen például: Venezia, A. Turinum, 1610; Venezia, G. Valentinus, 1618.

⁶³ Vö. KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez* = UÖK., *Sedes musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium. 44.) 97–120.

⁶⁴ „Joan. Voellum nostrum [ti. S. J.] Justus Lipsius perbreve, sed eruditum de Epistolis instructionem, suis quas ad varios conscripsit literis praemisit.” JACOB MASEN, *Palaestra styli Romani [...]*, Coloniae Agrippinae, Haered. Busaei, 1686 (fakultás és approbáció: 1659. július 7.) Liber V. *De ratione legendi scribendique Dialogus, Epistolas, et Historiam* (Caput IV–IX, *De epistolis*) 246–268, itt: 246. Használt példány: BEK Bar.8534.

⁶⁵ Vö. pl. Paulus MANUTIUS (Paolo MANUZIO), *Commentarius [...]* in epistolas M. Tullii Ciceronis [...], Venetiis, Aldus, 1557 (BEK Ant. 4745, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Conventus S. Antonij Bajae”); UÖ., *Commentarius in epistolarum M. Tullii Ciceronis*, Francofurti, Andreas Wechelus, 1558/1580 (BEK Ant. 5516, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij S: Iesu Posonij ad S: Salvatorem Catalogo inscriptus 1693. N. 16[törölve] 178”).

⁶⁶ 1571 előtt Párizsban két ilyen fölió formátumú Cicero-kiadás jelent meg: Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino [...]* emendata, vol. 1–2, Parisiis, in aedibus Rovillii, 1565–1566; Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant a Dionysio Lambino [...]* emendata, vol. 1–2, Parisiis, ex officina J. Du Puys, 1565–1566 – utóbbi kiadásból az 1. volumen megtalálható BEK Ant. 7095.

demonstrativum”).⁶⁷ A második részben több mint harminc oldalon részletezi a *genus deliberativum*hoz sorolt levélfajtákra (*epistola suasoria, dissuasoria, exhortatoria, dehortatoria, consolatoria, petitoria, decommendatitia, monitoria, conciliatoria, mandatoria*) vonatkozó tudnivalókat.⁶⁸ A harmadik részben ugyanilyen módszerrel részletezi a *genus iudicialé*hoz sorolt levelek típusait (*accusatoria seu criminatoria, defensoria, deprecatoria, expostulatoria*),⁶⁹ majd áttér a *genus deliberativum* levéltípusainak tárgyalására (*nuntiatoria, narratoria, lamentatoria, gratulatoria, officiosa, disputatoria, collaudatoria, iocosa, mixta*).⁷⁰ Az elméleti fejtegetéseket gyakori hivatkozások kísérik a Cicero-levelekre, ezekből azonban szinte egyetlen hosszabb idézet sem közöl, azaz Voel feltételezte, hogy a tankönyv használóinak rendelkezésre áll a megfelelő Cicero-kiadás. Az ötödik részben először a levél részeit elemzi és magyarázza (*salutatio, exordium, quomodo dicendum Vale, quid post Vale*), majd a levél tartalmához illő szóhasználatot, a rövidség (*brevitas*) kívánalmát, a levél eleganciájának titkát és a kompozíció fontosságát hangsúlyozza, végül ajánlja a levélmintákban, köztük első sorban a cicerói levelekben történő elmélyülést.⁷¹ Jóllehet Voel lényegében írott beszéd készítéseként kezelte a levélírást, e körülmény elméleti tudatosításával nem foglalkozott.

Voel elméletének hiányosságai és Lipsius tudósi hírneve együttesen ösztönözhatték a jezsuitákat arra, hogy a voeli elmélet elkészülte után tizenhat évvel, 1587-ben az oktatás során elhangzott lipsiusi levélmélet lejegyzett változatát – mely 1591-ben jelent meg először önálló kiadványként⁷² – egybenyomtassák Voel elméletével. Lipsius viszonylag rövid levélméletéhez mintegy függelékként mellékeltek Demetrius Phalereus a levél műfajjal is foglalkozó *De elocutione* című munkáját, görög–latin két nyelvű kiadásban. Ismeretes, hogy a 17. század közepén más jezsuita tankönyvvel is egybenyomtatták Lipsius *Epistolica institutió*ját, így például a kelet-poroszországi jezsuita, Michael Radau *Orator extemporaneus*ával Váradon 1656-ban.⁷³

⁶⁷ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 3–6.

⁶⁸ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 6–37.

⁶⁹ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 37–44.

⁷⁰ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 44–57.

⁷¹ VOELLUS, *i. m.* (59. jegyzet), 57–80.

⁷² JUSTUS LIPSIUS, *Epistolica Institutio*, Frankfurt/M., J. Wechel – P. Fischer, 1591.

⁷³ Első kiadása: MICHAEL RADAU, *Orator extemporaneus*, Vilnae 1640. A munka megjelent 1655-ben Amszterdamban (J. Meurs) Georgius Beckher és Adam Motkovsky jobbitásaival, a következő megjegyzéssel: „Auctore R. P. Michaelae Radau Societatis Jesu, Theologiae Doctore et ejusdem Professore, nunc a rapina Georgii Beckheri Elbingensis, vindicatum, a multis mendis correctum per Adamum Motkowky, gratum discipulum admodum Rev. Patris.” Valószínű az amszterdami kiadás ismeretében/után készült a magyarországi várad kiadás (1656, Szenci Á.), melyen szerzőként kizárólag Georgius Beckher nevét tüntették fel. Ehhez hozzányomtatták az első Magyarországon kiadott levélméletet (használt példány: BEK RMK II 141) Lipsius *Epistolica institutió*ját (439–468. p.) Vö. TARNAI ANDOR, *A várad i Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, Bp, Balassi

Lipsius *Epistolica institutio*jának különböző kiadásából jelentős számú példányt használtak Magyarországon.⁷⁴ Nem véletlen az sem, hogy a fontos 17. századi jezsuita levélelmélet-szerzők közül több – mint például Jacob Masen és Joseph Jouvancy – módszeresen hivatkozta és idézte. Hellmayr tankönyve ajánló jegyzékében Lipsius és Voel elmélete egymás után következnek.⁷⁵ Az általam használt kiadásban Lipsius műve tizenöt főlíó oldal terjedelemben tizenhárom fejezetre tagolódik.⁷⁶ Az epistola kifejezés etimológiáját (I. caput) a levél-definíciók (Szent Ambrus, Cicero ad Curionem, Turpilius) és a levél részeinek bemutatása követi (II. caput). Lipsius viszonylag hosszan részletezi a levél anyagát (materia, III. caput), a clausulát (IV. caput) és a levélíráshoz alkalmas tárgyakat (V. caput). Szerinte a levél „alter sermo”, melynek három fajtája a seria, a docta és a familiaris. A serialis levél lehet privata és publica, melyeken belül különféle tartalmi típusokat sorol fel. A „docta” levél a humanista tudósok levelezését jelöli, egy speciális levélfajtát, mely lehet epistola philologa, epistola philosopha és epistola theologa. A familiaris levél tartalma szerint lehet serialis, docta vagy ezek sajátos keveréke, mivel argumentuma nem minden esetben „simplex.” A levélkészítés szabályai érintik az inventiót (VI. caput);⁷⁷ a stíluskövetelmények között első helyen áll a rövidség (VII. caput), a perspicuitas (VIII. caput), a simplicitas (IX. caput), a venustas és a decentia (X. caput). Külön fejezet tárgyalja, miért nem azonos a levél a beszéddel (sermo), és melyek az elkülönítés kritériumai (phrasis, verbum); ez utóbbiakat csak a klasszikusok (Cicero, Sallustius, Seneca, Tacitus) leveleinek olvasásával és imitációjával lehet a leírtnál jobban megérteni (XI. caput). Önálló fejezetben tárgyalja a mások leveleiből történő kivonatolást, javasolja a kivonatok

---

Kiadó, 1994, 365–378. Az *Orator extemporaneus* magyar fordítása megjelent: *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (*Csokonai Könyvtár: Források* 5.), 337–365, 441–445.

⁷⁴ Használt példány: Antverpiae 1614 Plantin. Pray György példánya volt a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött magdeburgi 1594-ben megjelent kiadás egy példánya – BEK Ant.7462coll.3. Az Antwerpenben 1601-ben megjelent kiadás egyik példányát a lőcsei jezsuiták használták (BEK Ant.5514), tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Collegij Leutschoviensis Soc. Jesu catalogo inscriptus 1712”, ugyanebből a kiadásból egy másik példányt egykor Nagyszombatban őriztek (BEK Bar.9090coll.2) tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Ex Collegii Tyrnaviensis S. J. Bibl. Coll. Tirn. Soc. Jesu [1724 után].” Az antwerpeni 1605. évi kiadásból egy példány a váci piaristák könyvtárába került (BEK Bar.8344), tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Bibliothecae Vacienensis Sch. Piarum”. Vö. még Justus LIPSIUS, *Epistolicarum questionum libri V. In quibus ad varios scriptores, pleraeque ad T. Livium, notae*, Antwerpen, Ch. Plantin, 1577.

⁷⁵ HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet), 484.

⁷⁶ LIPSIUS, i. m. (74. jegyzet), 3–18.

⁷⁷ A levélíráshoz elengedhetetlen az argumentum, különben nincs miért írni. Ez a familiaris levél esetében biztosított, Lipsius szóhasználatában „perpetuum est.” A seria és docta levélnél ettől eltérően fel kell lelteni az argumentumot, majd retorikai szabályok szerint meg kell formálni. A szabályok között hangsúlyosan kitért Cicero Atticus levelére, mely szerint „epistolas debere interdum hallucinari.” LIPSIUS, i. m. (74. jegyzet), 9.

módszeres gyűjtését⁷⁸ és felhasználását, mellyel sok időt lehet megtakarítani (XII. caput). Az utolsó fejezetben Lipsius összegzi az imitációval kapcsolatos stíluskövetelményeket, melyeknek életkoronként más-más szabályai vannak.⁷⁹

Az eddigi áttekintés mutatja, hogy a jezsuitáknál bevett gyakorlat volt Voel és Lipsius elméletének együttes oktatása. Jóllehet két további 16. századi elmélet (Simon Verepaeus, 1581; Melchior Junius, 1587) alapján szintén oktatták a levélírást, a 17. század közepéig a jezsuiták nem készítettek új levélméletet. E körülmény magyarázata egyrészt a Voel- és Lipsius-féle tankönyv intenzív használatában kereshető. Másrészt elegendő számú, a kor követelményeinek megfelelő, tankönyvként hasznosítható munka állt a jezsuiták rendelkezésére.

Simon Verepaeus (Simon Vereept, 1522–1598) *De epistolis latine conscribendis libri V.* című munkájának⁸⁰ tanulmányozását – többek között – Georg Worpitz javasolta a jezsuita diákoknak, mégpedig a Soarez-féle tankönyv 17. század végi levélméleti bővítésében. Worpitz – később részletesen bemutatandó – elmélete lényegében Vereept hosszú időn át hivatkozott levélméletére épül. Vereept egyik új kijelentése szerint a levélírás külön művészet. Az öt liberből álló munka első könyvében foglalkozik a levél fogalmával, részeivel, díszével és hasznával (13–45. p.). Ebben a levél más elméletekben is tárgyalt hasznai mellett új elemként feltűnik az irodalmi és történeti forrásértéket hangsúlyozó dokumentációs szempont, mely szerint a levél a jövőben elővehető, tartalma ismételten elolvasható. A második liberben (45–81. p.) Vereept összegzi a levél erényeit (brevitas, latinitas, perspicuitas, ornatus) és kerülendő sajátosságait (prolixitas, barbarum, obscurum, inornatum). Ha valaki jó levélíró kíván lenni, Vereept szerint 1. kövesse az általa leírt szabályokat; 2. olvasson el sok elegáns levelet, főleg Cicero leveleit; 3. utánozza a legtudósabb levélírókat (imitatio); 4. naponta gyakorolja a levélírást; 5. akkurátusan javítsa a leveleket. Felhívja a figyelmet arra, hogy a műfaj erényei nem azonosak a különféle levéltípusokban, s Cicero mellett érdemes többször elolvasni Plinius Secundus és Paulus Manutius leveleit is. Több mintalevelet közöl és kiemeli a fontosabb formulákat. A harmadik liberben (82–137. p.) a gyakorlatra koncentrál, amikor tizennyolc levéltípust („forma seu species”) mutat be, Rocco Pilorci és Jacobus Pontanus segítségével. Figyelemre méltó megállapítása, hogy az itt bemutatott „tisztá” levélformákon kívül léteznek „mixta seu composita” levelek, mivel a levélírónak ugyanazzal a levéllel több célja is lehet.⁸¹ A negyedik

⁷⁸ Három kivonat formularé készítését javasolja: 1. a levél formájára vonatkozót, 2. a levél díszítésére vonatkozót, 3. a levél dictiójára vonatkozót. LIPSIUS, *i. m.* (74. jegyzet), 16–17.

⁷⁹ „In puerili” két szabályt, „in crescente” három szabályt és férfikorban az irodalmi eszköztár minél teljesebb és tökéletesebb felhasználását javasolja. LIPSIUS, *i. m.* (74. jegyzet), 17–18.

⁸⁰ Az 1580-ban elkészült munka 1. kiadása: 1581 (VD16 V596). Használt kiadás: Coloniae, P. Cholinus, 1620, BEK Bar.8557, tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Trenchinij Soc. Jesu 1632.”

⁸¹ Szintén figyelemre méltó a megállapítás: „Epistolam esse liberam, nec certis perpetuisque legibus adstringi.” VEREEPT, *i. m.* (80. jegyzet), 137.

liberben (138–167. p.) Vereept levéltípusonként felsorolja a kedvelt és hasznos kezdő-formulákat, konkrét forráshivatkozások mellőzésével.⁸² Az utolsó liber (V. 168–224. p.) – valószínűleg az előző részben felhasznált művekből merített – elegáns levélfrázisokat tartalmaz, melyeket folyamatosan lehet használni („frequenter sunt usui”). A kötet e gyakorlati része a társadalmi állapotnak és hivatali titulusoknak megfelelő megszólításokra tanít, latin és német nyelven.

Vereept munkájához hasonlóan a Hellmayr által ugyancsak tankönyvként ajánlott Melchior Junius-féle levélelmélet is tartalmaz terjedelmes gyakorlati példaanyagot. Ismeretes, hogy Junius (1545–1604) a Sturm-féle oktatási módszer folytatója volt, s életművének jelentős része Ciceróval kapcsolatos. Levélelmélete vizsgálatához a *Scholae Rhetoricae, de contexendarum epistolarum ratione* első kiadásának (Basiliae, 1587, C. Waldkirch)⁸³ egyik címlap nélküli példányát használtam, mely biztosan magyarországi jezsuita használatban volt. Junius egyrészt jelentős mennyiségű, Cicero ad Familiareséből származó példát épített be elméletébe, másrészt kiegészítő példatárként önálló levél-kompendiumot állított össze.⁸⁴

Junius az eloquentia oktatásának gyakorlata révén jutott el az önálló levélelmélet gondolatához. A több száz oldalas munka középpontjában huszonhárom önálló levéltípus elméleti és gyakorlati bemutatása, valamint az e típusoknak megfelelő válaszlevelek elkészítésének módja áll. A levéltípusokat Junius a beszédnemek szerint állította rendbe és társadalmi hasznosságuk szerint rangsorolta. Így például a genus deliberativumhoz tartozó levéltípusok közül a *De Commendatiis epistolis* című fejezetet állította első helyre, amit azzal indokolt, hogy hasznossága révén ez a „Princeps inter Epistolas.”⁸⁵ A genus deliberativum levéltípusait (1–132. p.) követik a genus demonstrativum (Pars II. 133–222. p.) és a „Iudicialis generis” (Pars. III. 223–276. p.) levélfajtái. Junius a beszédnemektől elkülönítve, külön részben – Erasmustól ismert kifejezéssel – *Familiaris, seu extraordinariis generis* címen fejtette ki az epistola

⁸² „Elegantiores Epistolam exordiendi formulae ex Cicerone, Bembo, Sadoletto, Manutio, et alijs selectae.” VEREPT, *i. m.* (80. jegyzet), 138.

⁸³ BEK Ant.6814.

⁸⁴ Melchior JUNIUS, *Epistolae ex Historicis, tam Veteribus, quam recentioribus [...]*, Argentinae, L. Zetzner, 1595, használt példány: BEK Ant.5380coll.2. – a példaanyagot itt Junius tizenhárom levél-genus rendjébe rendezte el. A példány egy másik levélkompendiummal kolligálva maradt fenn, melyhez a Junius-kompendium nyomdása, Lazar Zetzner írt ajánlást 1593-ban („Argentorati IV Calend. Septemb. Anno M.D.XCIII. [...] Lazarus Zetznerus civis et bibliopola Argentinensis”) (iijv). Utóbbi egy Velencében 1574-ben megjelent összeállítás újabb kiadása. *Epistolae Regum, Principum, Rerumpublicarum ac Sapientum virorum [...]* Antea quidem Venetiis editum: nunc autem recognitum, Indice quoque auctum, Argentinae, L. Zetzner, 1593, használt példány: BEK Ant.5380coll.1. A korábbi velencei kiadásra vonatkozó említés: „volumen hoc Epistolarum Anno M.D.LXXIV. Venetijs collectum typisque excusum videre mihi contigisset [...]” (jiv).

⁸⁵ JUNIUS, *i. m.* (83. jegyzet), 1–24.

nunciatoria, denunciatoria, aenigmatica, iocosa és didascalis fogalmát, elméletét és gyakorlatát (277–331. p.). A titkosított tartalmú levélhez („in quibus aliud scribimus, aliud vero intelligimus”) összesen kilenc imitálható cicerói fordulatot mellékel.

Ugyancsak Hellmayr ajánlotta, de Jouvancy is bőségesen idézte Joannes Buchler (1570–1640) *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque Authoribus desumptus* (Coloniae, ¹⁴1663, J. Kalcovius) című munkáját.⁸⁶ Ez a magyarországi kéziratos jezsuita praeceptum-irodalomban kiemelten, „nota bene” jelzéssel ajánlott⁸⁷ mű szintén erőteljesen gyakorlatias, melyben a szűken értelmezett elméleti bevezető (a levél fogalma és sajátosságai) kiadástól függően mindössze tíz-húsz oldal terjedelmű. Ezt a részt háromszázharminc-háromszázhetven oldal terjedelemben követi a levéltípusokról és azok sajátosságairól szóló, bőséges példákkal kísért oktatás. Az általam használt tizennegyedik kiadásban a tartalommutató mellett egy „Index Posterior Epistolarum Ciceronianarum, quibus in hoc Libello annexae sunt imitationes” segíti a kötet használatát. Ebben tematikus csoportosításban találhatók először az ad Familiares, majd az ad Atticum, végül az „ex epistola IV. Bruti” és „ex lib. Rhetoric.” jelzésű hivatkozások.

Levélelméletek a grammatikai és retorikai munkákban a 17. század közepétől

A Voel- és Lipsius-féle tankönyvhöz képest új, jezsuita levélelméletek jelenléte a 17. század közepétől vehető számba a rend magyarországi tanintézményeiben. Közös jellemzőjük, hogy a korábbiaktól eltérően nem önálló műként jelentek meg, s nem kiegészítő tankönyvek, hanem az Alvarez- és Soarez-féle tankönyveket kiegészítő, új grammatika és retorika tankönyvek egy-egy fejezetét alkotják. Ilyen mindennek-előtt Joannes Kwiatkiewicz *Svada civilise*,⁸⁸ Jacob Masen *Palaestra styli Romani*

⁸⁶ Korábbi kiadások például: 1605, 1613, Coloniae, B. Gualtherius, 1622. Az első magyarországi kiadás: Tyrnaviae, Acad. S. J., 1733 (példány, BEK 01698); a második magyarországi kiadás Tyrnaviae, Acad. S. J., 1750 (példány, BEK Ha2651); további magyarországi kiadások Tyrnaviae, Acad. S. J., 1762 (példány, BEK Ha1150 és 01701) és Tyrnaviae, Acad. S. J., é.n. Vö. még a következő levélkompendiumot: Joannes BUCHLER, *Laconicarum epistolarum thesaurus bipartitus [...]*, Coloniae, B. Gualther, 1606 (példány, BEK Bar.789c.2), melyet Nicolaus TRIGAULT S. J., *Vita Gasparis Barzaei Belgae e Societate Jesu, B. Xavierii in India socii*, Coloniae, B. Gualtherius, 1611 (BEK Bar.789c.1) című munkájával kolligáltak.

⁸⁷ HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet), 484; *Catalogus, i. m.* (25. jegyzet), lv.

⁸⁸ Joannes KWIATKIEWICZ, *Svada civilis hujus aevi genio et Nostratis Politiae ingenio*, Praegae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1690 (használt példány, BEK Bar.9506, tulajdonosi bejegyzés „Coll. S. J. Tyrnav. 1714”) levélelméleti rész: *Prolusio* 1 (= 5–29. p.). Első kiadása: Lublin, Typ. S. J., 1652; további kiadások például: Lublin, 1671; Calisii, 1682; Prága, 1708; Coloniae, 1720 (BEK Fb 4328).

című munkája,⁸⁹ Bohuslav Balbín *Verisimilia Humaniorum disciplinarum*⁹⁰ és Antonius Forti (1651–1707) *Miles Rhetoricus et Poeticus*,⁹¹ valamint Georg Worpitz *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]* című Soarez-átdolgozása.⁹² Ezek praeceptumként történő használatát kivétel nélkül ajánlják az 1773 előtti magyarországi kéziratos jezsuita tankönyvek.

A korábbi levélelméletekből megszokott „epistola” kifejezést Kwiatkiewicz felváltva, azonos értelemben használja a „litera” fogalmával. Először a levélírás törvényeit („leges [...] literarum” 5–7. p.) tekinti át négy pontban, előrebocsátva, hogy e téren nem tárgyal mindent iskolás módon. A negyedik pontban a nemzeti nyelven írt levelekre („Epistolis Patrio Idiomate”) vonatkozó előírásokat összegzi, megjegyezvén, a nemzeti nyelv használata nem kívánja meg, hogy a kidolgozás olyan legyen, mint a latin nyelvű levélé, melynek készítése az oratiót követi. Ezután tárgyalja a levélbeli megszólításokat és a levelek típusait, ugyancsak röviden (7–9. p.). Az utóbbiak közül néhány, szerinte fontos levéltípust emel ki, s a továbbiakban ezekkel foglalkozik (10–29. p.): 1. A litera gravis nem azonos a litera nunciatoriával, mely új dolgokról, eseményekről tudósít.⁹³ A „modus et idea literarum gravium” lényege a tudós kifejezésmód alkalmazása tartalmas tárgyakról értekezve. 2. A litera officiosa fogalma a hivatalos levél típusának körülírására szolgál, mely lehet „gratulatio, amica expositulatio, invitatio hospitalis.” Megírása kétféle módon történhet: pontokba szedve, módszeres kifejtéssel vagy egyetlen dolog, esemény részletező körüljárásával. 3. A litera nunciatoria (tudósító levél) pontosan meghatározott helyekről, személyekről és eseményekről szól; az előadásmódban itt kívánatos a rövidség, az igazmondás és a világosság. 4. Az előbbivel ellentétes típus a litera aenigmatica vagy allegorica, mellyel kapcsolatban elvárás, hogy tartalmát kizárólag a címzett érthesse meg.

Jacob Masen a *Palaestra styli Romani* olvasói előszavában kifejti, hogy bár munkája tankönyv, nem az elemi ismeretek elsajátítására szánta, azaz nem a rudimenta vagy a grammatica kezdeteit tanulóknak; ezért is használta a címben a lingua latina helyett a lingua Romana kifejezést. Ez a mű gyakorlókönyv azoknak, akik a megszokott

⁸⁹ MASEN, i. m. (64. jegyzet) (fakultás és approbáció kelte Coloniae 1659. VII. 7.) levélelméleti rész: Liber V. Caput IV–IX. (= 246–268. p.)

⁹⁰ Használt kiadás: Bohuslaus BALBINUS (= Bohuslav BALBÍN), *Verisimilia Humaniorum disciplinarum [...]*, Praegae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1701, Cap. II. *De epistolis*, 7–13; 1. kiadás, Prága, 1666. További példányok pl., Prága, 1666 (BEK Bar.8512, 7–14.); Lipsiae, 1687 (BEK Bar.8544c.1 és Bar.9046c.1, 8–16.).

⁹¹ Antonius FORTI, *Miles Rhetoricus et Poeticus [...]* primum Messanae Typis commissum. Nunc in Germania recusum, Dilingae, J. G. Bencard, 1691.

⁹² Georg WOPITZ, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]* (1. kiadás Coloniae, 1689). Használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1728, BEK Ha 1793, Pars IV, Appendix II. *De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* (573–600. p.).

⁹³ „Aliae sunt graves, quae continent negotium serium, aut alicujus momenti, concernens bonum commune vel privatum [...]”

tananyagnál jobban szeretnének elmélyülni az eloquentia terén.⁹⁴ Levélelméletét Masen az V. liber IV–IX. fejezetében összegezte.⁹⁵ A műfaj elméletével foglalkozó szerzők felsorolása⁹⁶ után tárgyalja a levél fogalmát és részeit (IV. caput), majd a levél tárgyát (materia) és genusait részletezi (V. caput). A korábbi elméletekhez viszonyítva új elem, hogy Masen a levél témája kapcsán kifejti: más-más értelemben kell fogalmazni, ha a levél tárgya historica, politica, ethica, philosophia vagy theologica. A levéltípusokat a szokásos módon a beszédnemekhez rendeli, s Cicerótól vett példákkal mutatja be. A VI. fejezetben a forma és a habitus kérdésével foglalkozik. A brevitás és a simplicitas kívánalmát a címzettek különbözőségére tekintettel relativizálja, s azoknak a tanulóknak, akik „inter prima eloquentiae incunabula” vannak, azt javasolja, mellőzzék az üres rövidséget és egyszerűséget.⁹⁷ A következő fejezetben a levél erőnyeit (perspicuitas, venustas, decorum) taglalja Masen, és felhívja a figyelmet Lipsius erre vonatkozó fejtegetéseinek átvételére. A VIII. fejezetben Cicero leveleinek olvasásához, memorizálásához és imitációjához közöl szempontokat. Javasolja, Cicero leveleit olvasva először érdemes elgondolkodni a levélírásról, majd 1. memorizálni a ritka szavakat (voces rariores); 2. a frázisokat (phrases); 3. a szakaszokat (particula); 4. a kevésbé hasznos, de elegáns szavakat; 5. a különböző mondások díszítő részeit; végül 6. a különféle teljes formulákat. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szóhasználat imitációjában a tudatos distinctio érvényesítése a legfontosabb. Végül a IX. fejezetben Cicero leveleiről rátér a jóval hosszabb, elegáns Seneca-levelekre. Hangsúlyozza, a levélírásban haladónak számító tanulók elsősorban azért olvassák Seneca leveleit, hogy adott esetben emlékeztükbe tudják idézni a megfelelő részleteket.

Balbín már a *Verisimilia* [...] hosszú címében előrebocsátotta, hogy a teljes humaniora studiumok ismétlésére (repetere) készítette munkáját.⁹⁸ A mű mindössze hat oldalnyi levélelméleti részében (Caput II. De epistolis)⁹⁹ Balbín Macropedius, Buchler, Lipsius, Voellus, Erasmus elméleteinek és Manutius leveleinek ismeretét ajánlja. A már korábban elsajátítottak ismétlésére három, saját maga által összeállított „praeceptum”-ot javasol, melyek segítségével a diákok felfrissíthetik a tanultakat („Nos tria Praecepta

⁹⁴ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), A6r.

⁹⁵ MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), 246–268.

⁹⁶ Demetrius Phalerius, Lipsius, Libanius, Lippus Brandolinus, Macropedius, Verepaeus, Erasmus, Rochus Perusinus, Paulus et Aldus Manutius, Dionysius Lambinus, Buchlerus, Voellus.

⁹⁷ Saját magára vonatkozó példáját így foglalta össze: „Ego qui juventuti haec scribo, luxu aliquo styli abundare, quam ariditate steriliscere malui, et quamvis non in Epistola, tamen in loco non multum ultra ipsius dignitatem assurgenti.” MASEN, *i. m.* (64. jegyzet), 254–255.

⁹⁸ „Verisimilia Humaniorum disciplinarum seu iudicium privatum de omni litterarum (quas Humaniores appellant) Artificio quo in libello Praecepta Epitolarum, Latinitatis, Grammaticae, Poëseos (generatim et speciatim) Emblematum, Symbolorum, Historiae, Rhetoricae, (sacrae et profanae) aliaque huiusmodi, summa brevitare adferuntur, quid in singulis Verisimile sit, proponitur. In eorum potissimum gratiam, qui Humaniora Studia ab origine prima Repetere cupiunt.” BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet).

⁹⁹ BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet), 7–13.

dabimus, ad quae omnia revocari possit.”)¹⁰⁰ Az elsőben átismételteti a levél fogalmát, továbbá viszonyát a beszédnemekhez és az eloquentiához. A másodikban a levél fajtáival és részeivel foglalkozik, a harmadikban a stílus kívánalmait összegzi.

Antonius Forti retorikai és poétikai kompendiumának tartalmát eredetileg a messanai jezsuita diákoknak adta elő. A levélelmélet a retorikai rész végén, az Exercitatio Quintában olvasható.¹⁰¹ A négy instructióból álló oktatás összesen 114 tézisszerű, „Dico” megjelöléssel ellátott, rövid bekezdést tartalmaz. Az első oktatás (1–2. Dico) címe „Nomen, Definitio, Divisio”; a második (3–25. Dico) a levél részeivel foglalkozik, a harmadik a levél stílusára, erényeire és hibáira vonatkozó ismereteket tartalmaz (26–29. Dico). A IV. instructio (30–114. Dico) a korábbi felosztásokhoz hasonlóan a beszédnemek (genus deliberativum, iudiciale, demonstrativum) alapján csoportosított levéltípusokkal foglalkozik. Forti összegző megállapítása, hogy a tiszta levéltípusokon kívül a mondanivaló összetettsége miatt gyakran szükséges írni úgynevezett epistola mixtát, melyben több levéltípus sajátosságait kell érvényesíteni. A szabályokat érdemes egyéni megítéléssel kezelni, s a különböző előírások keveredhetnek is a mondanivaló függvényében.

Georg Worpitz (1645–1720) két Soarez-átdolgozása – *Manuale rhetorum* (1. kiadás: Prága, 1688); *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae* (1. kiadás: Coloniae, 1689) – közül az utóbbi foglalkozik a levél elméletével.¹⁰² Worpitz nem írt önálló levélelméletet; terjedelmes munkája IV. részéhez (218–600. p.) *Appendix II. De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo* címen rövid részt illesztett (573–600. p.), melyben kivonatolta Vereept már tárgyalt levélelméletének második könyvét. Megállapította, hogy lényegében lehetetlen („impossibile”) pontosan megadni a levélírás szabályait; kizárólag általános kereteket lehet megfogalmazni, s az is hatalmas munka („Herculeus labor”). Worpitz szerint egyedül a dispositio rendezi össze egy konkrét levél elkészítésének módját, ezért fontos a kiváló levélíró elődök példája révén oktatni a diákokat. Az elmélet végéhez Worpitz nyolc, megjegyzésekkel kísért példa-levelet illesztett különféle témakörökben.¹⁰³

¹⁰⁰ BALBÍN, *i. m.* (90. jegyzet), 8.

¹⁰¹ FORTI, *i. m.* (91. jegyzet), *De epistolis*, 261–283.

¹⁰² WORPITZ, *i. m.* (92. jegyzet). Az 1728-ban megjelent nagyszombati kiadás címlapján olvasható a megjegyzés: „Editio prima in Hungaria”. – SOAREZ, *De arte Rhetorica libri tres* című tankönyvének első magyarországi kiadás: Nagyszombat, 1670.

¹⁰³ 1. „commendat, ut ad officium aliquod promoveatur,” 2. „svadet militiam,” 3. „disvadet militiam,” 4. „novi anni apprecatoria,” 5. „petitoria,” 6. „gratiarum actoria,” 7. „Parens hortatur filium ad literam studium,” 8. „Familiaris familiarem invitat ad Bacchanalia.” WOPITZ, *i. m.* (92. jegyzet), 580–596.

A nem jezsuita eredetű 17. század végi levélelméletek közül a magyarországi jezsuita tanárképző jegyzetekben a felsorolt műveken kívül¹⁰⁴ praeceptumként javasolták Daniel Georg Morhof *De ratione conscribendarum Epistolarum Libellus*át.¹⁰⁵ Morhof levélelméleti nézetei már életében megjelentek, de a sok hiba miatt ezt a „sub titulo Collegii Epistolici”-t ismét sajtó alá kellett rendezni. Ezt a feladatot Morhof halála után három évvel Johann Burchard Majus, az ékesszólás és a történettudomány lübecki professzora végezte el, aki előszót is mellékel a műhöz. A kiadvány két fő részből áll: egy 142 oldalnyi elméleti részből és egy ennél valamivel terjedelmesebb (142–332. p.) levélválogatásból (Pars II. Continens Exempla Epistolarum). Morhof valójában a korábbi ismereteket összegző és értékelő elméleti művet készített, melybe példák sorát illesztette. Ugyanakkor kijelentette, munkája nem kompiláció, s csupán azt foglalta össze, amit a retorikát tanulóknak el kell sajátítaniuk az iskolában. A nevezetes levélelméleti munkák között sorolja fel többek között azt az antik görög episztolográfiai gyűjteményt, amelyet Aldus Manutius adott ki Velencében és Oporinus fordított latin nyelvre, a Buchler-féle kompendiumot, Jacobus Pontanusnak az „újító” Erasmus és Politianus ellenében készített gyűjteményét, Demetrius Phalerius előírásait Lipsius levélelméletével együtt, valamint Vives munkáját. Ezenkívül felsorol több levélkiadást, melyek olvasása ugyancsak elősegíti a levélírói készség kialakítását. A műfaj jellegzetességeit Sturm retorikája nyomán foglalja össze, majd a levél részeivel és osztályozásával foglalkozik. Hosszasan időzik a problémánál, miként kell elsősorban Cicero leveleiből kivonatolni a loci communest, s megkülönbözteti egymástól a materiára és a formulákra vonatkozó, „modern” levélbe építhető közhelyeket.¹⁰⁶ Az imitálható cicerói formulákat retorikai variációkként, figurákként értékeli; ezeket összesen 77, általa meghatározott témakörben javasolja gyűjteni, melyekhez példákat is mellékel.¹⁰⁷ Morhof gyakorlati irányultságú összeállítását példatárként is lehetett használni, ami nagyban hozzájárult a mű sikeréhez.

Az alaposan kidolgozott és jól használható 16–17. századi elméletek mellé a 18. századi jezsuita oktatás viszonylag kevés új tankönyvet rendelt; ezek szerzői kivétel nélkül jezsuiták voltak. Első kiadásban 1709-ben¹⁰⁸ jelent meg Karel Kolczawa (1656–1717) *Epistolae familiares in usum Praecipue scholasticae Juventutis conscriptae [...]* (Pragae) című tankönyve.¹⁰⁹ A már címében Ciceróra utaló mű elméleti része feltűnően

¹⁰⁴ Például, HELLMAYR, *i. m.* (23. jegyzet) 484; vö. még *Catalogus librorum, i. m.* (25. jegyzet), lv.

¹⁰⁵ Lubecae, P. Böckmann, 1694, használt példány, BEK Bar.9334, tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Bibliotheca P.P. Trinitariorum Conventus Tyrnaviensis.” A mű ismét megjelent Lübeckben 1716-ban.

¹⁰⁶ MORHOF, *i. m.* (105. jegyzet), 72–89.

¹⁰⁷ MORHOF, *i. m.* (105. jegyzet), 89–142.

¹⁰⁸ A rendi nyomtatási engedély 1707. november 4-én kelt Prágában.

¹⁰⁹ Használt kiadás: Trajecti ad Mosam, L. Bertus, 1715. A művet egyes bibliográfiák a *Modus conscribendarum Epistolarum* címen is számon tartják.

rövid a korábbi munkákhoz képest. A *Praecepta de conscribendis epistolis* című, mindössze egy oldalnyi elmélet¹¹⁰ (a levél fogalma, generisai, a levél részei, és ezek sajátosságai) rövidségét Kolczawa azzal indokolja, hogy elég ennyi elméleti ismeret, ha valaki alaposan áttanulmányozza a példaként mellékelt leveleket. A beszédnemeknek, a levél-típusoknak és az azokra írt válaszoknak megfelelően csoportosított példalevelek terjedelme összesen 480 nyomtatott oldalt tesz ki.¹¹¹

A legkésőbb keletkezett nyomtatott levélelmélet, melyből a magyarországi jezsuita diákok is tanultak, Joseph Jouvancy (1643–1719) két, eltérő címen és kiadás-sorozatban megjelent munkájában található. Mindkét munka valójában François Pomey (1618–1673) egy-egy műve,¹¹² melyeket Jouvancy jelentős mértékben átdolgozott, s egy idő után csak az ő nevét tüntették fel a kiadásokon.¹¹³ Ezt a *Candidatus rhetoricae* című munkát rendszerint Alvarez grammatika-tankönyve harmadik kötetének önálló kiadásával nyomtatták egybe. A Jouvancy-féle levélelmélettel bővített első kiadás 1710-ben jelent meg Rómában.¹¹⁴ A levélelméleti rész a mű végén, a hetedik részben kapott helyet, *De modo scribendae Epistolae* címen. Az első fejezet röviden, a szokásos módon tárgyalja a levél tulajdonságait és részeit. A levél-típusokat Jouvancy a beszéd nemeihez társította, s az utóbbiakról megjegyezte, ezekről bővebben a *Progymnasmatában* lehet olvasni.¹¹⁵ A második fejezetben Cicero leveleiből vett példák találhatók a levél-típusok és a levélstruktúrák bemutatására. A folyamatosan kommentárokkal kísért rész használatának feltétele volt, hogy az olvasó keze ügyében legyen egy Cicero-levélkiadás, melyben rendelkezésre áll a hivatkozott és magyarázott levelek szövege. Cicero mellett Jouvancy Plinius és Seneca leveleinek tanulmányozását javasolja, melyekről megjegyzi, hogy e munkában nem tudott részletesen foglalkozni velük. Javaslatára azonban maguk a diákok is megpróbálkozhatnak az utóbbi szerzők szövegkiadásainak olvasásával és a levelek retorikai analízisével.

¹¹⁰ KOLCZAWA, i. m. (109. jegyzet), (a)3r.

¹¹¹ KOLCZAWA, i. m. (109. jegyzet), *epistolae generis deliberativi* 1–172; *epistolae generis demonstrativi* 173–314; *epistolae generis judicialis* 315–480.

¹¹² FRANCISCUS POMEY, *Candidatus rhetoricae*, I. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1659; Uő., *Novus candidatus rhetoricae*, I. kiadás: Lugduni, A. Molin, 1672.

¹¹³ A Jouvancy által nem bővített, át nem dolgozott, eredeti szövegű Pomey-kiadások párhuzamosan jelentek meg a Jouvancy-féle kiadásokkal. Ezekben nincs levélelméleti rész. Így például POMEY, *Novus candidatus rhetoricae*, Norimbergae, M. Endter, 1725, példány: BEK Ha903; POMEY, *Novissimus candidatus rhetoricae*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1735, példány: BEK 05451.

¹¹⁴ Használt kiadás: JOSEPH JOUVANCY (JOSEPHUS JUVENCIUS), *Candidatus rhetoricae* [...], Nanceii, C. Truain, 1714, 350–360.

¹¹⁵ Ld. FRANCISCUS POMEY, *Candidatus rhetoricae, seu Aphthonii progymnasmata* [...], Monachi, J. W. Schell, 1664.

Az előbbinél jóval rövidebb terjedelmű és egyszerűbb Jouvancy levélelmélete a *Novus Candidatus rhetoricae* című kiadványban, melynek első kiadása Jouvancy neve alatt Nagyszombatban jelent meg 1720-ban.¹¹⁶ Ebben a levélelméleti részt éppúgy arányosan lerövidítették, mint a hozzá tartozó Cicero-levélpéldákat.

Levélelméletek kéziratos tankönyvekben a 18. századból

A tanárképzés során keletkezett, levélelméleti részt tartalmazó kéziratok azt mutatják, hogy a jezsuita tanintézményekben felkészült magisterek és professzorok oktatták a levélírás módját a különböző életkorú diákoknak. Ezek a kéziratok kivétel nélkül kompilációk, melyek hűen tükrözik az oktatási rendhez illeszkedő praeceptumokat. A másolatok és diktátumok az Osztrák–Magyar Jezsuita Provincia tanárképzőiben (Leoben, Szokolca, Győr) keletkeztek, s jelenlegi őrzési helyeik (Budapest, Pannonhalma, Győr) sem hagynak kétséget afelől, hogy leendő oktatók készítették és használták ezeket magyarországi jezsuita tanintézményekben.¹¹⁷

Szabó Flóris megállapította, hogy Hellmayr Antal *Institutio ad litteras humaniores [...] dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szokolcae [...] 1734* című diktátuma a legrészletesebb,¹¹⁸ s valószínűleg egyben a legkorábbi is a kéziratok közül. Ennek az *Observationes grammaticae-synthacticae* című első részében a kilencedik fejezet foglalkozik a levélírással (*De ratione conscribendi Epistolas* 80–116. p.), melyet a levélelméletre és gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék egészít ki a munka végén (484–485. p.). A levélelméleti kompendium a grammatica és a poetica fejezetek közé ékelődik, azaz pontosan a tanrendnek megfelelő helyen található. A rövidítések nagy száma, valamint az a körülmény, hogy a szöveg nem tartalmaz javításokat, arra figyelmeztet, másolattal van dolgunk. A levélelméleti részben ugyan nincs hivatkozás elméleti szerzőkre, de a kézirat beosztása követi a nyomtatásban megjelent elméletek szokásos felépítését.

A rövid bevezető után a hat paragrafusra osztott témák a következők: 1. A levél természete és fajtái. A definíciót követően Hellmayr a levelek két alapvető csoportjáról beszél. Megállapítja, hogy az epistola naturalisra (közönséges levél) a retorikai

¹¹⁶ Használt kiadás és példány: Joseph JOUVANCY (Josephus JUVENCIUS), *Novus Candidatus rhetoricae [...]*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1720, BEK Hf1911 309–318.

¹¹⁷ HELLMAYR, i. m. (23. jegyzet); *Commentarii, i. m.* (24. jegyzet); *Commentarii in litteras humaniores* [H. n., é. n., 18. század] (BEK F38); Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) *repetens-jegyzete*, Győr, 1757, Pannonhalma 118. H. 2; Paintner Mihály *repetens-jegyzetei Leobenből, 1771–1772*, Pannonhalma, 118.H.7; *Poetica et oratoria*, Győr, 1770–1773, 4 kötet, Pannonhalma, 119.B.33; az úgynevezett Acsay Ferenc által ismertetett, hiányos, címlap nélküli győri jegyzet, ld. ACSAY Ferencz, *A győri kath. főgimnázium története, 1626–1900*, Győr, Győregyházmegye Könyvsajtója, 1901, 75–83.

¹¹⁸ SZABÓ, i. m. (22. jegyzet).

kötöttségek kevésbé vonatkoznak, míg az artificialis levélre a sermo kötöttségei érvényesek. Az utóbbi típusai azonosak a beszéd genusaival (exornativum, deliberativum, iudiciale), melyekhez két további sorol, a genus mixtumot és a genus familiarét. Hellmayr itt külön tárgyalja az öt genus lehetséges levéltípusait.² A levél stílusa és erényei, részben Cicero leveleiből vett példákkal, az erények, így a brevitás, claritas, suavitas és civilitas kifejtésével. 3. Az inventio- és dispositio-részben Hellmayr Cicero, Plinius és Seneca levelei révén mutatja be, részletezi és összegzi a szabályokat. A dispositióra vonatkozó kiindulópont egy közismert megállapítás: „Quis sit ipse, qui scribit: tum cui scribit, ac tandem quibus de rebus scribat”. A példalevelek tematikája hivatkozás nélkül megismétli Worpitz példa-fejezetét. 4. Az epistola artificialis részeinek, szerkezeti sémáinak ismertetése levéltípusonként; a példák itt elsősorban Cicerótól származnak. A jegyzet hosszasan időz a megszólításoknál, s felsorolja azt is, milyen hibákat nem szabad elkövetni. Az 5. paragrafus sorra veszi a levél eddig nem tárgyalt további részeit. 6. A keltezés megadása, a nona, idus és kalenda meghatározása. Ebben a mintegy tizenöt oldalnyi részben több versbe szedett, jól memorizálható szabály és táblázatok segítik az előadottak elsajátítását.

A Hellmayr-féle jegyzet több ponton emlékeztet a korábban bemutatott elméletek részleteire, így elsősorban a Simon Verepaeus- és a Voel – Lipsius-féle elméletekre, Masen *Palaestra styli Romani* című munkájára és a Worpitz-féle Soarez- átdolgozás (*Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae*) előírásaira. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a kézirat diktátum, melynek – számunkra ismeretlen – alapszövegében a felsorolt elméletírók mellett föltehetően érvényesült további szerzők direkt vagy áttételes hatása is.

Szembetűnő, hogy a *Commentarii in litteras humaniores* című, minden valószínűség szerint ugyancsak 18. századi jegyzetnek¹¹⁹ ugyanazon a pontján találhatók meg a levélírással vonatkozó szabályok, mint Hellmayrnál (grammatica után, poetica előtt). A *Pars secunda: De epistolis* című rész nagyon rövid, emlékeztető jellegű vázlat (8r–10v), melyet a kézirat végén itt is kiegészít a levélelméletre és gyakorlatra vonatkozó irodalomjegyzék (105v–106r). Az ebben található hibás névalakok (például „Boëllius,” „Kwietggevicz”) felhívják a figyelmet a hallás utáni lejegyzés, illetve a figyelmetlen másolás tényére. Az öt kisebb egységben tárgyalt levélelmélet végig Ciceróra hivatkozik tekintélyként és példaként, de sohasem szövegszerűen, hanem a „vide Cic: L. [...], Ep. [...]” formában. A rövid elméleti bevezető (1. §) után következnek a genus demonstrativumhoz (2. §), a genus deliberativumhoz (3. §) és a genus iudicialéhoz (4. §) sorolt levéltípusok szabályai, majd a levél stílusáról szóló rövid értekezés zárja a tudnivalókat. A kézirat gyakorlati irányultsága jóval erőteljesebb a Hellmayr-jegyzeténél. Valószínűleg ez és a szöveg rövidezsége az oka annak, hogy nem ismerhető fel benne egyik korábban ismertetett levélelmélet közvetlen hatása sem.

¹¹⁹ Ld. 24. jegyzet.

Riedl Xavér Ferenc (1737–1775) kétkötetes győri jezsuita repetens-jegyzete (1757)¹²⁰ elsősorban a szerző német és latin nyelvű irodalmi próbálkozásait tartalmazza. A kéziratról nem eldönthető, hogy a második kötetben található elméleti részeket repetensként jegyezte-e fel vagy később, nem Magyarországon oktató tanárként, ezért ebben a vizsgálatban nem foglalkozom vele.¹²¹

Időrendben a következő repetens-kézirat feltételezésem szerint a *Commentarii in litteras humaniores* [H. n., é. n., 18. század] című, befejezetlen jegyzet.¹²² Az első rész utolsó fejezete tartalmaz levélelméleti előírásokat (Caput 6um, *De epistolis latinitate pura et propria, et de stylo tenui formando* 65–78. p.), ezekhez azonban nem tartozik irodalomjegyzék. A lapszámok által jelzett terjedelemtől a nagybetűs írásmód miatt valójában rövidebb szöveg egy hosszabb, Hellmayréhoz hasonló kézirat vázlatos kivonatára emlékeztet. Kizárólag a latin nyelvű „sermo”-levéllel, az epistola artificialisszal foglalkozik, négy paragrafusban. A szokásos definíciókat, a levél beszédnemekhez sorolását és a levél részeinek tárgyalását (1. §) követi az epistola miscellanea bemutatása, mely az instrukciók szerint azonos a többféle mondanivalót hordozó epistola mixtával. A jegyzet ide sorolja Cicero levelei közül azokat az epistola jocosa, nunciatoria és officiosa típusúakat, melyekben különféle tárgyak és mondanivalók keverednek (2. §). A következő fejezetben mint külön genusról, *De epistolis hodierni temporis* értekezik (3. §) az ismeretlen összeállító. Felhívja a figyelmet a címzett és a levélíró életkora és társadalmi állapota fokozott figyelembevételére, valamint a választékos stílusra. A fő követendő stíluselvként az egyszerűséget és a tiszta latinságot ajánlja, amit szerinte mindenekelőtt Cicero és Terentius olvasásával lehet elsajátítani.

Pannonhalmán maradtak fenn Paintner Mihály 1771–1772-ben készült leobeni repetens-jegyzetei. Ezeket és a *Poetica et oratoria* című, 1770–1773 között keletkezett négy győri kötetet Szabó Flóris mutatta be részletesen.¹²³ Megállapította, hogy az elméleti vonatkozású részek követik a Hellmayr-féle diktátumot, s attól nem különböznek alapvetően.

Mindezek a repetens-kéziratok csupán rövid, összegző jellegűek a 16–17. századi nyomtatott elméletekhez képest. Ez a sajátosság összhangban áll a 18. századi magyarországi jezsuita levélelméleti törekvésekkel. 1720 után ugyanis nem került be új elmélet a jezsuita oktatásba, s 1773-ig a jól bevált régebbi praeceptum-irodalmat használták.

---

¹²⁰ Pannonhalma, 118. H. 2.

¹²¹ Vö. SZABÓ Flóris, *i. m.* (22. jegyzet), 474.

¹²² Ld. 117. jegyzet.

¹²³ SZABÓ Flóris, *i. m.* (22. jegyzet).

Összegzés

A magyarországi jezsuiták kezdettől fogva a tőlük megszokott igényességgel, humanista alapokra helyezve oktatták a levélírás elméletét és gyakorlatát. A levélelméleti gondolkodás 16–18. századi forrásbázisában¹²⁴ jól elkülöníthetőnek bizonyult az a csoport, melyet Európa-szerte, így Magyarországon is folyamatosan használtak a jezsuita oktatásban. A jezsuita tananyagnak meghatározó rétegét alkotta a 17. század közepéig készült humanista levélelméleteknek az a része, melyben módszeresen bemutatták a levélre vonatkozó elképzeléseket, és példákön szemléltették a levélírásra vonatkozó gyakorlati tudnivalókat. A jezsuita szerzők művei közül szintén azok váltak hosszabb időre mértékadóvá, amelyekben következetesen érvényesítették az elmélet és gyakorlat egységét.

A humanista levélírói gyakorlat és a műfaj humanista elméletei alapvetően befolyásolták a jórészt rendi megbízatásra dolgozó jezsuita szerzőket. Jean Voel 1571-ben elkészült munkája mögött különösen jól megragadható a strassburgi Sturm-iskola évtizedekkel korábban összeállított Cicero-levélkompendiumára alapozott oktatási módszer. Nem véletlen, hogy ez az összeállítás közel százötven éven át folyamatosan megjelent Magyarországon, a jezsuita nyomdákban is, s a 17. század végére elkészült a magyar fordítása.¹²⁵

Szinte törvényszerű, hogy a jezsuita oktatásban mértékadó Voel-féle elmélet hamarosan összetetalálkozott és kiegészült a népszerű Lipsius-féle elmélettel, mely a 17. század közepéig egész Európában alapjaiban határozta meg a levélírás tanítását. Bár a 17. század közepétől a jezsuiták tovább bővítették és differenciálták a levélelméleti irodalmat, az mégsem újult meg számottevően. A 17–18. század fordulóján a korábbi elméletek kommentárjaként megjelent jezsuita elméleti szövegekben felerősödött a gyakorlat alapján történő oktatás igénye és bővült a figyelembe vett szempontrendszer. Egyre nyilvánvalóbbá vált a műfaj szétválasztása a köznapi (naturalis) és a tudós, mai kifejezéssel „irodalmi” (artificialis) levélre. Az utóbbit egyértelműen azonosították a latin nyelvű levéllel, s kijelentették, a sermo-szabályok szerint kialakított előírások elsősorban erre vonatkoznak. Ez a folyamat is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Morhof összegző és értékelő jellegű, példák sorozatával kibővített kompendiuma is tananyaggá válhatott a 18. században a magyarországi jezsuitáknál.

---

¹²⁴ Az általam áttekintett további levélelméleti műveket nagy számuk miatt nem sorolom fel. Utalok viszont arra, hogy olyan jelentős művek sem váltak a jezsuita elméletek kiindulópontjaivá, mint például Gasparino Barzizza *De compositione epistolae ad exercitationem accomodatae* című munkája, mely oktatási célra írt fiktív leveleket tartalmaz. Barzizza e munkájának kiadásai viszont – több más szerző hasonló célzatú művével együtt – megtalálhatók voltak a magyarországi jezsuita könyvtárak állományában. Ld. például, Gasparinus BARZIZIUS, *Epistolae*, Strassburg, J. Prüss, 1486, BEK Inc.222.

¹²⁵ 34. jegyzet.

Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez

Ismeretes, hogy Zrínyi Miklós,¹ Listius László² és Esterházy Pál³ költészete számos vonatkozásban érintkezik egymással – annak ellenére, hogy műveltségük, költői invenciójuk és alkotói beállítottságuk nagymértékben eltér egymástól. A jelentős részben Zrínyi költészete által ihletett⁴ két másik költői életmű közül Listiusé korabeli nyomtatott formában áll rendelkezésre. A nyilvánosságra hozatal szándékával készült Listius-versekkel szemben Esterházy költeményei nem nyilvánosságnak szánt, „privát” alkotások, melyek kivétel nélkül kéziratban maradtak fenn, részben füzetekbe másolva,⁵ részben „kötetek”-be rendezve. A két, Esterházy által megkomponált „kötet” (1656, 1670) közül a későbbi gyűjtemény négy tervezett részéből csupán kettő áll a kutatás rendelkezésére, és nincs nyoma annak, hogy a szerző foglalkozott volna a közzététel gondolatával.

Zrínyi, Listius és Esterházy versei – a jelentős mértékben különböző költői invenció és teljesítmény ellenére – egymással összemérhető iskolai alaptudás és imitációs bázis birtokában készültek, közel azonos időszakban, részben eltérő megfontolásból. A három költői életműből három olyan verset választottam ki, melyek szoros kapcsolata a kutatás korábban már megállapította, de e tény megfogalmazásán nem lépett

---

¹ *Gróf Zrínyi Miklós művei*, kiad. NÉGYESY László, Bp., Franklin Társulat, 1914; *Zrínyi Miklós összes művei, 1–2. kötet*, kiad. CSAPODI Csaba, KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1958; *Zrínyi Miklós Összes művei*, szerk., utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Kortárs Könyvkiadó, 2003, Magyar Remekírók, Új folyam (továbbiakban ZMÖM).

² LISTIUS László, *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete*, Bécs, Cozmerovius Máthe, 1653; kritikai kiadása: *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, sajtó alá rend. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 12 (továbbiakban: RMKT 17/12), 261–481, 771–794. Vö. még, *Listi munkái* = Újabb Nemzeti Könyvtár 2(1852–1853), 1., 4. füzet; 3(1854), 1. füzet, 295–303 (Pest, Emich Gusztáv); KOMÁROMY András, *Listi László élete*, Bp., 1887; *Listi László munkái, életrajzzal bevezette* KOMÁROMY András, 3. kiadás, Bp., Franklin Társulat, 1891; KOVÁTS Antal, *Listius László gróf, a színlelés költője*, Nagykanizsa, Gutenberg Nyomda, 1911. – A tanulmányban Listius nevét az általa a Magyar Márs ajánló levele végére jegyzett alakban (Listius) használom.

³ A költői életmű kritikai kiadása: RMKT 17/12, 483–622, 795–804.

⁴ ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, Kosmerovi Máté, 1651.

⁵ Egy négylapos, egy kétlapos és két további füzetben az 1656 körüli időből.

túl, s nem tekintett a versek által közvetített költői „tudás” mögé. A három vers Zrínyi úgynevezett szerencsedala, Listius szerencse verse és Esterházy évszakverse(i).

Zrínyi Miklós Mehmet Gujlirgi basát és Szkender Alboda béget szórakoztató, szerencséről szóló betétdalának (a török apród éneke, *Obsidionis Szigetianae* III, 32–39. versszak)⁶ nincs külön címe; Listius verséé *A' szerenchének álhatatlanságáról*,⁷ melyben az évszakokat a 4–58. versszak írja le (13–232. sor); Esterházyé *Az esztendőnek négy részéről való ének*.⁸ Zrínyi török apródjának énekét Listius éppúgy jól ismerhette, mint Esterházy. *Az fülemile énekének magyarázattya* című versében Esterházy⁹ részben módosította, saját mondanivalójának megfelelően átírta és beillesztette Zrínyi betétdalát.¹⁰

A kritikai szövegkiadás kommentárja szerint Listius *A' szerenchének álhatatlanságáról* című versének megfelelő „szakaszaiból állította össze Esterházy »Az esztendőnek négy részéről való ének«-ét”, illetőleg Esterházy énekének „csaknem valamennyi versszaka Listius »A' szerenchének álhatatlanságáról« című verséből van átvéve”.¹¹ A kritikai kiadás Kanyaró Ferencre hivatkozó megállapításait tovább árnyalja Kanyaró sommás ítélete, mely szerint Esterházy „[...] tanítványa Listinek is [...] mint Zrínyinek”.¹² E tényt Kanyaró – többek között – Listius szerencse- és Esterházy évszakversének egybevetésével támasztotta alá, bemutatta Esterházy Listiustól átvett és ízlésének megfelelően átírt szakaszait, Esterházy versét „modern” értelmezésben plágiumként kezelte. Ugyanakkor nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy „régibb irodalmunkban, melynek termékei nagyrészt fordítások, legjobb esetben átdolgozások, nem is igen tartották vétségnek azt, a mire ma a plágium bélyegét sütjük”.¹³ Kanyaró összegzése szerint sem Listius, sem Esterházy nem „vette komolyan a költészet művelését”, verseik ifjúkori alkotások, és Esterházy versei „sohasem voltak [...] a nagy olvasó közönség elé szánva”.¹⁴ Kanyaró ráirányítja a figyelmet arra is, hogy „Esterházy a kiszemelt strophákat meglehetősen ügyességgel forgatja [...]” akár Zrínyitől, akár Listiustól származnak.¹⁵ Mindezek ellenére sem Kanyaró, sem a kritikai kiadás apparátusa nem foglalkozott a versek közötti eltérések alaposabb áttekintésével, s fel sem vetődött egy esetleges közös imitációs bázis meglétének és ismeretének a kérdése.

---

⁶ ZMÖM, 52.

⁷ RMKT 17/12, 460–470, 792–793.

⁸ RMKT 17/12, 547–557, 801.

⁹ RMKT 17/12, 557–564, 802.

¹⁰ Vö. TARNÓC Márton, *Egy kuruckori vers szövegtörténetéhez (Descriptio fortunae inconstantiae)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 1971, 149–155, itt: 154.

¹¹ RMKT 17/12, 792, 801.

¹² KANYARÓ Ferenc, *Zrínyi legújabb epigonja*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 17(1893), 15–36, itt: 22.

¹³ KANYARÓ, *i. m.* (12. jegyzet) 26.

¹⁴ KANYARÓ, *i. m.* (12. jegyzet) 27–28.

¹⁵ KANYARÓ, *i. m.* (12. jegyzet) 34.

A 17. század közepén keletkezett költői életművek Kanyaróénál árnyaltabb, további megközelítési lehetőségére irányította a figyelmet Pintér Jenő, amikor Listius *Magyar Mária* kapcsán felvetette – többek között – a „classicusoknak és a szentírásnak” hatását.¹⁶ Megállapítása szerint „Listius idézetei első olvasásra azt a benyomást teszik, hogy írójuknak universalis jártassága van az egész római, sőt némileg a latinra átültetett görög irodalomban”.¹⁷

Csaknem száz évvel Pintér után Kovács Sándor Iván Listius Zrínyi-követése kapcsán röviden foglalkozott *A' szerenchének álhatatlanságárául* című verssel. A költeményt a *Szigeti veszedelem* harmadik énekének 32–39. versszaka által ösztönzött rendhagyó szerencsedalnak tartja, melyet Listius „[...] 360 sorra nyújtott [...]”. A lírai vers véleménye szerint „nem igazi szerencsedal”, mint amilyen a mintája. Zrínyi nyolc strófája ugyanis „négytételes barokk évszakverssé tágul” azáltal, hogy Listius „meglátja benne az *Évszakok*-témát, amit aztán a maga szerencse-elmélkedése didaxisához képest [...] munkál meg”. Kovács további gondolatmenete szerint Esterházy *Az esztendőnek négy részéről való énekében* úgy imitálta Listiust, hogy a Zrínyi mintának megfelelően „visszaállította az évszak-dominanciát” és „négy különálló versre szerelte szét”.¹⁸

Kiinduló kérdésem, hogy Esterházy ezen versében valóban csupán a *Szigeti veszedelem* jelzett versszakai által inspirált Listius-vers egy részletéről (évszakok) és annak további imitációjáról van-e szó, s mi lehetett az az iskolában szerzett poétikai tudás, melynek elemeiből a három versben mindhárman építkeztek?

Tanulmányi évek

A jelentős részben az *Adriai tengernek Syrenaiát* követő Listius-líra és a mindkettőjüket imitáló Esterházy Pál költészetének közös tematikájához tartozik egyrészt az, hogy mindhárman azonos társadalmi állapotú és felekezetű, némileg eltérő életkorú kortársak voltak, akik személyesen ismerték, illetve ismerhették¹⁹ egymást. Másrészt hasonló neveltetésben részesültek, melyhez szorosan hozzá tartozott az elméleti és gyakorlati költészettani jártasság. Az ilyen jellegű „alkotói” jártasságot a 17. században a magyarországi arisztokrácia gyermekei elsősorban a megfelelő színvonalú iskolai oktatás révén sajátították el.

¹⁶ PINTÉR Jenő, *Listius László mohácsi veszedelmének forrásai*, ItK, 16(1906), 152–171, 280–291, itt: 285–288.

¹⁷ PINTÉR, *i. m.* (16. jegyzet) 286.

¹⁸ KOVÁCS Sándor Iván, *Költő a mohácsi csatatéren, Listius László (1628–1662)*, Új Dunatáj, 5(2000), 1. szám, 30–33, itt: 32–33.

¹⁹ Listius László társadalmi kapcsolatairól nagyon keveset tudunk, elsősorban azért, mert ismeretlen okból nem vállalt közhivatalt és közszereplést. Vö. KOMÁROMY, *i. m.* (2. jegyzet) 12–13.

Zrínyi tanulmányi éveinek (1628–1635) színhelye a grazi, a nagyszombati, majd 1634-től a bécsi jezsuita gimnázium, később a bécsi jezsuita egyetem volt.²⁰ Listius László neveltetéséről a vele foglalkozó szakirodalom nem közöl megbízható adatokat, a *Magyar Márs* tartalma és hivatkozásai alapján kialakított egybehangzó vélekedés szerint azonban valamely külföldi katolikus egyetemen is tanulhatott. Mindez ideig elkerülte a kutatás figyelmét Listius 1641. november 22-iki beiratkozása a bécsi jezsuita gimnázium syntaxis osztályába. Nevét néhány hónappal később, 1642. március 23-án bejegyezték a bécsi egyetem *Liber Nationis Hungaricae* című jegyzékébe is.²¹ 1641-ben a bécsi jezsuita gimnázium syntaxis osztályát – így föltehetően Listiust is – a magister fokozatú Jacobus Stettinger tanította. Stettinger nevéhez nem kapcsolódik írói életmű, 1637-től haláláig (1645) folyamatosan Bécsben oktatott. 1642-ben a poéta osztályt vezette, majd 1643-ban retorikát tanított. Az eddig figyelembe nem vett két szűkszavú adatból csupán áttételesen lehet következtetni Listius iskolai előmenetelére, mely elsősorban saját teljesítményétől és nem az oktatási rendtől függött.²² A jezsuita oktatásban a syntaxis és a felsőbb (egyetemi) tanulmányok között további három gradus volt, melyeket – otthon, magántanárok-tól elsajátított megfelelő tudásszint esetén – Listius „átugorhatott”.

Ebben az időszakban Bécsben tanított két neves jezsuita író: 1632–1653 között Carolus Musart, 1642–1664 között Nicolaus Avancinus.²³ Listius tanítványként őket is személyesen ismerhette. Musart már Zrínyi bécsi tanulmányi éveiben is itt oktatott, őt éppúgy ismerhette Zrínyi, mint Listius.

Esterházy Pál tanulmányi éveinek színhelye – a korábbi grazi kezdet után – a nagyszombati jezsuita kollégium és egyetem volt, minden valószínűség szerint 1647-től.²⁴ 1649-ben syntaxista, s minden valószínűség szerint olvasta az új nagyszombati filozófiai doktorok köszöntésére készített tavaszköszöntő vers-sorozatot (*Deliciae veris [...]*).²⁵ Később az egyetemen tanult 1651-ben logikát, 1652-ben

²⁰ Bécsi egyetemi beiratkozásához ld. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltár, 2004, nr. 950 (91. p.).

²¹ KISSNÉ, i. m. (20. jegyzet) nr. 1099 (98. p.).

²² A jezsuita gimnáziumban a gradus-ok rendje szerint, ha valaki az előírt tananyagot elsajátította, a következő gradusba léphetett, és ott folytathatta tanulmányait. Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam [...]*, (ed.) G. M. PACTLER, B. DUHR, Tomus I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894 (Monumenta Germaniae Paedagogicae, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta* edidit Ladislaus LUKÁCS, IV (1573–1580), Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, Cap. II, De studiis et scholiis 6*–16*.

²³ LUKÁCS, Ladislaus, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, III, 1641–1665, Romae, Institutum Historicum S. I., 1990, 24, 49–50, 78–79, 88–89; LUKÁCS, Ladislaus, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, II, 1601–1640, Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 540, 685, 759.

²⁴ KNAPP Éva, „Judít képit én viseltem” *Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum Kiadó, 2007, 10–11.

²⁵ „Comes Paulus Ezterhazi de Galantha, Syntaxista” [Gabriel DIETENSHAMER], *Patrona Hungariae in caelos assumpta sub schemate victricis, triumphatricis Judith [...]*, Tyrnaviae, 1649, Blr. A *Deliciae*

physicát.²⁶ Az ezekben az években Nagyszombatban oktató, irodalmi életművet is létrehozó tanárok közül érdemes megemlíteni Gabriel Dietenshamer, Franciscus Lanzmar (Lanzmayr), Franciscus Visochani (Viszocsányi) és Sigismundus Mindszenti nevét.²⁷ Esterházy mindannyiukat személyesen ismerhette és hallgathatta.

Zrínyi, Listius és Esterházy tehát egyaránt latin tannyelvű jezsuita intézményekben tanultak. Feltehetően befejezett tanulmányaik után, vagy azokkal egy időben, de mindenképpen még ifjúkorukban fogalmazták meg magyar nyelvű költeményeiket. Zrínyi 31 éves volt, amikor megjelent az *Adriai tengernek Syrenaia* (1651). A feltételezhetően 1628-ban született²⁸ Listius 25 évesen adta sajtó alá a *Magyar Mársot* (1653), Esterházy verseinek első kompozícióba rendezésekor (1656) mindössze 21 éves. A jezsuita oktatási rendszerben megtanult ars metrica, valamint poétika-elmélet és -gyakorlat éppúgy nyomot hagyhatott költeményeiken, mint egyéni tehetségük és invenciójuk, mely magyar nyelvű versek írására ösztönözte őket.

Esterházy több versében, így az év négy évszakát bemutatóban is megörökítette, hogy mintegy magára vállalt feladatként, „Apolló parancsolatjából” írta verseit:

Az esztendőnek négy részéről szollottam,
Az mint parancholtad versekben foglaltam
Apollo, munkámban mint egy megh fáratтам,
De paranczoltál, kit el nem mulathattam.²⁹

Az ilyen jellegű megjegyzések feltételezik az egykori költészettani feladatok meglétét, és egyértelműen utalnak azok penzumszerű teljesítésére. Úgy tűnik fel, hogy az iskolai vers-témák a tanulmányi évek befejezése után vagy azokkal párhuzamosan továbbra is foglalkoztatták mind Zrínyit, mind Listiust és Esterházyt, mivel ezek a művelt arisztokrácia számára a kor divatos témái voltak Magyarországon is, az antik és a humanista hagyományt követő mitologizáló költészeti megoldásokkal együtt.

---

veris [...] (Tyrnaviae, Typis Academicis per J. Mayr, 1648) című kiadvány antik költői előzmények ismeretében készült tavasz-versei (például: *Campus industriae, Hortus felicitatis, Fons gloriae, Sylva verae voluptatis*) együtt dicsérik a tavasz jellegzetességeit és a tudományok ismeretét. Az „inconstantissima Fortuna” alakja például megtalálható a tavaszi forrásokat leíró versben. A nyomtatvány feltételezett összeállítója a 1648. évi nagyszombati poétikatanár, Andreas Lingl, ugyanakkor a versek elkészítésében szerepe lehetett a kiadvány promotorának, az egyéb művek szerzőjeként számon tartott Henricus Herdincknek is.

²⁶ *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, kiad., bev., jegyz. ZSOLDOS Attila, Bp., ELTE, 1990, 73, 78.

²⁷ LUKÁCS, *Catalogi*, III, i. m. (23. jegyzet) 161, 168, 213, 242, 272, 300.

²⁸ Vö. *RMKT* 17/12, 771–772.

²⁹ *RMKT* 17/12, 557.

*Az év- és évszaktéma hagyományozódása
az antikvitástól a 17. századig*

Az évről, évszakokról készített versek hagyománya valószínűleg egyidős az írásban rögzített irodalommal. A téma az irodalom és a képzőművészet különösen kedvelt tárgyai közé tartozott a 16–17. században. A tudomásom szerint módszeresen eddig számba nem vett, terjedelmes szövegtörzsből a 17. századi magyarországi arisztokrácia által minden valószínűség szerint ismert, iskolában tanult, illetve a számukra viszonylag könnyen hozzáférhető művek kiválasztására törekedtem.

Az egyik legkorábbi, egykorúan közismert és széles körben oktatott évverset Vergiliusnak tulajdonították. Címeként a Vergilius-kiadásokban a *De quatuor temporibus anni*³⁰ kifejezés olvasható, illetve a versre történő hivatkozásokban a „Quattuor anni tempora” vagy a „Quattuor anni tempora egregie describit Ver[gilius] in opusculis”³¹ megjelölés található, ami magyar nyelven megfelel Esterházy Pál 1656 körülre datálható versfüzete címének (*Az Esztendőnek négy részéről ualó Enek*).³² Az 1588-ban Lipcsében megjelent, Georgius Fabricius Chemnicensis által emendált Vergilius-kiadásban azonban – mely kifejezetten tankönyv céllal jelent meg („lectioni et studio puerili profutura”) – a vers a kétségbevonhatatlan Vergilius-művek után, a „kétséges” műveket tartalmazó *Poemata* részben kapott helyet, *Tetrasticha de quatuor temporibus anni* címen.³³ A vers az év hónapjainak számával megegyezően tizenkét négyesoros strófából áll, mindegyik szakasz egy-egy jellegzetes, az évszakokban megfigyelhető sajátosságot ír le úgy, hogy az adott versszak egyes sorai különböző évszakokra vonatkoznak, mindig a tavasz – nyár – ősz – tél sorrendben.³⁴ A sajátos megformálás miatt ez a vers nem vált az év- és évszakversek gyakori szerkezeti mintájává,³⁵

³⁰ *P. Vergilii Maronis Poemata [...]*, Venetiis, [Paganini], 1515, [356] CLXVIv; ld. még, Francofurti, Feyrabend, 1585; Lipsiae, 1588.

³¹ Így például Jean TIXIER (Johannes RAVISIUS TEXTOR), *Officinae epitome*, Lyon, 1560, 143.

³² *RMKT* 17/12, 797.

³³ *P. Virgilii Maronis opera indubitata [...]* *Quibus accesserunt et alia quaedam lectioni et studio puerili profutura [...]*, Lipsiae, 1588, 562–564. Georgius Fabricius Chemnicensis (1516–1571) életében megjelent Terentius-kiadása: 1548, Vergilius-kiadása: 1551, Horatius-kiadása: 1555.

³⁴ A bizonytalan szerzőségű vers a 18. századi Burmann-féle *Anthologia Veterum Latinorum epigrammatum et poematum*-ban „Scholasticorum XII Poëtarum Descriptio quatuor tempestatum anni”-ként található meg bőséges kommentárral és azzal a megjegyzéssel, hogy a téma Ovidiustól származtatható, a *Metamorphoses* II, 27-ből. *Anthologia Veterum Latinorum epigrammatum et poematum. Sive Catalecta poëtarum Latinorum, in VI. libros digesta [...]* cura Petri BURMANNI Secundi, Tom. II, Amstelodami, Ex officina Schovteniana, 1773, Liber V, in quo Miscellanea, 342–348. Vö., *Anthologia veterum latinorum epigrammatum et poematum*. Editionem Burmannianam digessit et auxit Henricus MEYERUS, Tomus II, Lipsiae, G. Fleischer, 1835, 493–503; Anne FRIEDRICH, *Das Symposium der XII Sapientes, Kommentar und Verfasserfrage*, Berlin–New York, W. de Gruyter, 2001 (Texte und Kommentare Bd. 22).

³⁵ Vergilius évszakokat bemutató rövid évversének (Priapeia, I) hatása sem mutatható ki.

viszont a benne összefoglalt, évszakokra vonatkozó jellegzetességek folyamatosan hozzátartoztak a téma toposz-készletének kora újkori rétegeihez.

Ovidius *Metamorphoses*ének néhány során (II, 27–30) kívül további műveinek (*Tristium Libri V, Epistulae ex Ponto, Fasti, Remedia amoris*) részletei is évszakversek ihletőivé váltak. E részletek „megismeréséhez” alapvető segítséget nyújtottak a kommentált Ovidius-kiadások. A jezsuita oktatásban elsősorban a rendtárs Jacobus Pontanus Ovidius-kommentárjait használták, melyeket a könnyebb eligazodás érdekében jól használható indexekkel egészítettek ki.³⁶

Horatius ódái alapvetően befolyásolták és ösztönözték a 16–17. századi év- és évszakversek megírását. Mindenekelőtt az *Ad Sestium* (I, 4) és az *Ad Manlium Torquatum* (IV, 7), melyek egyaránt a tél erejét megtörő tavasz képével kezdődnek. A tél hidegének feloldása („Solvitur acris hiems”) és a lány Zephyrus (= Favonius) első-sorban Horatius nyomán vált a tavasz bemutatásának elengedhetetlen motívumává. Ezek a képes kifejezések egyaránt jelen vannak Vergiliusnál³⁷ és Ovidiusnál³⁸ is. A „horatiusi” évszak-„átváltozás” folyamatossága („Frigora mitescunt Zephyris, ver proterit aestas / interitura, simul / pomifer autumnus fruges effuderit, et mox / bruma recurrit iners” IV, 7, 9–12) szintén az év bemutatásának alapmotívuma,³⁹ nem véletlen, hogy Zrínyi és Listius az állhatatlanságában (inconstantia) állandó (constans) Fortunát egyaránt az évszakok változásával „jellemmezte”.

Az antikvitás év- és évszak-toposzai folyamatosan továbbéltek a középkorban, a téma változatlanul eleven maradt. Bár az évszakok leírásának irodalmi eszköztára keveset változott, a felhasználható toposz-készlet bővüléséhez hozzájárult a tudományok (litterae) horizontjának folyamatos kiszélesedése (asztrológia, asztronómia, meteorológia, medicina, stb.). Az évről való gondolkodás egyik alapvető szóösszetétele lett a legkülönfélébb műfajokban, eltérő tartalommal használt „De quatuor temporibus anni” kifejezés. Így például a British Library Harleiana kéziratai között található az a 15. századi latin nyelvű kódex (Harley Ms 3353), amely különféle orvosi, alkímiai és matematikai szövegek együttesét tartalmazza. Az ötödik szöveg címe *De quatuor temporibus anni* (ff. 67r–69r), benne az évszakokhoz társított orvosi tanácsok olvashatók.

A 16. századtól egyre divatosabbá váló emblematisztikus tudásközlés is felhasználta az év és az évszakok sajátosságait. Andrea Alciato *Emblemata*jának első

³⁶ Iacobi Pontani [...] in P. Ovidii Nasonis [...] *Tristium, et De Ponto Libros novi commentarii* [...] in locos communes redacta, et commentationibus explicata. Cum Indice rerum et verborum copiosissimo, Ingolstadii, A. Sartorius, 1610, 906–923.

³⁷ Például, VERGILIUS, Georg. I,43.

³⁸ Például, OVIDIUS, *Tristia*, III 12,29

³⁹ Vö. még, BORZSÁK István, *A hónapábrázolások ikonográfiájának kérdéséhez*, Antik Tanulmányok, 5(1958), 254–261; RIMÓCZI-HAMAR Márta, *Horatius és Babits az évszakokról*, Antik Tanulmányok, 45(2001), 189–198.

teljes, 211 emblémát tartalmazó 1550-es kiadásában,⁴⁰ melyet Jeremias Held dolgozott át német nyelvre,⁴¹ az *In quatuor tempora anni* mottójú emblémában a szerző mindössze négy verssorban jellemezte az évszakokat, a tél – tavasz – nyár – ősz sorrendben, négy madár (pinty, gólya, kakukk, fenyőmadár) bemutatásával.⁴² Ez az embléma azonban – Alciato *Emblemata*jának közkedveltsége ellenére – nem vált követendő példává, aminek oka egyrészt az évszakok szokatlan sorrendje, másrészt az évszak-bemutató egyetlen jellegzetességre történt leszűkítése. Nem véletlen, hogy Claudius Minoes az 1621-ben megjelent Alciato-kiadás⁴³ kommentárjában felhívta a figyelmet arra, hogy az évszakokhoz további „szimbólumok” sora tartozik, s ezeket, főbb forrásaikkal együtt (Marcus Terentius Varro, Ovidius, Horatius, Claudianus), módszeresen bemutatta. Ugyanakkor az Alciato által az évszakok jellemzésére felhasznált madár-toposz ritkán hiányzik az év-, illetve évszakversekből. Zrínyinél a tavasz jellegzetes madara a fülemüle, Listiusnál az első helyen megverselt fülemülén kívül a tavasz madarai még a daru, a ráró, a kerecsen, a sólyom, az örvös galamb, a gerlice, a károlymadár (karvaly) és a fürj. A tavaszt jellemző madarak említése Esterházynál – Listiushoz képest – „leszűkült” a fülemüle, daru, ráró, kerecsen, sólyom sorozatra.

Az emblematikában is kedvelt, az évszakokkal párhuzamba állított emberi életszakaszok megjelenítésének ugyan nincs nyoma Zrínyi, Listius és Esterházy évszakverseiben, de a Fortunát és az évszakok változását egyaránt jellemző volubilitas- (forgás-) gondolatot Zrínyi és Listius egyaránt az emblematikából ismert módon, ahhoz hasonlóan használta fel.⁴⁴

A mitológiai alakokkal és további változatos elemekkel folyamatosan telítődő és variálódó, különféle műfajú év- és évszak-jellemzések toposzkészletének rendszerezési igénye és megvalósítása a 16. századtól követhető nyomon.⁴⁵ Ez a törek-

⁴⁰ Andreas ALCIATUS, *Emblemata* [...], Lugduni, G. Rovilius, 1550, 109.

⁴¹ Jeremias HELD, *Liber emblematum* [...] *Kunstbuch* [...], Franckfurt am Mayn, S. Feyrabend – S. Hüter, 1567, nr. 60.

⁴² Az emblémát Whitney is átvette, Geoffrey WHITNEY, *A Choice of Emblems* [...], Leyden, Ch. Plantyn, 1586, 54. Zsámboky Jánosnál nem található évszak-embléma.

⁴³ *Andreae Alciati Emblemata cum commentariis Claudii Minois* [...], Patavij, P. P. Tozzius, 1621, 420–422.

⁴⁴ Minoes például idézi az évszakok és az emberi életszakaszok párhuzamba állításakor Bartholomaeus ANULUS (Barthélemy ANEAU) *Picta poesis* című művének (Lugduni, M. Bonhomme, 1552) részletét a volubilitas-gondolat kiemelésével: „Ver, aestas, autumnus, hyems, hae quatuor annis / Sunt tempestates orbe volubilibus / [...]” *Alciati Emblemata cum commentariis Claudii Minois*, i. m. (43. jegyzet) 422.

⁴⁵ Az irodalmi toposzkészlet számba vételéhez és rendszerezéséhez hasonló folyamat figyelhető meg a 16–17. század fordulóján a képzőművészetben is. Példaként a németalföldi származású Pieter de Witte (Pietro Candido, Peter Candid, ca. 1548–1626) évszak-képeinek motívumvilágára utalok, melyek nyomán több évtizeddel később Karl Gustav von Amling (1651–1703) év-, évszak- és hónap-képeket rajzolt és metszett rézbe. Amling rézbe metszett négy évszak sorozatából a tavasz 1700-ban, a nyár 1699-ben, az ősz és a tél 1698-ban készült el. Paul Johannes RÉE, *Peter Candid: sein Leben und seine Werke*,

vés Erasmus *Adagiorum Chiliades iuxta locos communes digestae* című munkája⁴⁶ több részletében is tetten érhető, így például a „Tempestiva” részben.⁴⁷ Erasmus említett művének egy másik helyén a tavasz sajátosságait összegezve kiemelte ennek az évszagnak az antikvitás óta megfigyelhető elsőbbségét a többi évszakkal szemben, amivel teljes mértékben egyetértett.⁴⁸ A tavasz évszakok közötti elsőbbségének hangsúlyozása hatott az évszak-témáról készült 16–17. századi költeményekre, melyek rendszerint a tavasz leírásával kezdődtek, éppúgy, mint Zrínyi, Listius és Esterházy versében.

Giglio Gregorio Giralaldi (Gyraldus) önálló disszertációt szentelt az évnek, a hónapoknak és általában az idő részeinek. Könyve elején felsorolta a korábban e témakörben értekező személyeket és műveket, s külön részben foglalkozott az évszakkal.⁴⁹ A 17. század első felében több doktori értekezés tárgyalta a témát. Közülük példaként említem Matthaeus Carosius (Matteo Carosio) *Chronosophia, sive De quatuor anni temporibus, eorumque natura, et temperamentis, Theses quondam in almo Pisano Gymnasio disputatae* (Florentiae, M. Giunta, 1603) című munkáját. A negyedréti alakú, 84 oldalas nyomtatvány különféle (filozófiai, orvostudományi stb.) szempontokból közelíti meg a tárgyat. Egy másik, német nyelvterületen készült „dissertatio philologica” *Horologia* címen elsősorban matematikai nézőpontból mutatja be az évszakokat.⁵⁰

Berlin, Humboldt Univ., 2013 (1. kiadás: 1895); *Pieter de Witte – Pietro Candido: ein Maler des 16. Jahrhunderts zwischen Volterra und München [Ausstellung, Volterra, Palazzo dei Priori, 31. Mai – 8. November 2009]*, hrsg. von Mariagiulia BURRESI, Alessandro CECCHI, Milano, Cinisello Balsamo, 2009; Brigitte VOLK-KNÜTTEL, *Peter Candid, Gemälde, Zeichnungen, Druckgraphik. Italienisch-deutscher Kunsttransfer um 1600*, Berlin, Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 2010; GERSZI Teréz, TÓTH Bernadett, *Új szépségesség Pieter Breughel századában*, Bp., Szépművészeti Múzeum, 2012, Nr. 48–49, 130–134. Vö. továbbá, Hans-Martin KAULBACH, Reinhart SCHLEIER, „Der Welt Lauf”: *Allegorische Graphikserien des Manierismus*, Stuttgart, Verlag Gerd Hatje, 1997, 116–133: „III.4. Zeiten des Jahren, Zeiten des Tages”.

⁴⁶ Használt kiadás: Hanoviae, Typis Wechelianis apud haeredes Joh. Aubrii, 1617.

⁴⁷ ERASMUS, *i. m.* (46. jegyzet) 687–691.

⁴⁸ „Ver enim anni praecipua pars est.” ERASMUS, *i. m.* (46. jegyzet) 333.

⁴⁹ Giglio Gregorio GIRALDI (Lilius Gregorius GYRALDUS, 1479–1552), *De annis et mensibus, caeterisque temporum partibus [...] magno tum historijs, tum caeteris autoribus cognoscendis usui futurum*, Basiliae, M. Isinginius, 1541, 9, 68–71.

⁵⁰ *Horologia, Id est, De Quatuor anni temporibus Dissertatio Philologica Certis Thesis comprehensa et publicae disputationis Examini subjecta*. Praeside L. Philippo Mullero, Mathematicum Professore publico. Respondente Christiano Schurerio Lipsiensi, Magisterij Candidato, Ad diem 16. mensis Decembris in Academia Lipsiensi loco et horis consuetis, Lipsiae, G. Ritzsch, 1626. – További 17. századi disszertációk a közkedvelt témakörben például filozófiai jelleggel: August WOLFF, Christian COLER, *De quatuor anni temporibus dissertationem philosophicam*, Lipsiae, typ. Haered. T. Hönni, 1651; asztronómiai jelleggel: Johannes PRAETORIUS (1630–1680), *Exercitationem astronomico geographicam de quatuor anni temporibus [...]*, Jenae, G. Sendenwald, 1662.

A korban népszerű mitológiai összegzésekből sem hiányoznak az évszakokra vonatkozó megjegyzések. A kora újkorban több kiadásban jelent meg például Natale Conti tanintézményekben is oktatott összefoglalása,⁵¹ melynek Proserpináról szóló fejezetében az évszakokról és eredetükről szóló történetet antik versrészletek sora kíséri.⁵² Proserpina Continál a folyamatos változás jelképe is, ezért állította párhuzamba alakját a sohasem állandó Holddal, amely Fortuna egyik közismert attribútuma.

Az évszakokkal kapcsolatos, különféle műfajú irodalom a 17. századi Közép-Európában erősen kapcsolódott az uralkodók környezetéhez. Az egyik leghosszabb ilyen témájú latin nyelvű költeményt a Habsburg I. Lipót német-római császár fiának, az 1687-ben magyar királlyá koronázott I. Józsefnek címezte a franekeri Paulus van Ghemmenich az 1680-as évek második felében, s e munkát Joannes van de Sande (ca. 1665–1727) fordította le „belga” nyelvre.⁵³ A négy részes carmen az 1746. évi kiadás nyomdászai előszava szerint „in laudem Romani Regis Josephi expugnato Landavio ab Augustissimo Imperatore Leopoldo”, azaz I. Lipót császár és magyar király fia tiszteletére íródott. Érte a szerző „in numerum Equitum Nobilium Regni Hungariae receptus ac cooptatus”, azaz „befogadták” a magyar nemes lovagok közé, s az erre vonatkozó királyi diplomát 1703. február 22-én írta alá Lipót császár.⁵⁴ E *Carmennek* több két-nyelvű kiadása ismert,⁵⁵ az 1746. évi kiadásban a tavasz és a nyár latin-„belga” leírásának terjedelme 13-13, az őszé és a tél 14-14 nyelvű oldal.⁵⁶

A tágabb kontextushoz tartozik, hogy az évszakok allegorikus ábrázolása az egyik legnépszerűbb témának számított a 15–17. századi európai képzőművészetben.⁵⁷ A téma megjelenése a Habsburgok udvari reprezentációjában a legkülönbözőbb műfajokban nyomon követhető. Példaként említhető a II. Miksa német-római

⁵¹ Használt kiadás: Natale CONTI, *Natalis Comitissae Mythologiae, sive explicationis fabularum, libri decem* [...], Paris, H. Hunot, 1605. E kiadásban két további mű is megjelent, az ugyancsak Conti által írt Libri IIII *De Venatione* című poéma (1062–1123. p.) és Geofredus Linocerus *Mythologiae Musarum Libellusa*.

⁵² CONTI, *i. m.* (51. jegyzet) lib. III, cap. XVI, 243–249.

⁵³ PAULI A GHEMMENICH isti et equitis aurati Regni Hungariae *Carmen Jocosarium in quatuor anni partes digestum Cum Versione Belgica* Joannis SANDE [...] Nec non ejusdem auctoris carmina miscellanea, Leovardiae, R. J. Noordbeek, 1746.

⁵⁴ Ezt a diplomát a „Typographus lectori benevolo S.” szerint a szerző leszármazottai őrzik Harlemben: „[...] ab Heredibus Viri Nobilissimi Harlemi servatur.” GHEMMENICH, *i. m.* (53. jegyzet) *2r–v.

⁵⁵ Korábbi kiadás: Leeuwarden, 1699–1702.

⁵⁶ Ismeretes, hogy 1725 körül Amszterdamban jelent meg Antonio Vivaldi VIII. opusz-számon összefoglalt II Cimento dell’Armonia e dell’Inventionone című, tizenkét versenyművet tartalmazó sorozata, melynek első négy darabja „A négy évszak” (1723) címen ismert hegedűverseny-ciklus. A négy évszak programját Vivaldi a megfelelő részek fölé a partitúrába jegyezte be, s ezek a sorok egymás alá írva négy szonettet, azaz egy-egy évszakverset adnak ki. A szonettek írója minden valószínűség szerint maga Vivaldi volt, s az évszaki leírások a korban közismert toposzkészletből származnak.

⁵⁷ A[ndor] PIGLER, *Barockthemen, Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, zweite, erweiterte Auflage, Band II, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 511–519.

császár (I. Miksa magyar király) által 1568 körül Nürnbergben megrendelt, de csak fiának, II. Rudolfnak 1578-ban Prágába leszállított három méter magas, mechanikus asztali kút négy évszakot allegorizáló négy bronz alakja, melyeket eredetileg a császári koronát hordozó kariatida funkcióban helyeztek el.⁵⁸ A Habsburgok bécsi Kunstkammerében őrzik azt a két 1569 körül Milánóban készült hegyikristály díszedényt, melyek közül az úgynevezett Proserpinapokal az évszakok eredetmítosztát ábrázolja, a talpas csészén idilli környezetben szüreti jelenet, továbbá Bacchus, Venus és Ceres alakja látható, melyek a közismert Terentius-idézetet illusztrálják („Sine Cerere et Baccho friget Venus”).⁵⁹ Ugyancsak a bécsi Habsburg Kunstkammer őrzi azt az ismeretlen németalföldi festő által 1600 körül készített, tavasz témájú olajfestményt, melynek központi alakja a március hónapot szimbolizáló Mars hadisten, körülötte a tavaszi időtöltés különféle tárgyaival, köztük könyvekkel, a könyvek gerincén – többek között – Vergilius és Ovidius nevével.⁶⁰

A természet és az évszakok a jezsuita poesis-oktatásban

A jezsuita oktatás rendjét több évszázadon át a *Ratio Studiorum* előírásai határozták meg. Az alapvető tankönyveket (pl. Alvarez, *De institutione grammatica* és Soarez, *De arte rhetorica*, Coimbre, 1560, Scaliger, *Poetices libri septem*, Lyon, 1561) éppúgy előírták benne, mint az antikvitás íróinak oktatásban felhasználható munkáit, illetőleg azok erre a célra kiemelt részeit. A folyamatosan oktatott „alaptankönyvek” mellett egyre bővülő számú, az adott kor elvárásaihoz illeszkedő új tankönyvek (*praecepta*) is készültek, s a hasznosíthatónak vélt, nem jezsuita szerzők munkáit is bevonták az oktatásba.⁶¹ A *Ratio Studiorum* előírásai ugyan keveset változtak az évszázadok során,

⁵⁸ A Flora, Ceres, Bacchus és Vulcan allegorikus alakjával megjelenített, aranyozott bronzból készített évszak-alakok a kutatás szerint a németalföldi Johann Gregor van der Schardt stílusjegyeit hordozzák. Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer, ltsz. KK 1118, KK 1122, KK 1126, KK 1130. Ld. *Die Kunstkammer, die Schätze der Habsburger*, hrsgg. Von Sabine HAAG und Franz KIRCHWEGER, 2. Auflage, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2012, 144–147.

⁵⁹ Az ún. Proserpinapokal készítője Annibale Fontana, aki Ovidius *Metamorphose* (V, 341–570) alapján dolgozott (Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer, ltsz. KK 1415). A szüreti jelenetet Francesco Tortorino készítette (Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer, ltsz. KK 2248). *Die Kunstkammer, i. m.* (58. jegyzet) 154–155.

⁶⁰ Kunsthistorisches Museum, Bécs, Habsburg Kunstkammer. A már említett (ld. 25. jegyzet) *Deliciae veris [...] (Tyrnaviae, Typis Academicis per J. Mayr, 1648)* című kiadvány antik költői előzmények ismeretében készült tavasz-versei közül a *Campus industriae* című versben szintén összekapcsolódik március hónap bemutatása és Mars hadisten dicsérete.

⁶¹ Vö., KNAPP Éva, *Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században*, ItK, 115(2011), 554–580. A jezsuita képzési rendszer sajátosságainak legújabb összefoglalása: TÓTH Sándor

tartalma azonban részletesebbé vált a rend generalis congregatióin elfogadott, folyamatosan aktualizált kiegészítésekkel. A 17. század első felének jezsuita oktatási rendjét – melynek keretében Zrínyi, Listius és Esterházy is tanult – a hetedik generalis congregatió elfogadott részekkel kibővített (aucta) *Ratio Studiorum* határozta meg.⁶² Ez az az időszak, amikor megszilárdult az a jezsuita poétikaoktatás, amely közel másfél évszázadon át formálta a jezsuita inspirációjú költészet elméletét, gyakorlatát és műfajait.

Az oktatás rendjét, tartalmát és minőségét a tanrend előírásain kívül befolyásolták az adott oktatási intézmény lehetőségei is. A studia inferiora – melynek keretében a poétikaoktatás zajlott – ideális esetben négy eltérő „szinten” működött (duae scholae, tres scholae, quattuor scholae és quinque scholae).⁶³ Az oktatási létesítményekben eltérő volt a tanárok és diákok létszáma; a legképzettebb és legtehetségesebb tanárokat az úgynevezett quinque scholae foglalkoztatták. Ilyen működött Grazban éppúgy, mint Bécsben és Nagyszombatban, ahol a magyar katolikus arisztokrácia jelentős része taníttatta fiait.

A 17. század első felében a „teljes” iskolákban eltérő gradusokon, latin és görög nyelven oktatták a poesist, folyamatos volt a repetitio és a színvonal minőségi követelményei gradusonként emelkedtek.⁶⁴ A tananyag számonkérése írásban és szóban történt, különféle nem nyilvános („intra parietes”) és nyilvános („extra parietes”) formákban, állandó tanári minősítéssel és visszajelzéssel (corrigatio). A gyakorlás során a praelectio Poëtae keretében olyan frázisokat kellett elsajátítani, melyeket a diákoknak az elvárásoknak megfelelően fel kellett használniuk az írásbeli feladatokban is.⁶⁵ Az írásos gyakorlatok hangsúlyozottan nem a diktálásra, hanem a gondolkodásra és az „önállóság”-ra épültek.⁶⁶ A nem nyilvános deklamációk, melyeket szombatonként tartottak az iskolákban, görög és latin nyelven folytak. Retorikából és poesisből („humanitas”) a diákok egymást hallgatták meg, így egyben gyakoroltak és tanultak.

Attila, *Eruditio, humanitas, promotio: Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józsefről*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2013, 18–46.

⁶² Több kiadás is készült belőle, melyek használatát egyre részletesebb mutatók segítették. Például, *Ratio, atque Institutio studiorum Societatis Iesu. Auctoritate Septimae Congregationis Generalis aucta*, Romae, In Collegio Romano eiusdem Societatis, 1616; *Ratio, atque Institutio studiorum Societatis Iesu: Auctoritate Septimae Congregationis Generalis aucta*, Antverpiae, J. Meursius, 1635. Vö. még, *Ratio Studiorum*, i. m. (22. jegyzet); *Monumenta Paedagogica*, i. m. (22. jegyzet).

⁶³ A duae scholae grammatica és humanitas, a tres scholae grammatica, humanitas és rhetorica osztállyal működött, a quattuor scholae a grammatica-oktatást két szintre osztotta, s ehhez járult a humanitas és rhetorica, a quinque scholae három grammatica szinttel (infima, syntaxis és repetitio), továbbá humanitas és rhetorica gradusszal oktatott.

⁶⁴ *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 106–110.

⁶⁵ *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 112.

⁶⁶ „Scribendi argumentum non dictandum ex tempore, sed meditato, et fere de scripto [...]” *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 112.

A retorikai gyakorlatok – érthető meggondolásból – fontosabbak voltak, mint a költészetiek.⁶⁷ A retorika- és a poesis-oktatás eredményessége érdekében az iskolák magistratust választottak a premiumok odaítélésére, s folyamatos volt a memoriter feladatok ellenőrzése és a gyakorlás az eredményes vizsgák érdekében.⁶⁸

A poétika-oktatás a „quinque scholae”-ban több graduson, a grammatica, a humanitas és a rhetorica keretében zajlott. A mediae classis grammaticae során Ovidius legkönnyebb versei alkották a tananyagot.⁶⁹ A suprema grammatica keretében az oktatási tananyag a *Ratio Studiorum* szerint „Ex Poëtis vero primo semestri selectae aliquae ac purgatae Ovidij tum Elegiae, tum Epistolae; altero quaedam item selecta, et purgata ex Catullo, Tibullo, Propertio, et Virgilij Eclogis; vel etiam libri eiusdem Virgilij faciliores, ut quartus Georgicorum, quintus, et septimus Aeneidos: ex Graecis S. Chrysostomus, Aesopus, Agapetus, et horum similes.”⁷⁰ Az ars metricából a praecepta generaliat sajátították el és a tudnivalókat naponta gyakorolták.⁷¹

A humanitas gradus végzésekor „ex Poëtis praecipue Virgilius, exceptis Eclogia, et quarto Aeneidos; praeterea Odae Horatij selectae, item Elegiae, Epigrammata, et alia Poëmata illustrium Poëtarum antiquorum, modo sint ab omni obscoenitate expurgati” tanultak a diákok. Az írásbeli feladatokban „Carminis argumentum Latine dictet multa locutionum varietate.” A tanulók által írásban elkészített versekből (carmina) válogattak, és a sikerültebbeket az iskola falaira kitűzve közszemlére tették a szorgalom további motiválására. Ezek elsősorban „inscriptiones [...] descriptiones [...] narrationes [...] paradoxa” voltak, és „non tamen sine Rectoris permissu, picturis, quae emblematis, vel argumento proposito respondeant.”⁷²

A legmagasabb szinten, a retorika gradus végzésekor az eloquentia tökéletesítése volt a cél, mind az oratoria, mind a poetica terén. Nagy hangsúlyt helyeztek a stílus gondos kicsiszolására, a memoria „gyakorlására” (memoriter) és az írásbeli feladatok végzésére egy-egy megadott tárgy alapján. Oratiókat éppúgy készítettek a diákok, mint verseket (carmina), melyeket a tanárok kötelesek voltak gondosan kijavítani. Az írásbeli és a szóbeli feladatokban a diákoknak előírták: „locum aliquem Poëtae, vel oratoris imitari.”⁷³ Ilyen feladatokat Nagyszombatban is rendszeresen végeztek; Esterházy Pál például

⁶⁷ *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 113–114.

⁶⁸ A diákokat hatos skálán minősítették: 1. optimos, 2. bonos, 3. mediocres, 4. dubios, 5. retinendos, 6. reiiciendos. *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 114–115.

⁶⁹ *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 140–144.

⁷⁰ *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 135–135.

⁷¹ „[...] quotidie deinceps ars metrica explicetur adiectis exceptionibus, carminum generibus, et quae de patronymicis atque accentu traduntur. Prima semihora pomeridiana memoriter Poëta [...] Sesquihora consequens Poëtae tum recolendo, tum explicando [...]” – „Carmina poterunt initio quidem soluto solum verborum ordine, mox etiam verbis aliquibus imitatis, ad extremum facillimo argumento cum multa locutionum varietate dictam.” *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 136–139.

⁷² *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 128–135.

⁷³ *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 119–122. Vö., *Ratio*, 1616, i. m. (62. jegyzet) 112–115.

gyermekkori naplójában megörökítette azt a retorika osztálybeli deklamációját, amikor Cicerót személyesítette meg, „miként perorál Pokolbul”.⁷⁴ A megadott argumentumok között kiemelt helyen ajánlották a kertek, a templomok, a „tempestas” (= idő, időszak, évszak) és más hasonló témák leírását. A versek műfaja (carminis genus) különféle lehetett (például „epigrammata, inscriptiones, epitaphia”), melyeket kombinálhattak egymással. A gyakorlottabb, ügyesebb diákok egyaránt írhattak rövidebb és hosszabb verseket, azaz mind epigrammát, ódát, elégiát, epistolát, mind hosszabb poémát. Javasolták az olyan antik vagy antik előzményekre visszanyúló formák és témák utánzását, kifejtését, mint a hieroglyphica, symbola Pythagoreis, apophthegmata, adagia, emblemata és aenigmata, s mindezt a tanár választására és mérlegelésére bízták. Az iskolai tanítás szünnapjain is ajánlott volt a gyakorlás „eruditionis causa,” „ut hieroglyphica, ut Emblemata, ut questiones ad artificium poeticum spectantes, de Epigrammate, Epitaphio, Ode, Elegia, Epopeia, Tragoedia, ut de Senatu Romano, de Atheniensi, de utriusque gentis militia; ut de re hortensi, vestiaria, de Triclinio, de triumpho, de Sibyllis, et alijs generis eiusdem, modice tamen”.⁷⁵ Az e gradus keretében készült versek közül az arra érdemeseket szintén kifüggesztették.

A *Ratio Studiorum*ban rögzített tananyagon kívül a tanárok különféle segédkönyveket is bevontak az oktatásba.⁷⁶ A 16. század végétől alapvető, folyamatosan használt költészetelméleti műnek számított Jacobus Pontanus (Spanmüller) *Poeticarum institutionum libri III* című, Magyarországon is folyamatosan forgatott tankönyve, melyben a szerző mindenekelőtt Vergilius és Ovidius követését javasolta a versíróknak.⁷⁷ Az általam használt második⁷⁸ és harmadik⁷⁹ kiadásban a természetleírásokra

⁷⁴ Esterházy Pál naplója, Magyar Országos Levéltár, Esterházy-család Levéltára, P 125, Pál nádor iratai, 53. cs. 11885,52.

⁷⁵ *Ratio*, 1635, i. m. (62. jegyzet) 122–127. Vö., *Ratio*, 1616, i. m. (62. jegyzet) 118–120.

⁷⁶ A magyarországi jezsuita poézis-oktatáshoz a 18. századból fennmaradt ajánlott művek jegyzéke több részre tagolódik. Hellmayr Antal, *Institutio Humanistica* (1734) című jegyzete végén először a „De tota arte Poëtica scripserunt” címen 14 művet sorol fel (többek között Julius Caesar Scaliger, Alexander Donatus és Jacob Masen de arte poeticáját), ezt követi a „De Fabulis Poeticis scripserunt” (9 mű), a „De Epigrammate Leges scripsere” (3 mű), az „Epigrammata scripserunt” (21 mű, közöttük Maciej Kazimierz Sarbiewskié), az „Elegiographi”, az „Elegiarum scriptores” (36 mű), a „Poemata scripsere post Virgilium” (38 mű), az „Eclogarum scriptores” (12 mű), a hozzá tartozó „Praecetores” (8 mű), a „Satyrici” (8 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores” (1 mű), a „Lyrici” (24 mű), a hozzá tartozó „Praeceptores” (5 mű). Antonius HELLMAYR, *Institutio humanistica [...]*, 1734, Budapesti Egyetemi Könyvtár (= továbbiakban BEK), F 33, 485–489.

⁷⁷ Első kiadás: Jacobus PONTANUS, *Poeticarum institutionum libri tres. Eiusdem Tyricinium Poeticum*, Ingolstadii, D. Sartorius, 1594. Vö. Tóth Sándor Attila, *Jacobus Pontanus poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2009.

⁷⁸ Második kiadás: 1597; használt példány: BEK, Ant.5465 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: Collegij Posoniensis Societatis Jesu ad S. Salvatorem Catalogo inscriptus 1680 nr. 439.

⁷⁹ Harmadik kiadás: Jacobus PONTANUS, *Poeticarum institutionum libri tres. Editio tertia cum auctario, et Indice hactenus descriptio. Eiusdem Tyricinium poëticum cum supplemento*, Ingolstadii, A. Sartorius,

vonatkozó egyik részlet az epigrammát díszítő eszköztár leírásában, azonos helyen és oldalon olvasható.⁸⁰ A kellemesen gyönyörködtetés céljának eléréséhez Pontanus szorgalmazta a természet-, azon belül például az évszakleírás verseibe iktatását. Egyik követendő példaként Catullus tavasz-leírását idézte a 46. carmina elejéről („Iam ver egelidos refert tepores, / iam caeli furor aequinoctialis / iucundis Zephyri silescit aureis [...]”).⁸¹

Pontanus költészettanát követően több jezsuita kompendium is megjelent, melyek között különleges helyet foglaltak el a kortárs vagy közel kortárs szerzők munkái. Így például oktatói „továbbképzésre” vagy oktatási célokra is használták Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) *De artis Poeticae natura, ac constitutione liber* című művét.⁸² Benne külön részek foglalkoznak a költészet témaival, azon belül a természettel. Az antikvitás szerzőinek (Xenophanes, Parmenides, Empedocles, Palaephatus Atheniensis, Antiochus Heliopolitanus, Eratosthenes, etc.) felsorolásán túl Vossius megnevezte az egyes témákat is (például, „de piscibus, et quadrupedibus, tractat Oppianus: e Latinis rerum naturam exposuit Lucretius [...] Aemilius Macer Veronensis scripsit de avibus, sive Ornithogoniam [...]”), és ezeket ajánlotta követésre.⁸³

A 17. század közepére – korábbi tankompendiumok mintájára⁸⁴ – az oktatásban is hasznosítható gyűjtemények készültek a jezsuita rend költőinek alkotásaiból. Így például az oktatás kívánalmaihoz igazodva, műfajonként rendezték el a verseket a *Parnassus Societatis Iesu: hoc est, Poemata Patrum Societatis [...]* című, közel ezer-öttszáz lapos nyomtatványban.⁸⁵ A *Ratio Studiorum* témaajánlásainak ismeretében nem lehet véletlen, hogy a kötetben megtalálható például Alexander Donatus verse a Quirinalison található pápai kertek leírásáról (*Horti Quirinales Pontificij*).⁸⁶ A tempestas argumentumhoz eredményesen használhatták fel a diákok például Petrus Justus Sautel (1613–1662) jezsuita válogatott epigrammáit, melyeket a szerző az év napjaihoz társított *Annus sacer poeticus* című kötetében.⁸⁷ Ez a gyűjtemény és egy

---

1600; használt példány: BEK, Ant.5464 – tulajdonosi bejegyzés a címlapon: Domus Societatis Iesu ad S. Salvatorem Posoniensij 1680; tulajdonosi bejegyzés a hátsó belső borítón: Ex libris Joannis Danielis Faberi. A kötet végén az üres lapra egy latin verset írt az egyik 17. századi kötethasználó.

⁸⁰ Liber III. De epigrammate, Cap. XII. De suavitate, et et aliis Epigram. ornamenta, 192–198.

⁸¹ Tóth Sándor Attila is idézi, Devecseri Gábor fordításával együtt. Tóth, i. m. (77. jegyzet) 184.

⁸² Használt kiadás: Gerardus Joannes VOSSIUS, *De artis Poeticae natura, ac constitutione liber*, Amstelodami, L. Elzevir, 1647.

⁸³ „4. §. Altera poesios materies est de rebus naturalibus” VOSSIUS, i. m. (82. jegyzet) 31–32.

⁸⁴ Például, Nicolás de NOMEY (ca. 1561–1631), *Parnassus Poeticus: Ex variis probatissimis poetis collectus. Nunc primum in Germania in gratiam studiosorum excusus ac plurimis mendis repurgatus*, Coloniae, Gualtherus, 1602.

⁸⁵ „I. continet Epica, seu Heroica II. Elegias III. Lyrica IV. Epigrammata V. Comica et Tragica VI. Symbolica VII. Sylvas, seu Miscellanea” *Parnassus Societatis Iesu: hoc est, Poemata Patrum Societatis [...]*, Francofurti, J. G. Schönwetter, 1654.

⁸⁶ *Parnassus*, i. m. (85. jegyzet) 152–154.

⁸⁷ Használt kiadás: Monachii, S. Rauch, 1674.

másik, Sautel elégiáit tartalmazó kötet (*Lusus poetici allegorici*)⁸⁸ éppúgy segítette a költészet gyakorlatának jezsuita oktatását, mint Sarbiewski, Sidronius de Hossche vagy Bisselius versei.⁸⁹

A 17. századi jezsuita praeceptum-irodalomban előkelő hely illeti meg Jacob Masen műveit.⁹⁰ A Justus Lipsius és Emanuele Tesauro követőjeként számon tartott Masen költészettanában (*Palaestra eloquentiae ligatae*) egyrészt összegződik az antik, a humanista és a jezsuita poétikaelmélet, másrészt lemérhető a korábbi évtizedek jezsuita oktatásából leszűrt tapasztalat.⁹¹ Ismeretes, hogy a háromrészes *Palaestra eloquentiae ligatae* első kiadásaként a kölni Friessem nyomdában 1654–1657 között megjelent köteteket tartják számon. Ugyanakkor a poesis elegiaca, heroica, lyrica tárgyalását tartalmazó második parsból egyetlen példányban létezik egy 1645-ös (Köln, Friessem) impresszumú kiadás is (Köln, Universitäts- und Stadtbibliothek, Rheinische Abteilung der USB Köln), melyről ma még nem dönthető el, hogy korai részkiadás volt-e vagy csupán ennek az egyetlen példánynak téves az impresszuma.⁹² Ha a fennmaradt példány egy korai részkiadás emléke, ez egyben azt is bizonyítja, hogy a szerző ezt a számos példa-költeményét tartalmazó kötetet tarthatta a háromrészes mű legfontosabb részének.

Masen a *Palaestra eloquentiae ligatae* második részében a műfajok bemutatását az elegiaca poeisszel kezdte, majd a carmen heroicummal (eposz) folytatta, melyhez hozzákapcsolta – a közös versmérték alapján – az eklogát és a satirát is.⁹³ E megközelítési módban érzékelhető a kötött (azaz verses) elbeszélő műfajok tudatos kiemelése, melyek még a 18. században is bizonyos elsőséget élveztek a jezsuita oktatásban.

⁸⁸ Használt kiadás: Monachii, S. Rauch, 1689.

⁸⁹ Maciej Katimierz SARBIEWSKI (1595–1640), *Lyricorum libri IV*, Antverpiae, 1632; Sidronius de HOSSCHE (1596–1653), *Elegiarum libri sex*, Norimbergae, M. Endter, 1697; Johannes BISSELIUS (1601–1682), *Cliens Marianus Elegidiis [!]*, ed. altera at auctior, Ingolstadii, 1625; Uő., *Vernorum libri tres*, ed. 2, München, 1640; Uő., *Aestivorum libri tres*, München, 1644.

⁹⁰ Vö. Barbara BAUER, *Jesuitische 'ars rhetorica' im Zeitalter der Glabenskämpfe*, Frankfurt am Main – Bern – Nex York, Verlag peter Lang, 1986, 319–545; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez*, ItK, 108(2004), 139–154; Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Zur Rezeption der literaturtheoretischen Werke Jakob Masens in Ungarn = Die Ideologie der Formen: Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn*, herausgegeben von József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH, Bp., Balassi Kiadó, 2006 („Studia Humanitatis” 14), 161–179.

⁹¹ Jacob MASEN, *Palaestra eloquentiae ligatae, I–III* – általam használt kiadások: Köln, Friessem, 1654–1657; ed. nova correctior, Köln, Demen, 1682–1683.

⁹² Vö. Birgit BOGE, *Literatur für das „Catholische Deutschland“: das Sortiment der Kölner Offizin Wilhelm Friessem im Zeitraum 1638–1668*, Tübingen, 1993. Köszönöm Dr. Karl-Ferdinand Beßelmann (Köln, Universitäts- und Stadtbibliothek) tájékoztatását az unikum példányról.

⁹³ Vö. TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája, II/1, Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2000, 173–183; TÓTH Sándor Attila, *Jacobus Masenius poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2008, 33–58.

Az elégiát a jezsuita poétikák valószínűleg azért kezelték kiemelten, mert eleve gyűjtőkategóriának tartották, és lényegében ide soroltak minden disztichonban írt verset (elegia epistolaris, elegia narrativa, elegia didactica, elegia pathetica). Ettől az elégiától elvárták a csiszolt, könnyed stílust és a szabatos kifejezőmódot. Masennél a természetleíró elegia, azaz a disztichonban készült természetleírás külön fajtája az elégiáknak, mely nem szomorúságot, fájdalmat vagy gyászt közvetít, hanem az alapvetően kellemes dolgokból származó kedvességet, miközben hangvétele megnyugtató, a poétikai haszna pedig jelentős. Mindezt egyik saját versével illusztrálta, melynek címe *Annus – poeticis descriptionibus adumbratus*. Masen itt részletes természetleírásokkal mutatja be az évet alcímekkel tagolt négy, önálló versként is felfogható részben, tavasz (ver) – nyár (aestas) – ősz (autumnus) – tél (hyems) sorrendben. A vers egyéni leleménnyel, jelentős költői és oktatási gyakorlat birtokában összegzi az egykorúan rendelkezésre álló toposzkészletet.⁹⁴

Az évszakok ilyen jellegű költői bemutatása – mint arról már esett szó – végső soron visszavezethető a *Ratio Studiorum*ban ajánlott vers-témáig. Az év-, az időjárás- és az évszakeírás kedvelt jezsuita iskolai költészettani gyakorlat maradt a 18. században is, erről tanúskodnak például a fennmaradt kéziratos jegyzetekben található költői gyakorlatok.⁹⁵

A természet- és évszakeíró versek készítését segítő további kiadványok és mintaköltemények

A *Ratio Studiorum*ban előírt költészettanítási módszer alkalmazását további segédletek és mintául szolgáló költemények is előmozdították a praeceptum irodalom mellett. Ismeretes, hogy a *Ratio Studiorum* összeállításában a jezsuiták felhasználták, és részleteiben átvették a humanista oktatási gyakorlatot, így a költészet tanításában többek között az imitációra megfelelőnek ítélt forrásokat és kézikönyveket.

A jezsuiták által több kiadásban megjelentetett összeállítás volt például Jean Tixier (Johannes Ravisius Textor 1480–1524) *Epitheta* című munkája, melynek 1587-es genfi kiadásához (Jacobus Storer) hozzáillesztettek egy *De Prosodia libri IV* című munkát és a Georgius Sabinus által összeállított, *De Carminibus ad veterum imitationem* részt, azaz kiegészítették oktatási célra. Az *Epithetában* betűrendbe

⁹⁴ Jacob Masen (1606–1681) 1641-től jezsuita magisterként latin nyelvet, poétikát és retorikát oktatott kölni alma materében a Collegium Tricoronatumban, továbbá Trierben, Münsterben, Aachenben és Düsseldorfban. Barbara BAUER, *Jacob Masen*, Neue Deutsche Biographie, 16(1990), 353.

⁹⁵ A fennmaradt magyarországi jezsuita kéziratos jegyzetanyagból Szabó Flóris két, az „Exercitationes poeticae juxta singulos artis metricae regulas” alapján készített tél-leírást közölt „Nunc est hiems” címmel. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 84(1980), 469–485, itt: 477–478.

sorolva találhatók olyan fogalmak, kifejezések, mitológiai alakok, melyek gyakoriak az antik és a humanista irodalmi művekben. Ha szükséges, Tixier megmagyarázza az adott kifejezést, ezt követi az oldal bal szélén a kifejezésre jellemző tulajdonságok (sajátosságok) sora, melyekhez egy-egy rövidített hivatkozás kapcsolódik, majd ezután következik a hivatkozott szövegrész. Ha valaki irodalmi előképeket követve kívánt például verset írni a nyárról, kinyithatta e munkát, s válogathatott az „aestas”-t jellemző huszonhat kifejezés és ezek irodalmi előfordulásai közül. Kiválaszthatta például a nyárra jellemző „perzselő” (torrida) jelzőt, melyet hivatkozás követ Vergiliusra („Virg. in Bucolicis”), majd maga a hivatkozott vessor is olvasható a jelző kiemelésével („Iam venit aestas Torrida”). Ugyanitt a nyár „violenta” (heves, tüzes) jelzőjénél egy Petrarca-sor olvasható („Nil tibi de proprio violenta remitteret aestas”).⁹⁶

Tixier másik, *Officinae epitome* című munkája szintén hasznos költészettani segédlet volt. Ebben az egy-egy témára, mitológiai alakra vonatkozó legszükségesebb fogalmi eligazítás után a jellegzetes kifejezések találhatók, hivatkozással az adott tárgyat művébe foglaló szerzőre. A „partes anni quatuor” kifejezésnél például a tavasz, nyár, ősz, tél sorrendben rövid jellemzések találhatók, végül figyelemfelhívás a négy évszakot leíró, ekkor még Vergiliusnak tulajdonított legismertebb versre (= Scholasticorum XII Poëtarum *Descriptio quatuor tempestatum anni*).⁹⁷

A humanista költők – az antik előzmények nyomán – gyakran írtak különféle műfajú verseket az évszakokról, hosszasan részletezve azok sajátosságait vagy épp ellenkezőleg, korlátozva azokat egy-egy jól kiválasztott jellemzőre. Ezek a versek jelentős részben szintén példaértékűekké váltak az oktatásban. Johann Glandorp (1501–1564) humanista költő, pedagógus és reformátor számos poétikai és filológiai munka mellett költeményeket is írt, s *Disticha Monasteriensis*éből Jan Gruterus többet beválogatott a *Delitiae Poetarum Germanorum* című antológiába. Ezek egyike a *De partibus anni*, melyben Glandorp Horatiusra utalva mutatja be az évszakokat („Ver praebeo flores, aestas fert torrida messem / Vina dat autumnus, Frigida bruma nives”).⁹⁸ Az év és az évszakok részletező leírását példázza a 16. századi Berlinben poézist oktató Michael Haslob (1540–1589) két munkája *A Rus, aestas, autumnus, hyems*,

⁹⁶ Az általam használt kiadás: Jean TIXIER, *Epithetorum Joannis Ravisii Textoris [...] iam denuo post ultimam ipsius auctoris recognitionem, et aliquam multas aliorum emendationes a multis mendis repurgatum [...]*, Duaci, J. Bogardus, 1607, aestas: 21–22; annus: 57–58; hiems: 374–375; ver: 797. A Petrarca-sor a VI. Ecloga (Pastorum pathos – Le cure pastorali) 43. sora. *Francisci Petrarchae Poëmata minora quae exstant omnia*, vol. 1, Mediolani, Excudebat Societas Typographica Classicorum Italiae Scriptorum, 1829, Ecloga sexta, 98.

⁹⁷ „Partes anni quatuor [...] Ver botros emittit, hyemis rigorem mitigat, spoliatis arbores induit [...] odoriferum, et purpureum vocatur a Virgilio [...] Autumnus maturos fructus colligit [...] A fructibus vocatur Unifer, Pomifer, Frugifer. Quatuor anni tempora egregie describit Ver. In opusculis.” TIXIER, *i. m.* (31. jegyzet) 144–145.

⁹⁸ Vö. HORATIUS IV,7,9–12 „Frigora mitescunt Zephyris, ver proterit aestas / interitura, simul / pomifer autumnus fruges effuderit, et mox / bruma recurrit iners”

eiusque laus (Frankfurt/Oder, J. Eichorn, 1577) címűben 16 negyedréti levél terjedelemben írt a témáról. A tavaszról szóló verseit összegyűjtve közreadó másik munkájában⁹⁹ többek között közölte az *Initio veris*, *Descriptio veris cum invitatione ad laeticiam ex verbo divino capiendam* (pars prima), *Gramen vernum*, *De amoenitate veris*, *Flores verni*, *Ver et poetae*, *Arbor verna*, *Volucres vernae* (pars secunda) című hosszú tavaszverseket, megfelelően törekedett a minél sokoldalúbb bemutatásra.

Tixier gyűjteményéhez hasonlítható kompendiumot állított össze Nicolás de Nomexy (Nomesy, ca. 1556–1631) francia poéta. A mű széles körű európai kedveltségére utal, hogy német nyelvterületen iskolai használatra is megjelentették („nunc primum in Germania in gratiam studiosorum excusus ac plurimis mendis repurgatus”) 1602-től.¹⁰⁰ A kötet általam használt példányát a supralibros szerint 1603-ban költették be a heiligenstadti jezsuita kollégium könyvtára számára. Nomexy az antikvitás költőinek („ex variis probatissimis poetis collectus”) műveit módszeresen kipreparálta és tematikusan elrendezte. A betűrendbe sorolt témák megnevezése után az adott témával kapcsolatos verssorok olvashatók, a rájuk vonatkozó hivatkozások a lapszámon találhatók. Nem hiányzik a kötetből az aestas (19–22. p.), annus (49–52. p.), autumnus (113–114. p.), hyems (460–463. p.) és a ver (902–908. p.) témája sem. Az évszakok közül a tavasz antikvitás óta megkülönböztetett elsőbbségére hívja fel a figyelmet a többi évszakénál hosszabb terjedelem, többek között Vergilius, Horatius, Martialis, Ovidius, Tibullus, Catullus, Boethius, Statius, Lucretius, Seneca és Ausonius vonatkozó versrészleteivel.

Nomexy *Parnassus Poeticusa* az oktatásban elsajátított ars metrica és az imitációs-technikák figyelembe vétele révén elősegítette a költészettani gyakorlatokat, és önálló versek készítését. Ilyen költemények eltérő minőségben, jelentős számban készültek, részben az oktatásban is kedvelt, előírt témákról a diákok és tanáraik tollából egyaránt. Az évszakokkal kapcsolatos számos költemény jelent meg a Jan Gruterus (1560–1627) által összeállított *Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium* (Frankfurt/Main, N. Hoffmann, 1612) című hatkötetes válogatásban, így például Conradinus Henning (1538–1590) hamburgi tanár epigrammái között *Ver*, *Aestas*, *Autumnus*, *Hyems* címen.¹⁰¹

Több szempontból Tixier és Nomexy munkái mellé állítható Melchior Weinrich (alkotó évei ca. 1610–1637) lipcsei professzor részben kétnyelvű (latin–német), s nemcsak az antikvitás költői műveit, de például Gruterus *Delitiae poetarum*ának köteteit is feldolgozó, oktatási célokra ajánlott forrásgyűjteménye (*Aerarium Poeticum*), mely 1618–1690 között nyolc kiadásban, köztük a hatodik kiadás öt különböző évben

⁹⁹ Michael HASLOB, *Vernorum Mich. Haslobii Berl. M. Carminum*, Pars I–II, Frankfurt/Oder, J. Eichorn, 1578.

¹⁰⁰ NOMEXY, *i. m.* (84. jegyzet).

¹⁰¹ Janus GRUTERUS (ed.), *Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium*, II, Frankfurt/Main, N. Hoffmann, 1612, 971–972.

(Frankfurt, 1647, 1652, 1654, 1659, 1664) jelent meg.¹⁰² A munka általam használt bővített kiadásának terjedelmes címe pontosan körülírja, mit és milyen célzattal tartalmaz a nyomtatvány: *Aerarium Poeticum, Hoc est, Phrases et nomina Poëtica, tam Propria, quam Appellativa, Poëtarum Latinorum, cum Veterum plerorumque omnium; tum Recentiorum quorundam, et praesertim Friderici Taubmanni, Seculi nostri Poëtae praestantissimi: Titulis Latino-Germanicis ordine doctrinae, cujuslibet Disciplinae proprio, ita congesta, ut praeter haec instar Locorum Communium etiam haberi possint: Nunc septimum reiterata edititone infinitis locis emendatius, tertius, ut et Italarum, Belgarum, Gallorum, Germanorum, Scotorum, Hungarorum, quos Janus Gruterus ut plurimum collegit, Christianorum acque ac Gentilium Illustrissimorum plusquam DC Poëtarum pulchre loquendi modis, novis item CCXXX. Titulis exauctius protractum e forulis Scholasticis M. Josephi Clauderi, Sen. Poëtae Christiani. Accessit sub finem Index tam Latinus, quam Germanicus.* Weinrich összeállításának több mint hatszáz poétától – akiknek sem a nevére, sem a műveire nem hivatkozik – származó frázisanyaga egyaránt elősegítette a választékos beszédet, a latin és az anyanyelven írandó költészeti gyakorlatokat, köztük a természetleírásokat éppúgy, mint az időjárásról vagy az évszakokról szóló versek készítését.¹⁰³

A korábbi költészeti anyagot és a 17. század első két évtizedében rendelkezésre álló kompendiumokat behatóan ismerő Gruterus saját verseinek gyűjteményéből sem hiányoznak a divatos témák, így az évről és az évszakokról szóló rövidebb-hosszabb munkák. Az *Aestatis, Anni, Autumni, Hyemis* című verseiben a hagyomány ismerete és változatos imitációja mellett Gruterus törekedett előtérbe helyezni az évszakok szoros kapcsolatát és közös lényegét, az inconstantia tényét. Így vetítette előre a nyárban az ősz, az ősz leírásakor élt a tavasz párhuzamával, míg a tél magába foglalja a nyár, a tavasz és az ősz teljességét. Maga az egész év Gruterusnak az eltelt idő és a jövőendő gazdag, betegséggel teli vagy egészségben töltött éveinek együttese, s legvégül a halál éve.¹⁰⁴

A különféle eszmei tartalmakkal telíthető, a költészet oktatásában előtérbe helyezett „örök” év- és évszaktéma nem csupán házi feladat volt generációk sorának, hanem kihívást is jelentett tanároknak és diákoknak egyaránt. Példaként elsőként említem meg a jezsuita Johannes Bisselius (1601–1682) két, a tavaszról és a nyárról szóló

¹⁰² A kiadványból a Budapesti Egyetemi Könyvtár állományában négy példány található (1632: Bar.9341; 1652: Bar. 9358, 9359; 1674: Bar.9206), köztük az 1632-ben Lipcsében megjelent kötetben a győri jezsuiták Nagyboldogasszony társulata könyvtárának bejegyzése olvasható 1730-ból: „Seminarij Jaurin. BVM in coelos assumptae A° 1730”. További jezsuita frázisgyűjtemény pl. Joannes Buchlerus, *Thesaurus phrasium poetarum*, Amsterodami, 1650.

¹⁰³ Melchior WEINRICH, *Aerarium Poeticum [...]*, Frankfurt/M., Götz, 1677, De anno: 727–735; De quatuor anni partibus: 736, Ver:736–741, Aestas: 741–743, Autumnus: 743–744, Hiems: 744–747.

¹⁰⁴ Janus GRUTERUS, *Bibliotheca exulum, seu Enchiridion Divinae Humanaeque prudentiae*, Frankfurt/M., L. Zetzner Erben, 1625, 35, 69, 102, 376–377.

elégiáit összegyűjtő, rézmetszetekkel díszített közkedvelt munkáját, melyek nem hiányoztak a magyarországi jezsuita könyvtárakból sem.¹⁰⁵ Folyamatosan újabb és újabb változatok készültek, melyek később gyakran mintaversként szolgáltak. Ilyen volt például Jacob Masen már említett *Annus* (1645 előtt?, 1654 előtt?) című, négyrészes évszakverse. Masen olyan természetleíró elégiát írt az évről, melyben – mint az elegia példaversek közös bevezetőjében összefoglalta – csaknem fictio és figurák nélkül lehet körülírni a tárgyat, ugyanakkor más témáknál sokkal nagyobb mértékben lehet élni az imitációval és lehet díszíteni a leírást. Ezt a témát éppen a megvalósítási lehetőségek gazdagsága miatt ajánlotta oktatási célokra.¹⁰⁶ A hosszú vers margóján – didaktikus céllal, eltérő betűtípussal – a verssorok tartalmának rövid, címszerű összefoglalása olvasható (például a tavasz leírásánál: „Hiems fugiens. Zephyri flantes. [...] Virentia prata. [...] Horti florentes. [...] Aves varie modulantes. [...] pisces varii.” 75–81). A mitológiai alakokkal telített elégiában minden évszak leírása a rá jellemző csillagászati konstelláció bemutatásával kezdődik. A vers „eseménytelen”, leíró jellegű, kizárólag az adott témához tartozó „dolgozat” (res) veszi számba a kívülálló pozíciójából. A harmonikus, idilli hatást keltő megfogalmazásban jól felismerhető az antik előképek, az imitált sorok és a humanista-jezsuita költészettani elképzelések alkalmazása. Nyomon követhető Jean Tixier, Nicolas de Nomexy, Melchior Weinrich és mások munkái vonatkozó részeinek ismerete, kimutathatók az antik-humanista költemények kiemelt, átimitált, aemulált sorai és az évszakokra vonatkozó topikus jelzők.¹⁰⁷ A

¹⁰⁵ Johannes BISSELIUS, *Elegiae seu deliciae veris*, Ingolstadt, 1638; ugyanennek második kiadása, Uő., *Vernorum libri tres, quibus deliciae veris describuntur*, München, C. Leyser, 1640; nyárról szóló elégiái, Uő., *Aestivorum libri tres, quibus deliciae aestatis describuntur*, München, N. Heinrich, 1644. Ennek a nyárról szóló verseskötetnek egyik példányát (BEK Bar.09572) 1651-ben a szepesi jezsuiták bírták (possessor a címlapon: „Coll: Soc: Jesu Scepusij 1651”, majd a kötet átkerült a nagyszombati jezsuita könyvtárba (a dedikáció kezdetén bejegyzés: „Catalogo Librorum Collegij Tyrnaviensis inscriptus”). A „Bisselij Deliciae Veris” kötetleírás az 519. tételszámon olvasható a kassai, 1660 júniusától vezetett jezsuita könyvtárkatalógus humanistae szakában. *Catalogus Librorum Collegij Cassoviensis Societatis Jesu Ab Anni 1660 Junio*, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 23, nr. 519. Vö. még, Wilhelm KÜHLMANN, *Zwischen Adaptation, Integration und Revokation Deutsche Schwankliteratur (J. Pauli) in der Jesuitenlyrik des Johannes Bisselius (1601–1682) = Aemulatio*, ed. by Jan-Dirk MÜLLER, Berlin – Boston, W. de Gruyter, 2011; Uő., *Fiktionsironie und Autorbewußtsein in jesuitischer Barocklyrik: Zu Johannes Bisselius SJ (1601–1682) Deliciae Veris (1638, 1640) = Norm und Poesie: Zur expliziten und impliziten Poetik in der lateinischen Literatur der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Beate HUNTZEN, Berlin, De Gruyter, 2013, 163–182.

¹⁰⁶ „Ad lectorem praemonitio. Alterum Elegiaci carminis genus accedimus, quod jucundum sive amoenum, ex rerum praecipue descriptionibus graphice usurpatis, appello. [...] Quae causa fuit, ut fere sine fictionibus ac figuris illustrioribus incederem, quo breviori Annum periodo circumscriberem, magisque imitabiles hujus artis candidatis figerem gressus. Sed neque frequens usus hun cin descriptionibus ornatum postulat.” MASEN, 1654–1657, *i. m.* (91. jegyzet) II, 74–104, itt: 74; MASEN, 1682–1683, *i. m.* (91. jegyzet) II, 74–104, itt: 74.

¹⁰⁷ Mindezt érdemes lenne önálló tanulmányban bemutatni.

költeményben Masen példaértékű gyakorlatban mutatja be a *Palaestra eloquentiae ligatae* második kötetében részletezett elegiaca poesisre vonatkozó előírásait. Az *Annus*-verset olyannyira mértékadónak tartotta, hogy már a harmadik, *De forma cultuque sermonis elegiaci* című fejezetben hivatkozott rá, és elővételezte ismeretét.¹⁰⁸ Az ötödik fejezetben részletezett „ratio imitandi” négy szabálypontját is következetesen érvényesítette a versben.¹⁰⁹

A három magyar vers megértése szempontjából sem mellékes, hogy a különféle transzformációs technikák elméletének és gyakorlatának kiváló ismerőjeként és megfogalmazójaként,¹¹⁰ a műfajok közötti transzformációk gyakorlati művelőjeként Masen azt is bemutatta, miként lehet egy természetleíró elégiát, például az évről szóló elégiát részekre bontani, s más műfajú és tárgyú költeményben átalakítva felhasználni. A *Palaestra eloquentiae ligatae* második kötetében Masen megjelentette saját mintáódait is. Ezek közül a negyedik, Krisztus feltámadásán örvendező ódába (*Ode IV. Soteria sive Epicinio. Quo Christo resurgenti applauditur*) beépített egy, a műfajnak és versmértékének megfelelően transzformált leírást az újjászülető, győzedelmes és örömmel teli tavaszról („Verni temporis descriptio”), mellyel Krisztus feltámadásának dicsőségét kívánta kihangsúlyozni.¹¹¹

Különbségek és rokon vonások a három versben

A három 17. századi magyar vers lehetséges közös forrásvidékének körülhatárolása után érdemes figyelmet fordítani a közöttük megfigyelhető alapvető, a megformálás módjában is nyilvánvaló különbségekre és a rokon vonásokra.

Zrínyi Miklósnál a Kovács Sándor Ivántól szerencsedalnak nevezett nyolc versszak (*Obsidionis Szigetianae* III, 32–39) „egy szép török gyermek” által „ura hagyásából” szórakoztató szándékkal, kobozzal előadott betétdal. Ebben a részletben Zrínyi a megszemélyesített szerencsét megfosztotta a közismerten egyetlen állandó tulajdonságától, az állhatatlanságtól („Nem szakadsz el tőlem, az mint vagyom hired, / Hogy állhatatlanságban van minden kedved.” III, 32, 3–4). Ez a szerencsetípus a Fortuna fölött uralkodni tudó ember humanista képzetére vezethető vissza. Ilyen például Leon

¹⁰⁸ „Quod cum exemplo magis, quam longo doctrinae circuitu explicetur, vide Annum nonstrum, ubi amoenioris poesios in distichis lineamenta duximus [...]” MASEN, 1654–1657, i. m. (91. jegyzet) II, 10.

¹⁰⁹ „Nunc quemadmodum practice in Elegiaco carmine imitatio instituenda sit. videamus. Quatuor potissimum sunt, quae imitari liceat. 1. Materia seu res concepta. 2. Ornamenta materiae, seu modus ornate concipiendi. 3. Stylus sive elocutionis forma. 4. Ornamenta styli, sive figurae orationis. Per haec singula imitator incedere poetrit.” MASEN, 1654–1657, i. m. (91. jegyzet) II, 28.

¹¹⁰ Vö. például Jacob MASEN, *Speculum imaginum veritatis occultae*, Coloniae, 1664; vö. KNAPP Éva, *Retorikai koncepció és ikonográfiai program a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusán*, Művészettörténeti Értesítő, 50(2001), 199–220.

¹¹¹ MASEN, 1654–1657, i. m. (91. jegyzet) II, 393–396, itt: 395–396.

Battista Alberti elképzelése, aki az ember erejébe vetett bizalmat hangsúlyozza Fortunával szemben: az embernek nem kell félnie tőle, hanem törekednie kell arra, hogy uralkodni tudjon rajta.¹¹² Niccolò Machiavelli Albertiéhez részben hasonló koncepciója szerint az embernek saját akarata szolgálatába kell állítania Fortunát.¹¹³

Zrínyi Fortunája kapcsolatba hozható egy, a 16. századi emblematikában gyökerező Fortuna-típussal, a legyőzött, megkötözött szerencse gondolatával („De kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz, [...] Mert kötve vagy, szerencse, az én lábomhoz.” III, 39, 1, 4). Ilyen ábrázolás található például Laurentius Haechtanus első kiadásban 1579-ben Gérard de Jode hetvennégy számozott embléma-rézmetsetével megjelent *Mikrokosmos, Parvus Mundus* című munkájában.¹¹⁴ Ez a népszerűvé vált mű ihlette Jacob de Zetter *Kosmographia iconica moralis*ának száz emblémáját,¹¹⁵ és a Heinrich Oraeus által kiadott *Aeroplastes Theo-Sophicus sive Eicones mysticae* című emblémáskönyvet.¹¹⁶ Az utóbbi kiadványban a 47. és az 53. számú ábrázoláson látható egy-egy legyőzött Fortuna. Ezen kívül több, a bölcsesség legyőzi az állhatatlan Fortunát jelentésű ábrázolás ismert.¹¹⁷

Zrínyi az évszakok bemutatásával nyomatékosította a megkötözött, rabul ejtett Fortuna rossz cselekedetekkel szembeni tehetetlenségét: a tavasz áldott (III, 33–34), a nyár nyugodt (III, 35), az őszejárándékkal teli (III, 36) és a tél szívet gyönyörködtető (III, 37). A két török vitéz helyzetét párhuzamba állította az idilli évszakokkal: a császáruknál tisztességük, becsületük van, értékük nem fogyhat el, s jó lovukon és szabályjukon kívül szép szerelmessel is rendelkeznek (III, 38). A lábhoz kötözött szerencse képe itt lényegében keretbe foglalja az évszakok leírását (III, 32, 39); a rabul ejtett Fortuna az élet mindennapi örömeinek a biztosítója.

Míg Zrínyi szerencsedalában egyetlen mitológiai utalás sincs, Listius a szerencse Zrínyinél megörökített alapvető tulajdonságát (állhatatlanság) verscímme emelve, erősen mitologizáló verset írt. Az összesen 90, négy soros strófából álló költemény önálló versként jelent meg a *Magyar Mársban*.¹¹⁸ A *Cladis Mohachianae* szövegutalásaiból¹¹⁹

¹¹² Leon Battista ALBERTI, *Della famiglia libri IV* = Uő., *Opere volgari*, II, cura di A. Bonucci, Firenze, 1844, Praefatio.

¹¹³ Niccolò MACHIAVELLI, *Il Principe*, Rome, 1532, Cap. 25, Cap. 6. Vö. még, KLANICZAY Tibor, *A fátum és a szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara, 1947, 24–52.

¹¹⁴ Laurentius HAECHTANUS (LORENZ van HAECHT-GOIJTSSENHOEN), *Mikrokosmos, Parvus Mundus*, Antwerpen, 1579, nr. 22; további kiadások ugyanitt: 1589, 1592, 1613; másutt megjelent kiadás: Arnheim, 1610. A mű német kiadása: Jacob de ZETTER, *Speculum virtutum et vitiorum: Heller Tugend und Laster Spiegel*, Frankfurt/M., 1619, 1644.

¹¹⁵ Jacob de ZETTER, *Kosmographia iconica moralis*, Francofurti, de Bry, 1614.

¹¹⁶ *Aeroplastes Theo-Sophicus sive Eicones mysticae*, editae Henrico ORAEO, Francofurti, Zetter, 1620.

¹¹⁷ Ld. például, Petrus COSTALIUS (Pierre COUSTAU), *Pegma, cum narrationibus philosophicis*, Lugduni, M. Bonhomme, 1555, 171.

¹¹⁸ *RMKT* 17/12, 460–470.

¹¹⁹ Listius gyakran emlegeti Fortunát a *Magyar Mársban*. Vö. TARNÓC, *i. m.* (10. jegyzet) 149–153. Listius egyúttal tudatában volt az eposz eseményeitől gyakran „elkalandozó” cselekményvezetésének: „Töb

és a vers eposzéval azonos mitológiai apparátusából talán nem elhamarkodott arra gondolni: lehetséges, hogy a szerző nagy terjedelme vagy a Mohács-eposzétól eltérő verselése miatt nem dolgozta bele az eposzba a verset. Ezt sejteti maga Listius is az olvasónak címzett előszóban, amikor így indokolja a vers megírását: „Az szerenchének pedig álhatatlanságáról nem egyébért irtam, hanem hogy hive lévén édes Eleinknek ötöd-fél száz estendeigh őket szárnyán hordozván hiven szolgálta, de végtére forgo kereke alá ezen harczon taszította,”¹²⁰ azaz ráirányítja az olvasó figyelmét a vers és az eposz közötti kapcsolatra.

Listius eredetileg – Zrínyihez hasonlóan – betétversnek szánhatta a szerencseverset. Amikor mégsem tudta „belehelyezni” a terjedelmes Mohács-eposzba, a vers első két szakaszában fontosnak tartotta visszautalni az eposzra, s hogy összekösse azzal, itt is röviden „összefoglalta” annak tartalmát.¹²¹

Zrínyi évszak-Fortunájától eltérően Listius – a Mohácsi csatavesztés előszóban jelzett Fortuna vonatkozásának megfelelően – nem a rabságba ejtett, hanem a szabad, öntörvényű, megismerésért szerencséről írt. A szerencse legfőbb sajátossága nála a folyamatosan hangsúlyozott közismert toposz, az álhatatlanság.¹²² A szerencse folytonos változását, álhatatlanságát megjelenítő forgó kereket – Zrínyi évszakeírásait ismerve – Listius sajátos invencióval az évszakok állandó változásával állította párhuzamba. Mivel jól ismerte a mitológiát, tudta, hogy az évszakok eredete és változása Proserpina történetéhez kötődik,¹²³ s az ő alakjának említésével kapcsolat teremthető az álhatatlan Fortuna és a „tündérkedő” Proserpina között.¹²⁴ Minderre azért volt szükség, hogy Listius saját Fortuna-versét – Zrínyihez

---

dichéretiről, nem szükség ehhez, Musám tovább beszéljess, / Az Historiának, és rövid voltának, szükséghez azért hogy kedvess, / Továbbis dolgozhoz, s kezdet írásodhoz, méltó azért tekengess.” LISTIUS, 1653 i. m. (2. jegyzet) 3. rész, 33; „Ennek békét hadgyak, intermediumnak, mondá Musám tanáchlom, / Téry a föl tött chélhoz, és kezgy a dologhoz, mert már ideje vallo, / Magyar Lajos Királyt (aki halált talált) Rhythmusidra ayánlom.” LISTIUS, 1653 i. m. (2. jegyzet) 4. rész, 42; „Nem nyuitom hoszszára, a Historiámra, mivel hogy kel vigyáznom / Noha sok példákról, s más történt dolgokrol, lehetne most írásom, / De szükség pennámhoz, s nyullyak Rhitmusimhoz, s elmém tovább ballagjon.” LISTIUS, 1653 i. m. (2. jegyzet) 7. rész, 83; „A’ maradgyon abba; hogy Historiámra, tovább szükség ballaghjak, / Utolsó vesztéről, s szörnyü estéről Nemzetünknek hogy szollyak, / Int el-kezdett dolgom, legye[n] arra gondom, s felellyek rhythmusimnak.” LISTIUS, 1653 i. m. (2. jegyzet) 11. rész, 126.

¹²⁰ RMKT 17/12, 267.

¹²¹ RMKT 17/12, 460.

¹²² „constans in levitate sua” (Ovidius), „in ipsa sui mutabilitate constantia” (Boethius), ld. KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében*, ItK, 101(1997), 470–507, itt: 506.

¹²³ Vö. pl., OVIDIUS, *Metamorphoses* V, 341–571; CLAUDIANUS, *De raptu Proserpinae*; HYGINUS MYTOGRAPHUS, *fabulae* 146.

¹²⁴ Fortuna egyik attribútuma a folyamatosan változó Hold, melyet némely ábrázoláson a kezében tart, így például Joannes Alexander Loener nürnbergi rézmetsző egyik lapján. Lilius Gregorius Gyraldus oktatás számára is ajánlott összes művében számba véve Proserpina antikvitás óta emlegetett

hasonlóan, de egészen más koordináták között – az évszakok leírásával folytathassa. A Fortuna-téma – ugyanúgy, mint Zrínyinél – Listiusnál is keretbe foglalja az évszakok leírását (3., 59. versszak), majd ezt követően a 60. versszaktól – messze távolodva az évszaktematikától – Fortuna történelemben megnyilvánult „tetteinek” bemutatásával folytatódik a vers mindaddig, amíg el nem ér a magyar történelemben sorsdöntőnek bizonyult mohácsi csatáig.

Zrínyi szerencse-betét-dala Esterházy Pálnál *Az fülemile énekének magyarázatyában* (17–40. sor)¹²⁵ elvesztette egyrészt a betétdal, másrészt a naptári évet bemutató évszakvers jellegét. A megkötözött szerencse itt a fülemile lábához kötözött megismerésesített alak, s Esterházy – a vers, azaz a „verseket mondó” fülemile igénye szerint – a vonatkozó részben mindössze egyetlen konkrét évszakot (nyár) nevez meg. A Zrínyi-imitáció lényege ebben a versben a szerencse egy sajátos alakváltozatának bemutatása. A versrészlet sem év-, sem évszakversként nem értékelhető, így a továbbiakban nem foglalkozom vele.

Az esztendőnek négy részéről való ének szövege jelenleg összesen három autográf kéziratból ismert: egy 1656 körüli füzetből, mely egyedül ezt a verset tartalmazza,¹²⁶ az 1656-ban készített versszerkesztményből¹²⁷ és az 1670-ben készített versgyűjtemény második részéből.¹²⁸ Az utóbbiban Esterházy a költemény négy részét önálló címeken, egymás után, mint négy külön verset illesztette be: „Az könyvnek második része kiből vannak ezen énekek Ugymint. 1 Az kikeletről. 2 Nyárról. 3 Őszről. 4 Télről.”¹²⁹ A vers sajátos szerkesztmény Listius *A’ szerencsének álhatatlanságáról* című költeménye felhasználásával, néhány távoli utalás¹³⁰ kivételével azonban teljesen hiányzik belőle Fortuna alakja. Az évet írja le az évszakok egymást követő, összesen 48, négy soros strófából álló bemutatásával, melyben mindegyik évszakra azonos számú, az év hónapjainak számával megegyező, 12–12 szakasz jut. Végző változatában, az 1670. évi ultima manus állapotban, a költemény már nem egyetlen versként, hanem négy egymást követő, önálló címmel ellátott évszakversként jelenik meg.

A Zrínyi-minta – bár ismerte Esterházy – minden valószínűség szerint nem, vagy csupán nagyon távolról befolyásolhatta a vers megalkotását. Nehezen képzelhető el,

---

tulajdonságait és Marcus Terentius Varro-ra hivatkozva írja „Prosepinam lunam esse voluit.” Lilius Gregorius GYRALDUS, *Opera omnia [...]* Tomi duo, Basiliae, Th. Guarinus, 1580, I, 196.

¹²⁵ RMKT 17/12, 557–564, 802.

¹²⁶ Címe: *Az Esztendőnek négy részéről való Enek*. A 23 lapos füzet a végén csonka, a versből a 47–48. két befejező versszak hiányzik.

¹²⁷ Címe: „*Fraknoi Grof Esterhas Pál énekének első része, MDCLVI esztendőben*”, az évversnek itt nincs külön címe, a 17–42. oldalon található.

¹²⁸ Címe: „*Fraknai Grof Esterhas Pál énekes könyvei, kik négy részbe foglaltanak. Az MDCLXX esztendőben*”. A vers itt a II. rész 1–16. oldalon található.

¹²⁹ RMKT 17/12, 547–557, 796–797, 801.

¹³⁰ „Tugya Vadászatban szerencze találmány,” „Változandóságát az gyarloság érzi” [ti. az időnek változandóságát], „Az mit éppétettünk nyáron mind el bontya” [ti. Aelos].

hogy Esterházy Zrínyi betétversének megfelelően „visszaállította az évszak-dominanciát.”¹³¹ Egyrészt azért, mert Zrínyi nem évszak-, hanem szerencse-verset írt, melyben az idilli évszakeírásokkal kívánta példázni a megkötözött szerencse tehetetlenségét. Másrészt Esterházy elszakadt a listiusi mintától, hiszen verse nem szerencsevers, és végső változatában nem az évet, hanem önálló címeiken a négy évszakot mutatja be.

Zrínyi egyéni invenciója, a megkötözött szerencse képének és az évszakok leírásának betétversben történő összekapcsolása Listiusnál egy önálló, a Mohács eposztól elkülönített, mitologikus elemekkel telített, Fortuna alakját közismert attribútumainak felvontatásával bemutató vers első részében (3–59. versszak) köszön vissza. Esterházy – Listiust követve – Fortuna alakjának kiiktatásával először az évről (1656 előtt) komponált költeményt, amit később négy, önálló címmel ellátott évszakverssé (1670) alakított át.

A 17. században egyaránt divatos két téma, a szerencse¹³² és az évszakok¹³³ közül a három versben az évszakok leírása a közös összetevő. Az évszaktéma¹³⁴ – a korábbi fejezetek tanúsága szerint – szorosan hozzátartozott a kor iskolai tananyagához. Mindhárom szerző bizonyosan olvasott latin nyelvű év-, illetve évszakverseket tanulmányai alatt, és házi feladatként, a jezsuita iskolai gradusok keretében – szintén latin nyelven – írhatott is ilyen költeményeket.

Kapcsolatok a neolatin költészettel

A három versből kettőnek saját címe van, de csupán Esterházy címadása őrzi a hagyományos „de quatuor temporibus anni” kifejezés magyar megfelelőjét, *Az esztendőnek négy részéről való ének* formában. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Zrínyi vagy Listius ne ismerte volna az antikvitásig visszautaló, rögzült szóösszetételt. Ők azonban – ellentétben Esterházyval – nem egyszerűen év- vagy évszakverset, hanem funkcionizált évszakverset írtak, s egy korukban és társadalmi közegükben közismerten hálás és divatos témát „emeltek be” az ugyancsak hálás és divatos Fortuna-tematikába. Zrínyi a megkötözött, Listius az állhatatlan Fortuna bemutatására használta fel az évszakok leírását, s megoldásaik egyaránt rugalmasan igazodtak a két

¹³¹ KOVÁCS, i. m. (18. jegyzet) 33.

¹³² Vö. KNAPP, i. m. (122. jegyzet).

¹³³ Egy kizárólag évszakverseket tartalmazó 20. századi antológiában például az antikvitást nyolc, a középkort kilenc, a 16–17. századot tizenkét vers reprezentálja: *Négy évszak: Versek az örök természetéről*, vál., szerk. KORMOS István, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1968, 607.

¹³⁴ A téma iránti aktuális érdeklődést bizonyítja például egy 2012-ben az Éden Művészeti Hálózat által kiírt, a „Négy évszak versei” című verspályázat, melyre tizennégy éves kortól lehetett nevezni. A pályázati kiírás szerint évről (azaz a tavasz – nyár – ősz – tél együtteséről) szóló verseket, valamint egy-egy évszakra írt önálló költeményeket lehetett beküldeni. Vö. még, *Die Jahreszeiten in Dichtung, Musik und bildender Kunst: Ein Kunstbrevier für Liebhaber*, hrsg. von Herbert ZEMAN, Graz – Wien – Köln, Styria, 1989.

ellentétes Fortuna-képhez. Míg Zrínyi és Listius elszakadt az évszakok egyszerűbb, „iskolás” ízű, leíró jellemzésétől, Esterházy éppen egy ilyen megoldást választott. A 17. század közepén mindhárom költői variációnak megvolt a létjoga.

Mindhárom szerző tudatosan, a begyakorolt iskolai feladatok révén automatikusan fogadta el, hogy az évet természetleírásban, az évszakok elfogadott sorrendjében (tavasz – nyár – ősz – tél) szokásos megverselni (Erasmus, Tixier, Nomexy, Weinrich). Mindhárman egy, az antikvitás óta használt nagy erejű képpel, a tavasszal kezdik a bemutatást, éppúgy, mint a korabeli szövegkiadásokban Vergiliusnál vagy Horatiusnál olvasható. A tél erejét legyőző tavasz és az Aquilót (Boreas, északkeleti szél) felváltó Zephyros (Favonius, nyugati szél) költői toposzának használata mellett érzékelhető a megszemélyesített szelek mitológiai képének távoli ismerete is: míg Aquilo kagylóval trombitáló zord, köpenyes férfialak, Zephyros egy, a palástjában virágokat hozó fiatal fiú.

A versekben az évszakok bemutatása – a tankönyvek ajánlásait (pl. Pontanus, Masen) követve – leírás (természetleírás) keretében történik,¹³⁵ amelyben a költő és általában az emberi alak kívül marad a vers határán. E megoldás követése biztosította, hogy a vers kellemes és gyönyörködtető (suavitas, Pontanus) legyen, illetve kellemes dolgokból származó kedvességet sugározzon („Jucundum sive Amoenum”, Masen), megnyugtató hangvételben. A természetleírásokban szinte kötelezően ajánlott harmónia és idill biztosítéka a praeceptum-irodalom és a költészettani segédkönyvekként használt kiadványok beható ismerete volt. Ugyanezek közvetítették a téma felhasználható toposzkészletét is. Példaként mindössze egyetlen, az antik hagyományból származó, a 17. században közkedvelt fordulatra hívom fel a figyelmet. Listiusnál a tél leírásának elején és végén olvashatók a következő sorok: „Valamit nyár termet a’ tél megh-emészti” és „A’ mit nyárban épét chak hamar el-bontya.”¹³⁶ A megfelelő sorok Esterházynál – szintén a tél leírásának elején és végén – „Az üdö mindent hoz, de megént el vészti” és „Az mit éppétettünk nyáron mind el bontya.”¹³⁷ Az egymást követő évszakok és évek közös jellegzetességét, a folyamatos változást érzékeltetni kívánó sornak lényegileg megfelelő kifejezés nem hiányzik Masen *Annus* verséből sem: „[...] volucris rota vertitur anni”.¹³⁸ A fordulat, mely az idő és a változás folytonosságát kívánja érzékeltetni, Seneca egyik tragédiájában a „[...] volucris die Rota praecipitis vertitur anni” alakban olvasható.¹³⁹ Az évre vonatkozó, jól használható kifejezések

¹³⁵ Esterházy Pál versei közül Bán Imre a leíró költeményeket tartotta legsikerültebbeknek. Ezt a véle-
ményt osztja Tarnóc Márton is az évszakverseket említve. Ennek oka elsősorban Esterházy iskolai
költészettani gyakorlottságában kereshető. BÀN Imre, *Esterházy Pál = A magyar irodalom története
1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 200–201, itt: 201;
TARNÓC, *i. m.* (10. jegyzet) 154–155.

¹³⁶ *RMKT* 17/12, 466, 209, 232. sor.

¹³⁷ *RMKT* 17/12, 557, 145, 188. sor.

¹³⁸ MASEN, 1654–1657, *i. m.* (91. jegyzet) II, 104.

¹³⁹ SENECA, *Hercules furens*, Act. I, 179–180; vö. HORATIUS III, 28, 6: „ac veluti stet volucris dies, / Parcis
deripere horreo / Cessantem Bibuli consulis amphoram”. A kifejezés párhuzama Joachim Camerariusnál

között Tixier az év „praeceps” (siet, rohan) tulajdonságát jellemezte ugyanezzel a Seneca-idézzettel,¹⁴⁰ míg Weinrich *Aerarium*ában a *De Anno* című részben a „Volubilis anni tempora” kifejezés utal rá.¹⁴¹

Az évszakversek toposzkészletéhez szorosan hozzátartoznak a mitológiai alakok és helyek. Ezt az eszköztárat bőségesen igénybe vette Listius a szerencsevers évszakokat leíró részében, és ennek nyomán Esterházy is felhasználta. A mitológiai alakok száma a két költeményben összesen harminchárom, ebből tizenegyet csak Listius szerepeltetett. A mitológiai „földrajzi” helyek száma ennél jóval kevesebb, összesen nyolc, melyből hármat csak Listius használt. Ha összevetjük ezeket egymással, nyilvánvaló, hogy Listius érezhetően törekedett a különleges, ritkábban előforduló mitológiai alakok (pl. Arabus, Chloris, Haimon, Triptolemos) és helyek (pl. Chirra, Dorceus, Libitris [= Leibethra]) versbe szövésére, mivel valószínűleg választékosnak tartotta az ilyen említéseket. Ezekben a „különlegességekben” Esterházy vagy nem lelte örömét, vagy kevésbé volt jártas a mitológiában, ezért esetenként más, egyéni megoldásokra törekedett: nála például a darvak „Hámon” forrása helyett a „Förtő forrásához sietve röpködnek” (23. sor).

Másen, Listius és Esterházy nyarat leíró versrészében a következő mitológiai kifejezések találhatók:¹⁴²

Másen (összesen 33)

Lernaeus
Phoebus
Nemaeus
Flora
Nympha
Nereis
Nais
Alcides (Alcaeus)
Achelous
Daulias
Ceres
Triptolemus

Listius (összesen 11)

Ceres
Cybele
Heliades
Pán
Triptolemus
Bacchus
Aristaeus
Alcionus (Alcinous)
Phoebus
Phaeton
Aeolus
Cybele

Esterházy (összesen 14)

Pán
Diana
Venus
Cupido
Aeolus
Phoebus
Phaeton
Heliades
Faunus
Icarus
Ceres

Saxonica ad amicos Witebergenses című versében: „Quam nihil humanis certum est in rebus, et harum / Instabili volucris vertitur axe rota” GRUTERUS (ed.), *Delitiae*, i. m. (101. jegyzet) II, 40.

¹⁴⁰ „Annorum varia observatio – Praecepta – Seneca, Volucrique die Rota praecipitis vertitur anni” TIXIER, i. m. (96. jegyzet) 58.

¹⁴¹ WEINRICH, i. m. (103. jegyzet), 727.

¹⁴² Félkövérrel jelzem a három szerzőnél egyaránt előforduló mitológiai kifejezéseket. Aláhúzással emelem ki Listius és Esterházy nyár-leírásának közös mitológiai elemeit.

Tantalus
 Zephyrus
 Progne (Procne)
 Titania
 Mars
 Jupiter
 Thaumantias
 Olympus
 Chloris
 Melissa
 Aurora
 Cecrops
 Daedalus
 Arachne
 Pallas
 Hesperus
 Pyroeis
 Thersites
 Paris
 Adonis
 Mopsus

Apollo
 Helicon

A mindhármuknál előforduló Ceresen és Phoebuson kívül Masen és Listius egyaránt versebe szötte Triptolemus alakját. Weinrich a nyár jellemzéséhez nagyrészt hasonló mitológiai kifejezéseket ajánl: Ceres, Etesia, Phoebus, Nemaus, Auster, Flora, Hercules, Jupiter, Cynthius (Apollo).¹⁴³

Az évszakok jellemzésére – a mitológiai kifejezésekkel ellentétben – nem volt szokásos bibliai kifejezéseket használni. Ezek Masen *Annus* verséből éppúgy hiányoznak, mint Tixier, Nomexy és Weinrich kompendiumának vonatkozó részéből. Ennek ellenére Listiusnál két bibliai eredetű kifejezés is található: a Gedeon szérűje Isten irgalmának érzékeltetésére (28. versszak) és Salamon király, a mezei virágok dicsérete kapcsán (39. versszak). A kettő közül Esterházy csak az egyiket, Salamon király említését használta fel.¹⁴⁴

Mindez egyben bizonyítja: a versszerzők pontosan tudták, hogyan, milyen kerektek között lehet – a költészettani előírásoknak megfelelően – az évről vagy az

¹⁴³ WEINRICH, *i. m.* (103. jegyzet) Aestas: 741–743.

¹⁴⁴ Nincs rá magyarázat, hogy Esterházy miért éppen Listius Salamon királyt említő 39. versszakát ültette át kétszer, kétféleképpen a versébe; egyszer a tavasz utolsó négy soraként, Salamon király nevének leírása nélkül (12. 45–48. sor), másodszor az ősz 8. versszakaként (32. 125–128. sor) Salamon király nevével.

évszakokról természetleíró verset készíteni. Egyúttal abban is járatosak voltak, mire lehet „felhasználni” az év- és évszakeírásokat. Az évet – a szövegek tanúsága szerint – háromféleképpen lehetett versebe foglalni: önállóan, az évszakok összefoglaló jellemzésével vagy külön-külön írva az egyes évszakokról. Funkciójuk kettős volt: a vers készülhetett önmagáért a természetleírásért (pl. Masen *Annusa*, Esterházy) vagy beépült más témájú versekbe (pl. Masen költeménye Krisztus feltámadásáról, Listius kikeletleírása a Mohács eposz 10. részének elején). Az utóbbi esetben az évszakok leírása funkcionálizálódott, a költői eszköztár részévé vált valami másnak az érzékletes bemutatására. Így Zrínyi és Listius a szerencsét jellemezte az évszakokkal, Masen pedig tavaszleírást használt a Krisztus feltámadásán érzett öröm és dicsőség fokozására.¹⁴⁵

Az irodalmi hagyományozódásból és a költészetten ismeretéből származó összevetők áttekintése után érdemes feltenni a kérdést, mennyiben tért el, és egyáltalán eltért-e a kötöttségektől a három vers szerzője? A különbségekről részben már esett szó a versek összevetésében. A neolatin költészethez fűződő kapcsolatok áttekintése azt bizonyítja, hogy a 17. században a latin és a nemzeti nyelven írt, hagyományos témájú versek nagyrészt azonos, iskolában megszerezhető ismeretek alapján készültek, azaz nincsenek lényeges eltérések, ha a latin nyelvű évszakverseket együtt olvasuk a magyar természetleírásokkal.¹⁴⁶ Egyéni variánsok csupán korlátozott értelemben léteztek, még a leginkább önálló verselő, Zrínyi Miklós esetében is.

Zrínyinél megfigyelhető, hogy a nemcsak tanult, hanem ihletett költő mennyivel pontosabban, kitérők nélkül, hajlékonyan és biztos kézzel, a képzelet erejét is mozgósítva szövi a török apród dalába a pillanatnyi idill és a harmónia megteremtése érdekében az évszakok leírását. Az egy-egy évszakra átlagosan jutó mindössze négy sor nála jóval sikerültebb képi világot jelenít meg, mint a terjengős, keresett mitológiai fordulatokkal élő Listius-féle leírás. Ugyanakkor a hármuk közül legkevésbé gyakorlott Esterházy Pál is képes volt érvényesíteni saját költői elképzelését és tudását az adott keretek között: nem csupán a saját birtokához tartozó Fertő-tó verse emelésével vagy a Listiustól kölcsönzött strófák átszerkesztésével, hanem egyéni nyelvi leleménnyel is, amint azt egyik Listiustól merített és tovább variált sora tanúsítja: „Őszi tprűczkők szelid ének szot haitannak”.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Zrínyi Miklós kéziratban fennmaradt, Izsák fia halálán kesergő verse ezeknek a társa, mivel a benne elhelyezett tavasz-leírás írói eszköz a megnyugvás eléréséhez, azaz a gyermek halálának elfogadásához. ZRÍNYI, NÉGYESY, *i. m.* (1. jegyzet) 357–359, 452–453; ZRÍNYI, KLANICZAY, *i. m.* (1. jegyzet) 1. kötet, 401–404; ZMÖM 250–252.

¹⁴⁶ Vö. Wolfgang ADAM, *Die „wandelunge”: Studien zum Jahreszeitentopos in der mittelhochdeutschen Literatur*, Heidelberg, Winter, 1979.

¹⁴⁷ RMKT 17/12, 554. Listiusnál: „Pthrűczkők utak körül ének szot haytanak” RMKT 17/12, 464.

Spangár András és a *Magyarok Bibliotékája*

Fejezet a 18. századi historia litteraria történetéből

Spangár Andrást az irodalomtudomány és a régi magyar irodalomtörténet Czvittinger Dávid *Specimenjének*¹ egyik folytatójaként tartja számon, aki – Czvittingertől eltérően – magyar nyelven készített írói bio-bibliográfiát, *Magyarok bibliotékája* címmel. A tudománytörténet a közelmúltban felhívta a figyelmet a személyével és életművével kapcsolatos bizonytalanságokra, többek között azzal, hogy az elvégzendő feladatok közé sorolta a róla szóló, korszerű szemléletű esettanulmányt.² Spangárt a 18. századi historia litteraria kutatói ifjabb Szinnyei József rendszerezése alapján³ a bibliográfia-írók közé sorolták Czvittingerrel, Schmeizel Mártonnal, Bod Péterrel és másokkal együtt, akik mindenekelőtt adatokat gyűjtöttek, s azokat nem időrendben, hanem szerzői betűrendben rendezték el. Szinnyei összefoglalóan dicséri Spangár vállalkozásának magyar nyelvűségét, ugyanakkor sajnálkozik azon, hogy a mű nem jelent meg nyomtatásban. Hivatkozás nélkül megemlíti, hogy „irt állítólag egy [ti. másik] »Új Magyar Bibliothéká«-t is, melyben némelyek szerint több volt a kritika, de nem lehet tudni, mert mind ez, mind az előbbi, lappang valahol, vagy elveszett”.⁴ Spangár halála után egy emberöltővel Bod Péter talányos felhanggal, hét sorban foglalta össze Spangár írói tevékenységét: „Adott köz haszonra egy Magyar Kronikat 1738-dik eszt. 4. r. Melyben igéri hogy elő adja Magyar országnak régi és mostani Osztását, Reszeit, Tartományait, Várossait, Épületeit, Stzítiából-való ki jövetelit, Hadakozásait, Iróit, Könyveit, ’s a’mit az ember fel gondolhat.”⁵ Érthető, hogy Spangár teljesítményét illetően Bod ugyanúgy bizonytalan volt, mint később ifjabb Szinnyei József, mivel egyikük sem – és mind ez ideig senki sem – forgatta sem a *Magyarok bibliotékáját*, sem az *Új Magyar Bibliotékát*.

¹ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae Literatae [...]*, Francofurti – Lipsiae, 1711; TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön: Czvittinger és a Specimen*, ItK, 97(1993), 16–38; Uő., *Uez.* = Uő., *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk., KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004, 88–115.

² TŰSKÉS Gábor, *Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez: Konceptiók, módszerek, kutatási lehetőségek = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TŰSKÉS GÁBOR, Bp., 2006, Universitas Kiadó, 15–42, itt: 39–40.

³ Ifj. SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténet-írás ismertetése*, Bp., Eggenberger, ²1878, 16.

⁴ Ifj. SZINNYEI, *i. m.* (3. jegyzet) 6; Uő., *Czvittinger követői*, Figyelő, Irodalomtörténeti Közlöny, II(1877), 111–121, itt: 111.

⁵ Bod Péter, *Magyar Athenas*, [Seben, Sárdi Sámuel], 1766 [1767], 246–247.

Spangár Andrásról mind ez ideig nem készült önálló tanulmány. Az életére és műveire vonatkozó korábbi megállapításokat annak ellenére érdemes áttekinteni, hogy a szerzők rendszerint nem végeztek forráskutatást, és lényegében a 21. század első évtizedéig egymástól vették át, esetenként sajátos módon „tovább variálták” az adatokat.

Rotarides Mihály 1745-ben – mindössze egy évvel Spangár halála után – megjelent, csaknem három oldal terjedelmű méltatása a Pethő-krónika Spangár-féle supplementumához (Kassa, 1738) kapcsolja a magyar nyelvű írói bibliográfiát, amit igyekszik azonosítani Szentiványi Márton *Miscellaneáinak* egyik *Bibliotheca* című összeállításával. Mivel Spangár bibliográfiáját Rotarides nem látta, nem tudta bizonyítani állítását, mely szerint Spangár Szentiványi valamelyik rövid terjedelmű összeállítását magyarította.⁶ Horányi Elek tizennégy sorban emlékezett meg a „vir praeclarissimus”-ként jellemzett Spangárról.⁷ Nála a szerző egyetlen munkája a Pethő-krónika bővítése, melynek supplementuma (Kassa, 1738) kapcsán Horányi hosszú jegyzetben értekezett a *Bibliotheca Hungaricáról*.⁸ Eszerint e „toldalékot” nem lehet azonosítani Szentiványi írói katalógusaival, s csupán hasonlíthat azokhoz. Horányi nem foglalt állást semmilyen téren, mivel nem látta a munkát. Wallaszky Pál szintén csupán egyetlen munkával, az általa sem ismert írói összeállítással foglalkozik, konkrét eredmény nélkül, Rotarides vonatkozó szövegrészét ismételve.⁹ A *Ro'snyói Egyházi Töredékek* című folyóiratban – Spangár halálát Rozsnyóra helyezve – röviden, részben téves adatot közölve foglalkoztak vele, és az ismeretlen adatközlő három nyomtatott munkát kapcsolt a nevéhez.¹⁰ Danielik József tudós jezsuitaként,

⁶ [ROTARIDES Mihály], *Historiae Hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta, quorum prolegomena generalem in universam historiam Hungariae literariam introductionem continentia proudeunt*, Altonaviae et Seruestae, 1745, 84–86; vö., Martinus SZENTIVÁNYI, *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanae*, Decas III, Pars I, Tyrnaviae, 1702, Typis Academicis, 1702, Continuatio Dissertationis Paralipomenonicae Memorabilium rerum in Hungaria, Catalogus X. Catalogus Nomina Autorum et scriptorum sub Corona Hungariae, ordine Alphabetico; Catalogus XI. Scriptorum e Societate Jesu sub Corona Hungariae, ordine Alphabetico; Catalogus XII. Scriptorum externorum, qui de rebus Hungariae aliquot scripserunt, 15–19.

⁷ Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, A. Loew, 1777, 291.

⁸ HORÁNYI, i. m. (7. jegyzet) 291–292.

⁹ Paulus WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii – Lipsiae, A. Loew, 1785, 12–14; Uő., *Uaz*, ed. Altera auctior et emendatior, Budaë, Typ. Regiae Universitatis Hungaricae, 1808, 13–14.

¹⁰ „Praelo subiecit: Bibliothecae SS. PP. Synopsim Tyr. 1721 – Concordantias Marianas ibid 1741. – Magyar Krónika. Cass. 1734.” Ro'snyói Egyházi Töredékek, VIII(1839), 98.

részben hibás életrajzi adatokkal mutatta be Spangárt, s hat nyomtatott és négy kéziratot munkáját vette számba.¹¹

Spangár képzett jezsuita volt, akiről folyamatosan megemlékeznek a rendi életrajzok és bibliográfiák. Az Osztrák–Magyar Jezsuita Rendtartomány íróit a 19. század közepén számba vevő Joannes Stoeger (Stöger) röviden, több, később hibásnak bizonyult adatot közölve összegezte életét,¹² s csoportokba rendezte munkáit. A „sunt ejus latine” csoportba két, 1721-ben Nagyszombatban megjelent művet sorolt: a *Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsis [...]* és a *Concordantiae Marianae [...]* címűeket. A „libelli de controversiis” csoportban egy ugyancsak Nagyszombatban, 1721-ben kinyomtatott, *Concordantiae novae universales tripartitae* című munkát, valamint Pethő Gergely krónikájának bővítését (Kassa, 1734) találjuk. Mindezt követi a Kassán 1738-ban magyarul megjelent *Chronica hungarica cum variis Catalogis*, melyben Spangár – Stöger szerint – *Bibliotheca hungarica* című, meg nem jelent művére¹³ hivatkozott, megjegyezve: „quae chronico supplementi instar esset”. A kéziratban maradt munkák között Stöger négy további, részben a már említettekkel azonosítható címet sorolt fel, az őrzési hely(ek) megnevezése nélkül: 1. *Bibliotheca hungarica [...]* *hungarice*; 2. *Splendores SS. Ordinum et Institutorum religiosorum utriusque sexus tam in communi quam particulari, in forma Concordantium propositi*; 3. *Concordantiae concionatoriae*; 4. *Societas Jesu Concordantiis illustrata, sive litteraria eorum Autorum et Scriptorum concordia [...]*.

A magyar nemzeti bibliográfiában – ellentétben az előbbiekkal – Petrik Géza mindössze egyetlen önálló, nyomtatásban megjelent munkát vett számba (*Concordantiae novae universales tripartitae [...]*, Tyrnaviae, Typ. Academicis S. J. per Frid. Gall, 1721), és ugyanitt hivatkozott a Pethő-féle magyar krónika Spangár által bővített kiadásaira.¹⁴ Ezek a Spangár nyomtatásban megjelent munkásságához kap-

¹¹ Nyomtatványok: 1. *Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsis* Nagyszombat 1721; 2. *Concordantiae Marianae* Nagyszombat 1721; 3. *Concordantiae novae universales tripartitae* Nagyszombat 1721; 4. Pethő-krónika bővítése Nagyszombat 1721 és Kassa 1734; 5. Egy másik „Magyar Krónika” Kassa 1738; 6. Magyar Könyvtár, e Krónikák „mintegy folytatásául” Kassa 1738. Kéziratok: 1. Új magyar Könyvtár; 2. *Splendores SS. Ordinum et Institutorum religiosorum utriusque*; 3. *Concordantiae concionatoriae*; 4. *Societas Jesu Concordantiis illustrata*. DANIELIK József, *Magyar írók: Életrajz-gyűjtemény*, második, az elsőt kiegészítő kötet, Pest, Szent István Társulat, 1858, 286.

¹² Stöger szerint 1678. január 29-én született Nógrádon, 16 évesen kérte felvételét a rendbe, 25 évig hirdette az igét Magyarországon, a kőszegi és az ungvári kollégiumot vezette, majd Rozsnyón halt meg 1744. március 14-én. Joannes Nep. STOEGER, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, Viennae, 1855, Typ. Congr. Mechitharisticae, 332–333. A felsorolt adatok nagyrészt pontatlanok. Vö. Ladislav LUKÁCS, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars III, Romae, Institutum Historicum S. I., 1988, 1573.

¹³ „In hac citat sequens opus a se confectum, quod tamen lucem non vidit [...]” STÖGER, *i. m.* (12. jegyzet) 333.

¹⁴ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 3. kötet, Bp., Dobrowsky Ágost, 1891, 417; vö. még TAKÁTS Sándor, *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története*, Bp., 1895, 98.

csolódó bibliográfiai tételek a Petrik-bővítésekben sem egészültek ki újabbakkal.¹⁵ A Horányira, Stögerre, Augustin és Aloys De Backerre, valamint Petrikre hivatkozó Carlos Sommervogel jezsuita írói lexikonában lényegében megismételte a Stöger-féle életrajzi adatokat, viszont a Stöger által jelzett öt nyomtatvány és négy kézirat helyett már hat nyomtatványt és négy kéziratot különített el.¹⁶ Az elődjére hivatkozó Szinyeyi József néhány további bizonytalan adattal bővítette Spangár életrajzát,¹⁷ s öt nyomtatványt és négy kéziratot sorolt fel munkái között.¹⁸

Lukinich Imre¹⁹ éppúgy nem végzett forrásvizsgálatot Spangár bibliográfusi tevékenységéről, mint Kenyeres Imre. Kenyerest az irodalomtörténeti folytonosság tudatának Czvittingertől számított kényszere vezethette arra, hogy komolyan számoljon Spangár „elveszett”-nek mondott *Magyarok Bibliotékája* mellett egy általa készített újabb *Bibliothékával*, melyet forgatni is vélt: „A kézirat szerint adaléka nem több mint Cvittinger Specimenjének fordítása; ezt megtoldotta néhány adattal, kivált egyházi és történeti írókkal. Ez a Bibliotheka csak mint a jezsuita tábor megmozdulását jelző irat nyer jelentőséget, de bármennyire is a Specimen utánzója, mégis itt az egész iskola irodalombecsülése tükröződik, ami Spangár egyéb munkáinak bibliográfiai pontosságában

¹⁵ Újabb Spangár-nyomtatványt nem regisztrált a nemzeti könyvtárban folyamatosan bővülő kéziratos úgynevezett Petrik-pótlások sem. A tájékoztatást V. Ecsedy Juditnak köszönöm.

¹⁶ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Première partie: bibliographie [...]*, tome VII, Bruxelles–Paris, 1896, 1417–1418. Nyomtatványok: 1. Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsis [...], Tyrnaviae 1721; 2. Concordantiae Marianae [...], Tyrnaviae 1721; 3. Libelli de Controversiis [megjelenési adatok nélkül!]; 4. Concordantiae novae, universalis tripartitae [...], Tyrnaviae 1721; 5. A magyar kronikának [...] tovább való terjesztése [...], Cassán, 1734; 6. Chronica hungarica cum variis Catalogis, Cassoviae, 1738 – a Bibliotheca Hungarica-toldalékkal, utalva a krónika korábbi és későbbi kiadásaira. Kéziratok: A. Bibliotheca Hungarica [...] (Hungarice); B. Splendores SS. Ordinum et Institutorum religiosorum utriusque sexus tam in communi quam particulari, in forma Concordantium propositi; C. Concordantiae concionatoriae; D. Societas Jesu Concordantiis illustrata, sive litteraria eorum Autorum et Scriptorum concordia [...].

¹⁷ Így például Szinyeyi tudni véli, hogy Spangár 1705 körül a pesti belvárosi templom plébánosa (!) volt, s a kőszegi és ungvári „rendházakat kormányozta”. SZINYEYI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII, Bp., Hornyánszky Viktor, 1908, 1332–1334. Vö. LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573.

¹⁸ Nyomtatványok: 1. Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsis [...], Tyrnaviae 1721; 2. Concordantiae novae, universales tripartitae [...], Tyrnaviae 1721; 3. Concordantiae Marianae [...], Tyrnaviae 1721; 4. A magyar kronikának [...] tovább való terjesztése [...], Kassa, 1734 (újabb kiadása [...] Kassa, 1738); 5. Libelli de Controversiis [megjelenési adatok nélkül!]; Kéziratok: Magyar Könyvtár; Splendores SS. Ordinum et Institutorum religiosorum utriusque nexu (sic!) tam in communi quam particulari, in forma Concordantium propositi „(a Kaprinai-féle gyűjteményben A. f. T. L. II. 829. a budapesti egyetemi könyvtárban)”; Concordantiae concionatoriae; Societas Jesu Concordantiis illustrata, sive litteraria eorum Autorum et Scriptorum concordia [...]. SZINYEYI, i. m. (17. jegyzet) 1332–1334.

¹⁹ LUKINICH Imre, *A magyar bibliográfiáról első kísérletei*, Magyar Könyvszemle, 32(1925), 6–18, itt: 7–8.

is látszik.”²⁰ Ez a Kenyerestől egy sajátos jelzeten leírt „újabb *Bibliothéka*” valójában nem más, mint Spangár *Splendores* [...] című autográf kézírata a budapesti Egyetemi Könyvtárban, melynek – mint azt később bemutatom – nincs köze Czvittinger munkájához. A kézirat tévesen rögzített jelzete először Szinnyi József lexikonának megfelelő részében tűnik fel, de nem a *Bibliothéka*, hanem a *Splendores* [...] jelzeteként.²¹

Zelliger Alajos a *Pantheon Tyrnaviensé*ben a *Series iconum* című mutatóban ígéri Spangár portréjának közlését, amit azonban hiába keresünk a megadott helyen és az egész kötetben. Zelliger megismétli a korábbi szerzők által is közölt három, 1721-ben Nagyszombatban „megjelent-”nek mondott nyomtatvány leírását, melyek közül kettőhöz terjedelmi adatot fűz.²² Farkas Gyula odavetett megjegyzése szerint a jezsuita tudományosság a 18. században alig gazdagította az irodalomtörténet-írást, „[...] eltekintve adatgyűjtő törekvésektől (amilyen pl. Spangár András Bibliotheca-ja volt [...]).”²³

Tarnai Andor *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* című kézikönyvben körütekintően és szűkszavúan, mindössze egyetlen helyen emlékezett meg Spangárról. A jezsuita itt „az elvilágiasodó egyházi és világi literatúra” körében az „ismeretterjesztő irodalmon” belül „a nemesi történelem népszerűsítése” egyik alakjaként, Pethő krónikájának bővítőjeként (Kassa 1734, 1738) jelenik meg, aki a címlapon ígéri „[...] a magyar állam tüzetes ismertetését, s a könyv [Tarnai megfogalmazása szerint] nyújt is praktikus »tudósítás«-okat [...] és [Spangár] kiegészítette azt egy »Máriás krónikával«, melyből a hazai Mária-tiszteletről értesülhetett az olvasó.”²⁴ Az először Tarnai által kiemelt, Spangár nevéhez kötött „Máriás-krónika”-t később – hivatkozás nélkül – megemlíti a Pethő-krónika két hasonmás kiadásának²⁵ rövid kísérőszövege is, de a „Máriás” vagy „Mária krónika” kifejezés pontosításra szorul. A Pethő-krónikához és annak Spangár-féle bővítéséhez képest elenyésző terjedelmű rész pontos címe „Máriás Kronika. Az-az A’ Magyarok Nagy Aszszonyának Szűz Marianak Ötet, és Országunkat illető dolgainak Rövid avagy Kis Kronikaja,” mely 1732-ig tartalmaz – elsősorban Bonfinire, Inchoferre és Szentiványi Mártonra hivatkozva – Szűz Máriára vonatkozó vegyes, nem csupán a Mária-tisztelet témakörébe tartozó, időrendbe sorolt adatokat.

²⁰ Ennek az újabb Bibliothékának jelzeteként adta meg a következő hivatkozást: „Kézírata az Egyetemi Könyvtár Kaprinai gyűjt. A.F.P.L.II.829. sz. alatt.” KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 24.

²¹ SZINNYEI, i. m. (17. jegyzet). A jelzet helyesen: Coll. Kaprinai, A (folio) Tom. LII.

²² Series Iconum, „279. Spangár Andr. 1720.” – A 1721-es nyomtatvány: 1. Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsis; 2. Concordantiae novae, universales tripartitae [...] 4°, 92 p.; 3. Concordantiae Marianae [...] 8°, 131 p. Aloysius ZELLIGER, *Pantheon Tyrnaviense*, Tyrnaviae, Typis Soc. S. Adalberti, 1931, 73, 257.

²³ FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása: Irodalomtörténetírásunk fejlődésrajza*, Bp., [1943], 70.

²⁴ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 572.

²⁵ Bp., Dharma Kiadó, 1993, névtelen szerzőjű fülszöveg; [Bp.], Kossuth Kiadó, 2003, Amor Librorum, Monok István kísérőszövege.

Ez a rész se nem „toldalék”, se nem „tudosítás”. Egyedül az 1738-as kassai Pethő–Spangár supplementum-kiadásban olvasható, a 13. tudósítás után kinyomtatott „Bibliás és mas historias Kroniká”-t követően, a 68–80. lapokon. Tarnai – bizonyára olyan okból, melyet nem kívánt kifejtetni – egyetlen szóval sem tért ki Spangár bibliográfusi tevékenységére.

A Benedek Marcell által szerkesztett *Magyar Irodalmi Lexikon* Spangár címszavának ismeretlen szerzője jelentős részben Szinnyi lexikonának megfelelő részéből vette át adatait. A krónikaíróként és bibliográfusként bemutatott Spangár munkássága itt a Szent István-féle *Intelmek* magyar nyelvre fordítása mellett Pethő *Magyar Krónikájának* bővítésére (1734, 1738) korlátozódik. Ez utóbbiban Spangár – a címszói véleménye szerint – „[...] együtt (egy kötetben) adta ki a *Magyarok bibliotékáját*, amelyről az irodalomtörténetírás korábban azt állította, hogy nem jelent meg, sőt kézírata is elveszett. Betűrendes írói életrajzgyűjteményében saját gyűjtésével kiegészítette Szentiványi Márton és Czwingger (!) Dávid írói lajstromának adatit [sic]”.²⁶ Kosáry Domokos Tarnaihoz hasonlóan ugyancsak szüksékvén nyilatkozott Spangárról. A jezsuita történetírói iskola keretében, egyetlen mondatban emlékezett meg róla: „Még népszerűbb összefoglalást [ti. Kazy Ferenc *Historia regni Hungariae*jánál népszerűbbet] – magyar nyelven – Spangár András (1678–1744) jezsuita adott ekkor, Pethő Gergely előző századi krónikájának folytatásaként (1734, 1738), az I. István-féle *Intelmek* magyar fordítását is közölve.”²⁷

Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* megfelelő szócikkében²⁸ Szelestei Nagy László nem javította Spangár korábban közölt téves születési és halálozási adatait,²⁹ csupán kérdőjeleket illesztett azokhoz. Az életút ismertetésében indokolatlanul egybeszerkesztette Spangár tanulmányi és jezsuita papi éveinek itineráriumát, s hivatkozás nélkül átvette a Lukács László által jezsuita forrásokból közölt további életrajzi adatokat. Latin nyelvű művei alapján Szelestei Nagy teológiai és pasztorációs munkásságot tulajdonított Spangárnak,³⁰ ugyanakkor nem érzékeltette a megoldatlan *Magyarok Bibliotékája*-problematikát.³¹ A Pethő-krónika „bővítései” (pontosabban a toldalékok) kapcsán csupán az

²⁶ A monogram nélküli szerző sajnos nem jelzi a példányt, amelyet forgatott! *Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, 3. Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 84.

²⁷ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, harmadik kiegészített kiadás, Bp., Akadémiai Kiadó, 1996, 146.

²⁸ *Új Magyar Irodalmi Lexikon* [továbbiakban *ÚMIL*], főszerk. PÉTER László, második javított, bővített kiadás, 3. kötet, Bp., Akadémiai Kiadó, 2000, 1981.

²⁹ LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573. Lukács László vonatkozó, forrásokon alapuló jezsuita életrajzi kötete hat évvel megelőzte a lexikon-címszó első megjelenését.

³⁰ Spangárnak ilyen jellegű írói munkássága nem volt. Sajátos bibliográfiai tevékenységét történetírással egészítette ki, valamint magyar nyelvre fordított.

³¹ Erre egy konkrét forráshivatkozást (a Pethő-krónika megfelelő kiadásainak vonatkozó részei) nélkülöző mondatban reflektált: „Foglalkoztatta a m. nyelvű írók számbavétele.” *ÚMIL*, i. m. (28. jegyzet) 1981.

Intelmek magyar nyelvre fordítását emelte ki. A művek tételes felsorolása helyett egyedül az utóbbi fordítás modern kiadását (Gyoma, 1930) tüntette fel.

Holl Béla *A historia litteraria magyarországi története* című, 2000-ben posztumusz megjelent tanulmányában a Hevenes-i iskola követői közé sorolta Spangárt, aki csupán tervként ígérte a *Magyarok Bibliothecáját*.³² Az *Irodalomtörténet-írás Magyarországon a XVIII. században* című, 2006-ban megjelent válogatott bibliográfiában³³ egy, a *Magyarok Bibliotékájával*³⁴ tévesen azonosított kézirat és két nyomtatvány (*I. tudositás* a Pethő-krónika 1738. évi kassai kiadása 2003. évi hasonmásából; az *Intelmek* magyar fordításának 1930. évi új kiadása) szerepel Spangártól. Ezek a válogatott, részben hibás tételek bizonyítják a kutatás tanácsstalanságát. 2010-ben a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* Spangár-címszávaiban³⁵ Szilas László a Lukács László egyik forrásközlése nyomán feldolgozott életrajzi adatokat együtt közölte a már korábbi munkákból ismert, ellenőrizetlen mű-hivatkozásokkal.³⁶ A *Magyarok Bibliothecáját* Szilas – Holl Bélához hasonlóan – meg nem valósult tervként értelmezte. Ahhoz, hogy tisztázni tudjuk a *Magyarok Bibliothecájára* vonatkozó téves, egymásnak gyakran ellentmondó adatokat és értékeléseket, szükségesnek látszik részletesen megvizsgálni a szerző életútját és egész munkásságát.

Életút, személyiség, az életmű keretei

Spangár András családjáról, gyermek- és ifjúkoráról nagyon keveset tudunk, mivel elsődleges források nem állnak rendelkezésre. A magát magyar nemzetiségűnek valló Spangár a korábbi vélekedéssel ellentétben nem Nógrádon,³⁷ hanem a Zala megyei Légrádon született. Lukács László jezsuita adattárában születési dátuma 1678. június

³² Ugyanitt Holl megjegyezte: „[...] egyes források szerint kéziratban valóban kidolgozott terv maradt” HOLL Béla, *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000, 96.

³³ BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, *Irodalomtörténet-írás Magyarországon a XVIII. században = Historia Litteraria, i. m.* (2. jegyzet), 567–678, itt: 659–660.

³⁴ A hivatkozott kézirat címe a forrásban *Catalogus librorum [...]*. Ld. Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Coll. Kapr. 4° [B] tom. XCIX. Nr. 33., é. n., 65–243 (recte: 65–174). Ebben a másolatban sehol sem azonosították annak eredetijét Spangár munkájaként, s például rendszeres benne a hivatkozás Bod Péterre. Nem lehet Spangár munkája, hiszen ő 1744-ben meghalt.

³⁵ SZILAS László, *Spangár András = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, X, Bp., Balassi Kiadó, 2010, 372.

³⁶ Így például: *Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsis*, Nagyszombat, 1721; *Concordantiae Mariana*, Nagyszombat, 1721; *Concordantiae novae universales tripartitae*, Nagyszombat, 1721.

³⁷ Stöger téves olvasat miatt nevezhette meg szülőhelyeként Nógrádot. Vö. 12. jegyzet. Követői tőle vették át a téves adatot.

24.,³⁸ egy másik forrás – a rozsnyói jezsuita rezidencia „historicus domus”-a, a rendtárs Szalai János által készített nekrológ³⁹ – szerint azonban 1677. június 23.⁴⁰ A nekrológ röviden kitér Spangár jezsuita rendbe történt belépése előtti életére. Eszerint szülői akarat irányította a gráci egyetemre, ahol eredményesen tanulta a humaniorákat.⁴¹ Ez a sikeres egyetemi előmenetel „tette méltóvá” Spangárt arra, hogy 1694. október 15-én felvételét kérje a bécsi Szent Anna rendház mellett 1634 óta működő jezsuita noviciátusba.⁴²

A nekrológ és Lukács László forrásközlései segítségével viszonylag pontosan nyomom követhetjük Spangár rendi életének fordulópontjait.⁴³ Novíciusi éveit dicsérettel töltötte⁴⁴ – az egyik forrás szerint Grácban,⁴⁵ egy másik, pontosabb adatsor szerint a bécsi Domus Probationisban, Hevenesi Gábor rektorsága alatt (1695–1696).⁴⁶ 1697-ben egy éven át magisterként oktatta a parvistákat és a principistákat Komáromban.⁴⁷

³⁸ LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573.

³⁹ *Historia annua Residentiae Societatis Jesu Rosnaviensis ab Anno Domini 1656 continuata ad Annum 1772*, Budapesti Egyetemi Könyvtár (továbbiakban = BEK) Ab 100, 136–137. P. Szalai teljes neve a *Historia annua* [...] szerint Joannes Szalai (*i. m.*, 133). Lukács László forrásközlésében (LUKÁCS László, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I.*, VIII, Romae, Institutum Historicum S. I., 1994, 663) a név „Josephus Szalai”. Szalai feladatai az eltérő keresztnév ellenére 1744-ben Rozsnyón azonosak a két forrás szerint, tehát ugyanarról a személyről van szó. Feladatköre: „exercet parochialia, praeses congregationis Agoniae, historicus domus, operarius germanicus et hungaricus, consultor primus” – azaz, mint látni fogjuk, jelentős részben Spangár korábbi rozsnyói feladatkörét látta el. Az utóbbi körülmény miatt Szalai valószínűleg folyamatosan konzultált Spangárral, jól ismerhette. A *historia domus* 1744. évi bejegyzését készítő személy kézírása azonos az ezt követő Spangár-nekrológ írójának kézírásával. Szalai (Köszeg, 1704. III. 25 – Szatmár, 1760. III. 11.) életútjához vö. LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1643.

⁴⁰ Egy harmadik forrás szerint 1678. január 24-én született. *Catalogus Coadjutorium Spiritualium, Cornides Collectio*, BEK G 101/II, 94.

⁴¹ „Post exactos innocue teneriores vitae annos, ad Graecensem voluntate Parentum translatus Universitatem, in qua humaniores ita excoluit literas [...]” *Historia*, *i. m.* (39. jegyzet) 136.

⁴² „[...] ita excoluit literas, ut ad Societatem adscribi mereretur Viennae ad S. Annae 1694 Die 15 8bris.” *Historia*, *i. m.* (39. jegyzet) 136. Lukács ugyanezt a dátumot közli. LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; vö. még TÖSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas Könyvkiadó, 1997, 95; „Andreas Spanger, Graecio, rhetor, 15 Octobris 1694” LUKÁCS László, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I.*, V, Romae, Institutum Historicum S. I., 1990, 604; A *Cornides Collectio* hibás adata szerint rendbe lépési dátuma 1697. október 15, *Cornides Collectio*, *i. m.* (40. jegyzet) 94.

⁴³ *Historia*, *i. m.* 39. jegyzet 136–137; Lukács, *i. m.* (12. jegyzet) 1573.

⁴⁴ „Exacto cum laude Tyrocinio [...]” *Historia*, *i. m.* 39. jegyzet 136.

⁴⁵ Lukács, *i. m.* (12. jegyzet) 1573.

⁴⁶ Spangár neve „Andreas Spanger” alakban 1695-ben Bécsben a „novitii scholastici primi anni” között, 1696-ban ugyanitt a „novitii scholastici secundi anni” között található meg. LUKÁCS, *Catalogi*, V, *i. m.* (42. jegyzet) 604, 661.

⁴⁷ „[...] Comaromiensi in gymnasio parva et principia Anno uno [...]” *Historia*, *i. m.* (39. jegyzet) 136; A *residentia Comaromiensi „professores scholarum”* részében: „M. Andreas Spanger, principista, parvista” LUKÁCS, *Catalogi*, V, *i. m.* (42. jegyzet) 721.

1698-ban Bécsben volt repetens,⁴⁸ majd 1699–1701 között filozófiát tanult Grácban.⁴⁹ Gráci éveiben a tanulás mellett egyéb feladatokat is kapott. 1700-ban bidellus, azaz évfolyam-megbízottként közvetítő volt az előljárók és diáktársai között.⁵⁰ 1701-ben – miután felismerték tehetségét a katekézis gyakorlatában – a gráci kollégium „catechistá”-ja, P. Franciscus Moriz kisegítő társa („socius”) lett, amely tevékenységét a gráci várhegyen folytatta.⁵¹

Mint magister artium a tanulmányi évek rendjének megfelelően oktatott: 1702-ben Pécssett, majd 1703-ban Esztergomban syntaxist és grammaticát.⁵² 1704-ben az egyik forrás szerint syntaxist és grammaticát,⁵³ a nekrológ szerint rhetoricát és poesist tanított Komáromban.⁵⁴ Ezekben az években az oktatás mellett – tehetségének megfelelően – más feladatokat is ellátott. A pécsi rezidenciában (1702) „catechista illyricus” volt; ez egyben az első adat arra vonatkozóan, hogy magyar anyanyelve mellett horvátul is jól beszélt.⁵⁵ Esztergomban (1703) is katekézis végzésével bízták meg, de itt magyar nyelven teljesítette a feladatot.⁵⁶ 1704-ben Komáromban – életében először – szónok lett, mégpedig a diákok vasárnapi exhortatora.⁵⁷ A magisteri évek után négy évig (1705–1708) tanult teológiát Grácban, ahol tanulmányai mellett 1705-ben „bidellus hebraeae”, 1707-ben „bidellus theologorum” volt, azaz egyaránt élvezte tanulótársai és tanárai bizalmát.⁵⁸ 1708-ban fejezte be gráci stúdiumait, s minden bizonnyal itt szentelték pappá. A harmadik probációs évet (1709) a szokásnak megfelelően Judenburgban töltötte, ahol neve a huszonegy probációs atya („patres tertiae probationis”) neve

⁴⁸ A bécsi Domus Probationis huszonhat repetense között megtalálható a neve. LUKÁCS, *Catalogi*, i. m. (41. jegyzet) 769; LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573.

⁴⁹ „[...] humanioras repetuit literas, inde ad severiora missus studia Graecij philosophiam audiit triennio illine Artium Magister datus easdem [...]” *Historia*, i. m. 39. jegyzet 136; LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573. Grácban 1699-ben az összesen tizenegy fő „logici” között, 1700-ban a változatlan létszámú „physici” között, 1701-ben a tizenkét főnyi „metaphysici” között olvasható Spangár neve. LUKÁCS, *Catalogi*, V, i. m. (42. jegyzet) 798; LUKÁCS László, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I.*, VI, Romae, Institutum Historicum S. I., 1993, 12, 66.

⁵⁰ LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 12.

⁵¹ „Andreas Spangar socius catechistae in arce” LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 63, 66.

⁵² *Historia*, i. m. 39. jegyzet 136; LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 159, 214.

⁵³ LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 266.

⁵⁴ *Historia*, i. m. 39. jegyzet 136.

⁵⁵ LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 159.

⁵⁶ „M. Andreas Spangar, syntaxista, grammaticista, catechista hungaricus” LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 214.

⁵⁷ „M. Andreas Spanger (!) syntaxista, grammaticista, exhortator dominicalis studiosorum” LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 266.

⁵⁸ 1705: theologus primi anni, bidellus hebraeae; 1706: theologus secundi anni; 1707: theologus tertii anni, bidellus theologorum; 1708: theologus quarti anni LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 288, 337, 384, 431, 483.

között olvasható a kollégiumi névsorban. 1710. február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony napján negyedik fogadalmát Budán letéve lett a jezsuita közösség teljes értékű tagja.⁵⁹

Rendi életének első huszonhárom évében a nekrológ szerint magyar lelkészi teendőket végzett különböző állomáshelyein (Nagyszombat, Győr, Buda, Komárom, Kőszeg, Ungvár, Sopron, Eger, Szatmár), s elsősorban ékesszólásáról volt híres. Beszédeivel tiszta erkölcsre oktatta az embereket, és sokakat megtérített.⁶⁰ A nekrológ elismerő szavait igazolják a prédikálás mellett rábízott egyéb feladatok, melyek mutatják Spangár vezetésre, mások irányítására alkalmas tulajdonságait, s jelzik megbízhatóságát. Feladatainak ellátásához magyar anyanyelvén és a latin nyelv ismeretén kívül horvátul és németül kellett tudnia. 1710–1744 között szolgálati helyei rendtársaihoz viszonyítva a szokottnál gyakrabban változtak: összesen tizenhat alkalommal, átlagosan két és háromnegyed-évente került új helyre. Ahol megfordult, kivétel nélkül fontos, bizalmi feladatokat is ellátott. Hosszabb időt töltött Budán (1710–1715),⁶¹ Győrben (1726–1728),⁶² Ungváron (1729–1733)⁶³ és Rozsnyón (1738–1744).⁶⁴ Önálló íráskészsé-

⁵⁹ LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 483, 517; *Historia*, i. m. 39. jegyzet 136; LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573. *Cornides Collectio*, i. m. (40. jegyzet) 94, 135. Utóbbi forrás szerint 1710. február 2-át követően Spangár egyike lett a rend „Patres coadjutores spirituales”-einek. Ez a kiképzés és tanulmányi rend folyamatosan érvényesült az Osztrák-Magyar Jezsuita Provinciában. Vö. pl. TÜSKÉS, i. m. (42. jegyzet) 91–102.

⁶⁰ „[...] coadjutor spiritualis factus, ecclesiasten Ungaricum egit Annis 23 primariis etiam in Cathedris: Tyrnaviae, Jaurini, Buda, Comaromij, Gynsij, Ungvarini, Sopronij, Agriae, Szatmarini. Eo tendebat potissimum Patris Andreae eloquentia, ut et orthodoxi fide vera dignos ducerent mores, et heterodoxi diversis ab haeresibus, in numerum Filiorum Dei reducerent.” *Historia*, i. m. 39. jegyzet 136.

⁶¹ 1710–1711: catechista, exhortator in collegio Sancti Josephi, operarius illyricus; 1712: iuvat concionatorem hungaricum, catechista, operarius illyricus, exhortator in Collegio Sancti Josephi, confessarius et historicus domus; 1713: concionator hungaricus, operarius illyricus, confessarius domus, consultor secundus; 1714: concionator dominicalis et festivus hungaricus, operarius illyricus, confessarius collegii, consultor tertius; 1715: concionator dominicalis et festivus hungaricus, operarius illyricus et hungaricus, confessarius domus LUKÁCS, *Catalogi*, VI, i. m. (49. jegyzet) 517, 566, 614, 662, 715, 762.

⁶² 1726–1728: concionator hungaricus in Cathedrali et quadragesimalis in nostro praeses congregatio Beatae Virginis Assumptae hungaricus et Agoniae, operarius, habet curam carcerem et hospitalis, confessarius domus. LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS László, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I.*, VII, Romae, Institutum Historicum S. I., 1993, 437, 494, 551. Eszerint Győrben a püspöki székesegyházban volt magyar prédikátor, a jezsuita templomban nagybőjti szónok.

⁶³ 1729–1733: concionator dominicalis, praefectus spiritus, monitor, examinador candidatorum, exhortator quadragesimalis et dominicalis, operarius hungaricus et germanicus LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VII, i. m. (62. jegyzet) 638, 696, 755, 816, 876.

⁶⁴ Rozsnyón 1738-ban praeses congregationis Agoniae, confessarius domus, operarius hungaricus et germanicus, consultor primus volt; 1739–1740-ben praeses congregationis Agoniae, confessarius et historicus domus, operarius hungaricus et germanicus, consultor secundus, majd 1741-ben confessarius

get igénylő feladatot először 1712-ben kapott Budán, ahol ő vezette a historia domust. 1716–1723 között egy-egy évig élt Sopronban (1716),⁶⁵ Egerben (1717),⁶⁶ Szatmárban (1718),⁶⁷ Komáromban (1719),⁶⁸ Bécsben (1720),⁶⁹ Nagyszombatban (1721),⁷⁰ majd ismét Komáromban (1722)⁷¹ és Egerben (1723).⁷² 1717-ben Egerben volt első ízben előjárója egy felnőtt világiak számára szervezett vallásos társulatnak (Agonia Christi).⁷³ 1724–1725-ben a kőszegi kollégiumban vice-rectori, procuratori, valamint magyar szónoki és nagybőjti prédikátori feladatot teljesített.⁷⁴

1734-ben Sárospatakon,⁷⁵ 1735–1736-ban Pécsen,⁷⁶ majd Lőcsén (1737)⁷⁷ találjuk. Többéves rozsnyói tartózkodás után Lukács egyik forráskiadványa szerint 1744. február

---

et historicus domus, s emellett „curat valetudinem”. Állapota romlását jelzi, hogy 1742–1743-ban egyetlen „feladata” egészsége visszanyerése („curat valetudinem”) lett volna, 1744-ben pedig „valetudinarius” megjelölés szerepel a neve mellett. LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VIII, *i. m.* (39. jegyzet) 1994, 290, 351, 413, 476, 537, 599, 662; *Historia*, *i. m.* (39. jegyzet) 108–187.

⁶⁵ „P. Andreas Spanger, regens convictus, concionator hungaricus, operarius, consultor primus” LUKÁCS, *Catalogi*, VI, *i. m.* (49. jegyzet) 827.

⁶⁶ „Minister, concionator et catechista hungaricus, praeses congregationis Agoniae, operarius, exhortator quadragesimalis, consultor primus” LUKÁCS, *Catalogi*, VI, *i. m.* (49. jegyzet) 893.

⁶⁷ superior, concionator hungaricus, operarius germanicus LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 45.

⁶⁸ concionator dominicalis et quadragesimalis ad Sanctum Andream, confesarius domus, consultor primus LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 92. A komáromi Szent András templom a jezsuiták temploma.

⁶⁹ Bécsben a jezsuita kollégiumban élt, s innen látta el prédikátori feladatát a Collegium Pazmaneumban. LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; „praefectus spiritus, decanus casuum et exhortator in Collegio Pazmaniano” LUKÁCS, *Catalogi*, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 137. 1720-ban tizenhét magyarországi hallgató élt a bécsi Pazmaneumban. FAZEKAS István, *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918/1951 – Matricula Collegii Pazmaniani Viennensis 1623–1918/1951*, Bp., ELTE Levéltára, 2003, 208–211.

⁷⁰ „concionator hungaricus in Cathedrali, operarius” *Annuae Collegii Tyrnaviensis SJ anno 1711–1765*, BEK Ab 123, ff. 95r–101r; LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 183. Az „in Cathedrali” kitétel jelzi, hogy a Szent Miklós székesegyházban volt magyar prédikátor.

⁷¹ concionator dominicalis et exhortator quadragesimalis hungaricus ad Sanctum Andream, operarius, confessarius domus, consultor primus LUKÁCS, *Catalogi*, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 250.

⁷² concionator, operarius, exhortator quadragesimalis hungaricus, praeses Congregatio Agoniae, confessarius domus LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 303.

⁷³ Vö. KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2001.

⁷⁴ LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 321, 377.

⁷⁵ Itt praefectus spiritus, ecclesiae et scholarum, monitor, operarius hungaricus et germanicus, consultor primus. LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VIII, *i. m.* (39. jegyzet) 50.

⁷⁶ Feladatai: praefectus spiritus, monitor, examinador candidatorum, facit conferentias fratribus. LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VIII, *i. m.* (39. jegyzet) 85, 144.

⁷⁷ Lőcsén minister, praefectus ecclesiae et sanitatis, consultor primus. LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573; LUKÁCS, *Catalogi*, VIII, *i. m.* (39. jegyzet) 197.

14-én halt meg Passauban.⁷⁸ Az utóbbi adat téves,⁷⁹ mert egyrészt a rozsnyói historia domusban az 1744-es év eseményei után olvasható, adatokban gazdag, pontos nekrológja szerint hosszú betegségben – mely a mozgásban és a beszédben egyaránt korlátozta – hunyt el a rozsnyói rezidenciában 1744. március 13-án, s itt temették el március 14-én.⁸⁰ Másrészt nincs nyoma annak, hogy Spangár Passauban járt vagy ott élt volna.⁸¹

Áttekintve feladatait, nyilvánvaló, hogy a nekrológban említett első huszonhárom évben a folyamatosan végzett szónoklás mellett több, szerteágazó felkészültséget igénylő – egy-egy rendház vezetésétől a börtön felügyeletéig terjedő – feladatot kapott, és ezeket kiválóan teljesítette. Ugyanakkor szembetűnő, hogy tanulmányi éveinek lezárulása után tanári megbízatása egyszer sem volt. 1710–1733 között minden állomáshelyén felnőttekkel foglalkozott, mind a rendházakon belül (pl. gyóntató, praefectus), mind azokon kívül (pl. prédikátor, társulati előjáró). Működési helyei – Bécs, Nagyszombat és Győr kivételével – többnyire kisebb jelentőségű kollégiumok, rezidenciák voltak. Figyelmet érdemel az is, hogy 1734-től egyetlen további állomáshelyén (Sárospatak, Pécs, Lőcse, Rozsnyó) sem prédikált. Ennek fő oka az első ízben valószínűleg 1733 körül Ungváron jelentkező, majd ismételten kiújuló, holtáig tartó betegsége lehetett. A visszatérő, néha talán a gyógyulásra is reményt adó, a központi idegrendszer sérüléséből eredő betegségének, a hemiplexiának (hemiplegia) fő tünete az időnként oldódó féloldali bénulás és gyengeség volt.⁸² Nekrológja szerint Spangár ebben a haláláig terjedő, hosszú időszakban (1734–1744) bármilyen rábizott feladatot szívesen és örömmel elvégzett.⁸³

Az 1734-ben Sárospatakon töltött évre a historia annuae mellett rendelkezésre áll az éven belüli napi feljegyzéseket rögzítő diarium is. Ez a forrás olyan adatokat őrzött meg Spangárról, melyek fényt vetnek mindennapi tevékenységére, életvitelére és személyiségére. Az annuae szerint⁸⁴ 1734-ben nyolcan éltek a sárospataki

---

⁷⁸ LUKÁCS, *i. m.* (12. jegyzet) 1573.

⁷⁹ Talán Rozsnyó más nyelvekben használt névalakjainak – Rosnavia, Rosenau – téves olvasatára megy vissza.

⁸⁰ „Posthuma P. Andreae Spangar hic habet memoria. Cui dies 14 Martij Anni hujus 1744 suprema fuit: morbus hemiplexiae iteratis recrudescens vicibus, quo annum in tertium affligebatur auctus sollicitos tenuit Domesticos, ut periti hic loci opera medici fugientem Patris Andreae animam retinerent. [...] animam Deo reddidit Pater Andreas Anno 1744 13 Martij.” *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 136–137.

⁸¹ Lukács, VII, *i. m.* (62. jegyzet) 635–636.

⁸² Egykorú orvosi disszertáció a betegségről: Gottlob Immanuel SOMMER, *Dissertatio inauguralis medica, de hemiplexia [...] pro gradu doctoris [...] Anno MDCCXLIV [...]*, Halae Magdeburgicae, Typis J. Ch. Hendelii, 1744.

⁸³ „[...] usitata corporis afflictatio ita provexerat, nihil ut illi arduum videretur, locum nullum nullum [sic] officium recusaret, ageret omnia quae Deo gloria exposcerit; labores omnes pro salute proximi volens subiret.” *Historia, i. m.* 39. jegyzet 137.

⁸⁴ Az általuk fenntartott iskolában a tanulók száma hatvan körül volt („sexaginta circiter numerabat”). A syntaxis grammaticae-t a magister oktatta, aki egyben orvosi („medicus”) feladatokat is ellátott. Az

rezidenciában: öt pater, egy magister és két frater. Spangár, akinek a nevét itt következetesen „Spángar” alakban írták, ebben az évben a templom és az iskola lelki ügyeinek előjárója volt, emellett ellátta az operarius, valamint az első számú magyar és német tanácsadó feladatát. A diarium⁸⁵ szerint Spangár január elsején már a közösségben élt. Ezen a napon a többiekkel együtt valószínűleg ő is kapott újévi ajándékként déligyümölcsöt és három „töltés” italt, s a paterék közül ő mondta az utolsó misét. A közösségben végzett tevékenységét egész éven át folyamatosan megörökítették. Rendszeresen misézett, énekelt az istentiszteleteken, kisebb kiküldetéseken vett részt.⁸⁶ Március elején beteg lehetett, mivel feljegyezték, hogy 3-án „P. Spángar sumpsit pillulas”. 7-én és 25-én (Gyümölcsoltó Boldogasszony napján) reggel hét órakor misét mondott, 21-én, nagyböjt második vasárnapján az Oltáriszentséget kitéve énekelt az istentiszteleten. 14-én, nagyböjt első vasárnapján Ertl nevű rendtársával gazdasági ügyben Újhelyre mentek, és vacsorára értek vissza. Az áprilisi időszakból hasonló bejegyzések olvashatók róla.⁸⁷ Legközelebb május 26-án említi, amikor nem részletezett ok miatt eret vágtak rajta és az éléskamra őrén (cellarius) („P. Spángar et Ch. Ertl uti sunt phlebotomia”). Júniusban és júliusban is többször mondott misét a közösségnek (VI. 13., 14., 24., VII. 22., 31.) vagy énekelt az istentiszteleten (VI. 6., VII. 11.).⁸⁸

Betegsége augusztus 24-étől teljesen eluralkodott rajta: ezen a napon a reggeli misén közelebről nem részletezett, súlyos rohama („paroxismus” – talán epileptikus roham) volt az oltárnál. Gyógyszert kapott, déltől azonban forrolázba esett és állapota

---

„infima grammaticae cum elementaris”, azaz a legkisebb diákok tanítója világi személy volt. *Historia domestica residentiae S. N. Patakiensis ab Anno 1663 usque ad Annum 1753*, BEK, Ab 95/I, 189–191.

⁸⁵ *Liber Diarii Societatis Patakiensis, Jesu Matrisque Virginis oblatus, 1733–1757*, BEK, Ab 95/III, ff. 16r–26r.

⁸⁶ Januárban további négy bejegyzésben említették meg: 3-án (vasárnap) az Oltáriszentséget kitéve énekelt a jezsuita közösség szentmiséjén; 6-án, Vízkereszt napján misét mondott; 10-én énekelt a misén, 7-én délelőtt ő áldotta meg (ti. a Háromkirályok áldásával) az „alodium”-ot és a kertet. Február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony napján misét mondott, 7-én az Oltáriszentséget kitéve énekelt az istentiszteleten. Február 22–25. között operariusként úton volt Franciscus Ertl cellariusszal: Kisfaludra mentek, majd innen a keresztúri vásárra.

⁸⁷ 11-én, 22-én és 26-án reggel 7 órakor misét mond, 18-án és 25-én ő a napi utolsó misemondó. 27-én, Húsvét harmadnapján egy másik atyával együtt fogadja a templomba visszaérkező körmenetet. Május 1-jén énekelt a szentmisén, 2-án és 3-án ő volt az utolsó misemondó.

⁸⁸ Július 25-én Szent Jakab ünnepén több társával együtt reggeli vendégségbe ment a jezsuitákat támogató egyik helyi földbirtokoshoz, a Modlányi családhoz. A 28-dikai egész napos recreációs napon ő is fogadta a halászatról délelőtt visszaérkező oktató magistert világi tanártársával, a diáksággal és Ertl-lel együtt, és velük ebédeltek. Július 30-án meghívták egy közelebről nem részletezett újhelyi ünnepségre, ahonnan dél körül ért vissza. Augusztusban nincs feljegyzés közösségi misemondásairól. Szent Lőrinc ünnepén (VIII. 10.) a rezidencia superiorával megtekintette a ladányi szőlőket, majd délben visszaérve ismét a Modlányi családnál ebédeltek. Nagyboldogasszony napján 8 órakor énekelt a szentmisén.

az év további részében nem változott.⁸⁹ 25-én magas láz gyötörte és 26-án is folytatódott betegsége. 29-én kocsival egy társa kíséretében Kassára vitték gyógyulni. Innen október 8-án érkezett vissza Nicolaus Zacharias kassai szláv szónok kíséretében.⁹⁰ Valószínűleg azonban nem gyógyult meg, mivel az év hátralevő részében ritkán említik a nevét. A legközelebbi rá vonatkozó bejegyzés december 3-án keletkezett: ezen a napon, Xavéri Szent Ferenc ünnepének estéjén Spangár elkezdte Szent Ignác-i lelki-gyakorlatát. Ez tíznapos lehetett, mert december 13-án indult el Sárospatakról újabb szolgálati helyére, Pécsre.⁹¹

Spangár betegségének természetéről nem található további bejegyzés. Valószínűleg egy már korábban jelentkezett kór ismétlődéséről, súlyosbodásáról lehetett szó, hiszen ismeretlen okból először Sárospatakon nem tartozott feladatai közé a prédikálás. A betegség nevét nem rögzítették, de az – a leírt tünetek alapján – nem lehetett más, mint a nekrológban említett hemiplexia (hemiplegia), mellyel – többek között – együtt járt a beszédzavar, a begyakorolt mozgások képességének elvesztése (apraxia), a kényszeres kéztartás és az epilepszia. Élete utolsó szakaszában (1738–1744) Spangár a rozsnyói rezidenciában élt. Erről az időszakról teljes terjedelemben fennmaradtak a historia domus bejegyzései,⁹² és egy rövidebb időszakra, az 1738–1740 közötti évekre nézve megvan az ennél sokkal részletesebb diarium.⁹³ Rozsnyón a historia annuát a kötet előzéklapján rögzített negyvennégy témakör figyelembe vételével vezették, s ezektől nem tértek el. Így valószínű, hogy több, Spangár életvitele szempontjából fontos eseményt egyáltalán nem rögzítettek. Az éves feljegyzések egyik visszatérő eleme az aprólékosan részletezett térítő munka: kik, milyen körülmények között lettek katolikusok, kik tértek vissza korábbi felekezetükhöz. E tevékenységben a rezidencia lakói aktívan részt vettek, így Spangár is, aki maga vezette a historia domust 1738–1740 között.

Az 1738–1740 közötti historia annua tanúsága szerint Spangár ekkor már alkalmilag, a Congregatio Agoniae elöljárójaként sem prédikált.⁹⁴ Egészségi állapotának rom-

---

⁸⁹ „Augustus 24. Martis. Hodie mane sub sacro periculoso paroxismo tentatus ad aras P. Spángar aegre dum absolvit sumpta medicina non nihil malus depulsus, a meridie febribus aestuat P. Spángar, sub horas 5tas allata dispositio pro anno sequenti.” *Liber Diarii*, i. m. (85. jegyzet) 22v.

⁹⁰ „Augustus 29. Dominica. Hodie sub hora nonas missus ad curandas valetudinem comite Patre Josa Cassovias Pater Spángar curru tecto.” „October 8. Veneris. Sub eodem prandio redijt Cassovia P. Spángar cum Nicolao Zacharias concionatore sclavonico Cassoviensi.” *Liber Diarii*, i. m. (85. jegyzet) 22v, 23v.

⁹¹ „December 3. Veneris. Festum S. Francisci Xaverii SJ. Vespere ingressus Exercitia S.P.N. est P. Spángar.” „December 13. Lunae. Hodie discessit P. Spángar Quinque Ecclesias per spiritali.” *Liber Diarii*, i. m. (85. jegyzet) 25r, 26v.

⁹² *Historia*, i. m. (39. jegyzet) 108–137.

⁹³ *Diarium Residentiae Rosnaviensis Societatis Jesu ab 8. Junij 1731 usque ad Finem Anni 1740*, BEK Ab 101, fól. 110v–147v.

⁹⁴ Így például az Örangyalok ünnepén sem, amikor a társulat körmenetben vonult a Rozsnyótól Keletre egy órányira fekvő Krasznahorkaváraljára vagy a társulat tituláris ünnepén (Dominica Passionis).

lására utal, hogy bár 1741-ben a gyóntatás mellett az ő feladata volt a historia domus vezetése, a bejegyzések már nem az ő kézírásával készültek.⁹⁵ 1743-ban az volt az egyetlen feladata, hogy esetenként társai segítségére legyen, mivel – a magyarázat szerint – ahányszor elhatalmasodott rajta a hemiplegia, állapota kiszámíthatatlan időre bizonytalanná vált, azaz nem lehetett rábízni egyetlen folyamatosan végzendő feladatot sem.⁹⁶ 1744-ben már egyáltalán nem adtak neki feladatot, s neve mellé a „valetudinarius” (betegeskedő) megjegyzést írták.⁹⁷

A rozsnyói diariumban az 1734. évi sárospataki bejegyzésekhez képest ritkábban említik személy szerint a rezidencia lakóit. Ennek ellenére Spangár neve gyakran olvasható a rendház krónikájában. Többször volt olyan események részese, melyek nem tartoztak a megszokott életrendhez. 1738–1740 között például ismételt meghívták a Rozsnyótól északra fél órányira fekvő Betlérre az Andrassy-kastélyba étkezésre és lelki szolgálat végzésére. Néha egyedül (1738. január 1.), más alkalommal valamely társával együtt tett eleget a meghívásnak.⁹⁸ Máskor Krasznahorkaváraljára hívták meg az Andrassyak egyedül vagy társával, illetőleg társaival együtt hasonló célzattal, közös étkezéssel és misemondatással egybekötve (1738. február 2., 1738. augusztus 24., 1739. november 30.).⁹⁹ E napokon estére rendszerint visszatért a rendházba.¹⁰⁰ Társaival együtt Spangár többször ellátogatott Mária Magdolna ünnepén (július 22.) a szent helyi kultuszban részesített, Rozsnyó közeli búcsújáróhelyére.¹⁰¹ A rozsnyói agonia társulat ünnepein Spangár folyamatosan részt vett, mint előjáró (praeses), de nem vállalt nyilvános liturgikus tevékenységet.¹⁰² Ettől csupán egyetlen alkalommal

⁹⁵ *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 124–126.

⁹⁶ „P. Andreas Spangár ad adjuvandos Socios, hemiplegia aliquoties tactus, prorsus instabilis indies magis conlabescit.” *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 130.

⁹⁷ *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 132.

⁹⁸ 1738. március 9-én, Dominica Passionis ünnepén Gress oeconomusszal liturgikus szolgálatot végzett a kastélykápolnában; 1738. július 2-án, Sárlos Boldogasszony ünnepén a superiorral együtt teljesített hasonló feladatot, akivel innen Löcsére ment a jezsuita provinciálishoz. *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 110v, 113v, 120r.

⁹⁹ *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 112r, 122r, 141r.

¹⁰⁰ Az Andrassy családdal folyamatosan jó kapcsolata volt a rezidenciának. Így például az 1739. május 14-i rekreációs napon a rezidencia superiora három másik paterrel, köztük Spangárral, a krasznahorkai várban meglátogatták Andrassy Ferenc bárót, és vele étkeztek. Egy másik alkalommal (1739. november 5.) Spangár a superiorral együtt részt vett Krasznahorkaváralján az Andrassy Ferenc báró által építtetett új plébánosi lakóépület felszentelésén, ahol a kegyúr, Andrassy Ferenc gondoskodott az étkezéstről. *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 140v.

¹⁰¹ Így például 1739-ben ezen a napon Gress operarius fraterrel Csetnekre igyekezve útba ejtette a Magdolna forrás melletti kápolnát. Csetnekre érve Spangár ezen a napon misét mondott, majd vásárlási céllal ugyanitt bort kóstoltak, és estére visszaértek Rozsnyóra. *Diarium, i. m.* (89. jegyzet) 137v. Egy évvel később az ünnep vigíliáján a superiorral és egy másik jezsuita atyával a ferencesek meghívására vett részt a „sacellum S. Marie Magdaleneae”-nél a szent ünnepén. *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 146r.

¹⁰² *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 114v.

tért el, mégpedig 1740. április 15-én (dies parasceves), amikor ő vezette a társulat bűnbánati körmenetét a diákság asszisztenciájával.¹⁰³ Az Andrásyak meghívásain kívül eleget tett más családok meghívásának is, így például 1738. április 24-én együtt étkezett a rozsnyói Nébest családdal.¹⁰⁴ Többedmagával rendszeresen látogatta a Rozsnyó közelében állomásozó katonákat is. 1739. november 17-én a Sajógömörnél állomásozó katonaság lelkészéhez, Pitsch Xavéri Ferenc jezsuitához vitték el Spangárt vezetett lovon, de a gömöri várnál megbetegedett, s a gyógyszeres kezelés ellenére betegen ért haza Rozsnyóra.¹⁰⁵ 1738. november 5-én Spangár helyettesítette a gyengélkedő („qui male habens ex angina”) jezsuita superiorát a rozsnyói bíró megválasztásakor. Egészsége ekkor kifogástalan lehetett, mivel ő vezette a liturgiát, és a mise után pluvialéba öltözve, a nagy oltár előtt ülve ő eskette fel a városbírót.¹⁰⁶ Ítéleteiben, véleményalkotásában megbízhatónak tarthatták, társai által kedvelt személy lehetett. Nem lehet véletlen, hogy a superior többször választotta útítársának, így például a nevezetes száradalmási szőlők megtekintésekor (1739. szeptember 10.).¹⁰⁷

Egészségi állapota azonban folyamatosan ingadozott. 1739. április 9-én eret vágta rajta, 1739. november második felétől pedig hosszabban gyengélkedett.¹⁰⁸ Betegsége ellenére igyekezett kivenni a részét a rozsnyói rezidencia életéből, közös feladataiból. 1740. szeptember 15-étől két társával együtt lelkigyakorlatot tartott.¹⁰⁹ Nekrológja szerint szívesen gyóntatott, látogatta a betegeteket és haldoklókat, rendszeresen foglalkozott a diáksággal és tanáraikkal, oktatta őket a helyes Mária-tiszteletre.¹¹⁰ Halálát a nekrológ istenes halálként örököztette meg; eszerint alázattal adta vissza lelkét teremtetőjének 1744. március 13-án.¹¹¹

Spangár nekrológja – a jezsuita halotti jelentés követelményeinek megfelelően – röviden összefoglalta írói tevékenységét. Ennek hitelességében nem kételkedhetünk, mivel a nekrológ pontosan, más forrásokkal megegyezően követi az életút állomásait. A nekrológ szerzője két részletben foglalkozik Spangár írói munkásságával. Először a rendi tanulmányai befejezését követő első huszonhárom év összefoglalásából értesülünk arról, hogy kisebb könyveket („libellos”) szerkesztett („edidit”), melyekkel táplálta a kegyességet („pietas nutritur”), és általuk „kiszorítottak” az „eretnek tanok”

¹⁰³ *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 144v.

¹⁰⁴ Egy másik helybéli családot 1739. február 17-én látogatott meg, ahonnan visszatérve a rendházba állítólag kijelentette, hogy Nagyböjtben egyszer sem kíván húst enni. *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 115v, 130v.

¹⁰⁵ Így 1738. június 24-én két társával együtt meghívták a generális születésnapjára, 1739. április 6-án pedig részt vett egy viszály elhárításában. *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 119v, 133v, 140v.

¹⁰⁶ *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 125r.

¹⁰⁷ *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 139r.

¹⁰⁸ *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 115r, 140v–141v.

¹⁰⁹ *Diarium, i. m.* (93. jegyzet) 147v.

¹¹⁰ *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 137.

¹¹¹ *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 137.

(„haereses everterentur”).¹¹² Az „edidit” kifejezés – tekintettel a szövegkörnyezetre – itt valószínűleg nem a művek önálló megjelentetésére, hanem azok elkészítésére, összeállítására vonatkozik. Ezt látszik bizonyítani, hogy a nyomtatott megjelenésre a nekrológ egy másik kifejezést használt: „typis edidit”. A munkák megírására és a magyar nyelvre fordításra Spangár feltehetően Hevenesi Gábortól kapta az ösztönzést, amikor rektorsága alatt novícius volt Bécsben.

A nekrológ Spangár élete utolsó tíz évének bemutatását követően röviden összefoglalja írói munkásságának további szakaszát. Először egy nyomtatott munkáját méltatja: „Notum illud Dictionarium magno labore, conquisitis unde unde [!] sumptibus typis edidit, quo laudes Matris Dei diversos per Auctores sparsae accurato indice annotantur, quo facilius seu oratores Laudes Virginis annuncient, seu Cultores Ejusdem in venerationem accendantur.”¹¹³ Ez a mű nagy biztonsággal azonosítható az 1721-ben Nagyszombatban latin nyelven megjelent *Concordantiae Mariana*-vel. Spangár éjszaka írta műveit – folytatja a nekrológ –, s ezek között előkelő hely illeti meg a *Cronica Ungariae*,¹¹⁴ azaz a Pethő-féle krónika „tovább írásá”-t és kibővítését. A nekrológ nem tért ki Spangár egyéb írói vállalkozására. Mindebből nyilvánvaló, hogy ez irányú tevékenységét nem rendi megbízatásból, professzionális szerzőként végezte, hanem elhivatottságból és magánszorgalomból folytatta. Másfelől az életművel kapcsolatos bizonytalanságokat a nekrológ alapján csak részben tudjuk kiküszöbölni, mivel a szöveg a művek egy részéről egyáltalán nem tesz említést.

Nyomtatott művek

1. *Concordantiae Mariana* (Tyrnaviae, 1721). A historiográfiai áttekintésben számba vett szerzők egy része szerint Spangár több *Concordantia* című művet készített, melyek egyaránt 1721-ben, Nagyszombatban jelentek meg. Az említett címváltozatok a *Concordantiae novae universales*, a *Concordantiae Mariana* és a *Concordantiae concionatoriae*. Másutt számba vettek tőle egy *Concordantias Marianas* című, 1741-ben Nagyszombatban megjelent nyomtatványt is,¹¹⁵ továbbá ezek egyikének címvariánsát, a *Bibliothecae SS. Patrum concionatoriae Synopsist*.¹¹⁶

¹¹² „edidit libellos, quibus et pietas nutreitur et haereses everterentur” *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 136.

¹¹³ *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 137.

¹¹⁴ „[...] scribendis libris in pendit; quos inter Cronica Ungariae praelo subjecit, quibus veterum Ungarorum acta, a nullo in lucem data vulgavit idiomate Ungarico, legerent ut posteri qua Religione priores Ungari in Deum Sanctosque fuerint, quid pro Deo Religione Patria ac Regibus egerint, ac recte factorum memoria ad virtutum sutanda vestigia stimularentur; quod opus a multis volvitur et Auctor laudatur.” *Historia, i. m.* (39. jegyzet) 137.

¹¹⁵ Ld. 10. jegyzet.

¹¹⁶ Ld. 36. jegyzet.

A műfajra, a megformálási módra és a tartalomra egyaránt utaló 'concordantia' kifejezés Spangár munkásságának egyik kulcsfogalma, ami további műveinek címében is megjelenik az idézett bibliográfiák szerint. Így például: *Splendores SS. Ordinum et Institutorum religiosorum utriusque sexus tam in communi quam particulari*, in forma *Concordantium propositi* vagy *Societas Jesu Concordantiis illustrata, sive litteraria eorum Autorum et Scriptorum concordia [...]*.¹¹⁷ Az esetenként nyomtatványként, máskor forrásjelölés nélküli kéziratként leírt Spangár-féle concordantiák további címváltozata a szakirodalomban az a két *Concordantiae novae universales tripartitae*, melyekhez a vonatkozó bibliográfiában egyaránt az 1721-es nagyszombati impresszum tartozik, noha a könyvészeti leírás két eltérő formátumot és terjedelmet rögzít.¹¹⁸

Kérdéses, vajon hány egymástól különböző tartalmú *Concordantia* jelent meg nyomtatásban, hány maradhatott kéziratban és összesen hányat tervezett a szerző? Jelenlegi tudásunk szerint 1721-ben Nagyszombatban mindössze egyetlen *Concordantiae [...]* jelent meg negyedréti formátumban, lapszámozás nélkül 46 levél, azaz 92 számozatlan lap terjedelemben.¹¹⁹ A nemzeti könyvtárban vezetett lelőhelylista szerint e nyomtatványból 16 őrzőhelyen összesen 21 példányt őriznek, így nem tekinthető ritka kiadványnak.¹²⁰ A példányok kivétel nélkül egyetlen kiadáshoz tartoznak, azzal a különbséggel, hogy némelyikben a [ ]_{2v} levél alján az „Orbi” őrszót nyomdai úton besötétítéssel eltakarták, s az őrszó helyén fekete fekvő téglalap látható.¹²¹ A törölt őrszó ráirányítja a figyelmet arra, hogy 1721-ben nem a teljes mű jelent meg, hanem csupán annak egy része; de az is lehetséges, hogy a nyomtatás közben módosult a kézirat tartalma. Az 'A' jelzésű nyomdai ív előtti szövegrészek vizsgálatából remélhető válasz arra, mi történt valójában. A szennycímlapon a rövidített cím,¹²² a címlapon a teljes cím,¹²³ a szennycímlap hátoldalán ([ ]_{iv}) öt mottó, s végül a címlap hátolda-

¹¹⁷ Ld. 12., 14. jegyzet.

¹¹⁸ Ld. 22. jegyzet.

¹¹⁹ [ ]², A⁴–L⁴ – Ld. 14. jegyzet.

¹²⁰ 2012. szeptemberi állapot. A lelőhelylista ismeretét V. Ecsedy Juditnak köszönöm.

¹²¹ Az őrszó törlés nélkül pl.: BEK Gc4r128 jelzetű példányban. Törölt őrszó pl. Országos Széchényi Könyvtár RMK II 2272a jelzetű műhöz kolligált példányban.

¹²² [ ]_{Ir} „Concordantiae novae universales”.

¹²³ [ ]_{2r} „Concordantiae novae universales tripartitae sive Nomina, et Vocabula communi Mortalium usu recepta, Resque iisdem significatae a Praestantissimis quibusque orbis literati scriptoribus, et authoribus, tum sacris, tum profanis, Integris editis Voluminibus enucleatae, Eruditus [...] nova nunc methodo ad maiorem Quaerentium praxim Ordine Alphabetico Tripartito digestae, et concordatae In Universae quidem Reipublicae Literariae [...] concinnatae”. A retrospektív nemzeti bibliográfia helyesen a címlap alapján közli a munkát a következő formában: „Spangár, Andr. Concordantiae novae universales tripartitae, sive nomina et vocabula communi mortalium usu recepta, resque iisdem significatae a praestantissimis quibusque orbis literati scriptoribus et authoribus tum sacris tum profanis etc. enucleatae de nova nunc methodo ad maiorem quaerentium praxim ordine alphabetico

lán a *Partitio Operis* ([1_{2v}) szövege egybehangzóan bizonyítja, hogy az eredetileg három részesre (pars) tervezett munkából csupán az első rész egyetlen alfejezete¹²⁴ látott nyomdafestéket 1721-ben *Concordantiae Mariana*e belső kezdőcímen (A_{1r}). Az említett „Partitio Operis” a mű egészének tervezete. Ennek részletes elemzése, az életművel történő összevetése, valamint irodalom- és tudománytörténeti elhelyezése egy másik tanulmánynak a feladata.

A Spangár által tervezett nagyszabású tematikus „bibliográfiai” együttesből – melyről jelenleg nem lehet tudni, hány „téma” feldolgozása készült el és maradt fenn kéziratban – a nyomtatásban megjelent Szűz Mária-concordantia tartalmilag önálló, lezárt egységnek tekinthető. Arra, hogy ez egy nagyobb mű koncepciójának csupán egyik része, a *Partitio Operis*en és az eltörölt őrszön kívül a szokásos keretszövegek hiánya hívja fel a figyelmet. A címlapon feltüntetett „cum facultate superiorum” megjegyzésnek megfelelő rendi engedélyen kívül hiányzik a dedikáció és az olvasói előszó, s index(ek) sem kíséri(k) a nyomtatványt. A mű részleges megjelenésének és a kézirat feltételezett torzóban maradásának oka az lehetett, hogy az elkészült kézirat-rész kinyomtatása után Spangárt Nagyszombatból Komáromba (1722), majd Egerbe (1723) és további állomáshelyekre irányították, ahol bőségesen ellátták feladatokkal, s nem tudta folytatni a megkezdett munkát. Közrejátszhatott az a körülmény is, hogy a tervezett munka elkészült részéhez Spangár nagy könyvtárak állományát használhatta (1720: Bécs, 1721: Nagyszombat), amelyek később nem álltak rendelkezésére.

A *Concordantiae Mariana*e műfaja – mai fogalmakkal – tematikus analitikus bibliográfia; azaz egyetlen téma, jelen esetben Szűz Mária, minél részletesebb megközelítése különböző altémák kijelölésével, s ezek bemutatása rendezett bibliográfiai hivatkozások segítségével. A mű alapvető segédletként szolgálhat mindazoknak, akik az adott téma minél teljesebb, a kor színvonalán álló, átfogó megismerésére töreksenek. A betűrendbe sorolt mariológiai fogalmak után következnek a kor hivatkozási szokásainak megfelelő nyomtatvány-leírások és a tartalmat tovább részletező bibliográfiai utalások. Spangár nekrológja a kötet betűrendes beosztása miatt említhette ezt a munkát „dictionarium”-ként.¹²⁵ Az altémák (fogalmak, kifejezések) száma az „abyssus Marianá”-tól a „Zorobabel Marianus”-ig összesen 256, a hivatkozott és analitikusan feldolgozott művek száma ennek a sokszorosa. Így van ez annak

---

tripartito digestae et concordatae. (4-r. 92 l.) Tyrnaviae, 1721. Typis academicis S. J., per Frid. Gall. M.” PETRIK, i. m. (14. jegyzet) 417.

¹²⁴ „Pars I. Exhibet Concordantias Extravagantes et Mixtas Vocum scilicet Rerum et Nominum eorum, quae ob dignitatis praerogativam, et Materiae amplitudinem peculiariem sibi locum jure vindicare videbantur. Quales sunt: Deus in communi et particulari, út SS. Trinitas, Pater, Filius, et Spiritus Sanctus, eorumque per Annum Festivitates, quas Ecclesia Festive recolit, ut: Nativitas, Circumcisio, Passio, Ascensio, Epiphania. Accedunt **Concordantiae** Eucharisticae, **Mariana**e, Angelicae [...]” *Concordantiae novae universales tripartitae* [...], Tyrnaviae, Typ. Academicis S. J. per Frid. Gall, 1721, [12v (kiemelés tőlem).

¹²⁵ *Historia*, i. m. (39. jegyzet) 137.

ellenére, hogy egy munkára Spangár annyiszor hivatkozik, ahányszor azt az adott mű tartalma és a betűrendben soron következő fogalom szükségessé tette. A hivatkozott szerzők között magyarok is találhatók, a feldolgozott művek azonban túlnyomórészt latin nyelvűek.¹²⁶

Spangár mariológiai kompendiuma változatos: fogalmak, tulajdonságok, ideák és irodalmi műfajok éppúgy beletartoznak, mint különböző teológiai és aszketikai kifejezések. A 'T' betűvel kezdődő altémák például a következők (K_{1v} – L_{1r}): Tabella Mariana – Templum Marianum – Theatrum Marianum – Theologia Mariana – Thesaurus Marianus – Thronus Marianus – Tituli Mariani – Traditio Mariana – Triumphus Mariani – Turcarum ruina Maria – Turtures Mariani. A felsorolt címszavak közül Spangár a „Tituli Mariani”-val (Szűz Máriára vonatkozó szimbolikus megnevezésekkel) foglalkozott a leghosszabb terjedelemben. Itt a témával kapcsolatos összegző műveket betűrendben követik a különféle Mária-titulusok, a rájuk vonatkozó bibliográfiai hivatkozásokkal együtt. Spangár összesen 186 Mária-titlust sorolt fel (K_{2r} – L_{1r}). Ezek között éppúgy találhatók máig közismert és használt megnevezések (például, „animarum medicina”, „domus aurea”, „lilium inter spinas”, „mare gratiarum”), mint speciális, ma már ismeretlen megszemélyesítések, metaforák és szimbólumok (például, „Ariadne coelestis”, „Lucifer clarissimus”, „Microcosmus ecclesiae”, „Rachel ovium custos”), valamint tetszés szerint bővíthető, variálható kifejezések („Rosa variis titulis”).

Némely címszónál – ha a hivatkozások bősége vagy a téma teológiai-történeti összetettsége úgy kívánta – a munka további részében is folyamatos a differenciálás, mint például az „Assumptio Mariana” (B_{1r} – B_{2v}), a „Conceptio Immaculata Mariana” (B_{4v} – C_{3v}), a „Cultores. Cultus. Devotio. Pietas Mariana” (D_{1r} – D_{2v}), „Dolores Mariani” (D_{2v} – D_{3r}) vagy az „Icones. Imagines Mariana” (E_{4r} – F_{1r}) fogalmaknál. Több esetben azonban csupán utalás található más témákra (pl. „Historiae Marianaе [...] vide supra verb. Festivitates. [...] Vide infra Lit. V. verb. Vita Mariana” E_{3r}), vagy utalás is tarkítja a bibliográfiai hivatkozásokat (pl. „Honor Marianus” E_{3r} , „Imitatio Mariana” F_{1r}). Ezzel a megoldással Spangár igyekezett elkerülni, illetve kizárni az ismétlődéseket.

A *Concordantiae Marianaе* nem csupán ma, hanem már megjelenésekor is némileg különleges, a 17. századi jezsuita hagyományt felelevenítő, illetve folytató vállalkozásnak számított. Jóval közelebb áll ezekhez a jezsuiták által még a XVIII. század utolsó harmadában is használt és kedvelt,¹²⁷ többek között Jeremias Drexel *Aurifodinájában*¹²⁸ leírt művekhez és az általa oktattott alkotói módszerhez, mint a 18. században általánossá váló, az egyházi szemlélettől elszakadt írói bibliográfiákhoz, lexikonokhoz.¹²⁹ Nem véletlen, hogy a *Magyarok Bibliotékája* kapcsán Rotarides

¹²⁶ Nyelvtudásának megfelelően Spangár a latin nyelvű munkákon kívül magyar és német művekkel dolgozott.

¹²⁷ Vö. pl. Ignatius WEITENAUER, *De modo legendi et excerptendi libri duo*, Augustae Vindelicorum, 1775.

¹²⁸ Jeremias DREXEL, *Aurifodina artium et scientiarum omnium*, Antverpiae, 1636.

¹²⁹ CZVITTINGER, i. m. (1. jegyzet).

Mihály már 1745-ben Szentiványi Márton munkáit asszociálta Spangár vállalkozásához.¹³⁰ A nekrológ megjegyzése szerint elsősorban a prédikátorok és a Mária-kultusz-szal foglalkozó szerzők forgathatták haszonnal az összeállítást.¹³¹ Az archaikus koncepció ellenére azonban a *Concordantiae Mariana*e a mai napig használható bibliográfiai segédlet. A korábban Faludi Ferencnek tulajdonított *Történetek az Szűz Máriáról* forrásainak azonosításában¹³² például optimális kiindulást jelentettek a következő címszavakhoz tartozó hivatkozások, amelyek végül elvezettek a szerzőség problémájának korábbinál differenciáltabb tárgyalásához: „Asylum Marianum” (B_{2v}), „Bellidux Maria” (B_{3r}), „Bibliotheca Mariana” (B_{3v}), „Miscellanea Mariana” (F_{4v}–G_{1r}), „Potentia. Potestas Mariana” (H_{1v}), „Praesidium Marianum” (H_{3r}), „Triumphus Mariani” (L_{1r}), „Turcarum ruina Maria” (L_{1r}), „Victoriae Mariana” (L_{1v}).

2. A Pethő Gergely-féle *Rövid magyar krónika* bővítése és a *Toldalékok* (Kassa 1734, 1753). A Spangár által kibővített, toldalékokkal, supplementum-kötettel, tudósításokkal és úgynevezett „kis krónikák”-kal „ellátott” Pethő Gergely-féle magyar krónika (*Rövid magyar krónika*) irodalomtörténeti és történeti¹³³ értékelése korántsem tekinthető lezártnak. A Kálnoki Sámuel által az 1626–1629 évekre vonatkozóan tovább írt¹³⁴ művet Spangár – Kálnoki szövegét mellőzve – 1626-tól 1732-ig folytatta és kiegészítésekkel látta el.¹³⁵

A bővítésben igyekezett változtatatosan fogalmazni, s többször saját költeményeivel kommentálta az eseményeket (így például verssel köszöntötte az 1700-as évet, 64–65). Valószínű, hogy ezen a munkán dolgozott Ungváron is,¹³⁶ majd amikor Sárospatakon (1734) megbetegedett és Kassára vitték gyógyulni (1734. augusztus 29. és október 8.

¹³⁰ Ld. 6. jegyzet.

¹³¹ 111. jegyzet.

¹³² KNAPP Éva, *Történetek az Szűz Máriáról* (Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források), ItK, 114(2010), 487–519.

¹³³ Vö. MORVAI István, *Gersei Pethő Gergely élete és krónikája*, Bp., 1912; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1875, 404–414; NAGY Levente, *Pethő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós*, ItK, 102(1998), 285–300; SZABADOS György, *A krónikáktól a gestáig: Az elődö-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, ItK, 102(1998), 615–641, itt: 623–624.

¹³⁴ Megjelent: Bécs, 1702.

¹³⁵ Megjelent: Kassa, 1734 – *A' magyar kronikának a' mellyet elsőben meg-irt, s' ki bocsátott nemzetes Pethő Gergely 373. esztendőül fogva 1626. esztendeig Nyomtatott Bécsben 1660. esztendőben. Az után pedig. Azon Historiát continuálván ujonnan ki nyomtatatta, és szüntelen történt dolgokkal szaporította groff. Kálnoki Sámuel, [...] a' magyar nemzetnek tanuságára. Nyomtatott Bécsben Sircchovics Arvainál 1702. esztendőben Tovább való Terjlesztése avagy negyedik, ötödik, és hatodik része Foglalnán magában száz és hat esztendőt 1627. esztendőül fogva 1732. esztendeig. Iratott, és szép toldalékkal szaporítottatott. SPANGÁR Andras jesuita által, Cassán, Academiai betökkel P. Jesuitáknál, 1734.*

¹³⁶ A Pethő-krónika az 1734-es kassai kiadás előtt 1729-ben jelent meg utoljára, ugyancsak Kassán. Spangár 1729–1733 között élt Ungváron.

között), helyben ellenőrizhette a nyomdai munkálatokat, és lapszámokkal egészíthette ki a kötet mutatóit (a VI. és az utolsó toldalék). Az 1734-ben Kassán megjelent bővített kiadáshoz összesen nyolc, többnyire önállóan tekinthető *Toldalék* tartozik. Ezek a következők: I. A Szilveszter bulla magyar fordítása, kibővítve egy négysoros magyar nyelvű verssel (110–113).¹³⁷ II. „Sz. István Királynak Dicsősséges Életének Kronikás sommája” (113–118).¹³⁸ III. Az *Intelmek* magyar nyelvű fordítása (118–128). IV. A Szent István által alapított érsekségek és püspökségek „Kronikás száma, és Laistroma,” a hivatalviselők megnevezésével, rendszerint 1732-ig (128–133).¹³⁹ V. A magyar korona „Kronikája,” „Privilegiomi” és a koronaörök felsorolása (133–141).¹⁴⁰ VI. A *Magyar krónikában* említett magyar, horvát, dalmát és erdélyi családok, személyek felsorolása „Alphabetom szerint”, azaz személynévmutató (index) az 1732-ig kibővített krónikához (141–150). VII. *Magyar, és Erdély Országi Eretnekek, és Eretnekségek Kronikája* a Szent István-i *Intelme*ktől 1732-ig (150–169). VIII. Híradás három további, valószínűleg még el nem készült, tervezett toldalékról – Spangár talányos kifejezésével: „Még a’ Kronikához való három dolgot találok” (169). E három, a kézirat vélhető befejezésekor (1732) és megjelenésekor (1734) rendelkezésre még nem álló „toldalék” közül¹⁴¹ az első a magyarok által készített „sok szép könyvek, és írások”,¹⁴² a második a Magyarországon honos „religiók, és szerzetesek”, a harmadik a magyarországi várak és városok bemutatása, történetükkel együtt. A számozás nélküli utolsó toldalék a tartalommutató (index, Y_{1r-3v}). A toldalékok közül minden valószínűség szerint az I–III. azonosítható azokkal a nekrológban említett kisebb munkákkal (libellos), amelyeket Spangár jezsuita életrajzának első huszonhárom évében készített. A többi toldalék – amint arra tartalmukból következtethetünk – a Pethő-féle krónika bővítési munkálatai során készülhetett.

Spangár halála után kilenc évvel, 1753-ban Kassán sajátos nyomdai kiszerelésben újra megjelent az általa bővített Pethő-krónika.¹⁴³ A nyomtatványban Pethő szövegén kívül ($[I]^1$, A^4-Z^4 , Aa^4-Cc^4 , $[I]^2_{1r-v}$) megtalálható Spangár 1734-es bővítése ($[I]^2_{2r-v}$, A^4-N^4 , O^4_{1r-3r}) és az ugyanekkor megjelent toldalékok (O^4_{3v-4r} , P^4-Y^4 – utolsó levél üres). E kiadásba – bár ugyancsak a kassai jezsuita nyomdában látott napvilágot – nem

¹³⁷ „Itt tündöklék igaz Hitnek fényessége, / Itt Magyar Nemzetnek van nagy dicsőssége, / Az Eretnekségnek van itt mit tanulni. / S-Hit dolgában hová kellessék fordulni.”

¹³⁸ A 985–1241 közötti vonatkozó eseményekről.

¹³⁹ A 130. oldalon Szentiványi Mártonra történik hivatkozás, azaz adatainak egy részét Spangár Szentiványi Curiosioráiból vehette át.

¹⁴⁰ A 999–1714 közötti vonatkozó eseményekről.

¹⁴¹ Ezek készültségi fokáról itt homályosan nyilatkozott Spangár e szavakkal: „Mind ezek a’ Kronikában nem helyeztettek, mert alkalmassan nem lehetett.” (169).

¹⁴² Ugyanitt egy későbbi mondatban először említi a „Magyarok Bibliotékája” című munkáját.

¹⁴³ *Rövid magyar kronika sok rend-béli fő historiás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetett és irattott Pethő Gergelytől*, Kassán, Nyomt. az Akadémiai betűkkel, 1753.

dolgozták be Spangár 1738-ban megjelent, alább tárgyalandó kiegészítéseit (supplementum).¹⁴⁴ Felhasználták viszont az 1734-es kiadás megmaradt példányait – annak címlapját változatlanul megtartva és azzal egybeszerkesztve –, a *Magyarok Bibliotékája* azonban ebben sem található. Spangár eredeti terve, a kiegészítésekkel egybeszerkesztett „egész Kronika”¹⁴⁵ kiadása nem valósult meg. Az ismert példányokban a munkához hozzákötötték az 1738-as mű anyagát is.

3. *Magyar krónika Diszessen a Tudósításokkal* és a „kis krónikák”-kal (Kassa, 1738). 1738-ban *Magyar krónika Diszessen [...] címen* a Pethő-krónika által ihletett új, önálló mű jelent meg Kassán a krónika és a korábbi, 1734-es Spangár-féle bővítés 1732-ig terjedő kiegészítésével, ajánlásokkal, *Tudositasokkal* és újabb *Toldalékokkal*.¹⁴⁶ Ez a supplementum teljes terjedelmében Spangár tollából származik. Nem tartalmazza sem Pethő Gergely eredeti szövegét, sem annak korábbi bővítéseit.¹⁴⁷ Erre a körülményre Spangár külön felhívta olvasói figyelmét, s e munkáját a tartalommutató címében „Maradékos Magyar Kronikának” nevezte.¹⁴⁸ A kiadvány megjelenése egyben bizonyítja, hogy Spangár 1734 után tovább dolgozott, megírta az ajánlásokat, s elkészítette a tizenhárom új tudósítást, a két kiegészítő „kis krónikát” és a teljes krónika bővítését, ismét 1732-ig. A feladatról maga így vallott: „Isteni rendelésnek tulajdonitom, hogy a’

¹⁴⁴ Az *Amor Librorum* sorozatban megjelent hasonmás kiadás (Bp., Kossuth Kiadó, 2003) a három kassai kiadványt (1734, 1738, 1753) egy kötetben jelentette meg. A címlapon szereplő „Kassa, 1738”-jelzés félreérthető. Vö. 25. jegyzet.

¹⁴⁵ *Magyar krónika Diszessen [...]*, Kassa, 1738, 9. tudósítás, 21.

¹⁴⁶ A krónika végén az utolsó évszám 1711, azonban a kiadásban közölt tudósítások és toldalékok 1732-ig tartalmaznak adatokat.

¹⁴⁷ *Magyar krónika Diszessen, és rövideden elő adván Magyar országnak Kezdetét, régi, és mostani Országát, részeit, tartományait, vármegyeit, városait, királyait, Tiszt-Viselőit, mivoltát; úgy a’ magyar nemzetnek Eredetét, Scythiából való ki-jövetelét, Terjedését, szaporodását, előmenetelét, hadakozását, a’ régi és mostani magyaroknak maga viselését, Törvényeit, más Nemzetek előtt való tekintetét, és mind Magyar, mind más Országokban esztendőnként történt emlékezetre méltó dolgait, kinek-is három első Fő Részeit, azokba foglalván 373-tól fogva 1626. esztendeig folyó időt, sok rendbéli Fő Históriás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedte, és elsőben irta néhai Nemzetes Pettő Gergely. Nyomtatott leg-elsőször Bécsben 1660. és ismét Kassán az Academiai bötükkel 1729. esztendőben. A’ három utolsó Fő Részeivel peniglen, abba foglalván 106. esztendőt, úgy mint 1627-től fogva 1732. esztendeig ajánló Levéllel, sok szép Tudósításokkal, Toldalékokkal, ’s más a’ Magyar Kronikához tartozandó, és annak nagyobb értésére hasznos, és szükséges dolgoknak fel-jedzésével, De leg-főképpen a’ magyarok bibliotekájával, Az-az: A’ Magyar, avagy a’ Magyar Sz. Korona alatt lévő Országokból származandó Iróktól szerzett, és irt Könyveknek Laistromával azon krónikát terjesztette, szaporította és a Magyarok tanúságára ki-bocsátotta P. SPANGAR András Jesuvita, Kassán, Academiai bötükkel PP. Jesuitáknál, 1738.*

¹⁴⁸ „I. Mutató Tábla. Előadván ezen Tudositó, és Maradékos Magyar Kronikának Titulussit, és annak némelly Főbb, ’s-jelesbb dolgait.” A „maradékos” kifejezés használatával Spangár ismét felhívta a figyelmet arra, hogy a munka kizárólag kiegészítéseket, azaz „maradékokat” tartalmaz. *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 317.

sor [ti. a magyar történet megírásának sora] reám szállott”.¹⁴⁹ Ezt a munkát minden valószínűség szerint Pécssett (1735–1737) és Lőcsén (1737) készítette, a bizonyíthatóan már 1734-ben Sárospatakon elkezdett feljegyzései felhasználásával.¹⁵⁰

A nyomtatás évéből sem a rozsnói annuae-ban, sem a diariumban nincs arra adat, hogy Spangár Kassán járt volna, a kiadvány tehát valószínűleg távollétében látott nyomdafestéket. Ezt látszik bizonyítani, hogy egyrészt a III. „mutató táblá”-ban a krónikában szereplő személynevekhez nem tartoznak lapszámok, mert a szöveg nyomtatása után ezeket nem pótolták.¹⁵¹ Másrészt ugyanez lehet az oka annak, hogy a tartalmat részletező címben eggyel több rész cím olvasható a címlapon, mint amennyi megvan a nyomtatványban. A címlapon ígért ajánlólevél,¹⁵² tudósítások¹⁵³ és toldalékok¹⁵⁴ ugyanis rendre megtalálhatók, de az ugyanott említett *Magyarok Bibliotékája* hiányzik belőle.

Spangár az olvasói ajánlásban vallott történetírói elhivatottsága gyökereiről és történetírói példaképéről. Itt emlékezett meg – nevét elhallgatva – „ama tudós Szerzetes személy”-ről, aki „ott futtatván leg-fő képpen elméjét, hogy a’ mely dolgokat más sok Historicusok el hadtak, ő szorgalmatossan öszve szedvén ki terjeszsze [...] tudós munkájának homlokára ilyen czégeres titulust írt: *Imago antiquae Hungariae, repraesentans Terras, adventus: et res gestas Gentis Hunnicae*. És ismét: *Imago novae Hungariae repraesentans: Regna [...] Historiae genere strictim perscripta*”. Ez a

¹⁴⁹ *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) (3)r.

¹⁵⁰ Ezt bizonyítja több olyan részlet, melynek forráshivatozása a sárospataki Litterae annuae, melyet kizárólag helyben forgathatott. *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 77.

¹⁵¹ *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 319–322. E mutató végén (322) Spangár hivatkozik az 1734-es kiadásban közölt „egész Magyar Kronika” „Alphabetum szerént” közölt személynév-mutatójára („Laistromát lásd a’ Kronika végén a’ VI. Toldalékban Pag. 141.”), amelyből viszont ott nem hiányoznak a lapszámok. *A’ magyar kronikának, i. m.* (135. jegyzet) 141–150.

¹⁵² Ajánlás Szent István első magyar királynak, ajánlás az olvasónak, (2)r–A2r.

¹⁵³ A tizenkét soros magyar nyelvű verssel bevezetett tudósítások sorozata (3–64) a következő: 1. „A’ Magyar Historiákról, Kronikákról, Könyvekről, Írásokról, és Írókról”; 2. Magyarország területéről a vízözön utáni időtől a 6. századig; 3. a hunokról, azaz a magyarok eredetéről és a Honfoglalásról; 4. a Magyar Szent Koronáról – utalással az 1734. évi kiadás V. toldalékára, melyet ez a tudósítás kiegészít; 5. Magyarország és a hozzá tartozó országok és tartományok „statusiról magistratusiról”; 6. Magyarország régi és „mostani Tzimeréről”; 7. a magyarok vallásáról; 8. a magyarok ruházata, fegyverei, nyelve és az országban beszélt többi nyelv; 9. a magyarok törvénye; 10. „A’ Magyar, és Erdély Országi Épületekről”; 11. Magyarország gazdagságáról, kincseiről; 12. a magyarországi pénzről; 13. „A’ Magyaroknak, Nagy Urak, Fő Fő személyek, más Nemzetek, és Népek előtt való jeles Tekintetiről, és böcsületiről.” A tudósítások végén Spangár saját, huszonnyolc soros magyar nyelvű versét közölte.

¹⁵⁴ A címlapon jelzett „Toldalékok” nem azonosak az 1734. évi kiadás toldalékaival. Itt a tizenhárom tudósítást követően két ilyen jellegű, valószínűleg a félreértések elkerülése miatt itt – a címlaptól eltérően – toldaléknak már nem nevezett (vö. az 1734-es kiadás toldalékait) rész található: „Bibliás és mas historias Kronika” Jézus Krisztus születéséig (64–68); „Máriás Kronika. Azaz A’ Magyarok Nagy Aszszonyának Szüz Marianak Ötet, és Országunkat illető dolgainak Rövid avagy Kis Kronikaja” (68–80) Ezt a toldalékot nyolcsoros magyar vers vezet be, maga a toldalék Szüz Mária makula nélkül való fogantatásától 1732-ig tartalmaz adatokat.

személy nem más, mint Timon Sámel, a jezsuita történetírói iskola tagja.¹⁵⁵ Spangár 1734 kora őszén, kassai gyógykezelésekor ismerkedhetett meg az 1728-tól haláláig (1736) Kassán élő Timonnal, és tőle kaphatott indíttatást további munkájához.

Ezt a – saját kifejezésével – „Maradékos Magyar Kroniká”-t (81–316) Spangár folyamatosan bővítette, „díszítette” versekkel, versrészletekkel. A költői betétek egy része tematikusan összetartozik, folyamatosan is olvasható, s tükrözi a neolatin jezsuita történeti eposz műfájának ismeretét. A magyar nyelvű versezetek főszereplője „Hunna (az-az Hungaria Magyar Ország),” aki például „látván” „a’ koporsóban dicsőséges első Szent Királyát nem engedte a’ Kronika Írónak [ti. Spangárnak], hogy pennájával tovább mennyen, hanem parancsolta, hogy az egész Magyar Nemzet halgatná az ő keserves verseit [...]. Parancsolta továbbá: hogy azon keserves verseket a’ Magyar Kronikába foglalljam. Illendőképpen fogadtam én Hunnának szavát, ki-is [...] ekképpen siránkozott [...]” – s itt a krónika-kiegészítés szövege három oldalon át a Szent Istvánt sirató Hunna verses monológjával folytatódik (137–139). Az 1386. évnél a török veszély leírásában is találunk hosszabb verset a megszemélyesített Magyarországról. Az indoklás szerint azért, mert ezeket az eseményeket „[...] nem akarta a’ Kronika Író az ő pennájával csak gyarlón írva hadni, hanem Hunnának (Magyar Országnak) és a’ nevezetes Famának verseiben a’ Magyarok tanúságára elő adni.”¹⁵⁶ Az epikus versezetben Hunna – a megszemélyesített Fama közreműködésével – az eljövendő török igáról álmodik („Majd Magyar Országból Török Ország lészen [...] A’ Török síp szerint fog Erdély táncolni / ’S-annak kedve szerint Várokat sáncolni!” 192). Amikor felébred, nem ijed meg az álomtól, hanem az eljövendő korok törökverő hőseinek felsorolásával válaszol Famának (193): „Lesznek, kik engemet kezekén hordoznak, / És a’ Török ellen bátran óltalmaznak. [...] Hunyadi János meg tarttya Várait, / És Corvinus Mátyás ékes Városimat. / A’ Báthori István, és nagy Kinisi Pál, / Dobó, és Zrini Gróff mellett áll, [...] Nagy Leopoldusom erős fegyverével, / ’S-harmadik Karolom fegyveres kezével, / Vesztett Városimat mind viszsza foglallja, / Mind kettő Hunnát ismét meg-vigasztallja”.

A *Magyar Kronika Diszessen* lapjain rendszeresen találunk nyomdászat-¹⁵⁷ és irodalomtörténeti adatokat, megjegyzéseket, azaz Spangár – mai fogalmaink szerint – igyekezett együtt tárgyalni a történeti, irodalom- és művelődéstörténeti eseményeket.

¹⁵⁵ TIMON Samuel, *Imago antiquae Hungariae, repraesentans terras, adventus, et res gestas gentis hunnicae. Historico genere strictim perscripta*, Cassoviae, Typis academicis soc. Jesu, per Joan. Henr. Frauenheim, 1733; Uő., *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus dittonis hungaricae. Historico genere strictim perscripta*, Cassoviae, 1734.

¹⁵⁶ A háromoldalas versezet (191–193) a „Hunna Lajos Király birodalma alatt / Meg-örült; mert minden galibája szaladt. / Vesztett bődöksága ismét vissza fordult, / És állopottyában egészen bődögült” sorokkal kezdődik.

¹⁵⁷ Például „An. C. 1440 [...] A’ könyv-nyomtatás mesterség Német Országban az idén gondoltatik ki.” *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 203.

A historia litteraria-adatok gyűjtése és beépítése Spangár részéről tudatosságot mutat. Könyv- és eszmetörténeti érdeklődése folyamatos volt. Így például az 1560. évnél a történeti események mellett beszámolt a következőkről: „*Frankovich Mátyás*, avagy *Flaccius Illyricus*, és a Társai Magdeburgumban az idén kezdik előadni ama Historiás könyveket, kiket *Centuriáknak* neveztek, és a kik magoknak a Lutheristáknak sem tetezenek igen.”¹⁵⁸ Egy másik, forráshivatkozás nélküli magyar vonatkozású példa a 16. század második felének egyik legjelentősebb egyháztörténeti eseményéhez, a Tridenti Zsinat bemutatásához kapcsolódik. „An. C. 1562. A Magyar Országai követek Tridentomba érkeznek, a leg első-is Draskovich György a Pécsi Püspök vala, harmad napra Kolosvári János, és Dudich (!) András. Draskovichnak igen nagy tekintete volt; honnét is származott, hogy arra rendeltetett, és azok közibe számláltatotta a kik a meg tiltott könyveknek laistromát szerzenék. Azon Draskovichal a Lusitaniai követ vetekedni kezdett azon, hogy ő előbb akarta a reá bizott parancsolatokat elő adni, hogy sem azt Draskovich cselekedné. De itt is Draskovich győzedelmes volt, az egész Concilium iteletiből. Dudics (!) András itt magának mind viselésével, mind ékes szóllásával nagy hirt szerzett volna, ha a Papoknak ilyen helyben feleségeket nem akart volna szerezni.”¹⁵⁹

Spangárnak ez a munkája egyben iskolatörténeti adatok tárháza. Részletesen leírja például a jezsuiták nagyszombati megtelepedését és oktatói tevékenységük kezdetét. „An. C. 1561. Uj esztendő napján Ferdinand Császár Bécsben a Szeplaki Apáturságot, és Beenyi Praepostságot a Világiak kezéből ki-facsarván adgya a Nagyszombati PP: Jesuiták jövendő Collegiomának [...] a PP. Jesuiták gondviselését, és oltalmát bizza Oláh Miklósr a Ersekre [...] Az Ersek ugyan Gyűlést tartván magához hivatá P. Victoria Jánost a PP. Jesuiták Provincialissát; ez Flander Antallal Nagyszombatba jö, két Mise mondó Papot rendel, a ki fogadott házban lakván, az egyik ugyan Isten igéjét hirdetné, a Másik az iffiuságot tanitaná [...]. Mind Szent nap után már meg-szaporodván a PP. Jesuiták az Oskolákat el-kezdék. P. Sclavus, avagy Tót Tamás tanítá a Rhetorikát, Hero Gelérd Flander a Poësisst; Canisius Theoderek a kis Oskolákat, ez ugyan a Város Oskolájában, ama kettő penig a Város Plebánussa házában. Az Oskoláknak kezdetin Disputatio, avagy vetekedés indittatott Theológiából, és Philosophiából. Itt jelen akart lenni az Ersek, az Erdélyi, és Scopiai Püspök a Kanonokokkal.”¹⁶⁰

Az 1566-os szigeti ostrom kapcsán a költő Zrínyiről és az eposzról Spangár így írt: „Most nevezett iffiaab Gróff Zrini Miklós száz esztendővel Sziget-Vár megvétele után irt ilyen titulust viselő könyvet: *Adriai Tengernek Sirenaja Gróff Zrini Miklós* etc. Nyomtatatta Bécsben a Koloniai Udvarban Kosmerovi Máté Császár ő Felsége

¹⁵⁸ *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 264.

¹⁵⁹ *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 265–266.

¹⁶⁰ *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 264–265.

könyv nyomtatója által An. 1651. Ebben a' könyvben már ez az ifjabbik Zrini Miklós Szulimán Császárnak halálát ama Zrini Miklós Gróffnak, a' Szigeti Vár Fő Kapitányának, és annak kezének tulajdonítja; mint ha ez ölte volna meg Szulimánt, és az után holt volna meg maga Zrini. Hallyuk itten iffiabb Gróff Zrini Miklósnak szavait azon könyvnek Praefatiójából: *Zrini Miklós kezének*, úgy mond, *tulajdonítottam Szultán Szulimán halálát: Horvát, és Olasz Kronikából tanultam, a' Törökök maguk így beszélnek, és vallyák, Hogy Istvánfi, és Sambucus másképpen írja oka az, hogy nem úgy tekintették az magános való dolgoknak keresését, mint az Országos dolgoknak Historia folyását.* Eddig Gróff Zrini szavai. De hallyuk verseit-is Adriai Tenger Sirenai a' könyvének Part. 15. n. 97. Szulimán jó lóra ülni igen siet, [...] Atkozodván lelkét Császár ki indítá, / Melly testét éltében oly kevélyen tartá.¹⁶¹ A prózai és három strófányi versidézet a 18. századi Zrínyi-recepció figyelemre méltó dokumentuma.

Az 1626. év után Spangár megjegyezte: „Eddig Nemzetes Pettő Gergely által irt Magyar Kronikának Első, Második, és Harmadik Részében el-hagyott dolgok. Ennek utána már következnek ama Dolgok, a' kik azon Magyar Kronikának Negyedik, Ötödik, és Hatodik Részeiben el maradtak.”¹⁶² A kötetet Spangár verssel fejezte be, melyben felemlgette „el-kopott” és „el-fáradott” pennáját, továbbá munkája várható eredményét: „A' kegyes Olvasó ezeket olvasván, [...] Fogja tapasztalni, hogy mi Kronikánknak / Már más formája lesz mi Historiánknak. [...] Már diszessebb leszen Hazánk Kronikája, / 'S-Magyar Országunknak e' Historiája” (316). A kiadvány használatát három mutató segíti: az 1738-ban megjelent kiegészítések tartalommutatója (317–318), az 1734-es bővített kiadás indexére hivatkozó „mutató tábla” (318)¹⁶³ és a már említett, 1738-as kiegészítések befejezetlen személynév-mutatója, lapszámok nélkül (319–322).¹⁶⁴

A Magyarok Bibliotékájának említései és egy kézíratos mű

1. Mindezek után továbbra is kérdéses, elkészült-e a sokat emlegetett *Magyarok Bibliotékája*, s ha igen, hol található? Spangár András egyetlen esetben sem állította, hogy ez a munkája elkészült, ugyanakkor nem mondta ki nyíltan ennek ellenkezőjét sem. A bizonytalanság oka Spangár 1734-től folyamatosan változó egészségi állapotában és sajátos munkamódszerében kereshető. Úgy tűnik fel, 1738-ig még csaknem folyamatosan tudott dolgozni. Az 1734-es Pethő-krónika bővítéseihez képest azonban későbbi munkáján jól látható írói teljesítményének hanyatlása. Az 1738-ban megjelent *Magyar*

¹⁶¹ *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 280–281. A versidézet első és utolsó két sorát közlöm.

¹⁶² Ezzel Spangár hangsúlyozta, hogy a Pethő-krónika általa készített, 1734-ben Kassán megjelent részét is kiegészíti. *Magyar krónika Diszessen, i. m.* (147. jegyzet) 299–300.

¹⁶³ *A' magyar kronikának, i. m.* (135. jegyzet) Y1v–Y3v.

¹⁶⁴ 151. jegyzet.

krónika Diszessen több helyütt indokolatlanul terjengős, ismétli a már korábban közölt adatokat, s a szöveg sajátos pátosszal telített. Ezek a jellegzetességek felhívják a figyelmet a szerző megváltozott vagy változóban lévő szellemi teljesítőképességére. Mint utaltam rá, az 1738-ban megjelent *Magyar krónika Diszessen* nyomdai munkálatait Spangár már nem tudta ellenőrizni – Rozsnyó és Kassa viszonylagos földrajzi közelsége ellenére sem –, s rozsnyói éve alatt fizikai állapota kiszámíthatatlanná vált, egészsége egyre romlott.

A tény, hogy Spangár el akarta készíteni a *Magyarok Bibliotékáját*, megkérdőjelezhetetlen. További tervezett műveinél¹⁶⁵ jóval gyakrabban emlegeti ezt a minden esetben hangsúlyozottan magyar nyelven elkészítendő vagy készülő munkát, melyet – mint arról már szó esett – a tervezés 1738. évi állapotában önálló műnek, a *Magyar Krónika* párjának szánt.

A *Magyarok Bibliotékája* első említése az 1732-ig kibővített Pethő-krónika VIII. toldalékának 1. pontjában és ugyanitt a 3. pont utáni magyarázó részben található (169). A VIII. toldalék címe „A’ Kegyes Olvasóhoz intés”, s benne a szerző három, a krónikához illeszkedő témát sorol fel azzal a magyarázattal, hogy „Mind ezek a’ Kronikában nem helyezhettek, mert alkalmassan nem lehetett”.¹⁶⁶ Az írói elképzelések ilyen formában történő nyilvánosságra hozása némileg szokatlan volt a korban, s a megvalósításra vonatkozó bizonytalanságot jelez. Az első pont, amivel Spangár még foglalkozni szeretne, „Ama sok szép könyvek, és irások, mellyek sokféle képpen, és alkalmatossággal irattattak a’ Magyarok által.” Ennek bővebb kifejtésére – az olvasót megszólítva – a harmadik pontot követően ezt írta: „Hanem imé én edgy Magyarok Bibliotékája névű Könyvet szerzettem, mellyben is mind ezeket kedvedért foglaltam, és ez a’ Könyv ugyan a’ Magyar Kronikának Társa. Effelől többekkel nem tudósítlak, mert amaz Elő járó beszédben, mellyben Téged ama Könyvbe bé vezetlek, többet szóllok. Itt csak arra intlek [...] midőn a’ Magyar Kronikát az edgyik kezeddel le teszed, a’ másik kezeddel fel vegyed a’ Magyarok Bibliotékáit, mellyben Magyar Ország felől többet fogsz olvasni” (169).

Eszerint tehát a *Magyarok Bibliotékájáról* 1734-ből csupán a következő ismeretek állnak rendelkezésre: magyar nyelvű munka a magyar írók műveiről és Magyarországról, melynek van, vagy inkább csak lesz¹⁶⁷ olvasói ajánlása. Szerzője Spangár András, aki ezt a munkát éppúgy kinyomtatásra szánta, mint a magyar krónikát. Ezek a szűkös adatok – a tartalomra vonatkozó bővebb ismeretek nélkül¹⁶⁸ – egyrészt a majdani olvasó figyelmének felkeltését és ébren tartását szolgálták, másrészt sajátos

¹⁶⁵ Felsorolásukat ld. az 1734-es kiadásban a VIII. toldalék II. és III. pontjában. *A’ magyar kronikának, i. m.* (135. jegyzet) 169.

¹⁶⁶ Spangár nem magyarázta meg, hogyan kell érteni az „alkalmassan nem lehetett” kifejezést.

¹⁶⁷ A „többet szóllok” olyan jelen idejű kifejezés, mely jövőbeli ígéretként is érthető.

¹⁶⁸ Nem tudjuk meg például, hogy milyen lesz egy-egy magyar író bemutatása vagy milyen rend szerint – téma, kronológia, etc. – következnek az egyes szövegrészek.

szerzői önreflexiók, amelyek egy betegségével küzdő ember önmegegerősítéseként értékelhetők. A nyomtatásban közzétett megnyilatkozás és benne a múlt idő használatának („szerzettem”) valós alapja az lehetett, hogy Spangár ekkorra már összegyűjtött valamennyi adatot a témában.

Négy évvel később, 1738-ban a *Magyarok Bibliotékája* még mindig nem jelent meg, s valószínűleg kéziratban sem készült el, mivel a rá vonatkozó hivatkozások ekkor a korábbtól eltérően rendkívül vegyesek és ellentmondóak. A második, bővebb említés egy tartalmi körülírás a *Magyar krónika Diszessen* címlapján, mely szerint a műben a kiegészítő részek között megtalálható a *Magyarok Bibliotékája* is, ami nem más, mint „A’ Magyar, avagy a’ Magyar Sz. Korona alatt lévő Országokból származandó Iróktól szerzett, és irt Könyveknek Laistroma.” Tehát nem önálló munka, s a tartalmára vonatkozó megjegyzés az eltelt négy évben kibővült azoknak az íróknak a teljesítményével, akik a Magyar Korona alatti területekről származnak. Maga az összeállítás tehát nem az írókról szól, hanem a műveikről.

Ugyanitt az olvasónak címzett ajánlásban – s ez a harmadik említés – Spangár jelzi, hogy e műbe beolvasztva kíván írni a könyvírókról: „[...] a’ Kronikának mind kezdője, mind Terjesztője [ti. bővítője, azaz Spangár] Téged Kedves Olvasó, mint kedves vendéget a’ Kronikába [...] bé vezet olly szándékkal, hogy néked Magyar országot [...] és annak Fő Királyit [...] más személyekkel, úgy mint: Iróival, Könyv szerzőivel, Oltalmazóival edgyütt [...] meg mutassa” (2). Azaz a *Magyarok Bibliotékája* itt nem önálló mű; szövege tudósítás vagy „kis krónika” terjedelmű, és – eltérően a címlaptól – az ország íróiról, könyvszerzőiről szól.

A fenti szövegrészek megfogalmazása után tovább módosult a feltehetően továbbra sem elkészült munka koncepciója. *A’ Magyar Historiákról, Kronikákról, Könyvekről, Írásokról, és Írókról* című I. tudósításban (3–6) újabb, negyedik említéssel szembesülünk. Spangár ebben előadja, hogy ismeri Molnár Albert, Révay Péter és Czwittinger [!] Dávid e témáról szóló véleményét, „az idegen Irók közül peniglen Reinmannus Friderik Jakabot, és Behamb Jánost, Ferdinandot.” Egy oldallal később a német „Ferdinandus Neoburgus” (Ferdinand Neuburger) magyar írókról vallott, az előbbiekenél kedvezőbb véleményére utal. Leghosszabban Czwittinger „ennek előtte 26 esztendővel” megjelent munkájánál idéz. A huszonhat év említéséből arra következtethetünk, hogy Spangár 1737-ben írta e sorokat, melyekkel egyszerre bírálta és dicsérte Czwittingert: egyrészt, mert nem magyarul készítette el munkáját és sok írot kihagyott belőle, másrészt viszont 300 íróról és műveikről írt. A *Magyarok Bibliotékájával* Spangár elsősorban Czwittinger munkájának nem magyar nyelvűségét kívánta orvosolni. Erről itt így vall: „Czwittingert követvén edgy *Magyarok Bibliotékája* névü könyvet szereztem, mellyben Magyar szóval elő adom amaz Irókat, a’ kik vagy Magyarok voltak, avagy olly Nemzethöl, és Tartományból származtak, a’ kik a’ Magyar Korona alatt vannak”. Eszerint tehát a *Magyarok Bibliotékája* – az előbbiektől eltérően – önálló, magyar nyelvű könyv és olyan írókról szól, akik a Magyar Korona alatt születtek.

Ugyanitt Spangár – immár ötödik alkalommal, a második és harmadik említéssel ellentétben – így ír művéről: „E’ Magyarok Bibliotékája ugyan a’ Magyar Kronikának mint edgy edgyik része, mivel abban sok dolgok vannak, mellyek a’ Magyar Kronikához tartozandók, és szükségesek annak nagyobb értésére, azért is arrúl mindenek előtt tudositanom kellet az én kegyes Olvasómat, kinek-is azon Bibliotékát nagyon ajánlom. Tudom meg-nem fogja bántani olvasását, mivel abban olly dolgok foglaltatnak, kiknek alkalmas, és illendő helyek nem lehele a’ Kronikában” (6). Tehát az 1738-as *Magyar krónika Diszessen* mégsem tartalmazhatja a *Magyarok Bibliotékáját*, mert – bár tartalma érintkezik azzal – az éppúgy önálló mű, mint a krónika, és a benne lévő „dolgok”-nak „alkalmas, és illendő helyek nem lehele a’ Kronikában”.

A témával foglalkozó kutatók közül – amint a historiográfiában részleteztem – csak kevesen olvasták el figyelmesen az eddig számba vett említéseket. A most következő három további szövegrészt pedig teljesen figyelmen kívül hagyta a kutatás. A hatodik említés így szól:¹⁶⁹ „Magyar Ország, a’ kedves Hazánk, kegyes Olvasó, ebben a’ Kronikában, és a’ Magyarok Bibliotekájában többször, más, és más képpen HUNNA neve alatt elő fog állani, és szöllani.” Hunna – mint arról már esett szó – költött nőalak, a megszemélyesített Hungaria, akit Spangár 1738-ban kiadott munkájában időről-időre versekben szólaltatott meg.¹⁷⁰ Ha Hunna a *Magyarok Bibliotékájában* is meg fog szólalni, feltételezhetjük, hogy azt versben „fogja tenni”, pontosan úgy, ahogy a krónikában. Mindez egyben azt jelenti, hogy a *Magyarok Bibliotékája* még mindig csupán a tervezés állapotában van.

A hetedik említés *A’ Magyarok törvénnyeről* című kilencedik tudósításban olvasható.¹⁷¹ Az 1552-ben Bécsben I. Ferdinándnak bemutatott új magyar törvénykönyv, a *Quadripartitum opus* kézirata kapcsán – mely „világosságra nem jöhetett” – írja Spangár: „Ezen dologban többet szóllok, és adok elé a’ Magyarok Bibliotekájában, holott ez egész Materianak [ti. a magyarok törvényeinek] fundamentomát látni.” Ez az első alkalom, amikor egy, a *Magyarok Bibliotékájában* bemutatandó konkrét példáról olvashatunk.

Az utolsó említés (8.) a tizedik tudósításban (*A’ Magyar, és Erdély Országi Épületekről*) így szól:¹⁷² „Nem számlálom itt elő ama [...] épületeket, mellyeket avagy magok tettek, avagy böv kezekkel, és fundatiókkal tétettek Cardinal Pazmány Péter, Lippai, Szelepcsényi, Szécsényi; Györgyök, mind Esztergami Ersekek, mivel ezeket, és efféléket az egész Kronikában, és Magyarok Bibliotekájában több helyeken, és bővebben elő adom, avagy mások más alkalmatossággal illendőképpen elő adnak.”

Itt már végképp elbizonytalanodunk: mi az, amit biztosan tudunk a *Magyarok Bibliotékájáról*? Eszerint nem csupán szerzőknek és műveknek van/lesz benne helye, hanem verseket éppúgy tartalmazhat, mint építkezésekről és alapítványokról szóló

¹⁶⁹ *Magyar krónika Diszessen*, i. m. (147. jegyzet) 5. tudósítás, 21.

¹⁷⁰ Így például, *Magyar krónika Diszessen*, i. m. (147. jegyzet) 5. tudósítás, 49.

¹⁷¹ *Magyar krónika Diszessen*, i. m. (147. jegyzet) 9. tudósítás, 49.

¹⁷² *Magyar krónika Diszessen*, i. m. (147. jegyzet) 10. tudósítás, 51.

adatokat? Az utolsó idézet végén Spangár arra vonatkozóan is elbizonytalanít, vajon ő lesz-e az a szerző, aki megírja az ugyancsak tervezett „egész Kroniká”-t és a *Magyarok Bibliotekáját*, „avagy mások más alkalmatossággal illendőképpen” adják azt elő.

A *Magyarok Bibliotekájának* koncepciója tehát 1737–1738-ban továbbra is a folyamatosan változó tervezés állapotában volt. E munkafázisban jelentős hatást gyakorolt Spangárra Czvittinger *Specimenjének* megismerése. Biztosra vehető, hogy a tervezett mű nem azonosítható Szentiványi munkája valamely részletének fordításával, mint azt Rotarides közvetlenül Spangár halála után (1745) vélte. Ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen, hogy Spangár gyűjtötte a *Magyarok Bibliotekájának* nyersanyagát. Ezt az előmunkálatot azonban valószínűleg soha nem öntötte formába, nem szerkesztette kötétté, s mai ismereteink szerint ilyen kézirat-együttes nem maradt fenn.

Áttételesen ezt bizonyítja az is, hogy jelenleg mindössze egyetlen teljes, autográf Spangár-kézirat ismert, melynek alsó margóján a szerző időnként rögzítette a munka előrehaladásának dátumait. S bár a kézirat elkészült, és Kaprinai István révén máig fennmaradt, a kinyomtatásra szánt kötet több részletében hiányos, befejezetlen. A kéziratban bejegyzett utolsó dátum 1738. augusztus 20. Ezt követően Spangár még tovább dolgozott az ekkor kétharmad részben elkészült munkán, az utolsó kiegészítések azonban már hiányoznak belőle. Valószínű, hogy az életmű e kézirrattal lényegében lezárultnak tekinthető.¹⁷³

Feltételezhető, ha a *Magyarok Bibliotekájának* kézírata elkészült volna, Kaprinai kezdeményezi e rendtársától származó kiadatlan munka megszerzését. Ennek azonban nincs jele, sem collectiójában, sem könyvtára katalógusának fennmaradt töredékében.¹⁷⁴ Az utóbbiban „Analecta A” és „Analecta B” jelzéssel Kaprinai rendszeresen hivatkozik a könyvtárából a kéziratgyűjteményébe áthelyezett teljes kéziratos munkákra, de ezek között nem tűnik fel *Magyarok Bibliotekája* című kézirat.¹⁷⁵ Ez a körülmény azért is érdemel figyelmet, mert Spangár történetírói példaképének, Timon Sámuelnek a kéziratai, az úgynevezett Timon-collectio több kötete, illetve része beépült Kaprinai collectiójába.¹⁷⁶ Ismeretes az is, hogy Kaprinai több, Spangár tervezett munkájához hasonlítható historia litteraria-kéziratot készített latin nyelven.¹⁷⁷

¹⁷³ Bemutatását és elemzését ld. a következő részben.

¹⁷⁴ Mindkettőt a BEK őrzi. A könyvtárkatalógus Kaprinai autográf kézírásával készült 1780 körül, az F–Z betűs tételeket tartalmazza. Jelzete: BEK J 235.

¹⁷⁵ A könyvtárkatalógusban a „Spangár Andreae Soc Jesu Magyar kronika. Cassoviae in 4, 1738. Compactura in corio” bejegyzéshez tartozó, bőrbbe kötött példányt címlapján Kaprinai István autográf exlibris-bejegyzésével a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, a Gb4r302:1 jelzeten. A kötet az 1738-ban megjelent munkán kívül tartalmazza az 1734-es kassai Pethő – Spangár-krónikát is. A tanulmány készítésekor ezt a teljes példányt használtam.

¹⁷⁶ Ld. BEK, Kaprinai Collectio, (A), tom. XXXVII–XLV, L.

¹⁷⁷ *Catalogus librorum ad res Hungaricas pertinentium*, Viennae Austriae, 1764, BEK Coll. Kapr. (B) tom. LXXXVIII, nr. 3., 209–290; *Catalogus scriptorum Societatis Jesu in Hungaria, decerptus ex scriptoribus Provinciae Austriae S. J.*, BEK Coll. Kapr. (B) tom. LXXXIX, nr. 2., 9–267. További

Ezek egyikének alcímében a következő megjegyzés olvasható: „decertus ex scriptoribus Provinciae Austriae S. J.” Amennyiben Kaprinai részben vagy egészben mégis hozzájutott volna a *Magyarok Bibliotékájaként* emlegetett adatgyűjtéshez, lehetséges, hogy annak tartalmát beépítette említett kézírataiba.¹⁷⁸ Ennek eldöntése további kutatás feladata.

2. Spangár András *Splendores* címkezdetű, latin nyelvű, fólió formátumú, 376 oldal terjedelmű kézírata ma Kaprinai István ívrét alakú collectiójában található.¹⁷⁹ Előzéklapján Kaprinai kézírásával a következő bejegyzés olvasható: „Stephani Kaprinai Collectaneorum MSc A Tomus LII. Complectens P. Andreae Spangár Soc. Jesu Splendores Sanctissimorum Ordinum, statuum, et Religiosorum tam viro- rum, quam foeminarum etc. Est ipsum originale.”¹⁸⁰ A rendtörténeti tárgyú kézirat autográf jellegét megerősítette az összevetés a Spangár által 1738–1740 között vezetett rozsnyói historia domus megfelelő részének írásképeivel.¹⁸¹

A kézirat Spangár halála (1744. március 13.) után huszonegy évvel jutott Kaprinai tulajdonába, amikor Kassán a Szentírás professzora volt.¹⁸² Ezt a tényt saját kézírásával örökítette meg a gondosan keretbe foglalt előzéklapon.¹⁸³ „Obtigit P. Stephano Kaprinai Soc. Jesu 1765”. Az „obtigit” (oltalmaz, véd, elrejt) kifejezés használatából

---

historia litteraria kéziratok és feljegyzések Kaprinai Collectiójában, BEK Coll. Kapr. (B) tom. XCIX, nr. 33. nr. 34, nr. 35, nr. 36; ezekben a 18. század második felében kinyomtatott munkák is szerepelnek, így nem lehetnek azonosak Spangár *Magyarok Bibliotékája* adatgyűjtésével. Vö. 33. jegyzet.

¹⁷⁸ Lehetséges az is, hogy Kaprinai használta a historiográfiában több szerző által említett, ma ismeretlen Spangár-művet, a *Societas Jesu Concordantiis illustrata, sive litteraria eorum Autorum et Scriptorum concordia* [...] címűt. A jezsuitáknál nem volt szokásos a nyomtatásban megjelent munkák kézíratainak megőrzése. El nem készült, be nem fejezett kéziratok előmunkálatai is csak a legritkább esetben maradtak fenn. Vö. TUSKÉS, i. m. (42. jegyzet) 155–178.

¹⁷⁹ *Splendores Sanctissimorum Ordinum, Statuum, Institutum quoquo modo, et in utroque sexu Regularium, et Religiosorum tum in Communi, tum in Particulari In Forma et Norma Concordantiarum propositi In quibus Eorundem SS. Ordinum Conditores, et Conditrices Origenes, Incrementa, Propagationes, Vaticinia, Figura, Antiquitates, Approbationes, Encomia, De iisdem Scriptores, Lucubrationes, Volumina, Conceptus Panegyrici, Rerum gestarum Synopses, Denique Posteaquam Anno 1725 Norimbergae Sancti, et illustres Viri Eermitae Primi, Anachoretiae, Ordinum Regularium Institutores, Propagatores, Reformatores sub titulo Columnae Militantis Ecclesiae Aeneis, Figuris excusi, Elogijs dilaudati ingeniose sunt exhibiti, hisce etiam Sanctae et Illustres Viragines, Eremiticulae Primi Anachoretiae Ordinum, Regularium Femineorum Institutrices, Propagatrices, Reformatrices Aeneis Figuris excusae, Elogijs dilaudatae succincte exhibentur Opera, et Studio P. Andreae SPANGAR Societ. Iesu Sacerdotes Annexo in Lestorum gratiam Indice Quadruplici cum Superiorum Facultate, BEK Coll. Kapr. Kapr. (A) tom. LII, 7.*

¹⁸⁰ *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 1.

¹⁸¹ *Historia*, i. m. (39. jegyzet) 1738–1740 között.

¹⁸² Kaprinai István 1755–1765 között Kassán élt. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars II, Romae, Institutum Historicum S.I., 1988, 684.

¹⁸³ „Splendores SSAnctorum Ordinum ac Institutum Religiosorum” *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 3.

egyrészt a kézirat ismeretlen okból veszélyeztetett állapotára következtethetünk. Másrészt lehetséges, hogy bejegyzésével Kaprinai a kézirat értékére kívánta felhívni az utókor figyelmét. Korábbi tulajdonosi bejegyzés nincs a kéziratban.

A hosszú, körülményes és indokolatlanul bőbeszédű címet rögzítő lap előtti levél rektóján egy feltehetően Spangár által tervezett, tollal megrajzolt díszcímlap-vázlat található. A kép négy sarkában egy-egy ovális keretben köriratos mottóval a szerzetes-rendekre utaló embléma,¹⁸⁴ továbbá felhők között a Szentháromság személyei és Szűz Mária alakja láthatók a rájuk vonatkozó al-, illetve felirattal. A négy mennyei alakot írásszalagok kötik össze, alattuk két csoportban felhőn térdelnek különféle rendi öltö-zékekben a férfi és a női szerzetesek. A két csoport között a feliratos földgömb¹⁸⁵ alatt két puttó nyitott könyvet tart, melyben a mű rövidített címe és a szerzőségi adat olvasható: „Splendores SS Ordinum Religiosorum utriusque sexus / Exhibiti a Patre Andrea Spangar Soc. Jesu Sac.” A gondosan megtervezett és egyszerűen megrajzolt díszcímlap minden bizonnyal előképnek készült egy rézmetszethez. A díszcímlap és a címlap hátoldala üres, a kötet mottói a keretbe foglalt rövid címet tartalmazó előzék hátoldalán olvashatók.¹⁸⁶ A hosszú címet egy, a szentéletű szerzetesekhez szóló, *Gratulatio* című vers követi (9–10), majd maga a mű következik.

A címben említett, Spangárt a mű elkészítésére ösztönző, Nürnbergben 1725-ben megjelent munka szerzője az ugyancsak az Osztrák–Magyar Provinciához tartozó Karl Pfeiffersberg jezsuita (Graz, 1671. X. 15. – Traunkirchen, 1741. VII. 2.).¹⁸⁷ Pfeiffersberg 1697–1700 között teológiát tanult Grácban, ahol csaknem ugyanekkor (1699–1701) Spangár filozófiai stúdiumait végezte, tehát minden valószínűség szerint személyesen ismerték egymást.¹⁸⁸ Bár Pfeiffersberg munkája címének némely nyelvi elemei beépültek a Spangár-kézirat címébe, a két mű alapvetően különbözik egymástól. Pfeiffersberg az általa kiválasztott szentéletű férfi szerzeteseket – akik nála a

¹⁸⁴ Égi csillagok, mottó: „fulgent ut stelle” / Nap az égen, mottó: „splendent ut sol” / Három fáklya, mottó: „Lucent ut faces” / Csillár égő gyertyákkal, mottó: „Ardent ut candelae”, *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 5.

¹⁸⁵ Atyaisten fölött: „Deus ostendet splendorem Baruch 5.v.3”, Jézus Krisztus alakja alatt: „Primitiae Christus deinde qui sunt Christi I Cor. 15.v.23.” Szűz Mária alatt: „Mater omnium Gen. 3.”, az Atyát és a Fiút összekötő írásszalagon: „In splendoribus Sanctorum genuite”, a Fiútól a szerzetesekre mutató írásszalagon: „Ego elegi vos et posui Johann. 15”, a Szentlélektől a szerzetesekre mutató írásszalagon: „Ego vos docui omnia Johann. 14.”, Szűz Máriától a szerzetesekre mutató írásszalagon: „Ego vos genui I Cor. 4.” Feliratok a földgömbön: „In omnem terram – in fines orbis terrae / oriens – meridies – occident – septentrio / Africa – America – Asia – Europa”, *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 5.

¹⁸⁶ *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 4.

¹⁸⁷ Karl PFEIFFERSBERG, *Columnae militantis ecclesiae, sive Sancti, et illustres viri, Eremitae primi anachoretiae, ordinum regularium institutores, propagatores, reformatores, aeneis figuris excusi, elogiis dilaudati*, Norimbergae, Sumptibus Viduae Christophori Weigelii, 1725. Terjedelme 178 levél, 88 rézmetszet, 1 rézmetszetes díszcímlap.

¹⁸⁸ Vö. LUKÁCS, i. m. (182. jegyzet) 1209; LUKÁCS, i. m. (12. jegyzet) 1573.

küzdő egyház oszlopai (columnae militantis ecclesiae) – verselte meg, s önmagát „elogiographus”-nak nevezi. Könyve egyetlen kiadásban látott napvilágot, benne az egy-egy szentet ábrázoló rézmetszetekhez általában kétoldalas elégia tartozik. A kötetet a szentek rendi hovatartozását bemutató index egészíti ki.¹⁸⁹

Jóllehet munkája ösztönzőjeként Spangár Pfeiffersberg művére hivatkozott, vállalkozásának előzetes terve egyszerűbb formában megtalálható az általa kibővített Pethő-krónika 1734-es kiadásának VIII. toldaléka II. pontjában, mint „a’ Kronikához való” további „dolog”: „II. A’ sok szép tündöklő Religiók, és szerzetesek, mellyek Magyar Országban avagy ennek előtte tündöklöttek, avagy most szépen el terjedve tündöklenek”.¹⁹⁰ A tervre később – ellentétben a *Magyarok Bibliotékájának* említéseivel – nem tért ki, valószínűleg azért, mert megvalósításán folyamatosan dolgozott. A koncepció az 1734-es említéshez képest kibővült, mivel minden szerzetesrend helyet kapott benne, így azok is, amelyek Magyarországon nem voltak honosak. Ebben a koncepcióban – ugyanúgy, mint a *Concordantiae Marianaeban* – Spangár polihisztóri igénye és egyháztörténeti érdeklődése öltött testet. A latin cím meghatározó eleme maradt az 1734-ben hírül adott „terv”-ben háromszor megismételt „tündöklés” (splendor) kifejezés.

Kérdés, mikor és hol készült a kézirat? Feltételezhető, hogy Spangár terve legkorábban Pfeiffersberg könyvének megjelenése (1725) után fogalmazódott meg. A kérdés pontosabb megválaszolásához segítséget ad a kézirat alsó margóján rögzített, a munkában történő előrehaladásra, vagy a munka időleges megszakítására vonatkozó bejegyzések sorozata. Az első ilyen dátum a 28. oldal alján a „26 Junii 1728”, a következő a 172. lapon „15 Febr. 1730”, majd a 186. oldal alján „28 Febr. 1730”. Végül az utolsó, a kézirat bekötésekor megcsönkített, de rekonstruálható időpont a „20 Aug. 1738” a 258. lap alján. Eszerint tehát az 1738-ban már több mint kétharmad részben kész kézirat szakaszosan készülhetett. Valószínű, hogy Spangár 1728-ban kezdhette el a megírását, 1730-ban már csaknem a felével készen volt, majd a magyar krónikával kapcsolatos munkái miatt egy időre félretette a kéziratot. Ezt követően, ha a korábbi intenzitással tudott volna dolgozni, még mintegy két év volt szükséges a befejezéshez. Többször kiújuló betegsége miatt azonban valószínűleg ennél jobban elhúzódott a munka, s a korábban nem pótolta, végső kiegészítések már nem futotta erejéből. Az időpontokat és Spangár állomáshegyeit figyelembe véve a *Splendores* megírása Győrben kezdődött, Ungváron folytatódott, majd több év kihagyásával Rozsnyón fejeződött be.

Míg Pfeiffersberg elégiái a neolatin költészetet gyarapították, Spangár egy egészen más koncepciót megvalósító, tematikus-analitikus rendtörténeti bibliográfiát állított össze, latin elégiákkal kiegészítve. Nem csupán a címében szereplő „concordantia”

¹⁸⁹ Használt példány: BEK 902703; e példány a tihanyi bencés apátságból származik, ahol 1768-ban írtak a kötetbe a tulajdonosi bejegyzést.

¹⁹⁰ A’ magyar kronikának, i. m. (135. jegyzet) 169.

kifejezés használata miatt, hanem koncepciójában is közel áll a *Splendores* az 1721-ben megjelent *Concordantiae Marianaeh*ez, bár a megvalósítás módja itt összetettebb és bonyolultabb. A hivatkozásokkal teli, terjedelmes teológiai-egyháztörténeti bevezető (proemium, 11–46) után a különböző szerzetesrendek bemutatása a vélt vagy valós rendalapítók életének kronológiája szerint követi egymást. A férfi rendek sorát a karmeliták nyitják, mivel rendalapítójuknak Illés prófétát tartották (48–54). A férfi rendeket követik a női szerzetesrendek. A bibliográfia csoportosítása általában a következő. 1. A rend nevének etimológiája a rá vonatkozó hivatkozásokkal, másutt a rendre vonatkozó összegző irodalom a „scriptores” megjelöléssel. 2. A rendalapítóról szóló irodalom, a vonatkozó prédikációk és panegyriszek könyvészeti felsorolása. 3. A rendről szóló művek, ha azok az 1. pontban nem találhatók meg. 4. A rend különféle ágaira vonatkozó ismeretek és azok irodalma. 5. A rendi „erények” irodalma. 6. A rend kiemelkedő személyiségei, jótevői, jelentős földrajzi helyei (például búcsújáróhelyek) és ezek irodalma. Ez a rendszer esetenként variálódott, rövidült vagy bővült aszerint, ahogy azt az összegyűjtött adatok lehetővé tették.

Spangár törekedett minden szerzetesrendhez egy-egy rézmetszetet is beragasztani a kéziratba a rendalapítókról, általában a 2. ponthoz. Ez az elképzelés feltehetően Pfeiffersberg könyvére vezethető vissza. Ezt az igényt azonban Spangár nem tudta önálló rézmetszetekkel (például szentképekkel) megvalósítani, ezért más művekből kiemelt, kivágott metszetekkel „dolgozott”. Míg a férfi rendeknél csak szórványosan fordulnak elő képek (például Remete Szent Pál és Remete Szent Antal találkozásáról, 50), a női rendeknél többé-kevésbé rendszeresek. Több esetben található üres képkeretek a hozzájuk tartozó felirattal, a keret fölött a beragasztandó kép forrásának rövid megjelölésével. A hiányzó képek „forrásaként” Spangár leggyakrabban Philippus Bonnani és Ludovicus Beurrier rézmetszetekkel illusztrált munkájára hivatkozott az „effigies ejus [ti. a rendalapító, itt: „Ven. Joanna Francisca Fremiot”] desumenda ex P. Philip. Bonani SJ. De Person. Ordin. Pars. II. Num. 99. pag. 103”¹⁹¹ vagy „Effigies ejus [itt: „S. Marcellina Virgo”] desumenda ex P. Ludovic. Beurrier Catalog. Num. 19. vel P. Philipp Bononi SJ. De Person. Ordin. Part. II. Num. 4. pag. 5.”¹⁹² formában.

A keresést a kötetben – amint erre a cím külön felhívja a figyelmet – négy különböző index segíti. Az első a tartalommutató, a második a szerzetesrendek, a harmadik a rendalapítók, a rendek működését előmozdító és megreformáló személyek jegyzéke, míg a negyedik a kiemelkedő személyekre vonatkozó elégiákat tartalmazza. (A második és harmadik mutatón belül a betűrend kétszer újrakezdődik, mert a férfinevek

¹⁹¹ *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 357.

¹⁹² *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 275. A hivatkozott munkák: Philippo BONNANI (Filippo BUONNANI), *Ordinum religiosorum in Ecclesia Militanti catalogus, eorumque indumenta in iconibus impressa [...]* Pars I, complectens virorum ordines; Pars II, continens virgines Deo dicatus; Pars III, complectens aliquos in prima editione omissos, diversa etiam alumnorum Collegia et foeminarum Congregationes [...], Romae, 1706–1710; Ludovicus BEURRIER, *Catalogus Virginum*, Paris, 1611.

sohasem keverednek a nőkével, s a férfiaké mindkettőben megelőzi a női névsort.) A negyedik mutatóban mindössze 18 női név olvasható. A nevek után a rájuk vonatkozó elégia rövid címe vagy témájának megjelölése kapott helyet, mint például: „B. Angela Brixiana. Nova Ursula” vagy „S. Francisca Romana. Mulier in Proverbijs Salomonicis adumbrata”.¹⁹³ A kézirat végére gondosan kivágott és beragasztott záródísz került az „O. A. M. D. G.” rövidítéssel.¹⁹⁴

A *Splendores* – Spangár mariológiai bibliográfiájához hasonlóan – ma is használható bibliográfiai segédlet. Különösen hasznos kiindulást jelenthet a kevésbé ismert, rövid életű szerzetesrendek kutatásában. Egyháztörténeti „felfedezése” valószínűleg már nem sokáig várat magára.

Összegzés

Áttekintve Spangár András kronológiába rendezett életművét, egy korábban gyakran, szinte kötelességszerűen emlegetett, ugyanakkor csaknem teljesen ismeretlen magyar egyházi író nem lebecsülendő teljesítménye áll előttünk. Munkássága eddig lényegében elkerülte az irodalom- és a történettudomány figyelmét. Egyetlen önálló tanulmány sem foglalkozott vele – annak ellenére, hogy elkészítette Pethő Gergely sajátos kiegészítéseit és évszázadokon át nevéhez kapcsolódott Czvittinger *Specimen*jének magyar nyelvű „folytatása”.

Mivel Spangár esetében az életút és az életmű szorosan összefonódott, módszerként kínálkozott a két területet együtt, előfeltevésektől mentesen kezelni és elkülöníteni a tévedésekkel teli historiográfiától. Erre ösztönzött egyrészt Kosáry Domokos és Tarnai Andor Spangárral kapcsolatos jelentőségteljes tartózkodása. Másrészt kihívást jelentett Holl Béla és Szilas László „sejtés”-e, mely szerint a *Magyarok Bibliotékájá*t érdemes „csupán” tervezetként értelmezni.

Az elérhető források aprólékos vizsgálata, valamint az életutat és az életművet egymásra vetítő történeti-kritikai módszer eredményeként jelentős részben kiküszöbölhetővé váltak a bizonytalanságok. Igazolódott, hogy Spangár, akit többen Czvittinger *Specimen*je magyar nyelvre fordítójának és e munka egyházi, történeti írókkal kibővített átdolgozójának vélték, önálló tervek alapján dolgozott. Munkásságát olyan tudósok ösztönözték, mint Hevenesi Gábor és Timon Sámuel, akiket Spangár személyesen ismert, s az utóbbit történetírói példaképeként emlegette.

Az életmű ugyanakkor – eltekintve a *Magyarok Bibliotékájára* vonatkozó tervektől – magán viseli a Szentiványi Mártonéra emlékeztető, a 18. században már némileg anakronisztikus polihisztor-gondolkodás jegyeit. Erre utal például a kéziratban

¹⁹³ *Splendores*, i. m. (179. jegyzet) 375–376.

¹⁹⁴ Az úgynevezett jezsuita jelmondat rövidítése: Omnia Ad Majorem Dei Gloriam.

fennmaradt *Splendores* 1734-es előtervezése és a megvalósult mű közötti különbség: a magyarországi szerzetesrendek tematikus bibliográfiájának terve a megvalósulás során a valamikor létezett összes szerzetesi közösséget számba venni igyekvő, monumentális analitikus kompendiummá nőtte ki magát. Spangár történetírói munkássága egy másik, az előbbivel érintkező sajátosságra hívja fel a figyelmet. Miután megtapasztalta, hogy a történelem nehezen kezelhető „önmagában”, nem csupán újabb és újabb eseményekkel, adatokkal bővítette folyamatosan a magyar krónikát, hanem historia litteraria-vonatkozásokat éppúgy beleszótt, mint nevezetes személyekhez, eseményekhez kapcsolódó epikus költeményeket.

Spangár alapvetően egyházi, rendi keretek között mozgó gondolkodása erőteljes hungarus elkötelezettséggel párosult. Bár alkotásmódja gyökeresen különbözik, szemlélete több hasonlóságot mutat a pálos Orosz Ferenc legnagyobbbrészt Bonfinire támaszkodó nemzeti-történeti nézőpontjával.¹⁹⁵ Mindkettőjük munkásságát jellemzi a történeti érdeklődés és a kegyességi célkitűzés sajátos keveredése a nemzettudat alakítása érdekében.

A vizsgálat tanúsága szerint Spangár polihisztori beállítottsága erőteljesebb volt, mint a *Magyarok Bibliotékája* tervezése során felismert hiány, egy magyar nyelvű írói bibliográfia megvalósítása. Másrészt a *Magyarok Bibliotékájának* a tervezés fázisában maradása nem kisebbíti Spangár érdemét a magyarországi historia litteraria történetében. Ő volt az, aki felismerte és megfogalmazta az igényt, melyet Bod Péter valósított meg a *Magyar Athenasban*. Magyar nyelven ő írta körül elsőként a mai napig élő bibliotheca hungarica-gondolat alapjait.¹⁹⁶

---

¹⁹⁵ KNAPP Éva, *Historia – oratio – exegesis: A 18. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció történetéhez*, ItK, 112(2008), 3–36.

¹⁹⁶ A példák sorolása helyett Cornides Dániel Koppi Károly által posztumusz kiadott munkájának címét idézem: CORNIDES Daniel, *Bibliotheca hungarica, sive catalogus scriptorum de rebus omnis generis Hungariae adnexarum provinciarum gentiumque finitimarum, tam typis publice editorum, quam manu exaratorum*, Pestini, 1792.

Történetek az Szűz Máriáról. Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források

Faludi Ferenc prózai művei kritikai kiadásának második kötetében 1991-ben napvilágot látott egy *Történetek az Szűz Máriáról* című, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzött kézirat szövege.¹ A Faludi Ferencet címlapján szerzőként feltüntető kéziratról Szörényi László adott hírt először 1978-ban.² A *Magyar tallózó* című sorozatban megjelent, általa válogatott és szerkesztett Faludi-kötetben még nem közölte a kéziratot, de az utószó egy zárójeles mondatában utalt rá, s reprodukálta címloldalát.³ 1981-es Faludi-tanulmányának végén röviden visszatért a kéziraatra.⁴ A kritikai kiadás bevezetésében Vörös Imre köszönetet mondott Szörényi Lászlónak, aki átengedte neki az „[...] első publikálás lehetőségét [...]”,⁵ s bár Szörényi neve nem található meg a sajtó alá rendezők között, a *Történetek* szövegét kétséget kizáróan ő gondozta.⁶

A kritikai kiadás bevezetésében Vörös Imre kifejezte fenntartását Faludi szerzőségét illetően, és kijelölte a szöveg megvizsgálására vonatkozó egyik tudományos feladatot: „[...] a források pontosabb filológiai feltérképezése nem csekély feladatot jelent még az eljövendő kutatás számára”.⁷ Faludi életművének alapos ismeretében Vörös

---

¹ FALUDI Ferenc, *Történetek a Szűz Máriáról* = *Faludi Ferenc Prózai művei*, sajtó alá rend., magyar szövegeket gond., jegyz., név- és szómagyarázat VÖRÖS Imre, latin szövegeket gond., ford., jegyz., névmagyarázat URAY Piroska, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, *Régi Magyar Prózai Emlékek* 8/1–2 [a továbbiakban: *RMPE*], szerk. TOLNAI Gábor, 735–782, 998–1001.

² „(Hagyatékából [ti. Faludi Ferenc hagyatékából!] származik egy mai napig kiadatlan kézirat is, Történetek a Szűz Máriáról. Kantz János másolta, 1777-ben Csákányban, ma az MTA Könyvtára őrzi. Szövegét tudományos jellegű kiadásra készíti elő e sorok írója.)” SZÖRÉNYI László, *Kalauz Faludi Ferenc prózájához = Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, vál., szerk., jegyz. és utószó SZÖRÉNYI László, előszó RÓNAY György, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1978, 409–426, itt: 410.

³ SZÖRÉNYI, *Kalauz*, i. m. (2. jegyzet), 418.

⁴ SZÖRÉNYI László, *Faludi Ferenc irodalmi jelentősége*, *Életünk*, 1981, 251–256. Jegyzetekkel bővítve változatlan címen ismét megjelent: Uő., *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs Kiadó, 1999, 62–72.

⁵ *RMPE* 8/1, 13.

⁶ 1999-ben így írt a *Történetekről*: „Az MTA kézirattárában találtam (MS 309). Azóta a kézirat átírással megjelent a FALUDI Ferenc, *Prózai művei* I–II. című kiadványban, II. 735–782.” SZÖRÉNYI, *Faludi*, i. m. (4. jegyzet), *Studia*, 72, 28. jegyzet. A szövegközlést Szörényi László autobibliográfiájában saját munkájaként tartja számon. *Szörényi László munkái*, (F) Szövegkritikai közreadás belföldi kiadványban, 1991, A Magyar Tudományos Akadémia Köztudományi Honlapja, http://www.mtakoztest.hu/pub_szorenyi_laszlo2.htm (2010-03-13).

⁷ *RMPE* 8/1, 13–14.

különösnek találta a *Történetekben* megfogalmazódó határozott felekezeti konfrontálódást, mely teljesen hiányzik Faludi korábbi műveiből, s egy addig rá nem jellemző, tőle idegen írói magatartást tükröz. A szerzősége vonatkozó kételyt azonban filológiai érvek nem támasztották alá, s e körülményre hivatkozva közölték a *Történeteket* Faludi műveként a prózai művek kritikai kiadásában. A szövegkiadás megjelenése óta eltelt időszakban Vörös Imre megismételte a szerzőséggel kapcsolatos fenntartását.⁸

A kritikai kiadás után négy évvel, a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* című sorozat XXXI. köteteként megjelent Esterházy Pál *Az boldogságos Szűz Mária szombatja* című művének hasonmása, Szörényi László kísérőtanulmányával. A kísérőtanulmányban Szörényi Nádas János, az Esterházy-mű egyik forrásának szerzője kapcsán röviden ismét kitért Faludi Szűz Mária-történeteire. Megjegyezte, hogy Esterházy e műve „[...] jobban hasonlít a majd száz évvel később írt Faludi-munkára [...], mint Nádas vagy – a Faludinak is egyik forrásául szolgáló – Hevenesi Gábor könyveire [...]”.⁹ Itt említem meg, hogy Hevenesi mellett a *Történetek* szerzője Nádas János műveit is forrásként használta. A Nádasira konkrétan hivatkozó három „példa” forrását Tüskés Gábor azonosította, és megjegyezte, „[...] biztosnak látszik, hogy a közvetlen források között a hivatkozásoknál nagyobb arányban lehet számítani Nádas műveinek felhasználására. Ezt látszik igazolni, hogy némi kereséssel hat további történetet találtunk [...], amelyek Nádas két, Máriával kapcsolatos művében is megtalálhatók.”¹⁰

Balbinus és a magyarok című, 1998-ban – majd 2001-ben változatlan tartalommal német nyelven – megjelent tanulmányában Szörényi László röviden foglalkozott egy, a *Történetekben* hivatkozott, s általa azonosított forrás, Bohuslav Balbín *Diva Montis Sancti* című művének egyik mirákulumelbeszélésével.¹¹ 2004-ben konferenciaelőadást jelentett be *A Történetek az Szűz Máriáról forráskérdései* címmel,¹² az előadást azonban nem tartotta meg, s e címen tanulmánya azóta nem jelent meg.¹³

⁸ A *Történetek az Szűz Máriáról* „[...] szerzősége bizonytalan [...]”. VÖRÖS Imre, *Faludi Ferenc jelentősége a magyar irodalomban*, Távlatok, 2004/1, 87–92.

⁹ SZÖRÉNYI László, *Esterházy Pál: Az boldogságos Szűz Mária szombatja [...] Nagyszombat, 1691*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 20; változatlanul megjelent: Uő., i. m. (4. jegyzet), *Studia*, 41–61, itt: 53–54.

¹⁰ TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádas János), Bp., Universitas Kiadó, 1997, 336–338.

¹¹ „[...] *Történetek* [...] kéziratát csak 1979-ben [!] találtam meg. A Szűz Mária csodás hatalmát bizonyító történetek sorában (II. könyv, 6. példa) Balbinus *Diva Montis Sancti* (1665) című könyvét aknázza ki [...]”. SZÖRÉNYI László, *Balbinus és a magyarok = Bohemia et Hungaria: Tanulmányok a cseh-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. BERKES Tamás, Bp., Osiris Kiadó, 1998, 17–23, itt: 22; Bohuslav Balbín und die Ungarn = *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus, Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse, Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert*, hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Szeged, Scriptum Rt., 2001, 78–91.

¹² *Historia litteraria a XVIII. században: Tudományos tanácskozás Faludi Ferenc születésének 300., Tarnai Andor halálának 10. évfordulója alkalmából*, Budapest, 2004. október 12–14.

¹³ 2010 januárjában megfogalmazott szóbeli véleménye szerint „a vizsgálatot el kellene végezni”.

Az elmúlt három évtizedben többen, így Hopp Lajos, Kovács Sándor Iván és Sárközy Péter állást foglaltak Faludi Ferenc szerzősége mellett, anélkül azonban, hogy filológiai igényrel megvizsgálták volna a *Történeteket*.¹⁴ Ugyanakkor Szelestei N. László kutatásaiból időközben ismeretessé vált az is, hogy nem minden Faludit szerzőként feltüntető 18. századi kézirat szerzője volt Faludi Ferenc.¹⁵ A historiográfiai adatokban megfogalmazott bizonytalanság és a kutatás által szorgalmazott forrásfeltárás igénye arra ösztönzött, hogy megvizsgáljam a *Történetek* kéziratát, foglalkozzam a műfaj és a szerzőség kérdésével, körülhatároljam és azonosítsam a mű forrásbázisát.

Szövegkritikai megjegyzések

A kritikai kiadás jegyzetei szerint a *Történetek* kézírata másolat, amely 1776–1777-ben készült Csákányban, majd két évszázadig lappangott, s amelyet Szörényi László talált meg a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Az „egyötetes, 90 oldalt (paginát) és 2 üres lapot tartalmazó, 225x175 mm nagyságú kézirat jelzete: Ms 309.”¹⁶

Megvizsgálva a kék színű keménypapír táblába kötött kéziratot, annak külső borítóján a beszerzésre vonatkozó, golyóstollal ráírt szerzeményi iratszám („24/1955”) alapján megtudtam, hogy a könyvtár 1955. VIII. 16-án vásárolta meg a kéziratot Farkas Jenőtől.¹⁷ A címoldal grafitceruzás bejegyzése szerint a kézirat ára valószínűleg

¹⁴ HOPP Lajos, *Faludi prózája a XVIII. században*, ItK, 85(1981), 429–438, itt: 433; KOVÁCS Sándor Iván, *Faludi és Mikes*, Irodalomismeret/Iris, 10(1999), 3–4. sz., Faludi Ferenc (1704–1779); SÁRKÖZY Péter véleménye szerint „A kéziratot [ti. *Történetek*] a *Téli éjszakákat* is lemásoló Kántz János [recte: Kántz Sebestyén] jegyezte le Csákyban [recte: Csákány] [...] forrásainak azonosítása, a példázatok komplex stilisztikai elemzése még további kutatásokat igényel, de ha Faludinak a hetvenes évek elején Szűz Máriához és a magyar szent királyok tiszteletére írt verseire gondolunk, akkor mindenképp elfogadjuk Szörényi László vélekedését, hogy a mű kétségtelenül Faludi Ferenc munkája. [...] Faludi szerzőségét látszik valószínűsíteni [...] jellegzetesen „faludis” nyelve is [...]” SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc (1704–1779)*, Pozsony, Kalligram, 2005, 97–98; vö. még BITSKEY István, „*Csudájok vagy magyar poétáknak*” Sárközy Péter: *Faludi Ferenc*, Hítel, 18(2005) szeptember, 117–120. Faludi Ferenc egyetlen Szűz Mária-versének címe: *A Szűz Máriához*, FALUDI Ferenc, *Fortuna szekerén okosan ül: Versek, Téli éjszakák*, vál., szöveg. gond., bev., utószó VARGHA Balázs, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1985, 99.

¹⁵ SZELESTEI N. László, *Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője: Bíró István*, ItK, 102(1998), 534–535.

¹⁶ RMPE 8/2, 998–999.

¹⁷ Farkas Jenő tulajdonából több kézirat és nyomtatvány került közgyűjteményekbe. Így például a debreceni Egyetemi Könyvtár szerzeményi bejegyzése szerint 1959-ben tőle, mint budapesti tudományos kutatótól egy autográf Berei Farkas András kéziratot vásároltak. A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum egy 1990-ben selejtezett unikum rézmetszettel díszített Berei Farkas-nyomtatványt vásárolt tőle, valószínűleg szintén az 1950-es években 50 Ft-ért. Vö. KNAPP Éva, „*A Lói Tanács Zabolázója*”, Második kötet, *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007, 12, 109.

250 Ft volt. Felvethető a kérdés, 1955–1978 között miért nem „akadhatott” egyetlen kutató sem a kéziratra. Valószínűnek tartom, hogy a kézirat katalogizálása évtizedekig váratott magára.¹⁸

A címoldal állapota és a cím átírása további meglepetéseket hozott. Egyrészt a kézirattal korábban foglalkozók nem említették meg, hogy a címlap alsó, a lapnak több mint felét kitevő részét valaki – talán az eladó – valamilyen, ma már kideríthetetlen okból ollóval levágta.¹⁹ Másrészt összevetve a címet a szövegkiadással, feltűnik a központosítás megváltoztatása és a harmadik sorban a jól olvasható „et” helyett tévesen álló „a” betű. A cím évszámot tartalmazó hetedik sorának elejére és végére a cím másolásával minden bizonnyal nem egy időben került oda az eltérő írásképű „Kántz [...] János mpria” bejegyzés. A számozatlan címoldal e sajátossága megítélésem szerint összefüggésbe hozható az utolsó, 90. oldal legutolsó, a kézirat szövegét szorosan nem követő, a lap alján jobbra lent elhelyezett sorával: „Csákány 9 9bris 777”.

A kézirathoz tartalmilag nem kötődő két bejegyzés többféleképpen értelmezhető. Lehetséges, hogy a kéziratot nem Kántz János másolta, ő csupán birtokolta. Feltételezhető az is, hogy a kézirat 1777. november 9-én már Kántz tulajdonában volt, vagy ekkor, illetve ezen időpont előtt fejezték be a másolást. E két bejegyzés ugyanis más jellegű, mint a *Téli éjszakák* szövegét részlegesen tartalmazó, Kántz Sebestyén által készített későbbi másolat végén olvasható egyértelmű megjegyzés: „Finivit raptim in Csákány die 29° apr. 782. Sebast: Kántz” (Befejezte kapkodva/sebtiben/gyorsan Csákányban 1782. április 29-én Kántz Sebestyén).²⁰

A *Történetek* kéziratát birtokló vagy másoló csákányi (Csákánydoroszló, Vas megye) Kántz Jánosról szinte semmit sem tudunk.²¹ A családtörténeti irodalomból ismeretes, hogy Kancz József és Sebestyén 1771-ben Mária Teréziától kapott nemesi levelet.²² Egy másik adat szerint Kántz Sebestyén és Péter, valamint az utóbbi gyermekei 1776. augusztus 23-án kaptak címeres levelet.²³ Valószínű, hogy e család leszármazottja volt Kántz Zsigmond nyugalmazott királyi bánya- és erdészeti főtanácsos, aki Salzburgban élve Batsányi János linzi hagyatékát megszerezte, összegyűjtötte,

---

¹⁸ Ismeretes, hogy sok értékes kézirat vár feldolgozásra a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában, melyekbe nem lehet betekinteni. Így például Angyal Endre teljes hagyatéka halála (1976) óta máig feldolgozatlan, nem kutatható és – kutatói érdeklődés ellenére – belátható időn belül nem is tervezik a feldolgozását.

¹⁹ Reprodukcióját ld. SZÖRÉNYI, *Kalauz*, i. m. (2. jegyzet), 418; *RMPE* 8/2, 6. képmelléklet.

²⁰ *RMPE* 8/2, 734.

²¹ Valószínű, nem azonos Joannes Kanz (1728–1787) gráci születésű stájer jezsuitával, aki Grácban és Bécsben élt. Ladislav LUKÁCS, *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus*, Pars II, Romae, Institutum Historicum S. I., 1988, 680.

²² NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VI. kötet, Pest, 1860, 62–63.

²³ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, V. kötet, Bp., 1913, 349.

rendezte, és 1873-ban átadta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának az általa írt Batsányi-életrajzzal együtt.²⁴

A címloldal kivételével előre megvonalmazott lapokra írt szöveg végig egy kézzel, nem egyszerre, de azonos, barnás árnyalatú tintával íródott.²⁵ Az enyhén jobbra dőlő betűk az elkopó tollhegyek miatt hol vékonyabbak, hol vastagabbak. A kézirat másolója néha hibázott vagy egy-egy szót kifelejtett, s ezt többnyire pótolta.²⁶ A kész másolatot valaki gondosan átolvasta és javította sötétebb, feketés színű tintával. A fekete tintás javítások részben pontosítják a tartalmat,²⁷ részben érthetőbbé teszik a szöveget.²⁸ A nehezen látható vagy elhalványult részeket is sötétebb tintával erősítették meg. Így például a 64. oldalon a „Wittembergában 1710ben 5dik Novemberben” szövegrészben az általam kiemelt ’10’-es szám ezzel a fekete, javító tintával íródott, s az alatta elhalványult eredeti rész ma egyáltalán nem látható.²⁹

A kézirat további sajátossága, hogy az I., II. és III. rész után egy-egy levelet (recto–verso) üresen hagytak, tehát nem „két üres lap”, hanem három üres levél (= hat lap) található benne. Azt nem lehet megállapítani, hogy ezekre a négy fő szerkezeti egységet elválasztó üres levelekre mit szántak.

²⁴ Vasárnapi Újság, 20(1873), február 23, 98. – Batsányi János kiadta Faludi Ferenc verseit (Pest, 1824) és ugyanebben a kiadványban életrajzot jelentetett meg Faludiról, „szelíd Jézsuitá”-nak nevezve őt (142). Felmerül a kérdés, volt-e és milyen köze Batsányinak Faludi írói hagyatékához, illetve a Kántz-féle Faludi-kéziratok hagyományozódhattak-e együtt Batsányi írói hagyatékával. Vö. *Faludi Ferenc versei*, kiad. BATSÁNYI János, Pest, 1824; BATSÁNYI János, *A magyar tudósokhoz: I, Faludi Ferentz s több más Magyar Költők Munkájának kiadásáról – II, A Nemzeti Nyelvről s Poézisról, és a mai Nyelvrontók törekedéséről*, Pest, 1821.

²⁵ Ezzel a tintával írták a „Kántz [...] János mpria” és „Csákány 9 9bris 777.” szövegrészeket is.

²⁶ Így például a másoló utólag pótolta a 7. oldal elején kimaradt „az”-t, és a lap alján hibásan leírt „Szolgid” kifejezést „Szolgáid”-ra javította.

²⁷ Például az első rész 12. példájában tévesen szerepelt az 1685-ös évszám, amit kétszer 1683-ra javítottak; a második rész 8. példájának első sorában a téves „Schenia” helynevet a helyes „Scheina” alakra változtatták meg.

²⁸ Például a második rész 8. példájának első bekezdésében a „halállal holt meg” elé betoldották a „hertelen” szót; a harmadik rész 1. példájának második bekezdése elején az adott szöveggörnyezetben értelmetlen „ezer nyoltzadikban” kifejezést a pontos évszámmra „ezer 610nyoltzadikban”-ra változtatták.

²⁹ A javítás itt tévedést eredményezett, ugyanis a történet alanya, mint azt a forrásazonosítások egybehangzóan tanúsítják, valójában nem 1710-ben, hanem 1701. november 5-én halt meg Wittenbergben. Joannes MILLER (MÜLLER), *Historia Mariascheinensis, Das ist: Aussführlicher Bericht von dem uralten und Wunderthätigen Vesper-Bild der Schmerzhafften Mutter Gottes Maria, welches zu Maria-Schein unweit Graupen im Königreich Böhme In der Kirchen Unser Lieben Frauen von etlichen hundert Jahren her zu öffentlicher Verehrung vorgestellt und Wegen vieler Wunder- und Gnaden-Wercken sehr berühmt ist*, Alt-Stadt Prag, Acad. Buchdruckerey, 1710, 215–216. – Használt példány: OSzK v.s.s.336; tulajdonosi bejegyzés címlapon: „Catalogo Bibliothecae ad D. V. M. in Arena Wratislaviae adscriptus”, belső kötetátlán ex libris: „Aus der Bibliothek der Augustiner Chorherren zu Breslau”.

A Faludi prózai műveit tartalmazó kritikai kiadás közlési alapelve a sorozat hagyományainak megfelelően a pontos szövegközlés volt. Ennek érdekében például az indokolatlanul alkalmazott pontosvesszők számát ésszerű mértékben csökkentették ugyan, „de csak annyira, hogy az egykori szövegeknek ezt a sajátosságát továbbra is érzékeltessük”.³⁰ 1978-ban hasonló elvet kívánt megvalósítani a *Téli éjszakák* című válogatás: „Átírásunkban az a törekvés vezetett, hogy híven visszaadjuk az eredeti kiadások magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúságait, természetesen akkor is, ha ezért az egységesítéstől és a mai helyesírástól el kellett térnünk.”³¹

Az idézett szövegközlési elvek ismeretében a *Történetek* szövegközlése rendhagyónak mondható. A kéziratához viszonyítva a központosítás megváltozott, a kis- és nagybetűk használata nem követi a kéziratot, s ugyanez vonatkozik a rövid és hosszú magán- és mássalhangzókra is, azaz a közlés nem betűhív. Mindez egy esetleges újabb szövegkiadásban viszonylag könnyen javítható, éppúgy, mint a félreolvasások, illetve az önkényes olvasatok miatti hibák.

Az utóbbiak főbb típusai a következők: 1. Téves szövegolvasat, illetve -értelmezés, melynek következtében néha torzul a forráshivatkozás. A kézirat 9. lapjának alján például a „Cardinal Baronius LImo An[n]al[ium]”-ra vonatkozó 6. jegyzet így hangzik: „Cesare Baronio: Annales ecclesiastici (= Egyházi évkönyvek) c. munkájának 51. részében”,³² jöllehet a kéziratban az ’L’ nem római szám, hanem folyóírással írott nagy ’L’ betű, tehát nem az 51. (LI) részről, hanem a liber I-ről van szó. Egy másik példa: a kézirat 65. lapján olvasható „Ticinus Jacobus in Hist. Rosenth. C 1. § 1.” forrásjelzésből a szövegközlésben „Ticinus Jacobus in Hist. Rosenth. Ct. 55. 1.” lett, melyhez a 42. jegyzetben az a téves magyarázat kapcsolódik, hogy a történet a hivatkozott mű „55,1.” fejezetében olvasható.³³

2. Eltűnnek bizonyos tájnyelvi sajátosságok, kifejezések. A kézirat 32. lapján például a két utolsó szó a „jó üzüen”, a szövegkiadásban ehelyett a „jó izüen” olvasható.³⁴

3. Hibás, félrevezető olvasatok. Így például a kézirat 40. lapján a 7. példa szövegének első sorában nem „Száz Historius Könyvében”, hanem „Száz Historias Könyvében” olvasható, azaz a kifejezés nem a példa forrásának címére, hanem tartalmára

³⁰ RMPE 8/1, 9–16.

³¹ SZÖRÉNYI, *Kalauz*, i. m. (2. jegyzet), 426.

³² RMPE 8/2, 999.

³³ RMPE 8/2, 769, 1000. Az azonosított hivatkozás a következő: Jacobus TICINUS (TICIN), *Epitome Historiae Rosenthalensis, sive Compendaria narratio de Origine, ac Cultu pervetustae BV Mariae Statuae, in Pago Rosenthal Lusatie superioris*, Praga, Typ. Univ. Carolo-Ferdin.: in Coll: S. J., 1692, 210–214. (= Caput VI. [...] §. I. De Svecis in Icone hac avehenda prodigiose impeditis. [nr.] 144.) A sorszám alapján azonosítható történetet a kötetben található kihajtható rézmetszeten több történettel együtt ábrázolták. – Használt példány: Universitäts- und Landesbibliothek Halle, Pon Yd 4988, tulajdonosi bejegyzés a címlap előtt: „Bibliotheca Ponickaviana”. További példány: Österreichische Nationalbibliothek, Wien *43.K.123. Rosenthal = Ralbitz-Rosenthal, Ralbicy-Rózsant, ma Németország.

³⁴ RMPE 8/2, 752.

vonatkozik. Az 50. lapon jól olvasható a „más” (sötétebb) színű tintával át nem írt „Dominicus a Jesu Maria” név. Ehelyett a szövegkiadásban a „Dominicus a Jan Maria” fantomnevet találjuk, melyhez a 40. jegyzetben a következő félrevezető magyarázat tartozik: „A szövegben eredetileg szereplő név egy más színű tintával úgy át van írva, hogy egyik változat sem olvasható ki egyértelműen, ezért a »Jan« alak meglehetősen bizonytalan.”³⁵

Összegezve az eddigieket, a kézirat keveset árul el magáról. A filológiai vizsgálat nélkül is nyilvánvaló elírások és az azokat javítani szándékozó átírások azonban arra figyelmeztetnek, valószínű, hogy nem az eredeti kézirat első, hanem többedik másolatának valamely másolata maradt fenn. Elgondolkodtató körülmény az is, hogy a címet – ellentétben a kézirat többi részével – nem előre megvonalazott papírra (s talán nem is a munka másolásának kezdetén) jegyezték fel, hogy a mű négy fő részét egy-egy üresen hagyott levéllel választották el és hogy a címoldalt utólag megcsontkították. Kérdés az is, hogy a kinyomtatásra szátnak nevezett („világra botsaitott”) kézirat mennyiben tekinthető befejezett műnek, mivel nem tartalmaz sem dedikációt, sem szerzői vagy kiadói előszót.

Szerzőség

A *Történetek* középpontjában a keresztény közösségeket és az egyes embereket különféle bajaikban segítő Szűz Mária alakja áll. A mű négy önálló részét informatív címek különítik el, melyekből nyilvánvaló a szerzői (összeállítói) törekvés a rövidebb-hosszabb Mária-történetek tematikus összerendezésére: I. Szűz Mária segítséget nyújt a muzulmánokkal vívott harcban,³⁶ II. Megbünteti az őt káromló különféle eretnekeket és hitetleneket,³⁷ III. Lutheránus tisztelőit is megsegíti,³⁸ IV. Segíti a haldoklókat.³⁹ A négy rész terjedelme csökkenő tendenciát mutat: az I. rész 30 (1–30.), a II. 25 (31–55.), a III. 20 (56–75.), a IV. 15 (76–90.) kéziratoldalt tesz ki. Az első három részben tizenkét-tizenkét, a negyedikben azonban csak tíz, önálló címmel ellátott „példa” olvasható. Az eltérés a szabályos, négyszer tizenkettes szerkezettől több lehetséges okra vezethető vissza. Ezek közül a legkézenfekvőbb, hogy lanyhult a szerző „alkotói kedve” vagy a mű befejezetlen, s ezért hiányzik a két utolsó történet. A részek öt-öt

³⁵ *RMPE* 8/2, 761, 1000. – Dominicus a Jesu Maria karmelita szerzetes a fehérhegyi csata egyik közismert „főszereplője”.

³⁶ „Maria Győzedelmes a Törökök, és Szeretsenek ellen.” *RMPE* 8/2, 738. A hivatkozott szövegrészeket a továbbiakban *RMPE* szövegkiadásának megfelelően, javítás nélkül idézem. Az új, javított, betűhív szövegközlés sajtó alá rendezése elvégendő feladat.

³⁷ „Maria rettenetes a káromkodók ellen.” *RMPE* 8/2, 752.

³⁸ „Maria kegyes a hitben tévelgőkhöz.” *RMPE* 8/2, 764.

³⁹ „Maria irgalmas a halálra váltakhoz.” *RMPE* 8/2, 775.

oldalnyi szöveggel csökkenő terjedelme az előbbi lehetőséget látszik megerősíteni. Arra semmiképpen sem gondolhatunk, hogy a szerzőnek nem álltak rendelkezésére megfelelő számban „példák” (exemplumok) az adott témában. Erre utal – többek között – az a sajátosság, hogy egy-egy külön címmel ellátott „példa” rendszerint több, önmagában is megálló történetet tartalmaz.⁴⁰ A 17. század végére szinte kimeríthetetlen számú, terjedelmű és tematikájú Mária-exemplum állt rendelkezésre, kéziratban és nyomtatásban egyaránt.⁴¹

A mű másik szembeötlő sajátossága a példák eltérő terjedelme. A szerző koncepciójához tartozott, hogy az első három rész utolsó története hosszabb az előző tizenegynél, s mindegyik egy-egy Szűz Máriával kapcsolatos 17. századi hadi eseményhez kapcsolódik: így Bécs török ostromát,⁴² a fehérhegyi csatát⁴³ és egy Badeni Lajos seregében szolgáló lutheránus katona katolikus hitre térését és kivégzését beszéli el.⁴⁴ A IV. rész utolsó, tizedik példája nem illeszkedik ebbe a sorba, mivel ott három, tematikusan egymáshoz kapcsolódó, rövid történet olvasható.⁴⁵

További sajátosság a példákhoz fűzött, elgondolkodásra vagy áhítatra ösztönző szövegrészek folyamatosan növekvő terjedelme. Az I. részben mindössze a 4. példa végén van egy ilyen mondat. A II. és III. részben is csupán kivételesen csatlakozik egy-egy, nem a történet részének tekinthető idézet a „példa”-khoz (II. 8., 11.; III. 2., 12. példa). A IV. részben azonban megnő az ilyen tartalmú szövegrészek előfordulása és terjedelme (IV. előbeszéd az 1. példa előtt, 9., 10. példa). Mindez a szerzői koncepció módosulására, lassú átalakulására irányítja a figyelmet.

A szerző nagyon keveset árul el önmagáról és munkamódszeréről. Az egész műben mindössze egy alkalommal szólal meg egyes szám első személyben. A kézirat 56. oldalán, a III. rész első bekezdésének végén Joannes Kraus ismert cseh jezsuita szerzőre hivatkozik, aki öt évig élt egy jezsuiták által gondozott búcsújáróhelyen, Mariascheinben (ma Bohosudov, Krupka – németül Graupen – város része, Csehország), s ott „[...] sokat hallot és olvasott a történet tsudákrul, forgatta a historiás könyveket, mellyekben a szép tsudák bé valának írva [...]. Ezekből szedegetet az emlétet Pater [...] és ki nyomtattatot egynéhányat; *én hogy ébresszem a Magyarokban, és nevellyem a Szűz Anyánkhoz való bizodalmat, utána irogattam.*” (Kiemelés tőlem,

⁴⁰ Így például: I. rész, 3. példa: 2 történet; 5. példa: 5 történet; II. rész, 3. példa: 4 történet; 7. példa: 2 történet; 11. példa: 2 történet; III. rész, 3. példa: 3 történet; 6. példa: 2 történet; 11. példa: 3 történet; IV. rész, 2. példa: 2 történet; 10. példa: 3 történet.

⁴¹ Vö. például, Wolfgang BRÜCKNER, *Elbeszélő egyházi kispróza a barokkban*, [ford. TUSKÉS GÁBOR] = *A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., 1988, 429–477.

⁴² RMPE 8/2, 748–751.

⁴³ RMPE 8/2, 760–763.

⁴⁴ RMPE 8/2, 773–774.

⁴⁵ RMPE 8/2, 781–782.

Knapp Éva).⁴⁶ Ugyanebben a részben még két további szerzői-alkotói reflexió olvasható: 1. „[...] nintsen a Historiában feljegyezve,” illetve 2. „Ide való, mert hasonló példa [...]”.⁴⁷

A szűkszavú vallomás némi kételyt ébreszt a tekintetben, hogy a magyar nyelvű művet vajon magyar vagy magyarországi születésű szerző készítette-e? Lehetséges-e, hogy a *Történeteket* valamely más nyelvből fordították? Az írói szándék közlésekor az alkotó miért nem vállalt közösséget célközönségével, s miért nem használta a 18. század utolsó harmadában a jezsuitáknál, ex-jezsuitáknál már nem szokatlan többes szám első személyt? Feltételezésem szerint azzal is számolni kell, hogy a mű nem a 18. század utolsó harmadában keletkezett. Mindezen kételyeket és lehetőségeket megerősíteni látszik egyrészt az idézett önvallomás, másrészt az a körülmény, hogy a „példa” kifejezéssel elkülönített negyvenhat szerkezeti egységben elenyésző számban találhatók magyar vonatkozású történetek. Mindössze két „példa” (I. rész, 10. és IV. rész 4. történet) foglalkozik teljes terjedelmében magyar eseményekkel. A kettő közül az egyik (I. 10.) félreérthető, hiszen azt nem csupán Szörényi László, de már a *Történetek* két további feltételezhető forrásának szerzője, Juan Eusebio Nieremberg és Hevenesí Gábor is tévesen azonosította az 1456. évi nándorfehérvári diadallal.⁴⁸ Nem lehet

⁴⁶ *RMPE* 8/2 764. Joannes Kraus valójában nem öt, hanem hét évig (1704–1711) élt Mariascheinben, ahol a jezsuita rezidencia praeses spiritualisa, valamint gyóntató volt. Martin Svatoš professzornak (Prága) köszönöm az adat, valamint a Krausra vonatkozó cseh szakirodalom ismeretét. Kraus egyik első, rövid életrajzát művei felsorolásával ld. Franz Martin PELZEL, *Boehmische, Maehrische und Schlesische Gelehrte und Schriftsteller aus dem Orden der Jesuiten von Anfang der Gesellschaft bis auf gegenwaertige Zeit*, Prag, Im Verlag des Verfassers, 1786, 108. – A kiemelt részhez hasonló tartalmú szerzői/kompilatori megnyilatkozások, írói „vallomások” és koncepciók közlésének szokásos helye a 18. századi művekben az olvasóhoz intézett előszó. A motivációs gondolat szokatlan helyen történő megjelenése továbbá, a szerkezetre, illetve a szerkesztésre vonatkozó feltételezések kiindulópontja lehet. Az ilyen megfontolások azonban a kézirat által felvetett problémák sokasága miatt jelenleg megalapozatlanok.

⁴⁷ *RMPE* 8/2 765, 773. Az idézett megjegyzések is arra látszanak utalni, hogy először a harmadik rész készülhetett el.

⁴⁸ Nieremberg forrásához (ENGUERRAND DE MONSTRELET, *Chronica*) tévesen kapcsolta az 1456. évi nándorfehérvári diadalt. Enguerrand de Monstrelet, a *Történetek*ben hivatkozott forrás szerzője, nem írhattott a nándorfehérvári diadalról, mivel 1453-ban meghalt. Maga a példa Hunyadi János és II. Murad 1444. évi nándorfehérvári találkozásáról és békekötéséről szól. A téves forráshivatkozást átvette a *Történetek* írója, aki érzékelve, de nem javítva a kronológiai tévedést, beillesztette a IX. Gergely pápára történő hivatkozást! Vö. Joannes Eusebius NIEREMBERGIUS, *Trophaea Mariana seu de victrice misericordia Deiparae patrocinantis hominibus [...]*, Antverpiae, Apud Viduam et haeredes J. Cnobbari, 1658, lib. III, Cap. XXI (98–99). Használt példány: BEK Bar.03169coll.1. Tulajdonosi bejegyzés az előzéken: „P. Francisci Wunderer Ordinis Praed. Conventus filij Eystettensis, Conc. v. Rosariani Grecensis. Cessit Res. Pest. Ord. Praed.”; Gabriel HEVENESI, *Calendarium Marianum e victoriis Contra Gentiles, Turcas, Haereticos, et alios injusti belli [...]*, Graecii, 1685. Használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad., 1714, Junius 26 (123–124); használt példány: Budapesti Egyetemi Könyvtár (= a továbbiakban BEK) Ae4952; *RMPE* 8/2, 999, 11. jegyzet. – Nieremberg a *Trophaea* című munkájában csak a harmadik liberben

véletlen az sem, hogy egyik magyar példa sem kora újkori, hanem a 15. század első feléből származik. Egy további „példa” (II. rész, 11. történet) felerészben magyar vonatkozású, két további pedig kiegészítő részleteiben utal magyar (I. rész, 12. történet) vagy a honfoglalás után létrejött országhatárokon belül (I. rész, 5. történet vége) lejátszódott esemény(ek)re. Tehát mindössze öt „példa” tartalmaz valamilyen mértékben magyar vagy magyar vonatkozású eseményt, ami az összes példának csupán a 10,8%-a.

A magyar szerzővel kapcsolatos kételyt erősíteni látszik az is, hogy a *Történetek*-ben jelentős számú „példa” kötődik csehországi eseményekhez. Tizenhárom „példa” (II. rész, 6, 8, 9, 12; III. rész, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 – 28%) teljes egészében, egy további (II. rész, 7) pedig felerészben kora újkori, elsősorban 17. századi, a csehországi jezsuitákhoz kötődő történetet mond el. A *Történetek*nek tehát közel egyharmad része cseh jezsuita vonatkozású Mária-exemplum.

Faludi Ferenc magyar származású volt, s a rendbe lépéstől a rend felosztatásáig (1773) az Osztrák–Magyar Jezsuita Rendtartomány tagjának számított. A mű eddig feltételezett megírásának idején, 1776-ban Nyugat-Magyarországon, Rohoncon élt. Nehezen érthető, ha ő volt a *Történetek* írója, személyes hangú megnyilatkozásában miért egy másik provincia neves, de nála több évtizeddel korábban alkotó szerzőjére hivatkozik. Elképzelhető-e, hogy egy cseh jezsuita volt a *Történetek* szerzője, akinek a művét lefordították magyarra? Vagy maga a szerző/fordító – mint többen a jezsuiták közül – csak később tanult meg magyarul? Mintha erre utalna egy „elszólás”: a II. rész 5. példája elején a „Tomas” keresztnév olyan szövegkörnyezetben található, ahol a szerző igyekezett érzékeltetni a másik hivatkozott forrás-szerző családnévének magyaros kiejtését.⁴⁹ Kérdéses az is, a szerző miért éppen Joannes Kraus munkáiból „irogatott” után és miért választott német és cseh lutheránusokkal foglalkozó mirákulum-elbeszéléseket, amikor a 18. század utolsó harmadában az Osztrák–Magyar Jezsuita Rendtartomány területéről is bőven álltak rendelkezésére hasonló történetek nyomtatásban?⁵⁰

Közelebb vihet a szerzősége vonatkozó kérdések tisztázásához, ha választ keressünk arra, vajon milyen nyelvű forrásokból dolgozott a szerző. A *Történetek* szövege

---

négy, Szűz Mária segítségéhez kötődő magyar történetet közölt: Szent István király és Konrád császár békekötése (Caput 41, 110. p.); a későbbi I. Géza király és Szent László győzelme Vácnál (Caput 60, 121–122. p.); Nagy Lajos király győzelme Máriacellnél (Caput 62, 124–125. p.); Hunyadi Mátyás király győzelme István moldvai vajda fölött (Caput 83, 138–139. p.).

⁴⁹ GYÁRFÁS Tihamér, *Faludi Ferencz élete: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., 1911; SZAUDER József, *Faludi Udvari embere*, Pécs, 1941; GÉFIN Gyula, *Faludi Ferenc 1704–1779*, Bp., 1942; vö. még, BRUNNER Emőd, *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*, Pannonhalma, 1930. „Beszéli Bozeus Tomas, és Bálinghemius [...]” RMPE 8/2, 755. – Kiemelés tőlem.

⁵⁰ Vö. KNAPP Éva, *Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp., 1984, Kézirat, Bölcsészdoktori értekezés; TUSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993, 299–307.

és forrásai ugyanis nem hagynak kétséget afelől, hogy a szerző nem magyar, hanem német és latin nyelvű művekből gyűjtötte össze a „példák”-k anyagát. (Ismeretes, hogy az említett Joannes Kraus terjedelmes életműve is német és latin nyelven íródott.⁵¹) Egy alkalommal például azért használja a „Balderon Schottlandiai Országbul” kifejezést, mert német nyelvű forrást használt, s abból így „fordította le” magyarra a „Schottländer Walderon” kifejezést.⁵²

A szerző „rejtőzködő” énjére vall, hogy egészen a kézirat 56. lapjáig elhallgatja munkamódszerének leglényegesebb sajátosságát: „utána irogattam”.⁵³ A címlapon egy másik, ugyancsak a kompilációs módszerre utaló kifejezést olvashatunk: „Mellyeket egyben foglalt”. Erre a módszerre utal az „Ide való, mert hasonló példa [...]” megjegyzés is. A három megjegyzésből kirajzolódik egy különféle források alapján dolgozó szerző alakja, akinek alkotó tevékenysége – a magyar nyelvre történő átfogalmazáson, illetve fordításon kívül – a példák összeszerkesztésében ragadható meg elsősorban. A „példák”-ban előforduló legkésőbbi évszám, 1710 (amely valójában az 1701-es évszám téves „javításával” keletkezett) a 18. század első évtizedére utal, azaz a *Történetek* nem keletkezhetett ezen időpont előtt.

A tartalmilag és szerkezetileg egyaránt „virtuóz”-nak nevezhető módszerrel egyetlen művé alakított „utána irogatás”-t és „egyben foglalás”-t olyan, minden bizonnyal jezsuita szerző végezte, aki fölényesen birtokában volt a 17. század közepére kikristályosodott, jól bevált és oktatott kompilációs technikának, valamint a megfelelő források ismeretének.⁵⁴ A szerző – az eddigi megfontolások ellenére, illetve mellett – akár Faludi Ferenc is lehetne, de semmiképpen nem írói pályája vége felé, hanem annak elején, még Rómába utazása előtt. Figyelembe veendő az is, hogy az 1738–1739-ben Grácban filozófiát oktató⁵⁵ Faludi nevéhez a két matematikai, illetve geometriai témájú liber gradualison⁵⁶ kívül két további latin nyelvű verses liber gradualis is kötődik, melyekkel a kutatás eddig nem foglalkozott részletesen.⁵⁷

Szörényi László egyik említett tanulmányában sem tért ki a szerző munkamódszerére. Az Esterházy-mű fakszimile kiadásához készített, említett tanulmányában párhuzamot vont a *Történetek* és Esterházy először 1691-ben megjelent műve között.

⁵¹ Carlos SOMMERVOGEL, Augustin et Aloys DE BACKER, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: Première partie: Bibliographie*, I–XII, Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–1914, itt: IV, 1219–1229.

⁵² *RMPE* 8/2, 768. MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet), 83.

⁵³ *RMPE* 8/2, 764.

⁵⁴ Vö. TUSKÉS, *Nádasi*, i. m. (10. jegyzet).

⁵⁵ LUKÁCS, *Catalogus Generalis*, i. m. (21. jegyzet), Pars I, Roma, 1987, 314.

⁵⁶ FRANCISCUS FALUDI, *Collectiones mathematicae ex architectura militari [...]*, Graecii, 1739; Uő. – Ignatius Gaston PARDIES, *Elementa geometriae [...]*, Graecii, 1738.

⁵⁷ FRANCISCUS FALUDI, *De itinere in provincias exteras libri duo [...]*, Graecii, 1739; Uő., *Zelus amor Sancti Joannis Francisci Regis [...]*, Graecii, 1738. Faludi írói életművéhez vö. Stephanus KAPRINAI, *Catalogus scriptorum Societatis Iesu in Hungaria*, BEK Coll. Kapr. B, Tom. 88, Nr. 2, 107–108; Uő., *Catalogus scriptorum*, BEK Coll. Kapr. B, Tom. 89, Nr. 2, 59.

Ez a megfigyelés azonban nem a munkamódszerre, hanem a két összeállítás azonos irányultságú szórakoztató szándékára vonatkozik.⁵⁸ Esterházy kapcsán Szörényi utalt Godefrid Hannenberg (1698–1729) *Defensio beatissimae Virginis Dei genetricis Mariae [...]* című apologetikus munkája 18. század végi magyar fordítására, valamint egy 1839-ben kiadott kalendárium-szerkezetű német mű magyar fordítására, azaz elkezdte az Esterházy művéhez és a *Történetekhez* hasonló típusú összeállítások és azok fordításainak számbavételét.⁵⁹

További alapvető kérdés, miért írt volna a keresztény humanizmust képviselő Faludi, a „szelid Jezsuita”⁶⁰ a *Téli éjszakákkal* csaknem egy időben egy addigi életművétől teljesen eltérő, a 18. század végén már teljesen korszerűtlennek számító, a 17. század második felében és 18. század elején divatos, muzulmán-, eretnek- és hitetlen-ellenes, Szűz Máriát dicsőítő apologetikus munkát. Az *Omniariumból* ismerjük Faludi 1774-ben írt, *De Societate Jesu* című költeményét, melyet rendje felosztatása ihletett.⁶¹ A vers sokkal inkább sugall belenyugvást és bizakodást a jövőre nézve, semmint számonkérést vagy konfrontálódást. Teljes mértékben egyetértek Vörös Imrével, aki szerint aligha valószínű Faludi szerzősége, hozzáátve, különösen nem 1776-ban.

Műfaji előzmények és párhuzamok

A források behatárolását – akár Faludi Ferencnek, akár egy ma még ismeretlen jezsuitának tulajdonítjuk a *Történeteket* – érdemes a Máriához kapcsolódó elbeszélés-gyűjtemények rendkívül széles körében kezdeni. Erre ösztönöz az a körülmény is, hogy nagyon keveset tudunk Faludi könyvtáráról. Hagyatékában alig maradt fenn könyv, ezeket Gyárfás Tihamér közölte a hagyatéki jegyzőkönyv részeként.⁶² A későbbi kutatások arra utalnak, hogy Faludinak lehetett könyvtára, de abból ma mindössze néhány mű ismeretes. Kardos Tibor találta meg Szalágyi István pécsi kanonok 1771. február 12-én kelt levelét, melynek utóirata szerint Szemenich Ferenc vásárolta meg Faludi könyveit.⁶³ Kardos szorgalmazta az eladott könyvek azonosítását – akár Faludi saját könyvei, akár az általa gondozott pozsonyi jezsuita könyvtár főlőspéldányai voltak azok. Feltételezése szerint nyomára lehetne akadni a Faludi-féle könyveknek a pécsi

⁵⁸ Nádas János és Hevenesi Gábor munkáiban – Szörényi megfigyelése szerint – „a példázatok epikus vonásait háttérbe szorították az épületes szándék kedvéért.” SZÖRÉNYI, *Esterházy*, i. m. (9. jegyzet), 20.

⁵⁹ SZÖRÉNYI, *Esterházy*, i. m. (9. jegyzet), 20–21. – Vö. SOMMERVOGEL, i. m. (51. jegyzet), IV, 68–72.

⁶⁰ A kifejezést Batsányi János használta Faludira. *Faludi Ferenc versei*, kiadta BATSÁNYI János, Pest, 1824, 142.

⁶¹ *RMPE* 8/2, 964, 1081.

⁶² GYÁRFÁS, i. m. (49. jegyzet), 53–56, itt: 54. – Gyárfás szerint Faludinak aligha volt magánkönyvtára, mert állomáshelyein megfelelő könyvtárak álltak rendelkezésére.

⁶³ KARDOS Tibor, *Hol van Faludi Ferenc könyvtára?* Könyvtári Szemle, 1(1934), 34.

papi szeminárium (ma a Püspöki Hittudományi Kar) könyvtárának állományában. Az *Omniarium* pécsi vonatkozású verseit elemezve Jankovits László egyrészt feltételezi, hogy a jezsuita rend feloszlata után Faludi nemcsak Rohoncon, hanem Pécsen is élt. Másrészt ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy Kardos felvetése alapján érdemes lenne megkeresni Faludi könyveit Pécsen.⁶⁴

A 16. század végétől, elsősorban jezsuita írók révén vált külön műfajjá Szűz Mária különféle „győzelmeinek” (triumphus, trophaea, victoria) bemutatása önálló művekben (például Juan Tamayo de Salazar, Juan Eusebio Nieremberg, Hevenesi Gábor) vagy különféle művek tematikus részeiben (például Benignus Kybler). A forrásbázis műfaji körülhatárolása miatt érdemes röviden megemlíteni néhány 17–18. századi, a *Történetekkel* részben párhuzamos szerkezetű, illetve érintkező tematikájú, a szerző által minden bizonnyal ismert, előképként, ösztönzőként szolgáló vagy egyenesen forrásként használt munkát.

Joannes Bonifacius *Historia Virginalis*⁶⁵ című munkája például Szűz Mária életéről szól ugyan, de kötetenként a *Történetekre* emlékeztető tematikus csoportosítás érvényesül. A *Qui est de Mariae Matris Domini beneficentia in corporis rebus*⁶⁶ című harmadik kötetben a XIII. fejezet a Mária segítségének tulajdonított hadi győzelmekről szól.⁶⁷ Ugyanitt a *Qui est de Sanctissimae Dei parentis in animi rebus beneficentia salutaris*⁶⁸ című negyedik kötetben több fejezet a *Történetekkel* egyező témákban tartalmaz exemplumokat. Így a II. fejezet címe „Ab errore deducit, ab haeresique deterret” (575–585), s ugyanitt megtalálható néhány lutheránusokkal kapcsolatos elbeszélés is, „De quadam lutheranos” alcímmel (583–584). A VIII. fejezet a hit ellenségeinek Szűz Mária általi legyőzésével („Fidei hostes exterminat” 636–640), a XVIII. a haldoklók megsegítésével („Morientibus praesto est” 755–777) kapcsolatos példákat foglal magában. A mű ötödik kötetének⁶⁹ utolsó fejezetében a fő bűnöket elkövetők haláláról olvashatók történetek.⁷⁰

⁶⁴ JANKOVITS László, *Könyvtári utazás: (Faludi Ferenc és a Klimó Könyvtár) = A Klimó-könyvtár a tudományos kutatások szolgálatában: A 2001. szeptember 28-án megrendezett konferencia előadásai*, szerk. CSÓKA-JAKSA Helga, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2001, 91–99.

⁶⁵ JOANNES BONIFACIUS, *Historia Virginalis de Beatissimae Mariae perpetuae Virginis Matris vita et miracula [...]*, Paris, 1605 (1. kiadás); Coloniae, 1610; Coloniae, 1628. Használt kiadás: Coloniae, 1610 (Címe e kiadásban: *De Divae Virginis Mariae vita et miraculis*), példány: BEK Bar.00416, tulajdonosi bejegyzés a díszcímlapon: „Coll. Zagreb. Soc. Jesu Cat. Inscript. 1653”.

⁶⁶ BONIFACIUS, *i. m.* (65. jegyzet), 359–561.

⁶⁷ BONIFACIUS, *i. m.* (65. jegyzet), „Victorias, triumphosque largitur. Caput XIII.” 513–531.

⁶⁸ BONIFACIUS, *i. m.* (65. jegyzet), 561–783.

⁶⁹ BONIFACIUS, *i. m.* (65. jegyzet), Liber Quintus, qui est de illorum supplicijs, qui Deiparam sacrosanctam aut negligentius honorarunt, aut iniuriosius tractaverunt, 784–836.

⁷⁰ BONIFACIUS, *i. m.* (65. jegyzet), „De illis qui offensae Deiparae capitales poenas luerunt, et horribili genere mortis vitam turpissimam finierunt: Et si quaedam interdum mixti generis apponuntur, ne ipsa disrumpatur historia. Caput Posterius [II.]” 807–836.

Juan Eusebio Nieremberg *Trophaea Mariana* [...] ⁷¹ című nevezetes munkája hat liberből áll, melyek Szűz Mária különféle győzelmeit beszélik el, tematikusan össze-szerkesztett történetek sorozatában. ⁷² Nieremberghez hasonlóan a Máriának tulajdonított győzelmek köréből válogatott Hevenesi Gábor egyik kalendárium-szerkezetű munkájában. Az év minden napjához rendelt „győzelem” (exemplum) leírását áhítati részek egészítik ki. ⁷³ A kötet szembetűnő módon éppúgy négy fő részre tagolódik, mint a *Történetek*:

1. Victoriae Marianaе, contra Gentiles (Januarius – Martius)
2. Victoriae Marianaе, contra Turcas, seu Mahometanos (Aprilis – Julius)
3. Victoriae Marianaе, contra Haereticos (Augustus – Oktober)
4. Victoriae Marianaе, miscellanae (November – December)

A már említett Joannes Kraus *Exempla Conversionum ad S. Fidem Catholicam* ⁷⁴ című művét több évvel 1709-es kinyomtatása előtt approbálták (Prága, 1703. január 31.). Némely részei közel állnak a *Történetek*éhez, bár nem Szűz Mária, hanem a katolikus hitre történő megtérés (conversio) gondolata áll középpontjukban:

- [I. rész] Exempla Conversionum ex Ethnicismo – Ex Judaismo; – Ex Mahumetismo;
 – Ex haeresi Entichetis, et aliorum veterum Heterodoxorum; – Ex Calviniasmo;
 – Ex Lutheranismo; – Ex Schismate.
- [...]
- [V. rész] Conversiones populorum secundum saecula
- [...]
- [VII. rész] Tristes Annuae Haereticorum.

A kötet alapegységeit a részenként újrakezdődően számozott „exemplum” megjelölésű elbeszélések alkotják.

⁷¹ NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet).

⁷² NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), 1. liber, Cap. I–X. – [Bevezető]; 2. liber, Cap. I–C. – De Patrocinio Virginis in Hispania; 3. liber, Cap. I–LXXXXIV. – De variis Victoriis per totum orbem a diversis obtentis auxiliante Deipara; 4. liber, Cap. I–LIV. – De victoriis spiritualibus B. Virg. pro peccatoribus intercedentis, et a captivitate daemonum liberantis; 5. liber, Cap. I–CXXXV. – De Trophaeis Virginis sparsis per totum orbem, asyilis, et monumentis sui Patrocinij, et miraculorum, Imaginum, ejus praesidio; 6. liber, Cap. I–CXXXVIII. – De variis in orbem Miraculis, Templis, et Imaginibus Marianis.

⁷³ HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet).

⁷⁴ JOANNES KRAUS, *Exempla Conversionum ad S. Fidem Catholicam; cum nonnullis Ecclesiae Catholicae statum concernentibus*, Dilingae, C. Bencard, 1709. Használt példány: Bayerische Staatsbibliothek, München Asc.2676, tulajdonosi bejegyzés, ex libris a címlapverzón: „Ex libris M. F. Gelasii H[...sérült papír] PR. Ord. Er. S. August.”, „Bayerische Staatsbibliothek”.

Egy másik, általam kézben nem tartott munkájában (*Maria siegreich wider Türken*, Prag, 1716) Kraus Szűz Mária törökökkel szemben segítő „győzelmei”-t foglalta össze, éppúgy, mint a *Történetek* szerzője a mű első részében. Petrus Schmerling – általam szintén csak bibliográfiából ismert – 1717-ben Bécsben megjelent, kalendárium-szerkezetű összeállításának törtéiről Mária törökökkel és eretnekekkel szembeni „segítségeit” vette számba (*Auxilium Beatae Virginis Mariae contra Turcas et haereticos per historias in forma Calendarii [...]*).

A *Történetek*hez hasonlóan négy részből, azokkal tartalmilag is érintkező események elbeszéléséből épül fel Ferdinandus Hanstadt magyarországi jezsuita liber gradualisként megjelent (Nagyszombat, 1713) hitvédelmi munkája.⁷⁵ A rhetores Tyrnaviensis által az új filozófiai magistereknek ajánlott, viszonylag rövid terjedelmű munka négy, úgynevezett vindiciaere tagolódik:

1. Mária szeplőtelen fogantatásának védelme a lutheri tanokkal szemben (5–20);
2. Mária egész életében való szüzi tisztaságának védelme a lutheri tanokkal szemben (20–37);
3. A hamis vádak ellen, melyekkel Máriát illette a „perversus” Leo Isauricus és nála is rosszabb fia, Constantinus Copronymus császár (38–53);
4. Luther Márton ellen, aki az Assumptio Mariae és a Nativitatis Mariae ünnepek, a Mária officiumok és a máriás kegyesség ellen emelt szót (53–67).

Az európai Mária-irodalom egyik, eddig kellőképpen nem méltatott, 1714 előtt készült kéziratokat és nyomtatványokat felsoroló tematikus bibliográfiájában, Spangár András *Concordantiae novae universales tripartitae* (Tyrnaviae, 1721, Acad. S. J.) című összeállításában több, különféle egységben találhatjuk meg a segítő Szűz Mária „tetteit” összegző műveket. Itt a következő gyűjtőcímek alatt szerepelnek a *Történetek*ből is ismert tematikájú munkák: *Asylum Marianum*; *Maria Principum Christianorum contra Turcas Asylum*; *Maria haereticis lapis offensionis*; *Maria in morte Patrona*; *Victoria Navalis contra Turcas per intercessionem SS. Dei Genitricis*; *Maria Bellidux contra haereticos*; *Clientum Marianorum agones felices*; *triumphus Marianus*.

A *Triumphus Mariae semper Virginis [...]* címmel látták el azt a 18. század végi (Gandavi, 1788) kiadványt, melyben – az eddigi művektől eltérően – a Szűz Máriával kapcsolatos teológiai nézeteket összegezte a névtelen szerző tíz fejezetben. A Mária-mirákulumokról értekező nyolcadik fejezet végén három történetet („tres celeberrimas

---

⁷⁵ [Ferdinandus HANSTADT], *Vindiciae Marianaee zelantis pro honore Virginis Dei-Matris Mariophilii, honori [...] neo-magistrorum, cum in [...] Universitate Societatis Jesu Tyrnaviensis, Suprema Philosophiae Laurea Condecorarentur per R. P. Michaellem Földvari e Societate Jesu, AA. LL. et Philosophiae Doctorem, ejusdemque Professorem Emeritum, A Rhetorica Tyrnaviensis inscriptae Anno M.DCC.XIII. [...]*, Tyrnaviae, Typis Academicis, (1713). Használt példány: BEK Ad11343

victorias”) olvashatunk bizonyító példaként, melyek közül kettő feltűnik a *Történetek*-ben is (Szent Domonkos és az albigenes eretnek; Don Juan d’Austria lepantói győzelme a törökökön). A harmadik történet VI. Károly császár törökökön aratott megsemmisítő magyarországi győzelemsorozatát beszéli el.

Az említett összeállítások – a *Történetek*hez hasonló módon – egykorúan közismert, feljegyzett és írott formában hagyományozott, nyomtatásban számtalanszor megjelent elbeszéléseket tartalmaznak a szerzők által kialakított koncepciók szerint elrendezve. Ugyanígy dolgozott Joannes Kraus egy másik munkájában⁷⁶ is, melyben az exemplumok kiegészítik a katolikus lelkész és a megtérítendő lutheránus között zajló, tematikusan szerkesztett, fiktív beszélgetéseket. A példázatok itt a meggyőzés érvkészletéhez tartoznak.⁷⁷ Mindezek a művek szorosan hozzátartoznak a *Történetek* műfaji környezetéhez.

Források, forráshasználat

Ezekben a munkákban – éppúgy, mint a *Történetek*ben – a forráshasználat során létrejött a „láncshivatkozások” sajátos rendszere. Az exemplumok a korábbi forráshivatkozásokkal együtt éppúgy átadódtak, mint hivatkozás nélkül; a forrásjelzések néha torzultak, illetve felismerhetetlenné váltak. Az átvételek során gyakran megváltozott a történetek tartalma is: egyszerűsödött vagy bővült, esetenként más történelmi korba helyeződött át. Így például *Historia virginalis* című munkájában Bonifacius gyakran hivatkozott Sylvano Razzi kamalduli szerzetesnek a 16. század végén több kiadásban is megjelent, *Miracola della Gloriosa Vergine Maria* című művére. Az eredetileg Razzitól származó történeteket Kraus *Ovicula* című művében már Bonifaciustól kölcsönözte, s rá hivatkozva közölte. Ez az egykorúan elfogadott hivatkozási módszer tette lehetővé, hogy például egy Aegidius Aurifaber *Speculum exemplorum*ában (Hagenau, 1512, Henricus Gran) szereplő, a karthauzi szerzet évkönyveire hivatkozó, Petrus Faveriusról⁷⁸ szóló történetre (IX. [...] CXIII.) Bonifacius az „Ex Ann. Cartusianorum, et Henrico Granio in illo quasi Prato exemplorum” forrásjelzéssel,

⁷⁶ Joannes KRAUS, *Ovicula ex Lutheranism ad ecclesiam Dei redux: Das aus dem Lutherthum zu der Catholischen Herde zuruckkommende Schäflein*, Prag, Coll. So. Jesu, 1709, Teil I–III. A használt példány: BEK 148798; tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Bibl. Canisensis Sch. Piar.”

⁷⁷ „Wir haben wol tausent Exempel darmit zubeweisen welcher gestalt der Allmächtige GOtt Zungen und Federn Heimgesucht und die Ehre seiner Diener verthädiget. Ich habe deren einige zu Papier gebracht diese weilen die Zeit verflossen und ich andere Sorgen habe will ich dir mit nach Hause zunehmen verginnen. Doch dass ich sie morgens widerum habe. Behütt dich GOtt und hab dich wol.” KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), 33.

⁷⁸ Petrus Faverius 1319-ben halt meg, a római Santa Croce karthauzi rendház priorja volt. Látomásait feljegyezték, szentként tartják számon.

évszám nélkül hivatkozzon.⁷⁹ Ezt a 14. századi eredetű exemplumot a *Történetek* IV. részének 6. példájában 1613-ban történt eseményként látjuk viszont, „Cartusianus [...] szent és kemény szerzetnek különös historiáiban fel vagyon jegyezve” forrásjelzéssel.⁸⁰ A hasonló típusú művek forrásvizsgálatai⁸¹ valószínűtlenné teszik, hogy a szerzők egyenként, a legkülönbözőbb forrásokból szedték össze a történeteket. A hivatkozott források jelzése többnyire a példák szövegének részeként és nem valós hivatkozásként „kerülhetett át” a példákba.

A *Történetek* írójának forráshasználatában jellegzetes megtévesztő effektusok is találhatók. Így például amikor a szerző a mariascheini forrásokat használó és nyomtatott munkájában Mariascheinről író Joannes Kraust említi, elhallgatja, hogy Kraus megjelent munkái közül melyiket használta. A rá történő hivatkozás és az azt követő történet azt sugallja, hogy Kraus összeállított egy mariascheini mirákulumos könyvet. Ilyen mű azonban tudomásom szerint nem létezik; a mariascheini csodákról Joannes Müller (Miller) készített kegyhelytörténetbe integrált mirákulumos könyvet.⁸² A *Történetek* vonatkozó „példá”-jában (III. rész 1. példa) leírt epizód megtalálható Müller *Historiájában*,⁸³ de nem lelhető fel Kraus általam hozzáférhető, a *Történetek* példái közül többnek is forrásul szolgáló munkáiban. A Müllerre vonatkozó első, műjelzés nélküli hivatkozás csak a kézirat 62. oldalán, a III. rész 5. példájában tűnik fel („a mint P. Müller fel jegyezte”),⁸⁴ jöllehet Müller említett munkája forrása lehetett már a II. rész 8., forrásjelzés nélküli példájának is a kézirat 41–43. oldalán.⁸⁵

A *Történetek* négy részének kapcsolatát tehát nem a példákban található forrásjelzések határozzák meg alapvetően, hanem a csak ritkán hivatkozott, közvetlen források. A közvetlen források alapján kimutatható kapcsolatok, amelyek ténylegesen összekötik a különböző tematikájú részeket, a következők: a tartalmilag viszonylag egynemű első rész tizenkét története közül kilenc megtalálható Joannes Eusebius Nierembergius (Juan Eusebio Nieremberg) ebben a részben mindössze egy alkalommal hivatkozott *Trophaea Mariana [...]* című művében, s mind a tizenkettő fellelhető Hevenesí Gábor *Calendarium Marianum e victoriis Contra Gentiles, Turcas, Haereticos, et alios injusti belli [...]* című munkájában.⁸⁶ A második rész tizenkét történetéből kettőt szintén megtalálunk Nieremberg

⁷⁹ BONIFACIUS, *i. m.* (65. jegyzet), Lib. IV. cap. XVIII, 760–761.

⁸⁰ RMPE 8/2, 779.

⁸¹ SZÖRÉNYI, *Esterházy, i. m.* (9. jegyzet); TUSKÉS, *Nádasi, i. m.* (10. jegyzet).

⁸² MÜLLER, *Historia, i. m.* (29. jegyzet). Kraus is szerkesztett mirákulumos könyvet, de nem Mariascheinről. Vö. SOMMERVOGEL, *i. m.* (51. jegyzet), IV, 1219–1229.

⁸³ MÜLLER, *Historia, i. m.* (29. jegyzet), 43.

⁸⁴ RMPE 8/2, 767.

⁸⁵ MÜLLER, *Historia, i. m.* (29. jegyzet), 59, 226–227.

⁸⁶ NIEREMBERGIUS, *Trophaea, i. m.* (48. jegyzet); HEVENESI, *Calendarium, i. m.* (48. jegyzet). – Szörényi László említi a Faludinak is forrásul szolgáló Hevenesí Gábor műveket, így az *Ars bonae mortis* és a *Calendarium Marianum* címűeket. SZÖRÉNYI, *Esterházy, i. m.* (9. jegyzet) 27; RMPE 8/2, 999.

*Trophaea Mariana*ában, hármat a Nieremberg és Kraus által egyaránt ismert és hivatkozott jezsuita szerző, Joannes Bonifacius *Historia virginalis de Beatissimae Mariae [...] vita et miracula* című összeállításában, hat pedig Joannes Kraus *Ovicula ex Lutheranismó ad ecclesiam Dei redux* című hitvédelmi munkájában olvasható.⁸⁷ A második és a harmadik rész közötti kapcsolatot Kraus *Oviculája* biztosítja; a III. rész három története e műben is előfordul. A III. rész tizenkét „példá”-jából összesen négy történet megtalálható Nádas János műveiben, ezek ismerete a IV. rész tíz példájából összesen hat esetben nyilvánvaló. Ugyanakkor a IV. rész öt története Kraus *Oviculájában*, két elbeszélése Bonifaciusnál, egy példája Nieremberg említett művében olvasható. Kraus és Nádas ugyanazt a történetet két vagy több művében is felhasználta a jezsuita gyakorlatnak megfelelően.

A *Történetek* tartalmát és gondosan kialakított szerkezetét tehát a Mária-irodalom olyan, egykorúan Európa-szerte ismert és kedvelt jezsuita alapszerzői tartják össze, mint Hevenesi Gábor (I. rész), Juan Eusebio Nieremberg (I., II., IV. rész), Joannes Kraus (II., III., IV. rész), Joannes Bonifacius (II., IV. rész) és Nádas János (III., IV. rész). Ezek a körülmények és a jelzett hivatkozási gyakorlat jelentősen megnehezíti a ténylegesen használt források azonosítását.

A *Régi Magyar Próza Emlékei* kritikai apparátusában ötvenhét jegyzet járul a *Történetek*hez. A jegyzeteknek alig több, mint a fele reflektál valamilyen módon a hivatkozott és a szövegutalások révén felismerhető forrásokra, a többi tárgyi jellegű. A kritikai apparátusnak ez a része nem tartalmaz minden hivatkozott szerzőt és művet, s a jegyzetek igen eltérő színvonalúak. Mindössze öt jegyzet foglalkozik a pontosan hivatkozott, illetve a *Történetek* hivatkozásához képest helyesbített forrás meghatározásával; ezek kivétel nélkül bibliai citátumok. A hivatkozott szerző és/vagy mű azonosítása hét alkalommal történt meg, a hivatkozás konkrét példánnyal való összehasonlítása és ellenőrzése nélkül.⁸⁸ Három esetben történt forrásazonosítási kísérlet,⁸⁹ tizenhatszor pedig nem forrásazonosítás, hanem a *Történetek*ben latinul hivatkozott

⁸⁷ NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet); BONIFACIUS, i. m. (65. jegyzet); KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet).

⁸⁸ Ilyen például, 2. jegyzet, „Valószínűleg Eusebius Nierembergus, azaz Johannes Eusebius Nieremberg: *Trophaea Marialia* (= Mária győzelmi jelei) c. munkája 2. könyvének 18. fejezetéről van szó.” *RMPE* 8/2, 999. A mű ilyen címen ismereteim szerint nem jelent meg, a szerző és a cím helyesen: Joannes Eusebius NIEREMBERGIUS (= Juan Eusebio NIEREMBERG), *Trophaea Mariana seu de victrice misericordia Deiparae patrocinantis hominibus [...]*.

⁸⁹ Például, 47. jegyzet, „Valójában: in Anno Mariano, vagyis Nádas Jánosnak Annus Marianus (= Mária-év) című, Bécsben 1648-ban megjelent munkájában (újabb kiadásai: 1696, 1737)” *RMPE* 8/2, 1000. A jelzett Nádas munkában azonban nem szerepel a példa; s a műnek nincs 1696-os és 1737-es kiadása. Vö. még TÖSKÉS, i. m. (10. jegyzet), 337, 381.

forrásrövidítés fordításos értelmezési kísérletével,⁹⁰ vagy az azonosítás hiányával⁹¹ szembesülünk. Mindez kellőképpen indokolja a források módszeres számbavételét.

A *Történetekben* hivatkozott források mellett fontosnak tartom a nem hivatkozott, ugyanakkor a szerző/összeállító által nagy valószínűséggel ismert és használt további művek, valamint a párhuzamos előfordulások megnevezését. A forrásbázist a *Történetekben* szerkezeti tagolásának megfelelően mutatom be, a részekben belül a címmel ellátott „példá”-nként. A hivatkozott művek bibliográfiai adatait a jegyzetekben közlöm. Minden esetben törekedtem a hivatkozások azonosítására és pontosságuk ellenőrzésére a számomra hozzáférhető nyomtatott kiadásokban. A további feltételezhető forrásokat és párhuzamos előfordulásokat a hivatkozott források mellett, külön hasámban mutatom be, ezek bibliográfiai adatai ugyancsak a jegyzetekben találhatók.

A hivatkozott források „példá”-nként			További feltételezhető források, párhuzamos előfordulások
I. rész,	1. ⁹²	„Theophanes”	Kybler Hevenesi
	2. ⁹³	„Paulus Diaconus”	Nierembergius Hevenesi
	3. ⁹⁴	„Rodericus Ximenes Toletumi érsek” „Kübler, Tract.4.de B. Virgine”	Nierembergius Hevenesi

⁹⁰ Például, 1. jegyzet, „Kübler: 4. értekezés a Boldogságos Szűzről” *RMPE* 8/2, 999. Azaz sem a szerző, sem a mű azonosítása nem történt meg.

⁹¹ Például, 7. jegyzet, „Így írja Tomasius (abban a művében, amelynek címét a magyar szöveg TrC-nek rövidíti). A szerzőről és munkájáról nincs közelebbi adatunk” *RMPE* 8/2, 999.

⁹² THEOPHANES CONFESSOR, Szent, *Chronographia*, 1. kiad. Jacques GOAR, Paris, 1655; használt kiadás, J. P. MIGNÉ, *Patrologia Graeco-Latina*, vol. 108, 55–1009, itt: 723–732; BENIGNUS KYBLER, *Wunder-Spiegel oder Goettliche Wunderwerck [...]*, München, 1678, 657; vö. Klaus SCHREINER, *Von der Geliebten zur himmlischen Schutz- und Siegesfrau*, Frühmittelalterliche Studien: Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, 42(2008), 399–423, itt: 417–419. – Köszönöm Univ.-Prof. Dr. Klaus Schreiner (München) kollegiális segítségét a Kybler szövegek tanulmányozásához. Renate VOLLMER, *Die Exempel des Benignus Kybler – Die Exempel im Wunderspiegel des P. Benignus Kybler S. J. von 1678* (Würzburg, 1989) című munkája a *Történetekben* szereplő egyik Kybler-példát sem vette számba. HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Április 16, 17 (71–72).

⁹³ PAULUS DIACONUS, *Historia Romana*. Használt kiadás, *Pauli Diaconi Historia Romana*, a cura di Amadeo CRIVELUCCI, Roma, 1914, lib. 17,50–51 (266–267); NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. I, cap. IX (21.), lib. III, cap. XXXVIII (108–109); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Április 21 (75).

⁹⁴ Rodericus Ximenes Toletumi érsek = Rodrigo JIMÉNEZ DE RADA (Ximénez de Rada, Rodericus Ximenius, Rodericus Semeni, Rodericus Toletanus, *Historia de rebus Hispanie sive Historia Gothica* (= *De rebus Hispaniae seu Chronicon Toletanum*). Használt kiadás, *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis LXXII*, cura et studio Juan Fernández VALVERDE, Turnholti, Brepols, 1987, III,II,27–38 – itt I. Pelagius király nem Szűz Mária, hanem Jézus Krisztus közbenjárását kéri az Atyaistennél. „Kübler” további megerősítő hivatkozás, azonos: KYBLER, i. m. (92. jegyzet), 657 – itt I. Pelagius király Szűz Mária közbenjárását kéri; NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. II (27.), vö. még

4. ⁹⁵	„Eusebius Hieronomit. In Mariali” „Germanus Ora[t]ione in Zonam Deiparae”	Hevenesi
5. ⁹⁶	„Rodericus Toletas” „Paulus AE”	Nierembergius Hevenesi Vö. Cuspinianus Vö. Bonifacius
6. ⁹⁷	„Cardinal Baronius L I ^{mo} An[n]al[ium]”	Hevenesi
7. ⁹⁸	„Tomasius in TrC” „Psal. 46”	Nierembergius Hevenesi
8. ⁹⁹	„VK”	Nierembergius Hevenesi
9. ¹⁰⁰	„4 Reg 39” „Ludovicus Nonius”	Nierembergius Hevenesi

lib. V, cap. XCIV (248) – itt I. Pelagius király Szűz Mária közbenjárását kéri; HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Aprilis 18–19 (72–74) – itt I. Pelagius király Szűz Mária közbenjárását kéri.

⁹⁵ Eusebius Hieronomit. In Mariali = NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. XVIII (37–38); I. (Szent) GERMANOSZ konstantinápolyi pátriárka, *Oratio in S. Mariae Zonam*, használt kiadás, J. P. MIGNE, *Patrologia Graeco-Latina*, vol. 98, 382 (a hivatkozás nem a példára, hanem a történetet lezáró idézetre vonatkozik); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Martius 14 (47).

⁹⁶ A példában szereplő Alphonsus király helyesen Aldefonsus Castus, Ramirus király helyesen I. Ranimirus, rex Asturiarum. Rodericus Toletas = Rodrigo JIMÉNEZ DE RADA, i. m. (94. jegyzet), III, VIII, 1–37; III, XIII, 32–62; Paulus AE = PAULUS AEMYLIUS VERONENSIS, *De rebus gestis Francorum Libri X*, Paris, Apud Vascosanum, 1555, Carolus Magnus rex XXIII, 72–100, itt: 95r–96v; vö. Joannes CUSPINIANUS, *De Caesaribus atque Augusti oratoris, de caesaribus atque Imperatoribus Romanis*, Basiliae, 1561, Carolus Magnus, 216–223; NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. XI és cap. XII (34–35); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Junius 1 (105), Aprilis 31 (82), Martius 20 (51–52), Aprilis 30 (81); Vö. még BONIFACIUS, *Historia*, i. m. (65. jegyzet), Lib. III. cap. XIII. (521–523).

⁹⁷ Caesarius BARONIUS, *Annales Ecclesiastici [...]*, Antverpiae, Ex Offic. Plantinianae, 1618, Tom. X, Anno 886 (591); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Aprilis 27 (79).

⁹⁸ „Tomasius in TrC” = Joannes TAMAJUS SALAZARIUS (= Tamayo y Salazar, Joannes Tamayo Salazar, Juan Tamayo de Salazar), *Triumphus Catholicis* (teljes latin címén: *Triumphus armorum Catholicorum per intercessionem Mariae*), Triumphus 50; Juan TAMAYO DE SALAZAR, *Triunfos de las armaas católicas, por intercesión de Maria Nuestra Señora [...]*, I–II, Madrid, Diego Díaz de la Carrera, 1648. (A „Tomasius in TrC” hivatkozás lehetséges másik feloldása Carolus THOMASIUS, *Exercitium devotissimum de praesentia B. V.* [Panormi, 1651] című munkája, viszont e mű címe nem rövidíthető „TrC”-ként. Utóbbi műből nem állt rendelkezésemre kutatható példány.) Psal: 46 helyesen, Psal (Zsolt) 45 (44), 6; NIEREMBERG, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. LIII (57–58); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Junius 18 (118).

⁹⁹ VK = „Vide: Kübler” feloldási javaslat helyes. *RMPE* 8/2, 999, 9. jegyzet; KYBLER, i. m. (92. jegyzet), 661; NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. LX (60); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Junius 29 (126–127).

¹⁰⁰ 4 Reg 39 = 4 Reg 19, 35 (= 2 Reg 19, 35); Ludovicus NONIUS (NONNIUS) (= Luis NÚÑEZ), *Hispania Sive Populorum, Urbium, Insularum, ac Fluminum in ea accuratior descriptio*, Antverpiae, Verdussius,

10. ¹⁰¹	„Ex Guerrano Monstraletto in Chron. V 3.”	Nierembergius Hevenesí
11. ¹⁰²	„Eusebius Nierembergius in Trophaeis Maria”	Hevenes Vö. Bonifacius
12. ¹⁰³		Hevenesí Kraus, <i>Historischer</i> Kraus, <i>Geistlich</i> Kraus, <i>Exempla</i> Kraus, <i>Ovicula</i>
II. rész, 1. ¹⁰⁴	„Philippus Brietius ad Annum 436” „In prato Spirit: C 46”	Kraus, <i>Exempla</i> Kraus, <i>Ovicula</i> Vö. Bonifacius

1607, Cap. LXI; NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. V (29–30); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Majus 25. (100).

¹⁰¹ Ex Guerrano Monstraletto in Chron. V 3 = ENGUERRAND DE MONSTRELET, *Chronique, 1400–1444* – a Froissarttól származó *Chronique* folytatója meghalt 1453-ban. A „példa” az 1444-ben Hunyadi János és II. Murad közötti nándorfehérvári békekötés előzményeiről szól. Az 1456-os nándorfehérvári diadal történeti adataival keveredtek az események. Vö. NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. III, cap. XXI (98–99); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Junius 26. (123–124).

¹⁰² NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. LXIII (61–62); HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), Aprilis 1. (60–61); Vö. még BONIFACIUS, *Historia*, i. m. (65. jegyzet), Lib. III. cap. XIII. (528–529).

¹⁰³ HEVENESI, *Calendarium*, i. m. (48. jegyzet), September 12 (185–186); Joannes KRAUS, *Historischer Beytrag für das zweyte Luthrische Jubel-Jahr [...]*, Prag 1716 W. Wickhart, 58–59, 78–80. Használt példány, BEK 016235(coll.1) – possessor címlapon: „Biblioth. Vaciens. Schol. Piar.” Előzőeken exlibris: 1. „Ex Bibliotheca Caroli Koppi, a scholis piis historiarum professoris academici.” 2. „A váczí kegyes-tanítórendi ház könyvtára”; Joannes KRAUS, *Geistlich Curieuse Nachrichten von Begebenheiten So sich meistens von der Zeit dess entstandenen Luthertums Religionrs-Sachen betreffend zugetragen Den diese Jahr ausgegangen Leipziger Unschuldigen Nachrichten entgegen gestellt*. Prag, Coll. Soc. Jesu, 1726, 16–18. Használt példány: BEK Ac4334 – possessor címlapon: „Resid. Albensis 1748”; KRAUS, *Exempla*, i. m. (74. jegyzet), cap. VIII, exemplum V, 195–197; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), III, 20–21.

¹⁰⁴ Philippus BRIETIUS, *Annales Mundi sive Chronicon Universale*, Pars altera, Tomi secundi, Amstelodami, A. Wolfgang, 1693, 20. – Használt példány: BEK Bar.07122; Philippus BRIETIUS, *Annales Mundi sive Chronicon Universale*, Viennae, P. C. Monath, 1727, 483–486. – Használt példány: BEK Ga2r654; tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Inscriptus Catalogo Residentiae Comar. 1727 Societatis Iesu”; Johannes MOSCHUS, *Pratum spirituale*, In: JOHANNES CLIMACUS, *Scala paradisi [...]*, Coloniae, B. Gualtherius, 1624, 264–492, cap. XLVI. – További kiadások pl., Johannes MOSCHUS, *Il prato spirituale*, Milano, Silvestri, 1853; Johannes MOSCHUS, *Pratum spirituale*, hrsg. Dirk C. HESSELING, Utrecht, Ruys, 1916; KRAUS, *Exempla*, i. m. (74. jegyzet), Cap. V, exemplum II, 122–125; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), I, 130; Vö. még BONIFACIUS, *Historia*, i. m. (65. jegyzet), Lib. V. cap. II., 807–808.

2. ¹⁰⁵	„Brietius” „Baronius Cardinál ad Annum 776”	Kraus, <i>Ovicula</i> Vö. Bonifacius
3. ¹⁰⁶	„Damascenus Sz. János” „Sozomenus” „Helladius” „Nicephorus” „Báronius”	Nierembergius Kraus, <i>Ovicula</i> Vö. Bonifacius
4. ¹⁰⁷	„Carolus Hevedanus C2 Ann.”	
5. ¹⁰⁸	„Bozeus Tomas” „Bálinghemius (:In Cal. Mar. ad 21 Junij:)”	Vö. Kraus, <i>Exempla</i>
6. ¹⁰⁹	„Bohuslav Balbinus a Tseh-Országi Sz. Hegyrúl”	
7. ¹¹⁰	„Theophilus Rajnaudus Száz Historius könyv”	Gumpenberg

¹⁰⁵ BRIETIUS, *Annales*, i. m. (104. jegyzet), Pars altera, Tomi secundi, 1693, 266; BRIETIUS, *Annales*, i. m. (104. jegyzet), 1727, 550, 554–555, 561; CAESARIUS BARONIUS, *Annales Ecclesiastici* [...], Tomus IX, Antverpiae, Ex Offic. Plantiniana, 1612, IX, Anno 776 (339–341). – Használt példány: BEK Bar.02324; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), I, 131; Vö. még BONIFACIUS, *Historia*, i. m. (65. jegyzet), Lib. V. cap. II, 809–813.

¹⁰⁶ Damaszkuszi Szent János, Sozomenus (*Historia ecclesiae christianae* a 323–439 közötti évekre vonatkozóan), Helladius és Nicephorus másodlagos, tekintélyi jellegű hivatkozások, őket kivétel nélkül Baronius hivatkozta. CAESARIUS BARONIUS, *Annales Ecclesiastici* [...], Tomus IV, Antverpiae, Ex Offic. Plantiniana, 1611, 1–155. – Használt példány: BEK Bar.02319; NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. XIX (38); KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), I, 130–131; Vö. még BONIFACIUS, *Historia*, i. m. (65. jegyzet), Lib. IV. cap. VIII, 637–638.

¹⁰⁷ Carolus Hevedanus nagy valószínűséggel azonos Charles Heudé (Hudé) (*1656 Tours – †1729 Tours) francia jezsuitával, akinek életműve jelentős részben feltáratlan. Vö. SOMMERVOGEL, i. m. (51. jegyzet), 3, 777; 4, 340. A Jézus által „disznókba küldött” ördögökhöz vö. Mk 5, 1–13.

¹⁰⁸ TOMMASO BOZIO, *De signis Ecclesiae Dei*, Coloniae, J. Gymnicus, 1626; ANTONIUS DE BALINGHEM, *Ephemeris seu Kalendarium SS. Virginis Genitricis Dei Mariae*, Duaci, 1629 B. Bellerus; ANTONIUS DE BALINGHEM, *Ephemeris seu Kalendarium SS. Virginis Genitricis Dei Mariae*, Duaci, B. Bellerus, 1633, 21 Junius; Vö. KRAUS, *Exempla*, i. m. (74. jegyzet), Caput. V. exemplum VIII, 139. A történet szerint az ördögöket Szent Domonkos bírta szólásra. Az *Acta Sanctorum Augusti* [...] Tomus I. [...] dies quartus [...], Antverpiae, J. A. van Gherwen, 1733, Szent Domonkossal foglalkozó része („De S. Dominico Confessore Fundatore Ordinis F.F. Praedicatorum” 358–658.) nem tartalmazza sem a „Certamina cum haereticis Albigenis” (399–402.), sem az „Alia gesta tempore decennii, quod Sanctus conversioni haereticorum impendit” (402–406.), sem a „miracula” (645–658.) részekben. Elképzelhető, hogy torzult a történet.

¹⁰⁹ BOHUSLAUS BALBINUS, *Diva Montis Sancti, seu origenes et miracula magnae Dei hominumque Matris Mariae* [...], Praegae, Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae, 1665, Liber I. Caput IX. § 1. IV, 46–47. – Használt példány: BEK Bar.00807; tulajdonosi bejegyzés: „Conventus S. Catharinae”. Mons Sanctus = Příbram melletti Szent Hegy, Csehország.

¹¹⁰ THEOPHILUS RAYNAUDIUS, *Pratum spirituale de varia Historia Christiana aevi nostri. Centuria prima* = Uő., *Opera Omnia*, Tom XVII, *Ascetica*, V. *Pratum spirituale*, Lugduni, H. Boissat – G. Remeus, 1665, 593–644, itt: 600–601. – Használt példány: BEK Bar.01968(coll.1.), tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Societatis Jesu Tyrnaviae Catalogo Inscriptus 1717”; TICINUS, i. m. (33. jegyzet), 215–217, és

	„Jacobus Ticinus a Rosenthali [...] Szűzről”	Kraus, <i>Exempla</i>
8. ¹¹¹	„Bened. Carpsovius”	Müller
	„Bulingerus Boldogságos Szűzről való beszéd”	
	„Luc:10.16”	
9. ¹¹²	–	Balbinus
		Kraus, <i>Exempla</i>
		Kraus, <i>Ovicula</i>
10. ¹¹³	–	Kraus, <i>Exempla</i>
		Kraus, <i>Ovicula</i>
11. ¹¹⁴	„Jesus Társaságának [...] historiás könyvei”	
	„Példa Beszédek Könyve C8.”	
12. ¹¹⁵	–	Nierembergius

kihajtható rézmetszeten ábrázolva, a „146” sorszám alapján azonosítható. Guilielmus GUMPPENBERG, *Atlas Marianus*, Monachii, J. Jaecklin, 1672, 268; KRAUS, *Exempla*, i. m. (74. jegyzet), Tristes, exemplum V, 398–399.

¹¹¹ BENEDICTUS CARPSOVIUS (Benedikt CARPZOV DER JÜNGERE, 1595–1666), *Jurisprudentia ecclesiastica seu consistorialis*, Hannover, 1649; Lipsiae 1665. Használt példány: BEK Bar.04228. A Bullinger Mária prédikációjából származó rész helyesen így hangzik: „Si Maria benedicta est inter omnes mulieres, et beata ab omnibus praedicanda nationibus, infelices certe sunt Iudaei, qui ipsam nunquam convitiis incessere desinunt: infelices sunt Pseudochristiani, qui Iudaeis nihilo meliores, sua laude ipsam spoliunt. Excellentissima sunt in Maria omnia, et hoc splendidiora, quo proficiscebantur ex fide sinceriore, et flagrantiore Dei dilectione.” – „Wenn Maria die Mutter des Herrn ist [...] Unglücklich sind die Scheinchristen, die, um nichts besser als die Juden, sie des Lobesberauben!” Heinrich BULLINGER, *Marienpredigt* = Uö., *Predigtsammlung*, Zürich, Ch. Forschauer, 1558–1564, Nr. 4.; vö., *Das Marienlob der Reformatoren*, hrsg. von Walter TAPPOLET unter Mitarbeit von Albert EBNETER, Tübingen, Katzmann-Verlag, 1962, 274–302, itt: 285; Luc:10.16 = Lk 10, 16; MÜLLER, i. m. (29. jegyzet), 59, 226–227.

¹¹² BALBINUS, i. m. (109. jegyzet), Liber III. Qui est Miraculorum primus. Caput II, 162–165; KRAUS, *Exempla*, i. m. (74. jegyzet), Tristes, exemplum VI, 399–402; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), I, 35–36; vö. még KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), II, 58.

¹¹³ KRAUS, *Exempla*, i. m. (74. jegyzet), Tristes, Exemplum LX, 431–432; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), I, 37.

¹¹⁴ [Joannes NÁDASI], *Annuae Literae Societatis Iesu, Anni M.DC.LIII.*, Pragae, [1658–1668 között], 199. – Használt példány: BEK RMK III 601b. Tulajdoni bejegyzés a címlapon: „Collegij Soproniensis Societatis Jesu Catalogo inscriptus 1663”; [Joannes Nádasi], *Annuae Literae Societatis Iesu, Anni M.DC.LIV.*, Pragae, [1658–1668 között], Collegium Tyrnaviense. – Pélány: Prága, Egyetemi Könyvtár; Példa Beszédek Könyve C8 = Péld 8, 36 (Prov 8, 36).

¹¹⁵ NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. LXVII (63); KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), III, 52; DOMINICUS CARAMUELIS (Johann CARAMUEL VON LOBKOWITZ, Juan CARAMUEL-LOBKOWITZ), *Das Leben [...] hoc est venerabilis P. Dominici a Jesu Maria [...] generalis, virtutes, labores, prodigia [...]*, Viennae, 1655, 327–352, 390–399. – Használt példány: BEK Ac2r205(coll.1.); [RAPHAEL A S. JOSEPH], *Leben dess Gottseligen durch den wunderthätigen Sig auff dem Weissen Berg bey Prag 1620 [...] Diener Gottes Dominici von Jesu-Maria [...]*, München, S. Rauch, 1685. – Használt példány: BEK Bar.00899; tulajdonosi bejegyzés a címlapelőzők rézmetszet alján: „Ex libris conventus Scalizenij

		Kraus, <i>Ovicula</i>
		Kraus, <i>Flores</i>
		Caramuelis
		Raphael a S. Joseph
III. rész,	1. ¹¹⁶ „Joannes Kraus”	Müller
	„Mariascheini mirákulumok”	Kraus, <i>Ovicula</i>
		Kraus, <i>Geistlich</i>
	2. ¹¹⁷ —	
	3. ¹¹⁸ —	Müller
	4. ¹¹⁹ —	
	5. ¹²⁰ „Müller”	Kraus, <i>Exempla</i>
		Kraus, <i>Ovicula</i>
	6. ¹²¹ „Gulielmus Gumpenberg in Atlante”	Kraus, <i>Exempla</i>
	„Ticinus Jacobus in Hist. Rosenth.”	Kraus, <i>Ovicula</i>
	7. ¹²² „J. Tic[inu]s”	
	8. ¹²³ „Jacobus Ticinus”	
	9. ¹²⁴ —	Ticinus

---

carmelitarum discalceatorum”; vö. még, Johannes KRAUS, *Flores gratiarum ex topiario vitae, ac virtutum Venerabilis Virginis Marinae de Escobar*, Dillingae, Typ. J. C. Bencard, 1708.

¹¹⁶ Joannes Kraus terjedelmes életművéből a szerző nem utal konkrét munkára. MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet), 43; Vö. KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), I, 34; KRAUS, *Geistlich Curieuse*, i. m. (103. jegyzet), 49.

¹¹⁷ MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet) nem tartalmazza, valószínűleg egy általam nem hozzáférhető Kraus-műből származik, esetleg a kéziratos mariascheini mirákulum-feljegyzésekből. Vö. MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet) az 1652. évre vonatkozó mirákulumok között nincs. Müller csak válogatott a mirákulumok közül. Vö. Uő., *Uo.*, 78–79., 83–96. p; Malchus füléről, ld. Lk 22, 50–51; Jn 18, 10–11; Jn 18, 22–23.

¹¹⁸ MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet) egy történet kivételével nem tartalmazza. Ez a második történet: MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet), 85. Valószínűleg egy általam nem hozzáférhető Kraus- műből származik, esetleg a kéziratos mariascheini mirákulum-feljegyzésekből.

¹¹⁹ MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet) nem tartalmazza, valószínűleg egy általam nem hozzáférhető Kraus-műből származik, esetleg a kéziratos mariascheini mirákulum-feljegyzésekből.

¹²⁰ MÜLLER, *Historia*, i. m. (29. jegyzet), 83–85, 88, 201–204, 206, 213, 215–216, 236; KRAUS, *Exempla* i. m. (74. jegyzet), 263–265; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), III, 61–65.

¹²¹ GUMPPENBERG, i. m. (110. jegyzet), 268; TICINUS, i. m. (33. jegyzet), 210–214, a történet kihajtható rézmetszeten ábrázolva, 154–156; KRAUS, *Exempla*, i. m. (74. jegyzet), Tristes, exemplum V, 398; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), III, 23, 25, 26.

¹²² TICINUS, i. m. (33. jegyzet), 217–219.

¹²³ TICINUS, i. m. (33. jegyzet), 173–174.

¹²⁴ TICINUS, i. m. (33. jegyzet), 122–130.

10. ¹²⁵	„Balinghem”	Nádasi – Jászberényi Kraus, <i>Exempla</i> Kraus, <i>Ovicula</i>
11. ¹²⁶	„Jesus Társaságának Historiás Könyvei” „Kraus”	Kraus, <i>Exempla</i>
12. ¹²⁷	„Kraus” „Szent Brigitta”	
IV. rész.	„Hieronimus [...] Eustochiumhoz” [emlékeztetés] ¹²⁸	
	„Blosius”	
1. ¹²⁹	„Nádasi In Annui Mar.”	Nádasi, <i>Maria</i> Nádasi – Jászberényi

¹²⁵ BALINGHEM, *i. m.* (108. jegyzet), 8. December; NÁDASI János, ford. JÁSZBERÉNYI Tamás, *A Boldogságos Szűz Az Halállal Tusakodik Anyja [...]*, Nagyszombat, 1658, 118–122; KRAUS, *Exempla, i. m.* (74. jegyzet), Cap. VI, exemplum I, 144–146; KRAUS, *Ovicula, i. m.* (76. jegyzet), I, 126–127.

¹²⁶ [Joannes NÁDASI], *Annuae Literae Societatis Iesu, Anni M.DC.LII.*, Pragae, [1658–1668 között], 132. Használt példány: BEK RMK III 601a; tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Tyrnaviens. Societatis Iesu Catal: Inscriptus 1666.”; NÁDASI, *Annuae, i. m.* (114. jegyzet), 1653, 267. A történet nem hivatkozik konkrétan Joannes Kraus egyetlen művére sem. KRAUS, *Exempla, i. m.* (74. jegyzet), Cap. VI, exemplum VII, 159; Cap. VIII, exemplum IV, 194–195; Cap. VI, exemplum IX, 161–163.

¹²⁷ KRAUS, *Geistlich, i. m.* (103. jegyzet) 137–139; *Revelationes Sancte Brigitte*, Nurembergiae, A. Koberger, 1521, r_{2r}. Használt példány: BEK Ant.2395. – Nem a hivatkozás téves (vö. *RMPE* 8/2, 1000), hanem a szerző tévedett, amikor a „Brigitta Szent Szűz” kifejezést használta.

¹²⁸ *Sancti Eusebii Hieronymi [...] Opera omnia [...]*, Tomus I. (J.-P. MIGNE, *Patrologia Latina*, tomus XXII.), Paris, 1877, *Epistola XXII. Ad Eustochium, Paulae filiam*, 394–425. – A hivatkozott rész tartalmi jellegű; Szent Jeromos két további levele Eustochiushoz: XXXI. és CVIII. levél; Ludovicus BLOSIUS, *Opera Omnia, II, Margaritum spirituale*, ex Typ. Ducalis Monasterii Campidonensis, 1672, *Conclavis animae fidelis sive Speculum spirituale*, 229–404; Pars II. *Monile Spirituale divinis revelationibus*, Caput XII. *De felici morte*, Nr. 10. 337. A *Történetek*ben valószínűleg emlékeztetből idézett részlet a műben: „Deipara Virgo Maria ait ad virginem Mechtildem: Ego omnibus, qui mihi pie et sancte deserviunt, volo in morte fidelissime tanquam mater piissima adesse, et eosque consolari ac protegere. (lib.I.Spirit.grat.c.48.)” – Használt példány BEK Bar.01496.

¹²⁹ Joannes NÁDASI, *Annus Marianus*, Viennae, M. Cosmerovius, 1648 – téves, a műben a történet nem szerepel. Figyelembe véve Joannes NÁDASI, *Maria agonizantium mater [...]*, Pragae, 1644, 2; (Tyrnaviae, 1775, 4). (Használt kiadás: [Tyrnaviae], Typis Tyrnaviensibus, 1775) forráshivatkozását („Annuae S. I.”), lehetséges, hogy a történet valamelyik *Annuae Litterae Societatis Iesu* kötet Szűz Máriára vonatkozó részében is szerepel. A *Történetek* írója emlékeztetből vagy NÁDASI, *Maria [...]* című műve után hivatkozhatott. NÁDASI, *Maria, i. m.* (129. jegyzet), 2; 1775, 4; NÁDASI – JÁSZBERÉNYI, *i. m.* (125. jegyzet) 56–58; KRAUS, *Ovicula, i. m.* (76. jegyzet), III, 164; vö. BONIFACIUS, *i. m.* (65. jegyzet), Lib. IV. cap. XVIII, 773–774. Megjegyzem, a történet szereplői közül Szent András, Szent Apollináris és Szűz Mária együtt kizárólag NÁDASI, *Maria, i. m.* (129. jegyzet) és Bonifaciussnál, valamint valószínűleg az ő forrásában, Franciscus Benciussnál (Francesco Benci) szerepel. Szent Apollináris volt a római Collegium Germanicum védőszentje.

		Kraus, <i>Ovicula</i>
		Vö. Bonifacius
2. ¹³⁰	„Nádasi in An. dier. memorab. ad 20 Febr.”	Nádasi, <i>Pretiosae</i>
	„Nádasi”	Nádasi, <i>Maria</i>
		Nádasi – Jászberényi
		Kraus, <i>Ovicula</i>
3. ¹³¹	„Sveciai Szent Brigitta”	Nádasi, <i>Maria, Aeternitatis</i>
		Nádasi, <i>Pretiosae</i>
4. ¹³²	„Bonf. L. 3. D. 3.”	Nádasi, <i>Maria</i>
	„Pelb. L. 12.”	Nierembergicus
	„Szent Bernárd”	Nádasi – Jászberényi
		[vö. még Taxonyi]
5. ¹³³	„ Gertrud”	Lanspergio
		Nádasi – Jászberényi

¹³⁰ Joannes NÁDASI, *Annus dierum memorabilium Societatis Jesu*, Antverpiae, J. Meursius, 1665, 102. Használt példány: BEK RMK III 416; Ioannes NÁDASI, *Pretiosae occupationes morientium in Societate Jesu*, Romae, Typis I. A. de Lazaris Varesij, 1657, 82–83. Használt példány: BEK RMK III 332; Tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Conventus Lauretani in Hungaria Ord: Serv: B.V.M.” NÁDASI, *Maria*, i. m. (130. jegyzet), 84; (1775, 82); NÁDASI – JÁSZBERÉNYI, i. m. (125. jegyzet), 255–256; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), III, 164–165.

¹³¹ *Revelationes Sancte Brigitte*, i. m. (127. jegyzet), lib. 7, cap. 13; NÁDASI János, *Maria, Aeternitatis Beatae Porta Sancta* [...], [Pozsony, 1645], 165–168; NÁDASI, *Pretiosae*, i. m. (130. jegyzet), 82 – A Történetek alapja valószínűleg ez az utóbbi szöveg lehetett.

¹³² Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricarum Decades*; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 3.3.150–155, 551. p. (Itt: a magas hullahegyből beszélő koponya története olvasható.) PELBARTUS DE THEMESWAR, *Stellarium coronae beatae virginis Mariae*, Basel, Jakob Wolff von Pforzheim, c. 1497/1500, cc_{8v}. Használt példány: BEK Inc.1018. *Bernardi Claraevallensis Opera Omnia*, tomus 2. (*Patrologia Latina*, tomus 183.), Paris, 1879, *In assumptione B. V. Mariae, Sermo IV. De quadriduo Lazari, et praeconio Virginis*, 428. A helyes szövegrész: „Sileat misericordiam tuam, Virgo beata, si quis est, qui invocatum te in necessitatibus suis sibi meminere defuisse.” NÁDASI, *Maria*, i. m. (129. jegyzet), 97–99; (1775, 96–98); NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. IV, cap. XXI (170); NÁDASI, JÁSZBERÉNYI, i. m. (125. jegyzet), 281–283; TAXONYI János, *Az emberek erköltseinek es az Isten igazságának Tükörei Az-az: némely ritka, és válogatott Történetek*, Kassa, Akadémiai betűkkel, 1759, I. rész, Harmadik történet, 17–19; vö. TIMÁR Kálmán, *A levágott fej gyónása*, Ethnographia, 22(1911), 317–319.

¹³³ *Gertrudis [de Helfta] Insinuationes divinae pietatis libri quinque*. [...], Coloniae, M. Novesiani, 1536, Liber IIII, Cap. LIII, p7/r–v. Használt példány: Bayerische Staatsbibliothek, München, Asc.2553. Megjegyzem, GERTRUDE D’HELFTA, *Oevres spirituelles*, Tome I, *Les Exercices*, par Jacques HOUSLIER et Albert SCHMITT, Paris, 1967 (*Sources Chrésiennes* N° 127.), V. *Exercitium Divini Amoris* (156–199.) és VII. *Exercitium Suppletionis pro peccatis et praeparationis ad mortem* (258–307.) nem tartalmazza. Vö. még, Giovanni LANSPERGIO, *La vita della B. Vergine Gertruda* [...], In Venetia, G. B. Colosini, 1606, 393–394. Használt példány: BEK Bar.01999(coll.1); tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Zagrab Soc: Jesu Cat: inscriptus 1653”. NÁDASI, JÁSZBERÉNYI, i. m. (125. jegyzet), 117–118; KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet), I, 118.

		Kraus, <i>Ovicula</i>
6. ¹³⁴	„Cartusianus [...] historia”	Aurifaber Bonifacius
7. ¹³⁵	„Caesarius”	
8. ¹³⁶		„Caesarius”
9. ¹³⁷	„Példák Tüköre” „Bonaventura”	Nádasi, <i>Maria</i> Nádasi – Jászberényi
10. ¹³⁸	„Jesus Társaság Esztendő Számra írott Könyvei” „Sz. Anselmus”	Nádasi, <i>Maria</i> Nádasi – Jászberényi Kraus, <i>Ovicula</i>

A *Történetekben* hivatkozott források ezen vizsgálatában egyetlen utalás sem maradt azonosítatlan, s több bizonytalannak tűnő forrásmegjelölést sikerült meghatározni. A tartalom és szöveggörnyezet figyelembevételével megoldási javaslatot tettem az összesen nyolc hivatkozás nélküli példa (I. 12; II. 9, 10, 12; III. 2, 3, 4, 9) lehetséges

¹³⁴ A középkori történetet 1613-ra „aktualizálták”. Aegidius AURIFABER, *Speculum exemplorum*, Hagenu, Henricus Gran, 1512, IX. [...] CXIII. Használt példány: BEK Ant.1304. BONIFACIUS, i. m. (65. jegyzet), Lib. IV. cap. XVIII, 760–761. Bonifacius 1606-ban meghalt, tehát a történet 1613. évről való aktualizálása tőle nem származhatott.

¹³⁵ CAESARIUS HEISTERBACHCENSUS (CAESARIUS DE HEISTERBACH, OSB), *Illustrium miraculorum et historiarum memorabilium Lib. XII*, Antverpiae, Ex Officina Typographia M. Nutij, 1605, Lib. 7. C. IX. 390–391. Használt példány: BEK Bar.01283; tulajdonosi bejegyzés a címlapon „Conventus Lauretani in Ungaria Ordinis Serv. B. V. Mariae”.

¹³⁶ CAESARIUS HEISTERBACHCENSUS, i. m. (135. jegyzet), Lib. 7. C. X. 391.

¹³⁷ AURIFABER, *Speculum*, i. m. (134. jegyzet), „Dis. 9. N. 22.”: A jelzett helyen MÁS történet található („nobilis virgo Eufemia”-ról); NÁDASI, *Maria*, i. m. (129. jegyzet), 91–92; (1775, 90–91); NÁDASI, JÁSZBERÉNYI, i. m. (125. jegyzet), 270–272. A *Történetek* írója Nádasi, *Maria agonizantium mater* [...] című művének valamelyik kiadását használhatta, mivel a *Történetekben* szereplő hivatkozás ott ugyanabban a formában olvasható. Valószínű, hogy Nádasi János összekeverte forrásait. A Szent Bonaventura idézet az *Opera Omnia*-ban nem lelhető fel, lehetséges, hogy Pseudo-Bonaventura-idézet vagy Szent Bonaventurának tulajdonított mondás.

¹³⁸ *Annuae Litterae Societatis Iesu* [...] 1594, 1611, 1605, Romae; NÁDASI, *Maria*, i. m. (129. jegyzet), 3–4, (1775, 5–6); 7–8, (1775, 9–10); 4–5, (1775, 6–8); NÁDASI, JÁSZBERÉNYI, i. m. (125. jegyzet), 60–61. Megjegyzem, a *Történetek* írója Nádasi, *Maria agonizantium mater* [...] című művének valamelyik kiadását használhatta, mivel a három történet ott egy fejezetben („Prima praxis bene moriendi. Sodalitati B. Virginis se totum devovere”) csaknem egymás után (Nr. 4, 7, 5) található, s ezeket éppúgy, mint a *Történetekben*, a szereplők Mária társulati tagsága kapcsolja össze. KRAUS, *Ovicula*, i. m. (76. jegyzet) III, 164; *Sancti Anselmi* [...] *Cantuariensis Archiepiscopi Opera Omnia* [...], labore et studio D. Gabrielis GERBERON [...] tomus primus. (*Patrologia Latina*, accurante J.-P. MIGNE, tomus 158), Paris, 1864, Oratio LII, 952–958, itt: 956. A *Történetekben* valószínűleg emlékezetből idézett részlet a műben helyesen: „Oratio LII [ol. LI.] Ad Sanctam Virginem Mariam. Cum meditatione et laude meritorum ejus. [...] Sicut enim, o beatissima, omnis a te aversus et a te despectus necesse est, ut intereat, ita omnis a (ad) te conversus et a te respectus impossibile est, ut pereat.”

forrásaira is. Szembetűnő, hogy a *Történetek* harmadik részében a hivatkozott források (Kraus, Müller, Ticinus, Gumpfenberg, Balinghem, Szent Brigitta és a Nádasi-féle *Annuae Litterae*) szerzőinek sora nem különbözik a nem hivatkozottaktól. Ez ismét arra enged következtetni: nem zárható ki, hogy a mű készítője eredetileg a harmadik résszel kezdte munkáját, majd – ő maga vagy másvalaki, aki folytatta a munkát – módosította a koncepciót, s megváltoztatta a szerkezetet.¹³⁹

A forrásmeghatározások tanúsítják, hogy a *Történetek*ben olvasható „példá”-k a 18. század első évtizede előtt többször megjelentek nyomtatásban. Túlnyomó részük a szövegben hivatkozott forrásokon kívül más közkedvelt, elsősorban jezsuita vonatkozású munkákban is megtalálható.¹⁴⁰ Az utóbbiakat nem a teljesség igényével gyűjtöttem össze, s csupán néhányat választottam ki a párhuzamos szövegek „sűrűségének” figyelembe vételével, reprezentatív céllal. Így például szándékosan hagytam ki az előfordulások felsorolásából a Szűz Máriához kapcsolódó egyik legterjedelmesebb 17. századi példatárat, Carolo Bovio eredetileg olasz nyelven megjelent munkáját (*Esempi e Miracoli della Santissima Vergine Maria Madre di Dio*, I–V, Roma 1672–1700), amelyet a viszonylag későn, 1737-ben megjelent Oktavian Panzau-féle német fordításban használtam. Ebben a *Marianischer Gnaden und Wunderschatz* című, Giovanni Rho exemplumaival bővített gyűjteményes kiadványban a Bovio-féle részben például megtalálható a *Történetek* három exempluma Constantinus Copronimusról, Szent Brigitta Károly nevű fiáról és Julianus császárról.¹⁴¹

A forrásmeghatározás lehetővé tette néhány, a *Történetek* keletkezéstörténetére utaló további körülmény megfigyelését. Az egyik szembetűnő sajátosság, hogy a *Történetek*ben a szövegállapot jelentős eltérést mutat a forrásokhoz képest. Ennek oka éppúgy kereshető a szerzői koncepcióban és a szövegek magyar nyelvre történő adaptálásában, mint a többszöri másolásban. Közrejátszhatott az is, hogy a szerző nem csupán a hivatkozott forrásokból ismerte a történeteket, s kortársaihoz hasonlóan tudatában volt annak, hogy szabadon bánhat forrásaival.

Így például az első rész tizenegyedik példájának tartalma közel azonos a hivatkozott forrásával, nyelvi megformálása azonban eltérő.

---

¹³⁹ Vö. 46. és 47. jegyzet.

¹⁴⁰ A hivatkozott és az általam feltételezett források aránya 2,5:1. Ez az arány természetesen torzít, mivel feltételezésen alapul. A feltételezett, korábban már említett, kivétel nélkül jezsuita, úgynevezett alapszerzők száma mindössze öt.

¹⁴¹ Giovanni RHO, Carolo BOVIO, Oktavian PANZAU, *Marianischer Gnaden und Wunderschatz [...]*, Augsburg, 1737, BOVIO, I. Theil, 25. Exempel, 105–109 [= *Történetek*, II. rész, 2. példa]; BOVIO, III. Theil, 16. Exempel, 59–62 [= *Történetek*, IV. rész, 3. példa]; BOVIO, III. Theil, 28. Exempel, 102–105 [= *Történetek*, II. rész, 3. példa].

A Törökök meg veretnek a tengeren az Irgalmas Anya segítségével.

Azt írja *Eusebius Nierembergius* in *Trophaeis Mariae*[*libus*]: hogy a Törökök az Ötödik *Pius* Pápa idejében 1571ben megint fel rezzentek a kereszténység ellen, és annyi népet hordottak a tengerre, hogy az egész világ el rémülne rajta, és a nemzetségek nem tudnák merre ütni ki ez a nagy hadi erő. A pogányság el hitette magával, hogy *Olasz-Országot, Neapolist, Siciliát, Sardiniát, Corsicát, Máltát a Velentzei Tartománnyal* már el nyelte.

Való, hogy ezeket látván a kereszténység sem szunyadozott, fegyverhez nyult, azon volt minden erővel és készüléttel, hogy meg felelhessen az ellenségnek. *Pius* Pápa és *Filep* Spányol Király szép hadi sereget és vízi erőt állítottak talpra, mindazon által se a hajókra, se a fegyveres népre, se egyéb hadi készületre nézve nem volt eltelő, hogy ellent álhatnának.

Mind ezeket tekintetbe vévén a Pápa és Király azt végezték, hogy az Istenhez, és Szűz Anyához kell folyamodni, a mint-is mind Spányol, mind *Olasz-Országban* forni kezdet az áhétatosság, butsu járások tartattak, kivált képpen meg volt parantsolva azoknak, a kik a Szent Olvasó Gyülekezetiben valának, hogy Szűz Mariánál könyörögjenek a fenforgó hadakozásnak szerentsés kiméneteléért. Ezen áhétatosságnak gyakorlása alatt a keresztény náva el vált a partul, és az ellenség felé evezet az Istennnek és Szűz Máriának nevében, fel találta *Echinades* névű szigetek-mellet. Hol itt *Joannes Austriacus* Herczeg, és a kereszténység táborának vezére térdre eset, arra kérvén a kegyes Szűz Máriát, hogy el ne hadná a benne bizakodot hiveit, oltalmazná meg a pogányságnak dühességétül.

Ezt látván alatta valói egy akarattal fegyvert rántottak, tűzzel, vassal üldözték, öldözték az ellenséget, és tellyessen meg verték. Veszett ebben az ütkezetben 30 000 Török; 10 000 rabbá lett, 15ezer keresztény rab meg szabadult. 90 hajó el-süllyedet, 20 füstbe ment. 160 nagy álgyu, 256 kissebb szerű, sok praedával egyetemben elfoglaltatott.

Ez a tsudálatos nyereség Isten után az eő Szent Annyának tulajdonitott. Erre nézve az akkori *Pius* Pápa köteles háladástul viseltetvén, hosszas emlékezetre új innepet adot az Anyaszentegyháznak, melynek neve *Maria De Victoria*. Az utánna való 13dik *Gergely* Pápa jónak találta, confirmálta. Esik ez az innep Mind-Szent havának első napi vasárnapján, és ületik maj napig-is fő képen a Sz-Olvaso-Gyülekezetiben lévő hivektül.¹⁴²

Institutum Deiparae festum ob navalem de classi Selini victoriam. Triumphus de Turcis Navalis sub Pio V. et Philippo II. Ecclesiastica solennitate memoratur singulis annis celebrata in honorem Virginis. Victoria autem est, qua anno 1511 [! 1571 helyett]. Classis Selini Imperatoris Turcarum [...] a Christianorum classe die 7.

¹⁴² RMPE 8/2, 747.

Octobris non longe a Corinthiaco, seu Laepantino sinu, apud Naupactum et Echenidas insulas penitus devicta et quassata fuit. Tribus aut quatuor horis pugnatum est a Turcis et Christianis. Victoria obtenta est Ioanne Austriaco Caroli V. filio, belli socialis, et sacri foederis contra Turcas Duce. [...] Spinellus in Tract. de exemplis et miraculis Deiparae, num. 60. [...] hostium caesa ad triginta millia, decem millibus in potestatem redactis, triremibus 180. captis, 90. demersis, quindecim millibus Christianorum servitute liberatis, parta ingenti praeda, centum et sexdecim majoribus tormentis, ducentis et quinquaginta sex minoribus hosti ereptis. [...] Gregorius XIII. dixit: [...] ad gratias Deo, et Beatissimae Virgini agendas festum solenne sub nuncupato Rosarij in prima Dominica mensis Octobris singulis annis celebrandum institueremus. [...] qualibet prima die Dominica mensis Octobris, per universi orbis partis, in his videlicet Ecclesijs, in quibus altare seu Capella Rosarij fuerit, ab omnibus [...] Christi fidelibus festum solenne [...] celebretur [...] videre est in Spinello. [...] Die septima Octobris, commemoratio S. Mariae de Victoria, etc.¹⁴³

Másutt a *Történetek* szerzője követi a forrás latin szövegét, s nem érzékelhető, hogy a „példa” csupán egy kiválasztott részlet a forrásból. Ugyanakkor a főszereplő névalakja eltorzult a fordítás vagy másolás során.

Egy Calvinista Báró rutalmazza beszédjében képit az Isten Annyának, és példásson meg büntettetik.

Bohuslaus Balbinus a Tseh-Országi Sz. Hegyről irt Historiájában azt beszéli, hogy egy *a Soellis* nevű Báró, meg fordulván Francia Országbul, a hol a Kalvinista valláshoz állot, maga hazájába Tseh Országba vissza tért. Hol itt már maszlagos lévén az eretnkséggel, a szent képek ellen támadott, és kiváltképpen a Boldogságos Szűz képeiről sok rutat és rosztat mondot.

Egyszer ugy történt, hogy a fa képere akadot a Boldogságos Szűznek, és azonnal a serfőző égő kementzébe vetette, mint valami fűtteni való darabot. Visza, és ki felé ugrot a kép a tűzből. Elég lett volna ez oktatására a jámbornak, de eő meg általkodván, megint a tűzbe parantsolta.

Ezt már sokallotta a Sz. Szűz, megint ki pattant, és ugy ütötte homlokát a gaz embernek, hogy azon szempillantásban minden esztél meg vált, és míg élt, tudni illik 30 esztendeig, ugy maradot. Ezt az oszlop tsuda képet azután László, a nyavalásnak pápista bátyya, Mária Asszonyinak Rudolph Tsászár Feleségének ajándékozta, és most tiszteletben vagon, és tartatik a Bétsi Kláristáknál.¹⁴⁴

IV. *Quarto*, subsequenti tempore, aut circa ipsa disturbia, non tantum veteribus locis continuat suas gratias Maria, sed at nova delegit, obscura hactenus magis ac magis illustrat. Non est opus multis, loquor sapienti, qui si indicem suarum imaginum

¹⁴³ NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. II, cap. LXIII (61–62. p.)

¹⁴⁴ *RMPE* 8/2, 755–756.

inspexerit, mediam earum partem fatebitur asserto meo suffragari. Viciniora nobis sunt, quae *Grumberga*, quae *Straconicum* suggesserunt: *Andreas a Stellis* Baro, redux e Gallia, Calvinii infectus philtro, ubi redijt e peregrinatione in Bohemiam, in statuas diversorum, ac etiam Mariae Virginis extreme insanijt. Cacabo proinde braxatorio jubet subijci, ut cervisiam fortius adurant; semel iterumque injectae resiliunt, et cum (scelus!) pergeret etiam contra Divina ostenta ferocire, tandem resultans Statua Mariae recta petit, ac ferit frontem Andreae tanto impetu, ut ei ad annos circiter triginta omnem mentem emoverit. Vixit tanto tempore divinarum vindictiarum miserabile spectaculum; statua vero *Ladislau* hujus cognatus, sed Catholicus, Mariae Imperatrici Rudolphi Caesaris parenti donavit, quae Clarissamam *Viennae Ecclesiam* (suae Filiae foundationem) ea honoravit, diciturque alijs insuper *prodigijs hodie celebrari*. *Straconicensem* statuam itidem Mariae Mansfeldus, *Mansfeldiae* pietatis erga sacra omnino immemor, sive per se, sive per suos milites, ita ferro dehonestaverat, ut supervenienti Dominico reformato Carmelitae commiserationem justam et gravem commoverat. Hanc proinde, implorans de coelo debitas sacrilegis poenas, rapit in pugna *Albomontensem*, ibidemque una manu cruce, altera hac ipsa statua milites incitans, victoriam memorabilem creditur accelerasse. *Dux* certe *Bavariae*, cum *Monachij* triumpharet redux, hanc ipsam curru gestari praecepit, pompae non appendium, sed principium, qua caerimonia *Zimiscas*, aliosque simili apparatu celebres Imperatores visus est voluisse imitari. Haec postmodum a praedicto *Carmelita* Roma delata, novam etiam Urbem Basilicam, sumptibus *Bavari* sub titulo procuratae *Pragensis victoriae* invenit.¹⁴⁵

Nem ritka az sem, hogy a *Történetek* egy „példá”-jában két vagy több, különböző forrásból származó történet olvasható. A mutatóványként kiválasztott két hasonló tárgyú, közös címmel ellátott elbeszélést a szerző erősen lerövidítette a forráshoz képest, elhagyta továbbá a szereplők nevét, az esemény időpontját és a történetek körülményeit, s mellőzte az egyik forrás antik utalásait is:

Egy káromkodó Cálvinista praedikátor gyalázza a Boldogságos Szűzet, és meg némul.

Theophilus Rajnaudus Száz Historius Könyvében N.A. azt beszéli: hogy Delphinátusban, Embrun névű helységben, egy Calvinista praedikátor igen forgatta motskos nyelvét a Catholicusok ellen, és nagy tsufot üzött Sz. Szokásibul. Fel méne egyszer a székbe, hogy beszédet tartana a népnek, itt annyit, és olyast böffentet ki az Üdvezítőnk Annya ellen, hogy jobbnak tartom el-halगतni, hogy sem elő hozni. Nem engette az Isten, hogy tovább büntetlenül maradna gonoszsága, még nem beszélte vala ki tellyesen a mit kezdé vala mondani, és ime! tsuda hosszura ki nyuítózott nyelve, és

¹⁴⁵ Az aláhúzott rész az alapja a *Történetek* megfelelő szövegének. BALBINUS, *i. m.* (109. jegyzet), Liber I. Caput IX. § 1. IV, 46–47.

oly keményen meg merevedet, hogy se szájába nem fért, se meg nem mozdíthatta, némulván azért lepironykodot, és holtig egy szót sem szólhatot.

Hasonló példát mond *Jacobus Tycinus* a *Rosenthal*i Boldogságos Szűzről írott historiás könyvében *C* 6. 55:2. Tudni illik Lusatiában, Königsvera névű helységben egy Lutheranus praedicator vigan és szabadon kárommkodot az Isten Anyja ellen, és üdvezítő hitünket-is apredikálló székből motskossan otsállotta a nép előtt. Utollyára e szókra fakadot: ha ugymond, a mi Lutheranus hitünk nem igaz és való, bár engem az élő Isten gutta-ütéssel büntessen meg.

Buzgó kívánságát meg-is halgatta az Isten, mert azon szempillantásban ordítani kezde, mind egy vad oroszlány, azután annyi tsunyaság takarozot ki szájából, hogy irtoztató ki mondani, utollyára fél halva öszve esett. Ölbe kapván háza népe, szállására vitte holott ki adá rut lelkét. Erre egy Lutheránus azt találá mondani; tsak az Isten Annyának hagyot volna békét, ez a szerentsétlenség nem történt volna rajta.¹⁴⁶

IV. *Blasphemus congrue multatus*. Nuper Chierij in Taurinis, concurrentibus infectis utrinque aciebus, homo ex primaria nobilitate et magnis titulis clarus, sed supra modum prodigus blasphemiarum et execrationum, transfixo glande plumbea ore blasphemo, infelicem animam vomuit. Significat ultor Deus, per quae quis peccat, per eadem et puniri. Id quod etiam non semel aliis occasionibus usu venisse certum est. Et illustre exemplum habetur apud Petrum Dam. Opusc. 34. p. 1. c. 4. sed docenti ora promamus. Poppa Calvinianus cui nomen *Feraudo a Mura* cum Ebreduni apud Delphinates, pro concione adversus Deiparam vomuisset quae praestat chartis non illinere, blasphemans adhuc, et in aestu ac oestro dicendi linguam propenso sesquipede exeruit, non secus ac si bos esset, et deinceps adeo lingua torpuit, ut qui antea bene valens ac peditissime loquens erat, eo blasphemiae instrumento paralyti percusso, deinceps manserit elinguis. Sic multavit Deus Poppam insigni petulantia, quam acribus certaminibus cum R. P. Ludovico du Fons Ebreduni tunc concionante, saepe saepius prodidit. Quae omnia oculati testes omni exceptione maiores retulerunt. Addo et aliud exemplum paulo antiquius, sed mea memoria gestum. Baro d'Entraigues in tractu Vivariensi Calvino impense addictus, in altercatione cum P.Iacobo Salesio, postea insigni Christi martyre, petulanter servo Dei contusionem clunium apprecatus, ex eiusdem Patris oraculo, ante anni finem ea ipsa in parte multatus est, clunibus super lusum displosione hostilis bombardae a reliquo corpore avulsi, ut est in Actis eiusdem Martyris cap. 11. Impium Satrapam sub Horanne Persarum duce militantem, cum Blasphemasset illico disploso in os ab hostibus tormento contritum esse, narrat Nicephorus l. 14.c. 4. Affine exemplum iuvenis Mediolanensis et Deiparam

---

¹⁴⁶ RMPE 8/2, 756.

blasphemantis, recitat Baldesanus Bernardinus Rosignolus verus libri parens 1. 3. stimuli virtutum cap. 21.¹⁴⁷

Multorum non recentium modo, verum etiam multis annorum circulis remotiorum calamis ac testimonijs compertum habeo, quod protinus notitiae posterorum ad *Mariomisorum* terrorem sum commendamus. Anno 1645. *Logodulus Luthericola* nomine *Gregorius, Königswartae Hexapoleos* oppido (*Budissina* inter et *Wittgenaviam* sito) perlata ad se fama de duabus mulieribus, tertio Paschalis laetitiae die ad praestandum Divae Rosenthalensi homagium, more Catholicorum profectis; Dominica proxime subsequenti (quam phrasi Ecclesiastica in *Albis* dicimus) invectivo e cathedra sua sermone in eas, earumque pietatem magno verborum pondere, blasphemijs in Divam Virginem, Fidemque Orthodoxam nastro detonuit, adjecto impie debacchationi suae ad conciliandam Sectae Lutheranae auctoritatem, epiphonemate: *Si nostro (scilicet Lutherana) Fides veritati consentanea non est, protinus apopleptico malo Divinum in me Numen animadvertat!* Et quia DEUS, qui *Veritas* est, patrocinari non potest falsitan; atque in hujusmodi imprecationibus, plerumque voto respondet eventus; quodtemerarie optavit, Divina urgente Nemese, extemplo eidem accidit, Repente etenim spumans, edito horrendo clamore ac rugim, corruit, ut alienis ex suggestu brachijs morituri ad instarcum oportuerit deportari; protelato nonnihil vitae miserabilis stamine, quod tamendici ejusdem vespere immitis Parcarum trias praecidit. [...] Ludi Magister ejusdem oppidi, verba protulerit, quae ex eodem nonnisi veritas exprimere poterat, ut seqvuntur: *Modo MARIAM in pace et absque contemptu reliquisset; hoc ei infortunium neutiquam accidisset.*¹⁴⁸

Némileg relativizálják a szerzői „tudatosságot” a torzult forráshivatkozások, melyek a figyelmetlenségen kívül a hivatkozások sorozatban történt átvételére éppúgy visszavezethetők, mint a többszörös másolásra. Két, egyértelműen torzult hivatkozás például az „Ita Tomasius in TrC:” és a „Carolus Hevedanus C2 Ann.”¹⁴⁹

A történeti események leírásában néha felfedezhető az adatok keveredése, ami megmagyarázza az események kronológiájában beállt sajátos zavart. Ilyen például az 1444-ben történt események összekeverése az 1456. évi nándorfehérvári diadallal vagy az 1319-ben meghalt Petrus Faverius Rómában élt karthauzi prior halála idejének „áthelyezése” 1613-ra.¹⁵⁰ A példákból nyilvánvaló, hogy a szerző nem az elbeszélések

¹⁴⁷ Az aláhúzott rész az alapja a *Történetek* megfelelő szövegének. RAYNAUDIUS, *i. m.* (110. jegyzet), 600–601.

¹⁴⁸ TICINUS, *i. m.* (33. jegyzet), 215–217.

¹⁴⁹ Vö. 98. és 107. jegyzet.

¹⁵⁰ Vö. 101., illetve 134. jegyzet. Előbbi vö. még 48. jegyzet. Utóbbit vö. még 78. és 80. jegyzet.

történeti részleteit, hanem Szűz Mária tipizált körülmények között zajló földöntúli segítségét kívánta előtérbe állítani.¹⁵¹

További sajátosság, hogy a *Történetek* szerzője egyszer sem vette át hivatkozott forrásainak antik utalásait és/vagy mitológiai vonatkozásait.¹⁵² Felmerül a kérdés, hogy a szívesen mitologizáló Faludi¹⁵³ – ha valóban az ő munkája lenne a *Történetek* – vajon miért mellőzte ezeket? Feltűnően hiányoznak olyan nyelvi elemek is, mint például az állandósult szókapcsolatok, szólásmondások és közmondások, melyeket Faludi szívesen használt. A Turóczi-Trostler József, Tarnai Andor, Hopp Lajos és mások által Faludi írásművészetében – még vallásos verseiben is – nyomon követett „világi elv” egyáltalán nem érződik.¹⁵⁴ Szathmári István megfigyelése, mely szerint „Faludi a nyelv formai elemeinek a kiválasztásában és alkalmazásában jobbra ösztönösen járt el, de nagyon is tudatosan formálta, alakította stílusát”,¹⁵⁵ ugyancsak nem érhető tetten a *Történetekben*. Nem érzékelhető továbbá az az írói tudatosság sem, melyet Bitskey István hangsúlyozott Faludi kapcsán.¹⁵⁶ Ide kapcsolódik, hogy a *Történetekben* jelenlévő szórakoztató szándékot nem szabad leegyszerűsítő módon azonosítani Faludi tudatos stílusművészetével.¹⁵⁷

Mindez arra ösztönzött, hogy olyan elbeszéléseket keressek Faludi prózájában, melyek megvannak a *Történetekben* is. Egy ilyen találtam: a lepantói csata leírását, mely a kutatás eddigi véleménye szerint a *Történetekkel* közel egy időben keletkezett *Téli éjszakákban*, a nyolcadik éjszaka végén olvasható. Befejezésül kommentár nélkül közlöm a két, egymástól jelentősen különböző csataleírást, először a *Történetekből*, majd a *Téli éjszakákból*.

A Törökök meg veretnek a tengeren az Irgalmas Anya segítsége által.

Azt írja Eusebius Nierembergius in *Trophaeis Maria[libus]*: hogy a Törökök az Ötödik Pius Pápa idejében 1571ben megint fel rezzentek a kereszténység ellen, és annyi népet hordottak a tengerre, hogy az egész világ el rémülne rajta, és a nemzetsé-

¹⁵¹ Ugyanez a jelenség egykorúan más szerzőknél sem ritka. Nierembergnél például Hunyadi János neve valószínűleg a Corvinus névalakból torzult „Ovidiano” formában olvasható. „Significatum id Ovidiano uni ex nobilioribus, et potentioribus Hungariae Principibus” NIEREMBERGIUS, *Trophaea*, i. m. (48. jegyzet), lib. III, cap. XXI (98–99. p.).

¹⁵² Így például ld. a II. rész 7. és 10., vagy a harmadik rész 8. történetének hivatkozott forrásait.

¹⁵³ Vö. például VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 65–66.

¹⁵⁴ TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar irodalom európaizálódása* = Uő., *Magyar irodalom – Világirodalom: Tanulmányok*, II, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 5–63, itt: 27–28; TARNAI Andor, *Faludi Ferenc = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 536–544, itt: 537–543; HOPP, i. m. (14. jegyzet), 429–438, itt: 433–438.

¹⁵⁵ SZATHMÁRI István, *Faludi és a magyar irodalmi nyelv*, Magyar Nyelv, 1981, 2. sz., 136–141, itt: 138.

¹⁵⁶ BITSKEY István, *Faludi retorikai műveltsége és prózastílusa*, ItK, 87(1983), 508–514.

¹⁵⁷ Vö. SÁRKÓZY, i. m. (14. jegyzet), 98.

gek nem tudnák merre ütne ki ez a nagy hadi erő. A pogányság el hitette magával, hogy *Olasz-Országot, Neapolist, Siciliát, Sardiniát, Corsicát, Málthát a Velentzei* Tarmánnyal már el nyelte.

Való, hogy ezeket látván a kereszténység sem szunyadozott, fegyverhez nyult, azon volt minden erővel és készüllettel, hogy meg felelhessen az ellenségnek. *Pius* Pápa és *Filep* Spányol Király szép hadi sereget és vízi erőt állítottak talpra, mindazon által se a hajókra, se a fegyveres népre, se egyéb hadi készületre nézve nem volt eltelő, hogy ellent álhatnának.

Mind ezeket tekintetbe vévén a Pápa és Király azt végezték, hogy az Istenhez, és Szűz Anyához kell folyamodni, a mint-is mind Spányol, mind Olasz-Országban forni kezdet az áhétatosság, butsu járások tartattak, kivált képpen meg volt parantsolva azoknak, a kik a Szent Olvasó Gyülekezetiben valának, hogy Szűz Mariánál könyörögjenek a fenforgó hadakozásnak szerentsés kiméneteléért. Ezen áhétatosságnak gyakorlása alatt a keresztény náva el vált a partul, és az ellenség felé evezet az Istennnek és Szűz Máriának nevében, fel találta *Echinades* névű szigetek-mellet. Hol itt *Joannes Austriacus* Herczeg, és a kereszténység táborának vezére térdre eset, arra kérvén a kegyes Szűz Máriát, hogy el ne hadná a benne bizakodot hiveit, oltalmazná meg a pogányságnak dühességétül.

Ezt látván alatta valói egy akarattal fegyvert rántottak, tűzzel, vassal üldözték, öldözték az ellenséget, és tellyessen meg verték. Veszett ebben az ütkezetben 30 000 Török; 10 000 rabbá lett, 15ezer keresztény rab meg szabadult. 90 hajó el-süllyedet, 20 füstbe ment. 160 nagy álgyu, 256 kissebb szerű, sok praedával egyetemben el-foglaltatott.

Ez a tsudálatos nyereség Isten után az eő Szent Annyának tulajdonitott. Erre nézve az akkori *Pius* Pápa köteles háladástul viseltetvén, hosszas emlékezetre uj innepet adot az Anyaszentegyháznak, melynek neve *Maria De Victoria*. Az utánna való 13dik *Gergely* Pápa jónak találta, confirmálta. Esik ez az innep Mind-Szent havának első napi vasárnapján, és ültetik maj napig-is fő képen a Sz-Olvaso-Gyülekezetiben lévő hivektül.¹⁵⁸

Azonban régi, és nagy Historiába kellene bé vágnom; ha a tengeren viselt dolgokat, és erősebb készületeket elő kívánnám hozni. Nem-is találnám végét beszédemnek. Erre nézve tsak egy jeles dolgot mondok; melyből ki fog tetzeni mire erőlködhetik a *Musulman* nép, mikor a nagy szükség meg kívánnya. 1572dik [recte 1571!] esztendőben valóban a Törökök-ellen készült *Spányol* ország, egyetemben a *Velentzések*, a *Malthai* vitézek, és a Romai Pápa *Pius* az ötödik. Ezek nagy költséggel 212 gallyás hajót szereztek öszve, oly szándékkal: hogy Siciliában egy rév-partnál mind egybe gyülnének a fegyveres néppel; és onnan seregessen megindulván *Cyprus* szigetét meg

---

¹⁵⁸ RMPE 8/2, 747.

vinák. *Joannes de Austria* Ötödik Károly Császár fia, volt a hadi vezér. Mikor oda érkeztek, megdöbbentek, látván: hogy a Török hatalom Ali-Bassa vezérsege alatt 300 hadi erő hajókat állított eleikbe, és iszonyú álgú ropogással kezdte a harcot. De Isten segítségével le gyaláztatott, nagyon meg veretett. 32 000 Török oda veszett, 5000 Ali Bassával együtt meg fogatottak, 15 000 keresztény rab ki szabadult, 160 hajó a keresztények kezére került.

Ebből a szép nyereségből jutott a *Pápának* 19 öreg hajó az aprókat nem számlálván, e mellett 19 álgú, és 881 rab. A *Spanyol* Királynak 58 hajó, 58 álgú, és 1713 rab.

A *Velentzei* Republicának 39 hajó, 39 álgú, és 1160 rab.¹⁵⁹

---

¹⁵⁹ *RMPE* 8/2, 733–734.

IV. MIKES-KUTATÁSOK

Mikes-problémák

Mikes Kelemen a korai felvilágosodás irodalmának egyik első, művészileg leghatásosabb képviselője, aki II. Rákóczi Ferencsel együtt legalább fél évszázaddal megelőzte a magyar szellemi élet fejlődését. A kor francia gondolkodásának színvonalán foglalkozott az ember, a társadalom és a világ problémáival, s a *Törökországi levelek* a 18. századi irodalom egyik legmodernebb alkotása. Életműve nemcsak a magyar nyelv, irodalom és kultúra, hanem az egész nemzeti örökség kimeríthetetlen forrása. Ez az életmű több mint kétszáz éve foglalkoztatja a költőket, írókat és az irodalomtörténészeket, s Mikes a század egyik legtöbbet kutatott szerzője. Ennek ellenére számos megoldatlan kérdés van munkássága körül, s nem állíthatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot emberi és írói egyéniségéhez.

Kutatástörténeti megjegyzések

A Mikes-életmű feltárásának története a 18. század végétől napjainkig csak bizonyos megszorításokkal mondható folyamatosnak. A kutatás történetében több megtorpanás tapasztalható,¹ ami erőteljes szelektivitással párosul, elsősorban az életmű területileg nagyobbik részét kitevő fordítások rovására. A pozitivistá irodalomtudomány filológiájának egyik súlyos mulasztása volt a Mikes-kéziratok szövegkritikai feltáratlansága és kiadatlansága,² s ugyanekkor évtizedekre zsákutcába jutott a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetének vitája. A polgári korszak irodalomtörténészei a *Leveleskönyv* külföldi mintáinak és forrásainak felkutatására összpontosítottak elsősorban, s a kutatás „szellemtörténeti” szakasza spekulatív elemek felbukkanását hozta magával.³ A fordítások sokáig csak szűk körben váltak ismertté, s egyetlen kivételtől eltekintve egészen a 20. század második feléig kéziratban maradtak. Az ezekre vonatkozó tanulmányok gyakran egymásnak ellentmondó, téves vagy megalapozatlan feltételezéseket

---

¹ MIKES Kelemen *Összes művei*, I–VI., szerk., s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966–1988 (a továbbiakban *MKÖM* I–VI.), itt: I, 380. A kritikai kiadást megelőző szakirodalmat Hopp Lajos feldolgozta a tárgyi jegyzetekben, ezért azt a továbbiakban csak kivételesen idézem. – Köszönöm Bitskey Istvánnak, Szathmári Istvánnak és Szörényi Lászlónak a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit.

² KÜRTI Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*, Az Egri Ciszterci Gimnázium Értesítője, 1906/7, 3–58; KIRÁLY György, *Mikes Kelemen fordításai*, Egyetemes Philológiai Közöny, 36(1912), 21–28.

³ VERESS Dániel, *Legendák és tények a Mikes szakirodalomban* = Uő., *Mikes és a szülőföld: Tanulmányok*, Bukarest, 1976, 5–9. A kötet további fontos tanulmányokat tartalmaz az életmű különböző kérdéseiről.

közöltek.⁴ A történeti, irodalmi, művelődéstörténeti közlemények szerzőinek figyelmét többször elkerülték az egymás kölcsönös érdeklődésére számot tartó írások, s a források közlésmódja gyakran mutatja az addigi szakirodalom hiányos ismeretét.⁵ A Mikes-kutatás története sem mentes a fölösleges és méltatlan rivalizálástól, egymás munkájának lebecsülésétől, az indokolatlan szembeállítástól és leértékeléstől.⁶ Mindezek következtében az eredmények nem mindig épültek egymásra, és hosszú ideig nem alakulhatott ki a teljes életművet átfogó, szerves tudományos folyamat. Ennek lehetősége lényegében csak az 1980-as évek végén teremtdött meg, a kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenésével.

A Zolnai Béla által kezdeményezett és Hopp Lajos által megvalósított kritikai kiadás megindulása az 1960-as évek elején új szakasz kezdetét jelzi a kutatás történetében. A kiadás előrehaladásával fokozatosan bontakozott ki a hazai és európai gyökerekből egyaránt táplálkozó, európai rangú klasszikus prózaíró képe, s megkezdődött a korábbi időszakból áthagyományozódott értelmezői minták felülvizsgálata. Amikor Szigeti József a kritikai kiadás 3. kötetének megjelenésével egy időben számba vette a kutatás fő irányait, új útjait és módszereit, utalt olyan területekre is, amelyeken még nem érték meg a problémák megoldásának feltételei. Egyben máig ható érvénnyel jelezte, „a Mikes-kérdés [...] megmaradt napjainkig izgalmas tudományos feladatnak.”⁷

A kritikai kiadás az utóbbi hatvan év magyar textológiájának kiemelkedő teljesítményei közé tartozik, s a szövegkritikai jegyzeteknek közvetlenül a főszöveg alá helyezésével iskolát teremtett. A kiadásban Hopp Lajos megalapozta az életmű eddigi leghitelesebb olvasatát, s olyan forrásanyagot bocsátott rendelkezésre, amely nagymértékben megnöveli az eddig ismert tények számát, új kapcsolatrendszerbe helyezi azokat, s elősegíti további összefüggések felismerését. A kötetek jegyzetapparátusa értékes személyi, eszme-, intézmény-, nyelv- és fordítástörténeti adattárat kínál, amely megnyitotta a lehetőséget az összehasonlító, műfaji, tárgy- és eszmetörténeti, forrás-kritikai és más vizsgálatok előtt. A jegyzetanyag beható ismerete elengedhetetlen az

---

⁴ Vö. Penke Olga recenzióját Hopp Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., 2002. c. monográfiájáról: ItK, 107(2003), 608–610.

⁵ Hopp, *A fordító* (4. jegyzet), 404–405.

⁶ Vö. pl. Kovács Sándor Iván recenzióját Hopp Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., 2000. c. monográfiájáról: Irodalomismeret, 13(2003), 2, 72–75. Továbbá: „A szelíd ironia, a szellemességgé önálló sodó szellem, a társas és a nagyvárosi élet, a csevegés, a divat, a modern udvariasság fogalomkörének és stíluslemeinek magyar irodalmi élete Faludival kezdődik (hozzá képest a különben rokonérzületű Mikes műkedvelőként hat).” Turóczi-Trostler József, *A magyar irodalom európaizálódása* = Uő., *Magyar irodalom – világirodalom, Tanulmányok*, II, Bp., 1961, 5–63, itt: 27.

⁷ Szigeti József, *A Mikes kutatások új útjai és módszerei*, Filológiai Közöny, 17(1971), 1–2, 84–102, itt: 84.

életmű további tanulmányozásához, megkönnyíti az egész korszak kutatását, és előfeltétele a korábbinál árnyaltabb Mikes-kép kialakításának.

A kritikai kiadás félidejében, 1978-ban jelent meg a *Magyar Remekírók* sorozat Mikes-kötete, benne Hopp Lajos kismonográfia igényű, a munka addigi tanulságait és korábbi tanulmányainak eredményeit összegző utószavával.⁸ A kiadás lezárását követően Hopp két monográfiában dolgozta fel Mikes életútjának első szakaszát, írói pályakezdését és fordítói munkásságát.⁹ Ezek azonban többéves késéssel, 2000-ben, illetőleg 2002-ben, posztumusz láttak napvilágot, s hatásuk csak napjainkban kezd érvényesülni. Az utóbbi kötetten különösen súlyos adósságot törlesztett a szerző, s a *Leveleskönyv* és a fordítások eddig szinte teljesen ismeretlen kapcsolatáról állapított meg alapvető nyelvi, tárgyi és eszmei összefüggéseket. Helyesbítette az eredetileg összetartozó művek mesterséges szétválasztását, s helyreállította azt az irodalmi, kulturális és konfesszionális egységet, amely természetes létformáját alkotta az életműnek és a korszak kultúrájának.

A kiadásban alkalmazott komplex kutatói módszer fő sajátossága a szemléleti kérdések megközelítése az írói alkotási folyamat és adaptációs tevékenység szemszögéből minden elérhető forrás mozgósításával. A Zolnai Béla és Kelemen József tanácsainak, valamint a nemzetközi gyakorlat figyelembevételével kidolgozott módszer hatékony eszköznek bizonyult.¹⁰ Egyik újdonsága, hogy Hopp Lajos belehelyezte a *Leveleskönyvet* a társadalom-, irodalom- és eszmetörténeti összefüggésekbe, a kutatás bázisát kiterjesztette a teljes életműre, s fényt derített Mikes európai kultúrájának hazai gyökereire. A módszer másik újdonsága, hogy megkezdte a Mikes-életmű és II. Rákóczi Ferenc irodalmi munkássága közti összetett kapcsolatrendszer tisztázását, s az egész életmű tükrében, az erkölcsi, vallási, politikai, filozófiai és esztétikai nézetek együttes figyelembevételével vizsgálta Mikes írói világának alakulását. A harmadik fontos sajátosság, hogy következtetéseinek tendenciája szerint Hopp nem lezárni akart, hanem problémafelvetésre ösztönzött; a korábbi eredmények összegzésével, értékelésével új kérdéseket vetett föl, és új utakat jelölt ki a további kutatásnak.

Eredményei közül kiemelést érdemel, hogy feltárta Mikes írói, lélektani motivációjának gyökereit, s nyomon követte íróvá érésének külső-belső folyamatát, irodalmi tudatának alakulását. Meghatározta a *Leveleskönyv* eszmei súlypontjait és

---

⁸ *Mikes Kelemen művei*, vál., szöveg gond., jegyz., utószó Hopp Lajos, Bp., 1978, az utószó: 705–842; vö. továbbá Hopp Lajos, *Mikes és világa: Tanulmányok*, Bukarest, 1973.

⁹ Hopp, *Mikes Kelemen* (6. jegyzet); Uő., *A fordító* (4. jegyzet).

¹⁰ Zolnai Béla lektori jelentése a kritikai kiadás I. kötetéről az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivumában található. *MKÖM* I, 372; Kelemen József 1960. nov. 30-i és 1962. szept. 19-i, továbbá Hazai György 1962. nov. 18-i és N. Kakuk Zsuzsa 1962. okt. 26-i lektori jelentései Hopp Lajos feldolgozatlan hagyatékában találhatók: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma (a továbbiakban: MTA BTK ITI A).

retorikai eszköztárának fő sajátosságait, s bemutatta Mikes irodalmi igényét, nyelvi, stílusbeli célkitűzéseit, társadalomszemléletét és művelődési eszményeit. Körvonalazta erkölcsfilozófiáját, történeti-kritikai látásmódját, s elhelyezte az életművet a korai felvilágosodás áramában. A leveleket az emigráció élete, a politikai események, az ideológiai, személyi és más körülmények összefüggésében vizsgálta, s megkezdte az „apolitikus Mikes” képének lebontását. Rámutatott a *Leveleskönyv* műfaji előzményeire, környezetére és újdonságára, s feltárta a hang- és stílusváltások összetevőit. Felhívta a figyelmet a misszilisek és a *Leveleskönyv* stílusbeli, tárgyi, módszerbeli rokonságára, műfaji kölcsönhatására, s bemutatta a 18. század végi irodalmi mozgalmak szerepét a levelek első nyomtatott kiadásának megszületésében és a Mikes-hagyomány kialakulásában.

A fordítói életmű bemutatásával és értékelésével önálló irodalmi teljesítményként Hopp Lajos jelentős mértékben módosította és kiegészítette a korábbi Mikes-képet. Kijelölte a fordítói munkásság irodalmi, nyelvi és művelődéstörténeti helyét, s következtetései szükségessé teszik a 18. század magyar irodalom- és fordítástörténetének újragondolását. Fontos megállapítása, hogy a *Leveleskönyv* terjedelmének közel egy-egyedét különféle fordításbetétek teszik ki.¹¹ Meggyőzően érvelt amellett, hogy az adaptációs munka lehetőséget adott Mikes saját helyzetének átgondolására, s hozzájárult társadalomszemléletének modernizálásához. Rámutatott arra is, hogy a lefordított művek társadalombíráta sokkal erősebb, mint a levelek írójaé. Egy kivételtől eltekintve meghatározta a fordítások még azonosítatlan forrásait,¹² s a lefordított műveket elhelyezte a francia szerzők életművében és a kor esztétikájában. Azonosította a Mikes által használt kiadások többségét, s kísérletet tett a keltezetlen fordításkéziratok datálására. Meghatározta a fordítói életmű műfaji és tematikus csoportjait, s kimutatta az írói önállóság nyomait a fordításokban. Feltárta Mikes szerkesztői, adaptációs módszerét, bemutatta tudatos stilisztává érésének folyamatát. A kéziratok javításai alapján megfogalmazott számos nyelvtani, stilisztikai, fordítástechnikai és nyelvhasználati következtetést,¹³ s nyomon követte a folyamatot, melynek során Mikes egyre szélesebb közönség felé fordult fordításaival.

Jelentősen megnehezíti a továbblépést, hogy Hopp Lajos 1996-ban bekövetkezett halála miatt csak részben valósult meg a Mikes-kutatások korszerű, tudományos szintézise, s megírásra vár a kutatás historiográfiája. Nehezítő körülmény az is, hogy akadémiai intézeti munkatársként Hopp Lajosnak nem nyílt lehetősége tanítványok nevelésére, speciális ismereteinek és kutatói tapasztalatainak közvetlen, folyamatos átadására. Úgy vélem, ebben a tudománytörténeti helyzetben hasznos lehet a fontosabb megoldatlan kérdések összegyűjtése, kifejtése és kiegészítése új

¹¹ Hopp, *A fordító* (4. jegyzet), 31–32.

¹² Az utolsó azonosítatlanul maradt forrást meghatározta Tüskés Gábor, *Mikes Kelemen Epistolákfordításának forrásához*, ItK, 103(1999), 1–26.

¹³ Vö. Hopp Lajos, *Mikes javító tolla nyomában*, Magyar Nyelvőr, 91(1967), 149–160.

meggondolásokkal. Ez hozzásegíthet a problémák tisztázásához, új kérdések megfogalmazásához, s ösztönözheti a további vizsgálatokat. A kérdések egyik része a rendelkezésre álló forrásanyag új szempontú elemzésével és az eddigi, gyakran külön kezelt eredmények összekapcsolásával, új összefüggésbe helyezésével idővel bizonyára tisztázható lesz. Másik része kiterjedt alapkutatásokkal talán megoldható, míg a harmadik része új források hiányában egyelőre nyitott marad. Fő célom a problémák számbavétele és az eredményesnek ígérkező új kutatási irányok, módszerek bemutatása. Körvonalazom az elvégzendő feladatokat, és néhány konkrét javaslatot teszek a továbblépés érdekében. Megkísérlem úgy összefoglalni a problémákat illető véleményemet, hogy az hasznára váljon a megoldásnak. Nem célom a kérdések teljes historiográfiájának áttekintése, s csak jelzésszerűen utalhatok több, részletes kibontást igénylő témára.

Textológia, filológia

Míg a 60-as, 70-es évek textológiájában, így például a Petőfi és az Arany kritikai kiadás ekkor megjelent kötetekben gyakran nem vagy alig volt szövegkritika,¹⁴ s mai szemmel nézve szükségesnek látszik e kötetek egészének átdolgozása textológiai szempontból, a Mikes kritikai kiadást a szövegkritikai feladatok következetes megvalósítása, egyértelmű jelzésrendszer alkalmazása jellemzi. A kötetek jegyzetanyaga számos alapvető felismerést tartalmaz Mikes kézíratszerkesztői technikájáról, de Hopp Lajos sem tudott megnyugtató választ adni a *Leveleskönyv* keletkezéstörténetét érintő néhány fontos kérdésre. Így mindenekelőtt ismeretlen a levelek végső megformálásának ideje, s nem tudjuk pontosan, mikor, milyen időközökben történt a koncok másolása az első fogalmazványokról.¹⁵ Részben tisztázatlan az is, hogy a külső körülmények, társadalmi kapcsolatok és érzelmi viszonyok, a levélíró erkölcsi felfogása, személyes habitusa és aktuális lelki diszpozíciója hogyan befolyásolták a levélírást, s miként alakult a levelekben kifejtett személyes reflexió megszületésének és írásos rögzítésének viszonya.

A kritikai kiadás első két kötetében, a tárgyi jegyzetek bevezetőjében Hopp részletesen foglalkozott a levélíró és a fordító írásmódjával, azon belül Mikes központozási, egybe-, illetve különírási gyakorlatával, javítástípusaival, íráshibaival, nyelvi, hangrendszerbeli jelenségeivel és helyesírásával, s megfigyeléseit külön tanulmányban

¹⁴ Vö. pl. KOROMPAY H. János, *A szövegközlés megbízhatósága: A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásáról = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, munkatárs TESLÁR Ákos, Bp., 2009, 415–421. [<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

¹⁵ MKÖM I, 368, 385–386; vö. ZOLNAI Béla, *Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 40(1916), 90–106.

is összegezte.¹⁶ A további kötetekben azonban már nincs ilyen áttekintés. Hiányzik Mikes helyesírásának, írásmódjának az összes mű kéziratára kiterjedő, alapos elemzése, s a kéziratokban található későbbi javítások egy részéről nem volt biztosan eldönthető, hogy azok Mikestől vagy idegen kéztől származnak-e.¹⁷ Az utóbbi bizonytalanságnak következményei voltak a főszövegre és a jegyzetek megállapításaira nézve. Részben megmagyarázatlanok a központosítás, a nagy és kis kezdőbetűk használatának szempontjai, az egybeírás-különírásnak a korban szokatlan következetlenségei.¹⁸ Ehhez járul, hogy Mikes különböző javítástípusai gyakran keverednek szembevető másolási hibákkal. A kritikai kiadás lapalji jegyzetei feltűntetik ugyan ezeket, de ez a közlésmód a javítások, íráshibák nagy száma miatt rendkívül megnehezíti az eredeti írásmód folyamatában történő tanulmányozását.

Kelemen József, a kritikai kiadás nyelvi lektora annak idején megkezdte a vízjegyek korábbi vizsgálatának revízióját, s nagyobb tanulmányt tervezett az összes kézirat nyelve, helyesírása, írásmódja és vízjegyeinek rendszerezése alapján.¹⁹ 1982-ben bekövetkezett halála miatt azonban ez a kritikai kiadás utolsó kötetébe szánt tanulmány nem készült el. Hopp Lajos új eredményeket várt ettől elsősorban a *Leveleskönyv* kéziratának keletkezéstörténetéhez, s többször sürgette a Mikes-kéziratok nyelvi, stilisztikai javításainak vizsgálatát a teljes eredeti szövegösszefüggésben.²⁰ Nem tartotta valószínűtlennek azt sem, „hogy Mikes írói hagyatékából maradtak még olyan kéziratok dokumentumok Törökországban, amelyek előkerülésük esetén döntő mértékben hozzájárulhatnak a keletkezéstörténet tisztázásához.”²¹

Néhány fordítás esetében felvetődik az eredeti szerzői fogalmazvány esetleges fennmaradásának és hollétének problémája, s továbbra is megoldatlan négy keltezetlen fordítás datálási kérdése.²² *Az idő jól eltöltésének módja* datálása kapcsán, a kritikai kiadás utolsó kötetében Hopp Lajos ismét hangsúlyozta, a fordítások keletkezési idejének meghatározásához fogódzót nyújtana a *Leveleskönyv* vizsgálatában felmerült forrásoknak és a Mikes-kéziratok írásmódjának az író összes műveire, a kéziratváltozatokra is kiterjedő elemzése, összekötve a vízjelek revíziójával.²³

¹⁶ MKÖM I, 349–350, 368–371; MKÖM II, 914–924; vö. HOPP, *Mikes javító tolla* (13. jegyzet); továbbá: Hopp Lajos, *A levélíró s fordító írásmódja* c. tanulmány töredékkéziratát Hopp Lajos hagyatékában. MTA BTK ITI A.

¹⁷ Vö. pl. MKÖM IV, 21–22, 50. jegyzet.

¹⁸ Vö. pl. MKÖM I, 369; HOPP Lajos, KELEMEN József, *Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái*, Magyar Nyelvőr, 101(1977), 338–344.

¹⁹ MKÖM VI, 913.

²⁰ Vö. pl. HOPP, *Mikes javító tolla* (13. jegyzet).

²¹ MKÖM I, 386.

²² MKÖM VI, 906–981; HOPP Lajos, *Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából*, Magyar Könyvszemle, 102(1986), 283–294, itt: 287–288; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet).

²³ MKÖM VI, 913.

Eddig nem történt kísérlet annak megállapítására, hogy a *Leveleskönyv* kéziratának javításai hogyan viszonyulnak a fordításkéziratokban található javításokhoz. Nem tudjuk azt sem, mi az oka annak, hogy fiktív leveleiben Mikes sehol nem utal fordítói munkájára,²⁴ annak ellenére, hogy 1724-től harminc éven át párhuzamosan folytatta a kétféle tevékenységet. Jelenleg arra sincs magyarázat, hogy a különböző fordításokban miért kezelte eltérő módon a bibliai idézeteket.²⁵ A fordítások egy részénél nem sikerült megállapítani, hogy az adott műnek pontosan melyik kiadása szolgált forrásul, ezért az ilyen összevetésből levont következtetések a fordítói módszerre nézve csupán feltételes érvényűek.²⁶ Néhány esetben nem lehet pontosan tudni azt sem, mikor, hogyan, kitől jutott Rodostóba a forrásmű Mikes által használt kiadása.²⁷

Meggyőződésem, hogy a *Törökországi levelekkel* kapcsolatos textológiai és filológiai kérdések egy részének megoldása a fordításkéziratokban, illetőleg az ezekkel történő módszeres összevetésben keresendő, s a keletkezéstörténet tisztázását elősegítheti a genetikus kritika további eszközeinek alkalmazása. Ehhez mindenekelőtt szükség van a kritikai kiadás köteteiben található lapalji jegyzetanyag kritikai elemzésére és módszeres összehasonlítására a kéziratokkal, különös tekintettel a szövegformálást tanúsító nyelvi, stilisztikai javításokra, az íráskép alakulására, a szövegalkulás folyamatának és az értelmezés szintjeinek kapcsolatára. Ezt a munkát nagymértékben megkönnyítheti a *Leveleskönyv* kéziratának tervbe vett digitális hasonmás kiadása, mivel így könnyebben lesznek összevethetők a jelenleg négy különböző gyűjteményben őrzött autográf kéziratok.²⁸ A terv megvalósítása nem problémamentes, s nem véletlen, hogy a hagyományos reprodukciós eljárással tervezett korábbi kísérlet az 1980-as évek közepén a kézirat állapota és különféle technikai nehézségek miatt meghiúsult.

Nyelv- és stílusújítás

A továbblépést ezen a területen mindenekelőtt az nehezíti, hogy nincs megnyugtatóan tisztázva a 18. századi irodalmi nyelv kialakulásának és a korabeli nyelvi norma sajátosságainak kérdése, s a század második felében zajló nyelvi, nyelvfejlesztési törekvések összehasonlíthatatlanul jobban ismertek, mint a század első felének azonos irányba

²⁴ MKÖM I, 542.

²⁵ Vö. pl. MKÖM III, 1086, 591.32. jegyzet; MKÖM IV, 735, 34.11. jegyzet, 736, 48.32. jegyzet, 737, 63.15. jegyzet, 738, 69.19. jegyzet, 740, 88.3. jegyzet.

²⁶ Így pl. MKÖM III, 967; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 135, 242, 349; MKÖM IV, 722–723; TUSKÉS, *Mikes* (12. jegyzet).

²⁷ Így pl. MKÖM III, 957; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 161.

²⁸ Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Dési Állami Gimnázium Könyvtára. Vö. HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 11–23; KUNTAR Lajos, *Sikertelen kísérlet Mikes Törökországi levelei hasonmás kiadására: Szombathelyi történet a nyolcvanas évek közepéről*, Vas Népe, 39(1994), 225. sz., 1994. szept. 26. 6.

mutató jelenségei.²⁹ Másfelől a *Leveleskönyv* nyelvi, stilisztikai, retorikai szempontból egyaránt rendkívül sokrétű, komplex szövegegyüttes. Ehhez járul, hogy hiányzik Mikes írói korpuszának teljes szótári feldolgozása.

Ma már tudjuk, hogy a tágabb értelemben vett nyelvújítás a 18. század végénél időben távolabbra mutató történeti folyamat, s a népnyelv és az irodalmi nyelv közti szintéziskeresés korai változata, a nyelvi provincializmusok és az egységes irodalmi nyelvi norma küzdelme Mikesnél is megfigyelhető.³⁰ Tudatos értelmezője és cselekvő résztvevője volt a folyamatnak, melynek során a 18. század első évtizedére nagymértékben megerősödött az anyanyelvűség gondolata, tudatosult a magyar nyelvű könyvek hiánya és a fordításirodalom jelentősége, s kezdtek kibontakozni egy nemesi nyelvi program körvonalai.³¹ Mikes választásai a lefordított művek esetében átgondolt döntések eredményeként születtek meg. Pontosan látta saját alkotói pozícióját, s értelmezői munkája magas szintű reflektáltsággal párosult nemcsak a *Leveleskönyv* fordításbetéteiben és a fordításokban, hanem a fordítások keretszövegeiben és saját betoldásaiban is.

Mikes nem kis mértékben éppen prózafordításai révén vált rendkívül igényes és tudatos nyelv- és stílusművésszé. Stílusának sajátosságai a fordításokban is megtalálhatók, s a *Leveleskönyv* és a fordítások nyelvét csak együtt érdemes vizsgálni. A fordítások bevonása Mikes nyelvének vizsgálatába nélkülözhetetlen, s a kutatás mára alapvetően módosította Szily Kálmán megállapítását, mely szerint Mikes „szókinccse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösi, akár Faludié”.³² Teljes egészében túlhaladottnak tekinthető az az 1999-ben megjelent és a következő évben egyetemi szöveggyűjteménybe is bekerült állítás, mely szerint a fordítások csupán „hatalmas terjedelmű időtöltő feladatteljesítések”, „[a] *Leveleskönyv* fényében [...] szürke betűtenger, dagály és apály nélküli holt víz, morotva”.³³

²⁹ MKÖM I, 352; BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960; *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk., bev. BIRÓ Ferenc, Bp., 2005.

³⁰ SZATHMÁRI István, *Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1980, 269–275; Uő., *Mikes és irodalmi nyelvünk = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 93–98.

³¹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban = Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, összeáll. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2004, 7–39, itt: 27–30.

³² SZILY Kálmán, *Mikes Törökországi levelei nyelvi szempontból = Mikes-emlékkiadás*, s. a. r. MIKLÓS Ferenc, Bp., 1906, LVII–LXIII.

³³ KOVÁCS Sándor Iván, *Mikes Kelemen (1690–1761)*, *Irodalomismeret*, 10(1999), 3–4, 39–51, itt: 51; uaz = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, II, Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 2000, 582–593, itt: 593.

Mikes egyik kimondatlan célja a nyelvi teljesítmény növelése volt, s irodalmi újszerűsége nagymértékben összefügg prózájának korához mért nyelvi újdonságával.³⁴ Ugyanakkor tisztázatlan, hogy nyelvfejlesztő törekvése mennyire volt tudatos a nyelvi norma felé mutató jelenségekben, milyen szerepet játszott a magyar irodalmi nyelv nyelvi, stílusbeli modernizációjában, s mivel magyarázható Mikes kortársaiénál kiegyenlítettebb nyelvhasználat. Hopp Lajos megállapítása, mely szerint feltárássra vár a mikesi széppróza alakulástörténete a nyelvi, stílusbeli adaptációs folyamattal együtt, az író összes műveinek együttes tanulmányozása révén, ma is aktuális.³⁵

Mikes nyelvről és stílusáról nem készült az egész életműre kiterjedő, összefoglaló tanulmány, s nagyrészt tisztázatlan a Zágon környéki nyelvjárás, a kolozsvári köznyelv és a különböző francia stílusváltozatok hatásának kérdése.³⁶ Hiányzik az alapos nyelvészeti vizsgálat Mikes mondattípusainak meghatározásához, a mondatserkesztés sajátosságainak pontosabb körvonalazásához, a gáláns viselkedésmód és szórakoztatás többretegű nyelvi kódolásához. Ellenőrzésre szorulnak Szabolcsi Bence megállapításai a mikesi prózában jelenlévő zenei hatásokról, próza–vers–zene elemeinek viszonyáról, Mikes stílusának zenei diszpozíciójáról, mondatritmikán alapuló énekszerűségéről, s hogy mindez mennyiben tekinthető a korszakban egyedi jelenségnek.³⁷ A kritikai kiadásban Hopp Lajos igyekezett kielégíteni a nyelvtudomány igényeit, s a kiadás ösztönözte a magyar irodalmi nyelv 18. századi történetét feltáró vizsgálatokat.³⁸ Az időközben e tárgyban született kevés számú elemzés azonban inkább részterületekre összpontosít, és nem aknázza ki teljes egészében a kiadásban rejlő lehetőségeket. Bár a kritikai kiadás jegyzetanyaga számos esetben hozza a francia forrásszövegek megfelelő részleteit, a *Törökországi levelek* és a szépprózai átdolgozások esetében indokoltnak látszik egy új, kétnyelvű kritikai kiadás elkészítése.

A Mikes-szövegek fontos tanulságokat tartogatnak az irodalmi nyelv fejlődéséhez, nyelvi normájának alakulásához, helyesírási és hangtani téren egyaránt. Segíthetnek az erdélyi nyelvi norma jellegzetességeinek megállapításában, továbbá annak tisztázásában, érzékelt-e Mikes a nyelvi normát, s az mennyiben hatott rá. A már Hopp által felvetett, ma is válaszra váró kérdések közé tartozik, igazodott-e a székely nyelvjárásból kinövő Mikes egy másik magyar belső nyelvtípushoz, esetleg más nyelvi eszményhez, s ha igen, milyen hatása tapasztalható ennek a formai, nyelvtani szerkezeti és szókészleti norma területén.³⁹ További elemzést igényel a megfigyelés, mely szerint

³⁴ MKÖM I, 351.

³⁵ HOPP, *Utószó* = *Mikes Kelemen művei* (8. jegyzet), 817.

³⁶ MKÖM I, 349, 369.

³⁷ SZABOLCSI Bence, *Vers- és dallam-émlék a Törökországi levelekben: (Adalék a régi magyar próza ritmikájához)*, Magyarságtudomány, 1942, 225–234.

³⁸ Vö. 30. jegyzet; SZILÁGYI Ferenc, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 99–104.

³⁹ MKÖM I, 353; HOPP, *Utószó* = *Mikes Kelemen művei* (8. jegyzet), 822–823.

„Mikes formai tekintetben mintha elszakadt volna a háromszéki táji nyelvi kötöttségektől, és az ország északkeleti területén kialakult irodalmi nyelvi normához igazodott.”⁴⁰ Megvizsgálandó továbbá a mikesi nyelvben a provinciális nyelvtípusok egymáshoz való viszonya, mivel országosan ható magyar köznyelv hiányában a provinciális (regionális) irodalmi nyelvek belül esnek az irodalmi nyelv határán.⁴¹ Részletesen meg kellene vizsgálni a jezsuita retorikaoktatás hatását, az invenció és a diszpozíció sajátosságait, a retorikai és stilisztikai alakzatok szerepét többek között a figyelem felkeltésében, a tetszés kiváltásában, a levélíró és a fiktív címzett viszonyának megteremtésében.

Külön kérdéskört alkot, hogy Mikes nyelvi teljesítményének nyelvalkító szerepe csak jelentős késéssel érvényesült. Ezért nyelvének, stílusának és írásmódjának vizsgálata a halálát követő időszakban kibontakozó nyelvújító mozgalom szemszögéből is fontos feladat.⁴² Hopp Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy Mikes stílusának fontos összetevője a Biblia szókincse, frazeológiája.⁴³ Tisztázásra vár, milyen kapcsolata van Mikes nyelvének a Biblia nyelvével, a Káldi-féle biblia nyilvánvaló befolyása mellett érvényesült-e benne Károli fordításának hatása, s hogyan törekedett az író a Biblia kollektív hangjának egyenítésére. A *Leveleskönyv* esetében tekintetbe veendő a levelek nyelvi cselekvéseinek komplexitása, szerkezete, historicitása és dialogicitása, s hasznosítandók a szociolingvisztika, a kognitív és a pragmatikus nyelvészet által kidolgozott kommunikatív, pragmatikus és más szempontok. Köpeczi Béla utalása Rákóczi és Mikes szóhasználatának rokonságára, azonos kifejezéseire ugyancsak figyelmet érdemel.⁴⁴

A fenti kérdések jelentős részének megválaszolását nagymértékben elősegítené egy, a teljes életmű szó- és kifejezésanyagát feldolgozó Mikes-szótár. A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* csupán a *Törökországi levelek* szó- és szólásállományát tartalmazza, a szöveghehelyesség tekintetében erősen kifogásolható 1794-es kiadás alapján,⁴⁵ mai szemmel nézve meglehetősen pontatlanul, *A magyar nyelv nagyszótárának* korpuszában pedig az 1772-es alsó időhatár miatt Mikes életműve nem szerepel. A Mikes-szótár elkészítésének gondolatával már Hopp Lajos foglalkozott, s Szathmári István nem sokkal a kritikai kiadás befejezését követően felhívta a figyelmet egy ilyen munka jelentőségére, „amely stíluszótár is lehetne egyben”.⁴⁶ Ez a feladat kijelölés

---

⁴⁰ *Uo.*, 820–821.

⁴¹ *Uo.*, 822; vö. VÁRADI-STERNBERG János, *Mikes Kelemen nyomában Kárpátalján = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 105–110, itt: 108.

⁴² *MKÖM* I, 348.

⁴³ HOPP, *Utószó = Mikes Kelemen művei* (8. jegyzet), 823–824.

⁴⁴ KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi vallásossága és szellemi hagyatéka*, A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve, 6(1989), 22–33, itt: 26.

⁴⁵ HOPP, *Utószó = Mikes Kelemen művei* (8. jegyzet), 826.

⁴⁶ SZATHMÁRI, *Mikes és irodalmi nyelvünk* (30. jegyzet), 98.

ma is időszerű. A szótár megvalósítása az irodalom- és a nyelvtudománynak egyaránt érdeke, s a két tudományág átgondolt összefogásával képzelhető el. Egy ilyen szótár egyedülálló forrásbázist kínál a további kutatásoknak, jelentősége vitathatatlan. Kivételes lehetőség, hogy a munka a teljes életmű kritikai kiadására épülhet.

Az OTKA-pályázat⁴⁷ keretében tervbe vett vállalkozás fő módszerbeli újdonsága a korábbi írói szótárakhoz képest az, hogy felhasználva az elektronikus szövegfeldolgozás és adatbázis formájában való közzététel lehetőségeit, nem korlátozza a jelentéseket illusztráló idézetek számát, s lehetőséget biztosít a lexémák, állandósult szókapcsolatok, szólások és stílusfordulatok összes előfordulásának visszakeresésére. Ezzel nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is új, ma még csak részben ismert lehetőségeket nyit meg mind a történeti nyelvészeti, mind a stílus-, irodalom- és esztétikumi kutatások előtt. A fentiek tükrében nem lehet kétséges, hogy a Mikes-filológia és textológia eddigi eredményeinek meghaladása nem kis mértékben a nyelvészeti Mikes-kutatások fellendülésétől várható. A szótár mint alapvető segédeszköz nagymértékben ösztönözheti ezeket a kutatásokat, s hozzájárulhat a 18. századi magyar nyelv szótörténeti-etimológiai, alak- és mondattörténeti, dialektológiai, stilisztikai és irodalmi nyelvi sajátosságainak jobb megismeréséhez.

Műfaj- és tárgytörténet

A *Törökországi levelek* műfajáról lényegében kialakult az egyetértés az utóbbi évtizedekben, s ma már senki nem vitatja, hogy olyan fiktív levélgyűjteményről van szó, melynek fő rendező elve a levelek kronológiája. Ez a meghatározás azonban részben elfedi a levelek tartalmi és formai komplexitását, s Barta János már az 1960-as években felhívta a figyelmet a gyűjteménynek a regény műfaj felé mutató vonásaira.⁴⁸ Kibédi-Varga Áron továbbment ebbe az irányba, amikor úgy vélte, hogy a leveleket átfogó „mitikus struktúra”, a fiktív néne alakjának megteremtése „a nagy modern regényekhez kapcsolja” a gyűjteményt, s Mikes „a levél műfaja mögé rejtette igazi műfaját”, a regényt.⁴⁹ Ehhez a felfogáshoz csatlakozott Cinzia Franchi, a *Leveleskönyv* olasz fordítója, aki szerint a kétségtelenül írói nézőpont, a követett motívumok

⁴⁷ K 81.337. számon, 2009. szept. 15-i határidővel benyújtott OTKA-pályázat.

⁴⁸ BARTA JÁNOS, *Mikes Kelemen* = Uő., *Költők és írók: Irodalmi Tanulmányok*, Bp., 1966, 7–42; vö. továbbá HOPP LAJOS, *A Törökországi levelek műfaji problémái*, *Az MTA I. Osztályának Közleményei*, 15(1960), 129–152.

⁴⁹ KIBÉDI VARGA ÁRON, *Mikes mítoszai = Az embernek próbája: Emlékkönyv*, Kiadja a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának huszonötödik évfordulójára, Amsterdam, 1976, 31–35.

folyamatossága a regényesség elemeit képviseli a levélműfajon belül, s a mű „a magyar regény kiindulópontját”-nak nevezhető.⁵⁰

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a levélregény a nemzetközi szakirodalomban egyre inkább elfogadott, tág meghatározás szerint olyan részben vagy teljesen fiktív prózában írt közléssorozat, melyben a levelek az elbeszélés közvetítő eszközeként szolgálnak, vagy jelentős szerepet játszanak a cselekmény alakulásában.⁵¹ A francia levélregény, melynek korai példáit elvben Mikes is ismerhette, rendkívül összetett, számos típusra és altípusra tagolható forma, több rokon és érintkező műfajjal, nehezen besorolható határesetekkel. Gyökerei az újabb kutatások szerint 14–17. századi európai előzményekre nyúlnak vissza;⁵² ezek között több olyan mű található, mely jelzi az első levélregények szoros kapcsolatát a Mikest is ösztönző levélmintakönyvekkel és gáláns levélgyűjteményekkel.⁵³ Tisztázásra vár, hogy Mikes műfajválasztását az utóbbiakon kívül valóban motiválták-e a francia levélregény előzményei és korai példái, s műve – ha fenntartásokkal is, de – besorolható-e ennek a műfaji hagyománynak a környezetébe. Elvégzendő feladat a fiktív levélgyűjtemény korabeli európai műfaji kontextusának feltárása, s hiányzik a módszeres összevetés a francia levélgyűjtemények és levelezés-kézikönyvek anyagával.

Az újabb kutatások hívták fel a figyelmet a levélműfaj egyik megkülönböztető sajátosságára, a félig feltárás és félig eltakarás módszerére, a hiteles láttatás igényének és a láttatás szubjektivitásának kettősségére.⁵⁴ Bitskey István megfigyelése szerint a *Leveleskönyv* jellemző vonása a „líraiság”, a személyesség, azaz a szubjektum, az írói egyéniség érzelmi állapotának tudatos megmutatása.⁵⁵ A gyűjtemény e felfogás szerint lényegében Mikes „lírai önéletrajza”, melynek sajátos hangulati egysége van, s amely magában foglalja az emigráció érzelmi életének történetét. Fontos lenne megvizsgálni, milyen egyéni eszközökkel hozta létre Mikes a saját önarcképet

⁵⁰ Cinzia FRANCHI, *Európai utas, Erdély szerelme = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, munkatársak JENY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., 2007, 579–588, itt: 588.

⁵¹ KALÓ Krisztina, *Romans épistolaires de langue française depuis la fin du 19e siècle. Approches historique et formelle (Francia levélregények a 19. század végétől napjainkig)*. Doktori (PhD) értekezés tézisei, Debreceni Egyetem, 2005, 6–9.

⁵² Krisztina KALÓ, *Interférences littéraires européennes à la naissance du roman épistolaire français = Concordia discors vs. discorsia concors*, ed. by Gina MĂCIUCĂ, Suceava, Ștefan cel Mare University Press, 2009, 47–55.

⁵³ Így pl. Gabriel de GUILLERAGUES, *Lettres portugaises*, Paris, 1669; vö. Uő., *Lettres portugaises traduites en français*, IV = *Lettres portugaises, Lettres d'une Péruvienne et autres romans d'amour par lettres*, éd. par Bernard BRAY et I. LANDY-HOUILLOIN, Paris, 1983; Gerhard SAUDER, *Briefroman = Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft, I*, hg. v. Klaus WEIMAR, Berlin, New York, 1997, 255–257; ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 45(1921), 39–43, 90–104, 46(1922), 25–32.

⁵⁴ BENE Sándor, *Eljutni Zágonba*, Holmi, 19(2007), 531–571, itt: 538.

⁵⁵ BITSKEY István, *Mikes Kelemen és a magyar emlékirók = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 67–70.

(„image de soi”) a levelekben, hogyan formálta meg a fiktív címzett alakját, milyen módon konstruálta meg újra és újra az elbeszélés tárgyát, s van-e változás mindezekben az évtizedek során. Feltárára várnak a levelekben alkalmazott fiktív dialógus, azaz a látszólagos kölcsönösség megalkotásának technikái, továbbá az, miként kezelte Mikes a múltat, a jelent és a jövőt, s hogyan módosult a viszonyulása ezekhez. Ugyanakkor továbbra sem hagyhatók figyelmen kívül a levélgyűjtemény kapcsolódási pontjai a napló, az emlékirat és az esszé műfajával, mivel e szövegtípusok határai tartalmi és formai jegyek tekintetében – ugyanúgy, mint Mikesnél – történetileg is gyakran elmosódnak.⁵⁶

A műfaji problematikában nem téveszthető szem elől, hogy Mikes önálló fordításai széles műfaji skálán helyezkednek el, s a szépprózai átdolgozások mellett megtalálhatók köztük az erkölcsnevelő értekező prózához, az elmélkedő didaktikus kegyességi

⁵⁶ KIRÁLY György, *Mikes Kelemen levélformája*, Irodalomtörténet, 2(1913), 260–271. Veress Dániel hívta fel a figyelmet Mikes önálló mini-esszéjére a *Keresztényi gondolatok* c. fordításának függelékében: VERESS Dániel, *A szóhordásról: Irodalmi adalék Rodostó lélektanához* = Uő., *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet), 85–103. Ebben az összefüggésben figyelmet érdemel Szilasi László hipotézise, mely szerint a modernitás új típusú szubjektívizmusának, új személyiségeszményének megjelenése miatt a magyar nyelvű regény története Bethlen Miklóssal, sőt talán már 17. századi emlékiratíró társainak szövegeivel elkezdődik. SZILASI László, *Argumenta mortis. (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban)*, ItK, 101(1997), 217–234, itt: 234. A levélműfajhoz vö. W. G. MÜLLER, *Brief= Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. v. Gert UEDING, Bd. 2, Tübingen, 1994, 60–76; *Der Brief in der österreichischen und ungarischen Literatur*, hg. v. András F. BALOGH, Helga MITTERBAUER, Bp., 2005. Francia nyelvterületen száz évvel azután, hogy Gustave Lanson pszeudo-műfajnak minősítette és lényegében kizárta az irodalom köréből a levelezéseket, a levél új módszereket alkalmazó, önálló kutatási területté vált az 1990-es években. Az irodalomtörténeteszek mellett módszeresen foglalkoznak vele a kommunikációelmélet, a retorika-, mentalitás- és társadalomtörténet, a pszichológia és a pszichoanalízis képviselői; Association Interdisciplinaire de Recherche sur l'Épistolaire néven tudományos társaság létesült, s forráskiadások, monográfiák, tanulmánykötetek, tematikus folyóiratszámok, konferenciák és egyetemi szemináriumok sora jelzi a megerősödött érdeklődést. Lásd pl. Edme BOURSALT, *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, édition préfacée, établie et annotée par Bernard BRAY, Paris, 1994; *Voltaire et sa „grande amie”: Correspondance complète de Voltaire et de Mme Bentinck (1740–1778)*, éd. par Frédéric DELOFFRE et Jacques CORMIER, Oxford, 2003; Bernard BRAY, *La louange, exigence de civilité et pratique épistolaire au XVIIe siècle*, XVIIe siècle, 42(1990), No 167, 135–153; *Expériences limites de l'épistolaire: Lettres d'exil, d'enfermement, de folie*, éd. par A. MAGNAN, Paris, 1993; *Revue d'Histoire Littéraire de la France: Images de Madame de Sévigné*, 96(1996), No 3 (tematikus szám); Benoît MELANÇON, *Sevigne@Internet. Remarques sur le courrier électronique et la lettre*, Montréal, 1996; *Art de la lettre, art de la conversation à l'époque classique en France*, sous la direction de Bernard BRAY et Christoph STROSETZKI, Paris, 1995; Luc VAILLANCOURT, *La lettre familière au XVIe siècle. Rhétorique humaniste de l'épistolaire*, Paris, 2003; Bernard BRAY, *Épistoliers de l'âge classique. L'art de la correspondance chez Madame de Sévigné et quelques prédécesseurs, contemporains et héritiers*, Études revues, réunies et présentées avec la collaboration de Odile RICHARD-PAUCHET, Tübingen, 2007.

prózához és a klasszikus történeti értekező prózához tartozó művek.⁵⁷ Külön vizsgálatot igényel, hogy a lefordított művek műfaji sajátosságai hogyan, milyen áttételekkel szűrődtek be a *Leveleskönyv*be, s Mikes mennyiben törekedett ezek integrációjára.

A tárgyátörténeti kutatásoknak adhatnak feladatot a *Leveleskönyv* azon elbeszélései, melyek forrásait mindeddig nem sikerült azonosítani. Az antik, középkori és humanista eredetű elbeszélő témák, motívumok többségének eredetét már tisztázta a kutatás,⁵⁸ de így is maradt mintegy húsz történet, melyek forrása ismeretlen vagy bizonytalan. Arra sincs kielégítő magyarázat, hogy miért adott elő Mikes néhány történetet kétszer is, különböző részletességgel. Így például az antik történeti tárgyú elbeszélések közül kiderítetlen a forrása a koronáját először fiának átadó, majd mégis visszavenni akaró római császár történetének (54. levél).⁵⁹ Ismeretlen a közvetlen forrása a Korach-féle lázadás bibliai szövegéhez fűződő agádának, mely szerint Áron először elveszi egy szegény özvegyasszony juhának gyapját, végül az egész juhót eltulajdonítja (90. levél).⁶⁰ Ugyanez a helyzet a középkori Pilátus-mondák azon részletével, mely szerint Pilátus kétszer Krisztus varrás nélkül való köntösében jelenik meg az őt megbüntetni akaró római császár előtt, aki mindkét alkalommal büntetlenül elbocsátja, harmadszor azonban – mivel most más köntöst vett fel – száműzetésbe küldi (95. levél).⁶¹

Az egyházi vonatkozású elbeszélések közül nem ismerjük a közvetlen forrását a tengeren a hajó után futó szent remete és az őt helyes imádságra tanítani akaró püspök (206. levél),⁶² valamint a Konstantinápolyba menő szent pápa és a lovát neki adó asszony történetének (57. és 204. levél).⁶³ Ugyancsak bizonytalan a közvetlen forrása Angilbert és Berta számos feldolgozásban közkezen forgó, nemzetközileg elterjedt

⁵⁷ VÖRÖS Imre, *Mikes Kelemen, a fordító = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 71–76; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet).

⁵⁸ Vö. pl. KIRÁLY György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 33(1909), 257–277, 334–345; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 32, 70. jegyzet. A *Leveleskönyv* elbeszélő témáinak és motívumainak tárgyalásánál a kritikai kiadásban Hopp Lajos nem idézi György Lajos kézikönyvét, amely a Mikesnél előforduló témák és motívumok egy részének számos további hazai és külföldi előfordulását sorolja fel. GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp., 1934.

⁵⁹ MKÖM I, 532. A továbbiakhoz vö. HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 70–71.

⁶⁰ MKÖM I, 632–633.

⁶¹ MKÖM I, 640.

⁶² MKÖM I, 796. Az elbeszélés különféle változatai egyaránt ismertek a zsidó, a keresztény és a mohamedán hagyományban; a keresztény változatok többnyire Szent Ambrus püspök alakjához kapcsolódnak. Vö. TAMAR ALEXANDER-FRIZER, *The Pious Sinner*, Tübingen, 1991, 62–63; Uő., *The Heart is a Mirror: The Sephardic Folklore*, Detroit, 2008, 439. Magyarországi előfordulásaihoz vö. pl. KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái: Székfoglaló értekezés*, Bp., 1902, 76–77, nr. 315; VÖRÖSMARTY Mihály, *A szent ember* = Uő., *Összes művei*, 3. k.: *Kisebb költemények (1840–1855)*, s. a. r. TÖTH Dezső, Bp., 1962, 119–124, 438–450; *Képviselőházi napló*, 1906–1908, XV. kötet, 240 (Nagy György felszólalása a 264. országos ülésen 1908. jan. 24-én).

⁶³ MKÖM I, 540.

históriájának (103. és 200. levél).⁶⁴ A föltehetően novellai eredetű, ismeretlen forrású elbeszélések közé tartozik a féltékeny férj által színleléssel próbára tett asszony (66. levél),⁶⁵ a vadaskertjében véletlenül egy szarvast megölő szolgán véres bosszút álló olasz úr (94. levél),⁶⁶ valamint az erdőben, álmában megtámadott kisasszony és három szeretőjének (94. levél)⁶⁷ története. Ismeretlen az eredete az V. Károly spanyol király brüsszeli vendégségében előkelő ülőhelyért versengő két asszony közti igazságtéves (94. levél) és a görögkeleti paptól furfangos módon borhoz jutó német katonák történetének (146. levél).⁶⁸

Négy, ismeretlen forrásból merített elbeszélés francia eredetre utal. Az elsőben egy francia városi bíró íródeákjának illetlenség miatt elbocsátott menyasszonyát egyre előkelőbb férfiak veszik feleségül, s aki végül Casimirus lengyel királynak lesz titkos felesége (55. levél).⁶⁹ A másodikban egy tengeri tolvajok által elrabolt francia ifjút férjruhába öltöztött jegyese szabadít meg a török fogságból (77. levél).⁷⁰ A harmadikban egy francia úr éppen eltemetett feleségét várja vacsorára (100. levél),⁷¹ míg a negyedikben a spanyol követnek szánt drága, de haszon nélkül való ajándékként saját kápolnájának odaadását javasolják a francia királynak (118. levél).⁷² Ugyancsak ismeretlen, illetve bizonytalan két, történeti eseményhez kapcsolódó elbeszélés közvetlen forrása: a Szulimán szultán által megöletett Ibrahim nagyvezér történetjéé (97. levél) és a várnai csata kimenetelét eldöntő szentelt ostya legendájéé (203. levél).⁷³

Az ismeretlen forrásból merített elbeszélések egyik része nagyon speciális jellegű, s szélesebb körű európai elterjedésük és hosszabb hagyományozódásuk nem kimutatható. Másfelől több nemzetközi vándortéma található közöttük, ezért érdemes lesz bevonni a vizsgálatba a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás vonatkozó eredményeit. A források azonosítása révén tovább bővíthet Mikes olvasmányainak köre, s megismerhetővé válhat a szövegek eredeti kontextusa. Ez új oldalról világíthatja meg Mikes adaptációs módszerét, fordítói és levélszerkesztői invencióját, aktuális erkölcsi, világnézeti mondanivalóját.

---

⁶⁴ MKÖM I, 786–788. A forrás a *Le Spectateur* vagy Bayle.

⁶⁵ MKÖM I, 572.

⁶⁶ MKÖM I, 638.

⁶⁷ MKÖM I, 639.

⁶⁸ MKÖM I, 639, 715.

⁶⁹ MKÖM I, 534.

⁷⁰ MKÖM I, 600.

⁷¹ MKÖM I, 657.

⁷² MKÖM I, 685.

⁷³ MKÖM I, 649–650, 791–792. A forrás Guillet vagy Ricaut.

Az alapvető nehézséget itt az okozza, hogy csak kevés közvetlen és megbízható forrás áll rendelkezésre Mikes életéről. Míg az életpálya első feléről készült monográfia az elsődleges adatok hiánya miatt jelentős részben közvetett forrásokra épül,⁷⁴ az életpálya rodostói szakasza módszeresen feldolgozatlan. Veress Dánielnek a Mikes-szakirodalom figyelembevételével készült, 1972-ben kiadott életrajzi kísérlete és kalauza a *Leveleskönyvhöz* az elsők között hasznosította a kritikai kiadás addig megjelent köteit.⁷⁵ Ebben a családi, történeti, társadalmi, lélektani és más összetevők figyelembevételével átfogó kép megalkotására törekedett, a franciaországi ösztönzések mellett meggyőzően hangsúlyozta a szülőföld és a lengyelországi tartózkodás hatását, s folytatta az „apolitikus Mikes” hamis képének lebontását. A történeti adatokra épülő, hiteles és teljes pályakép azonban továbbra is várat magára, amely pedig egyaránt nélkülözhetetlen Mikes intellektuális fejlődésének megértéséhez és a részletes személyiségrajz elkészítéséhez.

Nem tudjuk pontosan, hol, mikor, hogyan és kitől tanult meg Mikes franciául, s ki volt az a francia tanító, akit Rákóczi Párizsban tartott apródjai számára.⁷⁶ Nyitott kérdés, volt-e szerepe, s ha igen, milyen, a naplóíró Szathmári Király Ádám 1717-es távozásának az emigrációból a *Leveleskönyv* elkezdésében. Kovács Sándor Iván erre vonatkozó feltételezése, mely szerint Mikesben Szathmári Király távozása „szabadította fel” a levélíró,⁷⁷ további vizsgálatot igényel. A kutatást eddig alig foglalkoztatta a kérdés, hogy Mikes napi gondok, alkotáslélektani összetevők vagy más okok miatt fordult a levelektől fokozatosan a fordítások felé.

Szigeti József már 1971-ben felhívta a figyelmet Mikes egyéniségének, gondolatrendszerének ellentmondásaira, így például a szerénység ruhájában jelentkező erős öntudatára, gondviselés-felfogásának és istenhitének változására, a reális és irreális gondolkodás egymás mellett élésére, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázat igényének folyamatos jelenlétére.⁷⁸ Utalt arra, hogy ez az ellentmondásos egyéniség és világlátás tükröződik az életműben, többek között a műfajválasztás kérdéseiben. Felhívta a figyelmet arra is, hogy Mikes társadalmi, vallási, erkölcsi és irodalmi nézetei modernebbek Rákócziénál és Bethlen Miklósénál, s fatalizmusa nem egyszerűen lemondás a tevékenységről, hanem ésszerű belenyugvás a már bekövetkezett eseményekbe. Hangsúlyozta azt is, hogy Mikes álláspontja a felkelés megítélésében több ponton eltér Rákócziétól, nem volt kritikátlan a fejedelemel szemben, s meg-

---

⁷⁴ HOPP, *Mikes Kelemen* (6. jegyzet).

⁷⁵ VERESS Dániel, *A rodostói csillagnéző: Kalauz Mikes Leveleskönyvéhez*, kismonográfia, Kolozsvár, 1972; vö. továbbá Uő., *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet).

⁷⁶ ZOLNAI, *Mikes és a francia szellemi élet* (53. jegyzet), 42.

⁷⁷ KOVÁCS (6. jegyzet).

⁷⁸ SZIGETI, *A Mikes kutatások* (7. jegyzet).

őrizte belső függetlenségét. Mindezek tudatában Hopp Lajos joggal emelte ki összefoglaló tanulmányában, hogy Mikes gondolkodásmódjának, társadalmi eszmélkedésének változása, „a változás mibenléte, a bonyolult és kevésbé vizsgált ideológiai fejlődési folyamat nyomon kísérése még tüzetes elemző munkát kíván, s a világnézeti összkép kialakítása az írói életművön belüli összefüggések mélyebb föltárását és összehasonlító mérlegelését igényli.”⁷⁹

Ugyanebbe az irányba mutat a megfigyelés, mely szerint Mikes irodalmi és erkölcsi szemlélete a *Leveleskönyv*ben jóval modernebb, mint fordításaiban,⁸⁰ s hogy az ún. „rodostói janzenizmus” nem kezelhető többé egységes képződményként.⁸¹ Részletes elemzést igényel az epikai diskurzus keretébe illesztett morális reflexiók rendszere a levelekben, s feltárássra vár Mikes kapcsolata a francia moralista hagyománnyal és aforisztikával. Nem ismerjük pontosan erkölcsiségének forrásait és összetevőit,⁸² a gondviselészit és a cselekvő emberi akarat viszonyának változását.

Az utóbbi kérdések már átvezetnek a szorosabb értelemben vett eszmetörténeti problémákhoz. Ezek közül a rodostói könyvtárat emlitem elsőként, amely Zolnai Béla rekonstrukciós kísérlete óta meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti kutatásokban, mivel összeköti az emigráció franciaországi és törökországi szakaszát, s közös forrásként szolgál Rákóczi és Mikes irodalmi munkásságának, eszmevilágának vizsgálatához.⁸³ Időközben bizonyosságot nyert, hogy olyan művek is megvoltak Rodostóban, amelyek az 1736-os könyvjegyzékben nem találhatók.⁸⁴ Hopp Lajos 1986-ban sürgette a rodostói könyvanyag funkcionális, kritikai vizsgálatát, ami Rákóczi vonatkozásában Köpeczi Béla 1991-es monográfiájával jórészt megvalósult.⁸⁵ Külön kérdéskört alkot az 1717 után Rodostóba jutott könyvek, a lehetséges könyvküldők és -kölcsonzők problémája.⁸⁶ *A fordító Mikes Kelemen* című posztumusz Hopp-monográfiából sem kapunk választ a kérdésre, „hogyan juthatott azokhoz a francia könyvekhez Mikes, amelyek nem voltak meg a fejedelem könyvtárában, illetve még nem jelentek meg franciaországi tartózkodása idején.”⁸⁷ Erre nézve épp a legújabb kutatások szolgálnak bizonyos támpontokkal.

---

⁷⁹ HOPP, *Utószó* (35. jegyzet), 800.

⁸⁰ MKÖM IV, 745.

⁸¹ TORDAI Zádor, *A rodostói janzenizmus = Filozófiai tanulmányok*, írták BALÁZS Sándor és mások, Bukarest, 1957, 239–256.

⁸² VÖ. KILIÁN István, *Mikes vallásossága a levelek tükrében = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 77–82; Uő., *Mikes Kelemen hite és erkölcsisége*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 26(1991), 1, 77–84.

⁸³ ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Bp., 1926 (Klny. Magyar Bibliofil Szemle 1925/26).

⁸⁴ KÖPECZI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtárai*, Erdélyi Tükör, 3(1991), december, 3. sz., 16–17, itt: 17.

⁸⁵ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 293, KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991, 467–569.

⁸⁶ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 290.

⁸⁷ VÖ. Penke Olga recenzióját (4. jegyzet), 610.

Ma már tudjuk, bár még nem minden kutató számol azzal, hogy a rodostói könyvlista nem az elvitt, hanem a helyükön maradt könyvek jegyzékét tartalmazza.⁸⁸ Zolnai rekonstrukciója óta kerültek ugyan elő bizonyíthatóan vagy nagy valószínűséggel rodostói eredetű könyvek, a könyvtár sorsáról azonban semmi biztosat nem derített ki a kutatás, s arra sincs támpontunk, hogy Mikes halála után hova juthatott ez a könyvanyag.⁸⁹ A konstantinápolyi Galata, Pera, továbbá Grosbois és Magyarország sem zárható ki a lehetőségek közül; Galatában a lazaristák és a jezsuiták rendháza egyaránt számba jöhet. Amikor Hopp Lajos 1971-ben Isztambulban járt, az ayazpasai jezsuita rendházban nem sokkal odaérkezése előtt hunyt el Vendel János magyar származású jezsuita, akinek volt magyar nyelvű hagyatéka, ehhez azonban nem sikerült hozzájutnia.⁹⁰ Ugyanő átvizsgálta Kultsár István megmaradt hagyatékának hozzáférhető részét a komáromi (Szlovákia) Városi Könyvtárban, de nem talált rodostói eredetű könyveket.⁹¹ A kritikai kiadás első kötetében jelezte, hogy a „rodostói relikviák” föltárása még nem fejeződött be, az említett monográfiában pedig megismételte: a rodostói magyarok hagyatékának „[e]gyes darabjai bizonyára könyvtáraink régi gyűjteményében lappanganak.”⁹² Véleményem szerint érdemes lenne újabb kísérletet tenni a rodostói jegyzéken feltüntetett művek Mikes által is használt példányainak megtalálására. A jegyzék Zolnai Béla által fel nem ismert tételei közül is nagy valószínűséggel további címeket lehet azonosítani.

A kritikai kiadást megelőzően a kutatás kevés figyelmet fordított a *Leveleskönyv* török szóanyagának magyarázatára. Hopp Lajos feldolgozta ezt a szóanyagot a jegyzetekben, s Hazai György külön tanulmányt készített a levelek török vonatkozásairól.⁹³ Bizonyossá vált a korábbi feltételezés, hogy Mikes nem tudott törökül, s adatai nem az élő török nyelv ismeretéből, hanem közvetett forrásokból származnak. A török eredetű szavak jelentős részét nem Törökországban hallotta, hanem anyanyelvének elemeiként vitte magával. Ezeknél jóval kisebb a helyszínen megismert és a franciás írásmód tanúsága szerint francia forrásokból átvett török szavak száma.

Ugyanakkor nem történt meg a kimutatható török nyelvjárási vonatkozások értékelése, s keveset foglalkoztak a *Leveleskönyv* török történeti utalásaival.⁹⁴ Hiányzik Mikes török kapcsolatainak megnyugtató tisztázása, a történeti szálak kibogozása és a törökországi életút állomásainak felmérése, szoros összefüggésben

⁸⁸ Vö. Hopp Lajos recenzióját KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi* (85. jegyzet), c. monográfiájáról: Magyar Könyvszemle, 111(1995), 336–343.

⁸⁹ HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 288.

⁹⁰ HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 416. A tanulmányútról készített hivatalos beszámolója szerint Hopp Lajosnak nem volt lehetősége levéltári, könyvtári kutatásra. A beszámoló lelőhelye: MTA BTK ITI A.

⁹¹ Ld. 88. jegyzet.

⁹² MKÖM I, 393; HOPP, *A fordító* (4. jegyzet), 15.

⁹³ Vö. 10. jegyzet. A tanulmány anyaga beépült a kritikai kiadásba, önállóan nem jelent meg.

⁹⁴ MKÖM I, 393–397. Bastav Serif „Mikes Kelemen leveleinek török nyelvű anyaga” c., az 1990-es Mikes-konferencián tartott előadásának szövege nem található meg a konferenciakötetben. *Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 8.

a törökországi kuruc emigráció történetének részletes megrajzolásával. Ehhez elengedhetetlen lesz a Mikessel kapcsolatos, általa írt és személyéhez fűződő török oklevelek kiadása, elemzése.⁹⁵

Az eszmetörténeti és a filológiai kutatások együttes erőfeszítésétől remélhető az olyan kérdések megoldása, mint például a *Keresztényi gondolatok* (1747) című fordítás kéziratának végén található autográf bejegyzésekben említett személyek azonosítása.⁹⁶ Az 1747–1748-ból, 1751-ből és 1758-ból származó bejegyzésekben Mikes a katolikus hitre való rodostói áttéréseket rögzítette, az említett személyeket azonban nem ismerjük, kilétüket Hopp Lajos sem tudta meghatározni. Időnként újra és újra felmerül a *Leveleskönyv* eredeti címében P. E. monogram mögé rejtett személy kilétének a problémája, az eddigi javaslatok azonban csupán feltételezések.⁹⁷

Az irodalomtörténeti és irodalmi Mikes-hagyomány

A Mikes-életmű hagyományozódását két hatástörténeti tényező befolyásolta alapvetően. Az egyik a mintegy három évtizedes lappangást követő, megkésett felfedezés, ami azonban nem jelentette a teljes életmű birtokbavételét. A másik az a körülmény, hogy Mikes élete és műve a felfedezést követően szinte azonnal jelképpé vált,⁹⁸ s ez a szerepe lényegében napjainkig folyamatos.

A hagyományozódás tisztázatlan kérdései közül első helyen áll a kéziratok Magyarországra kerülése. Ismeretes, hogy az egyik elképzelés szerint a *Leveleskönyv* kéziratát a Szelim nevű travniki basa szolgálatában álló „Mészáros nevezetű magyar hazánkfia” kapta Rodostóban Horváth Istvántól, s ő hozta haza és adta át Görög Demeternek. A másik, Toldy Ferencre visszanyúló elképzelés Tóth Ferenc franciaországi emigráns közvetítő szerepét feltételezi. A kritikai kiadásban Hopp Lajos az első koncepció mellett foglalt állást, s valószínűnek tartotta, hogy a fordításkéziratok többsége is Mészáros révén jutott haza.⁹⁹ Növeli a bizonytalanságot, hogy mivel a tisztázatok egy részének nincs korábbi variánszövege, nem bizonyos, hogy Mikes valamennyi kézírata hazakerült.¹⁰⁰ Legújabbban Tóth Ferenc foglalkozott a problémával, aki újonnan feltárt, de csupán közvetett adatok segítségével gyengíteni igyekezett az első változatot, mondván, az

---

⁹⁵ Seres István jelenleg forráskiadványt készít elő isztambuli levéltári kutatásainak ide vonatkozó eredményeiből.

⁹⁶ MKÖM III, 1063, 560.29. jegyzet.

⁹⁷ Kovács, *Mikes Kelemen* (33. jegyzet), 1999, 49–50; Bene, *Eljutni* (54. jegyzet), 570, 80. jegyzet.

⁹⁸ Hopp, *Utószó* (35. jegyzet), 842.

⁹⁹ MKÖM I, 359–361; Hopp, *A fordító* (4. jegyzet), 14.

¹⁰⁰ Hopp, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 289.

a kritikai kiadás kanonizáló hatásának köszönhetően gyökerezett meg a szakmai köztudatban.¹⁰¹ A kérdést továbbra is nyitottnak kell tekintenünk.

Nem ismerjük pontosan a *Leveleskönyv*-kézirat Toldy Ferentől Bartakovics Béla egri érsekhez kerülésének módját,¹⁰² s nyitott kérdés, hogy *A Keresztnek királyi útja* című fordítás autográf kézírata a beragasztott negyven rézmetszettel mikor és kinek az adományaként jutott a dési állami gimnázium könyvtárába.¹⁰³ Hopp Lajos körülteintően tisztázta a *Leveleskönyv* első kiadásának keletkezési körülményeit, keveset tudunk azonban a kiadás erdélyi visszhangjáról.¹⁰⁴ Ide tartoznak Aranka György nem minden részletében ismert Mikes-kutatásai, a misszilis levelek korai kiadásának elmaradása, valamint a kérdés, hogy ki lehetett az első, 1762. évi misszilis másolat készítője.¹⁰⁵ Hopp Lajos szerint nem zárható ki újabb Mikes-misszilisek felbukkanásának lehetősége a Nemes és a Petki család levéltárában, s az ismeretlen misszilisekre vonatkozó további nyomok is ellenőrizendők.¹⁰⁶

Részletes értékelésre vár az első Mikes-kutatók, így mindenekelőtt Aranka György, Toldy Ferenc és Abafi Lajos Mikes-képe.¹⁰⁷ A *Leveleskönyv* nyomtatott kiadásainak kihagyásai, szövegtorzulásai, betoldásai, félreértései és önkényes szövegalkításai, az elő- és utószavak ugyancsak megérnének egy összehasonlító vizsgálatot.

Sem az irodalomtörténeti, sem az irodalmi Mikes-hagyomány kritikai értékelése nem választható el a folyamattól, melynek során a 19. század első felében a romantikus szemlélet páros ikonná stilizálta Rákóczit és Mikest, s az alakjukban megtestesült függetlenségi felfogás irodalmi és politikai kultusza szorosan összefonódott egymással.¹⁰⁸ Lévy József 1848. november 12-én megjelent, gyorsan népszerűvé vált Mikes-versében a 48-as idők szellemét és önmagát vetítette bele Mikes alakjába, s az öreg, magára maradt „tengerparti búsuló” egyoldalú képét rögzítette évtizedekre. Az önkényuralom idején a meg nem alkuvó ura mellett kitartó Mikes

---

¹⁰¹ Tóth Ferenc, *Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirat történetéhez*, ItK, 108(2004), 559–567.

¹⁰² MKÖM I, 366–368; HELLEBRANT Árpád, *Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez*, ItK, 36(1926), 76–87. Az 1867. okt. 21-i levélből kitűnik, hogy Toldy felajánlotta könyvtárát vagy annak egy részét Bartakovics érseknek megvételre. E munkák között volt a Törökországi levelek kézírata. Vö. SEBES-TYÉN Sándor, *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi levelei Egerbe?* Heves Megyei Népújság 1971. febr. 4.

¹⁰³ MKÖM III, 951.

¹⁰⁴ MKÖM I, 802–803.

¹⁰⁵ MKÖM I, 804.

¹⁰⁶ MKÖM I, 809–810.

¹⁰⁷ Az Aranka-hagyaték új, módszeres feldolgozásához vö. *Aranka György gyűjteménye, I. Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, 2004.

¹⁰⁸ HOPP, *Utószó* = *Mikes Kelemen művei* (8. jegyzet), 829–841; BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 532–533; MAKAY Gusztáv, *Lévy József: Mikes = Uő., „Édes hazám, fogadj szívedbe!...” Versértelmezések*, Bp., 1959, 237–241.

alakja politikai jelképpé vált, majd a kiegyezés korában ez a jelkép kezdett kiüresedni. Ezt követően a Nyugat-kör tagjainál vett új irányt az értelmezés: a nyelvművész ekkor lesz az írás gyönyörűségét önmagáért élvező írók új szerepfelfogásának képviselője.

Ismeretes, hogy a *Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve fontos inspirációs forrásává vált az irodalomnak és a képzőművészetnek, s néhány évvel saját Mikes-drámájának¹⁰⁹ megírása és bemutatója után Veress Dániel elkészítette az irodalmi és képzőművészeti Mikes-hagyomány első áttekintését.¹¹⁰ Következtetése szerint, mellyel ma is egyetérthetünk, a Mikest színpadra állító szerzők nem tudták megragadni a Mikes-élmény drámai lényegét, a nagy Mikes-regény megírásra vár, s az alakja köré font novellák és elbeszélések sem tartoznak a magyar széppróza élvonalába. A levélutánzatok, költött novellisztikus levelek egy részében „[a] hangot néha sikerült eltalálni”, a legtöbbet és a leghatásosabban azonban a költők mondták ki Mikesről.¹¹¹ *Mikes a szépirodalomban* című, a hagyatékban található anyaggyűjtésének tanúsága szerint Hopp Lajos is tervezte a kérdés feldolgozását, ez azonban nem készült el.¹¹² Veress Dániel áttekintése óta több új Mikes-regény, vers és dráma született,¹¹³ s a *Leveleskönyv* megtermékenyítette a sci-fi és az ún. fikcióesszé műfaját.¹¹⁴ Mindezek a művek szinte teljesen feldolgozatlanok, ami kellőképpen indokolja az újabb elemzést és kritikai értékelést. A jelentősebb költők és írók – így például Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty, Ady, Kosztolányi, Tamási, Márai, Sütő – Mikes-recepcióját, a *Leveleskönyv* stílustörténeti hatását érdemes lenne külön megvizsgálni.¹¹⁵

Ezt a munkát is jelentősen megkönnyítheti egy korszerű, az irodalmi művek kritikai fogadtatását is dokumentáló Mikes-bibliográfia. A kritikai kiadás előmunkálatai keretében Hopp Lajos készített ugyan egy kb. 600 tételes Mikes-bibliográfiát, melynek anyaga részben beépült a kötetek jegyzetanyagába, maga a bibliográfia azonban

¹⁰⁹ VERESS Dániel, *Mikes: Négy tél*, történeti dráma két részben, utójátékkal, Bukarest, 1969.

¹¹⁰ VERESS Dániel, *Mikes a szépirodalomban és a képzőművészetben* = Uő., *Mikes és a szülőföld* (3. jegyzet), 117–141.

¹¹¹ Uő., 127–128.

¹¹² Hopp Lajos hagyatéka, MTA ITI IGYA.

¹¹³ Így pl. IGNÁCZ Rózsa, *Hazájából kirekesztve*, Bp., 1980; MOLDOVA György, *Ha jönne az angyal...*, regény, Bp., 1998; GYÁRFÁS Endre, *Édes Öcsém! Mikes néjének levelei*, levélregény, Bp., 2002; TAMÁS Menyhért, *Mikes*, Hítel, 16(2003), 7. sz., 6–19.

¹¹⁴ KEMÉNY Dezső, *A CXCVI. Levél*, Galaktika 1994/1, 18–21; KAMOCsAY Ildikó, *A magyar realizmus bölcsőhelye: Rodostó*, fikcióesszé, *Élet és Irodalom* 1987. márc. 20. 14. Vö. továbbá SZABÓ Gyula, *Ostorod volt-e Rodostó? Történelmi különtudósítások*, Bukarest, 1991, 191–351; BITSKEY István, *Ostorod volt-e Rodostó? Szabó Gyula hármaskönyvéről*, *Alföld*, 43(1992), 6, 82–84; BEDER Tibor, *A bujdosók nyomában [Pomogáts Béla Mikes Kelemen nyomában c. előszavával]*, Csíkszereda, 2005.

¹¹⁵ Vö. SZILÁGYI, *Mikes Kelemen stílustörténeti jelentősége* (38. jegyzet).

nem jelent meg.¹¹⁶ A most tervbe vett új bibliográfia koncepciója szerint az anyaggyűjtés az irodalomtörténeti és szépirodalmi hagyomány számbavétele mellett kiterjed a képzőművészeti és a zenei recepció, valamint a kultusz adataira is.

Kitekintés

A fontosabb problémáknak ez a vázlatos áttekintése jelzi a kutatás nagymértékű specializálódását. A kérdések egy része hosszú múltra tekint vissza, gyakran szorosan összefügg egymással, s megoldásuk is csak együtt, jelentős munkabefektetéssel és anyagi ráfordítással lehetséges. Kitekintésül az újabb kutatások néhány olyan eredményét említem meg, melyek új forrásokat tárnak fel, új módszereket alkalmaznak vagy új szempontokat érvényesítenek, s több területen is ösztönözhetik a továbblépést.

A kritikai kiadás utolsó kötetének megjelenése óta eltelt mintegy húszéves időszak fontos eredménye volt az 1990-es budapesti jubileumi Mikes-konferencia, melyen együtt adtak elő a Rákóczi- és a Mikes-kutatók, s kialakult a történészek, irodalom-, művészet- és színháztörténészek, nyelvészek és folkloristák termékeny eszmecseréje.¹¹⁷ A tanácskozás bizonyította, hogy csak a tudományközi együttműködés és új források feltárása vihetik előbbre a kérdések megoldását. Az ezt követő időszak egyik sajátos jelensége az esszé és a filológia eszköztárának együttes alkalmazása a Mikes-szakirodalomban, melynek során gyakran új feltevések és kérdések fogalmazódnak meg.¹¹⁸ Az ezekre adott válaszok többnyire csupán kísérleti jellegűek, azonban így is fontos ösztönzéseket közvetíthetnek a tisztán filológiai jellegű vizsgálatoknak.

Az 1990-es konferencián nagy figyelmet keltett R. Várkonyi Ágnes hipotézise, mely szerint Mikes közönségnek, a rodostói kolónia tagjainak írta, és valószínűleg fel is olvasta leveleit.¹¹⁹ Emellett szól szerinte a hírek hangsúlyos jelenléte, a csaknem mindvégig megnyilvánuló humor, a komikus motívumok és a vigasztaló szándék. Elképzelését időközben több tanulmányban kifejtette és további érvekkel igyekezett igazolni.¹²⁰ A koncepció lényegében Kosztolányi 1935-ben megfogalmazott,

¹¹⁶ *Mikes Kelemen-bibliográfia*, 141 lapos gépirat Hopp Lajos hagyatékában, MTA BTK ITI A.

¹¹⁷ *Irodalom, történelem* (30. jegyzet).

¹¹⁸ Így pl. LÁNG Gusztáv, *Az „enigmatikus” Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 49(1995), 415–419, BENE, Eljutni (54. jegyzet). Korábbi példa: Cs. SZABÓ László, *A félhold jegyében: Zrínyi Miklós, a költő és Mikes Kelemen* (1966) = Uő., *Alkalom: Esszék irodalomról, művészetről*, Bp., 1982, 242–280, itt: 266–280.

¹¹⁹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó = Irodalom, történelem* (30. jegyzet), 53–58.

¹²⁰ Így pl. R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Mikes*, Liget 4(1991), 1, 57–70 (uaz: Uő., *Pelikán a fiaival*, Bp., é. n. [1992], 208–234.); Uő., *Rodostó magyar társadalma és a Törökországi levelek = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, II.*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp., Szeged, 1993, 954–963.

a hírek és a humor szerepét kiemelő gondolatait fejleszti tovább,¹²¹ s ebből következtet a levelek valóságos korabeli közönségére. A Mikes-kutatás érdemben sokáig nem reagált a fölvetésre. Ennek egyik oka lehet az olyan levelek nagy száma, melyek az aktuális tartalom vagy a sajátos hangvétel miatt aligha hangozhattak el a rodostói nyilvánosság előtt. Legutóbb Bene Sándor reflektált a föltevésre, aki miután – alább részletesen idézendő – tanulmányának főszövegében kifejezte egyetértését a hipotézissel, a kapcsolódó jegyzetben óvatosan úgy foglalt állást, hogy a levelek „kommunikációs státusa, elsődleges befogadói kontextusa talán már sosem tisztázható, de mai értelmezésük során párhuzamosan több eshetőséggel is tanácsos számolni.”¹²²

Növeli a kérdés súlyát, hogy a levélgyűjtemény kijelentései egyrészt elhelyezendők az adott társadalmi, kulturális kontextusban, másrészt forrásul szolgálnak a kontextus rekonstrukciójához. Az elsődleges kontextus tisztázásához elengedhetetlen lesz a gyűjtemény elhallgatásainak (ún. zones de silence), a virtuális bensőségeesség, a valóság illúzióját megteremtő eszközöknek és az elhitető formuláknak a módszeres vizsgálata. Ma még nem látjuk világosan, hogyan alakul a *Leveleskönyv*ben a kitalált valóság és a hitelesség-problematika kapcsolatrendszere, az írásbeliség és a szóbeliség viszonya. A gyűjtemény egyszerre kifejezője egy valóságos és egy fiktív kommunikációs térnek; a levélbeli fiktív párbeszéd mindig többértelmű és lezáratlan. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a gyűjtemény fontos szerepet játszott a levélíró azonosságának létrehozásában, s ezáltal bepillantást enged gondolkodásának folyamatszerűségébe.

Az új forrásanyag, azon belül az európai diplomáciai források feltárásának eredményességét jelzik Tóth Ferenc kutatásai.¹²³ A nantes-i diplomáciai levéltárban Tóth megtalálta a d’Andrezel vicomte hagyatékával kapcsolatos iratanyagot, benne a konstantinápolyi nagykövet könyveinek 93 tételes jegyzékével. A jegyzéken két olyan munka is található, melyeket Mikes lefordított, és további mintegy tíz olyan mű, melyekből merített a *Leveleskönyv*ben. A forrásközlés nagy jelentőségű, különösen, ha figyelembe vesszük d’Andrezel Rákóczihoz intézett, korábban publikált levelét, melyben a nagykövet érdeklődik egy, a fejedelemnek korábban elküldött könyv kézhezvételéről.¹²⁴ Tóth Ferenc feltételezése, mely szerint a könyvek az azokat megvásárló galatai francia jezsuiták vagy más rendbeli honfitársaik közvetítésével juthattak

¹²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mikes Kelemen* (1935) = Uő., *Lenni, vagy nem lenni*, s. a. r., előszó ILLYÉS Gyula, Bp., 1961, 83–90.

¹²² BENE, *Eljutni* (54. jegyzet), 565, 570, 80. jegyzet.

¹²³ TÓTH Ferenc, „*Habent sua fata libelli*”: *D’Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 62(2008), 760–773.

¹²⁴ *D’Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727)*, s. a. r., bev., jegyz. KÖPECZI Béla, ford. NÉMETH Miklós, Vaja, 1984, 175. Az 1727. jan. 7-i keltezésű, 89. sz. levelet idézi HOPP, *Mikes-fordítások* (22. jegyzet), 292.

el Mikeshez, még bizonyításra szorul, s elvégzendő a d'Andrezel-féle lista összevetése a rodostói könyvtár jegyzékével.

A további kutatás feladata lesz Rákóczi és Mikes írói munkásságának módszeres összevetése. A hagyatékában fennmaradt, 1987-re datált tartalomjegyzék szerint Hopp Lajos tervezett egy, *A Rákóczi-szabadságharc és emigráció kulturális-irodalmi törekvései: Rákóczi és Mikes* című, 40 íves kötetet.¹²⁵ Ennek Rákócziról szóló első részét el is készítette, ez azonban kéziratban maradt, s a második rész tudomásom szerint nem készült el. A tartalomjegyzék és a kézirat-töredék tanúsága szerint Hopp Lajos külön-külön, más-más szempontok szerint képzelte el a két életmű bemutatását, s ezen belül csupán alkalmasszerűen utalt a párhuzamokra és a különbségekre. Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* című monográfiájában több mint száz oldal terjedelemben elemzi a fejedelem írói hagyatékát, a mikesi életművet azonban nem vonja be a vizsgálatba.¹²⁶ A kötetről írt recenziójában Hopp utalt ugyan a Rákóczi- és Mikes-kutatások néhány kapcsolódási lehetőségére, a módszeres összevetés szempontjai azonban kidolgozatlanok.¹²⁷ Az ilyen irányú kutatásokat bizonyosan fellendíti majd a *Vallomások* kritikai kiadásának megjelenése.

Bene Sándor említett tanulmányában joggal sürgeti a „vallásos” és a „politikus” Mikes alakjának összekapcsolását, s fontos megjegyzéseket tesz Rákóczi és Mikes gondolatvilágának eltéréseiről.¹²⁸ A *Leveleskönyv* rejtett, a mozaikszerű elbeszéléseket összefogó „cselekménye” szerinte a várakozás; Rákóczival ellentétben Mikes nem törekszik az egyesülésre Istennel, hanem várja, hogy Isten megszólítsa. Mikes nem Rákóczi „voluntarista miszticizmusa” felé tájékozódik, hanem hagyja beteljesedni magán a sors ismeretlen törvényét. Másfelől Rákóczi *Értekezés a hatalomról* című művét Bene Sándor a *Leveleskönyv* megkerülhetetlen szubtextusaként értelmezi, s feltételezése szerint Mikesnek ismernie kellett a fejedelemnek ezt az egyszerre archaikus és modern politikai teológiát közvetítő művét. Ennek fényében végleg el kell vetnünk Mikes apolitikusságának téveszméjét, aki – Rákóczihoz hasonlóan – teológiailag meghatározott szabadság-fogalommal dolgozik. Ugyanakkor Mikes szembehelyezkedik Rákóczi tipologikus, figurista írásmagyarázó, meditációs módszerével, amikor például használaton kívül helyezi a zsidó–magyar sorspárhuzamot, s ezzel elutasítja a nemzeti mitológia egyik kedvelt elemét. A gondolatmenet végkövetkeztetése szerint Mikesnél – Rákóczitól eltérően – nem olvad egybe a politikum és a teologikum, hanem egymás mellé kerülnek, s az irónia alakzata tartja össze őket.

---

¹²⁵ A két gépelt oldalnyi tartalomjegyzék kézzel írt keltezése az első oldal tetején jobbra: „87. V. 6.” Hopp Lajos hagyatéka. MTA BTK ITI A.

¹²⁶ KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi* (85. jegyzet).

¹²⁷ Ld. 88. jegyzet.

¹²⁸ BENE, *Eljutni* (54. jegyzet).

A tanulmány egyben jelzi a narratológiai megközelítés fontosságát, ami eddig jórészt hiányzott a *Leveleskönyv* értelmezőinek eszköztárából. Bene Sándor Ady és Márai Mikes-képét, emigrációs helyzetértékelését szembesíti a hagyományos Mikes-értelmezés kliséivel. Miközben választ keres a „Haza akart-e menni Mikes Rodostóból? És ha igen, miért nem?” lényegében máig megválaszolatlan kérdésre, a válaszkeresést összekapcsolja a „menni vagy maradni” ma sokak számára ismét időszerű problémájával. A válasz, mely szerint Mikes azért nem jött haza, mert bizonyosságot akart tenni arról, hogy otthon nincs szabadság, megítélésem szerint némileg leegyszerűsítő, s döntése – ha volt ilyen egyáltalán – minden valószínűség szerint több tényezővel együttesen magyarázható. Ennél termékenyebbnek látszik a hipotézis, mely szerint a várakozás mellett a mindent relációba állítás, a folytonos viszonyulás és viszonyítás a *Leveleskönyv* másik fő szervező elve. A narratológiai és recepcióelméleti megközelítés lehetőséget ad a megfigyelésre, mely szerint a levelek fontos sajátossága a szövegszervezés eleve dialogikus módja: az olvasói pozíció bevonása az írás játékába és a szerepcsere lehetőségének ismételt hangsúlyozása. Mindez jelzi, a *Leveleskönyv* esetében elvégzendő a retorikai sajátosságok, a levéltípusok és levélfunkciók összehasonlító elemzése, nélkülözhetetlen a szövegszintek, a prototextus, a peritextus és a paratextus figyelembevétele, s eredményes lehet az elsődleges és a másodlagos címzettek szerepeinek vizsgálata, az illúziókeltés eszközeinek módszeres feltárása.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a mikesi életmű újabban ösztönző szerepet kapott a társadalomtudományokban, s ezek a következtetések tanulsággal szolgálhatnak az irodalomtudománynak is. Így például az életmód- és életminőség-vizsgálatok a szociálpszichológiával együtt az életmód új kihívásaival szembesítik a *Leveleskönyvet*, s a társadalmi kényszer elfogadhatóvá és hasznosíthatóvá tételének, az egészség megtartásának példaként, életmentő szerepjátékként értelmezik Mikes levélírói tevékenységét.¹²⁹ Mint Bodnár Ilona kiemeli, Mikes a levelekkel megteremtí a szellemi tevékenység személyes formáját, s ezzel lényegében szabadságot hoz létre.

Az áttekintést azzal szeretném befejezni, hogy a 2011-es Mikes-évfordulóra készülve a kitűzött kutatási feladatok teljesítése mellett szükségesnek tartom a köztudatban élő egyoldalú és hamis Mikes-kép korrekcióját. Ennek érdekében az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán programot készítettünk a kor kutatóinak és a társadalom szélesebb rétegeinek megszólítása érdekében. A már említett tervek mellett megjelent a *Leveleskönyv* 1794-es kiadása egy különleges példányának hasonmása,¹³⁰ illetve szövegválogatást állítottam össze a teljes életműből. A

¹²⁹ BODNÁR Ilona, *A szeretet egészsége – az egészség szeretete: Az idő jól eltöltésének módja Mikes Kelemen szerint*, Mentálhigiéné és pszichoszomatika, 9(2008), 349–365.

¹³⁰ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek, Szombathely, 1794*, Eger, 2009. (Hopp Lajos, Kuntár Lajos és Czeglédi László tanulmányával).

levélíró és a fordító alakját egyaránt bemutató, kettős kiállítást készítünk elő a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár anyagából, Mikes-honlapot hozunk létre és nemzetközi tanácskozást rendezünk, a nagyközönségnek is nyitott keretprogramokkal. Tekintettel arra, hogy Mikes a nyugatnak és keletnek egyaránt átadható kevés régi klasszikusunk egyike,¹³¹ s a fölvetett kérdések egy részének megoldása csupán a francia kutatás segítségével remélhető, tervbe vettük a *Leveles-könyv* mindaddig hiányzó francia fordításának elkészítését.¹³²

¹³¹ Vö. pl. *Anthologie de la prose hongroise*, par Jean HANKISS et Léopold MOLNOS, Paris, (1938), 19–22: Clément Mikes; David Mervyn JONES, *Five Hungarian Writers*, Oxford, 1966, 62–102: „*Il Mikes (1690–1761) Letters from Turkey*”; Kelemen MIKES, *Briefe aus der Türkei*, aus dem Ungarischen und mit einem Anhang versehen von Paul KÁRPÁTI, Frankfurt/M., Leipzig, 1999; Uő., *Letters from Turkey*, transl. from the Hungarian and ed. by Bernard ADAMS, London, New York, 2000; Uő., *Lettere dalla Turchia*, a cura di Cinzia FRANCHI, Roma 2006; Uő., *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prenses Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, çeviri Edit TASNÁDI, türkçeye uyarlayan Figen TURNA, İstanbul, 1999; Gianpiero CAVAGLIÀ, *In esilio dall'Occidente: Le Lettere dalla Turchia di Kelemen Mikes = Storia della letteratura ungherese*, vol. I, a cura di Bruno VENTAVOLI, Torino, 2004, 183–198; *Pages choisies de la littérature hongroise des origines au milieu du XVIIIe siècle*, préface et choix des textes par Tibor KLANICZAY, Bp., 1981, 235–246: Kelemen Mikes; *Patrimoine littéraire européen*, 9: *Les Lumières de l'Occident à l'Orient 1720–1778*, *Anthologie en langue française*, sous la dir. de Jean-Claude POLET, Paris, 1997, 316–323: Mikes. Mikes nyelvének latinizmusai, archaizmusai, provinciális és dialektális elemei szinte mondatonként nagyon nehéz dilemmák elé állítják a filológiai hűségre törekvő, ám a mai olvasó igényeit is szem előtt tartó fordítások készítőit.

¹³² [Jegyzet 2014-ben:] A tanulmányban említett évfordulós tervek nagy része megvalósult: *Az vagyok, aki voltam, és az leszek, aki vagyok: Válogatás a teljes életműből*, vál., szerk., szöveggyond., utószó TÜSKÉS Gábor, a szerk. munkatársa LENGYEL Réka, Szeged, 2011; *Az ismeretlen Mikes: Az ELTE Egyetemi Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kiállítása Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóján 2011. május 3-tól október 13-ig*, a katalógust írta és a kiállítást rendezte KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, Budapest – Eger, 2011 [magyar és német nyelven]; Kelemen MIKES, *Lettres de Turquie*, édition établie sous la direction de Gábor TÜSKÉS, avant-propos d'Antal SZERB, préface de Jean BÉRENGER, traduites du hongrois et annotées par Krisztina KALÓ et Thierry FOUILLEUL, avec des notes historiques de Ferenc TÓTH, revue et préparée par Michel MARTY, Paris, 2011; MIKES Kelemen, *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K... (Törökországi levelek). Az autográf kézirat hasonmás kiadása*, a hasonmás kiadás szövegét gondozta TÜSKÉS Gábor, HOPP Lajos és TÜSKÉS Gábor tanulmányával, Budapest – Eger, 2011; *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*, HOPP Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította KUN Zsuzsanna és MACZÁK Ibolya, bev. TÜSKÉS Gábor, Budapest – Eger, 2011; *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatársak CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka, Budapest, 2012; *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment / Transmission de la littérature et interculturelité en exil: L'oeuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes*, hrsg./ed./éd. Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit von / in collaboration with / en coopération avec Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL & Klaus HABERKAMM, Bern, etc. 2012; Kiss Margit, TÜSKÉS Gábor, *A Mikes-szótár: Kutatási beszámoló*, Magyar Nyelvőr, 135(2011), 313–323.; <http://mikesszotar.iti.mta.hu>

A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz

A *Törökországi levelek*ben található irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések forrásainak feltárása több mint százéves múltra tekinthet vissza. A 19. század végétől folyamatosan végzett összehasonlító tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok, így mindekelőtt Horváth Cyrill, Király György, Gálos Rezső, Zsoldos Jenő és György Lajos eredményei hamarosan kiegészültek a Mikes-kutatók, így elsősorban Zolnai Béla és Madácsy László forrásvizsgálataival. Az 1966-ban megjelent kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos módszeresen feldolgozta és számos új megfigyeléssel gazdagította az addig feltárt adatokat.¹ A *fordító Mikes Kelemen* című, 2002-ben megjelent posztumusz monográfiájában külön figyelmet szentelt a *Leveleskönyv* irodalmi igényű fordítás-betéteinek, s a kritikai kiadás jegyzetanyagának felhasználásával részletesen bemutatta Mikes forráshasználatát és adaptációs gyakorlatát.² Kísérletet tett az ún. olvasmányemlékek és a fordítás-betétek módszeres számbavételére, műfaji elkülönítésére és csoportosítására, s elkészítette ezek kronologikus áttekintését.

A „hasznos ismeret”-eken kívül összesen „megközelítőleg 59 egység szépirodalmi fordítás-betét”-et, azon belül huszonkét „novellát”, tizennégy „anekdotát” és „adomát”, valamint huszonöt „példát” és „históriát” vett számba.³ (A Király György által 1909-ben katalogizált, az „Értekezések, elmélkedések” csoportjától elkülönített „Novellák, példák, idézetek” száma összesen 65.)⁴ Hopp ugyanakkor nem határozta meg pontosan a használt műfaji fogalmak tartalmát, s jelezte, hogy nem mindig húzható éles határ a hagyományos értelemben felfogható fordítás-betét, a szabad fordítás (adaptáció) és az olvasmányemlék lényegét összesűrítő, szabad előadása között. Megjegyezte azt is, hogy „a kis prózai műfajok szerinti elkülönítés esetenként nehézségbe ütközik, mivel bizonyos hosszabb-rövidebb történetek anekdotikus és novellisztikus vonásai keverednek.”⁵ A táblázatban feltüntette a fordítás-betétek forrásainak ismertségét, vitatott jellegét és azt, hogy egy vagy több forrás felhasználásának lehetőségével

¹ MIKES Kelemen *Összes Művei – Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, I, Bp., Akadémiai, 1966. (a továbbiakban *MKÖM I*) – Megköszönöm Dieter Breuer (Aachen), Czibula Katalin, Martina Fuchs (Bécs), H. Kakucska Mária, Knapp Éva, Harlinda Lox (Leuven), Frank Pohle (Aachen), Tüskés Anna és Hans-Jörg Uther (Göttingen) segítségét a kutatásban.

² HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2002, 23–71.

³ *Uo.*, 31.

⁴ KIRÁLY György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 33(1909), 334–345, itt: 341–345.

⁵ HOPP, *A fordító...*, i. m., 24.

kell-e számolni. Az ismeretlen vagy bizonytalan forrásból merített fordításrészletekkel nem foglalkozott, az elemzés végén azonban felsorolta azokat a fontosabb történeteket, melyek forrását jelenleg nem ismerjük.⁶

Összegezve az eddigi eredményeket, a történetek egy része széles körben elterjedt nemzetközi elbeszélő téma vagy motívum különböző részletességű feldolgozása.⁷ Ezek közé tartozik például: Polükratész gyűrűje (43. lev.), Hét bölcs mester (43. lev.), A róka és a savanyú szőlő (51. lev.), Szép Iréne (63. lev.), Sztratonike (72. lev.), A weinsbergi asszonyok (108. lev.), A bingeni egértorony (109. lev.), A szent a vízen jár (206. lev.), Boleyn Anna (86. lev.), Inkle és Yarikó (199. lev.), Musztafa (97. lev.). Néhány történetet Mikes – részben eltérő módon – kétszer is előad, illetőleg csak utal rájuk, és lemond a tulajdonképpeni elbeszélésről.

Az elbeszélések többségét Mikes francia forrásokból merítette, ezeket azonban soha nem nevezte meg. A közvetlen források egy része pontosan vagy nagy biztonsággal azonosítható volt, mint például Bandello–Boaistuau–Belleforest, La Fontaine és Mme de Gomez novellagyűjteményei,⁸ Bayle és Moréri enciklopédiái, Bussy-Rabutin levelezése, Fleury, Sagredo, Maimbourg, Ricaut–Briot és mások historiográfiai művei. Külön figyelmet érdemel, hogy a kor legjelentősebb erkölcsi folyóiratából, a *Le Spectateur*-ből összesen mintegy tíz történetet merített Mikes. Ez a forráshelyzet egyben magyarázza azt is, hogy a históriák között viszonylag nagy számban találhatók

---

⁶ *Uo.*, 70–71.

⁷ A továbbiakhoz vö. MKÖMI, Tárgyi jegyzetek; HOPP, *A fordító...*, i. m., 32–70; Gábor TÜSKÉS, *Moralistik und Erzählkunst im Exil: Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei = Literatur und Moral*, hrsg. von Volker KAPP, Dorothea SCHOLL in Verbindung mit Georg BRAUNGART und Bernd ENGLER, Berlin, Duncker & Humblot, 2011, 291–324.

⁸ A pikáns elbeszélések motívumainak lehetséges forrásterületei és párhuzamai között eddig nem vetődött fel a *Les cent nouvelles nouvelles* c., 1456 és 1467 között a burgundi udvarban keletkezett, a 15. század végétől 1532-ig legalább nyolc kiadást megért, híres novellagyűjtemény, melyben nagy szerepet játszanak a szerelmi történetek és a házasságon kívüli kapcsolatok. Az összeállítás nagymértékben befolyásolta a későbbi ismert (Bonaventure Despériers, Marguerite de Navarre) és kevésbé ismert (Philippe de Vigneulles, Nicolas de Troyes) francia novellagyűjteményeket. Lamotte-Roullant 1549-ben a kor ízlésének megfelelően átdolgozva és a történeteket részletes tartalomismertetésre redukálva adta ki a gyűjteményt, amely ettől kezdve ebben a formában hagyományozódott. Vö. *Enzyklopädie des Märchens, Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, begründet von Kurt Ranke, hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich, Bd. 1, Berlin, New York, De Gruyter, 1977– (a továbbiakban: *EM*) Bd. 2, 1182–1189. A 66. Mikes-levél elbeszélésének központi motívuma, mely szerint a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra kényszeríti a feleségét, megtalálható például a 78. *nouvelle*-ben (vö. *ATU* 1410); a 101. levél elbeszélésének egyik motívuma, mely szerint a két becsapott asszony csellel mozgásképtelenné teszi az őket hitegető szeretőt, fellelhető a 24. *nouvelle*-ben. A 73. levélben a „csufos házasságról” szóló elbeszélés némely motívumának változatai (a fiú tudtán kívül a szolgáló helyett a saját anyjával hál, majd egy személyben feleségül veszi a saját lányát és húgát) megvannak a 9., a 35. és az 50. *nouvelle*-ben. *Les cent nouvelles nouvelles*, éd. critique par Franklin P. SWEETSER, Genève, Droz, 1966, 73–78; 154–158; 246–251; 324–326; 461–466.

francia vonatkozásúak. A történetek egy része gyakran több műben is előfordul, ezért a közvetlen forrás gyakran nem határozható meg teljes biztonsággal.

Az antik eredetű történeteket Mikes többnyire csupán közvetve, különféle újabb, kompilatív jellegű forrásmunkák nyomán idézi. A közvetve idézett antik szerzők között van például Hérodotosz, Plutarkhosz, Seneca, Plinius, Livius, Suetonius, Valerius Maximus és Cicero. Ugyancsak közvetett források a népszerű középkori, késő középkori legenda-, példa- és prédikációgyűjtemények, mint a *Legenda aurea*, a *Gesta Romanorum* és Temesvári Pelbárt. Külön csoportot alkotnak az olasz, francia és németalföldi humanisták elbeszélései, mint Petrarca, Boccaccio, Bandello, Masuccio, Giovio, Collenuccio, Bonfini, Marguerite de Navarre és Lipsius. Néhány história korábbi változata megtalálható 16–17. századi német és magyar szerzőknél is, mint pl. Julius Zingref, Sigmund von Herberstein és Georg Stengel, illetőleg Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Szenci-Molnár Albert, Pázmány Péter és Zrínyi Miklós műveiben. Számos történet változata előfordul korabeli vagy megközelítően korabeli francia szerzőknél, illetve forrásokban, akik között több kiemelkedő moralista található. Ide tartozik többek között Montaigne, Perrault, La Harpe, Vertot, *L'Espion turc*, Jean de Thévenot, Michel Le Clerc, Jean-Baptiste Siméon Chardin, Mlle Scudéry, *L'Académie galante*, Montesquieu és Voltaire. Mintegy húsz történetnek eddig sem a közvetlen forrását, sem korábbi vagy további előfordulását nem sikerült azonosítani. A motivikus megfelelés önmagában nem bizonyítja a közvetlen átvételt. Néhány esetben nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes a szóbeli hagyományból merítette az elbeszélést.

Az irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések jól elkülöníthetők a levelek egyéb retorikai, stilisztikai eszközeitől, így mindenekelőtt az antik és bibliai utalásoktól, a szállóigéktől, szólásoktól és közmondásoktól. A történetek előadásában a világiás szemléletmód, a fejlett stílustudatosság és a szórakoztató szándék előtérben áll a hagyományos moralizálással szemben. Fő feladatuk különböző emberi magatartásmódok, szokások, erkölcsi nézetek, az erények és bűnök szemléltetése. Viszonylag ritka a történetek szentenciaszerű lezárása, moralizáló értelmezése; a tekintélyi forráshivatkozás szinte teljesen hiányzik. Mikes erkölcsbírálata többnyire csupán a sorok között, rejtve, közvetett módon jelenik meg. Az elbeszélések felhasználásakor nem az erkölcsi tanulság érdekli elsősorban, hanem a témához vagy a hangulathoz illeszkedő, az előadást élénkítő és a formai-műfaji keretbe beleillő anekdotikus tartalom. A korai felvilágosodás képviselőinek műveiből is a bennük talált történeti és más kuriózumokat, narratív elemeket veszi át elsősorban, s ezeket toldja meg a saját észrevételeivel, miközben magáévá teszi az idézett szerzők történeti-kritikai szemléletét.

Az átvett történeteket rendszerint átalakítja, rövidíti vagy kiszínezi, a neveket többnyire elhagyja. Az átalakítás néha olyan mértékű, hogy rendkívül nehezzé vagy eleve lehetetlenné teszi a közvetlen forrás meghatározását. A szerelmi históriák és a

nőkkel kapcsolatos furcsaságok kényes részleteinek előadásában előfordul, hogy a jó ízlés kedvéért elhagy bizonyos részleteket, mint például az egy személyben hűgát, leányát és feleségét elvevő, vérfertőző ifjúról szóló novellisztikus elbeszélésben (73. lev.). Az átvett elbeszélések többnyire ugyanolyan természetességgel kapcsolódnak a levelek szövegébe, mintha társalgás közben hangoztak volna el. A kapcsolódást rendszerint jól felismerhető tartalmi összefüggés, átvezető megjegyzés vagy meglepő asszociáció, ritkábban egyetlen szóba foglalt játékos ötlet teremti meg. A történeteket vagy azok szereplőit Mikes néha kapcsolatba hozza a rodostói száműzöttek, köztük a saját sorsával, érzelmi életével; többször képzelt levelezőpartnerével teremt összefüggést. Gyakran előfordul, hogy mellőz minden bevezető vagy átvezető fordulatot.

A irodalmi forrásból átvett elbeszélések előadásmódja legtöbbször szemléletes, lényegretörő és az adott kontextustól függ. Az anekdotikus elemet az új szövegkörnyezet és a száműzetés léthelyzete jelentősen felértékeli. Az előadás néha egy-két mondatos tömör összefoglalásra vagy rövid utalásra redukálódik. A terjedelmet a történet levélbeli funkciója és Mikes aktuális elbeszélő kedve határozza meg alapvetően. A levelek többségében csupán egy-egy történet található, néhányszor azonban Mikes összekapcsolt egymással két-három, hasonló témájú vagy egymással rokon motívumokat kontamináló elbeszélést (pl. 72., 86., 94., 109. lev.). Ezzel mintegy sajátjává tette az idegen szöveget, melyet az új környezetben is irányadó eszmék hordozójaként működtetett. Mikesnek különleges érzéke van a mulatságos, groteszk, különleges vagy képtelen anekdotákhoz, s nyitott a rendkívüli, szokatlan, irreális, csodálatos dolgokra. Gyakran csupán a történet csupasz vázát tartja meg, keveset kommentál, még kevesebbet elemez, s a továbbgondolást és értelmezést az olvasóra bízta. Az elbeszélések egy részéhez nem fűz semmiféle reflexiót, s előfordul az is, hogy levelezőpartneréhez intézett kérdéssel zárja a históriát (pl. a kisasszony és három szeretője, 94. lev.). Az elbeszélések egy részének morális olvasata kézenfekvő, ez az azonban soha nem erőltetett, és csak ritkán fogalmazódik meg explicit módon.

Új szempontok és módszerek

A történetek ismeretlen forrásainak feltárására irányuló kísérletekben a fentiekén túl érdemes tekintetbe venni a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás, valamint az irodalomtudományi motívum- és témakutatás néhány új eredményét. A történeti folklorisztika eredményei jelentős részben két monumentális kézikönyv munkálatai során jöttek létre, illetőleg ezekben összegződtek: az ezelőtt több mint harminc évvel megindított, közvetlenül a befejezés előtt álló *Enzyklopädie des Märchens* köteteiben és az Aarne–Thompson-féle mesetípus katalógus jelentősen átdolgozott, bővített, új

kiadásában.⁹ Mindkét kézikönyv egységben kezeli a populáris és az irodalmi elbeszélő hagyomány korábban többnyire szétválasztott területeit, s jelzi az irodalmi források felértékelődését a történeti folklorisztikában. Mindkét munkában kiemelt helyet kap az elbeszéléstípusok, témák és motívumok történetének, elterjedésének és változatainak bemutatása, a hagyományozódási folyamatok, a jelentésbeli, szerkezeti és funkcionális különbségek számbavétele, s mindkettő jelzi a téma, a motívum és a típus fogalmak közti határok túlságosan merev kezelésének problémáját.

A két kézikönyvnek a jelen összefüggésben fontos elvi, módszertani tanulságai közé tartozik, hogy az esztétörténeti háttér, a szerzői célkitűzés és a mindenkori kontextus döntő mértékben befolyásolták az elbeszélő témák, motívumok átvételét, kontaminálását, hagyományozódását és a szövegek átalakítását. A témák, motívumok átadásában, átvételében és formálódásában az olvasmányanyagok mellett fontos szerepet játszott a szóbeli közvetítés, valamint a szóbeli és az irodalmi hagyomány kölcsönhatása. A nemzetközi elbeszélő témák és motívumok intenzív csereforgalma mellett számolni kell a kevésbé ismert, regionális vagy lokális jellegű, esetleg csupán egy-két speciális gyűjteményben előforduló, különleges történetek kevésbé látványos, bűvópatakszerű vándorlásával, alkalmoszerű átvételével, valamint a hagyományozódási folyamatok hosszabb idejű megszakadásaival.¹⁰ A történetek egy része nem sorolható be egyértelműen az ismert műfaji kategóriákba, s nem írható le kielégítően az Aarne–Thompson–Uther-megfelelésekkel és Thompson *Motif-Index*ének párhuzamával. Az ilyen típusú elbeszélések többszöri előfordulásának feltárása a legnehezebb feladat, s csupán speciális ismeretek birtokában, a számba jöhető, gyakran igen tág forrásterületek gondos körülhatárolása után lehetséges. Az elbeszélések hozzárendelése egy adott típushoz vagy témához önmagában még nem jelenti a források azonosítását, de bizonyos esetekben elősegítheti azt. A kutatásba be kell vonni olyan forráscsoportokat és szövegtípusokat is, amelyek eddig elkerülték az elbeszéléskutatás figyelmét.

Az *Enzyklopädie des Märchens* megindításával csaknem egy időben, ám attól lényegében függetlenül kezdte meg működését a Göttingeni Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Motívum- és Témakutató Bizottsága, amely 1978 és 2002 között összesen huszonkilenc szimpóziumot rendezett, nyolc tanulmánykötetet adott közre, összeállított egy több mint 11.000 tételes tematikus bibliográfiát, s mindezzel fontos

---

⁹ EM; Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography: Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*, Part I–III, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 2011 (FF Communications no. 284–286) (a továbbiakban ATU).

¹⁰ Hans-Jörg Uther, *Johann Jacob Bräuners „Curiositäten” als Vorlage der „Deutschen Sagen” der Brüder Grimm: Zum Bedeutungswandel von Geschichten durch Nacherzählen = Volkskultur – Geschichte – Region: Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*, hrsg. von Dieter Harming, Erich Wimmer, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1990, 552–571.

ösztönzéseket adott a további kutatásoknak.¹¹ A vállalkozás előzménye, hogy az intertextualitás-kutatás és a diskurzuselemzés az 1960-as évektől kezdve fokozatosan integrálta a tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok egy részét, s a komparatistikában megjelent és fokozatosan elfogadottá vált a tematológia. A göttingeni kezdeményezés fő újdonsága a korábbi pozitivista, funkcionalista és eszmetörténeti megközelítésekkel szemben az, hogy olyan esztétikai tárgyként, strukturált és strukturáló szövegegységeként határozták meg a témákat és motívumokat, amelyek alapvető hatással vannak az irodalmi szövegek esztétikai karakterére, s a hagyományos modellek összetett kultúrtörténeti kapcsolatrendszer, a variálódás és újítás állandó kölcsönhatásában működnek. A hagyományos tárgy- és motívumtörténettel kapcsolatos, jórészt a *new criticism* időszakára visszanyúló előítéletekkel szembeszállva a göttingeni kezdeményezés résztvevői fokozott mértékben tekintetbe vették az archetipikus és a csupán egy adott korra jellemző témák, motívumok művészi átalakításának, összekapcsolásának, keveredésének és megújításának kérdését. Az eredmények jelzik a 'motívum', 'téma', 'tárgy' és 'szűzsé' fogalmak jelentésének, használatának folyamatos változását, s mutatják a négy fogalom meghatározásának nehézségeit és egymáshoz fűződő viszonyának bizonytalan értelmezését. Felhívják a figyelmet a történeti folklorisztikai és az irodalomtudományi megközelítések különbségeire, továbbá arra, hogy a választott absztrakciós szint minden tematológiai, tárgy- és motívumtörténeti kutatás egyik fő bizonytalansági tényezője. Az új kutatási irány fontos hozadéka, hogy tisztázták különböző témák és motívumok történeti változását, adaptációját és funkcióváltásait, több területen feltárták a műfaji újítások és a motívumszerkezetek kölcsönhatását, s fényt derítettek számos jelentésszerkezet történeti, társadalmi közvetítésére.

A miniatűr elbeszélések levélbeli felhasználásának tágabb összefüggésébe tartozik, hogy egyrészt a példák gyűjtése, kivonatolása, a *loci communes*, azaz erkölcsi, didaktikus kategóriák szerinti csoportosítása és önálló használata az argumentáció keretében elengedhetetlen részét alkotta a kora újkori retorikaoktatásnak; a módszert Mikes is elsajátította a kolozsvári jezsuitáknál. Másrészt a históriák alkalmazása különösen kedvelt gyakorlat volt a korabeli francia levelezésekben és az erkölcsi folyóiratokban. A 17. századi retorikák egy része külön foglalkozik a levélben előadható történetek típusaival és előadásmódjával, s vannak olyan nyomtatott levélgyűjtemények, amelyek már a címben felhívják az olvasó figyelmét a levelekhez kapcsolt elbeszélésekre.¹²

¹¹ *Ergebnisse und Perspektiven der literaturwissenschaftlichen Motiv- und Themenforschung: Bericht über Kolloquien der Kommission für literaturwissenschaftliche Motiv- und Themenforschung 1998–2000*, hrsg. v. Theodor WOLPERS, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. A kutatás elvi, módszertani alapjainak, eredményeinek és a korábbi kötetek ismertetésével. Vö. GYÖRGY Lajos, *Tárgytörténet és irodalomtörténet*, ItK, 44(1934), 225–233; FRIED István, *Tematológia* = Uő., *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*, Bp., Lucidus, 2012, 148–169.

¹² Így pl. Edme BOURSALT, *Lettres nouvelles de Monsieur Boursault, accompagnés de fables, de contes, d'épigrammes [...] avec treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, Paris, 1699. Vö. A. AGES,

Érdeemes utalni arra is, hogy a részben vagy teljes egészében fiktív levél kedvelt kifejezési formája volt annak az erkölcsi folyóiratnak, amelyből Mikes elbeszéléseinek egy részét merítette, s amellyel több más tematikus és szemléletbeli összefüggés is található. Az újabb kutatások fényt derítettek arra, hogy a *Le Spectateur* (1716–1726), a *Spectateur français* (1721–1724) és más erkölcsi folyóiratok ún. olvasói leveleinek egy részét maguk a szerkesztők írták vagy átírták, s e levelekkel lényegében egy fiktív párbeszéd aktív résztvevőivé igyekeztek tenni az olvasót.¹³ Gyakran használt eszköz ezekben a levelekben vagy azok kommentárjaiban az előadottak ironizálása, szatirikus beállítása, melynek célja az egyértelmű állásfoglalás kerülése, az ösztönzés az olvasottak továbbgondolására, azaz a dialogikus recepció. Az elbeszélések és más narratív elemek használata gyakran elvont megfigyelések megvilágítását szolgálja. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy a *Le Spectateur* – azon túl, hogy forrásul szolgált Mikes több történetének – játszott-e szerepet, s ha igen, milyen, a részvétel és a távolságtartás etikai és esztétikai téren egyaránt érvényesülő mikesi pozíciójának kialakításában.

Mikes történetei többnyire nem retorikai példák, tekintélyi igazolások, illusztrációk vagy normatív elképzelések kifejezői, hanem fontos szövegalkotó tényezők. Az éppen tárgyalt kérdéseken túl gyakran valamely tágabb vagy merészebb témára utalnak, és finoman sejtetik azt, amit Mikes nem kívánt nyíltan kifejezni. Ezáltal tudást közvetítenek, illetőleg azt hoznak létre. A példa nála nem kötelező érvényű; fő szerepe a jó és a rossz viszonyának problematizálása, nem ritkán a hagyományos erkölcsi rendszer megkérdőjelezése. Mikes nem törekszik az elbeszélésekben bemutatott helyzetek és személyek közvetlen megítélésére; értelmezései, ha vannak, nyitottak, azaz a példáknak nála rendszerint episztemológiai funkciója van.¹⁴ Ez az alkotói nézőpont lehetővé teszi az olvasónak az azonosulást az elbeszélővel, s közvetve arra indítja, hogy a saját életére vonatkoztassa a történeteket és az abban felvetett gondolatokat. A különböző dimenziójú és fajsúlyú, egymástól gyakran távoleső témájú elbeszélések beiktatásával és összekapcsolásával Mikes relativizál,

---

Voltaire et La Fontaine: The Use of the Fables in the Correspondence, Revue de l'Université d'Ottawa, 39(1969), 577–585; KNAPP Éva, *A Törökországi levelek retorikájához = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TUSKÉS Gábor, munkatársak CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012, 171–189.

¹³ Stefanie LETHBRIDGE, „Masters of common life” – Moralistik im Tatler und Spectator = *Literatur und Moral*, 7. jegyzetben i. m., 2011, 377–392. Vö. Rudolf BEHRENS, *Zur Geschichte perspektivischer Beobachtung im moralischen Diskurs (Pascal, Marivaux, Senancour) = Moralistik: Explorationen und Perspektive*, hrsg. von Rudolf BEHRENS, Maria MOOG-GRÜNEWALD, München, Wilhelm Fink, 2010, 303–346, itt: 331.

¹⁴ Vö. *Das Beispiel: Epistemologie des Exemplarischen*, hrsg. v. Jens RUCHATZ, Stefan WILLER, Nicolas PETHES, Berlin, Kadmos, 2007, 7–59; Walter HAUG, *Das Böse und die Moral: Erzählen unter dem Aspekt einer narrativen Ethik = Interdisziplinäre Ethik: Festschrift für Dietmar Mieth*, hrsg. v. A. HOLDEREGGER, J.-P. WILS, Freiburg/Schweiz, Univ.-Verl., 2001, 243–268.

s az anekdotikusat is magasabb szintre emeli, irodalmiasítja. A váratlan téma- és perspektívaváltásokkal, a meglepő, gyakran problematizáló jellegű történetválasztásokkal, a szándékoltan csapongó írásmóddal és a tömör, vázlatos előadással feszültséget kelt, és arra ösztönzi az olvasót, hogy megpróbálja kiegészíteni a bemutatót, és felfedezze a mögöttes tartalmakat.

A *Leveleskönyv*ben található elbeszélések ma még ismeretlen forrásainak és változatainak felkutatására, valamint a közvetlen források azonosítására elsősorban azért van szükség, mert az összevetés a forrásszövegekkel és a változatokkal, a nyelvi, stilisztikai és szerkezeti átalakítások, valamint a jelentésváltozások feltárása és a funkciók differenciálása elősegíti a szövegszerveződés és szövegproduktó modelljeinek meghatározását, s hozzájárul Mikes egyéni feldolgozásmódjának, asszociációs rendszerének, érvelési technikájának, elbeszélő intenciójának és írói szemléletmódjának jobb megértéséhez.

Számításom szerint a *Leveleskönyv*ben, figyelmen kívül hagyva a rövid bibliai és antik utalásokat, összesen mintegy hetven, különféle irodalmi forrásból merített, különböző terjedelmű elbeszélés található. A Király György és Hopp Lajos adataihoz viszonyított számbeli növekedést az magyarázza, hogy bevontam a vizsgálatba mintegy tíz, Hopp által figyelmen kívül hagyott, illetőleg olvasmányemléknek minősített elbeszélést. Az elbeszélések között van antik, bibliai, középkori és kora újkori példázat, ezópuszi mese, történeti monda, novellaszerű történet, zsidó agada, keresztény, mohamedán és perzsa legenda, anekdota, tréfa és kuriozitás. Az elbeszélések megnevezésére Mikes többnyire a „példa” és a „história” fogalmakat használja. Más esetekben csupán a fő témát nevezi meg a bevezetésben, s az „olvastam”, „erről jut eszemben. hogy”, „erről [...] szép példát ad” vagy más fordulattal tér rá az elbeszélésre. A „példa” kifejezést gyakran nem az egész történetre, hanem annak főszereplőjére vagy a főszereplő cselekedetére vonatkoztatja.

A Hopp Lajos halálát követő időszakban új módszerek alkalmazásával született eredmények közé tartozik, hogy a 2008-as egri nemzetközi tárgytörténeti konferencián két előadás is érintette Mikes egy-egy elbeszélését. A *Filia matrem lactans* (Cartitas Romana, Cimon és Péro) címen ismert, a középkorban és a kora újkorban egyaránt kedvelt elbeszélést Mikes az 52. levélben adja elő. Előtte a házasság és a bűnbánat szentsége közti különbségen tréfálkozik, majd a néne korábbi levelében említettnek mondott, életét az anyjáért kockára tevő leányra hivatkozva hozza elő a témát. Az elbeszélést azzal a megjegyzéssel zárja, hogy „ilyen példát. a férfiak között többet találunk.”, majd bocsánatot kér a megjegyzésért, és befejezi a levelet. A forráskérdést tárgyalva Hopp Lajos jelezte, hogy a történet a *Gesta Romanorum* 215. elbeszélése nyomán vált ismertté, megnevezte az ősforrást (Valerius Maximus, V, 4, 7) és utalt Mikes klasszikus műveltségére. Ugyanakkor megjegyezte, „lehetséges, hogy az ilyenfajta antik példákat nem klasszikus olvasmányaikból, hanem a XVII. és XVIII. században még forgalomban levő moralizáló könyvekből, példatárakból

szedte össze.”¹⁵ Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet hiányzik a *Gesta Romanorum* Haller-féle fordításából, de megvan Michael de Ungaria egyik prédikációjában és Pétzeli József meséiben. Megfigyelte, hogy Mikes leírása bővebb a *Gestánál*, egyes mozzanataiban emlékeztet Valerius Maximus előadására. Mivel Valerius forrásként való használatának lehetősége fölmerül néhány további levéllel kapcsolatban is, jelezte, hogy „az eredeti forrást sem lehet figyelmen kívül hagyni.” Végül megjegyezte, „Gálos Rezső szerint Mikes példája a *Gesta*-ból való [...]. Király György is ezt tartotta valószínűbbnek, de erősen hangsúlyozta Valerius Maximus művét is [...]”¹⁶

Az elbeszélés elterjedését az irodalomban, hatását a képzőművészetre és a folklorra Bitskey István vizsgálta az említett konferencia kötetében megjelent tanulmányában.¹⁷ Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet már Valerius Maximusnál két változatban olvasható: a leány az első változatban az anyját, a másodikban az apját táplálja. Rámutatott a téma felekezetektől független, rendkívüli elterjedtségére és sokoldalú alkalmazására a kora újkori európai elbeszélés-, rejtvény-, exemplum- és anekdotagyűjteményekben, exemplumkatekizmusokban, prédikációs segédkönyvekben, enciklopédiákban, s hogy verses feldolgozása is ismert. A prédikációkban legtöbbször a felebaráti szeretet, a keresztény irgalmasság és a szülők iránti szeretet szükségességét hangsúlyozták vele. A téma jelentősebb képzőművészeti ábrázolásainak száma a 16. századtól a 19. századig terjedő időszakban Pigler Andor katalógusa¹⁸ alapján megközelíti a kettőszázötvenet, azóta számos további, a témában rejlő sajátos kettősséget különféleképpen értelmező ábrázolást vettek számba.

A magyar irodalmi előfordulásokat György Lajos rendszerezte elsőként,¹⁹ ami elkerülte Hopp Lajos figyelmét. Eszerint a Mikes előtti időszak magyarországi adatai katolikus oldalon Laskai Osváttól Káldi György, Pázmány Péter és Illyés András prédikációig terjednek, s találós kérdés formájában a téma megvan az 1629-es kiadású

¹⁵ MKÖM I, 526. Vö. M. FLECK, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, Marburg, Fleck, 1974; Hans-Jörg UTHNER, *Zur Rezeption der Memorabilia des Valerius Maximus vom Mittelalter bis in die Neuzeit = Bilder – Sachen – Mentalitäten: Arbeitsfelder historischer Kulturwissenschaften: Wolfgang Brückner zum 80. Geburtstag*, Hrsg. v. Heidrun ALZHEIMER, Fred G. RAUSCH, Klaus REDER, Claudia SELHEIM, Regensburg, Schnell & Steiner, 2010, 207–216.

¹⁶ MKÖM I, 526.

¹⁷ István BITSKEY, *Das Motiv Caritas Romana in der ungarischen und deutschen Literatur der Frühen Neuzeit = Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Dieter BREUER, Gábor TUSKÉS, unter Mitarbeit von Rumen István CSÖRSZ, Béla HEGEDÜS, Bern, Berlin usw., P. Lang, 2010, 85–102.

¹⁸ Andor PIGLER, *Barockthemen: Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Bd. II, Bp., Akadémiai, 1974, 300–307.

¹⁹ GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai: Kétszázötven vándoranekdota: Az anekdota forrásai*, Bp., Studium, 1934, 124–125.

Mesés könyvecskéiben. Dömötör Ákos exemplumkatalógusa²⁰ nyomán Bitskey jelzi a téma előfordulását a protestáns prédikációkban, s hogy a 18. században katolikus oldalon ugyancsak számos prédikációbeli előfordulása ismert a történetnek. Faludi Ferencnél azonban, aki németből adaptált egy 17. század eleji spanyol változatot, már eltűnik a vallásos, moralizáló kontextus, s a női nem jellemzésére szolgáló elbeszélésnek – ugyanúgy, mint már Mikesnél – a szórakoztató tendenciája lép előtérbe. A történet szívós utóéletét tanúsítja, hogy laicizált változatban megjelent a 19. és a 20. századi regényirodalomban, magyar nyelvterületen több változatát jegyezték fel a szájhagyományból, sőt ismerték találós kérdésre rövidült és kontaminált formában is.

Mindez azt mutatja, hogy az elbeszélés az európai műveltség törzsanyagához tartozott a kora újkorban. Míg a történet magva hosszú időn át ugyanaz maradt, a kontextus és az értelmezés koronként és szerzőnként állandóan változott. Az ilyen típusú történetek egyértelmű besorolása a mikesi olvasmányemlékek, illetőleg fordításbetétek közé nagyon bizonytalan. Egy-egy változat forrását és az átvételeket, eltekintve a hivatkozott esetektől, nagyon nehéz, sőt többnyire lehetetlen pontosan azonosítani; ilyenkor nincs értelme fölvetni a közvetlen forrás kérdését.

Mikes kétszer, különböző részletességgel előadott elbeszélései közé tartozik a Mohamed paradicsomáról szóló leírás, mellyel – Bárczi Ildikó egy korábbi tanulmányát²¹ követően – Bárczi Ildikó és Sági Nóra foglalkozott az említett konferencián.²² A 65. levél bevezető részében Mikes röviden összefoglalja a témát, majd a 192. levélben részletesebben és szemléletesebben adja elő. A 65. levél jegyzeteiben Hopp Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy az „elizeus mezején” megfogalmazásban Mikes „Elizeus nevét összekombinálja a klasszikus mitológiával”, s „[k]edvtelve, megrovás nélkül írja le [...] a török vallás által hirdetett gyönyörűségeket.”²³ A jegyzet végén a „Vö.” kitélt követően Hopp kommentár nélkül utalt a *Lettres persanes* XXXV. levelére. A 192. levél vonatkozó jegyzete szerint a leírásban Mikes „megtalálja a pikantériát”, s Hopp jelzi, „Mohamed paradicsomáról Bod Péter is ír” a *Szent Hiláriusban*.²⁴

A késő középkori latin nyelvű nyomtatott prédikációgyűjtemények antik és középkori eredetű exemplumait vizsgálva Bárczi Ildikó és Sági Nóra kimutatta, hogy a Mohamed paradicsoma téma ősforrása Európában a *Legenda aurea* CLXXVII. fejezete, Szent Pelagius pápa már említett legendája.²⁵ Erre megy vissza például Laskai

²⁰ DÖMÖTÖR ÁKOS, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992, 129–130.

²¹ BÁRCZI ILDIKÓ, „*Machomet álmai*”, *Irodalomtörténet*, 87(2006), 543–551.

²² ILDIKÓ BÁRCZI, NÓRA SÁGI, *Inventio exemplorum, Antike und mittelalterliche Erzählstoffe in gedruckten lateinischen Predigtsammlungen des Spätmittelalters = Fortunatus, Melusine, Genovefa*, 17. jegyzetben i. m., 17–34.

²³ MKÖM I, 570.

²⁴ MKÖM I, 779.

²⁵ JACOBUS A VORAGINE, *Legenda aurea: Vulgo Historia lombardica dicta*. Ad optimorum librorum fidem, recensuit TH. GRAESSE, Vratislavia, 1890, 831.

Osvát *Biga salutisa de sanctis* részének megfelelő szövege; magyarul a téma korai változata megtalálható Pázmány *Kalauzában*, az *Ötödik könyvhöz* csatolt *Appendix*-ben. Mikes elbeszélésének lehetséges kapcsolatára a *Legenda aurea* és Pázmány szövegével a szerzők nem térnek ki.

A 2011. évi nemzetközi Mikes-konferencián három előadás foglalkozott Mikes elbeszéléseinek tárgy történeti vonatkozásaival és forrásaival. Fröhlich Ida azonosította a 90. levél bibliai modellekre épülő elbeszélésének eddig ismeretlen, rövidebb változatát, helyesbítette a hosszabb változattal való összevetésből Mikes átdolgozói szemléletére nézve korábban levont téves következtetéseket, s meghatározta azt a francia bibliai szótárt, melynek megfelelő szócikke nagy valószínűséggel forrásul szolgálhatott Mikes elbeszéléséhez.²⁶ A kritikai kiadás tapasztalatai és Mikes fordítói tevékenységének tanulságai nyomán Kovács Eszter áttekintette a források azonosításának fontosabb nehézségeit, s példákon szemléltette a még ismeretlen források meghatározásának lehetséges kiindulópontjait.²⁷ Felhívta a figyelmet a jezsuita missziós levélgyűjtemények széles körű korabeli ismertségére, és bemutatta a 69. levél föltehetően innen merített elbeszélésének eddig figyelmen kívül hagyott párhuzamait a francia felvilágosodás filozófusainál. A bosszúálló olasz úr története (94. levél) kapcsán felvetette Jean-Baptiste Labat itáliai útleírása forrásként való használatának lehetőségét, s képzőművészeti analógiákat keresett a „képírók” versenyéről szóló mikesi elbeszéléshez (104. levél).

A harmadik előadó Hans-Jörg Uther volt, aki a nemzetközi elbeszéléskutatás kiemelkedő képviselőjeként meghatározó szerepet játszott az *Enzyklopädie des Märchens* szerkesztési munkálataiban, mintegy százharminc szócikket maga írt, s ő készítette el az Aarne–Thompson-féle klasszifikációs rendszer említett új kiadását. A *Törökországi levelek* tárgy- és motívumtörténeti szempontú vizsgálatában felhívta a figyelmet a kora újkori kompilációs és kuriozitás irodalom szerepére Mikes elbeszéléseinek és az ezekhez közel álló történetek közvetítésében.²⁸ Részletesen bemutatta a

²⁶ FRÖHLICH Ida, *Áron és az özvegy juha: A 90. levél agádájának forrásához = Író a száműzetésben* 12. jegyzetben i. m., 83–89.

²⁷ KOVÁCS Eszter, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek azonosítatlan forrásairól = Író a száműzetésben* 12. jegyzetben i. m., 90–99.

²⁸ Hans-Jörg Uther, *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192 = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, hrsg. von Gábor Tüskés, unter Mitarbeit von Bernard Adams, Thierry Foulleul und Klaus Haberkamm, Bern, Berlin usw., P. Lang, 2012, 226–243. – A kuriozitásgyűjtemények több kiadást megért, jellegzetes francia példája: Simon Goulart, *Thresor d'histoires admirables et memorables de nostre temps*, I–IV, (Cologne, 1610–1614). Goulart több mint kétszáz művet kivonatolt, s tematikusan, illetőleg betűrendben csoportosította és többnyire forrásjelzéssel látta el a történeteket. Az összeállítás különösen fontos az eredetileg latinul közreadott, *casus, exemplum, tragica, memorabilia* elnevezésű szövegtípusok, valamint a 16. századi elbeszélő témák elterjedése szempontjából. A kiadványtípus további jellegzetes példái a

192. levél mohamedán halotti szokásokról és túlvilági elképzelésekről szóló leírásában a sírnál megjelenő két angyalról tudósító részletnek a közvetlen forráson túlmutatató irodalmi előzményeit, változatait és kapcsolatrendszerét más elbeszéléstípusokkal. A tanulmány függelékében módszeresen számba vette a Mikesnél található több mint hetven elbeszélés nemzetközi párhuzamait és motivikus kapcsolatait. Bár új forrást nem talált, több olyan típust és motívumot azonosított, amely eddig elkerülte a Mikes-kutatás figyelmét; néhányról közülük a kritikai kiadás óta önálló monografikus feldolgozás vagy lexikoncikk készült.²⁹ Így például jelezte, hogy a 3. és a 77. levélben leírt csodálatos szőlőfa története az óriási méretű növényekkel és állatokkal kapcsolatos, a középkortól adatolt ún. felvágótörténetek egyik típusát képviseli. Az áttekintésbe Uther bevont néhány bibliai utalást, szólást, közmondást és találós kérdést is, melyek elbeszélő vonatkozással rendelkeznek.

Új források és szövegváltozatok

A továbbiakban néhány olyan elbeszélés lehetséges forrásának és Mikes szövegénél korábbi változatainak meghatározására teszek kísérletet, amelyeknél az eddigi kutatás nem vezetett eredményre. Az első lépésben áttekintést készítettem azokról az elbeszélésekről, amelyeknek sem a forrása, sem korábbi változata nem ismert (ld. táblázat). Ezt követően a vallási tartalmú, valamint a történeti személyekhez kapcsolódó történetekre összpontosítottam a figyelmet. A kiválasztott történetek különböző szövegtípusokat képviselnek.

---

német nyelvterületről: Peter LAUREMBERG, *Neue und vermehrte Acerra Philologica, das ist sechs hundert [...] Discoursen [...]*, Cleve, 1661; Jacob Daniel ERNST, *Lectiones historico morales curiosae, oder: Curiöse historische Blumen-Lese [...]*, Leipzig, 1694. A címlap és a forrásjegyzék szerint Ernst több mint ötszáz szerzőt kivonatolt a fiktív levélgyűjtemény formában, de magasabb irodalmi igény nélkül megszerkesztett műben. Az egy-egy levélben található történetek tematikusan kapcsolódnak egymáshoz. A további felhasználást segítette a mintegy száz lap terjedelmű tárgymutató. Vö. EM 8, 647–660. Mikes elbeszéléseinek közvetítésében az ilyen típusú gyűjtemények szerepe sem hagyható figyelmen kívül. Vö. továbbá: Hans-Jörg Uther, *Merkwürdige Literatur*, Berlin, 2006 [CD-ROM] (= Digitale Bibliothek 111).

²⁹ A motivikus párhuzamok Uther jegyzéke után is tovább szaporíthatók. Így pl. az Isten által az embernek elhintett és tartózkodási helyét kijelölő rakás kenyerekről szóló, Mikes által többször idézett történet változatát idézi VÁMBÉRY Ármin, *Dervisházában Közép-Ázsián át*, Dunaszerdahely, 2000, 144.: „Hasztalan minden sietséged – mondta egy ízben [ti. Hadzsi Bilál] –, addig kell a Görgen partján maradnod, míg a naszib (fátum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni.”

*A Törökországi levelek azon elbeszélései, melyek forrása
és korábbi változata jelenleg ismeretlen*

Sorszám	Levél sorszáma	Téma megnevezése	MKÖM I lapszám
1	7 (+16, 19, 32, 36, 157)	Isten rakás kenyereket hintett el a földön az ember számára	17, 26, 29–30, 46, 54, 249
2	45	Egy régi város lakóinak mindig nevetniük kell	75
3	54	Egy római császár és fiának harca a császárságért	88–89
4	55	A szellentés miatt elbocsátott menyasszony szerencséje	90–91
5	57, 204	A szent pápa és a nemesember feleségének a lova	95–96, 296–297
6	66	A próbára tett asszony: a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra kényszeríti a feleségét	116–117
7	69	A lovas jezsuita misszionárius a vademberek között	122
8	77	Az elrabolt francia ifjút férfiruhába öltöztött jegyese kiszabadítja a török fogságból	139–140
9	80	Klodvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről	148
10	80	IV. Henrik egyetlen hintóját elvitte a felesége	148
11	86	A francia király és a dán király lányának házassága	159
12	86	A király barátnője urát is ugyanabban az ágyban hálaltja	159
13	87	A halálra ítélt ifjú egy éjszaka megöszül, mire kegyelmet kap	160
14	94	Az olasz úr bosszúja a szarvast megölő szolgáján	171–172
15	94	V. Károly brüsszeli igazságtévése az elsőségért vetélkedő asszonyok között	172
16	94	A megtámadott kisasszony három szeretője	173
17	100	Egy francia úr vacsorára várja éppen eltemetett feleségét	189
18	104	A festők versenyén az egyik az Utolsó vacsora képén szalonnával spékeli a húsvéti bárányt, ezért nem ő nyer	193–194
19	118	A francia király drága, de haszontalan ajándéka	211
20	146	A szökött német katonák furfangos borszerzése a görögkeleti paptól	236–237
21	190	A Ramadán eredete: Mohamed Krisztus figyelmeztetésére lealkudja a bűjtöt Istennél	283

Az 57. és a 204. levélben Mikes kétszer is előadja a szent pápa és a thesszalonikai nemes ember felesége lovának történetét, részben eltérő módon, a második alkalommal részletezőbben.³⁰ Mindkét esetben írott forrásra hivatkozik („aztot olvassuk”, „azt olvastam”). Az 57. levélben a pápa útjával és az út folytatásához szükséges „valami alkalmatosság” keresésével, a 204.-ben viszont az úri asszony „kedves paripájá”-val indítja az elbeszélést. Az első változatban „egy nemes ember feleséginek igen kedves lová”-ról ír, a második változat szerint a paripa emellett „olyan kevély volt. hogy mást nehezen vett magára”. Az első változatban „az asszony a pápának oda adgya a lovát”, a másodikban „az asszony kéré hogy üljön a lovára [...] a pápa kedvesen vevé jó akarattal”. Míg az első változatban a pápa Konstantinápolyból egyszerűen visszaküldi a lovat, a másodikban „el végezvén dolgát. viszá tére. és a gazdaasszonyához száll. és a lovat nagy köszönettel viszá adá”. Az első változat befejezése szerint miután az asszony látja, hogy nem ülhet többé a lóra, elküldi a pápának ajándékba. Hopp Lajos szerint „A furcsa történet forrása ismeretlen.”³¹

A történet valójában a „Lovak felismerik a szentet” néven összefoglalt elbeszélés-típus változata.³² A típus egyik kora újkori előfordulása, mely párhuzamba állítható Mikes elbeszélésével, Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című svankgyűjteményében a 343. szám alatt található. Szövege a következő:

Bapst Johannes reit uff eim Pferd

Sant Johannes der Bapst und Martirer, da er über Mer kam, was er dan zů schaffē het, als sein Legend sagt, da mocht er nit wol gon; er was alt. Und da er gen Corinthum kam, da bat er ein Edelman, er solt im ein Pferd leihen; zů der Zeit giengen die heiligen Vetter zů Fuß. Der Edelman sprach: »Ich wil euch meiner Frawen Pferd leihen, das ist gar tugenthafft, doch das ir mir das Pferd widerschicken.« Da das Pferd den heiligen Man getragen het, da wolt es darnach keinen Menschen me tragen.³³

Ezt követően Pauli még ugyanebben a részben előadja Nagy Sándor különleges lovának közismert történetét, végül összefoglalja a két elbeszélés „lelki” értelmét: „So wir Got sollen tragen in unserm Leib, so solten wir unß den Tüffel nit me lassen reiten noch sein Fußtuch werden.”

A két változat fő különbségei a következők: Pauli megadja, Mikes viszont elhagyja a pápa nevét, s ezzel mintegy kiemeli a történeti időből az elbeszélést. Míg a Pauli-féle változatban az esemény színhelye Korinthosz, Mikesnél a Rodostóhoz közelebb fekvő „thessálonika tájéka”. Paulinál a pápa a nemes embertől kéri a lovat,

³⁰ MKÖM I, 95–96, 296–297.

³¹ MKÖM I, 794.

³² EM 10, 914.

³³ Johannes PAULI, *Schimpf und Ernst*, hrsg. von Johannes BOLTE, Berlin, H. Stubenrauch, 1924, I, 209–210; 2, 337.

Mikesnél az ember feleségétől. Mikes közli azt is, hogy a pápa Konstantinápolyba ment a lovon, Pauli nem szól erről. Paulitól eltérően Mikes az első változatban beszámol arról is, hogy miután az asszony látta, nem ülhet többé a lóra, elküldte a pápának ajándékba.

A történet kontextusa Mikesnél az 57. levélben a korabeli egyházi vezetők pom-pakedvelése, szembeállítva a „régí püspökök” egyszerűségével, s ebből kiindulva a régi és az új szokások különbsége. Ezzel szemben a 204. levélben Mikes egy, a nénétől kapottnak mondott hírhez kapcsolja a történetet. A hír szerint Franciaországban egy hercegné vadászat közben leesett a lóról és „ki törte mind a két karját”. Mikes ezt úgy kommentálja, hogy az ifjú asszonyoknak nem kellene megengedni, hogy lóra üljenek. A történet itt minden átvezetés nélkül, az „azt olvastam hogy” fordulat után következik, s a ló különös magatartását magyarázó, ironikus feltételezéssel zárul: „mint ha mondotta volna, hogy egy szent pápát hordoztam., ezután egy asszonyt nem hordozhatok”. Ez az elköszönést leszámítva egyben a levél befejezése. Az ördög szolgálatától óvó, Pauli-féle „lelki” értelmezés Mikes mindkét változatából hiányzik.

Mivel Pauli megadja a pápa nevét, s közli, hogy szent és vértanú volt, személyét I. János pápával lehet azonosítani, aki Teoderik, keleti gót király megbízásából 525-ben felkereste I. Jusztyinosz császárt Konstantinápolyban, s közvetíteni próbált az ariánus gótok érdekében. Mivel kevés eredményt ért el, visszatérését követően Teoderik Ravennában feltartóztatta, s néhány nap múlva meghalt. Az elsenvedett megaláztatások miatt vértanúként tartják számon.

Mikes és Pauli elbeszélésének közös ősforrása, melyre Pauli „legenda”-ként utalt, Nagy Szent Gergely pápa *Dialogusai* III. könyvének II. fejezete. Ennek szövege a következő:

De sancto Joanne papa

Gothorum tempore, cum Joannes vir beatissimus hujus Romanae Ecclesiae pontifex ad Justinum seniore principem pergeret, in Corinthi partibus advenit, cui necesse fuit[, ut i]n itinere ad sedendum equus requirari debuisset. Quod illic quidam vir nobilis audiens, equum, quem pro magna mansuetudine ejus conjux sedere consueverat, ita ei obtulit, ut eum ad loca alia pervenienti aptus equus inveniri potuisset, deberet ille quem dederat propter suam conjugem retransmitti. Factumque est, et usque ad certum locum praedictus vir equo eodem subvehente perductus est. Qui mox ut alium reperit, illum quem acceperat retransmisit. Cumque eum praedicti nobilis viri conjux sedere ex more voluisset, ultra non valuit, quia post sessionem tanti pontificis mulierem ferre recusavit. Coepit namque immenso flatu et fremitu, atque incessanti totius corporis motu quasi despiciendo prodere, quia post membra pontificis mulierem ferre non posset. Quod vir ejus prudenter intuitus, hunc ad eundem venerabilem virum protinus retransmisit, magnis precibus petens ut equum ipse possideret, quem

juri suo sedendo dedicasset. De quo etiam illud mirabile a nostris senioribus narrari solet, quod in Constantinopolitana urbe ad portam quae vocatur Aurea, veniens, populorum turbis sibi occurrentibus, in conspectu omnium roganti caeco lumen reddidit, et manu superposita oculorum tenebras fugavit.³⁴

I. János pápa legendája nem került bele a *Legenda aurea*ba, csupán rövid említés történik róla Szent Pelagius pápa legendájában, melynek hivatkozott forrása ugyan-csak Nagy Szent Gergely *Dialógusai*.³⁵ Megtalálható viszont a pápa legendája az *Acta Sanctorum* 1688-ban megjelent, VI. kötetében, s ebben teljes terjedelemben megvan az itt mirákulumnak nevezett történet, mégpedig a *Dialógusok* alapján, a pápa útvonalát részletező rövid bevezető betoldástól, valamint néhány apró nyelvtani különbségtől eltekintve szó szerint megegyező szöveggel.³⁶

Nagy Szent Gergely *Dialógusai* az európai elbeszélő irodalom egyik alapvető műve és formai mintája, amely jelentős hatással volt a középkori hagiográfiára és a későbbi exemplumgyűjteményekre. Latinul a 15. század végétől, nemzeti nyelvű fordításokban a 16. század elejétől számos alkalommal jelent meg nyomtatásban.³⁷ A Pauli-féle svank forrása egyaránt lehetnek a *Dialógusok*, I. János pápa legendája, esetleg valamilyen más hagiográfiai vagy exemplumgyűjtemény. A pápa és az általa felkeresett Jusztinosz császár nevének elhagyásától, az esemény eltérő helyszínétől és a személytől eltekintve, akitől a pápa a lovat kéri, Mikes nagy vonalakban Nagy Szent Gergely előadását követi. További különbség, hogy míg a *Dialogusok* szerint a pápa onnan küldi vissza a lovat, ahol egy másikat kaphat, Mikes 57. levelében Konstantinápolyból küldi vissza, a 206. levélben pedig személyesen adja át az asszonynak. A *Dialógusok*nak az a mondata, mely szerint a ló roppant zajjal, egész teste szüntelen mozgásával, mintegy megvetést kifejezve jelezte, hogy a főpap után asszonyt nem hordozhat, nincs meg sem Paulinál, sem Mikesnél. Végül Paulinál és Mikesnél egyaránt hiányzik a *Dialogusok* elbeszélésének befejező része, mely szerint annak a vak embernek, aki elmondta ezt a történetet „a mi idősebbjeinknek”, a konstantinápolyi Aranykapunál János pápa a szemére helyezte a kezét, s az visszanyerte a látását.

A szövegek nagymértékű azonossága, koherenciája és gyakori megjelenése miatt Mikes közvetlen forrását nem tudjuk pontosan megnevezni, az azonban biztosra vehető, hogy a közvetítés nem a Pauli-féle változat révén történt. Pauli művének

³⁴ GREGORIUS I pápa, *Opera omnia*, tom. 3, accurante J.-P. MIGNE, Paris, 1896 (Patrologia Latina, tom. 77), 221–224.

³⁵ *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine*, übers. von Richard BENZ, Heidelberg, Lambert Schneider, 1979, 970.

³⁶ *Acta Sanctorum Maii* [...], tom. VI, Antwerpen, 1688, 703.

³⁷ Vö. pl. GREGORIUS I. pápa, *Dialogorum libri quatuor*, Venezia, 1492. Használt kiadás: *Beati Gregorii Magni [...] Dialogorum libri quattuor*, Duaci, 1596, 83–84. Az első francia fordítás: *Le Dialogue monseigneur saint Grégoire*, traduit de latin en françois, Paris, 1509.

1591-es francia fordításában nincs meg ez a történet, mivel ez az 1576-os kivonatos holland fordítás alapján készült.³⁸ Ismeretes, hogy Pauli műve több mint hatvan kiadásban jelent meg a 17. század végéig, s a svankok egy része Johannes Hulsbusch gyűjteményében 1568-ban latinul is napvilágot látott.³⁹ A *Schimpf und Ernst* ezenkívül több holland és dán fordítást ért meg, a svankkompilációk prototípusává vált, s számtalanszor használták különböző közmondás- és exemplumgyűjtemények forrásaként. Már a 16. század közepén megkezdődött a történetek átformálása a szórakoztató irodalom irányába, melynek következtében a moralizáló megjegyzéseket gyakran elhagyták. Hatása a német irodalomban a 19. századig tetten érhető.

Mikes másik elbeszélése, melynek változata ugyancsak megtalálható Paulinál, a tengeren hajó után futó szent remete imádságáról szóló „épületes példa” a 206. levélben.⁴⁰ A kritikai kiadásban Hopp Lajos Katona Lajos nyomán jelezte, hogy a legenda megvan Temesvári Pelbárt *Sermones de tempore* című beszédgyűjteményében, utalt a zsidó irodalom hasonló tartalmú vonatkozásaira,⁴¹ György Lajos 222. számú, „Szent ember” elnevezésű anekdotatípusa,⁴² benne a Pauli-utalással azonban elkerülte a figyelmét, s nem foglalt állást Mikes lehetséges forrásának kérdésében sem. A történet változatai „Heiligkeit geht über Wasser”,⁴³ illetőleg „A Pious Innocent Man Knows Nothing of God”⁴⁴ címen alkotnak önálló elbeszéléstípust; a változatok egyaránt ismertek a keresztény, a héber és a mohamedán hagyományban; 1991-ben önálló monográfia készült róla.⁴⁵ A történet a remete és a klerikus alakjának topikus szembeállítására épül, alap gondolata a remetei egyszerűség elsőbbségének hangsúlyozása a teológiai tudással szemben. A keresztény hagyományban a motívum ősforrása a Jézus vízen járásáról szóló evangéliumi elbeszélés (Mt 14, 22–33). A típus legkorábbi előfordulásai közé tartozik egy Szent Ágoston megjelenéseiről szóló elbeszélés, továbbá a Pelbárt és a Pauli által feljegyzett változatok. Mivel Pauli szövege kimaradt a *Törökországi levelek* kritikai kiadásából, az alábbiakban idézem: (332. sz.).

Der bettet: Miserere tui, Deus.

Sant Ambrosius hort sagen von einem heiligen Man, der was in einer Insel in dem Mer, und saß in ein Schiff, das wolt daselbsten fürfaren und den Gotzfründ süchen. Er

³⁸ PAULI, *Schimpf und Ernst* 33. jegyzetben i. m., 2, 201–206.

³⁹ EM 10, 661–670.

⁴⁰ HOPP, *A fordító...* 2. jegyzetben i. m., 71; MKÖM I, 298–299.

⁴¹ MKÖM I, 796; KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái: Székfoglaló értekezés*, Bp., MTA, 1902, 146–147, num 315.

⁴² GYÖRGY, *A magyar anekdota...* 19. jegyzetben i. m., 207. A történet Györgynél nem szereplő, verses feldolgozása: MINDSZENTY Gedeon, *Költeményei*, I., Eger, 1913, 371–373: A remete (Legenda).

⁴³ EM 6, 694–698.

⁴⁴ ATU 827.

⁴⁵ TAMAR ALEXANDER-FRIZER, *The Pious Sinner*, Tübingen, Mohr, 1991, 62–63; vö. Uő., *The Sephardic Folktales*, Detroit, Wayne State Univ. Press, 2008, 439.

kam zû im und sahe in weschen und fragt in, was er bet. Der Brûder sprach: »Ich kan nichts anders betten, dan: Miserere tui, Deus.« Sant Ambrosius sprach: »Du solt also betten: 'Miserere mei, Deus' und nit 'Miserere tui, Deus.' Es ist nit recht.« Sant Ambrosius gieng wider in das Schiff und fûr wider hinweg. Der Brûder het das Gebet vergessen, und lieff dem Schiff uff dem Wasser nach und schrei und rûfft Sant Ambrosio und sprach, er het das Gebet vergessen, er solt es in noch einmal leren. Sant Ambrosius sprach: »Gang hin und bet, wie du vor hast gebet!« Der Brûder lieff wider heim uff dem Wasser. Da erkant Sant Ambrosius erst sein Heiligkeit.⁴⁶

Pelbárt és Pauli változatának legfontosabb különbsége, hogy Pelbárt már a bevezetőben előadja a szent ember tévesen mondott könyörgését, s Ambrus véletlenül vetődik a szigetre és talál rá a szentre a cellájában. Ezzel szemben Paulinál Ambrus már korábban hallott a szentről, szándékosan kereste fel őt, s amikor rátalált, éppen mosott. Ezt követően a történet előadása lényegében azonos a két változatban. Pauli záró megjegyzése, mely szerint Ambrus csak a testvér vízen való hozzámenetele során ismerte fel annak szentségét, Pelbártnál hiányzik.

Mikes egy „szent remeté”-ről beszél, s a püspök nevét elhallgatja. A találkozás nála is véletlenül következik be, ennek előkészítése azonban jóval részletezőbb és szemléletesebb, mint Pelbártnál vagy Paulinál. Szól a hajó kikötéséről, s arról, hogy a püspök „maga mulatságára” száll partra, ahol „alá s'fel járna, egy kis gunyhotskát láta a fák között. Gondolá hogy talám valamely ember lankéi őt, egy kis ablakotskához közelitvén tsak tsendesen., ember szot halla”. További fontos különbség, hogy Mikesnél a püspök először mintegy kihallgatja az imádkozó remetét. A remete helytelenül mondott imádságának szövegét Mikes Pelbárttól és Paulitól alapvetően eltérő formában adja elő („átkozot legyen az Isten”), s a remete „ezeket a szokot pedig szüntelen mondgya vala”. A püspök ezt „nem álhatván” megy be hozzá, s a remetének megtanította a helyes imádság szövegét, amely eltér a Pelbárt- és Pauli-féle változattól („áldot az Isten”). A történet második részének előadása ugyancsak szemléletesebb: „a remete [...] nagy sebeséggel kezde a püspök után futni [...] nem vigyáza arra ha a földön vagy a avizen futoté. [...] a püspök és a kik a hajoban valának nagy tsudálkozásal láták hogy a remete a tengeren futna utánok., a ki is a hajot bé érvén. kiáltá a püspöknek. [...]”.

Mikes elbeszélése a 206. levél terjedelmének mintegy a felét teszi ki, s a Csáky gróf haláláról szóló tudósítást követő reflexiókhoz kapcsolódik. Mikes először felhívja a hálaadásra az eltelt évről, majd buzdít a kérésre, hogy Isten ezután se hagyja el a bujdosókat, végül hangsúlyozza, „de ne szájjal. hanem szível kérjük. Mert az emberek a szájat halgattyák meg, de az Isten a szívet tekintí. valamint történt egy szent remetével.” Ugyanehhez a gondolathoz tér vissza az elbeszélést lezáró, értelmező megjegyzésben: „ebből apéldábol látjuk, hogy az Isten a sziv imádságát

⁴⁶ PAULI, *Schimpf und Ernst* 33. jegyzetben i. m., 1, 204; 2, 335.

szereti, és nem a szonkra figyelmez.” A levelet rövid újévi jókívánsággal és „Amen”-nel fejezi be.

Az összevetés alapján megállapítható, Mikes nagy önállósággal kezelte a témát, s miközben megőrizte annak központi magvát és vallási értelmezését, számos apró részlettel gazdagította, és több ponton módosította az elbeszélést. Az említett különbségek miatt Mikes változata valamivel közelebb áll Pelbárt szövegéhez, ezért közvetlen forrását is Pelbárt példáinak hagyományozódási körében feltételezhetjük. A héber és a mohamedán közvetítés lehetősége nagy biztonsággal kizárható. Ismeretes, hogy az összesen több mint ezer darabból álló Pelbárt-féle példanyag közép-európai recepciója egyaránt kimutatható a reformáció és az ellenreformáció hitvita irodalmában, prédikáció-, meditáció- és példagyűjteményeiben, s Pauli is többet felhasznált közülük.

A 77. levélben az „álhatatos barátság” gondolata kapcsán szemléletesen előadott elbeszéléshez, melyben egy elrabolt francia ifjút jegyese férfiruhába öltözve kiszabadít a török fogságból, a kritikai kiadásban Hopp Lajos annyit jegyzett meg, hogy „forrása még ismeretlen”.⁴⁷ A történet „kalandregény váza”; „a témát a középkor is kedvelte”; „később is népszerű”, s példaként Hopp utalt Aucassin és Nicolette, Apollonius és Lucina, valamint Szép Magelona históriájára és Goldoni *La dalmatina* című darabjára. *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiában ehhez annyit tett hozzá, hogy „[a] tengeri tolvajok, majd törökök fogságába esett francia ifjú és megmentésére indult áruhás szerelmesének kalandos története, a szerelmesek szétszakadása, küzdelme és szerencsés egyesülése örök témája a széphistóriának.”⁴⁸

Mikes elbeszélése valójában „A hűséges feleség”⁴⁹ címen összefoglalt elbeszéléstípushoz tartozik, középpontban a házastársi (jegyesi) hűség próbájának gondolatával. A típushoz sorolt elbeszélések központi cselekménye a rabszolgaságban sínylődő férj kiszabadítása a feleség által. A típuson belül külön csoportot alkotnak azok a történetek, amelyekben a feleség férfiruhába, néha szerzetesnek vagy zarándoknak öltözve indul útnak, hogy kiváltsa férjét.⁵⁰ Ennek a késő középkori eredetű elbeszéléstípusnak számos változata ismert a *Gesta Romanorum*tól kezdve különböző műfajokban, így például mesterdalban, epikus énekben, népkönyvben és önálló elbeszélésben. A 16. század közepétől megjelenik a drámában, s a század végén feltűnik a protestáns

⁴⁷ MKÖMI, 139–140, 600. Ugyanitt Hopp utalt arra, hogy a 77. levél Mikesnek Kőszeghy Zsuzsi Lengyelországba történt távozását követően írt első levele, melynek a történetet közvetlenül megelőző részében szerelmi bánatát panaszolja, s az itt használt kifejezések – neve említése nélkül – Zsuzsi emlékét idézik. MKÖMI, 599.

⁴⁸ HOPP, *A fordító... 2. jegyzetben i. m.*, 70.

⁴⁹ ATU 888.

⁵⁰ EM 5, 203–207; vö. Frederic C. TUBACH, *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen tiedeakatemia, 1981, num. 2126, 3811, 3968, 4336; EM 5, 168–186, 837; EM 10, 1097–1104, itt: 1103; EM 7, 1430–1432.

exemplumgyűjteményekben. Gyakran előfordul a történetben a tisztán maradó ing és a feleségre irányuló csábítási kísérlet motívuma. A fogságból történő kiváltás motívuma középkori jogszokásra megy vissza, s több középkori exemplumban megtalálható. A fogoly csellel történő kiszabadításának már Valerius Maximusnál rögzített eszköze a ruhacsere (4, 6, 3), amely ezt követően számos középkori és kora újkori história- és exemplumgyűjteményben feltűnik, de előfordul egy török mesében is. A „nő férfiruhában” témakör az újabb kutatások szerint modern konstrukció, s különböző elbeszélő témák lazán összetartozó csoportja tartozik ide.

A „fides conjugalis” gondolat két fő vonulatát a weinsbergi asszonyok- és az Ansberta-téma feldolgozásai alkotják a német nyelvterületen.⁵¹ Az előbbinek több költői és színpadi feldolgozása készült a 16. és a 17. században; Jacob Masen a 17. század közepén drámatémaként ajánlotta. Mikes mindkét témát feldolgozta a 108.,⁵² illetőleg a 77. levélben. A 77. levélben előadott történet egyértelműen az Ansberta-változatra megy vissza. Az Ansberta-témát Jakob Bidermann *Virtus celata clarior* címen 1642-ben novellában,⁵³ Nicolaus Avancini a 17. század második felében *Fides coniugalis sive Ansberta, sui coniugis Bertulphi e dura captivitate liberatrix* címen nagy apparátust felvonultató, ötfelvonásos drámában dolgozta fel.⁵⁴ Bidermann novellája, melyben a téma a házastársi hűségre vonatkozó parancs szemléltetését szolgálja elsősorban, 1766-ig összesen tizenöt újabb kiadást ért meg, s hosszú ideig meghatározta a további irodalmi feldolgozásokat katolikus területeken. Prédikációba illesztve a téma rendszerint az ártatlanul üldözött nő típusát és a házastársi hűség pozitív példáját képviselte.

Bidermann novellájában egy nemrég házasodott német nemes, Bertulfus, szentföldi zarándoklatot tesz, majd Egyiptomba megy, ahol az arabok társaival együtt elfogják, és rabságra vetik. Erről levélben tudósítja feleségét, Ansbertát, aki titokban útra kel férje kiszabadítására. Ansberta zarándok ifjúnak öltözve Bertulfus fogvatartója, egy pogány fejedelem udvarába érkezik, s lantjátékával bámulatba ejti az uralkodót. Egy ugyanott fogságban tartott keresztény gyermek megmutatja neki a rabokat, köztük Bertulfust. Miután Ansberta játékával elnyeri a fejedelem kegyét, azt kéri tőle, hogy bocsássa szabadon és adja neki az általa kiválasztott rabot ajándékai fejében. A fejedelem teljesíti a kérést, s Bertulfus kiszabadul. A hazatérés után az

⁵¹ Simon RETTENPACHER, *Dramen (lateinisch/deutsch)*, hrsg. von Benno WINTERSTELLER OSB und Christoph FACKELMANN, übers. von Alfons ISNENGI und Walter ZRENNER, Teil II/2, *Selceta Dramata / Ausgewählte Dramen*, Übersetzung und Kommentar (6–9), Frauen-Treu, Kritische Ausgabe nach dem Druck von 1682, Wien, LIT-Verlag, 2009, 352–356.

⁵² *MKÖM* I, 198–199, 667–668. Vö. Jacob MASEN, *Palaestra eloquentiae ligatae*, Köln, 1683, 72. (1. kiadás: Köln, 1654/57.)

⁵³ Használt kiadás: Jacob BIDERMAN, *Acroamatum academicorum libri III*, München, 1706, 202–233. (1. kiadás: Luzern, 1642.) A gyűjteményben több más nemzetközi elbeszélő téma novellisztikus feldolgozása található. Vö. *EM* 2, 287–291.

⁵⁴ Nicolaus AVANCINI, *Poesis dramatica*, Bd. 2, Köln, 1675, 253–359.

otthonmaradtak hosszú távolléte miatt bevádolják nála a még mindig zarándoknak öltözött Ansbértát. Bertulfus haragra gerjed, mire Ansberta felfedi kilétét.

A dráma argumentumában Bidermannra hivatkozó Avancini több új motívumot, szereplőt és allegorikus közjátékot illesztett a cselekménybe, amit számos ponton módosított és kibővített. Bertulfus nála német fejedelem, akihez a kiszabadítására érkező Ansberta kenyérbe rejtett levelet juttat el, de nem fedi fel magát előtte. Bertulfus fogvatartója, a pogány fejedelem születésnapja alkalmából három fogoly, köztük Bertulfus életét akarják feláldozni. Ansberta felajánlja magát Bertulfus helyett, mire az uralkodó útítársával, Brunellusszal együtt őt is börtönbe záratja. Brunellus szerelmes Ansbertába, s meg akarja szöktetni, ő azonban ellenáll a csábításnak. A király egyik szolgája, Florillus, aki titokban katolikus, ura figyelmébe ajánlja Ansberta lantjátékát. Bertulfus a már ismert módon kiszabadul a börtönből. Avancini további új invenciója, hogy a király születésnapjára három színdarabot adnak elő, miközben Ansberta és Bertulfus titokban a hazautazást tervezi Florillus segítségével. Az ünnepre érkező perzsa követ egy gyűrűt küld ajándékba a királynak Florillusszal, aki azonban Ansbertának és Bertulfusnak adja azt. Miközben a követet az udvarba vezetik, Ansberta, Bertulfus, Brunellus és Florillus elhajóznak. Felfedezvén a szökést, dühében az uralkodó megöleti az összes foglyot, s üldözőbe veteti a szökevényeket. Az üldözők hajója elsüllyed, míg a menekülők szerencsésen partot érnek. Ansberta és Bertulfus itt vitába keverednek, mire Ansberta az erdőbe menekül. Bertulfus német kereskedőktől hall hazájáról és otthon hagyott feleségéről. Brunellus ismét próbálkozik Ansbertánál, aki azonban „a szeretet erejétől hajtva” végre felfedi kilétét Bertulfus előtt.

A jezsuita dráma további történetében az Ansberta-téma Masen ajánlása ellenére nagyobb jelentőségre tett szert, mint a weinsbergi asszonyoké. Az Avancini-féle feldolgozás 1667-es bécsi ősbemutatója ún. „ludus caesareus” volt I. Lipót császár és Margarita Teresa esküvője alkalmából. A darab 1675-ben nyomtatásban is megjelent, s ezt követően a jezsuita choragusok több helyszínen adaptálták és előadták, de ettől független feldolgozásai is készültek a témának. A bencés iskolai színpad számára Otto Guzinger 1650-ben Salzburgban bemutatott darabjában dolgozta fel először, ezt követte Simon Rettenpacher drámája 1682-ben.⁵⁵ Rettenpacher darabjának különlegessége, hogy az Ansberta-cselekményt integrálta a német történelem keretei közé, s belehelyezte a weinsbergi asszonyok téma feldolgozásába. Ráadásul kombinálta más rokon elbeszélő témákkal és motívumokkal, aktuális dimenziót kölcsönzött neki, s a házastársi szeretetet az isteni szeretet földi „imago”-jává stilizáló funkcióval ruházta fel a történetet. 1687-ben a téma svankszerű feldolgozását adták elő a salzburgi hercegérseki udvarban, immár német nyelven. Magyarországon az eddig ismert és közreadott adatok mindössze két jezsuita előadást jeleznek a 18. század közepéről (Buda,

---

⁵⁵ RETTENPACHER, *Dramen* 51. jegyzetben *i. m.*, 363–368.

1750; Esztergom, 1763),⁵⁶ de a drámatémák nemzetközi vándorlása és a fennmaradt adatok töredékessége miatt biztosra vehető, hogy voltak korábbi előadásai is.

Bidermantól és Avancinitől eltérően a történet helyszínét Mikes Franciaországba helyezi; hősei nem házastársak, hanem jegyesek. A fogságba esés helyszíne Bidermann novellájában Egyiptom, Mikesnél viszont „tengeri tolvajok” fogják el az ifjút. A „kis aszszony” Mikesnél nem levélből, hanem sok idő múlva, megszabadult raboktól értesül jegyese hollétéről. Egy „leány baráttáival” indul útnak, de a kiváltására magukkal vitt pénz kevésnek bizonyul. Mikes elbeszélésének csúcspontja az a jelenet, melyben a jegyesek arról vitatkoznak, melyikük maradjon ott a török fogságban, amíg a másik visszamegy a hiányzó pénzért. Végül úgy döntenek, hogy az ifjú megy haza. Mire visszatér, jegyese leleplezte magukat, a török azonban „szépnek találván. mátkájához valo hűségít, el bocsáttá őket.” Nincs szó Mikesnél többek között arról, hogy az ifjú nem ismeri fel jegyesét, s hiányzik a lantjáték, a csábítás, a szökés és a vád motívuma. Teljesen eredeti Mikes tréfás megjegyzése a történethez, mely a jegyesek elbeszélést lezáró lakodalmához kapcsolódik: „talám édes néném a föld alatt lako emberek is lakadalmaztak, és táncoltak. mert tegnap előtt nagy föld mozgást érzettünk alattunk”.

Mindezek alapján megállapítható, Hopp Lajos túlságosan tág körben jelölte ki Mikes elbeszélésének nemzetközi párhuzamait. Mikes forrása nagy valószínűséggel az Ansberta-téma egyik Bidermann változatához közel álló, de jelenleg pontosan nem meghatározható, prózai feldolgozása lehetett. Nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes már kolozsvári tanulmányi éveiben találkozott a témával. Ennek ellene mond, hogy Franciaországban lokalizálja a történetet, ami esetleg francia közvetítésre utal.

A 80. levél befejező részében előadott két rövid történettel Mikes arra a néne számára adott korábbi megjegyzésre válaszol, mely szerint „törököt sem látz hintoban”.⁵⁷ A két, egymáshoz szorosan kapcsolódó, anekdotikus elbeszélést annak bizonyítására adja elő, hogy más nemzeteknél is csak nemrég szaporodott el a hintó. Az egyik „Clovis”-ről szól, aki Batild nevű feleségét a menyegző után négyökrös szekéren vitte haza, a másik IV. Henrik francia király egyetlen, a feleségének kölcsönadott hintójáról tudósít. A kritikai kiadás vonatkozó jegyzetében Hopp Lajos csupán annyit jegyzett meg, hogy „A levélíró a hintó európai divatát Franciaországban látta. A hintó elterjedésével kapcsolatos régi példákat is Franciaországból veszi. [...] Mikesnek erős érzéke van a kuriózumok iránt.”⁵⁸ A két történet forrásának kérdésével nem foglalkozott. A jegyzetek további részében Hopp „Clovis”-t tévesen azonosította Klodviggal (Chlodvig) (481–511), a frank birodalom megalapítójával, mivel „Batild”, azaz Bathilde

⁵⁶ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, IV, Mutatók*, összeáll., szerk. H. TAKÁCS Marianna, Bp., MTA Könyvtára, 1994, 32, 47, 89.

⁵⁷ MKÖMI, 148.

⁵⁸ *Uo.*, 609.

(Bathildis, Balthildis, meghalt 680 körül) utóbb szentként tisztelt frank királynő II. Klodvig (640–657) felesége volt; a házasságkötés 648 körül történt.⁵⁹

Bathilde legendájában nincs szó a Mikes által említett történetről,⁶⁰ az ökrösszekér motívuma azonban megtalálható Einhard Nagy Károly életrajzában. A Meroving korszak bemutatásában Einhard hangsúlyozza, hogy a nemzetség egy idő után elvesztette jelentőségét, az uralkodónak a királyi címen kívül szinte semmije nem volt, majd megjegyzi: ha hosszabb utat kellett tennie, paraszti módon, ökrösszekéren utazott. Így ment a palotába és a birodalom java érdekében évente tartott nyilvános összejövetelekre, s így tért onnan haza: „Quocumque eundum erat, carpento ibat, quod bubus iunctis et bubulco rustico more agente trahebatur. Sic ad palatium, sic ad publicum populi sui conventum, qui annuatim ob regni utilitatem celebrabatur, ire, sic domum redire solebat.”⁶¹ A szövegrész kommentárjai szerint Einhard itt egy olyan rituálén ironizál, amely eredetileg a pogány királmítoszhoz tartozott, s amelynek eredeti jelentése Einhard idejére már feledésbe merült.⁶² A Meroving uralkodók ökrösszekere nem közlekedésre szolgált, hanem kultikus jelentősége volt. A király ökrei a pogányság idején szent állatoknak számítottak, s a királyi családhoz tartozó és a nemes asszonyok is ökrösszekéren utaztak.

Mikes elbeszélésének ősforrása tehát föltehetően Einhard Nagy Károly életrajzában idézett részlete, amely az idők során kiegészült II. Klodvig és Bathilde menyegzőjének motívumával. Azt, hogy ez a kiegészülés, azaz az ökrösszekér motívumának konkrét személyekhez kapcsolása hol és mikor ment végbe, jelenleg nem tudjuk megmondani. A történetet Mikes minden valószínűség szerint az általa idézett formában, készen kapta, s nem lehetetlen, hogy egy olyan francia műben olvasta, amelyben együtt szerepelt az utána előadott második elbeszéléssel.

A IV. Henrik francia király egyetlen kocsijáról szóló anekdota forrásához két 19. századi francia szakmunka segített közelebb jutni. Az első François Noel kézikönyve a találmányokról és felfedezésekről 1833-ból,⁶³ a második Alfred Martin

⁵⁹ *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, ed. Socii Bollandini, A–I, Bruxelles, 1898–1899, 140–141; *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 2, hrsg. von Walter KASPER, Freiburg, Basel, Rom, Wien, Herder, 1994, 81.

⁶⁰ *Scriptores rerum Merovingicarum*, tom. II, *Fredegarii et aliorum chronica, Vitae sanctorum*, ed. Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi (= Monumenta Germaniae Historica, A, Scriptores, 2), Hannover, 1888, 475–508.

⁶¹ EINHARD, *Vita Karoli Magni / Das Leben Karls des Großen: Lateinisch und deutsch*, übers., Nachw. und Anm. Evelyn SCHERABON FIRCHOW, Stuttgart, 1975, Reclam, 10.

⁶² Eugen EWIG, *Die Merowinger und das Frankenreich*, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, W. Kohlhammer, 1988, 78.

⁶³ François NOEL, *Nouveau dictionnaire des origines, inventions et découvertes*, vol. 1, Paris, 1833, 319. Az ökrösszekér motívuma a Meroving királyokkal kapcsolatban feltűnik a legújabb magyar nyelvű francia irodalomtörténetben is: CSEPPENTŐ István, DÉVÉNYI Levente, HORVÁTH Krisztina, KALMÁR

áttekintése a közlekedési eszközök történetéről 1894-ből.⁶⁴ Mindkettő közli a következő szöveget: „Henri IV n’avait d’abord qu’une seule voiture, comme le prouve une lettre de ce roi à un de ses favoris dans laquelle il dit: »Je ne sçaurais aller vous voir aujourd’hui, parce que ma femme se sert de ma couche.«” Noel szerint IV. Henrik említett levelének címzettje Maximilien de Béthune, Duc de Sully, a király pénzügyminisztere. Mikes az idézett szöveg lényegének pontos összefoglalását adja, csupán a levél motívumát hagyja el belőle. Az említett kiadványok alapján nem dönthető el, hogy az idézetben egy valóságosan létezett levélről vagy pedig egy Henrik királynak tulajdonított mondásról van szó. Mint Kovács Eszter hivatkozott tanulmányában utalt rá, IV. Henrik jeles tetteit, emlékezetes mondásait, leveleit és a vele kapcsolatos anekdotákat több francia gyűjteményben kiadták a 17. és a 18. században.⁶⁵ Mikes történetének közvetlen forrását az ilyen típusú vagy az ezek anyagát hasznosító kiadványokban is kereshetjük.

A 94. levélben Mikes három elbeszélést ad elő, melyek közül a középső V. Károly császár különös igazságtevését beszéli el egy brüsszeli vendégségben az elsőséggért vetélkedő két asszony között.⁶⁶ A vonatkozó jegyzetben Zolnai Bélát idézve Hopp Lajos mindössze arra utalt, hogy „[b]eláthatatlan irodalom keletkezett

---

Anikó, MAÁR Judit, PALÁGYI Tivadar, TÓTH Réka, *A francia irodalom története*, szerk. MAÁR Judit, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 21.

⁶⁴ Alfred MARTIN, *Étude historique et statistique sur les moyens de transport dans Paris avec plans, diagrammes et cartographes*, Paris, 1894, 10.

⁶⁵ KOVÁCS, Mikes Kelemen Törökországi leveleinek... 27. jegyzetben i. m., 92. Abban a két műben, melyekben Kovács Eszter szerint érdemes keresni a IV. Henrikkel kapcsolatos történet forrását, az elbeszélés nem fordul elő. Az egyik mű, XIV. Lajos egykori nevelője, Hardouin de PÉRÉFIXE DE BEAUMONT összeállítása (*Histoire du roy Henry le Grand*, Amsterdam 1661) szigorú értelemben vett történeti munka, a király életrajzának, valamint uralkodása politikai, katonai és diplomáciai eseményeinek időrendi áttekintésével és értékelésével. A másik mű (Louis Laurent PRAULT, *L’Esprit d’Henri IV ou Anecdotes les plus intéressantes [...] & quelques Lettres de ce Prince*, Paris, 1770) már címében utal arra, hogy a király személyére összpontosít, s nagy számban közöl vele kapcsolatos szórakoztató históriákat, szellemes mondásokat és anekdotákat, Mikes forrása azonban ebben sincs meg. Prault részletesen foglalkozik IV. Henrik és Sully több évtizedes bensőséges kapcsolatával, s többször idézi a pénzügyminiszter emlékiratait és a király hozzá írt leveleit. Az egyik, anyagi gondokról panaszkodó levelében a király a keresett történetre távolról emlékeztető fordulatot használ („je n’ai quasi pas un cheval sur lequel je puisse combattre”, p. 88.). Egy másik levélben viszont egyik hintóját hozza szóba („Fourcy, envoyez-le chercher en diligence, & qu’on lui mene plutôt un des mes carrosses, ou bien le vôtre.” p. 139–140.). Prault jelentős számú forrásból gyűjtötte össze anyagát, melyek közül több – az ő munkájához hasonló típusú, más kiadványokkal együtt – ugyancsak szóba jöhet a keresett történet forrásként (pl. *Mercur de France, Journal du regne de Henri IV, Tablettes historiques des Rois de France, Dictionnaire des Hommes illustres*). Az átfogó tematikájú, de szintén számitásba vehető anekdotagyűjtemények 18. századi példái: B. LACOMBE DE PRESEL, *Dictionnaire d’anecdotes*, 1–2, Paris, 1768 (nouvelle éd.); *Dictionnaire d’anecdotes*, Paris, 1787; *Ana, ou collection de bonmots, contes, pensées détachées, traits d’histoire et anecdotes des hommes célèbres*, 1–10, éd. par C. G. T. Garnier, Amsterdam, 1789.

⁶⁶ MKÖM I, 172.

a reformáció korszakának nagy uralkodója körül. *Vita Caroli V.* című életrajza megvolt Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai között is.⁶⁷ *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiájában megjegyezte: „A szerelemes brüsszeli asszonyok novellisztikus versengése egy reformáció kori udvari történet.”⁶⁸ Az elbeszélés forrásának kérdésével Hopp nem foglalkozott.

A kérdés vizsgálatában abból indultam ki, hogy V. Károly rendkívül gazdag irodalmi utóéletében⁶⁹ külön csoportot alkotnak a császár nevezetes mondásait rendszerint az anekdotikus elemekkel bővített életrajzzal együtt közreadó kiadványok.⁷⁰ Az ezekben közölt és a császárnak tulajdonított mondások, vele kapcsolatos anekdoták nem mind tekinthetők hitelesnek, ugyanakkor jelzik az alakja körül már életében megindult mítoszképződést, s tanúsítják, hogy a császár alakja kristályosodási pontjává vált különböző nemzetközi elbeszélő témáknak, motívumoknak.⁷¹ A mondások gyakran a császár környezetében tartózkodó, jelentős személyek vagy fontos események kapcsán hangzanak el. A gyűjtemények olyan történeteket is rögzítettek, amelyek korábban szóban terjedtek, s ismert nemzetközi elbeszélő témák változatai. Az ilyen típusú gyűjtemények közé tartozik például Juan Antonio de Vera y Figuera *Les bons mots et les belles actions de l'empereur Charles V.*, 1683-ban Antwerpenben megjelent összeállítása, melynek spanyol nyelvű kiadásai 1627-től láttak napvilágot, s amely 1675 és 1800 között, részben más címen, legalább tizenhárom francia és németalföldi kiadást ért meg. A keresett történet azonban ebben nem található.

Egy másik ilyen típusú összeállítás Jan de Grieck *De Heerelycke ende Vrolycke Daeden van Keyser Carel den V.* című, Brüsszelben 1674-ben kiadott munkája, amely a fejedelmi tükör, az anekdotikus életrajz és a nevezetes mondások gyűjteményének sajátos keveréke, elsődlegesen didaktikus-szórakoztató célkitűzéssel. A mű 1675-ben újra megjelent Brüsszelben és Antwerpenben, majd hamarosan francia fordítása is

---

⁶⁷ Uo., 639.

⁶⁸ HOPP, *A fordító...* 2. jegyzetben i. m., 71.

⁶⁹ Vö. pl. *Kaiser Karl V. (1500–1558): Macht und Ohnmacht Europas: Kunsthistorisches Museum Wien, 16. Juni–10. September 2000*, hrsg. von Wilfried SEIPEL, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2000; Elisabeth KLECKER, *Karl V. in der neulateinischen Habsburg-Panegyrik des 17. und 18. Jahrhunderts = Karl V. 1500–1558: Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee*, hrsg. von Alfred KOHLER, Barbara HAIDER und Christine OTTNER, unter Mitarbeit von Martina FUCHS, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2002, 747–766; Martina FUCHS, *Karl V. in der deutschsprachigen Belletristik – eine populäre Figur? = Karl V. 1500–1558: Neue Perspektiven, i. m.*, 725–746; Uö., *Karl V. Eine populäre Figur? Zur Rezeption des Kaisers in deutschsprachiger Belletristik*, Münster, Aschendorff, 2002; *The Histories of Emperor Charles V. Nationale Perspektiven von Persönlichkeit und Herrschaft*, hrsg. von C. SCOTT DIXON, Martina FUCHS, Münster, Aschendorff, 2005.

⁷⁰ *Karl V. 1500–1558, und seine Zeit*, hrsg. von Hugo SOLY, Köln, DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2003, 469–470.

⁷¹ Harlinda LOX, *Kaiser Karl V. in der flämischen Erzählkultur = Erzählkultur: Beiträge zur kulturwissenschaftlichen Erzählforschung: Hans-Jörg Uther zum 65. Geburtstag*, hrsg. von Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin, New York, De Gruyter, 2009, 263–276.

napvilágot látott, *Les Actions heroyques et plaisantes de l'empereur Charles V.* címmel, többek között 1683-ban Kölnben, valamint 1690-ben, 1699-ben és 1730-ban Brüsszelben. A gyűjtemény hamarosan kalendáriumok, anekdota- és svank-gyűjtemények forrásává vált, s többször kiadták a 19. század második felében is.

Mikes elbeszélésének egyik változatát ebben a gyűjteményben azonosítottuk. Először a flamand, majd a francia szöveget idézzük, az előbbi az 1675-ös kiadásból Harlinda Lox közlése nyomán, az utóbbit az 1690-es kiadás alapján:

Wie de voorrang moet hebben

Aan het Hof te Brussel heerste het Bourgondisch hofceremonieel. Karel V zelf had het weer in voege gebracht. En zo was men aan het Hof getuige van de naijver van verscheidene hovelingen in verband met de vraag wie van hen de voorrang had. De keizer lachte daar in stilte om.

Op zekere dag brak er een twist uit tussen twee hofdames. Allebei beweerden ze voorrang te hebben om de drempel van het keizerlijke vertrek te overschrijden. En ze konden het blijkbaar niet met elkaar eens worden want op de duur kwam de keizer zelf tussenbeide en zei: »Welaan, dat de grootste zottin maar het eerst binnenkomt!«⁷²

Contestation sur la préseance

Deux Dames estant depuis longtemps en dispute touchant la preference, & s'estant un jour rencontrées, elles se mirent à contester sur ce point jusqu'à s'échauffer la bile: Sa Majesté qui estoit un exemple d'humilité, ne pouvant souffrir un si sottie ambition, se sentit obligé de dire, que celle qui seroit la plus folle des deux, prendroit d'oresnavant le pas.⁷³

A két szöveg összevetése azt mutatja, hogy a flamand változat első fele nincs meg a franciában. Ez a bevezető rész pontosan megnevezi a helyszínt, elmondja, hogy maga a császár vezette be Brüsszelben a burgundi udvari ceremóniát; utal arra, hogy az udvaroncokat állandóan foglalkoztatta az elsőbbség kérdése, de a császár csak nevetett ezen. Míg a flamand szöveg szerint az elsőbbségi vita minden előzmény nélkül tört ki a két udvarhölgy között a császári szerződés aláírásán való megjelenés alkalmából az ajtó előtt, a francia változat régóta meglévő vitát említ, amely a két hölgy közelebről nem részletezett találkozásakor újra fellángolt. A francia változat bővebb annyiban, hogy az alázatosság példájának nevezi öfenségét, aki „nem szenvedhetvén egy ilyen buta nagyravágyást” tette a vitát eldöntő szellemes kijelentést. A történet csattanóját alkotó császári mondás mindkét változatban azonos.

⁷² Harlinda Lox, *Van stropdragers en de pot van Olen Verhalen over Keizer Karel*, Leuven, Davidsfonds, 1999, 126, num. 129.

⁷³ *Les actions heroiques et plaisantes de l'empereur Charles V. [...]*. Seconde Edition, Bruxelles, 1690, 81–82.

Mikes elbeszélése több ponton különbözik mindkét változattól, a történet magva azonban megegyezik. Mikes „nagy vendégséget” említ, melyre a két vetekedő asszony nem akar elmenni; nekik nem az ajtón elsőként való belépés, hanem az ültetésbeli rangsor okoz gondot. Új motívum Mikesnél, hogy a császár tudomást szerezvén az esetről, maga elé idézi a két asszony „prokátori”-t, akik a császár mint bíró előtt vitatkoznak. Az érvek egyenlőek, de a császár nem akarja magára haragítani egyik asszonyt sem. Ítélete, mely szerint „a melyik leg szerelmeseb”, kívánhatja az elsőséget, csupán kifejezőmódban különbözik a flamand és a francia változat „legbolondabb” kitételétől, mivel hasonló mellékjelentése lehet a fogalomnak. A flamand és a francia változattól eltérően Mikes még hozzáteszi, hogy a gyűlés után mindenki helyesnek találta a császár ítéletét, s az asszonyok sem hadakoztak tovább az elsőségért, „nem akarván. szerelmesnek tartatni avilág előtt.” Lehetséges, hogy a császár mondását maga Mikes módosította annak érdekében, hogy ezt követően a szerelmes asszonyokról és a szerelemről elmélkedhessen, s ezzel előkészítse a nényéhez intézett kérdéssel lezárt harmadik történetet az erdőben megtámadott kisasszony három szereplőjéről, mellyel befejezi a levelet.

A flamand szövegről a kutatás megállapította, hogy ez az V. Károllyal kapcsolatba hozott anekdota egy olyan, a 12. századtól ismert kópétörténet változata, melynek motívumai megtalálhatók több más, jól ismert elbeszéléstípusban.⁷⁴ Nem állítható teljes biztonsággal, hogy Mikes a fent idézett francia szöveget használta forrásként, addig azonban, amíg elő nem kerül egy, az ő történetéhez közelebb álló változat, ezt a szöveget tekinthetjük a mikesi elbeszélés őstönzójének.

Kitekintés

A vizsgálat azt mutatja, Mikes történeteinek forrásvidéke és intertextuális kapcsolatrendszere jóval összetettebb annál, mint eddig gondoltuk. A huszonegy elbeszélés közül, melynek forrása és korábbi változata eddig ismeretlen volt, ötnek meghatároztam a valószínűsíthető vagy közvetlen forrását, forrásterületét, illetőleg változatát, egy további elbeszélésnek pedig egy eddig számba nem vett korábbi szövegváltozatát azonosítottam. Érdeemesnek tartottam dokumentálni azokat a lépéseket is, amelyek a közvetlen források tekintetében nem vezettek ugyan kézzelfogható eredményre, de amelyek révén közelebb jutottam egy-egy szöveg forrásvidékéhez, és szükségesnek véltem megfogalmazni olyan hipotéziseket, amelyek talán megkönnyíthetik új források feltérképezését. A vizsgálat egyben jelzi a forráskutatás határait: a módszer önmagában csak addig a pontig vezet el, ahol az egyéni írásmód kezdődik, ezért mindig figyelni

---

⁷⁴ Lox, *Van stropdragers...* 72. jegyzetben i. m., 234–235; vö. ATU 1620; GyÖRGY, *A magyar anekdota...* 19. jegyzetben i. m., 100–101, 28. sz.

kell az átalakítási folyamatokra.⁷⁵ A több korábbi változattal rendelkező elbeszélések-nél közvetlen forrás hiányában csak a legnagyobb körültekintéssel következtethetünk Mikes átdolgozói gyakorlatának sajátosságaira.

E néhány példa azt mutatja, hogy a kutatási feltételek javulása, a források jobb hozzáférhetősége és a szakirodalom folyamatos gyarapodása jelentős mértékben elő-segítheti az elbeszélések még ismeretlen forrásainak, változatainak azonosítását. Szö-vegparhuzamokat, motivikus egyezéseket találni a ma rendelkezésre álló eszközökkel ma már viszonylag könnyű, a lehetséges forrásterületek pontos kijelölése és a közvet-len források megtalálása azonban rendkívül idő- és munkaigényes, néhány esetben pedig szinte reménytelen feladat. A még hiányzó források és változatok túlnyomó többségét minden valószínűség szerint csak gondosan előkészített, célzott kutatással, a tárgytörténet, a Mikes-filológia és a történeti elbeszéléskutatás eredményeinek együttes alkalmazásával, nemzetközi összefogással lehet meghatározni.

---

⁷⁵ Vö. Hugo FRIEDRICH, *Montaigne*, Bern, München, A. Francke, 1967, 43.

A Törökországi levelek retorikájához

A régi magyar irodalom egyik számos ponton tisztázott, valójában azonban több részletében továbbra is megoldásra váró kérdéskörét alkotja Mikes Kelemen életműve. 2010-ben Tüskés Gábor *Mikes-problémák* címen összegezte a kutatás témaköreit és lehetséges új irányait. Ezek egyike Mikes Kolozsvárott elsajátított retorikai alapkultúrájával kapcsolatos, különös tekintettel a *Törökországi levelek*re. Mint írja: „Részletesen meg kellene vizsgálni a jezsuita retorikaoktatás hatását, az inventio és a dispositio sajátosságait, a retorikai és stilisztikai alakzatok szerepét többek között a figyelem felkeltésében, a tetszés kiváltásában, a levélíró és a fiktív címzett viszonyának megteremtésében.”¹ Az így körülhatárolt kérdésegység összetett problematikára hívja fel a figyelmet, melynek itt csupán egyetlen részletével, a jezsuita levélelméletek és a *Törökországi levelek* lehetséges kapcsolatával foglalkozom.

Az elmúlt évtizedekben többször megfogalmazódott a kérdés, vajon hol sajátította el Mikes a levélírás szabályait? A *Törökországi levelek* kritikai kiadásának keletkezéstörténeti részében Hopp Lajos a következő választ adta: „A gyakorlati levélírás mesterségét Mikes Rákóczi udvarában sajátította el.”² Állításának indoklásaként Hopp a II. Rákóczi Ferenc környezetében diáriumot írók – Ráday Pál, Pápai János, Beniczky Gáspár – és Mikes apródtársa, az 1711–1717 között naplót vezető Szathmáry Király Ádám példájával érvelt. Az állítás megerősítését szolgálta a feltételezés, mely szerint Mikes ismerte a „[...] gazdag magyar és francia levélíró hagyomány”-t, s az utóbbit volt alkalma részletesen tanulmányozni 1713–1717 közötti párizsi tartózkodása alatt.³ Hopp nem tért ki a „gyakorlati levélírás”-sal párhuzamba állítható, egykorúan oktatott levélelméletekre és arra, vajon mit tanult Mikes iskolai éveiben e téren.⁴

A *magyar levélműfaj történetéből* című, 1974-ben megjelent átfogó tanulmányában Hopp már árnyaltabban közelített a *Törökországi levelek* elméleti hátteréhez. Foglalkozott a retorikák és poétikák által közvetített műfaji szabályokkal, melyekről megállapítja, hogy érvényesültek a magyar nyelvű levélirodalomban is. A levélírás elméletéről és a barokk retorikáról szóló fejezetben megemlíti ugyan a levél két fő „cicerói ágazatát”, de nem részletezi a korabeli levélelméletek magyarországi érvénye-

¹ Tüskés Gábor, *Mikes-problémák*, ItK, 114(2010), 291–314, itt: 299.

² MIKES Kelemen, *Összes művei*, szerk. HOPP Lajos, I, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, sajtó alá rend. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966, 383. Továbbiakban: *MKÖM*.

³ *MKÖM* I, 384, 400, 608–609.

⁴ „Mikes vállalkozott arra, hogy megörökítse a Törökországba való érkezés pillanatát és azokat a napokat, amelyeket hazájába való visszatérése előtt ebben az egzotikus országban töltenek.” *MKÖM* I, 383.

sülését. Ugyanakkor Mikes levélírói teljesítményét „[...] az iskolás szabályokon túl-
növő levélíró egyéniség [...]” fordulattal kiemelte a levélírás iskolában oktatott egy-
korú elméleti közegéből.⁵ A korabeli levélméletekre történő hivatkozás nélkül Hopp
a továbbiakban bemutatja a magyarországi és erdélyi levélírói hagyományt, majd
elkülöníti a *Törökországi levelek* levéltípusait, s levonja a következtetést, mely szerint
Mikes leveleskönyve tárháza a különféle levéltípusoknak „[...] emlékeztetve a retor-
ikai, elméleti jellegű kézikönyvek választékára, s még inkább az élő levélirodalom csa-
ládias [...] természetes hangú leveleire [...]”.⁶

Korábbi véleményét nem módosítva, a *Törökországi levelek* 1990-ben megjelent,
modernizált nyelvű kiadásának kísérőtanulmányában Hopp Lajos hangsúlyozta,
mennyire fontos volt Mikes számára a francia levélkultúra megismerése.⁷ A Mikes
születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencián tartott előadásában
Hopp a leveleskönyvet ösztönző levélírói hagyomány mellett a mikesi levél teljes reto-
rikai eszköztárát is Franciaországból eredeztette.⁸

Hopp Lajos érvelését a *Törökországi levelek* keletkezéstörténetét illetően a kutatás
lényegében elfogadta.⁹ Az irodalomtörténet-írás és a kritikátörténet sem hiányolta a
Mikes által jezsuita diákként megismert és tankönyvszerűen elsajátított levélméletek
szerepének vizsgálatát. Valószínűleg e körülmény ösztönözte R. Várkonyi Ágnes gondo-
latmenetét, aki megpróbálta elhelyezni a hírlevelek gazdag magyarországi hagyományát
a *Leveleskönyv* hátterében. Érvelésének kiindulópontja a hírek hangsúlyos jelenléte a
*Törökországi levelek*ben, ami kiegészült a megfigyeléssel, mely szerint a mikesi fiktív
levél mellőzi a „szabályos levél formai követelményei”-t. Erre alapozva feltételezte, hogy
a „híró” Mikest többek között a magyarországi hírlevelek ihlették levelek írására.¹⁰

⁵ HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 501–566, itt: 503, 518–522.

⁶ HOPP, i. m. (5. jegyzet) 543–555.

⁷ „Mikes jól ismerte a kéziratos magyar levélíró hagyományt s a klasszikus latin levélírás mikéntjét, de a levél irodalmi-művészi varázsának titkát párizsi évei alatt fedezte föl: úgy kell írni, amint beszélünk, egyszerűen s mégis igényesen, műgonddal.” HOPP Lajos, *Mikes Kelemen Leveleskönyve = Mikes Kelemen, Törökországi levelek*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 6–23, itt: 11.

⁸ „Párizsban eltanulta a levélbeni társalgás, a levélírás külső és belső eszközeit s ezek fölhasználását megszabó világi társasági szabályok szellemét” HOPP Lajos, *Mikes Kelemen egyénisége = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1992, 59–66, itt: 63.

⁹ Ezt tükrözi – többek között – S. Sárdi Margit Mikes Kelemen-szócikke a Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban. S. SÁRDI Margit, *Mikes Kelemen = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, VII, Bp., Balassi Kiadó, 2007, 408–410.

¹⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *Mikes – Rodostó = Irodalom, történelem, folklór, i. m.* (8. jegyzet) 53–58, itt: 55. R. Várkonyi koncepciójának előzményeihez vö. GÁLOS Rezső, *Mikes Kelemen műveltségi forrásai*, ItK, 40(1930), 17–33, 129–142; itt: 134.

1700–1707 között Mikes a kolozsvári jezsuita kollégium által fenntartott és működtetett iskolában tanult. Ez a tény, továbbá a hipotézis, mely szerint kolozsvári diákévei alatt Mikes a jezsuiták által oktatott levélelméletek révén nemcsak megtanulta, hanem gyakorlatban is elsajátította a levélírást, s később erre az alaprétgre épült rá a gáláns francia levélkultúra speciális retorikai eszköztárának hatása, arra ösztönzött, hogy megkeressem a 16–18. századi magyarországi jezsuita oktatásban tanított levélelméletek¹¹ lehetséges nyomait a *Törökországi levelekben*.

Mikes kolozsvári tanulmányi évei (1700–1707)

Ha a *Törökországi levelekben* szeretnénk meghatározni Mikes retorikai műveltségének alaprétjét, mely kapcsolatba hozható kolozsvári tanulmányaival, az ott elsajátított levélelméleti tudással és levélírói gyakorlattal, tisztázni kell, mikor meddig jutott el tanulmányaiban. Mikes diákévei kapcsán sem Hopp Lajos,¹² sem mások (például Gálos Rezső¹³ vagy Pintér Márta Zsuzsanna)¹⁴ nem tudtak állást foglalni Mikes tanulmányi előmeneteléről. Ennek oka egyrészt a források szűkszavúsága. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a jezsuita tanintézményekben nem tanévekben, a jelenlegihez hasonló osztályok keretében zajlott az oktatás, hanem az úgynevezett gradusok rendszerében. Ez azt jelentette, ha valaki gyorsabban elérte az adott graduson az előmenetelhez szükséges szintet, gyorsabban haladhatott előre.¹⁵

Mikes kolozsvári diákéveinek legjelentősebb forrása a jezsuiták helyben vezetett kéziratok historia domusa, amely 1701-től tartalmaz bejegyzéseket éves gyakorisággal.¹⁶ 1701-ben a katolikus hitre történt áttérésekkel foglalkozó rész név szerint meg-

¹¹ KNAPP Éva, *Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században*, ItK, 115(2011), 554–580.

¹² HOPP Lajos, *Mikes Kelemen: Életút és írói pályakezdet*, szerk. TÖSKÉS Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2000, 40–88.

¹³ GÁLOS, i. m. (10. jegyzet).

¹⁴ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Mikes a kolozsvári jezsuita kollégiumban = Irodalom, történelem, folklór, i. m.* (8. jegyzet) 41–46.

¹⁵ Vö. *Ratio Studiorum et Institutiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam [...]*, ed. G. M. PACHTLER, B. DUHR, Tomus I–IV, Berlin, Hofman, 1887–1894, (Monumenta Germaniae Paedagogicae, 2, 5, 9, 16); *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu penitus retractata multisque textibus aucta* edidit Ladislaus LUKÁCS, IV (1573–1580), Romae, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981, Cap. II, De studiis et scholiis 6*–16*.

¹⁶ *Historia Societatis Jesu Claudiopoli Ab anno Millesimo Septingentesimo Primo, ab exordio scilicet seculi post Christum natum decimi octavi degentis*, Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Lat. 2039 – a forrásra a gépi számozású föliók jelzésével hivatkozom. A pergamenkötésre ragasztott rézmetszetes ex libris (melyet felírata szerint Neuhauser készített) tanúsága szerint a kötet egykor Eder József Károly (1760–1810) tulajdona volt. A kötet első levelének rektójára később bejegyezték a kötet kimagasló forrásértékére vonatkozó véleményt, és tudatták, hogy a kézirat Eder gyűjteményéből származik.

említi Mikes Kelement. Az adatsort többen értékelték,¹⁷ azt viszont nem említették, hogy az ilyen típusú bejegyzés nem tekinthető kivételesnek; hasonlóak ismertek a további évekből, és több alkalommal név szerint megemlíti a rekatolizált nemes ifjakat.¹⁸ Az édesanyjával egy időben, 1701 húsvétján katolizált Mikesről feljegyezték, hogy kálvinista szülőktől származik és Kolozsvárra érkezése előtt kálvinista iskolába járt. Arra nem tér ki a bejegyzés, korábban hol tanult Mikes és milyen ismeretekkel érkezett tizedik életévét betöltve a jezsuita iskolába. Azt sem tudjuk pontosan, melyik graduson kezdte el kolozsvári tanulmányait.¹⁹

Ismeretes, hogy 1725. június 11-i keltezésű levelében Mikes kritikusan írt az ifjak hazai neveléséről: „[...] leg aláb tiz vagy tizen egy esztendő koráig a falubol kinem megyen. hanem addig a falusi iskolában jár. addig az ideig meg tanul olvasni. de az olvasásal. csak paraszti szokást is tanul. [...]. tizen két vagy tizen három esztendő korában, valamely Collégiumban bé plántállyák [...]”²⁰ A levélrészlet alapján feltételezhető, hogy korábban Mikes is ehhez hasonló iskolázásban részesült, s viszonylag alacsony graduson kezdte el kolozsvári tanulmányait.

1700 őszétől intenzíven tanulhatta a katekizmust, hogy hitbéli ismeretei alapján megfelelőnek találják az áttérésre. Tanulmányai során több neves jezsuitával találkozott, illetőleg ilyenek környezetében tartózkodott. Ismernie és hallgatnia kellett az 1682 óta Kolozsvárott élő, kivételes magyar nyelvtelenséggel rendelkező Csete Istvánt,²¹ aki ebben az időben a kolozsvári rendház előjárója (superior), a jezsuita templom magyar prédikátora és gyóntatója volt. 1698 óta Csepelényi Ferenc a retorikát és a poesist, Tarnóczy László a syntaxist és a grammaticát oktatta az iskolában, tőlük azonban ekkor még nem tanult. Az alsóbb osztályokkal (principia, parva) világi tanító (magister

---

Ismeretes, hogy Eder nyolcvanöt kötetes kéziratgyűjteményét 1808-ban József nádor vásárolta meg a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára – ma Országos Széchényi Könyvtár – számára.

¹⁷ Így például, HOPP, *i. m.* (12. jegyzet) 40–41; PINTÉR, *i. m.* (14. jegyzet) 41.

¹⁸ A historia domus folyamatosan és részletesen tárgyalja a katolikus hitre téréseket. Így például 1702-ben megemlíti Szalánczi István és Lubeneczki János és Pál áttérését, akik Mikeshez hasonlóan a Nemesi Konviktus lakói voltak. A Nemesi Konviktusban lakók számát szintén évente feljegyezték, megjegyezve, hányan voltak közülük korábban nem katolikusok. Míg 1701-ben húszan éltek a Convictus Nobiliumban, 1702-ben harminckilenc volt a számuk, s az utóbbiak közül huszonegyen nem katolikus szülőktől származtak. 1703-ban negyvenen laktak itt, akiknek fele konvertita volt. *Historia*, *i. m.* (16. jegyzet) f. 8r, 12r, 16v, 28r.

¹⁹ „hic [Clemens Mikes] ex Parentibus Calvinianis ortus et in eorum Schola ad hoc usque tempus educatus, quam primum caeteris est Convictoribus nostris adlectus, mutari statim excoli, et affici totus ad religionem Catholicam coepit [...]” *Historia*, *i. m.* (16. jegyzet) f. 8r.

²⁰ *MKÖM I*, 62 [levél]: 23–26 [sor], 34–35 [sor] – a hivatkozási forma a továbbiakban: *MKÖM I*, 62:23–26, 34–35.

²¹ Vö. KNAPP ÉVA, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből: Csete István és Gyalogi János* = KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csonkai Könyvtár 44), 121–173.

saecularis) foglalkozott, akinek nevét nem jegyezték fel.²² Ha megpróbálunk következtetni a Mikes iskolai előmenetelére vonatkozó, egyetlen fennmaradt, biztos forrásadatból, mely szerint 1702 júliusában parvista volt,²³ megállapíthatjuk, hogy a jezsuita tanulmányi rendet elemi szinten kellett kezdenie: 1701-ben fejezhette be a principiát, majd 1702-ben a parvát.

Mikes 1701 húsvétján végbement áttérésekor Kapi Gábor volt a kolozsvári superior, egyben magyar hitszónok és templomi gyóntató; az iskolában ekkor Kereskényi Gábor (retorika, poesis), Újhelyi Ádám (syntaxis, grammatica) és egy ismeretlen nevű világi magister (principia, parva) oktatott. 1701-ben az utóbbi lehetett Mikes tanára.²⁴ Annak ellenére, hogy Mikesnek minden bizonnyal végig kellett járnia a teljes studia inferiorát és 1702-ben még csupán parvista volt, már rá lehetett bízni egy ünnepi alkalomra előadott iskoladráma női főszerepét. Mint tudjuk, 1702. július 8-án Bánffy Anna – Erdély gubernátorának, Bánffy Györgynek a lánya – és Székely István esküvője tiszteletére adtak elő drámát a jezsuita diákok Hunyadi Mátyás cseh fogságból való szabadulásáról és házasságkötéséről. A latin–magyar nyelvű nyomtatott programon a szereplők között előkelő helyen található a parvista Mikes Kelemen neve, aki Podjebrád Katalin cseh királylányt, Hunyadi Mátyás leendő feleségét alakította.²⁵ A darab szerzőjének és betanítójának neve ismeretlen.²⁶ A kivételes körülmények között, újonnan felépített színpadon bemutatott előadásra 200 forintot költöttek, s az erdélyi nemesség jelentős része is megnézte a darabot.²⁷

²² *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., VI (1700–1717)*, collegit et edidit Ladislaus LUKÁCS, Romae, Institutum Historicum S. I., 1993, 52. Csepelényi Ferencnek több nyomtatott műve ismert, ezek kivétel nélkül kolozsvári éveit után készültek.

²³ „Catharina Regis Bohemiae filia – Clemens Mikes, Praenobilis Siculus ex Tribus Sedibus. Parvista e Convictu Nobilium” *Connubium honoris seu Matthias Corvinus e captivo Bohemiae Regis Gener. Hunyadi Matyas a Tsehek Királynának Veje*, Claudiopoli, 1702.

²⁴ *Catalogi*, i. m. (22. jegyzet) 107.

²⁵ *Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők) Programok, színlapok*, szerk. VARGA Imre, Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század, 4/2, Bp., 1995, 953–960, itt: 958; vö. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., 2000, 120–122; PINTÉR, i. m. (14. jegyzet) 42–44; vö. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I–III, 1561–1773*, Bp., 1984–1988, itt: I, 248. – Staud nem ismerte a nyomtatott programot.

²⁶ Pintér Márta Zsuzsanna szerint az előadás rendezője a retorikai osztály mestere, Újhelyi Ádám volt. PINTÉR, i. m. (14. jegyzet) 42–44. Ez nyilvánvaló tévedés, mivel 1702-ben a retorika tanára Kereskényi Gábor volt, s Újhelyi Ádám ekkor már nem élt a kolozsvári jezsuita rezidenciában. *Catalogi*, i. m. (22. jegyzet) 155–156. – Vö. KNAPP Éva, *Azonos történelmi tárgyú iskoladrámák a német és magyar jezsuita színpadon: Hunyadi László és Hunyadi Mátyás = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I–II*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2011, I, 292–301, itt: 298–300.

²⁷ „Theatrum scenaque de novo erectae, insumpsit in opus istud Domus nostra absque ullius patrocini facile 200 flor. Inter fuit Drammati cum Excellentissimo Capite suo, cujus fuit tota res honoris oblata, maxima Nobilitas Transylvanica.” *Historia*, i. m. (16. jegyzet) f. 16v.

1703-ban valószínűleg Reigai György magister oktatta a syntaxisra vagy a grammaticára Mikest. A Nemesi Konviktus előjárója ettől az évtől 1706-ig a templom magyar nyelvű ünnepi szónoka és gyóntatója, Székely István volt. A historia domus szerint „Scholae nostrae anno hoc dum maxime florerent.”²⁸ Mikes tanulmányait 1704-ben is Székely István és Reigai György irányíthatta.²⁹ A historia domus szerint ettől az évtől folyamatosan érezte hatását az ország háborús állapota az iskola életében, s a következő évben mintegy 2000 forint kárt szenvedtek a kolozsvári jezsuiták. 1706-ban rendeződni látszott az általános társadalmi-politikai helyzet, s a diákok ismét visszatértek az iskolába.³⁰ 1706-ban Kapi Gábor superior volt az idősebb diákok előjárója (praefectus scholarum altiorum), 1707-ben Horváth András superior viselte e hivatalt. Az utóbbi évben Reigai György foglalkozott a rhetor és poëta graduson lévő tanulókkal.³¹ Ha feltételezzük, hogy Mikes a háborús viszonyok ellenére sem hagyta abba időlegesen kolozsvári tanulmányait és a szokásos előmenetel szerint haladt, a több mint hat teljes kolozsvári tanévben elvégezhetette a studia superiort, azaz befejezhetette a poézis és a retorika osztályt – annak ellenére, hogy a historia domus megjegyzi, 1707-ben nem tudtak poétikát, 1708-ban pedig retorikát oktatni.³²

A levélírást Mikes a jezsuitáknál Európa-szerte szokásos módon, a *Ratio Studiorum* (1560–1561) előírásai szerint tanulta meg. A jezsuita tanulmányi rendben a levélírást oktatása a studia inferiora második osztálya (parva), azaz az első grammatikai osztály (syntax) anyagának sikeres elsajátítása végén kezdődött, amikor a tanulók alapfokon már helyesen írtak, olvastak és értettek latinul. Mindenekelőtt Cicero leveleiből készült válogatáson gyakoroltak. Feladataik közé tartozott a levélírást prózában, s használniuk kellett az elsajátított Cicero-tudást a levelekben. Vergilius, Sallustius és Cicero műveiből válogatott szemelvényeket olvastak, s elvárták tőlük, hogy a felsorolt szerzők szentenciáit, kifejezéseit használják a latin beszédben. A memorizált kifejezéseket levelekbe kellett beépíteniük, amit hetente két alkalommal gyakoroltak. Az azonos graduson lévő tanulók közül a tanulmányaikban előrehaladottabbak („veterani”) verseket illesztettek a levelekhez, míg a kezdők („novitii”) a syntaxis szabályaihoz tartozó verses példaanyagból válogattak.³³ A bővített és módosított *Ratio Studiorum*ban

²⁸ *Catalogi, i. m.* (22. jegyzet) 209–210; *Historia, i. m.* (16. jegyzet) f. 28r–28v.

²⁹ *Catalogi, i. m.* (22. jegyzet) 265–266.

³⁰ 1704: „Difficilis hic annus, et armorum indique strepentium tumultu formidabilis.” – 1705: „In oeconomia damna passi sumus ad duo millia florenorum.” – 1706: „Huius Anni 1706 initium opinabatur prosperum rerum nostratum cursum; nam et Juventus confluebat ad scholas nostras [...]” *Historia, i. m.* (16. jegyzet) f. 29r, 33v.

³¹ *Catalogi, i. m.* (22. jegyzet) 366, 414.

³² 1708: „Quoad Studia hic annus parem cura praecedentibus expertus est infelicitatem; superiori anno vacabat Poësis, hoc anno Rhetorica; extera enim Juventus incommoda militaria adhuc metuens, maluit ad patrios Lares extra Claudiopolim remanere.” *Historia, i. m.* (16. jegyzet) f. 39r.

³³ *Ratio Studiorum, i. m.* (15. jegyzet) I, 165.

(1586, 1599) Cicero és Plinius leveleinek ismeretében írták elő a levélírás gyakorlását.³⁴ Ezt követően a harmadik grammatikai osztály (grammatica ismétlése és metrica) végén Cicero-, Vergilius-, Ovidius- és Catullus-válogatások alapján tanulták meg a verses levélformát.³⁵ Mindez egyben azt jelenti, hogy a jezsuiták messzemenően figyelembe vették és alkalmazták Justus Lipsius tanácsát, amely szerint másként kell levelet írni a különböző életkorokban.³⁶ Ennek megfelelően újra meg újra, életkoronként eltérő színvonalon oktatták és gyakoroltatták a levélírást.

Ismeretes, hogy 1707 húsvétját II. Rákóczi Ferenc Kolozsvárott töltötte, és vezérlo fejedelemmé választása ösztönözte udvartartása megszervezésére. Mikes valószínűleg fiatal életkora miatt nem lett a Nemesi Társaság tagja; eleinte külső szolgálatokra alkalmazott apród, majd bejáró inas volt a fejedelem mellett.³⁷ A tizenhét éves korában félbeszakadt tanulmányai végén lényegében birtokában lehetett a jezsuita iskolákban megszerezhető poétikai és retorikai tudásnak. Cicero válogatott levelei, elsősorban az *Epistolae ad Familiares* olvasása és a levélírás imitációs gyakorlása révén képes volt különféle tematikájú latin nyelvű levelek írására, és bírta az ehhez szükséges memorizált frázisokat.³⁸

Tudása – amint azt a már idézett 62. levélben összefoglalta – nem a mindennapi életvitelt segítő gyakorlati, hanem „deák tudás” volt.³⁹ Ezt a tudást később, a száműzetés éveiben – ugyanebben a levélben megfogalmazott, saját tanácsát is megfogadva – elsősorban fordítói munkájában kamatoztatta.⁴⁰ Mint írta, „[...] az atyák nagy számot adnak azért hogy a fiaikat nagyobb gondviseléssel nem nevelik. [...] ha a fiaikat csak arra vennék is hogy a deák könyveket magyarra fordítsák. ugy a tanulásokat. aközönséges jora fordítanak. mivel sokan vannak olyanok. akik arra. alkalmasok volnának. és ha csak egy könyvet fordítana is meg, életében. azzal mind magának. mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig valo tanulásának [...]”.⁴¹

³⁴ *Ratio Studiorum*, i. m. (15. jegyzet) II, 420, 432, vö. még, 505.

³⁵ Vö. *Ratio Studiorum*, i. m. (15. jegyzet); *Monumenta*, i. m. (15. jegyzet).

³⁶ Lipsius elkülönítette a gyermekkorban („in puerili”) és ifjúkorban („in crescente”) követendő, valamint a férfikori („virilis”) levélminta-imitáció szabályait. Justus LIPSIUS, *Epistolica Institutio: Excerpta e dictantis ejus ore, Anno 1587. mense Junio. Editio ultima*, Varadini, A. Szenci, 1656 = [Michael RADAU], Georgius BECKHER, *Orator extemporaneus*, Varadini, A. Szenci, 1656, 439–468, itt: 465–468.

³⁷ Vö. például GÁLOS, i. m. (10. jegyzet) 25.

³⁸ GÁLOS, i. m. (10. jegyzet) 29.

³⁹ MKÖM I, 62.

⁴⁰ Ismeretes, hogy a 62. levél írásakor (Rodostó, 1725. június 11.) Mikes már befejezte első fordítói próbálkozását. Vö. MIKES Kelemen, *Az iffiaknak kalauzza az Isten uttyában. Az Sz. Írásból és az Sz. Atyákból szedegetett keresztényi oktatások ött szakaszra osztva. 1724 / 1744*. Budapesti Egyetemi Könyvtár (= továbbiakban BEK), A 241. Az autográf kézirat 1724-ben lefordított, majd 1744-ben javítani kezdett, átdolgozott változata 1751-ben készült el.

⁴¹ MKÖM I, 62:96–105.

Ugyanúgy, mint a fordításokban, a kolozsvári „deák tudás” jelen van a *Törökországi levelek*ben, melyeket Hopp Lajos találóan „valódi leveleket utánzó képzelt levelek”-ként jellemezte.⁴² Mikes levelei többek között tanúskodnak arról, hogy írójuk milyen mélységben sajátította el a levélíráshoz vonatkozó jezsuita tananyagot.

A jezsuiták által oktatott levélelméletek nyomai

„Az ékesszólást is a kicsiben kezdett gyakorlással lehet elsajátítani.” Bán Imre így fordította le tartalmi sűrítéssel a Soarez-féle retorika „talán leggazdagabb átdolgozása”-nak ítélt, 1709-ben megjelent *Manuductio* előszavának egyik központi gondolatát.⁴³ Ez az elv változatlan formában érvényesült a beszédtanítás retorikáján alapuló levélíráshoz jezsuita oktatásában is.

Mikes levélírói készsége magas irodalmi és nyelvi színvonalon jelentkezett; felkészültségének és tudatosságának egyik alapvető összetevője jezsuita iskolázottságában kereshető. Közvetve e körülményt bizonyítja egyik önironikus reflexiója, melyben dicséri a nem létező címzett nem létező válaszeveleinek retorikai erőit: „kéd jól tudgya a maga gondolatit le írni. és a csekély dolgot is úgy fel tudgya öltöztetni. hogy nagyknak láttzik. és tettzik”.⁴⁴ Másutt – utalva a jelentős számban olvasott és diákként részleteiben memorizált nyomtatott levélkompendiumokra és levelekre – így panaszkodik: „én leg inkább azon busulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit.”⁴⁵ E „kérdés”-sel a tizenkét éves korától éveken át iskolai feladatként elkészített számtalan levéllel levélírást gyakorló Mikes közvetve elárulja, fiktív leveleinek egyik célja az utókortól várt elismerés.

Mikes minden bizonnyal ismerte Simon Verepaeus (Simon Vereept, 1522–1598) *De epistolis latine conscribendis libri V* című, a magyarországi jezsuita oktatásban is használt munkájának a jó levélíróra vonatkozó tanácsai közül azt, mely szerint a tanuló sűrűn, lehetőleg naponta gyakorolja a levélírást (4.) és figyelmesen javítsa a leveleket (5.). Vereept révén tisztában lehetett azzal is, hogy a műfaj erői nem azonosak a különféle levél típusokban.⁴⁶ A familiaris levélre vonatkozó, Justus Lipsiustól származó megjegyzés sem kerülhette el a figyelmét, amely szerint az ilyen típusú levél tartalma szerint lehet „serialis”, „docta” vagy ezek sajátos keveréke, mivel

---

⁴² HOPP, *MKÖM I*, 384.

⁴³ *Manuductio* [...], Tyrnaviae, 1709, 3–8 Praefatio; BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 54.

⁴⁴ *MKÖM I*, 75:7–8.

⁴⁵ *MKÖM I*, 59:58–59.

⁴⁶ SIMON VEREPAEUS, *De epistolis latine conscribendis libri V*, Coloniae, P. Cholinus, 1620, liber II, 45–81. Használt példány: BEK Bar.8557.

argumentuma nem minden esetben „simplex”.⁴⁷ Ismernie kellett a nemzeti nyelvű levélíráshoz vonatkozó, a latin levél szabályainál sokkal kötetlenebb jezsuita előírásokat is, mivel ezeket folyamatosan érvényesítette leveleiben. Így például a Magyarországon is oktatott jezsuita levélelméletek közül Joannes Kwiatkiewicz *Svada civilis* című munkája „leges [...] literarum”-ának negyedik, a nemzeti nyelven írt levelekről („Epistolis Patrio Idiomate”) szóló pontja szerint a nemzeti nyelvű levél nem kívánja meg, hogy kidolgozása ugyanolyan legyen, mint a latin nyelvűé, melynek készítése az oratiót követi.⁴⁸ Mikes tisztában lehetett Georg Worpitz megállapításaival is, mely szerint lehetetlen („impossibile”) pontosan megadni a levélírási szabályait, és egyedül a dispositio rendezi össze egy konkrét levél elkészítésének módját.⁴⁹ Ismerhette Erasmus különbségtételét is a köznapi és a „művészettel” írt levél között.⁵⁰

A *Törökországi levelek*ben többször feltűnik a levél leglényegesebb funkciójából, a távolság legyőzéséből eredeztetett – egyetlen korabeli levélelméletből sem hiányzó – definíciója: „ha az idő annyira el hánt vetet egymástól, amennyiben töllünk lehet allyunk boszut rajta. és ha mas képpen nem lehet. az írásal beszélgessünk egymásal,”⁵¹ illetve „csak azt írom. a mi eszemben jut. mert mikor kédeknek írok, úgy tétzik mint ha előttem volna. kéd. és kédel beszélgetnék.”⁵² A mikesi megfogalmazásban egyaránt érződik a Cicero-féle (a levél célja, „ut certiores faceremus absentes” Ad fam. 2, 4) és az Erasmus-féle, Turpilii Comiciusra utaló definíció („Est enim [...] epistola absentium amicorum quasi mutuus sermo”) ismerete.⁵³ A fentieknél is közelebb áll Mikes szavaihoz Joannes Ludovicus Vives – Cicero és az ifjabb Plinius nyomán adott – meghatározása, mely egyrészt hangsúlyozza a különböző helyen lévők közötti kapcsolat megteremtését, másrészt kiemeli a levél és a mindennapi beszéd hasonlóságát.⁵⁴ A fenti idézetek tanúsítják, Mikes teljes mértékben tudatában volt a legkorábbi jezsuita levél-

⁴⁷ Justus LIPSIUS, *Epistolica institutio*, Antverpiae, Plantin, 1614, Caput V, 8–9.

⁴⁸ Joannes KWIATKIEWICZ, *Svada civilis [...]*, Pragae, Typ. Univ. Carolo Ferdinandae in Coll. S. J. ad S. Clemen., 1690, 5–7. Használt példány, BEK Bar.9506.

⁴⁹ Georg WOPITZ, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1728, Pars IV, Appendix II. De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo (573–600. p.). Használt példány: BEK Ha 1793. Első kiadás: Coloniae 1689.

⁵⁰ Desiderius ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus de conscribendis epistolis*, Basiliae, Jo. Frobenius, 1522, 100–173. Használt példány: BEK Ant.1028coll.3.

⁵¹ MKÖM I, 5:12–14.

⁵² MKÖM I, 57:88–90.

⁵³ ERASMUS, *i. m.* (50. jegyzet) 21. A Cicero-féle levél-felfogásra az 57. levél idézett részlete kapcsán már Hopp Lajos utalt. MKÖM I, 540–541.

⁵⁴ „Epistola [...] est sermo absentium per literas, in hoc enim ea reperta, ut conceptus animi, et cogitata aliorum ad alios fida mandati interpretis et nuncia perferat [...] collocutio scripta separata copulat” Joannes Ludovicus VIVES, *De conscribendis Epistolis [...]*, Tiguri, Froshoverus, ca. 1555, 2_r–3_v, 28_r–31_v. Használt példány: BEK Ant.7469coll.2.

elméletben található, Libaniustól és Cicerótól eredeztetett definíciónak („absentis cum absente mandatum scriptis colloquium”).⁵⁵

A *Törökországi levelek*ben több korabeli jezsuita levélmélet együttes hatását vélem felfedezni. Így a már hivatkozott Kwiatkiewicz litera nunciatoriára (tudósító levél) vonatkozó előírását;⁵⁶ továbbá Antonio Forti összegző megállapítását, mely szerint a tiszta levéltípusokon kívül a mondanivaló összetettsége miatt gyakran szükséges írni úgynevezett epistola mixtát. Ebben egyszerre több levéltípus sajátosságait lehet érvényesíteni, és érdemes a szabályokat egyéni megítéléssel kezelni, mert a különböző előírások keveredhetnek a mondanivaló függvényében.⁵⁷

Mikes levélírói tudatosságát tanúsítja a több levelében olvasható megjegyzés, mely szerint levelet ír, nem könyvet vagy históriát: „eleget elmelkedhetnék azember. [...] de azt kel meg gondolnom hogy levelet irok, nem könyvet.”;⁵⁸ „levelet irok és nem históriát”.⁵⁹ Ez a fordulat kihagyásos idézet C. Plinius Caecilius Secundus egyik leveléből: „Tu potissima excerptes; *aliud est enim epistolam aliud historiam*, aliud amico aliud omnibus *scribere*.” Ep. lib. VI, 16:22. (kiemelés: Knapp Éva). Az ifjabb Plinius leveleit Mikesnek tanulmányoznia kellett kolozsvári éveiben kötelezően előírt olvasmányként.⁶⁰ A fordulatot ezenkívül megismerhette Vives levélméletéből is: „Bene Plinius Caecilius, Aliud est historiam scribere, aliud epistolam: significans in natura illarum esse discrimen.”⁶¹

Hopp Lajos véleménye szerint a „levelekbe szúrt versek, versrészletek a précieux kordivat kellékei, csupán prózaékesítő szerepük van”.⁶² A „Lakunk parttyán, a tengernek / tölttyuk napját. életünknek.”⁶³ kezdetű verset – Mikes levelekbe szőtt, versként értékelhető további soraival együtt – Hopp az alkalmi rímfaragás és diákvers-szerzés körében helyezte el és ennek megfelelően jellemezte. E sommás megítélés azonban részben módosításra szorul. Mikes versei ugyanis nem tekinthetők egyszerűen alkalmi prózaékesítésnek és rímfaragásnak, mivel a jezsuitáknál ő is megtanulta és begyako-

⁵⁵ Joannes VOELLUS (Jean Voel), *De ratione conscribendi epistolas, utilissimae praeceptiones, In iuventutis gratiam potissimum conscriptae [...]*, Ingolstadii, 1597, Propositio generalis totius libri.

⁵⁶ Az epistola nunciatoria pontosan meghatározott helyekről, személyekről és eseményekről szól; az előadásmódban kíváncsú a rövidség, az igazmondás és a világosság. Vö. KWIAATKIEWICZ, *i. m.* (48. jegyzet) 5–7.

⁵⁷ Antonius FORTI, *Miles Rhetoricus et Poeticus [...] primum Messanae Typis commissum. Nunc in Germania recusum*, Dilingae, J. G. Bencard, 1691, 270–283.

⁵⁸ MKÖM I, 13:20–22.

⁵⁹ MKÖM I, 80:107–108.

⁶⁰ Az 1586-ban és 1599-ben bővített és módosított *Ratio Studiorum*ban Cicero és az ifjabb Plinius levelei ismeretében írták elő a levélírás gyakorlását. *Ratio Studiorum*, *i. m.* (15. jegyzet) II, 420, 432, vö. még, 505.

⁶¹ VIVES, *i. m.* (54. jegyzet) 3.

⁶² HOPP, MKÖM I, 503.

⁶³ MKÖM I, 42:68–199. Mikes mellékelte e verse változatát utolsó, báró Huszár (Boér) Józsefhez intézett misszilis leveléhez (Rodostó, 1761. március 19.) is. MKÖM I, Misszilis levelek 5:336–492.

rolta a versek levelekbe illesztését. A diákok költészettani tanulmányaik során az elégiával foglalkoztak először, és megtanulták a levél formájú, az elbeszélő-tanító, valamint a patetikus elégia készítését. A levél formájú elégia írását a személyes körülmények bemutatásával vagy egy tétel kimondásával kellett kezdeni, majd – az elvárt szabályokat érvényesítve – metaforákkal, hasonlatokkal, érzelmes alakzatokkal, szellemes észrevételekkel, történetre vagy mesékre vonatkozó részekkel folytatni.⁶⁴ Közben ki lehetett térni például források, kertek, paloták és templomok leírására. Véleményem szerint Mikes ezt a Kolozsvárott egykor megtanult és begyakorolt előírást elevenítette fel Ovidiuséval párhuzamba állítható léthelyzetében a 42. levél végén és néhány további levél verses betéteiben. A jezsuita iskolák mintaelégiái Ovidius műveiből származtak elsősorban.⁶⁵ A levelekbe illesztett versek készítését két fokozatban gyakorolták a diákok: míg a kezdők a syntaxis szabályaihoz mellékelt verses példaanyagból válogatott, a tanulmányaikban előrehaladottabbak önállóan készített verseket illesztettek leveleikhez.⁶⁶

Hopp Lajos többször is foglalkozott Mikes levéltípusaival. A levélfajták elkülönítésén, felsorolásán (például köszöntő levél, kedves levél, szomorú levél, unodalmas levél, szép levél, rövid levél, hosszú levél, csinált levél, vigasztaló levél) és bemutatásán kívül megállapította, hogy a leveleskönyv valóságos tárháza a levéltípusoknak, „emlékeztetve a retorikai, elméleti jellegű kézikönyvek választékára, s még inkább az élő levéltudomány családias [...] természetes hangú leveleire.”⁶⁷ Ugyanakkor nem foglalkozott azokkal az irodalomelméleti művekkel, amelyekre utalt, s megelégedett az „élő” gyakorlatból leszűrt mikesi tapasztalat elsőségének kiemelésével.

Megvizsgálva a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században tankönyvként használt levélméleteket,⁶⁸ megállapítható, hogy egyetlen olyan levélmélet sem készült, mely ne foglalkozott volna rövidebb-hosszabb terjedelemben a beszéd neméhez kapcsolt, nagyszámú és változatos megnevezésű levéltípus sajátosságaival, az ezekben alkalmazható fordulatokkal, frázisokkal. Mikes minden bizonnyal kolozsvári

⁶⁴ Vö. az Acsay Ferenc által ismertetett, hiányos, címlap nélküli úgynevezett győri tanárképző jegyzetet, ld. ACSAY Ferencz, *A győri kath. főgimnázium története. 1626–1900*, Győr, Győregyházmege Könyvsajtója, 1901, 75–83, itt: 76.

⁶⁵ Vö. például a Jacobus Pontanus által szerkesztett Ovidius-kompendium sokadik kiadását: *Publius Ovidius Nasonis Epistolae, seu Elegiae de Ponto. Libri quatuor. Cum Jacobi Pontani S. J. Commentario in Compendium redactio. Ad usum Scholarum Soc. Jesu*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1731. Használt példány: BEK 01087. Ovidius Tristióját megjelentették – többek között – Alvarez grammatika-tankönyvének második része után is a jezsuita diákok részére. Vö. *Emmanuelis Alvari [...] Liber II. De constructione octo partium orationis, in usum medise, et supremae grammatices classium*, Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1738, 157–199. Ugyanebben a kiadásban Cicero ad Familiares leveleiből is található válogatás: 248–284. Használt példány: BEK Ha645.

⁶⁶ *Ratio Studiorum*, i. m. (15. jegyzet) I, 165.

⁶⁷ Például, HOPP, i. m. (5. jegyzet) 543–544, 551–555; HOPP, *MKÖM* I, 608.

⁶⁸ KNAPP, i. m. (11. jegyzet).

tanulmányi éveiben sajátította el és gyakorolta be a különféle levélfajták jellemzőit. A gyakorlat mellett ezek az ismeretek térhettek vissza nála, amikor megnevezte egy-egy levél típusát, megkülönböztető sajátosságait.

Mikes több levelében is olvasható például a „szomorú levél” megjelölés. Ennek a típusnak minden esetben fő sajátossága nála a rövidség: „most ez elég. mert a szomoru dologrol nem kel hoszu levelet irni.”;⁶⁹ „mint hogy e szomoru levél. azért most nem is irok többet. mert a szomoru levélnek, igen rövidnek kel lenni.”;⁷⁰ „aztot már meg mondtam, hogy a szomoru levélnek nem kel hoszunak lenni.”;⁷¹ „a szomoruán irt levelek. ugy jobbak. ha mentöl rövidebbek.”;⁷² „meg mondtam, hogy a szomoru levélnek. rövidnek kel lenni azért el is végezem.”⁷³ A diákoknak összeállított levélkompéndiumokban rendszeresen megtalálhatók az úgynevezett „szomorú tartalmú” levelek az epistola tristis, epistola lacrymosa seu flebili, epistola lamentatoria, epistola consolatoria stb. megnevezéssel.⁷⁴ Példaként Cicero egyik levelének részletét idézem: „Breviloquentem iam me tempus facit: pacem enim desperavi [...] (Ad Att. 7, 20). Ugyanez Balog György 1697-ben megjelent fordításában: „Maga a’ szomoru idő cselekeszi azt, hogy illy rövid vagyok az írásban, avagy az idő téssen engemet rövid szollvá, mert a’ bikesség felől kétségben estem [...]”.⁷⁵ A levélelméleti tankönyvek módszeresen tárgyalják e levéltípus sajátosságait, és már a legkorábbi jezsuita levélelméleti munkában olvasható a figyelmeztetés: „breviter dici potest.”⁷⁶

Gyakran írt Mikes újrési köszöntő leveleket (8, 23, 40, 59, 78, 86, 123). Többek között e levéltípus írását is oktatták a jezsuiták, s a levélelméleti tankönyvek összefoglalták a „novi anni apprecatoria” formai és tartalmi szabályait. Georg Worpitz Simon Vereept alapján szerkesztett levélelméletéhez – melyet egyik Soarez-átdolgozásához illesztett – nyolc rövid, egyszerű szövegű, elméleti megjegyzésekkel kísért példalevelet mellékel a legfontosabbnak ítélt levéltípusok bemutatására. A negyedik levél az

⁶⁹ MKÖM I, 48:32.

⁷⁰ MKÖM I, 66:16–18.

⁷¹ MKÖM I, 67:24–25.

⁷² MKÖM I, 115:23–24.

⁷³ MKÖM I, 121:43–44.

⁷⁴ Így például a Sturm által összeállított Cicero-kompéndiumból sem hiányzik. *M. Tullii Ciceronis epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti*, Dusseldorphij, J. Oridryus – A. Busius, 1562, Ad Att. 7, 25: D1_v; Ad fam. 4, 5: D8_r.

⁷⁵ *A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei melyek Sturmius Jakab által össze szedettettenek. Most pedig a tanuló iffjaknak kedvéért, Magyar nyelvre fordittattanak Balog György által*, Lőtsén, 1694 (RMK I 1458; BEK RMK I 347). A magyar fordítás szövegkiadása, *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1993, Balassi Kiadó (Régi Magyar prózai Emlékek 10.), 195–298, 704–746, itt: 241.

⁷⁶ VOEL, i. m. (55. jegyzet) 23–26, itt: 26.

újévet köszönti.⁷⁷ Biztosra vehető, hogy ezt vagy ehhez hasonló mintaleveleket Mikes-sel is olvastattak Kolozsváron.

A mikesi levéltípusok csaknem kivétel nélkül megtalálhatók a jezsuita levélelméleti praeceptumokban. Példaként csupán két további, az életmű szempontjából fontos típus sajátosságait idézem. A *Törökországi levelek* egyik kimondott célja a szórakoztatás, s ennek egyik fontos eszköze humor, a komikum és a tréfa. Mikessel minden bizonnyal írtak Cicero-leveleket imitáló tréfás levelet (epistola iocosa) iskolai feladatként, és ismerhette e levéltípus szabályait. Erre látszik utalni, hogy a tréfa mindig mértéktartó Mikes ilyen típusú leveleiben, és keveredik más mondanivalóval, éppúgy, ahogy azt például Voel előírta.⁷⁸ Másfelől Mikes leveleinek nagy része az úgynevezett epistola mixta kategóriába sorolható. E levéltípust a jezsuiták szintén Cicero alapján gyakoroltatták a diákokkal, mivel nála sok ilyen levél található, s ezekben példaszerűen keverednek a legkülönbözőbb levéltípusok sajátosságai.⁷⁹ Valószínűnek tartom, hogy Mikes nem feledte el ezeket az iskolai gyakorlatokat.

Cicero leveleinek ismerete, utánzása

A levélírás gyakorlati oktatásában a jezsuitáknál is Cicero számított az első számú tekintélynek.⁸⁰ Mint láthattuk, ez a körülmény érvényesült a levélelméletekben is, ahol kivételes helyet biztosítottak neki. A levélírás legfontosabb tananyaga a *Ratio Studiorum* szerint „Cicero ad Familiares omnes, ejusdem ad Atticum et Q. fratrem” volt. A jezsuita tanárképzés keretében oktatott humanae litterae vonatkozó, részletes rendi instrukció első változata 1619-ben, teljes formája 1622-ben készült el.⁸¹ Ez az instrukció bővítette és részletezte a *Ratio Studiorum* előírásait. Külön fejezetben foglalták össze a Cicero-imitáció szabályait, elválasztva egymástól a gyermekkori (puerilis) és az ifjúkori (iuvenilis) ismeretanyagra vonatkozó előírásokat. A két

---

⁷⁷ Georg WOPITZ, *Clara et praeclara methodus parandae eloquentiae [...]* (1. kiadás Coloniae, 1689). Használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad. S. J., 1728, BEK Ha 1793, Pars IV, Appendix II. De stylo Epistolae ex Simone Verepaeo 573–600, itt: 580–596.

⁷⁸ De iocosa epistola. In quovis epistolarum genere, quoties id res patitur, iocum admiscere debemus. Sed illud in primis curandum est, ut tempestivus sit iocus, ut liberalis, ut longe absit ab omni turpitudine, ut decori meminerit [...]. VOEL, i. m. (55. jegyzet) 56.

⁷⁹ Vö. például, VOEL, i. m. (55. jegyzet) 56–57.

⁸⁰ A kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos többször említi Cicerót, két alkalommal utal a Cicero-levelekre is, de ezekből nem von le Mikes tanulmányi éveivel és műveltségével kapcsolatos következtetést. HOPP, *MKÖM* I, 466, 504–505, 508, 537, 575, 822; Cicero-levelek: 488, 540–541.

⁸¹ *Ratio Studiorum*, i. m. (15. jegyzet) IV, 175–235.

életkornak megfelelően két részre választották az imitációt: 1. a szavak és a stílus, 2. a szentenciák és a dolgok (témák) utánzására.⁸²

A jezsuita iskolákban többféle Cicero-levélválogatást használtak, melyek közül különösen kedvelt praeceptum volt Johann Sturm Cicero-válogatása.⁸³ A strassburgi iskola számára kidolgozott Sturm-féle összeállítás első kiadását gyorsan követték további, köztük magyarországi kiadások.⁸⁴ Sturm négy könyvre osztott válogatásában általában 125 levél található az egyszerű, rövid levelektől kezdve, a hosszabb, bonyolult tartalmú, összetett nyelvtani tudást igénylő szövegekig.⁸⁵ Az összeállítás kettős célt szolgált. A tanulók egyrészt tudásszintjüknek megfelelően mélyíthették el a latin nyelv ismeretét, és minőségi olvasmányanyagon sajátíthatták el a stílári követelményeket. Másrészt már viszonylag korai életkorban gyakorolhatták az önálló levélírást a tankönyv segítségével.⁸⁶

⁸² „Imitatio duplex est, una verborum et styli, altera sententiarum ac rerum”. *Ratio Studiorum*, i. m. (15. jegyzet) IV, Imitatio Ciceronis 230–233, itt: 231.

⁸³ Jelenlegi tudásunk szerint az első, példányból ismert kiadás: *M. T. Ciceronis Epistolarum libri tres, a Joanne Sturmio puerili educationi confecti*, Strassburg, Wendelin Rihel d.Ä., 1544 – VD16 ZV 3477. Vö. még *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár, Források, 5), 153–183, 427–433; IMRE Mihály, *Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben* = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, 2010, 31–39. – Valószínű, hogy Sturm összeállításán kívül más Cicero-kompendiumokat is használtak a jezsuita oktatásban, így például Georg Fabriciusét. Fabricius elsősorban az általános latin szókincs bővítésére válogatott a beszéd három neméhez illeszkedő formulákat és szentenciákat a Cicero-szövegekből. E munka iskolai használata elmélyültebb latin nyelvtudást feltételezett, mint a Sturm-féle válogatásé. „[...] ex Ciceronis Epistolis collegi, neque loquendi tantum formulas, aut dicendi genera excerpsi [...]”; „Tres autem libellos confeci, secundum tria, ut Rhethores nominant, caussarum genera, in quae ab artis scriptoribus, ut res caeterae, ita etiam Epistolae sunt distinctae.” Georg FABRICIUS (1516–1571), *Elegantiarum puerilium ex M. Tullii Ciceronis epistolis libri tres [...]*, Lipsiae, In Officina V. Papae, 1548, A5, A6; használt példány: BEK Ant.1357, tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Collegij Societatis Iesu Posony 1704.”

⁸⁴ Az 1. magyarországi kiadás: Szeben 1594 (RMK II 2440, RMNy 754), amelyet 1711-ig kilenc további magyarországi kiadás követett. Az 1. nagyszombati kiadás 1680-ban jelent meg (pld. OSzK RMK II 1468a); az általam használt kiadás: Tyrnaviae, Typ. Acad., 1712, BEK Hb 973. Magyar fordítása, *A Marcus Tullius Ciceronak, i. m.* (75. jegyzet). A magyar fordítás szövegkiadása, *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet), 195–298, 704–746.

⁸⁵ A sokféle kiadású Sturm-összeállításban esetenként egy-egy Cicero levelet másikkal helyettesítettek. A magyar fordításban a levelek száma azért 126, mert a második liberben közölt egyik levelet (Att. lib. 9, 17) két levéllel bontotta a magyar fordító.

⁸⁶ A kiadványt felekezeti és rendi különbségek nélkül használták Magyarországon és Erdélyben. Vö. pl., DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1974, Szerzők és művek az olvasmányanyagban, 3. Ókori olvasmányanyag című fejezet. A ferences konvent csíki nyomdájában 1702-ben jelent meg a Sturm-féle válogatás, fennmaradt egyetlen példányának kötése csíksomlyói palmettás díszítésű félbőr kötés, ami nyomatékostítja a helyi használatot. Dankanits megállapítása szerint

A jezsuita diákok a második grammatikai osztálytól Cicero egyre nehezebb levél-szövegeiből tanultak és gyakoroltak. A tanár a korábbi gradusoktól eltérően nemcsak anyanyelven, hanem latinul is elmondta a szövegek tartalmát. Megpróbálta rávezetni a diákokat a legfontosabb szavak értelmére Cicero korábban már megtanult kifejezé-seinek segítségével, majd ismét anyanyelvre fordította a kiválasztott szöveget. Ezt követően latinul jegyeztette le a tananyag tartalmát, az értelmezéseket és a legfonto-sabb szavakat, szókapcsolatokat. A szókincs bővítésére összegyűjtette és megtanul-tatta a választékos Cicero-kifejezéseket. Végül ezt követte a megtanultak gyakorlati alkalmazása, mindenekelőtt a levélírásban.⁸⁷

Mikes Kelemennel is e módszer révén sajátíttatták el a latin nyelvű levélírás művészetét Kolozsváron. Feladatai közé tartozott a tartalmilag és stílusosan memori-zált Cicero-levélismeret használata. Feltételeztem, hogy Mikes tanulmányainak e rétege – akár áttételesen is – jelen van fiktív leveleiben. Megvizsgáltam a magyaror-szági jezsuita iskolákban használt több Cicero-levélkompendiumot⁸⁸ annak érdekében, hogy a közös téma- és fráziskincs megállapításához kiválasszam, vajon melyikkel érdemes összevetni a *Törökországi leveleket*. Választásom a már többször idézett Sturm-féle kompendiumra esett. Ezt motiválta a felismerés, mely szerint nem biztos, hogy a Sturm-féle kompendium Balog György-féle magyar fordítása „elsősorban isko-lai »puskának« készült.”⁸⁹ Véleményem szerint inkább tanári segédkönyv volt, amit bizonyítani látszik a magyar fordító törekvése a grammatikai pontosságra, továbbá a már ismertetett latin–magyar oktatói módszer. Az összevetésben – az egykori oktatás logikáját követve – a legegyszerűbb tartalmi elemekből indultam ki, szem előtt tartva a korabeli elképzelést, mely szerint a levélírás retorikai szabályai fellazíthatók a nem-zeti nyelvű levélírásban.

1. A szeretet és az egészség levélformulái. Sturm Cicero-kompendiumának első tíz darabját Cicero feleségéhez, Terenciához címzett rövid levelek teszik ki (Ad fam. 14, 22; 14, 21; 14, 8; 14, 24; 14, 23; 14, 17; 14, 15; 14, 19; 14, 12; 14, 11). Hét levél a „Si vales bene est, ego valeo”⁹⁰ formulával kezdődik. Egy másik gyakori formula a meg-nyugtató a címzett iránti, illetve a levélíró és a címzett közötti kölcsönös szeretetről („te amo” Ad fam. 6, 15; „meque amabis” Ad fam. 12, 20; „Te valde amamus, nosque

---

az 1560-as évektől fogva „tömegesen vásárolják Cicero műveit”, „főleg leveleinek különböző kiadásait.”

⁸⁷ *Ratio Studiorum*, i. m. (15. jegyzet) II, 398–448.

⁸⁸ Így például: Johann BUCHLER, *Laconicarum epistolarum thesaurus bipartitus* [...], Coloniae, B. Gualther, 1606 (példány: BEK Bar.00789c.2.); Uő., *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque Authoribus desumptus*, Coloniae, J. Kalcovius, ¹⁴1663; FABRICIUS, i. m. (81. jegyzet); Sturm már említett magyarországi kiadásai, vö. 81. jegyzet; ALVAREZ, i. m. (65. jegyzet) 248–284.

⁸⁹ BARTÓK István, KECSKEMÉTI Gábor, *Balog György Cicero-fordítása = Római szerzők*, i. m. (75. jegyzet) 706–711, itt: 710.

⁹⁰ „Ha jó egészségben vagy, jól vagyon, én még jó egészségben vagyok.” *Római szerzők*, i. m. (75. jegyzet) 199–201.

a te amari tum volumus, tum etiam confidimus” Ad fam. 7, 14). Az egészségkívánó (összesen 81 levélben) és a szeretetről szóló (összesen 41 levélben) formulák Mikes leveleinek leggyakoribb, sokféleképpen variált, visszatérő fordulatai, melyek rendszeresen össze is kapcsolódnak („az egészségre igen kel vigyázni. és engemet szeretni kel. mert ki szerethetné az édes nénemet jobban mint én”;⁹¹ „ki szereti kédet ugy mint én.? de meg szaporitanám még két font szeretettel atöbbit, ha tudnám hogy jó gondgya vagyon az egészségre. hát engem szeret kéd?”;⁹² „jó egészséget édes néném”;⁹³ „szeress néném, és légy jó egészségben”;⁹⁴ „[...] kérem a néném egéségit”).⁹⁵ A legtöbbször levélzáró formulává alakított, gyakran visszatérő gondolat továbbfejlesztését jelzi a betegségtől való félelem és a szeretet motívumának összekapcsolása.⁹⁶ Valószínű, hogy Mikes a diákkorában megtanult és a levélíró feladatokban elvárt formulát variálta ezekben az esetekben. Ezt bizonyítja, hogy misszilis leveleiben egyszer sem élt hasonló megfogalmazással, s az egykorúan szokásos „atyafiságos szeretet”;⁹⁷ illetve egészségkívánás („adgya az Isten, hogy ezen Levelem talállya Kédet jo egésségbe”)⁹⁸ fordulatait használta.

2. A hírek. Mikes leveleinek egyik visszatérő motívuma a hírek közlése, fontossága, várása, illetve hiánya. Ugyanezek a témák gyakran előfordulnak Cicero oktatási célra kiválasztott leveleiben is. A Sturm-féle válogatás első könyvében például három egymás utáni levél kifejezetten hírközlő típusú.⁹⁹ Több levelében Mikes is hangsúlyozza, hogy hírt közöl: „a hireket fel kel ébreszteni”;¹⁰⁰ „a hírért, hirel fizettek.”;¹⁰¹ „a hír elég nagy”;¹⁰² Cicero egyik sajátos fordulatát – „propter hiemis magnitudinem nihil novi ad nos afferebatur”¹⁰³ – Mikes is felhasználta 9. levelében:

⁹¹ MKÖM I, 2:34–35.

⁹² MKÖM I, 6:42–44.

⁹³ MKÖM I, 94:70.

⁹⁴ MKÖM I, 106:38.

⁹⁵ MKÖM I, 188:44.

⁹⁶ „féltem kédet a betegségtől, arról rettegve gondolkodom., de azt tudgyaé kéd. hogy lehetetlen már jobban szeretni kédet, mint én szeretem” MKÖM I, 15:26–28.

⁹⁷ A levél végén, elköszönéskor. MKÖM I, Misszilis levelek 5:313.

⁹⁸ A levél elején. MKÖM I, Misszilis levelek 3:3–4.

⁹⁹ „Sed factam te ante certiore.” – „De előb tudtodra adom tenéked.” Ad fam. 7, 4; „O gratam famam biduo ante victoriam” – „O kedves és kellemetes hír, a’ mellyet hoztak minékünk a’ győzödelem előtt két nappal” Ad fam. 10, 14; „Sed cum certum sciam, faciam te paulo ante certiore.” – „De midőn bizonyosan tudom, egy kevéssé az előtt híredde adom.” Ad fam. 9, 23. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) A6_v–A8_r; *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 206–208.

¹⁰⁰ MKÖM I, 33:3.

¹⁰¹ MKÖM I, 95:2.

¹⁰² MKÖM I, 202:6.

¹⁰³ Ad fam. 2, 14. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) A8_r–A8_v; „semmi uyság ide mihozzánk nem hozatot [...] a télnek nagysága avagy kemény volta miatt” *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 209.

„hirt nem irhatok, mert olyan hidegek járnak. hogy ahirek is meg fagytak.”¹⁰⁴ Ugyanennek a fordulatnak az ellentétes értelmű, tréfás változata tűnik fel a 11. levélben: „már ezután lehet híreket írni, mert mind aházam melegeb, mind pedig a hírek meg olvadtak”.¹⁰⁵

Mikes a hír várását („híreket írj”)¹⁰⁶ is megismerhette levéltémaként Cicerótól: „quid acciderit novi, facies ut sciam” vagy „quid agas, quidque isthic agatur certior fieri volo.”¹⁰⁷ Ugyanígy Cicero leveleiből tudhatta azt is, hogy lehet írni a hírek hiányáról: „itt semmi hír nincsen”¹⁰⁸ vagy „le írom, nem lévén mit írni egyebet”, illetve „nem tudom mit irjak, mert itt olly csendességben vagyunk.”¹⁰⁹ Szintén Cicero adhatta az ösztönzést az „amikor pedig jobban meg üsmerem adolgokot, és avárost, akkor többet írok.”¹¹⁰ fordulat használatára.

3. A levélre és a levélíráshoz vonatkozó megjegyzések. Cicero oktatásra kiválasztott leveleiben és Mikes leveleskönyvében egyaránt gyakori téma maga a levél, annak várása, kívánása, továbbá a késedelmes vagy rövid levél. A naponkénti levélvárás¹¹¹ mellett többször tematizálja Mikes a levél általában történő várását,¹¹² illetve kívánását.¹¹³ A neheztlés a késedelmes levélért éppúgy cicerói motívum, mint a mentegetőzés a késedelem miatt.¹¹⁴ Mikes összesen tizennégyyszer inti képzelt levelezőtársát levele rövidege miatt, például így: „a kéd könnyű, kurta és rövid levelét vettem. mentől ritkábban ir az ember. annál hoszab levelet kellene írni, kéd ellenkezöt cselekszik. a pedig nekem halá-

---

¹⁰⁴ MKÖM I, 9:29–30.

¹⁰⁵ MKÖM I, 11:17–19.

¹⁰⁶ MKÖM I, 83:49.

¹⁰⁷ Ad fam. 14, 8. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) A3_r; Vö. *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 199. Ad fam. 6, 15. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) A6_r; Vö. *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 205.

¹⁰⁸ MKÖM I, 60:10–11 – „nihil erat novi” Ad fam. 14, 15. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) A3_v; Vö. „semmi ujság nem vala” *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 201.

¹⁰⁹ MKÖM I, 51:57; MKÖM I, 65:5 – „vere ut dicam, non satis occurrit, quod scribam” Ad fam. 12, 9. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) B1_v; Vö. „igazán meg-mondgyam, elegendőképpen nem jut eszembe, mit irjak” *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 212.

¹¹⁰ MKÖM I, 4:56–57 – „Si quid haberem, quod ad te scriberem, facerem id et pluribus verbis” Ad fam. 14, 17. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) A3_v; Vö. „Ha valami olyan volna, a’medlyet írhatnék tenéked, meg czelekedném azt, mind bőveb szokkal” *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 200.

¹¹¹ „két naptól fogvást levelét nem vettem kédnek, hogyha pedig le tennök a reszttséget, minden nap vehetnék levelet kéttyszer is,” MKÖM I, 18:5–7; „Tuas quotidie litteras expectabo” Ad Att. 7, 20. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) D1_r; Vö. *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 242.

¹¹² MKÖM I, 21:1–5; 121:1; 143:1–2; 185:1–2. Vö., CICERO, Ad fam. 16, 7; Ad fam. 11, 15; Ad fam. 12, 20.

¹¹³ MKÖM I, 4:58–59; MKÖM I, 12:9–10; MKÖM I, 147:50–52. Vö., CICERO, Ad fam. 16, 25; Ad fam. 10, 14; Ad Att. 3, 21.

¹¹⁴ MKÖM I, 2; 4; 9; 10; 18; 23; 24; 30; 41; 43; 49; 51; 52; 53; 58; 60; 76; 134; 205. Vö., CICERO, Ad fam. 16, 25; Ad fam. 7, 14; Ad Att. 3, 21; Ad Att. 8, 12.

lom mikor rövid akéd levele.”¹¹⁵ vagy tréfásan „kérem kédet. büntessen meg kéd. egy hoszab levéllel.”¹¹⁶ A rövid levél emlegetése Cicerónál is gyakori.¹¹⁷

A *Törökországi levelek*ben számos megjegyzés olvasható a levélírás körülményeiről (például levélírás gyertyavilágnál), stílusáról (tréfában írni) és formáiról (levélben levél, a levelek különféle fajtái). Mindezek Cicerónál is megtalálhatók. A lucubratio toposzát Mikes – valószínűleg közismertsége miatt – nem direkt módon használja, hanem a levél lezárására alkalmazza („de a gyertytám mindgyárt el aluszik.”)¹¹⁸ A „tréfában írás” hangsúlyozása Mikesnél gyakran ellentétes értelmű megállapításhoz kapcsolódik nála („ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejtethem zágont. de tréfa nélkül édes néném, mi itt [...]”),¹¹⁹ amire Cicerónál is található példa.¹²⁰ A saját levélbe bemásolt és így továbbított levél gyakorlatát is megismerhette Cicerótól.¹²¹

Mikes levéltípusairól Hopp Lajos többször értekezett, de nem vetette össze azokat sem a levélelméletekkel, sem Cicero leveleinek típusaival. A Sturm-féle Cicero-válogatásban gyakori az ajánló, a dicsérő, a hálaadó, a híreket közlő (tudósító, okkal küldött), a kérő, a kíváno és ígérő, a köszönő, a szomorú és a vigasztaló levél. Ezek a típusok egyetlen korabeli levélelméletből sem hiányoznak, s többször előfordulnak az epistola mixta Mikes-féle változatában is.

4. Egyéb fordulatok. Mikes több levélben ír a haza elvesztéséről és a számkivetettségről. E témakör jelen van a Sturm-féle válogatás Cicero-leveleiben is.¹²² A haza vágyott és kedves hely mindkettőjükénél: „a várossal által ellenben szakad a dunában az édes olt vize, tsak azt sem láthattam suhajtás nélkül., mert olyan édes hazából foly ki, a honnét 31 esztendőtl fogvást vagyok ki rekesztve.”¹²³

Mikes leveleiben direkt vagy áttételes módon állandóan jelen van a hazába való visszatérés reményének elvesztése. A gondolat egyik legérzékletesebb megfo-

¹¹⁵ MKÖM I, 21:7–10.

¹¹⁶ MKÖM I, 57:92.

¹¹⁷ Például „Accepi perbreveis tuas literas” Ad fam. 4, 15.

¹¹⁸ MKÖM I, 13:60–61. Vö., „epistolam, quam eram elucubratus” Ad Att.7, 19. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) C8_v. Vö. *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 241.

¹¹⁹ MKÖM I, 37:1–3.

¹²⁰ „Sed haec iocati sumus et tuo more, et nonnihil etiam nostro” Ad fam. 7, 14. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) B5_r. Vö. „De ezeket csak tréfában irtam, mind a’ te szokásod szerint, s’ mind valamennyire az én szokásom szerint.” *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 218–219.

¹²¹ II. Rákóczi Ferenc búcsúlevele Ali pasának. MKÖM I, 117 – A „Caesar Oppio, Cornelioque” kezdetű levél bemásolása. Ad Att. 9, 13. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) D5_{r-v}. Vö. *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 250–251.

¹²² Ld. MKÖM I, 13:47–51; 39:9–10; 63:80–90; 142:19–21 – CICERO Ad fam. 5, 18; Ad Att. 2, 11.

¹²³ MKÖM I, 142:19–21. Vö. CICERO Ad Att. 2, 11 Homérosz Odüsszeiája két sorát idézi (9, 27–28), melynek hazát dicsérő részét Balog György a „kedvesebb helyet az én hazámnál nem lölhetek s’ találhatók” formában fordította le. *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 234, 716:90. jegyzet.

galmazása a 13. levélben olvasható „még most is elég biztatást adnak, de a mind füstben megyen; és a hazánk felé való menetelünknek sok szép vigasztalása, úgy el oszlik mint a felhő.”¹²⁴ A remény „semmivé” (füst, felhő) válásának motívumát (frázisát) Mikes ismerhette Cicero egyik leveléből is („[...] spem nostram, et evanescere vidi [...]”), és két képes kifejezéssel kibővítve tette azt még érzékletesebbé.¹²⁵

* * *

A vizsgálatban arra a lehetőségre szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a *Törökországi levelek*ben Mikes hasznosítani igyekezett retorikai tudásának a kolozsvári jezsuiták iskolájában elsajátított alapréttegét. A valódi cselekvéstől és a helyváltoztatás szabadságától megfosztva igénybe vette és kreatív módon továbbfejlesztette az egykor megtanult levélírói eszköztárat, amely azonban csupán a kiindulópontját jelentette írásművészetének. Megszólalása ebben az értelemben tehát nem teljesen előzmények nélküli,¹²⁶ s az előzmények között ezután számon kell tartanunk a jezsuita retorikaoktatás elméletét és gyakorlatát is.

A további kutatás nyilván bővíteni fogja a jezsuita retorikaoktatás, azon belül az episztolográfia és a *Törökországi levelek* közti gondolati párhuzamok, tipológiai megfelelések és közös retorikai formulák sorát. Ezek az eszközök nem elhanyagolható részét alkotják Mikes írásművészetének még akkor is, ha természetesen nem ezek alkotják annak lényegét. Fő szerepük az volt, hogy fogékonnyá tették Mikest a levélírás magasabb regisztereinek befogadására, s mintegy keretet adtak gondolkodásának. Ismeretük nélkül szegényebb lenne a tudásunk a 18. század egyik jelentős prózaírójának retorikai műveltségéről.

---

¹²⁴ MKÖMI, 13:42–45; ld. még *uo.* 6:5–6; 14:21–25.

¹²⁵ Ad Att. 3, 13. STURM, *i. m.* (74. jegyzet) C5_r. Vö. „az én reménségem naprólnapra kissebednék és semmivé lenne” *Római szerzők, i. m.* (75. jegyzet) 235.

¹²⁶ Vö. „[...] a minden ismert írásos előzmény nélkül megszólaló levélíró Mikes [...]” HOPP, *i. m.* (12. jegyzet) 178.

Elbeszélő művészet és identitásteremtés a Törökországi levelekben

A levelezések irodalomtörténeti, kommunikációelméleti, episztolográfiai és retorikai szempontú kutatásának egyik közös, nemzetközileg elfogadott kiindulópontja, hogy a misszilis és a fiktív levél lényegében ugyanannak a műfajnak a különböző változatai, számtalan kölcsönhatás és érintkezés található közöttük, s a kettőt rendszerint együtt, részben azonos szempontok szerint érdemes vizsgálni. E felfogás szerint a levelezés egyszerre párbeszéd, társadalmi gyakorlat és személyes szövegalkotás eredménye, s a dokumentatív jelleg és az irodalmi érték más-más arányban ugyan, de egyaránt jelen van a misszilisekben. A levélíró (épistolier) és a levélszerző (auteur épistolaire) közti határ gyakran elmosódott, a publikáció lehetősége virtuálisan jelen van a levelezésben, s a közönség ott áll a címzett mögött. Ez a megközelítésmód látványos eredményeket hozott az olyan levelezéseknél is, amelyeket korábban kizárólag történeti szempontból vizsgáltak.¹

A levélírást segítő nagyszámú 17–18. századi retorikai kézikönyvben és levélminta-gyűjteményben pontosan nyomon követhetők a stílusra és a nyelvhelyességre vonatkozó megjegyzések, a levelek tipológiájának alakulása, a műfajelmélet differenciálódása, a divat, az ízlés, az irodalmi elvárások és a társasági szokások hatása. A misszilis levél, a fiktív (irodalmi) levél és a levél formában szerkesztett fikciós próza között számtalan érintkezés, kölcsönhatás és átmenet található, s minden egyes levelezés és a levélformát felhasználó szöveg esetében érdemes megvizsgálni a különböző műfaji változatok érvényesülését, a különféle típusokat, alkalmazásokat és funkciókat, a levélírás belső motivációit és külső feltételeit, valamint a levélíró, a szöveg és a levél olvasója/címzettje közti viszony alakulását. Külön elemzést igényelnek az irodalmiasítás, a fikcionalizálás és az identitásteremtés eszközei, a szerzők/levélírók nyelvi, stilisztikai és retorikai eszköztára, a misszilisekben jelentkező szépprózai igény megjelenési formái, a levélszerkesztés módjai és típusai, az irodalmi motívumok és toposzok alkalmazási technikái.²

---

¹ Ld. pl. Bernard BRAY, *Épistoliers de l'âge classique: L'art de la correspondance chez Madame de Sévigné et quelques prédécesseurs, contemporains et héritiers*, Études revues, réunies et présentées avec la collaboration de Odile RICHARD-PAUCHET, Tübingen, Gunter Narr, 2007, 21–35. Vö. Bernard BEUGNOT, *Débats autour du genre épistolaire: Réalité et écriture*, Revue d'Histoire Littéraire de la France, 74(1974), 195–202; *La lettre au XVIIe siècle*, Revue d'Histoire Littéraire de la France, 78(1978), 883–1005.

² *Penser par lettre: Actes du colloque d'Azay-le-Ferron (mai 1997)*, sous la dir. de Benoît MELANÇON, Montréal, Fides, 1998; Benoît MELANÇON, *Diversité de l'épistolaire = Histoire de la France littéraire*,

Ebben az összefüggésben külön figyelmet érdemelnek azok a kutatások, amelyeket Roger Duchêne,³ Bernard Bray,⁴ Gérard Ferreyrolles,⁵ az Association Interdisciplinaire de Recherche sur l'Épistolaire tagjai és mások végeztek az elmúlt évtizedekben a klasszikus kor ismert és kevésbé ismert levélíróiról, különös tekintettel a feladók önmagukról alkotott képe (image de soi) megteremtésének módozataira és eszközeire. Eszerint a levél sajátos torzításban mutatja meg a levélírók személyiségét, s a levelezésekből kirajzolódó szerzői portrék tudatos szövegalkotási folyamat eredményei. A levélíró írás közben mintegy létrehozza, színpadra állítja önmagát (se met en scène); a levél lényegében az én színpadra állítása (une mise en scène du moi) a retorika eszközeivel, s a legtöbb levelezésben megfigyelhető az írott beszéd színjátékának (théâtre de la parole écrite) megszerveződése és működése. A kutatásnak ezért óvakodnia kell attól, hogy a levélírók valódi személyiségét minden további nélkül azonosítsa a levelezésekből kirajzolódó önarcképpel.

A *Törökországi levelek* a korai felvilágosodás magyar irodalmának egyik fő műve, amely elválaszthatatlan részét alkotja az európai irodalmi örökségnek.⁶ A Márvány-tenger partján 1717 és 1758 között keletkezett, 207 fiktív levélből álló gyűjtemény önéletrajzi jellegű irodalmi alkotás, egyben fontos kortörténeti dokumentum II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és kísérete száműzetéséről. A magyarországi és erdélyi levélírói, emlékirói és levelelméleti hagyományra alapozva, a francia levélkultúra és gáláns írásmód kreatív asszimilációjával, továbbfejlesztésével Mikes Kelemen ebben a műben sajátos formát teremtett gondolatainak, kétélyeinek és belső küzdelmeinek kifejezésére.⁷ A magánélet és a száműzetés eseményei, alakjai, a szerzői önreprezentáció, valamint a korra, a nemzetközi politika híreire és az egzotikus környezetre vonatkozó reflexiók szorosan összekapcsolódnak benne a misszilisnek álcázott irodalmi levél retorikájával, a csevegő hangvétellel, a nagymennyiségű elbeszélő anyagot mozgósító, aforisztikus írásmóddal és a sztoikus, helyenként janzenista karakterű

---

sous la dir. de Michel PRIGENT, tome 2: *Classicismes: XVIIe–XVIIIe siècle*, dir. par Jean-Charles DARMON, Michel DELON, Paris, Quadrige / PUF, 2006, 823–837.

³ Roger DUCHÊNE, *Madame de Sévigné et la lettre d'amour*, Paris, Bordas, 1970.

⁴ BRAY, i. m.

⁵ *L'épistolaire au XVIIe siècle*, sous la dir. de Gérard FERREYROLLES, Paris, Honoré Champion, 2010 (*Littératures classiques*, numéro 71, printemps 2010).

⁶ Kelemen MIKES, *Lettres de Turquie*, éd. établie sous la dir. de Gábor TUSKÉS, avant-propos d'Antal SZERB, préface de Jean BÉRENGER, traduites du hongrois et annotées par Krisztina KALÓ et Thierry FOUILLEUL, avec des notes historiques de Ferenc TÓTH, revue et préparée par Michel MARTY, Paris, Honoré Champion, 2011. Az idézetek a kritikai kiadást követik: MIKES Kelemen, *Összes művei*, I. kötet: *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Budapest, Akadémiai, 1966.

⁷ Lajos HOPP, *Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 13(1971), fasc. 1–4, 167–190; Lajos HOPP, *Pensées littéraires et sociales de Kelemen Mikes, chambellan de François II Rákóczi*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 18(1976), fasc. 3–4, 321–348.

világképen átszűrte francia moralisztika hatásával. A száműzetés és a belső emigráció ábrázolása tekintetében a gyűjtemény jól összevethető például Saint-Évremond, Guez de Balzac, Bussy-Rabutin⁸ és Liselotte von der Pfalz (Elisabeth Charlotte d'Orléans)⁹ levelezésével.

Mikes stílusa teljesen egyéni, szellemes, szemléletes és természetes; gyakran szenvedélyes, tréfás vagy ironikus. Morális szemlélete keresztény hitében gyökerezik, ugyanakkor szokatlanul merész, s nem idegen tőle a játékos csábítás művészete sem. A magyar, a francia és a török kultúra metszéspontján keletkezett gyűjtemény mindvégig irodalmi igénnyel íródott, s meghatározó sajátossága a spontaneitás, a humor, a nyájasság és a racionális, kritikai szemlélet. A latin, török és görög szavakat Mikes magától értetődő természetességgel illesztette mondataiba, de az archaikus erdélyi nyelvjárási sajátosságok is gazdagították stílusát. További fontos vonás a szaggatott előadás és a tömör ábrázolásmód. Az utolsó leveleket növekvő mértékben beárnyékolja az idő múlása, a társak és a barátok elvesztése, s a fokozatosan eluralkodó tragikus, melankolikus hangvétel aláhúzza az egész mű irodalmi karakterét.

A továbbiakban arra a kérdésre próbálok válaszolni, hogy Mikes a levél irodalmasításának és fikcionalizálásának milyen eszközeivel dolgozott, s hogyan, milyen módon teremtette meg az elbeszélő önmagáról alkotott képét és a fiktív levelezőpartner alakját.

A mikesi levél irodalmisága és fikcionalitása

Mikes sajátos irányba fejlesztette tovább a levél sokféle lehetőséget kínáló, divatos műfaját. A gyűjtemény irodalmisága nem elsősorban az „egész” mű kompozíciós erejében, hanem egyedi darabjainak művészi megformálásában, a személyes élettörténet és a kortörténet elbeszélési modelljeinek összekapcsolásában van. A mű eredeti címe – *Constantinapolyban Groff P.... E..... írott leveli M... K....* – a kettős monogrammal, a műfaj és a fiktív címzett lakóhelyének megjelölésével francia mintákat követ. Ezek közül a gáláns és úti levelek, valamint az irodalmi igényű magánlevelek gyűjteményei, a fiktív levélgyűjtemények és levélminta-könyvek, a gáláns regények

---

⁸ Bernard Bray levele Tüskés Gáborhoz 2009. december 4.

⁹ Klaus HABERKAMM, *Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen. Liselotte von der Pfalz (1652–1722) und Kelemen Mikes (1690–1761) = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung / Transmission of Literature and Intercultural Discourse in Exile: The Work of Kelemen Mikes in the Context of European Enlightenment / Transmission de la littérature et interkulturalité en exil: L'oeuvre de Kelemen Mikes dans le contexte des Lumières européennes*, hrsg./ed./éd. Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit von / in collaboration with / en coopération avec Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL & Klaus HABERKAMM, Bern, etc. 2012, 97–111.

levélbetétei, valamint a történeti és fiktív leveleket együtt tartalmazó összeállítások emelhetők ki elsősorban.¹⁰

Mint szövegtípus a *Törökországi levelek* elkülönülő és egymásba épülő diskurzustípusok kísérletező formációja, s a különböző levél típusok változatos alkalmazása, a hírekről, eseményekről szóló tudósítás és a levélírás frazeológiájának összekapcsolása jellemzi. Kevert műfajú alkotás, mely egy fiktív levélgyűjtemény és egy kortörténeti mű sajátosságait hordozza, s kompilatív módon tartalmaz különféle történeteket, novellakivonatokat és egyéb másodlagos elbeszélő anyagokat. A levélforma és a levélbeli fiktív dialógus tág lehetőséget kínál a szerzőnek önmaga, valamint a szövegen belüli és a szövegen kívüli címzett bemutatására. Ez a forma egyaránt lehetővé teszi az önmegmutatkozást és az elrejtőzést, a szerzői identitás felfedését és annak látszólagos felfedés általi konstrukcióját, s tág lehetőséget kínál a lélektani, erkölcsi reflexióra, a gyakori narrációváltásra és a lazán asszociáló, esszé típusú beszédmódra. A gondos retorikai kidolgozás következtében – az erőteljes szelekció és a különféle műfaji mintáktól való függés ellenére – egy bevallottan szubjektív élettörténet bontakozik ki. Mikes a valóságosság nyelvi, retorikai eszközeivel és különféle kulturális sztereotípiákkal modellál egy valósnak tűnő, jelentős részben mégis fiktív valóságot.

A közvetlenség és a levélíró önmagáról alkotott képe megteremtésének fontos eszközei Mikesnél a levélíró lelkiállapotának, pillanatnyi hangulatának ábrázolása, a humor, az ironia, az írásfolyamat reflexiója és a címzett következetes bevonása a fiktív beszédhelyzetbe. Ezek az eljárások szoros kapcsolatban állnak a tágabb irodalmi, eszmei kontextussal, azon belül a 17–18. századi francia levélíró gyakorlattal, a francia levélregény előzményeivel és korai példáival,¹¹ valamint a közösségi emlékezet ábrázolási hagyományaival. A beépített fiktív elbeszélő elemek többnyire túlmutatnak önmagukon, elővételeznek vagy utólag értelmeznek bizonyos eseményeket, s gyakran töltik be a közvetett figyelmeztetés vagy erkölcsi példázat funkcióját. A levelekbe alkalmilag beillesztett, részben saját szerzésű versek, versrészletek elsősorban a précieux kordivat kellékei, melyek jelzik, hogy nem maradt hatás nélkül Mikesre a korabeli populáris költészet sem (39, 51, 63, 70, 77, 105. lev.).

Mikes többnyire valóságos megfigyelésekre, élményekre és tapasztalatokra épített, s a tények, események és figurák valóságát fölébe helyezte az előítéleteknek. Nem mindig volt szemtanúja vagy részese mindannak, amit leírt, de az embereket, akiket jellemez, többnyire személyesen ismerte, s a híreket, történeteket és portrékat nagy lélektani tudással, elbeszélő és dramatizáló készséggel emelte irodalomká.

¹⁰ Gábor TUSKÉS, *Moralistik und Erzählkunst im Exil: Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei = Literatur und Moral*, hrsg. v. Volker KAPP, Dorothea SCHOLL, in Verbindung mit Georg BRAUNGART und Bernd ENGLER, Berlin, Duncker & Humblot, 2011, 291–324.

¹¹ Ld. pl. Edme BOURSALT, *Treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, éd. préfacée, établie et annotée par Bernard BRAY, Paris, Desjonquères, 1994; Madame D'AULNOY, *Relation du voyage d'Espagne*, éd. établie, présentée et annotée par Maria Susana SEGUIN, Paris, Desjonquères, 2005.

A misszilisekhez legközelebb álló tudósító és élménylevelek típusaival szemben idővel túlsúlyra jutottak a gondolati reflexiókkal, olvasmányelemekkel, történeti, gazdasági és más szakismeretekkel, novellisztikus betétekkel telített, hosszabb levelek. Ezzel párhuzamosan a familiáris hangvételt fölváltotta egy tudatos levélszerkesztő módszer, s az első mintegy ötven levélben Mikes a legkülönbébb eszközökkel törekedett a valóságos levelezés látszatának fenntartására. A levélírás intenzitásának csökkenésével közel egy időben fokozatosan megnő az olvasmányokból merített miniatűr elbeszélések jelentősége. A gyűjtemény utolsó negyedében található, egymást követő mintegy húsz levélben Mikes szinte kizárólag írott források segítségével, azok szövegét fordítva mutatja be a törökországi szokásokat. A fiktív levelek sorozatának az vetett véget, hogy 1758–59 fordulóján engedélyt kapott a konstantinápolyi osztrák követőtől a levélírásra erdélyi rokonainak. Az írói szándék azonban jelen van ezekben a misszilisekben is; a fiktív és a misszilis levelek nála lényegében ugyanannak a műfajnak a változatai.

Az irodalmi kifejezés keretét Mikes egy Konstantinápolyba helyezett, a saját életkorához közel állónak képzelte, de közelebből meg nem határozott, kedves erdélyi nőrokon alakjában teremtetten meg. A fiktív levelezőtársnak, aki valójában az olvasó szimbóluma, kettős arca van: Mikes egyrészt rokoni szeretetet, lelki közelséget és otthoni hangulatot keres nála, másrészt elárasztja udvarlásával, galantériájával, s gyakran szórakoztatja szerelmi történetekkel, pajzán históriákkal. Az egymás szeretetét kifejező fordulatok különösen a gyűjtemény első részében gyakoriak, s fontos szerepet játszanak a levelezőtárs alakjának megteremtésében. Így például: „ha valamely idegen olvasná a kéd levelét, nem hinné el, hogy atyafiak vagyunk, azt gondolná, hogy még több vagyon az atyafiságnál közöttünk, mert rendszerint az atyafiak levele hidegebb téntával vagyon írva” (70. lev.); „de azt könyv nélkül tudgya kéd, hogy szeretem kédet” (54. lev.); „lehetetlen már jobban szeretni kédet, mint én szeretem” (15. lev.); „háj ha tudná kéd mint szeretem kédet” (13. lev.); „Édes néném, egy kevésbé még a káposztánál is jobban szeretlek” (20. lev.).

A kettős szerepjáték pikantériája, az elképzelt levelező helyzet és érzelmi inspiráció erőteljesen emlékeztet Madame de Sévigné és Roger de Bussy-Rabutin levelezésére, mellyel a képzelt fölfokozott szeretés alaphangja, több motivikus egyezés és szembevető írásmódbeli rokonság kapcsolja össze. Ez a gyűjtemény Mikes párizsi tartózkodása idején több kiadást megért, népszerű olvasmánynak számított, és egyik fő ösztönzője lehetett. A „gáláns mennykő” más forrásból ismeretlen, pikáns elbeszélését a rodostói viharról szóló tudósításban nagy valószínűséggel ebből vette át:

tudom hogy sok féle és csudálatos erejét hallotta kéd amenykőnek, de talám csudálatosabat nem hallot kéd, mint a melyet én olvastam. mikor eszemben jut, mindenkor nevetnem kel. nevesse kéd is. romában egy franczia követ a mikor egyszer nagy menydörgések voltak. asztalnál lévén a feleségivel. és az ablakok hogy nyitva

voltanak, a menyő kö által megyen aházban ki ki meg ijed. de semmi kárt nem tett, a mikor pedig által ment aházon, a követné melegséget érzet, talállya ki kéd hol, és mint hogy asztalnál volt, nem lehetet a szoknya alá tenni a kezét. de asztal után. maga is el fogad nevetve rajta. a midőn észre veszi, hogy a menyő meg perselte. gondold el édes néném. hol kereskedet. és kine nevetné eztet. (58. lev., 97–98. o.)¹²

Az idézet egyben jó példa Mikes kedvelt írói módszerére, mellyel levelezőpartnerét a többszöri megszólítás, a nevetésre való felszólítás és a befejező kérdés segítségével mintegy bevonja az előadott történetbe.

Mikes gáláns szerző is volt, s a gáláns írásmód a kommunikáció és a nemek közti kapcsolat 1700 körül uralkodó paradigmájaként a szórakoztatás különleges, kor- és kultúraspecifikus formáját kínálta számára. Ez az írásmód teljesen ismeretlen a korabeli magyar misszilis levelezésekben. A gáláns írásmód keretében összetett és komoly kijelentések rendszerint az utalás, az ironia és az utánzás nyelvi alakzatában, a szalonbeli társalgás hangvételében fogalmazódnak meg, s gyakran szellemes, frivol játék jön létre a különböző diszkurzív szintek között.

Mikes többször összekapcsolja egymással a rokoni szeretet és a nemek közti szeretet kettős regiszterét, s kihasználja az ebben rejlő lehetőséget. A szerelemmel kapcsolatos verbális játék néha határozottan erotikus vonásokat ölt. Így például Mikes nem titkolja, hogy nehezményezi az idős Bercsényi gróf és az általa is szeretett és feleségül kívánt, fiatal Kőszeghy Zsuzsi hamarosan megkötendő házasságát. Miután megjegyzi, hogy ebben a házasságban sem a szívnek, sem a testnek nem lesz része, s a menyasszonynak csak a grófné titulus a fontos, ironikusan hozzáteszi, hogy a jövődöbeli vőlegény majd gyakrabban fog mosdani. Ezután Boccaccio (*Decamerone*, 2, 10) és La Fontaine (*Contes et nouvelles*, 2, 8) egyik ismert motívumát felhasználva így folytatja:

láttaé kéd. az olyan öreg embereknek akalendariumját akinek iffiu felesége vagyon, hogy miképpen tarthassa meg az egészségét. és hogy micsoda időkben, és napokban kel együt hálni a feleségivel. és mikor kel különösön. eleget neveltünk susival. mert én egy kalendariumot csináltam neki, azt mondgya. hogy nem szereti az olyan kalendariumot. lehetetlen hogy le ne irjam kédnek. az öreg emberek kalendariumját. a nem más. jeleket mutat. hanem csak arra oktattya. hogy mikeppen vigyázanak. életekre. és egészségekre. valamint más kalendariumban, fel vannak téve. a szerencsés. és a szerencsétlen napok. itt is fel vannak jegyezve az olyanok. a melyekben lehet a feleségekkel hálniok, és a melyekben különösön. példának okáért. a nagy böjtben. és azinnepek előtt valo böjti napokon. különösön. penteken, szombaton. különösön. a négy

---

¹² Vö. *Lettres de Messire Roger de Rabutin comte de Bussy [...] avec les Réponses*, Paris, de Laulne, 1721 (1. kiadás: 1697), Lettre LXXXI. Réponse du Comte de Bussy à Madame de Gouville. À Chaiseu, ce 20 août 1667.

kántori. napokon. különösön. a három sátoros innepeket. mindeniket octavával meg kel tartani, azért különösön. az apostolok innepeken. különösön, (49. lev., 80. o.)¹³

És így tovább, még egy fél oldalon át. A példában megfigyelhető, ahogy Mikes egy irodalmi motívumot közvetlenül összekapcsol a saját életével, s a gáláns beszéd-mód szolgálatába állít más – ebben az esetben az öregedéssel és az erkölccsel kapcsolatos – diszkurzusokat, s közben nemcsak játszik velük, hanem jelentésbeli többletet és esztétikai minőséget is nyer belőlük. A beszédmódoknak ez az összekapcsolása Mikes egyik jellegzetes nyelvi stratégiája: az *esprit* létrehozása, a szellemes módon való tetszés és szórakoztatás érdekében. A „meglepetés esztétikájának” további eszközei nála a hirtelen témaváltás, a magázásból való észrevétlen átváltás a tegezésbe és a különleges, bizarr történetek, kuriozitások kedvelése. Az irodalmi forrásokból merített, nőkkel kapcsolatos elbeszélések között több, Brantôme típusú történet található.

A fiktív levél Mikesnél a személyes kifejezés modern formája, amely a szóbeli közlést vagy beszélgetést helyettesíti. Nem egy előre megtervezett művet öltöztet levélformába, hanem az egyes levelet emeli remekművé. A levelek hűen tükrözik személyes hangját, változó kedélyvilágát, eleven humorát. A francia klasszicizmus levélműfajával rokon sajátosság a köznyelvnel magasabb szintű társalgó (*conversation à distance*), csevegő (*causerie prolongée*) hangnem, a tetszeni vágyás igénye (*l'art de plaire*), a nyilvánosságra is tekintettel lévő, tudatos levélírói magatartás, valamint a kifejezőeszközök változatos használata.

A mások ábrázolásának módjával Mikes legalább annyit vagy még többet árul el magáról, mint amikor saját életének eseményeiről, gondolatairól és érzelmeiről ad számot. Portréi akkor a legpontosabbak és a legizgalmasabbak, amikor olyan összetett figurát ábrázol, akit szeret, mint pl. Kőszeghy Zsuzsi, vagy akivel szemben erős ellen-szenvvel viseltetik, mint pl. Bercsényi Miklós és Rákóczi József. Mindannyiuk közül kimagaslik II. Rákóczi Ferenc több részletben előadott, életteli, hiteles és személyes vonatkozásokban gazdag bemutatása.

Jellegzetes vonulata a műnek a közvetlen földrajzi környezet, a törökök, a keleti miliő és a mohamedán civilizáció másságának bemutatása és az ezzel kapcsolatos gondolatok kifejtése. Történelmi, társadalmi, erkölcsi és vallási kérdések egyaránt érdeklik Mikest, de mindent az idegen távolságtartó, éles pillantásával szemlél. Kedvelt eljárása, hogy egzotikus tapasztalatot kapcsol össze olvasmányemlékekkel, s mindkettőt irodalmiasítja. Egzotizmusának mindig személyes jellege van, a sztereotipikus általánosításoktól többnyire tartózkodik. Fejlett képessége van az egyedi vonások és az általános kulturális jellemzők elkülönítésére. Tudatában van saját kulturális értékrendszere másságának, de ezt többnyire háttérbe szorítja vagy relativizálja. Megfigyeléseit érzelmektől áthatva adja elő, s a jelenségeket és személye-

---

¹³ Vö. LA FONTAINE, *Contes et nouvelles en vers*, Lyon, Bourgeat, 1672, Le Calendrier des vieillards.

ket következetesen a száműzetés, a franciaországi tapasztalatok és a török környezet viszonylatában ítéli meg. Életképeibe, élményszerű tájleírásaiba is töprengéseit, belső világát és erkölcsi reflexióit vetíti bele, s az egész keleti miliő rajza a levélíró személyes érzéseiben tükröződik.

Az antik, bibliai vagy reneszánsz eredetű motívumok, vallásos és más elbeszélések felhasználásakor nem az erkölcsi tanulság érdekli elsősorban, hanem a témához vagy a hangulathoz illeszkedő, az előadást élénkítő és a formai-műfaji keretbe beleillő anekdotikus tartalom. A korai felvilágosodás képviselőinek műveiből is a bennük talált történeti és más kuriózumokat, szépprózai elemeket veszi át elsősorban, s ezeket toldja meg a saját észrevételeivel, miközben magáévá teszi a szerzők történeti-kritikai szemléletét. Az átvett történeteket rendszerint átalakítja, rövidíti vagy kiszínezi. Az átvett elbeszélések többnyire ugyanolyan természetességgel fonódnak össze a levelek további témáival, mintha társalgás közben hangoztak volna el.

A levelekben összesen mintegy hetven, különféle irodalmi forrásból vett történet (ún. historiette), antik, bibliai, középkori és kora újkori példázat, ezópuszi mese, történeti monda, novellaszerű elbeszélés, zsidó agada, keresztény, mohamedán és perzsa legenda, anekdota, tréfa és kuriozitás található. Ezek egy részének közvetlen forrása pontosan vagy nagy biztonsággal azonosítható, mint például Bandello–Boaistuau–Belleforest, La Fontaine és Mme de Gomez novellagyűjteményei, Bayle és Moréri enciklopédiái, Bussy-Rabutin levelezése, Fleury, Sagredo, Maimbourg, Ricaut–Briot és mások historiográfiai művei.¹⁴ Külön figyelmet érdemel, hogy a kor legjelentősebb erkölcsi folyóiratából, a *Spectateur*-ból összesen mintegy tíz történetet merített Mikes. A históriák között nagy számban találhatók francia vonatkozásúak.

Az irodalmi forrásból átvett históriák és anekdoták előadásmódja többnyire szemléletes, lényegretörő és mindig az adott helyzettől függ. Az anekdotikus elemet a morális kontextus és a száműzetés állandóan jelenlévő perspektívája jelentősen felértékeli. A levelek többségében csupán egy-egy történet található, néhányszor azonban Mikes két-három, hasonló témájú történetet összekapcsolt egymással (pl. 72., 86., 94., 109. lev.). Ezzel mintegy sajátjává teszi az idegen szöveget, mely az új környezetében is irányadó ismeretek hordozójaként működhet. A történetek csupasz vázát élettel tölti meg, de keveset kommentál, még kevesebbet elemez, s a továbbgondolást és a következtetést rendszerint az olvasóra bízta. Az elbeszélések egy részéhez nem fűz semmiféle reflexiót, s többször előfordul, hogy levelezőpartneréhez intézett kérdéssel zárja a históriát, és ezzel vonja be a címzettet a fiktív beszédhelyzetbe (pl. a kisasszony és három szeretője, 94. lev.).

---

¹⁴ Vö. László MADÁCSY, *Clément Mikes et les sources françaises de ses Lettres de Turquie*, Szeged, Szegedi Egyetem Francia Philológiai Intézete, 1937 (Études françaises, 16).

Mikes kezdettől fogva nagy biztonsággal alkotja meg a maga azonosságát és a levelezőpartner alakját. A levelek szerzője identitását tekintve a szöveget jellemző valószerűség ellenére sem tekinthető azonosnak az általa megkonstruált énnel; valós személyiség helyett csaknem mindenütt az elbeszélővel szembesülünk. A szerzői azonosság megalapozásának fő eszközei az erős, folyamatosan jelenlévő önreflexió, az idő múlásának ismételt narrativizált tapasztalata, a jelenről és a közelmúltról való beszéd, valamint a szűkebb és tágabb idegen környezet, az ott élő emberek és szokásaik részletes leírása. Az egzotikus helyre jellemző számos idegen nyelvű, elsősorban török kifejezés ugyancsak jól illeszkedik a hely elsajátítási stratégiájába. A szerzői identitáskonstrukció állandó eleme a száműzött fejedelem hűséges szolgájának képe, s Rákóczi halálát követően különösen fontossá válik az árvaság magatartásmintája, mely az emigránsok kiszolgáltatottságát nyomatékosítja. A maga és a bujdosók sorsának bemutatásában Mikes egyaránt alkalmazza a zsidó–magyar sorspárhuzam 16. század óta használt komparatív kulturális modelljét, s megjelenik a szenvedéseket türelmesen elviselő Jób bibliai szerepmintája is.

A műből kirajzolódó írói személyiség és azonosság összetettségét mutatja, hogy Mikes egyszerre pozicionálja magát száműzöttként, levélíróként, fordítóként, a fejedelem hűséges kamarásaként, gondolkodóként, moralistaként és hazafiként. A különféle önképek gyakran ugyanazon a levélen belül is előfordulnak és összefonódnak egymással. Azonosságtudatát Mikes az önmagához való hűség jegyében, aforisztikusan fogalmazza meg a 72. levélben: „A’ vagyok, aki voltam, és a’ leszek, aki vagyok”. A száműzetésre, mint állandó léthelyzetre vonatkozó, egyszerre reményt és beletörődést, szomorúságot és iróniát tükröző reflexiók átívelik az egész gyűjteményt:

Édes néném, a fazakas akaratján kell járni a fazéknak,¹⁵ és azt nem mondhatja a fazakasnak, miért küldöttél engem Drinápolyban. Jobban szerettem volna káposztás-fazék lenni Erdélyben, mintsem kávé ivó fincsája a császárnak. (7. lev.)

De már ebben benne vagyunk, úszni kell, amint lehet, és mindennekfelett bízzunk az Úrban, mert el nem hágy bennünket. Így kell a keresztnek útján járni. A bujdosó magyaroknak a bujdosásban is bujdosni kell [...]. (44. lev.)

[K]inek-kinek kell tudni, hogy mi fő a fazakában. Az én fazakamban pedig semmi hazamenetelre való reménségem nem fő, miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyimet is viselje. (75. lev.)

---

¹⁵ Vö. Sir 33, 13–14.

[É]n, aki egész életemben bujdosam, és végtire 16 esztendő koromban a házamat elhadtam, a' bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmémben akkor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta. (85. lev.)

[M]i itt oly csendes nyugalomban élünk, hogy úgy tetszik, mintha másutt mind megholtak volna, csak mi élénk. Pedig ha jól meggondoljuk, mások élnek, és mi csak aluszunk. De van-e egyéb dolga a bujdosóknak? (96. lev.)

Mi csak reménlünk, csak reménlünk, mindaddig, még meg nem halunk. (100. lev.)

Aki minket teremtett, annak legyen meg akaratja rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és akik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról. De kedves néném, mink voltunk-e első példák? Bizony nem. Mi tanultunk-e másokon? Nem. Mások fognak-e tanulni rajtunk? Nem. De miért? Mert mindenkor egyféle okok vezették, vezetik és vezetni fogják az embereket az olyan állapotra, mint amelyben mi vagyunk. (145. lev.)

Mindenkor egyaránsú dologba foglalatzkodunk, és mindenkor vonjuk magunk után hosszas bujdosásunkot, amelynek talám csak a halál veti végét. Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkából való kirekesztetésünket,¹⁶ mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok nagyon. (165. lev.)

Az idézetekből többek között kitűnik, hogy Mikes Rákóczihoz való hűséges ragaszkodása következtében vált száműzötté, s amikor a fejedelem halála után kereste a hazatérés lehetőségét, az uralkodónő megtagadta tőle.

A szerzői, levélírói azonosság megteremtésének kiemelten fontos eszköze a gyűjteményben az írásfolyamat, a levélírás és a levélolvasás ismétlődő, változatos tematizálása. Ez egyben hozzájárul a valóságos levelezés látszatának fenntartásához:

Édes néném, micsoda szerencsés asszony kéd, hogy közel nem vagyunk egymáshoz, mert mindjárt megölelném kédet, és mentől szebben és jobban lehetne töllem, megköszönném kédnek azt, hogy kedvesen vette leveletem, és örömmel olvasta. Annyi levelet írok kédnek és olyan hosszú leveleket, hogy még esszeteszi kéd a két kezit, és úgy fog kérni, hogy ne írjak annyit. Mert énnekem nincsen nagyobb gyönyörűségem, mint mikor kédnek írok. Jaj! hazuttam, édes néném, mert a kéd leveleit olvasni még

---

¹⁶ Utalás Mária Terézia döntésére, mellyel uralkodásának első hónapjaiban megtagadta a száműzöttek hazatérésre vonatkozó kérelmének teljesítését.

nagyobb gyönyörűség nekem. Nem is lehet olyan gyönyörű leveleket másnak úgy írni csak kednek. Úgy tetszik, hogy a' meg nagyon tiltva másoknak. Ugyanis, édes néném, ne kíméljük egymást, hanem szüntelen írjunk egymásnak, ha az idő annyira elhántvetett egymástól, amennyiben töllünk lehet, álljunk bosszút rajta, és ha másképpen nem lehet, az írással beszéljessünk egymással. (5. lev.)

Édes néném, nincsen mit írnom, és ha írok, csak azért írok, hogy megmutassam kédnek, hogy megírnám, ha volna mit, és hogy vegye el kéd a rest nevet róllam. (72. lev.)

A következő idézetekben Mikes a címzettel jelölteti ki a levelek témáját, illetőleg saját látásgyengülésére hivatkozva kilátásba helyezi a ritkább levélírást:

Kedves néném, látom, hogy már elfáradtál a leveleimben csak az esőről, hidegről, melegről olvasni, hanem azt kívánod, hogy írjak valamit is a török udvarról, annak szokásáról, igazgatásáról, rendtartásáról. E' mind jó és hasznos, de ilyen formába nem levelet, hanem könyvet kellene írnom. (172. lev.)

Kedves néném, csaknem egészen megvakultam, három lépésnre mást meg nem üsmérhetek, a nyomtatást éppen nem olvashatom, az írást mégis inkább. Magam pedig írok, mert tudok írni, de nem tudom, mit írok, az oculárék semmit nem használnak. Ezt már elvégezem, de a más esztendőben a levelek ritkák lesznek. (191. lev.)

A válasz nyugtázása és a levélért való köszönet elhárítása egyaránt a levélbeli dialógus fenntartását szolgálja:

Nénékám, a mézespogácsánál édesebb leveleidet vettem szívbéli zokogással. Éppen nem volt szükséges megköszönni a kérdésekre való feleletimet, mert amit kéd jó szívvel veszen töllem, a' nekem köszönet gyanánt esik. De a köszönet csak arra való, látom, hogy ismét megfelelek kérdésidre, amelyet jó és ép szívvel megcselekszem, de úgy, amennyiben a rongyos elmém megengedi. (80. lev.)

A határozott levélírói öntudat és azonosságteremtés megnyilvánulásaként értékelhetők a következő megjegyzések:

ÉN leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák. (59. lev.)

[M]ég élek, mert eszem és írok. (120. lev.)

[C]saknem minden ember ír levelet, de nem minden tud olyat írni, hogy tessék (56. lev.).

A mikesi levél többek között lehet „kedves” (pl. 1. lev.), „száraz, sótalan és ízetlen” (56. lev.), „unadalmas” (183. lev.), „jóízű” (75. lev.), „szépen írt” (pl. 39. lev.), „nádmézzel írott” (97. lev.), „okos és nyájas” (56. lev.), „könnyű, kurta és rövid” (21. lev.), „a nyúl farkánál is rövidebb” (53. lev.), „véres és kegyetlen” (94. lev.), „haragos és tüzes” (41. lev.), „vigasztalásra való” (141. lev.). Többször megfogalmazta Mikes a levélírással kapcsolatos véleményét, elvárásait is: „egy kedv szerint írott levél jobb egy táncnál” (18. lev.); „a szomorú levélnek rövidnek kell lenni” (121. lev.).

Az elszórt megjegyzéseken túlmutató, a korabeli francia levélelméletekkel és levélírói gyakorlattal egybehangzó fejtegetéseket illesztett több levélbe:

Semmi panaszom nem lehet, mert a kéd levelei jönnek s mennek a kezemhez, de némelyek olyan kurták, hogy alig kezdem olvasni, csak a végire jutok. Olyan leveleket veszek, hogy azt akarnám, csak két szóból állana, mert unadalmas. De a kéd levelei jóízűek, csaknem megehetném a papirost is. Tudja kéd, mitől vagy az? Attól, hogy szeretjük egymást, és a kedves embernek a levele kedves. De még attól is, hogy kéd jól tudja a maga gondolatit leírni, és a csekély dolgot is úgy fel tudja öltöztetni, hogy nagynek látszik és tetszik. Mások pedig a nagy vagy hasznos dolgot íztelenné teszik, és kelleetlen kell olvasni. Azt megvallom, édes néném, hogy ha olyan természetű volnál, mint sokan vannak, nem sok papirosat vennék a levélírára. Mert azt nem szenvedhetem, mikor látom némely asszonyokat úgy írni az uroknak vagy atyjafioknak, mintha valamely ítélőmesternek vagy püspöknek írnának. Ha egyféleképpen nyájasok is, de a levélben reá akarják magokat tartani, mintha a nyájas és tréfás levélhez nem kívántatnék az ész. Szeretném az olyanoknak megmutatni a kéd leveleit. Megtanulhatnák azokból, hogy miben áll a nyájassággal és ésszel írott levél. Az én leveleimről nem is szóllok, mert már kéd azokhoz szokott, csak jóknak találja kéd. Én sem kívánok egyebet. (75. lev.)

[A] szépen írt levél az elmének úgy tetszik, valamint a szemnek a kapros és téjfellet béborítatott káposzta, amely távulrul úgy tetszik, mint egy kis ezüstműből való hegyecske, amelyről ha leveszik azt a lágy ezüst fedelet, alatta drága fűt lehet találni. (56. lev.)

[M]ikor kédnek írok, úgy tetszik, mintha előttem volna kéd és kéddel beszélgetnék. (57. lev.)

Édes néném, ha rövideden írtam is, de úgy tetszik, megláthatja kéd, hogy kik és mikor voltak a keresztesek. Rövidebben is leírhattam volna, csak azt írtam volna, voltak és

nincsenek, de így igen röviden lett volna. Hosszabban sem lehetett, mert levelet írok, és nem históriát. (80. lev.)

Hacsak az időjárásról diáriumot nem csinálok, nem tudok mit írni, ezután csak azt írom, ma jó idő volt, tegnap esett, tegnapelőtt nagy szélvész. Az ilyen nem levél, hanem kalendárium, és még előre ellátom, hogy mire itélné kéd az olyan levelet. (165. lev.)

Nemcsak Mikes levélelmélete, hanem levélszerkesztő módszere is szoros rokonságban áll a 17. század végi, 18. század eleji francia misszilis levél-gyűjtemények, levél-minta-könyvek, fiktív levél formájú művek és útirajzok irodalmi eszközeivel, motívumaival. A levelezőtárs alakjának megteremtését szolgáló formulák közé tartozik például a címzett közbevetett megszólítása, a korábbi fejtegetések tanulságának összegzésében („Édes néném, mely derék állapot a császárság!”, 25. lev.; „Micsoda szép dolog, édes néném, a jótétemény”, 109. lev.), a fiktív ajándékküldés, egymás képzelt meglátogatása és találkozások tervezése a levél címzettjével (pl. „ideje volna kéd látni el mennem”, 52. lev.). Ugyanezt a célt szolgálja a címzett gondolkodásának és leveleinek dicsérete (pl. „Arról igen okosan gondolkodik kéd, hogy úgy szeretné neveltetni a fiát és a leányát, valamint ott Pérában nevelik a franciák”, 62. lev.; „kevés aszszony, és férfiu tud olyan szép levelet írni mint kéd”, 56. lev.), valamint a címzett szájába adott játékos öndicséret (pl. „A’ való, hogy igen szépen megköszönje kéd, hogy ilyen fagyoson is örömet írok, és tudtára adom kédnek”, 8. lev.). Hasonló funkciót tölt be a válasz elmaradása vagy a levél elveszése miatti panasz (pl. „Édes néném, már egynehány levelemre nem vettem kédnek válaszát”, 51. lev.; „hol vagy az az ember, ki meg találja, azt a levelet [...] ha egy két levelünk el vész, írjunk tizen kettőt helyekben”, 60. lev.), továbbá a tudósítás a címzettet is érintő aktuális hírekről, eseményekről.

Ide tartoznak az utalások a címzett előző levelére (pl. „Azt írta volt kéd a minap, hogy már ért franciául”, 27. lev.; „Kedves néném azt írod, hogy úgy tudod a törökök szokását, vallását, mint a mufti”, 189. lev.), továbbá a címzethez intézett kérdések a válaszvárás reményében és a válaszok fiktív kérdésekre, többnyire a különféle reflexiók, történeti ismeretek és históriák előadásában (pl. „Hanem azt kérдем kédtől [...] Erre feleletit elvárom kédnek”, 50. lev.; „azt írod néném, hogy felellyek meg. holmi kérdésidre. és hogy idő töltésért, többet is fogsz tenni”, 79. lev.; „azt kérde édes néném”, 80, 86. lev.). Hasonló célt szolgál az aggodás a címzett egészsége miatt (pl. „kéd iránt is nagy félelemben vagyok, mert tudom, hogy kéteknél is nagy a pestis”, 44. lev.), a rövid előadásmód hangoztatása a címzett szemeinek kímélése érdekében, továbbá a levélküldés módozatainak és reális lehetőségének latolgatása. Hatásos identitásteremtő eszközök a címzettet felkereső ismerős személy említése (pl. „Az urunk bé küldötte pápai sogort a portára. Tudom már eleget nevetet kétek együtt”, 107. lev.) és a címzett időleges áthelyezése más vidékre annak érdekében, hogy Mikes tudósíthassa az eredeti lakóhelyén történt eseményekről (pl. „ha kéd jelen let volna” [ti. Konstantinápolyban], 91. lev.).

Ugyanezt a célt szolgálja a színlelt veszekedés (pl. „Édes néném kéd engemet nem üsmér jól, mert ha üsmérne. nem írná azt, hogy énnékem is olly ritkán ír, valamint én irok, nem félé kéd. az én rettentő boszu állásomtól”, 12. lev.), a címzett gondolatának megelőlegezése (pl. „Már előre tudom, hogy erre mit mond kéd. Erre azt fogja kéd mondani [...]”, 33. lev.; „Talám kéd még maga is azt gondolja, hogy [...]”, 118. lev.), a hivatkozás esetleg eltérő véleményére (pl. „De ha szinte a kéd kis szája megnevet is érte”, 4. lev.), valamint a panaszkodás a témahiányra és eseménytelenségre (pl. „de le irom, mert nincsen egyebet mast írnom”, 99. lev.). Előfordul az is, hogy Mikes levelezőtársa szájába adja és a bujdosók helyzetére vonatkoztatja egy latin közmondás¹⁷ magyar változatát („azt jól mondgya kéd. hogy soha nem kel hirtelenkedni mikor az ember valamit akar kezdeni. És anak avégit kel meg tekinteni”, 54. lev.).

A szerzői identitáskonstrukció része, hogy az olvasmányokból átvett történetek némelyike összefüggésbe hozható a száműzöttek, köztük a levélíró saját sorsával. Így például Don Antonio portugáliai király (valójában a XII. Lajos francia királynál menedéket kereső Frigyes nápolyi király) és fia történetének előadásában (53. lev.) Mikes élménybeli rokonságot keres, beleéli magát a szereplők lelkébe és erős érzelmi elemet visz a politikába, miközben elhagyja a fölöslegesnek ítélt részleteket és kitölti a motivációs hézagokat. Ugyanezt a történetet a következő levélben egy megjegyzés segítségével kapcsolatba hozza képzelt levelezőpartnerével: „ha kéd lett volna a felesége a portugáliai király fiának” (54. lev.). Irene történetének Matteo Bandellóra visszamenő elbeszélését érzelmi reflexió köti össze a levélíró aktuális lelkiállapotával: „ugy meg eset a szívem, annak a leánynak halálán” (63. lev.).

Mikes pontosan ismeri a nevetés, a humor jelentőségét, megtartó erejét és identitás-teremtő funkcióját. A nevetés mint irodalmi motívum és magatartásminta mindvégig alapvető eszköze a szerzői önazonosság konstrukciójának, egyben elengedhetetlen részét alkotja Mikes gáláns esztétikájának. A vallási témák kapcsán gyakran ad elő humoros történetet, vagy tesz tréfás megjegyzést. Így például följegyzi, hogy amikor Rákóczi egy alkalommal a szentáldozás közbeni buzgóságra intette környezetét, Forgách tábornok nevetésre fakadt, és kijelentette:

neki lehetetlen. hogy holmi nevettséges dolgok ne jussanak eszébe. mert a minap communicálni akarván. a mikor apap hozzája közelitet. aza gondolat jött az eszébe. hogy mi jó volna. a papon lévő Casula czafragnak.,

Mikes hozzáfűzi:

ilyen nevettséges gondolatink nekünk is elég vagyon, a gondolat ugy leszen rosza. hogy ha annak helyt adunk. (31. lev., 45. o.)

---

¹⁷ Quidquid agis, prudenter agas et respice finem. Ld. pl. *Gesta Romanorum*, c. 103.

A szerzői identitás megteremtésének további kedvelt eszköze a levelekben az írónia. A levelezőtárhoz fűződő kapcsolatát Mikes egy alkalommal például a következőképpen jellemzi:

de hogy vagyon a, hogy mi még egyszersem haragudtunk meg egymásra., mert azt mondgyák. hogy abarattságban egy kis veszekedés olyan jó. mint az étekben abors. mind azon által édes néném. hadgyuk el az olyan borsolást. és éllünk egyességben mert én a csendes barátságot szeretem. a macskákhoz illik, a morgolodo barátság., (90. lev., 162. o.)

Ugyancsak ironikusan, játékos csevegés keretében dolgozza fel az asszonypapság és a gyónás anekdotikus témáját, amely a középkorig nyúlik vissza, s Rabelaisnál is megtalálható:¹⁸

micsoda szép idő volna az. a mikor az aszszonyokat fel emelnék a papságra, bezzeg akkor volna jó idő, akkor látnánk új rend tartásokat, oh már is örülök annak az időnek, mint ha abban volnék, már előre el látom hogy a nagy böjtől igen kicsidet csinálnának, vagy talám ki törölnék a kalendáriumból, és annyi idővel meg hosszabitanák a fársángot. úgy hogy, mikor most hat hét a fársáng. akkor tizen három lenne, oh' boldog idő, a hetedik szenttség,¹⁹ akkor az első helyre tétetnék, oh' szerencsés idő. az elválasztás akkor könnyű volna, és csak egy dologra vigyáznának, nem úgy mint most. oh kedves idő! hát mit mondgyak agyonásról, mert nem tudok ítéletet tenni felőle. ha el törölnék vagy sem. mind azon által ha jól meg gondolom, hogy az aszszonyok szeretnek mindent meg tudni, azt ítélnék, hogy talám meg hadnák, és hogy a penitencia rövideb volna., de oh mely hoszu volna agyontatás, mert oly papné keziben akadhatnék, aki mindent meg akarván tudni. száz kérdéseket tenne, aki még agondolatokat is meg akarná tudni, de meg ellenben. könnyű penitenciát adna, oh édes néném mint várom azt az időt, de talám sokáig kel várnom. és addig el is temetnek, azután aszszonyomé, ha soha papok nem lesznek sem bánom, (58. lev., 97. o.)

Összegezve: a *Törökországi levelek* az identitáskonstrukció szempontjából különösen tanulságos mű, mivel valóságos tárháza a korabeli episztolográfiai kézikönyvekben és levélminta-gyűjteményekben ajánlott, a valóságos levelezésekben és a levéllel érintkező fikciós műfajokban széles körben használt azonosságteremtő eszközöknek, fordulatoknak. A fiktív beszédhelyzet hitelesítésének igénye és az epikus kontextus megkövetelte ezek változatos és eredeti alkalmazását. Az itt bemutatott identitásteremtő eszközök elkülönítése és tipológiájának kidolgozása megkönnyítheti a

---

¹⁸ RABELAIS, *Gargantua et Pantagruel*, I. 3, c. 33.

¹⁹ A házasság.

levélírók egyéni stílusa és lelki alkata közti összefüggések feltárását, a *conversation* és a *causerie* levélstílus-regisztereinek elhatárolását, egyben elősegítheti az áthagyományozott minták, a tudatos alkotói szándék, az egyéni érzékenység és a spontaneitás viszonyának eddiginél pontosabb meghatározását.

Rodostó 1720 körül Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben*

A *Törökországi levelek* a korai felvilágosodás magyar irodalmának egyik fő műve, mely elválaszthatatlan részét alkotja az európai irodalmi örökségnek.¹ Eddig angol,² német,³ olasz,⁴ török⁵ és román⁶ nyelvre fordították le, a francia fordítás nemrég jelent meg,⁷ s kibontakozóban van a nemzetközi Mikes-szakirodalom.⁸

A mű, mely nemcsak Magyarország és az Oszmán Birodalom kapcsolatát érinti, hanem egész Európa is a szerző látókörébe tartozik, legalább két szempontból fordú-

---

¹ *Patrimoine littéraire européen*, vol. 9: *Les Lumières de l'Occident à l'Orient 1720–1778, Anthologie en langue française*, sous la dir. de Jean-Claude POLET, Paris, 1997, 316–323: „Mikes”.

² Kelemen MIKES, *Letters from Turkey*, transl. from the Hungarian and ed. by Bernard ADAMS, London, New York, 2000.

³ Kelemen MIKES, *Briefe aus der Türkei*, ausgewählt und eingeleitet von Gyula ZATHURECZKY, übersetzt von Sybille Baronin MANTEUFFEL-SZÖGE, kommentiert von Thomas von BOGYAY, mit einem literaturgeschichtlichen Beitrag von Antal SZERB, Graz, Wien, Köln, 1978; Uő., *Briefe aus der Türkei*, aus dem Ungarischen und mit einem Anhang versehen von Paul KÁRPÁTI, Frankfurt/M., Leipzig, 1999.

⁴ Kelemen MIKES, *Lettere dalla Turchia*, a cura di Cinzia FRANCHI, (Podium Pannonicum 3), Roma, 2006.

⁵ Kelemen MIKES, *Türkiye Mektupları (Törökországi levelek)*, Sadettin KARATAY tarafından tercüme edilmiştir, Ankara, 1944 (2. kiadás: Tekirdag, 2006, 2 kötet); Uő., *Osmanlı'da Bir Macar Konuk Prens Rakoczi ve Mikes'in Türkiye Mektupları*, çeviri Edit TAŞNADI, türkçeye uyarlayan Figen TURNA, İstanbul, 1999.

⁶ Kelemen MIKES, *Scrisori din Turcia: Memorialistică*, Traducere de Gelu PÂTEANU, prefață de Paul CERNOVODEANU, selecția, note și postfață de VERESS Dániel, București, 1980.

⁷ Kelemen MIKES, *Lettres de Turquie*, édition établie sous la dir. de Gábor TÜSKÉS, avant-propos d'Antal SZERB, préface de Jean BÉRENGER, traduites du hongrois et annotées par Krisztina KALÓ et Thierry FOUILLEUL, avec des notes historiques de Ferenc TÓTH, édition revue et préparée par Michel MARTY, Paris, 2011. A tanulmányban a kritikai kiadás szövegét idézem: MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966.

⁸ Vö. pl. Béla ZOLNAI, *Clément Mikes et ses lettres de Turquie: A propos du centenaire de Rákóczi*, Nouvelle revue de Hongrie, 52(1935), 360–369; David Mervyn JONES, *Five Hungarian Writers*, Oxford, 1966, 62–102: „Mikes (1690–1761) Letters from Turkey”; Lajos HOPP, *Kelemen Mikes, l'auteur des 'Lettres de Turquie'*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 13(1971), fasc. 1–4, 167–190; Cinzia FRANCHI, *L'Altro nelle Lettere Turchie di Kelemen Mikes*, Rivista di Studi Ungheresi, 9(1994), 47–52; Gianpiero CAVAGLIÀ, *In esilio dall'Occidente: Le Lettere dalla Turchia di Kelemen Mikes = Storia della letteratura ungherese*, vol. I, a cura di Bruno VENTAVOLI, Torino, 2004, 183–198; Gábor TÜSKÉS, *Moralistik und Erzählkunst im Exil: Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei = Literatur und Moral*, hrsg. von Volker KAPP, Dorothea SCHOLL, in Verbindung mit Georg BRAUNGART und Bernd ENGLER, Berlin, 2011, 291–324.

lópontot jelöl a magyar irodalomban.⁹ Egyrészt új fejezetet nyit a lélekábrázolás történetében: nem a kor nagy eszméi érdeklik Mikest elsősorban, hanem maga az ember, érzelmeivel, hibáival és erényeivel együtt. Másfelől alapvető változást hoz az írói önértelmezés és szerepfelfogás alakulásában: Mikes a korábbinál jóval nagyobb mértékben társadalmi jelentőséget tulajdonít az irodalomnak, s az olvasót következetesen bevonja a vele folytatott párbeszédbe.

Ez az összesen 207 – a misszilis magánlevelet művészien imitáló – fiktív levélből álló, önéletrajzi jellegű mű egyben fontos történeti dokumentum II. Rákóczi Ferenc és társai száműzetésbeli életéről a szabadságharc leverését követő időszakban.¹⁰ Mikes a kiterjedt magyarországi és erdélyi levélírói, emlékirói hagyományra alapozott,¹¹ s alkotó módon elsajátította és továbbfejlesztette a korabeli francia levélkultúra gáláns írásmódját.¹² Ezzel egyéni formát teremtett gondolatai, kételyei és belső küzdelmei kifejezésére. A műben, mely több mint harminc évvel a szerző halála után, 1794-ben jelent meg először nyomtatásban, szorosan összekapcsolódnak a magánélet és a száműzetés eseményei, alakjai a szerzői önreprezentációval, valamint a folyamatos reflexióval a korra, a nemzetközi politika híreire és a közvetlen környezetre. Mindezek a témák az irodalmi levél retorikájába ágyazva, csevegő, gyakran enyelgő hangvételben, aforisztikus módon, egy sztoikus világkép keretében jelennek meg, nem függetlenül a francia moralista gondolkodás hatásától, s helyenként érzékelhető a janzenista befolyás is.

Mikes stílusa teljesen egyéni, szellemes, szemléletes és természetes, gyakran szenvedélyes, tréfás vagy ironikus. Moralista szemlélete keresztény hitében gyökerezik, ugyanakkor szokatlanul merész, s nem idegen tőle a játékos évődés, a csábítás művészete sem. A gyűjteményt, mely a magyar, a francia és a török kultúra metszéspontján keletkezett, alapvetően meghatározza az irodalmi szándék, a közvetlen kifeje-

⁹ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1934, 191–197.

¹⁰ KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991.

¹¹ LAJOS HOPP, *Le genre épistolaire hongrois et ses rapports européens = Littérature hongroise – littérature européenne: études de littérature comparée*, publ. par l'Académie des Sciences de Hongrie à l'occasion du IVe congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée, Bp., 1964, 191–218; HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 501–566; BITSKEY István, *Mikes Kelemen és a magyar emlékirók = Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 67–70; vö. TÖTH Zsombor, *Montaigne és Bethlen (?)*: „Meztelen” („tout nud”) moralista „magyar köntösben”, *ItK*, 105(2001), 600–617; Uő., *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, 2007.

¹² ZOLNAI Béla, *Mikes és a francia szellemi élet*, I–III, Egyetemes Philológiai Közlöny, 45(1921), 39–43, 90–104, 46 (1922), 25–32; LAJOS HOPP, *La question d'imitation et d'originalité dans les 'Lettres de Turquie' de Kelemen Mikes (1690–1761)*, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7(1965), fasc. 1–2, 192–195.

zés, a spontaneitás, a „barátságos” stílus és a kritikai szemlélet. A latin, török és görög szavakat Mikes magától értetődő természetességgel illesztette mondataiba, de az archaikus erdélyi nyelvjárási sajátosságok is gazdagították stílusát. Fontos vonás még a szaggatott, „szökdécselő” előadásmód és a tömörség.¹³ Az utolsó leveleket növekvő mértékben beárnyékolja az idő múlása, a társak és a barátok elvesztése, s a fokozatosan eluralkodó tragikus, melankolikus hangvétel aláhúzza az egész mű irodalmi karakterét.

Mikes következetesen törekedett régi és új környezetének összehasonlítására, a begyökerezett nézetek kritikai felülvizsgálatára és az egyszerre több nézőpontot érvényesítő látásmódra. Az írás nagymértékben segítette nála egy új azonosság megtalálását, az elvesztett világ helyett egy fiktív valóság létrehozását, az elhagyott haza helyett egy, a száműzetésben elérhető új otthon megvalósítását. Az elvesztett haza ábrázolásával máig eleven paradigmát teremtett a magyar irodalomban.¹⁴

A gyűjtemény irodalmisága mindenekelőtt az egyes levelek művészi megformálásában, valamint a személyes életút és a kortörténet elbeszélési mintáinak szoros összekapcsolásában van. A szerzői kézirat eredeti címe – *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K...* – a kettős monogrammal, a műfaj és a fiktív címzett lakóhelyének megjelölésével francia mintákat követ. Ez a forma tág lehetőséget kínál a lélektani, erkölcsi reflexióra, a gyakori narrációváltásra és a lazán asszociáló, esszé típusú írásmódra. Így a témák erőteljes megválogatása és a különféle műfaji mintáktól való függés ellenére egy bevallottan szubjektív élettörténet bontakozik ki az olvasó előtt. Mikes a valóságosság nyelvi, retorikai eszközeivel és különféle kulturális sztereotípiák felhasználásával hoz létre egy valóságosnak tűnő, jelentős részben mégis képzelt valóságot.

Az irodalmi kifejezés keretét Mikes egy Konstantinápolyba helyezett, a saját életkorához közel állónak képzelt, de közelebből meg nem határozott erdélyi nőrokon alakjában teremtette meg. Ennek a fiktív levelezőtársnak, aki valójában az erdélyi hazában élő olvasó szimbóluma, kettős arca van. Mikes egyrészt rokoni szeretetet, lelki közelséget és otthoni hangulatot keres nála, másrészt elárasztja udvarlásával, bókjaival, s gyakran szórakoztatja szerelmi történetekkel, pajzán históriákkal.

Jellegzetes vonulata a műnek a keleti környezet és a mohamedán civilizáció máságának kritikus, egyben szeretetelli bemutatása, az ezzel kapcsolatos gondolatok kifejtése. Mikes török nyelvtudása csupán néhány tucat szóra korlátozódott, s a török környezetre vonatkozó mélyebb ismereteket a személyes megfigyelés mellett elsősorban francia forrásokból merítette.¹⁵ Történelmi, társadalmi, erkölcsi és vallási kérdések egyaránt érdeklik, de mindent az idegen távolságtartó pillantásával szemlél.

¹³ HOPP Lajos, *Utószó = Mikes Kelemen művei*, vál., szöveggond., jegyz., utószó HOPP Lajos, Bp., 1978, 705–842, itt: 818–829.

¹⁴ BENE Sándor, *Eljutni Zágonba*, Holmi, 19(2007), 5, 531–571.

¹⁵ Így pl. Paul RICAUT, *Histoire de l'Empire Ottoman*, La Haye, 1709.

Az Oszmán Birodalom Mikesnél egyrészt a száműzött magyarok életének kényszerből vállalt kerete, másrészt biztosítja létük feltételeit. A levélíró kezdetben fokozott figyelemmel követte a birodalom politikai eseményeit, a Porta és Rákóczi közti kapcsolatok alakulását, idővel azonban ezek a témák bizonyos mértékig háttérbe szorultak a levelekben. A gyűjtemény török vonatkozásainak súlypontjai az 1716–18. évi háború utolsó szakasza, az 1730. évi Patrona-felkelés, az 1737–39. évi háború, az Oszmán Birodalom általános jellemzése és a rodostói mindennapi élet leírása.

Mikes felfogását a mohamedán világról Hopp Lajos francia nyelvű, Bernard Adams angol nyelvű tanulmányban mutatta be az elmúlt évtizedekben, a levélíró török szókincsét ugyancsak elemezték már,¹⁶ a Rodostóra és a város lakóira vonatkozó megfigyeléseket azonban még nem vizsgálták önállóan. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy néhány példa segítségével jellemezzem Mikes Rodostóról alkotott képét, s szemléltessem, hogyan, az irodalmiasításnak milyen eszközeivel hozta létre ezt a képet.

Mikes 1720-tól 1761-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan Rodostóban élt, eltekintve néhány rövidebb tartózkodástól a város közvetlen közelében és Konstantinápolyban, valamint attól a katonai akciótól, amit a fejedelem fia 1737 és 1740 között vezetett Moldvába. A levelek közel háromnegyed részét Mikes Rodostóban keletzte. Ez az összesen harmincnyolc évi tartózkodás bőséges alkalmat kínált neki arra, hogy megismerje a várost és lakóit. Rákóczi belső kamarásaként először egy gazdag örmény kertes házában lakott a fejedelem közvetlen közelében, majd ura 1735-ben bekövetkezett halála után átköltözött a Rákóczi által magának megvásárolt és átépített nagy házba, ahol haláláig élt. Mikes reflexiói a közvetlen környezetre elsősorban az 1720 és 1725 közötti évekre jellemzőek; 1730 után fokozatosan előtérbe lépnek a levelekben az irodalmi átvételek és a panaszok a bujdosók rodostói életének unalma, egyhangúsága miatt.

A Rodostóba való megérkezés előtt írt utolsó levelében Mikes a következő történnel készíti elő az olvasót az új tartózkodási helyre:

[...] a fejedelem beszéd közben mondotta a vezérnek hogy talám mesze vagyon rodosto, és hogy közeleb szeretet volna lenni, a portához. erre a vezér mondá. hogy ha egy kevesé mesze van is, de ahely alkalmas. de ne gondollyad hogy mesze legyen, mert csak annyira vagyon. hogy ha ariskását itt meg főzik, oda vihetik melegen. itéllye el az ember aző török mondását! (35. lev.)

¹⁶ Lajos HOPP, *La civilisation de la Turquie vue par Kelemen Mikes chambellan du prince Rákóczi = Rákóczi Ferenc II and the Hungarian Refugees in the Light of Turco-Hungarian Cultural Relations, Symposium 31 May – 3 June 1976, University of Istanbul, Faculty of Lettres*, ed. by Ayri BASIM, Istanbul, 1976, 132–147; Bernard ADAMS, *Mikes and the Turks = Elaborate Trifles: Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday*, ed. by Gábor ITZÉS and András KISÉRY, Piliscsaba, 2002, 428–434; MIKES Kelemen, *Összes művei, I, Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966, 386–399.

A várost és környékét Mikes nagy láttató erővel, a jó gazda szemével ábrázolja, különös tekintettel a táj szépségeire, a megművelt földekre, a gyümölcsösökre és szőlőkre, valamint az építkezés sajátosságaira. A természet iránti érzéke a hasznosra irányul elsősorban; helyi tapasztalatait gyakran hasonlítja össze a megfelelő hazai viszonyokkal. Hozzáteszi még, hogy a közbiztonság az örmény városrészben, melyben a bujdosók szállást kaptak, a magyarok védelmére kirendelt janicsárok miatt szemmel láthatóan nagyobb lett:

Már mi itt derék házas. tüzes emberek vagyunk. és úgy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont. de tréfa nélkül édes néném, mi itt igen szép kies helyt vagyunk. a város elég nagy, és elég szép, a tenger parton lévő kies, és tágas oldalon fekszik. az is való hogy Európának éppen a szélyin vagyunk. loháton innét Constancinápolyban két nap könnyen el lehet menni. tengeren pedig egy nap. a bizonyos hogy suhult a fejdelemnek job lakó helyt nem adhattak volna. akar mely felé menjen az ember. mindenütt a szép mező. de nem pusztá mező. mivel itt mindenütt a földet jól meg művelik. a faluk mellett lévő mezők nem puszták. és ennek a városnak. a földgye. olyan művelt. valamint egy jól meg művelt kert, kivált mostanában gyönyörűséggel nézi az ember itt a szántó földeket. és a szőlőket. és a sok veteményes kerteket, itt pedig annyi szőlő hegyek vannak. hogy másut. egy vármegyében elég volna. azokat pedig igen jól művelik; és azokban a sok gyümölcs fák. úgy tetszenek mint ha mind kertek volnának, it pedig meg nem karózzák a szőlőt mint nálunk. azért is az ágak mind le vannak hajolva, a szőlő gerezdet a levelek bé fedvén. a földet is árnyékban tartják. epedig szükséges ezen a meleg földön. a hol nyárban igen kevés eső jár., így a föld nedvesen marad, és a szőlő sem szárad el. itt avall sok veteményes kertek vannak. az ide való szokás szerint jól művelik. de nem lehet a miénkhez hasonlítani, gyapotat pedig sohult annyit nem vetnek mint itt. és a gyapotból való kereskedés. itt igen nagy, torda vár megyében gondolom hogy meg teremne, de a mi kokány földünkön elegendő melege nem volna., itt az aszszonyoknak egész esztendő által csak az. a dolgok, hogy a gyapotat elvessek. meg szedgyék. el adgyák. vagy meg fonnyák, majusban vetik el. és octoberben. szedik meg. való hogy sok bibelődés vagyon agyapotal., de mint hogy itt az aszszonyoknak semmi más külső munkájuk nincsen, azért arra reá érkeznek. aváros felől. azt mondhatom, hogy ezen aföldön el mondhatni egy szép városnak. a mely nem olyan széllyes. mint hoszu, de akár mely szép házak legyenek itt avarosokon., nem tettzhetnek szépeknek., mivel az utzára nem hadnak ablakokat, kivált a törökök. azért hogy a feleségek ki ne láthassanak, micsoda szép dolog az irigység! a piattza a városnak igen bőv. a sok féle szárnyas állat, gyümölcs, kerti vetemény itt ólttsu, a még ide nem jöttünk, még minden ólttsub volt, de ha egykis drágaságot okoztunk is. de a való hogy csendeséget is okoztunk, mert a lakosok magok mondgyák. hogy a még ide nem jöttünk, a hol most vagyunk szálvá, ót az uttzákon, napal is félve jártanak az aszszonyok. és leányok. ésve felé

pedig akit kívül találhattak, azt el ragadták., és gondollya el kéd mint bocsátották el. még gyilkosságok is estenek. ezeket pedig a jancsárok. görögök. és örmények követtek. de már most, leg kissebet sem hallani. estve ki ki sétálhat az uttzákon, semmitől nem tarthat. a valo hogy mink is sokan vagyunk, de leg kisseb dolog ha történnék, a kapunkon lévő harmintz jancsár, meg tanyitaná azokat, a kik valamely garázdát akar-nának indittani, nem is lehet már csendeseb hely, mint ahol mi lakunk., estve idegen jancsárt, se görögöt. nem látunk., noha a szép időkben 11 óráig is kint vagyunk. csak ilyen hamar is már, micsoda hasznára vagyunk avárosnak. hát még ezután, [...] (37. lev.)

A kert és a kertészkedés Mikes kedvelt témái közé tartoznak. A rodostói gyümölcsösöket egyik későbbi levelében is magasztalja:

Mely szép dolog ilyen mezei városba lakni. mint a miénk, akkor megyen a mezőre az ember. mikor akarja. a nagy keritet városok mint a tömlöztők olyanok. most a kertekbe enni gyönyörűség, ót a sok gyümöls. noha nem sok féle. mert a kertészek roszak, oltani nem tudnak, körtvély, alma, szilva. nintsen hanem a sok őszi baratzk., a sok két három féle dinye. kivalt most az őszi dinye, a mely decemberben is tart. olyan őszi dinye pedig mint itt vagyon., nem adatik sohult, az igen hasolit az ugorkához., amint hogy a melyik nem jó. egész ugorko., de ennél a dinyénél nem lehet kedveseb gyümölsöt enni., kívül a szemnek. nem tettzik, hameg metzik, még annál inkább mert a belső része tiszta zöld. de ha meg kostoltyák. gyönyörűséggel esznek belőle, mert olvad a leányok szájában. és olyan édes. mint ha nád mézbe főzték volna meg. (181. lev.)

A rodostói szüretnek megkülönböztetett figyelmet szentel, és szembeállítja az ott-honi szürettel, amely szerinte sokkal inkább társadalmi esemény is egyben. Ebben az összefüggésben megismétli az egész évben folyamatosan termő, csodálatos szőlőtő motívumát, melyet már a 3. levélben is megemlített:

[M]eg is csalod magadot, ha azt gondolod. hogy nagy mulattságom volt a faluban. ahol voltam szüreten, leg nagyob gyönyörűségem a volt. hogy itt addig nem voltam, és ót baj nélkül töltöttem két holnapot. egy holnapig néztem mint szürnek, egy holnapig pedig eleget jártam. mert itt, az ősz leg szeb része az esztendőnek, a szüret pedig leg szomorua részé itt a mulattságnak., nem ugy mint nálunk, hogy a sok szedöt szedönét láttya az ember, az uri aszszonyok., leányok., oda ki mennek, ebédelnék. és mulattyák magokat, abort edesebbé teszik jelen valo létekel. és szedésekel, itt pediglen a szőlös gazda. meg fogad két vagy három embert. azok szedik. és puttonokban aszöllöt haza hordgyák., és ki ki a maga házánál szür, igen nagy csendeséggel, mint hogy a szőlőről vagyon a szó, Constancinápoly körül láthatot kéd olyan vastag szöllő

fát. mint egy szilva fa, a szőlő szemek is rajta vannak olyan nagyok mint egy szilva szem., de a nagyságát nem csudáltam úgy, mint azt, hogy némely ágain éret szőlő vagyon. némelyeken, a szőlő szem még nem nagyobb az egresnél, más ágakon akkor kezd virágozni, e szép dolog. hogy egy szőlő fán, ilyen háromféle jövést láthatni, és ez mind így vagyon tavasztól fogvást télig. (77. lev.)

Részletesen tudósít Mikes a város fontos kereskedelmi központ szerepéről és az itt élő különböző népekről; a bíraskodás és az adófizetés sajátos helyi gyakorlatát kritikusan ítéli meg. Már itt kifejezi a görögökkel szembeni ellenérzését, de pontosan rögzíti az örmények táplálkozási, öltözködési és házassági szokásait is:

[A]zt már egyszer meg irtam hogy négyféle nemzettség lakja avárost. görög, örmény, török. sidó, és hogy nagy kereskedés vagyon itt, mind földön, mind tengeren; némelykor három száz szekér bé jó avárosban. epedig gyakorta történik főképpen őszel, és csak nem minden nap. itt amit a szekereken hoznak. hajokra teszik, és constancinápolyban viszik. tengeren is ide sok hajók jönnek. akik mindent hoznak; a lakosokrol azt mondhatom, hogy a török lakos itt felesen vagyon. és csendességben élnek. leg job eledel is élnek. és külön laknak a keresztényektől. mert itt mindenik nemzettség külön külön résziben lakik avárosnak. a város csak egy, de négy részben vagyon. és nem elegyednek esze, és a midőn pestis vagyon. ritka. hogy mind anégy nemzettség között volna. némelykor csak a törökök között vagyon és másut nincsen. némelykor csak a sidók között. a görögök, vagy csak az örmények között. mind a négy nemzettségnek. egy bírójok vagyon. aki török. e csak három esztendeig lehet bíró. némelykor. addig is leteszik. de mindenik nemzettségnek vagyon különös bírójok, akik folytatják a dolgokat. a kadia előtt. az az. (atörök bíró előtt) itt a kadia csak hamar fel épül. noha ő is sok pénzen veszi meg a bíroságot. és amint ő ítél. annak úgy kel lenni. ha. igazságtalan is az ítéleti. példának okáért. ha városi tolvajt fognak meg. arra olyan ítéletet teszen. hogy fel nem akasztják. ha fizethet neki. de hanem, abban bizonyos lehet hogy meg hoszabittják anyakát. itt pedig akasztófa, se hóhér nincsen, hanem akár mely bört eleiben fel akasztják egy szegre. a piatzon. és a jancsár. akit meg kaphat az utzán. örményt, sidót, görögöt. annak kel fel akasztani akadiának. itt mindenért kel fizetni, ha valaki építeni akar a szabadságért. fizetni. a temetésért. házasságért., mind fizetni kel. hogy a gyapotat, és a szőlőt meg szedhessék, fizes. hogy ki ki a maga borát árulhassa azért fizetni kel. ha csak tele hordot akar is meg kezdeni fizetni kel. az új bört nem szabad addig árulni a még nem fizetnek. a kadia meg gondollya magát. egy órában. akorcsomákat mind bé zárattya. akkor fizetni kel. hogy ki nyithassák, egy szóval csaknem mindenért kel fizetni azt mondhatná kéd. hogy az ezerekre megyen., valo hogy sokra megyen. de nem megyen olyan sokra. mert a temetésért. házasságért., ki öt polturát. ki tizet, ki. egy tallért ad. amint már. bírja magát. aki szabadságot kér, a szedésért. bór árulásért. is ahoz képest fizet. a mint már.

sok. vagy kevés szölleje, vagy bora leszen. de mind ezekre, nem kel azt mondani hogy a lakosokat nyomorgattya a török. mert ha a magáét meg adgya, azután. csendeségben marad. és csendesebben mint nálunk. és a micsoda kevély nép a görög. ha úgy nem bánnának vélek. idegen nem lakhatnék közöttök. mi itt meg nem maradhatnánk. ha a törököktől nem félneek., de a botozástól félnek. mert leg kisebb panaszért is a kadia száz pálczát veret a talpán, ha ezerekel bir is. és meg azon felyül fizetni kel. azért, hogy két százat nem csaptak rajta. agörögök sokal jobban élnek. mint sem a mi örményink a kik között lakunk. de nem is olyan munkások, mint ezek. se nem olyan gazdagok, nem is csuda., mert az örmények. igen rosz ételekel élnek., már ebben az holnapban. bialokot ölnek meg. és azoknak ahusából kolbászt csinálnak. és mindenüt csak a sok kopácsolást halljuk egész éttzaka, hogy nem is lehet alunni. aztot meg szárazttyák, és egész esztendő által azzal élnek. az örmény aszszonyok mikor avárosra mennek, mind fekete béletlen mentét vesznek magokra. és igen munkások, egy rend béli köntösnél aleányokkal többet nem adnak. se pénzt. se mást egyebet, egy örmény a lakadalma után. egy hétig. vagy kettőig. a feleségivel. együt nem eszik. ennek nem tudom az okát, de együt alusznak. a lakadalmoknak pedig már nálók bizonyos idejek vagyon, leg inkább ebben a holnapban házasodnak. a midőn már az uj bor meg forrot, és a kolbász csinálást el végeszték. (42. lev.)

A társasági élet kötetlenebb formáihoz Franciaországban hozzászokott Mikes különösnek tarja a törökök elzárkózását az idegenekkel szemben, s többször gúnyolódik az örmények asszonyfáltésén:

[A]z ember nem mehet örökké sétálni. nem lehet mindenkor a mezőn vándorlani, az ide valo emberekkel pedig nem lehet társalkodni. itt az idegen senki házához nem mehet. kivált az örmények inkább féltik feleségeket. mint sem atörökök. még nem láthattam a szomszéd aszszonyomot. napjában tiszter is a kapuja előtt kel el mennem; és ha a kapuban talál lenni. úgy szalad töllem, mint az ördögtől. és bé zárja a kapuját. nem törődöm rajta. mert közönségesen. az örmény aszszonyok olyan fejérek, mint a cigánynék. ebből el ítélheti kéd. hogy itt alakosokal. semmi üsmerettség nem lehet. nem is vesztünk semmit. mert. itt, ki szöcs. ki szabó. valami fő renden lévő emberek itt nincsenek, a kikhez mehetnénk. török urak vannak, de unadalmas dolog törököt látogatni. egyik a hogy törökül nem tudok. másik a hogy. ha az ember hozájok megyen. elsőben nő ülle, azután egy pipa dohányt ad, egy fincsa kávé. hatot vagy hetet. szol az emberhez. azután tíz oráig is el halgatna, ha az ember azt el várná. ők a beszélgetéshez, nyájasághoz éppen nem tudnak, [...] (37. lev.)

Az örmények asszonyfáltéséről Mikes már az első, Rodostóban keltezett levélben előadott egy tréfás történetet, hogy aztán, csaknem minden átmenet nélkül, vallási témákkal foglalkozzon:

[A] midőn meg hallották az örmények hogy közikben jöväünk lakni, mert azt jo meg tudni, hogy ebben a városban negyféle nemzettség vagyon. török, sidó, görög, és örmény, mi az örmények házaiban lakunk, azonnal a kadiához. (vagy a török birohoz) mentenek, mondván néki, hogy azt hallották. hogy a magyarok olyan hamisak. hogy az aszszonyokon. leányokon. még az utzán is erőszakot tesznek. pápai gáspár éppen a kadiánál talált lenni akkor, és mondá nagy prosopopiával a kadiának, kadia, az örmények ne féltsék a feleségeket a magyaroktól. mert semmi bántások nem leszen. de ha az ő tyukjok a mi kakasainkhoz jönnek. akkor semmiről. nem felelek. a kadia nagy nevettségel mondá pápainak aferim magyar. aferim, (igen jól mondád.). mink ezen eleget nevettünk, hát kéd is nevéssen., [...] (36. lev.)

Mikes kedvelt eljárása, hogy az asszonyokkal kapcsolatos megfontolásaiba bevonja az erdélyi asszonyokat is, mint pl. a török próbaházasság intézményének leírásába vagy az örmények vendégeskedésének és házassági szokásainak ironikus bemutatásába:

[N]em jó törvény volté alykurgus törvénye lacedemoniában. ahol proba esztendőt el lehetet tölteni a leánnyal. véle laktak. esztendeig. kettőig, ha egymással meg nem álkhattak. a házasság sem lett meg. ki ki esmét más társat kereset magának. de ne keressük ezt a szokást arégiéknél. itt is ezt fel talállyuk, mert a férfit. egy asszszonyal, vagy leánnyal. a török bíró eleiben megyen. és őt meg mondgya abirónak. hogy ezt a személyt el veszem esztendőre, vagy kettőre. mikor az idő el telik. ennyi pénzt tartozom adni neki. a bíró egy czédulát ad nekik. és azután szabadon együt lakhatnak, de a bírót meg kel ajándékozni, mert a nélkül. végben nem megyen a dolog. szeretném tudni, hogy mit mondanának erre a mi erdélyi asszszonyaink. fogadom hogy sok mondaná. placet. de talám, még a férfiak sem vesztenének rajta. ha az ilyen törvény szokásban volna., (50. lev.)

Édes néném. itt elég hó vagyon. a mely itt nem igen közönséges. azt mondhatnák. hogy itt némelykor csak azért havaz, hogy az örmények vendégeskedhessenek; ezt neveti kéd talám. de ez úgy van, mert ők el mennek, egy nagy tálat meg töltenek hoval. de annak. harmad, vagy negyed napi honak kel lenni. mert úgy mind job izü, mind pedig keményeb, és porczogosab. azt a tál havat. azután. nyakon öntik. peszmeget. de tudgyaé kéd. mi legyen a,? a szőlőt nagy üstökben meg főzik., mind addig. a még olyan sűrű nem lesz.; mint a ser élesztő, azután leszűrük. hordokban töltik, olyan. színü, és olyan édes, mint a méser, így el készítvén tehát. azt a levegő égből le hullot étket. a ház közepire teszik, akkor. a gazda, az egész cselédével körül veszi., kinek, kinek, egy kalán lévén kezében, és azt, csak hamar fel kalánozzák. valamint a téjfelt. abból pedig, kel enni. még a szópó gyermekeknekis. azt pedig ne gondollya kéd. hogy a gazda asszszony így vendégellye. minden nap a gyermekeit. a már. sok volna, és nem

minden nap pap sajtyta. hanem csak akkor, a mikor kedvét akarja keresni a gyermekinek. és hogy ki ki jó kedvű legyen a háznál, mikor a tél. olyan fősvény. hogy hó nem esik. avároson, olyankor a cselédes gazda. egy mély földnire is el megyen hóért, és azután abból. kedveskedik az atyafiainak. de most ki vannak. mert, mind hó elég van, mind pedig. e lakodalmas holnap lévén, a két huru hegedűt eleget rángattyák nekik, de a csufos szokás nálok. hogy mihent, az egy gazda aszszonynak. a fia, a feleségit a házhoz viszi, a szegény menyecskének, a száját bé zárják. valamint a pápa, a Cardinálisoknak: és mind addig nem szabad neki szólni. valamég. azurának az anyja arra szabadságot nem ad, addig olyan a háznál. mint a néma, csak az urával. beszélhet. de másal senkivel sem, mikor agazda aszszony. hozzá szol: vagy valamit parancsol neki, a menyecskének. csak. inteni, azillyen némaság. pedig el tart. némelykor. hat, hét. esztendeig. ha a gazda aszszony. szereti a fia feleségit. hamaréb. fel szabadította a némaságból. de ha nem szereti, tíz esztendeig is némán. kel maradni., noha egy házban laknak, ennek a szokásnak pedig az az oka, hogy a menyecske. ne perelhessen a háznál. hanem nagy csendeséggel. függjön, az ura annyától, valyon nálunk nem volnaé jó eza szokás, [...] (108. lev.)

Az 59. levélben élesen szembeállítja egymással a törökök és a görögök viszonyulását a magyarokhoz:

[N]em is segített úgy a bujdosokat másut, mint ebben az országban. ez a nemzet nem is olyan irtóztató valamint a hire vagyon. nem tudok olyan nemzetet aki oly csendeséggben éllyen mint ez, és sohult olyan békeséges maradásunk nem lehetne mint itt. Istennek légyen hála. leg kisebb szerencsétlenség még közöttünk nem történt. akár hol talállyunk törököket. mindenüt jó szível látnak minket. mert atörök leg inkább amagyarokat szereti leg jobbat nem kívánhatunk mind ezekért nekik. mint azt hogy, még valaha legyenek keresztények. amen. hogy ha pedig ezzel a kevély görögökkel volna dolgunk. itt eddig nem lakhattunk volna. ezek noha keresztények de bennünket gyűlölnék. a pedig bizonyos hogy leg kisebb ártalmokra nem vagyunk, ők ártának nekünkha lehetne, de nem merik. mert leg kisebb dologért. a száz pálczát meg olvasnák rajtok., és így becsületben. és tiszteletben tartat minket a bót. mert itt azt nem tekintik hogy micsoda renden vagyon. hogy ha gazdagé. vagy régi familia, mind ezek meg nem mentik hogy a husz körmiről le ne vonnyák, és a száz páltzát duplán meg ne kostollya. ki is lakhatnék az illyen kevély nemzettséggel., hogy ha így a földig meg nem aláznák őket. (59. lev.)

Ez az idézet egyrészt mutatja a bujdosó magyarok és a törökök harmonikus kapcsolatát. Másrészt tanúsítja, hogy a rodostói tapasztalatok kedvezően befolyásolták Mikes felfogását vendéglátóiról az országban szerzett első közvetlen benyomásaihoz viszonyítva.

A görög asszonyokról alkotott rossz véleményére minden valószínűség szerint egyaránt hatottak az irodalmi minták, a rodostói közvéleményben élő etnikai sztereotípiák és saját tapasztalatai:

[A] bujdosok házasa. igen szomorú házasa, de mivel, a kétek görög leányival, távol legyen. bizonyos hogy azok nem érdemlik a feleség nevet; csak arra valok. hogy reggeltől fogva estig akereveten üljenek, leg kisebb gondgyok a házra ne legyen. de igen sok a köntösökre, annyira, hogy minden nagy innepre az új köntösnek meg kel lenni, és ha egyszer el mulnék, az urának szemiben meg mondaná. hogy ha ő nem akar csináltatni, talál olyat a ki ő neki csináltat. ötven ezer tallérú köves portékát adna is itt az ura a feleségének, de abból asszonyom meg nem segítené egy polturával is azurát ha szegénységben esnék. később volna száraz kenyeret enni, mint sem egy gyöngyös nyakravalóját el adni. ha kétszer vagy háromszor napjában fel nem öltözhetik, akkor el unnya magát. a micsoda selyem matériákban, és gyöngyösön láttya az ember, azt gondolná hogy mindenik egy grofné. és az asztala is hasonlít aköntöséhez, holott egy kis száraz halból, vagy egy kevés riskásából áll az ebédgye., és vacsorája. (59. lev.)

A görög nőkön kívül Mikes bírálja a görögkeleti papokat is, mégpedig műveletlenségük és a papi hivatal megvásárolhatósága miatt:

[A]z ide való görög érsek, nagy pompával jött az urunk látogatására. négy alatta való püspökökkel., de ha gyalog járnak is, azt ne gondolja kéd, hogy a szegénységtől vagyon. mert a mi érsekünk kettőt is tarthatna, a püspökök is. de atörök birodalma alatt, hinton nem járhatnak., sőt még úgy kel magokat viselni mint ha szegények volnának. mivel azon kívül is gyakran meg vonnyák őket., mind a török, mind a görög pátriarcha. mert ez, azt teszi érseknek, aki neki leg többet fizet. az érsekek pedig olyan püspököket választanak magoknak, akik leg többet adnak. apüspökök pedig hogy az érseknek meg fizethessenek, olyan papokat tesznek a falukban. akik leg többet ígérnek., itéllye el már kéd. hogy a püspökök, és a papok. micsoda sokféle uton módon huzák ki a pénzt a szegény ember erszényiből, it asok innep, a sok bőjt, mind hasznos a plébánusnak. hát ezen kívül, esztendő által. a sok haszon hajto bé vett szokások., vasárnap. valamely rongyos öltözetben a misét el mondgya. a mint lehet tölle, de hogy predikállyon. azt nem lehet az ő tudatlanságától kívánni, de miből tanulna valami kis predikációt csinálni. és mikor; mivel egynehány plébánusnak voltam házánál.. egy könyvet nem láttam nálok. hanem valamely szakadozott mise mondó könyvet tartanak. és abból áll. minden könyvök. de mikor tanulhatna valamit. mivel egész héten. mezei munkát kel neki dolgozni, hogy a papádiáját. táplálhassa egy néhány gyermekeivel. és Czifrán jártathassa. egy szoval. itt a pásztorok. nem csak

örzik ajuhokot, hanem meg árendállyák őket. és ha meg nem nyuzák is. de jól meg nyirik., (90. lev.)

A száműzött magyaroknak viszonylag kevés szórakozási lehetőségük volt Rodos-tóban. Ezek közé tartozott pl. egy iszapfürdő és a mellette lévő savanyúvíz forrás felkeresése a város határában. (Ma emlékoszlop jelöli a helyet.) Ebben az összefüggésben Mikes gúnyolódik a görögkeleti papság pénzhéségén, és hitetlenkedve nyilatkozik a szentelt savanyúvíz állítólagos gyógyhatásáról:

[N]égy napig el hadtuk volt rodosztot, és négy mély földnire voltunk. savanyu vizet innya. de azt elsőben. meg kel kédnék irni, hogy mi végre ittuk a savanyu vizet., ide nem mesze egy tocsás hely vagyon, amelynek szélyesége. és hoszasága. lehet tizen öt ölni. ebben azidőben, akiknek valami nyavalyájok vagyon. abban a sárban meg ferednek. negyven, ötven mély földniről ide el jönnek az emberek. szekereken feleségestől. gyermekestől. husz, vagy harmintz szekeret meg lehet látni a sár körül. és abban a sok aszszony, férfi, gyermek; ugy hevernek; nem különben, valamint a sertések. mikor a sárbol ki mennek. itéllye el kéd micsodások., mert a nem egyéb. hanem kemény fekete sár., amelyben erővel kel le menni, a lakosok, nem tudom honnét vették. de azt tarttyáik hogy igen hasznos. én ugyan nem láttam hogy valakinek hasznát volna. magam is bé mentem abban az ocsmány sárban. a többivel. nem a szükségért, hanem azért hogy mondhassam hogy sárban hevertem, nyárban pedig a bialoknak. igen kedves mulato helyek az a sár. de a görög papok. azért hogy egy néhány polturát nyerhessenek, azt mondgyák hogy elsőben meg kel azt szentelni. mert másként nem használna, de a még nem elég. mert ebből az utálatos sárbol ki kelvén. a traditio szerént, és a hypocrates parancsolattyából. a savanyu vizre kel menni. abbol harmad napig kel innya. a mennyit lehet, hogy ha azt akarja valaki hogy ugy meg tisztullyon mint kristály mi is tehát a föld népinek régi bé vett szokását akarván követni. oda mentünk, és őt találtunk leg aláb két száz férfiat, aszszonyt. és gyermekeket, de mint hogy a görög papok semmi alkalmatosságot, sem mulatnak el. ahol egy néhány polturát nyerhetnek, azért ezt a vizet is meg kellett szentelni. mert anélkül nem volna hasznos. a viz kösziklákbol folyki, de még is nem tiszta., és a sok nép aztot fel zavarván. sáros vizet iszik. mink is másnap hogy oda érkezünk, el kezdtük az italt. és egy nagy üst tele volt vize a tűzön. mert melegen kel innya és sokan voltunk akik ittuk. de micsoda savanyu viz. édes néném,! éppen a sárhoz illik. mert ha egyik utálatos. amásika fertelmes. mi azt gondoltuk elsőben, hogy olyan savanyu viz mint nálunk vagyon, de mikor meg kostoltuk, lehetetlen volt egy csepet el nyelni. mert csak tiszta sós viz. az is rossz izü. mind azon által lassanként egymásra valo nézve, mindenikünk meg ivut harmad napig tizen két ejtelnit belölle. némellyik többet. mert a ki leg többet iszik, aztot leg többet is purgállya. avizet ebédig kel innya, és addig szüntelen kel járni, vagy futni. hogy jobban használjon. forgács ur. mint hogy egyiket

sem vihette vegben: azért lora. ült. és ügettette a lovát. és így rázatta magát. és mikor érzette hogy a víz munkálodni akar. akkor le szállt alórol. el hiheti kéd. hogy eleget neveltünk rajta., azt már nem tudom mint fog nekünk használni ez a szentelt savanyu víz; hanem használ sem törődöm rajta, mert jo egésségem vagyok, [...] (38. lev., vö. 41. és 84. lev.)

Elcsodálkozik a bivalyokkal való halászás különös szokásán, mivel még soha nem látott ehhez hasonlót:

[U]gyan idő töltésért is ment volt a fejdelem egy török urhoz. a ki kerte vala a fejdelmet hogy menne. hozzája. mivel őt igen szép vadászo helyek vannak, a jóságja őt mely föld ide. de csak két nap maradhattunk őt. addig is a sátorok alol ki nem buhatot az ember. a sok eső miatt., soha sem láttam volt bialokal halászni. csak őt. a ház mellet egy tó lévén, abban vagy huszig valo bialokot hajtottak. és azokal egészen fel kevertették atót. és a sárbol a kezekel vonták ki az emberek a sok halat, nem lehetet uszni a szegény hálnak. a sáros vízben. török halászat. (41. lev.)

Nagy hőségben és pestis idején a magyarok többnyire elhagyták Rodostót, s a város szélén felállított sátrakba költöztek át. Ezt a szórakozást Mikes elég unalmasnak tartja:

[T]egnaptol fogvást. táborban. szálottunk, és sátorok alatt lakunk. a szokot helyre. aváros szélyyre; az ellenségtől. nem gondolom hogy sokat kellene tartanunk. mivel. vagyok vagy három száz mély föld közöttünk, azért csendesesen alhatunk. és csak a fülben mászotol, a szunyogtol. tarthatunk, [...] édes néném, mi itt csak tengődünk, lengődünk. mint szegény bujdosok. tölttyük az időt a mint lehet, az urunknak a még is mulattság hogy a mezőn lakunk., mert az unadalom itt igen bő. és a szegény urunk. itt csak egynehányunkal maradot, [...] (73. lev.)

Egy másik alkalommal egy apró török falu közelében táboroznak, amikor Mikes ismételten kárhoztatja a törökök és különösen az asszonyok otthon ülését:

[A]z elmúlt holnapnak 9dik napján táborozni mentünk volt. csak három mély földnire. egy kis török falu mellé, nincsen e világon semmi szomorua, mint a mely várost. vagy falut. csak török lakja. mert olyan helyt. sem embert. se aszszont nem láthatni az uttzákon, még gyermekeket sem, azt tudná az ember hogy mind ki holtak afalubol., mert it ki ki csak a maga házánál ül. kivált az aszszonyok nem ugy mint nálunk., (89. lev.)

Mikes pontosan tudósít az 1722. és az 1751. évi rodostói pestisről, valamint a megtett óvintézkedésekről. Az események közvetlen hatására keletkezett, nagy láttató erejű leírásban összekapcsolja egymással a járványtól való félelem, a tehetetlen kiszolgáltatottság és a száműzetés megváltoztathatatlansága fölött érzett szomorúság gondolatát:

Édes néném. éppen nem kel nevetnünk. néze kéd honnét irok. meg látya kéd abból. hogy vagyon abban valami. abban avagyon. hogy ide három mély földnire kellett jönnünk. és avárost el hadnunk apestis miat., vagyon immár két napja. hogy itt vagyunk sátorok alatt, egy nyomoru falu mellett, bercsényi ur. minden pereputyostól. a faluban. egy nyomorult udvar házban. vagy is majorban, vagyon szálva. a városban a pestis egészen el hatot. vagyon olyan nap. hogy más fél száz embert is el temetnek. közöttünk még senkit nem temettek noha a cselédek közül. kettőn is volt pestis. de ki gyógyultak belőlle, mind azon által már tovább nem maradhatván a városban. már két naptól fogvást itt táborozunk. egész ház népestől. avalo hogy szép helyt vagyunk szálva. de aza rut nyavalya. el vette minden kedvünket. és csak idéetlenül nevetünk, ugyan is ocsmány nyavalya ez. reggel jól vagyon az ember, estve felé meg betegszik. és harmad napjára el temetik. (44. lev., vö. 184. lev.)

A levelek többször szóba hozott témái közé tartoznak a rendkívüli természeti jelenségek, így mindenekelőtt a szokatlan időjárás: a magas hőmérsékletek decemberben (160. lev.), az öt-hat hónap hosszúságú száraz időszakok (163., 169. lev.) és az októberi hó (184. lev.). Az 1724 decemberében észlelt mennydörgés említését Mikes összekapcsolja egy olvasmányaiból merített, pikáns elbeszéléssel:

[...] vallyon el hinnéké azt nálunk hogy micsoda melegek járnak itt most. de kivált meleg esők, és sok meny dörgések. kéd leg aláb hidgye el, mert nem hazudok. nyárban sem hallunk. nagyob, se több menydörgéseket mint most, de a derék állapot hogy igen igen ritkán esik itt le a menykő. tudom hogy sok féle és csudálatos erejét hallotta kéd amenykőnek, de talám csudálatosabat nem hallot kéd, mint a melyet én olvastam. mikor eszemben jut, mindenkor nevetnem kel. nevesse kéd is. romában egy francia követ a mikor egyszer nagy menydörgések voltak. asztalnál lévén a feleségivel. és az ablakok hogy nyitva voltak, a meny kö által megyen aházban ki ki meg ijed. de semmi kárt nem tett, a mikor pedig által ment aházon, a követné melegséget érzet, találly ki kéd hol, és mint hogy asztalnál volt, nem lehetet a szoknya alá tenni a kezét. de asztal után. maga is el fogad nevetve rajta. a midön észre veszi, hogy a menykő meg perselte. gondold el édes néném. hol kereskedet. és kine nevetné eztet. (58. lev.)

1726-ban (77. lev.) és 1752-ben (186. lev.) Mikes földrengésről tudósít; az első esetben az eseményt meglepő fordulattal egy novellaszerű elbeszéléshez kapcsolja, amely lakodalommal végződik:

[A] ki is szépnék találván. mátkájához valo hűségít, el bocsáttá őket. és mind ahárman szerencsésen viszá érkezenek hazájokban, és házokhoz. és a lakadalom csak hamar meg lett azután. talám édes néném a föld alatt lako emberek is lakadalmaztak, és tánczoltak. mert tegnap előtt nagy föld mozgást érzettünk alattunk, azt gondoltuk hogy valamely szekére tették az egész várost. és ugy visznek valahová. mind ennyi föld indulások közöt is kéd szolgája édes néném. (77. lev.)

Összegezve: a rodostói tapasztalatok jelentősen befolyásolták Mikes felfogását arról a kultúráról, amely befogadta. Éles szemmel rögzítette az etnikai, kulturális, civilizációs és mentalitásbeli különbségeket. Megfigyelései tanúsítják, hogy Rodostó lakosságát Mikes idejében nem a törökök, hanem a görögök, örmények és zsidók határozták meg, s hogy ezek a népcsoportok ugyanúgy elkülönült közösségekben éltek, mint maguk a bujdosók. Művében Mikes számos szokást és erkölcsi magatartásformát rögzített, amelyek irányították a rodostói társadalom életét. Mivel nem tudott törökök, elsősorban a vizuális benyomásokra összpontosított. Pillantása az idegen környezetre, melyben egyre otthonosabbá vált az évtizedek során, számos személyes jegyet hordoz. Többnyire tárgyilagosságra törekedett; a sztereotip általánosításoktól rendszerint tartózkodott. Fejlett érzéke volt az egyedi vonások és az általános kulturális jegyek megkülönböztetésére.

Tudatában van saját kulturális értékrendszere másságának, de ezt rendszerint a háttérbe szorítja vagy viszonyítja. Megfigyeléseit érzelmektől áthatva, de csaknem mindig tapintatosan, humorral adja elő; a helyi jelenségeket és alakokat következetesen a száműzetés, a franciaországi tapasztalatok és a török környezet viszonylatában ítéli meg. Életképeibe, tájleírásaiba is saját töprengéseit, belső világát és gondolatait szövi bele; s a keleti világ rajza a levélíró személyes érzéseiben tükröződik. A civilizáció – barbárság, középpont – periféria szembeállítás, valamint a keleti kultúrák nyugati szemléletű bemutatása és ennek nyelvi stratégiái Mikes beszédmódjában alig, illetőleg egyáltalán nem érvényesülnek.

A jövőben meg lehetne vizsgálni, Mikes leírásai Rodostóról és környékéről mennyiben tekinthetők hitelesnek más korabeli források tükrében. Meg kellene mutatni azt is, milyen okok és hogyan motiválták Mikes tájékozódását az otthonitól alapvetően eltérő környezetben, s milyen diszkurzív divatok vezették el az „idegen” produktív olvasatához. Külön feladat lesz azonosítani a több levélben említett muzulmán legenda forrását az Isten által az ember számára különböző helyeken elhintett kenyérről, s feltárni a 190. levélben említett perzsa legenda forrását a ramadán eredetéről. A rodostói Rákóczi-könyvtár sorsának tisztázása, melynek köteteit Mikes is használta, ugyancsak a fontos kutatási feladatok közé tartozik.

Hogyan jutott a *Törökországi levelek* kézirata Toldy Ferencről Bartakovics Bélához Egerbe?

A *Törökországi levelek* kritikai kiadásának jegyzeteiben *A kézirat sorsa* című rész utolsó bekezdése a következő:

A kötet címlapján Toldy bejegyzése alatt ez olvasható: „Toldy Ferencz Urtól megszerezte 1867. Bartakovics Albert Érsek.” A bejegyzés az érsek saját kezeírása. Az irodalmi ritkaságok gyűjtéséről közismert főpap Toldy egyik egri útja alkalmával figyelhetett föl a kéziratra, s bizonyára vétel és nem ajándékozás útján jutott hozzá. Ettől kezdve a *Leveleskönyvet* az Egri Érseki Könyvtár őrzi.¹

A hipotézisekbe viszonylag ritkán bocsátkozó Hopp Lajosnak ez a szűkszavú és talányos bejegyzést kommentáló megjegyzése – benne a kettős feltételezéssel – akkor is felkelthetné az érdeklődést, ha a bejegyzés első része nem Toldy Ferencre, a Magyar Tudós Társaság rendes tagjára, egykori titoknokára, könyvtárának rendezőjére és az akadémia igazgatótanácsának majdani tagjára, a Budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójára és a pesti egyetemen rendszeres irodalomtörténetet elsőként előadó egyetemi tanárra, a 19. századi irodalomtörténet-írás meghatározó személyiségére vonatkozna. Nem tudjuk pontosan, mit takar a „megszerezte” kifejezés, mi okból vetődött fel Toldyban a kéziratról való megvásárlás gondolata, hogyan merült fel az egri érsek személye mint a kézirat lehetséges következő tulajdonosa, s milyen jogcímen jutott a kézirat Bartakovicsához. A továbbiakban ezekre a kérdésekre keresek választ.

Ismeretes, hogy Toldy 1858-as évszámmal jegyezte be a saját nevét a kézirat előzéklapjára, annak ellenére, hogy a következő év január 12-én Heckenast Gusztávhoz írt, Hopp Lajos által közölt, német nyelvű levelében még csak a kézirat megszerzésének („acquiriren”) lehetőségét vetette fel, és kért ehhez ötven forintot Heckenasttól a kiadás tervére hivatkozva.² Azt is tudjuk, hogy Toldy már nem sokkal az általa saját

---

¹ MIKES Kelemen *Összes Művei*, I, *Törökországi levelek és misszilis levelek* (a továbbiakban *MKÖM* I), s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966, 368. Huttkey Lipót, az Egri Érseki Könyvtár másodkönyvtárosa, aki a Törökországi levelek kéziratainak lapszámozását végezte, a műről írt tanulmányában épp csak megemlíti a kézirat Bartakovics érsek által történt megszerzésének tényét. HUTTKAY Lipót, *Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Az Egri Érsekmegyei Könyvtár eredeti kézirati kincseiből*, Eger, 1905, 50. – Ez úton is köszönöm Dávidházi Péternek a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit. A kutatás az OTKA K 81.337 ny. sz. pályázat keretében készült.

² *Uo.*, 366–367.

alá rendezett kiadás 1861. évi megjelenését követően meg akart válni a kézírattól. Az 1862. január 31-én Szabó Károlynak címzett, Hopp által közölt levelében ugyanis így írt:

Én bírom Mikes Törökországi Levelei autográf ép és szép példányát, melyből azt ki is adtam. Nekem 30 ftomban van. Eleinte nagy passziom volt benne; van most is, de megvallom az árát jobban szeretném. Az Erd Muz ktárába nagyon illenék. Valódi Transylvanicum. Tudja meg Kd valami finom módon megszereznék-e ott?³

Érdemes felfigyelnünk a két levélben említett pénzösszeg különbségére, továbbá arra, hogy az utóbbiban Toldy anyagi okokkal indokolja a kézirat eladásának szándékát. Heckenast eszerint nem vállalt anyagi áldozatot a vásárlásban, Toldynak viszont sikerült lealkudnia az árat. A Szabó Károlyhoz írt levél meghatározza ugyan a „mi okból” kérdésére adandó válasz keresésének irányát, azt azonban továbbra is homály fedi, mi volt ez a közelebbről meg nem nevezett anyagi ok, azaz milyen okból kívánta pénzzé tenni Toldy a kéziratot, s az hogyan, milyen körülmények között jutott Bartakovicshoz.

A válasz keresése egyrészt ráirányítja a figyelmet Toldy rendkívül kiterjedt személyes kapcsolathálózatának kevésbé ismert részleteire, egyben megvilágítja különlegesen összetett karakterének eddig némileg homályban hagyott vonásait. Másfelől igényli a tudóslevelezések eddig feldolgozatlan csoportjainak bevonását a kutatásba, s felhívja a figyelmet a szakmai kommunikáció alternatív formáinak növekvő szerepére az adott időszakban.

A kérdés jelentőségét növeli, hogy Toldynak pontosan tisztában kellett lennie a kézirat rendkívüli tudományos értékével. Ő készítette el az első teljes kiadást az autográf kézirat alapján, a helyesírás modernizálásával.⁴ Ő volt az első, aki kétségbe vonta a „néne” személyének létezését, és a misszilitás hipotézisét cáfolva új elgondolást fogalmazott meg a mű keletkezéstörténetéről. A hitelességgel kapcsolatos kételyek cáfolatára a Mikó Imrétől 1859-ben kapott Mikes-misszilis segítségével igazolta a kézirat autográf jellegét. Végül ő kísérte meg először, hogy fényt derítsen a kézirat hazakerülésének útjára. Nézeteit a szövegkiadás *Mikes Kelemen élete* című utószavában fejtette ki, és az ott közölt dokumentumokkal próbálta igazolni.⁵ Toldy érdemeit nem

³ *Uo.*, 367. Szabó Károly több mint fél száz levele Toldy Ferenchez az 1851 és 1873 közötti időből: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 113. sz. és Történl., 4-r., 24. sz. III., de az 1852 és 1864 közötti évekből itt egyetlen levél sem található.

⁴ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, I-II, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1861, 217–246: Mikes Kelemen élete.

⁵ Az utószó szövege bővebb, mint a Toldy összegyűjtött munkáiban megjelent, *Mikes Kelemen* c. tanulmány: az utószó XVII, a tanulmány XIII számozott részből áll, s az utóbbiban Toldy elhagyta az utószónak a kézirat hitelességével foglalkozó, I–IV. részét. TOLDY Ferenc, *Összegyűjtött munkái*, II, Magyar államférfiak és írók, Életrajzi emlékek, Pest, 1868, 3–32: Mikes Kelemen.

csökkentti, hogy figyelmét elkerülte egy másik, 1760. március 25-én kelt és 1860-ban a *Marosvásárhelyi Füzetek*ben korábban már kiadott Mikes-misszilis; a kézirat hazajuttatására vonatkozó feltevését a későbbi kutatás jelentősen meggyengítette és a kritikai kiadás készítője sem fogadta el; továbbá szövegkiadása több ponton hibás, s Császár Elemérnek és Hopp Lajosnak számos esetben helyesbíteni kellett Toldy olvasatát, önkényes változtatásait.⁶

A rozsnyói megyés püspökből 1851-ben egri érsekké kinevezett, 1853-ban az akadémia igazgatósági tagjává választott Bartakovics Béla a művészeteket, a tudományokat és az oktatást egyaránt pártoló, ám kevésbé ismert egri főpapok sorába tartozik; Eszterházy Károly után ő számít az Egri Főegyházmegyei Könyvtár „második megalapító”-jának.⁷ Irodalompártoló, könyvgyűjtő tevékenységét az egyháztörténeti és helytörténeti kutatás számon tartja ugyan, de munkásságának ez a területe részletesen feldolgozatlan, s neve nem szerepel a mértékadó irodalomtörténeti kézikönyvekben. A jelenleg ismert adatok szerint 1860-ban a több mint hatezer kötetes káptalani könyvtárat beolvasztotta az egyházmegyei gyűjteménybe, megszerezte Naidhart Antal jószágigazgató több mint ötezer kötetes könyvtárát, s életében összesen több mint hétezer kötetet ajándékozott az egyházmegyei gyűjteménynek. Az egyházmegyei papságot arra utasította, hogy a plébániai könyvtárakban fellelhető értékeesebb könyveket és iratokat adják át a Főegyházmegyei Könyvtárnak.

Irodalmi mecénási tevékenységét tanúsítja az általa támogatott vagy ösztönzött kiadványok sora, köztük pl. Szabó István két Homérosz-fordítása,⁸ Caesare Cantu monumentális világtörténetének fordítása,⁹ Káldi György Ó- és Újszövetség-fordítá-

---

⁶ MKÖM I, 355–366, 373–374, 807–808. Toldy kéziratosa hagyatékában fennmaradtak a Mikes-utószóhoz készített jegyzetek, melyek fényt vetnek munkamódszerére. Az egy-egy oldalnyi életrajzi vázlatot és családfát hét oldalnyi jegyzet követi a levelekből, kronologikus rendben, rövid tartalmi kivonatokkal, a fontosabb témák jelzésével, kommentárokkal, utólagos kiegészítésekkel, aláhúzásokkal, valamint a két kötetre osztott kiadás lapszámaira való utalásokkal. Ez utóbbi arra enged következtetni, hogy az utószót vagy annak jelentős részét Toldy nem a kézirat, hanem a már kiszedett szöveg alapján, utólag készítette el. A jegyzetekben nincs utalás Toldy szöveggondozói munkájának természetére. Ugyanitt megtalálható egy „Strotzig”-nak (?) szóló német nyelvű levélfogalmazvány, melyben Toldy meghatározza a Mikes-kiadás „Annonce”-ának papírmínőségét és példányszámát. MTA Kézirattár, Történi., 4-r., 24. sz., IV. k. A hagyaték egy másik részében maradt fenn Mikes 1761. márc. 19-én Huszár (Boér) Józsefhez szóló leveléhez csatolva Huszár Sándornak írt misszilis levele befejező, Rodostó verses leírását tartalmazó részének 1762. évi másolata, mely a kiadás megjelenése után, de még a kézirattól való megválás előtt, 1865 júniusában jutott Toldy tulajdonába, Torma Károly ajándékaként. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 125. sz. Vö. MKÖM I, 800, 803–804.

⁷ Kiss Péter, *Hatszáznygyen Eger múltjából 1944-ig*, Eger, 2007, 29–31. Vö. Uő., *Az egri Líceum az egyetemi gondolatától a „Magyar Athén” jelképéig (1754–1950)*, Agria, 45(2009), 175–253.

⁸ *Homérosz Odysseája*, hellénből ford. Szabó István, Pest, 1846; *Homérosz Iliása*, ford. Szabó István, bev. Hunfalvy Pál, Pest, 1853.

⁹ Caesare CANTU, *Világtörténelem*, I–XV, ford. Gyurits Antal, Kádas Rudolf és mások, kiad. A Szent István Társulat, Eger, 1858–1876.

sának Tárkányi Béla által készített átdolgozása,¹⁰ valamint egy Bartakovicsnak ajánlott, az egri Érseki Nyomdában megjelent, francia nyelvű levél- és stílusminta-gyűjtemény.¹¹ Garay János és Mindszenty Gedeon munkáinak kiadását is támogatta.¹²

Ismeretes, hogy a *Törökországi levelek* kézírata nem az egyetlen értékes kézirat, mely Toldytól került Bartakovicshoz: a Képes Krónika családjához tartozó, a 15. század második felére datált Béli-kódex, valamint a históriás énekek gyűjteményét tartalmazó, a 17. század elejére datált Pompéry-kódex ugyancsak tőle jutott az érsek tulajdonába. Az utóbbiban megtalálható Bartakovics saját kezű bejegyzése, a két kézirat Egerbe kerülésének pontos ideje és körülményei azonban ismeretlenek.¹³ Toldy és Eger kapcsolatának gyökerei még jóval Bartakovics érseki kinevezése előtti időre nyúlnak vissza, s 1867-ben Toldy és Bartakovics már legalább tizenöt éve kapcsolatban állt egymással. Az egri születésű Makáry György pesti jurátus, költő, 1828-tól egri ügyvéd, 1841-től a magyar nyelv és irodalom tanára az egri Lyceumban, majd az egri gimnáziumban, Bajza és Toldy levelezésének egyik gyakori szereplője volt 1822-től; 1824 és 1855 között rendszeres levélbeli kapcsolatban állt Toldyval, s verseiből is küldött neki.¹⁴ Pyrker János László egri érsek egyik eposzát Toldy 1828-ban Kazinczynek ajándékozta, majd három év múlva éles kritikát közölt Kazinczy Pyrkerfordításáról.¹⁵ 1846. március 19-én Toldy kiterjedt művészettörténeti ismeretekről tanúskodó beszédet mondott a Pyrker-képtár megnyitásakor a Nemzeti Múzeumban,¹⁶ majd 1848. május 29-én gyászbeszédet tartott az akadémián az elhunyt érsek felett.¹⁷ Ebben külön kitért Pyrker Egerrel kapcsolatos irodalmi, építetési és mecénási tevékenységére. Toldy három lánya közül kettő, Izabella és Augustine egyaránt az 1852-ben Bartakovics által Egerben letelepített angolkisasszonyok intézetében élt és tanult.

¹⁰ *Az Ó- és Új Szövetségi Szentírás a Vulgata szerint*, Káldi György fordítása nyomán átdolg. [Tárkányi Béla József], Eger, 1862.

¹¹ Augustine d'HUART, *Lettres et compositions pour faciliter le style à la jeunesse*, 1–2 partie, Erlau, 1863.

¹² GARAY János, *Szent László: Történeti költemény*, 1-2, Eger, 1851–1852; MINDSZENTY Gedeon, *Költeményei*, Eger, 1859.

¹³ *Béli-kódex*: Egri Főegyházmegyei Könyvtár, U² III. 1.; *Pompéry-kódex*. Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0009. = U² III. 6. A Pompéry-kódex 8v üres oldalán a következő bejegyzés: „A. Bartakovics mprie Eppus”. Az 1v üres előzéklapon a következő ceruzás bejegyzés: „Ez a kódex Vallányi Pompéry János ügyvéd, nagyapám tulajdona volt. Tőle került Toldy Ferenchez, Toldytól Bartakovics Béla érsekhez. Eger, 2000. március 2. dr. Pompéry Béla”.

¹⁴ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1969, 699. Makáry György levelei Toldy Ferenchez: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 82. sz., M. Ir. Lev., 4-r., 110. sz.

¹⁵ DAVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004, 252–253.

¹⁶ TOLDY Ferenc *Összegyűjtött Munkái*, VI, Irodalmi beszédei, 2, Emlékek és vegyes beszédek 1834–1872, Pest, 1872, 308–328.

¹⁷ TOLDY Ferenc *Összegyűjtött Munkái*, V, Irodalmi beszédei, 1, Gyász- és emlékbeszédek 1833–1855, Pest, 1872, 248–253.

Izabella 1854-ben lépett be, majd 1875-ben, Toldy halálának évében ugyanitt házfőnőknő lett.¹⁸

Toldy és Bartakovics közvetlen kapcsolatára fontos források találhatók Toldy kéziratok hagyatékában. Mivel a hagyatékot a rendezéskor az általános gyakorlatnak megfelelően az MTA Kézirattárának szakrendjében, a szakokon belül nagyságrendben, a proveniencia elv teljes figyelmen kívül hagyásával sorolták be,¹⁹ a két személy egymásnak írott levelei jelenleg négy különböző egységben vannak, s nem zárható ki a lehetőség, hogy más anyagrészekben is rejtőzzenek további dokumentumok. Bartakovicstól összesen kilenc levelet, Toldytól egy levélfogalmazványt találtam az 1852. augusztus 16. és 1870. április 25. közötti időszakból a hagyatékban.

A levelek tanúsága szerint Toldy rendszeresen ápolta a kapcsolatot az érsekkel. Legkorábbi fennmaradt levelében Bartakovics biztosítja Toldyt, hogy Izabella lányát be fogja venni az egri intézetbe, mert – mint írja – „ez által is csekély tanúságot adni kívánván, hogy Tekintetes Úrnak nemzeti irodalmunk mellett tett fáradozásait és persze érdemeit részemről is elősmérni és méltányolni tudom.”²⁰ Izabella, majd mindkét leány hogyléte, tanulmányi előmenetele, Toldy újévi és névnapi jókívánságainak nyugtázása, az előbbieik viszonzása, valamint Toldy érdemeinek elismerése ismétlődő motívumok az érsek leveleiben.²¹ 1857. augusztus 22-i levelében Bartakovics Toldy

¹⁸ Toldy hagyatékában fennmaradt Izabella kolostorba vonulása előtt barátnőjének írt, keltezés nélküli, német nyelvű búcsúlevele és annak magyar nyelvű fogalmazványa, a magával viendő házi eszközök jegyzékével. A fogalmazvány a leány felindult érzelmi állapotán kívül jelzi, hogy a belépést nem gondolta véglegesnek, s az nem egészen önszántából történt: „Édes Marim! Ime eljött az óra, melyben sorsom meghatározottat, elkel válnom mindentől a mi nékem leggyengébb gyermekségtől fogva édes és kedves volt, [...] Elmegyek, mert kell, furcsának fog látszani, hogy éppen klastromba megyek, de ismét kell azt beszélni hogy apácza leszek, de igazán az nem leszek, és miért kell? Mert magam saját forró kívánságja, gondolkodtam, törtém fejemet, hogy ne legyen olly keserű a gyógyszer, de ha használ valami csak ez használ beteg lelkennek. Tan egy évi csendes élet meggyógyít, mit gondolsz? [...] Szerető Izabellád”. MTA Kézirattár, Történelm., 4-r., 41. sz. A levélfogalmazvány tartalma és a búcsúlevél fennmaradása az adott helyen felvet több, a szülőket is érintő kérdést, ezek tárgyalása azonban nem tartozik ide. Itt jegyzem meg, hogy 1853-ban Toldy cikket közölt az akadémia folyóiratában, melyben méltatta az Egri Érseki Könyvtár gazdag anyagát. TOLDY Ferenc, *Egri szünnapok*, Új Magyar Múzeum, 4(1853), X. füzet, 525 skk. Toldy egri kapcsolatainak további fontos ösztönzője volt a már említett Tárkányi Béla, aki 1850–1858 között egri érseki titkárként dolgozott, s szerepet játszott Toldy és Bartakovics kapcsolatának létrejöttében. Az OSzK Kézirattárának Levelestárában Toldytól az 1841–1870 közti időből ötvenöt darab Tárkányihoz, Tárkányitól az 1848–1856 közti időből tizenkét darab Toldyhoz írt, részben feldolgozatlan levél található. Vö. BIRÓ-BALOGH Tamás, Toldy Ferenc „legfontosabb” levele Tárkányi Bélához, *ItK*, 115(2011), 485–489.

¹⁹ MÁZI Béla, *A Toldy Ferenc-hagyaték = Örökségünk, élő múltunk: Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. FEKETE GEZÁNÉ, Bp., 2001, 143–162, itt: 151.

²⁰ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1852. augusztus 16., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²¹ Így pl. Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1854. január 2. és 1857. április 27. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.; Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1853. április 30. és 1869. január 2. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 2-r., 4. sz. I. r.

egyik (esetleg mindkét) lányával kapcsolatos, közelebből meg nem nevezett, föltehetően anyagi vonatkozással is rendelkező kérésére válaszolva így írt: „Levelében nyilvánított kérelmét szívesen teljesíteném, de biztos tudomásomra jutott, hogy a szepesi püspöknek a kassai intézetben egy [olvashatatlan szó] megyebeli lányokra vannak alapítványai. Nem lehet tehát remésem, hogy kérelmét sikerrel pártolhassam.”²² Javasolja Toldynak, forduljon a primáshoz, akinek a pesti „Angolnőknél” vannak alapítványai, „Esztergom megye lánykáira”. Bartakovics szerint a primás ismeri Toldy körülményeit, s jelzi, Esztergomban talán pártolói is akadhatnak.

Új motívum jelenik az érsek 1858. január 10-i levelében. Eszerint „A csanádi házassági perről eddig nem jött semmi hivatalos tudósítás. Ha a per hozzám áttétetik, lesz gondom, hogy a körülményekhez képest a bajt jó móddal elintézni lehessen.”²³ Ez a levél válasz Toldy 1858. január 6-i dátummal ellátott, fogalmazványban fennmaradt levelére, melyben Toldy közbenjár Bartakovicsnál „egy feddhetetlen jellemű s teljes hitelt érdemlő” barátja, „F. G. úr”, az akadémia rendes tagja által vele közölt válóperes ügyben, s jelzi, mellékeli F. úr hozzá intézett levele vonatkozó részének kivonatát.²⁴

Az ezt követő tízéves időszakból egyetlen Bartakovics-levelet sem találtam a Toldy-hagyatékban. Az 1869. március 15-én kelt, Toldy könyvtárával kapcsolatos, később idézendő levél azonban kulcsfontosságú lehet a Mikes-kézirat ekkorra már eldőlt sorsának megértésében. Toldy és Bartakovics kapcsolata ezután sem szakadt meg, de ebből az időből már csupán egyetlen, 1870. április 25-én kelt Bartakovics-levél ismert. Ebben az érsek röviden megköszöni Toldy névnapj jókívánságait és a „m. irod. történetét tárgyzó két kötetű munkájának ajándékát.”²⁵

Bartakovics leveleinek ismeretében joggal merül fel a kérdés, hogy hol vannak Toldy Bartakovics-hoz intézett levelei. Kerestem a leveleket az Egri Érseki Levéltárban, az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban és a Heves Megyei Levéltárban, segítséget

²² Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1857. augusztus 22., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²³ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1858. január 10., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²⁴ Toldy Ferenc Bartakovics Bélához, 1858 január 6., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 149. sz. A mellékelt levélkivonat jelenleg ismeretlen, az „F. G.” monogram a Toldyval baráti kapcsolatban álló Fábian Gábor, az 1849 után bujdosott, fogságot szenvedett és internált költő, műfordító személyével azonosítható. Az azonosítást igazolják Fábian 1858. jan. 1-jei és jan. 10-i levelei Toldyhoz. Az előbbiben Toldy közbenjárását kéri felesége testvére, Telbisz József ügyvéd válóperes ügyében Tanárky Béla egri érseki titkárnál, az utóbbiban megköszöni, hogy Toldy magasabb helyre fordult, mint kérte. Fábian Gábor Toldy Ferenchez 1858. január 1. és január 10. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 64. sz. Fábian összesen több mint százhusz, folyamatos kapcsolatról tanúskodó levele Toldyhoz az 1827 és 1874 közötti időből e köteten kívül három további jelzeten található: M. Ir. Lev., 4-r., 107. sz., Történl., 2-r., 23., Történl., 2-r., 229. sz.

²⁵ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1870. április 25., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz. Bartakovics Bélától és Toldy Ferenctől több, különböző személyekhez címzett levél található az OSzK Kézirattárának Levelestárában, de egymáshoz szóló nincs köztük.

kértem a gyűjtemények illetékes munkatársaitól, de egyik helyen sem találtam.²⁶ Ennek oka lehet például az intézmények forrásanyagának jelenlegi rendezettségi szintje, a feltártság elégtelensége, az anyagkezelés hanyagsága, a segédletek pontatlansága vagy hiánya, valamint más tényezők.

Azt, hogy ezek a levelek az 1970-es évek elején még megvoltak valahol, tanúsítja Sebestény Sándor *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi Levelei Egerbe?* című, az adott évre vonatkozó irodalomtudományi bibliográfia által számon nem tartott rövid közleménye a Heves Megyei Népújság 1971. február 4-i számában.²⁷ Sebestény a lelőhely megnevezése nélkül, a kritikai kiadás vonatkozó részére való utalást követően idézi Toldy 1867. október 17-én keltezett, Bartakovicshoz szóló levelének részletét, a következő, általam teljes terjedelemben, betűhíven közölt szöveggel: „Augustine megy, s e percben hozza e [!] könyvkötő a könyveket. Nem akarom elszalasztani a jó alkalmat, s úgy engedje Excellenciád, hogy ezeket mély tisztelettel elé terjeszthessem. Ajándékozta meg Excellenciád különös [!] az én kedves Mikesemet figyelmével, előbb a kötet végén álló Életrajzot fussa át: sok gyönyörűséget fog e derék ember munkája nyújtani...” Az idézetet Sebestény egyetlen, a cikket lezáró mondattal kommentálja: „A levél keletkezési dátuma tehát megadja, hogy Toldy Ferenc hívta fel levélben az érsek figyelmét a kéziratra és nem »Toldy egyik egri útja alkalmából«.”

Eltekintve a szövegközlés pontatlanságaitól, Toldy utalása természetesen nem a Mikes-kéziratra, hanem saját Mikes-kiadására vonatkozik. A kontextusból kiragadott részletből nem derül ki, hogy a Mikes-kiadás mellett Toldy milyen más, újonnan bekötött könyveket, esetleg kéziratokat küldött lányával Bartakovicsnak. Az sem világos, van-e összefüggés – s ha igen, milyen – az itt említett könyvküldemény, Toldy könyvtárának megvételre történt felajánlása és az érsek 1869. március 15-i, később tárgyalandó levelében említett, Toldy által „már ez előtt átadott” „pár könyv” között. Kétszeri megkeresésemre Sebestény Sándor ismételten azt válaszolta, már nem emlékszik, hol látta ezt a levelet, s nem tudja, hol található. A Toldy-hagyatékban lévő levél-

---

²⁶ Az Egri Érseki Levéltárban Bartakovics Béla személyi anyaga az Acta personalia 350. r. sz. és az 1753. r. sz. dobozban található, de ezekben nincsenek Toldy-levelek. Az egri káptalani levéltár gazdasági iratanyaga, benne a Bartakovics érsek idejében keletkezett hivatalos iratokkal, az 1960-as évek első felében az Egri Érseki Levéltárból átkerült a Heves Megyei Levéltárba, Toldy-levelek azonban a kapott felvilágosítás szerint itt sem találhatók. Ugyanez volt az eredménye az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratok forrásanyagában végzett kutatásnak. Az Egri Érseki Levéltárban Kiss Péter levéltárosnak, a Heves Megyei Levéltárban Dr. Nemes Lajos igazgatónak és Dr. Kovács Melinda levéltárosnak, az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban Dr. Löffler Erzsébet igazgatónak tartozom köszönettel.

²⁷ SEBESTÉNY [a közleményben tévesen SEBESTYÉN] Sándor, *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi Levelei Egerbe? „Ajándékozta meg ... az én kedves Mikesemet figyelmével...”*, Heves Megyei Népújság, 1971. február 4.

fogalmazványon kívül jelenleg ezt az egyetlen Bartakovicsnak szóló Toldy-levelet, pontosabban annak is csupán egy részletét ismerjük.²⁸

Mindez arra ösztönzött, hogy a kutatást kiterjesszem Toldy egy másik egri kapcsolatára, az Ipolyi Arnoldhoz fűződő – az évek során barátsággá mélyülő – viszonyára. Ipolyi 1860-ban, már az akadémia levelező tagjaként, Bartakovics hívására telepedett át az esztergomiból az egri egyházmegyébe,²⁹ kapcsolata Toldyval azonban jóval régebbi volt. Pályája az egri évek alatt tovább ívelt: 1861-ben az akadémia rendes tagja, két év múlva egri kanonok, a káptalan tagjaként annak jegyzője, majd alapítványok kezelője lett. 1865-ben ő szerkesztette a Bartakovics érsek aranymiséje alkalmából megjelent kötetet.³⁰ 1867-ben tagja lett a Kisfaludy Társaságnak, majd újabb két év múlva kinevezték az Egri Főegyházmegyei Könyvtár prefektusává, de még ugyanebben az évben Pestre költözött a Központi Papnevelő Intézet rektoraként.

Hellebrant Árpád 1926-ban közzétette Ipolyi Arnold tizennyolc levelét Toldy Ferenchez az MTA Kézirattárából, Toldy hagyatékából, az 1864–1874 közötti időszakból.³¹ Hellebrant közleményének első mondata azonban, mely szerint „A M. T. Akadémia kézirattára Toldy Ferenc hagyatékából Ipolyi Arnold 18 levelét őrzi”, kétszeresen is megtévesztő. Egyrészt azért, mert a hagyaték azon részében, melyben a közölt levelek is vannak, nem tizennyolc, hanem huszonkét (a kötet tartalomjegyzéke szerint huszonegy) darab dokumentum található Ipolyitól, az 1862 és 1874 közti időből.³² Másrészt a Toldy-hagyaték egy másik részében megtalálható Ipolyi kilencvenöt (!) – az adott kötet tartalomjegyzéke szerint kilencvennégy – további levele az ezt megelőző, 1851 és 1864 közti évekből.³³ A két csoport anyaga, némi átfedéstől eltekintve, időben kiegészíti egymást. A forrásanyag jelentőségét fokozza, hogy Toldy válaszelei is megvannak az esztergomi Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében: az 1851 és 1874 közti évekből összesen negyvenöt levél.³⁴ Ugyanitt megtalálható Bartakovics Béla huszonöt levele Ipolyihoz az 1856–1873 közti időszakból.³⁵

²⁸ Itt jegyzem meg, hogy a Toldy-levelek nyilvántartása az MTA Kézirattárában sem teljesen pontos, mert pl. a M. Ir. Lev. 4-r., 108. sz. kötetben Horváth Mihály levelei között a 106 c. főlíon található Toldy Ferenc „Nagyméltóságú Érsek! Kegyelmes Uram” megszólítású, 1866. szept. 8-i levele, benne Pulszky, B. Eötvös és Horváth nevének említésével. A jelen vizsgálat szempontjából nem releváns tartalmú levél címzettje elvileg lehet Bartakovics Béla is.

²⁹ Kiss, *Hatszáznégyen* (7. jegyzet), 112–113.

³⁰ *Emlékkönyv Kis-Apponyi Bartakovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére*, szerk. IPOLYI Arnold, Eger, 1865.

³¹ HELLEBRANT Árpád, *Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez*, ItK, 36(1926), 76–87.

³² MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz.

³³ MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz. Ipolyinak számos levele van az OSzK Kézirattárának Levelestárában, de Toldy és Bartakovics nincs a címzettek között.

³⁴ Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 293–337. Vö. PROKOPP Gyula, *A Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye*, Levéltári Szemle, 29(1979), 585–652, itt: 621.

³⁵ Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. PROKOPP, *A Primási* (34. jegyzet), 594.

Toldy és Ipolyi levelezése értékes adatokkal szolgálhat a kor tudományos életének szerveződéséről, működéséről, s a leveleket csak együtt érdemes vizsgálni. A kapcsolatban rendszerint Ipolyi a kezdeményező fél és a szorgalmasabb levélíró.³⁶ Levelei különösen az 1850-es években elég terjedelmesek – van köztük néhány 8–9 lapnyi is –, annak ellenére, hogy maga is tisztában van saját terjedelmességével. Ipolyi részletesen reflektált Toldynak a *Magyar mythologia* kéziratára tett kritikai megjegyzéseire, s nyomon követhető a levelekben a mű megjelenésének folyamata; 1854. július 21-i levelében Ipolyi egyenesen a könyv „keresztatyjá”-nak nevezi Toldyt.³⁷

A levelek hangvétele, a megszólítások közvetlenné válása az 1850-es évek végén jelzi a kapcsolat bizalmassá válását.³⁸ A személyes találkozások, szóbeli közlések jelentőségének megnövekedését, valamint Ipolyi tanácsadói szerepét tanúsítja Toldy egri ügyeiben Ipolyi 1858. október 24-én Zohoron kelt levelének következő részlete:

Még egyet. Kd szives tudósítását: hogy a napokban Egerbe ír, úgy értem, hogy ez azon tárgyat illeti, mely köztünk Pesten létemkor szóban forgott. De erre nézve épen arra kértem, s kérném Kdet, hogy ennek különösen első megérintése és szóba hozása ne ex propositio, és azért nem levélben, de mintegy alkalmilag talán, s azért ha lehet szóval,

³⁶ Ipolyi leveleinek visszatérő tárgya többek között saját folyamatban lévő munkái, kéziratai, tervei, publikációs ügyei, egészsége és utazásai. Gyakran kéri Toldy tanácsát különlenyomatok, külön példányok és illusztrációk kérdésében, foglalkozik saját írásainak fogadtatásával, reflektál Toldy munkáira. Néha türelmetlen művei késedelmes megjelenése miatt, máskor anyagi nehézségekről panaszskodik. Külön kérdéskört alkotnak az akadémiai ügyek, Ipolyi taggá választása, székfoglalója, a különböző bizottsági ülések, az itt tartott előadások és az ezeken való találkozások lehetőségének mérlegelése. Toldy többször biztatja Ipolyit, küldjön írást különböző folyóiratokba, ismertetésekre kéri, tájékoztatja saját munkájáról, nyomdai ügyekről, honoráriumokról, stb. A *Magyar mythologia* kézirata alapján mint „magyar historiai tudományunk egyik ága teremőjét” üdvözli Ipolyit, javaslatokat tesz bizonyos javításokra vonatkozóan, s közvetíti a szerző és a kiadó között. A mű megjelenését követően Toldy arról tájékoztatja Ipolyit, hogy a minisztérium felkérte egy német nyelvű irodalmi olvasókönyv megírására, s kéri, készítse el a „magyar mythológiát” tárgyaló rész vázlatát. Toldy Ipolyihoz írt levelei között további, irodalomtörténeti érdekű darabok is találhatók. Így pl. 1874. okt. 2-i levelében kéri Ipolyitól Balassa és Rimay leveleit, mert szeretné ismerni a kézírásukat. Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1874. október 2., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 331. Itt jegyzem meg, hogy az Ipolyi-gyűjtemény további irodalomtörténeti vonatkozású, kiadatlan forrásgyűjteméseket tartalmaz, többek között Hajnal Mátyásról. Vö. PÓR Antal, *Ipolyi Arnold, a Magyar Történelmi Társulat elnökének emlékezete*, Századok, 22(1888), 1–14; R. VÁRKONYI Ágnes, *Népiség és történettudomány: (Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulóján.)*, Századok, 107(1973), 523–527; RÓMER Flóris, *IPOLYI Arnold, FRANKÓI Vilmos, Egyház, műveltség, történetírás, vál., s. a. r., bev. RÖTLER Ferenc*, Bp., 1981, 77–82.

³⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1854. július 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

³⁸ 1860. okt. 1-jei levelében például Toldy tudósít Kazinczy-monográfiájáról, költőzködéséről, majd keserűen kifakad barátjának: „Ideges vagyok a legnagyobb mértékben. Meddig megy ez még így? Meg kell szünnöm literátornak lennem!” Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. október 1., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 312.

adott alkalommal történjék? Egyébként ebben is Kegben és jobb belátásában bízom, épen úgy mint az okra nézve is. [...]”³⁹

A szövegből nem világos, milyen tárgyra céloz Ipolyi, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy Toldy Bartakovics érsekhez kívánt fordulni valamilyen nem szokványos, kényes természetű dologban.

1860 körül mindketten átváltottak a magázásról a tegezésre. Toldy anyagi nehézségeire egy 1860. november 9-i levelében történik először közvetlen utalás: „Bécsbe elmennék magam is, de a financiák!” – kiált föl, Ipolyi saját bécsi útitervét említő levelére válaszolva.⁴⁰ Panaszai később is ismétlődnek: „Az én bajaimat nem tudja senki. Ritkán fekszem le 1 óra előtt, többnyire 2kor; dolgozom nappal éjjel, és mégis fél év óta mondhatom megszűntem literátor lenni. De tán nincs is veszteség benne.”⁴¹ Rendes egyetemi tanári kinevezését 1861. augusztus 21-i levelében úgy kommentálja, hogy új állása anyagilag nem hozott jelentős javulást, de időt és nyugalmat nyert.⁴²

1862. április 21-én Konstantinápolyban kelt soraiban Ipolyi beszámolt Toldynak a Corvina könyvtár kódexeinek megtalálásáról.⁴³ Toldy 1863. március 28-i levele nem kapcsolódik ugyan a Mikes-kézirat Egerbe kerüléséhez, mégis fontos lehet a további Mikes-kutatások számára. Először gratulál Ipolyinak ahhoz, „ami megtörtént”, majd így folytatja: „Majd midőn apr. 7-kén feljössz, *kérlek hozd fel mind azt, mit Mikesről Törökországban gyűjtöttél. Ide értve a rodostói emlékeztetéseket* [kiemelés T. G.]. Meg fogom mondani minek. Addig is Isten Veled!”⁴⁴ Ez a levél, mely eddig elkerülte a kutatás figyelmét, egyrészt tanúsítja, hogy Toldyt a *Törökországi levelek* kiadása után is foglalkoztatta a Mikes-kérdés. Másrészt jelzi, hogy Toldy értesült Ipolyiék Mikessel kapcsolatos törökországi gyűjtéséről, azon belül a közelebről meg nem nevezett „rodostói emlékeztetek”-ről. Jelenleg azonban nincs adat arról, hogy a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésén kívül Ipolyi készített-e további feljegyzéseket a Mikes-emlékekről, s ha igen, átadta-e azokat Toldynak. Erre vonatkozó nyo-

³⁹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1858. október 24., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁰ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. november 9., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 314.

⁴¹ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. január 28., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 316.

⁴² Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. augusztus 21., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 318. Naplójegyzeteinek 1870. augusztus 10-i bejegyzésében Toldy többek között így írt: „Ma léptem életem hatvanhatodik évébe. Ép vagyok, egészséges, csak néha érzem éveim súlyát, midőn a gondok, melyek az utolsó húsz év alatt csak ritkán és rövid időre szüneteltek, erősebben nehezednek rám.” *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*, I, kiad. TOLDY István, Budapesti Szemle, 1879/19, 113–135, itt: 122.

⁴³ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1862. április 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁴ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1863. március 28., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 327.

mot nem találtam sem a Toldy-hagyatékban, sem az esztergomi Ipolyi-gyűjteményben.⁴⁵

1863. szeptember 18-án Ipolyi arról tudósította Toldyt, hogy Izabellát még nem ismeri, de anyja „barátságával dicsekszik”, s Izabellát tartják a „Fejedelemasszony” lehetséges utódjának.⁴⁶ A levélből értesülünk Toldy tervezett egri útjáról: „Tudom, hogy az Érsekhez szállsz, másképp hozzám kérnék s hiszem ez egyszer meg-volnál elégedve vélem.” Ugyanebben az évben több levél tárgya egy újabb, esetleg Toldyval együtt teendő konstantinápolyi utazás.⁴⁷

A bevezetőben felvetett kérdések megválaszolásához jelentősen közelebb visz Ipolyi 1864. január 2-i levelének következő részlete: „A pénzt, 63 fítot megkaptam, hogy micsoda »káptalani ügyvédnek« fűzessem még nem tudom, mert itt két ily pénztár van a sajátlagi káptalani fundatiók s a káptalan által kezelt megyeiek. Ha az utóbbiban van tartozásod, úgy épen kezem alatt volna, mert tegnap választottak meg au comble de malheur ezen rettenetes hivatalra, nem elég volt jegyzőnek lennem, most még a fundationalis cassák directora is leszek s formalis bureau életet kell élnem; azután dolgozzék az ember!?! [...] Addig is, míg tehát megküldöm a nyugtát nyugtatom ezzel, hogy átvettem a pénzt; este elviszem a levelet személyesen az érseknek, s örvendek eleve legalább arra, hogy leányaidal vigasztalódom holnap. [...]”⁴⁸ Az idézett részből kitűnik, hogy Toldynak ebben az időben tartozása volt az egyik egri alapítványi pénztár felé, a küldött összeggel ezt igyekezett törleszteni, s Toldy Ipolyi révén is érintkezett Bartakoviccsal. Az 1864. augusztus 9-i levél egyik

---

⁴⁵ A kódexek konstantinápolyi megtalálásáról szóló, először a Pesti Napló 1862. júniusi (139. és 140.) számaiban közölt jelentés utolsó részében egy bekezdés számol be a rodostói „kirándulás” tapasztalatairól, így pl. a magyar sírkövek pusztulásáról a régi örmény temetőben, továbbá a születési és halotti anyakönyvekből az emigráció tagjaira vonatkozó adatok, köztük Mikes halála vitatott időpontjának lemásolásáról. A jelentés újraközlése: KUBINYI Ferencz, *Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre jelentése a M. Tud. Akadémiában az általok Konstantinápolyban fölfedezett Corvina könyvtár kodexeiről*, Századok 11(1877), 464–473, itt: 471–472. A bekezdés utolsó mondata („Úgy hisszük, hogy egyiránt a történetnek, valamint a nemzeti kegyeletnek tartozunk vele, hogy mindazon emlékeket s összes érdekes és számos rajzaik kíséretében összeszedve följegyeztük.”) valóban utal rodostói följegyzésekre, Ipolyi publikációi között azonban nincs ezzel kapcsolatos önálló közlemény. Toldy Mikes-életrajzának az *Összegyűjtött munkák* II. kötetében közölt változatában az említett elhagyás mellett egy utólag betoldott jegyzet található, melyben Toldy Kubinyi Ferencre hivatkozva közli a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésének téves olvasatát. TOLDY, *Összegyűjtött munkái* (5. jegyzet), 31, 58. jegyzet. Lehetséges tehát, hogy a rodostói följegyzéseket nem Ipolyi, hanem Kubinyi készítette. Vö. MKÖMI, 356.

⁴⁶ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. szeptember 18., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. október 7. és 1863. október 29., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁸ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. január 2., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

tárgya Toldy újabb tervezett egri útja, melyről Ipolyi hallomásból – föltehetően az érsektől – szerzett tudomást.⁴⁹

Ipolyi ugyanezen év augusztus 23-án Pesten kelt rövid üzenete ismét személyes találkozást készít elő, s Toldy közelebről meg nem nevezett egri „ügyé”-t említi: „Kedves Barátom! Most mondja az oktan Portás, hogy nem látva megérkeztemet elküldött. Üzend meg tehát mikor láthatlak én, vagy mikor akarsz te hozzám jönni s akkorra majd várlak. *Ügyedben végeztem Lukácstól üzenetet hozva* [kiemelés T. G.]. [...]”⁵⁰ A levélben említett „Lukács” személyét eddig nem sikerült azonosítani, s csupán föltételezhető, hogy ismét Toldy egri tartozásának ügyéről van szó.

A már Hellebrant által közölt Ipolyi-levelekben egészen 1869-ig egyre nagyobb helyet foglal el Toldy egri adóssága. A kézirat Egerbe kerülését megelőző évben, 1866. január 6-án Ipolyi a következőket írta Toldynak:

Szólтам pénzügyedben az illető ügyvéddel, mert ezen alapítványi osztály nem tartozik hozzám. Az ügyvéd új kanonok cheffjére hivatkozott, ki szigoruan vesz ilyeneket s nincs különös hódolattal ujabban irántad bizonyos insinuatíók folytán, a mint észrevettem; egyébiránt amennyire szellemdús férfi és tisztelője irodalmi nagy érdemidnek, valamint jó barátom, úgy hiszem ez idén még nem fog nagy bajt okozni. Esztendőre azonban nem állok jót érte, mert épen egy szigorú káptalani határozat előestéjén állunk, mely a tetemes restantiák miatt az egy évnél huzamosbakat kereset által fogja bevétetni elrendelni. De addig kommt Zeit, kommt Rath.⁵¹

Ipolyi tehát figyelmezteti Toldyt hosszabb ideje fennálló, a „tetemes restantiák” körébe tartozó adóssága rendezésére, egyben igyekszik megnyugtanni azzal, hogy az idő tanácsal szolgálhat. Érdeemes figyelni az idézetben a Toldyról terjedő „bizonyos insinuatíók” kifejezésre, mivel nem zárható ki a lehetőség, hogy ennek tartalma összefügg anyagi helyzetével, sajátos pénzkezelési gyakorlatával.

Ipolyi 1866. december 11-én kelt levele teljes egészében Toldy anyagi helyzetével kapcsolatos.⁵² Toldy ezt megelőző levele sajnos nincs meg az Ipolyi-gyűjteményben, így csak következtetni tudunk annak tartalmára. Mindjárt a levél elején Ipolyi így ír:

Édes jó Barátom! Soraid, kell-e mondanom, nagyon meghatottak. Mert ha nem is értem egészen belőlök bajodat, annál jobban érzem. De hogy segítsék!! Ha valaha, úgy most óhajtanék valami nyomorúlt tőkével bírni, hogy rendelkezésedre bocsátva

⁴⁹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 9., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁵⁰ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 23., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁵¹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. január 6., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 78.

⁵² Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. december 11., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 79–80.

visszaadhatnám némileg annyi irántam tanúsított szivességedért tartozásomat. De magam is még mindig függök, és nem tudok, a már igaz csak néhány száz forintnyi tartozástól szabadulni, miután már egy két ezeret letisztáztam, mióta itt vagyok. Pedig itt van már úgy mutatkozik, a végnap, melyen túl nem igen szabadulhatok többé. Erre az általak kilátásba helyezett Muszkasági Varsói Nhrőség sem kell. A mint a dolgok állanak, majd magok a honfiak is elnyelik javainkat.

Ezután Ipolyi tovább részletezi saját helyzetét, mondván: ha nem tudja rendezni tartozását, ő is hozzáfoghat könyvtára, kép- és régiséggyűjteménye eladásához. Toldy tehát minden valószínűség szerint könyvtárát akarta felajánlani, egri tartozásának rendezése érdekében. Ezt a feltevést igazolja a levél további része. Ipolyi először jelzi, hogy a káptalan és az érsek is „épen ezen zsibbasztó nyomás alatt áll”, azaz adóssága van, majd így folytatja:

Azért aligha tehetek valamit érszt. A káptalan másképp is saját könyvtárát régebben beolvasztotta az érseki megyei könyvtárba, [...]. Az érsek pedig nincs itt, hogy alkalmasabban hozzáférhetnék, mintsem egy reserves levéllel tehetni. Te ott közelebb érheted, s talán jóval sikeresben is eljáratsz nála, felhasználhatod jól Zsendovicsot is eleve talán mielőtt a határozott lépést megtennéd. Amit én most tehetnék, mindössze szinte csak az volna, hogy előkészíthetném ajánlatommal és mire januárban Pestre mehetek, a mi csak tőlem telnék, mindent megtennék persuadeálás által.

Ipolyi tehát lényegében elhárítja a közvetítést, s azt tanácsolja Toldynak, lépjen személyesen kapcsolatba Bartakovicssal az ügyben, esetleg titkára, Zsendovics közvetítésével.⁵³

A levél befejező részében Ipolyi két további megoldási lehetőségre hívja fel Toldy figyelmét, melyből következtethetünk a tartozás nagyságrendjére. Elmondja, hogy a nyáron átvizsgálta özvegy Fáy báró Splényiné „képtárát, gyűjteményeit, könyvtárát s kézíratait”, megemlíti a katalógusból néhány értékes tételt, s jelzi: a báróné állítása szerint a mintegy 4–5000 kötetes könyvtárra a nagyváradai káptalan „több év előtt 10.000 ftig alkuban állott férjével.” Ezután így folytatja: „Ha csak váltó is volna e summa, úgy mégis *az általak kívánt összeg meglenne* [kiemelés T. G.]. Nem tudom

---

⁵³ Zsendovics József egri püspöki titkár összesen öt levele Toldy Ferenchez az 1857 és 1861 közötti évek-ből: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 104. és 114. sz. A levelekből többek között kitűnik, hogy Zsendovics szerepet vállalt Toldy folyóirata, az Új Magyar Múzeum és más kiadványok terjesztésében, s megküldte Toldynak a befolyt összegeket. 1857. nov. 16-i levelében nyugtazza Toldy okt. 24-i levelét; jelzi, Lévay prépost úrnak nem 24, hanem 60 forintot adott át, s mellékeli az elismervényt. Bevallja, eleinte habozott a prépost kérésének teljesítésében, de reméli, Toldy utólag megbocsátja „e majd nem tulbizalmat.” Eszerint tehát Zsendovics közvetített Toldy egri pénzügyeiben is. Az 1861. aug. 23-án Budán kelt levél Toldy Bartakovicsnál tervezett látogatását készíti elő.

hajlandó-e az is ma ilyesmire, midőn bőrünkre isznak már. De a kísérlet megtehető. Én nem ismerek senkit ott. De te gondolom Szaniszlót is.”⁵⁴ Ipolyi tehát azt javasolja Toldynak, ajánlja fel könyvtárát a nagyváradi káptalannak eladásra, váltó ellenében, s ha létrejön a megállapodás, megszabadulhat adósságától.

A másik javaslat lényege az, hogy könyvtárát Toldy – melyért Ipolyi szerint ő „bizonyosan 10,000 ftnál többet” adott – ajánlja fel valamely pesti vagy lipcsei „könyváros”-nak, de úgy, hogy azt továbbra is megtarthassa. Végül hangsúlyozza, továbbra is kész segíteni abban, hogy Toldy megtarthassa könyvtárát. Mindebből levonható a következtetés, hogy Toldynak tetemes adóssága volt, s könyvtára áruba bocsátásával kívánta rendezni azt. A levél egyben tanúsítja, hogy Toldy nem 1869-ben próbálkozott először könyvtára eladásával. Ismeretes, hogy Toldy könyvtára halálakor mintegy nyolcezer kötetből állt, számos ritkaságot tartalmazott; értékét előzetesen 8000 forintba becsülték, végül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette meg 3060 forintért.⁵⁵

1867. március 7-i levelében Ipolyi örömmel nyugtázza, „hogy a baj elhárított. Ne nekem köszönd – írja –, hanem saját nagy érdemeidnek, melyeket ama nagylelkű Maecenas csak jutalmaz. Tehát non nobis, sed nomini Tuo da gloriam! ha így szabad az irással mondanom. A többiről, hogy innét [azaz Egerből, T. G.] egyelőre ne bántsanak majd gondoskodom.”⁵⁶ A közvetlen veszély tehát átmenetileg elhárult Toldy könyvtára fölül, a segítő személye és a kapott segítség mibenléte azonban bizonytalan, s az egritartozás vagy annak egy része továbbra is fennállt. Feltételezhető, hogy Ipolyi szerepet játszott a veszély elhárításában, a közelebbről meg nem nevezett „nagylelkű Maecenas” Bartakovics érsek volt, s a *Törökországi levelek* kézírata ekkor ment át a tulajdonába.

A feltételezést igazolja Ipolyi ugyanezen év október 21-én kelt levele, melyben ismét szóba kerül Toldy könyvtárának eladása, illetőleg annak elmaradása.⁵⁷ Egy közelebbről meg nem nevezett, elodázott közös utazás tervével kapcsolatban idézi a közmondást, mely szerint „addig kell a vasat verni, a míg meleg”, majd így folytatja:

Épen az utóbbi tanácsot adom vala, ha már post festa nem volna, könyvtárad érdekében is. Akkor kellett volna mindjárt, hát ha pénzért is catalogizáltatva, sietni az ügygel, midőn megvolt a kedv s akarat rá előterjesztéseink folytán. Azóta sok min-

⁵⁴ Szaniszló Ferenc nagyváradi püspök (1792–1869), előzőleg pesti egyetemi tanár, hitszónok, folyóirat-szerkesztő. Könyvtára az 1867-ben összeállított katalógus szerint több mint 200, 16–17. századi kötetet tartalmazott. EMÖDI András, *Kötetek Ipolyi Arnold könyvtárából* = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., 2010, 243–251, itt: 249.

⁵⁵ Vö. THALLÓCZY Lajos, *Toldy Ferencz könyvtára*, Figyelő, 1877, II, 142–145; MÁZI, *A Toldy Ferencz hagyaték* (19. jegyzet), 151–152.

⁵⁶ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. március 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 80.

⁵⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. október 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 81.

denféle jöhetett közbe, mi talán ezen kedvet nem nevelte. Mindamellet, ha csakugyan nincs sok kettős, úgy ezen, vélném most legfőbb nehézség, mellőzésével, sikerülni fog talán az illetőt kedvben megtartani a vevésre. Én a jövő hónapban történelmi társulatunk gyűlésére szándékozom, hol majd reményilem találkozunk, én akkor igyekezni fogok minden lehető ez ügyben számodra megtenni, ha kívánod. [...] Azonban addig is tedd meg kérlek a látogatást is, már csak helyén lesz, hogy kevésbé mozogj Te is saját érdekedben.

Eszerint tehát egy meg nem nevezett személy részéről vételi szándék merült fel a könyvtárral kapcsolatban Ipolyi javaslatára, a könyvtár katalogizálása azonban késett. A duplum példányok nehézséget okozhatnak a vételben, de Ipolyi továbbra is bízakodó. Segítségét ígéri és egy látogatás megtételére biztatja Toldyt az ügy érdekében. Ipolyi valószínűleg Bartakovics érseknek javasolta a könyvtár megvételét, Toldynak őt kellett volna felkeresnie, ő azonban halogatta a dolgot.

Ezt igazolja Ipolyi három, továbbá Bartakovics érsek és Toldy egy-egy levele 1869 első negyedéből. Január 14-i levelében Ipolyi beszámol Toldynak, tájékoztatta az érseket, hogy Toldy meg fogja küldeni neki könyvtárának jegyzékét.⁵⁸ Tudósít a főpap reakciójáról: „ő ha nem is nagy kedvvel, de kedvetlenül sem vette; anyit említvén, hogy neki is írtál újévre.” A következő bekezdésben Ipolyi rátér Toldy kölcsönügyére az egri káptalan kezelésében lévő alapítványi pénztárnál. Jelzi, ebben az ügyben bajosabb eljárnia, mivel hivatala letétele óta nincs befolyása sem a pénztárakra, sem azok kezelőjére. Ráadásul annál a pénztárnál, melynél Toldynak kölcsöne van, hiány keletkezett, amit jelenleg vizsgálnak, s a vizsgálat után Ipolyi szerint erélyesebben járnak majd el a hátralékok megszüntetésében. Javasolja, ha nem tud eleget tenni tartozásának és haladékokat kíván, forduljon a pénztárt jelenleg kezelő Szele kanonokhoz.⁵⁹

Március 9-i levelében Ipolyi arról tudósítja Toldyt, hogy sorainak vétele után az érsekhez ment, aki addigra nagyrészt már átnézte a megkapott könyvtárjegyzéket, s a „sok selejtes” miatt kedvezőtlenül nyilatkozott.⁶⁰ Ipolyi erre ellenvetésekkel élt és sürgetni próbálta az ügy elintézését, Toldy „vitalis fontos érdekei”-re hivatkozva. Az érsek közölte, könyvtárosával meg fogja állapíttatni a duplumok számát, s rövidesen

---

⁵⁸ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. január 14., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 82–83.

⁵⁹ Szele Gábor egri érseki titkár, 1866-tól kanonok, 1876-tól prépost. 1854. júl. 7-én Toldyhoz írt levelében Toldy tanácsát kéri öccse tervezett tanulmányai ügyében, s továbbítja az egri angolkisasszonyok főnöknőjének kérését, mely szerint a Pestre készülő „Iza kisasszonyt” mielőbb küldje vissza Egerbe, mert a „főnöknő igen nagy hasznát veszi”. Szele Gábor Toldy Ferenchez, 1854. július 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 95. sz. Szele Gábor anyaga az Egri Érseki Levéltárban az Acta personalia 596. r. sz. dobozban található, melyben nem találtam Toldyval kapcsolatos iratot.

⁶⁰ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 9., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 83.

válaszolni fog Toldynak. A levél végén Ipolyi további segítséget helyez kilátásba, mondván, Toldy könyvtárának egri megszerzése „nagy előnyre volna nekem is.”

Március 14-i válaszában Toldy bevallja, leverte Ipolyi levelének tartalma.⁶¹ Jelzi, hogy amikor felküldte a katalógust, írt „Zs. titkárnak” is, nem várva választ, de kéri Ipolyit, mondja meg neki, bízik jószágában. Elnézést kér az „üres és alkalmatlankodó sorokért”, majd három pont után elköszön és aláírja a levelet. Ezután azonban egy közel háromoldálnyi, irodalmi igényű, retorikailag hatásosan megszerkesztett kiegészítést fűzött korábbi soraihoz. Ebben egyrészt kifejti felfogását saját gyűjteményéről, másrészt szakmai alapon, helyenként szenvedélyesen érvel annak egri megvásárlása érdekében. Könyvtára összetételének, „selejtjes”-nek minősített darabjainak védelmében Kazinczy *Az olvasóhoz* című, négy soros epigrammájának részletét idézi: „... de ki várakat épít, / A legapróbb szegnek, tudja, mi haszna vagyon.” Hivatkozik a „literáriai érdek”-re és a „bibliographiai ritkaság”-ra.

A „doubletek” kapcsán állítja, az egri könyvtár „arra van predestinálva, hogy Magyarországnak, hacsak egyszer jól organizálva a közönségnek formaliter megnyitgatik, a pestieken kívül leggyümölcsözőbb könyvtára legyen”, melyben a többes példányok a helyben olvasás mellett lehetővé tehetik a könyvek kölcsönzését. Szerinte „doubletek leginkább a magyar historia, m. irodalom s a német classikusok közt” lehetnek, „s éppen azokban előny a többes példányok” megléte. Kéri Ipolyit, ösztönözze az érseket a könyvtár nyilvánossá tételére, s példaként idézi a kisebb német egyetemek könyvtárainak nyitvatartási és kölcsönzési gyakorlatát. Szerinte ezáltal az egri ifjúság is megszeretné az olvasást, tanulást.

Megemlíti, hogy „nálunk”, azaz a pesti egyetemi könyvtárban „(a kölcsönzéseket nem számítva) ez idén a 40,000-t fogja elérni a látogatások száma.” S ha Egerben is megindul az olvasási kedv és a kedv szükséggé válik – érvel tovább Toldy –, „ez esetben bizony az én csekély gyűjteményem is igen fontos kiegészítőjévé lenne a ti pompás könyvtáratoknak is!” Az érvelést a jövőbeli egri nyilvános könyvtár apoteózisával zárja: „Elöttem állott a Lyceum palotája egy szobájában valami 20–30 magyar fiu képe, hogyan olvas, jegyez; hogyan készül vadságából kivetközni, s szellemibb életet kezdeni meg! Nem baj hogy a könyvtárt nem lehet *in consignitate* folytatni, nagyobbítani. Pesten is kénytelenek vagyunk egy ajtón ki, s úgy a másikon bemenni etc. etc. Lehet azt folytatni a grádicson túl is.”

Érvei kifejtésével azonban Toldy elkésett, és nem a megfelelő személynek címezte azokat. Ipolyi pontosan tisztában lehetett mindazzal, amit Toldy leírt, ugyanakkor hatóköre és befolyása az érsekre korlátozott volt. Bartakovics március 15-én, tehát valóban gyorsan válaszolt Toldynak.⁶² A levélben nyugtázza Toldy könyvtárának

⁶¹ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1869. március 14., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 329.

⁶² Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1869. március 15., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz.

jegyzékét, s jelzi, hogy áttekintette a cédulákat, de nem talált olyan „jelesebb munkára”, mely ne lenne meg Egerben. Ráadásul a könyvtárban elhelyezési nehézségekkel küzdenek, ezért nem fogadhatja el Toldy „könyvtárának átengedését”. A következő bekezdés így szól: „Mindazonáltal nem szándékom az előlegezett 1600 fl visszakövetelni. Legyen ez ára azon pár könyvnek, melyet nekem már ez előtt átadott. [kiemelés T. G.] A czedulákat melyekre a könyvek czimei fel vannak jegyezve, mentől előbb visszaküldeni el nem mulasztom.”

Mindebből kitűnik, hogy 1) a könyvtár megvételének ügyében Bartakovics realista volt, de Toldy ezen a ponton távolabb látott nála; 2) Toldynak 1867 után is maradt adóssága Egerben, s előleget vett fel könyvtára Bartakovicsnak történő átengedése fejében; 3) a könyvtár eladása nem jött létre, de az érsek nagyvonalúan elengedte Toldynak az előleg visszafizetését a korábban átadott „pár könyv” fejében. A „pár könyv” mibenlétét jelenleg nem tudjuk meghatározni, de nem zárható ki a lehetőség, hogy Toldy 1867. október 17-i, már idézett levelében említett könyvekről van szó. Tekintettel az összeg nagyságára, lehetséges, hogy Bartakovics ide értette a Toldytól „megszerzett” értékes kéziratokat, köztük a *Törökországi levelek* autográfját.⁶³

Ipolyi az 1869. március 19-én Toldynak írt levélben már csupán kommentálja a történeteket.⁶⁴ Eszerint amikor betegségét követően ismét az érsekhez ment, ő már megírta válaszáat. Ipolyi a duplum és triplum példányok nagy számát, az egri gyűjtemény időközben bekövetkezett, jelentős gyarapodását, valamint a jegyzék késedelmes elkészítését nevezi meg a kedvezőtlen döntés fő okaiként. A duplumok és triplumok „[n]agy része ujabban keletkezett, az alatt az idő alatt, míg Te évek óta cunctatorkodva készítéd jegyzékedet” – hánynya Toldy szemére. Beszámol a Bartakovics leveléből már ismert gesztusról is: az eddig átadott könyvek címén az érsek nem követeli vissza Toldytól „az eddig nyújtottat”. Ipolyi végül azzal menti magát, hogy míg az érsek őt okolja Toldy ajánlata miatt, Toldy talán a siker elmaradása miatt neheztel rá, pedig ő mindent megtett az ügy érdekében. Az ezt követő időszakból fennmaradt Ipolyi-levelekben nincs többé utalás sem Toldy könyvtárának sorsára, sem egri tartozásának ügyére, s nem lehetett megállapítani, hogy Toldy adóssága az egri alapítványi pénztárnál mikor és hogyan rendeződött.⁶⁵

⁶³ Ugyanezt a feltételezést fogalmazta meg Mázi Béla a Toldy-hagyatékot bemutató tanulmányának egyik jegyzetében: „A korábban átadott kötetek között lehetett Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kézírata is [...]”. MÁZI, *A Toldy Ferenc-hagyaték* (19. jegyzet), 151–152, 52. jegyzet.

⁶⁴ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 19., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei* (31. jegyzet), 83–84.

⁶⁵ Az Egri Érseki Levéltárból a Heves Megyei Levéltárba átkerült, ott újraprendezett káptalani forrásanyagban van egy doboz alapítványi irat, de Toldy adósságával kapcsolatos dokumentum itt nem található. Dr. Kovács Melinda levéltáros szóbeli közlése. Az Egri Érseki Levéltár Acta personalia részében az Ipolyira vonatkozó 455. r. sz. dobozban sincs ilyen irat. Az Egri Érseki Levéltár 2506/1. r. sz., Lycaei Bibliotheca 1804–1923. feliratú dobozában sincs nyom a Toldytól Bartakovicshoz jutott kéziratokra és könyvekre.

Tudjuk, hogy Toldy végül nem kényszerült eladni könyvtárát. Ha Bartakovics megvásárolta volna, az értékes gyűjtemény talán nem szóródott volna szét, és törzsanyaga nem pusztult volna el Budapest 1944–45. évi ostromában.⁶⁶

Mindezekhez képest nem tartalmaznak lényeges új adatot Bartakovics Béla Ipolyihoz írt, az esztergomi Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében található levelei.⁶⁷ Az 1856 és 1873 közti időszakból fennmaradt, összesen huszonöt levél többsége magyar nyelvű, de néhány latin nyelvű is található közöttük. Ipolyi egri időszakából érthető módon csupán néhány levél található, s ezekben nem esik szó sem Toldyról, sem a Mikes-kéziratról.⁶⁸ A levelek többsége hivatalos egyházi ügyekkel foglalkozik, egy-kettőnek egyházpolitikai vonatkozása is van, míg néhány Ipolyi alapítványi működésével kapcsolatos. A vizsgálat témakörét közvetve érintő egyetlen levél az 1866. december 14-i keltezésű, melyből megtudjuk, hogy Ipolyi az egri Ájtatos Alapítvány gondnoka volt, s új szabályzatot dolgozott ki az alapítvány működésére.⁶⁹

A kutatás eredménye, hogy Bartakovics Béla nem vétel vagy ajándékozás útján jutott a *Törökországi levelek* kéziratához, hanem valószínűleg úgy, hogy az érsek elengedte Toldynak a vele szemben fennálló adósságát a kézirat átengedése fejében. A kézirat „megszerzése” szorosan összefügg Toldy könyvtárának évekig húzódoó, végül azonban megírsult eladási tervével. Az adósság keletkezési körülményei és pontos összege továbbra is ismeretlen, s nem tudjuk azt sem, jutottak-e a *Törökországi levelek* kéziratával egy időben további, eddig nem azonosított kéziratok vagy ritka nyomtatványok Toldytól Bartakovicshoz.

Gyulai Pál Toldy-émlékbeszédében a nevezetes Kazinczy-párhuzamot kifejtő bekezdés első mondata a következő: „Mindkettőben ugyanazon lelkesedés és fogékonyság, ugyanazon kegyelet és udvariasság, az irodalom és tudomány szeretetének ugyanazon szenvedélye, ugyanazon hosszú életkor és fiatal kedély, ugyanazon rokon- és ellenszenvek, a becsvágy és hiúság ugyanazon nyilatkozásai, *sőt ugyanazon könyvelműség az élet anyagi oldala iránt* [kiemelés T. G.]”⁷⁰ A vizsgálat tükrében az utolsó megállapítás Toldyra vonatkozó része teljes egészében megalapozottnak tekinthető. Ezt erősíti meg Dávidházi Péter megfigyelése, mely szerint Toldy már fiatal korában szeretett a valóságos anyagi lehetőségei fölött élni.⁷¹

⁶⁶ MÁZI, *A Toldy Ferenc-hagyaték* (31. jegyzet), 153.

⁶⁷ Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. PROKOPP, *A Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye* (34. jegyzet), 594.

⁶⁸ Ipolyi Bartakovicshoz írt leveleit, melyek Ipolyi egri éveiből ugyancsak csekély számúak lehetnek, a Bartakovicshoz írt Toldy-levelekhez hasonlóan eredménytelenül kerestem az említett három egri gyűjteményben.

⁶⁹ Bartakovics Béla Ipolyi Arnoldhoz, 1866. december 14., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 62.

⁷⁰ GYULAI PÁL, *Emlékbeszéd*, Bp., 1879., 100.

⁷¹ Az 1829–30-ban tett európai utazása közben Toldy – annak ellenére, hogy apja bőkezűen ellátta pénzzel – Kisfaludy Károlyhoz fordult kölcsönért, melyet végül nem vett igénybe. DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti*

Dávidházi Péter részletesen bemutatta azt is, hogy származása, neveltetése és választott példaképei hogyan befolyásolták Toldy pályájának alakulását, emberi és irodalomtörténeti habitusát, s mindezek miként alakították felfogását a legkülönbözőbb szakmai kérdésekben.⁷² A jelen vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy egy kivételes adottságokkal rendelkező, kulcspozíciókat betöltő irodalomtörténész anyagi helyzete, a pénzhez fűződő viszonya és szakmai felelősségtudatának mértéke hogyan válhat nagy értékű források sorsát és kutatásának további menetét meghatározó tényezővé. Az eredmény igazolja a felismerést, mely szerint a tudomány- és kritikátörténeti kutatásoknak ilyen esetekben ki kell terjednie az első pillantásra kevésbé lényegesnek tűnő körülményekre, életrajzi, kapcsolattörténeti és más, csupán látszólag mellékes részletekre, mivel ezek elősegíthetik különleges dokumentumok sorsának megértését.

A jövőben előkerülő források tovább árnyalhatják az itt rekonstruált történetet, ugyanakkor még a viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkező időszakok kutatójának is el kell tudni fogadnia, hogy a szóbeli érintkezés szerepének megnövekedése, a levélbeli tudatos elhallgatások, forráshiány és más okok miatt a magánszférába átnyúló „kényes” ügyek teljes körű feltárása egy adott ponton túl komoly nehézségekbe ütközhet. Ha van magyar irodalomtörténész a 19. században, akinek levelezése megérdemelné a módszeres feltárást és a minél teljesebb kiadást, Toldy Ferencé bizonyosan ilyen, s egy ilyen vállalkozás ösztönözheti nemcsak a Toldy-életmű, hanem az egész 19. századi tudomány- és kritikátörténet modern szempontú kutatását.⁷³

---

tudomány születése (15. jegyzet), 217–218. Toldy Bajzához intézett leveleinek egyik gyakori témája az anyagiak, különféle összefüggésben. Így pl. az akadémiai titoknoki kinevezése előtt így írt: „Tudd-meg, örök hivatal e a secr[etáriusság]? Ha nem, úgy ha tennének sem vállalnám-el, nem hogy még jó sőt adjak. Különben én valóban magam sem tudom, mit kívánjak, mit gondoljak stb. Az bizonyos hogy, ha kedves volna a secr[etáriusság] az tízszer inkább a pénz miatt volna, mint egyébert. Minél inkább közeledem ahhoz a ponthoz, mellyen házat kell tartanom, annál inkább és inkább érzem, hogy ez csak ugyan első requisitum. Ha én olly kevéssel be tudnék elégedni mint te ! de én egy kis fényt is szeretek. S istenem, előbb még kenyér is kell. Messze van az az idő még, mellyben kevésbé fogok a pénzre ügyelhetni.” Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1830. május 29., Bajza József és Toldy Ferenc levelezése (14. jegyzet), 499. A kártyajáték, a reggelig tartó mulatás Toldy fiatalkori naplókönyvének visszatérő motívuma. *Toldy Ferenc hátrahagyott és kiadatlan apróbb írásai*, kiad. KARDOS Samu, Régi Okiratok és Levelek Tára, 2(1906), 4. füzet, 26–33; 7–8. füzet, 64–72.

⁷² DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése* (15. jegyzet). Itt jegyzem meg, hogy Toldy anyagi helyzete nem maradt hatás nélkül három felesége és gyermekeinek nagy száma sem.

⁷³ Ugyanez a megállapítás érvényes a Gyulai Pál emlékezésére utáni Toldy-megemlékezések módszeres feldolgozására a kanonizációs folyamat részeként. Vö. pl. SZABÓ Károly, *Toldy Ferenc emlékezete*, Századok, 10(1876), 177–190; VÁCZY János, *Toldy Ferenc 1805–1875*, Századok, 39(1905), 597–601.

MELLÉKLET

A tanulmányok első és idegen nyelvű megjelenése

- T. G., *A magyar Fortunatus-változatok* = ItK, 112(2008), 129–166. Németül: *Fortunatus in Ungarn = Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*, hg. v. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit v. Rumen István CSÖRSZ, Béla HEGEDÜS, Bern, Berlin usw., Peter Lang, 2010 (Beihefte zu Simpliciana, 6), 267–316.
- T. G., *A háború értelmezése Grimmelshausennél Zrínyi Miklós hadtudományi művei tükrében*. Magyarul itt jelenik meg először. Németül: *Der Krieg bei Grimmelshausen im Spiegel der militärwissenschaftlichen Werke Miklós Zrínyis* = Simpliciana, 26(2004), 29–59.
- K. É., *Azonos történelmi tárgyú iskoladramák a német és magyar jezsuita színpadon: összevetési kísérlet* = ItK, 116(2012), 119–150.
- K. É., *Martin von Cochem imádságoskönyve magyarul (1681) = Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban: (Prédikáció, meditáció és imádság)*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Studia Litteraria, 52(2013), 3–4), 341–362. Teljes változata önálló kötetben, bibliográfiával: K. É., *Martin von Cochem Magyarországon: Első rész: Mennyei követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szűzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2014 (Régi Magyarországi vallásos nyomtatványok, 1).
- T. G., *Grimmelshausen magyar fordításairól = Múlt jövő időben: Írások Bodnár György 75. születésnapjára*, szerk. ANGYALOSI Gergely, Bp., Universitas, 2003, 326–351. Németül: *Grimmelshausen-Übersetzungen ins Ungarische* = Simpliciana, 23(2001), 275–301.
- T. G., *A Magyar Simplicissimus filmen (Rózsa János – Kardos István: A trombitás, 1978) = „Nem süllyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1249–1269. (www.iti.mta.hu/szorenyi60.html) Németül: *Der Ungarische Simplicissimus im Film (János Rózsa – István Kardos: Der Trompeter, 1978) = Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und*

- Simpliziaden*, hg. v. Dieter BREUER, Gábor TŰSKÉS, Bern, Peter Lang, 2005 (Beihefte zu Simpliciana, 1), 355–380.
- K. É., *Az összezárt erények – Rimay János erény-verseinek ikonográfiai hátteréhez* = ItK, 112(2008), 385–406.
- T. G., *A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai = A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi Kiadó, 2007, 219–268. Németül: *Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi = Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hg. v. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TŰSKÉS, unter Mitarbeit v. Sándor BENE, Tübingen Max Niemeyer Verlag, 2009 (Frühe Neuzeit, 141), 319–387.
- K. É. – T. G., *A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában* = ItK, 113(2009), 131–163. Angolul: *The Motif of Death in Literary Emblematics in Hungary = Emblems of Death in the Early Modern Period*, ed. by Monica CALABRITTO, Peter M. DALY, Genève, Droz, 2014 (Cahiers d’Humanisme et Renaissance), 149–198.
- K. É. – T. G., *Szent István király és a Szent Jobb együttes ábrázolása a sokszorosított grafikában = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: Tanulmányok*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Bp., Argumentum, 2002, 103–134.
- K. É., *Szent Imre? Szent László? II. Lajos? IV. Ferdinánd? Egy „befejezetlen” tézislap ikonográfiai meghatározásához* = Művészettörténeti Értesítő, 56(2007), 281–292.
- T. G., *Elbeszélő irodalom és reformáció: Egy interdiszciplináris kutatási terület problémái, eredményei és feladatai* = ItK, 118(2014), 163–188. Angolul: *Narrative Literature and the Reformation: Focal Points of an Interdisciplinary Discussion of the Scholarship* = The Hungarian Historical Review, 2(2013), 141–177. Németül: *Erzählliteratur und Reformation: Schwerpunkte einer interdisziplinären Forschungsdiskussion* = Germanistische Studien, 9(2013), 5–29.
- K. É., *Levélméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században* = ItK, 115(2011), 554–580.
- K. É., *Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez* = ItK, 118(2014), 3–30.
- K. É., *Spangár András és a Magyarok bibliotékája: Fejezet a 18. századi historia litteraria történetéből* = ItK, 117(2013), 247–280.
- K. É., *Történetek az Szűz Máriáról: (Szövegkritika, szerzőség, műfaj, források)* = ItK, 114(2010), 487–519.
- T. G., *Mikes-problémák* = ItK, 114(2010), 487–519.

- T. G., *A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz* = ItK, 116(2012), 483–507. Németül: *Kelemen Mikes (1690–1761): Unbekannte Quellen zu den Erzählungen in den „Briefen aus der Türkei“* = Jahrbuch für Europäische Ethnologie, Dritte Folge, 8(2013), 145–172.
- K. É., *A Törökországi levelek retorikájához = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatársak CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28), 169–186. Németül: *Zur Rhetorik der Briefe aus der Türkei = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, hg. v. Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit v. Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL, Klaus HABERKAMM, Bern, usw., Peter Lang, 2012, 321–342.
- T. G., *Elbeszélő művészet és identitásteremtés a Törökországi levelekben* = Magyarul itt jelenik meg először. Franciául: *L'art narratif et la construction identitaire dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes = La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, sous la dir. de François CADILHON, Michel FIGEAC, Caroline LE MAO, Paris, Honoré Champion, 2013 (Bibliothèque d'Études de l'Europe Centrale 15), 49–67.
- T. G., *Rodostó 1720 körül Mikes Kelemen Törökországi leveleiben* = HÓVÁRI János, TASNÁDI Edit, TÜSKÉS Anna, TÜSKÉS Gábor, VÁSÁRY István, *Mikes Kelemen Rodostó magyar krónikása / Tekirdağ Tarihinin Macar Yazarı Kelemen Mikes*, szerk. F. TÓTH Tibor, Bp., Magyar–Török Baráti Társaság – Rodostói Magyar Baráti Társaság, 2012, 60–88. Törökül: *Kelemen Mikes'in „Türkiye Mektuplari”'nda 1720'li Yillarda Tekirdağ/Rodostó = Uo.*, 61–89.
- T. G., *Hogyan jutott a Törökországi levelek kézirata Toldy Ferenctől Bartakovics Bélához Egerbe?* = ItK, 115(2011), 412–428. Németül: *Wie kam das Autograph der Briefe aus der Türkei nach Eger? = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, hg. v. Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit v. Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL, Klaus HABERKAMM, Bern, usw., Peter Lang, 2012, 377–391.

KÉPEK

A képek jegyzéke

1. Hans Sebald Beham: Pacientia, 1540, rézmetszet, 102x69 mm (képméret)
2. Briot: Hét erény és a Gratia Dei, 1600 körül, rézmetszet, 148x138 mm = *VII virtutum theologicarum et cardinalium [...]*, A Paris [1600 körül], Chez Nicolas de Mathoniere, díszcímlap
3. Ismeretlen mester: Három nő (boszorkány) egy asztalnál, 1489, fametszet = Ulrich Molitor, *De lamiis et pythonicis mulieribus*, Köln, 1489, illusztráció
4. Jakob de Zetter (?): Az összeláncolt Hit és Szeretet, (1616?), rézmetszet = Andreas Friedrich, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch [...]*, Frankfurt 1644, 37.
5. Jakob de Zetter: A tizenkét összezárt erény, 1614, rézmetszet, 99x110 mm = Uő., *Kosmographia iconica moralis [...]*, Frankfurt/M. 1614 de Bry, [Nr. 77].
6. Jakob de Zetter – Heinrich Oraeus: Virtutes concatenaatae, 1614, rézmetszet, 99x110 mm = Uő., *Aeroplastes Theo-Sophicus sive Eicones mysticae [...]*, Frankfurt/M. 1620 J. Zetter, [Nr. 35]
7. Niccolò Nelli: A szigeti Zrínyi Miklós, 1567
8. Ismeretlen német mester: A szigeti Zrínyi Miklós, 1566/67, Landesmuseum Joanneum, Alte Galerie, Grác
9. Balthasar Jenichen: A szigeti Zrínyi Miklós, 16. század második fele, Graphische Sammlung Albertina, Bécs
10. Dominicus Custos: A szigeti Zrínyi Miklós, 1601
11. Matthias Zündt: A szigeti Zrínyi Miklós, 1566
12. Ismeretlen német mester: Szigetvár ostroma, 1566
13. Johann Nel: Germania a törökök által szorongatott Hungaria segítségére siet, 1581
14. Ismeretlen német mester: Egy lapos nyomtatvány a Zrínyi család címerével, 1587
15. A szigeti Zrínyi Miklós allegorikus ábrázolása, 16. század vége, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

16. Ismeretlen mester: A szigeti Zrínyi Miklós, 16. század második fele, Kunst-historisches Museum, Bécs, GG 8006
17. Dominicus Custos: A szigeti Zrínyi Miklós, 1601
18. Ismeretlen mester: A szigeti Zrínyi Miklós, 17. század második negyede, Château de Beauregard-en-Blésois
19. Elias Widemann: A költő Zrínyi Miklós, 1652
20. Georgius Subarich: Zrínyi Miklós verseskötetének címlapja, 1651
21. Jan Thomas: A költő Zrínyi Miklós, 1662/63, Středočeská Galerie, Nehalozeves
22. John Chantry: A költő Zrínyi Miklós dédapja szellemével, 1664
23. Jacob Sandrart: A költő Zrínyi Miklós lovas képmása német versekkel, 1663/64
24. Wallerand Vaillant – Cornelis van Dalen, ifj.: A költő Zrínyi Miklós, 1663/64
25. Ismeretlen német mester: Az eszéki híd felégetése; a téli hadjárat térképe Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter arcképeivel, 1664
26. Ismeretlen német mester: A költő Zrínyi Miklós halála, 1718 előtt
27. Johann Hoffmann: Egy tatár Zrínyi fogságában, 1664
28. Jan de Herde – Franciscus van der Steen: A költő Zrínyi Miklós, 1670
29. Ismeretlen mester: A költő Zrínyi Miklós, a háttérben a szigeti kirohanás jelenetével, 18. század, Mestské Muzeum, Pozsony
30. Georg Andreas Wolfgang, J. A. Thelott, ifj., nyomán: Kirohanás Sziget várából, 1694
31. Stephan Dorffmaister: A szigeti Zrínyi Miklós halála, 1788, Római katolikus plébániatemplom, Szigetvár
32. Johann Peter Krafft: Zrínyi kirohanása, 1825, Szépművészeti Múzeum, Budapest, letét a Magyar Nemzeti Galériában, Budapest
33. Ismeretlen mester Eduard Gurk nyomán: Zrínyi kirohanása, 1831/40, Janus Pannonius Múzeum, Pécs
34. Csontváry Kosztka Tivadar: Zrínyi kirohanása, 1903, Csontváry Múzeum, Pécs
35. Kiss Bálint: A szigeti Zrínyi Miklós, 1842, Déri Múzeum, Debrecen
36. Vay Miklós: A költő és hadvezér Zrínyi Miklós, 1864/65, Heeresgeschichtliches Museum Arsenal, Bécs
37. Balló Ede: A költő Zrínyi mint vadász, 1896, Városháza, Zalaegerszeg

38. Kondor Béla: A költő Zrínyi, 1965, Magángyűjtemény, Budapest
39. In morte vita. Zsámboky (Sambucus), *Emblemata*, 1564, p. 116.
40. Epitaphium [...] Georgij Bonae. Zsámboky (Sambucus), *Emblemata*, 1564, p. 228.
41. Hic finis omnium. Lackner, *Corona*, 1615, p. 94.
42. Temporis honesta avaritia. Lackner, *Corona*, 1615, p. 145.
43. Szelenisza öngyilkossága. Barclay (ford. Fejér), *Argenis*, 1792, 2. kötet, IV. könyv, III. rész, p. 269.
44. Sunt vitae fructus. [Partinger], "Ratio", [17–18. század], p. 97.
45. Volumine vitam. Hevenesi, *Succus*, 1690, p. 145, symbolum XLVIII.
46. Non moriar sed vivam. Arndt (ford. Huszti), *Kerestyéni*, 1724, p. 458.
47. Semper prompta mori. *Brachy ton areton*, 1693, symbolum XIV.
48. Testa vale: auratis discedo locanda coronis. Hevenesi, *S. Ephebus*, 1690, p. c5r, XXIII. Embléma.
49. A szentjobbi apátság 15. századi pecsétje, rézmetszet, 75 x 55 mm, Simon, *Supplementum*, 1797, 155. p. elé kötött tábla.
50. A szentjobbi apátság 15. századi pecsétje, rézmetszet, 95 x 65 mm, Simon, *Supplementum*, 1797, 159. p. elé kötött tábla.
51. Szent István király bécsi kézereklyéje és ereklyetartója a 17. századból, rézmetszet, 336 x 204 mm, Simon, *Supplementum*, 1797, 61. p. elé kötött tábla.
52. Szent István király lemergi kézereklyéje az 1634-ben készült ereklyetartóban, rézmetszet, 145 x 97 mm, Simon, *Supplementum*, 1797, 57. p. elé kötött tábla.
53. Szent István király raguzai kézereklyéje elől- és hátulnézetben, rézmetszet, 185 x 210 mm, Pray, *Dissertatio*, 1771, címlapelőzők.
54. A Szent Jobb az 1771-ben készült kettős ereklyetartóban, rézmetszet, Johann Philipp Binder sc. Budae, 110 x 68 mm, Balasko, *Majestaticus*, (1771) c2/a.
55. Szent István király a Szent Jobb ereklyével (?), fametszet, 33 x 28 mm, *Missale [...] Strigoniensis*, 1513, 191v.
56. Szent István király felajánlja a koronát Szűz Máriának a bőségszaruval övezett Szent Jobb ereklyével, rézmetszet, Gottfried Bernhard Göz del., Joseph Sebastian et Johann Baptist Klauber sc., 115 x 185 mm körülvágva, *Annus dierum Sanctorum*, 1737–1742, 2. Sept.

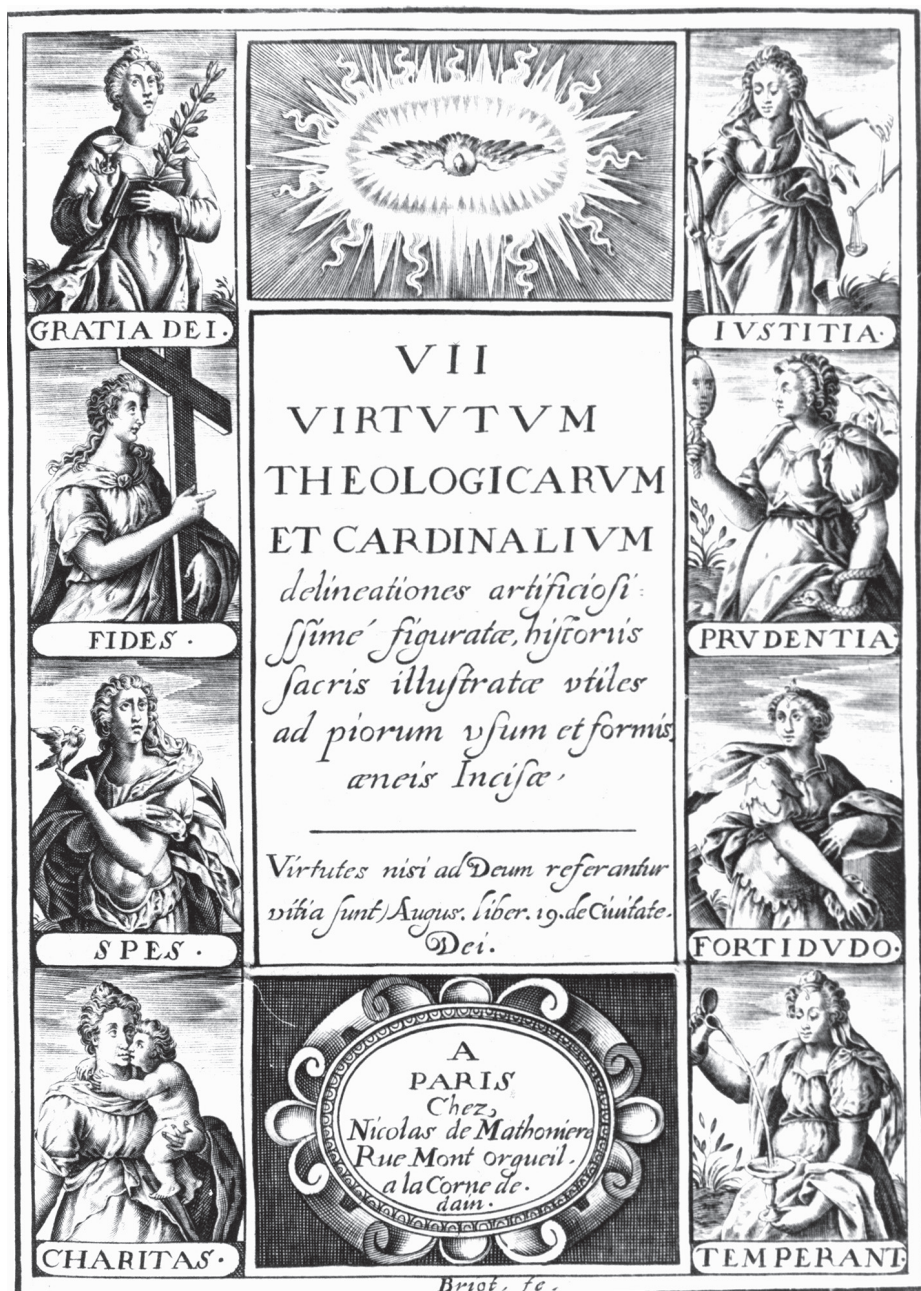

57. J. W. Baumgartner, J. G. Thelott, J. J. Lidl: Szent László dicsőségének szekere, tézislap, rézmetszet, 573 x 779 mm (körülvágva), Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok 80.442
58. [Domenico Rosetti]: Szent László koporsóját angyalok röpítik, illusztráció, = Stephanus Tarnoczi, *Rex admirabilis [...]*, Viennae 1681, 298, rézmetszet, 134 x 77 mm.
59. „S. Ladislaus M. Varadinum sepeliundus devehit”, illusztráció, = *Nova et compendiosa Historiae Regum Hungariae Editio Notis Palmae illustrata*, Podolini apud Scholas Pias, 1793, 37v, színezett tollrajz, 92 x 142 mm, Országos Széchényi Könyvtár Quart. Lat. 2572.
60. Gottfried Bernhard Göz, Joseph Sebastian [et] Johann Baptist Klauber: S. Ladislaus Rex Hungariae, szentkép, = Uők., *Annus dierum Sanctorum*, Augsburg [1737–1742], I, „27. Iunij”, rézmetszet, 93 x 145 mm.

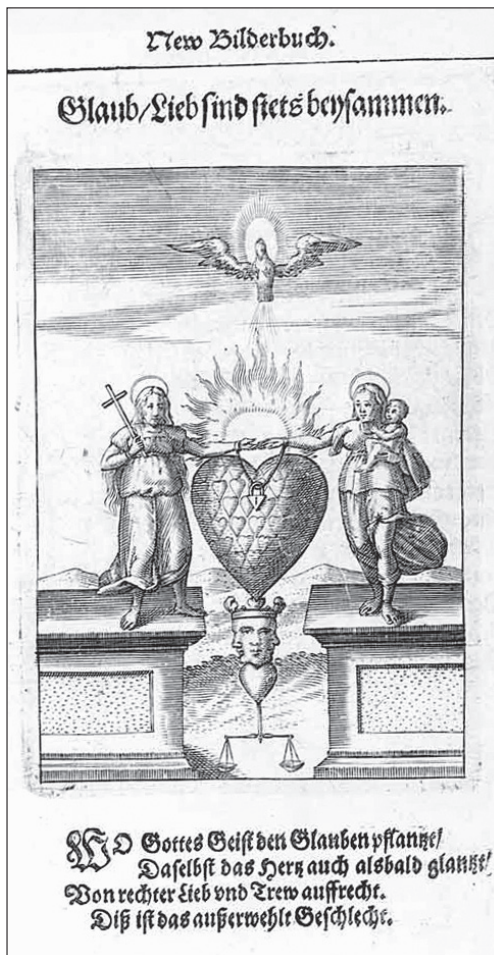
1. Hans Sebald Beham: Pacientia

2. Briot: Hét erény és a Gratia Dei

3. Ismeretlen mester:
Három nő (boszorkány) egy asztalnál

4. Jakob de Zetter (?):
Az összeláncolt Hit és Szeretet

VIRTUTES CONCATHENATÆ.

*Virtutes stabili sunt omnes federe nexæ, Pectore constanti iunctis ad vincula dextris
 Alteraq; alterius diligit officium. Mutua prestant, et moderata colunt.
 Kein Tugend ist nicht bald allein, Zu helfen einander seyn bereit.
 Sie wollen gern bey einander seyn: Halten hoch ob der Mässigkeit.
 Onc spectacle plus beau ne vid on en ce monde De ces Vertus tant belles: Elles sont ici veoir,
 Quo celui que tu vois en l'assemblée ronde Comment l'une de l'autre aime bien le deoir.*

NEXVS

Virtutum.

Vide A. Gell.

lib. 19. Noct.

Attic. c. 2.

6 lib. 7. c. 6.

Augustinus

Question. lib.

83. quæst. 31.

Idem lib. 1. de

lib. arbit. c. 13

Aristotel in

Eth. lib. 3. cap. 10

O Sanctum Concilium! ô sacrum Senatum! ô confessum venerandis-
 simum! Viden' quàm sacro ac indissolubili nexu sibi mutuo cohæ-
 reant virtutes, vt qui in vno dissoluat, Deus omnium sit; Quare non vni vir-
 tuti opera danda est sed sicut scriptum est: Ibunt de virtute in virtutem, de alia trans-
 eundum est ad aliam, quia hærent sibi, & ita inter se nexæ sunt, vt qui in vna corruet,
 rit, omnibus careat. Hieron. mans. 38. Primum sessum occupauit Temperantia,
 Est autem Temperantia rationis in libidinem atque alios improbos appetitus animi,
 firma ac moderata dominatio. Seu: Est affectio coercens atq; cohibens appetitum ab
 his rebus qua turpiter appetuntur. Vnde Philosophus Σωφροσύνη q. σώζουσα
 φρονησιον

7. Niccolò Nelli:
A szigeti Zrínyi Miklós

8. Ismeretlen német mester:
A szigeti Zrínyi Miklós

WARHAFTIGE · CONTRAFACTVR · DESS · WOLGEBORNEN · HE-
 RRN · NICOLAVS · GRAF ·
 ER · VND · SELIGER ·

3V · SERIN · etc · LÖBLICH ·
 GEDECHTNIS · 1566 ·

Der Höhest im Himmel
 hat Gewalt über der
 menschen konieckreich.
 vnd gibt sie wann er
 wil. Daniel. 4. vn 5.

Verlast euch nicht auf
 Fürsten noch auf men-
 schen, sie können doch
 nicht helfen. Psal. 146.

9. Balthasar Jenichen: A szigeti Zrínyi Miklós

10. Dominicus Custos:
A szigeti Zrínyi Miklós

11. Matthias Zündt:
A szigeti Zrínyi Miklós

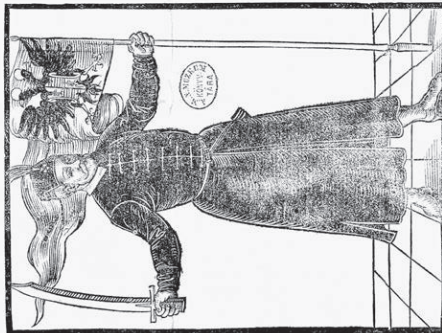

13. Johann Nel: Germania a törökök által szorongatott Hungaria segítségére siet

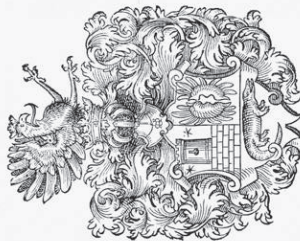
EFFIGIES *ILLVSTRIS* COMITIS ET DOMINI,
 DN. NICOLAI COMITIS DE ZERINIO, HEROIS
 MAGNIFICI, BELLATORIS INCOMPARABILIS, PHOENICIS HUNGARICÆ. Primum sub
 Divo FERDINANDO, &c. Imperatore, Proregis, quem Hungari more gentis Banum appellant. Regnorum Croatia, Dalmatie, Slavoniae:
 Deinde sub Divo MAXIMILIANO, Generalis regni Hungarie à Danubio ad Illiricum usq; Capitanei, Postq; Zigezhanis; Virisq; Consiliarij humani,
 & per Hungariam regulum Magistri Tarenticorum.
 Qui non tantum dulciter in patria vixit: & liberrimè eadem contra Tyrannidem succurrere, sed dulcissè in ea mori, & supremum eidem
 vite spiritum collocare, imò pro ea dulcem profundere vitam dulcissimum ratus. Proter in expugnatione dictæ SYGERTIA moriem appetit.
 Anno 1566. VII. Idus Septembris.

EFFIGIES
 COMITIS SERINI,
 EO HABITU DEPICTI.
 quo contra Hostem oppetit.

Offibus ut vidit diris & cedere satis
 Credita virtuti mania celsa sua,
 Servare à me olim, nunc me servabi-
 tis, inquit.
 Arces, & pugnas ZRINIPIS occubuit.
 F modo te iacta quantum vis Romæ: Liburnis
 Et sunt, aue mortem, pectora, deficiunt.

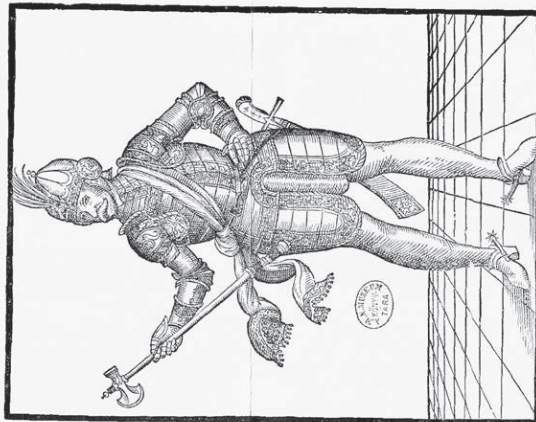
EPIGRAMMA
 IN
 INSIGNIA GENTILI-
 CIA ILLVSTRISS. ET
 Antiquissimæ familie Comitum,
 a ZRINIO.

Quid ZRINIAE flos? Quæ velut insignia gentis,
 Ede, quæ nobis hæc, celsissimæ virtutis imago est
 Tantum ego: Dixit sub hoc, celsissimæ virtutis imago est
 Insignia, quam fides circumire duc.
 Namq; ea radices agere atq; immota manere.
 Nica flos maris turris est alta, fides.
 Gloria cum radijs æterna micantibus ompli.
 Gloria, veritas quæ comæ esse solet.
 sed cur ad duplex est aditæ? tertia dæi est,
 quæ flos est, quæ pinnula, quæ flos est,
 Gephyri laquei, quæ flos est, quæ flos est,
 Et constant, magni dæi imago ingens.

Ex Epigrammatis. PRÆT. ALEX. NIEMCEI,
 Illustrissimi ac potentiss. ELECTORIS

EFFIGIES
 COMITIS SERINII ARMATI.

Alti Nictatos habitu prodixit in hostem,
 Dura viro quoties bella gerenda forent.
 His toties armis truculentos obruit hostes,
 Et retulit victor læta trophæa domum.
 Hoc habitu tandem Siegethi ad mœnia fusti,
 Cum valida premeres hanc Solymanne manu.
 Duxat adhuc Zrini Meritum, Constantia, virtus.

15. A szigeti Zrínyi Miklós allegorikus ábrázolása, 16. század vége

16. Ismeretlen mester:
A szigeti Zrínyi Miklós

17. Dominicus Custos:
A szigeti Zrínyi Miklós

18. Ismeretlen mester:
A szigeti Zrínyi Miklós

19. Elias Widemann: A költő Zrínyi Miklós

20. Georgius Subarich: Zrínyi Miklós verseskötetének címlapja

21. Jan Thomas: A költő Zrínyi Miklós

22. John Chantry: A költő Zrínyi Miklós dédapja szellemével

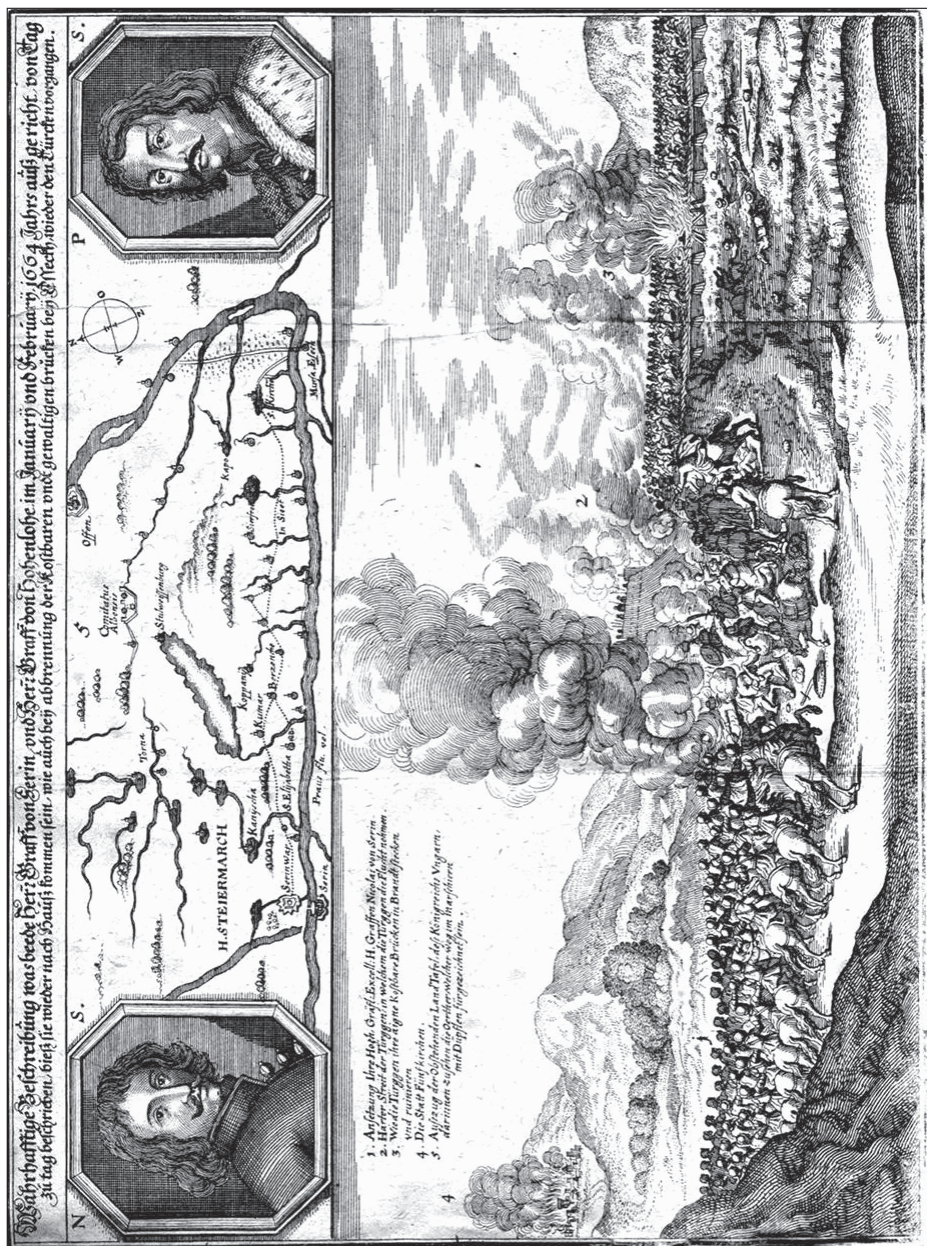

23. Jacob Sandrart: A költő Zrínyi Miklós lovas képmása német versekkel

24. Wallerand Vaillant – Cornelis van Dalen, ifj.: A költő Zrínyi Miklós

25. Ismeretlen német mester: Az eszéki híd felégetése; a téli hadjárat térképe
 Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter arképeivel

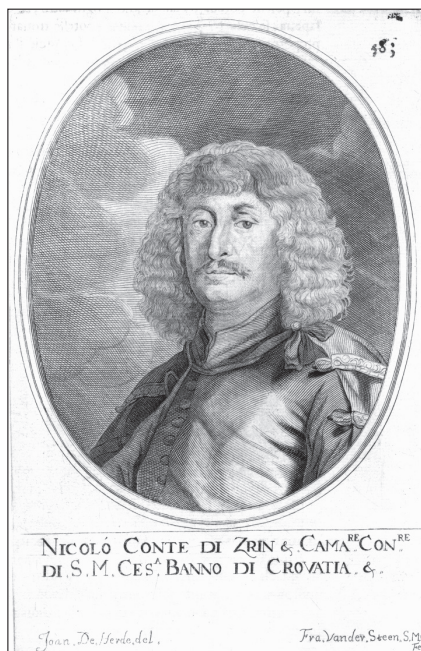
26. Ismeretlen német mester: A költő Zrínyi Miklós halála

27. Johann Hoffmann:
Egy tatár Zrínyi fogságában

*Die ist der Tartar den der Herzog Nicolaus von Serin
gefangen bekommen Anno 1662.
Joh. Hoffm.*

28. Jan de Herde – Franciscus van der Steen:
A költő Zrínyi Miklós

29. Ismeretlen mester: A költő Zrínyi Miklós,
a háttérben a szigeti kirohanás jelenetével

30. Georg Andreas Wolfgang, J. A. Thelott, ifj., nyomán: Kirohanás Sziget várából

31. Stephan Dorffmaister: A szigeti Zrínyi Miklós halála

32. Johann Peter Krafft: Zrínyi kirohanása

33. Ismeretlen mester Eduard Gurk nyomán: Zrínyi kirohanása

34. Csontváry Kosztka Tivadar: Zrínyi kirohanása

35. Kiss Bálint: A szigeti Zrínyi Miklós

36. Vay Miklós: A költő és hadvezér
Zrínyi Miklóss

37. Balló Ede: A költő Zrínyi mint vadász

38. Kondor Béla: A költő Zrínyi

Ad Paulum Manutium &c.

QVI vigiles studiis noctes egere, diesque
 Parcere non oculis, nec voluere sibi:
 Hos celebres lato nomen diffeminat orbe,
 Ac simul in celum fata suprema vehunt.
 Mortua non mors est, quæ etiam post funera viuit,
 Hoc decus à Musis, premia tanta ferunt.
 Id cuncte nudatum caput, & tuba, vitra libelli,
 Hora refert, laurus, nuntia fama, globus.
 Ista ferè Brugis, Vines Lodouice, sepulchro
 Addita sunt vestro symbola marmoreo.

PRÆCOCIA

 40. Epitaphium [...] Georgij Bonæ. Zsámboky
 (Sambucus), *Emblemata*

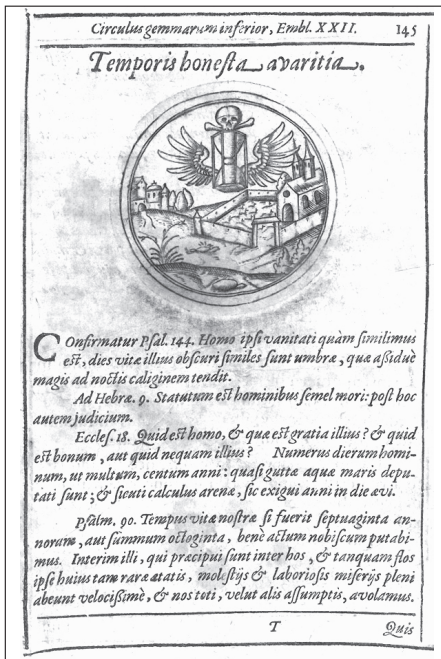
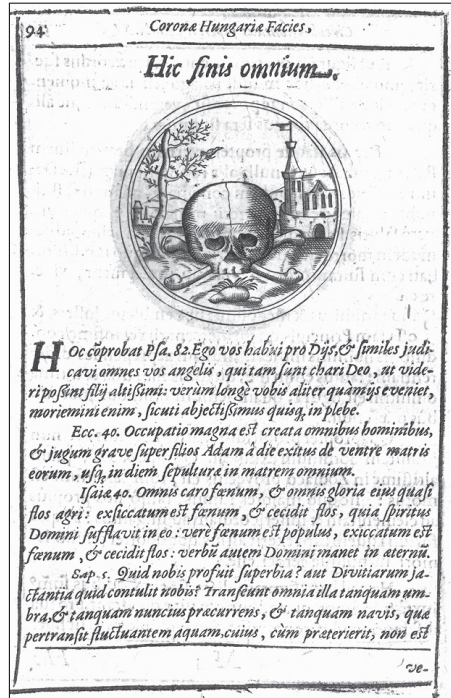
 39. In morte vita. Zsámboky (Sambucus),
Emblemata

EPITAPHIUM GENEROSI
 adolescentis Georgij Bonæ Trantyluani,
 & tanquam fratris, qui obiit M. D. LIX.
 ætatis suæ XX. VI. Septemb.

Ωλλεθ' άπιση άρετη πάξας λιπόκοσμος ό Βώνα,
 Θαύμα χριστογενών τών φίλος έσκε Θεών.
 Ηρπασε τςόν πανδαμάτωρ μοῖρ' δυη άέκοντος
 Α'υτς έπ' αίδιον, ηξίποδ'ητον όνατο.
 Ο'ν φίλοι, όρφανικός συν παῖσιν όδύρεται δικος,
 Η' γητς κήπου Φεύξεν όδ' αιδερίου.

T.M.

43. Szelenisza öngyilkossága.
Barclay (ford. Fejér), *Argenis*

44. Sunt vitae fructus. [Partinger], „Ratio”

SYMBOLUM XIV. SEMPER PROMPTA MORI.

Lanea quid torques ô mors vestigia? nunquam
In Catharinæ ades has inopina venis.
Immo nec ignota: en speculum te prodit adesti.
Necum est: scinde ubi vis flamina ducta manu.

47. Semper prompta mori. *Brachy ton areton*,
1693, symbolum XIV.

RESCIT MORTIS HORAM, ET HILA- RIS MORITUR.

Testa vale: auratis discedo locanda
coronis.

Dum corporis sui compagem dissolvi sentis
Aloysius, tanto ardentiori cali desiderio tenebatur,
in cuius contemplatione in extasim raptus diem,
horamq; mortis intelligit, ac singulari letitiâ ad
Socios conversus lætantes inquit imus, lætantes
imus, ingeminat, eosq; ad agendas hymno Ambro-
fiano DEO grates præcineus invitat. Et ridenti si-
milis, cantansque moritur. Talis est mors iusto-
rum, cum gaudio moritur innocens. Nihil est,
quod mortem facere possit formidabilem, quàm ma-
la conscientia.

48. Testa vale: auratis discedo locanda coronis.
Hevenesi, *S. Ephebus*, 1690, p. c5r, XXIII.
Embléma

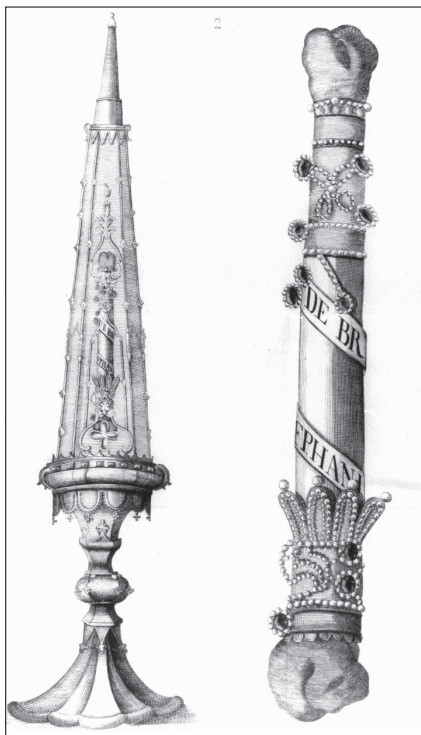
C r

Se

49. A szentjobbi apátság 15. századi pecsétje

50. A szentjobbi apátság 15. századi pecsétje

51. Szent István király bécsi kézereklyéje és ereklyetartója a 17. századból

52. Szent István király lemergi kézereklyéje az 1634-ben készült ereklyetartóban

53. Szent István király raguzai kézereklyéje elől- és hátulnézetben

Hæc est dies, quam fecit Dominus exultemus, & lætemur in ea.

Psalm. 117. v. 5.

Huc Huc Viator ad Metropolis Urbis Budensis Residentiam Regiam incorruptæ Sacræ DEXTERÆ MANUS S. STEPHANI REGIS viam perpendito.

Ditső, Szent István Király lobb Keze, mely 1090. esztendőü Fogva, 1526. esztendőig Magyar Országban, azután Két utolsó száz esztendő alatt Ragusában tiszteltetvén, Maria Theresia Felséges Királynénk, és második József Császár által vissza nyertettetett 1771. esztend. 29. Maj. és az Budai Királyi Templomba helyhez tetett 21. Jul.

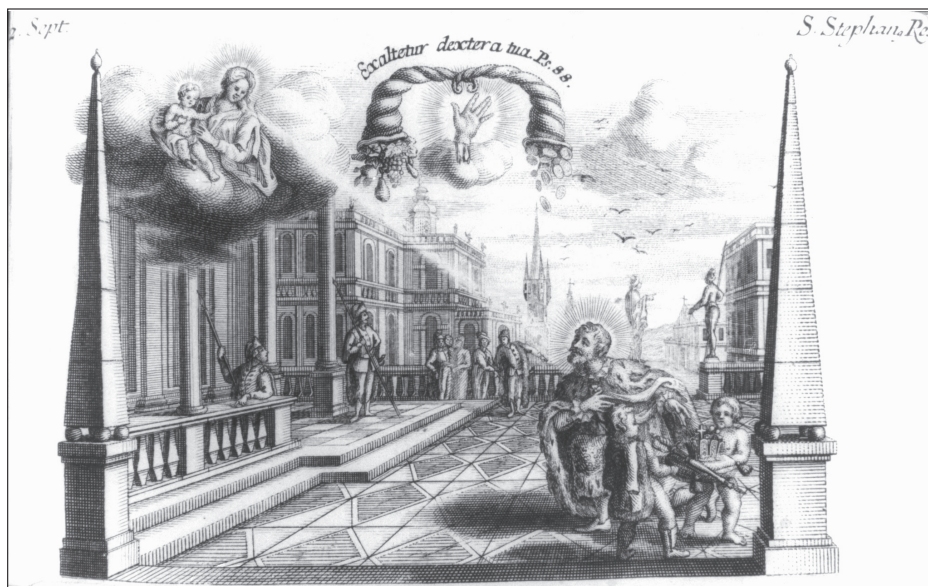
Binder, J. Bud.

Flagrabat defiderio Magnus ille Doctor Ecclesiæ Augustinus videndi, quod videre haud poterat Romam nempe Triumphantem æstuabat au-

55. Szent István király a Szent Jobb ereklyével (?)

56. Szent István király felajánlja a koronát Szűz Máriának
a bőségszaruval övezett Szent Jobb ereklyével

57. J. W. Baumgartner, J. G. Thelott, J. J. Lidl: Szent László dicsőségének szekere

58. [Domenico Rosetti]: Szent László koporsóját angyalok röpitik

59. „S. Ladislaus M. Varadinum sepeliendus devehit”

60. Gottfried Bernhard Göz, Joseph Sebastian [et] Johann Baptist Klauber:
S. Ladislaus Rex Hungariae

Névmutató

A, Á

- Aachen, Hans von 233
Aarne, Antti 348, 526, 527, 533
Abadal, Pedro 240
Abafi Lajos 516
Ábel Péter 182
Abele, Matthias 349
Abraham a Sancta Clara 124
Abrahams, Roger D. 332
Aczél György 196
Aczél Tamás 155
Ács Pál 203, 205–207, 209, 210, 212, 257, 335, 345, 346
Acsay Ferenc 561
Adalbert, Szent 83
Adam, Wolfgang 420
Adams, Bernard 522, 533, 573, 587, 590, 627
Adamus Fridericus, würzburgi püspök 93
Ady Endre 254, 517, 521
Aemilianus Macer Veronensis 405
Agapetus 403
Ages, A. 528
Ágost, szász választófejedelem 230
Ágoston Péter 114–116, 119, 121, 122, 125, 127, 128, 130, 131, 134–139, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 151
Ágota, Szent 292
Aiszóposz 352, 353, 403
Alajos, Gonzága Szent 279, 280
Alamos de Barrientos, Baltasar 62, 65
Albert, magyar király 292
Albertani, Cornelia 122
Alberti, Leon Battista 413
Albinus Nivemontanus, Petrus 230
Alciatus, Andreas 219, 397, 398
Aldefonsus Castus 478
Alemán, Mateo 177
Alexander-Frizer, Tamar 510, 539
Alexandrosz (Nagy Sándor) 31, 34, 261, 536
Ali pasa 494, 568
Allardt, Hugo 237
Almási Gábor 255, 258
Almási Miklós 180
Álmos herceg 295
Alsheimer, Rainer 340, 351
Alszeghy Zsolt 100, 298, 309, 311
Altzenbach, Wilhelm 293
Alvarus (Alvarez), Emmanuel 363, 364, 369, 374, 380, 385, 401, 561
Alzheimer, Heidrun 531
Amade Antal 83
Amade László 311
Ambrus, Szent 371, 377, 510, 539, 540
Ambrus Judit 501
Amling, Karl Gustav von 398
Amman, Jost 213
Ammirato, Scipione 62
András, Szent 483
András, I., magyar király 94, 95
András, III. Béla magyar király fia, 96, 97
Andrássy család 435
Andrássy Ferenc 435
Andreas a Stellis („Soellis”) 488, 489
Andresen, A. 52
Andrzejewski, Jerzy 199
Aneau, Bartélemy 398
Angela Merici (Bresciai Angela), Szent 456
Angilbert 510
Angyal Endre 176, 462
Angyalosi Gergely 625
Anna, Szent 137
Antal, Remete Szent 455

Antiochus Heliopolitanus 405
 Antiphón 256
 Anzelewski, Fedja 207
 Anzelm, Canterbury Szent 495
 Apianus, Petrus 259
 Apianus, Philipp 257, 259
 Apianus, Theodor 259
 Apollinár, Szent 483
 Appuhn-Radtke, Sibylle 324
 Aradi Nóra 174
 Aragon, Louis 174
 Aranka György 516
 Arany János 53, 174, 241, 501
 Ardier, Paul 232
 Arisztotelész 34, 67, 213, 221, 222, 257
 Arndt, Johann 268, 270, 284–286, 631
 Arnold, Herbert A. 162
 Áron 510
 Assion, Peter 343
 Aszklépiosz 257
 Asztrik, apát 83, 84, 90–92
 Attala, Szent 292
 Aubry, Abraham 236
 Audiard, Michel 182
 Augustinus, Aurelius, Szent 28, 70, 221, 222, 266, 539
 Aulnoy, Marie Catherine d’ 574
 Aurelius Brandolini, Lippo 373, 382
 Aurifaber, Aegidius 474, 485
 Ausonius Decimus Magnus 409
 Avancini, Nicolaus 106–109, 394, 542–544

B

Babits Mihály 154, 397
 Backus, Irena 351
 Bajáki Rita 113
 Bajza József 606, 621
 Balassa Bálint 391, 611
 Balassi Bálint 28, 203–205, 207, 257, 260
 Balasko, Franciscus 301, 631
 Balázs, Szent 292
 Balázs Béla 183, 184
 Balázs Éva, H. 336

Balázs József 181
 Balázs Mihály 335, 346, 347, 354, 365
 Balázs Sándor 53, 513
 Balbach, Anna-Maria 356
 Balbín, Bohuslaus 368, 374, 381, 382, 460, 480, 481, 488, 489
 Balinghem, Antonius de 468, 480, 483, 486
 Bálint Sándor 122
 Balk, Theodor 158
 Balló Ede 248, 630
 Baló Júlia 194
 Balog György 370, 562, 565, 568
 Balogh F. András 509
 Balzac, Jean-Louis Guez de 573
 Bán Imre 13, 204, 205, 208, 361, 365, 417, 558
 Bandello, Matteo 29, 524, 525, 578, 584
 Bandius, Dominicus 368
 Bánffy Anna 103, 555
 Bánffy György 555
 Bánfy Pál 101
 Bánk bán 98
 Bányai Réka 16
 Barabás Miklós 245
 Bárány Tibor 501
 Baráth Béla Levente 331
 Barclay, John 264, 265, 282, 285, 287, 631
 Bárczi Ildikó 343, 350, 532
 Baro, Christine 354
 Baronius, Caesarius 464, 478, 480
 Barry, Jeanne de 220
 Bart István 153
 Barta János 507
 Bartakovics Béla 516, 603–621, 627
 Bartha János 245
 Bartók István 565
 Bartoniek Emma 441
 Barzizza, Gasparino 388, 389
 Basics Beatrix 249
 Basim, Ayri 590
 Basta, Giorgio 61
 Bathilde (Bathildis), frank királynő 544, 545
 Báthori család 262
 Báthori István 298, 445

Batsányi János 462, 463, 470
 Battafarano, Italo Michele 55–57, 65, 67, 68, 177
 Batthyány család 242
 Bauer, Barbara 340, 406, 407
 Bauer Jenő 175
 Bauernfeld, Eduard von 53
 Baumbach, Manuel 350
 Baumgartner, Johann Wolfgang 315, 318, 319, 321, 325, 327, 328, 632
 Bausinger, Hermann 332, 343
 Bayle, Pierre 511, 524, 578
 Bazil, Nagy Szent 266
 Bebel, Heinrich 368, 371, 372
 Beccadelli, Antonio 261
 Becher, Johannes R. 158, 159, 161
 Beck, Wolfgang 348
 Becker, Felix 220, 325
 Becker-Cantarino, Barbara 356
 Beckett, Samuel 158
 Beckher, Georgius 364, 376, 527
 Beder Tibor 517
 Bedy Vince 307
 Beham, Barthel 213
 Beham, Hans Sebald 213, 214, 629
 Behamb, Johann 449
 Behamb, Ferdinand 449
 Behrens, Rudolf 529
 Békési Imre 518
 Bél Mátyás 269, 270, 284–286
 Béla, I., magyar király 79, 93, 95, 110
 Béla, III., magyar király 79, 96, 97
 Béládi Miklós 155, 158
 Belia György 260
 Bellarmino, Roberto 125, 137
 Belleforest, François de 524, 578
 Bembo, Pietro 257, 368, 379
 Ben-Amos, Dan 336
 Bencius, Franciscus 483
 Benczédi László 58, 187, 188, 196, 198
 Benda Kálmán 504
 Bendz, Gerhard 31
 Bene Sándor 56, 65, 74, 78, 241, 508, 515, 516, 518–521, 589, 626
 Benedek Marcell 155, 426
 Benedek, Szent 137
 Beniczky Gáspár 551
 Beniczky Péter 391
 Benkő Loránd 504
 Bennewitz, Ingrid 40
 Bentinck, Mme 509
 Benz, Richard 538
 Beöthy Zsolt 18
 Bercsényi Miklós 576, 577, 600
 Berei Farkas András 461
 Berend T. Iván 194
 Bérenger, Jean 522, 572, 587
 Bergengruen, Maximilian 349
 Berger Xavér Ferenc 324
 Berkes Tamás 460
 Berlioz, Jacques 343
 Bernauer Ágnes 29
 Bernát, Clairvaux-i Szent 221
 Berns, Jörg Jochen 332
 Beroaldo, Filippo 347
 Berse (Barzaeus), Caspar 380
 Berta 510
 Beßelmann, Karl-Ferdinand 406
 Bessenyei György 98, 99
 Bessus 83
 Bethlen Elek 253
 Bethlen Miklós 342, 509, 512, 588
 Béthune, Maximilien de, Duc de Sully 546
 Béthune, Philippe de 62
 Beugnot, Bernard 571
 Beurrier, Ludovicus 455
 Bickel, Käte Gertrud 39, 45
 Bidenharter, Tobias 233
 Bidermann, Jacob 349–351, 542–544
 Bikácsy Gergely 192
 Binder, Johann Philipp 300, 305, 631
 Bircher, Martin 173
 Birke, Veronika 216
 Birken, Sigmund von 238
 Bíró-Balogh Tamás 607
 Bíró Ferenc 504
 Bíró István 461

Bíró Yvette 180
 Bisselius, Jacobus 108
 Bisselius, Johannes 340, 406, 410, 411
 Bisztray Gyula 260
 Bitskey István 153, 253, 309, 345, 359, 374, 461, 492, 497, 504, 508, 517, 531, 532, 588
 Bjelinszkij, Viszarion Grigorevics 160
 Bleueler, Anna Kathrin 340
 Belyer Jakab 14, 44–46
 Blickle, Peter 337, 358
 Blondus (Biondo), Flavius 97
 Blossius, Ludovicus 122, 126, 483
 Blume, Dieter 346
 Boastuau, Pierre 524, 578
 Boccaccio, Giovanni 18, 27, 63, 525, 576
 Bocalini, Trajano 65
 Bocchi, Achille 259
 Bod Péter 349, 421, 427, 457, 532
 Bodenehr, Hans Georg 237
 Bódi Katalin 363
 Bodin, Jean 348
 Bodnár György 180, 625
 Bodnár Ilona 521
 Bodon József 270
 Boeckh, Joachim J. 154
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 409
 Bogár Judit 125
 Boge, Birgit 406
 Bogyay, Thomas von 587
 Bohn, Babette 216
 Boleyn Anna 524
 Bolgár Kálmán 249
 Bolte, Johannes 536
 Bóna György 257, 258, 284, 631
 Bonaventura, Szent 485
 Boncianus, Marcus Antonius 368
 Bonfini, Antonio 28, 62, 82, 94, 96, 97, 100, 103, 104, 106, 425, 457, 484, 525
 Bonifacius, Joannes 471, 474–476, 478–480, 483–485
 Bonini, Filippo Maria 62
 Bonnani (Buonnani), Philippus 455
 Borbándi Gyula 155
 Borgstedt, Thomas 356
 Bori Imre 157
 Borián Elréd 241
 Bornemisza Péter 352, 353, 525
 Borsos Miklós 249
 Borzsák István 31, 61, 65, 397
 Botero, Giovanni 64
 Botka Ferenc 155
 Botticelli, Sandro 213, 217
 Bottigheimer, Ruth B. 342
 Bouillon, Godofredus 100
 Boursault, Edme 509, 528, 574
 Bouttats, Gerhard 236, 250
 Bovio, Carlo 287, 486
 Bozio, Tommaso 468, 480
 Böckler, Georg Andreas 62
 Böckmann, Paul 331
 Böhm, Gotthard 155
 Bökényi János 253
 Brakensick, Stephan 210
 Bräker, Ulrich 342
 Brandt, Juliane 113
 Brant, Sebastian 353
 Brantôme 577
 Braun, Manuel 13, 25, 40
 Bräuner, Johann Jacob 527
 Braungart, Georg 524, 574, 587
 Bray, Bernard 508, 509, 571–574
 Brecht, Bert(olt) 154, 156–158, 160, 161
 Bredenbach, Tilman 122, 123, 126
 Brednich, Rolf Wilhelm 15, 332, 524, 547
 Breitzkreuz, Hartmut 343
 Bremond, Claude 343
 Bretz Annamária 427
 Breuer, Dieter 55, 63, 65, 67–69, 124, 162, 177, 334, 335, 349, 356, 358, 523, 531, 625, 626
 Breughel, Pieter 399
 Breuille, Mathurin 229
 Brewer, Lorenz 44
 Brewer Sámuel 51
 Breyl, Jutta 234
 Brietius, Philippus 479, 480
 Brigitta, Szent 483, 486

- Bringéus, Nils-Arvid 226
 Briot 524, 578
 Briot család 214, 629
 Broch, Hermann 177
 Brocksteiger, Sylvia 340
 Brunner, Andreas 320
 Brunner Emőd 68
 Brunner, Horst 70, 354
 Brunold-Bigler, Ursula 332
 Brunswick család 242
 Brunus, Wolfgangus 107
 Brückner, Annemarie 351
 Brückner, Wolfgang 331, 336, 339, 340, 342, 343, 345, 348–350, 352, 353, 358, 466, 527, 531
 Bry, Johann Theodor de 218, 220
 Buchlerus, Joannes 368, 372, 380, 382, 384, 565
 Buchnerus, Augustus 368
 Buchwald-Pelcowa, Paulina 270
 Buchwalter, E. 337
 Buck, August 57, 64, 65, 255
 Bucsánszky Alajos 51, 52, 148, 149
 Buda 86, 87
 Buday György 249
 Bujala, Jesus Martínez de 129
 Bukovszky Andrea 59
 Bullinger, Heinrich 481
 Burgkmair, Hans 213, 214
 Burmann, Petrus 396
 Burresi, Mariagiulia 399
 Busbecq, Oghier Ghislain de 61, 65, 365
 Bussmann, Britta 339
 Bussy, Rabutin, Roger de 524, 573, 575, 576, 578
 Buzási Enikő 225, 231, 242
 Bürgi, Andreas 342
- C**
 C. S. 237
 Cadilhon, François 627
 Caesarius de Heisterbach 485
 Caius, Szent 324
 Calabritto, Monica 626
 Callisthenes 261
 Calvin, Jean 336, 351
 Camerarius, Joachim 257, 260, 262, 264, 265, 368, 417
 Camocio, Giovanni Franco 228
 C[anteluc], N[icolaus] 126
 Canisius Theoderek 446
 Cantu, Caesare 605
 Caracci, Agostino 216
 Carbonnel, Yves 63
 Cardano, Girolamo 261
 Carion, Johannes 63
 Carosio, Matteo 399
 Carpsovius, Benedictus (Benedikt Carpzov der Jüngere) 481
 Carreira, Antonio 263, 264
 Cartaro, Mario 229
 Casimirus, lengyel király 511
 Castagna, Giovanni Battista 216
 Cato 34
 Cats, Jacob 265, 287
 Catullus, Caius Valerius 363, 403, 405, 409, 557
 Cavaglià, Gianpiero 522, 587
 Cecchi, Alessandro 399
 Cellarius, Andreas 62
 Celtis, Conrad 373
 Cemus, Petronilla 114
 Ceng Pu 160
 Cennerné Wilhelm Gizella 225, 227, 228, 230–242, 244–249, 252
 Cernovodeanu, Paul 587
 Chantry, John 236, 630
 Chardin, Jean-Baptiste Siméon 525
 Chiva, J. 341
 Cicero, Marcus Tullius 34, 80, 100, 213, 258, 268, 344, 362, 363, 366–368, 370–380, 382, 384–389, 404, 525, 556, 557, 559–569
 Cillei Ulrik 99–10
 Clauder, Joseph 410
 Claudianus, Claudius 398, 414

Clausewitz, Carl von 70
 Clément, Jean-Marie 134
 Cochläus, Johannes 350
 Coler, Christian 399
 Coler, Johann 63
 Collenuccio, Pandolfo 525
 Collin, Matthäus 53
 Comenius, Jan Amos 234, 346
 Commer, Theodor 128, 129
 Conflans, Adriaen van 231
 Constantinus Copronymus császár 473, 486
 Conti, Natale 400
 Coppola, Francis Ford 199
 Cormier, Jacques 509
 Cornides Dániel 457
 Correggio, Antonio Allegri da 214
 Cortese, Alessandro 66
 Coustau, Pierre 413
 Cranach, Lucas, id. 214
 Crivelucci, Amadeo 477
 Crucius, Jacobus 368
 Cunha, Manoel de 62
 Cuspinianus, Joannes 478
 Custos, Dominicus 228, 232, 246, 629, 630
 Czakó Ágnes 179
 Czapla, Beate 350
 Czapla, Ralf Georg 350
 Czeglédi László 521
 Czibula Katalin 523
 Czinár, Maurus 295
 Czinik, Valentinus 150
 Czobor Mihály 42
 Czvittinger Dávid 421, 424–426, 440, 449, 451, 456

Cs

Csáky Mihály 540
 Csáky Zsigmond 274
 Csala Károly 183–185, 195
 Csanád 31
 Csapodi Csaba 309, 321, 391, 626
 Császár Elemér 312, 605
 Császtvay Tünde 625

Csehov, Anton P. 159
 Cseles Márton 80
 Csepelényi Ferenc 554, 555
 Cseppentő István 545
 Csepregi Zoltán 113
 Cserei Mihály 358
 Csete István 94, 309–311, 554
 Csóka-Jaksa Helga 471
 Csokonai Vitéz Mihály 174, 517
 Csokor, Franz Theodor 156
 Csomasz Tóth Kálmán 39
 Csontváry Kosztka Tivadar 244, 630
 Csoóri Sándor 184, 185
 Csorba Dávid 331, 345, 346
 Csörsz Rumen István 421, 427, 501, 522, 529, 531, 625, 627

D

Dalen, Cornelis van, ifj. 237, 630
 Daly, Peter M. 254, 626
 D'Andrezel vicomte 519, 520
 Daneau, Lambert 221
 Danezi, Georgius 107
 Danielik József 115, 422
 Dankanits Ádám 371, 564
 Dankl, Günther 327
 Dankó, Josephus 298
 Daholcz Kristóf 253
 Dárius 31
 Darmon, Jean-Charles 572
 Dávid király 35, 274, 311
 David, Jacques-Louis 243
 David, Jan 215
 Dávidházi Péter 603, 606, 620, 621
 Davila, Enrico Caterino 61
 Daxelmüller, Christoph 340, 343
 De Backer, Aloys 424, 469
 De Backer, Augustin 424, 469
 Debreczeni Attila 504
 Debreczeni [S.] János 253
 De Coö, Joz. 217
 Decsy Sámuel 300
 Deeg, Stefan 161

- Deloffre, Frédéric 509
 Delon, Michel 572
 Derekay György 268, 269, 283, 284, 286
 Déry Tibor 177
 Despauterius, Johannes 366
 Despériers, Bonaventure 524
 Despotovich, Joannes 278, 283, 284, 286
 Desewffy István 274, 275
 Devecseri Gábor 405
 Dévényi Levente 545
 Dézsi Lajos 13, 15, 16, 19, 27, 29, 33, 36, 39, 40, 42, 253
 Dibelius, Martin 336
 Dietenshamer, Gabriel 394, 395
 Dillich, Wilhelm 229
 Diodóros Sikeliótés 63
 Dionüsziosz 256
 Dithmar, Reinhard 352, 353
 Dobó István 227, 445
 Dobra László 99
 Dominicus a Jesu Maria 465
 Dominicus Caramuelis (Juan Caramuel-Lobkowitz) 481, 482
 Domokos János 182, 195
 Domonkos, Szent 474, 480
 Don Antonio, portugál király 584
 Don Fernando, infáns 248
 Don Juan d'Austria 474, 487, 488, 493, 494
 Donatus, Alexander 404, 405
 Donelaitis, Kristijonas 174
 Dorfmaister, Stephan 242, 630
 Dortigue de Vaumorière, Pierre 361
 Dögen, Matthias 62
 Dömötör Ákos 344, 347, 350, 532
 Draskovich György 446
 Dreiling, Semjon Aron 340
 Drentwett, Philipp Jakob 233
 Drexel, Jeremias 63, 440
 Duchêne, Roger 572
 Dudith András 446
 Dugovich Imre 94
 Duhr, B. 363, 394, 553
 Dupont, Judith 53
 Dümmerth Dezső 370
 Dürrenmatt, Friedrich 156
 Dyck, Joachim 369
E, É
 Ebergényi László 273, 274
 Eberspach, J. J. 325
 Ebnetter, Albert 481
 Eichler, Gottfried 325
 Eckhardt Sándor 203, 204, 352
 Ecsedy Judit, V. 116, 424, 438
 Eder József Károly 553, 554
 Edmund, Szent 136
 Egyed Emese 516
 Eickmeyer, Jost 351
 Einhard 545
 Elbe István 315
 Elek Oszkár 254
 Eleonóra császárné (I. Lipót felesége) 80
 Elizeus 532
 Éluard, Paul 174
 Ember Győző 187
 Ember Marianne 184, 199
 Emödi András 616
 Empedoklész 260, 405
 Endter Márton 51
 Enenkel, Karl A. E. 13
 Engler, Bernd 343, 524, 574, 587
 Enguerrand de Monstrelet 467, 479
 Enyedi György 29, 347
 Eörsi István 171
 Eötvös József 610
 Erasmus, Desiderius 62, 68, 69, 257, 261, 262, 346, 362, 364, 368, 372, 373, 379, 382, 384, 399, 417, 559
 Erasthenes 405
 Erdélyi Károly 104, 105
 Erdődi Miklós 273
 Erdődy László Ádám 277
 Erdődy Tamás 231
 Ernst, Jacob Daniel 534
 Érszegi Géza 291, 318
 Ertl, Franciscus 433

Erythraeus, Janus Nivius 368
 Erythraeus, Valentinus 373
 Erzsébet, Árpádházi Szent 324, 346
 Esterházy család 319
 Esterházy Imre Gábor 277, 278
 Esterházy Pál 7, 56, 93, 238, 275, 276, 391–420, 460, 469, 470, 626
 Esze Tamás 113
 Eszterházy Károly 605
 Etényi Nóra, G. 239, 276
 Etter, Else Lilly 65
 Eufemia, Szent 485
 Eustochius 483
 Euszébiosz, Kaiszareiai, Szent 222, 483
 Eybl, Franz M. 124, 356
 Ewig, Eugen 545

F

Faber, Joannes Daniel 405
 Fábián Gábor 608
 Fábri Zoltán 181
 Fabricius, Georg 371, 396, 564
 Fackelmann, Christoph 542
 Fagiolo, Marcello 316
 Faithorne, William 237
 Falk, Tilman 214
 Faludi Ferenc 7, 310, 311, 441, 459–494, 498, 504, 532
 Fancev, Franjo 106
 Farbaký Péter 274
 Farkas Gyula 425
 Farkas Jenő 461
 Farkas Wellmann Éva 345
 Faust, Johann 53, 352, 355, 356
 Faverius, Petrus 474, 491
 Fáy Dávid Alajos 402
 Fáy, özv., báró Splényiné 615
 Fáy Zoltán 114
 Fazakas Gergely Tamás 114, 331, 346, 555, 625
 Fazekas István 431
 Federle, Karl 247
 Fehér Géza 232
 Fejér Antal 264, 265, 282, 285, 287, 631

Fejős Zoltán 270
 Fekete Gézáné 607
 Ferdinánd, I., német-római császár, magyar és cseh király 446, 450
 Ferdinánd, II., német-római császár, magyar és cseh király 80, 81, 84
 Ferdinánd, III., német-római császár, magyar és cseh király 80, 81, 83, 84
 Ferdinánd, IV., római király, magyar és cseh király 315–328, 626
 Ferdinánd, Tiroli 230, 232
 Ferenc, Assisi Szent 118, 149, 150
 Ferenc, Borgia Szent 278, 279, 284
 Ferenc, Regisi Szent 280, 469
 Ferenc, Xavéri Szent 287, 303, 368, 380
 Ferenc, I., magyar király, osztrák császár 243
 Ferenc, II., francia király 232
 Ferenczi Sándor 53
 Ferenczi László 153
 Ferenczy Jakab 115
 Feridun, Ahmed 232, 233
 Ferreyrolles, Gérard 572
 Fertőszögi Béláné 249
 Fertőszögi Péter 249
 Fessler, Helga 36
 Festetich család 242
 Feuchtwanger, Lion 158
 Figeac, Michel 627
 Fincel(ius), Job(us) 352
 Flacius Illyricus, Matthias 446
 Flaminio, Marcantonio 257
 Flander Antal 446
 Fleck, M. 531
 Fleming, Paul 153
 Fleury, Claude 524, 578
 Floris de Vriendt, Frans 215, 217
 Formann, Jürgen 333
 Fontana, Annibale 401
 Fontana, Giovanni Battista 232
 Fontane, Theodor 177
 Fonvizin, Denisz Ivanovics 160
 Foresti, Antonius 97
 Forgách Imre 230

Forgách Simon 584, 598
 Forgách Zsigmond 299
 Forlani Veronese, Paolo 228
 Formica, Mattheus 80
 Forti, Antonius 368, 381, 383, 560
 Fortunatus Imre 53
 Fouilleul, Thierry 522, 533, 572, 573, 587, 627
 Földvari, Michael 473
 Fraknói Vilmos 291, 294–296, 300, 301, 611
 France, Anatole 174
 Francesca, Római Szent 456
 Franchi, Cinzia 507, 522, 587
 Frankovich Mátyás 446
 Fráter István 391
 Frauenheim Henrik János 116
 Fremiot, Joanna Francisca 455
 Frenschkowski, Marco 356
 Frenzel, Elisabeth 29, 30
 Freytag, Adam 62
 Fried István 528
 Friedländer, Paul 158
 Friedrich, Andreas 218, 220, 629
 Friedrich, Anne 396
 Friedrich, Hugo 550
 Frigyes, I. (Barbarossa), német császár 244
 Frigyes, nápolyi király 584
 Frontin (Julius Frontinus) 31
 Fröhlich, Erasmus 300
 Fröhlich Ida 533
 Fuchs, Martina 523, 547
 Fuchs, Thomas 346
 Fulgosius, Raphael 107
 Furtenbach, Joseph senior 62
 Fuxhoffer, Damianus 295
 Fügedi Erik 289
 Fülöp, makedón király
 Fülöp, II., spanyol király 487, 493
 Fülöp, VI., francia király 232
 Fürst, Paulus 239

G

G. S. 229
 Gábor Csilla 113, 121, 346, 350, 358, 365

Gács Anna 180
 Gaede, Friedrich 55, 56, 67
 Gajek, Konrad 187
 Gajtkó István 113, 115
 Galántai, Elisabeth 28
 Galavics Géza 225, 227–234, 237, 243
 Galenius, Aurelius 129
 Galle, Johann 220
 Gallenberg Izabella 273
 Gálos Rezső 523, 531, 552, 553, 557
 Gantet, Claire 355
 Gantner Ilona 196
 Gara László 101, 102
 Gara Zsigmond 101
 Garadnai Erika 354
 Garay János 606
 Garber, Klaus 335
 Gárdonyi Albert 51
 Gariglio, Tullio 255
 Gartner, Henricus 98
 Garzoni, Tommaso 63, 67
 Gatti, Oliviero 216
 Gazotti, Augustinus 297
 Gedeon 419
 Géfin Gyula 468
 Gelencsér Gábor 180, 182
 Gellért, Szent 31
 Gellius, Aulus 221, 222
 Gerberon, Gabriel 485
 Gergely, I., pápa, Nagy Szent 221, 537, 538
 Gergely, IX., pápa 467
 Gergely, XIII., pápa 487, 488, 493
 Gergely, XVI., pápa 129
 Gergely Piroska, B. 15
 Gerhard, Johann 270, 284, 285, 287
 Germanosz, I. 478
 Gerstinger, Hans 255, 257–259
 Gerszi Teréz 399
 Gertrúd, Helftai Nagy Szent 114–116, 118, 120–123, 125–140, 142–151, 484, 625
 Gertrúd, Nivelles-i Szent 122
 Gerung, Matthias 207, 211
 Geulen, Hans 234

- Géza fejedelem 81, 83, 84
 Géza, I., magyar király 468
 Ghemmenich, Paulus van 400
 Gier, Helmut 13
 Giotto 211
 Giovio, Paolo 18, 525
 Giraldi (Gyraldus), Giglio Gregorio 399, 414, 415
 Giselinus, Angerianus 368
 Giulini, Joseph 325, 327
 Glaeser, Günter 158
 Glandorp, Johann 408
 Goar, Jacques 477
 Goethe, Johann Wolfgang von 160
 Goldoni, Carlo 541
 Goltzius, Hendrick 210, 213, 214, 217
 Gombos, Albinus Franciscus 296
 Gomez, Mme de 524, 578
 Góngora y Argote, Luis de 263, 264
 Gotard, Arthus 220
 Gottfried, Johann Ludwig 63
 Goulart, Simon 533
 Gouville, Mme de 576
 Gömöri Éva 59
 Gömöri György 237
 Göntzi Ferenc Xavér 276, 283, 286
 Göröcsöni Ambrus 28
 Görög Demeter 515
 Göz, Gottfried Bernhard 303, 320–323, 326–328, 631, 632
 Gradelehn, Johann 239
 Graesse, Th. 532
 Gramond, Gabriel Barthélemy de 61
 Granio, Henrico 474
 Grenzmann, Ludger 334
 Gress 435
 Griek, Jan de 547
 Grimm testvérek 332, 527
 Grimmshausen, Hans Jacob Christoffel von 7, 55–76, 153–156, 160–162, 172–177, 179, 183, 194, 349, 625
 Grotius, Hugo 368
 Gruppe, Heidemarie 351
 Gruterus, Jan 408–410, 418
 Gryphius, Andreas 153
 Guarinonius, Hippolytus 349
 Guarinus, Th. 219
 Guevara, Antonio de 64, 73
 Guicciardini, Francesco 62, 65
 Guido de Columna 18
 Guillaume, Árpád 56
 Guilleragues, Gabriel de 508
 Guillet 511
 Gulyás Borbála 260
 Gulyás Judit 353
 Gumpfenberg, Guilielmus 480–482, 486
 Gunkel, Hermann 336
 Gurk, Eduard 244, 630
 Gusztáv Adolf svéd király 62
 Guzinger, Otto 543
- Gy**
- Gyalogi János 85, 310, 554
 Gyárfás Endre 517
 Gyárfás Tihamér 468, 470
 Gyarmathi Miklós 350
 Gyenis Vilmos 15, 342, 349, 354
 Gyertyán Ervin 180, 196
 Gyöngyösi István 43, 57, 504
 Györfy György 294–296
 Györfy Miklós 180
 György, Szent 84
 György Lajos 510, 523, 528, 531, 539, 549
 Györi L. János 345, 346, 350
 Gyula 83
 Gyulai Pál 53, 620, 621
 Gyulay Éva 262
 Gyurits Antal 605
 Gyürey Vera 179
- H**
- H. D. 236
 H[...], Gelasius 472
 Haag, Sabine 401
 Habe, Hans 159
 Haberkamm, Klaus 522, 533, 573, 627

Hädrich, Rolf 158
 Hadzsi Bilál 534
 Haecht (Haechtanus), Laurenz 221, 413
 Haider, Barbara 547
 Hain, Mathilde 122
 Hajnal Mátyás 611
 Hajtó Zsófia, B. 155
 Halász Előd 154, 155
 Halbaur, Christian 325
 Haldenwang, Sigrid 36
 Haller János 50, 531
 Hankiss Elemér 199
 Hankiss, Jean 522
 Hannemann, Brigitte 62
 Hannenber, Godefrid 470
 Hanstadt, Ferdinandus 473
 Haranghy Jenő 248
 Hargittay Emil 260, 349, 362
 Harmening, Dieter 527
 Harms, Wolfgang 234, 260, 334, 340
 Harsdörffer, Georg Philipp 63, 349
 Hartvik 82, 83, 291, 294–296, 304, 307, 308
 Hasenclever, Walter 157
 Haslob, Michael 408, 409
 Haubrichs, Wolfgang 41, 333, 356
 Haug, Walter 40, 343, 350, 354, 356, 529
 Hauptmann, Gerhard 160
 Hausmann, Albrecht 339
 Hausner Gábor 55, 56, 58, 61, 238, 626
 Havas Ágnes, Cs. 208, 391
 Háý Éva 158, 161
 Háý Gyula 154–163, 166, 168, 171–173, 176, 177
 Hazai György 499, 514
 Hebbel, Christian Friedrich 160
 Heckenast Gusztáv 51, 52, 187, 603
 Heckmann, Marie-Luise 31
 Hegedüs Béla 421, 427, 501, 522, 529, 531, 625, 627
 Hegedüs József 27
 Hegenbarth, Joseph 173, 176
 Hegendorff, Christoph 373
 Hegyi Gyula 196
 Heinrich Gusztáv 14
 Heisig, Bernhard 176
 Hektor 56
 Held, Ernst 158
 Held, Jeremias 398
 Heléna 34
 Héliodorosz 18
 Helladius 480
 Hellebrant Árpád 516, 610, 614, 616, 617, 619
 Hellmayr Antal 367, 368, 371, 372, 374, 375, 377, 379, 380, 383, 386–388, 404
 Heltai Gáspár 15, 18, 62, 253, 347, 353, 525
 Heltai János 354
 Hendrix, Gillis 236
 Hengerer, Mark 253
 Henkel, Arthur 221, 255, 256, 258, 259, 262, 265, 267, 270, 274, 284, 287
 Henning, Conradinus 409
 Henrik bajor uralkodó 84
 Henrik, II., német-római császár 293
 Henrik, III., német-római császár 95
 Henrik, IV., német-római császár 95
 Henrik, IV., francia király 535, 544–546
 Herberstein, Sigmund von 525
 Herde, Jan de 630
 Herdinck, Henricus 395
 Herkommer, Hubert 346
 Hermann István 157, 158
 Hermann Péter 182
 Hermann Róbert 249
 Hermányi Dienes József 349, 354
 Hermundt, Jacob 233
 Herner János 225
 Hero Gelérd Flander 446
 Hérodotosz 525
 Herz, Johann Daniel, id. 324, 325
 Herz, Johann Daniel, ifj. 324, 327
 Hess, Günter 335
 Hesseling, Dirk C. 479
 Hesselmann, Peter 57, 162
 Hevedanus, Carolus (Charles Heudé [Hudé]?) 480, 491

- Hevenes Gábor 266–268, 279, 281–283, 287,
304, 427, 428, 437, 456, 460, 467, 470–
472, 475–479, 631
- Hieber, Wolfgang 350
- Hilárus, Szent 532
- Hilberg, Isidorus 222
- Hincz Gyula 154, 174, 175
- Hippokratész 598
- Hoefnagel, Georg 233
- Hofer, Hans 215
- Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 160
- Hoffmann, H. 82
- Hoffmann, Jacob 233
- Hoffmann, Johann 237, 239, 630
- Hofmann, Lothar 340
- Hofreiter, Franciscus Aloysius 106
- Hofstetter, Franciscus 107
- Hohenlohe György 292
- Hohenlohe, Julius 238
- Holbek, Bengt 332
- Holderegger, A. 529
- Holl Béla 113, 114, 427, 456
- Holliger, Christian 342
- Hollósy Simon 244
- Homérosz 63, 568, 605
- Hon, Jan 340
- Hondorff, Andreas 29, 346, 347
- Honemann, Volker 354
- Honko, Lauri 332, 336
- Hont (Hunt) 84
- Hopp Lajos 77, 103, 361, 461, 466, 492, 497–
507, 510, 512–524, 530–532, 536, 539, 541,
544, 547, 551–554, 558–561, 563, 568,
569, 572, 587–590, 603–605
- Horányi Mátyás 64
- Horányi Elek 422, 424
- Horatius Flaccus, Quintus 234, 256, 274, 396–
398, 403, 408, 409, 417
- Horn Ildikó 187, 253
- Horstkamp, Sarah 356
- Horthy Miklós 241, 248
- Horváth András 556
- Horváth Cyrill 523
- Horváth István 515
- Horváth Iván 28
- Horváth Krisztina 545
- Horváth Mihály 610
- Horváth Zsolt 248
- Horvay János 248
- Hossche, Sidronius de 406
- Houslier, Jacques 484
- Hóvári János 627
- Howard, John A. 14
- Höpel, Ingrid 218
- Hrabák, Josef 14, 50
- Huart, Augustine d' 606
- Hulsbusch, Johannes 539
- Humm, Rudolf Jakob 156
- Hunfalvy Pál 605
- Huntzen, Beate 411
- Hunziker, Max 173
- Hunyadi János 58, 79, 227, 445, 467, 479, 492
- Hunyadi László 98–103, 555
- Hunyadi Mátyás, I., magyar király 60, 66, 71,
74, 77, 79, 101, 103–105, 183, 229, 250,
328, 445, 468, 555
- Hus, Jan 346
- Huszár (Boér) József 560, 605
- Huszár Sándor 605
- Husztai István 269, 270, 284–286
- Huttkay Lipót 603
- Hyginus Mytographus 414
- Hyperius, Andreas 344
- I**
- Ibrahim nagyvezér 511
- Ignác, Loyolai Szent 434
- Ignác Rózsa 517
- IJsewijn, Jozef 264
- Illés próféta 323
- Illés László 155, 157
- Illésházy György 276
- Illyés András 531
- Illyés Gyula 519
- Imre herceg, Szent 84–86, 91, 94, 291, 305,
315–328, 626

Imre magyar király 96–98
 Imre László 345, 504
 Imre Mihály 229, 331, 344–346, 354, 370, 377, 555, 564, 625
 Inchofer Menyhért 82, 425
 Incze Gábor 113
 Inczédy József 270, 284, 285, 287
 Ingen, Ferdinand von 55, 57
 Ipolyi Arnold 290–292, 294, 516, 610–620
 Isabella d'Este 214
 Isnenghi, Alfons 542
 Isphording, Eduard 303, 320, 321, 326, 327
 Istokovics Kálmán 248
 István, I., Szent, magyar király 78–88, 90–93, 108–111, 250, 289–313, 426, 442, 444, 445, 468, 626, 631
 István, III. magyar király 295, 296
 István, V., magyar király 292
 István moldvai vajda 468
 István vértanú, Szent 83
 Istvánffy Miklós 62, 447
 Istvánfi Pál 29
 Ittész Gábor 590
 Iványi Emma 56, 238
 Izabella, Portugáliai 279
 Izsó Miklós 247

J

Jacobi von Wallhausen, Johann 62
 Jacobus a Voragine 532
 Jacoby, Adolf 122
 Jacquemin, Raphael 246
 Jáfet 21, 28
 Jajczay János 300
 Jakó Klára 253
 Jakó Zsigmond 253
 Jancsó Miklós 181, 199
 Jankovics József 13, 28, 43, 203–205, 207, 208, 211, 212, 253, 316, 406, 518, 625
 Jankovits László 17, 471, 508
 János evangélista, Szent 128, 137, 147
 János, Damaszkuszi Szent 480
 János Fülöp 234

János Kázmér lengyel király 299
 János, Alamizsnás Szent 292
 János, Aranyszájú Szent 266, 350, 403
 János, Nepomuki Szent 148, 306
 János, I., pápa 536–538
 Janota, Johannes 13
 Jantsó Ferenc 88, 93, 111
 Januarius, Szent 303
 Janus Pannonius 183
 Jany Ferenc Ferdinánd 277
 Jászberényi Tamás 483–485
 Jean Froissart 479
 Jeggle, U. 341
 Jellacsich István 273
 Jenei Ferenc 253
 Jeney Éva 508
 Jenichen, Balthasar 227, 629
 Jens, Walter 159
 Jentis, Wenceslaus de 105
 Jeromos (Hieronymus), Szent 221, 222, 266, 368, 483
 Jeszenyin, Szergej A. 174
 Jézus Krisztus 116, 119–121, 123, 124, 126–129, 131–135, 137–142, 144–147, 150–152, 213, 217, 231, 262, 269, 288, 291, 294, 303, 344, 412, 420, 444, 477, 510, 535
 Jiménez de Rada, Rodrigo 477, 478
 Joannes Climacus 479
 Jób 579
 Jode, Gérard de 221, 413
 John, Uwe 346
 Jókai Mór 53, 246
 Jones, David Mervyn 522, 587
 Jonietz, Fabien 340
 Jósa István 99
 Josephus a S. Maria 310
 Josephus Flavius 63
 Jouvancy, Joseph 364, 368, 377, 380, 385
 Józán Ildikó 508
 József pátriárka 34, 96
 József, I., német-római császár, magyar király 80, 81, 400

József, II., német-római császár, magyar király
276, 312, 402
József Attila 174
József nádor 244, 554
Julianus császár 486
Julius Caesar 61
Junius, Melchior 368, 378, 379
Juranek, Christian 173
Juranics Lőrinc 244
Juszkó Béla 248
Jusztinosz, I., bizánci császár 537

K

Kabdebó Lóránt 153
Kádas Rudolf 605
Kaiser, Georg 157
Kakucska Mária, H. 523
Kakuk Zsuzsa, N. 499
Káldi György 506, 531, 605, 606
Káldos János 354
Kalmár Anikó 545
Kálnoki Sámuel 441
Kaló Krisztina 508, 522, 572, 587
Kálvin János ld. Calvin, Jean
Kamocsay Ildikó 517
Kancz József 462
Kancz Sebestyén 462
Kandó Mária, Dalyai 270
Kántz János 459, 461–463
Kántz Péter 462
Kántz Sebestyén 461, 462
Kántz Zsigmond 462
Kanz. Joannes 462
Kanyaró Ferenc 392
Kapi Gábor 555, 556
Kapp, Volker 524, 574, 587
Kaprinai István 85, 451–453, 469
Karatay, Sadettin 587
Kardos Ferenc 182, 183
Kardos István 179, 182–185, 625
Kardos Samu 621
Kardos Tibor 27, 470, 471
Karinthy Frigyes 174

Károly, Nagy (Carolus Magnus), frank király
292, 293, 478, 545
Károly, III., spanyol és magyar király, VI.
Károly néven német-római császár 445,
474
Károly, V., német-római császár, I. Károly
néven spanyol király 62, 259, 263, 276,
279, 488, 494, 511, 535, 546–549
Károly, VI., német-római császár ld. III.
Károly spanyol és magyar király
Károly, IX., francia király 232
Károly (Szent Brigitta fia) 486
Kárpáti, Paul 522, 587
Karsai Géza 294, 295
Kartschoke, Dieter 41
Kasper, Walter 545
Kästner, Hannes 22, 41, 45
Katona István 115
Katona Lajos 510, 539
Kaulbach, Hans-Martin 210, 399
Kazinczy Ferenc 243, 517, 606, 611, 618, 620
Kazy Ferenc 426
Kecskeméti Gábor 254, 344, 350, 354, 358,
362, 363, 370, 421, 562, 565
Kedves Csaba 78
Kelemen, VIII., pápa 129
Kelemen, XI., pápa 129
Kelemen József 499, 502
Kelety Gusztáv 246
Kemény család 272
Kemény Dezső 517
Kemény János 57
Kemény (IV.) János 271
Kemény (I.) Simon 271
Kempelen Béla 462
Kénosi Tözsér János 354
Kenyeres Imre 424, 425
Kerchelich, Balthasar 297
Kerényi Ferenc 78
Kereskényi Gábor 104, 105, 555
Kereskényi István 80
Keresszegi Herman István 347
Keresztury Dezső 154

- Kerny Terézia 318–320
 Keserű Bálint 225
 Keserű Gizella 346, 347
 Khám 21
 Kibédi-Varga Áron 507
 Kiczenko Judit 362
 Kilian, Bartholomäus 233
 Kilián István 77, 88, 91–93, 111, 316, 317, 513
 Kilian, Philipp Andreas 325
 Killy, Walther 155
 Kinizsi Pál 227, 445
 Kipf, Johannes Klaus 339
 Király György 29, 497, 509, 510, 523, 530, 531
 Kircher, Athanasius 63
 Kirchweyer, Franz 401
 Kiséry András 590
 Kisfaludy Károly 620
 Kiss, Attila, B. 347
 Kiss Bálint 630
 Kiss Farkas Gábor 235, 255
 Kiss Margit 270, 522
 Kiss Péter 605, 609, 610
 Kissné Bognár Krisztina 394
 Klanciczay Tibor 13, 17, 27, 43, 57–62, 64–66,
     70, 71, 74, 75, 204–206, 225, 234, 241,
     253, 254, 260, 376, 391, 413, 417, 420, 425,
     492, 522
 Klauber, Johann Baptist 303, 319, 320, 322,
     323, 327, 631, 632
 Klauber, Joseph Sebastian 303, 319, 320, 322,
     323, 327, 631, 632
 Klauber család 303, 309
 Klaudy Kinga 153
 Klecker, Elisabeth 70, 547
 Kleist, Heinrich von 53
 Klodvig (Chlodvig), I., frank király 535, 544
 Klodvig, II., frank király 545
 Knapp Éva 77–79, 81, 87, 93, 95, 96, 98, 103,
     107, 113, 114, 116, 117, 150, 203, 217, 240,
     254, 278, 284, 316, 317, 321, 326, 375, 394,
     401, 406, 412, 414, 416, 431, 441, 457, 461,
     467, 468, 504, 522, 523, 529, 554–555,
     560, 561, 625–627
 Knischewski, Nina 40
 Koch, Robert A. 213
 Koestler, Arthur 156
 Koháry István 299
 Kohler, Alfred 547
 Kolczawa, Karel 100, 368, 384, 385
 Kollonitz László 316, 317, 326
 Kolossváry Anna 316
 Kolosvári János 446
 Koltay Gábor 180
 Kolumbán, Szent 262
 Komáromy András 391
 Komlovszki Tibor 19, 205, 206
 Kondor Béla 249, 630
 Kondor Mária 249
 Konrád, II., német-római császár 90–92, 468
 Kontor, Stephanus 275
 Koppány (Kupa) magyar nemzetségfő 80,
     82–84
 Koppi Károly 457, 479
 Kormos István 416
 Korach 510
 Kornyejcsuk, Alekszander 160
 Korompay H. János 501
 Korondi Ágnes 358
 Kósa, Eugenius 150
 Kósa Ferenc 184, 185
 Kósa László 518
 Kosáry Domokos 426, 456
 Koselleck, Reinhart 343
 Kosztolányi Dezső 517–519
 Kovács András 181, 253
 Kovács Eszter 533, 546
 Kovács I. Gábor 51
 Kovács József 253
 Kovács József László 203, 205, 207, 261
 Kovács Kálmán 53
 Kovács Melinda 609, 619
 Kovács Péter 312
 Kovács Sándor Iván 56–59, 61, 66, 69, 70, 203,
     225, 235, 248, 328, 391, 393, 412, 416, 461,
     498, 504, 512, 515
 Kovács Vilma 53

Kováts Antal 391
 Kozáky István 254
 Köhler, Gustav 31
 Köhler, Hans-Joachim 338
 Köpeczi Béla 77, 506, 513, 514, 519, 520, 588
 Körner, Karl Theodor 53, 245
 Kőszeghy Péter 28, 363, 427
 Kőszeghy Zsuzsi 541, 576, 577
 Krafft, Johann Peter 243–245, 630
 Krász Lilla 336
 Kratochwill Mimi 249
 Kraus, Joannes 466–469, 472–476, 479–486
 Krauss, Friedrich 36
 Kreft, Annelie 339
 Kremer, Detlef 41
 Kremer, Georgius 369
 Kremer, Wolfgang 369
 Kreutzer, Hans Joachim 355
 Kriechbaum, Georgius Fridericus de 273
 Kriehuber, Josef 244
 Kristó, Julius 28
 Kristó Nagy István 154
 Krúdy Gyula 174
 Ktesias 28
 Kubinyi Ferenc 613
 Kulcsár Péter 28, 58, 106, 328, 347, 484
 Kulcsár Szabó Ernő 153
 Kulcsár-Szabó Zoltán 153
 Kultsár István 514
 Kun Zsuzsanna 522
 Kuntár Lajos 503, 521
 Kurcz Ágnes 291, 308, 318
 Kurella, Alfred 158
 Kussmaul, Ingrid 159
 Kühlmann, Wilhelm 339, 340, 411, 626
 Küllös Imola 466
 Küprili Ahmed 238
 Kürti Menyhért 497
 Kvapil, Jan 123
 Kwiatkiewicz, Joannes 368, 380, 381, 387, 559, 560
 Kybler, Benignus 471, 477, 478

L

L. B. 213
 Labádi Gergely 363, 364
 Labat, Jean-Baptiste 533
 Lackner Kristóf 205, 260–262, 268, 282, 283, 285, 286, 288, 631
 Lackó Miklós 181
 Lacombe de Presel, B. 546
 Lactantius, Cael. Firmianus 353
 La Fontaine, Jean de 524, 529, 576–578
 Lafreri, Antonio 228
 La Harpe, Jean-François de 525
 Lajos, I., magyar király 227, 298, 445, 468
 Lajos, II., magyar király 227, 315–328, 414, 626
 Lajos, XI., francia király 64
 Lajos, XII., francia király 584
 Lajos, XIII., francia király 232
 Lajos, XIV., francia király 234, 237, 546
 Lajos, XVI., francia király 292
 Lambinus, Dionysius 375, 382
 Lämmert, Eberhard 331
 Lamotte-Roullant 524
 Lánicz Sándor 174
 Landerer Lipót 324
 Landy-Houillon, I. 508
 Lang Gusztáv 518
 Lange, A. F. 14, 44, 45
 Langer, Horst 342
 Lango, Mathias 107
 Lanson, Gustave 509
 Lanspergio, Giovanni 484
 Lanzmar (Lanzmayr), Franciscus 395
 Laokoón 215
 La Perrière, Guillaume de 265
 Laskai Osvát 295, 298, 531, 532
 László, I., Szent, magyar király 85, 273, 289, 291, 292, 295, 296, 303, 304, 307, 308, 315–328, 468, 606, 626, 632
 László, IV., magyar király 291
 László, V., magyar király 100–102
 László, Imre herceg fia 97
 Lauremberg, Peter 534

- Lausberg, Joannes Justus 122
 Lay Béla 154
 Lázár Béla 13–16, 19, 20, 35, 40, 42, 45, 46, 53
 Le Clerc, Michel 525
 Lee, Ki-Hyang 40
 Legner, Anton 292, 293, 307
 Le Goff, Jacques 343
 Lehel 86, 87, 300
 Le Mao, Caroline 627
 Le Moyne, Pierre 260
 Lengyel András 51
 Lengyel József 174, 177
 Lengyel Réka 342, 522, 529, 627
 Leo Isauricus 473
 Lépes Bálint 253
 Lerch, Giovanni Martino 278, 318
 Lestyán Mózes 85, 99
 Lethbridge, Stefanie 529
 Leucht, Valentin 304
 Lévy Edit 28
 Lévy József 516
 Lévy prépost 615
 Libaniosz 369, 375, 382, 560
 Lidel, Balthasar 325
 Lidl, Johann Jakob 315, 325, 328, 632
 Lieb, Ludger 353
 Lieburg, Fred van 343
 Lingl, Andreas 395
 Linocerus, Geofredus 400
 Lipót, I., német-római császár, magyar király
     80, 81, 237, 240, 276, 300, 400, 445, 543
 Lipót, Szent 293
 Lipót, III., osztrák örgróf 293
 Lippay György 450
 Lippay János 107, 108
 Lipsius, Justus 61, 203, 362, 364, 367, 368, 372,
     374–378, 380, 382, 384, 387, 389, 406,
     525, 557–559
 Liselotte von der Pfalz (Elisabeth Charlotte
     d'Orléans) 573
 Listius László 7, 391–420, 626
 Livius, Titus 61, 65, 261, 525
 Lixfeld, Hannjost 342
 Lobeck, Tobias 325
 Loener, Joannes Alexander 414
 Logemann, Cornelia 339
 Lohenstein, Daniel Casper von 356
 Lokman, Szejjid 232
 Longolius 368
 Lónyay Margit 274
 López de Úbeda, Francisco 177
 López Poza, Sagrario 263
 Lorenzetti, Ambrogio 215
 Lotichius Secundus, Petrus 256, 257, 284
 Lottini, Giovanni Francesco 62, 65
 Lox, Harlinda 523, 547–549
 Lubeneczki János 554
 Lubeneczki Pál 554
 Lucanus, Marcus Annaeus 61, 69, 70
 Lucas van Leyden 213
 Lucretius Carus 405, 409
 Ludolf, Hiob 239
 Lugossy László 182
 Lukács 614
 Lukács György 156–158
 Lukács, Ladislaus 80, 81, 85, 88, 94, 97, 99,
     105, 106, 107, 114, 119, 121, 265, 363, 369,
     394, 395, 423, 425–432, 452, 453, 462,
     469, 553, 555
 Lukácsy Sándor 191, 254, 309
 Lukinich Imre 424
 Luther, Martin 336, 337, 339, 344, 345, 349–
     355, 473
 Lutz, Eckart Conrad 356
 Lux Etelka 363
 Lüthi, Max 336
 Lützel, Paul Michael 159
 Lycosthenes, Conrad 63
 Lykurgosz 595
- M**
 Macha, Jürgen 356
 Maár Judit 546
 Machiavelli, Niccolò 61, 62, 64–66, 70, 71, 413
 Măciucă, Gina 508
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 213

- Macropedius, Georgius 382
 Maczák Ibolya 522
 Madách Gáspár 23, 204, 207, 208, 391
 Madácsy László 523, 578
 Madarász Flóris 312
 Madarász Viktor 245, 246
 Madas Edit 308
 Madocsai László 154
 Magnan, A. 509
 Magon, Leopold 156
 Maimbourg, Louis 524, 578
 Major, Georg 350, 352, 353
 Major, Isaac 233
 Majoros Éva 156
 Majus, Johann Burchard 384
 Makáry György 606
 Makay Gusztáv 254, 516
 Makkabeusok, Szent 56, 346
 Makó István 80
 Makrisz Agamemnon 249
 Malchus 482
 Malvezzi, Virgilio 62, 64, 65
 Maniquet, Jacques 258
 Manlius, Johannes 346, 347, 352
 Manteuffel-Szöge, Sybille 587
 Manuzio, Aldo (Aldus Manutius), id. 255, 366, 382, 384
 Manuzio, Aldo (Aldus Manutius), ifj. 366
 Manuzio, Paolo 255, 261, 284, 368, 375, 378, 379, 382
 Márai Sándor 174, 517, 521
 Marbach, Gotthard Oswald 52
 Marcellina, Szent 455
 Margarita Teresa 543
 Margit, Árpádházi Szent 324
 Margócsy István 501
 Marguerite de Navarre 524, 525
 Mária, Szűz 83, 85–87, 91, 93, 129, 132, 134–137, 142, 143, 146, 148, 149, 215, 279, 280, 303, 304, 306, 309, 311, 312, 317, 321–323, 425, 439, 440, 444, 453, 459–494, 626, 631
 Mária Magdolna 137, 348
 Mária (V. István magyar király lánya) 292
 Mária Terézia, német-római császár, magyar király 87, 243, 276, 300, 301, 580
 Marimont, Franciscus 108
 Markó Árpád 56
 Márkus Béla 185
 Marosi Ernő 250, 290
 Martialis, Marcus Valerius 34, 409
 Martin, Alfred 545, 546
 Martin (Lincius) von Cochem 7, 113–152, 349, 625
 Márton, Szent 83, 84
 Márton László 36
 Mártonfi József 276, 283, 286
 Marty, Michel 522, 572, 587
 Marx József 194
 Masen, Jacob 351, 368, 374, 375, 377, 380–382, 387, 404, 406, 407, 411, 412, 417, 419, 420, 542, 543
 Masuccio Salernitano 525
 Matham, Jacob 213, 214, 217
 Mathesius, Johannes 352
 Matheson, Peter 337
 Mathieu, Pierre 61, 64
 Mathieu-Castellani, Gisèle 253, 287
 Matisse, Henri 174
 Matl, Josef 14
 Matsys, C. 213
 Mátyás, I., német-római császár 220
 Mátyás, II., magyar király 260
 Maurer, Ute 36
 Maurisperg, Antonius, ifj. 268
 Mayer, Carl 182
 Mayr, Johannes Baptista 280
 Mázi Béla 607, 619, 620
 McGrath, Elizabeth 217
 Mechtild, Hackeborni Szent 114–116, 118, 120–123, 125–127, 131, 133, 134, 137, 138, 147–151, 483, 625
 Mechtild, Magdeburgi Szent 122
 Mechtild, Szent 122
 Meenken, Immo 338
 Méhner Vilmos 51, 52
 Mehr, Bonaventura 123

Meier, Christel 264
 Meinrad, Szent 350
 Meissner, Daniel 220
 Melanchthon, Philipp 261, 344, 345, 352–355
 Melançon, Benoît 509, 571
 Melder, Gerard 62
 Melzo, Lodovico 62
 Mennemeier, Franz Norbert 155
 Menyhért Anna 153
 Merin, Pierre 158
 Merkur (kincstárör, apát) 294, 295
 Merveldt, Nikola 234
 Merzbacher, Dieter 354
 Messerli, Alfred 340, 342
 Mészáros 515
 Meszlen, David Marton de 98
 Mexia, Pedro 64
 Meyer, Conrad Ferdinand 160
 Meyerus, Henricus 396
 Michael de Hungaria 531
 Mieth, Dietmar 529
 Mignault, Claude 219
 Migne, J. P. 478, 483, 485, 538
 Mikes Kelemen 7, 8, 103, 361, 497–569, 571–
     601, 603–621, 626, 627
 Miklós, IV., pápa 149
 Miklós, Szent 170
 Miklós Ferenc 504
 Mikó Árpád 217, 225, 302, 303, 315, 345
 Mikó Imre 604
 Mikó László 32
 Miksa, I., német-római császár 261
 Miksa, II., német-római császár 220, 231, 242,
     400
 Miksa, III., főherceg 293
 Mikulić, Thomas 106
 Mindszenti, Sigismundus 395
 Mindszenty Gedeon 539, 606
 Minoes, Claudius 219, 398
 Mischon (Michon), Michael 98, 99, 102
 Mittenzwei, Werner 158
 Mitterbauer, Helga 509
 Modlányi család 433
 Moeller, Bernd 337
 Mohamed 532, 535
 Mohamed, IV., török szultán 238
 Moldova György 517
 Molinelli-Stein, Barbara 162
 Molitor, Ulrich 629
 Mollinarolo, Jacob Gabriel 307
 Molnár Ákos 53
 Molnár Ambrus 354
 Molnár Ferenc 300
 Molnár József 15
 Molza, Francesco Mario 257
 Molnos, Léopold 522
 Moncornet, Balthasar 236
 Monok István 61, 425, 460
 Monoszlói András 350
 Montaigne, Michel de 525, 550
 Montan, Anicetus 326
 Montan, Fidelis Friedrich 326
 Montecuccoli, Raimondo 237
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat,
     baron de la Brède et de 525
 Moog-Grünwald, Maria 529
 Moos, Peter von 343
 Mór, Szent 324
 Moréri, Louis 524, 578
 Morhof, Daniel 368, 383, 384, 389
 Móricz Zsigmond 53, 174
 Moriz, Franciscus 429
 Morvai István 441
 Moschus, Johannes 479
 Moser, Dietz-Rüdiger 339
 Moser-Rath, Elfriede 332
 Mosnier de Blois, Jean 232
 Motkovsky, Adam 376
 Mózes 277, 310
 Mörke, Olaf 337
 Mráz János 324
 Mulinus, Joannes 373
 Muller, Philipp 399
 Murad, II., török szultán 467, 479
 Muretus, Antonius 368
 Musart, Carolus 394

Muschg, Alfred 342
 Musil, Robert 177
 Musset, Alfred de 174
 Musztafa 524
 Mutzenbecher, Almut 222
 Mügel, Heinrich von 217
 Mühlherr, Anna 40
 Müller Ferenc 182
 Müller, Hans Rudolf 233
 Müller, Jan-Dirk 13, 17, 26, 40, 340, 355, 356, 359, 411
 Müller (Miller), Joannes 463, 469, 475, 481, 482, 486
 Müller, Karl 157
 Müller, Kurt 343
 Müller, Michael 185
 Müller, Wolfgang G. 363, 509

N

Nadal, Hieronymus 268
 Nadányi János 236
 Nádas János 344, 428, 460, 470, 476, 481, 483–486
 Nagler, K. G. 52
 Nagy Csaba 155
 Nagy György 510
 Nagy Ignác 312
 Nagy Iván 462
 Nagy Júlia 77, 78, 104
 Nagy Lajos 260
 Nagy László, B. 180, 182, 183, 198, 199
 Nagy Levente 441
 Nagy Réka 346
 Nagy T. Katalin 249
 Nagy, Vincentius 150
 Nagyari József 345
 Nagyillés János 354
 Nagyné Frauhammer Krisztina 125
 Nahberger, Günther 354
 Naidhart Antal 605
 Nas, Johannes 341
 Nébest család 436
 Négyesy László 58, 248, 391, 420

Nel, Johann 229, 629
 Nelli, Niccolo 227, 629
 Némedi Lajos 154
 Nemes család 516
 Nemes Károly 179
 Nemes Nagy Ágnes 172
 Nemeskürty István 15, 180, 181, 353
 Németh Lajos 174, 249
 Németh Miklós 519
 Németh Péter 116
 Németh S. Katalin 55, 176, 240, 253, 406
 Neruda, Pablo 174
 Nestroy, Johann 160
 Neuber, Wolfgang 13
 Neuburger, Ferdinand 449
 Neuhauser 553
 Neumayr, Franciscus 87–93, 110, 111
 Neumeister, Sebastian 63
 Nicephorus 480, 490
 Nichols, Dudley 182
 Nicolai, Georg 293
 Nicolas de Troyes 524
 Nieremberg, Juan Eusebio 467, 471, 472, 475–481, 484, 487, 488, 492
 Niet, Johan de 351
 Nilsson, Sten Åke 226
 Noel, François 545, 546
 Nógrády Tihamér 53
 Nomexy, Nicolás de 405, 409, 411, 417, 419
 Nottenstein János György 117
 Nottmangel, Christoph 62
 Núñez (Nonius), Luis 478

Ny

Nyerges András 195
 Nyerges Judit 43, 518
 Nyéki Vörös Mátyás 253
 Nyiró, Adamus 150
 Nypoort, Justus van der 233
 Nyrö, Adamus 85

O

Obermann, Heiko A. 336
Okolicsani, Ladislaus 97
Oláh Miklós 257, 446
Oláh Szabolcs 345, 555
Olrik, Axel 336
Oltványi Ambrus 606
Opitz, Martin 153
Oporinus, Johannes 384
Oppianus 405
Oraeus, Henricus 215, 221–223, 413, 629
Orlovsky Géza 17, 28, 29, 61
Orosz Ferenc 457
Ortelius, Hieronymus 229, 239
Osolsobie János 244
Ostarich, Mathias 107
Ostiense, Leone 82
Osváth Béla 157
Osztrovskij, Alekszandr Nyikolajevics 159, 160
Otho, Jacob 348
Ottlik Géza 177
Ottner, Christine 547
Ottó, III., német-római császár 84
Ottokar von Horneck (von Steiermark) 296
Ovidius Naso, Publius 34, 261, 268, 363, 396–398, 401, 403, 404, 409, 414, 557, 561

Ö

Ötvös Péter 460
Őze Sándor 345

P

P. E. 515, 522, 573, 589
Pachtler, G. M. 363, 394, 553
Paintner Mihály 388
Paizs Ödön 248
Pál apostol, Szent 34, 262
Pál, Remete Szent 455
Palaelogus, Jacobus 354
Palaephatus Atheniensis 405
Palágyi Tivadar 546
Palearius, Antonius 368

Pálffy Géza 253
Pálffy gróf 274
Pálffy Katalin 299
Palko, Franz Anton 316
Palma Károly Ferenc 103
Pálmai Kálmán 154
Pankau, J. G. 333
Pankl, Sebestyén 116, 118
Panzau, Oktavian 486
Pápai Gáspár 595
Pápai János 551
Papp Sándor 195
Papp Vilmos 331
Paracelsus 261
Paraschewow, Boris 162
Pardies, Ignatius Gaston 469
Paris 34
Parmenides 405
Partinger Ferenc 265, 266, 281, 283, 285, 287, 631
Pascal, Blaise 70
Pastor Hermae 213
Pataky Dénes 270, 272
Păteanu, Gelu 587
Patrik, Szent 20
Patrona Halil 590
Paul, Herman 351
Pauli, Johannes 340, 536–541
Paulus Aemilius Veronensis 478
Paulus Diaconus 477
Pavercsik Ilona 44
Pazman lovag 84
Pázmány Péter 450, 525, 531, 533
Pečar, Andreas 348
Pecchius, Crasalpinus 358
Peil, Dietmar 260, 264
Pelagius király 477, 478
Pelagius pápa, Szent 532, 538
Pelzel, Franz Martin 467
Penke Olga 498, 513
Péréfixe de Beaumont, Hardouin de 546
Perényi család 272
Perényi J. Livia 254
Perényi Katalin 271, 272

- Perjés Géza 56, 58, 59, 61, 67, 70, 194
 Perrault, Charles 525
 Pesti György 253
 Péter András 289
 Péter Katalin 59
 Péter László 155, 426
 Péterffy, Carolus 291
 Peters, Jane S. 215
 Pethes, Nicolas 348, 529
 Pethő Gergely 422, 423, 425–427, 437, 441–443, 447, 448, 454, 456
 Petki család 516
 Petki István 324
 Petőfi Sándor 501
 Petrarca, Francesco 70, 408, 525
 Petrik Géza 51, 53, 99, 116, 123, 423, 424, 439
 Petrová-Pleskotová, Anna 317, 319, 322
 Pétzeli József 531
 Pfeiffersberg, Karl 453, 454, 456
 Pfisterer, Ulrich 340
 Phalereus, Demetrius 376, 382, 384
 Photios 28
 Picasso, Pablo 174
 Piccini, Giacomo 234, 235
 Piccolomini, Aeneas Sylvio 18
 Picinelli, Filippo 268
 Pickl, Josephus 103
 Pierius Valerianus Bolzanus, Joannes 219, 261, 262
 Pigler Andor 400, 531
 Pilátus 48, 510
 Pilorci (Perusinus), Rocco 366, 367, 378, 382
 Pintér Jenő 393
 Pintér Márta Zsuzsanna 77–81, 83, 85, 88, 93, 94, 97, 99, 103–105, 317, 504, 552–555, 588
 Pinz, J. G. 325
 Pipinus (Pippin) 122
 Piscator, Philippus Ludovicus 361, 362
 Pitsch Xavéri Ferenc 436
 Pittroff, Thomas 336
 Pius, V., pápa 487, 492, 493
 Piványi, Eugene 59
 Platón 67, 213, 256
 Plautus 221
 Plinius, Caius Secundus, id. 28, 260, 525
 Plinius, Caius Secundus, ifj. 363, 366, 368, 371, 374, 378, 385, 386, 557, 559, 560
 Plutarkhosz 221, 256, 261, 525
 Po, Pietro del 214
 Podhradszky, Josephus 301
 Podjebrád Katalin 103, 555
 Pogány András 105
 Pogány Péter 29, 51–53
 Pohle, Frank 523
 Pók Lajos 154, 155, 161, 176
 Polák Márton 324, 325
 Polet, Jean-Claude 522, 587
 Poliziano, Angelo 368, 384
 Pollaiuolo, Antonio 213, 217
 Pollaiuolo, Piero 213, 217
 Polo de Beaulieu, Marie Anne 343
 Polükratész 524
 Pomey, François 364, 385
 Pomogás Béla 155, 158, 517
 Pompéry Béla 606
 Pompéry János, Vallányi 606
 Pomponius Atticus, T. 375, 377
 Pontano, Giovanni Gioviano 257
 Pontanus, Jacobus 378, 384, 397, 404, 405, 417, 561
 Popovič, A. 153
 Pór Antal 611
 Pordányi András 116, 118
 Pórosz 31
 Posseniers, Adriaen 236
 Poszler Györgyi 289
 Pourbus, Frans (I.) 216, 217
 Pourbus, Pieter Jansz 216, 217
 Pörnbacher, Hans 334
 Praetorius, Johannes 399
 Prault, Louis Laurent 546
 Pray György 293–298, 300, 302–304, 309, 377, 631
 Prigent, Michel 572
 Priorato, Gualdo 240

Prixner, Gottfried 306
 Prokopp Gyula 610, 620
 Propertius, Sextus Aurelius 403
 Prugger, Martin 340
 Pseudo-Bonaventura 485
 Pseudo-Seneca 267
 Pudovkin, Vszevolod Ilarionovics 160
 Pulszky Ferenc 610
 Puteanus, Ericius 368
 Pyrker János László 606

Q

Quevedo, Francisco 64

R

Rab Andrea 59
 Rabelais, François 585
 Rachmanov, Leonyid 160
 Radau, Michael 364, 376, 557
 Ráday Pál 113, 551
 Radke, Anna Elissa 272
 Radnóti Miklós 174
 Radvánszky Béla 203, 204
 Ragályi Elemér 182, 185, 186
 Raimondi, Eugenio 62
 Raimondi, Marcantonio 213
 Rainer M. János 155
 Raitz, Walter 40
 Rajcsányi János 94
 Rájnis József 310
 Rákóczi Ferenc, I., erdélyi fejedelem 113
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 186, 241,
     247, 250, 497, 499, 506, 512, 513, 516,
     518–520, 522, 547, 551, 557, 568, 572, 577,
     579, 580, 584, 588, 590, 601
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 57
 Rákóczi József 577
 Rákóczi László 187, 189
 Rákos Sándor 153
 Rákosi Mátyás 160, 161
 Ranimirus, I. 478
 Ranke, Kurt 332, 524
 Raphael a S. Joseph 481, 482

Rausch, Fred G. 531
 Rauscher, Hieronymus 341
 Raynaudius, Theophilus 480, 489
 Razzi, Sylvano 474
 Reder, Klaus 531
 Rée, Paul Johannes 398
 Rehermann, Ernst Heinrich 344
 Reichard Piroška 28
 Reigai György 556
 Reimmann, Jakob Friedrich 449
 Rein, J. Fr. 325
 Reinhard, Wolfgang 335
 Remelein, Elisabetha 147
 Rettegi György, Bodoki 270
 Rettenpacher, Simon 542, 543
 Révai Ferenc 369
 Révay Péter 449
 Reverdino, Cesare 213
 Révész Sándor 155
 Rho, Giovanni 486
 Ricaut (Rycaut), Paul 242, 511, 524, 578, 589
 Ricci, Giuseppe 61
 Richard-Pauchet, Odile 509, 571
 Richter, Dieter 41
 Richter, Ferdinand Tobias 81
 Richter, Gisela 36
 Richter, Ludwig 52
 Richter, Marcella 129
 Ridder, Klaus 356
 Riedl Xavér Ferenc 386, 387
 Rimay János 7, 8, 203–224, 257, 414, 611, 626
 Rimóczi-Hamar Márta 397
 Ripa, Cesare 213, 218
 Ritschl von Hartenbach, Jakob 52
 Ritter, I. 301
 Ritter, Paulus 273
 Robortello, Francesco 255, 370
 Rohan, Henri duc de 62
 Roloff, Hans-Gert 14, 16, 39, 45, 334
 Rómer Flóris 611
 Róna József 247
 Rónay György 459
 Rónay László 155, 158

Rondi, Gian Luigi 184
 Rose, Dirk 353
 Rosetti, Domenico 318, 632
 Rosignoli, Bernardino 491
 Rosset, François 348
 Rostropowicz, Joanna 272
 Rosty Kálmán 115
 Rotarides Mihály 422, 440, 451
 Roth, Klaus 341
 Roth, Konradin 123–125, 129, 131, 150
 Rother, Hans-Jörg 184
 Rottler Ferenc 611
 Royer Ferenc 51
 Royer János Pál 116
 Rozgonyi Sebestyén 101, 102
 Rózsa György 225, 300, 316, 318, 319, 324, 326
 Rózsa János 179, 180, 182–185, 194, 196, 625
 Rózsa Kálmán 51
 Rozsondai Marianne 321, 626
 Römmelt, Stefan W. 324
 Rubens, Peter Paul 236, 243
 Ruberg, Uwe 264
 Ruchatz, Jens 348, 529
 Rucolle, Pieter 233
 Rudolf, II., német-római császár 229, 230, 401, 488
 Rudolf von Schwyz 356
 Rugendas, Jeremias Gottlob 325
 Rumer, Antonius 98
 Ruttkay Kálmán 590

S

Saavedra Fajardo, Diego 64, 260, 263, 264, 266, 282, 286
 Sabinus (Sabino), Georgius 257, 407
 Sachs, Hans 354
 Sachse, Sabine 27
 Sacratius, Paulus 368
 Sadolaetus, Jacobus 368, 379
 Sáfrán Györgyi 53
 Sagredo, Giovanni 524, 578
 Saint-Évremond, Charles de 573
 Sajó Tamás 213

Salamon 35, 213, 419
 Salamon, magyar király 85, 94, 95, 320
 Sallustius Crispus, Caius 65, 261, 366, 377, 556
 Salviati, Francesco 217
 Sammachini, Orazio 216
 Sande, Joannes van de 400
 Sándor, Nagy Id. Alexandrosz
 Sandrart, Jacob 237, 238, 630
 Sandstede, Jutta 369
 Sannazaro, Iacopo 257, 263
 Sansovino, Francesco 62
 Santa Ferenc 181
 Sági Nóra 532
 Sára Sándor 184, 185
 Sarbiewski, Maciej Kazimierz 404, 406
 Sárdi Gábor 248
 Sárdi Margit, S. 15, 341, 349, 354, 552
 Sárdi Sámuel 270
 Sárközy Péter 461, 492
 Sarváry (Saárváry) István 149, 150
 Sas Gy. 196
 Sastrow, Bartholomäus 342
 Sauder, Gerhard 508
 Sauerbach, Hans 173
 Saul 35
 Sautel, Petrus Justus 405, 406
 Savorgnano, Mario 62
 Scaliger, Julius Caesar 401, 404
 Schade, Heidemarie 346, 347
 Schardt, Johann Gregor van der 401
 Scharinger Patrik 274, 281, 282, 286
 Schäufolein, Hans, id. 215
 Scheiber Sándor 352
 Schenda, Rudolf 332, 341–343, 351, 358
 Schenk Lea 174
 Scherabon Firchow, Evelyn 545
 Schiller, Friedrich 160
 Schilling, Heinz 335, 337, 352, 356
 Schillinger, Jean 351
 Schindling, Anton 335
 Schleier, Reinhart 210, 399
 Schmeizel Márton 421
 Schmerling, Petrus 473

Schmitt, Albert 484
 Schmitt, Jean-Claude 343
 Schmitz, Walter 336
 Schneider, Alois 340
 Schnitzer, Lucas 238
 Schnitzler, Arthur 160
 Schnyder, André 350
 Schock, Flemming 340
 Schoen, Erhard 204
 Scholl, Dorothea 524, 574, 587
 Schorn-Schütte, Luise 337
 Schöne, Albrecht 221, 255, 256, 258, 259, 262,
     265, 267, 270, 274, 284, 287
 Schreiber, Georg 302, 304
 Schreiner, Klaus 334, 345, 477
 Schrenck von Notzingen, Jacob 232
 Schrott, Martin 229
 Schuler, Carol 216
 Schulte, Johannes Chrysostomus 123
 Schultz-Behrend, George 162
 Schulze, Manfred 336
 Schurer, Christian 399
 Schütz József 304
 Schwachótzky Benedek 277, 283, 287
 Schwendi, Lazarus 62
 Schwind, Moritz von 244
 Slavus (Tót) Tamás 446
 Scoppa, Lucius Joannes 370
 Scott Dixon, C. 547
 Scribner, Robert W. 338
 Scudéry, Madeleine de 525
 Sebacher, Joannes Capistranus 116
 Sebestyén (Sebestény) Sándor 516, 609
 Sedletsky, B. S. 325
 Seguin, Maria Susana 574
 Seidel (jezsuita) 369
 Seidel, Robert 350
 Seipel, Wilfried 547
 Selheim, Claudia 531
 Seneca, Lucius Annaeus, id. 267, 363, 368,
     371, 372, 377, 382, 385, 386, 409, 417, 418
 Seneca, Lucius Annaeus 261, 262, 266–268,
     525
 Serédi Jusztonián 294
 Serényi Amand 97
 Seres István 515
 Serif, Bastav 514
 Sévigné, Mme de 509, 571, 572, 575
 Shaw, Georg Bernard 156, 157, 174
 Shu, Li 162
 Sibmacher, Hans 229, 239
 Sidney, Sir Philip 206, 234
 Siemienowicz, Kazimierz 62
 Sierstorff, Joannes Francken 128
 Signer, Leutfried 124
 Sigray Erzsébet Róza 117
 Silhon, Jean de 62, 64, 65, 71
 Simon, Matthaeus 295–299, 301, 631
 Simonovics, Andre 184
 Sinkó Katalin 225, 315, 345
 Siri, Vittorio 61, 234, 235
 Sisa József 245
 Soarez, Cypriano 361, 368, 369, 374, 378, 380,
     381, 383, 387, 401, 558, 562
 Soltész Zoltánné 13
 Soly, Hugo 547
 Sommer, Gottlob Immanuel 432
 Sommervogel, Carlos 424, 469, 470, 475, 480
 Somogyi Győző 249
 Somogyi József 248
 Sottili, Agostino 255
 Sousa de Machedo, Antonio de 62
 Sozomenus 480
 Spahr, Blake Lee 162
 Spangár András 7, 421–457, 473, 626
 Spangenberg, Cyriacus 352
 Sparr, Walter 124, 349, 356
 Specklin (Speckle), Daniel 62
 Speer, Georg Daniel 7, 183
 Spiel, Hilde 155
 Spike, John T. 216
 Spinelli, Pietro Antonio 488
 Spiró György 196
 Spranger, Bartholomäus 233
 Srivenius (Scriberius), Petrus 368
 Srnensky Máttyás 115

- Stackmann, Karl 334, 357
 Stadtmüller, Georg 159
 Stamler, Wolfgang 337
 Standeisky Éva 155, 159
 Statius, Papinius 409
 Staud Géza 77, 85, 88, 94, 97, 99, 100, 103, 106, 108, 544, 555
 Steen, Franciscus van der 630
 Steidlin, Matthaeus 325
 Steiger, Johann Anselm 349
 Steiner, Gerhard 156
 Steinhagen, Harald 55
 Steinhöwel, Heinrich 353
 Steinitz, Wolfgang 156
 Stemler Ágnes 370, 564, 616
 Stempel, Wolf-Dieter 343
 Stengel, Georg 340, 525
 Stetten, Paul von 325, 327
 Stettinger, Jacobus 394
 Stierle, Karlheinz 343
 Stigel, Johann 257
 Stoeger (Stöger), Joannes 423, 424, 427
 Stoer, Jacobus 407
 Stoll Béla 28, 208, 253, 260, 391
 Stopp, Klaus 304–306
 Stöber, Franz 243
 Strada, Famiano 62
 Strapaprola, Giovan Francesco 29
 Strauss, Walter L. 214, 316
 Streibig Gergely János 324
 Streller, Siegfried 161–163
 Striedter, Jurij 14, 17, 44, 45, 50
 Strosetzki, Christoph 509
 Strotzig 605
 Strozzi, Pietro 238
 Sturm, Johann 362, 368, 370, 371, 373, 379, 384, 389, 562, 564–569
 Subarich, Georgius 234, 235, 630
 Sucquet, Antonius 268, 269, 283, 284, 286
 Suetonius Tranquillus, Caius 525
 Surius, Laurentius 82
 Sutra, Jakob de 220
 Sütő András 517
 Svatoš, Martin 114, 467
 Sweetser, Franklin P. 524
 Swift, Jonathan 174
 Sylvester János 255
- Sz**
 Szabados György 28, 441
 Szabó András 56, 230, 355
 Szabó András Péter 342
 Szabó Flóris 367, 386–388, 407
 Szabó G. Zoltán 625
 Szabó Géza 28
 Szabó Gyula 517
 Szabó István 196, 605
 Szabó János 156, 159
 Szabó Júlia 243
 Szabó Károly 115, 604, 621
 Szabó Lajos 349
 Szabó László, Cs. 518
 Szabó Miklós 181
 Szabó Péter 253, 276
 Szabó Zsuzsanna 343
 Szabolcsi Bence 505
 Szabolcsi Miklós 156
 Szakály Ferenc 187, 188
 Szaladin 261
 Szalágy István 470
 Szalai Béla 226, 228, 229, 238
 Szalai János 428
 Szalai, Josephus 428
 Szalánczi István 554
 Szalay Károly 196
 Szaniszló, Kosztka Szent 268, 279, 280
 Szaniszló Ferenc 616
 Szántai Lajos 226, 228, 229, 238
 Szántó Konrád 307
 Szántó Tibor 13, 328
 Száraz Orsolya 555, 625
 Szarota, Elida Maria 108
 Szász István, Sz. K. 16
 Szathmári István 15, 28, 492, 497, 504, 506
 Szathmári Király Ádám 512, 551
 Szatmárnémeti Mihály 345

Szauder József 349, 468, 552, 588
 Széchényi Ferenc 33, 315
 Széchényi György 450
 Székács-Schönberger István 53
 Székely Ádám 103
 Székely Bertalan 244, 247
 Székely István 555, 556
 Szele Gábor 617
 Szelényi Károly 249, 312
 Szelepcshényi György 450
 Selestei N. László 113, 115, 150, 151, 364, 365, 425, 461
 Szelim 515
 Szemenich Ferenc 470
 Szemerkenyi Ágnes 341
 Szenci Molnár Albert 346, 354, 355, 370, 449, 525, 564
 Szentiványi Márton 422, 425, 426, 441, 442, 456
 Szentmártoni Szabó Géza 28
 Szentmihályi Mihály 311
 Szentpéteri József 244
 Széphelyi F. György 243
 Szerb Antal 154, 522, 572, 587, 588
 Szigeti Jenő 113, 354
 Szigeti József 498, 512
 Sziklay László 353
 Szilády Áron 31, 253
 Szilágyi András 315–320, 324, 326, 327
 Szilágyi Erzsébet 104
 Szilágyi Ferenc 505, 517
 Szilágyi Júlia 53
 Szilágyi Márton 334
 Szilárdfy Zoltán 87, 278, 300, 312, 315, 316, 319, 320, 326
 Szilas László 427, 456
 Szilasi Ágota, H. 242
 Szilasi László 254, 509
 Szily Kálmán 504
 Szilveszter, II., pápa 84
 Szimonov, Konstantin 160
 Szinnyei József 53, 99, 116, 121, 424–426
 Szinnyei József, ifj. 421

Szander bég 56, 237
 Szókratész 256
 Szombathy János 88
 Szókefalvi Nagy Erzsébet 52
 Szőnyi Nagy István 346
 Szörényi László 56, 66, 98–101, 273, 347, 459–462, 464, 467, 469, 470, 475, 497, 625
 Szörényi Levente 186
 Szörényi Sándor 115
 Szreniawski, Wojciech 162
 Sztálin, Joszif V. 158
 Sztanyiszlavszkij, Konstantin 159
 Sztripszky Hiador 115
 Szulejmán, I., török szultán 232, 233, 447, 511
 Szücs György 248
 Szyrocki, Marian 187

T

Tacitus, Publius Cornelius 61, 65, 67, 377, 527
 Takács Imre 245
 Takács József 104–107
 Takács Marianna, H. 77. 544
 Takáts Sándor 423
 Talkenberger, Heike 338
 Tallian, Franciscus 107
 Tamás, Aquinói Szent 213
 Tamás Menyhért 517
 Tamás Péter 52, 53
 Tamási Áron 517
 Tamayo de Salazar, Juan 471, 478
 Tamerlán 237
 Tanárky Béla 608
 Tanner Gábor 179
 Tapolcsányi Lőrinc 266
 Tappolet, Walter 481
 Tar Gabriella Nóra 16
 Tárkányi Béla 606, 607
 Tarnai Andor 77, 349, 353, 361, 376, 421, 425, 426, 456, 460, 492, 552, 588
 Tarnóc Márton 392, 413, 417
 Tarnóczi Menyhért 98
 Tarnóczy István 318, 632
 Tarnóczy László 554

Tasi Réka 354
 Tasnádi Edit 522, 587, 627
 Tasso, Torquato 235, 241
 Taxonyi János 484
 Taylor, Paul 216
 Téglásy Imre 255, 257
 Telbisz József 608
 Telegdy László 248
 Temesvári Pelbárt 295, 484, 510, 525, 539–541
 Teoderik, keleti gót király 537
 Terencia 565
 Terentius Afer, Publius 388, 396, 401
 Tertullianus 28
 Tesauro, Emanuele 406
 Teslár Ákos 501
 Thallóczy Lajos 616
 Theisler György 174, 175
 Thelott, Jakob Gottlieb 315, 318, 319, 321, 324, 325, 328
 Thelott, Johann Andreas, ifj. 242, 325, 630, 632
 Theophanes Confessor, Szent 477
 Theophrastus 261
 Thévenot, Jean de 525
 Thevet, André 231
 Thieme, Ulrich 220, 325
 Thienemann Tivadar 131
 Thimár Attila 362
 Thomas, Jan 236, 630
 Thomasius, Carolus 477, 478, 491
 Thompson, Stith 348, 526, 533
 Thököly Imre 186–188, 192, 272
 Thudt, Annaliese 36
 Thuróczi János 28, 82
 Thurzó György 260
 Tibullus, Albius 403, 409
 Ticianus, Jacobus 464, 482, 486, 490, 491
 Tieck, Ludwig 53
 Timár Kálmán 484
 Timon Sámuel 94, 445, 451, 456
 Tixier, Jean (Johannes Ravisius Textor) 396, 407–409, 411, 417, 418
 Tóbiás 35
 Tofeus Mihály 350
 Tokaji Ferenc 187, 190, 192
 Toldy Augustine 606, 609
 Toldy Ferenc 515, 516, 603–621, 627
 Toldy István 612
 Toldy Izabella 606, 607, 613, 617
 Toller, Ernst 157
 Tolnai Gábor 459
 Tolsztoj, Lev N. 174
 Tolvay Imre 85
 Tordai Zádor 513
 Torma Károly 605
 Tortorino, Francesco 401
 Tótfalusi Kis Miklós 253
 Tóth Bernadett 399
 Tóth Dezső 510
 Tóth Ferenc (François baron de Tott) 515
 Tóth Ferenc 515, 519, 522, 572, 587
 Tóth Réka 546
 Tóth Sándor Attila 362, 401, 404–406
 Tóth Tibor, F. 627
 Tóth Zsombor 342, 346, 358, 588
 Török József 289
 Trapp, Frithjof 155
 Trappen, Stefan 353
 Trebellus 79, 106–110
 Trencsényi-Waldapfel Imre 27
 Trestyáni Ferenc 254
 Trigault, Nicolaus 380
 Trócsányi Zoltán 270
 Tubach, Frederic C. 343, 541
 Turna, Figen 522, 587
 Turnèbe, Adrien 257
 Turóczi-Trostler József 27, 55, 59, 154, 177, 194, 204, 208, 217, 266, 267, 353, 492, 498
 Turpilus Comicus 372, 377, 559
 Tuve, Rosemund 213
 Tüskés Anna 52, 523, 627
 Tüskés Gábor 77–79, 87, 93, 95, 96, 98, 103, 107, 114, 146, 203, 210, 226, 240, 254, 278, 284, 317, 321, 335, 344, 356, 375, 406, 421, 438, 430, 452, 460, 466, 468, 469, 476, 498, 500, 503, 504, 522–524, 529, 531, 533, 551–554, 572–574, 587, 625–627

U

Ueding, Gert 338, 363, 509
Ugroczy Pál 80
Uhland, Ludwig 53
Újhelyi Ádám 104, 105, 555
Ujváry Gábor 342
Ulrich Attila 262
Uray Piroska 459
Ursinus, Fulvius 259
Utasi Csilla 353
Uther, Hans-Jörg 15, 332, 348, 523, 527, 531, 533, 534, 547
Uxa József 293, 307
Uzoni Fosztó István 354

V

Váci Kovács Gábor 207
Váczy János 621
Vaderna Gábor 501
Vaillancourt, Luc 509
Vaillant, Wallerand 237, 630
Vajda Endre 172
Vajda György Mihály 156, 158
Valcky, Jozef 27
Valentin, Jean-Marie 67, 77, 334
Valerius Maximus 261, 525, 530, 531, 542
Valerius, P., római konzul 273, 288
Valesio, Giovanni Luigi 216
Valkai András 28
Valverde, Juan Fernández 477
Vámbéry Ármin 534
Vanossi Antal 299
Váradi-Sternberg János 506
Várady Imre 255
Varga Bernadett 370, 564, 616
Varga Imre 78–81, 85, 88, 97, 99, 103, 104, 106, 121, 146, 183, 208, 253, 391, 555
Vargha Balázs 461
Vargha Kálmán 155
Vargyassi András 275, 283, 287
Varjas Béla 28, 347
Varjas Endre 196
Varjú Elemér 177, 194

Varjú Zsigmond 94
Várkonyi Ágnes, R. 56, 59, 66, 187, 196, 233, 235, 518, 552, 611
Varro, Marcus Terentius 398, 415
Vásárhelyi Dániel 80
Vásárhelyi Judit, P. 370, 564, 616
Vásáry István 627
Vay Miklós 630
Vazul 86, 87, 109
Veen, Otto van 214, 215
Vegetius Renatus, Flavius 61, 74
Velázquez, Diego 248
Velcsov Mártonné 15
Vencel, I., magyar király, III. Vencel néven cseh király 296
Vendel János 514
Ventavoli, Bruno 522, 587
Vera y Figuera, Juan Antonio de 547
Verecept (Verepaeus), Simon 366, 367, 378, 379, 382, 383, 387, 558, 562
Veress Dániel 497, 509, 512, 517, 587
Verestói György 345
Vergilius Maro, Publius 34, 70, 255, 363, 366, 396, 397, 401, 403, 404, 408, 409, 417, 556, 557
Vernulaeus, Nicolaus 368
Verók Attila 16
Verseggy Ferenc 311, 312
Vertot, René Aubert 525
Verweyen, Theodor 162
Veszprémy László 31
Victoria János 446
Victorius, Petrus 255
Vida, Marco Girolamo 257
Vida Tivadar 124, 125
Vigneulles, Philippe de 524
Villon, François 174
Virgil Solis 213–215
Visochani (Viszocsányi), Franciscus 395
Visser, Arnoud 255, 256, 258–260
Vitéz János 101
Vivaldi, Antonio 400

Vives, Juan Luis 255, 362, 364, 368, 373, 374, 384, 559
 Voel (Voellus), Jean 367, 368, 372, 374–378, 380, 382, 387, 389, 560, 562, 563
 Voigt Vilmos 466
 Volk-Knüttel, Brigitte 399
 Vollmer, Hans 220
 Vollmer, Renate 477
 Voltaire 174, 509, 525, 529
 Von der Heyde, Andreas 64, 65
 Vossius, Gerardus Joannes 405
 Vosskamp, Wilhelm 333
 Vozáry Katalin 122
 Vörös Imre 459, 460, 470, 492, 510
 Vörösmarty Mihály 174, 254, 510, 517
 Vregelle, Bernard de 134

W

Wachinger, Burghart 40, 343, 347, 354, 356
 Wagner, Jacob 325
 Wajda, Andrzej 192, 199
 Waldauf, Florian 293
 Walderon 469
 Waldis, Burkard 353
 Walkó György 154, 172
 Wallaszky Pál 422
 Wallet, Bart 351
 Walter, Hans-Albert 159
 Warncke, Carsten-Peter 221
 Warnke, Martin 215
 Washof, Wolfram 345
 Wathay Ferenc 260
 Waxman Ignác 87, 88
 Weber, Franz Xaver 247
 Weber János 262, 263, 282, 284, 288
 Wegmann, Nikolaus 41
 Wehli Tünde 283, 296
 Wehrlin, I. M. 325
 Weimar, Klaus 333, 508
 Weinrich, Melchior 409–411, 417–419
 Weiß, Tobias 342
 Weitenauer, Ignatius 440
 Wellhöffer, Elias 237

Wencellin (Vencelinus) lovag 83, 85, 87, 90, 91
 Weöres Sándor 174
 Werner, Matthias 346
 Werthes, Friedrich 247
 Wesselényi Miklós 240
 Weydt, Günther 63
 Whitney, Geoffrey 258, 259, 398
 Wick, Johann Jacob 340
 Wickram, Jörg 30
 Widemann, Elias 234, 236, 630
 Wiedemann, Conrad 63
 Wiemann, Renate 19, 20, 27, 41
 Wienker-Piepho, Sabine 341
 Wilhelm, Ignaz Franz Xaver von 260
 Willer, Stefan 348, 529
 Wilnitsky, Boris 325
 Wils, J.-P. 529
 Wilt, I. 306
 Wimmer, Erich 527
 Wimmer, Ruprecht 77, 78
 Wintersteller, Benno 542
 Witte, Pieter de (Peter Candid) 398
 Wittmann, Helge 346
 Wolff, August 399
 Wolff, Herbert 344
 Wolfgang, Georg Andreas 242, 630
 Wolpers, Theodor 528
 Worpitz, Georgius 368, 378, 381, 383, 387, 559, 562, 563
 Wunderer, Franciscus 467

X

Xenophanes 405
 Xenophón 67

Y

Yepez (Yepes), Didacus 122

Z

Zách Felicián 246
 Zacharias, Nicolaus 434
 Zajkás Péter 59
 Zathureczky, Gyula 587

- Zay László 196
 Zeiller, Martin 64
 Zeller, Rosmarie 353
 Zelliger Alajos 425
 Zemann, Herbert 349, 416
 Zemplényi Ferenc 205, 206
 Zenoï, Domenico 228
 Zetter, Jacob de 215, 218, 220–223, 413, 629
 Zetter, Paul de 220
 Zetzner, Lazar 379
 Zigler und Kliphausen, Heinrich 234
 Zijlma, Robert 207
 Zingref, Julius 525
 Zolnai Béla 498, 499, 501, 508, 512–514, 523, 546, 587, 588
 Zonaras, Joannes 107
 Zöldi László 181, 184, 196, 198, 199
 Zrenner, Walter 542
 Zrínyi György 231
 Zrínyi Ilona 247
 Zrínyi Izsák 420
 Zrínyi János 245
 Zrínyi Miklós 7, 43, 55–76, 183, 225–252, 254, 273, 328, 391–420, 441, 445–447, 518, 525, 625, 626, 629, 630
 Zrínyi Péter 233, 235, 237, 238, 240, 242, 243, 630
 Zügeler, Jans-Joachim 350
 Zündt, Matthias 228, 232, 249, 629
 Zwingli, Ulrich 337
- Zs**
- Zsámboky (Sambucus) János 254–259, 261, 282–288, 362, 368, 369, 373, 398, 447, 630
 Zsendovics József 615
 Zsófia, III. Henrik német-római császár lánya, Salamon magyar király felesége 95
 Zsoldos Attila 395
 Zsoldos Jenő 523
 Zsugán István 180, 186, 191

A Historia Litteraria sorozat további kötetei (folytatás a 2. oldalról):

26. Szelestei N. László: Eszmék arcok és a 18. századi Magyarországról
27. Komlóssy Gyöngyi: A különös magyar nyelv
(Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához)
28. Író a száműzetésben: Mikes Kelemen
29. Bitskey István: Religió, stúdium, literatúra
(Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről)
30. Pintér Márta Zsuzsanna: Theatrum és literatúra
31. Németh S. Katalin: Magyar dolgokról (Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok)
32. Tüskés Gábor–Knapp Éva: *A Fortunatustól a Törökországi levelekig*
(Válogatott tanulmányok) – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetével közös kiadás